

MINISTERUL EDUCAȚIEI, CULTURII ȘI CERCETĂRII AL REPUBLICII MOLDOVA
INSTITUTUL DE ISTORIE
BIBLIOTECA ȘTIINȚIFICĂ (INSTITUT) „ANDREI LUPAN”

ISTORIE ȘI CULTURĂ

In honorem academician Andrei EȘANU

Biblioteca Științifică
Secția editorial-poligrafică
Chișinău, 2018

Lucrarea a fost discutată și recomandată pentru editare la ședința Consiliului științific al Institutului de Istorie, proces-verbal nr. 8 din 20 noiembrie 2018 și la ședința Consiliului științific al Bibliotecii Științifice (Institut) „Andrei Lupan”, proces-verbal nr. 16 din 6 noiembrie 2018

Editor:

Constantin Manolache, dr. hab. în științe politice

Coordonatori:

Gheorghe Cojocaru, dr. hab. în istorie, Igor Cereteu, dr. hab. în istorie

Responsabili de ediție:

Ion Valer Xenofontov, dr. în istorie
Silvia Corlăteanu-Granciuc, dr. în istorie

Redactori: Vasile Bahnaru, dr. hab. în filologie, Mihai Adauge

Coperta: Vitaliu Pogolșa

Machetare: Mihai Adauge

DISCRIEREA CIP A CAMEREI NAȚIONALE A CĂRȚII

Istorie și cultură : In honorem academician Andrei Eșanu / Inst. de Istorie, Bibl. Șt. (Inst.) „Andrei Lupan” ; ed.: Constantin Manolache ; coord.: Gheorghe Cojocaru, Igor Cereteu ; resp. de ed.: Ion Valer Xenofontov, Silvia Corlăteanu-Granciuc. – Chișinău : Biblioteca Științifică (Institut) „Andrei Lupan”, 2018 (F.E.-P. “Tipografia Centrală”). – 780 p. : fig., tab.

Texte : lb. rom., fr., engl., alte lb. străine. – Rez.: lb. engl. – Bibliogr. în note de subsol. – 100 ex.

ISBN 978-9975-3283-6-4.

94(478)(092)=00

© Institutul de Istorie, 2018

© Biblioteca Științifică (Institut) „Andrei Lupan”, 2018

© Autorii, 2018

SUMAR

Andrei Eșanu – 70 de ani

<i>Gheorghe Cojocaru, Silvia Corlăteanu-Granciuc.</i> „Universul cultural” al acad. Andrei EȘANU. Omagiu la 70 de ani	6
<i>Octavian Moșin.</i> Academicianul Andrei Eșanu – profilul unui cercetător creștin	14
<i>Valentina Eșanu.</i> Andrei Eșanu. Bibliografie selectivă	18

I. De la cronicari citire

<i>Ioan-Aurel Pop.</i> Ce spun cronicarii	58
<i>Ovidiu Cristea.</i> In the aftermath of a victory: an episode of Stephen the Great's diplomacy after the Battle of Vaslui (10 January 1475)	63
<i>Владимир А. Артамонов.</i> Стефан Великий и европейские герои борьбы за национальную свободу.....	73
<i>Ovidiu Pecican.</i> Letopisețul Țării Românești din vremea lui Matei Basarab și autorul său Udriște Năsturel	78

II. Recitindu-l pe Cantemir

<i>Gheorghe Chivu.</i> Copiștii textelor lui Dimitrie Cantemir. Considerații asupra Hronicului vechimii a romano-moldo-vlahilor	88
<i>Ioana Costa.</i> Mărturii autoptice în lucrările lui Cantemir.....	96
<i>Ștefan Șuteu.</i> Din paradis în „Văvilonul” animalelor: pseudo-hibridele istoriei ieroglifice (1705) în simbolică Bibliei de la București (1688)	102
<i>Valentina Eșanu.</i> Dimitrie Cantemir cu privire la paternitatea și valoarea informativă a „hronicului lui Ureche vornicul”	129
<i>Victor Ghilaș.</i> Dimitrie Cantemir-muzicianul în exegezele literaturii francofone din secolele XVIII–XIX.....	164
<i>Виктор Циркун.</i> Из истории передачи имений Ф. Шидловского во владение Д. Кантемира	175

III. Tâlcuind documente istorice

<i>Alin-Mihai Gherman.</i> Un document inedit de la Aron vodă Tiranul și urmările lui	183
<i>Sergiu Bacalov.</i> Dinamica schimbărilor și transformărilor stăpânirilor funciare ale Țării Moldovei. Cazul blocului de moșii „târgul Sculeni”	191
<i>Александр Пономарёв.</i> Институт исправничества и выполнение повинностей населением румынских княжеств во время русско-турецкой войны 1768–1774 годов (в свете неизданных архивных документов)	213
<i>Alina Felea.</i> Rudenia spirituală din nășia de cununie în Țara Moldovei (sec. XVII – înc. sec. al XIX-lea)	237
<i>Tudor Ciobanu.</i> O condică a Visteriei Țării Moldovei din perioada războiului ruso-turc 1806–1812 privitoare la căpitaniile de margine și slujitorii săi	253
<i>Eugen Cernenchi.</i> Un raport militar rus din secolul al XVIII (1759) despre vizita la București pentru repatrierea unui negustor	281
<i>Costin Clit.</i> Un opis al documentelor mănăstirii Pângărați din 1849.....	306
<i>Lia Brad Chisacof.</i> Basarabia prezentată Americii	330

IV. Din file vechi îngălbenite

<i>Александр Паскаль.</i> О рукописном наследии молдавского книжника Гавриила Урика из монастыря Нямец	343
<i>Andrei Prohin.</i> Prezicerile monahale în sursele narative din Țările Române (sec. XV–XVI)	376
<i>Ion Croitoru.</i> Rolul tiparului în epoca domnului Moldovei Vasile Lupu	391
<i>Михаил Р. Рыженков.</i> О времени, месте и обстоятельствах создания дневника Патрика Гордона	416
<i>Policarp Chițulescu, arhim.</i> Informații inedite despre cărțile unei vechi mănăstiri din Cernăuți	421
<i>Elena Chiaburu.</i> „Cazul” tipografului Stoica Iacovici (1715–1749). Clarificări noi	428
<i>Ion Chirtoagă.</i> Cartea și știința de carte în sud-estul Moldovei, ocupat de turci și tătari	440
<i>Вера Г. Ченцова.</i> Иоанн / Енаки Бузил и его «школьные» рукописи	454
<i>Serguei A. Frantsouzoff.</i> Le premier Lectionnaire arabe orthodoxe imprimé	459
<i>Zamfira Mihail.</i> Manuscrise ale lui Tadeu Hâjdeu de la Biblioteca Academiei Române	469
<i>Ioan Bolovan.</i> Presa, circularele bisericești și societatea românească din Transilvania în epoca modernă	483
Maria Danilov. Manuscrisul basarabean a lui Ange Bally în contextul unei epoci de cenzură (secolul al XIX-lea)	494
<i>Igor Cereteu.</i> Constituirea și completarea cu tipărituri românești a bibliotecii mănăstirii Noul Neamț în timpul lui Andronic Popovici (1861–1893)	513

V. De pe meleaguri basarabene

<i>Silvia Corlăteanu-Granciuc.</i> Contro le cattive abitudini. Modelli e comportamenti alimentari, igienici e sanitari nella Bessarabia dell’età moderna	529
<i>Teodor Candu.</i> Atribuțiile instituției protopopiatului în Moldova la începuturile epocii moderne	541
<i>Nicolae Fuștei.</i> Activitatea pastoral-filantropică a Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni	554
<i>Mihai-Cristian Amărieuței, Ludmila Bacumenco-Pîrnău, Veronica Olariu.</i> Societatea Biblică Rusă și filiala sa din Basarabia (1813–1826). Noi considerații	583
<i>Valentin Tomuleț.</i> Nobili din ținutul Hotin în statistica rusă din 1820	598
<i>Gheorghe Cojocaru.</i> Declararea Republicii Democratice Moldovenești în contextul Revoluției ruse din 1917	629
<i>Gheorghe Cliveti.</i> Unirea românilor, în „Calendarul” Europei moderne	635
<i>Ion Șișcanu.</i> Relațiile sovieto-finlandeze în anii 1917–1923	643
<i>Constantin Iordan.</i> Cicerin la Paris (decembrie 1925): o filă din „dosarul” Basarabiei	656
<i>Александр Стыкалин, Анжела Колин.</i> Восприятие Румынии конца 1950-х–1960-х годов советскими писателями, посещавшими страну	663

VI. Prin labirintul artelor

<i>Mariana Șlapac.</i> Chipul uman și arhitectura	678
<i>Florin Marinescu.</i> Pictori greci în Țările Române	690
<i>Gabriela Platon, monahie.</i> Filosoful Porfirie în șirul înțelepților antici de la Voroneț	696
<i>Gheorghe Soltan.</i> Cel care a pictat și o cuconiță moldoveană, de os domnesc (Ilustrat pictor suedez Alexander Roslin (1718–1793) la 300 de ani de la naștere)	708

Ioana Feodorov. La Kiev, pe urmele portretelor Mitropolitului Petru Movilă	712
Silviu Andrieș-Tabac. Note pe marginea stemei satului Malcoci, raionul Ialoveni	729
Veronica Cosovan. Conceptul de patrimoniu cultural și diversele sale accepțiuni	738

VII. Itinerar istoriografic

Demir Dragnev. Alexandru I. Gonța – un deschizător de drumuri în medievistica românească postbelică (către 100 ani de la naștere)	742
Sergiu Musteață. Contribuții la istoria arheologiei românești. Istoricul cercetării siturilor arheologice din sec. VIII–IX de la nordul Dunării inferioare	751
Marina Guțu. Retrospectiva istoriografică a relațiilor româno-otomane: de la Dimitrie Cantemir până în prezent	766

Andrei Eșanu – 70 de ani

„UNIVERSUL CULTURAL” AL ACADEMICIANULUI ANDREI EȘANU

Dr. hab. Gheorghe COJOCARU

Dr. Silvia CORLĂTEANU-GRANCIUC

Personalitatea istoricului Andrei Eșanu (născut la 16 iulie 1948) este un nume de referință în istoriografia românească și cea universală, un savant, care pe parcursul a cinci decenii, a demonstrat cu sârg puternica vocație a cercetării, ce îmbracă forma pasiunii, subordonate servirii supreme a adevărului istoric.

Frumoasă sub raportul anilor, viața acad. Andrei Eșanu, petrecută în mare parte la Academie, a fost și este, în același timp, bogată în construcții științifice, care i-au impus numele în știința națională și universală. Afirmat ca unul dintre cei mai străluciți cercetători ai evului mediu românesc, al fenomenului cultural, în particular, acad. Andrei Eșanu a produs o suită impresionantă de studii și lucrări monografice care fac cinste științei noastre istorice.

Andrei Eșanu s-a născut în satul Sculeni (azi raionul Ungheni), localitate situată în apropiere de fosta capitală a Moldovei, orașul Iași, capitală a Unirii și centru al intelectualilor basarabeni, începând cu perioada regimului țarist, oraș de la care familia sa își trage numele. Părinții, Ilie și Maria, oameni harnici, credincioși și vrednici, i-au cultivat lui Andrei, curios și iubitor de lecturi, încă din fragedă copilărie, setea de cunoaștere, dragostea față de tradițiile noastre seculare, față de scrisul și de valorile românești, disciplina în muncă și responsabilitatea în tot ceea ce face.

După ce a urmat școala medie din satul natal, s-a înscris, în 1966, la Facultatea de Istorie a Universității de Stat din Chișinău. Studiile universitare le-a absolvit în 1971. La Facultate, studentul Andrei Eșanu era fascinat de cursurile profesorilor Vladimir Potlog (istorie antică), Iosif Șlaen (istoria medievală) ș.a. În perioada în care și-a făcut studiile la Universitate curricula universitară nu includea disciplina Istoria Românilor, în afară de unele cursuri ideologizate la istoria R.S.S.M., ceea ce frâna formarea sa ca istoric. Pentru completarea cunoștințelor, studentul Eșanu citea mult din clasicii literaturii române, accesibili în acei ani: Alexandru Hâjdeu, B. P. Hasdeu, Constantin Negruzzi, Mihai Eminescu, Vasile Alecsandri, romanele istorice ale lui Mihail Sadoveanu ș.a., care l-au introdus în atmosfera medievală, cultivându-i interesul față de cartea veche românească și față de problemele de istorie a culturii medievale românești.

În anii de studenție, evidențiindu-se prin erudiție și responsabilitate, prin participarea asiduă la seminare și mai ales prin rezultatele la examenele de absolvire, a fost remarcat de administrația Institutului de Istorie al Academiei de Științe a RSSM drept un tânăr promițător și de perspectivă, capabil a se manifesta în știință.

Conform cerințelor timpului, imediat după finalizarea studiilor, tânărul licențiat în istorie debutează în cariera didactică prin prestarea unui an obligatoriu de predare în școală, fiind profesor de istorie în satul Năvârneț, raionul Fălești. Însă, absolventul celei mai prestigioase Facultăți de Istorie din RSS Moldovenească avea o altă predilecție – cunoașterea cât mai profundă a trecutului neamului său și transmiterea acestor cunoștințe altor generații prin rezultatele cercetărilor științifice. La invitația direcției Institutului de Istorie al AȘM a fost încadrat în mediul academic al Institutului de Istorie, unde, începând cu anul 1972, parcurge toate treptele științifice, de la cea de laborant superior, la funcția de director al Institutului de Istorie, contribuind astfel la afirmarea prestigiului acestei instituții.

În cadrul Institutului, Andrei Eșanu elaborează teza de doctor în istorie cu tema „Școala și educația în Moldova în sec. al XV-lea – începutul sec. al XVIII-lea”. Tânărul cercetător a studiat profund asemenea aspecte ale învățământului laic și ecleziastic, cum ar fi apariția, sub impactul ideilor umaniste europene, a primelor școli laice din Țara Moldovei și evoluția lor, dezvoltarea învățământului în familie, studiile pe care le puteau obține băieții și fetele în principatul Moldovei, limbile de predare utilizate în educație, întocmirea primelor manuale și traducerea unor manuale din alte limbi etc. Nu au fost trecute cu vederea nici relațiile culturale ale Moldovei medievale cu centrele de instruire de peste hotare: Kiev, Liov, Cracovia, Praga, Viena, Constantinopol, Veneția etc. A susținut teza de doctor în istorie în 1982, iar în anul următor, cu completările de rigoare, aceasta a fost editată în limba rusă ca monografie. Prin structura ei metodică, bogăția informației și claritatea stilului, această lucrare, apărută într-o perioadă de mare necesitate istoriografică românească, a devenit cartea de căpătâi a multor studenți, mai ales că era și generatoare de puternice sentimente patriotice.

În cadrul activității de cercetare la Institutul de Istorie i-a avut ca mentori pe istoricii Pavel Sovetov, Pavel Dimitriu, Ion Hâncu, Boris Vizer ș.a. În anii '80, Institutul de Istorie era vizitat de cercetători de renume din Rusia și Ucraina, care participau cu comunicări științifice la sesiunile organizate de istoricii de la Chișinău. Astfel, Andrei Eșanu i-a cunoscut pe istoricii V. Koroliuk, G. Litavrin, L. Cerepnin, I. Isaevici, A. Rogov ș.a., care se remarcă prin cultură, erudiție și prestanță academică. Acest fapt l-a îndemnat să citească mult din clasicii ruși și din exponenții școlilor istorice rusești, iar din clasicii istoriografiei române de mare utilitate i-au fost operele lui A.D. Xenopol, Ioan Bogdan, Nicolae Iorga, Gheorghe Brătianu, P.P. Panaitescu ș.a. În pofida restricțiilor și a existenței de „fonduri speciale de literatură”, Biblioteca Academiei de Științe primea cu regularitate literatură istorică științifică din multe țări ale lumii, mai ales din Europa, inclusiv din România. Insistența asupra lecturilor științifice, în special asupra problemelor controversate de istorie, i-au permis istoricului Andrei Eșanu să analizeze în plan comparativ rezultatele cercetărilor din estul și vestul Europei, formându-și propria viziune asupra evoluțiilor care aveau loc în Moldova medievală, în plan cultural. Tematica cercetărilor doctorului în istorie Andrei Eșanu a fost largită

și aprofundată în teza de doctor habilitat în istorie, intitulată „Cultura Țării Moldovei în secolul XV–XIX. Probleme de istorie a învățământului, de cultură, a cărții și gândirii social-politice” și susținută în 1992.

Pe întreg parcursul anilor cercetătorul Andrei Eșanu și-a completat pregătirea de specialitate în marile centre științifice, bibliotecile și arhivele istorice din Moscova, Sankt-Petersburg (Leningrad), Kiev, Lvov, Odessa, apoi, după 1989, în cele de la București, Iași, Cluj-Napoca, Suceava, Neamț, Rădăuți etc.

În perioada 1983–1991 Andrei Eșanu a publicat un șir de studii consacrate istoriei cărții vechi tipărite din Moldova și, în parte, cărților didactice; unor aspecte referitoare la biblioteca lui Nicolae Milescu Spătaru și la formarea concepțiilor politice și filozofice ale acestei renumite personalități de cultură din Moldova și Rusia. O deosebită atenție a fost acordată vieții și activității marelui savant Dimitrie Cantemir. Cele mai importante studii, publicate în această perioadă, sunt: „Dimitrie Cantemir „*Descrierea Moldovei*”. *Manuscrise și ediții*” (Chișinău, 1987), prima monografie elaborată și publicată în limba română la Institutul de Istorie al AȘM; „*Cartea Moldovei. Catalog*”, vol. I (Chișinău, 1990), vol. II (Chișinău, 1992) (coautor și coordonator); „*Istoria învățământului și gândirii pedagogice în Moldova*”, vol. I (Chișinău, 1991, coautor). Sub formă de sinteză, rezultatele cercetărilor la această etapă au fost expuse în lucrările „*Din vremuri copleșite de greutate. Schițe din istoria culturii medievale din Moldova*” (Chișinău, 1991), prima lucrare monografică editată cu caractere latine la Institutul de Istorie și „*Istoria Moldovei. Din cele mai vechi timpuri până la începutul epocii moderne*” (Chișinău, 1992, autor al capitolului consacrat istoriei culturii). Odată cu acumularea unei solide baze documentare și cunoștințe despre Dimitrie Cantemir și epoca sa, clădite pe muncă, inteligență și talent, Andrei Eșanu va deveni cel mai bun cunoscător al epocii și creației lui Cantemir, lucrările sale intrând în circuitul științific internațional, iar autorul, pe bună dreptate, afirmându-se ca întemeietor al școlii de cantemirologie de la Chișinău.

Opera sa științifică, publicată în anii 1990–1992, se înscrie plenar în procesul de revenire a Basarabiei la valorile spirituale românești, proces care a cuprins întreaga societate. În acești ani se atestă de-a dreptul o explozie a activității intelectuale a istoricului Andrei Eșanu, care se structurează temeinic atât în raport cu permanența interesului său, cât și cu întinderea contribuției sale, sub aspectul a trei direcții strategice de cercetare: cea preocupată de istoria culturii Moldovei, cea de-a doua – de istoria culturii spațiului sud-estului european și cea de-a treia – de ansamblul cultural și spiritual al Moldovei medievale în context general universal.

Un spectru larg de probleme referitoare la diverse aspecte neelucidate la acea etapă din istoria culturii românești au fost expuse în culegerea de studii „*Valori și tradiții culturale în Moldova*” (Chișinău, 1993), a cărei coordonator și coautor a fost Andrei Eșanu. Totodată, istoricul lărgeste aria cercetărilor sale, incluzând printre cele prioritare teme și aprecieri valorice asupra cronografiei moldovenești, caracterului pluri-dimensional al „*Letopiseșului Țării Moldovei*” de Grigore Ureche, vieții și activității cărturărești a lui Axinte Uricarul, aduce importante contribuții privind activitatea unor figuri proeminente ale culturii românești precum: Nicolaus Olahus, mitropoliții Petru Movilă, Varlaam, Dosoftei, Iacob Putneanul, episcopul Mitrofan, insistă asupra operei

unor personalități ale culturii, exponenți ai descendenților din familiile Cantacuzino, Abaza, asupra rolului mănăstirilor, și, în special, al mănăstirii Căpriană, ca focare de spiritualitate și cultură etc. Luate în ansamblu, aceste studii, prin integritatea subiectului care-l prezintă, ajung să reconstruiască și să completeze *universul* spiritualității românești. Această reconstrucție integratoare a reușit grație rigurozității neobositului cercetător, fiind aduse noutăți în informații și metode, contribuții științifice originale alături de cele deja afirmate dar mereu actuale și în pas cu spiritul timpului.

Tot acest ansamblu de realizări științifice a modificat optica și metodologia prin care era văzut și cercetat trecutul nostru, în special, aspectele care caracterizau evoluția culturii și civilizației medievale, formele ei de viață și manifestare, care constituie temelia culturii și civilizației românești.

După anii '90, Andrei Eșanu se manifestă plenar în domeniul organizării științei: în 1990–1994 s-a plasat în fruntea laboratorului „*Istoria culturii*” din cadrul Universității de Stat din Moldova, în 1991–1993 este director adjunct, iar în perioada 1993–1994 – director interimar al Institutului de Istorie al AȘM. Concomitent, desfășoară diverse activități extra-curriculare: este membru al Consiliului științific al Institutului de Istorie al AȘM (din 1987 până în prezent), membru al Biroului Secției Științe Socio-Umanistice a AȘM (1992–1994), membru al Comisiei de Experți pentru acordarea gradelor științifice și didactice, al Comisiei Superioare de Atestare a Republicii Moldova (1993–1994); președinte al Consiliului Științific Specializat de Susținere a Tezelor de Doctor și Doctor Habilitat în științe istorice din cadrul Institutului de Istorie (1993–2002); membru al Seminarului Științific de Profil din cadrul Institutului de Istorie (până în prezent); președinte al Seminarului Științific și Metodologic (Istorie Medievală și Modernă) al aceluiași Institut (până în prezent).

În 1994, din nefericire, Andrei Eșanu trece printr-o grea încercare a vieții, fiind atacat de o boală nemiloasă cu consecințe nefaste, rămâne fără vedere. A știut, însă, să transforme suferința în torță vie. Printr-o muncă încrâncenată revine la interesele de altă dată cu ajutorul soției Valentina, care-i este sprijin și ajutor devotat, drept dovadă servind activitatea de cercetare și publicare în comun a multor și frumoase studii științifice, apărute deja după greaua încercare a sorții, menite să demonstreze că omul este făuritorul destinului său.

În preocupările sale de istorie a culturii și spiritualității românești, acad. Andrei Eșanu a supus unei riguroase analize procesul de formare a caracterului nostru etnocultural, găsind explicații plauzibile în strânsă legătură cu procesul îndelungat de formare și evoluție în anumite condiții istorico-geografice a poporului român, care își are originile în străvechea civilizație traco-balcanică și sud-est europeană, în general. Procesul de formare a caracterului etnocultural al românilor este analizat, în plan evolutiv în lucrarea de sinteză „*Cultură și civilizație medievală românească. Din Evul Mediu timpuriu până în secolul al XVII-lea*” (Chișinău, 1996), precum și în volumul „*Contribuții la istoria culturii românești (Moldova medievală)*” (București, 1997). Autorul demonstrează că civilizația geto-dacă s-a format în contact direct cu marile culturi și civilizații antice, cea romană rămânând a fi dominantă, creștinismul jucând un rol deosebit în evoluția spirituală a românilor în contextul marii familii europene.

În preocuparea-i constantă de a pune pe baze documentare solide studiul istoriei culturii medievale românești, istoricul Andrei Eșanu a consacrat o bună parte din timp editării izvoarelor, valorificării monumentelor culturii scrise, moștenirii culturale a Țării Moldovei, includerii acestora în tezaurul cultural și spiritual românesc. Cu o pasiune neobișnuită a cules din multe biblioteci și arhive românești și străine cronici medievale din secolele XV–XVIII (în original în l. slavonă), repunându-le în circuitul actual de valori și însoțindu-le de studii introductive, traduceri, note și comentarii. Astfel, văd lumina tiparului în ediții îngrijite „*Cronica anonimă a Țării Moldovei*” din perioada domniei lui Ștefan cel Mare și „*Cronica universală de la mijlocul sec. al XVI-lea*”, ambele în limba slavonă, păstrate la mănăstirea Hilandar de la Muntele Athos (Grecia), cronicile lui Axinte Uricariul și Ioan Canta din sec. al XVIII-lea, publicate după originalele păstrate la Biblioteca Universitară „Mihai Eminescu” din Iași și, respectiv, la Biblioteca Academiei Române din București, pomelnicele mănăstirilor Voroneț și Căpřiana deosebit de bogate în informații din secolele XIV–XVIII; cel de-al doilea Panegiric (1719) al lui Dimitrie Cantemir; importante documente și însemnări istorice din aceeași perioadă, printre care „*Testamentul Mariei Cantemir*” după originalul din 1757. Au fost reconstituite importante biblioteci medievale românești ș.a. Asemenea ediții au fost realizate în premieră pentru spațiul științific și istoriografic românesc.

Cu o sete de a cunoaște „tot ce era cu puțință a fi cunoscut”, străin oricărui schematizări rigide, partizan al studierii fenomenelor istorice în toată complexitatea de factori care le determină, adept al istoriei văzute în sensul ei global, Andrei Eșanu, împreună cu Valentina Eșanu, s-a manifestat cu autoritate în cele mai variate domenii de istorie medievală, aducând contribuții substanțiale la valorificarea moștenirii politice, militare, culturale și eclesiastice a unor mari personalități ale istoriei neamului românesc, printre care Bogdan al II-lea, domn al Țării Moldovei (1449–1451) și Maria-Oltea, cărora le-a dedicat un studiu monografic aparte: „*Bogdan al II-lea și Maria-Oltea – părinții lui Ștefan cel Mare*” (Chișinău, 2007). O atenție sporită a fost acordată unor importante figuri din anturajul marelui voievod, precum: Manoil Grecul, Vlaicul, Luca Arbore, Ignatie Iuga s. a., despre care au fost elaborate studii și monografii, printre care și lucrarea „*Vlaicul pârcălab – unchiul lui Ștefan cel Mare*” (Chișinău, 2001); „*Epoca lui Ștefan cel mare. Oameni, destine, fapte*” (București, 2004).

Universalismul formației științifice a lui Andrei Eșanu, tenacitatea și disciplina de cercetare l-au ajutat să facă asociații și paralelisme istorice, să emită în cercetările sale idei menite să lumineze probleme, fenomene sau chiar întregi perioade istorice învăluite în umbră. Astfel, în ultimii ani, eforturile autorului se concentrează asupra fenomenului pătrunderii din spațiul est-slav și prezenței în spațiul istoric al Moldovei și a altor țări românești a unor scrieri originale din secolele XI–XV și tipărituri din secolul al XVI-lea. Strădaniile istoricului sunt răsplătite prin reușita demonstrării evoluției cărții de instruire în școala din Țara Moldovei în secolele XV–XVII și evoluția cărții în spațiul istoric al Moldovei în epoca modernă. În felul acesta demersul savantului semnalează importanța cercetării problemei răspândirii cărții vechi manuscrise și tipărite, a vechilor fonduri de carte din bibliotecile laice și mănăstirești ce oferă unica, în felul ei, posibilitate, de a afla atât nivelul general de informare al societății, gradul de răspândire a științei de carte, cât și cerințele spirituale ale diferitor pături

sociale într-o epocă sau alta, fenomene care, împreună cu altele, reflectă nivelul de dezvoltare culturală a unei țări, a unui popor. În studiile editate sunt aduse date semnificative despre circulația cărților tipărite în spațiul românesc, care pătrundeau din aria de cultură est-slavă, cu o populație de aceeași credință, unde oficierea slujbelor în biserică și instruirea se făcea după aceleași cărți în limba slavonă. Concluziile istoricului Andrei Eșanu, cu referire la Basarabia secolului al XIX-lea, arată că cenzura impusă de autoritățile țariste a introdus în ținut un regim aspru, care supunea unor verificări minuțioase până și edițiile cu caracter religios. Se constată că pe întreg parcursul secolului al XIX-lea, apariția unor manuale, mai ales a celor în limba română, ca: „Bucoavna” (la tipografia Casei Arhieresti din Chișinău, 1842, 1844, 1861/2, 1863), Ioan Donceev, „Cursul primitiv de limbă română” și „Abecedă rumână” (la tipografia lui Achim Popov, Chișinău, 1865), a unor opere literare (Sârbu Ioan, „Fabule”, 1851; „Poezii”, 1852, ambele tipărite la Chișinău), precum și editarea unor periodice, au constituit evenimente cu totul sporadice.

Deși problemele de istorie a culturii și spiritualității românești din epoca medievală reprezintă prezențe statornice în aria de cercetare a istoricului Andrei Eșanu, un șir de concluzii, desprinse la diferite etape ale investigațiilor sale științifice referitoare la istoria unor structuri administrative, militare și eclesiastice, întregesc cunoașterea genezei și evoluției civilizației medievale românești. În acest context se impun cercetările referitoare la un șir de instituții din spațiul dintre Prut și Nistru al Țării Moldovei, cum ar fi istoria cetăților și ținuturilor Hotin, Soroca, Orhei, Lăpușna, Ciburciu, Chișinău, istoria mănăstirilor Căpriană, Condrița, Sf. Arhanghel Mihail și Gavriil din Chișinău ș.a. Capitalei Republicii Moldova îi dedică un întreg studiu monografic, „Chișinău. File de istorie” (Chișinău, 1998), la care anexează un bogat material documentar. În lucrarea „Moldova medievală. Structuri executive, militare și eclesiastice” (Chișinău, 2001) sunt scoase din anonimat pagini și personalități care au lăsat urme impresionante în istoria noastră în calitate de dregători, comandanți militari, ctitori de biserici și mănăstiri ș.a.

Opera științifică, care definește locul istoricului Andrei Eșanu în istoriografia românească, este completată cu studii genealogice de calitate. Printre acestea se remarcă volumul „*Dinastia Cantemireștilor. Secolele XVII–XVIII*” (Chișinău, 2008), coordonat și scris de acad. Andrei Eșanu, cu concursul unui grup de autori din Republica Moldova și România. Volumul, fiind unul fundamental în istoriografia română, întrunește studii și cercetări privind originea neamului Cantemir, viața și activitatea reprezentanților de vază ai acestei dinastii.

Deosebit de importante în aria de interese științifice ale distinsului cercetător sunt edițiile academice de opere cantemiriene, între care un loc aparte revine „Descrierii stării de odinioară și de astăzi a Moldovei” (București, 2007); „Описание Молдовы” (Sankt-Petersburg, 2011), precum și ediției de scrieri latine ale lui Dimitrie Cantemir (București, 2017).

În opera sa istorică, care cuprinde peste 400 de publicații științifice, inclusiv 40 de studii monografice editate în Republica Moldova, România, Rusia și Franța, acad. Andrei Eșanu abordează un spectru larg de probleme de istoria culturii și civilizației românești. În ultimii ani Andrei Eșanu a editat în colaborare cu Valentina Eșanu o serie de volu-

me, bibliografii și albume istorice tematice, precum: „*Ștefan cel Mare și Sfânt. Album*” (Chișinău, 2004); „*Mănăstirea Căpriană. Bibliografie*” (Chișinău, 2004); „*Ștefan cel Mare și Sfânt (1457–1504). Bibliografie*” (Biblioteca Națională a Republicii Moldova, 2004); „*Neamul Cantemireștilor. Bibliografie*” (Chișinău, 2010); „*Moștenirea culturală a cantemireștilor*” (Chișinău, 2010); „*Mănăstirea Voroneț. Istorie. Cultură. Spiritualitate*” (Chișinău, 2010), „*Univers cultural în Moldova. Secolele XV–XIX*” (Chișinău, 2013); „*Cartea Moldovei. Sec. XVII – încep. sec. XX. Vol. 3. Cartea modernă, sec. XIX – înc. sec. XX. Catalog general*” (Chișinău, 2013); „*Mănăstiri și schituri din Republica Moldova*” (Chișinău 2013); „*Dimitrie Cantemir, Cuvânt Panegiricesc de laudă Marelui Mucenic Dimitrie din Tesalonic ...1719*” (Iași, 2017); „*Viața și faptele Mitropolitului Grigorie Roșca (1478–1570)*” (Iași, 2017) ș. a.

A participat, cu rapoarte în plen și comunicări științifice, la peste 200 de conferințe și alte reuniuni academice din Republica Moldova, România, Rusia, Ucraina, Polonia, Turcia, Belgia etc. Tematica referatelor și comunicărilor reflectă vasta sa arie de cercetări și interese științifice, istoricul venind de fiecare dată cu informații, interpretări și concluzii noi privind fenomenele, evenimentele și personalitățile istorice studiate.

O direcție importantă de activitate a acad. Andrei Eșanu, desfășurată cu începere din anii '90, vizează pregătirea cadrelor științifice de înaltă calificare. În anii 1991–1994, în calitate de conferențiar universitar suplinitor, apoi profesor, își prezenta cursul de „Istoria Românilor” la Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă” din Chișinău, apoi la mai multe Facultăți; cel de „Probleme actuale de istoria culturii naționale” la Universitatea de Stat din Moldova; de „Istorie a Bisericii Ortodoxe Române”, de „Istorie bisericească universală” și „Istorie bizantină” la Academia Teologică din Chișinău; cursul de „Istorie a Românilor” la Universitatea Liberă Internațională din Moldova și la Universitatea de Relații Internaționale și Drept „Perspectiva” din Chișinău etc. În sălile de curs a cultivat studenților cultul muncii bine făcute, respectul pentru auditor, corectitudine și punctualitate în împlinirea obligațiilor. Nu a fost oră de curs, de seminar sau de consultații la care să absenteze sau măcar să întârzie.

Recunoașterea valorii operei științifice și didactice a istoricului Andrei Eșanu își găsește expresia nu numai în recenziile elogioase apărute în Republica Moldova și în străinătate asupra lucrărilor sale, ci și în alegerea sa ca membru corespondent al AȘM (1992), apoi ca membru titular (2007). Prestigiul de care se bucură acad. Andrei Eșanu pe plan internațional este probat de alegerea sa ca membru de onoare al mai multor institute de cercetare din România. Ca o încununare a recunoașterii sale academice, în 2011 este ales în unanimitate membru de onoare al Academiei Române.

Activitatea sa multilaterală, inclusiv cea extra-curriculară, continuă până în prezent cu aceeași intensitate ca și la intersecția anilor '80–'90 ai secolului trecut, devenind tot mai diversificată și mai consistentă. În centrul atenției sale se află în continuare instruirea cadrelor științifice. Experiența acumulată este transmisă discipolilor, în calitate sa de conducător de doctorat, atât masteranzilor și doctoranzilor, cât și aspiranților la titlul de doctor habilitat. Sub conducerea acad. Andrei Eșanu au fost susținute 8 teze de doctor în istorie și cinci teze de doctor habilitat în istorie.

În activitate de conducător de doctorat, șef de secție, conducător de proiect, de program de stat sau de director al Institutului de Istorie, acad. Andrei Eșanu a avut întotdeauna un rol important în crearea climatului de responsabilitate și seriozitate științifică. Înzestrat cu o excepțională capacitate de muncă, și-a impus și a impus colaboratorilor săi rigoarea, cultul muncii, le-a oferit exemplul moral al perfecte onestități. Programul disciplinat de muncă, optimismul, înțelepciunea dar și generozitatea îl fac să fie atent mereu în raport cu cei din jurul său. După decesul, în floarea creației, a regretatei cercetătoare Valentina Pelin, acad. Andrei Eșanu și Valentina Eșanu au îngrijit și au editat opera-postumă, rămasă în manuscris, a kolegei de breaslă, care era în plină afirmare de creație în domeniul istoriei culturii spirituale românești.

Distinsul academician este membru al colegiului de redacție al unui șir de reviste și ediții științifice, precum: *Revista de Istorie a Moldovei* (Chișinău), *Limba Română* (Chișinău), *Destin Românesc* (Chișinău-București), *Calendar Național* (Biblioteca Națională a Republicii Moldova), *Akados* (Chișinău), *Codrul Cosminului* (Suceava), *Analele Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”*. *Seria Istorie* (București), *Magazin bibliologic. Revistă științifică și bibliopraxiologică* (BNRM, Chișinău), *Analecta Catolica* (Chișinău), *Patrimoniu. Revista Asociației Istoricilor „Nicolae Iorga” din Ungheni* (Ungheni) ș.a.

Pentru eforturile depuse și rezultatele științifice obținute Andrei Eșanu s-a învrednicit de cele mai înalte distincții academice și guvernamentale, acordându-i-se de două ori (1994, 2001) Premiul de Stat al Republicii Moldova în domeniul științei; de patru ori Premiul Academiei de Științe a Moldovei (1996, 1998, 2004 și „Savantul Anului – 2010”), de două ori Premiul Academiei Române („Dimitrie Onciul”, 1998, „Titu Maiorescu”, 2010), precum și „Premio Italia – 2011” pentru activitate prodigioasă cultural-științifică, acordat de Ambasada Italiei la Chișinău ș.a. Este deținător al titlului onorific „Om Emerit” (2001), cavalier al înaltelor distincții de stat – Ordinul „Gloria Muncii” (1996) și „Ordinul Republicii” (2010), precum și deținător a mai multor distincții jubiliare, diplome de recunoștință sau de merit ale unor instituții publice, academice și universitare din Republica Moldova și de peste hotare.

În preajma acad. Andrei Eșanu temerea pentru ce înseamnă „vârstă” dispăre. Personalitatea sa dinamică, pasiunea pentru mai mult și mai bine îi păstrează o tinerețe spirituală tonifiantă pe care i-o admirăm cu toții.

Ajuns la acest popas aniversar, îi dorim Domniei Sale ani mulți, în deplină sănătate alături de cei dragi, putere necesară pentru a realiza proiectele sale de mare însemnătate pentru progresul științei istorice.

În onoarea omagiatului, am inițiat acest volum complex, care reunește cercetări de amploare, contribuții din varii domenii ale istoriei medievale, moderne și contemporane. Acestea pun în lumină amplitudinea vieții sale științifice pe tărâmul istoriografiei noastre naționale, iar autorii sunt fericiți să-și exprime profundele lor sentimente de recunoștință și de prețuire față de Profesorul, Cercetătorul, Istoricul și Omul Andrei Eșanu.

La multi ani, Stimate Domnule Coleg!

Chișinău, 16 iunie 2018

ACADEMICIANUL ANDREI EȘANU – PROFILUL UNUI CERCETĂTOR CREȘTIN

Preot, dr. Octavian MOȘIN,
Universitatea de Stat din Moldova

Andrei Eșanu a trecut vremuri deloc ușoare. Tocmai greutatea l-au călit și modelat.

Mulți îl cunosc și-i apreciază studiile în domeniul istoriei medievale. Alții au auzit de istoricul Eșanu, care în floarea vieții de cercetare a rămas fără vedere. Însă a avut curajul și n-a cedat, a luptat și a ajuns unul dintre cei mai reprezentativi medievști.

Prea puțin este cunoscut ca om de suflet și pentru suflet.

S-a născut în vara a nului 1948, imediat după cel de-al Doilea Război Mondial și în plină foamete. Zona Sculeni unde a copilărit era afectată de operațiunile militare, deoarece localitatea a fost un punct strategic și o intersecție de drumuri, de interese. A prins tranșeele săpate de militari, căci câteva luni la Podul Sculeni s-a oprit frontul. Jumătate de sat a fost distrus, iar casa părintească i-a rămas ciuruită încă ani buni după dezastrele războiului.

Asta l-a făcut pe Andrei să se maturizeze înainte de vreme, asumându-și grijile casei și acceptând, fără a cărti, ascultările încredințate de către părinți. Cea mai așteptată clipă era sâmbăta seara. Se termina munca de peste săptămână, bucatele erau gata, toți făceau baie și îmbrăcau haine curate.

Cel mai important moment din viața familiei era când tata scotea cartea cea veche moștenită de la părinți, pe care o ținea după icoana cu chipul Maicii Domnului, și începea să rostească rugăciuni. Toată lumea era ochi și urechi, înțelegându-se că în acele clipe se vorbește cu Dumnezeu, se înalță cereri, se spun necazurile și sunt împărtășite bucuriile vieții cu Cel de Sus.”Ulterior mi-am dat seama că se citea din Noul Testament, căci periodic mama tot îi zicea tatei să mai deschidă o ”epistolă”, înțelegând că se referea la scrierile Sfinților Apostoli.”, își amintește academicianul Andrei Eșanu.

Mama istoricului a fost cea care nu le-a iertat sovieticilor că au pus graniță peste Prut și că toată averea moștenită și agonisită cu atâta trudă de câteva generații s-a spulberat într-o noapte. Tot această femeie demnă și cu frică de Dumnezeu obișnuia la marile sărbători și în duminici să meargă la Iași, participând la sfintele slujbe oficiate în atâtea biserici. După anul 1944 fiind închisă biserica din sat, amplasată alături de gospodăria lor, familia Eșanu, ca multe alte familii creștinești, și-a transformat casa în bisericuță. Înceau să aducă biserica acasă, în care domnea același duh al unității și al dragostei față de Dumnezeu prin aproapele.

Uneori se deplasa cu mama și alte rude la biserica din Petrești, doar acolo mai ardea candela pe sfânta masă și de acolo Andrei și-a aprins inima pentru Dumnezeu.

Academicianul își amintește de primii ani ai vieții, de când a început să meargă, era ținut mai mult prin casă, căci nu avea încălțăminte de a ieși în curte. Împărtea încălțăminte cu sora sa, care mergea în alt schimb la școală. Purta ”șoșonii” cu atâta grijă, ca pe ochii din cap, nu cumva să-i rupă.

I-a plăcut cartea și mereu a fost conștient de această firească realitate că toate le dobândești în viață cu multă credință și încredere în ajutorul lui Dumnezeu. Viața rămâne a fi muncă și rugăciune. Asta face și astăzi: muncește rugându-se.

Deși era miezul perioadei sovietice, în calitatea sa de cercetător în istorie, era pasionat de perioada medievală. Chiar dacă a fost ademenit de ateismul militant, repede a revenit la cele sfinte, cultivate și puse în suflet în cei șapte ani de acasă. ”Nu poți rămâne rece la suflet și să nu ai credință parcurgând file sacre, personalități și evenimente cu atâta încărcătură divină. Nu poți fi ateu studiind și analizând acea perioadă (medievală) a istoriei noastre”, spune A. Eșanu.

„Din tinerețe caută la izvoarele creștine. Tot de atunci a înțeles că toate pornesc dintr-un izvor sacru și sunt rânduite după un plan perfect, că lumea nu poate fi produsul întâmplării. Nici academicianul Andrei Eșanu nu este întâmplător în acest vast domeniu al căutării trecutului și al trăirii prezentului. El trăiește cu ziua de astăzi și pune multă nădejde că va veni și cea de mâine. Este creștinul-cercetător care caută, asemenea monahilor din toate vremurile, un refugiu, pe care îl găsește în scrierile ecleziastice, pe care le scoate la lumină din negura anilor ca ele peste veacuri să spună adevărul despre neam și despre credință”¹.

Grație răbdării și formării sale duhovnicești a reușit să se scufunde în acea perioadă a moșilor și strămoșilor noștri. Discutând cu academicianul Eșanu ai impresia că a rămas în acea epocă, manifestând curaj, demnitate și păstrând nealterate valorile culturale și duhovnicești.

Atingându-se de manuscrisele bisericești și-a sfințit viața, încât și astăzi trăiește modest, trudindu-se din zori în noapte, fiind un soț fidel și un tată, bunel grijiu.

Mare i-a fost bucuria când s-au surpat zidurile comuniste, redobândind libertatea de altădată. Abia atunci, după proclamarea independenței țărișoarei noastre, cercetătorul a început să scoată de sub tipar și din anonim atâtea realități trecute cu vederea sau ascunse de regimul totalitar.

În scurt timp, ajunge unul dintre cei mai prolifici cercetători, fiindu-i încredințată cârma Institutului de Istorie. Însă primăvara anului 1994 vine ca un fir roșu ce îl pune la pământ. În urma unei infecții își pierde total vederea, însă dobândește ochi duhovnicești și împreună cu soția sa, Valentina, se consacră studiului izvoarelor creștine.

Autorul vine cu impunătoarele „contribuții privind activitatea unor figuri proeminente ale culturii românești: Nicolaus Olahus, mitropoliții Petru Movilă, Varlaam, Dosoftei, Iacob Putneanul, episcopul Mitrofan, oameni de cultură din rândul descendenților familiilor Cantacuzino, Abaza, rolul mănăstirilor și, în special, al mănăstirii Căpriana, ca focare de cultură etc”².

Academicianul tipărește câteva monografii monumentale, care merită a fi cunoscute și popularizate:

1. Eșanu, Andrei. *Cultura și civilizația medievală românească (Din evul mediu timpuriu până în sec. XVII): manual pentru învățământul superior* – Chișinău: ARC, 1996, 271 p.
2. Eșanu, Andrei. *Contribuții la istoria culturii românești. (Moldova medievală)*. – București: Ed. Fundației Culturale Române, 1997, 374 p.
3. Eșanu, Andrei, Eșanu, Valentina, Fuștei, Nicolae, *Trecut și prezent la mănăstirea Căpriană din Basarabia*. – Paris: Căpriană, 1997, 34 p.
4. Eșanu Andrei. *Chișinău. File de istorie: cercetări, documente, materiale*. – Chișinău: Casa Cărții „Mitropolit Petru Movilă”; Museum, 1998, 215 p.
5. Eșanu, Andrei. *Moldova medievală: structuri executive, militare și ecleziastice. Studii*. – Chișinău: ARC, 2001, 379 p.
6. Eșanu, Andrei, Eșanu, Valentina, *Mănăstirea Voroneț. Istorie. Cultură. Spiritualitate* (Seria : Istorii și documente necunoscute). – Chișinău: Pontos, 2010, 384 p.

La acestea se adaugă peste 70 de articole de istorie bisericească, referindu-se la cultura și civilizația medievală românească. Un loc aparte îl ocupă preocupările despre viața monahală, în special istoricul mănăstirilor Căpriană și Voroneț.

Timp de doi ani a coordonat volumul colectiv *Mănăstirile și schiturile din Republica Moldova*. Coord., red. șt., autor și coautor Andrei Eșanu/ Acad. de Șt. a Moldovei, Inst. de Studii Enciclopedice, Chișinău, 2013, 800 p., care îi aduce Marele Premiu „Coresi” la salonul Internațional de carte din Chișinău³.

A fost mentor pentru câteva generații de teologi, susținând cursul de Istorie Bisericească la Facultatea de Teologie din Chișinău. Numeroși istorici sunt ghidați pe filiera științifică de către acad. Andrei Eșanu.

Trei cercetători, care au elaborat tezele de doctorat și doctor habilitat cu tematică religioasă, au fost îndrumați de către academicianul nostru:

1. Fuștei, Nicolae. *Opera mitropolitului Dosoftei în contextul culturii spirituale sud-est și est europene (a doua jum. a sec. al XVII-lea)* : autoref. tz. doctor în științe istorice : cond. șt.: Andrei Eșanu ; Acad. de Șt. a Moldovei, Inst. de Istorie. – Chișinău : S. n., 2003. – 23 p.;

2. Danilov, Maria. *Cartea religioasă în Basarabia. 1812–1918. (Între tradiție și politică țaristă)* : autoref. tz doctor în științe istorice : cond. șt.: Andrei Eșanu ; Acad. de Șt. a Moldovei, Inst. de Istorie. – Chișinău : S. n., 2004. – 32 p. (În 2018 Maria Danilov a susținut teza de doctor habilitat, avându-l îndrumător (consultant științific) de asemenea pe academicianul Andrei Eșanu);

3. Cereteu, Igor. *Cartea românească veche în Estul Moldovei (sec. XVI–XIX)*: autoref. tz doctor habilitat în istorie : cons. șt.: Andrei Eșanu; Acad. de Șt. a Moldovei, Inst. de Istorie. – Chișinău : S. n., 2018. – 46 p.

În ultimii ani, familia Eșanu încearcă să publice ceea ce nu a reușit s-o facă regretata cercetătoare Valentina Pelin. Astfel, a fost editată teza ei de doctor habilitat: Valentina Pelin, *Paisianismul în contextul cultural și spiritual sud-est și est european (sec. XVIII–XIX)*. Ediție îngrijită de acad. Andrei Eșanu și Valentina Eșanu. Chișinău: Pontos, 2014. 236 p.

Apoi au văzut lumina tiparului alte studii legate de pasianism și această perioadă, semnate de familia Eșanu. A fost tipărit și un catalog cu manuscrise românești în colecții străine la care a lucrat o viață V. Pelin.

Prin toate acestea acad. Andrei Eșanu, dimpreună cu soția Valentina, încearcă să pună în valoare munca care nu a fost dusă la bun sfârșit de către mai mulți cercetători autohtoni.

Chiar dacă a poposit la șapte decenii de viață, academicianul nostru nu are de gând să se oprească. Caută prin arhive file necunoscute din istoria și spiritualitatea românească și la sigur va găsi lucruri noi, prin care vom revigora trecutul nostru glorios.

Note:

¹ Pr. Octavian Moșin, *Istorie și credință în preocupările academicianului Andrei Eșanu: popas aniversar – 65 de ani de viață*. Editura "Cu drag", Chișinău, 2013, p. 4.

² *Academicianul Andrei Eșanu: Biobibliografie*/Acad. de Științe a Moldovei, Inst. de Studii Encicl., Bibl. Șt. Centrală "Andrei Lupan"; coord.: Constantin Manolache, Chișinău, 2013, p. 13.

³ Silvia Corlăteanu-Granciuc, *In Honorem: Academicianul Andrei Eșanu la vârsta afirmării (premiile pentru lucrările elaborate)*. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, Chișinău, 2013, nr. 3, p. 9.

ANDREI EȘANU. BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Dr. Valentina EȘANU,
Institutul de Istorie, Chișinău, Republica Moldova

I. VOLUME:

1. ЕШАНУ А. И. **Школа и просвещение в Молдавии (XV – нач. XVIII в.)** [*Scoala și învățământul în Moldova (XV – început. sec. XVIII в.)*], Кишинёв, Штиинца, 1983, 130 с.

DIN CUPRINS: Apariția școlilor; Învățământul bisericesc; Școlile orășenești (din Hârlău, Cotnari, Iași); Instruirea la domiciliu; Învățământul feminin; Tineretul Moldovei la studii în instituțiile de învățământ din străinătate.

Recenzii:

Гонца Георге. Дин история ынвэцэмынтулуй ын Молдова. În: *Вяца сатулуй*, 1984, № 3, 18 септ., п. 3.

Гонца Георге. Шкоала де ерь ши де азь. În: *Ынвэцэмынтул публик*, 1984, 1 деч., п. 4.

Гонца Георге, Параска П. Грамматика былых времен. Рецензия на Ешану А. Школа и просвещение в Молдавии (XV–XVIII в.). Кишинев, 1983, 130 с. În: *Вечерний Кишинев*, 1985, 9 марта.

Гонца Георге, Parasca Павел. Грэмэтичь ай времурилор де демулт. În: *Кишинэу, Газета де сарэ*, 1985, 9 мартіе.

Referințe:

История литературий молдовенешть, Кишинэу, 1989, Вол.1: История литературий молдовенешть де ла орижинь пынэ ла 1840, п. 586.

Jarcuțchi Ion. *Comisia Gubernială științifică a arhivelor din Basarabia (sfârșitul sec. XIX – începutul sec. XX)*, Chișinău, 2011, p. 111.

2. ЕШАНУ АНДРЕЙ. **Димитрие Кантемир. „Дескриеря Молдовой”. Манускрисе ши едиций.** Кишинэу, Ед. Штиинца, 1987, 107 п.

DIN CUPRINS: „Descrierea Moldovei” de Dimitrie Cantemir [opera și denumirea ei, datarea, izvoarele, modelele, limba ș.a.]; Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin; Manuscrisele, Edițiile, Harta.

Recenzii:

Чибуручу Владимир. Валоаре поливалентэ ши неперитоаре. În: *Молдова социалистэ*, 1988, 29 окт., п. 4.

Lemny Ștefan. [Recenzie]. În: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”*, Iași, 1988, Vol. XXV/2, p. 589.

Киртоагэ Ион. Ун ноу студиу деспре опера луй Димитрие Кантемир. În: *Штиинца*, 1989, № 4, п. 2.

Referințe:

Фомин, С. В. *Кантемиры в изобразительных материалах*, Кишинев, Штиинца, 1988, с. 64.

Chirtoagă, Ion. *Istoria Românilor. Epoca medievală*, Chișinău, 1999, p. 275.

Бражук, В. П. Дмитрий Кантемир и „Описание Молдавии” в контексте постмодернизма. В кн.: *Национальные образы мира: Единство – разнообразие – справедливость*, Кишинев, 2003, с. 86-97.

Academia de Științe a Moldovei: istorie și contemporanietate 1946–2006. Coord.: D. Dragnev, I. Jarcuțchi, Chișinău, Știința, 2006, Vol. 2, p. 219.

Цвиркун Виктор. *Димитрий Кантемир страницы жизни в письмах и документах*, Санкт-Петербург, 2010, с. 16, 89.

Кантемир, Дмитрий. *Описание Молдавии*. Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка. Сост, ред. Н. Л. Сухачев, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2011, с. 11, 12, 349.

Suhaciov Nicolae. „Manuscrisul Sturdzan” al Descriptio Moldaviae de Dimitrie Cantemir. În: *Dimitrie Cantemir: Prinț între filosofi și filosof între prinți*. Comunicări prezentate la Conferința Internațională: „Opera lui Dimitrie Cantemir – simbol al convergenței civilizațiilor”, 21–22 octombrie 2010, București, 2011, p. 72.

Suhaciov Nicolae. Despre ediția în pregătire a „Manuscrisului Sturdzan” al Descriptio Moldaviae de Dimitrie Cantemir. În: *Analele Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”*, *Seria Istorie – Serie nouă*, Anul 3, nr. 1-2, 2012, p.9.

Цвиркун В.И. *Под сенью двух держав. История жизни и деятельности Димитрия Кантемира в Турции и России*. Издание 2-е исправленное и дополненное, Кишинев, Cartdidact, 2013, с. 36.

Гросул В.Я. Кантемиры. В кн.: *Православная энциклопедия*, том 22, Москва, 2014, с.367.

Țvircun Victor. *Pe urmele trecutului*. Culegere de articole / Следы минувшего. Сб. статей, Chișinău, Cardidact, 2015, p. 27, 63, 64, 84.

Țvircun Victor. *Dimitrie Cantemir – repere biografice*. *Seria Basarabica*. Coord. V.Spinei, I. Cădea, București–Brăila, 2017, p.35, 302.

3. Картя Молдовой. Сек. XVII – ынчепутул сек. XX. Вол. I. *Едиций векъ (Сек. XVIII – ынчепутул сек. XIX). Каталог женерал*. [Cartea Moldovei. Sec. XVII – începutul sec. XX. Vol. I. Ediții vechi. (Sec. XVIII – începutul sec. XIX). Catalog general]. Колеж. де ред.: А.И. Ешану (ред. шт.), Д.М. Драгнев, Л.П. Коргенч, Л.А. Гуцу, П.М. Кожохарь. Алкэт.: Н.П. Матей, К.Я. Слуту, В.Г. Фармажиу, Кишинэу, Ед. Штиинца, 1990, 252 p.+105 ил. ISBN 5-376-00716-2.

EAȘANU ANDREI stud. introd.: *Апариция ши дезволтаря типэририй кэртилор ын Молдова (сек. XVII – ынч. сек. XIX)* [Apariția și dezvoltarea tipăririi cărților în Moldova (sec. XVII – încep. sec. XIX)], п. 15-33, ши ын лимба русэ: *За-рождение и развитие книгопечатания в Молдове (XVII – нач. XIX в.)*, п. 34-50.

DISTINCȚII: Diploma de gradul I și Premiul I la Concursul Interacademic din U.R.S.S. în domeniul Istoriei cărții (1991, Alma-Atî) și Premiul Academiei de Științe a Moldovei (1991).

Recenzii:

Moscovici L. Un eveniment editorial: «Cartea Moldovei». Catalog general. În: *Biblioteca* (România), 1991, nr.7-9, p. 69.

Referințe:

Danilov Maria. *Cenzura sinodală și cartea religioasă în Basarabia 1812–1918 (între tradiție și politica țaristă)*, Chișinău, 2007 p. 211.

- Cereteu Igor.** Comori bibliofile ieșene în Basarabia (sec. XVII–XVIII). În: *Oameni în Europa medievală (între orientul bizantin și occidentul latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei*, Vol. de Dumitru Țicu, Ionel Căndea, Brăila, 2008, p. 479.
- Cereteu Igor.** *Cartea românească veche și modernă în fonduri din Chișinău. Catalog.* Cuvânt înainte prof. Ioacob Mârza, Iași, Tipo Moldova, 2011, p. 8, 13.
- Гусева А.А.** Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог. В кн.: *Федоровские чтения*, Москва, 2003, с. 54, 67.
- Balan Constantin.** Cultura în Țara Românească și Moldova. În: *Istoria Românilor*, Vol. V, Ed. a II-a, București, 2012, p. 913.
- Cereteu Igor.** *Cartea bisericească în mănăstirile din Republica Moldova. Ediție enciclopedică*, Chișinău, 2016, p. 21, 428.
- Cereteu Igor.** Tiparul și circulația cărții în Basarabia în preocupările istoriografiei românești. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2016, nr. 3, p. 126.
- Burlacu Valentin.** Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valorile naționale. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 142.

4. EȘANU ANDREI. Din vremuri coplesite de greutate. Schițe din istoria culturii medievale din Moldova. Chișinău, Ed. Universitas, 1991, 240 p. ISBN 5-362-00012-8.

DIN CUPRINS: Afirmarea culturii scrise; Școala, învățământul și știința de carte sec. XV–XVII; Academia slavo-greco-latină din Iași; Manuale, gramatici și alte cărți de învățătură în Moldova sec. XIV–XVII.

Recenzii:

- Galben Andrei.** [Recenzie]. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 1992, nr. 2, p. 77-78.
- Constantiniu Florin.** [Recenzie]. În: *Revista istorică* (București), 1993, nr. 9-10, p. 948-949.
- Colin Angela.** [Recenzie] Eșanu Andrei, *Din vremuri coplesite de greutate. (Schițe din istoria culturii medievale din Moldova)*, Chișinău, Ed. Universitas, 1991, 238 pag. Dans: *Revue des études sud-est européennes. Civilisations – mentalités*, tome XXXI, 1993, nr. 1-2, p. 246-247.

Referințe:

- Chirtoagă Ion.** *Istoria Românilor. Epoca medievală*, Chișinău, 1999, 275.
- Cloșca Constantin.** *Istoria Dreptului românesc*, Galați, Ed. Fundației „Danubius”, 2003, p. 10.
- Fuștei Nicolae.** *Opera mitropolitului Dosoftei în contextul culturii spirituale sud-est și est europene (a doua jumătate a sec. al XVII-lea)*, Chișinău, 2008, p. 35, 206.
- Platon Gabriela.** *Imagine și simbol în fresca Voronețului. De la mărturia vechilor greci la mărturisirea patristică*, Teză de doctorat, Constanța, 2012, p. 319.
- Кантемир Дмитрий.** *Описание Молдавии*. Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка. Составление и общая редакция Н.Л. Сухачува, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2011, с. 345, 355.
- Burlacu Valentin.** Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valorile naționale. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 142.

5. Istoria învățământului și a gândirii pedagogice în Moldova. Vol. I. Colegiul de red. T.T. Cibotaru (coord. și red.), A. Eșanu, E. Levit, L. Oganean, M. Bulgaru, V. Coroban, I. Conțescu. Chișinău, Ed. Lumina, 1991, 334 p. ISBN 5-372-00457-6.

EȘANU ANDREI: Capitolul II: *Dezvoltarea învățământului în Moldova în a doua jumătate a sec. XIV – încep. sec. XVIII*, p. 58-84 și Capitolul III: *Școala și învățământul din Moldova în sec. XVIII – încep. sec. XIX*, p. 85-108.

DISTINCȚII: Premiul de Stat al Republicii Moldova (1994).

Referințe:

Danilov Maria, *Cenzura sinodală și cartea religioasă în Basarabia 1812–1918 (între tradiție și politica țaristă)*, Chișinău, 2007, p. 211.

Danilov Maria. Literatura didactică basarabească: tiraje, reeditări și modele impuse (1814–1918). În: *Tyragetia*, Seria nouă, vol. 1 (XVI), 2007, nr. 2, p. 66.

Fuștei Nicolae, *Mitropolitul Dosoftei. Viața și activitatea*, Chișinău, 1999, p. 12, 93.

6. Istoria Moldovei din cele mai vechi timpuri până în epoca modernă. (Aspecte din viața politică, socială și a culturii). Colegiul de red. Demir Dragnev (red. resp.), Gheorghe Gonța, Andrei Eșanu, Vlad Tcaci / In-tul de istorie al Acad. de șt. a Moldovei, Chișinău, Ed. Știința, 1992, 230 p.). ISBN-5-376-01455-X.

EȘANU ANDREI: Capitolul XI: *Valori și figuri culturale în Moldova medievală*, p. 198-229.

DISTINCȚII: Premiul Academiei de științe a Moldovei (1996).

Referințe:

Academia de Științe a Moldovei: istorie și contemporanietate 1946–2006. Coord. D. Dragnev și I. Jarcuțchi, Vol. II, Chișinău, Știința, 2006, p. 229.

7. Valori și tradiții culturale în Moldova (culegere de studii). Coord., coaut., *Andrei Eșanu*; Acad. de șt. a Moldovei, Inst. de Istorie; Univ. de Stat din Moldova, Chișinău, Ed. Știința, 1993, 231 p. ISBN 5-376-01705-2.

EȘANU ANDREI: *Cuvânt înainte*, p. 3-7; studiul *Caracterul pluristratificat al „Letopisețului Țării Moldovei” de Grigore Ureche*, p. 96-106.

Recenzii:

Fuștei Nicolae. [Recenzie]. În : *Revista de Istorie a Moldovei*, 1995, nr 1, p. 72-73.

Referințe:

Istoria Românilor, vol. V, București, 2003, p. 911; Idem, Ed-a a II-a, București, 2012, p.

Bobâna Gheorghe. *Umanismul în cultura românească din sec. XVII – încep. sec. XVIII*, Chișinău, 2005, p. 135, 254.

Cereteu Igor, Tiparul și circulația cărții în Basarabia în preocupările istoriografiei românești. În: *Revista de Istoria a Moldovei*, 2016, nr. 3, p. 127.

Burlacu Valentin. Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valorile naționale. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 142.

8. Cartea Moldovei. Sec. XVII – începutul sec. XX. Vol. II. *Ediții chirilice (Sec. XIX – începutul sec. XX). Catalog general*. Colegiu de red. A. Eșanu (red. șt., aut. stud. introd.); P. Cojuhari, L. Guțu, Chișinău, Ed. Știința, 1992, 266 pag.+64 ilustrații. ISBN 5-376-01441-x

EȘANU ANDREI: studiul introductiv: *Tiparul și editarea cărților în Moldova (sec. XIX – încep. sec. XX)*, p. 10-29 și în limba rusă: *Книгопечатание в Молдове в XIX – нач. XX в.*, c. 30-50.

Recenzii:

Moscovici L. Un eveniment editorial: „Cartea Moldovei”. Catalog general. În: *Biblioteca (România)*, 1992, nr.7-9, p. 69.

- Barbu Violeta.** [Recenzie la] „Cartea Moldovei”. Catalog general. În: *Biblioteca* (România), Seria nouă, tom V, 1994, nr. 1-2, p. 181-182.
- Xenofontov Ion.** *Complexul monahal Japca. Istorie și spiritualitate*, Iași, 2015, p. 35.

Referințe:

- Гусева А.А.** Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог. В кн.: *Федоровские чтения*, Москва, 2003, с. 54, 67.
- Danilov Maria.** *Cenzura sinodală și cartea religioasă în Basarabia 1812–1918 (între tradiție și politica țaristă)*, Chișinău, 2007 p. 29.
- Cereteu Igor.** *Cartea românească veche și modernă în fonduri din Chișinău. Catalog*. Cuvânt înainte prof. Ioacob Mârza, Iași, Tipo Moldova, 2011, p. 8, 13.
- Горбунов Ю.Е.**, Из истории кирилловской книжной печати XIX века (заметки библиофила). В: *Липовяне. История и культура русских-старообрядцев*, Одесса- Измаил, вып. 9, 2012, с. 86.
- Cereteu Igor.** *Cartea bisericească în mănăstirile din Republica Moldova. Ediție enciclopedică*, Chișinău, 2016, p. 428.
- Cereteu Igor.** Tiparul și circulația cărții în Basarabia în preocupările istoriografiei românești. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2016, nr. 3, p. 126.
- Burlacu Valentin.** Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valorile naționale. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 143.

9. EȘANU ANDREI. **Cultură și civilizație medievală românească. (Din evul mediu timpuriu până în secolul al XVII-lea):** manual pentru învățământul superior / Acad. de șt. a Moldovei, Inst. de Istorie. Chișinău, Editura Arc, 1996, 270 p; ISBN 9975-928-06-4.

VARIANTA ELECTRONICĂ: <https://andreiesanu.files.wordpress.com/2011/11/andrei-esanu-cultura-si-civilizatie-medievala-romaneasca.pdf>.

DIN CUPRINS: Civilizația medievală românească. Valori și curente cultural-spirituale constitutive; Valențe ale civilizației românești din sec. XIV–XVI; Repere ale culturii românești din sec. XVII; Mari personalități în cultura românească sec. XIV–XVII (Nicodim de la Tismana, Grigorie Țamblac, Gavriil Uric, Chiprian de la Vișnevăț, Nicolaus Olahus, Iohannes Honterus, Diaconul Coreși, Eftimie de la Căpriana, Mitropoliții Anastasie Crimca, Petru Movilă, Varlaam, Dosoftei, Episcopul Mitrofan, Grigore Ureche, Miron Costin, Nicolae Milescu Spătarul, Stolnicul Constantin Cantacuzino).

DISTINCȚII: Premiul “Meritul cultural” acordat de Salonului de carte Chișinău (1997); Premiul Academiei de Științe a Moldovei (1998) și Premiul Academiei Române „Dimitrie Onciul” (1998).

Recenzii:

- Rotaru Tatiana.** Un manual al unui cuplu îndrăgostit de istorie. În: *Săptămâna*, 1997, 7 februarie, p. 20.
- Chirtoagă Ion.** Recenzie. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 1996, nr. 4, p. 110-111,
- Antonovici Gheorghe.** Contribuție de valoare la renașterea națională și culturală. În: *Țara*, 1997, 28 februarie.
- Ștefănescu Ștefan.** Contribuții românești la civilizația europeană. În: *Opinia națională* (București), 1997, nr. 191-192, p. 1,7.
- Ștefănescu Ștefan.** Contribuții românești la civilizația europeană. În: *Limba română*, 1997, nr. 6, p. 163-165;

- Știuca Vladimir.** Manual despre trecutul nostru medieval. În: *Moldova Suverană*, 1997, nr. 54, 15 aprilie, p. 3.
- Bobână Gh.** Un studiu valoros consacrat istorie culturii medievale românești. În: *Destin Românesc*, 1998, nr. 2, p. 133.
- Ștefănescu Ștefan.** Recenzie. În: *Hrisovul. Buletin al Facultății de Arhivistică*, (București), III, 1998, p. 171-175.
- Mihail Zamfira.** O monografie istorică revelatoare. În: *Literatura și arta*, 1999, nr. 31, 5 august, p. 5.

Referințe:

- Terntiuc Ion, Hâncu-Tentiuc Anastasia.** Unele opinii și controverse privind relația dintre creștinismul popular și ritual și ritualurile funerare medievale timpurii în Europa Centrală și de Sud-Est. În: *Tyragetia. Istorie, Muzeologie*. Serie nouă, vol. I (XVI), nr.2, 2007, p. 26.
- Kocój Ewa.** Świątynie, Postaci, Ikony. Malowane cerkwie i monastypy Bukowiny Południowej w wyobrażeniach rumuńskich (The Temples, the Persons, the Icons. The painted cerkvias (orthodox churches) and monasteries of the South Bukovina in the Romanian imaginations), Kraków 2006, p. 29, 398.
- Bobână Gheorghe.** *Umanismul în cultura românească din sec. XVII – încep. sec. XVIII*, Chișinău, 2005, p. 18, 23, 24, 248.
- Ștefan cel Mare și Sfânt 1504–2004. Bibliografie**, 2004, Mănăstirea Putna, p. 129.
- Chirtoagă Ion.** *Istoria Românilor. Epoca medievală*, Chișinău, 1999, p. 275.
- Zubco Angela.** *Biserica în Țara Românească și Moldova în sec. XIX–XVII*, Chișinău, Ed. Pontos, 2001, p.
- Ciobanu Constantin Ion.** *Sihia Profeticului. Sursele literare ale imaginii „Asediului Constantinopolului” și ale „Profețiilor” înțelepților antichității din pictura murală medievală moldavă*, Chișinău, 2007, p.352.
- Fuștei Nicolae.** *Opera mitropolitului Dosoftei în contextul culturii spirituale sud-est și est-europene (a doua jumătate a sec. al XVII-lea)*, Chișinău, 2008, p. 51, 206.
- Cereteu Igor.** *Cartea românească veche și modernă în fonduri din Chișinău. Catalog*. Cuvânt înainte prof. Ioacob Mârza, Iași, Tipo Moldova, 2011, p.8.
- Baciu George.** Miron Costin (1633–1691). 320 de ani de la moartea marelui cărturar. În: *Revista Nou Horizont*. Revistă independentă de informații socio-culturală și creație literară. Valensia (Spania), Anul 5, 2011, nr. 41, p. 10.
- Jarcuțchi Ion.** *Comisia Gubernială științifică a arhivelor din Basarabia (sfârșitul sec. XIX – începutul sec. XX)*, Chișinău, 2011, p. 111.
- Platon Gabriela. monahie.** *Imagine și simbol în fresca Voronețului. De la mărturia vechilor greci la mătrurisirea patristică*, Teză de doctorat, Constanța, 2012, p. 319.
- Кантемир Дмитрий.** *Описание Молдавии*. Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка. Составление и общая редакция Н.Л.Сухачува, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2011, с.327, 344, 355.
- Baciu George.** Miron Costin (1633–1691) – 320 de ani de la moarte. În: *Vatra veche* (Târgu Mureș), Seria veche nouă, an III, 2011, nr. 5 (27), p. 9.
- Burlacu Valentin.** Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valorile naționale. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 141.

10. EȘANU ANDREI, EȘANU VALENTINA, FUȘTEI NICOLAE. **Trecut și prezent la mănăstirea Căpriana din Basarabia**, Paris, Ed. „Căpriana”, 1997, 36 p.

Recenzii:

- [**Fuștei Nicolae**]. Mănăstirea Căpriana. Noutăți bibliografice. În: *Curierul Ortodox*, 1997, nr 4, p.7.
- [**F.a.**] Căpriana. Trecut, prezent. În: *Momentul*, 1997, nr 92.

Referințe:

- Mănăstirea Căpriana (sec. XV–XX): studiu istoric, documente, cărți, inscripții și alte materiale.** Coord. A. Eșanu, Chișinău, Pontos, 2003, p. 9, 90, 484, 486.
- Țurcanu, Ion.** *Bibliografia istorică a Basarabiei și Transnistriei*, Chișinău, 2005, p. 180 (nr. 3677).
- Bibliografia Istorică a României.** Cluj-Napoca, 2000. Vol. IX : 1994–1999, p. 473 (nr. 14489).
- Ghimpu Vlad.** Biserici și mănăstiri medievale în Basarabia, Chișinău, Ed. *Tyragetia*, 2000, p. 42, 212.
- Locașuri sfinte din Basarabia.** Ed. a 1-a, Chișinău, Ed. Alfa și Omega, 2001, p. 227.
- Содоль Вячеслав Ан.** *Православные монастыри Молдавской ССР в 1944–1962 гг.* : автореф. дис. канд. ист. наук, Тирасполь, 2009, 22 с.

11. EȘANU ANDREI. **Contribuții la istoria culturii românești (Moldova medievală).** București, Ed. Fundația Culturală Română, 1997, 380 p. (Colecția „Argumente”). ISBN 973-577-135-7.

DIN CUPRINS: Cronici și cronicari din sec. XVII–XVIII; Carte și tipar în sec. XIV–XIX; Mănăstirile – focare de cultură: Instruire și educație în sec. XIV–XIX.

Recenzii:

- Guzun Igor.** Lecturile săptămânii. În: *Săptămâna*, 1998, nr. 21, p. 20.
- Bîrlădeanu Virgil.** Recenzie. În: *Revistă de Istoria a Moldovei*, 1998, nr. 1-2, p. 122-125.
- Varta Ion.** O prețioasă carte consacrată istoriei culturii românești din Moldova secolelor XIV–XIX. În: *Literatura și arta*, 1999, nr. 31, 5 august, p. 5.

Referințe:

- Dragnev Demir, Dragnev Emil.** Epoca Movileștilor. În: *Domnii Țării Moldovei*, Chișinău, Ed. Civitas, 2005, p.146.
- Bobâna Gheorghe.** *Umanismul în cultura românească din sec. XVII – încep. sec. XVIII*, Chișinău, 2005, p. 248.
- Chiaburu Elena.** Un tipograf moldovean din secolul al XVIII-lea: Mihail Strelbițchi. În: *Ioan Neculce. Buletinul Muzeului de Istorie a Moldovei (seria nouă)*, Iași, vol. II–III, 1996–1997, p. 81, 83-85, 87.
- Chirtoagă Ion.** *Din istoria sudului Basarabiei. Materiale didactice*, Chișinău, 2007, p. 148.
- Chirtoagă Ion.** *Istoria Românilor. Epoca medievală*, Chișinău, 1999, 275.
- Cereteu Igor.** Comori bibliofile ieșene în Basarabia (sec. XVII–XVIII). În: *Oameni în Europa medievală (între orientul bizantin și occidentul latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei*, Vol. de Dumitru Țicu, Ionel Cîndea, Braïla, 2008, p.479, 480-482.
- Fuștei Nicolae.** *Opera mitropolitului Dosoftei în contextul culturii spirituale sud-est și est-europene (a doua jumătate a sec. al XVII-lea)*, Chișinău, 2008, p. 206.
- Cereteu Igor.** *Cartea românească veche și modernă în fonduri din Chișinău. Catalog.* Cuvânt înainte prof. Ioacob Mârza, Iași, Tipo Moldova, 2011, p.13, 40.
- Cereteu Igor.** Circulația cărții românești vechi de la Iași în Moldova de răsărit. În: *Anuarul Muzeului Literaturii Române*, Iași, Anul. IV, 2011, p. 22, 29.
- Păun (Radovici) Maria Liliana.** *Școlile românești din Transilvania în sec. XIV – XVIII.* Autoreferat al tezei de doctor în istorie, Chișinău, 2012, p. 25.
- Цвиркун В.И.** *Под сенью двух держав. История жизни и деятельности Димитрия Кантемира в Турции и России.* Издание 2-е исправленное и дополненное, Кишинев, Cartdidact, 2013, с. 36.
- Țvircun Victor.** *Pe urmele trecutului. Culegere de articole / Следami минувшего.* Сб. статей, Chișinău, Cardidact, 2015, p. 27, 63, 84.
- Cereteu Igor.** *Cartea bisericească în mănăstirile din Republica Moldova. Ediție enciclopedică*, Chișinău, 2016, p. 21, 428.

- Cereteu Igor.** Tiparul și circulația cărții în Basarabia în preocupările istoriografiei românești. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2016, nr. 3, p. 128.
- Țvircun Victor.** *Dimitrie Cantemir – repere biografice*. Seria *Basarabica*, coord. V. Spinei, I. Câdea, București–Brăila, 2017, p.35, 302.

12. EȘANU ANDREI. **Chișinău. File de istorie. Cercetări, documente, materiale** / Acad. de Șt. a Moldovei. Inst. de Istorie, Chișinău, Casa Cărții „Mitropolit Petru Movilă”, Ed. Museum, 1998, 215 p. ISBN 975-905-14-5.

VARIANTA ELECTRONICĂ: <https://andreiesanu.files.wordpress.com/2011/11/chisinau-file-de-istorie.pdf>

DIN CUPRINS: Chișinău – vatră de istorie (La originile toponimului Chișinău; La albia unor vechi civilizații; Primele mențiuni documentare; Moșia lui Vlaicul pârcălab, Chișinău – moșie mănăstirească; Târgul Chișinău, Orașul Chișinău în sec. XVIII – încep. sec. XIX; Vama Chișinău, Știința de carte și instituții școlare; Instituții ecleziastice; Chișinăul sub stăpânirea țaristă; De la Chișinăul rusesc la cel românesc; Orașul după 1940); Documente (sec. XV – încep. sec. XIX), regeste și documente reconstruite; Tabel cronologic.

Recenzii :

- Fuștei Nicolae.** Recenzie. În: *Curierul Ortodox*, 1998, nr. 14-15, p. 8.
- Dron Ion.** Chișinău. File de istorie (Cercetări, documente, materiale). În: *Mesagerul*, 1998, nr. 28, p. 6;
- Dron Ion.** Recenzie. În: *Pergament. Anuarul arhivelor Republicii Moldova*, Vol. I, 1999, p. 162-164.
- Iliescu Cătălina.** O carte despre orașul Chișinău. În: *Revista Română*. (Despărțământul «Mihail Kogălniceanu», Iași), Anul IV, nr. 4 (14), 1998, p. 13. <http://astra.iasi.roedu.net/texte/iliescu.html>
- Țiplic I.M.** Recenzie. În: *Academia Română. Comisia de istorie a orașelor din România. Informații privind istoria orașelor*. Sibiu, 1998, nr. 79.
- Boldișor Veronica.** Harul demiurgic al cercetătorului autentic. În: *Literatura și arta*, 1999, nr. 7, 18 februarie. **Leu Ion.** Chișinău – vatră de istorie. În: *Moldova Suverană*, 1999, 18 februarie, p. 3.

Referințe:

- Ghimpu, Vlad.** Cea mai veche biserică din Chișinău. În: *Tyrageția*, 2005, XIV, p. 162
- Danilov Maria,** *Cenzura sinodală și cartea religioasă în Basarabia 1812–1918 (între tradiție și politica țaristă)*, Chișinău, Ed. Epigraf, 2007 p.211.
- Documente privitoare la istoria orașului Iași.** Vol. I, *Acte interne (1408–1660)*. Ed. de Ioan Caproșu și Petronel Zahariuc, Iași, 1999, p. XI.
- Șveț M.** Chișinău. În: *Calendar Național*, 2006, p. 231.
- Danilov Maria.** Literatura didactică basarabeană: tiraje, reeditări și modele impuse (1814–1918). În: *Tyrageția*, Seria nouă, vol. 1 (XVI), 2007, nr. 2, p. 66.
- Chirtoagă Ion.** Chișinău. În: *Destin românesc*, Chișinău, An III (XIV), 2008, nr. 4, p.151-153.
- Fuștei Nicolae.** Aspecte inedite referitoare la contribuția mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni la dezvoltarea învățământului în Basarabia. În: *Tradiții și valori culturale la Est de Carpați*, (sec. XVI–XX), Chișinău, 2007, p. 123.
- Chirtoagă Ion.** Chișinău. În: *Destin românesc*, 2009, nr. 2, p. 61, 66,68, 69.
- Sava Lucia.** *Viața cotidiană în orașul Chișinău la începutul sec. al XX-lea (1900–1918)*, Chișinău, Pontos, 2010, p. 42, nota 101, p. 255.

- Țurcanu Ion.** *Istoria contemporană ilustrată a românilor*, Brăila, 2010, p. 919.
- Cereteu Igor.** Circulația cărții românești vechi de la Iași în Moldova de răsărit. În: *Anuarul Muzeului Literaturii Române*, Iași, Anul. IV, 2011, p. 25, 30.
- Дмитрий Кантемир.** *Описание Молдавии. Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка.* Составление и общая редакция Н.Л.Сухачува, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2011, с. 355.
- Tentiuc Ion, Vasilache Mariana.** Despre habitatul urban al Chișinăului în lumina cercetărilor arheologice din ultimii anii. În: *Orașe vechi, orașe noi în spațiul românesc. Societate, economie și civilizație urbană în prag de modernitate (sec. XVI – jum. sec. XIX)*. Coord. Laurențiu Rădvan, Iași, 2014, p. 22.
- Tentiuc Ion.** Chișinău în lumina noilor descoperiri arheologice. În: *Identitățile Chișinăului*, Ediția a doua, Chișinău, Arc, 2015, p. 27.
- Bacalov Sergiu.** Considerații privind perioada tătaro-mongolă din istoria orașului Chișinău. În: *Identitățile Chișinăului*, Ediția a doua, Chișinău, Ed. Arc, 2015, p. 29.
- Nesterov Tamara.** Câteva aspecte controversate din istoria studierii Chișinăului – componente ale identității sale istorico-culturale. În: *Identitățile Chișinăului*, Ediția a doua, Chișinău, Arc, 2015, p. 85. .
- Poștarencu Dinu.** O biserică distrusă din Chișinău: Sf. Arhangheli Mihail și Gavriil. În: *Identitățile Chișinăului*, Ediția a doua, Chișinău, Ed. Arc, 2015, p.189.
- Carp Ana.** Planul urbanistic general al Chișinăului. Evoluție și dificultăți. În: *Identitățile Chișinăului*, Ediția a doua, Chișinău, Ed. Arc, 2015, p.207.
- Păslariuc Virgil.** Reflecții pe marginea unei discuții istoriografice vechi: cine a decis stabilirea Chișinăului ca centru administrativ al Basarabiei. În: *Identitățile Chișinăului*, Ediția a treia, Chișinău, Ed. Arc, 2016, p. 11.
- Bolduma Viorel,** Călători străini despre Chișinău (a doua jum. a sec. al XVII-lea – mijl. sec. al XIX-lea). În: *Identitățile Chișinăului*, Ediția a treia, Chișinău, Ed. Arc, 2016, p.51.
- Derevenco Natalia,** Considerații cu privire la învățământul din Chișinău în primele decenii ale sec. al XIX-lea. În: *Identitățile Chișinăului*, Ediția a treia, Chișinău, Ed. Arc, 2016, p. 86.
- Poștarencu Dinu,** Visternicenii. Din istoria localității și a bisericii Sf. Împărați Constantin și Elena. În: *Identitățile Chișinăului*, Ediția a treia, Chișinău, Ed. Arc, 2016, p.1174, 175, 176, 178, 179.
- Cocârlă Pavel.** De la sat la târg (evoluția Chișinăului de la mijlocul sec. al XV-lea până la sfârșitul sec. al XVII-lea). În: *Orizonturi medievale și moderne în istoria românilor: Economie, societate, politică, cultură, istoria științei. În onoarea profesorului Demir Dragnev*, Chișinău, 2016, p. 111-119, notele 1, 3, 9, 10, 14, 18. ISBN 978-9975-4116-9-1
- Cocârlă Pavel.** Conflictul dintre târgoveții de Chișinău și proprietarii satelor limitrofe în sec. al XVII-lea – prima jumătate a sec. al XVIII-lea. În: *Orizonturi medievale și moderne în istoria românilor: Economie, societate, politică, cultură, istoria științei. În onoarea profesorului Demir Dragnev*, Chișinău, 2016, p. 111-119, nota 3. ISBN 978-9975-4116-9-1
- Zahariuc Petronel.** Cuvânt înainte. În: Ciocanu Sergius, *Orașul Chișinău – începuturi, dezvoltare urbană, biserici (secolele XV–XIX)*, Chișinău, 2017, p. 10.
- Ciocanu Sergius.** *Orașul Chișinău – începuturi, dezvoltare urbană, biserici (secolele XV–XIX)*, Chișinău, 2017, p. 19, 38, 55, 74, 77, 91, 115, 146.

13. Axinte Uricariul. **Letopisețul Țării Moldovei (1711–1715).** *Studiu introductiv, notă asupra ediției, îngrijirea textului, glosar, indice de nume de Andrei Eșanu, membru corespondent al A.Ș.M. și Valentina Eșanu*, Ed. Civitas, 1999, 150 p. ISBN 9975-936-51-2

Recenzie:

Dron Ion. Cronicile lui Axinte Uricariul și Ioan Canta, editate pentru prima dată la Chișinău. În: *Capitala*, (Chișinău), 2000, 8 aprilie, p. 8-9.

Referințe:

Cossuto Giuseppe. Grigore Ureche (1590–1647). În: *Historians of the Ottoman Empire*. C.Kafadar, H. Karateke, C. Fleischer, 2006, p. 4, <http://www.ottomanhistorians.com/>

Istoria Românilor. vol. VI, Coord. P. Cernovodeanu, N. Edroiu, București, 2012, p. XXXVII.

Hill Virginia, Alboiu Gabriela. *Verb movement and clause structure in old Romanian*, New York, Oxford University Press, 2016, p. 309.

Burlacu Valentin. Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valori naționale. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 141.

14. Ioan Canta. **Letopisețul Țării Moldovei (1741–1769).** *Studiu introductiv, notă asupra ediției, îngrijirea textului, glosar, indice, tabel cronologic de Andrei Eșanu, membru corespondent al A.Ș.M. și Valentina Eșanu*, ed. Civitas, 1999, 48 p. ISBN 9975-936-50-4

Recenzie:

Dron Ion, Cronicile lui Axinte Uricariul și Ioan Canta, editate pentru prima dată la Chișinău. În: *Capitala*, (Chișinău), 2000, 8 aprilie, p. 8-9.

Referințe:

Condratcova Lilia, Mănăstirea Țăgănești. În: *Mănăstiri și schituri și Republica Moldova*. Coord., red. și coautor acad. Andrei Eșanu, Chișinău, 2013, p.596, 615.

15. EȘANU, ANDREI, EȘANU VALENTINA. **Moldova medievală. Structuri executive, militare și ecleziastice. Studii**, Chișinău, Ed. Arc, 2001, 380 p. ISBN 9975-61-176-1.

DIN CUPRINS: Structuri administrative, executive și militare sec. XV – încep. sec. XIX (Cetatea, târgul și ținutul Orheiului; O dinastie de pârcălabi orheiieni (sec. XVI–XVIII); Cetatea și ținutul Sorocii; Pârcălăbia de la Ciobărciu; Târgul și ținutul Lăpușnei; Târgul Chișinău; Tabel: Dregătorii cetăților și ținuturilor dintre Prut și Nistru, sec. XV–XIX); Centre și structuri ecleziastice de la Est de Prut (Ștefan cel Mare și mănăstirea Căpriană; Necropola de la Căpriană; Mănăstirea Zograf și Căpriană; Mănăstirea Condrița; Mănăstirea „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril” din Chișinău); Mari personalități politice și militare (Manoil Grecul, Vlaicul pârcălab, Mihaul Strilbițki și Matei Cantacuzino).

DISTINCȚII: Premiul de Stat al Republicii Moldova în domeniul științei, tehnicii și producției, pentru ciclul de lucrări „Moștenirea culturală a Țării Moldovei (sec. XIV–XVIII). Probleme de cercetare și reintegrare în circuitul european de valori”, (2001) care a inclus cinci lucrări (monografii, studii, cronici și documente istorice:

1. *Contribuții la istoria culturii românești (Moldova medievală)*. București, Ed. Fundația Culturală Română, 1997, 380 p.;

2. *Chișinău. File de istorie*. Chișinău, Ed. Museum, 1998, 215 p.;

3. Axinte Uricariul. *Letopisețul Țării Moldovei (1711–1715)*. Studiu introductiv, notă asupra ediției, îngrijirea textului, glosar, indice de nume de Andrei Eșanu și Valentina Eșanu, Ed. Civitas, Chișinău, 1999, 150 p.

4. Ioan Canta. *Letopisețul Țării Moldovei (1741–1769)*. Studiu introductiv, notă asupra ediției, îngrijirea textului, glosar, indice, tabel cronologic de Andrei Eșanu și Valentina Eșanu, Ed. Civitas, Chișinău, 1999, 48 p.

5. *Moldova medievală. Structuri executive, militare și ecleziastice*, Ed. Arc, 2001, 380 p. Coautor V. Eșanu.

Recenzii și prezentări de carte:

Moraru Andrei. Principatul Moldovei în veacurile de mijloc. În: *Țara*, 2001, 7 iunie, nr. 59, p. 4.

Praporșic Maria. „Moldova medievală”. În: *Flux*, Anul VII, nr. 33 (312), 17 august, 2001, p. 7.

Gumenăi Ion. Recenzie la „*Moldova medievală. Structuri executive, militare și ecleziastice*”, Chișinău, Ed. ARC, 2001, 380 p. În: *Cohorta*, 2001, nr. 3.

Leu Ion. Epoca lui Ștefan cel Mare readusă în actualitate. În: *Capitala*, Chișinău, 2001, nr. 70, 12 septembrie, p. 4.

Leu Ion. Știri privind Țara Moldovei. În: *Literatura și Arta*, Chișinău, 2001, nr. 38, 20 septembrie, p. 7.

Papacostea Șerban, Prezentarea monografiei *Eșanu Andrei, Eșanu Valentina. Moldova medievală. Structuri executive, militare și ecleziastice*, Chișinău, Ed. ARC, 2001, 380 p. În: *Studii și Materiale de Istorie medie*, vol. XX, București, 2002, p. 400.

Referințe:

Rezachevici Constantin. *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova a.1324–1881. vol. I. Secolele XIV–XVI*, București, 2001, p. 525, 536.

Arbure Zamfir. *Basarabia în secolul XIX*. Ed. de Ion și Tatiana Varta, Chișinău, Ed. Novitas, 2001, p. 335, 349.

Pelin Valentina. Mărturii documentare despre schitul Condița înainte de 1783. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2002, nr. 3-4, p. 13-20.

Ciocanu Sergius. Începuturile mănăstirii Condița. Construirea primei biserici de zid. Controverse. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2002, nr. 3-4, p. 42, 43, 51.

Iftimi Sorin. *Ștefan cel Mare și Borzeștii. Dincolo de legendă, în Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*. Coord. P. Zahariuc, S. Vacaru, Iași, Ed. Alfa, 2003, p. 30.

Ghedrovici Vera. Cetatea Soroca. În: *Calendarul Național*, 2003, p. 307.

Ghimpu Vlad. Destinul istoric al târgului Lăpușna. În: *Tyragetia*, Anuar XII, Chișinău, 2013, p. 163, 167.

Nesterov Tamara. *Situl Orheiul Vechi. Monumente de arhitectură*, Chișinău, 2003, p. 202.

Ștefan cel Mare și Sfânt 1504–2004. Bibliografie. 2004, Mănăstirea Putna, p. 129.

Stephen the Great, prince of Moldavia (1457–1504). Historical bibliography, București, 2004, p. 149.

Șlapac Mariana. *Cetățile medievale din Moldova, mijl. sec. XIV – mijl. sec. XVI*. Chișinău, 2004, p. 343.

Ghimpu Vlad, Medelnicerul Mihalcea Hâncu – un mare boier ajuns domn al Moldovei. În: *Destin Românesc*, București–Chișinău, 2004, nr. 3-4, p. 24-25, 35.

Păslăriuc Virgil. *Raporturile politice dintre marea boierime și domnie în Țara Moldovei în sec. al XVI-lea*, Chișinău, 2005, p. 174.

Postică Gheorghe. Vestigii arheologice din perioada lui Ștefan cel Mare la Orheiul Vechi. În: *Ștefan cel Mare – personalitate marcantă în istoria Europei (500 de ani de la trecerea eternitate)*, Chișinău, 2005, p. 111, 113, 114.

Dragnev Demir. Zona de apărare din ținuturile de Est (de margine) ale Moldovei. În: *Ștefan cel Mare personalitate marcantă în istoria Europei (500 de ani de la trecerea eternitate)*, Chișinău, 2005, p. 19.

Iftimi Sorin. Apanaje și sursele de venit ale doamnelor din Moldova și Țara Românească. În: *Anuarul Institutului de Istorie „A.D.Xenopol”*, Iași, 2005, vol. XLII, p. 6.

Postică Gheorghe. *Orheiul Vechi. Cercetări arheologice 1996–2001*, Iași, 2006, p. 195.

- Postică Gheorghe.** Cetatea Orheiului în strategia lui Ștefan cel Mare. În: *Tyragetia*. Istorie, Muzeologie. Serie nouă, vol. I (XVI), nr.2, 2006, p.9,10, 11, 12.
- Academia de Științe a Moldovei: istorie și contemporanitate 1946–2006.** Coord. D. Dragnev și I. Jarcuțchi, Vol. II, Chișinău, Știința, 2006, p. 231.
- Bacalov Sergiu.** Neamul boieresc al Durăceștilor în secolul al XVII-lea – începutul secolului al XVIII-lea. În: *Pro Basarabia – repere istorice și naționale*, Iași, Ed. Alfa, 2007, p.35.
- Dragnev Demir.** Moldova lui Ștefan cel Mare – centru al creștinătății ortodoxe. În: *Destin românesc*, Chișinău, An III (XIV), 2008, nr. 4, p. 49.
- Tentiuc Ion, Bubulici Valeriu, Agulnicov Serghei.** Cetatea medievală de pământ de la Giurgiulești. Considerații preliminare. În: *Tyragetia*, Seria nouă, Arheologie. Istorie Antică, vol. III (XVIII), 2009, nr. 1, p. 347,348.
- Iftimi Sorin.** Apanaje și surse de venit ale doamnelor din Moldova și Țara Românească. În: *Istorie și societate*. Coord. S.Cheptea, M. Cristea, H. Dumitrescu, vol. II, București, 2011, p. 85, 87.
- Кантемир Дмитрий.** Описание Молдавии. Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка. Составление и общая редакция Н.Л.Сухачува, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2011, с.306.
- Rădvan Laurențiu.** Orașele din Țările Române în Evul Mediu, (sf. sec. XIII – încep. sec. XVI), Iași, 2011, p. 543, nota 590.
- Dragnev Demir.** Istorie și civilizație medievală și modernă timpurie în țările române. Studii și materiale, Chișinău, 2012, p. 90, 102, 111, 116 129, 130.
- Herghiligiu Cristina.** Mărci ale comportamentului politic al elitei moldovenești în perioada 1449–1457. În: *Revistă de istorie a Moldovei*, 2012, nr. 3, p.9, 21.
- Istoria Românilor**, vol. V, București, 2012, p.780.
- Tentiuc Ion, Vasilache Mariana.** Despre habitatul urban al Chișinăului în lumina cercetărilor arheologice din ultimii ani. În: *Orașe vechi, orașe noi în spațiul românesc. Societate, economie și civilizație urbană în prag de modernitate (sec. XVI – jum. sec. XIX)*, Coord. Laurențiu Rădvan, Iași, 2014, p. 13-24.
- Tentiuc Ion.** Chișinău în lumina noilor descoperiri arheologice, în *Identitățile Chișinăului*, Ediția a doua, Chișinău, Ed. Arc, 2015, p. 27.
- Cocărlă Pavel.** De la sat la târg (evoluția Chișinăului de la mijlocul sec. al XV-lea până la sfârșitul sec. al XVII-lea). În: *Orizonturi medievale și moderne în istoria românilor. Economie, societate, politică, cultură, istoria științei. În onoarea profesorului Demir Dragnev*, Chișinău, 2016, p. 111-119, notele 15, 24, 48, 56. ISBN 978-9975-4116-9-1
- Ciocanu Sergius.** Orașul Chișinău – începuturi, dezvoltare urbană, biserici (secolele XV–XIX), Chișinău, 2017, p.19, 93.
- Burlacu Valentin.** Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valorile naționale. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 139.

16. EȘANU ANDREI. **Vlaicul pârcălab – unchiul lui Ștefan cel Mare**, Ed. Prut Internațional, Chișinău, 2001, 110 p. (Colecția „Din negura de vremi ...”). ISBN 9975-69-254-0.

DIN CUPRINS: Originea; Cariera politică și militară; Averele; Pecetea personală; Orizontul cultural și spiritual; Familia și descendenții; „Tetraevanghelul” cneaghinei Theodora-Dragna; Anexe.

Recenzii:

- Praporșic Maria.** Vlaicul pârcălab. O personalitate devenită mai aproape de noi. În: *Flux*, 2002, 25 ianuarie, nr. 3 (334), p. 7.
- Gafton Marcela.** Vlaicul pârcălab, unchiul lui Ștefan cel Mare. În: *Țara*, 2002, 7 februarie, nr 14 (992), p. 4.

Negrei Ion. Cele mai recente apariții editoriale. În: *Cugetul*. Revistă de istorie și cultură, 2001, nr. 3-4, p. 96.

Referințe:

Postică Gheorghe. Cetatea Orheiului în strategia lui Ștefan cel Mare. În: *Tyragetia*. Istorie, Muzeologie. Serie nouă, vol. I (XVI), nr.2, 2007, p.10, 14. 195.

Iftimi Sorin. Apanaje și surse de venit ale doamnelor din Moldova și Țara Românească. În: *Anuarul Institutului de Istorie „A.D.Xenopol”*, Iași, 2005, vol. XLII, p. 7.

Ștefan cel Mare și Sfânt 1504–2004. Bibliografie, 2004, Mănăstirea Putna, p.129.

Nesterov Tamara. *Situl Orheiul Vechi. Monumente de arhitectură*, Chișinău, 2003, p. 202.

Pelin Valentina. Manuscrise din domnia lui Ștefan cel Mare. În: *Analele Putnei*, Mănăstirea Putna, A. III, 2007, nr. 2, p. 113.

Gorovei Ștefan, Contribuții pentru istoria domniei lui Bogdan al III-lea. În: *Analele Putnei*, Mănăstirea Putna, An. IV, 2008, nr. 1, p. 292.

Prodan Dan. Moldoveni și otomani în timpul lui Ștefan cel Mare. Completarea bibliografiei. În: *Acta Moldaviae Septentrionalis*, Muzeul Județean Botoșani, V–VI, 2006–2007, p.65.

Iftimi Sorin. Apanaje și surse de venit ale doamnelor din Moldova și Țara Românească. În: *Istorie și societate*. Coord. S. Cheptea, M. Cristea, H. Dumitrescu, vol. II, București, 2011, p. 85.

Herghiligi Cristina. Mărci ale comportamentului politic al elitei moldovenești în perioada 1449–1457. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2012, nr. 3, p. 13, 21.

Herghiligi Cristina. *Constituirea și evoluția elitei politice moldovenești până la mijlocul sec. al XV-lea*. Teză de doctor în istorie. USM, Chișinău, 2013, p.162.

Burlacu Valentin. Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valorile naționale. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 149.

17. Mănăstirea Căpriana. Bibliografie. Alcăt. Dora Caitaz, Valentina Eșanu. Ed. îngrij. de Nadejda Pădure, Andrei Eșanu. Scurtă privire istorică de Andrei Eșanu, Valentina Eșanu / Bibl. Publică Jud. „Mihail Sadoveanu”, Chișinău, S. n., 2003 (Biblioteca Națională a Republicii Moldova), 48 p. + il.

18. Mănăstirea Căpriana (sec. XV–XX). Studiu istoric, documente, cărți, inscripții și alte materiale. / Andrei Eșanu (coord.), Valentina Eșanu, Nicolae Fuștei, Valentina Pelin, Ion Ngrei; Acad. de Șt. a Rep. Moldova, Inst. de Istorie, Chișinău, Ed. Pontos, 2003, (F.E.-P. „Tipogr. Centrală”), 564 p. + [24] il. color. ISBN 9975-902-67-7.

EȘANU ANDREI: studiului istoric: Partea I. *Mănăstirea Căpriana. Privire istorică*, p. 8-138.

DISTINCȚII: Premiul „Cartea Anului” la Salonul al XII-lea de națională și internațională (Chișinău, 2003).

Recenzii:

Maria Praporscic. „Mănăstirea Căpriana (Sec. XV–XX). Studiu istoric, documente, cărți, inscripții și alte materiale”. În: *Flux*, 2003, nr. 19 (399), 6 iulie, p. 11.

Rotaru Tatiana. O dragoste care merită lauda Omului și lauda Domnului. În: *Săptămâna*, nr. 29(551), 18 iulie, 2003, p. 12-13.

Fuștei Nicolae. Noutăți bibliografice. În: *Curierul Ortodox*, nr. 8(145), 16 august, 2003, p. 7.

Lazăr Gheorghe. Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, Fuștei Nicolae, Valentina Pelin, Ion Ngrei.

- Mănăstirea Căpriană (sec. XV–XX). Studiu istoric, documente, cărți, inscripții și alte materiale. Coordonator Andrei Eșanu. Edit. Pontos, Chișinău, 2003, 564 p. În: *Studii și Materiale de Istorie Medie*, vol. XXI, 2003, București, p. 463-465.
- Bolduma Viorel.** Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, Fuștei Nicolae, Valentina Pelin, Ion Negrei. Mănăstirea Căpriană (sec. XV–XX). Editura Pontos, Chișinău, 2003, 563 pag. În: *Misionarul*, 2004, nr. 1, februarie, p.6; În: *Cugetul*. Revistă de Istorie și Cultură, 2004, nr. 1 (21), p. 69-70.
- Referințe:**
- Academia de Științe a Moldovei: istorie și contemporanietate 1946–2006.** Coord. D. Dragnev și I. Jarcuțchi, Vol. II, Chișinău, Ed. Știința, 2006, p. 233.
- Kocój Ewa. Świątynie, Postaci, Ikony.** *Malowane cerkwie i monastyny Bukowiny Południowej w wyobrażeniach rumuńskich* (The Temples, the Persons, the Icons. The painted cerkvas (orthodox churches) and monasteries of the South Bukovina in the Romanian imaginations), Kraków 2006, p. 29, 398,
- Chimpu Vlad.** Ștefan cel Mare și mănăstirea Adormirea Maicii Domnului de la Căpriană. În: *Ștefan cel Mare – personalitate marcantă în istoria Europei (500 de ani de la trecerea eternitate)*, Chișinău, 2005, p. 71, 72
- Ștefan cel Mare și Sfânt 1504–2004. Bibliografie**, 2004, Mănăstirea Putna, p.39.
- Cereteu Igor.** Unele considerații privind apariția tipului de plan triconc în arhitectura de cult a Moldovei dintre Prut și Nistru. În: *Revista de istorie a Moldovei*, 2000, nr. 3-4, p. 74-75.
- Arbure Zamfir.** *Basarabia în secolul XIX*. Ed. de Ion și Tatiana Varta, Chișinău, ed. Novitas, 2001, p. 335, 349.
- Ciocanu Sergius.** Mănăstirea de la Vișnevăț și Căpriană – așezăminte monastice distincte. Poiene și prisăci. În: *Tyragetia*. Istorie, Muzeologie. Serie nouă, vol. I (XVI), nr.2, 2007, p. 31, 42.
- Sava Igor.** Dreptul de ctitorie în Țările Române la sf. sec. XIV –XVI: tradiție bizantină și specific local. În: *Tyragetia*, Seria nouă, vol. 1 (XVI), 2007, nr. 2, p.81, 84.
- Ciocanu Sergius.** Fortificații și edificii medievale la mănăstirea Căpriană. În: *Arta*, 2008, p. 55, 56, 59, 63, 64.
- Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei.** Ed. de I. Caproșu și E. Chiaburu, Vol. I (1429–1750), Iași 2008, p. XVI, 101, 60. Vol. II, p. X.
- Bacumenco Ludmila, Amărieuței Mihai-Cristian.** Despre marele vistiernic Iordache Costache Venin și locul său de veci de la Mănăstirea Căpriană. În: *Pro Basarabia – repere istorice și naționale*, Iași, Ed. Alfa, 2007, p. 49, 50, 51, 60.
- Cereteu Igor.** Circulația tipăriturilor românești din secolul al XIX-lea de la Mănăstirea Neamț în Basarabia. În: *Transilvania*, 2010, nr. 11-12, p. 121-135.
- Agachi Alexei.** *Istoria mănăstirii Hâncu 1677–2010*, Chișinău, 2010, p. 19, 20, 26, 58, 74, 125, 179.
- Содоль Вячеслав Ан.** Православные монастыри Молдавской ССР в 1944–1962 гг. *Автореферат диссертации канд. исторических наук*, Тирасполь, 2009, 22 с.
- Tabuncic Sergiu.** Vechi cărți semnalate de Zamfir Arbore în dicționarul geografic al Basarabiei la începutul veacului al XIX-lea. În: *La frontierele civilizațiilor. Basarabia în contextul geopolitic, economic, cultural și religios*, Galați, 2010, p.99.
- Ciorbă Veaceslav.** *Biserica ortodoxă din Basarabia și Transnistria (1940–2010)*, Chișinău, 2011, p. 33.
- Cereteu Igor.** Circulația cărții românești vechi de la Iași în Moldova de răsărit. În: *Anuarul Muzeului Literaturii Române*, Iași, Anul. IV, 2011, p. 26, 29, 31, 33, 34.
- Кантемир Дмитрий.** *Описание Молдавии*. Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка. Составление и общая редакция Н.Л.Сухачува, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2011, с. 343, 355.

- Condaticova Lilia.** Mănăstirea Bocancea. În: *Mănăstiri și schituri și Republica Moldova*. Coord., red. și coautor acad. Andrei Eșanu, Chișinău, 2013, p. 137, 147.
- Brihnet Manole.** Mănăstirea Hârbovăț. În: *Mănăstiri și schituri și Republica Moldova*. Coord., red. și coautor acad. Andrei Eșanu, Chișinău, 2013, p. 353, 378.
- Condaticova Lilia.** Mănăstirea Tabăra. În: *Mănăstiri și schituri și Republica Moldova*. Coord., red. și coautor acad. Andrei Eșanu, Chișinău, 2013, p.577, 579, 581, 583, 593-594.
- Xenofontov Ion.** *Complexul monahal Japca. Istorie și spiritualitate*, Iași, 2015, p. 21, 184, 246.
- Cereteu Igor.** Tiparul și circulația cărții în Basarabia în preocupările istoriografiei românești. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2016, nr. 3, p. 128.
- Burlacu Valentin.** Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valorile naționale. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 141.

19. **Ștefan cel Mare și Sfânt 1457–1507. Bibliografie**, Red. șt. Andrei Eșanu. Alcăt. P. Călev, V. Nichiforeac, E. Scripnic, V. Eșanu, Chișinău, Biblioteca Națională a Republicii Moldova, 2004, 264 p. ISBN 9975-9994-0-9.

VARIANTA ELECTRONICĂ: <http://87.248.191.115/bnrm/publicatii/files/2/1.pdf>; <https://andreiesanu.files.wordpress.com/2011/11/stefan-cel-mare-bibliografie.pdf>

Recenzie:

Negrei Ion. [Recenzie]. În: *Cugetul*. Revistă de Istorie și Cultură, 2005, nr. 1, p. 70.

20. EȘANU ANDREI, EȘANU VALENTINA, „Descrierea Moldovei” de **Dimitrie Cantemir în cultura europeană**. Studiu monografic și anexă facsimilată a manuscrisului în limba latină *Historicae Moldaviae. Partes Tres*. [Descrierea Moldovei] de Dimitrie Cantemir din Biblioteca regională „A.M.Gorki” din Odesa, Chișinău, Ed. Pontos, 2004, 596 +XXIV p. ISBN9975-927-23-8

DISTINCȚII: Premiul Academiei de Științe a Moldovei (2004).

INCLUSĂ și în Integrala manuscriselor Cantemir. Vol. LXXIV. Ed. Coord. Constantin Barbu, [Craiova, 2015], St. Intr. p.1-116, Facsimil p. 117-537 p. ISBN 978-606-611-239-0 ISBN 978-606-703-248-2.

Recenzii:

Sandu Ion. Opera lui Dimitrie Cantemir în cultura europeană: *Descriptio Moldaviae*. În: *Limba Română*. Revistă de știință și cultură, (Chișinău), An. XIV, 2004, nr. 7-8, p. 223-224.

Negrei Ion. [Recenzie]. În: *Cugetul*. Revistă de Istorie și Cultură, 2005, nr. 1, p. 71.

Referințe:

Academia de Științe a Moldovei: istorie și contemporanietate 1946–2006. Coord. D. Dragnev și I. Jarcuțchi, Vol. II, Chișinău, Ed. Știința, 2006, p. 230.

Ghedroviici Vera. „Descrierea Moldovei” de Dimitrie Cantemir. În: *Calendarul Național*, 2006, p.410-411.

F.A. Dimitrie Cantemir 1673–1723. În: *Calendar Național 2008*, Chișinău, 2008, p.351

Zach Krista. Die Moldaukarte zur *Descriptio Moldaviae* von Dimitrie Cantemir – eine rumänische, Chorographie im Zeitalter der Aufklärung. În: Bochmann Klaus, Dumbrava Vasile, *Dimitrie Cantemir: Fürst der Moldau, Gelehrter, Akteur der europäischen Kulturgeschichte*, Leipzig, 2008, 101-117.

- Цвиркун Виктор.** *Димитрий Кантемир страницы жизни в письмах и документах*, Санкт-Петербург, 2010, с. 16, 91.
- Zach Krista.** Similar and Differing – Mapping the lower Danube and Dimitrie Cantemir's lost Map of Moldavia in his time. Dans: *Travaux de Symposium International Le Livre. La Roumanie. L'Europe*. Troisième édition – 20 à 24 Septembre 2010. tome IV : La quatrième section – Latinité orientale, Bucarest , 2011, p. 602-628.
- Tvircun Victor.** Adrianopole (Edirne) in the political and literary fate of Dimitrie Cantemir. The Archival Resoupces of the Balkan Conntres. În: *International Symposium Edirne/Turkey* <http://balkanarsiv.trakya.edu.tr/sayfalari.aspx?ascx=konusmai>
- Кантемир Дмитрий.** *Описание Молдавии*. Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка. Составление и общая редакция Н.Л. Сухачува, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2011, с.11, 19, 304, 326, 327, 328, 334, 336, 349.
- Suhaciov Nicolae.** „Manuscrisul Sturdzan” al Descriptio Moldaviae de Dimitrie Cantemir. În: Dimitrie Cantemir. Prinț între filosofi și filosof între prinți. *Comunicări prezentate la Conferința Internațională: „Opera lui Dimitrie Cantemir – simbol al convergenței civilizațiilor”*, 21–22 octombrie 2010, București, 2011, p. 72.
- Câdea Virgil.** *Mărturie românești peste hotare*. Seria nouă, vol. IV, Polonia–Rusia, București, 2012, p.150, 183, 193, 236, 313, 440, 458, 461, 462.
- Suhaciov Nicolae.** Despre ediția în pregătire a „Manuscrisului Sturdzan” al Descriptio Moldaviae de Dimitrie Cantemir. În: *Analele Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”*, Seria Istorie – Serie nouă, Anul 3, nr. 1-2, 2012, p. 9, 11, 14,15.
- Цвиркун В.И.** *Под сенью двух держав. История жизни и деятельности Димитрия Кантемира в Турции и России*. Издание 2-е исправленное и дополненное, Кишинев, Cartdidact, 2013, с.37.
- Țvircun Victor.** *Pe urmele trecutului. Culegere de articole / Следami минувшего*. Сб. статей, Chișinău, Cardidact, 2015, p. 27, 63-64, 85.
- Țvircun Victor.** *Dimitrie Cantemir – repere biografice*. Seria Basarabica, coord. V.Spinei, I. Câdea, București–Brăila, 2017, p. 36, 70, 302.
- Burlacu Valentin.** Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valorile naționale. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 141.

21. EȘANU ANDREI, EȘANU VALENTINA, **Epoca lui Ștefan cel Mare. Oameni, destine, fapte**. București, Ed. Institutul Cultural Român, 2004, 558 p. ISBN 973-577-442-9.

DIN CUPRINS: Ștefan cel Mare și epoca sa; Bogdan al II-lea, tatăl lui Ștefan cel Mare; Maria-Oltea, mama lui Ștefan cel Mare (între legendă și realitate istorică); O ipoteză: când s-a născut Ștefan cel Mare?; O tâlcuire la „O samă de cuvinte” de Ion Neculce (legenda a IV-a); Ștefan cel Mare și mănăstirea Căpriană; Boierii lui Ștefan cel Mare: Vlaicul, Galeș, Manoil Grecul; Spada lui Ștefan cel Mare; Un letopiseț slavo-român de la Hilandar; Cu privire la un pretins codice din epoca șui Ștefan cel Mare; Interpretări pe marginea unor lacune din documentele lui Ștefan cel Mare); Pârcălabii de Hotin (sec. XIV – 1714); Pârcălabii de Soroca (sec. XV – mijl. sec. XVIII); Structuri militare și administrative la Orhei, Lăpușna, Ciobărciu; Chișinău. Tabel: Dregătorii cetăților și ținuturilor dintre Prut și Nistru ale Țării Moldovei (sec. XIV–XVIII).

Recenzii:

- Negrei Ion.** [Recenzie]. În: *Cugetul*. Revistă de Istorie și Cultură, 2005, nr. 1, p. 69.
- Cereteu Igor.** Epoca lui Ștefan cel Mare. Oameni, destine, fapte. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2008, nr. 2, p. 150-151.

Referințe:

- Costin Anghel, Mihai Stirbu.** Doamna fără titlu domnesc. În: <http://jurnalul.ro/vechiul-site/old-site/suplimente/editie-de-colectie/doamna-fara-titlu-domnesc-31298.html> din 19 decembrie 2005.
- Bacumenco Ludmila.** Ținutul Orheiului în secolele XV–XVI, Iași, 2006, p. 252, 255, 264, 318, 333.
- Cronica Moldovei de la Cracovia. Secolul XIII – începutul secolului XVII.** Ed. de Constantin Rezachevici, București, 2006, p. 26, 187, 188, 227.
- Academia de Științe a Moldovei: istorie și contemporanietate 1946–2006.** Coord. D. Dragnev și I. Jarcuțchi, Vol. II, Chișinău, Știința, 2006, p. 230.
- Kocój Ewa.** *Świątynie, Postaci, Ikony. Malowane cerkwie i monastypy Bukowiny Południowej w wyobrażeniach rumuńskich* (The Temples, the Persons, the Icons. The painted cerkvas (orthodox churches) and monasteries of the South Bukovina in the Romanian imaginations), Kraków 2006, p. 29, 398,
- Rezachevici Constantin.** Dinastia Movileștilor – între Bogdănești, magnați polono-lituanii și casele regale europene. În: *In honorem Demir Dragnev. Civilizația medievală și modernă în Moldova. Studii*, Chișinău, Ed. Civitas, 2006, p. 383, 391.
- Felea Alina.** Căpitani de margine de la Soroca (sec. XVII – încep. sec. XIX). În: *Destin Românesc*, Revistă de istorie și cultură, Serie nouă, Chișinău, 2007, nr. 3-4 (51-52), p. 140.
- Tabuncic Sergiu, Ludmila Bacumenco.** Ținutul Orheiului în secolele XV–XVI, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2006, 358 p., + 30 planșe. În: *Revista arheologică*. Serie nouă, Chișinău, vol. III, 2007, nr. 1-2, p. 392-394.
- Ciocanu Sergius.** Schitul Peștera și moșia Peștera (Orheiul Vechi) din ținutul Orhei (de la primele atestări documentare până în secolul al XIX-lea). În: *Tyragetia*. Istorie Muzeologie. Seria nouă, vol. II (XVII), 2008, nr 2, p.144, 161.
- Gorovei Ștefan S.** Contribuții pentru istoria domniei lui Bogdan al III-lea. În: *Analele Putnei*, Mănăstirea Putna, An. IV, 2008, nr. 1, p. 292.
- Prodan Dan.** Moldovenii și otomani în timpul lui Ștefan cel Mare. Completarea bibliografiei. În: *Acta Moldaviae Septentrionalis*, Muzeul Județean Botoșani, V–VI, 2006–2007, p.65.
- Felea Alina.** Soroca. Vatră urbană și administrație (sf. sec. XV-lea – începutul sec. al XIX-lea), Chișinău, Pontos, 2009, p.113, 115, 116, 118, 122, 124, 125, 127.
- Gorovei Șt.** Trei „probleme”, din biografia lui Ștefan cel Mare/ În: *Analele Putnei*, Mănăstirea Putna, An. VI, 2010, nr. 1, p. 240-241., 243.
- Cristea Ovidiu.** O întâmplare din țara sfântă a secolului al XII și legenda mamei lui Ștefan cel Mare. În: *Analele Putnei*, Mănăstirea Putna, An. VII, 2011, nr. 1, p. 326, 327.
- Platon Gabriela, monahie,** Imagine și simbol în fresca Voronețului. De la mărturia vechilor greci la mărturisirea patristică, *Teză de doctorat*, Constanța, 2012, p. 202.
- Herghiligi Cristina.** Constituirea și evoluția elitei politice moldovenești până la mijlocul sec. al XV-lea. *Teză de doctor în istorie*. USM, Chișinău, 2013, p. 32, 161.
- Кантемир Дмитрий.** *Описание Молдавии*. Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка. Составление и общая редакция Н.Л. Сухачева, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2011, с.303, 355.
- Ciobanu Sergiu.** Patrimoniul funciar deținut de Andrei Corcodele. În: *Studium*, VIII, 2015, p. 55.
- Felea Alina.** Administrația domnească în Soroca: căpitani și ispravnici (sec. al XVII-lea – încep. sec. al XIX-lea). În: *Orizonturi medievale și moderne în istoria românilor. Economie, societate, politică, cultură, istoria științei. În onoarea profesorului Demir Dragnev*, Chișinău, 2016, p. 720-740, nota 11. ISBN 978-9975-4116-9-1
- Ciocanu Sergius.** Orașul Chișinău – începuturi, dezvoltare urbană, biserici (secolele XV–XIX), Chișinău, 2017, p.19, 66-67, 85.
- Burlacu Valentin.** Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valorile naționale. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 139.

22. **Ștefan cel Mare și Sfânt = Stephen the Great and Holy = Etienne le Grand et le Saint = Стефан Великий и Святой.** [Album]. *Texte de Andrei Eșanu*; Trad. red. Nicoleta Culava, Idee și concepție Ion Mănăscuță, Mihai Potârniche; Fotogr. Mihai Potârniche, Chișinău, Ed. Principis, 2004, (Combinatul Poligr.), 122, [1] p., foto. color. Text. paral.: lb. rom., engl., fr., rusă. ISBN 9975-9660-6-3.

23. EȘANU, ANDREI, EȘANU VALENTINA. **Bogdan al II-lea și Maria-Oltea – Părinții lui Ștefan cel Mare și Sfânt**, Chișinău, Ed. Prut Internațional, 2007, 160 p. (Colecția „Din negura de vremi...”). ISBN 978-9975-69-863-4.

DIN CUPRINS: Partea I: Bogdan al II-lea – tatăl lui Ștefan cel mare și Sfânt (Țara Moldovei la mijl. sec. al XV-lea; Ascendența și înrudirile lui Bogdan al II-lea; „Jupan Bogdan fiul” alias Bogdan al II-lea; Mama lui Bogdan al II-lea; Când s-a născut Bogdan; Bogdan până la urcarea în scaun; O lovitură neașteptată; Politica internă și relațiile cu marea boierime; Primele acțiuni de politică externă; Război cu leșii; Un sfârșit tragic; Unde a fost înmormântat Bogdan al II-lea; Bogdan al II-lea (1449–1451) e Bogdan al IV-lea ?); Partea II: Maria-Oltea – mama lui Ștefan cel Mare (Originea; O primă căsnicie a Măriei-Oltea?; Căsătoria cu Bogdan al II-lea; Maria-Oltea în izvoare istorice; După moartea lui Bogdan al II-lea; Maria-Oltea în viața lui Ștefan cel Mare; Ștefan cel Mare leit Maria-Oltea?; Rubedeniile lui Ștefan cel Mare; Maria-Oltea în drum spre Probota; Moartea Mariei-Oltea: între legendă și realitate; La mormântul Oltei. Partea III: Bogdan al II-lea și Maria-Oltea – In memoriam; Partea IV: Documente).

Recenzii:

Tabuncic Sergiu. O carte despre părinții Marelui Ștefan Vodă, scrisă la o margine de Țară. În: *Destin Românesc*. Revistă de istorie și cultură, Serie nouă, Chișinău, 2007, nr. 3-4 (51-52), p.249-252.

Eremia Ion. Eșanu Valentina, Eșanu Andrei, Bogdan al II-lea și Maria-Oltea – Părinții lui Ștefan cel Mare, Chișinău, 2007, Ed. Prut Internațional, 160 p. +Anexă: Voievozii Țării Moldovei de la Bogdan I până la Ștefan cel Mare și Sfânt și urmașii lui. În: *Tyragetia*, Istorie, Muzeologie. Seria nouă, vol. II [XVII], nr. 2, 2008, p. 363-364.

Demciuc Vasile. Despre părinții lui Ștefan cel Mare. În: *Crai Nou*, Suceava, 2011, nr. 5650, 20 mai.

Referințe:

Herghiligiu Cristina. Mărci ale comportamentului politic al elitei moldovenești în perioada 1449–1457. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2012, nr. 3, p.9, 21.

Herghiligiu Cristina. Constituirea și evoluția elitei politice moldovenești până la mijlocul sec. al XV-lea. *Teză de doctor în istorie*. USM, Chișinău, 2013, p. 33, 163.

Bătrâna Lia, Bătrâna Adrian. *Biserica „Sfântului Nicolae” din Rădăuți. Cercetări arheologice și interpretări istorice asupra începuturilor Țării Moldovei*. La alcătuirea vol. au colaborat Nicolae Mirițoiu, Mihai Constantinescu; Georgeta Cardoș, Alexander Rodewald, Cheorghe Sion, Piatra Neamț, 2012, p. 183, 197, 211, 214, 215, 255.

24. Dimitrii Cantemirii, Principis Moldaviae. Descriptio antiqui et hodierni Status Moldaviae / Dimitrie Cantemir, Principele Moldovei. Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei : [în 2 vol.], București, Institutul Cultural Român, 2006–2007.

Vol. 1. Dimitrii Cantemirii, Principis Moldaviae. Descriptio antiqui et hodierni Status Moldaviae / Dimitrie Cantemir, Principele Moldovei. Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei. Ediție critică întocmită de Dan Slușanschi, 2006, 456 p. : il. ISBN 973-577-510-7; ISBN 978-973-577-510-0.

Vol. 2. Dimitrie Cantemir, Principele Moldovei. Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei. Studiu introd., notă asupra ediției și note de Valentina și Andrei Eșanu. Traducere din limba latină și indici de dan Slușanschi. București, Institutul Cultural Român, 2007, 408 p. + hartă. ISBN 973-577-510-7; ISBN 978-977-527-8.

Recenzii:

Felea Alina. Demerrii Cantemirii Principis Moldaviae. Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae / Dimitrie Cantemir Principele Moldovei. Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei, Ediție critică de Dan Slușanschi, București, Ed. Institutul Cultural Român, 2006, 450 p. Dimitrie Cantemir, Principele Moldovei, Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei. Studiu Introductiv, notă asupra ediției și note de Valentina și Andrei Eșanu. Traducere din limba latină și indici de Dan Slușanschi. București, Institutul Cultural Român, 2007, 407 p. În: *Revista de istoria a Moldovei*, 2008, nr. 1, p. 170-173.

Prezentări:

Rotaru Tatiana. O ediție critică a Descriptio Moldovaie. O datorie împlinită după aproape 300 de ani. În: *Moldova Suverană*, 2007, nr. 159 (354), 24 octombrie, p. 3.

F.A. Prezentări de carte f.a. „Descriptio Moldaviae”, o nouă ediție, cea mai completă. În: *Jurnal de Chișinău*, 2008, 28 ianuarie.

F.A. Prezentări de carte O ediție unică a „Descriptio Moldaviae”. În: *Akados*, 2007, nr. 4 (8), p. 78

F.A. Dimitrie Cantemir 1673–1723. În: *Calendar Național 2008*, Chișinău, 2008, p.350.

Referințe:

Rezachevici Constantin. Constantin Cantemir (1627–1693). O viață neobișnuită – de la Silișteni la scaunul Moldovei. În: *Dinastia Cantemireștilor; sec. XVII–XVIII*, Chișinău, 2008, p. 49, 51, 57.

Cirimpei Victor. Dimitrie Cantemir – etnolog. În: *Dinastia Cantemireștilor; sec. XVII–XVIII*, Chișinău, 2008, p. 359, 362.

Ștefan Ștefania-Cecilia. *Catalogul cărții românești vechi și rare din colecția Muzeului Municipal București (1648–1829)*, București, Institutul de Memorie Culturală, 2008, p. 138.

Ispas Sabina. Actualitatea considerațiilor etnologice cuprinse în Descriptio Moldaviae. În: *Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări științifice*, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2011, p.101.

Uță Bărbulescu Oana. Integrala operei lui Dimitrie Cantemir – un proiect academic necesar. În: *Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări științifice*, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2011, p.181.

Tudor Dinu. *Dimitrie Cantemir și Nicolae Mavrocordat. Relatări politice și literare la începutul secolului XVIII*, București, Humanitas, 2011, p. 449.

Zach Krista. Similar and Differing – Mapping the lower Danube and Dimitrie Cantemir’s lost Map of Moldavia in his time. Dans: *Travaux de Symposium International Le Livre. La Roumanie. L’Europe*. Troisième édition – 20 à 24 Septembre 2010. tome IV: La quatrième section – Latinité orientale, Bucarest , 2011, p. 602.

- Frantsouzoff Serge A.** Le fonds de Dimitrie Cantemir dans les Archives de l'Institut des Manuscrits Orientaux de l'Académie des Sciences de Russie. Dans: *Revue Etudes Sud-Est Europe*, Bucareșt, XLIX, 2011, nr. 1-4, p. 127.
- Mihăilă Gheorghe.** Cuvinte românești cu litere latine în Descriptio Moldaviae. În: *Studii și cercetări lingvistice*, București, LIX, 2008, nr. 2, p. 465-470.
- Alexandrescu Vlad.** Autour de la carte de Moldavie par Démètre Cantemir. Dans: *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, Bucarest, XLIX, 2011, nr. 1-4, p.161.
- Rădvan Laurențiu.** Orașele din Țările Române în Evul Mediu, (sf. sec. XIII – încep. sec. XVI), Iași, 2011, p. 205, 573, p. 601.
- Кантемир Дмитрий.** Описание Молдавии. Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка. Составление и общая редакция Н.Л.Сухачува, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2011, с.10, 11,12, 18, 20, 288, 295, 297, 347, 349.
- Suhaciov Nicolae.** „Manuscrisul Sturdzan” al Descriptio Moldaviae de Dimitrie Cantemir. În: *Dimitrie Cantemir: Prinț între filosofi și filosof între prinți. Comunicări prezentate la Conferința Internațională „Opera lui Dimitrie Cantemir – simbol al convergenței civilizațiilor”, 21–22 octombrie 2010*, București, 2011, p. 69, 71, 72, 76. ISBN 978-973-129-946-4.
- Paraschiv Elena, Paraschiv Romana.** Norme de conduită și morală în opera lui Dimitrie Cantemir și evoluția lor. În: *Conferința internațională „Dimensiunea enciclopedică și universală a operei lui Dimitrie Cantemir”*. Ediția a II-a; vol. I, București, 2012, p. 287, 298, 294. 290.
- Cândea Virgil.** Mărturii românești peste hotare. Seria nouă, vol. IV, Polonia–Rusia, București, 2012, p.150, 183, 193, 236, 274, 313, 396, 398, 440, 458, 461, 462.
- Suhaciov Nicolae L.** Călin in M. Eminescu's Poetry and in Romanian Folklore (some linguistic observations). In: *Dacoromania*, XVII, 2012, nr. 2, p. 213-217.
- Alexandrescu Vlad.** *Croisées de la Modernité: Hypostases de l'esprit et de l'individu au XVIIe siècle*, Bucarest, Ed. Zeta books, 2012, p. 481, 490, 518.
- Suhaciov Nicolae.** Despre ediția în pregătire a „Manuscrisului Sturdzan” al Descriptio Moldaviae de Dimitrie Cantemir. În: *Analele Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”*, Seria Istorie – Serie nouă, Anul 3, nr. 1-2, 2012, p.8,9, 10,11, 12,14, 15.
- Alexandrescu Vlad.** Introduzione. In: *Dimitrie Cantemir, L'immagine irraffigurabile della Scienza Sacro-Santa a cura di Vlad Alexandrescu*, Milano, 2012, p. 65.
- Crețu Bogdan.** Dimitrie Cantemir și cultura română. Probleme de apartenență. În: *Prutul*. Revistă de cultură, Huși, Seria nouă, an II (XI), nr.1 (49), 2012, p.46, 52.
- Dragnev Demir.** Istorie și civilizație medievală și modernă timpurie în țările române. *Studii și materiale*, Chișinău, 2012, p.215, 223, 229, 230, 555-556.
- Gorovei, Ștefan S.** Dimitrie Cantemir și boierimea Moldovei. Interesul pentru strămoși. În: *Dimitrie Cantemir. Perspective interdisciplinare*. Coord. Bogdan Crețu, Iași, Institutul European, 2012, p. 141.
- Székely Maria Magdalena.** Moldova lui Dimitrie Cantemir și Descrierea ei. În: *Dimitrie Cantemir. Perspective interdisciplinare*. Coord. Bogdan Crețu, Iași, Institutul European, 2012, p.169.
- Цвиркун В.И.** Под сенью двух держав. История жизни и деятельности Димитрия Кантемира в Турции и России. Издание 2-е исправленное и дополненное, Кишинев, Cartdidact, 2013, с.37.
- Țvircun Victor.** Pe urmele trecutului. *Culegere de articole / Следami minuvșego*. Сб. статей, Chișinău, Ed. Cardidact, 2015, p.27, 64, 85.
- Пономарьов О. М.** Від першої публікації – до археографічного відтворення рапорту коша нової запорозької січі генерал-губернатору малоросії, президенту малоросійської колегії графу П. О. Рум'янцеву (1765 р.). В: *Архіви України*, №3-4,2017, с. 203.
- Țvircun Victor.** *Dimitrie Cantemir – repere biografice*. Seria *Basarabica*, coord. V.Spinei, I. Cândea, București–Brăila, 2017, p. 36, 301, 302.
- Burlacu Valentin.** Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valori naționale. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 141.

25. Tradiții și valori culturale la Est de Carpați (sec. XVI–XX). Materialele conf. șt., Chișinău, mai 2007. Coord. red. șt. și autor Andrei Eșanu, Chișinău, CEP USM, 2007, 162 p. ISBN 978-9975-70-518-9.

EȘANU ANDREI: studii Cartea în orizonturile cultural-științifice ale lui Dimitrie Cantemir, p. 5-16; Intervențiile lui Dimitrie Cantemir cu Petru cel Mare la Iași și Semeni, p. 17-31.

Referințe:

Cereteu Igor. Tiparul și circulația cărții în Basarabia în preocupările istoriografiei românești. În: *Revista de istorie a Moldovei*, 2016, nr. 3, p. 127.

Tabuncic Sergiu. Anul 1711 în relațiile moldo-ruse. Monumentul de la Semeni. În: *Basarabia 1812. Problemă națională, implicații internaționale*. Materialele Conferinței Științifice Internaționale 14–16 mai 2012, Chișinău–Iași, Coord. Gh. Cliveti și Gh. Cojocaru, Ed. Academiei Române, București, 2014, p. 62. ISBN 978-973-27-2397-5.

Burlacu Valentin. Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valorile naționale. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 142.

26. Dinastia Cantemireștilor sec. XVII–XVIII. Coord., red. șt., autor acad. Andrei Eșanu; Acad. de Șt. Moldovei, Chișinău, [E.-P. „Știință”], 2008, 603 p. fig.+Anexa: Neamul Cantemireștilor. Arbore genealogic. (Colecția „Academica”). ISBN 978-9975-67-572-7.

VARIANTA ELECTRONICĂ: <http://cantemir.asm.md/files/Cuprins%20Dinastia%20Cantemirestilor.pdf>; <https://andreiesanu.files.wordpress.com/2011/11/dinastia-cantemirestilor.pdf>

INCLUSĂ și în Integrala manuscriselor Cantemir. Vol. LXXI. Ed. Coord. Constantin Barbu, [Craiova, 2015] , p. 37-643. ISBN 978-606-611-239-0 ISBN 978-606-703-245-1.

DIN CUPRINS: Obârșia Cantemireștilor; Constantin Cantemir (1612/1627–1693). Familia și domnia; Antioh Cantemir (1670–1724). Domniile, familia și urmașii; Dimitrie Cantemir (1673–1723). Viața și activitatea politică, Dimitrie Cantemir – om de știință, de cultură. Doamnele și descendenții; Antioh Cantemir (1708–1744). Scriitor, filosof și diplomat; Semele Cantemireștilor.

EȘANU ANDREI: studii: *Introducere*, p. 10-11; *Notă asupra ediției*, p. 12; *Fiicele lui Constantin-Vodă Cantemir. Ruxandra și Safta*, p. 93-96; *Dimitrie Cantemir (1673–1723). Viața și activitatea politică*, p. 156-216; *Dimitrie Cantemir – om de știință* (Academie din Berlin, istoric, geograf, cartograf, p. 254-320.); *Doamnele și descendenții lui D. Cantemir*, p. 444-493; *Antioh Cantemir – propagator al operelor tatălui său*, p. 559-569; *Încheiere*, p. 598-599. *Anexa: Neamul Cantemireștilor (Arbore genealogic)*.

DISTINCȚII: Coordonatorul ediției distins cu Premiul Academiei Române „Titu Maiorescu” (2009); Premiul Ministerului Educației și Tineretului Republicii Moldova la Salonul de carte pentru copii și tineret, Ediția a XIII-a pentru coordonarea monografiei (2009).

Recenzii:

- Sorohan Elvira.** Două cărți despre Cantemiri [Recenzii la volumele: *Dinastia Cantemireștilor* sec. XVII–XVIII, Chișinău, 2008; Ștefan Lemny, *Les Cantemir. L'aventure européenne d'une famille princière au XVIII-è siècle*, Paris, 2009). În: *România Literară*, Revistă a Uniunii Scriitorilor din România (București), 2010, anul XLII, nr. 14, 23 aprilie, p. 10.
- Neagoe George.** Cantemirologie. În: *Cultura*. Fundația culturală română, București, 2011, nr. 34 (339). [Recenzie la volumele *Dinastia Cantemireștilor*, sec. XVII–XVIII. Coord. Andrei Eșanu, Chișinău, 2008 și ȘTEFAN LEMNY, *Cantemireștii. Aventura europeană a unei familii princiare din secolul al XVIII-lea*, Iași, 2010].
- Demciuc Vasile M.** *Dinastia Cantemireștilor*. În : *Crai Nou*, Suceava, 2011, 28 iunie.
- Vasileanu Monica.** *Dinastia Cantemireștilor (secolele XVII–XVIII)*. Coord. acad. Andrei Eșanu, Chișinău, ed. Știința, 2008, 604 p. În: *Limba Română* (București), LXI, 2012, nr. 1, p. 113-115. <http://www.lingv.ro/LR%201,%202012.pdf>

Referințe:

- Constantinov Valentin.** Țara Moldovei în timpul domniei lui Constantin Cantemir. Documente interne (1685–1693). În: *Akados*, Chișinău, 2010, nr. 4 (19), p.158, nota 3.
- Цвиркун Виктор.** *Димитрий Кантемир страницы жизни в письмах и документах*, Санкт-Петербург, 2010, с. 16, 89, 90, 91.
- Lemny Ștefan.** *Cantemireștii. Aventura europeană a unei familii princiare din secolul al XVIII-lea*, Iași, Polirom, 2010, p. 303.
- Pop Ioan-Aurel.** Între real și ideal. Dimitrie Cantemir despre locul românilor în Europa. În: *Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări științifice*, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2011, p113.
- Lemny Ștefan.** Introduction: Cantemir – nouvelles lectures. Dans: *Travaux de Symposium International Le Livre. La Roumanie. L'Europe*. Troisième édition – 20 à 24 Septembre 2010. tome IV: La quatrième section – Latinité orientale, Bucarest , 2011, p. 15-16.
- Zach Krista.** Similar and Differing – Mapping the lower Danube and Dimitrie Cantemir's lost Map of Moldavia in his time. Dans: *Travaux de Symposium International Le Livre. La Roumanie. L'Europe*. Troisième édition – 20 à 24 Septembre 2010. tome IV : La quatrième section – Latinité orientale, Bucarest , 2011, p. 602.
- Felea Alina.** Testamentele Cantemireștilor. Studiu de caz (sec. XVII-lea – încep. sec. al XIX). În: *Țrăgetia*. Istorie. Muzeologie. Seria nouă, Chișinău, 2011, vol. V (XX), nr. 2, p.169, 182.
- Tvircun Victor.** Adrianopole (Edirne) in the political and literary fate of Dimitrie Cantemir. The Archival Resoucpes of the Balkan Conntres. În: *International Symposium Edirne / Turkey* <http://balkanarsiv.trakya.edu.tr/sayfalari.aspx?ascx=konusmai>
- Alexandrescu Vlad.** Introduzione. In: *Dimitrie Cantemir, L'immagine irraffigurabile della Scienza Sacro-Santa a cura di Vlad Alexandrescu*, Milano, 2012, p. 66.
- Jarcuțchi Ion.** *Comisia Gubernială științifică a arhivelor din Basarabia (sfârșitul sec. XIX–începutul sec. XX)*, Chișinău, 2011, p. 182.
- Bacalov Sergiu.** Despre proveniența neamului Cantemireștilor (1). În: *Prutul*. Revistă de cultură, Huși, Seria nouă, an II (XI), nr.1 (49), 2012, p.27.
- Dragnev Demir.** *Istorie și civilizație medievală și modernă timpurie în țările române. Studii și materiale*, Chișinău, 2012, p.556.
- Vergatti Radu Ștefan.** La famille et la formation de Dimitrie Cantemir. În: *Dimitrie Cantemir – savant de dimensionne europeană : 300 de ani de la plecarea din domnie 1711–2011. Simpozion național*. Coord. Gheorghe F. Angheliescu. Târgoviște, București, Constanța, 2011, p. 28.
- Cantemir Dimitrie.** *Perspective interdisciplinare*. Coord. Bogdan Crețu, Iași, Institutul European, 2012, p. 149, 169, 171-172, 174, 246, 251, 256, 265.

- Țvircun Victor.** Contribuții la Istoria scrierii și publicării lucrării lui Dimitrie Cantemir „Istoria Creșterii și Descrășerii Imperiului Otoman”. În: *Conferința internațională ”Dimensiunea enciclopedică și universală a operei lui Dimitrie Cantemir”*. Ediția a II-a; vol. I, București, 2012, p. 41, 44, 49.
- Cernovodeanu Paul.** Vremea Cantemireștilor. În: *Istoria Românilor*, vol. V, București, 2012, p. 338-339.
- Цвиркун В.** Мария Кантемир. Мифы и реальность биографии. В: *Историческое пространство. Проблемы истории стран СНГ*, Москва, 2012, с. 50.
- Цвиркун Виктор.** Биография Марии Кантемир. Вымыслы и реальность. В кн.: *Factorul feminin în istorie / Women's Factor in History/Женский фактор в истории*. Culegere de studii și documente, Chișinău, 2012, p. 419, 420.
- Alexandrescu Vlad.** *Croisées de la Modernité: Hypostases de l'esprit et de l'individu au XVIIe siècle*, Bucarest, Ed. Zeta books, 2012, p.460, 461, 469, 470.
- Cândea Virgil.** *Mărturii românești peste hotare*. Seria nouă, vol. IV, Polonia–Rusia, București, 2012, p. XX, 143, 147, 223, 224, 275, 276, 315, 316.
- Цвиркун В.И.** *Под сенью двух держав. История жизни и деятельности Димитрия Кантемира в Турции и России*. Издание 2-е исправленное и дополненное, Кишинев, Cartdidact, 2013, с. 24, 35, 36, 38, 60, 61, 69.
- Цвиркун В.И.** Православная традиция в жизни и деятельности Димитрия Кантемира, В кн.: *Spiritualitatea ca unitate primordială a loialității și credinței în Hristos (200 de ani de la apariția în spațiul dintre Prut și Nistru a structurii ecleziastice ortodoxe ce a unificat toate bisericile ortodoxe ale regiunii – Eparhia Chișinăului și Hotinului)*. Materialele conferinței internaționale din 5 septembrie 2013, Chișinău, 2013, p. 29.
- Pop Ioan-Aurel.** Lecția de românism a românilor de la Răsărit (sau cum am devenit moldovean ...). În: *Akademios, Revistă de știință, inovare, cultură și artă*, 2014, nr. 1 (32), p. 101, 102, 107.
- Moșoc Radu.** „Descriptio Moldaviae” (La 295 de ani de la apariție), http://libruniv.usarb.md/confbib/articole/2011_1-2/134-157.pdf, p. 154-156.
- Гросул В.Я.** Кантемиры. В: *Православная энциклопедия*, том 22, Москва, 2014, с.367.
- Atanasiu Mihai-Bogdan.** Din lumea cronicarului Ion Neculce. Studiu prosopografic, Iași, 2015, p.127, 148, 151.
- Țvircun Victor.** *Pe urmele trecutului. Culegere de articole / Следami minuvșezego*. Сб. статей, Chișinău, Cardidact, 2015, p. 18, 26, 27, 51, 63, 84, 86, 87, 93, 111, 127, 136-138.
- Заболотная Лилия.** Новые документальные открытия в архивах Санкт-Петербурга. Второе духовное завещание Марии Кантемир от 1757 года и ее духовное письмо. În: *Codrul Cosminului* (Suceava), XXII, 2016, No. 1, p. 23.
- Felea Alina,** O lucrare a lui Dimitrie Cantemir în colecția Bibliotecii Naționale a Republicii Belarus. În: *Revista de filozofie, sociologie și științe politice*, Chișinău, 2016, nr. 2 (171), p. 169.
- Cândea Virgil.** *Mărturii românești peste hotare*. Seria nouă, vol. VI, partea I, Ucraina–Vatican, București, 2016, p. XXVII, 144-148, 149.
- Țvircun Victor.** *Dimitrie Cantemir – repere biografice*. Seria *Basarabica*, coord. V. Spinei, I. Cândea, București-Brăila, 2017, p. 26, 32, 34, 35, 62, 301.
- Заболотная Лилия.** *История Марии Кантемир в письмах и документах*, Кишинэу, 2018, с.11, 262.
- Crețu Bogdan.** Dosar de receptare critică. În: Dimitrie Cantemir. Despre numele Moldaviei: în vechime și azi • Istoria moldo-vlachică • Viața lui Constantin Cantemir • Descrierea stării Moldaviei: în vechime și azi. Editarea textului latinesc, aparatul critic și indicii Florentina Nicolae, Traducere din limba latină Ioana Costa, Studiu introductiv Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, București, Academia Română – Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2017, p. 1695-1696, 1728-1729.
- Burlacu Valentin.** Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valorile naționale. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 139.

27. Neamul Cantemireștilor. Bibliografie. Coord., alcăt. Andrei Eșanu, Igor Cereteu, Valentina Eșanu [et al.] / Acad. de Știință a Moldovei, Inst. de Istorie, Stat și Drept, Chișinău, Ed. Pontos, 2010, 388 p.+ il. ISBN 978-9975-51-144-5.

VARIANTA ELECTRONICĂ:

https://andreiesanu.files.wordpress.com/2011/11/esanu_cantemir.pdf

DISTINCȚII: Volumul a făcut parte din ciclul de lucrări distins cu Premiul Academiei de Științe a Moldovei „Savantul Anului”(2010).

INCLUS și în Integrala manuscriselor Cantemir. Vol. LXXII. Ed. Coord. Constantin Barbu, [Craiova, 2015] , p.81-552. ISBN 978-606-611-239-0 ISBN 978-606-703-246-8

Recenzii:

Șpac Ion. Repere Cantemiriene [Recenzie]. În: *Akados*, Chișinău, 2010, nr. 4 (19), p.178-179.

Claudia Slutu-Grama, Raisa Vasilache. „Neamul Cantemireștilor” – bibliografie de anvergură. În: *Biblio Scientia*, Chișinău, 2010, nr. 3-4, p. 91-94.

Mândruț Stelian. Neamul Cantemireștilor. Bibliografie. Coord. Acad. Andrei Eșanu, Alcăt. Eșanu A., Cereteu I., Eșanu V., Poștarencu D., Poștarencu Maria, Chișinău, 2010, Ed. Pontos, 388 p. Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, Moștenirea culturală a Cantemireștilor, Ed. Pontos, Chișinău, 2010, 212 p. [Recenzie]. În: *Tabor*. Revistă de cultură și spiritualitate românească, Cluj, An. VI, 2012, nr. 2, p. 109-110.

Zach Krista. Andrei Eșanu (coord.) Neamul Cantemireștilor. Bibliografie, Chișinău, Pontos (Academia de Științe a Moldovei. Institutul de Istorie, Stat și drept), 2010, 388 p., numeroase clișee în alb/negru. În: *Archiva Moldaviae*, vol. III (2011), Iași, p. 435-436.

Prezentări:

Rotaru Tatiana. „Neamul Cantemireștilor” – o lucrare de pionierat în știința istorică universală. În: *Literatura și arta*, 2010, nr. 38 (3394), 23 septembrie, 2010, p. 4.

Gromov Cătălina. A apărut „Neamul Cantemireștilor” – o lucrare în știința istorică universală. În: <http://social.moldova.org/news/a-aparut-neamul-cantemiretilor-o-lucrare-in-tiina-istorica-universala-212423-rom.html>

Vasileanu Monica. Prezentare. În: *Limba Română* (București), LXI, 2012, nr. 1, p. 127. <http://www.lingv.ro/LR%201,%202012.pdf>

Suhacioc Nicolae. „Manuscrisul Sturdzan” al Descriptio Moldaviae de Dimitrie Cantemir. În: *Dimitrie Cantemir. Prinț între filosofi și filosof între prinți*. Comunicări prezentate la Conferința Internațională „Opera lui Dimitrie Cantemir – simbol al convergenței civilizațiilor”, 21–22 octombrie 2010, București, 2011, p. 69.

Referințe:

Constantinov Valentin. Țara Moldovei în timpul domniei lui Constantin Cantemir. Documente interne (1685–1693). În: *Akados*, Chișinău, 2010, nr. 4 (19), p.157, 158, nota 1,2.

Feodorov Ioana. Stadiul actual al studiilor privitoare la Dimitrie Cantemir. În: *Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări științifice*, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2011, p. 140.

Lemny Stefan. Introduction: Cantemir – nouvelles lectures. Dans: *Travaux de Symposium International Le Livre. La Roumanie. L'Europe*. Troisième édition – 20 à 24 Septembre 2010. tome IV : La quatrième section – Latinité orientale, Bucarest, 2011, p. 15-16.

Zach Krista. Similar and Differing – Mapping the lower Danube and Dimitrie Cantemir's lost Map of Moldavia in his time. Dans: *Travaux de Symposium International Le Livre. La Roumanie. L'Europe*. Troisième édition – 20 à 24 Septembre 2010, tome IV : La quatrième section – Latinité orientale, Bucarest, 2011, p. 602, 603, 603.

- Frantsouzoff Serge A.** Le fonds de Dimitrie Cantemir dans les Archives de l'Institut des Manuscrits Orientaux de l'Académie des Sciences de Russie. Dans: *Rev. Etudes Sud-Est Europe*, București, XLIX, 2011, nr. 1-4, p. 126, 127.
- Bacalov Sergiu.** Despre proveniența neamului Cantemireștilor (1). În: *Prutul*. Revistă de cultură, Huși, Seria nouă, an II (XI), nr.1 (49), 2012, p.27.
- Dragnev Demir.** *Istorie și civilizație medievală și modernă timpurie în țările române. Studii și materiale*, Chișinău, 2012, p.556.
- Herghiligiu Cristina.** Constituirea și evoluția elitei politice moldovenești până la mijlocul sec. al XV-lea. Teză de doctor în istorie. USM, Chișinău, 2013, p. 149.
- Кантемир Дмитрий.** *Описание Молдавии*. Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка. Составление и общая редакция Н.Л.Сухачува, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2011, с.10, 19.
- Câdea Virgil.** *Mărturii românești peste hotare*. Seria nouă, vol. IV, Polonia–Rusia, București, 2012, p. XX, 144, 173, 183, 192, 223, 224, 233, 235, 287, 288, 289, 290, 302, 313, 316, 384, 389, 390, 391, 394, 396, 397, 398, 426, 430, 439, 440, 459, 460, 462.
- Suhaciov Nicolae.** Despre ediția în pregătire a „Manuscrisului Sturdzan” al Descriptio Moldaviae de Dimitrie Cantemir. În: *Analele Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”*, Seria Istorie – Serie nouă, Anul 3, nr. 1-2, 2012, p.8, 9, 15.
- Цвиркун В.И.** *Под сенью двух держав. История жизни и деятельности Димитрия Кантемира в Турции и России*. Издание 2-е исправленное и дополненное, Кишинев, Cartdidact, 2013, с. 5, 36, 37.
- Цвиркун В.И.** Православная традиция в жизни и деятельности Димитрия Кантемира, В кн. : *Spiritualitatea ca unitate primordială a loialității și credinței în Hristos (200 de ani de la apariția în spațiul dintre Prut și Nistru a structurii ecleziastice ortodoxe ce a unificat toate bisericile ortodoxe ale regiunii – Eparhia Chișinăului și Hotinului)*. *Materialele conferinței internaționale din 5 septembrie 2013*, Chișinău, 2013, p. 29.
- Țvircun Victor.** *Pe urmele trecutului*. Culegere de articole / Следami минувшего. Сб. статей, Chișinău, Cardidact, 2015, p. 27-28, 63-64, 79, 84, 86, 127.
- Заболотная Лилия.** Новые документальные открытия в архивах Санкт-Петербурга. Второе духовное завешание Марии Кантемир от 1757 года и ее духовное письмо. În: *Codrul Cosminului*, (Suceava), XXII, 2016, nr. 1, p. 24, nota 9.
- Felea Alina.** O lucrare a lui Dimitrie Cantemir în colecția Bibliotecii Naționale a Republicii Belarus. În: *Revista de filozofie, sociologie și științe politice*, Chișinău, 2016, nr. 2 (171), p. 170.
- Țvircun Victor.** *Dimitrie Cantemir – repere biografice*. Seria *Basarabica*, coord. V. Spinei, I. Cădea, București–Brăila, 2017, p. 35, 36, 304.
- Заболотная Лилия.** *История Марии Кантемир в письмах и документах*, Кишинэу, 2018, с.11, 263.
- Burlacu Valentin.** Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valorile naționale. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 141.

28. EȘANU, ANDREI, EȘANU VALENTINA. **Mănăstirea Voroneț. Istorie. Cultură. Spiritualitate** / Imagini de Ștefan Eșanu, Constantin I. Ciobanu, Gabriela Platon [et. al.], Chișinău, Ed. Pontos, 2010, 384 p. (facs., foto., imagini color). Seria: „Istorii și documente necunoscute”. ISBN -978-9975-51-171-1.

DIN CUPRINS: Partea I: Studiu privind istoria mănăstirii Voroneț (Scurtă privire istorică, Părinții egumeni ai mănăstirii, Comunitatea monahală (între care și Sf. Daniil Sihastrul, Mitropolitul Grigorie Roșca), Hramul mănăstirii, Domeniul Voronețului, Vechile și noile zidiri, Relieve voronețene, Biblioteca, Pecetea, Necropola, Programul iconografic și Pictura mănăstirii). Partea II: Pomelnicul mănăstirii Voroneț (Studiu, text și facsimil). Partea III: Studii în lumina Pomelnicului voronețean (Voievozii Țării Moldovei din sec. al XIV-lea, Noi informații privind

familia vistiernicului Ignatie Iuga, Obârșia și familia lui Luca Arbure, Maria-Oltea Doamna Țării Moldovei).

VARIANTĂ ELECTRONICĂ: https://andreiesanu.files.wordpress.com/2011/11/esanu_manastirea_voronet.pdf

DISTINCȚII: Volumul a făcut parte din ciclul de lucrări distins cu Premiul Academiei de Științe a Moldovei „Savantul Anului”(2010).

Prezentări:

Balan Carmen Cornelia. O mărturie de trăire în istorie. În: *Akados*, Chișinău, 2010, nr. 4 (19), p.177.

Lidia Gross. Andrei EȘANU, Valentina EȘANU, Mănăstirea Voroneț. Istorie. Cultură. Spiritualitate, Chișinău, „Pontos”, 2010, 384 p. (Istorii și Documente Necunoscute – IDN. Monografii. M 4). În: *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj*, 2012, tom. LI, p. 415.

Erizeanu Gheorghe. Cărțile săptămânii, Postul „Publica TV”, 31 martie 2012, www.publika.md/.../cartile-saptamanii_431.html

Referințe:

Petrencu Anatol. *Istoria contemporană: Studii, materiale, atitudini*, Chișinău, Cartdidact, 2011, p. 456. **Lefter Lucian-Valeriu.** „Boierii noștri credincioși”. Conexiuni genealogice în sfatul domnesc al lui Ștefan cel Mare. În: *Analele Putnei*, VI, 2010, nr. 1, p. 265, 266., 267.

Dragnev Demir. *Istorie și ciivilizație medievală și modernă timpurie în țările române. Studii și materiale*, Chișinău, 2012, p. 74, 75.

Platon Gabriela. monahie, *Imagine și simbol în fresca Voroneț ului. De la mărturia vechilor greci la mărturisirea patristică*, Teză de doctorat, Constanța, 2012, p. 199, 200, 202, 205, 207, 334.

Parasca Pavel. În loc de recenzie: *Demir Dragnev. Istorie și civilizație medievală și modernă timpurie în Țările române*, Chișinău, ed. Cartdidact–Civitas, 2012, 596 p. În: *Revistă de istorie și politică./ History & Politics*, 2012, An. V, nr. 2 (10), p. 187-195.

Platon Gabriela. Elemente de pedagogie muzeală în pictura exterioară a mănăstirii Voroneț. În: *Educația din perspectiva valorilor*. Tom. V: Summa Theologiae. Editori Octavia Moșin, Ioan Scheau, Dorin Opriș, Cluj-Napoca, 2014, p.198.

Balan Carmen-Cornelia. Lecția Voronețului. Tradiția și antichitate. În: *Educația din perspectiva valorilor*. Tom. V: Summa Theologiae. Editori Octavia Moșin, Ioan Scheau, Dorin Opriș, Cluj-Napoca, 2014, p.57.

Ciobanu Constantin I. Profetiile înțelepților antichității de la Biserica Sfântul Gheorghe a mănăstirii Voroneț. În: *Studii și cercetări de istorie a artei*, Artă plastică, serie nouă, tom 1 (45), p. 11–32, București, 2011, p. 11.

Burlacu Valentin. Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valorile naționale. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 141.

29. EȘANU, ANDREI, EȘANU VALENTINA. **Moștenirea culturală a Cantemireștilor: studii.** Acad. de Științe a Moldovei, Inst. de Istorie, Stat. și Drept, Chișinău, Ed. Pontos, 2010, 212 p. ISBN 978-9975-51-204-6.

DIN CUPRINS: Repertoriul scrierilor lui Dimitrie Cantemir în manuscrise și ediții princeps; «Panegiricul... » din 1719 al lui D. Cantemir; Manuscrisul sturdzan al «Descrierii Moldovei » de D. Cantemir; Universul cărții la D. Cantemir; Receptarea «Descrierii Moldovei » în cultura europeană, Demnitatea prințesei Maria Cantemir; Când s-a născut Antioh Cantemir?; Contribuția lui Antioh Cantemir la editarea și receptarea operei tatălui săi în cultura europeană, O întregire la iconografia cantemireștilor.

DISTINCȚII: Volumul a făcut parte din ciclul de lucrări distins cu Premiul Academiei de Științe a Moldovei „Savantul Anului”(2010).

Recenzii:

Danilov Maria. [Recenzie] Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, Moștenirea culturală a Cantemireștilor. Chișinău, Pontos, 2010, 212 p. În: *Tyragetia. Istorie. Muzeologie. Seria nouă*, Chișinău, 2011, vol. V (XX), nr. 2, p. 416-418.

Iabanji Marina. Noi studii despre Cantemirești. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, Chișinău, 2011, nr. 1-2, p. 174-176. [Recenzie].

Vasileanu Monica. [Prezentare]. În: *Limba Română* (București), LXI, 2012, nr. 1, p. 127. <http://www.lingv.ro/LR%201,%202012.pdf>

Mândruț Stelian. Neamul Cantemireștilor. Bibliografie. Coord. Acad. Andrei Eșanu, Alcăt. Eșanu A., Cereteu I., Eșanu V., Poștarencu D., Poștarencu Maria, Chișinău, 2010, Ed. Pontos, 388 p. Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, Moștenirea culturală a Cantemireștilor, Ed. Pontos, Chișinău, 2010, 212 p. [Recenzie]. În: *Tabor. Revistă de cultură și spiritualitate românească*, Cluj, An. VI, 2012, nr. 2, p. 109-110.

Referințe:

Цвиркун В.И. *Под сенью двух держав. История жизни и деятельности Димитрия Кантемира в Турции и России.* Издание 2-е исправленное и дополненное, Кишинев, Cartdidact, 2013, c. 37.

Țivircun Victor. *Dimitrie Cantemir – repere biografice.* Seria *Basarabica*, coord. V.Spinei, I. Căndea, București-Brăila, 2017, p. 302.

Burlacu Valentin. Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valorile naționale. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 139.

30. Cultura si politica în Sud-Estul Europei (sec. XV–XX): materialele sesiunii științifice din 1 septembrie 2010. Coord. Andrei Eșanu și Constantin Iordan; Acad. de Șt. a Moldovei, Inst. de Istorie, Stat si Drept; Acad. Rom., Inst. de Studii Sud-Est Europene, Chișinău, 2011, 188 p. ISBN 978-9975-71-157-9

EȘANU ANDREI : studiul *Considerații privind paternitatea „Cuvântului panegiricesc ...” dedicat Sfântului Dimitrie de Tesalonic*, p. 46-65.

Referințe:

Burlacu Valentin. Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valorile naționale. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 142.

31. Кантемир Дмитрий, Описание Молдавии. Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка. Составление и общая редакция Н.Л.Сухачува. Вступ. статья А.И. Ешану, П. Балмуш. Перевод с латинского А.В. Андреева, Е.В. Щевцовой. Комментарии и примечания А. Ешану, В. Ешану, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2011, 434+CDVI с.

Prezentări:

Cereteu Igor. O ediție de excepție a Descrierii Moldovei de Dimitrie Cantemir. În: *Akadosmos*, Revistă de știință, inovare, cultură și artă, 2013, nr. 3 (30), p. 152.

Referințe:

Пономарьов О. М. Від першої публікації – до археографічного відтворення рапорту коша нової запорозької січі генерал-губернатору малоросії, президенту малоросійської колегії графу П. О. Рум'янцеву (1765 р.), В: *Архіви України*, № 3-4, 2017, с. 203.

F.A. Dimitrie Cantemir, 1673–1723. În: *Calendar Național 2018*, Chișinău, 2017, p. 201.

32. Cartea Moldovei. Sec. XVII – încep. sec. XX. Vol. 3. Cartea modernă sec. XIX – înc. sec. XX. Catalog general. Colegiu de red.: A. Rău, A. Eșanu (red. șt., autor stud. introductiv), P. Balmuș, E. Sănduță. Alcăt.: E. Sănduță, T. Plăcintă, V. Farmagiu, C. Slutu-Grama, N. Matei, P. Cojuhari, Chișinău, 2012, 532 p. ISBN 978-9975-4177-8-5 ISBN 078-9975-4177-9-2.

EȘANU ANDREI: stud. introd. : *Cartea Moldovei în epoca modernă*, p. 5-12.

DISTINCȚII : Premiul „Cartea Anului” la Salonul Internațional de carte (Chișinău) Ediția XXI-a (2012).

Prezentare de carte:

Cereteu Igor. O nouă contribuție istoriografică despre valorile bibliofile din estul spațiului românesc. În: *Magazin Bibliologic*, Chișinău, 2012, nr. 1-4, p. 161-163.

Tostogan Aliona. Catalogul general ”Cartea Moldovei” – o realizare istorică a bibliografiei basarabene. În: *Magazin Bibliologic*, Chișinău, 2012, nr. 1-4, p.164-168.

33. Mănăstiri și schituri din Republica Moldova. Studii enciclopedice. Coord., red. șt., autor și coautor acad. Andrei Eșanu / Acad. de Șt. a Moldovei, Chișinău, In-t Studii Enciclopedice, (F.E.-P.Tipografia Centrală), 2013, 800 p. ISBN 978-9975-4389-2-6.

EȘANU ANDREI: *Cuvânt înainte*, p. 8-10; studii în colaborare: *Mănăstiri și centre religioase din Basarabia / RSS Moldovenească / Republica Moldova (sec. XIX – încep. sec. XXI). Aspect istoriografic*, p. 14-28; *Originea și evoluția monahismului în lumea creștină*, p. 29-43; *Mănăstirea Căpriană*, p. 163-219; *Mănăstirea Condrița*, p. 227-244; *Mănăstirea Hârjauca*, p. 381-405; *Mănăstirea Saharna*, p. 541-556; *Mănăstirea Suruceni*, p. 557-576; *Mănăstirea Sf. Arhangheli Mihail și Gavriil*, p. 690-697.

DISTINCȚII: Marele Premiu „Coresi” la Salonul Internațional de carte de la Chișinău, Ediția XXII-a (2013); Premiul Academiei de Științe a Moldovei (2014).

Recenzii:

Rău Alexe. O creație de excepție a enciclopediștilor de la Academia de Științe a Republicii Moldova. În: *Literatura și Arta*, 2013, nr. 37 (3550), 12 septembrie, p. 7.

Manolache Constantin. O nouă ediție enciclopedică – „Mănăstiri și schituri din Republica Moldova”. În: *Akados*, Revistă de știință, inovare, cultură și artă, 2013, nr. 3 (30), p. 150-151.

Referințe:

Xenofontov Ion. *Complexul monahal Japca. Istorie și spiritualitate*, Iași, 2015, p. 21, 38, 247.

Cereteu Igor. *Cartea bisericească în mănăstirile din Republica Moldova. Ediție enciclopedică*, Chișinău, 2016, p. 21, 428.

Zahariuc Petronel. Cuvânt înainte. În: Ciocanu Sergius, *Orașul Chișinău – începuturi, dezvoltare urbană, biserici (secolele XV–XIX)*, Chișinău, 2017, p. 10.

Burlacu Valentin. Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valorile naționale. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 141.

34. EȘANU ANDREI. Cultural universe in Moldavia (XV–XIX). Studies / Univers cultural în Moldova (sec. XV–XIX). Studii / Acad. de Șt. a Moldovei, In-t de Istorie, Chișinău, Ed. Lexon-Prim, 2013, 328 p. ISBN 978-9975-4476-6-9.

VARIANTA ELECTRONICĂ: https://andreiesanu.files.wordpress.com/2014/04/esanu_cult_univ_2013.pdf

DIN CUPRINS: Cartea în Moldova; Biblioteci private și mănăstirești; Învățământ și știință de carte; Dimitrie Cantemir și anturajul său; Om, Univers și mediu.

Recenzii:

Corlăteanu-Granciuc Silvia. O reconstrucție integratoare a universalității românești. În: *Akados*, Revistă de știință, inovare, cultură și artă, 2014, nr. 1 (32), p. 155-157.

Constantinov Valentin. Eșanu Andrei, Cultural universe in Moldavia (XV–XIX). Studies / Univers cultural în Moldova (sec. XV–XIX). Studii. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2014, nr. 3, p. 147-148.

Balan Carmen. Andrei Eșanu, Cultural universe in Moldavia (XV–XIX). Studies / Univers cultural în Moldova (sec. XV–XIX). Studii. În: *Destin românesc*, 2015, nr. 1 (91), p. 120-125.

Referințe:

Cereteu Igor. Tiparul și circulația cărții în Basarabia în preocupările istoriografiei românești. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2016, nr. 3, p. 128.

Cereteu Igor. Observații meteorologice în spațiul istoric al Țării Moldovei din sec. al XVI-lea până la începutul sec. al XIX-lea. În: *Anuarul Institutului de Istorie*, 2015, Chișinău, 2016, p. 37, 38, 40, 41-43, 50, 51.

Burlacu Valentin. Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valorile naționale. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 141.

35. EȘANU ANDREI. **Fosta-au acest Ștefan Vodă ...**, Nuvelă cinematografică (variantă literară în 72 scene), Chișinău, Ed. Lexon-Prim, 2014, 128 p. ISBN 978-9975-4188-7-4.

36. **Cultură și istorie la Est de Carpați în perspectivă sud-est europeană (sec. XV–XX).** Materialele conferinței științifice internaționale (30 martie 2015). Ediția a V-a. Coord. Acad. A. EȘANU, prof. Constantin IORDAN, Chișinău, 2016, 205 p. ISBN 978-9975-63-392-5

EȘANU ANDREI: studiul *Fondarea primelor universități moderne românești (impact internațional)*, p. 139-146.

37. **Dimitrie Cantemir, Cuvânt Panegiricesc de laudă Marelui Mucenic Dimitrie din Tesalonic ... 1719 / Слово Панегирическое в похвалу Великому-ченика Дмитрия Фессалонитского ... 1719.** Ediție îngrijită, studiu introductiv și traducere de acad. Andrei Eșanu și dr. Valentina Eșanu, Iași, Doxologia, 2017, 82 p. ISBN 978-606-666-653-4

DIN CUPRINS: De la Dimitrie Vodă Cantemir citire... (Studiu introductiv); [Димитрий Кантемир,] Слово Панегирическое; [Dimitrie Cantemir,] Cuvânt Panegiricesc... (Traducere); Copia foto a Cuvântului Panegiricesc... după manuscrisul nr. 1011 din Muzeul Istoric de Stat din Moscova.

INCLUS și în Integrala Manuscriselor Cantemir, Vol. XII. Coord. Constantin Barbu, [Craiova, 2012], p. 155-199. ISBN 978-606-611-251-2; ISBN 978-606-611-239-0 .

DISTINCȚII: Volumul a făcut parte din ciclul de lucrări „Valori și personalități culturale în istoria Țării Moldovei (sec. XIV–XIX). Studii și ediții de opere” distins cu Premiul Academiei de Științe a Moldovei (2018).

Recenzie:

Șteu Ștefan. O scriere necunoscută a lui Dimitrie Cantemir. În *Akados*. Revistă de știință, inovare, cultură și artă, 2018, nr. 2 p. 168-169.

Referințe:

F.A. Dimitrie Cantemir, 1673–1723. În: *Calendar Național 2018*, Chișinău, 2017, p.201.

38. EȘANU ANDREI, EȘANU VALENTINA. **Viața și faptele Mitropolitului Grigorie Roșca (1478–1570)**, Iași, Ed. Doxologia, 2017, 52 p. ISBN 978-606-666-675-6.

DIN CUPRINS: Loc de metanie – Mănăstirea Voroneț (1488–1523); Egumen la Probota (1523–1546); În rang de mitropolit (1546–1551); Din nou la Voroneț (1551–1570).

DISTINCȚII: Volumul a făcut parte din ciclul de lucrări „Valori și personalități culturale în istoria Țării Moldovei (sec. XIV–XIX). Studii și ediții de opere” distins cu Premiul Academiei de Științe a Moldovei (2018).

Recenzie:

Cetereu Igor. O premieră istoriografică [Recenzie]. În: *Akados*. Revistă de știință, inovare, cultură și artă, 2017, nr. 4(47), p.165-166.

39. **Dimitrie Cantemir. Despre numele Moldaviei: în vechime și azi • Istoria moldo-vlachică • Viața lui Constantin Cantemir • Descrierea stării Moldaviei: în vechime și azi.** Editarea textului latinesc, aparatul critic și indicii Florentina Nicolae, Traducere din limba latină Ioana Costa, Studiu introductiv Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, București, Academia Română – Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2017, CLI+1736 p. ISBN 978-606-555-191-6.

EȘANU ANDREI: *Studiul Introductiv*, p. XV–CXXXVIII.

DISTINCȚII: Volumul a făcut parte din ciclul de lucrări „Valori și personalități culturale în istoria Țării Moldovei (sec. XIV–XIX). Studii și ediții de opere” distins cu Premiul Academiei de Științe a Moldovei (2018).

40. EȘANU ANDREI, EȘANU VALENTINA. **Lumina cărții la români. Studii**, București–Brăila, Ed. Academiei Române; Muzeul Brăilei „Carol I, Ed. Istros, 2018, 657 p. (Seria „Basarabica”).

DIN CUPRINS: Capitolul I. RECEPTAREA CULTURII SCRISE ȘI PRIMELE OPERE LAICE (Receptarea și afirmarea culturii scrise în Moldova; Cronografia slavo-moldovenească din sec. (XV–XVI). Încercare de demolare a unui stereotip istoriografic; Caracterul pluristratificat al cronicii lui Grigore Ureche). Capitolul II. CARTEA EST-SLAVĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE (Cartea est-slavă în țările române sec. XV–XVII; Circulația incunabilelor slave ale lui Schweipolt Fiol

în sud-estul Europei (sec. XVI–XVII); Tipăriturile lui Ivan Feodorov în Țările Române; Dosoftei mitropolitul Ardealului un precursor al lui Varlaam al Moldovei (Evanghelia învățătoare (Rohmanov, 1619) de Kiril Trankvilion Stavrovețki în țările române); Legăturile Țării Moldovei cu Episcopia ortodoxă din Przemysl (sec. XIV–XVII). Capitolul III. MEȘTERI TIPOGRAFI ȘI TIPĂRITURI VECHI ROMÂNEȘTI (Tipăriturile lui Macarie (1508–1512) în colecții românești și europene; Filip Moldoveanu din perspectivă est-carpatică; Episcopul Mitrofan și Biblia de la București 1688; Iacob Putneanu și „Bucvariul” său din 1755; Tipărituri de la Dubăsari, Movilău și Chișinău în spațiul românesc de peste Prut (1792–1862); Cartea Moldovei în epoca modernă); Capitolul IV. CARTEA ÎN VIAȚA MARILOR DREGĂTORI ȘI CĂRTURARI (Cartea în viața înalților demnitari din epoca lui Ștefan cel Mare; Viața și faptele Mitropolitului Grigorie Roșca (1478–1570); Valori bibliofile vest-europene în activitatea și opera lui Nicolae Milescu Spătarul; Urme ale bibliotecii lui Dimitrie Cantemir în Rusia; Primele proiecte reușite și tentative eșuate de editare a operelor lui Dimitrie Cantemir în Rusia; Ierarhi și cărturari între tradiție isihastă și gândire modernă europeană (Paisie Velicicovski, Vartolomeu Măzăreanu, Amfilohie Hotiniul și Iacov Stamati); Mihail Kogălniceanu colecționar și editor de cronici românești; O relicvă basarabeană a familiei lui Mihail Kogălniceanu); Capitolul V. VECHI POMELNICE MĂNĂSTIREȘTI (Pomelnicul mănăstirii Voroneț. Studiu și text; Pomelnicele mănăstirii Căpriană; Întregiri la Pomelnicul mănăstirii Sihăstria Putnei); Capitolul VI. VALORI BIBLIOFILE ȘI ÎNSEMNĂRI PE CĂRȚI VECHI ROMÂNEȘTI (Însemnări necunoscute de pe codice și cărți vechi; Însemnări de pe codice moldovenești înstrăinate (colecția Pogodin din Sankt-Petersburg); Valori bibliofile moldave în Dobrogea (sec. XVII–XIX); Valori bibliofile românești în biblioteci din Odessa); Capitolul VII. RECONSTITUIRI ȘI RECUPERĂRI DE CARTE (Biblioteca mănăstirii Voroneț în lumina unor cercetări recente; Cărți risipite din biblioteca mănăstirii Noul Neamț; Dispersarea patrimoniului de carte veche românească. Colecții și colecționari din străinătate).

II. STUDII ȘI ARTICOLE:

1. ЕШАНУ А. И. **Учебная книга Молдавии конца XIV – нач. XVII в.** В кн.: *Проблемы школьного учебника*. Выпуск 19. История школьных учебных книг. Москва, 1990, стр.116-126
2. EȘANU ANDREI. **Anomalii naturale în istorie. Arșița și seceta în Moldova.** În: I, *Săptămâna* (Chișinău), 1998, nr.37, p. 7; II, *Săptămâna*, 1998, nr.38, p.11; III, *Săptămâna*, 1998, nr. 39, p. 12; IV, *Săptămâna*; 1998, nr. 40, p. 18.

Referințe:

- Cereteu Igor.** Observații meteorologice în spațiul istoric al Țării Moldovei din sec. al XVI-lea până la începutul sec. al XIX-lea. În: *Anuarul Institutului de Istorie*, 2015, Chișinău, 2016, p.38, 43

3. DRAGNEV DEMIR, EȘANU ANDREI, **Familia Abaza în Rusia. Noi contribuții documentare.** În: *Anuarul Institutului de istorie "A.D..Xenopol"*, Iași, Vol. XXX, 1993, pag.671-678. Reeditat în: *Arhiva Genealogică*, Iași, An. I-V, 1989–1993, nr. 1-2, p. 671-678.

Referințe:

Gorovei Ștefan. Dimitrie Cantemir (1673–1723). În: *Arhiva Genealogică*, Iași, 1999, nr. 1-4, p. 29.

Bacalov Sergiu. Neamul Abăzeștilor în a doua jumătate a sec. al XVII – încep. XVIII. În: *In honorem Demir Dragnev. Civilizația medievală și modernă în Moldova. Studii*, Chișinău, Ed. Civitas, 2006, p. 420, 426, 428, 430.

Дмитрий Кантемир. *Описание Молдавии.* Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка. Составление и общая редакция Н.Л.Сухачува, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2011, с.333,354.

Dragnev Demir. *Istorie și civilizație medievală și modernă timpurie în țările române. Studii și materiale*, Chișinău, 2012, p. 501.

Atanasiu Mihai-Bogdan. *Din lumea cronicarului Ion Neculce. Studiu prosopografic*, Iași, 2015, p. 105, 107, 109, 110, 597

4. EȘANU ANDREI. **Întemeierea statului medieval moldovenesc. Interpretări și comentarii pe marginea "Letopisețului Țării Moldovei" de Grigore Ureche.** În: *Evul mediu timpuriu în Moldova*, Chișinău, 1994, pag. 11-43.

Referințe:

Русцев Николай. Волохи, русские и татары в социальной истории средневековой Молдавии, В: *Русин.* Международный исторический журнал, Кишинев, 2005, № 2, с. 95, 105.

Academia de Științe a Moldovei: istorie și contemporanietate 1946–2006. Coord. D. Dragnev și I. Jarcuțchi, Vol. II, Chișinău, Știința, 2006, p. 229.

Дмитрий Кантемир. *Описание Молдавии.* Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка. Составление и общая редакция Н.Л.Сухачува, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2011, с.,355.

Parasca Pavel. Întemeierea Moldovei: cum s-a ajuns în istoriografie de la „descălecat” la două „descălecături”? În: *Retrospecții medievale. In honorem professoris emeriti Ioan Caproșu.* Ediderunt Victor Spinei, Laurențiu Rădvan, Arcadie M. Bodale, Iași Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2014, p. 473.

5. EȘANU ANDREI. **Administrarea cetății și ținutului Soroca (sec. XV – înc. sec. XIX).** În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 1999, nr. 1-2, p. 36-57. Coautor V. Eșanu

Referințe:

Ștefan cel Mare și Sfânt 1504–2004. Bibliografie, 2004, Mănăstirea Putna, p.14.

Stephen the Great, prince of Moldavia (1457–1504). Historical bibliography, București, 2004, p. 135.

Mariana Șlapac. *Cetățile medievale din Moldova. mijl. sec. XIV – mijl. sec. XVI.* Chișinău, 2004, p. 343.

Felea Alina. Căpitani de margine de la Soroca (sec. XVII – încep. sec. XIX). În: *Destin Românesc*, Revistă de istorie și cultură, Serie nouă, Chișinău, 2007, nr. 3-4 (51-52), p. 140.

Felea Alina. *Soroca. Vatră urbană și administrație (sf. sec. XV-lea – începutul sec. al XIX-lea)*, Chișinău, Pontos, 2009, p. 11, 58, 111, 114, 115, 116, 117, 119, 123, 127, 128, 228.

Felea Alina. Administrația domnească în Soroca: căpitani și ispravnici (sec. al XVII – încep. sec. al XIX-lea). În: *Orizonturi medievale și moderne în istoria românilor. Economie, societate, politică, cultură, istoria științei. În onoarea profesorului Demir Dragnev*, Chișinău, 2016, p. 720-740, notele 3, 11, 18.. ISBN 978-9975-4116-9-1

6. EȘANU ANDREI. **Raporturile Căprienei cu mănăstirea Zograf de la Muntele Athos (sec. XVII – începutul sec. XX).** În: *Tyragetia*. Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei (Chișinău), An. IX, 2000, p. 197-204.

7. EȘANU ANDREI. **Istoria recentă – o fază a istoriei contemporane.** În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2000, nr. 1-2, p. 86-87.

Referințe:

Xenofontov Ion. *Războiul din Afghanistan în memoria participanților din Republica Moldova (1979–1989). Realitate istorică și imaginar social.* Red. șt. C. Manolache. Iași: Editura Lumen, 2010, p.31. ISBN 978-973-166-237-4.

8. EȘANU ANDREI. **„Descrierea Moldovei” a lui Dimitrie Cantemir în cultura rusă.** În: *Tyragetia*. Anuarul Muzeului Național de istorie a Moldovei, 2002, vol. XI, p. 137-142.

Referințe:

Цвиркун В.И. *Под сенью двух держав. История жизни и деятельности Димитрия Кантемира в Турции и России.* Издание 2-е исправленное и дополненное, Кишинев, Cartdidact, 2013, с. 36, 69.

Țvircun Victor. *Pe urmele trecutului. Culegere de articole / Следami минувшего.* Сб. статей., Chișinău, Cardidact, 2015, p. 27, 63, 84.

Țvircun Victor. *Dimitrie Cantemir – repere biografice.* Seria *Basarabica*, coord. V. Șpinei, I. Căndea, București–Brăila, 2017, p.35, 302

9. EȘANU ANDREI. **Etnici greci – pârcălabi de Hotin (sec. XV–XVII).** În: *Tyragetia*. Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei, Vol. XII, 2003, p. 109-120. Coautor V. Eșanu.

Referințe:

Кантемир Дмитрий. *Описание Молдавии.* Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка. Составление и общая редакция Н.Л.Сухачува, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2011, с.355.

10. EȘANU ANDREI. **Istoriografia din Republica Moldova (1989–2002).** În: *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol”*, Iași, Tom. XXXIX, 2002–2003, p. 631-650. Reluat cu titlul: **Cercetare și carte istorică în Republica Moldova (1989–2003).** În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2003, nr. 3-4, p. 43-60.

Referințe:

Burlacu Valentin. *Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valorile naționale.* În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 142, 151.

11. EȘANU ANDREI. **Pârcălabi de Hotin (secolul XIV – 1714). Oameni, destine, fapte** (I și II). În: *Destin Românesc*. Revistă de istoria și cultură, Chișinău–București, 2003, nr. 2, p. 7-35; nr. 3-4, p. 19-71. Coautor V. Eșanu

12. EȘANU ANDREI. **O ipoteză: când s-a născut Ștefan cel Mare?** În: *Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*. Coord. P. Zahariuc, S. Vacaru, Iași, Ed. Alfa, 2003, p. 9-20.

Referințe:

Gorovei Șt., Székely M.M. *Principis omni laude maior: O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Mănăstirea Putna, 2005, p. 10, 11.

Gorovei Șt. Trei „probleme”, din biografia lui Ștefan cel Mare. În: *Analele Putnei*, Mănăstirea Putna, An. VI, 2010, nr. 1, p. 240-241.

Dragnev Demir. *Istorie și civilizație medievală și modernă timpurie în țările române. Studii și materiale*, Chișinău, 2012, p. 92, 93, 103.

13. EȘANU ANDREI. **O cronică necunoscută din timpul domniei lui Ștefan cel Mare (Letopisețul slavo-român Hilandar).** În: *Cugetul*. Revistă de istorie și cultură, 2004, nr. 2 (22), p. 6-13.

Referințe:

Prodan Dan. Moldoveni și otomani în timpul lui Ștefan cel Mare. Completarea bibliografiei. În: *Acta Moldaviae Septentrionalis*, Muzeul Județean Botoșani, V–VI, 2006–2007, p.60.

14. EȘANU ANDREI. **O cronică Universală necunoscută din secolul al XVI-lea (după codicele 171 de la mănăstirea Hilandar).** În: *Cugetul*, 2004, nr. 4 (24), p. 11-20. Coautor V. Eșanu.

Referințe:

Cronica Moldovei de la Cracovia. Secolul XIII – începutul secolului XVII. Text inedit al unui autor polon anonim. Ed. de Rezachevici Constantin, București, 2006, p., 26, 171.

15. EȘANU ANDREI. **Doamne și domnițe în viața lui Ștefan cel Mare.** În: *Akademios*. Revistă de știință, inovare, cultură și artă (Chișinău), 2006, nr. 1 (2), p. 15-19.

Referințe:

Bibliografia Istorică a României, vol. XI, 2004.2006, p. 494, nr. 577.

16. EȘANU ANDREI. **De la arme la compromis în politica internă a lui Ștefan cel Mare: formarea primului sfat domnesc (1457).** În: *Tyragetia*, vol. XV, Chișinău, 2006, p. 119-138. Reluat în: In honorem Gabriel Ștrempel, Satu-Mare, 2006, p. 237-259. Coautor V. Eșanu.

Referințe:

Bibliografia Istorică a României, vol. XI, 2004.2006, p. 494, nr. 57.

Herghiligiu Cristina. Mărci ale comportamentului politic al elitei moldovenești în perioada 1449–1457. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2012, nr. 3, p.18, 22.

Herghiligiu Cristina. *Constituirea și evoluția elitei politice moldovenești până la mijlocul sec. al XV-lea. Teză de doctor în istorie.* USM, Chișinău, 2013, p.155.

17. EȘANU ANDREI. **Universul cărții la Dimitrie Cantemir.** În: *Akademios*. Revistă de știință, inovare, cultură și artă, Chișinău, 2007, nr. 2-3 (7), p. 14-19.

Referințe:

Lemny Ștefan. Cantemir: bibliothèques réelles, bibliothèques imaginaires. Dans: *Bibliothèque Métropolitaine de Bucarest. Actes du Symposium internațional „Le Livre. La Roumanie. L'Europe”*, 4ème édition, 20–23 Septembre 2012. Tome 1. Première section – Histoire et civilisation du livre. Textes réunis et présentés par Frédéric Barbier, Bucarest, Biblioteca Bucureștilor, 2012, p.169-178.

18. EȘANU ANDREI. **Opera lui Dimitrie Cantemir în manuscrise și ediții princeps. Repertoriu.** În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2008, nr. 4, p. 27-55. Reluat în vol.: *Neamul Cantemireștilor. Bibliografie*, Chișinău, Ed. Pontos, 2010, p. 71-125. Coautor V. Eșanu

Referințe:

Цвиркун Виктор. *Димитрий Кантемир страницы жизни в письмах и документах*, Санкт-Петербург, 2010, с. 16, 89.

Tvircur Victor. Adrianopole (Edirne) in the political and literary fate of Dimitrie Cantemir. The Archival Resoucpes of the Balkan Conntres. În: *International Symposium Edirne/ Turkey* <http://balkanarsiv.trakya.edu.tr/sayfalar.asp?ascx=konusmai>

Дмитрий Кантемир. *Описание Молдавии*. Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка. Составление и общая редакция Н.Л.Сухачува, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2011, с.311, 349.

Dragnev Demir. *Istorie și civilizație medievală și modernă timpurie în țările române. Studii și materiale*, Chișinău, 2012, p. 227, 231.

Cernovodeanu Paul. Vremea Cantemireștilor. În: *Istoria Românilor*, vol. V, București, 2012, p. 338-339.

Burlacu Valentin. Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valorile naționale. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 140.

19. EȘANU ANDREI. **Pomelnicul mănăstirii Voroneț. Studiu și text.** În: *Analele Putnei*. Centru de cercetare și documentare „Ștefan cel Mare”, Mănăstirea Putna, An. IV, 2008, nr. 2, p. 91-247. Coautor V. Eșanu

Referințe:

Széekely Maria Magdalena. Citorii Voronețului. În: *Analele Putnei*, an. V, 2009, nr. 1, p. 140-144, 145-153.

Gorovei Ștefan S. Vartolomei Mazereanu. Noi contribuții. În: *Analele Putnei*, an. V, 2009, nr. 2, p. 110.

Dragnev Demir. *Istorie și civilizație medievală și modernă timpurie în țările române. Studii și materiale*, Chișinău, 2012, p. 68.

Năstase Dumitru. Pălăria lui Alexandru cel Bun. În: *Analele Putnei*, 2014, X, nr. 2, p. 12, nota 37.

Gorovei Ștefan S. Un nou izvor genealogic și prosopografic: pomelnicul mănăstirii Probota. În: *Analele Putnei*, 2014, X, nr. 2, p.306.

Atanasiu Mihai-Bogdan, *Din lumea cronicarului Ion Neculce. Studiu prosopografic*, Iași, 2015, p.157, 597.

Pântea Ina, Biserica Mănăstirii Voroneț, 1488. În: *Calendar Național 2018*, Chișinău, 2017, p. 252.

20. EȘANU ANDREI. **Iarna în Europa și în spațiul istoric al Țării Moldovei (de la începutul erei noastre până la 1900).** În: *Revista de istorie și politică*, Chișinău, I, 2008, nr. 1-2, p. 155-184. Coautor V. Eșanu

Referințe:

Cereteu Igor. *Cartea românească veche și modernă în fonduri din Chișinău. Catalog.* Cuvânt înainte prof. Iacob Mârza, Iași, Tipo Moldova, 2011, p.26, 40.

Cereteu Igor. Observații meteorologice în spațiul istoric al Țării Moldovei din sec. al XVI-lea până la începutul sec. al XIX-lea. În: *Anuarul Institutului de Istorie*, 2015, Chișinău, 2016, p. 37-38, 40-43, 50-51.

21. EȘANU ANDREI. **Obârșia și familia lui Luca Arbure în lumina unor izvoare inedite.** În: *Revista de Istorie a Moldovei*, Chișinău, 2009, nr. 1, p. 3-21. Coautor V. Eșanu

22. EȘANU ANDREI. **Nicolas de Spathaire et la civilisation occidentale (avant son établissement en Russie).** Dans: *Impact de l'imprimerie et rayonnement intellectuel des Pays Roumains*, Coord. E. Siupiur, Z. Mihail, București, 2009, p. 111-122. Coautor V. Eșanu

23. EȘANU ANDREI. **Întemeierea Țării Moldovei. Voievozi din sec. al XIV-lea (abordări și interpretări noi).** În: *Limba Română*. Revistă de știință și cultură, Chișinău, 2009, nr. 9-10, p. 166 – 183. Coautor V. Eșanu

Referințe:

Parasca Pavel. Continuitate sau discontinuitate dinastică în Moldova în a doua jumătate a sec. al XIV-lea?. În: *Revistă de istorie și politică / History & Politics*, 2012, An. V, nr. 1 (9), p. 42, 48. 63.

Parasca Pavel. În loc de recenzie: Demir Dragnev. *Istorie și civilizație medievală și modernă timpurie în Țările Române*, Chișinău, ed. Cartdidact–Civitas, 2012, 596 p. În: *Revistă de istorie și politică / History & Politics*, 2012, An. V, nr. 2 (10), p. 194.

Eremia Ion. Problema Basarabiei în Cronica Moldovei de la Cracovia. În: *La frontierele civilizațiilor. Basarabia în contextul geopolitic, economic, cultural și religios*, Galați, 2010, p. 15.

24. EȘANU ANDREI. **Addenda la iconografia Cantemireștilor. Un portret necunoscut al Smaragdei-Ecaterina Cantemir-Golițâna.** În: *Akadosmos*. Revistă de Știință, Inovare, Cultură și Artă, Chișinău, 2009, nr. 3, p. 104-110. Coautor V. Eșanu. <http://www.akadosmos.asm.md/taxonomy/term/36?page=2>

Referințe:

Lemny Ștefan. *Cantemireștii. Aventura europeană a unei familii princiare din secolul al XVIII-lea*, Iași, Polirom, 2010, p. 303.

25. EȘANU ANDREI. **Alt Panegiric al lui Dimitrie Cantemir ?** În: *Destin Românesc*, Chișinău, 2010, nr. 2, p. 122-143.

Referințe:

Burlacu Valentin. Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valorile naționale. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 140.

26. EȘANU ANDREI. **Considérations sur la dignité de la princesse Maria Cantemir.** Dans : *Travaux de Symposium International Le Livre. La Roumanie. L'Europe.* Troisième édition – 20 à 24 Septembre 2010. tome IV : La quatrième section – Latinité orientale, Bucarest, 2011, p. 89-100. Reluat cu titlul: Prințesa Maria Cantemir între ficțiune artistică și realitate istorică, în *Akademios, Revistă de Știință, Inovare, Cultură și Artă*, 2011, nr. 3 (22), p. 121-127. Coautor V. Eșanu.

Referințe:

Заболотная Лилия. Новые документальные открытия в архивах Санкт-Петербурга. Второе духовное завещание Марии Кантемир от 1757 года и ее духовное письмо. În: „*Codrul Cosminului*” (Suceava), XXII, 2016, No. 1, p. 24, nota 9.

Заболотная Лилия. *История Марии Кантемир в письмах и документах*, Кишинэу, 2018, c.11, 262.

Burlacu Valentin. Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valorile naționale. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 139.

27. EȘANU ANDREI. **Cu privire la pierderile Basarabiei în cel de-al Doilea Război Mondial. Studiu de caz: satul Sculeni, raionul Ungheni.** În: *In honorem Ion Șișcanu. Studii de istorie a românilor*, Cahul, 2011, p. 267-283. Coautor V. Eșanu

28. EȘANU ANDREI. **Istoriografie ecleziastică în Basarabia/ RSS Moldovenească/ Republica Moldova (sec. XIX – începutul sec. XXI).** În *Revista de Istorie a Moldovei*, 2011, nr. 4-3, p. 17-43. Coautor V. Eșanu

Referințe:

Dragnev Demir. *Istorie și civilizație medievală și modernă timpurie în țările române. Studii și materiale*, Chișinău, 2012, p.558.

29. ЕШАНУ АНДРЕЙ, „**Historiae Moldaviae in tres partes distincta**” Д. Кантемира из библиотеки А.С.Стурдзы. В: Дмитрий Кантемир, *Описание Молдавии*. Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка. Составление и общая редакция Н.Л.Сухачува. Вступ. статья А.И. Ешану, П. Балмуш. Перевод с латинского А.В. Андреева, Е.В. Щевцовой. Комментарии и примечания А. Ешану, В. Ешану, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2011, с., 18-34. Coautor Pavel Balmuș.

30. EȘANU ANDREI. **Politica expansionistă a Imperiului Habsburgic și a celui țarist față de Țările Române (după izvoare cartografice din secolul al XVIII-lea).** În: *In honorem Gheorghe Gonța. Politica marilor puteri în Balcani și Europa Centrală.* Materialele Simpozionului Internațional 10–13 octombrie 2013, Chișinău, 2013, p. 98-106. ISBN 978-9975-115-14-8. Coautor V. Eșanu

31. EȘANU ANDREI. **Mitrofan, episcopul de Huși și de Buzău – contemporan cu Dosoftei.** În: *Mitropolitul Dosoftei în contextul culturii române medievale*, Interpretări, reevaluări, sinteze, Coord. P. Balmuș, S. Korolevski, Iași, TipoMoldova, 2014, p. 123-127. ISBN 978-606-676-495-7. Coautor V. Eșanu

32. EȘANU ANDREI. **Tipăriturile lui Ivan Feodorov în Țările Române.** În: *Magazin Bibliologic, Revistă științifică și bibliopraxiologică*, Chișinău, 2013, nr.1-4, p. 49-60. ISSN1857-1476. Coautor V. Eșanu

33. EȘANU ANDREI. **Însemnări necunoscute de pe codice și cărți vechi.** În: *Retrospecții medievale. In honorem professoris emeriti Ioan Caproșu*. Ediderunt Victor Spinei, Laurențiu Rădvan, Arcadie M. Bodale, Iași Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2014, p. 229-252. ISBN 978-606-714-063-7. Coautor V. Eșanu

Referințe:

Gorovei Ștefan S. Un tezaur de informații și valorificarea sa: însemnările de pe cărți. În: *Studii și Materiale de istorie Medie*, București, vol. XXXIV, București, 2016, p. 108, 116.

34. EȘANU ANDREI. **Ofensiva imperială rusă în sudul și sud-estul Europei în secolele XVII–XIX (de la acțiuni sporadice la strategii militaro-politice).** În: *Basarabia 1812. Problemă națională, implicații internaționale*. Materialele Conferinței Științifice Internaționale 14–16 mai 2012, Chișinău–Iași, Coord. Gh. Cliveti și Gh. Cojocar, București, Ed. Academiei Române, 2014, p. 27-38. ISBN 978-973-27-2397-5. Coautor V. Eșanu

Referințe:

Mischevca Vlad. *Geneza problemei basarabene – 1812*. Prefață de D. Dragnev. Vol îngr. de I. Căndea, V. Coman; București–Brăila, Ed. Academiei Române și Muzeul Brăilei, 2016, p. 350.

35. EȘANU ANDREI. **Mănăstirile basarabene – metocuri ale vechilor mănăstiri moldave (sec. XVI–XIX).** În: *Cultura și istorie la est de Carpați în perspectiva sud-est europeană (secolele XVII–XX)*. Actele sesiunii științifice organizate de Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române și Institutul de Istorie al AȘM, București, 1 noiembrie 2013. Coord. dr. Constantin Iordan și acad. Andrei Eșanu, Brăila, 2014, p. 15-30. Coautor V. Eșanu

36. EȘANU ANDREI, **Traces de la bibliothèque de Dimitrie Cantemir en Russie.** Dans: *Revue roumaine d'Histoire* (Bucarest), Tome LIII, 2014, nr. 1-4, p. 127-140. ISSN 0556-8072

Referințe:

F.A. Dimitrie Cantemir, 1673–1723. În: *Calendar Național 2018*, Chișinău, 2017, p. 202.

37. EȘANU ANDREI. **Lăpușna medievală în secolele XIV–XVIII.** În: *Lăpușna. Studii de istorie și arheologie*. Coord. Gheorghe Postică, Chișinău: Masterprint, 2015, p. 27-66. ISBN 978-9975-4477-3-7. Coautor V. Eșanu

38. EȘANU ANDREI. **Sinusoida istorică a Basarabiei (în loc de prefață).** În: *O istorie a Basarabiei*. Red. șt. Anatol Petrencu, Chișinău, Ed. Serebia, 2015, p.8-21. ISBN 978-9975-128-45-2

39. EȘANU ANDREI. **Circulația tipăriturilor lui Macarie (1508–1512) în Europa.** În: *Anuarul Institutului de Istorie*, 2014, Chișinău, 2015, p. 21-64. Reluat în Almanah bisericesc 2018. Teologie, cultură, istorie, misiune creștină, Editura Arhiepiscopiei Târgoviștei, Târgoviște, 2017, pp. 115-160. ISSN 1843-9101. Coautor V. Eșanu

Referințe:

Danilov Maria. Liturghierul lui Macarie (1508) în colecții basarabene. În: *Orizonturi medievale și moderne în istoria românilor. Economie, societate, politică, cultură, istoria științei. În onoarea profesorului Demir Dragnev*, Chișinău, 2016, p. 532-541, nota 20. ISBN 978-9975-4116-9-1

40. EȘANU ANDREI. **Biblioteca Mănăstirii Voroneț în lumina unor cercetări recente.** În: *Sfânta Mănăstire Voroneț. Un sfert de veac de la reînființare*, Iași, Ed. Doxologia, 2016, p. 333-393. ISBN 978-606-666-548-3. Coautor V. Eșanu

41. EȘANU ANDREI. **Testamentul prințesei Mariei Cantemir.** În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2016, nr. 1, p. 102-135. Coautor V. Eșanu

Referințe:

Заболотная Лилия. История Марии Кантемир в письмах и документах, Кишинэу, 2018, с. 11, 58, 262.

42. EȘANU ANDREI. **Circulația incunabilelor slave ale lui Schweipolt Fiol în Sud-Estul Europei (sec. XVI–XVII).** În: *Istorie, cultură și politică în Sud-Estul Europei. Două colocvii internaționale: Contacte și schimburi culturale în Sud-Estul Europei (aspecte istorice și lingvistice)*. Simpozion organizat de ISSEE al Academiei Române și Institutul de Balcanologie și Centrul de Tracologie al Academiei Bulgariei, București, 29 septembrie 2015; *Cultură și istorie la Est de Carpați în perspectivă Sud-Est europeană (sec. XVI–XX)*. Simpozion organizat de ISSEE al Academiei Române și Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, București, 16 septembrie 2016, Brăila, 2017, 205-218. ISBN 978-606-654-249-4. Coautor V. Eșanu

43. EȘANU ANDREI. **Tipărituri de la Dubăsari, Movilău și Chișinău în spațiul românesc de peste Prut (1792–1862).** În: *In Honorem Victor Țvircun. Dialogul civilizațiilor. Interferențe istorice și culturale/ Dialogue of civilizations. Historical and cultural interferences*. Culegete de articole, Chișinău, 2015, p. 45-60. ISBN 978-9975-3033-4-7. Studiul revăzut și completat: **Tipărituri din estul Moldovei în spațiul românesc din dreapta Prutului (1792–1870).** În: *Destin Românesc, Revistă de istorie și cultură*, Serie nouă, 2017, An. XII (XXIII), nr. 1-2 (99-100), p. 150-166. ISSN 1857-1964. Coautor V. Eșanu

Referințe:

Cereteu Igor. Tiparul și circulația cărții în Basarabia în preocupările istoriografiei românești.

În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2016, nr. 3, p. 128.

Burlacu Valentin. Istoriografia din Republica Moldova în procesul de devenire la valorile

naționale. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr. 3, p. 142.

44. EȘANU ANDREI. **Mihail Kogălniceanu colecționar și editor de cronici românești.** În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2017, nr.2, p. 5-20. ISSN 1857-202

45. EȘANU ANDREI. **Episcopul Mitrofan și Biblia de la București (1688).** În: *Anuarul Institutului de Istorie*, 2016, Chișinău, 2017, p. 95-111. ISSN 2345-1939, ISBN 978 -9975-4387-7-3. Coautor V. Eșanu

46. EȘANU ANDREI, **Valentina Pelin – cercetător de vază al culturii medievale românești.** În: Pelin Valentina, *Paisianismul în contextul cultural și spiritual sud-est și est european (secolele XVIII-XIX)*. Ediție îngrijită și revizuită de acad. Andrei Eșanu și Valentina Eșanu, Iași, Ed. Doxologia, 2017, p.9-26. ISBN 976-606-666-645-9

47. EȘANU ANDREI, **Introducere.** În: Pelin Valentina, *Manuscrise românești din secolele XIII-XIX în colecții străine (Rusia, Ucraina, Bielorusia)*. Catalog, Ediție îngrijită de acad. Andrei Eșanu, dr. Valentina Eșanu și Veronica Cosovan, Chișinău, Știința, 2017, p. 6-10. ISBN 978-9975-85-087-2

48. EȘANU ANDREI, **Structuri centrale de stat și ecleziastice ale Țării Moldovei în aria de interese imperiale ruse (sec. XVIII – mijl. sec. XIX).** În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2018, nr. 1, p. 26-35. ISSN 1857-2022

49. EȘANU ANDREI, **Dosoftei, mitropolitul Ardealului, un precursor al lui Varlaam al Moldovei (Receptarea *Evangheliei învățătoare* (Rohmanov, 1619) de Kirill Trankvillion Stavrovetsky în țările române).** În: *Revista de Istorie a Moldovei*, 2018, nr. 2, p. 5-18 ISSN 1857-2022. Coautor V. Eșanu.

50. EȘANU ANDREI, **Demnitatea prințesei Maria Cantemir: între ficțiune artistică și realitate istorică.** În: *Patrimoniul istoric*. Revista Asociației Istoricilor „Nicolae Iorga” din Ungheni, 2018, nr. 9, p. 81-91. ISSN 2345-1637. Coautor V. Eșanu.

I. De la cronicari citire...

CE SPUN CRONICARII ...

Acad. Ioan-Aurel POP,
Academia Română

Abstract. Within the context of the celebrations occasioned by the Centennial of the Great Union of 1918, some voices draw attention to the well-known authors of the more distant past – authors who are rather generically called “chroniclers” in the current paper – and who would have supported the political division of the Romanian people, according to its historical provinces. More concretely, we’re talking about the humanist Miron Costin, who would have supported “moldavianism” with his work entitled *De neamul moldovenilor* (trans. On the Moldavian People), and the pre-illuminist Dimitrie Cantemir, member of the Berlin Academy, who would have done the same thing in his monography *Descriptio Moldaviae*. But those drawing attention to them “forget” that Miron Costin was the most important theoretician of the denomination of “Romanian”, which he considered appropriate to all Moldavians, Wallachians, Transylvanians etc.; those voices also “forget” that Dimitrie Cantemir praised the unity of all Romanians – something which is reflected in all of his works, and especially in *Hronic vechimei romano-moldo-vlahilor* (trans. A Chronicle of the History of Romano-Moldo-Wallachians), where there is an explanatory subtitle: *Hronicon a toată Țara Românească (care apoi s-au împărțit în Moldova, Muntenescă și Ardealul) din descălecatul ei de la Traian* (trans. A Chronicle of the Entire Romanian Country (which was then divided into Moldavia, Wallachia and Transylvania) since Trajan’s Conquest). Therefore, knowing and describing the regional branches of the Romanian people, the “chroniclers” supported the common Roman origin and the union of all Romanians, just as various foreign authors had done since the Middle Ages.

Keywords: the union of the Romanians, chroniclers, Moldavian, Romanian, Grigore Ureche, Miron Costin, Dimitrie Cantemir.

Astăzi, în contextul manifestărilor legate de Centenarul Unirii din 1918, se oscilează între două poziții extreme, una triumfalistă și cealaltă ultra critică. Prima evidențiază o unitate românească perenă, care ar veni mai mult de la traci (daci) decât de la romani încoace și care s-ar fi manifestat fără întrerupere și constant, ca „un fir roșu călăuzitor”. A doua privilegiază dezbinarea, frângerile noastre, traiul

românilor în provincii și țări separate. Explicația este simplă! Istoricii nu sunt dem-iurgi ca să poată reînvia trecutul aieva și să ne poată face să-l retrăim întocmai. Din fragmentele de trecut rămase și transmise prin surse, istoricul încearcă să completeze golurile, ca într-un joc de puzzle.

Aproape toți cercetătorii trecutului sunt de acord că istoria-discurs nu se identifică întocmai cu istoria-realitate. Alții merg mai departe și acceptă că scrisul istoric este, în fapt, o narațiune, fiindcă istoricul selectează din ceea ce ne transmit sursele elementele semnificative („faptele istorice” și nu „faptele cotidiene”) și le transpune într-o înlănțuire logică. Numai că între narațiunea cuprinsă în proza beletristică și narațiunea istorică este o deosebire esențială: în vreme ce literatul este liber să opereze cu imaginația, cu întâmplări și personaje complet inventate, istoricul este obligat să refacă lumile de demult din frânturile reale ajunse până la noi. De aici încolo însă, relativizarea nu mai are limite, fiindcă sunt și investigatori ai trecutului care-și asumă libertăți de artist și care cred că pot face din trecut orice, care confundă adevărul artistic cu adevărul istoric sau care repudiază, pur și simplu, noțiunea de adevăr. Firește, se poate ocoli noțiunea de adevăr istoric (relativ și parțial), dar atunci încetează și meseria de istoric și ținta textului istoriografic. Textul istoricului poate să fie doar consemnativ, în spirit cronicăresc sau poate să fie axiologic, scoțând în evidență valori, mesaje, semnificații. Astăzi nu se mai scriu aproape deloc simple cronologii sau înșirări de date și fapte, ceea ce dă și farmec narațiunii istorice, dar îi și sporește gradul de subiectivism.

Evident, orice om poate să aibă și opinii personale despre trecut, mai întâi despre propriul trecut și apoi despre memoria colectivă. Numai că istoricul are datoria deontologică să distingă între părere, impresie, ipoteză și certitudine, convingere, teorie, între eseu și anchetă, între un scenariu de film și o reconstituire veridică etc. Este la fel de clar că orice idee despre trecut – dacă este decent prezentată și dacă place publicului – are loc în Cetate, dar ea nu este neapărat și istorie sau text istoric. Pe de altă parte, chiar și textele istorice, oricât de riguroase ar fi, ajung să fie adesea paralele, fiindcă și reconstituirea după reguli general acceptate a trecutului are întotdeauna, cum spuneam, doza sa de subiectivitate. De aceea, istoria este formată din istorii, scrise și rescrise mereu, în funcție de diferiți factori. Numai că toate aceste istorii au câțiva numitori comuni care le păstrează caracterul de istorii și le deosebește de proza istorică, de legendă, de discursul politic, de eseu etc.

Dacă acceptăm că, în legătură cu Centenarul ca și cu alte teme, nu facem istorie contrafactuală, atunci opera istoricului trebuie să explice de ce s-a făcut unirea românilor într-un stat și nu de ce nu s-ar fi putut face această unire. Eseistul este liber să scoată la lumină numai factorii negativi, adică pe aceia care ar fi defavorizat un proces înfăptuit, dar are obligația deontologică să-și avertizeze publicul despre acest procedeu.

Un asemenea procedeu poate conduce și la decuparea din noianul de mărturii a fragmentelor care servesc ideii dezbinării românilor, mai ales că această dezbinare s-a manifestat copios de-a lungul vremii. De exemplu, sunt invocați une-

ori, pentru justificarea moldovenismului și a diferențelor regionale dintre diferitele „țări românești”, cronicarii Grigore Ureche și Miron Costin sau marele creator preiluminist Dimitrie Cantemir, primul român ales membru al unei prestigioase academii străine (cea din Berlin). Or, niciunul dintre aceștia nu a susținut că apartenența lor la regiunea (țara) Moldovei îi determină să nu fie români. Dimpotrivă, toți au arătat că, moldovenii fiind, erau români. Cu alte cuvinte, mesajul lor este următorul: toți cei „de neamul moldovenilor” sunt români, cam în genul în care saxonii sunt germani sau în care toscanii sunt italieni. Ba, unii au subliniat și mai apăsător: tocmai pentru că suntem moldoveni suntem români!

Iată ce spune Grigore Ureche: „Rumânii, câți să află lăcuiitori la Țara Ungurească și la Ardeal și la Maramoroșu, de la un loc sântu cu moldovenii și toți de la Râm se trag”; el știa (pe la 1600) și că în Transilvania „mai multu-i țara lătită de români decâtu de unguri”¹. Mult mai detaliat și mai documentat este Miron Costin: „Așa și pentru neamul acesta [al nostru], de care scriem, din țările acestea, numele său drept și mai vechi este *român*, adică râmlean, de la Roma. Acest nume <vine> de la descălecatul lor de la Traian, și cât au trăit <românii>, până la pustiirea lor de pe aceste locuri <deschise> și cât au trăit în munți, în Maramureș și pe Olt, tot acest nume l-au ținut și îl țin până astăzi, și încă mai bine muntenii decât moldovenii, că ei și acum zic Țara Rumânească, ca și românii cei din Ardeal. Iar străinii și țările dimprejur le-au pus acest nume de *vlah*, de la *vloh*, cum s-a mai pomenit, <iar> aceste nume de *valeos*, *valascos*, *olah*, *voloșin* tot de străini sunt puse, de la Italia, căreia îi zic *Vloh*. Apoi, mai târziu, turcii, de la numele domnului care a închinat țara întâi la turci, ne zic *bogdani*², <iar> muntenilor *caravlah*, grecii ne zic *bogdanovlah*, muntenilor – *vlahos*. Iar acest nume, *moldovan*, este de la apa Moldovei, după al doilea descălecat al acestei țări, de la Dragoș vodă.³ Și muntenilor, ori cei de pe munte – *munteni*, ori cei de pe Olt – *olteni*, că leșii⁴ așa le zic *molteani*. Deși și prin istorii, și în graiul străinilor, și între ei înșiși, cu vremurile, cu veacurile, cu înnoirile, <românii> au și dobândesc și alte nume, doar acela care este numele vechi stă întemeiat și înrădăcinat, <adică> *rumân*, cum vedem. Că, măcar că ne chemăm acum moldoveni, dar nu întrebăm: „știi moldovenește?”, ci „știi rumânește?”, adică râmlește; puțin nu este ca *sțis romanițe*, pe limba latină. Stă, dar, numele cel vechi ca un temei neclătinat, deși adaugă ori vremile îndelungate, ori străinii adaugă și alte nume, însă cel ce-i rădăcină nu se mută. Și așa este și acestor țări, și țării noastre, Moldovei, și Țării Muntenesti: numele cel drept din moși-strămoși este *român*, cum își cheamă și acum locuitorii din țările ungurești, și muntenii țara lor și cum scriu și răspund cu graiul: *Țara Rumânească*”.⁵ Miron Costin a scris „De neamul moldovenilor” și nu „De neamul românilor”, tocmai fiindcă voia să demonstreze că moldovenii sunt români.

Țara Românilor a fost pentru Dimitrie Cantemir una și nedespărțită, din vremuri imemorabile, după cum singur mărturisește în prima dintre cele trei „cărți” din Hronic (numite „Prolegomene”), „carte” în care prezintă o descriere istorico-geografică „a toată Țara Românească (care apoi s-au împărțit în Moldova, Muntenească și Ardealul)

din descălecatul ei de la Traian”. Pentru Cantemir, Țările Românești se numesc „Daco-Romania”, adică Romania născută pe teritoriul vechii Dacii, din coloniștii romani, chemați și români. Așadar, românii nu erau altceva pentru Cantemir decât romanii trăitori de circa 1600 de ani în noua Romanie, făurită pe teritoriul Daciei. „Dachii au fost de la Traian împărat cu cetățeni și slujitori vechi romani descălecată și decii precum aciași romani să fie moșii, strămoșii românilor, cari și astăzi în părțile Dachii lăcuiitori să află⁶, adevă moldoveanii, muntenii, maramorășeanii, români de peste Dunăre și cuțovlahii din Țara Grecească, căci toate acestea năroade dintr-aceiași romani ai lui Traian să fie, nu numai limba și graiul...⁷. „Aceștia dară mai sus pomeniți și în toată lumea cu nume nemuritor, vestiții romani ... sunt moșii, strămoșii noștri, a moldovenilor, muntenilor, ardelenilor, precum și numele cel de moșie ne arată (români chemându-ne și limba cea părintească (care din românească sau latinească este) nebiruit martor ni iaste”⁸. Dimitrie Cantemir a scris „Descrierea Moldovei” și nu „Descrierea României” tocmai pentru că România nu exista atunci pe hartă, nu exista ca alcătuire politică oficială și recunoscută, dar întreaga sa pledoarie este în favoarea unității – chiar politice – primordiale a românilor, asimilați cu romanii.

Cu alte cuvinte, a-i lua pe cronicari și pe Cantemir drept martori ai separatismului și regionalismului nostru este un nonsens, este o lipsă de suficiente cunoștințe, o trunchiere intenționară a realității sau este rea voință. Autorii menționați înșiră denumirile regionale și provinciile istorice tocmai pentru a dovedi romanitatea și unitatea românilor. De asemenea, a-i invoca trunchiat pe unii autori moldoveni pentru susținerea „moldovenismului” înseamnă și a scoate de la naftalină o parte din arsenalul stalinismului.

Pentru unii specialiști, mărturiile acestor mari învățați moldoveni – care vorbesc răspicat în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea despre originea romană și unitatea românilor – nu sunt suficient de relevante, fiindcă ei ar fi aflat de la străini aceste lucruri. De exemplu, cultii boieri moldoveni Grigore Ureche și Miron Costin s-ar fi „iluminat” în legătură cu unitatea și latinitatea românilor la colegiile iezuite din Polonia, unde ar fi învățat după principiile umanismului târziu. Astăzi se știe că nu a fost așa, dar chiar dacă ar fi fost, faptul că străinii îi priveau pe moldoveni una cu muntenii și cu ardelenii nu venea din legendă, ci din realitate. Cu alte cuvinte, străinii nu aveau cum să „inventeze” unitatea românilor, nu aveau cum să-i învețe pe locuitorii de la Carpați, de la Dunăre, de pe Mureș și de la Nistru aceeași limbă ori să-i facă să-și aibă sorginea în latinitate. Încă acum mai multe decenii, s-a dovedit fără putință de tăgadă, că românii (natural, unii dintre ei) au avut ei înșiși conștiința romanității lor în Evul Mediu⁹ și au transmis această convingere mai departe, spre noi.

Ține de o logică elementară faptul că, din moment ce unirea românilor s-a petrecut, în ciuda piedicilor, factorii susținători ai unirii au fost mai puternici decât cei contrari ei. Prin urmare, într-un discurs care se vrea obiectiv, vor predomina mărturiile în favoarea unirii față de cele aflate în detrimentul său. Evident, această

logică nu-i dă niciunui istoric cuvânt să fie apologetic și triumfalist, să oculteze cu bună știință piedicile din calea procesului menționat, să-i glorifice pe români și să-i veștejească pe străini și nici să facă predicții ditirambice despre „viitorul luminos”. Istoria este viața oamenilor care au trăit în trecut, iar viața nu este numai sublimă și nici numai nenorocită, ci plină de nuanțe. Din această pleiadă de nuanțe de toate felurile, au predominat la 1918 cele favorabile înfăptuirii statului român unitar. Se vede cum, în emoția aniversării și a sărbătorii adiacente ei, mulți „oratori” se entuziasmează prea mult, devin encomiastici, exultă de bucurie. Datoria istoricilor este, natural, să corecteze, să potolească emoțiile prea pronunțate, să aducă discursul spre realitate, nu să-l împingă, în focul argumentației, spre extremă. Este drept că acest lucru este foarte dificil. „Calea de mijloc este cea de aur” – ziceau înțelepții romani – dar este și cel mai greu de găsit. Asta nu înseamnă că nu trebuie s-o căutăm mereu, dacă nu în numele adevărului absolut – care nu este apanajul nostru, al „trestiilor gânditoare” (Blaise Pascal) – atunci în numele adevărului omenesc, relativ, mărginit, parțial. Aceasta este, cred, menirea cercetătorului și esența „meseriei de istoric” (Marc Bloch).

Note:

¹ Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ediția a II-a, de P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 131-132.

² Este vorba aici nu de numele domnului, ci al dinastiei (Bogdani sau Bogdănești) sub care, la un moment dat, țara a fost închinată turcilor.

³ Primul descălecat era considerat cel al romanilor, conduși de împăratul Traian.

⁴ Numele medieval în limba română al polonezilor. Aceștia din urmă le ziceau locuitorilor Moldovei „valahi”, iar celor din Țara Românească „multani” sau „moltani”, iar țării „Multana”, derivare probabilă de la „Muntenia” (fiindcă numele de „Valahia” sau „Țara Valahă” era deja dat de ei Moldovei). Este și acesta un semn al unității medievale a românilor, percepute ca atare de vecinii polonezi.

⁵ Miron Costin, *Opere alese. Letopiseșul Țării Moldovei. De neamul moldovenilor. Viața lumii*, ediție de Liviu Onu, București, 1967, p. 156-157.

⁶ Între acești romani, este amintit unul faimos – este drept, exilat și nu colonizat – anume poetul Ovidiu, rămas până la moarte în aceste ținuturi de la Dunăre și de la Pontul Euxin. Până la urmă, el spune că a reușit cu greu să învețe limba getică, în care a scris și poeme, aplaudate de acei barbari.

⁷ D. Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, București, 1901, p. 153.

⁸ *Ibidem*, p. 25 (vezi și paginile următoare 50-51, 86, 104, 109 etc.).

⁹ Ș. Papacostea, *Les Roumains et la conscience de leur romanité au Moyen Âge*, în „Revue roumaine d’histoire”, IV, 1965, nr. 1, passim; Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, ediția a II-a, București, 1993, passim.

IN THE AFTERMATH OF A VICTORY: AN EPISODE OF STEPHEN THE GREAT'S DIPLOMACY AFTER THE BATTLE OF VASLUI (10 JANUARY 1475)

Dr. Ovidiu CRISTEA,

Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, Bucureşti, România

Rezumat. Scrisoarea adresată de Ştefan cel Mare principilor creştini după bătălia de la Vaslui este un document binecunoscut istoricilor. Cu toate acestea, implicaţiile diplomatice ale acestui text, al cărui scop îl constituia o cerere de ajutor adresată capetelor încoronate ale creştinătăţii, sunt multiple. Analiza documentului arată că domnul Moldovei a fost conştient că vestea victoriei asupra oştilor otomane va avea de înfruntat spinoasa problemă a credibilităţii, Ştefan fiind la momentul respectiv cvasi-necunoscut curţilor occidentale. Din acest motiv domnul Moldovei a făcut apel la mesageri „credibili” în ochii occidentalilor (veneţianul Paolo Ognibene, respectiv maghiarul Nicolae Ujlaki) şi a inclus în scrisoare o serie de detalii menite să dovedească veridicitatea informaţiilor transmise. În paralel cu eforturile depuse pentru domolirea furiei sultanului, respectiv pentru strângerea raporturilor cu regele Ungariei, Mathias Corvin, scrisoarea adresată creştinătăţii conturează portretul unui principe abil capabil să exploateze în plan diplomatic succesul militar obţinut.

Cuvinte cheie: Moldova, diplomaţie, credibilitate, Ştefan cel Mare, Imperiul Otoman, Veneţia.

On 6 January 1475, four days before the battle of Vaslui, the government of Venice was aware that the war broke out between Moldavia and the Ottoman Empire. The information is included by Domenico Malipiero in a paragraph of his Annals in which the historian resumed the ambivalent policy of the Serene Republic. On one hand Venice was in search for new allies in the war against the infidels, on other hand the Republic initiated negotiations with the sultan, aimed to put an end to the conflict. According to the same Malipiero, during a feast dedicated to the king of Naples organized by the Venetian government, a messenger of Mara Branković, the step mother of Mehmed II, brought in the lagoon a safe conduct¹. It was an open invitation for the Serenissima to send an envoy to Constantinople and to open negotiations for peace².

The event was followed by a tense debate in the Council of Ten, an institution which decided the path to be followed in relations with foreign powers. There were partisans but also enemies of the peace with the sultan³. Those who considered that there were no serious reasons to abandon the war pointed to the difficulties of the Ottoman Empire. They argued that the conqueror of Constantinople had

to confront a serious threat both in Asia, where Uzun Hassan gathered his troops to invade Anatolia, as in Europe where Hungary and Poland just sealed an anti-ottoman alliance while „Upper Wallachia” (Valachia Superior i.e. Moldavia) rebelled against the Turks⁴.

The mention of Moldavia is in no way exceptional. For Venetian chroniclers, it was a common practice to multiply the list of the sultan’s enemies as a method to strengthen the idea that the war with the infidels should be pursued⁵. The reference to Moldavia could also be linked with information concerning an embassy of the “king of Russia” which arrived in the lagoon promising military support against the Turks⁶. In the context of Malipiero’s *Annali*, Valachia superior is only a character amongst many others; it could simply suggest that the Republic was in search of as many allies as possible after the loss of the island of Negrepont in 1470.

It is difficult to know how the news about Stephen the Great’s “revolt” against the Turks arrived in Venice, but no matter how such information was received, there were not too many details. In January 1475 in Venice was acknowledged only the name of realm – Valachia Superior – and the hypothetical support of Hungarians, Poles, and Russians.

However, soon enough, Moldavia became a very important political actor in Venetian strategy after the news of the crushing defeat inflicted to Suleyman pasha’s army arrived in Venice. The same Domenico Malipiero mentioned that “supported by Hungarians, Bohemians and Russians, the Moldavian defeated 90 000 Turks; 40 000 were killed while other 4 000 were taken prisoners among them a son of the sultan”⁷. The event had quick political consequences: Mehmed II recalled the Venetian ambassador, Ieronimo Zorzi, after a previous refuse to receive him. According to Mara Branković such change of mind was the result of the defeat in Moldavia “the greatest suffered by an Ottoman army in its history”⁸. Other sources confirmed and amplified the losses of the Ottoman army. An anonymous Veronese chronicle mentions that no less than 50 000 Turks were killed in a battle which took place in a very narrow place⁹. Such news pointed to the idea that the infidels could be defeated and that, more than ever, it was necessary a common action of all Christendom.

The emergence of a new enemy of the Ottoman Empire in the East aroused the Venetian expectations in a favorable outcome of the war¹⁰. Moreover, such favorable circumstances – the defeat of Suleyman pasha at Scutari and in Moldavia – determined Venice to conceive a diplomatic offensive aimed to convince the King of Poland and the Tatars to support, in their turn, the war against the sultan¹¹. However, there is a striking contrast between such pragmatic actions and overemphasis of the results of the battle of Vaslui: more than 40 000 losses for the Ottoman camp according to Malipiero, 50 000 for Veronese Anonymous Chronicle and no less than 120 000 for Leonardo de Oretona¹². Surprisingly, such perspective is not shared by the letter that Stephen the Great addressed to all the princes of Christendom few days after his military triumph¹³. While he announced proudly the success, the Moldavian lord underlined the imminent danger as, despite the setback, the sultan was a formidable foe.

As it was remarked already¹⁴, in its way towards the Western courts, the letter suffered some interpolations which changed drastically the intentions of the sender. The most obvious was the King Mathias' plan to assume the credit for the success. Due to his skillful diplomacy the king imposed his own version of the event a fact mirrored also by the title of „general captain of the Kingdom of Hungary” (*capitaneu generale del re d'Ungheria*) attributed to Stephen the Great¹⁵.

Also, one may consider that the success of the king's propaganda was due to the humble way in which Stephen himself spoke about the victory and likewise by the hesitant diplomatic actions in respect with the Western powers¹⁶.

Paolo Ognibene brought the news of victory in Venice via Buda while in Rome the details about the Turkish defeat were due to Nicolae Ujlaki, „King of Bosnia and Wallachia”¹⁷. In other words, there was no Moldavian messenger of victory, as the success was announced by a Venetian and, respectively, a Hungarian subject. Was Stephen's decision to entrust his message to two foreigners an unwise one? It may be assumed that two outsiders had their own agenda and could have distorted in their own purposes the original message and the prince of Moldavia's aims in the war against the Ottomans.

However, there are some arguments which suggest that Stephen's choice was well pondered. The prince's diplomatic initiatives in the aftermath of the victory of Vaslui suggest that he had different outcomes in mind. He made efforts to gain the confidence of Matthias Corvinus¹⁸ to seal an alliance against the Ottomans while in parallel he tried to appease the sultan's fury. The Polish chronicler Jan Długosz mentioned that, after the battle, Stephen sent an embassy to Istanbul to protest against Suleyman's expedition in his realm. For the Moldavian prince the attack was led by some unruly brigands without the order or the knowledge of Mehmed II. As a result, the Moldavian messenger was instructed to request the punishment of those who were to blame for the infringement of the peace. The episode is ignored by other sources but there is no serious reason to doubt Jan Długosz's testimony. The Polish chronicle is a reliable and well informed source and his reconstruction of facts, throughout his chronicle, quite accurate. If his information concerning the Moldavian embassy to the Porte after the battle of Vaslui is truthful such initiative may be understood as an attempt of the Moldavian lord to solve the crisis by diplomatic means¹⁹ and to avoid sultan's retaliation.

In parallel with the negotiations with the Porte, the letter sent to all the Christendom on 25th January 1475 tried to gain any military or political support for an expected Ottoman attack in the following year: „the abovementioned Turk (= the sultan) sent against us and against our realm a great army of no less than 120 000 men led by Suleyman pasha the beylerbey [of Rumelia]; with him were all the leaders of the aforementioned Turk, and all the people of Rumelia and the lord of Wallachia with all of his troops and Assan beg²⁰ and Ali beg²¹ and Schender beg²² and Grana beg²³ and Oşu beg and Valtival beg and Serefaga beg²⁴, the lord of Sofia, and Cusenra beg²⁵ and Piri beg, the son of Ishak pasha²⁶, of all his Janissaries' might. These aforementioned lords were the most important captains with all their troops”²⁷.

Besides the obvious plea for help, Stephen's letter seems to reveal other details related to the 15th century diplomacy: for a document intended to gain quickly military support, the long list of Ottoman leaders seems of little significance. However, if one takes into account that, in the previous years, in Italy circulated unfounded rumors about Ottoman setbacks, the aforementioned list may be considered as a proof that the events mentioned in the letter actually occurred. All the Ottoman captains included in the text seem to certify that the battle took place indeed, and that it was a pitched battle not a minor action.

Such assumption is strengthened by the fact that the list is also included in other contemporary sources which suggest that the number and the names of Turkish commanders were relevant. It is the case of Stefano Magno's *Annali Veneti* who stated that in the Ottoman ranks were Soliman, Alibego, bassa della Romania, con la corte d'esso signor de Turchi, insieme con Mathenor, Ansabech, Alibech, Scanderbech, Granabech, Raucubech, Vultriubech, Saraphagabech, signor de Sophia, con Sarabech Patriboli, con el fiolo d'Isac bassa, tutti signori in nelle parti de Romania, con tutte zente de Romania, insieme con tutto el populo de Zarasain, mandando a danni de Valacchi, che nuovalmente dall'imperio di quello s'haveano tratto et levadi havea l'obediencia in tutto²⁸.

There are many differences in respect with Stephen the Great's letter, and one can assume that both documents distorted some of the names. Even in such case, it is highly probable that at least some of the Ottoman commanders were well known in the Venetian circles. Therefore, one may understand why the Moldavian lord ignored the name of the Wallachian prince (it have little relevance for the Western audience) and took care to mention some details: for instance, he pointed that Serefaga beg (Serefaga?) was the lord Sofia probably to distinguish him from a homonymous leader and mentioned that Piri beg is the son of Ishak pasha arguably a well-known Ottoman dignitary. Such concern for accuracy mirrored that in the 15th century all the news about an Ottoman defeat were confronted with the issue of credibility namely when the source was almost unknown. Such was the case in 1476 when Stephen announced the fall of Caffa to the court of Buda²⁹; his letter ended with the words „it's beyond any doubt” (aliter non est) as a mark of the reliability of the news.

For the 15th century men (and not only for them) the trustworthiness of the news was strongly related with the credibility of the sender. Or, in 1475, Stephen the Great was for many Western courts an unknown prince from the periphery of Christianity which implied a certain doubt concerning the accuracy of the information sent. Thus, one may understand why the Moldavian lord entrusted to a Venetian, Paolo Ognibene, the task of establishing diplomatic relations with the Italian powers interested in the anti-Ottoman war³⁰. A Moldavian boyar as emissary, even one with a good Latin knowledge and diplomatic skill, could have raised doubts concerning his masters' intentions.

Therefore, such presumed lack of credibility explains why in a letter to the Pope written on 29 November 1474 Stephen asked the Holy Father to give full

credit of the emissary's words as they reflected the lord of Moldavia's thoughts and purposes³¹.

In fact, the entire letter was composed to gain the Pope's trust. Stephen mentioned his own contacts with the Ak Koyunlu leader, Uzun Hasan, the formidable foe of Mehmed II, and also stated his contacts with Venice, another argument aimed to prove the Moldavian prince's determination to join the war against the infidels. Stephen seemed to be aware that the credibility was an essential ingredient of the diplomatic success, a truism maybe, but one which was seldom questioned by the historians.

Recently Giorgio Rota analyzed some well-known diplomatic episodes which involved emissaries of Oriental powers. Despite the different contexts a common trait of these diplomatic missions was the doubt casted by such exotic envoys – Lodovico da Bologna (in the 15th century), Anthony Sherley and Hakob Margarian (in the 16th century) – all of them acting as ambassadors of the Persian sovereign³².

Such cases are by no means exceptions and one can also find evidence for the misadventures of Western emissaries in Oriental lands. Such was the case of Giovanni Battista Trevisan thrown into jail by the grand knyaz of Muscovy because he was considered a Polish spy or, according to Domenico Malipiero, because his quality as Venetian emissary was denied (*e sta retenudo per non esser cognosudo*)³³.

Even Uzun Hassan paid duly attention towards the credibility of his letters. For instance, the letter sent to Mathias Corvinus was translated in Caffa in Latin *sub manu publica* and sealed by the local Latin bishop, Hieronymus. As a result, the King of Hungary considered the received letter as genuine³⁴ and in an epistle to King of Poland certified that the message was indeed sent by Uzun Hassan.

Stephen's envoys had to overcome the same issues as long as their realm was a distant and little known principality at the Eastern frontier of the Christendom. Even when such circumstances have changed, the reaction provoked by the Moldavian ambassadors were not always favorable. For instance, in 1501 Marino Sanudo mentioned in his „Journals” (*I Diarii*) that the Moldavian representatives in Venice were of lesser distinction, poorly dressed and unable to speak Latin³⁵. The last part of the sentence is quite surprising as the name of the two Moldavian messengers – Raynaldo and Antonio – suggest an Italian (maybe Genoese) origin. Two years later the linguistic barrier remained an important one as Sanudo labelled the Latin of the letter sent to the doge as „highly barbarian” (*gran barbarie*)³⁶.

Such statements strengthen the hypothesis that, in 1475, a Moldavian messenger of the victory of Vaslui could have casted serious suspicions and doubts concerning the news. The lack of knowledge about Moldavia explained why soon enough Stephen the Great was considered only a “captain” of the Hungarian King³⁷. If such a title was the direct consequence of Mathias Corvinus' propaganda it is understandable why Stephen used foreign messengers to establish diplomatic contacts with the West. Later, the King blamed Venice for the diplomatic exchanges with Moldavia and considered them as an unfriendly gesture towards Hungary.

All these details explain why in 1475 Stephen the Great was so cautious in his approach towards Western powers. Far from being a proof of inability, his option for non-Moldavian messengers was very well pondered. Besides, such option was preserved in the following years when his ambassadors sent to Italy were well accustomed with the negotiations concerning the crusade³⁸. Soon enough, the Moldavian lord became an important figure of any anti-Ottoman project in the second half of the 15th century. In this respect it is worth to remember two well-known documents usually ignored by the historians due to their “peculiar” content. A recent work pointed to a report written on 17 October 1492 which contained the news that Stephen, voivode of Moldavia (Stephano Vaivoda de Mundavia) sagacissimo et calidissimo in lo mestiere del arme was appointed as a condottiere of Venetian army! The report sent to the Duke of Milan by a certain informant, Francesco Trachedini, mentioned also the amount of 70 000 – 80 000 ducats paid by the Republic for the task. Such information could be seen as pure fantasy as there is no other contemporary evidence to support such statement. But even in such circumstances it is worth to mention the fact that, in Italian Peninsula, the Moldavian lord was a renowned warrior who provoked fear among Venice’s enemies. Even if it was only a false rumor launched by the Venetian government, the episode suggests something about Stephen’s fame in Italy; centuries before, a similar situation is related by the French chronicler, Joinville, who was astonished to note that the Muslim women used the name of Richard Lionhearts to scare their children³⁹. In both cases the fame of a warrior was as frightening as the warrior himself.

Even more curious is a document of 1476 published long ago by A.D. Xenopol and republished by N. Iorga. The text seems to suggest that, few months before the battle of Războieni, Stephen the Great’s family, or at least few of its members were hosted in Venetian lands⁴⁰. Even if such document raises more questions than give answers, a fact is beyond any doubt: already in 1476 Stephen was, in the Venetian eyes, a very important ally. The victory of Vaslui had a significant contribution to such status and even if it was not the greatest disaster in Ottoman history (as Mara Branković allegedly stated), it had a huge impact in the evolution of Stephen’s image from an unknown lord to a renown captain of the crusade against the Turks.

Note:

¹ For this episode see Mihailo Popović, Mara Branković. Eine Frau zwischen dem christlichen und dem islamische Kulturkreis im 15 Jahr., Rühpolding, Franz Philipp Rutzen Verlag, 2010, p. 116. Mara Branković’s envoy was a certain Stephen see *ibidem*, p. 186.

² When the safe conduct arrived in Venice the Venetian ambassador, Ieronimo Zorzi, was already left for the Ottoman Empire, see Mihailo Popović, Mara Branković, p. 186-187.

³ *Annali Veneti dall’anno 1457 al 1500 del senatore Domenico Malipiero ordinati ed abbreviati dal senatore Francesco Longo con prefazione e annotazioni di Agostino Sagredo aggiuntovi i dispacci al Senato veneto di Francesco Foscari e di altri oratori all’imperatore*

Massimiliano I e la storia veneta dettata da Daniel Barbaro e completata col la storia secreta di Luigi Borghi dal'anno 1512 al 1515, Firenze, 1843, p. 108.

⁴ Annali Veneti, p. 108: "Se considerava che 'l re de Persia deve uscir in campagna tanto gagliardo dalla parte di Soria; che'l Re d' Ongharia ha fermado la ligha co'l Re de Polonia a tal effetto; che la Valachia superior ha rebelà con l'ajuto de Onghari, Poloni e Russi".

⁵ For an episode of 1497 when the Polish expedition in Moldavia was perceived in Venice as a crusade with gathered Poles, Hungarians, Bohemians, Moldavians, Wallachians, Russians and even Tatars see Ovidiu Cristea, O altă istorie: campania din 1497 în „Jurnalele” lui Marino Sanudo, in *Analele Putnei*, V, 2009, 1, p. 39-50 and O. Cristea, Puterea cuvintelor. Știri și război în sec. XV–XVI, Târgoviște, Cetatea de Scaun, 2014, p. 232-246.

⁶ Annali Veneti, p. 106: "El Dose ha referido al consegio de Pregadi, che un Ambassador del Re de Russia è sta alla sua presenza; e dopo presentade le lettere de credenza, ghe ha esposto che 'l suo Re è mollo affettionato a la Signoria, e stima la sua amicitia; che i sente gran despiaser della molestia che dà alla Terra le cose turchesche; che ordenariamente l'ha 100,000 cavalli, e in tempo de guerra ne puoi fare 300,000, e che tutti son parechiadi a servizio nostro, e di chiarirse amico di suoi amici e nemico di nemici". The title King of Russia had different meanings in the Venetian chroniclers. In the 14th century is a named used sometimes for the Serbian kings due to the assonance between Rascia and Russia (for this detail see Addenda et Corrigenda, in *Studii și Materiale de Istorie Medie*, 19, 2001, p. 320: "re di Rusia overo di Servia"). In Malipiero's case the title is related to the knyaz of Muscovy because the text mentions that the King of Russia was Toma Paleolog's son-in-law.

⁷ Annali Veneti, p. 110: "Referisse anche che'l Valacho, con ajuto de Onghari, Bohemi e Russi, ha rotto 90,000 Turchi; dei quali 40,000 ne è morto, e 4,000 è resta presoni; tra i quali è un Bassa e un fio del Turco".

⁸ Ibidem.

⁹ Cronaca di Anonimo veronese, 1446–1488 edita la prima volta ed illustrata da Giovanni Soranzo, Venezia, Tip. Emiliana, 1915 (Monumenti storici pubblicati dalla R. Deputazione veneta di storia patria. Ser. 3, Cronache e diarii; 4) p. 307 „Maumeth turcho, havendo mandato grandissima gente in Valachia e credendo quella possedere, li Valachi valenti strinse li Turchi a certi passi e stretti, poi dette fra l'horo et tandem fu rotto el campo del Turcho e morti de l'horo piu de L millia e fra questi gran quantita de valenthomeni". The text was analyzed by Andrei Pippidi, Noi izvoare italiene despre Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare, in *Studii și Materiale de Istorie Medie*, XX, 2002, p. 15-21.

¹⁰ During the negotiations of 1475 Venice agreed to abandon the regions already conquered by the Ottomans see the instructions for Ieronimo Zorzi in Mihailo Popović, Mara Branković, p. 186-187.

¹¹ Nagy Pienaru, Proiectul scitic. Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Hoarda Mare, in *Revista Istorică*, 14, 2003, p. 121-135.

¹² Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476. Monografie și culegere de texte, București, Arhivele Statului, 1977, doc. 6, p. 130.

¹³ Liviu Pilat, Cruciadă și propagandă: vizita regelui Bosniei la Roma și vestea victoriei de la Vaslui, in *Analecta Catolica*, IX, 2013–2014, p. 121 justly pointed out that Ognibene brought with him in Italy another document than the letter sent by Stephen to all Christian princes.

¹⁴ Ștefan S. Gorovei, Informație, propagandă, mistificare: scrisoarea din 25 ianuarie 1475, in *Analele Putnei*, III 2007, 2, p. 21-26.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Liviu Pilat, *Cruciadă și propagandă*, p. 125.

¹⁷ Ibidem, p. 123.

¹⁸ For the Moldavian-Hungarian negotiations see v. Șerban Papacostea, Ștefan cel Mare domn al Moldovei (1457–1504), București, Ed. Enciclopedică, 1990, p. 40-58; Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Sfânta Mănăstire Putna, 2005, p. 117-132.

¹⁹ Joannis Dlugossi seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII, t. V, Cracovia, 1878, p. 623: “Nec his legationibus Stephanus ad amicos contentus, ad ipsum quoque infestissimum hostem suum Mahumeth Turcorum Caesarem, insignem ambasiatam dona non mediocriter ferentem, mittit. Queritur se a quibusdam Turcorum latrunculis et exulibus, temerarie et praeter scientiam Caesaris, cum superbiam, fraudem et hostilitatem tam inhumanam in suo pectore suspicari fas non sit, lacessitum esse, illamque omnem furum et exiliatorum manum, in manu Dei potenti, qui causae iustiori semper astat, confecisse. Petebat, ut reliquiae huiusmodi latrunculum, si quae in Dominia sua refugissent, sibi traderentur, pari supplicio cum caeteris poenas meritas soluturi. At Caesar legatione huiusmodi exasperatus magis, quam lenitus, legatos, iure gentium violato, corripiens, aliquandiu in ergastulis habuit, postmodum vero omni substantia spoliatos, pedites et pene nudos Valachiam remisit.” Once returned in Moldavia the envoys explained to their master that the war could not be avoided.

²⁰ Issibeg in the German version of the text v. Nicolae Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de documente ale Apusului*, III, București, 1897, p. 92.

²¹ Very probable Ali pasha Mihaloğlu one of the most famous Ottoman captain of the 15th century for this family see Mariya Kiprovska, *The Mihaloğlu family: Gazi warriors and patrons of Dervish hospices*, in *The Journal of Ottoman Studies*, XXXII, 2008, p. 193-222.

²² Semdrebeg in the German version of the text v. Nicolae Iorga, *Acte și fragmente*, p. 92.

²³ In the German version the names of the next four commanders is completely different: Dowabeg, Jacobbeg, Walty, Wulubeg. The German translator have considered Valtival beg as two different persons Walty and Wulubeg. It is possible that Valtival is a corrupted form of Baltoğlu.

²⁴ Schertaganeg, der Herr von Sophye, Nicolae Iorga, *Acte și fragmente*, p. 92.

²⁵ Shturaweg, ibidem.

²⁶ After Piri beg the German text mentions Eniss, Isalli und Wasscha which suggests that the translator had difficulties to understand properly the fragment; moreover, the words „with his entire Janissaries’ might” became „with all his hussars” which indicates a poor knowledge of the Ottoman units.

²⁷ There is no critical edition of this text despites the many editions. Also there is no attempt to identify the Ottoman commanders or to compare the letter with the work of Stefano Magno. For the editions of the document see Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p. 323; Andreas Veress, *Acta et epistolae relationum Transilvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, I, Cluj, 1914, p. 9-10 (both used the manuscript preserved in the Venetian archives); Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476, p. 129 (followed the text of Ioan Bogdan); *Literatura română veche (1402–1647)*, ed. G. Mihăilă and Dan Zamfirescu, Ed. Tineretului, I, București, 1969, p. 46-49.

²⁸ Nicolae Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III, București, 1897, p. 84.

²⁹ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, doc. 144, p. 325.

³⁰ Probably Stephen the Great also used the opportunity created by the passage of Paolo Ognibene through Moldavia. It was easy to instruct a Venetian who returned from a mission in Persia and was interested to go as quickly as possible back home.

³¹ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, doc. 142, p. 318-319: „Quapropter eidem ambasiatori fidem integram placeat adhibere tanquam si cum Sanctitate Vestra oretenus loqueremur”; the last edition Războieni, doc. 3, p. 126. For the relations between Stephen the Great and the Papacy see Ștefan S. Gorovei, 1473: Ștefan, Moldova și lumea catolică, in *Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol*, XXIX, 1992, p. 75-83; Liviu Pilat, *Între Roma și Bizanț. Societate și putere în Moldova (sec. XIV–XVI)*, Iași, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, 2008, p. 168-169; Liviu Pilat, Ovidiu Cristea, *The Ottoman threat and Crusading on the Eastern Border of Christendom during the 15th century*, Leiden-Boston, Brill, 2017, p. 135-190.

³² Giorgio Rota, *Real, Fake or Megalomaniacs? Three suspicious ambassadors 1450–1600*, in Miriam Eliav-Feldon, Tamar Herzig (eds.), *Dissimulation and deceit in Early Modern Europe*, London, Palgrave-Macmillan, 2015, p. 165-183.

³³ *Annali Veneti*, p. 106.

³⁴ Magyar diplomaciai emlékek Matyas Kiraly Korából 1458–1490. *Acta externa* (thereafter *Acta externa*), II, ed. Nagy Ivan, B. Nyáry Albert, Budapest, 1877, doc. 179, p. 259.

³⁵ I *Diarii di Marino Sanuto*, vol. 3, Venezia, 1880, col. 1467: „Veneno do oratori e nontij di Stefano Carabodam, non perhò homeni da conto, acompagnati da li 4 patricij eri li fonno mandati a visitar; et erano mal vestiti; stetenò in piedi, e per interprete parlò. Presentano una letere di credenza, con la mansiom: Illustrissimo principi, domino Augustino Barbadico, duci Venetiarum, amico nostro carissimo et confidentissimo, data ex arce nostra ... [omission in the original text], la domenega drio la festa di la Nostra Dona. Et comenza cussi: Stefanus, Dei gratia haeres dominusque terrae, vayvoda. Scrive mandar questi do, Raynaldo et Antonio, et prega se li mandi uno medico, dotor, sapi varir di doie. Poi lhora disseno, il suo signor vlacho, havia certe doie a le volte, perhò vol uno medico, e li vol dar danari. Item, comprar certi panni d’oro, et uno starà qui fermo, l’altro va a Roma. Poi disse il suo signor esser gaiardo, e sarà contra turchi, si la Signoria si acorderà col re di Hongaria. Il principe li usò bone parole; sono alozati a l’hostaria di San Zorzi”; short mention of the episode in Eugen Denize, Ștefan cel Mare în I *Diarii lui Marino Sanuto*, *Studii și Materiale de Istorie Medie*, XXII, 2004, p. 145; see also the critics of Șerban Marin in *Addenda et corrigenda*, *Studii și Materiale de Istorie Medie*, XXIII, 2005, p. 320-326. An interpret was also used in December 1503 when the Moldavian envoy was joined by an emissary of Ioan Corvinus, the illegitimate son of King Mathias see I *Diarii di Marino Sanuto*, vol. 5, Venezia, 1881, col. 579-580.

³⁶ I *Diarii di Marino Sanuto*, vol. 5, col. 150: „Di Stefano Vayvoda. Fo leto una lettera latina; ma gran barbarie. Per la qual advisava, che altre fiale l’anno passa mandò soi nontij qui a tuor uno phisico per la sua egritudine”.

³⁷ Ștefan S. Gorovei, *Informație, propagandă, mistificare*, p. 25 pointed out that no other document labels Stephen the Great as captain of Hungary.

³⁸ Liviu Pilat, Ovidiu Cristea, *The Ottoman threat*, p. 241; the document is published by V. Makusev, *Monumenta Historica Slavorum Meridionalium Vicinorumque Populorum*, II, Belgrad, 1882, p. 137.

³⁹ *La Continuation de Guillaume de Tyr*, ed. Margareth Ruth Morgan, Paris, 1982, p. 141; Joinville, *Ville de Saint Louis*, ed. Jacques Monfrin, Paris, 1995, p. 38 și 276.

⁴⁰ *Archivio di Stato, Venice, ASVe, S. S., Senato Terra, reg. 31. 1473–1475* [1 martie

1473–28 februarie 1476], f. 125v. Consiliarii// Diebus proxime elapsis scriptum et mandatum fuit per dominium nostrum potestati et capitaneo Tarvisii quod pro expensis factis familie et equis Illustrissimi Vayvode Moldavie dari faceretur Bartholomeo hospiti ad Coronam in Mestre libri 776, scudi 9, uti constare per computum clare et lucide cognitum fuit, et, quoniam idem potestas noster scribit talem exbursationem et satisfactionem facere non potuisse in executionem mandatorum nostrorum, obstante lege capta in hoc Consilio, ne cuiquam per Cameram Tarvisii persolvi possit nisi captum fuerit per hoc Consilium, sub pena ducatorum mille, et conveniat dignitati nostri dominii ac equitati ut ipsi hospiti satisfiat, vadit pars quod scribi possit prefato potestati nostro quod suprascriptas libras 776, scudi 9 dare et numerare possit, non obstante lege predicta, sicut conveniens et honestum est pro dignitate et honore nostri dominii.// De parte 95. De non 13. Non sinceri 6. The text was analyzed by Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, Ungaria et Valachia. Promisiunile valahe ale Republicii Sfântului Marcu din anii 1470, in *Revista Istorică* (forthcoming); see also L. Pilat, O. Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading*, p. 156 and n. 114.

СТЕФАН ВЕЛИКИЙ И ЕВРОПЕЙСКИЕ ГЕРОИ БОРЬБЫ ЗА НАЦИОНАЛЬНУЮ СВОБОДУ

Владимир А. АРТАМОНОВ, кандидат исторических наук,
Институт Российской истории РАН, Москва, Россия

Annotation: In the second half of the XV century. The Moldavian principality was ten times smaller than the Ottoman Empire. Orthodox Moldova began to grow almost simultaneously with the Great Lithuanian and Great Moscow Principality. Stephen III drew his strength from his native ethnic hearth. In 1475, he defeated the armed forces of the centralized state of the Ottomans. At the general offensive of the army of Mehmet II the Conqueror Stephen III on July 26, 1476, was defeated, almost all of his army were killed, but the war of 1475–1476. in general was won. Only in 1497 Stefan recognized himself as a subject of the Sultan. By courage and generalship talent, he is comparable with the best national heroes in Europe.

Keywords: Heroes of Europe in the Middle Ages, Stephen the Great, Moldavian principality, Orthodox civilization, Battle of Vaslui in 1475, Mehmed II Conqueror, Ottoman domination over Moldova.

Среди европейских героев, ставших национальными символами и прославившихся в борьбе за свободу – Александр Невский в 1240–1256, Дмитрий Донской в 1378–1382, Ян Жижка в 1419–1424, Георг Скандербег в 1443–1468, Янош Хуньяди в 1441–1456, Матьяш Хуньяди (Корвин) в 1464с1479, Иван III в 1472–1480, Богдан Хмельницкий в 1648–1657, Ференц II Ракоци в 1703–1711 гг., дольше всех сражался молдавский господарь Стефан III Великий (1457–1504 гг.), прославленный святым в 1992 г. Румынской право-славной церковью.

Сопоставление вождей разных освободительных войн в определённых отношениях допустимо – всем им приходилось подниматься на защиту родной земли против превосходящего противника.

С 1326 г. одновременно по двум направлениям – балканскому и мало-азийскому начались османские завоевания. В 1453 г. турки похоронили слабо сопротивлявшиеся остатки Византийской империи, в 1459 подчинили Сербию, в 1460 – Морею, в 1461 – Трапезундскую империю, в 1463 – Боснию. В 1467 – Караман, в 1474 – Киликию, в 1475 – Крымское ханство, в 1476 – Валахию, в 1430/1479 – Албанию, в 1483 – Герцеговину.

Во второй половине XV в. Молдавское княжество в десять раз было меньше тогдашней Османской империи. Своим «запоздалым», в первой трети XVI в., превращением в вассала султанов Молдавия обязана Стефану Великому, который с гораздо меньшими людскими ресурсами, полвека отражал нападения не с одной, а с шести сторон – с османской, венгерской, польской, литовской, татарской и валашской.

В антиосманском поясе от Адриатики до Черноморья положение Молдавии было выгоднее, чем у Валахии, Сербии и Боснии. Молдавия не стояла поперёк столбового балканского пути османов в Европу: Эдирне–София–Ниш–Белград–Буда.

Стефан Великий, называя свою землю «воротами в христианство», пытался привлечь этим помощь Запада против «поганства». Но «молдавские ворота» выводили турок на второстепенное червонорусское направление. (Точно также в тогдашней внешней политике для Польши, Венгрии, Великого княжества Литовского и Крымского ханства Молдавия не стояла на первом плане).

Процесс централизации раннефеодального Молдавского государства при Стефане III сопоставим с процессами в Польше при короле Казимире Ягеллончике (1447–1492) и в Венгрии при Матьяше Корвине и на Руси при Иване III. Крутость расправ «чистого и светлого сердцем Божьей милостью господаря земли Молдавской» с непокорным боярством и с врагами (в 1472 г. 2300 пленных турок были насажены «до пупка» на копья) может быть и превосходила действия властителей Восточной и Юго-Восточной Европы, но в целом укладывалась в рамки жестокой эпохи.

В сплочении Молдавского княжества государственная идея независимости сопрягалась с религией. Хотя Стефана воеводу, Господаря Земли Молдавской, не именовали, как Ивана III в 1492 г. «новым Константином», а Сучаву, как Москву, «новым Константинополем», но Молдавия, будучи одним из центров православия, входила в круг православной цивилизации. (В боях тяжёлые конные дружины «больших бояр» и витязи вдохновлялись православными хоругвями, а не военной славой даков).

Давление на Молдавию католиков с севера и запада, мусульман с юга и востока было тяжелее, чем на русское государство. Иван III при надёжном северном тыле опирался на крымского союзника против Великого княжества Литовского и против клонящейся к упадку Большой Орды. (Набеги казанских ханов на Москву с востока были не сопоставимы по силе с османским наступлением).

С 1463 г. Стефан Великий вёл политику на установление антилитовского союза с Москвой (и на установление антивенгерских контактов с чешским королём Йиржи Подебрадом (1458–1471)).

Военный потенциал Стефана III был беднее, чем у Яноша Хуняди и Матьяша Корвина, располагавшими богатейшими золотыми, серебряными, медными и свинцовыми рудниками, позволявшими содержать солидное наёмное войско и привлекать крестоносцев с запада.

Однако, господарь выпускал серебряные монеты и снаряжал молдавские корабли в Венецию и Геную.

Изначальные горцы – молдаване не превратили военное дело в профессию, подобно черкесам, шотландцам, швейцарцам, гуркхам. Но Молдавское княжество, начавшее рост почти одновременно с Великим Литовским и Великим Московским княжеством, успело с 1359 г. обрести боевой опыт, в том числе и против турок с 1420 г.

Подобно Георгию Скандербегу, принимавшему сюзеренитет королевства Арагон, трезвая оценка сил побуждала молдавского воеводу давать присягу вассалитета как «святой Короне польской Белого Орла», так и «Короне Иштвана I Святого». Благодаря этому молдавское войско могло усиливать себя поляками, венграми, секеями и саксами. Ни большого количества наёмников, ни инонациональной гвардии, как у венгерских королей у Стефана III не было.

Молдавия, в отличие от полиэтнических Венгеро-Хорватского и Польского королевств, а также княжеств – Московского и Литовского, имела молдавское этническое ядро с дисперсным славянским меньшинством (пространство между Прутом и Днестром ещё осваивалось).

Свою силу Стефан III, как Ян Жижка и Скандербег, черпал из родного этнического резервуара, и сучавского очага державности. Именно это предопределило победу над войском Матьяша Корвина в Байте у Сучавы 14–15 декабря 1467 г. Несколько десятков мятежных бояр было казнено, анархия подавлена. Территориальные амбиции господаря, естественно, распространялись в первую очередь, на родственную Валахию, но не на «литовско-татарское» Заднестровье. Подобно Георгу Скандербегу, а также венгерским королям из династии Хуньяди и Ивану III, властитель Земли Молдавской создал сильное войско, состоявшее из служилых людей господаря и боярских дружин, числом в 10 тыс. чел., которое могло быть развёрнуто до 40 тысяч при соединении с ополчением из крестьян и горожан¹. Для тогдашней Европы это была немалая численность.

Князь Дмитрий Донской разбил на Куликовом поле темника Мамай в период «замятни» в Золотой Орде, Иван III отбил в 1480 г. на Угре от стоявшей на грани развала Большой Орды. Стефан Великий в 1475 г. напротив, одержал победу над вооружёнными силами бурно растущего сверхцентрализованного государства османов.

Румелийский беглербей Хаджи Сулейман паша вторгся в Молдавию с полчищем в 100 тысяч человек (так писали, вероятно, преувеличивая, современники), с янычарской гвардией султана и 17–20 тысячами валахов. Такое войско было сильнее, чем рать хана Ахмата в 1480 г.

Стефан Великий принял верное решение о «выжженной земле» перед врагом и отходе. Когда противник оказался в центре Молдавского княжества, в болотистолесной местности Васлуй, 10 января 1475 г. 40 тысяч молдавских воинов (в большинстве крестьян), 5 тысяч секеев, одна тысяча венгров и до двух тысяч русинов из Короны Польской обрушились на врага с фронта и фланга². На пике битвы в бой, (в отличие от поведения Ивана III на Угре), самоотверженно бросился сам господарь. Он же организовал четырёхдневное преследование бегущих, большинство которых погибло при переправе через Дунай³. (Иван III не рискнул посылать свою рать за поредевшим отступающим войском хана Ахмата).

Оповещая 25 января 1475 г. «наияснейших и премогучих господарей всего христианства» и высылая им трофейные знамёна и знатных пленников, «Иоан Стефан воевода» сознавал значимость своего торжества, особенно выделяв-

шегося на фоне провальных общеевропейских крестовых походов 1396 и 1444 годов. Папа Сикст IV назвал Стефана «Атлетом Христа».

В преддверии турецкого реванша Стефан III принял 12 июля 1475 г. союзеренитет Венгерского королевства, однако из Центральной Европы не спешили помогать молдавской периферии.

В единоборстве с султаном Мехмедом II Завоевателем (1432–1481) при генеральном наступлении огромной османской армии, татар и 10–12 тысяч валахов, Стефан III потерпел страшное поражение 26 июля 1476 г. Погибло почти всё его войско вместе с военачальниками (*«al seyn folck und seyn grosse heren und edel leute»*)⁴. В Белой долине сражалось не 40 тысяч молдаван, но и не 10–12 тысяч. Вряд ли державник Стефан III в преддверии османского наступления распустил 30 тысяч крестьянского ополчения по домам ради «защиты своих семей от татар», разорявших княжество с востока⁵. Принимать сражение при десятикратном превосходстве противника было бы безумием.

Из-за ограниченности территории свобода маневра у господаря была меньше, чем у венгерских и польских королей и русских великих князей. Поэтому он, придерживаясь оборонительной стратегии, стремился укреплять города-крепости Хотин, Тягину, Сороку, Килию и Белгород, но как и все правители, никогда не оставался в осаждённом городе. Уходить за пределы своего православно-пространства в Польшу или Венгрию означало ослабить свои силы.

При глубоком отходе молдавское войско видимо, понесло большие потери от турок. Однако разумная тактика опустошения при отступлении далеко на север к Нямцу, всё же дала результат. Завоеватель Константинополя не взял ни Сучавской крепости размером 43х45 м., ни Нямца, ни Хотина.

Преследуя распадавшееся от голода и чумы османское войско, Стефан III с 16 тысячами воинов вторгся в Валахию, низложил господаря Лайоту Басараба и возвёл на престол Влада Цепеша⁶.

Антитурецких походов вглубь Балкан за Дунай, подобно королям Венгрии, Стефан III не замышлял. Войну 1475–1476 гг. в целом можно считать выигранной – целостность княжества и политическая самостоятельность были сохранены властным правителем Молдавии. Но тяжкие разорения заставили господаря сменить открытую конфронтацию на тактику уступок и согласиться на увеличение османам дани до 5 тысячи дукатов.

Молдавия не была «горной крепостью», как Албания для Скандербега, и в 1484 г. 60-тысячное войско султана Баязида II нанесло сильный удар, навсегда аннексировав Буджак с торговыми центрами Килией и Белгородом. Княжество лишилось выхода к морю. В 1485 г. турки разорили очаг державности Молдавии – Сучаву.

Раскол боярства на провенгерскую, пропольскую и проосманскую группировки ослаблял позиции господаря. Значительная часть бояр была настроена на мир с султаном. Ни присяга польскому королю в Коломые в 1485 г., ни принятие венгерского союзеренитета в 1489 г., ни русско-молдавский союз 1487–1497 гг. не могли спасти положение. Сила ломала силу, в 1497 г. Стефан

признал себя подданным султана. (Точно также Монгольская мировая держава, обладавшая невиданной в истории ударной мощью, заставила предтечу русских державников – князя Александра Невского склониться перед ханом Батием ради спасения народа от большей крови, при сохранении широкой автономии русских княжеств)⁷. Военная помощь Стамбула, Бахчисарая и поддержка Москвы помогли отразить завоевательный поход польского короля Яна I Ольбрахта (1492–1501), когда тот, «потоптав присяги отца своего Казимира» пошёл «злостью» на Стефана Великого. После трёх недель осады Сучавы, король отступил «с великим срамом» и был разбит в Козьминском лесу Буковины 26 октября 1497 г. После этого молдавские и османские отряды до 1498 г. пустошили русинские земли Польской Короны. Мир с северным соседом был заключён в 1499 г. Свою династию, как князь Дмитрий Донской, Стефан (за исключением сына Богдана III) утвердить не мог, но концентрация власти в одних руках была усилена. Только после смерти великого господаря, с 1510–1512 гг. султан Баязид II вменил в обязанность посылать молдавских воинов в Османское войско (Г.В. Гонца). Монголы в отношении русских князей сделали это в первые же годы завоевания Северо-Восточной Руси.

По твердости воли, мужеству, энергии и полководческому таланту Стефан Великий сравним с лучшими национальными героями Европы. Он стал символом воинской славы молдавского народа. В немалой мере благодаря ему установление османского господства над Молдавией растянулось на несколько десятков лет – с 1476 по 1538 гг.

Примечания:

¹ I. Cupşa, *Arta militară a moldovenilor în a doua jumătate a secolului XV*. Buc., 1958/ Цит. по Л.Е. Семёнова, *Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. Очерки внешнеполитической истории*, М., 2006. С. 80, 106.

² Л.Е. Семёнова, *Некоторые аспекты международного положения Молдавского княжества во второй половине XV в. в Юго-Восточная Европа в Средние века*, Кишинёв, 1972. с. 213; А.И. Гонца, *Tactica şi strategia lui Ştefan cel Mare în bătălia de lângă Vaslui*, în *Revista de istorie*. Bucureşti, 1975. № 1, р. 52-66; Г.В. Гонца, *К истории молдавотурецких отношений начала XVI в., в Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв.*, М., 1979. с. 53-61.

³ «И чуть всё войско не было уничтожено. И сам Сулейман с трудом спасся бегством». Л.Е. Семёнова, *Княжества Валахия и Молдавия...*, с. 86-87.

⁴ O. Górka, *Kronika czasów Stefana Wielkiego Mołdawskiego (1457–1499)*, Kraków, 1931. s.105.

⁵ Г.В. Гонца, *Молдавия и Османская империя в последней четверти XV – первой трети XVI в.*, Кишинёв, 1984. с. 22-23, 26.

⁶ Л.Е. Семёнова, *Некоторые аспекты...*, с. 217.

⁷ В.А. Артамонов, *Александр Невский – предтеча российских державников*. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://zapadrus.su/rusmir/istf/1383-aleksandr-nevskij-predtecha-rossijskikh-derzhavnikov.html>

LETOPISEȚUL ȚĂRII ROMÂNEȘTI DIN VREMEA LUI MATEI BASARAB ȘI AUTORUL SĂU UDRIȘTE NĂSTUREL

Prof. univ. dr. Ovidiu PECICAN,
Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, România

Abstract: The present paper deals with the unestablished identity of the author of Chronicle of Wallachia. Written during prince (hospod) Matei Basarab's time (1632–1654), around 1636–1654), the Chronicle was lost afterwards, probably in the uprising period of the little nobility – „slujitori” and seimeni – which began in the last months of Matei Basarab's leadership in the country. This Chronicle brings arguments for the paternity of this narrative source attributed to Udriște – alias Uriil or Orest – Năsturel, brother-in-law of prince Matei, well known for his erudition and second logothetos in the chancellery of the courtyard.

The importance of the Chronicle is more than obvious, as it is seen as the first narrative historiographical product written in Romanian language which deals with all the past of the country, since its first political organization and until the time when it was written. It is also important mentioning that the historical compilation made in the years of Matei Basarab's governance is the common source for the later most read chronicles of Wallachia: the so-called *Letopisețul Cantacuzinesc* (The Chronicle of the Cantacuzino family) and *Letopisețul Bălenilor* (The Chronicle of the Băleanu family).

Keywords: chronicle, Wallacia, Udriște Năsturel, authorship, Matei Basarab, XVII-th century

Izvor istoriografic de mare importanță în evoluția scrisului istoric românesc din Țara Românească, *letopisețul* alcătuit în vremea lui Matei Basarab (1632–1654) nu s-a păstrat ca atare în nicio copie identificată până astăzi. Cunoașterea lui s-a realizat, atâta cât a fost posibil, pe baza analizei textuale a compilației alcătuite pe baza lui ulterior, așa-numitul *Letopisețul Cantacuzinesc*, și prin compararea acesteia cu așa-numitul *Letopisețul al Bălenilor*. Una dintre problemele conexe tentativei de a elucida problema *letopisețului* mateian a fost stabilirea paternității acestuia.

Cine a fost autorul principal al compilației istorice de la curtea lui Matei Basarab? După ezitări prelungite în a-l identifica, astăzi s-ar părea că există destule argumente pentru a susține paternitatea lui Udriște Năsturel.

Dan Horia Mazilu era sceptic în privința eventualității ca Udriște Năsturel să fi fost cronicarul epocii mateiane¹. Ștefan Andreescu înclină, în schimb, să creadă că principalul merit în redactarea cronicii mateiane îi aparține lui Udriște Năsturel. El enunță clar: „... cronica, atât în faza 1633–1634, cât și în cea din 1643–1644, a fost opera unor oameni de cultură ajunși la deplină maturitate, cum erau un Udriște Năsturel sau Sima logofătul”².

Într-adevăr, nu ar fi de mirare ca maestrul coordonator al echipei de cronicari din cancelaria domnească să fi fost cumnatul voievodului Matei Basarab, logofătul al doilea Udriște Năsturel³. Încă înainte de urcarea pe tron a lui Matei Basarab, între 13 ianuarie 1630 și 12 august 1631 el era deja logofăt II al cancelariei domnești. Rămas apoi fără titlu, el a revenit în funcție înainte ca Matei Basarab să acceadă la tron, având o carieră longevivă în timpul domniei soțului surorii lui, inaugurată în 24 februarie 1632 și îndeplinită dincolo de marginile domniei mateine, până în 7 ianuarie 1658, când a urcat la rangul de mare spătar (9 decembrie 1658 – 12 iunie 1659)⁴. Faptul că a fost ucis în 1659 de către Mihnea al III-lea Radu⁵, artizanul altei linii politice, potrivnice aceleia concesive de până atunci și întemeiate pe contracararea influenței marilor boieri, prin promovarea categoriilor slujitorilor, nu anulează în niciun fel statura cărturărească și meritele culturale ale acestui mare boier tradiționalist muntean. Promotor al unei renașteri slavone în Țara Românească, traducător în mediobulgară al cărții lui Thomas a Kempis, *Imitatio Christi* (tipărită în 1647 la mănăstirea Dealu), și tălmăcitor din slavonă în română al romanului *Varlaam și Ioasaf* (1649), cu intenții de contracarare a Reformei⁶, Udriște Năsturel a vădit și alte calități intelectuale. Cunoscător al slavonei, latinei și elinei, după P. P. Panaitescu, el pare să fi studiat „în țară, în casa părintească, împreună cu frații săi ..., cu profesori aduși de tatăl lor din Ucraina, cu călugării mănăstirilor locale sau cu vreunul din misionarii ce străbăteau Țara Românească...”⁷. Latina a învățat-o acasă, când trecuse pragul adolescenței, după cum preciza chiar el în prefața la *Imitatio Christi*⁸.

În biblioteca lui personală, mitropolitul Varlaam al Moldovei a găsit, aflat în vizită în Țara Românească, Catehismul calvinesc din 1640, iar monahul rus Arsenii Suhanov a dat, alături de alte titluri ucrainiene, și peste gramatica lui Meletie Smotrițki publicată la Evie, din 1619. Tot acolo se mai aflau traducerea în slavona bielorusă a romanului *Varlaam și Ioasaf* (Kutein, 1637) și unele copii manuscrise slavone ale aceluiași roman⁹. Deși puține, informațiile de mai sus dau o idee despre tipul de lecturi și despre orizonturile către care se deschidea biblioteca lui Udriște Năsturel.

Portretul pe care i-l face – în același timp, sintetic și baroc – Răzvan Theodorescu surprinde liniile de forță ale personajului. El merită să fie redat aici în extenso: „Fără a fi fost o personalitate culturală de amplă respirație – a fost în primul rând un «lettré savant», cum excelent l-a intuit Nicolae Iorga –, fără a ști mereu, la sursă, pe autorii clasici pe care îi citează – obicei ce era al timpului, de altfel, și nu numai în Țara Românească –, cu «stihuri la stemă» slavone, pedante, pedestre, livrești, dar expresive pentru climatul cultural și politic al vremii și al locului, așezat în slujba unui slavonism devenit, în acel timp chiar, anacronic și prețios, aparținând celui curent aulic ortodox pe care Contrareforma îl încuraja în Europa răsăriteană, Udriște Năsturel a fost nu mai puțin diriguitorul spiritual al unei întregi, voite, reîntoarceri la «epoca de aur» medievală a unui Neagoe Basarab, modelul politic și dinastic al lui Matei, fostul agă din Brâncoveni ajuns în scaunul domnesc. A fost Udriște

Năsturel răspunsul la nevoia spirituală a «culturii de curte» ce poate fi înregistrată pretutindeni pe continent, într-un veac atât de zbuciumat și marcat de întoarceri, deloc rare, la evul mediu. Cultura lui, făcută din întinse lecturi, era neobișnuită pentru acel timp în Țara Românească [...] și adesea își presăra paginile cu referiri la texte ale filosofiei antice platonice și cu trimiteri la Suetoniu și Plutarh, făcea singur epigrame slavone la nume grecești, la cel al princiarei sale surori, Elina, în cuprinsul *Triodului penticostar* tipărit la Târgoviște în 1649, încă un prilej spre a aduce aminte de Platon¹⁰. Plastic și atent la reliefurile culturale ale celui evocat, portretul lui Răzvan Theodorescu greșește într-un singur loc: acolo unde îi subestimează acestuia „amplora respirației”, „alonja” culturală. S-ar părea că aceasta a fost, prin forța lucrurilor, fiind vorba despre un înalt boier longeviv în prezența lui la vârful statului, în cadrul cancelariei domnești, mai mare și mai iradiantă decât s-ar fi putut crede la prima vedere.

Pe de altă parte, din bilanțurile care îl privesc nu trebuie trecută cu vederea nici activitatea lui diplomatică. În decursul carierei a fost trimis ca sol de taină în câteva misiuni delicate. Astfel, el a călătorit la Viena, la Cracovia, în Transilvania la Gheorghe Rákóczy, și, probabil, și la Belgrad. Pentru un cititor instruit, aceste deplasări nu puteau să nu fie și ocaziile unor contacte cu noi cărți și autori care, chiar dacă nu s-au păstrat cu numele, în memoria culturală a trecutului, nu înseamnă că vor fi lipsit din biblioteca boierului. Destinațiile soliilor boierului Năsturel menționate mai sus fac probabilă posesia unui număr mai mare și mai reprezentativ de cărți scrise și publicate în latină. Enunț aici ipoteza – cu o plauzibilitate ce încearcă a fi demonstrată câteva pagini mai departe – a lecturilor din istoriografia latină antică referitoare la șirul împăraților romani; poate a fost vorba despre Suetoniu, poate de *Historia augusta*¹¹ (cercetări viitoare și-ar putea propune lămurirea acestui aspect).

Cancelaria domnească a lui Matei Basarab – de care numai străin nu a fost Udriște Năsturel, știind, cu siguranță, în calitatea lui (longevivă) de logofăt II, cam tot ce se plămădea acolo –, care l-a inclus și pe Sima logofătul, este locul de naștere al ambelor straturi mateine ale cronicii Țării Românești. Autorul principal al acesteia are, spune istoricul Dan Horia Mazilu, „o formație de analist”, adică respectă canoanele tradiționale ale analelor, oferind o succesiune de date¹². Aceasta înseamnă că el era, din punct de vedere istoriografic, conservator și atent să nu iasă din tiparele tradiției (dacă nu cumva îi lipsea cultura istoriografică modernă pentru a o face). Pe de altă parte, precizarea poate fi descifrată și în sensul că autorul respectiv își îndeplinea misiunea concis și, pe cât posibil, la subiect, fără a etala veleități de narator, deci de prozator realist cu vocație artistică manifestată prin plasticitatea și bogăția plus eleganța stilistică.

Caracterizarea cronicarului drept conservator își găsește ecoul într-o remarcă făcută de Vasile Drăguț cu privire la arhitectura specifică vremurilor despre care este aici vorba. „Monumentele epocii lui Matei Basarab vădesc o strânsă legătură cu modelele epocilor anterioare, în primul rând cu modelele arhitectonice din vremea lui Radu cel Mare și Neagoe Basarab”¹³. Acest tradiționalism arhitectonic

ține de o mentalitate care se regăsește și în scrisul istoric al epocii, cel puțin în opera „analistului” primei cronici mateine (cea caracteriată de Pavel Chihaia drept boierească). Ea înseamnă, de fapt, un pariu pe continuitatea culturală, o prețuire a modelelor de acasă și o încredere în capacitatea lor de a reflecta optim sensibilitatea comanditarului. Totodată, ele fac dovada unei anumite lipse de sofisticare¹⁴. Asta dacă nu era vorba de un anume imobilism și hieratism cu țeluri de solemnizare a scrisului, desigur. A spune mai multe despre toate acestea, în actualul stadiu de studiere și de cunoaștere a caracteristicilor culturale ale mijlocului sec. al XVII-lea în Țara Românească ar putea fi excesiv.

Un argument pentru paternitatea boierului asupra letopisețului matein poate fi găsit însă – grație lui Dan Horia Mazilu – în episodul colaborării lui Udriște Năsturel cu monahul-cronicar oltean Mihail Moxa(lie). Traducerea de către acesta din urmă a Pravilei lui Matei Vlastaris, în pregătirea culegerii de legi cunoscute ca *Pravila de la Govora* (1640), a oferit, fără îndoială, destule prilejuri ca manuscrisul lucrării istorice a lui Moxa să ajungă la cunoștința logofătului II. Colaborarea pe tărâm juridic a fost astfel premisa și, totodată, prilejul oportun al unei colaborări pe tărâm istoriografic.

Istoricii au adus însă la lumină o altă cooperare a autorului cronicii lui Matei Basarab. Ipoteza unei colaborări între Udriște Năsturel și Sima logofătul la elaborarea primei cronici mateine a fost argumentată de Ștefan Andreescu. Specialistul a observat că în 1633–1634 s-au tradus în română *Învățăturile* lui Neagoe Basarab și *Viața lui Nifon*¹⁵. Aceasta din urmă însă nu ar fi fost inserată în cronică din prima clipă, ba chiar dimpotrivă. Abia zece ani mai târziu, ultima operațiune efectuată în cronică țării în timpul lui Matei Basarab „... trebuie că a fost înlocuirea în cronică a succintelor pasaje închinete domniei lui Neagoe Basarab cu tălmăcirea românească a *Vieții Sfântului* Nifon de Gavril Protul, operă în care era pe larg evocată vasta acțiune de ctitor a lui Neagoe, fără egal până la... însuși Matei Basarab. Această comparație între cele două domnii, realizată prin intermediul cronicii țării, a fost probabil gândită și sugerată de învățatul Udriște Năsturel, cumnatul lui Matei Basarab”¹⁶. Aceasta nu înseamnă însă altceva decât că logofătul Udriște avea în cancelaria domnească și atribuții de ideolog al domniei mateine, căutând să o ancoreze în tradiția dinastică și statală a Țării Românești prin raportarea la domnitorul ales drept model de la începutul sec. al XVI-lea.

Pentru opera atribuită domnitorului Neagoe a fost propus ca traducător Udriște Năsturel, al doilea logofăt, cum a fost – până în 1637 – și Sima, traducătorul izvodului lui Theofan¹⁷. Prin urmare, cel puțin materialul auxiliar acestui interes domnesc pentru predecesorul de pe tronul țării a fost alimentat prin efortul cărturăresc de traducător al boierului Năsturel.

Faptul că boierul Udriște Năsturel, care a făcut în textele lui de mai târziu, din Neagoe Basarab modelul prin excelență pentru Matei Basarab, a tradus *Învățăturile*... atribuite ctitorului de la Curtea de Argeș, pe de o parte, și că, pe de alta, logofătul Sima, colegul lui de cancelarie domnească, a tălmăcit pe Gavril Protul cu *Viața lui*

Nifon arată o convergență de preocupări și întărește impresia că ambele preocupări au debușat în discursul diplomatic legitimant al domniei care făcea apologia originii basarabești a lui Vodă Matei trimițând tocmai la Neagoe. Totodată însă, acest discurs și-a găsit reflexul și în demersul istoriografic al înlocuirii notațiilor succinte despre Neagoe Basarab din cronica țării prin excerptele din scrierea lui Gavril Protul care se refereau la voievodul luat drept model. Departe de a fi simple „potriviri”, faptele acestea culturale induc și ele ideea că „ideolog” și, în același timp, istoric principal al domniei mateine a fost cumnatul voievodului și tatăl adevărat al beizadelei Matei: Udriște Năsturel¹⁸.

Nu degeaba Pavel Chihaia distinge între *Cronica boierească despre Matei Basarab*, care trece în revistă evenimentele de la întemeierea Țării Românești până în anul 1633, cu o contribuție originală pentru perioada 1629–1633, și *Cronica de curte a lui Matei Basarab*, din 1653, după aproape două decenii, o rescriere a primei, cu o amplificare care vădește o altă viziune și finalitate¹⁹. Amplificarea s-ar putea să nu fie decât reluarea, de către același autor, peste ani, a textului cronicăresc care, acum, nu mai satisfăcea deplin și care putea fi scris mai bine.

Cea dintâi în ordine cronologică, deci *Cronica boierească a lui Matei Basarab* a fost scrisă între 1636 și 1640, crede Pavel Chihaia²⁰, de către „... un boier sau pisarul unui boier, redactând o cronică cu caracter boieresc”²¹. Dacă Udriște Năsturel, deocamdată candidatul cel mai plauzibil la paternitatea principală a acestei scrieri la care pare să fi colaborat și Sima logofătul, a fost autorul, atunci fără îndoială că autorul a aparținut, într-adevăr, mediului boieresc. Predominantă în concepția lui este, în orice caz, păstrarea demersului propriu în nota tradiției preexistente. Practic, „... cronicarul boieresc continuă scrierea precedentă despre domnii Țării Românești [= analele slavone ale Țării Românești din sec. al XVI-lea – *n. O.P.*] în același spirit al analelor, consemnând datele care se leagă de evenimentele mai importante, fără să caute sau să găsească un sens mai larg, filosofic, acestor întâmplări”²². O va fi făcut pentru că formula convenea ca soluție de continuitate textuală, nemodificând stilul și retorica analelor dinainte, din afinități de viziune istoriografică (stilul attic, cum îl numea Gustav Renée Hocke fiind opusul stilului asianic – prolix, bogat și meandrat), și poate și constrâns de insuficiența informațiilor selectabile (adică a celor considerate demne să intre într-o istorie de ținută aulică, fără anecdote). În aceste condiții, nu este de mirare că autorul nu s-a pretat la dezvoltări retorice de factură filosofică, rămânând interesat în primul rând de reconstituirea cât mai precisă a faptelor. Pavel Chihaia este de părere că tocmai acest autor – care, cum spuneam, putea fi Udriște Năsturel – a descoperit și repus în circulație analele din sec. al XVI-lea pe care, necunoscându-le, Mihail Moxa(lie), la 1620, nu le folosisese²³. Ipoteza este plauzibilă. Că a găsit vechile anale ale țării, pe cele din sec. al XVI-lea, în propria bibliotecă, în cancelaria domnească, la vreun alt boier ori într-o mănăstire nu pare astăzi posibil de precizat. Dar meritul s-ar putea să îi revină în totalitate.

Dacă a fost într-adevăr așa, această marginalitate la care ajunseseră analele sec. al XVI-lea trebuia să se datoreze unei situații specifice, asupra căreia se cuvine

revenit, fiindcă în legătură cu asta nu s-a răspuns încă la toate întrebările. De ce la 1620 ele erau inaccesibile, iar un deceniu și jumătate mai târziu, reapăreau în atenția istoricului cancelariei domnești?

Răspunsul la această nedumerire trebuie căutat, pesemne, în istoria foarte tumultuoasă de după domnia lui Mihai Viteazul. În timpul epopeii acestuia, analele referitoare la predecesori vor fi căzut în desuetudine, domnitorul legitimându-și domnia cu alte mijloace decât înaintașii lui – se poate vedea în ce mod citind raportul lui către Rudolf al II-lea – și fiind acaparat de relatarea propriei epopei (prin pana colaboratorului său Theodosie Rudeanu). Acum el își întemeia pretențiile – în corespondența cu Habsburgii și cu principii ardeleni – pe performanțele politico-militare proprii și prin contribuția personală la cruciada antiotomană a Creștinătății. Colaboratorii lui care, într-un fel sau altul, s-au îndeletnicit cu compunerea de istorii, s-au rezumat, precum grecii Palamed și Stavrinis, ori ca autorul cronicii interne, logofătul Teodosie Rudeanu, ca să se refere doar la epopeea Mihai însuși, cu conștiința că misiunea asumată este aceea de a trata evenimentele legate de activitatea unui erou de altitudine antică.

Cât despre domnitorii care i-au urmat până la Matei Basarab, vreme de treizeci de ani, aceștia s-au confruntat cu pretențiile celorlalte ramuri domnitoare, cu provocările militare ale clipei, cu complicațiile în raporturile cu Poarta Otomană, cu tulburări interne felurite. Nu este de mirare că în vremea de după Brâncoveanu, Anton Maria del Chiaro deplora inexistența arhivelor domnești pentru perioada respectivă, ceea ce permitea unora dintre cronicarii anonimi ale căror cronici italianul le știa, menționându-le *en passant*, să socotească domnia mateină de o durată dublă (patruzeci, în loc de douăzeci de ani²⁴).

Cu gândul la cel care s-ar putea să fi fost chiar Udriște Năsturel, dar fără a-l identifica direct pe acesta, Pavel Chihaia precizează că „Este foarte probabil că primul [cronicar – *n. O.P.*] a transcris [în 1636–1640] notații legate de date precise, reproducându-le cu exactitate”²⁵. Concepția lui tradiționalistă în alcătuirea propriei scrieri nu îl împiedică deci să fie exact, scrupulos în notarea faptelor istorice în succesiunea lor²⁶.

În ceea ce privește izvoarele interne descoperite și utilizate de cronicar, el inserează în textul său și „... versiunea buzească a *Cronicii lui Mihai Viteazul*”²⁷. Se poate constata că Udriște Năsturel nu devine precaut în fața unui text istoric partizan, marcat de spiritul partidei aristocratice care l-a comandat pentru a-și glorifica propriul aport la epopeea lui Mihai. Acest lucru se petrece deoarece, foarte probabil, la data respectivă, între 1636–1640, cronica despre Mihai a lui Theodosie Rudeanu²⁸, păstrată în linii mari în textul latin al lui Balthasar Walter, dispăruse ca atare, iar poemele vistiernicului Stavrinis (1601) și ale lui Georgios Palamed (1607), manuscrise, nu circulau încă sau păreau mai puțin demne de încredere. Putea exista însă, este adevărat, *Cronica Buzeștilor*, prelucrare a textului intern despre Mihai cu o circulație autonomă²⁹. Dan Zamfirescu și, pe urma lui, Pavel Chihaia sunt de părere că anonimul cronicii Buzeștilor a tradus și a adăugat un final preluat

din Stavrinis, cronica scrisă de el circulând astfel înainte de a fi inserată în cronica alcătuită în primii ani ai domniei lui Matei Basarab. În lipsa unor versiuni mai puțin susceptibile de deformări partizane, deci mai credibile, cronicarul a folosit ceea ce a putut dibui și a avut la îndemână.

Dacă Pavel Chihaia are dreptate, atunci în colecția de izvoare istorice alcătuită în vederea compunerii noii cronici trebuie adăugate și *Cronograful lui Mihail Moxa*, și *Letopisețul moldovenesc* în versiunea anterioară celei elaborate de vornicul Grigore Ureche. O cronică universală scrisă în mănăstire, de un călugăr oltean, prima, și o scriere istorică din țara vecină, ambele convocate pe pupitrul cronicarului, indică un efort de informare meritoriu, căci nu este vorba despre scrieri cu o răspândire notorie, atestată printr-un număr mare de copii manuscrise. Norocul face ca, în privința intrării autorului prezumat al cronicii în contact cu prima dintre ele, să se fi păstrat o prețioasă mărturie indirectă, pe care a valorificat-o, în felul lui, Dan Horia Mazilu, încă din 1974, cum se va vedea mai departe. Cu privire la cealaltă știu prea puține lucruri pentru a putea propune vreo ipoteză concretă de lucru. Rămâne doar ca posibilitate; e drept, una plauzibilă, căci contactele culturale între Țara Românească și Moldova nu au lipsit în domniile lui Matei Basarab și Vasile Lupu, dincolo de tensiunile și de crizele politice și militare prin care cei doi dinastați au trecut³⁰.

Împreună cu traducerile lui Sima logofătul din cronica lui Matei al Mirelor și a *Vieții lui Nifon*, dosarul izvoadelor pe baza căreia putea fi alcătuită o cronică a Țării Românești în limba română, reconstituind continuumul istoric de la începuturi până la zi era, în linii mari, conturat.

Note:

¹ Dan Horia Mazilu, *Udriște Năsturel*, București, Ed. Minerva, 1974, p. 58: „Chiar dacă Udriște Năsturel nu a scris o cronică a domniei lui Matei Basarab, ce va fi fost apoi intercalată în letopisețele ulterioare – ipoteza ni se pare puțin probabilă –, el a făcut destul pentru nemurirea numelui acestui voievod, înrolându-se cu toate potențele sale spirituale și materiale pentru realizarea aceluia moment de marcată prezență culturală a românilor în Europa răsăriteană”.

² Ștefan Andreescu, „Cu privire la «Faza Matei Basarab» din cronica Țării Românești”, în *op. cit.*, p. 82, n. 1.

³ Dan Horia Mazilu, *Varlaam și Ioasaf. Istoria unei cărți*, București, Ed. Minerva, 1981, p. 83 consideră neverosimilă ipoteza („ipoteză puțin probabilă”) fără a argumenta de ce.

⁴ Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV–XVII*, București, Ed. Enciclopedică, 1971, p. 215.

⁵ Dan Horia Mazilu, *Varlaam și Ioasaf*., ed. cit., pp. 79-80: „Se stinge către sfârșitul deceniului șase. Dacă nu este el acel «spătar Udriște», ucis în 1659 din porunca lui Radu al III-lea Mihnea (variantă ce ar presupune și o spectaculoasă schimbare a rangului, neconfirmată în alte izvoare), trebuie să considerăm hrisovul din 12 iulie 1658 drept ultimă atestare a apariției publice a celui care fusese Udriște Năsturel, «vtori logofăt ot Fierăști»”.

⁶ *Ibidem*, p. 77-78.

⁷ *Ibidem*, p. 80. Este un mod de a spune că dascălii lui au rămas necunoscuți.

⁸ *Ibidem*, p. 81. Nu fără sprijinul vreunui cunoscător, monah romano-catolic local ori venit dinafara țării, sau laic.

⁹ *Ibidem*, p. 81-82.

¹⁰ Răzvan Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern*, I, București, Ed. Meridiane, 1987, pp. 45-46.

¹¹ O primă ediție a lucrării a fost tipărită la Milano, în 1475. Ulterior a apărut o ediție publicată la Veneția, în 1516, urmată fiind curând de o terță ediție, îngrijită de Desiderius Erasmus, tipărită la Basel, de Johann Froben, în 1518.

¹² Dan Horia Mazilu, *Varlaam și Ioasaf...*, ed. cit. remarcă „... deosebirile lor evidente de viziune și de stil. Primul, cu formație de analist, leagă evenimentele dintre 17 octombrie 1629 și 6 noiembrie 1633 de o succesiune de date, după canoanele obișnuite ale analelor”.

¹³ Vasile Drăguț, „*Prefață*”, loc. cit., p. 7.

¹⁴ *Ibidem*, p. 8: „Realizate din cărămizi, monumentele lui Matei Basarab prezintă pe fațade o decorație în care ... trebuie invocată legătura cu tradiția: încinse de un brâu median, ctitoriile domnitorului au fațadele decorate cu arcaturi și panouri realizate din ciubuce, lăsând să se recunoască folosirea modelelor oferite de biserica mănăstirii Dealu sau de biserica episcopală din Curtea de Argeș, ctitoria lui Neagoe Basarab...” Nu este întâmplător că modelele urmate către jumătatea sec. al XVII-lea erau tocmai cel al Mănăstirii Dealu, unde fusese odinioară prezent și istoricul Matei al Mirelor, și cel al Curții de Argeș, de ctitorul căreia se leagă scrierea Învățăturilor lui Neagoe Basarab...

¹⁵ Pompiliu Teodor, „*Două manuscrise copiate pentru biblioteca lui Ștefan Cantacuzino*”, în *AIIC*, t. V, 1962, p. 231 observă că ambele manuscrise au fost copiate de aceeași persoană cândva între 1714–1716. Pe unul dintre frontispiciile care împodobesc manuscrisul ce reunește Învățăturile lui Neagoe Basarab și Viața lui Nifon, copistul de la începutul sec. al XVIII-lea a reprodus și anul 7142, adică 1633–1634 din prototipul copiat (originalul traducerii sau un text intermediar).

Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 80, n. 1 socotește că originalul după care s-a tradus Viața lui Nifon era grecesc, așa cum pare să confirme descoperirea lui Leandros Vranoussis („*Gândul și fapta marelui domn al Țării Românești*”, în *Magazin istoric*, an. VI, 1972, 2, p. 10) a celui mai vechi manuscris păstrat din această scriere (cel de la Muntele Athos din 1518), traducerea fiind efectuată doar după 1635 (Șt. Andreescu, *op. cit.*, p. 79).

Pentru că tratarea vieții lui Neagoe Basarab și a celei a domnitorului pentru care se scrie, anume Matei Basarab, par să formeze „un diptic” (Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 80), istoricul socotește că includerea în cronică a elementelor recoltate din Viața lui Nifon nu putea avea loc decât retrospectiv, la bilanțul domniei mateine, deci în etapa secundă a elaborării cronicii. Aداug faptul – neobservat încă explicit – că organizarea în „diptic” a faptelor celor două biografii de domni pare să introducă în cronistica Țării Românești modelul clasic al vieților paralele, copiat după Plutarh. În ipoteza că Udriște Năsturel a fost maestrul rămas discret în penumbră al cronicii mateine, cum crede și Ștefan Andreescu (*op. cit.*, p. 80: „... el însuși [= Udriște – n. O.P.] nu va fi fost străin de hotărârea de a se efectua, prin intermediul cronicii, comparația amănunțită între cele două domnii”), trimiterea la orizontul culturii clasice eleno-latine este cât se poate de firească, fiind vorba despre un boier cu orizonturi umaniste și cu o bună cunoaștere a latinei.

¹⁶ Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 83-84.

¹⁷ *Ibidem*, p. 48.

¹⁸ Orest, Uriil sau Udriște Năsturel a fost căsătorit, întâi, cu Maria, fiica marelui vornic Vintilă I Corbeanu. În a doua lui căsătorie soție i-a fost Despa. Pavel Chihaia, *Opere, VIII*, p. 250 scrie în schimb despre mama lui Udriște și a Elinei: „... Ascendența Despinei, soția lui Radu Năsturel, se pierde în întuneric, deși două mărturii ne vorbesc despre o origine ilustră. Astfel, dintr-un document din 16 iunie 1602, aflăm că ea făcea parte din «casa lui Mihai voievod» (prin urmare fusese rudă cu acesta), iar pe piatra de mormânt se menționează de asemenea că era dintr-un «bun neam», fără alte precizări”. Prin bunica sa, deci, Mateiaș este posibil să se fi tras din neamul lui Mihai Viteazul. Pe de altă parte, spune Pavel Chihaia, „Socotim probabil ... că Despina, soția lui Radu Năsturel, să fi fost înrudită cu Cantacuzinii. Discreția în privința originii sale ar putea fi explicată prin turcirea acestor rude [= Iane banul și fiul lui, Apostol – *n. O.P.*] sau prin lipsa de popularitate a Cantacuzinilor în prima jumătate a domniei lui Matei Basarab, când curentul antigrecesc era puternic”.

¹⁹ *Idem*, VII, p. 198.

²⁰ *Ibidem*, p. 205: „... intervalul de apariție a Cronicii boierești despre Matei Basarab este 1636 – 1640”

²¹ *Ibidem*, p. 195. Supoziția contrazice cealaltă ipoteză, că textul istoric ar fi fost compilat în cancelaria domnească.

²² *Ibidem*, p. 205.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Există și o altă explicație plauzibilă a acestui fapt: pe mormântul doamnei Elina, din 1653, soțul ei a înscris – probabil prin pana lui Udriște Năsturel, fratele răposatei, „... că au trăit împreună de două ori câte 20 de ani”. Cineva care s-ar fi inspirat în datarea domniei lui Matei Basarab doar din acest izvor ar fi putut înțelege că acesta a domnit, împreună cu soția sa, patru decenii, și nu că pe primele două le-ar fi petrecut alături cu un alt statut decât cel princiar.

²⁵ Pavel Chihaia, *Opere, VII*, Constanța, Ed. Ex Ponto, 2011, p. 194. O remarcă mai târziu și Cătălina Velculescu.

²⁶ *Ibidem*, p. 206 constată, totuși, că s-au preluat și știri din Cronograful lui Moxa, dar vorbește despre „preluări nemistuite”. Există „... confuzii [care] aruncă o lumină defavorabilă asupra conștiințiozității cronicarului boieresc din primii ani de domnie ai lui Matei Basarab” (*ibidem*, p. 207). Pavel Chihaia este de părere că unele informații provin „... din Letopisețul moldovenesc (1600 – 1635), de unde cronicarul ... preia și unele elemente din titlu și din introducerea «descălecării»”. Trimiterea se face deci la un letopiseț moldovenesc astăzi pierdut, dar prezumat a exista pe urma afirmațiilor din Letopisețul Țării Moldovei, compilația lui Simion Dascălul, scriere prealabilă cronicii lui Grigore Ureche – păstrată, și ea, doar ca parte din textul compilației lui Simion – care, din punctul de vedere al generației căreia îi aparține și al mediului social pe care îl reprezintă, este un soi de corespondent al lui Udriște Năsturel la curtea și în cultura Moldovei.

²⁷ *Ibidem*, p. 200.

²⁸ *Ibidem*, p. 213: Cronica lui Theodosie Rudeanu începe „... ex abrupto cu evenimentele de la data de 5 noiembrie 1595, doi ani după urcarea pe tron a lui Mihai”. Ulterior, „Cronica este rescrisă de Buzești, conform intereselor lor. I se adaugă finalul (ultimul an al domniei voievodului, până la moartea sa) după Stavrinov și o scurtă introducere pentru acoperirea

primilor doi ani de domnie”. Tot aici, precizarea: „... Cronica lui Mihai Viteazul, scrisă de Theodosie Rudeanu, se încheia «la retragerea de la Prejmer, lângă Braşov, după bătălia de la Mirăslău din 8/ 18 septembrie 1600»”. Cătălina Velculescu, „3. *Continuitate şi salt...*”, *ed. cit.*, p. 43 consideră. şi ea, că autorul primei versiuni a cronicii mateine „... preia Istoria lui Mihai Viteazul după textul de cronică internă...” şi îl foloseşte pe Stavrinov „... devenit carte populară grecească – numai în partea finală, unde ştirile lipseau”.

²⁹ Dan Zamfirescu, *Studii şi articole de literatură română veche*, Bucureşti, 1967, p. 230: spune că versiunea boierilor Buzescu din cronica lui Mihai Viteazul, prelucrare a prototipului pierdut alcătuit de Theodosie Rudeanu, „a avut o circulaţie mai largă, premergătoare integrării ei în Cronica Ţării Româneşti...”. Pavel Chihaia îl citează în *Opere, VII*, pp. 208-209, exprimându-şi astfel acordul cu teza autorului.

³⁰ Este de reamintit aici, ca exemplu, vizita în Ţara Românească – şi chiar la Udrişte Năsturel – a înaltului ierarh moldovean Varlaam.

II. Recitindu-l pe Cantemir

COPIȘTII TEXTELOR LUI DIMITRIE CANTEMIR. CONSIDERAȚII ASUPRA HRONICULUI VECHIMII A ROMANO-MOLDO-VLAHILOR

Dr. Prof. univ. Gheorghe CHIVU,
Universitatea din București, Academia Română

Abstract. The numerous and varied texts of Dimitrie Cantemir are in most cases known from manuscript copies, where the great scholar's writing can only be identified in corrections or, more often, in additions or marginal notes. Researchers have generally ignored the copyists' contribution to the form of Cantemir writings. The author of this study aims to identify the linguistic peculiarities introduced by the copyist in the final form of the *Hronicului vechimei romano-moldo-vlahilor*.

Keywords: Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, originaltext, non autographed copy, the author canon, the copyist canon.

1. Opera lui Dimitrie Cantemir, amplă și diversă (scrierile inventariate¹ ilustrează, cum bine se știe, domenii numeroase ale scrisului literar²), redactată în primul rând în limba latină, limba curentă a științei europene la cumpăna veacurilor al XVII-lea și al XVIII-lea, este cunoscută de regulă prin copii manuscrise. Doar Divanul, cartea de debut, cu text bilingv, în greacă și în română, a fost încredințat tiparului în timpul vieții marelui învățat, apărând la Iași, în anul 1689.

Din rândul acestor manuscrise, păstrate de obicei în arhive și în biblioteci importante din Rusia³, numai câteva, puține în ansamblu, sunt însă cu certitudine (sau cu mare probabilitate) autografe⁴. Specialiștii, filologi și editori, includ în această categorie Istoria ieroglifică, „foarte probabil un autograf al autorului”⁵, *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, *Historia Moldo-Vlahica*, *Curanus* și *De Curani etymologico nomine*.

Pentru cele mai multe scrieri, *Incrementorum atque decrementorum Aulae Othmanicae*, *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, *Loca obscura in Cathechisi*, *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago*, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* și, eventual, *Vita Constantini Cantemyrii*, *cognomento Senis*, *Moldaviae Principis*⁶, scrisul marelui cărturar poate fi identificat doar în corecturi sau, mai frecvent, în adaosuri, respectiv în note marginale. Manuscrisele neautografe, în care Dimitrie Cantemir a intervenit, modificând la o lectură de verificare unele forme, adăugând marginal fragmentele omise sau cel mai adesea

consemnând, în autentice note bibliografice, trimiteri la lucrări de referință, sugerează existența unor redactări originale pierdute sau încă nedescoperite. (Nu este exclus ca însuși Cantemir să fi distrus sau să fi abandonat, după copiere, textul prim, deoarece avea în mână, după lectura de verificare, un nou „original”).

Foarte puține sunt scrierile cantemiriene pentru care dispunem doar de copii neautografe, date în vremea vieții autorului. Avem în vedere *Compendiolum universae logices institutionis*, *Monarchiarum phisica examinatio* și *Encomium in I. B. Van-Helmont et virtutem physices universalis doctrinae ejus*.

Câteva texte, între care o variantă pentru *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, sunt conservate exclusiv în copii ulterioare, făcute probabil pentru a pregăti ediții ce au fost sau urmau să fie tipărite în spațiul occidental. (Pentru aceste ediții fuseseră duse în Franța sau în Anglia chiar unele scrieri autografe, astfel putându-se explica și descoperirea unui manuscris pentru *Incrementorum atque decrementorum Aulæ Othmanicae* în Statele Unite ale Americii⁷.) Alteori transcrierile neautografe (contemporane lui Cantemir sau executate imediat după moartea lui) indică existența unor originale pierdute sau încă negăsite, cum este cazul scrierilor intitulate *Collectanea orientalia*, respectiv *De muro Caucaseo*.

(Povestea naufragiului din Marea Caspică, în care au dispărut unele dintre scrierile cu care plecase Dimitrie Cantemir din Istanbul, are doar relevanță biografică, nefiind utilă pentru stabilirea inventarului lucrărilor redactate de marele învățat, întrucât texte pierdute în mare nu puteau fi copiate ulterior în Rusia. Cel mult acestea puteau fi rescrise din memorie sau redactate din nou).

Pentru toate manuscrisele neautografe a existat, desigur, un text de bază, scris indiscutabil de Dimitrie Cantemir. Corecturile și adaosurile marginale (funcționând de obicei ca note) arată că exemplarul copiat, ajuns până la noi, a fost validat de către autor (altfel Cantemir nu ar fi lucrat, punând note, făcând corecturi și adaosuri, pe un text cu care nu era de acord).

Cercetătorii textelor au ignorat însă până acum rolul copiștilor în stabilirea formei cunoscute pentru mai multe scrieri datorate lui Dimitrie Cantemir, deși nu o dată a fost remarcată dificultatea de a studia limba scrierilor cantemiriene care nu sunt în întregime autografe⁸.

Ne întrebăm de aceea, firește, cine au fost și cum au lucrat copiștii textelor cantemiriene? Care era norma lor lingvistică? Există diferențe între această normă și cea ilustrativă pentru scrisul marelui învățat?

Vor fi fost copiștii dieci buni știutori de latină, respectiv de română, sau textele vor fi fost transcrise, cum se afirmă uneori, chiar de membri ai familiei marelui cărturar, intelectuali cultivați, cum s-au dovedit a fi Antioh și Maria, respectiv de preceptori ai copiilor marelui cărturar (între aceștia germanul Johann Gotthilf Vockerodt și rusul Ivan Ilinski)⁹.

Vom încerca să răspundem la unele dintre aceste întrebări, cercetând forma cunoscută a *Hronicului vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Vom lua ca bază transcrierea dată textului de către Stela Toma¹⁰, știind că în edițiile publicate anterior de către Gheorghe Săulescu¹¹ și de Grigore Tocilescu¹² există numeroase modificări

ale formei acestui prim tratat de istorie din scrisul nostru literar¹³. Iar punctul de referință pentru identificarea diferențelor dintre norma specifică lui Dimitrie Cantemir și aceea ilustrată de copia neautografă a *Hronicului* îl vor constitui celelalte două scrieri românești ale principelui, *Divanul* și *Istoria ieroglifică*¹⁴.

2. Textul *Hronicului* este scris, fapt cunoscut tuturor celor care au cercetat manuscrisul direct sau prin intermediul microfilmului, respectiv al fotocopiei păstrate la Biblioteca Academiei Române, de două mâini. Partea de început, formată din cuvântul introductiv (*Lui Dumnădzău unuia ...*), din prefețele în limba română (*Pridoslovie*) și în limba latină (*Praefatio*), din cuvântul către cititori (*Dimitrie Cantemir Voievod,..., tuturor iubiților în Hristos Dumnădzăul frați ...*) și din *Catastihul istoricilor, gheografilor, filosofilor, poeticilor...*, partea finală, alcătuită din *Cartea a dzeacea, Tabla hronologhicească și Scara a lucrurilor și cuvintelor*, plus notațiile marginale sunt autografe¹⁵. Cea mai mare parte a *Hronicului* (nouă din cele zece „cărți”) este însă scrisă de altă mână și doar corectată și adnotată de către Cantemir¹⁶.

Autorul, care a revăzut și a completat textul, menționa, pe o foaie volantă atașată manuscrisului la terminarea lecturii de verificare și de completare:

„Omenite cititoriule! De al patrulea rând iaste acmu cu acest de pre urmă, de am cercat greșealele aceștii trude a noastre, unele ale noastre, iară altele, și mai multe, ale diiacului carile au scris-o de pe izvodul nostru. Diiacu dară, *fiind nedeplin știutoriu orthografii românești* (s.n., Gh. C.), multă trudă ni-au dat, cum să cade a o îndrepta și poate încă în multe locuri să o fim trecut cu videarea. Ce nedejduim că la îndreptarea tipografiei (de va vrea Dumnădzău până la aceea vreme să ne lase cu suflare) toate să să îndrepteadze”¹⁷.

Cantemir a citit, a corectat și a adnotat deci manuscrisul *Hronicului*. Corecturile remarcate de editori¹⁸ privesc însă exclusiv lexicul. Adăugirile constau în notarea unor fragmente de text (posibile modificări ale primei redactări) sau în completarea unor pasaje pe care copistul nu le copiase (uneori acesta, neînțelegând unele cuvinte, a lăsat spațiu liber). Forma *Hronicului* cunoscută acum a fost deci validată de autor, dar pot fi cuprinse în această formă finală și fapte de limbă scăpa-te sau doar tolerate („poate încă în multe locuri să o fim trecut cu videarea”) de către Cantemir.

Copistul a putut modifica (sub influența normei proprii, nu „din nedeplina știință a orthographii”) grafia și fonetica sursei. Este foarte puțin probabil să fi modificat lexicul (elementele neologice și calcurile, specifice învățatului moldovean, ies, credem, din discuție, dar nu poate fi exclusă introducerea unor regionalisme). La fel de puțin probabilă este schimbarea sintaxei (și ea specifică lui Cantemir) și chiar a morfologiei. În acest ultim compartiment al limbii române, foarte stabil, copistul putea cel mult să schimbe (iarăși sub presiunea normei personale) frecvența unor forme gramaticale regionale (între ele, spre exemplu, ponderea formei variabile a articolului posesiv genitival).

Astfel, urmele care indică ceea ce Dimitrie Cantemir numea „nedeplina știință a orthografii românești” ar putea trimite doar spre fonetica textului (grafia fiind subsumată, nu doar în acest caz, foneticii). Dacă nu cumva notația făcută în foaia

volantă acum în discuție este o formă elaborată a cunoscutelor „iertăciuni”, prin care autorii, scribii sau tipografi epocii cereau cititorilor îngăduință pentru eventualele erori săvârșite de orice „mână de țărână”.

3. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* este, în forma acum cunoscută, un manuscris încă nefinisat, în ciuda colaționării și a lecturii repetate („de al patrulea rând”) făcute de Dimitrie Cantemir. Există grafii diverse ale unor cuvinte (dar multe alternanțe grafice aparțineau, se știe, scrisului chirilic din epocă), aranjări diferite ale textului în pagină și numerotări adesea eronate ale filelor¹⁹. (Corectarea finală a textului urma să se facă, aflăm din nota scrisă pe foaia volantă, „la îndreptarea tipografiei”, tipărirea fiind considerată modalitate de obținere a unei forme superioare pentru text.) Există de asemenea mai multe erori de copiere sau de scriere, tolerate sau doar scăpate de Cantemir. (Stela Toma a consemnat aceste greșeli în notele plasate în subsolul multor pagini din cadrul ediției pe care a publicat-o).

În mai multe contexte din partea neautografă a *Hronicului*, o serie de „greșeli” (nu totdeauna plasate în notele editorului) par însă norme grafice prezente destul de frecvent în scrisul chirilic românesc din veacul al XVIII-lea. Avem în vedere utilizarea lui *o* pentru *u*: *potem* (p. 181)²⁰, *molte* (p. 139), a lui *o* pentru *oa*: *bola* „boala” (p. 372), a lui *a* cu valoarea *ia*: *ară* „iară” (p. 553), prezența lui *ea* într-un context specific pentru *e*: *neapotriviță* (p. 3) sau notarea lui *a* dublu în *afaa* (p. 386).

Iar foarte multe fonetisme întăresc ideea că scribul, având exercițiul necesar pentru reproducerea textelor chirilice românești, după cum arată obișnuințele grafice anterior înseriate, era vorbitor curent de limba română în varianta specifică Moldovei începutului de secol XVIII. Ne referim, din cadrul vocalismului, la: asimilarea lui *i* la *u* în *curund* (p. 459, 488), la conservarea lui *i* etimologic în *cânească* (p. 153), *cânile* (p. 254), *mâni* (p. 404), la închiderea lui *e* final aton la *i* în *mari bucurie* (p. 59) și la prezența diftongilor (etimologici sau analogici) în *iușor* (p. 49, 362), *iușoare* (p. 36), *minciunos* (p. 200), *minciunoși* (p. 152, 341), respectiv în *metiutea* (p. 84) și în *mierarea* (p. 334).

În ceea ce privește consonantismul, se remarcă în primul rând utilizarea exclusivă a africatelor *dz* și *ğ* etimologice: *astădzi* (p. 71, 331), *aședzarea* (p. 330), *boteadze* (p. 115), *cădzut* (p. 433), *Dumnădzău* (p. 463), *dzeace* (p. 163), *dzic* (p. 550), *dzicem* (p. 28), *dzile* (p. 33), *tărdziu* (p. 167), *vădzut* (p. 200), *vândzarea* (p. 50); *au agiuns* (p. 25), *agiutoriu* (p. 359, 429), *gioacă* (p. 74), *giocuri* (p. 159), *gios* (p. 334), *giudecată* (p. 28), *giudecătorilor* (p. 454), *giudețele* (p. 357), *giugul* (p. 498), *giurământuri* (p. 48), *giuruința* (p. 116).

Sunt frecvente apoi exemplele care atestă rostirea dură a consoanelor *s*, (*d*)*z* și *ț*: *covăsală* (p. 59), *pățisă* (p. 34), *rusască* (p. 28), *sămnu* (p. 335); *dzuă* (p. 433), *păzască* (p. 352), *tărdzău* (p. 71), *urmadză* (p. 29); *încredințală* (p. 61), *țăsea* (p. 442); cf. *singe* (p. 47), *sint* (25, 210), *sinteți* (p. 341), *sirbesc* (p. 553); *credzind* (p. 163), *vădzind* (p. 115, 330); *cruțind* (p. 50), *trimițind* (p. 330), *țiță* (357), *țițile* (p. 54) și a labialelor: *margă* (p. 420), *numască* (p. 81), *priimăsc* (p. 70), *urmadză* (p. 344), *zmăul* (p. 67); *răpască* (p. 49), *stârpască* (p. 428), *băbască* (p. 218); *lovală* (p. 115), *privală* (p. 49, 149), *vac* (p. 373), *vacuri* (p. 71).

În câteva contexte există forme cu labiale palatalizate: *hireș* (p. 19), *hirișia* (p. 330); *siială* (p. 153), *ne siim* (p. 88), *s-au siit* (p. 152); *truchină* (p. 353), dar *pilugul* (p. 510), formă hipercorectă, atestă încercarea de evitare a palatalizării bilabialei p.

Aproape accidental, copistul anonim notează rotacizarea lui *n* intervocalic: *ur* („ur²¹ fier de corabie”, p. 309), *pără* (p. 296) și, cu o grafie specifică textelor românești nordice, existența în norma sa a unui *r* intens: *rrău* „rău” p. 146, 192.

În cadrul morfologiei, se remarcă frecvența ridicată a pluralului etimologic *mânule* (p. 12, 42, 211, 352, 390).

Iar în vocabular se impun atenției câteva regionalisme ce aveau în epocă, la fel ca fonetismele precedente, circulație nordică²²: *apleca* „a alăpta” (p. 54, 72), *astruca* „a înmormânta” (p. 186), *astrucarea* „îngroparea, înmormântarea” (p. 422), *bișug* „belșug” (p. 95, 163), *bișugos*, *-oasă* „îmbelșugat, -ă” (p. 211), *blojori* „a cleveti, a defăima” (p. 58), *brudiesc*, *-ească* „copilăresc, -ească” (p. 187), *cândaile(a)* „cumva, cândva” (p. 455, 475), *făicav*, *-ă* „gângav, -ă” (p. 380), *feredeu* „baie” (p. 422), *ghizdav*, *-ă* „frumos, -oasă” (p. 47), *holmuros*, *-oasă* „râpos, -oasă” (p. 485), *ima* „a murdări” (p. 76, 370), *imăciune* „murdărie” (p. 70), *mamcă* „doică” (p. 54, 357), *pâne* „recoltă de cereale, bucate” (p. 454), *potricăli* „a găuri, a face să devină găunos” (p. 525), *siltă* „capcană, laț” (p. 485), *știupit* „scurpat” (p. 189).

4. Cele mai multe dintre faptele consemnate în paginile copiei neautografe a *Hronicului* pe care le-am ilustrat anterior sunt similare, iar adesea chiar identice cu cele cunoscute din cele două scrieri românești autografe, *Divanul* și *Istoria ieroglifică*²³. Încercarea de evitare a palatalizării bilabialei p (în *pilugul*) concordă apoi cu forma *chedzi* (pl. lui *piază*), prezentă în partea autografă a manuscrisului (pe fila 6v), confirmând poziția exprimată de Dimitrie Cantemir în *Descriptio Moldaviae* față de acest fapt lingvistic regional²⁴.

Rotacismul din *ur*, prezența lui *r* intens în *rrău*, palatalizarea lui *f* în stadiul *s* (în *a sii* și *siială*), frecvența palatalizării lui *p* (în *trupină*, întărită de forma hipercorectă *pilug*) și câteva regionalisme (între ele *a astruca* și *astrucare*, frecvent utilizate în Transilvania) par să nu aibă însă corespondențe în norma marelui cărturar, ci în uzul nord-moldovenesc al epocii²⁵.

Va fi fost scribul anonim al *Hronicului* originar din Țara de Sus, iar nu din Moldova centrală sau din partea sudică a provinciei, de unde era originar Cantemir?

Ipoteza, sugerată de limba părții neautografe din primul tratat de istorie cunoscut în scrisul nostru literar, ni se pare pe deplin plauzibilă.

Bibliografie:

Dimitrie Cantemir, *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi, Istoria moldo-vlachică, Viața lui Constantin Cantemir, Descrierea Moldaviei: în vechime și azi*, ediție Florentina Nicolae, traducere Ioana Costa, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, București, 2017.

Idem, *Divanul*, ediție Virgil Căndea, Editura pentru Literatură, București, 1969.

Idem, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, I-II, ediție Gheorghe Săulescu, Iași, 1835-1836.

Idem, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, I-II, ediție Stela Toma, Editura Minerva, București, 1999–2000.

Idem, *Icoane de nezugrăvit a științei preasfinte, Pasaje neclare în Catehism, O cercetare naturală a monarhiilor, Elogiu pentru autor, Mic compendiu de logică*, ediție Florentina Nicolae, traducere Ioana Costa, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, București, 2017.

Idem, *Istoria ieroglifică*, I-II, ediție P.P. Panaitescu și I. Verdeș, Editura pentru Literatură, București, 1965.

Idem, *Istoria mării și decăderii Curții Othmane*, I-II, ediție Octavian Gordon, Florentina Nicolae și Monica Vasileanu, traducere Ioana Costa, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2015.

Idem, *Opere complete*, VI, tomul I. *Vita Constantini Cantemyrii, cognomento Senis, Moldaviae Principis*, ediție Dan Slușanschi, Editura Academiei Române, București, 1996.

Idem, *Operele principelui Dimitrie Cantemir*, tomul VIII. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, ediție Grigore Tocilescu, București, 1901.

Dimitrie Cantemir interpretat de ..., antologie de Carmen Dumirescu, București, 1977.

Virgil Căndea, *Manuscrisul original al Istoriei Imperiului Otoman de Dimitrie Cantemir*, în *Dimitrie Cantemir, Creșterile și descreșterile Imperiului Otoman*. Textul original latin în formă finală, revizuită de autor, Editura Roza Vânturilor, București, 1999.

Virgil Căndea, Ioana Feodorov, *Dimitrie Cantemir*, în *Enciclopedia literaturii române vechi*, Editura Muzeului Național al Literaturii Române, București, 2018, p. 167-180.

Mariana Costinescu, Magdalena Georgescu, Florentina Zgraon, *Dicționarul limbii române literare vechi (1640–1780). Termeni regionali*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987.

Andrei Eșanu, coord., *Dinastia Cantemireștilor. Secolele XVII–XVIII*, Editura Știința, [Chișinău], 2008.

Andrei Eșanu și Valentina Eșanu, *Moștenirea culturală a Cantemireștilor*, Editura Pontos, Chișinău, 2010.

Ion Gheție, *Baza dialectală a românei iterare*, Editura Academiei Române, București, 1975.

Idem, *Introducere în dialectologia istorică românească*, Editura Academiei Române, București, 1994.

Ștefan Giosu, *Dimitrie Cantemir. Studiu lingvistic*, Editura Științifică, București, 1973.

Ștefan Lemny, *Cantemireștii. Aventura europeană a unei familii princiare din secolul al XVIII-lea*, Editura Polirom, Iași, 2010.

Dan Horia Mazilu, *Dimitrie Cantemir – un prinț al literelor*, Editura Elion, București, 2001.

Dragoș Moldovanu, *Dimitrie Cantemir între Orient și Occident*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1997

Emil Petrovici, *Limba lui Dimitrie Cantemir*, în *De la Varlaam la Sadoveanu*, ESPLA, [București, 1958], p. 120-138.

Al. Rosetti, B. Bazacu și Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, I. *De la origini până la începutul secolului al XIX-lea*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Minerva, București, 1971.

Note:

¹ Vezi Andrei Eșanu și Valentina Eșanu, *Moștenirea culturală a Cantemireștilor*, Editura Pontos, Chișinău, 2010, p. 7.

² A se vedea pentru prezentarea acestei opere, dintre multele monografii, sinteze și volume colective, în primul rând Dragoș Moldovanu, *Dimitrie Cantemir între Orient și Occident*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1997; Dan Horia Mazilu, *Dimitrie Cantemir – un prinț al literelor*, Editura Elion, București, 2001; *Dinastia Cantemireștilor. Secolele XVII–XVIII*, coord. Andrei Eșanu, Editura Știința, [Chișinău], 2008; Ștefan Lemny, *Cantemireștii. Aventura europeană a unei familii princiare din secolul al XVIII-lea*, Polirom, Iași, 2010; Virgil Căndea, Ioana Feodorov, *Dimitrie Cantemir*, în *Enciclopedia literaturii române vechi*, Editura Muzeului Național al Literaturii Române, București, 2018, p. 175-180.

³ Pentru inventarul scrierilor lui Dimitrie Cantemir, pentru locul de păstrare a manuscriselor, respectiv pentru edițiile textelor cunoscute, vezi Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, *op. cit.*, p. 14-74.

⁴ Considerații asupra caracterului autograf sau de copie al unor texte beletristice sau științifice ale lui Dimitrie Cantemir (nu avem în vedere, în această cercetare, documentele) pot fi găsite la Andrei și Valentina Eșanu, *loc. cit.* Pentru încadrarea, în articolul de față, a manuscriselor cantemiriene într-o categorie sau alta, am coroborat aceste considerații cu constatările făcute de Florentina Nicolae, editor recent al textelor în limba latină datorate marelui cărturar (traducerea textelor fiind datorată Ioanei Costa). Vezi *Dimitrie Cantemir, Istoria mării și decăderii Curții Othmane*, I-II, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2015; *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi, Istoria moldo-vlachică, Viața lui Constantin Cantemir*; *Descrierea Moldaviei: în vechime și azi*, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, București, 2017; *Icoane de nezugrăvit a științei preasfinte, Pasaje neclare în Catehism, O cercetare naturală a monarhiilor, Elogiu pentru autor, Mic compendiu de logică*, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, București, 2017. Îi mulțumim și pe aceasta cale Florentinei Nicolae pentru ajutorul dat.

⁵ P.P. Panaitescu, Ion Verdeș, *Notă asupra ediției*, în *Dimitrie Cantemir, Istoria ieroglifică*, I, Editura Minerva, București, 1965, p. XCV.

⁶ Vezi Dan Slușanschi, *Notă asupra ediției*, în *Dimitrie Cantemir, Opere complete*, VI, tomul I. *Vita Constantini Cantemyrii, cognomento Senis, Moldaviae Principis*, Editura Academiei Române, București, 1996, p. 60.

⁷ Vezi Virgil Căndea, *Manuscrisul original al Istoriei Imperiului Otoman de Dimitrie*

Cantemir, în Dimitrie Cantemir, *Creșterile și descreșterile Imperiului Otoman. Textul original latin în formă finală, revizuită de autor*, Editura Roza Vânturilor, București, 1999, p. XVII-LVII.

⁸ Vezi Iorgu Iordan, *Cu privire la limba lui Dimitrie Cantemir*, în *Dimitrie Cantemir interpretat de ...*, antologie de Carmen Dumitrescu, București, 1977, p. 223-229; Stela Toma, *Studiu introductiv*, în Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, I, Editura Minerva, București, 1999, p. XXVIII-XXIX.

⁹ Vezi Ștefan Lemny, *Cantemireștii. Aventura europeană a unei familii princiare din secolul al XVIII-lea*, Polirom, [Iași], 2010, p. 104-105.

¹⁰ Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, I-II, ediție Stela Toma, Editura Minerva, București, 1999-2000.

¹¹ Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, I-II, ediție Gheorghe Săulescu, Iași, 1835-1836.

¹² *Operele principelui Dimitrie Cantemir*, tomul VIII. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, București, 1901.

¹³ Vezi Stela Toma, *Notă asupra ediției*, în *ed. cit.*, p. LV-LXII.

¹⁴ Vom folosi edițiile întocmite pentru cele două texte de către Virgil Cândea (Dimitrie Cantemir, *Divanul*, Editura pentru Literatură, București, 1969), respectiv de către P.P. Panaitescu și I. Verdeș (Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, I-II, Editura pentru Literatură, București, 1965), confruntând datele proprii cu faptele de limbă consemnate de Emil Petrovici (*Limba lui Dimitrie Cantemir*, în *De la Varlaam la Sadoveanu*, ESPLA, [București, 1958], p. 120-138), Ștefan Giosu (*Dimitrie Cantemir. Studiu lingvistic*, Editura Științifică, București, 1973), Al. Rosetti, B. Cazacu și Liviu Onu (*Istoria limbii române literare*, I. *De la origini până la începutul secolului al XIX-lea*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Minerva, București, 1971, p. 376-377).

¹⁵ În mod surprinzător, cartea a zecea a *Hronicului*, deși este considerată autografă (vezi Stela Toma, *Studiu introductiv*, în *ed. cit.*, p. XXIX), are paginile numerotate ca manuscrisul neautograf.

¹⁶ După Stela Toma, *Studiu introductiv*, în *ed. cit.*, p. XXVIII-XXIX.

¹⁷ Vezi facsimilul și transcrierea integrală a notației, în Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, II, *ed. cit.*, p. 6.

¹⁸ Vezi în primul rând ediția elaborată de Stela Toma, unde corecturile operate de către Dimitrie Cantemir în copia *Hronicului* sunt consemnate în note.

¹⁹ Vezi Stela Toma, *Studiu introductiv*, în *ed. cit.*, p. XXXII-XXXIII.

²⁰ Trimiterile se fac la pagina manuscrisului, nu la pagina ediției pe care am folosit-o.

²¹ Finala consonantică din ur, foarte probabil suprascrisă, trebuie să fi fost urmată de u final.

²² A se vedea pentru prezența majorității cuvintelor selectate în scrierile vechi românești, Mariana Costinescu, Magdalena Georgescu, Florentina Zgraon, *Dicționarul limbii române literare vechi (1640-1780). Termeni regionali*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987.

²³ Vezi Emil Petrovici, *Limba lui Dimitrie Cantemir*, în *De la Varlaam la Sadoveanu*, p. 120-138, Ștefan Giosu, *Dimitrie Cantemir. Studiu lingvistic*, p. 75-118, Al. Rosetti, B. Cazacu și Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, I, p. 376-377.

²⁴ Vezi Dimitrie Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, în *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, *Istoria moldo-vlachică*, *Viața lui Constantin Cantemir*, *Descrierea Moldaviei: în vechime și azi*, *ed. cit.*, p. 1602-1603.

²⁵ Vezi, pentru repartizarea formelor discutate în texte ilustrative pentru epoca veche a scrisului literar românesc, și Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, Editura Academiei Române, București, 1975; idem, *Introducere în dialectologia istorică românească*, Editura Academiei Române, București, 1994.

MĂRTURII AUTOPTICE ÎN LUCRĂRILE LUI CANTEMIR

Dr. Prof. univ. Ioana COSTA,
Universitatea din București, România

Abstract: The works written by Dimitrie Cantemir in Latin language might be considered mainly as answers to the curiosity of the readers from all over the world, that are not familiar to the specific realities he wrote about. Numerous passages from *Descriptio Moldaviae* suggest a direct knowledge; the entire *Annotationes* section of *Incrementa atque decrementa Aulae Othmanicae* are, generally speaking, such answers. *De muro Caucaseo* and *Collectanea Orientalia* are the best examples of the autoptic testimonies given by Cantemir.

Keywords: Dimitrie Cantemir, testimonies, experiments, history, ruins

Aplecarea către investigații savante este la Dimitrie Cantemir proporțională cu imensa erudiție ce îi este proprie. Din această sămânță a curiozității cresc texte în care decelăm în grade diferite neliniștea intelectuală a cărturarului. Dincolo de perspectiva generală a interpretării tuturor lucrărilor scrise de Cantemir în limba latină ca răspunsuri la nevoia de a ști a cititorilor de pretutindeni, evaluată implicit ca o oglindire a propriei sale curiozități, există indicii ale etapelor pe care le-a parcurs, cum ar fi relativ numeroasele spații lăsate în texte pentru a fi completate ulterior cu date, mai cu seamă ani (de pildă, în capitolul al IV-lea din prima parte a lucrării *Descriptio Moldaviae*: „în anul <...>, sub <...>, tiranul turcilor [...]”. Rămășițele lui făcătoare de minuni [...] în anul <...> [...]”). Într-o abordare mai amplă, putem vedea a doua jumătate a lucrării *Incrementa atque decrementa Aulae Othmanicae (Annotationes)* ca o concretizare a acestui balans între apetitul cititorului și al său propriu. Cantemir recurge frecvent la mărturia explicită a experienței personale, ca în excursul la *Incrementa* c. I, cap. VII, par. 11, 56, provocat de o precizare geografică (*Annotationes* c. I, cap. VII, 53-54): *binis diebus Constantinopoli abesset*, fiind vorba fie despre târgul Epibatai, fie despre Sylebria (sic); această din urmă localizare deschide, prin menționarea unor ruine existente acolo, amintirea statuii găsite de Cantemir: *In hisce ruinis, sub maximo lapidum acervo invenimus sculptam in lapide porphyrio quadrato cubiti mensura effigiem mulieris*. Precizările se înlănțuiesc: monumentul îl păstra în palatul său din suburbiile cetății Constantinopolis, la Bosfor (*servabamus illud monumentum in palatio nostro, in suburbiis Constantinopoleos ad Bosporum amoenissimo loco aedificato*), pe care și-l amintește cu nostalgie, știind că a ajuns, după plecarea lui (*post discessum nostrum*) în stăpânirea fiicei Sultanului Ahmed. Într-un mod mai puțin explicit, contactul direct al lui Cantemir cu realitățile lumii pe care o descrie se dezvăluie și în povestea ceștii de „caffe” oferite de monahii turci, *Ann.* I, cap. IV, 26(p), probabil tot parte a amintirilor autorului, și care generează la rândul său alte observații, destinate curiozității cititorului: practicând umilința și sărăcia,

dervișii, maeștri la cântatul din fluierul făcut din trestie indiană („numită Nei, ceea ce înseamnă κάλαμος, cel mai dulce dintre toate instrumentele muzicale”), ospetesc pe oricine ajunge în hanurile lor cu o ceașcă de „caffè” (*illico potum „caffè” porrigunt*), îi șterg de colb încălțările și îi urează la plecare *Optime per Deum!*

Observațiile lexicologice și lingvistice din aceeași amplă secțiune de Annotationes pot fi interpretate ca mărturii indirecte ale experienței personale a lui Cantemir, fiind intermediare de contactul intelectual cu mediul căruia îi dedică monografia. Așa, de pildă, incertitudinea privitoare la Principele Isfindiarbeg (*Ann. c. I, cap. VI, 49(i)*), notă la *Inc. c. I, cap. VI, par. 16, 46*) se naște din absența, în limbile turcă, persană ori arabă, a unei perechi de consoane la inițiala cuvântului: *nunquam enim illi populi duas consonantes in initio vocis componere solent, nisi in illis vocabulis, quae ex alienis linguis sunt mutuati, ut Istambol, „Constantinopolis”, isfinach, „spinacea” etc.* Numele ținutului Hamida, discutat în *Ann. c. I, cap. IV, 30(y)*, aduce în discuție obiceiul turcilor de a denumi posesiunile după posesor, ca în *Las vilaieti*, după numele principelui Serviei, Las – Lazăr, nu Vladislav, cum credea Meninskii (*Pace Meninskii*, adaugă Cantemir). Toponimele apar frecvent în adnotările care corectează ori explicitează alte surse: numele Istanbulului (*Ann. c. I, cap. V, 37(m)*): *Istambol videtur corruptum esse vel ex ipso urbis Constantinopoleos nomine, vel e vulgari phrasi εἰς τὴν πόλιν*). Adnotarea care spune povestea Dumbrăvii Roșii, cu ostaticii poloni înjugați la plug (*Ann. c. I, cap. V, 34*: *quae et nunc ideo Polonis Bucowina incolis autem Dumbrava Roszie, „Querceta Rubra”, eo quod Polonico sanguine fuerint plantata et irrigata dicuntur*), este o mărturie a etapelor stratificate de lucru, pentru că ea conține o deschidere înspre „Descrierea Moldovei”, unde intenționa să vorbească mai pe larg despre acest subiect (*quae uberius explicabimus, si Deus otium concesserit, in Libro de Moldavia veteri et nova*).

Cantemir își privește cu severitate calitatea de martor direct, iar de aici, într-o evoluție naturală, decurge abordarea constant critică a surselor de care se folosește, *vide* finalul „Prefetei” la *Incrementa atque decrementa*: „avem de gând să înfățișăm și să îndreptăm cele spuse sau scrise anapoda de îndestui istorici, altminteri de mare autoritate”. Emblematic pentru relația autorului cu destinatarul operei sale este faptul că evaluarea finală rămâne în seama cititorului; încrederea este argumentată prin definirea ca lector experimentat, înzestrat cu puterea de a discerne el însuși – este un διακριτικότητος, epitet elocvent, superlativ al unui termen grecesc perceptibil el însuși ca denumind o calitate deținută în formă maximală (διακριτικός, derivat al verbului διακρίνω, care desemnează primar separarea, inclusiv la nivel ideatic, și, de aici, distingerea părților componente, examinarea).

Experimentele menționate de Cantemir sunt expresia pură a curiozității intelectuale a principelui. *Descriptio Moldaviae* conține destule asemenea episoade, în toate cele trei secțiuni („Geografia”, „Politica”, „Biserica și scriitura”). Pe lângă formulările impersonale care trimit doar în subtext la implicarea principelui (*e.g.* „Nu au putut fi găsite temelii niciunei case, nici ale vreunui alt monument, de pe urma cărora să se afirme ceva sigur despre întemeietorii ei”, din partea I, cap. IV), există numeroase pilde explicite ale experimentelor realizate nemijlocit de Cantemir sau poruncite de el.

Cu adevărat rod al investigațiilor personale este în întregime lucrarea *De muro Caucaseo*, ajunsă la noi prin intermedierea lui T. S. Bayer, care primise de la Antioh Cantemir însemnările (nefinalizate) ale părintelui lui; referiri la aceste investigații se găsesc abundant și în *Collectanea Orientalia* (exemplificările care urmează provin dintr-o traducere care ne aparține și care urmează să încheie integrala operelor scrise de Cantemir în limba latină, în curs de apariție). Pe la începutul lucrării *De muro Caucaseo* (par. 2), Bayer explicitează nașterea lucrării în forma pe care i-a dat-o el însuși: „Am primit hărțile în care descriesese așezarea zidului de la principele Antioch Cantemir, emul al virtuților tatălui și luându-i ca model aplecarea către studiu: niște frânturi de comentarii, în care notase foarte puține, în treacăt, din memorie [...]; rămânem lipsiți de cea mai mare parte din ele – la care Demetrius urma să mediteze, scoțându-și-le din memorie, dacă nu l-ar fi sleit de puteri pe acest bărbat fără seamăn diabetul, puțin după aceea (pentru că îl copleșise în expediția din Derbent).” Bayer se plasează pe sine în descendența pioasă, onestă, a cercetărilor principelui: „Mi se părea așadar că se cuvenea să îmi dau silința pentru a desfășura din vechime ceea ce urma să se constituie într-un monument comemorativ foarte strălucit, datorită erudiției preaînvățatului principe și a însemnatei lumini a spiritului, ca să împlinesc cumva cu strădania mea dorința lui” (*ibidem*).

Textul glisează implicit de la relatarea din punctul de vedere al lui Bayer spre utilizarea extinsă a însemnărilor lui Dimitrie Cantemir. Partea introductivă reprezintă fundamentarea demersului lui Cantemir, în contextul expediției lui Petru cel Mare în ținuturile Derbentului: „în parte a cercetat singur, în parte a căutat prin oameni credincioși și vrednici dacă i se arăta din acea expediție ceva demn de admirat, prin care să dobândească cinstirea învățăturii, apropierea de arte, un rod în spațiul public și privat și glorie în toate.” (par. 1). Privind zidul puternic și întins, care sugera o istorie mirabilă, Cantemir „s-a adresat împăratului și i-a arătat că dorește ca, pornind într-o călătorie în jurul zidului, să cerceteze monumentul atât de nobil al neamului ce fusese autorul înfăptuirilor” (*ibidem*). Răspunsul lui Petru cel Mare este înregistrat concis: „Primind laude de la împărat și vreo douăzeci de pedestrași, merge pe unde poate în lungul zidului, descrie traseul, îmbinările, meterezele și vecinătățile zidului, măsoară drumul” (par. 2). Investigațiile sunt descrise cu precizie de Bayer, care îi elogiează erudiția și caracterul aparte: „Se întoarce Cantemir către seară, nevătămat dintr-o atât de mare primejdie, și redactează în comentarii ce aflase. Față de celelalte virtuți, măreția sufletului era atât de mare la principe și era deprins cu viața și cu primejdiile și manifesta asemenea înclinații de necrezut către învățătură și erudiție, încât nu ai putea regăsi ceva asemenea la vreun altul, chiar dacă ai cerceta amintirile vremurilor mai vechi ori mai de seamă în istoriile acestor neamuri” (*ibidem*). Aprecierile se extind deopotrivă la celelalte lucrări ale principelui: „dau mărturie pentru acest elogiu comentariile pe care le-a dus la capăt, atât în privința istoriei turcilor și moldavilor, cât și a Daciei vechi, și altele, mai multe, pe care le-a lăsat” (*ibidem*). Din această perspectivă, a dublului statut auctorial Cantemir-Bayer, opusculul îi provoacă cititorului o certă încântare intelectuală, pe firul jocului dintre curiozitate și mărturie autoptică: dincolo de experimentele lui Cantemir, suntem

martorii evaluării generoase a operei lui, printr-o cunoaștere nemijlocită, care ne mijlocește la rândul său parcurgerea lucrării de față.

Principele a măsurat (cap. 3) lungimea zidului, „pe care l-a parcurs”, și a schițat o hartă a împrejurimilor („așezarea munților învecinați și a văilor dintre ei și ocolurile și fundăturile drumurilor”) – totul, în condițiile agitate ale raidurilor, ajungând să deseneze harta doar seara, odată ajuns în tabără. Bayer presupune, cu bun temei, că autorul avea de gând să revină asupra lor: „Poate se află între ele chiar unele pe care avea de gând să le traseze din nou cu mare precizie: sunt câteva care ne lasă nelămuriți” (*ibidem*). Cu onestitate, păstrează însemnările și schițele așa cum au rămas de la principe, pentru a nu le altera după propriile sale opinii, cu atât mai mult cu cât nu are posibilitatea unei investigații pe teren: „am preferat să înfățișăm public harta cum am primit-o, iar nu să o schimbăm cumva, în nume propriu, după o bănuială” (*ibidem*). Menționează pasajele rămase misterioase pornind chiar de la asumarea explicită de către autor a unei atitudini *non possum*: „Demetrius nu a putut citi inscripția gravată pe piatra de mari dimensiuni, pentru că el însuși nu cunoștea literele cufice și nici nu era vreunul care să i le explice” (*ibidem*). Pe de altă parte, Bayer inserează explicații personale ale metodei adoptate de Cantemir: „Se pare că i-a măsurat cu cvadrantul înălțimea [*id est*, a muntelui Scadagy], cercetându-l de la o distanță de optsprezece stadii” (cap. 5). Le adaugă informații obținute intermediat: „după cum am aflat de la principele Constantin, fiul lui Demetrius, care a străbătut zidul împreună cu tatăl său [...]. Constantin își amintește că a văzut o singură așezare [...]” (*ibidem*). La acestea se adaugă pasaje care pot fi interpretate, literal, ca aparținându-i lui Bayer, dar care se datorează, mai plauzibil, lui Cantemir însuși: „Am socotit că nu se cuvine să las deoparte, aici, ce am aflat de la tălmăciul principelui georgian, care a trăit o vreme în această cetate” (*ibidem*). Tot din textul însuși al lui Cantemir provin probabil referiri critice la bibliografia folosită, evaluată critic și cu încadrarea într-o descendență posibilă (fie chiar și alternativă) a surselor, e.g.: „În hărțile deliliane [*id est*, ale lui Nicolas Desliens], sunt indicate vestigiile zidului la Pontul Euxin, sub 44 grade latitudine și 58.5 grade longitudine [...]. Geograful plin de faimă va fi avut informația legată de acel zid fie de la Soscam Sabba, principele Georgiei, fie de la Crusius sau Zurabec” (cap. 6).

Investigațiile sunt urmărite pas cu pas: „Plecând de la cetate, Demetrius a cercetat zidul pe o întindere de șapte stadii ruthene, după cum dă mărturie el însuși. Căci se vedește din hartă că au fost cercetați de el 3285 de stânjeni, care fac șase stadii și mai rămân două sute optzeci și cinci de stânjeni. Iar cât străbate cu atenție lanțurile muntoase înalte, drumul pietros și trecătorile și văile, în vreme ce măsoară zidul și se odihnește la amiază, mergând și întorcându-se, s-a scurs ziua.” (cap. 4). Observația autoptică este completată de presupuneri rezonabile: „Demetrius adaugă totuși în schițe că de bună seamă zidul se întinde spre izvoarele râului Ihran, în hotarele Georgiei, pe patru sute cincizeci de stadii” (*ibidem*).

Sunt numeroase pasaje în care Bayer trimite explicit la cercetarea pe teren făcută de Cantemir, fie în varianta unor observații personale, e.g. „râul la care de bună seamă descoperise Cantemir că zidul se îndrepta către răsărit” (cap. 7), fie a

preluării textului lui Cantemir scris la persoana întâi, e.g. „Acesta [*id est*, zidul] este cel pe care l-am găsit zăcând încă în ruină” (cap. 11) sau, în varianta verificării la fața locului a surselor bibliografice, „Haideți, aşadar, să cercetăm zidul împreună cu Alsalemus. Un munte se afla alături de o vale cu lăţimea de o sută cincizeci de coţi savadici sau eracensi. Aici era o poartă de fier, înaltă de cincizeci de coţi, întărită cu doi stâlpi: fiecare dintre ei era lat de 25 de coţi şi ieşea în afara porţii, cu o grosime de zece coţi. Întreaga poartă era construită din bare de fier îmbrăcate în aramă. Deasupra acoperişului se înălţa o altă construcţie” etc. (cap. 16-17), sau „Amintirea aceluia fapt s-a păstrat, dar dusă de ambiţia neamurilor în altă parte. Căci mugalensii susţin cu tărie că Alexandru a făptuit şi a întemeiat cetăţi în ţinutul pe care îl stăpânesc ei” (cap. 32).

Secţiunea dedicată cetăţii Derbent („Chestiuni remarcabile în privinţa cetăţii”, *Notanda circa urbem*), în *Collectanea Orientalia*, reia (cu detalii suplimentare) însemnări din *De muro Caucaseo*. Menţionăm aici doar câteva trimiteri explicite la observaţii autoptice: „Pentru că cetatea se temea de asta şi de vremea aceea, răzvrătirile i-au silit să îndepărteze de cetate nisipul, cu mare trudă, lucru pe care l-am văzut eu însumi” (cap. 3); „Cum însă erau literele numite «kiofi», nici eu nu le-am putut citi, nici nu am găsit între oamenii locului unii care să le poată citi” (cap. 5); „Între al 14-lea şi al 15-lea turn, se văd clar în zid două reprezentări de animale, în formă hieroglifică, dar abia gravate, rudimentar; după cum presupuneam, acele pietre erau din ruinele vechi, inserate în construcţia mai nouă. Erau reprezentări care priveau înspre apus” etc. (cap. 6, observaţia nr. 4); „Între al patrulea şi al cincilea turn de la poarta Kyrclar spre mare, pe o piatră se vede o reprezentare de acest fel, dar veche şi abia vizibilă” (*ibidem*, observaţia nr. 7); „În mica porţiţă subterană pe care locuitorii o numesc „Babul kyiamer”, adică «Poarta judecăţii de pe urmă», [...] se văd cu adevărat nişte hieroglifice gravate, care fuseseră împrumutate în vremurile vechi de greci de la egipteni, după cum se vede pe multe obeliscuri şi coloane de la Roma, Constantinopolis şi alte locuri” (*ibidem*, observaţia nr. 9); „pe ea se văd, în două şiruri, litere mari, ca cele greceşti, lungi cam de o palmă. Iar pentru că fragmentul era aşezat invers, literele mergeau din partea de jos spre cea de sus, aşa” (*ibidem*, observaţia nr. 10); „o inscripţie de necitit sub ele” (*ibidem*, observaţia nr. 14); „Deasupra acestor reprezentări, în trei şiruri de pietre, se citeau clar aceste litere care, după cum se pare, sunt greceşti” (*ibidem*, observaţia nr. 15); „se văd trei semne hieroglifice pe o singură piatră, pe peretele care priveşte spre apus” (*ibidem*, observaţia nr. 16).

Se adaugă la aceste observaţii personale desenele realizate de principe şi inscripţiile copiate de el (30 la număr), care completează multe dintre observaţiile menţionate mai înainte.

În partea finală a acestui capitol din *Collectanea Orientalia* (*Notanda circa urbem*), Cantemir inserează o relatare extinsă pusă sub semnul unei experienţe personale repetate: „Obişnuiam să vizitez aceste temelii vizibile ale cetăţii antice, în locul numit de locuitori Bitly Baluk. [...] se vedeau deopotrivă temeliile unui al doilea turn rotund, de unde presupun că acolo va fi fost o fortăreaţă sau o poartă [...]. Pe vârfurile lor, de la poalele muntelui mai înalt până la mare, se vedeau temelii

deopotrivă cu cele de aici, în linie dreaptă. Presupun că aceasta a fost cetatea oguzilor [...]. Pe lângă târgul Tarku se arătau și temeliile unei a doua cetăți, întinzându-se de la poalele munților până la mare. [...] Se vedeau litere arabice, dar cu neputință de citit, în afară de ce se citea pe o piatră, din partea dreaptă a porții, la al doilea șir de pietre. [...] la amândouă, în mijloc, se văd înscrise numele lui Dumnezeu, Muhammed și Ali, în partea de sus; au trei raze, iar arama este aurită. [...] O formă triunghiulară de argint, cu o sferă aurită, pe marginile căreia se văd înscrise niște rugăciuni din «Coran», iar în mijlocul ei, pe o parte, un leu, cu inscripție, pe a căru spinare e prinsă o semilună albă cu raze, iar în jurul leului se află numele lui Dumnezeu, Muhammed și Ali; iar pe cealaltă parte, la mijloc, se vede o sabie dublă. [...] Un trident alb cu prăjina de fier, în mijlocul căruia este un leu cu luna între dinți; sunt însemnate numele lui Dumnezeu, Machumed (*sic*) și Ali [...].”

„Descrierea templului lui Muhammed din Derbent” (*Descriptio templi Muhammedi in Derbend*), capitol distinct din *Collectanea*, conține în egală măsură numeroase observații personale, e.g. „Iar varul într-atât se contopise cu pietrele, încât uneltele de fier de-abia dacă le puteau despărți și parcă se transformase cu totul în piatră. Pantele erau abrupte pretutindeni, accidentate și chiar și acum inaccesibile, pentru că – fiind parcă roase și distruse de ploaie și de vremea îndelungată – turmele păgânilor, cum coborâseră mereu, împrejur, la locul unde se întâlneau apele, făcuseră cărări împrejur: altminteri, părea că în vechime fusese inaccesibil”. Dominantă este în acest capitol inserarea scrupuloasă a măsurătorilor, rezultat implicit al contactului direct (e.g. „În șase locuri se arăta structura zidului. [...] lățimea temeliei era de 4 stânjeni. Lungimea zidului exterior, care cuprindea poalele muntelui, era de aproximativ 400 de stânjeni. Iar a cetățuii, de aproximativ 25” etc.).

Curiozitatea cărturărească (dar și umană) a lui Cantemir se concretizează în date oferite cu larghețe publicului și în adevărate cascade de observații minuțioase, de amintiri (ce îi trezesc uneori emoții abia reținute), interpretări și explicații care – în pofida cantității și amplitudinii lor – nu îl copleșesc pe cititor, ci i se așază discret înaintea, treaptă cu treaptă, ajutându-l să urce. Principele este o călăuză desăvârșită, care cunoaște bine drumul și se bucură de el împreună cu călătorul-cititor.

Bibliografie:

Dimitrie Cantemir, *Istoria mării și decăderii Curții othmane*, 2 volume, editarea textului latinesc și aparatul critic Octavian Gordon, Florentina Nicolae, Monica Vasileanu, traducere din limba latină Ioana Costa, cuvânt înainte Eugen Simion, studiu introductiv Ștefan Lemny, Academia Română – Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2015

Dimitrie Cantemir, *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi; Istoria moldo-vlachică; Viața lui Constantin Cantemir; Descriere stării Moldaviei: în vechime și azi*, editarea textului latinesc, aparatul critic și indicii Florentina Nicolae, traducere din limba latină Ioana Costa, studiu introductiv Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, Academia Română – Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2017.

DIN PARADIS ÎN „VAVILONUL” ANIMALELOR: PSEUDO-HIBRIDELE ISTORIEI IEROGLIFICE (1705) ÎN BIBLIA DE LA BUCUREȘTI (1688)*

Ștefan ȘUTEU,

Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, România

Abstract: In the first section of the present article, entitled (I) “Classification of masks”, I accomplished a historical and hermeneutical incursion in biblical and cantemirian *bestiarum* and in the second part, entitled (II) “Pseudo-hybrides from *The Hieroglyphic History in the Bible from Bucharest*”, based on Cantemir’s work, I outlined five animal’s symbolism marked by the expressions *in malo sensu* and *in bono sensu*: the Bat, the Heron, the Chameleon, the Giraffe and the Mole.

Keywords: Cantemir, *The Hieroglyphic History*, Bible, 1688, symbol, pseudo-hybrid, imaginary, Bat, Heron, Chameleon, Giraffe, Mole

Dedicatio in honorem Acad. Andrei Eșanu

În Trilogia Școlii, Simion Mehedinți descrie detaliat cele trei tipuri de dascăli: belferul, profesorul și educatorul¹. Astfel, primul este numit „vătaf peste copii”, al doilea „shjbaș al școlii”, iar al treilea „părintele tineretului”. Cu ocazia semnării prezentului studiu îi mulțumesc domnului academician prof. dr. Andrei Eșanu care și-a oferit din timpul său atât de prețios dedicat cercetării științifice, pentru a deveni „părinte” al cercetătorilor mai tineri printre care mă număr. Aveam multe întrebări referitoare la relația dintre Istoria ieroglifică și Biblie, dintre Dimitrie Cantemir și Biblia de la București, pe care le-am adresat unor exegeți, lexicografi biblici și cantemirologi recunoscuți. Unii dintre ei – cărora le port recunoștință – mi-au facilitat cu amabilitate participarea la sesiuni de comunicări științifice unde am propus discuțiilor aceste teme interdisciplinare. Alții m-au ajutat cu explicații la unele dintre nedumeririle mele. Dintre ei, într-un mod aparte, am fost încurajat și îndrumat de către academicianul prof. dr. Andrei Eșanu, care – alături de neprețuitul său ajutor, doamna dr. Valentina Eșanu – mi-au răspuns prin intermediul poștei electronice la fiecare întrebare, mi-au recomandat titluri bibliografice și mi-au pus la dispoziție articolele și cărțile domniei lor. Domnule academician, vă adresez străvechea urare preluată de la Eutropius (*Breviae historiae Romanae*, 8, 5): Augustus felicior, Traiano melior!

* From Paradise in animal’s ”Babilon”: the pseudo-hybrides from Hieroglyphic History (1705) in the *Bible from Bucharest* (1688).

Introducere

Măștile animaliere cantemiriene populează o hartă încă prea puțin analizată din perspectiva generoasă a teologiei simbolice. Câteva studii au dedicat domeniului simbolicii *Istoriei ieroglifice* Mihai Moraru (1972)², Alexandru Cizek³, Cristina Bîrsan (1993)⁴, Andrei Milica (2005)⁵, Cătălina Velculescu (2008)⁶, iar alții precum Elvira Sorohan (1978)⁷, Doina Ruști (2007)⁸, Gabriel Mihăilescu (2002)⁹, Doina Curticăpeanu (1973)¹⁰, Bogdan Crețu (2013)¹¹ și Ovidiu Pecican (2012-2014; 2016)¹² au aprofundat domeniul în opurile lor¹³. Însă sectorul comun cantemirologiei și teologiei simbolice este încă insuficient explorat. De aceea, puțin câte puțin și pas cu pas (*paulatim et pedentim*¹⁴) îmi reiau periplul în mirifica lume zoomoră cantemiriană.

Într-un recent studiu, am pornit de la *Istoria ieroglifică* (1705) spre *Biblia de la București* (1688) urmărind măștile hibride imagine comune celor două monumente ale culturii noastre¹⁵. Intenția mea era să compar în domeniul hermeneuticii simbolurilor personajele hibride fantastice din lucrarea lui Cantemir cu omonimele lor biblice. De data aceasta voi analiza pseudo-hibridele cantemiriene în același mod de lucru.

Exact așa cum am mai procedat, printr-o primă secțiune textuală (I) voi realiza o demarcație între ipostazele zoomorfe cantemiriene și cele biblice. Apoi, în a doua parte (II) voi schița cinci măști pseudo-hibride, pe care, cu valențele din *Istoria ieroglifică*, le-am catalogat prin expresiile *in malo sensu* și *in bono sensu*. Calificările de *bono* sau *malo sensu* le-au revenit personajelor datorită caracterului pe care l-au dobândit în viziunea lui Cantemir. Cele cinci ipostaze le-am analizat pe baza a cinci **CaRaCTerIStici**, care formează acronimul lor aferent: (1) Citate cantemiriene și biblice, (2) Reprezentări grafice, (3) Terminologii, (4) Identificări istorice și (5) Simboluri: (5.1.) biblice / creștine / *et al.* și (5.2.) cantemiriene. Uzual am oferit cititorului: (1') un singur citat din *Istoria ieroglifică* și un citat biblic în care se regăsește zoonimul studiat; (2') imagini preluate din manuscrise ale Evului Mediu european în special; (3') terminologia oferită în DEX, în originalul ebraic al Bibliei, în Septuaginta și uneori în Vulgata; (4') caracterizarea *in nuce* a personajelor reale prezentate de Cantemir; și (5') simbolistica biblică și tradițional-creștină a zoonimelor aferente (uneori am recurs la simboluri extra-creștine, pe care le-am semnalat cu asterisc [*]).

Abrevierile utilizate frecvent în textul meu sunt următoarele (organizate alfabetic): BB 1688 (*Biblia de la București*); DEX 2009 (*Dicționarul explicativ al limbii române*, ed. 2009¹⁶); DOOM 2005 (*Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*, ed. 2005¹⁷); IEROGL. (*Istoria ieroglifică*); LXX (Septuaginta); MLD (*Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688*); MS (*Manuscris*); MS 45 (Manuscrisul 45 al BB 1688); MS 4389 (Manuscrisul 4389 al BB 1688); VG (*Vulgata*).

I. Clasificarea măștilor animaliere cantemiriene și biblice¹⁸

Diferența operatorie dintre semnificațiile termenilor *mirabilia* și *miracula* este evidentă în istoria mentalităților europene. În Evul Mediu se făcea distincție între 'minuni' și 'miracole', primele aparținând registrului profan, iar celelalte sacralului. De aceea am propus o demarcație între cele 'supranaturale' (*supernaturalia*) și cele 'imaginare' (*imaginaria*)¹⁹. Supranaturalul biblic este caracterizat de apariții vizionare. În același timp, măștile cantemiriene se încadrează în imaginarul tradiției creștine europene, fiind caracterizate și de alte elemente străine acestuia.

Pe baza celor spuse, dacă ținem cont de faptul că unele animale cantemiriene și / sau biblice există în realitate iar altele nu, putem pleca de la binoamele *naturalia* / *supernaturalia* sau *naturalia* / *imaginaria*, pentru a desprinde patru posibile ipostaze zoomorfe: (1) Genuine (*naturalia*), (2) Hibride biblice (*supernaturalia* cu elemente *naturalia*), (3) Hibride cantemiriene (*imaginaria* cu elemente *naturalia*) și (4) Genuine pseudo-hibride (*naturalia*).

I.1. Genuinele zoomorfe cantemiriene și biblice (*naturalia*)

În *Biblie*, ebraica, aramaica și greaca utilizează 230 de cuvinte prin care desemnează aproximativ 70 de tipuri (nu specii) de animale²⁰. În ceea ce privește traducerile biblice românești, Cristina-Mariana Cărăbuș descoperă în ele 178 de zoonime²¹. Cantemir evocă la rândul său zeci de figuri genuine animale, identificabile istoric prin „Scara tâlcuitoare” (Pardosul, Ursul, Lupul, Vulpea, Ciacalul, Mâța etc.). Prezentul studiu urmărește doar pseudo-hibridele cantemiriene în raportul lor cu textul biblic.

I.2. Hibridele cantemiriene și biblice (*supernaturalia* și *imaginaria*)

Pardosul cu patru capete și patru aripi (*Dan* 7,4-6) sau cele patru *Hayoth* (*Iez* 1,5) – sunt ființe provenite din supranaturalul oracular biblic. *Coracopardalis*-ul (hibridul corb și leopard) sau *Struțocămila* (arhicunoscutul hibrid struț și cămilă), sunt hibride întâlnite doar la Cantemir. Aparținând sectorului hibridelor supranaturale / imaginare, prin însăși titlul meu ele sunt excluse analizei.

II. Pseudo-hibridele cantemiriene în simbolică biblică românească

Istoria ieroglică propune câteva reprezentări zoomorfe obișnuite considerate hibride în viziunea lui Cantemir, precum: (1) *Hameleonul* (169 x IEROGL.; 1 x BB 1688), (2) *Liliacul* (64 x IEROGL.; 3 x BB 1688), (3) *Camilopardalul* (58 x IEROGL.; 1 x BB 1688), (4) *Bâtlanul* (44 x IEROGL.; 2 x BB 1688), (5) *Guziul* (15 x IEROGL.; 1 x BB 1688), (6) *Vidra* (96 x IEROGL.), (7) *Brebul* (15 x IEROGL.), (8) *Dulful* (9 x IEROGL.) și (9) *Câinele Mării* (1 x IEROGL.). După cum se observă, ultimele patru ocurențe nu aparțin decât segmentului cantemirian; așadar voi analiza doar primele cinci animale din listă – comune fiind celor două lucrări.

În următorul tabel am cules date de interes lexical, statistic și referențial (termenii abundă la Cantemir și sunt *rara avis* în MS 45 și în MS 4389, BB 1688).

Nr.	IEROGL.	Oc.	MS. 45	MS. 4389	Frecvență și referințe biblice
1	Liliacul	64x	liliac	liliiac	3x: <i>Lev</i> 11,19; <i>Deut</i> 14,18; <i>Is</i> 2,20
2	Bâtlanul	44x	erodiu	erodiu	2x: <i>Lev</i> 11,19; <i>Deut</i> 14,18
3	Hameleonul	169x	hameleon	hamelion	1x: <i>Lev</i> 11,30
4	Camilopardalul	58x	cămilopárdos	cămilopardos	1x: <i>Deut</i> 14,5
5	Guziul	15x	guziul	guzeil	1x: <i>Lev</i> 11,30

Celelalte așa-zise hibride precum: (1) *Vidra* despre care – afirmă Cantemir – nu se știe dacă este „din pasirile zburătoare, sau din dobitoacele pre uscat umblătoare”²² (masca lui Constantin [Vodă] Duca), (2) *Brebul* (castorul) – animal acvatic și terestru (masca animalieră a lui Burnuz Postelnicul), (3) *Dulful* (delfinul), caracterizat ca „porc peștit și pește porcit”²³ și (4) *Câinele Mării*, care – conform lui P.P. Panaitescu și I. Verdeș – „este numele popular al unei specii de rechin”²⁴ – sunt absente din textele biblice, fiind prezente, eventual implicit, numai în interiorul sau în afara ambarcațiunii lui Noe. Încă o remarcă: *Moimăța* (maimuța) a fost considerată de Aristotel ca viețuitoare-intermediar între biped și patruped (*Istoria animalelor*, II, 8). Ea apare și în Biblie, evocată la curtea regelui Solomon (*III Reg* 10,22; *II Par* 9,21). Însă Cantemir nu recurge la sugestia Stagiritului; așadar nu voi remarca această viețuitoare-simbol.

Mai jos voi analiza doar „hieroglifele” pseudo-hibride, pe care le-am denumit astfel deoarece există în fauna terestră. Prințul Literelor le-a luat în considerare ca animale care trăiesc în două medii de viață diferite, prilej prin care le-a conferit un colorit hibrid. Ele sunt utilizate de către autor pentru a pregăti apariția „hibridului grotesc”²⁵, Struțocămila, precum spune Bogdan Crețu:

„În mod calculat, autorul aruncă în prima linie Liliacul, Vidra, Bâtlanul, Brebul: acestea sunt «jiganiile» care se înscriu cele dintâi la cuvânt, întrucât ele trăiesc între două lumi, între mediul acvatic și cel terestru sau aerian, prin urmare sunt susceptibile a-și fi adaptat făptura la mai multe regnuri.”²⁶

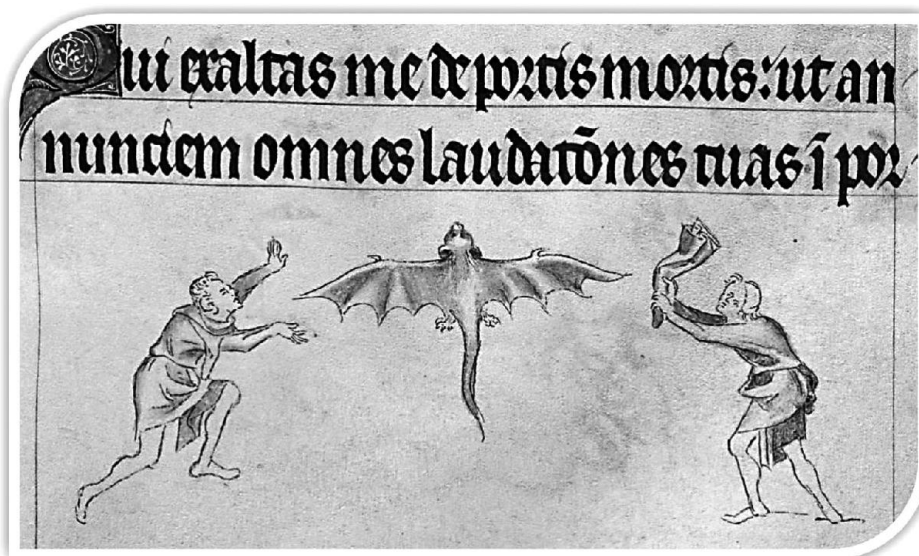
În cadrul „Măștilor hibride *in bono sensu*” (II.1.), voi analiza zoomorfele cu denumirea de (II.1.1.) *Liliac* și (II.1.2.) *Bâtlan*, apoi în segmentul „Măștilor hibride *in malo sensu*” (II.2.) voi analiza pseudo-hibridele (II.2.1.) *Hameleon*, (II.2.2.) *Camilopardal* și (II.2.3.) *Guziu*. Ordinea lor am păstrat-o pe baza criteriului frecvenței în *Istoria ieroglică* (de ex.: cameleonul apare de 169 x). Citatele cantemiriene de mai jos le voi prelua din ediția *Istoriei ieroglifice* publicată de Academia Română în anul 2003 sub coordonarea lui Virgil Cândea²⁷, iar cele biblice din seria MLD, în versiunea textuală actualizată de editori (cu mici excepții).

II.1. Măști hibride *in bono sensu*: Liliacul imparțial și Bâtlanul rechizitorial

II.1.1. Liliacul imparțial

II.1.1.1. Citat cantemirian	II.1.1.1'. Citat biblic
„Neamul cel fără neam și chipul cel fără chip, adecă jigăniuța sau păsărița cea cu prepus, iubitoriul noptii, fugătoriul dzilei, vădzătoriul întunerecului și orbul luminii, adecă Liliacul ” ²⁸ .	„Căci în ziua aceea va arunca omul spurcăciunile lui – cele de argint și de aur, pe care le au făcut ca să se închine –, [dându le] deșertăciunilor și liliecilor .” (MLD XIII, Is 2,20) ²⁹ .

II.1.1.2. Liliacul: reprezentare grafică (*Psalterium*, sec. XIV³⁰)

II.1.1.3. Terminologie

Liliacul (*Vespertilio Murinus* / *Nyctalus noctula*) (64 x IEROGL.; 3 x BB 1688) este un „animal mamifer insectivor, asemănător cu șoarecele, cu aripi adaptate la zbor, formate dintr-o membrană care leagă degetele membrelor anterioare cu cele posterioare și cu coada, și care trăiește prin locuri întunecoase, de unde iese numai noaptea” (DEX 2009); termenul românesc provine din bg. *liljak*³¹. În ebraica Vechiului Testament substantivul masculin פִּלְפִּל [atalleph] provine din verbul *at* 'a zbura' compus cu alaph, 'întuneric, obscuritate'³² și descrie „o specie comună în toate părțile Israelului, care bântuia peșterile aproape de Tibru”³³. În LXX cuvântul νυκτερίδα [nycterida] are sensul de 'pasăre de noapte, liliac' (unde νυκτα [nycta] înseamnă „noapte”)³⁴; în VG vespertilionem are același sens. Un termen care consună cu attaleph este gr. ἀττέλεβος [attelebos], care desemnează o specie de lăcustă din Nordul Africii³⁵. Deși mamifer, liliacul „este considerat în mai toate culturile tradiționale drept o pasăre”³⁶.

II.1.1.4. *Identificare istorică*

Conform „Scării tâlcuitoare”, personajul criptat sub înfățișarea liliacului era „Marco pseudo-beizadea ? ginerile lui Alex. Mavrocordat”³⁷. Cine era Marco Pseudo-Beizadea? P.P. Panaitescu îl identifică în persoana unui „pretendent la tron în vremea lui Constantin Brâncoveanu”³⁸. Notele adiționale de la cele două volume ale ediției din 2001 (București / Chișinău) a *Istoriei ieroglifice* clarifică oarecum identitatea politică a personajului, dar și relația pe care o avea cu Brâncoveanu:

„Dându-se drept nepot al lui Matei Basarab, acest Marco, despre care izvoarele vremii nu spun nimic (*Istoria ieroglifică* și o autobiografie putând fi considerate ca singurele știri), a urmărit, în jurul anilor 1700–1703, să ocupe tronul Țării Românești și chiar al Moldovei; după cum rezultă din «povestea corăbierului cu dulful» [...] nereușindu-i încercarea a fost urmărit de creditori și condamnat să muncească la galere.”³⁹

„Vina care se reproșează [...] lui Brâncoveanu este politica sa de supremație («lei ne-am numit»), izvorâtă din pasiunea pentru glorie («vulturi ne-am ținut»). Mândria sa a fost însă batjocorită de cuvântările și demersurile pentru domnie ale pretendentului Marco – pseudobeizadea.”⁴⁰

II.1.1.5. *Efigie simbolică*

II.1.1.5.1. *Simboluri biblice / creștine / et. al.*

În Scripturi, liliacul este (1) simbolul impurității (apare între păsările necurate, datorită aripilor sale: *Lev* 11,19; *Deut* 14,18), dar și (2) al distrugătorului (distruge idolii: *Is* 2,20). În tradiția creștină a devenit (3) simbolul Diavolului care locuiește în întuneric și fuge de lumină – acesta fiind reprezentat adesea cu aripi de liliac⁴¹. Sfântul Vasile cel Mare – comentând versetul din Isaia 2:20 – asociază liliacul cu idolii și cu Diavolul⁴².

II.1.1.5.2. *Simboluri cantemiriene*

În prima parte a romanului, Liliacul este (1) simbolul discordiei. El este folosit de Cantemir pentru a provoca discuții contradictorii referitoare la întronarea Struțocămilei. Dacă pentru bibliști mamiferul nocturn zburător semnifica necurăția și distrugerea, pentru Cantemir contează doar caracterul său aparent hibrid – nici pasăre, nici animal – având funcția dezagregării adunării celor două împărății (Muntenia și Moldova).

Apoi, el este (2) simbolul (rostitii) adevărului. La prima apariție pare o „mică și de nemică jigăniuță”, însă, pe parcurs (în partea a III-a), intervine în chiar momentul care succede încoronarea Struțocămilei. Și continuă discuția prin care „nu puțină materie de gâlceavă și de scandală înainte pune” cu „toate vorbele de împoncișeturi aducătoare și toate cuvintele de scandală purtătoare”⁴³.

În fine, Liliacul este (3) simbolul independenței. Pardosul ia atitudine și încearcă să-i întrerupă discursul, amintindu-i statutul pe care-l are între vietăți:

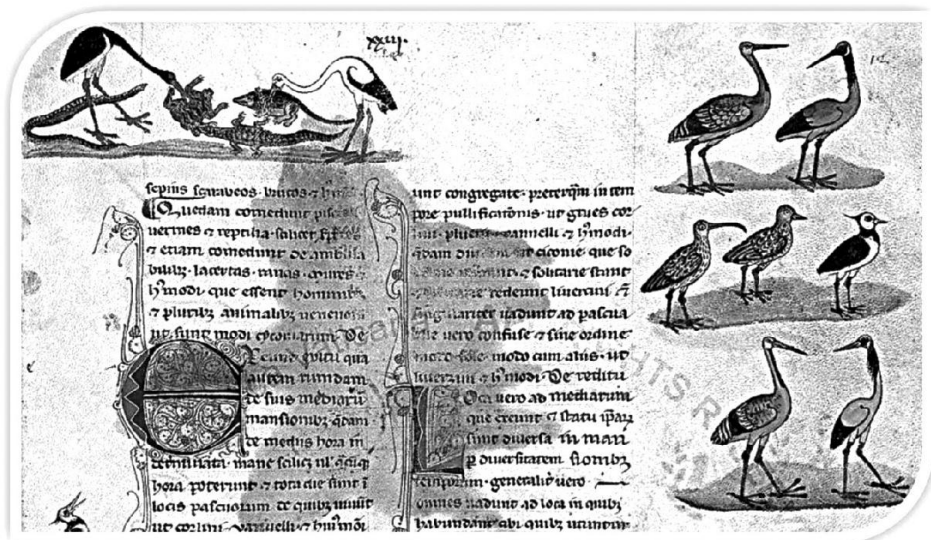
„întâi că fată ca dobitoacele, a doa că la cap ieste ca șoarecele, la aripi ca albinele ieste, a patra că la picioare în fire pe altul să i să asemenea nu are, de vreme ce aripile în picioare și picioarele în aripi îi sint. A cincea că dzua orbăcăiește, iară noaptea ca puhacea purecele în prav ascuns zărește. [...] A mea dar socoteală ieste aceasta: Întâiași dată, singur din sine, supt a căruia monarhie ar vrea a să supune să-l întrebăm, și din voia și alegerea lui nici cât de puțin să nu-l mutăm”⁷⁴⁴.

Astfel Liliacul este somat să aleagă între Vultur și Leu – între munteni și moldoveni. Acest lucru este exprimat clar de către Moimâță (Maimuță): „din doaa una îți alege: sau în aer, sau pre pământ să lăcuiești, și așe, sau supt umbra Vulturului, sau supt brânca Leului te supune.”⁷⁴⁵ El își declară independența, alegându-și a treia împărăție – Întunericul: „pofta Liliacului ieste ca nici supt unghia Vulturului, nici supt talpa Leului a să supune, și nici în aer, nici pre pământ a lăcui”⁷⁴⁶. Dovedindu-se nepărtinitor, imparțial, Liliacul este exclus din adunare; cei care au luat partea minciunii, au exclus adevărul. Aici personajul devine un alter-ego al Inorogului.

II.1.2. Bâtlanul rechizitorial

II.1.2.1. Citat cantemirian	II.1.2.1'. Citat biblic
„Acestea încă vorovind Vidra [...] preste a tuturor nedejde pasirea carea să cheamă Bâtlan cu mare mânie și probozală a o țistui începu și groznice semne din ochi și din cap să tacă îi făcea” ⁷⁴⁷ .	„Iată, dintre păsări, cele pe care să nu le mâncați, să vă îngrețoșați de ele și să le socotiți spurcăciuni: [...] Bâtlanul și cocostârcul, împreună cu neamurile lor.” (MLD III, Lev 11,13.19) ⁴⁸ .

II.1.2.2. Bâtlanul (stârcul): reprezentare grafică (De Artes Venandi Cum Avibus, sec. XIII⁴⁹)

II.1.2.3. Terminologie

Bâtlanul (*Ardea cinerea* / *Ardea purpurea* / *Egretta alba*) (44 x IEROGL.; 2 x BB 1688) este o „pasăre de baltă din ordinul picioroangelor, înaltă de un metru și chiar mai mult, cu pene cenușii, cu gâtul, cu ciocul și picioarele lungi și cu un moț de câteva pene date pe ceafă; stârc cenușiu” (DEX 2009); termenul românesc provine din bg. batlan, ’pasăre de baltă’⁵⁰, de unde sensul de ’bou de baltă’, ’buhai de baltă’ (DOOM 2005). În ebraica Vechiului Testament substantivul feminin חַסִּידָה [chasidah], provenit din חָסִיד [chasid], ’milos, pios’⁵¹ descrie statutul oviparei în „sensul primar de «cea milostivă», pasăre cunoscută pentru grija și afecțiunea față de pui”⁵². În MS 45 și în MS 4389 este tradusă ca ’erodiu / erodiul’, posibil din gr. LXX ἐρωδιὸν [herodion] și din lat. *VG erodionem*. În etiopiană ibisul este numit ’arodayon / ’arodayno / ’ordayon’⁵³.

II.1.2.4. Identificare istorică

Bâtlanul este decriptat prin „Scara tâlcuitoare” drept „Dimachi, Capuchehaia (reprezentantul domnului la Constantinopoli)”⁵⁴. Grecul Chiriță Dimachi a fost numit de Constantin Duca (Vidra) capuchehaie la Poartă, după ce a fost mai înainte capuchehaia lui Brâncoveanu⁵⁵. Însă și-a trădat domnul – pe Duca Vodă – în favoarea celuiilalt.

II.1.2.5. Efigie simbolică

II.1.2.5.1. Simboluri biblice / creștine / et. al.

Biblia oferă pentru bâtlan precizarea că face parte dintre păsările necurate, fiind implicit (1) simbolul impurității (*Lev* 11,19; *Deut* 14,18). În tradiția europeană (și în cea africană) este (2) simbolul indiscreției și (3) al curiozității abuzive (își vâra... ciocul peste tot)⁵⁶. Însă bâtlanul a primit și sensuri pozitive în simbolica tradiției creștine, fiind (4) simbolul vigilenței⁵⁷, (5) al cumpătării⁵⁸ și chiar (6) al lui Cristos care plânge pe Muntele Măslinilor (stârcul plânge conform unei legende)⁵⁹.

II.1.2.5.2. Simboluri cantemiriene

Conform unei legende din Antichitate, bâtlanul era dușmanul vulturului și prietenul corbului⁶⁰. Personajul din Istoria ieroglifică respectă oarecum această a doua caracteristică. Însă nu în totalitate. În adunarea animalelor, Vidra susținea că este nevoie de un alt conducător (nu de Struțocămilă), care să fie neutru celor două împărății, propunându-și aluziv candidatura printr-o modestie aparte:

„eu, cu proasta mea socoteală, așe mai de folos a fi ași afla, ca gâlceava a atâtea guri în zădar să părăsim și un chip ca acela să găsim, carile într-îmbe părțile a face să nu aibă, pentru ca priița firească mai mult într-o parte sau într-altă parte să nu-l năstăvască, ce numai orice ar pofți dreapta socoteală, aceia să dzică, să facă și cu giudecata să aleagă”⁶¹.

Bâtlanul îl cunoștea bine pe fostul său stăpân. De aceea prin decizia de a lua cuvântul și a-i revela intențiile ascunse el devine (1) simbolul revelator al unei indiscreții care, totuși, face bine adunării, deoarece un pretendent sâcâitor la tron va fi eliminat. El își începe astfel rechizitoriul:

„Tu, o, Vidro, di ai fi sau din pasirile zburătoare, sau din dobitoacele pre uscat îmblătoare [...] jiganie în neam prepus, dintr-altă stihie și supt altă monarhie supusă fiind, cum socotești că pentru lucrurile ție în rădăcina lor necunoscute învățatura cea mai bună și sfatul cel mai ales a da vii putea? [...]. Au nu tu odănoară prin fundul mării prinblându-te și spre vânarea peștelui șipurindu-te, eu din fața apei te oglindiiam? Ce poate fi că sau nechemată ai vinit la locul ce nu ți s-au cădzut, sau, de te-au chemat cineva prin greșala neștiinții aceasta s-au făcut.”⁶²

Din spusele sale, Vidra (Constantin Duca) a ajuns la adunare nechemată și nedorită, având interese meschine și personale. Vidra a ripostat, dându-l în vileag că era omul muntenilor („pasăre de aer”) și în același timp, al turcilor („pește de apă”). Din cauza caracterului său incert, Bâtlanul ar putea fi catalogat drept pseudo-hibrid in malo sensu.

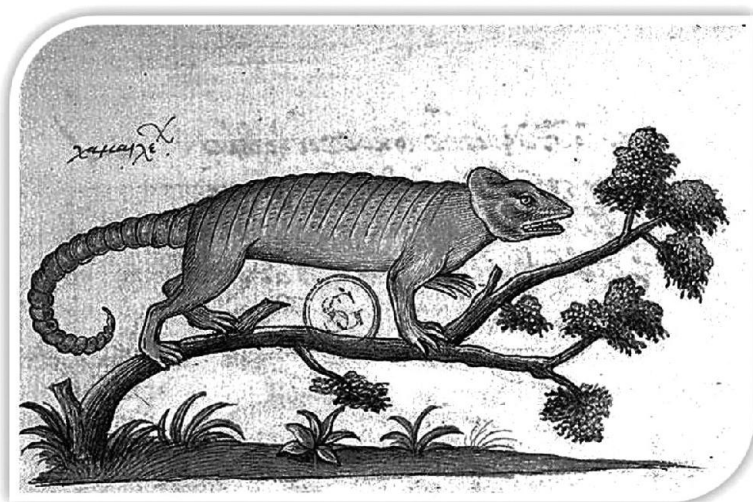
II.2. Măști hibride *in malo sensu*:

Hameleonul intrigant, Camilopardalul diplomatic și Guziul orb

II.2.1. Hameleonul intrigant

II.2.1.1. <i>Citat cantemirian</i>	II.2.1.1'. <i>Citat biblic</i>
„Aședară, și într-acesta chip Hameleonul , după ce cât putu cătră toți minciunile fiarsă, coapsă, sără, pipără, înghiți și borî, într-un duh la locul unde Inorogul să afla alergă.” ⁶³	„Dintre micile viețuitoare care mișună pe pământ, iată pe care să le socotiți drept necurate: [...], cameleonul .” (MLD III, Lev 11,29-30) ⁶⁴

II.2.1.2. *Hameleonul (cameleonul): reprezentare grafică (Bestiaire, sec. XVI⁶⁵)*

II.2.1.3. Terminologie

Cameleonul (*Chamaeleo vulgaris*) (169 x IEROGL.; 1 x BB 1688) este o „reptilă arboricolă și insectivoră din regiunile tropicale, cu gheare ca un clește, care o ajută să se prindă de copaci, și cu proprietatea de a-și schimba culoarea corpului potrivit mediului înconjurător sau în funcție de dispoziție.” (DEX 2009). În ebraică, termenul utilizat în Lev 11:30 este צִיָּ [coach], 'abilitate, putere'⁶⁶ și „vine de la un radical puțin uzitat, cu sensul «a fi puternic»”⁶⁷. Cuvântul ebraic face referire la un tip de șopârlă care trăiește în Siria și în Palestina, cățărându-se pe ziduri. Pentru cameleon în ebraică se folosește cuvântul *tin'ešemeth*⁶⁸. În MS 45 și în MS 4389 termenul este tradus ca 'hameleon / hamelion' intrând prin filiera LXX în care se folosește termenul compus χαμαιλέων [*chamaileon*] (din gr. *chamai*, 'pe pământ' și *leon*, 'leu'), adică 'leu [care se târăște] pe pământ'⁶⁹. Isidor din Sevilla în secolul al VII-lea spune despre această reptilă următoarele:

„Cameleonul nu are nici o culoare, dar este pestriț precum pardosul. Este numit astfel deoarece seamănă cu o cămilă și cu un leu. Trupul cameleonului preia cu ușurință culorile pe care le vede, dar înfățișarea corpului altor animale mai mari nu este atât de ușor de modificat.” (Etimologii, XII, 2, 18)⁷⁰

II.2.1.4. Identificare istorică

Hameleonul este asociat în „Scara tâlcuitoare” cu Scarlat Ruset⁷¹. Din familia Cupăreștilor (fiii „Grecului Cupariul cel bătrân”⁷²: Iordache – Pardosul; Mihalache – Râsul; Scarlat – Hameleonul; și Manolache – Veverița) proveneau boierii pe care Constantin Cantemir a vrut să-i ucidă⁷³ și despre care spune Aurel H. Golimas astfel:

„Aceștia aveau toate însușirile unor aventurieri: agerime de minte, îndrăzneală și dibăcie, dar aveau și cusururile lor firești: lăcomie și lipsă de orice scrupul. Intriga și disimularea erau mânuite cu măiestrie.”⁷⁴

Scarlat, fratele mai mic al lui Iordache a fost elevul lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul (Camilopardalul) la Istanbul. Dacă Iordache (Pardosul) este caracterizat în viziunea lui Cantemir de „răutate peste răutate, vicleșug peste vicleșug și nebunie peste nebunie”⁷⁵, Scarlat (Hameleonul) „la puțința trupului mai mult decât un șoarece nu era [era mic, Șt.Ș.], însă în puterea a învoinții a tot răul decât un balaur mai putincios era [era foarte rău, Șt.Ș.]”⁷⁶. Acest om mic și plin de răutate s-a angajat să-l atragă pe Dimitrie Cantemir în cursă pentru a fi capturat de munteni⁷⁷.

II.2.1.5. Efigie simbolică

II.2.1.5.1. Simboluri biblice / creștine / et. al.

Biblia oferă pentru cameleon o singură menționare – și aceea îndoielnică (în Lev 11,30 se pare că este vorba în originalul ebraic de o șopârlă – vezi secțiunea

II.2.1.3.). Conform textului din Levitic cameleonul este (1) simbolul impurității, iar în tradiția creștină este (2) simbolul fățarniciei (prin schimbarea culorii pielii) și (3) al nestatorniciei⁷⁸. [*] În filosofia greacă, era considerat simbolul Aerului personificat (unul din cele patru Elemente)⁷⁹.

II.2.1.5.2. Simboluri cantemiriene

Despre Hameleon s-ar putea spune multe lucruri, dat fiind faptul că – atenționează Bogdan Crețu – „este responsabil de mai bine de jumătate din materia epică a romanului, dominând, din acest punct de vedere, a doua parte a cărții.”⁸⁰ Cantemir îi oferă un portret de toată „frumusețea”, din care am putea deduce multe dintre caracteristicile sale simbolice: „organul fărălegii, vasul otrăvii, lingura vrăjbiei, tocul minciunilor, silta amăgelii, cursa vicleșugului, văpsala strâmbătății și vândzitoriul dreptății”⁸¹. Datorită acestor caracteristici, el poate fi numit iuda romanului, chiar Anticristul adunării animalelor – (1) simbolul întrupării malefice.

Apoi, el este (2) simbolul intrigantului neobosit, a cărui caracteristică este mișcarea: „de acasă la Șoim, de la Șoim la Inorog, de la Inorog la Crocodil, de la Crocodil la Dulăi, de la Dulăi înapoi la Șoim”, precum observă Elvira Sorohan⁸². Apoi, cameleonul este (3) simbolul versatilității și (4) al ipocriziei.

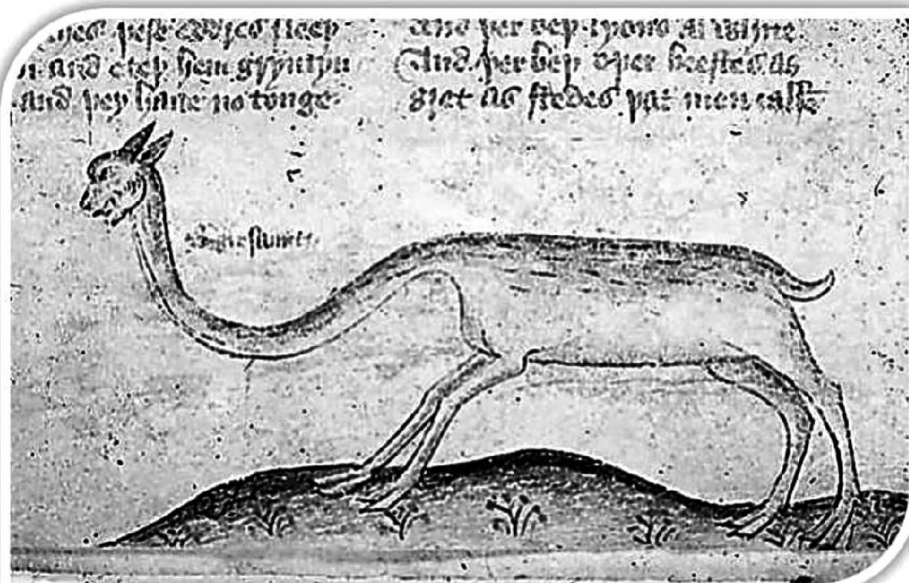
Cărturarul moldav preia de la Pliniu o caracteristică a cameleonului – faptul că se hrănește cu aer: „Alt glas sau cântec nu are, fără numai ca un foale, de văzduh împlându-să, când să răzsufflă, ca foalele când să răzsufflă, coșul îi răzsună.”⁸³ Ce se poate deduce de aici? Că totodată el este (5) simbolul incapacității malefice, precum subliniază Bogdan Crețu:

„personajul poate fi interpretat ca o întruchipare a golului, ca o formă a vidului; nimic nu are consistență în tot ceea ce face și simte acest Hameleon: hrănindu-se cu văzduh, el nu poate produce decât... nimic. Totul este de fațadă, totul e simplă butaforie în acțiunile acestui ticălos care se ia în serios, acoperindu-se, astfel, de ridicol.”⁸⁴

II.2.2. Camilopardalul diplomatic

II.2.2.1. Citat cantemirian	II.2.2.1'. Citat biblic
„Această jiganie la trup cât cămila ieste de mare, pielea [...] pestriță și picată îi ieste, de unde și numele, poate fi, Cămilăpardos i s-au alcătuit.” ⁸⁵	„Acestea dobitoace să măncați: [...] Cerbu și căprioară, și buhaiu, și țap sălbatec, și inorodu, și zimbru, și cămilopardos.” (MS 45, MLD V, Deut 14,3.5) ⁸⁶

II.2.2.2. Camilopardalul (girafa): reprezentare grafică (*Travels in Middle English, sec. XV*⁸⁷)

II.2.2.3. Terminologie

Cămilopardosul / camelopardul sau girafa (*camelopardalum* / *camelopardalis giraffa*) (58 x IEROGŁ.; 1 x BB 1688) aparține unui „gen de mamifere rumegătoare cu gâtul și picioarele de dinainte lungi, cu capul mic, cu blana albicioasă cu pete brune, care trăiesc în Africa (Giraffa).” (DEX 2009). Problema este că ebraicul זֶמֶר [*zemer*] tradus prin ‘capră sălbatică, antilopă’ (după Gesenius și Bochart)⁸⁸ – utilizat în *Deut* 14:5 – nu are nici o legătură cu termenul românesc „girafă”. Cuvântul „Camilopardal” a intrat în BB 1688 pe filiera Septuagintei (LXX). În LXX deja era utilizat cuvântul καμηλοπάρδαλις [*camelopardalin*], compus fiind din substantivele καμηλος [*camelos*] ‘cămilă’ și πάρδαλις [*pardalis*], ‘leopard / panteră’ semnificând „cămila-leopard”. În VG este utilizată varianta *camelopardalis*. Acest termen a suscitat imaginația călătorilor din Egipt, Etiopia, India sau Arabia care descriau animalul ca pe o creatură hibridă cu gât de cal, picioare de bou și cap de cămilă⁸⁹. Camilopardalul „a intrat în vocabularul limbii grecești pe cale orientală incertă”⁹⁰; mai aproape de termenul nostru stă cuvântul arab *ziraafa*, care înseamnă ‘adunare de animale’⁹¹. În Scripturi cuvântul este un *hapax*, unica referință (*Deut* 14:5) fiind tradusă astfel: *cămilopárdos* (MS 45, MS 4389, BB 1688) sau *camelopard* (BB 1795)⁹².

II.2.2.4. *Identificare istorică*

Camilopardalul nu este altcineva decât efigia lui Alexandru Mavrocordat Exaportit⁹³. Grec de origine, el provenea „din marginile Etiopiei” (tatăl său era grec din insula Hios din Marea Egee) și era „prea învățat în toate învățăturile: așa filosoficești, astronomicești, cum și teologești; care se arată din cărțile ce au făcut și se află tipărite, om vestit și la Împărățiile creștinești” (conform lui Nicolae Costin): a studiat filosofia, teologia și medicina la Roma, Padova și Bologna și astfel a devenit mare dragoman (ministru de externe) al Curții din Constantinopol⁹⁴. Era caracterizat ca și ceilalți demnitari ai Porții otomane de o „lăcomie fără margini, lipsă de caracter și ambiții meschine”⁹⁵, inițiat fiind în mecanismele dobândirii avuțiilor de către Panaioti Nikussios (Lebăda bătrână), întemeietorul Fanariotismului și predecesorul său la Marea Dragomanie⁹⁶.

II.2.2.5. *Efigie simbolică*

II.2.2.5.1. *Simboluri biblice / creștine / et. al.*

Girafa este considerată în Biblie (1) simbolul animalului curat (Deut 14:5), în Renaștere dobândind sensul de (2) simbol al puterii⁹⁷. Pe parcurs i s-au atribuit ca efigii simbolice (3) elocvența, (4) ambiția și (5) cochetăria⁹⁸.

II.2.2.5.2. *Simboluri cantemiriene*

Camilopardalul ca mască simbolică dobândește în Istoria ieroglică un sens suplimentar celor de mai sus. El devine (1) simbolul lăcomiei, prin chiar cuvintele sale: „din izvoarele Nilului cu gura apă să bea în inimă având”⁹⁹. Bogdan Crețu specifică faptul că personajul s-a contaminat în Constantinopol cu pofa produsă de verbul „a avea”:

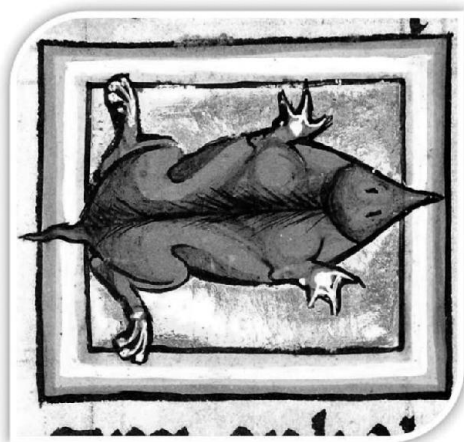
Să dezlegăm alegoria. Să recurgem, de fapt, la decriptarea pe care autorul o face la scara finală, «a numerelor și cuvintelor ieroglicești tâlcuitoare»: apa Nilului ar reprezenta «Adunarea și împrăștierea lăcomiei». Prin urmare, având ambiția de a răzbate până la izvoarele Nilului, Camilopardalul nu vrea decât să devină un bun cunoscător al tainelor celor mai ascunse ale Cetății Epithimiei, deci ale lăcomiei. [...] În Cetatea Epithimiei lăcomia este o calitate. [...] Regulile acestei lumi sunt simple: cu cât dai mai mult, cu atât ajungi mai rapid în postura de a pretinde, la rândul tău, cât mai mult.”¹⁰⁰

Acest personaj avid primește și (2) eticheta ipocriziei, având „puterea de a se automodela”¹⁰¹; și, în fine, devine (3) simbolul trufiei și în rolul dobândit „îi place să se lase măgulit, chiar implorat.”¹⁰²

II.2.3. Guziul orb

II.2.3.1. <i>Citat cantemirian</i>	II.2.3.1'. <i>Citat biblic</i>
„Guziului Orb fericită îi iese viața, când în întunerecul suptpământului împlă, iară când pre fața pământului iese, nu mai curând radzele soarelui îl încăldzesc decât unghile Blendăului îl sfridelesc” ¹⁰³	„Dintre micile viețuitoare care mișună pe pământ, iată pe care să le socotiți drept necurate: [...], cârțița.” (MLD III, Lev 11,29-30) ¹⁰⁴

II.2.3.2. *Guziul-orb (cârțița): reprezentare grafică (The Ashmole Bestiary, sec. XIII)¹⁰⁵*

II.2.3.3. Terminologie

Guziul, guzul, gujul, guzganul (talpa europea) (15 x IEROGL.; 1 x BB 1688) este „nume generic dat unor animale din ordinul rozătoarelor care trăiesc sub pământ” (Micul Dicționar Academic, 2010¹⁰⁶); termenul provine din magh. *güzü*, ’șoarece’¹⁰⁷. În textul din *Lev* 11,29 este uzitat substantivul masculin תולע [choled], un *hapax* care este tradus destul de diferit în unele versiuni ale Bibliei: fie prin ’nevăstuică’, fie prin ’guziu / cârțiță’, fie prin ’șobolan’, fie chiar prin ’patruped impur’¹⁰⁸. În siriacă și arabă termenii corespunzători cuvântului *choled* înseamnă ’cârțiță’, însă în Palestina nu trăiește cârțița, ci nevăstuica. Astfel că unii traducători au fost puși în dificultate în fața acestui cuvânt¹⁰⁹. În LXX este tradus prin ή γαλή [he galé], iar în VG prin *mustela*, majoritatea traducătorilor români optând pentru varianta ’nevăstuică’¹¹⁰; există însă și excepții (BB ANANIA 2001; BB CATOLICĂ 2016; BB CORNILESCU REV. 2016 etc. utilizează termenul ’cârțiță’). Apare o ambiguitate în BB 1688: ambele manuscrise românești MS 45 și MS 4389 comparate cu originalul ebraic, traduc în Versetul 30 תולע [chomet] prin ’guziu / guzeil’, dar de fapt cuvântul se referă la o reptilă (unii îl traduc prin ’melc’); în schimb, versetul 29

conține cuvântul *choled* (pe care l-am explicat mai sus), care este tradus în BB 1688 prin 'mîța' (MS 45) și 'nevăstuica' (MS 4389). De precizat este faptul că în varianta „guziu-orb” termenul românesc se referă strict la cârțiță.

II.2.3.4. *Identificare istorică*

Guziul-orb este masca „Dediului, Medelnicerul de Galați”, conform lui Em. C. Grigoraș¹¹¹. Un medelnicer se ocupa cu apa de spălat la mesele domnești și îngrijea veselă, ne spune Dimitrie Cantemir în *Descrierea Moldovei*¹¹². Însă editorii *Istoriei ieroglifice* de la Chișinău (2003) susțin că este vorba despre spătarul Dediul Codreanu de la Galați (cel care purta spada domnului¹¹³), „personalitate militară a vremii, dar de origine socială destul de umilă”¹¹⁴. Ana (Nevăstuica), fiica sa și viitoarea soție a lui Mihai Racoviță (Struțocămila) este personaj principal sub numele de Helge, în alegoria nunții sale¹¹⁵.

II.2.3.5. *Efigie simbolică*

II.2.3.5.1. *Simboluri biblice / creștine / et. al.*

Guziul este (1) simbolul biblic al impurității (Lev 11,30). În tradiția creștină simbolizează (2) orbirea, (3) înțelepciunea subpământeană, (4) distrugerea și chiar (5) moartea¹¹⁶.

II.2.3.5.2. *Simboluri cantemiriene*

În Istoria ieroglifică personajul analizat este (1) simbolul izolării, (2) al orbirii și (3) al compromisului. El nu se dă înapoi de la stabilirea unei căsătorii convenabile între fiica sa și o persoană suspusă, precum era Mihai Racoviță. Acest lucru îl propulsează pe Guziul-orb în anturajul domnitorului, devenindu-i socru acestuia. Fapt care nu-l împiedică pe Lupul înțelept să aibă o previziune: așa cum suprafața pământului nu este un mediu propice pentru Guziul-orb, la fel nici tronul nu este un loc potrivit pentru Struțocămila.

Concluzii

Din raportul lucrării cantemiriene cu Biblia, am extras câteva idei conclusive.

(1) „Tribuna” Inorogului este... o carte (Istoria ieroglifică). Acest prim roman național pe care îl cunoaștem are un substrat istoric bine definit¹¹⁷, încărcat totuși cu elemente mitologice, biblice, creștine etc. în stil baroc. Acțiunea se derulează într-o adunare de tip oriental desfășurată pentru alegerea unui domn. Personajele discută între ele; însă cel care vorbește la persoana întâi este Inorogul (*alter ego*-ul autorului). Era recunoscut în epocă faptul că Dimitrie Cantemir avea talent oratoric. Nicolae Costin afirmă despre el că în anul 1710, când a ajuns pe tronul Moldovei,

„au făcut voroavă singur”¹¹⁸, adică a rostit un discurs public – fapt care a marcat auditoriul. Problema este alta: în Biblie se discută despre adunări menite ungerii unui domn, însă cel care vorbește în *Istoria ieroglifică* nu este Qohéletul – care asemenea lui Solomon, și-a scris Ecclesiastul său – *Divanul*, prin susținerea unui discurs în fața unor oameni care îi apreciază abilitățile intelectuale. El este mai degrabă unul care, asemenea lui Roboam, își rostește discursul în fața unui popor care-l va respinge. Presimțind aceasta, este plin de amărăciunea descoperirii – nu a unui interval de colaborare între oameni, ci a unui carnaval în care oamenii și-au luat măști de animale!

(2) *Șablonul simbolicii* Istoriei ieroglifice este biblic, tradițional-creștin – chiar extra-creștin, meta-istoric. În *Istoria ieroglifică* unele personaje considerate malefice în teologia simbolică precum lupul, șacalul sau crocodilul – se avântă în slujba dreptății, iar altele, considerate pozitive precum lebăda – slujesc răului. Dintre măștile animale pseudo-hibride pe care le-am parcurs în prezentul studiu, câte sunt conforme cu hermeneutica zoo-simbolului sacru și câte nu (de notat că „hieroglifa” însemna la origine „literă sfântă”)? Ofer pentru comprehensivitate maximă un tabel comparativ al celor două tradiții – cantemirologică și creștină. În el apar măștile animaliere, însoțite de notița simbolului corespunzător și semnul „+” sau „-”, oferind un răspuns pozitiv sau unul negativ, în funcție de rezultatele obținute.

Mască animalieră	Tradiția creștină	<i>Istoria ieroglifică</i>
Liliac	(-) simbolul minciunii (al Diavolului)	(+) simbolul independenței și adevărului
Bâtlan	(-) simbolul indiscreției malefice	(+) simbolul indiscreției benefice
Cameleon	(-) simbolul răului	(-) simbolul răului
Camilopardal	(+) simbolul purității	(-) simbolul lăcomiei
Guziu-orb	(-) simbolul orbirii	(-) simbolul orbirii

Observăm că doar cameleonul și cârțița (guziul orb) au o simbolistică asemănătoare în cele două lucrări și deducem că Dimitrie Cantemir a forțat tiparele simbolului biblic, într-o vreme în care încă funcționa Inchiziția în Europa. Există și alte tipare pe care Inorogul nu a vrut să le respecte. De exemplu: prin [par]odioasa apariție a soției adultere a Struțocămilei – Helge (Nevăstuica / Hermina), care, în ciuda purității reclamate de nume și de tradiția creștină (simbol al Fecioarei), „până a nu să mărita era nevastă, iară măritându-să, au ieșit fată”¹¹⁹ – Cantemir sparge *tiparul zeiței-fecioare* care transpare din miturile universale în tradiția creștină și se fixează în folclorul nostru¹²⁰. Același lucru îl face și cu zeița Biruința („pe Biruință dragostele o biruiră...”). În schimb, păstrează *tiparul fraților dușmani*¹²¹, Filul (Antioh) fiind privit în mod antagonic în raport cu Inorogul (Dimitrie): „grea greuimea filului și sprintină iuțimea inorogului”¹²².

(3) *Titlul „Din paradis în «Vavilonul» animalelor” caracterizează* Istoria ieroglică. În ordinea lor biblică, există trei paradisuri animaliere: Edenul, paradisul terestru; Arca lui Noe, paradisul supra-acvatic; și Terra, paradisul scos din foc, plasat în viitorul profetic, atunci când „lupul și mielul vor paște împreună”, iar „șarpele va mânca pământ” (*Is 65,25*). Undeva între ultimele două se înalță Babelul – poartă a zeilor, turn al oamenilor și martor al încurcării limbilor. Este unul eteric, nebular, artificios, produs de îngâmfarea omului. Dacă oamenii se comportă în el ca animalele, acesta poate fi asimilat unui al patrulea paradis: al nebunilor¹²³. În această accepție, fiecare din cele patru elemente clasice este element-pereche pentru unul dintre paradisuri: pământul / Edenul; apa / Arca; aerul / Babelul; focul / Terra Nova.

Romanul cantemirian debutează cu o referire directă la construirea „Vavilonului”, împodobit cu grădinile suspendate ale Semiramidei. Însă Babilonul și Babelul trimit la același topos, caracterizat de termenul acadian *bab*, „poartă”¹²⁴. În ordinea apariției, Edenul a fost primul paradis al animalelor: al fericirii primordiale. Mai târziu, în mijlocul distrugerii Diluviului li s-a deschis un al doilea paradis animalelor – al salvării, prin Arca lui Noe. Urmează cel despre care am scris mai sus – paradisul Noului Pământ, care încă nu a apărut din punct de vedere istoric. Cantemir refuză să-și plaseze acțiunea în Eden, în Arcă sau în viitorul profetic, pe pământ, pe apă sau dincolo de focul Judecății Finale. El își înalță scena în văzduh, făcând aluzie la turnul Babel, loc în care s-au încurcat limbile omenești și unde au apărut primele mari sciziuni din istorie. Țara Românească și Moldova în loc să fie un Paradis terestru sau măcar o Arcă în fața năvălirii apelor Islamului, devin toposul în care se înalță sfidător spre cer turnul răzvrătirii, Babelul¹²⁵. Iar personajele au „limbile” încurcate și au limbajul... animalic: unul vorbește limba lăcomiei, altul – limba trufiei, altul – limba prostiei, altul – limba adulterului și prea puțini rostesc limba adevărului, a dreptății sau a iubirii de aproapele. De aceea ne putem gândi la oameni ca animale, iar la Babel ca „paradis animalic”. Citind romanul fără „Scara tâlcuitoare” ai spune că acest „paradis” utopic este unul artificial, creat de parveniții societății. El este plasat de autor printr-un joc de timpuri istorice¹²⁶ într-un *illo tempore* unde, în absența antroipoizilor, animalele primesc prerogative raționale, însoțite însă de tot ceea ce înseamnă vicii și virtuți – aidoma societății umane. În plus, apariția unor hibridi zoomorfici te intrigă prin asemănarea lor cu *nephilimii* – uriașii ante-diluvieni, care au apărut din coabitarea dintre Fiii lui Dumnezeu cu fetele oamenilor (*Gen 6*). Locul în care se desfășoară acțiunile este un iad veritabil, deoarece, ca și în *Ferma* lui Orwell animalele sunt controlate de o întruchipare a răului (materializată prin apariția malefică a Corbului – „strigoi de smoală” promovat mai târziu în literatura lumii de E.A. Poe). Consider că Dimitrie Cantemir face referire la acest aspect babelic al societății umane, când își începe romanul astfel: „Mai dinainte decât temelile Vavilonului a să zidi [...] între crierii Leului și tâmplele Vulturului vivor de chitele și holbură de socotele ca aceasta să scorni.”¹²⁷

În cartea *Imposibila întoarcere*, Marin Preda ne redă reacția unui om simplu, de la țară, care a văzut la grădina zoologică girafa: „A stat și s-a uitat la ea o zi întreagă, încremenit, și nu se mai sătura văzând-o cum ajunge cu botul prin vârfurile copacilor. Lăsându-se seara, și-a luat în cele din urmă ochii de la ea și plecând, a clătinat din cap și a exclamat: «Asta e ceva care nu există!»”¹²⁸ Dacă animale fabuloase cantemiriene precum *Coracopardalis*-ul (corbul-leopard) sau Struțocămila nu există în lumea reală, atunci cu siguranță că liliacul, bătlanul, cameleonul, girafa și cârțița există! De aceea Prințul Cantemir ne invită prin *Istoria ieroglifică* în turnul lui Nimrod, numit de bibliști *Bab-ilu* sau *Babel*, pentru a reconstitui și a restitui istoriei noastre naționale portretele celor implicați în discuțiile, acțiunile și evenimentele începutului de secol XVIII. Și dacă are loc iarăși acolo încurcarea limbilor, este numai pentru că și animalele au uneori dorințe meschine precum oamenii. Căci altfel cum putem explica răspândirea lor pe întreg pământul?

Bibliografie

Bibliografie principală și secundară

1. ARVINTE, Vasile, Ioan Caproșu (coord.), *Monumenta Linguae Dacoromanorum: Biblia 1688, III: Leviticus*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1993.
2. ARVINTE, Vasile, Ioan Caproșu (coord.), *Monumenta Linguae Dacoromanorum: Biblia 1688, V: Deuteronomium*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1993.
3. BĂDILIȚĂ, Cristian et al., *Septuaginta*, vol. I: *Geneza, Exodul, Leviticul, Numerii, Deuteronomul*, București / Iași, Colegiul Noua Europă / Polirom, 2004.
4. BIEDERMANN, Hans [I], *Dicționar de simboluri*, vol. 1: *A–N*, București, Editura Saeculum I.O., 2002.
5. BIEDERMANN, Hans [II], *Dicționar de simboluri*, vol. 2: *O–Z*, București, Editura Saeculum I.O., 2002.
6. BRANT, Sebastian, *Das Narrenschiff*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2004.
7. CÂNDEA, Virgil (coord.), *Istoria românilor*, vol. V: *O epocă de înnoiri în spirit european (1601–1711/1716)*, București, Editura Enciclopedică, 2003.
8. CANTEMIR, Dimitrie [I], *Istoria ieroglifică*, P.P. Panaitescu, I. Verdeș (ed.), București, Editura Minerva, 1997.
9. CANTEMIR, Dimitrie [II], *Opere*, vol. I: *Divanul, Istoria ieroglifică, Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Virgil Căndea (ed.), București, Editura Academiei Române & Editura Univers Enciclopedic, 2003.
10. CANTEMIR, Dimitrie [III], *Istoria ieroglifică*, vol. I, București / Chișinău, Editura Litera Internațional, 2001.

11. CANTEMIR, Dimitrie [IV], *Istoria ieroglifică*, vol. II, București / Chișinău, Editura Litera Internațional, 2001.
12. CANTEMIR, Dimitrie, *Cuvânt panegiricesc de laudă Marelui Mucenic Dimitrie din Tesalonic (1719)*, Andrei & Valentina Eșanu (ed., tr.), Iași, Editura Doxologia, 2017.
13. CANTEMIR, Dimitrie, *Descrierea Moldovei*, București, Editura Minerva, 1986.
14. CĂRĂBUȘ, Cristina-Mariana, *Zoonimie biblică românească*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2017.
15. CARVAJAL, Carol Styles, Jane Horwood, Nicholas Rollin (eds.), *Concise Oxford Spanish Dictionary: Spanish-English / English-Spanish*, Oxford, Oxford University Press, 2004.
16. COTEANU, Ion et al. (coord.), *Dicționarul explicativ al limbii române*, ed. II, București, Univers Enciclopedic, 2009.
17. CREȚU, Bogdan [I], *Inorogul la Porțile Orientului. Bestiarul lui Dimitrie Cantemir: studiu comparativ*, vol. I: *Premise. Bestiae Domini*, Iași, Institutul European, 2013.
18. CREȚU, Bogdan [II], *Inorogul la Porțile Orientului. Studiu comparativ*, vol. II: *Bestiae diaboli*, Iași, Institutul European, 2013.
19. CURTICĂPEANU, Doina, *Arhipelagul baroc în Dimitrie Cantemir. Melanholia neasemuitului Inorog*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1973.
20. EȘANU, Andrei (coord.), *Neamul Cantemireștilor. Bibliografie*, Chișinău, Pontos, 2010.
21. GOLIMAS, Aurel H., *Despre capuchehăile Moldovei și Poruncile Porții către Moldova. Până la 1829* (Teză de doctorat), Iași, Tipografia Ligii Culturale, 1943.
22. GRACIÁN Y MORALES, Baltasar, *Oráculo manual y arte de prudencia*, Madrid, CSIC, 2003.
23. GRIGORAȘ, Em. C. (ed.), *Lupta dintre Inorog și Corb*, București, Editura Casei Școalelor, 1927.
24. HALL, James, *Dictionary of Subjects and Symbols in Art*, New York – London, Harper & Row Publishers, 1974.
25. İNALCIK, Halil, *Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu*, vol. 2, 7, Odunpazarı / Eskişehir, Osmangazi Üniversitesi, 2005.
26. IORGA, Nicolae, *Bizant după Bizanț*, București, Editura Enciclopedică Română, 1972.
27. LOWNDES, Isaak, *A Modern Greek and English Lexicon*, vol. 2, London, Black, Young & Young, 1837.
28. McKENZIE, John L., *The Dictionary Of The Bible*, New York, Simon & Schuster, 1995.
29. MEHEDINȚI, Simion, *Scrieri despre educație și învățământ. Antologie*, Dumitru Muster (ed.), București, Editura Academiei Române, 1992.

30. MIHĂILESCU, Gabriel, *Universul baroc al „Istoriei ieroglifice”: între retorică și imaginar*, București, Editura Academiei Române. Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2002.
31. MILTON, John, *Paradisul pierdut*, Aurel Covaci (tr.), București, Editura Minerva, 1972.
32. MOISA, Constantin (cons. ed.), *Dicționar Biblic*, vol. 1: A–H, Editura Stephanus, București, 1996.
33. MUNTEANU, EUGEN (coord.), *Monumenta Linguae Dacoromanorum: Biblia 1688, XIII: Isaias*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014.
34. NICOLAE, Florentina, Nicoleta Stanca (coord.), *International Journal of Cross-Cultural Studies and Environmental Communication. Special Issue: Constantin Brancoveanu's Legacy*, Constanța, Editura Universitară, 2015.
35. OLDERR, Steven, *Symbolism: A Comprehensive Dictionary*, 2nd ed., Jefferson / London, Mc Farland & Co., Inc., Publishers, 2012.
36. PARKER, J.W. (ed.), *The Bible Cyclopeda*, vol. I, London, J.W. Parker West Strand, 1841.
37. PECICAN, Ovidiu, *Hieroglifele cantemiriene: incursiuni istorico-hermeneutice*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2016.
38. PECICAN, Ovidiu (ed.), *Cantemir și ieroglifele. Descifrări cantemiriene*, vol. II, Cluj-Napoca, Editura Ecou Transilvan, 2014.
39. PECICAN, Ovidiu (ed.), *Cantemiriade. Descifrări din Istoria ieroglifică* vol. III, Cluj-Napoca, Editura Ecou Transilvan, 2014.
40. PECICAN, Ovidiu (ed.), *Hieroglife și animale. Descifrări cantemiriene*, vol. I, Cluj-Napoca, Editura Grinta, 2012.
41. REDHOUSE, Sir James William, *Turkish Dictionary, in Two Parts, English and Turkish, and Turkish and English*, London, B. Quaritch, 1880.
42. ROSEN, Brenda, *The Mythical Creatures Bible: The Definitive Guide to Legendary Beings*, New York / London, Sterling, 2009.
43. RUȘTI, Doina, *Bestiarul cantemirian*, Iași, Editura Universitas, 2007.
44. RYKEN, Leland, J.C. Wilhoit, T. Longman III (eds.), *Dicționar de imagini și simboluri biblice*, Oradea, Editura Casa Cărții, 2014.
45. SOROHAN, Elvira, *Cantemir în cartea hieroglifelor*, București, Editura Minerva, 1978.
46. STOICESCU, Nicolae, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV–XVII*, București, Editura Enciclopedică, 1971.
47. STORMONTH, James, *Etymological and pronouncing dictionary of the English language*, Edinburgh / London, William Blackwood and Sons, 1879.
48. TOMA DIN AQUINO (aut.), Alexander Baumgarten (coord.), *Summa Theologica*, vol. I, Iași, Editura Polirom, 2009.
49. VINTILĂ-RĂDULESCU, Ioana (coord.), *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*, Ed. II, București, Editura Academiei Române / Editura Univers Enciclopedic, 2005.

50. WOLF, Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez (Classical Ethiopic): Ge'ez-English, English- Ge'ez*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2006.

51. XENOPOL, A.D., *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. VII: *dela Matei Basarab și Vasile Lupu până la Brancovanu (1633–1689)*, București, Editura Cartea Românească, s.a.

Articole

52. JOOST-GAUGIER, Christiane L., „*Lorenzo the Magnificent and the Giraffe as a Symbol of Power*”, în: *Artibus et Historiae*, Vol. 8, No. 16 / 1987, pp. 91-99.

53. OBEDEANU, C.V., „*Aga Constantin Bălăceanu: Conferință*”, în: *Literatură și artă română*, București, 1904, p. 51.

54. PANAITESCU, Petre P., „*Marco Pseudo-Beizade: Un pretendent la tron în vremea lui Constantin Brâncoveanu*”, în: ***, *Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, M.O., Imprimeria Națională, 1936.

55. MORARU, Mihai, „*Alegoria animalieră și fantasticul animalier în «Istoria hieroglifică»*”, în: *Revista de istorie și teorie literară*, București, 21, 1972, nr. 3, p. 470-480.

56. CIZEK, Alexandru, „*Valori clasice și umaniste în «Istoria ieroglifică»*”, în: *Analele Universității București: Limba și Literatura română*, 22, nr. 2 / 1973, p. 55-65.

57. BÎRSAN, Cristina, „*Inorogul în lumea hieroglifelor*”, în: *Analele Universității București. Limba și literatura română*, XLI–XLII, 1992–1993, p. 33-46.

58. LEO, STEPHANUS (pseudonim), „*Personae hybridae imaginare din Istoria ieroglifică (1705) reprezentate în Biblia de la București (1688)*”, în: Eugen Munteanu (coord.), *Receptarea Sfintei Scripturi: între filologie, hermeneutică și traductologie (Lucrările Simpozionului Național „Explorări în tradiția biblică românească și europeană”, VII, Iași, 18–20 mai 2017)*, vol. VII, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2018.

59. MILICA, Andrei, „*Simbolul licornei și alternanța diurn-nocturn în «Istoria ieroglifică» de Dimitrie Cantemir*”, în: *Caiete critice*, București, nr. 10-12, oct.–dec. 2005, p. 66-69.

60. VELCULESCU, Cătălina, „*Câteva noi informații despre Bestiarul lui Damaschin Studitul*”, în: Pavel Balmuș, Svetlana Korolevski (coord.), *Dimitrie Cantemir. Dimensiuni ale universalității. Studii. Sinteze. Eseuri*, Chișinău, Gunivas, 2008, p. 55-64.

61. RADU, Raisa, „*Cultura Mavrocordaților*”, în: *Economia*, nr. 2 /2004, pp. 91-93.

Manuscrise

62. ***, *De Artes Venandi Cum Avibus: Biblioteca Apostolica Vaticana*, Vatican, MS Pal. lat. 1071, f. 12 r (1258-1266).

63. ***, Manuel Philès, *Bestiaire: Bibliothèque Sainte-Geneviève*, Paris, MS 3401, f. 040 (1566).

64. ***, *Psalterium: British Library*, London, Royal MS 2 B VII, f. 92 r (1310-1320).

65. ***, John Mandeville, *Travels in Middle English: British Library*, London, MS Royal 17 C XXXVIII, f. 57 (1410-1420).

66. ***, *The Ashmole Bestiary: Bodleian Library*, Oxford, MS Ashmole 1511, f. 36r (1201-1225).

Webografie

<https://biblehub.com/hebrew/2623.htm>.

http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bav_pal_lat_1071/0027/image.

<http://upennmanuscripts.tumblr.com/post/171172851768/discardingimages-mole-the-ashmole-bestiary>.

<http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=7518>.

<https://dexonline.ro/definitie/guz>.

Note:

¹ Simion Mehedinți, *Scrieri despre educație și învățământ. Antologie*, Dumitru Muster (ed.), București, Editura Academiei Române, 1992, p. 189 ș.urm.

² Mihai Moraru, „Alegoria animalieră și fantasticul animalier în «Istoria hieroglică»”, în: *Revista de istorie și teorie literară*, București, 21, 1972, nr. 3, p. 470-480.

³ Alexandru Cizek, „Valori clasice și umaniste în «Istoria ieroglică»”, în: *Analele Universității București: Limba și Literatura română*, 22, nr. 2 / 1973, p. 55-65.

⁴ Cristina Bîrsan, „Inorogul în lumea hieroglifelor”, în: *Analele Universității București. Limba și literatura română*, XLI-XLII, 1992-1993, p. 33-46.

⁵ Andrei Milica, „Simbolul licornei și alternanța diurn-nocturn în «Istoria ieroglică» de Dimitrie Cantemir”, în: *Caiete critice*, București, nr. 10-12, oct.-dec. 2005, p. 66-69.

⁶ Cătălina Velculescu, „Câteva noi informații despre Bestiarul lui Damaschin Studitul”, în: Pavel Balmuș, Svetlana Korolevski (coord.), *Dimitrie Cantemir. Dimensiuni ale universalității. Studii. Sinteze. Eseuri*, Chișinău, Gunivas, 2008, p. 55-64.

⁷ Elvira Sorohan, *Cantemir în cartea hieroglifelor*, București, Editura Minerva, 1978.

⁸ Doina Ruști, *Bestiarul cantemirian*, Iași, Editura Universitas, 2007, 240 p.

⁹ Gabriel Mihăilescu, *Universul baroc al „Istoriei ieroglifice”: între retorică și imaginar*, București, Editura Academiei Române. Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2002, 272 p.

¹⁰ Doina Curticăpeanu, *Arhipelagul baroc în Dimitrie Cantemir. Melanholia neasemuitului Inorog*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1973.

¹¹ Bogdan Crețu [I], *Inorogul la Porțile Orientului. Bestiarul lui Dimitrie Cantemir: studiu comparativ*, vol. I: *Premise. Bestiae Domini*, Iași, Institutul European, 2013; Bogdan Crețu [II], *Inorogul la Porțile Orientului. Studiu comparativ*, vol. II: *Bestiae diaboli*, Iași, Institutul European, 2013.

¹² Ovidiu Pecican: (ed.) *Hieroglifie și animale. Descifrări cantemiriene*, vol. I, Cluj-Napoca, Editura Grinta, 2012; (ed.) *Cantemir și ieroglifiele. Descifrări cantemiriene*, vol. II, Cluj-Napoca, Editura Ecou Transilvan, 2014; (ed.) *Cantemiriade. Descifrări din Istoria ieroglifică*, vol. III, Cluj-Napoca, Editura Ecou Transilvan, 2014; (aut.) *Hieroglifiele cantemiriene: incursiuni istorico-hermeneutice*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2016.

¹³ Lista nu este exhaustivă: majoritatea titlurilor sunt preluate din: Andrei Eșanu (coord.), *Neamul Cantemireștilor. Bibliografie*, Chișinău, Pontos, 2010, passim [Șt.Ș.].

¹⁴ Vezi: Toma Din Aquino (aut.), Alexander Baumgarten (coord.), *Summa Theologica*, vol. I, Iași, Editura Polirom, 2009, p. 406.

¹⁵ Vezi: Stephanus Leo (pseudonim), „*Personae hybridae imaginare din Istoria ieroglifică (1705) reprezentate în Biblia de la București (1688)*”, în: Eugen Munteanu (coord.), *Receptarea Sfintei Scripturi: între filologie, hermeneutică și traductologie (Lucrările Simpozionului Național „Explorări în tradiția biblică românească și europeană”, VII, Iași, 18–20 mai 2017)*, vol. VII, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2018, pp. 217–233.

¹⁶ Ion Coteanu et al. (coord.), *Dicționarul explicativ al limbii române*, ed. II, București, Univers Enciclopedic, 2009.

¹⁷ Ioana Vintilă-Rădulescu (coord.), *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*, Ed. II, București, Editura Academiei Române / Editura Univers Enciclopedic, 2005.

¹⁸ O parte din informațiile acestui capitol a fost dezbătută mai pe larg în lucrarea deja citată: Stephanus Leo, *op.cit.* [Șt.Ș.].

¹⁹ Vezi subcapitolul I.4. „*Miracole și minuni: între mirabilia și miracula*”, în: Stephanus Leo, *ed.cit.*, p. 220.

²⁰ Leland Ryken, J.C. Wilhoit, T. Longman III (eds.), *Dicționar de imagini și simboluri biblice*, Oradea, Editura Casa Cărții, 2014, p. 28.

²¹ Vezi: Cristina-Mariana Cărăbuș, *Zoonimie biblică românească*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2017, p. 133.

²² *Ibidem*, p. 37.

²³ *Ibidem*, p. 158.

²⁴ *Ibidem*, p. 38.

²⁵ Bogdan Crețu [II], *op.cit.*, p. 440.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Dimitrie Cantemir [II], *Opere*, vol. I: *Divanul, Istoria ieroglifică, Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Virgil Cândea (ed.), București, Editura Academiei Române & Editura Univers Enciclopedic, 2003.

²⁸ *Ibidem*, p. 500.

²⁹ Eugen Munteanu (coord.), *Monumenta Linguae Dacoromanorum: Biblia 1688*, XIII: *Isaias*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014, p. 27.

³⁰ Imaginea este preluată dintr-un *Psalterium: British Library*, London, Royal MS 2 B VII, f. 92 r (1310–1320). Vezi adresa: www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=royal_ms_2_b_vii_f092r.

³¹ Macedoromânul lelic, sl. *lilikŭ* „cufundar”, sb. *ljiljak* „liliac”, rut. *lilik* „liliac”. Înrudirea acestor cuvinte cu ceh., rus. *lelek* „varietate de rîndunele”, sb. *lelek* „barză”, bg. *lilek* „barză”, ngr. *λέλέκας* „barză”, alb. *ljeljek* „barză”, încă admisă în general, ar putea fi iluzorie; e vorba probabil de cuvinte der. din tc. *leylek* „barză”, independent de cuvintele anterioare. Din rom. se pare că provine mag. *liliák*. Paronimul din turcă *leylâk* adoptat fiind din persană, descrie arbustul pe care-l cunoaștem drept ’mălin’. Cf. DER (*Dicționarul*

etimologic român), la adresa: <https://dexonline.ro/definitie/liliac/501643>; Sir James William Redhouse, *Turkish Dictionary, in Two Parts, English and Turkish, and Turkish and English*, London, B. Quaritch, 1880, p. 179; Halil İnalcık, *Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu*, vol. 2, 7, Odunpazarı / Eskişehir, Osmangazi Üniversitesi, 2005, p. 240.

³² Oana Uță Bărbulescu, "Cultural and Linguistic Avatars of a Monstruous Creature. History of the Bat", în: Florentina Nicolae, Nicoleta Stanca (coord.), *International Journal of Cross-Cultural Studies and Environmental Communication. Special Issue: Constantin Brancoveanu's Legacy*, Constanța, Editura Universitară, 2015, p. 67.

³³ Jehuda Feliks, *The Animal World of the Bible*, Tel-Aviv, 1962, p. 47 apud Cristina-M. Cărăbuș, *op.cit.*, p. 194.

³⁴ Isaak Lowndes, *A Modern Greek and English Lexicon*, vol. 2, London, Black, Young & Young, 1837, p. 434.

³⁵ Brown, Driver, Briggs, Lewy apud Oana Uță Bărbulescu, *op.cit.*, p. 67.

³⁶ Cristian Bădiliță et al., *Septuaginta*, vol. I: *Geneza, Exodul, Leviticul, Numerii, Deuteronomul*, Colegiul Noua Europă / Polirom, București / Iași, 2004, p. 354.

³⁷ Em. C. Grigoraș (ed.), *Lupta dintre Inorog și Corb*, București, Editura Casei Școalelor, 1927, p. 44.

³⁸ Petre P. Panaitescu, „Marco Pseudo-Beizade: Un pretendent la tron în vremea lui Constantin Brâncoveanu”, în: ***, *Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, M.O., Imprimeria Națională, 1936, pp. 639-644.

³⁹ Dimitrie Cantemir [III], *Istoria ieroglifică*, vol. I, București / Chișinău, Editura Litera Internațional, 2001, p. 36. Vezi și: Virgil Cândea (coord.), *Istoria românilor*, vol. V: *O epocă de înnoiri în spirit european (1601–1711/1716)*, București, Editura Enciclopedică, 2003, p. 309.

⁴⁰ Dimitrie Cantemir [IV], *Istoria ieroglifică*, vol. II, București / Chișinău, Editura Litera Internațional, 2001, p. 167.

⁴¹ Hans Biedermann [I], *Dicționar de simboluri*, vol. 1: A–N, București, Editura Saeculum I.O., 2002, p. 223.

⁴² Oana Uță Bărbulescu, *op.cit.*, p. 68.

⁴³ Dimitrie Cantemir [II], *op.cit.*, p. 532.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 539.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ Dimitrie Cantemir [II], *op.cit.*, p. 500.

⁴⁸ Vasile Arvinte, Ioan Caproșu (coord.), *Monumenta Linguae Dacoromanorum: Biblia 1688*, III: *Leviticus*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1993, p. 97.

⁴⁹ Imaginea este preluată din lucrarea siciliană *De Artes Venandi Cum Avibus: Biblioteca Apostolica Vaticana*, Vatican, MS Pal. lat. 1071, f. 12 r (1258–1266). Vezi adresa: http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bav_pal_lat_1071/0027/image.

⁵⁰ Cristina-Mariana Cărăbuș, *op.cit.*, p. 198.

⁵¹ Vezi: Brown / Driver / Briggs, *Hebrew and English Lexicon. Unabridged*, Electronic Database, Copyright © 2002, 2003, 2006 by BibleSoft, Inc., la adresa: <http://biblehub.com/hebrew/2623.htm>.

⁵² Cristina-Mariana Cărăbuș, *loc.cit.*

⁵³ Wolf Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez (Classical Ethiopic): Ge'ez-English, English- Ge'ez*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2006, p. 37.

⁵⁴ Em. C. Grigoraș, *op.cit.*, p. 46.

⁵⁵ Dimitrie Cantemir [IV], *op.cit.*, p. 25.

⁵⁶ Cristina-Mariana Cărăbuș, *op.cit.*, p. 190.

⁵⁷ Hohberg (1674) descrie poetic vigilența bătlanului, în termenii în care era percepută în bestiariile medievale: „Când simte că înaltu-și dezlănțuie furtuna / Stârcul se avântă dincolo de nori. / Și suflatul asemeni, se 'nalță-ntotdeauna / Spre Domnul regăsirii, când îți e greu să zbori.” Vezi: Hans Biedermann [II], *Dicționar de simboluri*, vol. 2: O–Z, București, Editura Saeculum I.O., 2002, p. 421.

⁵⁸ În Fiziolog, stârcul „nu zboară încolo și încoace”, iar „patul și hrana lui se găsesce în același loc”; la fel, creștinul este îndemnat să nu accepte „hrana provenită de la eretici și învățăturile eretice.” *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ Dimitrie Cantemir [II], *op.cit.*, p. 418.

⁶² *Ibidem*, p. 419.

⁶³ Dimitrie Cantemir [III], *op.cit.*, p. 304.

⁶⁴ Vasile Arvinte, Ioan Caproșu, *ed.cit.*, p. 99.

⁶⁵ Imaginea este preluată din lucrarea semnată de Manuel Philès (1275–1345) și copiată de Ange Vergece (1505–1569) – *Bestiaire: Bibliothèque Sainte-Geneviève*, Paris, MS 3401, f. 040 (1566). Vezi adresa: www.calames.abes.fr/pub/#details?id=BSGC11793.

⁶⁶ Vezi: Brown / Driver / Briggs, *Hebrew and English Lexicon. Unabridged*, Electronic Database, Copyright © 2002, 2003, 2006 by Biblsoft, Inc., la adresa: <http://biblehub.com/hebrew/3581.htm>.

⁶⁷ Cristian Bădiliță, *op.cit.*, p. 356.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ Cf. Cristina-Mariana Cărăbuș, *op.cit.*, p. 205; James Stormonth, *Etymological and pronouncing dictionary of the English language*, Edinburgh / London, William Blackwood and Sons, 1879, p. 81.

⁷⁰ Isidor din Sevilla apud Bogdan Crețu [II], *op.cit.*, p. 276.

⁷¹ Em. C. Grigoraș, *op.cit.*, p. 45.

⁷² A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. VII: *dela Matei Basarab și Vasile Lupu până la Brancovanu (1633–1689)*, București, Editura Cartea Românească, s.a., p. 264.

⁷³ Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV–XVII*, București, Editura Enciclopedică, 1971, p. 438.

⁷⁴ Aurel H. Golimas, *Despre capuchehăile Moldovei și Poruncile Porții către Moldova. Până la 1829* (Teză de doctorat), Iași, Tipografia Ligii Culturale, 1943, p. 81.

⁷⁵ Dimitrie Cantemir [III], *op.cit.*, p. 163.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 280.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 281.

⁷⁸ Cristina-Mariana Cărăbuș, *op.cit.*, p. 205.

⁷⁹ James Hall, *Dictionary of Subjects and Symbols in Art*, New York – London, Harper & Row Publishers, 1974, p. 63.

⁸⁰ Bogdan Crețu [II], *op.cit.*, p. 277.

⁸¹ Dimitrie Cantemir [II], *op.cit.*, p. 594.

⁸² Elvira Sorohan, *op.cit.*, p. 168. De notat faptul că aici Cantemir nu păstrează caracteristica mișcării greoaie a cameleonului, descrisă de Aristotel, Pliniu et. al., ci îi conferă zoomorfului mobilitate maximă.

- ⁸³ Dimitrie Cantemir [II], *op.cit.*, p. 593.
- ⁸⁴ Bogdan Crețu [II], *op.cit.*, p. 285.
- ⁸⁵ Dimitrie Cantemir [I], *Istoria ieroglifică*, P.P. Panaitescu, I. Verdeș (ed.), București, Editura Minerva, 1997, p. 757.
- ⁸⁶ Vasile Arvinte, Ioan Caproșu (coord.), *Monumenta Linguae Dacoromanorum: Biblia 1688, V: Deuteronomium*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1993, p. 151.
- ⁸⁷ Imaginea este preluată din lucrarea semnată de Sir John Mandeville (1300–1371) – *Travels in Middle English: British Library*, London, MS Royal 17 C XXXVIII, f. 57 (1410–1420). Vezi adresa: <http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=7518>.
- ⁸⁸ J.W. Parker (ed.), *The Bible Cyclopedica*, vol. I, London, J.W. Parker West Strand, 1841, p. 269.
- ⁸⁹ Brenda Rosen, *The Mythical Creatures Bible: The Definitive Guide to Legendary Beings*, New York / London, Sterling, 2009, p. 100.
- ⁹⁰ Cristina-Mariana Cărăbuș, *op.cit.*, p. 186.
- ⁹¹ Brenda Rosen, *loc.cit.*
- ⁹² Cristina-Mariana Cărăbuș, *loc.cit.*
- ⁹³ Em. C. Grigoraș, *op.cit.*, p. 45.
- ⁹⁴ Cf. Dimitrie Cantemir [III], *op.cit.*, p. 169, 181; Nicolae Iorga, *Bizanț după Bizanț*, București, Editura Enciclopedică Română, 1972, p. 207-8; C.V. Obedeanu, „Aga Constantin Bălăceanu: Conferință”, în: *Literatură și artă română*, București, 1904, p. 51; Raisa Radu, „Cultura Mavrocordaților”, în: *Economia*, nr. 2 /2004, pp. 91-93.
- ⁹⁵ Dimitrie Cantemir [III], *op.cit.*, p. 170.
- ⁹⁶ *Ibidem*, p. 181; Em. C. Grigoraș, *op.cit.*, p. 143.
- ⁹⁷ Cf. Christiane L. Joost-Gaugier, „Lorenzo the Magnificent and the Giraffe as a Symbol of Power”, în: *Artibus et Historiae*, Vol. 8, No. 16 / 1987, pp. 91-99; Bogdan Crețu [II], *op.cit.*, p. 384.
- ⁹⁸ Steven Olderr, *Symbolism: A Comprehensive Dictionary*, 2nd ed., Jefferson / London, Mc Farland & Co., Inc., Publishers, 2012, p. 96.
- ⁹⁹ Dimitrie Cantemir [II], *op.cit.*, p. 510.
- ¹⁰⁰ Bogdan Crețu [II], *op.cit.*, p. 377.
- ¹⁰¹ *Ibidem*, p. 386.
- ¹⁰² *Ibidem*.
- ¹⁰³ Dimitrie Cantemir [II], *op.cit.*, p. 480.
- ¹⁰⁴ Vasile Arvinte, Ioan Caproșu, *ed.cit.*, p. 99.
- ¹⁰⁵ Imaginea este preluată din lucrarea *The Ashmole Bestiary: Bodleian Library*, Oxford, MS Ashmole 1511, f. 36r (1201–1225). Vezi adresa: <http://upennmanuscripts.tumblr.com/post/171172851768/discardingimages-mole-the-ashmole-bestiary>.
- ¹⁰⁶ Vezi adresa: <https://dexonline.ro/definitie/guz>.
- ¹⁰⁷ Cristina-Mariana Cărăbuș, *op.cit.*, p. 200.
- ¹⁰⁸ Constantin Moisa (cons. ed.), *Dicționar Biblic*, vol. 1: A–H, Editura Stephanus, București, 1996, p. 241.
- ¹⁰⁹ *Ibidem*.
- ¹¹⁰ Cristian Bădiliță, *op.cit.*, p. 356.
- ¹¹¹ Em. C. Grigoraș, *op.cit.*, p. 44.
- ¹¹² Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, Editura Minerva, 1986, p. 95.
- ¹¹³ *Ibidem*, p. 88.

¹¹⁴ Dimitrie Cantemir [III], *op.cit.*, p. 32.

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ Steven Olderr, *op.cit.*, p. 138.

¹¹⁷ Pentru aprofundarea contextului istoric al romanului, a se vedea: Virgil Cândea, *op.cit.*, p. 309-312.

¹¹⁸ Nicolae Costin *apud* Elvira Sorohan, *op.cit.*, p. 204.

¹¹⁹ Dimitrie Cantemir [I], *op.cit.*, p. 387.

¹²⁰ Exemple: Semiramis / Isis / Artemis / Diana / Maria / Zâna, Ielele etc.

¹²¹ Exemple: Innana / Ereškigal; Osiris / Seth; Zeus / Poseidon [/ Atena]; Eteocle / Polinice; Medeea / Absyrtus; Cain / Abel; Avraam / Lot; Iacov / Esau; Isus / Iuda; Romulus / Remus; Făt-Frumos fiul iepei / Strâmbă-Lemne / Sfarmă-Piatră etc.

¹²² Dimitrie Cantemir [I], *op.cit.*, p. 229.

¹²³ Acest *Stultorum Paradisum* – „Paradis al Proștilor” este realizat în tonul lui Sebastian Brant care, cu două secole înainte de Prințul moldav a scris *Das Narrenschiff* – „Corabia proștilor” și trimite la *Paradise of Fools* descris de Milton în anul 1667 astfel: „... un univers / În care moartea-i vie, viața-i moartă / Și-n care naște pervertita Fire / Prodigioase, monstruoase lucruri, / De nedescris, hidoase și mai rele / Ca tot ce în povești s-a născocit, / Ca tot ce însăși frica zămisliți: / Gorgone, Hydre crunte și Hymere.” Cf. Sebastian Brant, *Das Narrenschiff*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2004, *passim*; John Milton, *Paradisul pierdut*, Aurel Covaci (tr.), București, Editura Minerva, 1972, pp. 54-55.

¹²⁴ Babel – *Bab-ilu* (în acadiană) însemna „poarta zeilor”; în greacă i s-a adăugat sufixul „-on”, devenind *Babilon*. Vezi: John L. McKenzie, *The Dictionary Of The Bible*, New York, Simon & Schuster, 1995, p. 74.

¹²⁵ „Scara tâlcuitoare” oferă explicația: „Zidirea Vavilonului [înseamnă] începătura răutăților” [n.n.].

¹²⁶ De exemplu, în introducere autorul spune: „Mai dinainte decât temeliiile Vavilonului a să zidi [Gen 10] și Semiramis într-însul raiul spândzurat (cel ce din șapte ale lumii minuni unul ieste) a sădi și Evfrathul între ale Asiii ape vestitul prin ulețe-i a-i porni [Gen 2], între crierii Leului și tâmplele Vulturului vivor de chitele și holbură de socotele ca aceasta să scorni.” (Dimitrie Cantemir [II], *op.cit.*, p. 409.). Ce joc de timpuri istorice există în acest text? Cantemir suprapune planurile temporale exact în același mod în care anunță că a procedat cu întreg firul romanului, încă din „Prefața” („mijlocul istoriiei la început și începutul la mijloc, iară sfârșitul scaunul său păzindu-și, [...] pre picioare mijlocul și capul să stea am făcut.”). El își plasează acțiunea imediat după Potop (*Gen* 10) și concomitent în timpul apariției Edenului pe pământ (izvorârea fluviului Eufrat s-a realizat cu mult înainte de construirea Babelului, chiar în perioada fericirii edenice a omului conform *Gen* 2,14). Avem deci un Babel înainte de Babel, un paradis utopic, Paradisul animalelor, în care șarpele viclean este Cameleonul iar porumbelul este precedat de Corb.

¹²⁷ Dimitrie Cantemir [II], *loc.cit.*

¹²⁸ Marin Preda *apud* Bogdan Crețu [II], *op.cit.*, p. 381.

DIMITRIE CANTEMIR CU PRIVIRE LA PATERNITATEA ȘI VALOAREA INFORMATIVĂ A „*HRONICULUI LUI URECHE VORNICUL*”

Dr. Valentina EȘANU,

Institutul de Istorie, Chișinău, Republica Moldova

Abstract: In the study *Dimitrie Cantemir on the paternity and informative value of «The Chronicle of Ureche Vornicul»*, the writings of scholar prince devoted to the history of Romanians uses many European sources, from the ancient to European renaissance authors. In addition, the monarch also uses various chronicles of his homeland, and often referred to the «*Chronicle of Ureche Vornicul*”, which he considered to be an important historian, while his writing extremely valuable. Throughout the centuries this chronicle was attributed to various authors, including Grigore Ureche (1590–1647), while Dimitrie Cantemir assigned it to his father Nestor Ureche (1550–1618). The chronicle was not preserved in original, but survived due to copies made by various scribes, who, occasionally were making additions to the original, additions which were criticized and considered defamatory by Cantemir in relation to the origin of the Romanians topic.

Keywords: Nistor Ureche, Grigore Ureche, chronic, paternity, interpolator

Generații de cercetători care s-au aplecat cu multă dăruire asupra scrierilor istorice ale lui Dimitrie Cantemir au observat că învățatul principe a pus la temelia lucrărilor sale, referitoare la istoria românilor, numeroase surse istoriografice care țin atât de clasicii istoriografiei antice eline și romane, de istoriografia medievală și a renașterii europene, de numeroase cronici și istorii din lumea slavă, cât și multe din letopisețele și scrierile cărturarilor români. Dintre operele istoricilor români, și moldoveni în special, la care face referință destul de frecvent, aducând uneori întregi pasaje, face parte și „*hronicul lui Ureche vornicul*”, adică *Letopisețul Țării Moldovei*, atribuit de mai multă vreme lui Grigore Ureche (n. cc. 1590–†1647), mare vornic al Țării de Jos (1643–1646)¹.

În scrierile sale Dimitrie Cantemir, apelând la „*hronicul lui Ureche vornicul*”, se referă în temei la **patru aspecte principale**, care țin de **aprecierea valorică ca sursă de informație, de paternitatea, de critica textului și de aprecierea interpolatorilor**. Or, în probleme de geneză și istorie a românilor, în lipsa originalului letopisețului în cauză, învățatul principe, ca și predecesorul său Miron Costin, a avut la dispoziție o redacție târzie a „*hronicului lui Ureche*” care pe lângă textul de bază conținea și adăugiri ale unor cărturari și copişti de mai târziu.

În cele de mai jos ne propunem să prezentăm aceste aspecte-probleme prin prisma scrierilor istorice ale lui Dimitrie Cantemir, dat fiind faptul că acestea nu s-au aflat în aria de interese ale istoricilor.

I. Valoarea „hronicului lui Ureche vornicul” în viziunea lui Dimitrie Cantemir

Dacă luăm *hronicul lui Ureche* în integritatea sa în redacția ajunsă până astăzi, trebuie de arătat că reieșind din referințele și aprecierea de ansamblu a acestei surse interne, D. Cantemir are de multe ori cele mai pozitive opinii, atât despre autor, cât și despre letopisețul său, considerându-l pe Ureche vornicul drept „pre carele noi îl avem mai știut istoric moldovenesc”² sau „cel mai cinstit dintre istoricii moldavilor”³, iar în altă lucrare scrie că Ureche ca istoric este „... cinstit cum se cuvine și se lasă prea puțin ademenit de lingușeli”⁴, iar în altă parte când consideră că părerea acestuia este pe deplin justificată, arată precum că „ne încredem în Ureke ...”⁵.

Pe cât de important ca autor de istorie este Ureche vornicul, se vede și din faptul că principele învățat îl pune pe „istoricul moldovan” în „Catastihul istoricilor, gheografilor, filosofilor, poeticilor și a altor oameni învățați, ellini, latini și de alte niamuri, a căroră numere [nume – *n.n.*] să pomenesc și mărturiile li să aduc într-acest *Hronic*”⁶.

În căutările sale privitoare la obârșia și întemeierea țării cele de-a întâi și de-a doua, principele învățat încearcă să găsească informații și la predecesorii săi moldoveni. Pregătirea intelectuală i-a oferit lui posibilitatea să folosească pe larg izvoarele narative interne, care sunt desemnate prin „toți istoricii neamului nostru”⁷, în special, cronicile lui Ureche vornicul, ale lui Miron⁸ și Nicolae Costin.

După opinia lui P. P. Panaitescu, Dimitrie Cantemir, în perioada aflării sale în Rusia, când elabora lucrările sale istorice, nu a avut la dispoziție toate letopisețele Țării Moldovei și că ele au fost citate doar din memorie⁹. La prima vedere aceasta pare să corespundă adevărului, deoarece însuși Dimitrie Cantemir afirma că a avut cu sine la Țarigrad, unde au și rămas, „hronicul muntenesc și așeși cu singură mâna lui Șerban logofătul, pe proastă limbă grecească scris, ce acela, cu alte multe ale noastre, acolo la Țarigrad au rămas”¹⁰ după revenirea sa în Moldova la sfârșitul anului 1710. Din lucrările cantemiriene *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi* și *Istoria moldo-vlachică* (puse în circuit după apariția monografiei lui P.P. Panaitescu, din 1958¹¹) s-a văzut că autorul acestor tratate a avut la dispoziție în Rusia *hronicul lui Ureche vornicul* și *De neamul moldovenilor* al lui Miron Costin, pe care le citează cu precizie, uneori chiar cu inexactitățile din scrierile predecesorilor săi (vezi tabelul de mai jos).

Citatele paralele din cei doi cărțurari arată și mai clar, că Dimitrie Cantemir a avut la îndemână în exilul său nordic *hronicul lui Ureche vornicul*, când elabora scrierile sale în limba latină, *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, în special, fiind cea mai timpurie lucrare a sa referitoare la istoria românilor.

Pasaj din Ureche vornicul¹²	Pasaj din D. Cantemir¹³
„Acest ... Ștefan vodă, au avut doi ficii, cum sau pomenit mai sus (pre Ștefan și pe Pătru), carii după moartea tatine-său, pricindu-să pentru domnie, au fugit Ștefan fratele cel mai mare la Cazimir craiul leșescu, poftindu ajutoriu împotriva frăține-său, lui Pătru și să să plece cu toată țara. Iară Pătru cu ajutoriul ungurescu au apucatu țara. Vrându Cazimir crai ca să dobândească țara și să fie pe voia lui Ștefan vodă, i-au datu oaste, de au intrat în țară, în zioa dintăi a lui iulie. Și întâi îi mergea cu norocu, iară mai apoi i-au amăgit ai noștri, de i-au băgat la codru, fiindu copacii înținați pre lângă drum, i-au surpatu asupra lor, unde câți n-au peritu de copaci i-au prinsu vii, pre carii mai apoi i-au răscumpăratu craiul Cazimir. Fost-au într-acești robi oameni mari: Zbigneu și Tecinschii ficiorul voevodului de Cracău, trei steaguri a trei voievozi, a Cracăului, a Sandomirului și a Liovului și noao steaguri boierești	„...voi înfățișa cuvintele lui [Ureche – <i>n.n.</i>]: „Acest Stephanus a avut doi fii, Stephanus și Petrus, între care s-a iscat o ruptură, după moartea părintelui, în privința succesiunii; Stephanus chiar a fugit la Cazimirus, regele Poloniei, iar Petrus a luat în stăpânire tronul, ajutat de oștirea ungară. Regele Cazimirus însă, pentru că dorea să și supună principatul, a hotărât să l trimită pe Stephanus, cu o ceată bine înarmată, pentru a și alunga fratele. Stephanus a intrat, așadar, cu armata polonă, în hotarele Moldaviei, în prima zi a lunii iulie (anul însă nu îl spune, temându se, poate, să nu greșescă) și la început părea să-i meargă cu noroc, dar mai apoi polonii, amăgiți de moldavi, au intrat în păduri și în niște locuri strâmte unde, între copaci tăiați, au fost înconjurați și închiși. În felul acesta mulți au fost răpuși de copaci, mulți au fost chiar luați prizonieri de vii, între care s-au aflat, dintre mai mari, Zbigneus și Tenczinskus, fiul palatinului din Cracovia, și, în plus, au fost primite trei steaguri de oaste ale celor trei vayevedi, de la Cracovia, Sandomir și Leopoliș, și alte nouă stindarde de comiții.”

Dimitrie Cantemir întrevade destul de clar faptul că vornicul Ureche și-a elaborat cronica având la temelie surse istoriografice mai vechi definite în textele sale „Cronograf moldav” sau „moldavic”¹⁴, „vechiul Hronic moldav”¹⁵, „hronicul moldovenesc”¹⁶ sau „vechiul istoric anonim moldav, pe care istoricul moldav Urechie Vornic îl citează în prefața sa”¹⁷, intuind poate primul dintre cărturarii noștri, existența în Moldova a unor scrieri istorice mai vechi, decât cea a lui Ureche vornicul. „Iară din hronicul moldovenesc, întâi dzicem că mare jeale ne iaste căci hronicul carile au fost scris mai denainte de hronicul lui Ureche vornicul și a lui Misail măzacu să aflăm nicum n-am putut. Iară precum cel dintăi istoric a Țării Moldovii să nu fie fost Ureche vornicul, singur el mărturiseste, de vreme ce în multe locuri pomeneste de hronicul cel moldovenesc. Așijderea Misail și Simion veade-

să acel vechiu hronic să-l fie avut la mână, căci și ei pomenesc de același hronic, precum și de a lui Ureche; și ales Misail Călugărul anume însămnădă precum acel dintăi istoric au fost însămnând viața domnilor de la Dragoș Vodă numai până la Petăr Vodă Șchiopul. Dzicem dară că mare jéle ducem pentru căci acel vechiu hronic la mână nu ni-au vinit...”¹⁸. În aceeași ordine de idei în *De antiquie ... nominibus*, el arată că „de bună seamă, trebuie să ne intristăm, că acel *Hronic moldav* (de care amintește Urekie în prefața sa și, adesea, într-alte locuri) este pierdut pentru noi: ne-ar fi dat multă lumină, într-o asemenea întunecime și între păreri felurite”¹⁹. Prin urmare, învățatul principe era convins că un asemenea vechi letopiseț moldovenesc de până la Ureche vornicul a existat cu adevărat²⁰, căci l-au văzut și au preluat informații, pe lângă vornic și interpolatorii de mai târziu Misail și Simion.

Faptul că D. Cantemir vroia să cunoască păreri sau informația pe care o posedau istoricii moldoveni de până la el, și mai ales de până la Ureche vornicul referitoare la așa numitul „mileniu întunecat”, adică de la prima întemeiere până la venirea lui Batâi și până la cea de-a doua întemeiere a Moldovei, reiese clar din conținutul *Istoriei moldo-vlahice* și *Hronicul a vechimei* Din păcate chiar dacă a avut la dispoziție hronicul lui Ureche, Cantemir nu află nimic, sau aproape nimic despre această perioadă. Cu anumite ocazii Dimitrie Cantemir face referințe și în alte lucrări ale sale, în special în *Istoria moldo-vlahică*, preluând unele informații așa cum le-a găsit la predecesorul său Ureche căruia îi acordă toată încrederea. Astfel, de exemplu: „Silit din această pricină să se abată din drum, Bathus [hanul mongol Batâi – *n.n.*], ajungând între Cumania și Ruthenia prin Poarta pe care o numesc ruthenă – locul acesta la Ureke, istoricul moldav, este numit Rodna – pe unde hotarele Hungariei ating Transylvania...”²¹.

De cele mai multe ori, când cu anumite ocazii D. Cantemir se referă în lucrările sale, fie în limba latină, fie în cea română, la problema întemeierii Țării Moldovei, la descălecat și primii voievozi, aproape de fiecare dată își amintește și notează, fie direct în text, fie în note marginale, „*hronicul lui Ureche*”²². În aceeași ordine de idei este interesant faptul că principele învățat când amintește de „descălecatul crâii leșești din neamul slovenilor”, deasemenea face referință la sursa cea mai credibilă pentru el – „*Hronicul cel vechiu la Ureche Vornicul*”, concretizând că evenimentul în cauză se pomenește „în Predoslovie”²³.

În schimb, D. Cantemir află informații la Ureche vornicul despre herbul Țării Moldovei, informație pe care o apreciază critic, considerând-o „istorioară, însăilată nu fără farmecul unei povești”²⁴, arătând în continuare că Dragoș voievod cu ai săi: „... renunțând la vechile însemne (... doi lei care țineau trei turnuri sub o coroană regească, iar sub cele două turnuri erau așezați doi pești, puși în X, pe un fundal de culoarea cerului²⁵), a pus mai apoi, pe același câmp, capul boului sălbatic între lună și soare, ținând între coarne luceafărul, iar deasupra coarnelor, coroana regească. Aceste însemne se păstrează și în ziua de azi”²⁶. Dimitrie Cantemir expune versiunea sa în privința prezenței „boului” în herbul țării, imagine pe care o văzuse și pe o monedă veche [română – *n.n.*] și respinge versiunea expusă de Ureche vornicul în

hronicul său: „Așijderea chipul bouului carele iaste într-acest ban, nu puțină dovadă poate să să ție pentru herbul țărâi noastre, caréle cap de bou ține, de pre cetatea carea a zidit singur Traian împărat în Dachia și au numit-o Capul Bouului, pentru carea s-au și mai pomenit, macar că Uréche vornicul altă povéște pentru aceasta aduce, carea mai mult basnii să asemănă decât istoriiei adevărate”²⁷. Arătând în continuare că „pentru aceasta va citi cititoriul nostru unde vom dzice pentru herbul țărâi în gheografia Moldovei [Descriptio Moldaviae – *n.n.*]” unde Cantemir arăta că primul voievod Dragoș „capul bouului sălbatic a vroit să fie însemnul noului său Principat”²⁸, împărtășind și preluând de astă dată părerea de la Ureche vornicul. Ceva mai târziu, prin 1717, când finisează Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor Cantemir își revizuieste acestă din urmă părere, îmbrățișând opinia despre originea antică a capului de bour în stema Țării Moldovei²⁹.

Uneori Cantemir prin comparații cu cele arătate de istoricii străini, cum ar fi de exemplu Bonfinius, preia unele informații de la același Ureche fără anumite comentarii și aprecieri critice, de unde se vede că principele nostru îl pune pe Ureche vornicul alături și la nivelul marilor istorici europeni. Astfel principele încercând să găsească vechimea denumirii țării lui, arăta: „Că numele Moldaviei este străvechi se vedește din denumirea vechilor cetăți ale Daciei, dintre care cele mai multe se termină în – *dava*, ca Zargedava, Carlidava, Petridava, Clepidava, Sandava etc. De văzut în vechea descriere a Daciei și la Bonfinius, în decada 1, cartea 1: „Comidava, Sergidava, Decidava, Marcidava, cum ar fi Dava lui Marcus, a lui Decius și Sergius“ etc. Ureke, scriitorul moldav, vrea să fi fost numită [țara – *n.n.*] după râul Moldova, iar numele râului, povestește el după legendă, a fost pus de Dragossius, cel dintâi principe, de la cățeaua Molda, care s-a înecat în acel râu la o vânătoare de bou sălbatic.”³⁰. Aceasta ar însemna că D. Cantemir ia în serios nu numai părerea istoricului străin în privința originii denumirilor cetăților dacice și a formulei *dava* din limba dacilor, dar și opinia lui Ureche în privința originii denumirii Moldova, ca țară.

Cu alt prilej, D. Cantemir căutând să găsească obârșia noțiunilor de „valah”, „Valahia” cu referire la români și la denumirea Țărilor Române iese într-un fel în apărarea lui Ureche vornicul, căruia nu se cuvine să-i atribuiem tâlcuirea acestor noțiuni, că ar proveni de la generalul roman Flacus. Or, arată principele nostru, aceasta a spus-o cu mult înainte Enea Silvio Piccolomini, istoric italian și papă a Romei în același timp³¹: „Apoi, uitând sau poate fi și neștiind că această poveste precum vlahii așe s-au chemat de pe Flac hatmanul iaste întâi de Eneas Silvie scornită, cade năpaste hronicului modovenesc, ca cum el cel dintâi ar fi scornit că românii să să fie trăgând de pe acel Flac. Ce să vinim la cuvinte lui: „Însă, dzice, ce să laudă istoriile moldovenilor (poate fi, înțelege hronicul lui Ureche vornicul) să vede, că iaste împotriva a toată istoria de obște, căci pe acele vremi romanii nici gândie să treacă apa Dunării, unde acmu moldovenii stau, nicum să poată a-și pune legheoanele acolo, precum din tâmplarea lucrurilor supt Avgust Chesar decât soarele mai curat să vede”³².

Din cele exemplificate în acest subcompartiment se vede clar că Dimitrie Cantemir îl trece pe Ureche vornicul în rândul celor mai importanți istorici, iar hronicul său – în categoria celor mai credibile surse la care se referă în lucrările sale. Dacă unele informații le preia, fără ezitare și comentarii deosebite, apoi altele sunt analizate și „dezjgoagă” detaliat, deși nu de fiecare dată vine cu reflecții judicioase. În consecință, analiza critică a *hronicului lui Ureche vornicul* pe care o aflăm în opera lui Dimitrie Cantemir se dovedește în anumite privințe a fi deosebit de pozitivă, în conformitate cu adevărul istoric, la care ținea atât de mult principele.

II. Problema paternității „*hronicului lui Ureche vornicul*”

Cine era acest Ureche vornicul și când a fost întocmit hronicul său în viața lui Dimitrie Cantemir? În știința modernă primul istoric care a atribuit paternitatea cronicii în cauză lui Grigore Ureche a fost Mihail Kogălniceanu care a publicat-o pentru prima dată în ediția sa în 3 volume *Letopisișile Țării Moldovii*³³, fiind inclusă în volumul I cu denumirea „*Domnii Țării Moldovei și viața lor*”³⁴. Bineînțeles, astăzi rigorile de publicare a unor asemenea lucrări se deosebesc mult de modalitatea de editare pe care a propus-o Mihail Kogălniceanu pe la mijlocul sec. al XIX-lea. Însă istoricul nostru neavând experiență și modele în pregătirea pentru tipar a unor asemenea lucrări și lipsindu-i originalul (neidentificat până astăzi), a fost nevoit să recurgă la mai multe variante-redacții făcute de copişti de mai trziu, care au intervenit cu adăugiri în textul inițial, copişti care au fost definiți ulterior în știință drept „interpolatori”.

În pregătirea acestei cronici pentru tipar, Mihail Kogălniceanu a observat că autorul acestei scrieri figurează în manuscrisele cunoscute, doar cu numele și dregătoria – „Ureche vornicul”, de fiecare dată, fără prenume și doar din pre-dosloviile interpolatorilor a aflat de prenumele și numele autorului „hronicului” – Grigore Ureche. Căutând să publice o variantă cât mai completă și mai exactă a *Letopiseșului vornicului Ureche*, Kogălniceanu studiind și analizând mai multe copii ale acestei cronici³⁵, pe care le-a avut în colecția sa, între care și cel mai vechi cunoscut până atunci (dăruit ulterior Bibliotecii Academiei Române și trecut în fondurile acesteia cu nr. 174)³⁶ a intervenit în ediția sa cu o serie de modificări, pe care le-a considerat ca editor necesare, dar care au schimbat cadrul cronologic al întregii scrieri. Astfel comparând manuscrisul nr. 174 cu ediția din 1852 a *Letopiseșului* constatăm unele diferențe importante după cum urmează:

după mss nr. 174 (din BAR)	după ediția lui M. Kogălniceanu, vol. I, 1852
„ <i>răposatul Gligore Ureche</i> ”	„ <i>eu Grigore Ureche...</i> ”
de „ <i>până la domnia lui Petru Vodă Șchiopu</i> ”	„ <i>de la început până la domnia lui Petru Vodă Rareș</i> ”

„până la domnia lui Petru Vodă Șchiopu, și s-au stins, <i>că de-acia înainte nu mai scrie nimeni până la Aron Vodă</i> ”	„până la domnia lui Petru Vodă Rareș, și s-au stins, <i>că de aice încoace n-au mai scris nimeni</i> ”
--	--

Din cele câteva exemple aduse mai sus se vede că editorul a intervenit în textul Predosloviei, atribuind paternitatea, pentru prima dată lui Grigore Ureche, adăugându-i chiar și semnătura „*Grigore Urechi, Vornic mare*”, care de fapt lipsește în copiile cunoscute³⁷. Această atribuire a paternității a fost susținută fără rezerve de Ion Sbiera³⁸. Însă în următoarele decenii, această rezolvare a problemei a fost nu numai pusă la îndoială, dar și chiar respinsă de B.P. Hașdeu și mai ales de Aron Densusianu³⁹. Apreciind critic prima ediție a Cronicii, acesta din urmă arată că „Kogălniceanu nu numai publică cronica fără rezervă pe numele lui Grigore Ureche, dar pune în capul cronicii și o „predislovie” sub care mai tipărește încă și numele lui „Grigore Ureche vornucu mare”⁴⁰. În continuare A. Densusianu vine cu o serie de argumente, prin care urmându-l pe B.P. Hașdeu, a atribuit paternitatea letopisețului mai sus arătat, lui **Nestor Ureche** (n. ? – † ante 1618), mare vornic al Țării de Jos (1596–1611, cu anumite întreruperi), tatăl lui Grigore Ureche. Mai mult, A. Densusianu constată că în manuscrise numele lui „Ureche vornicul” figurează doar în predoslovia la Letopiseț, predoslovie, care aparține unuia dintre copiii de mai trziu, și că numele adevărat al autorului nu figurează în nici o copie a textului propriu-zis al cronicii. Întrucât în partea de predoslovie care este atribuită autorului cronicii, continuă A. Densusianu, se arată că „...pre scurtu scriind și însemnând de la început până la domnia lui Părtu Vodă Șchiopu, și s-au stinsu, că de-acia înainte nu mai scrie nimeni până la Aron Vodă”, de unde ar reieși că letopisețul în cauză a fost scris de un contemporan cu Aron vodă (1591–1594) și că acel „*Ureche vornicul*” trecut în predoslovie ca autor, este de fapt Nestor Ureche, om deosebit de instruit cu mare pondere în domnia lui Aron vodă și cele ale Movileștilor.

Ceva la târziu în pregătirea unei noi ediții, de fapt a treia (după cele două ale lui M. Kogălniceanu din 1852 și 1872), C. Giurescu efectuând un vast travaliu comparativ (ceea ce se vede clar din aparatul critic de la subsol) asupra mai multor copii din Biblioteca Academiei Române și cea a Universității din Iași o consideră a fi întocmită de Simion Dascălul „după Grigorie Ureche vornicul, Istratie logofătul și alții”⁴¹, încercând totodată să delimiteze contribuția fiecăruia dintre aceștia în textul cronicii.

Polemică privitoare la paternitatea cronicii lui Ureche vornicul a durat secole, căpătând o anumită finalitate în studiile și edițiile lui P. P. Panaitescu de la mijlocul sec. al XX-lea⁴², din care reiese că autorul Letopisețului Țării Moldovei nu poate fi altul decât Grigorie Ureche, opinie împărtășită cu anumite nuanțări de Liviu Onu⁴³, Mircea Scarlat⁴⁴, Dimitru Velciu⁴⁵, Dan Horia Mazilu⁴⁶ ș.a. Cu toate acestea în lumina unor studii filologice ale lui N.A. Ursu, acesta atribuie din nou paternitatea

cronicii lui Simion Dascălul⁴⁷, pe când A. Eșanu vede aceiași scriere istorică drept o lucrare pluristratificată colectivă, la care și-au adus contribuția câteva generații de cărturari moldoveni⁴⁸. Spectrul de păreri în problema paternității Letopisețului în discuție a fost prezentat recent de Cătălina Chelcu, care înclină să susțină opinia lui N.A. Ursu⁴⁹.

Ținem să subliniem că Miron Costin (1633–1691) în cronica sa „*Letopisețul Țării Moldovei de la Aron vodă încoace, de unde este părăsitu de Ureche vornicul de Țara de Gios, scos de Miron Costinu vornicul, de Țara de Giosu în orașu în Iași, în anul ...1675 ...*” referindu-se la Letopisețul care descrie evenimentele de la descălecat până la Aron vodă de cele mai multe ori îi atribuie paternitatea „răpăosatului Ureche vornicul”⁵⁰ sau lui „Ureche vornicul”, zicându-i în *Cronica polonă* „cronica răposatului Ureche vornicul”⁵¹ sau în *De neamul moldovenilor*: „osârdia răposatului Urechie vornicul, carile au făcut de dragostea țării letopisețul său”⁵², dar de fiecare dată, fără prenumele concret, încât nici de astă dată nu se știe despre care dintre cei doi vornici Ureche este vorba: de Nestor sau de Grigorie.

Cu toate acestea de mai multă vreme s-a observat că în unele copii ale lucrării lui Miron Costin, autorul descriind evenimentele legate de luptele pentru scaunul țării între Ștefan Tomșa și Constantim Movilă din 1611, pe când acesta din urmă se retrăgea în Polonia împreună „*cu îmă-sa și cu frații săi au purces la leși și cu câțiva și din boieri, între carei era și Nistor Ureche, tatăl lui Grigorie Ureche vornicul, carele au scris letopisețul țării până la Aron vodă*”⁵³. Deși în unele manuscrise cuvântul „Grigorie” este omis⁵⁴, sintagma citată poate avea două sensuri: 1) autor al cronicii ar fi *Grigorie Ureche* și al 2) că autor al aceleiași cronicii ar fi Nestor Ureche. Dacă Ion Sbiera interpretează această informație considerându-l drept autor al cronicii pe Grigore Ureche, apoi Aron Densusianu, reieșid din același fragment din cronica lui Miron Costin, îl consideră drept autor pe Nestor Ureche, arătând de exemplu, că „în acest pasaj cuvintele „tatăl lui Grigore Ureche” nu se află în codicele Țicău”, manuscris din 1785, considerat cel mai complet text al cronicii lui Miron Costin. După acest din urmă codice același pasaj arată în felul următor: „*și cu o seamă de boieri, între care era și Nestor Ureche vornic care au scris Letopisețul țerei până la Aron-vodă*”⁵⁵. De unde se deduce că autor al cronicii ar fi Nestor Ureche.

Cercetările din zilele noastre au scos în vileag destul de multe informații despre Nestor Ureche – omul, dregătorul și cultura sa, acesta distingându-se prin bune calități de înalt demnitar și diplomat, ajungând la un moment dat regent, tutore al tânărului voievod Alexandru Movilă, administrînd de facto întreaga țară. Cunoscând limbile latină, slavonă, polonă el a îndeplinit funcții de grămatic și diac în Țara Românească și Moldova (1570–1572), mare vătaf de Cărligătura, clucer, vornic de poartă (1588–1589), logofăt (1591–1592), mare logofăt (1592–1593), semnând drept „Nestorius Ureka vornik, Illustrissimi Principis Moldaviae Consiliarius”, mare vornic al Țării de Jos (1596–1611), trimis în solii în Transilvania și Polonia; în câteva rânduri s-a aflat pribeag în Țara Leșască, unde a obținut și indigenatul⁵⁶.

Din corespondența și documentele întocmite de el se vede că Nestor acumulase o bună experiență de a scrie concis, logic și cu un anumit har⁵⁷. Unii istorici îi atribuie o lucrare hagiografică dedicată moaștelor lui Ioan Botezătorul⁵⁸. Nu este exclus, că interesul față de istoria țării sale s-a amplificat pe timpul peregrinărilor sale în Polonia, unde a putut cunoaște lucrările tipărite ale unor istorici și cronicari poloni (Marcin (1495–1575) și Ioachim Bielski (1540–1599), Martiv Paszkowski († 1620) ș.a.), care circulau pe atunci și din care va aduce informații și în „hronicul” său. Aceste lecturi, se prea poate l-au adus pe Nestor Ureche la înțelegerea de a întocmi un letopiseț în limba țării. Ar putea confirma aceasta și descrierea evenimentelor de la Petru vodă Șchiopul până la Aron vodă care a făcut-o el personal și nu fiul său Grigore, precum consideră P.P.Panaiteescu.

Din scrierile lui Miron Costin mai reiese că el îi cunoștea activitatea atât a lui Nestor Ureche (menționat de patru ori în cronică cu prenumele), cât și cea a lui Grigorie Ureche, căruia, după câte se vede nu-i cunoștea prenumele, căci unica mențiune a acestuia din urmă cu nume complet mai curând este o precizare făcută de un copist de mai târzi și reluată în alte trei copii ulterioare a Cronicii lui Miron Costin⁵⁹.

D. Cantemir despre paternitatea lui „Ureche vornicul”

Dacă cele arătate de Miron Costin referitoare la predecesorul său în scrierea analelor Țării Moldovei sunt cunoscute și pe larg tâluite, apoi informațiile cuprinse în scrierile lui D.Cantemir despre Letopisețul lui Ureche vornicul rămân cu totul necunoscute în știința istorică românească. De aceea în continuare ne propunem să ne oprim mai pe larg la tot ce ține de cronica lui Ureche vornicul în scrierile lui Dimitrie Cantemir, implicit și la atribuirea paternității.

Dacă recitim cu atenție pânzele istorice ale lui Dimitrie Cantemir, cunoscute azi prin solide ediții academice, învățatul principe, la fel ca și Miron Costin, referindu-se la „*autorii noștri de cronografe*”, la „*vechiul Hronic moldav*”⁶⁰, la „*analele noastre*”, „*analele moldave*” sau „*hronicile moldavilor*”⁶¹, destul de frecvent preia informații, nu rareori destul de critic de la „Ureche vornicul”, numele căruia îl ortografiază dealtfel foarte diferit: „Ureche”, „Ureke”, „Urekie” „Ureka” „Vrekia”, „Vrekie” „Vreche”, dar fără să aducă prenumele concret al cronicarului, de exemplu: „vornicul Urekie”⁶², „Ureche Vornicul, istoric moldovan”⁶³; „hronicul lui Ureche vornicul”⁶⁴; „*Predosloviia hronicului lui Ureche*”⁶⁵; „istoricul moldav Urekie Vornic”⁶⁶; „Urekia, în Cronograful său”⁶⁷; „Analele lui Ureka, istoricul moldav”⁶⁸.

În schimb, spre deosebire de Miron Costin, D. Cantemir vine cu detalii deosebit de grăitoare în privința autorului concret al Cronicii în cauză. Astfel, cel puțin în două rânduri, luminatul principe spune clar, de exemplu în lucrarea sa *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus / Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, că: „Urekia, străvechiul autor moldav,⁶⁹ ... a trăit sub Aron⁷⁰, cel mai

tiranic principe al Moldaviei”⁷¹, iar în *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* Cantemir se pronunță și mai clar în privința paternității: „căce Ureche au trăit și au scris pre vremile lui Aron Vodă Tiranul, într-a căruia domnie și sfârșitul istoriei sale face”⁷². Ori se cunoaște că pe timpul lui Aron Vodă Tiranul (1591–1592 și apoi 1592–1595) și în perioada următoare a trăit și a activat Nestor Ureche (cc. 1550 – † ante 1618), care precum am arătat, a deținut rând pe rând mai multe dregătorii, de la simplu uricar în 1572 până la mare logofăt sub Aron vodă și mare vornic al Țării de Jos (1596–1611)⁷³ sub domnii Movilești. De aici putem trage concluzia că Dimitrie Cantemir îi atribuie cronica în cauză lui Nestor Ureche.

Drept urmare apare fireasca întrebare: ce l-a determinat pe Dimitrie Cantemir să-l considere drept autor al acestei cronici pe un contemporan cu Aron Vodă și care la fel ca și Grigorie Ureche a deținut dregătoria de „vornic” cu același nume Ureche? Să nu fi știut învățatul principe de o altă generație de Urechești, de astă dată contemporană cu tatăl său – Constantin Cantemir (1685–1693)? Căci nu putea să-i includă principele Dimitrie pe „Urechești” sau „Vrekestii” în rândurile „nobilimii moldave”⁷⁴, dacă din acest neam s-ar fi tras doar Nestor Ureche și dacă acesta din urmă nu ar fi avut urmași destoinici cu nume și ranguri înalte în epocă? Să-l fi considerat Dimitrie Cantemir autor pe Nestor Ureche doar pornind de la faptul că *Letopisețul* în cauză se încheie cu domnia lui Aron Vodă? Or cel mai vechi text cunoscut al acestei scrieri istorice, fiind vorba de o copie din anii '60 ai sec. XVII-lea deși ultimul subtitlu anunța continuarea cronicii, dar fie că nu a fost scrisă, fie că un caiet (fie mai multe), în anumite împrejurări s-a desprins de corpul manuscrisului și s-au pierdut. Poate Cantemir a avut și considerentele sale în datarea acestei Cronici cu ultimul deceniu al sec. al XVI-lea, căci lectura atentă a scrierilor sale cu privire la istoria românilor, arată că referirea și chiar citarea frecventă a „*hronicului lui Ureche vornicul*” demonstrează că principele nostru a avut la dispoziție în Rusia, unde și-a elaborat lucrările, o copie cu toate interpolările cunoscute astăzi, precum arată însuși Cantemir, ale „unui Simion călugărul, după carile apoi urmadză un Misail iarăși călugăr și Evstratie, carele au fost și logofăt al treiile la răpăosat (sic!) părintele nostru”⁷⁵, fiind vorba de Constantin Cantemir. Nu-i exclus că adolescentul Dimitrie l-a cunoscut personal pe acest Eustaratie logofătul, care se pare activa în cancelaria domnească în anii '80 ai sec. XVII-lea, poate chiar comandându-i acestuia o copie.

Dintre interpolatori cel care a copiat Cronica după decesul lui Nestor Ureche (ante 1618) prin „Ureche vornicul” îl avea în vedere pe Nestor Ureche; iar cel care au copiat aceeași Cronică după moartea lui Grigore Ureche (1647), prin același „Ureche vornicul” îl aveau în vedere pe Grigore, fiul lui Nestor Ureche. Faptul că Nestor Ureche a deținut o perioadă mai îndelungară (de 15 ani) dregătoria de mare vornic, decât fiul său Grigore (doar 3 ani), a putut intra mult mai adânc în conștiința generațiilor drept „Ureche vornicul” – mai curând Nestor Ureche.

Aceiași concluzie se desprinde și din spusele cronicarului, care arată că „...*pre scutru scriind și însemnând de la început până la domnia lui Părtu Vodă Șchiopu* (după ed. Kogălniceanu, aici „*Petru Vodă Rareșu*”), și s-au stinsu (adică aici au

ajuns cu descrierea evenimentelor – *n.n.*), *că de-acia înainte nu mai scrie nimeni până la Aron Vodă*”. De aici ar reieși clar, că cel care a scris cronică în cauză a activat pe timpul domniei lui Aron vodă (1591–1594), de unde a scris că „*de-acia înainte nu mai scrie nimeni până la Aron Vodă*”. Totodată ținem să subliniem că dacă ar fi fost scris letopisețul de un contemporan al lui Vasile Lupu (1634–1653), or acesta era Grigore Ureche vornicul, ar fi trebuit să arate în cronică sa, „că de-aicea (fie de la domnia lui Petru Rareș (1527–1538; 1541–1546), fie de la Petru Șchiotu (1574–1577; 1578–1579; 1582–1591) *înainte nu mai scrie nimeni până la Vasile Lupu vodă*. Astfel, autorul cronicii care scria pe timpul lui Aron vodă trebuia să fi fost Nestor Ureche.

O singură umbră de îndoială planează asupra acestei concluzii și anume: a putut oare scrie Nestor Ureche o cronică în limba română la o dată atât de timpurie, fiind vorba de ultimul deceniu al sec. al XVI-lea, când încă mai rămânea dominantă în cultura scrisă limba slavonă? Răspunsul îl putem găsi, după câte se pare, în acea atmosferă culturală de la hotarul sec. XVI–XVII, când apar primele traduceri de proporții în limba română cum ar fi: *Pravila ritorului Lucaci* (1581); *Leastvița lui Ioan Scărarul* (1610–1618) și chiar primele documente și scrieri originale în limba română, între care și lucrarea *hagiografică dedicată moaștelor lui Ioan Botezătorul*⁷⁶, *întocmită de același* Nestor Ureche.

III. Critica textului „hronicului lui Ureche vornicul”

Pe cât de înalt l-a apreciat D. Cantemir de Ureche vornicul ca autor de hronic, subliniindu-i nu rare ori valoarea și importanța pentru istoria românilor, poate tot de atâtea ori examinează și tratează critic cele arătate de același vornic. Referindu-se cu diferite ocazii la hronicul lui Ureche vornicul, principele menționează că „Urekia, în *Cronograful* său, spune, greșind foarte mult”⁷⁷, „Ureke nu arată niciun timp anume”⁷⁸ fie când era vorba de problema retragerii românilor din calea mongolilor, fie alte date cronologice, iar în altă parte „socotește, greșit, Ureke”⁷⁹.

Astfel când încearcă D. Cantemir să identifice sursele istorice în care străvechea denumire a Daciei a fost transformată în Flachia, de unde vine „Valahia” și „valahi” cu referire la români, principele învățat a găsit că doar trei autori exprimă această părere: „Din toate cétele a tuturor istoricilor și din carii până acmu la mâna noastră au venit, nici la unul, precum / am dzis, pomenirea înnoirii și schimbării numelui Dachiii în Flachia a videa nu ni s-au tâmplat, fără numai la doi de cei den afară și la unul din casă⁸⁰. Din cei den afară unul iaste Enias Silvius, carile întâi și singur iaste cela ce va să dzică că numele Dachiii de pe un hatman al Râmului ce l-au chemat Flaccus să să fie schimbat în Flachia, iară mai pre urmă din Flachia să să fie mai priment în Valahia...”⁸¹, iar al altul este „Ian Zamoschie liah...”⁸², care a preluat teza lui Enias Silvius Piccolomini în această problemă. „Pe acest Enias Silvius să véde să fie credzut și urmat săracul Ureche vornicul și la predosloviia hronicului său dzice și el că a vlahilor nume să să fie luat de pe acel hatman”⁸¹. Deși respinge

această părere găsiind-o departe de adevăr, totuși D. Cantemir nu-l judecă prea aspru pe istoricul „din casă”, adică pe Ureche vornicul, dat fiind faptul că acesta a preluat această opinie de la Enias Silvius: „Lunecării lui Uréche pre lesne-i iaste scularea și a greșelii îndatăși și îndreptarea, de vrème ce el nu iaste cel dintâi „ibovnicul giupânesei” pentru carea pilda istoriei minciunoasă am adus, ce al doilea; nici el iaste zămisitorul sau pricina scornitoare a numelui Flacăii, ce precum prostiții i s-au tâmplat, din cei scornitori a audzi sau poate și a citi (căci de slovele lătinești lipsit să fie fost nu să arată) așe au și însămnat, după acel Enias Silvius urmând, și această poveste adevărată istorie a fi socotind, la alții și mai vrednici de credință a mai cerca și din mărturiile altora lucrul a dovedi s-au lenevit sau tulburate vrémile lui mâna nu i-au dat... și așe, din amăgială, cu grașală pentru moșia și neamul său, célea ce nicicum nu sint, nici au fost, au scris”⁸². Astfel Cantemir îl tratează pe Ureche cu indulgență și înțelegere, căci pe timpul când își întocmea hronicul erau „tulburate vrémile” în domnia lui Aron Vodă Tiranul.

O altă problemă la care se oprește D. Cantemir în lucrările sale este cea a continuității populației romanizate, adică a românilor în spațiul sud și est cartatic după părăsirea Daciei de către romani. În cercetarea acestei chestiuni Cantemir consultă hronicul lui Ureche, constatând că acesta preluând informația de „la vechiul istoric anonim moldav [adică vechile cronici de până la Ureche – *n.n.*], pe care istoricul moldav Urekie Vornic îl citează în prefața sa. Căci spune: „Găsim în *Hronicul Moldaviei* că această provincie a fost locuită și înainte de noi (înainte de sosirea principelui Dragosz) și – după cum dă mărturie vădită faptul că cetățile sunt o lucrare italică – că au avut o în stăpânire oștenii romani. Mai apoi însă, când au pătruns tartarii (strecoară aici năvălirea lui Bathias), nu au mai putut îndura și s-au retras către alte ținuturi”⁸³. De unde indirect ar reieși că un timp aceste spații au rămas nelocuite de români. În continuare Cantemir apreciază critic această teză a predecesorilor săi, a lui Ureche în special: „Dar, să nu se supere ei, raționamentele arătate mai sus dovedesc că această socoteală este cu totul greșită. Cred a fi dovedit îndeajuns că, până în vremurile lui Bathias, au locuit în aceleași locuri, fără întrerupere, chiar de la Traian, cel care i-a adus și i-a așezat în Dacia pe valachi, sau romani”⁸⁴. Iar în privința faptului că, după năvălirea lui Bathias, adică din anul 1242, până la 1359 aceste locuri nu au fost cu totul părăsite de valachi, vom arăta atât cu autoritatea celor mai serioși scriitori, cât și cu argumente temeinice și credibile, că scriitorii numiți mai înainte fie nu s-au străduit să-i citească atent pe autorii buni, fie nu le-au avut scrierile în maini, ceea ce eu înclin să cred – iar de aceea Ureke nu arată niciun timp anume, iar Necolaus [Costin – *n.n.*] susține cu cutezanță, după cum pofteste el (căci nu o dovedește cu niciun temei) că Moldavia noastră a fost părăsită și nelocuită, vreme de șase sute de ani”⁸⁵. Într-adevăr, Cantemir a arătat pe mai multe pagini continuitatea românilor în Dacia, secole la rând până la Batâi, în marile sale tratate științifice dedicate românilor *Istoria moldo-vlahică* și *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Principele nostru respinge părerea „autorilor noștri de cronografe, și mai cu seamă Urekie Vornik și Necolaus Costin (care fără

vreo dovadă) vor să fi fost părăsită de locuitori vreme de șase sute de ani și să rămână nelocuită, până în vremea principilor Dragoszius al Moldovlachiei și Negrulus al Ungrovlachiei, despre care se spune că s-au înălțat în anul lumii (la greci) 6867, care este al lui Hristos 1359 ...”⁸⁶. Cantemir în principiu admite și consideră că este corect să se spună că românii au părăsit spațiile sud și est carpatice, dar numai pentru un scurt timp (și nu tocmai 600 de ani) și că o parte din ei au rămas la vechile vetre, arătând că „aceste locuri nu au fost cu totul părăsite de valachi”.

„In felul acesta – continua reflecțiile sale Cantemir –, limpezește faptul că valachii, locuitorii Daciei, s-au întors (cum nu a mai fost nimic să-i împiedice), după un scurt răstimp [evidențierea noastră], la locurile lor. Iar de vreme ce este sigur, atât din scrieri, cât și din vechile tradiții, deopotrivă ale vlachilor (a celor din Țara Românească – *n.n.*) și ale noastre, că ungrovlachii, sub conducerea lui Negrulus, și moldovlachii, sub conducerea lui Dragosz, s-au îndreptat îndărăt către locurile lor, este credibil, ba chiar foarte aproape de adevăr ...”. În schimb Cantemir respinge părerea „că anul ieșirii acestor doi principii, către anul Domnului 1359, a fost arătat greșit de Urekie și de cei ce l au urmat, de vreme ce chiar analele valachilor spun că principele ungrovlachilor sau, cum spunem noi, al muntenilor, Radul Negrul, ieșise din ținutul Transylvaniei Amlasz și Fagarasz, în anul lumii 6798, care este anul Domnului Hristos 1290, și că a avut prima domnie asupra Ungrovlachiei; ele adevăresc că istoria lui este sigură și nu lasă nicio îndoială în privința anului în care a ieșit acel principe, socotind după o mănăstire ridicată de el”. Cantemir după cum vedem împărtășește pe drept părerea cronicarilor munteni, dar nu ține cont de faptul că întemeierea Țării Moldovei, fie și de Dragoș vodă, fie de alt voievod a avut loc mai târziu și nici de cum sincronizăm. „Așadar este vădit că sub numele comun de valachi Gregoras⁸⁷ se gândea la principele Moldovlachiei; iar faptul se potrivește cu cele spuse de polonul Dlugosz, care arată că principatul Moldaviei este cu mult mai vechi; altminteri, dacă ar fi fost adevărată părerea lui Urekie și a lui Costin, moldovlachii ar fi cu 30 de ani în urma ungrovlachilor, ceea ce este împotriva atât de multor autori greci, latini și poloni, încât părerea acestora se cuvine să fie înlăturată”⁸⁸. Deși Cantemir respinge părerea lui Ureche vornicul și dă dreptate lui Nicolae Costin, privitoare la vechimea întemeierii Țării Moldovei, dând crezare istoricilor străini, dar de astă dată principele este Acela care „alunecă în greșeală”.

Deși îl critică pe Ureche vornicul, totuși Dimitrie Cantemir îl tratează pe predecesorul său cu îngăduință, încercând să găsească cauzele reale ale alunecării acestuia în greșeală.

Astfel când încearcă să deslușească originile și începuturile din vechime (prima întemeiere) a Moldovei, principele consideră că „Urechia, străvechiul autor moldav, a căzut în greșeală” urmându-l în această problemă pe „Sylvius⁸⁹, dar se cuvine să fie lesne iertat, de vreme ce, după cum înțelegem din *Cronologul* lui, nu citise chiar scrierile istoricilor romani, ci doar i-a tradus după poloni, fie pentru că nu cunoștea limba latină, fie pentru că, în vremurile acelea tulburi (căci a trăit sub Aron⁹⁰, cel mai tiranic principe al Moldaviei), nu a avut la îndemână istorici demni de încredere

și nici autori clasici. De aici, trage concluzia principele moldav, acest hronic al lui Ureche nu amintește defel de prima întemeiere a Moldaviei noastre⁹¹ nici în prefață, nici în alte locuri unde s-ar fi potrivit (cum se cuvine să facă un istoric)⁹².

În procesul de elaborare a scrierilor sale istorice, preponderent în limba latină, învățatul principe pentru a găsi începuturile neamului, a Țărilor Române medieval, recurge și analizează *in-extenso* „*hronicul lui Ureche vornicul*”. Deosebit de scrupulos Cantemir încearcă să stabilească și să găsească adevărul cu privire la primii voievozi moldoveni cu începere de la a doua întemeiere a țării. Astfel, principele arată că: „poate *Hronicul moldav* (pe care îl pomenește foarte adesea) și pe care l a avut el însuși, în vremea sa, a fost ciuntit și împușinat în partea de început, iar numele acelor principii le a prins fie din indice, fie din vreun alt loc al acelui hronic, sau, ceea ce cred că este mai aproape de adevăr, din arhivele cetățenești⁹³, care obișnuiau să însemneze în cataloagele lor, pe rând, spre amintire, numele principilor, mitropoliților, episcopilor și baronilor (boierilor – *n.n.*), fără vreo indicare a anilor⁹⁴ (același pasaj după traducerea lui Dan Slușanschi sună astfel: „...să fi aflat numele domnilor fie după o anume tradiție, fie că le-a putut avea din oarecare arhive, fără însemnarea anului⁹⁵). Cele presupuse de D. Cantemir, referitoare la asemenea „cataloage” s-au adeverit prin cercetările de mai târziu, între care și ale noastre, care au demonstrat că asemenea informații au fost trecute în pomelnicele celor mai importante mănăstiri moldave Bistrița⁹⁶, Voroneț⁹⁷ și a Mitropoliei Rădăuților⁹⁸, căci „arhivele cetățenești”, adică orășenești, la care se referea principele, nu s-au păstrat.

D. Cantemir analizează cât se poate de obiectiv și în același timp și critic *hronicul lui Ureche vornicul*, arătând totodată că la temelia acestuia a fost pusă o altă cronică mai veche, din care la fel ca și la istoricii străini, nimic nu se arată despre cele făptuite de primii șapte voievozi moldoveni, de până la Alexandru cel Bun. „Același lucru putem să îl dovedim chiar din istoricii noștri – scrie Cantemir, – și, ceea ce este și mai prielnic, după dezvăluirea minciunii și greșelii, să înfățișăm și să arătăm, în urma lor, adevărul. Căci ei spun că în anul lumii 6867, care este al Domnului Hristos 1359, Dragossus, principele din Maramoriss, a ieșit în Moldavia noastră; mai apoi, Urekie Vornik arată în *Cronograful* său că, după Dragoss cel dintâi, au venit alți șase principii, despre ale căror fapte nu s-a păstrat vreo amintire, nici la istoricii din vecini, nici în acel *Cronograf moldav*. Și se spune că acești șase principii au fost în fruntea treburilor moldave un răstimp de 40 de ani⁹⁹. „În felul acesta – scrie în continuare D. Cantemir, precum că Ureche – fusese lipsit de autorii străini și nu putuse găsi în *Cronograful moldav* nimic despre viața și faptele acelor șapte principii [primii voievozi al Moldovei din a doua jum. a sec. XIV – *n.n.*], le a împărțit anii de domnie după pofta și bunul său plac și i-a înghesuit pe toți șapte într un răstimp atât de îngust și scurt. Și dacă el însuși nu șovăie defel, spune totuși deschis că are mare îndoială în privința timpului și anului în care a ieșit [din Maramureș – *n.n.*] principele dintâi și că nu a putut să împace *Cronograful moldavic* cu cel al străinilor, deși înclina mai degrabă către străini; mai apoi însă nu spune nimic [Ureche – *n.n.*] despre anul pe care îl preferă străinii¹⁰⁰. „Se cuvine așadar

ca anii aceștia să fie încredințați timpului domniei celor șapte principii, ale căror fapte nu s-au păstrat, și să nu fie ani împărțiți, fără vreo bază sau rațiune, după pofta lui Ureke, și restrânși la patruzeci sau 46 [ani – *n.n.*]; aceasta este împotriva atât a rațiunii, cât și a autorilor și scriitorilor demni de încredere. Căci nimănui nu i se va părea de necrezut și potrivnic rațiunii dacă se socotesc o sută și vreo zece ani pentru șapte principii: fiecăruia i-ar fi de pus în seamă cincisprezece [ani – *n.n.*], dacă se împart în chip egal. Nu mi pierd nădejdea că, dacă Dumnezeu ne va da viață și dacă vom fi dobândit autorii pe care ni-i dorim, vom da la lumină o însemnare măcar credibilă despre acești principii”¹⁰¹.

Numai că se dă pe față chiar la începutul aceluia *Cronograf* că a greșit de aici până la Babylon¹⁰². Căci, după acei șapte principii, începe domnia celor doi fii ai ultimului Stephanus (Ștefan I, anii de domnie 1394–1399), adică a lui Petrus și Stephanus; voi înfățișa cuvintele lui: «Acest Stephanus a avut doi fii, Stephanus și Petrus, între care s-a iscat o ruptură, după moartea părintelui, în privința succesiunii; Stephanus chiar a fugit la Cazimirus, regele Poloniei, iar Petrus a luat în stăpânire tronul, ajutat de oștirea ungară. Regele Cazimirus însă, pentru că dorea să și supună principatul, a hotărât să l trimită pe Stephanus, cu o ceată bine înarmată, pentru a și alunga fratele. Stephanus a intrat, așadar, cu armata polonă, în hotarele Moldaviei, în prima zi a lunii iulie (anul însă nu îl spune, temându se, poate, să nu greșească) și la început părea să-i meargă cu noroc, dar mai apoi polonii, amăgiți de moldavi, au intrat în păduri și în niște locuri strâmte unde, între copaci tăiați, au fost înconjurați și închiși. În felul acesta mulți au fost răpuși de copaci, mulți au fost chiar luați prizonieri de vii, între care s-au aflat, dintre mai mari, Zbigneus și Tenczinskus, fiul palatinului din Cracovia, și, în plus, au fost primite trei steaguri de oaste ale celor trei vayevodzi, de la Cracovia, Sandomir și Leopoliș, și alte nouă stindarde de comiții»¹⁰³.

Cele arătate de Ureche vornicul, pentru a desluși adevărul D.Cantemir le compară cu informațiile aduse de istoricii străini, în special cu ale celor polonezi, numit de principele nostru, *Hronicul polon*, constatând: „Cât privește istoria, sunt adevărate, căci la fel spune autorul polon Bilskius¹⁰⁴, din care ia Calvisius¹⁰⁵, ale cărui vorbe sunt acestea: „Casimirus, regele Poloniei, încearcă să l aducă îndărăt în Walachia¹⁰⁶ pe Stephanus, care fusese alungat de acolo de fratele său, Petrus, dar oștirea lui a fost nimicită într o pădure, cu arborii tăiați, printr o viclenie a walachilor [adică a românilor din Moldova – *n.n.*]... În întocmirea istoriei, zic, este foarte bine, în privința anului, însă, mai puțin bine. Căci *Hronicul polon* afirmă că această pierdere a polonilor s-a petrecut în anul Domnului 1360¹⁰⁷. Aici să bage de seamă bunul cititor greșeala lui *Urekia* și judecata noastră dreaptă, pe care am înfățișat o acum, căci el născoceste că primul principe al Moldaviei a ieșit în anul Domnului 1359, adică un an mai înainte de această pierdere de neuitat a polonilor; ce se poate dovedi mai fără noimă și mai greșit, de vreme ce înaintea acestui principe sunt, la el, 46 de ani puși în seama celor șapte principii care l au precedat? Apoi, el [aducă Ureche vornicul – *n.n.*] nu amintește nimic despre acest Petrus, fratele lui Stephanus, cât anume s-a aflat în fruntea treburilor moldave¹⁰⁸, și trece mai departe, povestind

domnia lui Iuga, urmașul lui Petrus, despre care spune că a ținut domnia doar doi ani; apoi merge mai departe cu istoria lui Alexander, numit cel Bun, despre care spune că a primit domnia în anul lumii 6907 – iată încă o greșeală grosolană¹⁰⁹. Căci este anul Domnului 1399: dacă vei scădea din numărul acesta patruzeci de ani, rămân numai patruzeci de ani până la cel dintâi principe, Dragoss, despre care spune că a ieșit din Maramoriss în 1359, iar la acest an dintâi al lui Alexander se străduiește să aducă anii după socoteala sa, de vreme ce el vrea ca tot atâția ani să se fi scurs de la Dragoss până la acest Alexander. Noi însă, după socoteala lui, avem 46 (adică șase) de ani doar pentru acei șapte principii, dar lipsesc cu totul anii necunoscuți și nepuși la socoteală ai lui Stephanus și cei doi ai lui Iuga. Se vede așadar pretutindeni greșeala, pretutindeni, alunecarea în socoteala anilor. Trebuie însă să arătăm mai temeinic judecata noastră: amintirea acestui principe Alexander o găsim și la alți autori, unde apare și o însemnare precisă a anilor. La anul Domnului 1395 (al lumii, 6903), Calvisius spune, după Dubravius¹¹⁰: „După ce Sigismundus, zice el, duse la capăt războiul transalpin sau dacic și învinsese ajutoarele lui Alexander Dacul (prin „Dacul” înțelege „Moldavul”), adică pe turci, soția lui, Maria, moare” (dacă l aș fi avut la îndemână pe Dubravius însuși, ne am fi putut avea mare sprijin în el, dar...!). De la Ureke înțelegem însă că acest an este cel din urmă al vieții lui Alexander și că el a domnit 32 de ani, 8 luni. În felul acesta așadar, dacă Alexander și a început domnia în anul lumii 6907, al Domnului 1399, de ce este amintit la Dubravius că în anul Domnului 1395, trupele venite să l ajute i-au înfrânt pe turci pentru Sigismundus, regele Ungariei? Căci în felul acesta ar fi fost domn cu patru ani mai înainte de a fi domn. Este așadar deopotrivă fără temei dacă acesta a fost anul din urmă al vieții lui Alexander (căci spune „în același an a murit Alexander cel Bun”) și dacă a domnit 32 de ani și 8 luni. Dacă i-ai adăuga pe aceștia la numărul spus mai înainte, moartea lui s-a petrecut în anul $1399 + 32 = 1431$, însemnat mai jos, iar al lumii, 6939. Așadar, sunt 37 de ani și câteva luni (căci atâția ani trec peste 1395, anul însemnat de Dubravius, când Alexander a fost tovarășul de arme al lui Sigismundus¹¹¹). Nu va fi deci anul din urmă al vieții lui, ci fie primul, fie al doilea, căci de la același autor (dacă ne încredem în Ureke în privința anului morții) aflăm că Alexander a domnit mai mult de 32 de ani și 8 luni ...”¹¹². Totalizând aceste calcule și reflecții cu privire la primele domnii, în final Cantemir arată că „se cuvine așadar ca anii aceștia să fie încredințați timpului domniei celor șapte principii [de până la Alexandru cel Bun – *n.n.*], ale căror fapte nu s-au păstrat, și să nu fie ani împărțiți, fără vreo bază sau rațiune, după pofta lui Ureke, și restrânși la patruzeci sau 46 [ani – *n.n.*]; aceasta este împotriva atât a rațiunii, cât și a autorilor și scriitorilor demni de încredere.”¹¹³. Astfel încercând să analizeze și să precizeze cronologia primilor opt voievozi de la Dragoș până la Alexandru cel Bun, inclusiv, D. Cantemir cade în calcule eronate, încât mai aproape de adevăr era totuși Ureche vornicul. În schimb, principele învățat este mai aproape de adevăr când consideră că rivalitățile pentru tron între cei doi frați Ștefan și Petru au avut loc prin 1360 și nu după 1394–1395 cum a interpretat Ureche vornicul.

„Pe lângă acestea, merită să băgăm de seamă că *Urekia*, în *Cronograful său*, spune, greșind foarte mult – comentează în continuare Cantemir hronicul citat – că Alexander i-a dat împrumut regelui Poloniei 100 000 de ruble de argint și că a primit ca zălog târgul Sniatin, Colomia și toată Pocutia, ca să ducă război împotriva lui Sigismundus. Căci regele Poloniei nu voia să lupte cu Sigismundus, ci împreună cu Sigismundus împotriva turcilor, lucru care, pentru că este cu totul limpede, nu are nevoie de mărturii. Așadar greșeala vine fie de la Ureke, fie de la scribi, care scriseseră în loc de „pentru“, „împotriva“, iar în felul acesta expediția polonilor este aceeași, iar nu alta, cu cea a lui Sigismundus, despre care spune că a avut loc în ultimul an al vieții lui Alexander”¹¹⁴. Un asemenea împrumut făcuse regelui polon Wladislaw al II-lea Jagello nu de un Alexandru voievod, cum credea Cantemir, ci de Petru I Mușat la 27 ianuarie 1388 și nu cu 100 mii, ci cu 4 mii ruble de argint, dar care era o sumă considerabilă pe atunci.

„Anii tuturor acestor principii, de la Alexander până la cel dintâi principe, Dragoss, se cuvine să fie numărați îndărăt, după cum se înțelege din toate acestea, anume că de la primul an al lui Alexander până la Dragoss se împlinesc 135 de ani (mai mult sau mai puțin), sub cei șapte principii numărați mai sus și sub Petrus, fratele lui Stephanus, și Iuga, care a fost înaintea lui Alexander.

Ca să se vadă însă mai limpede socoteala noastră, vom înfățișa anii însemnați de străini pentru principii Moldaviei și, făcând de acolo socoteala, vom ajunge lesne la adevăr. În primul rând trebuie să arătăm că Alexander a domnit mai mult de 32 de ani și 8 luni. Situația stă așa: dat fiind că, după Ureke (faptul este adevărat, căci aici și analele noastre de mai apoi se potrivesc cu ale altora în socoteala anilor), el a murit în anul 1432/6940, urmează că Alexander a domnit mai mult de atât, ceea ce dovedim prin ce scrie Dubravius, că în anul 1395/6903 i-a dat trupe de ajutor lui Sigismundus, pe atunci rege al Ungariei, și i-a înfrânt pe turci în ținutul transalpin; iar din anul 1432 până în anul 1395 lipsesc 37 de ani. Așadar, dacă acela a fost primul an al domniei lui Alexander, a domnit fără îndoială 37 de ani ori, ceea ce de asemenea e cu puțință, 38 (fără 4 luni). A greșit așadar Ureke, care i-a pus aceleia în seamă numai 32 de ani și 8 luni”¹¹⁵. După cum observăm D. Cantemir acordă un spațiu destul de vast pasajului din *hronicul lui Ureche vornicul* care cuprinde domniile voievozilor moldoveni de la moartea lui Alexandru cel Bun (1432) înapoi, până la acel prim voievod Dragoș. Întrucât Cantemir nu împărtășește părerea lui Ureche vornicul în privința plasării în istorie într-un interval de 40 de ani a celor șapte voievozi de până la urcarea în scaun a lui Alexandru (1399) caută informații și argumente în cronicile străinilor, ajungnd la calcule greșite. Dacă în privința plasării luptelor pentru tron cu participarea polonilor între frații Petru și Ștefan (cc. 1360), D. Cantemir urmându-i pe cronicarii poloni, este mai aproape de adevăr decât Ureche vornicul, apoi în privința anilor de domnie ai lui Alexandru cel Bun și a celorlalți voievozi de până la el, principele nostru rătăcește mult în privința cronologiei domnilor din a doua jumătate a sec. XIV-lea raportate la cea a lui Alexandru cel Bun, ceea ce observăm din citatul de mai jos.

„Așadar, dacă Alexander a domnit 38 de ani și dacă se ia ca primul lui an cel al expediției pentru Sigismundus, 1395, de la Alexander până la anul așezat de noi ca ieșire din Transylvania, 1250 sau 1260, lipsesc 135 de ani sau 145.

Apoi citim tot la *Ureke* că Iuga a fost înaintea lui Alexander și că a domnit numai doi ani; așadar, primul an al lui Iuga a fost 1393/6901. Spune, de asemenea, că Iuga a fost înaintea fraților Stephanus și Petrus și că Stephanus a fost alungat de la domnie de fratele său și, odată înfrânt în luptă, acela s-a înstăpânit singur pe domnie. Doar că trece cu totul sub tăcere în ce an s-a petrecut aceasta sau cât a domnit acel Petrus. Iar în privința anului în care s-a iscat cearta între frați putem înțelege tot din vorbele lui, când spune că aceia s-au înfruntat asupra succesiunii la domnie la moartea părintelui lor – ceea ce înseamnă îndată după ce a răposat; iar Stephanus a fugit la Casimirus, regele Poloniei, după cum am povestit mai sus. Analele polone pun lupta dintre frați și nimicirea lor la anul 1360/6868.

Așadar, dacă acel an dintâi al lui Petrus a fost cel din urmă al lui Stephanus, părintele lor, urmează că Petrus a domnit treizeci și trei de ani întregi, căci atâția lipsesc până la primul an al lui Iuga, urmașul lui, care este 1393; la *Ureke* nu există nicio însemnare în privința lor, ori fiindcă nu știa, ori fiindcă, știind, era silit să întindă mai departe cei patruzeci de ani ai celor șapte principii. Se vedește însă foarte limpede de aici că de la primul an al acestui Petrus până la cea din urmă năvălire a tartarilor lipsesc 100 de ani. Căci dacă vei adăuga un deceniu sau 8 ani dintr-un deceniu (pentru că numai atât ne rămâne nesigur), rămâne aceeași socoteală pe care am făcut-o mai sus, și anume o sută cinci, șase, șapte, opt ani până la Dragoss, cel dintâi principe al Moldaviei¹¹⁶. Cantemir încercând să completeze cu voievozi întreaga perioadă de istorie a Moldovei de după năvălirea lui Batie în 1241–1242, alunecă în reflecțiile sale în cronologia domnilor de până la Alexandru cel Bun în constatări fanteziste, departe de adevăr. Această problemă a delimitării cronologice a primilor domnii în Țara Moldovei mai rămâne și astăzi în discuție, fiindu-i dedicate studii monografice de proporții¹¹⁷.

„În felul acesta, este de crezut că, dacă acel principe Ioannes s-a săvârșit din viață înainte de năvălirea lui Bathias, asta s-a petrecut sub Bogdanus, fiul sau fratele lui (căci domnia asupra Moldaviei se făcea, înainte de stăpânirea turcească, prin moștenire, nu prin alegere), sau chiar nepotul lui, iar Bogdanus a trecut în Maramorisz împreună cu ai săi și a murit acolo, după cum spun maramorisenii. Poate că moartea principelui a întârziat puțin ieșirea celor din neamul lui înspre vechile lor locuri, și ne face să ne îndoim de socoteala a zece ani, de vreme ce, ... de la anul 1242, al năvălirii lui Bathias, până la anul 1260, al ieșirii principelui Dragossius, sunt numai optsprezece ani. De aici se poate crede că între acești ani i s-a încheiat viața lui Bogdan, în Maramorisz, și că, după moartea lui, Dragossius s-a îndreptat către vechile sălașuri, părintești. De aici, *prefața la vechiul Hronic moldav*¹¹⁸, din care ia *Hronicul lui Urekia*, face o istorioară, însăilată nu fără farmecul unei povești: căci spune că Dragossius, luându-i pe câțiva dintre cei de un neam cu el și trecând munții, a găsit un bou sălbatic, pe care îl urmărea o cățea (al

cărei nume era Molda), și, pe când tot stăruia să urmărească fiara, a ajuns la râul Moldova, unde fiara s-a înecat și, odată cu fiara, și cățeaua Molda. Luând Dragosius faptul ca un semn bun (după ce părăsise alte ținuturi locuite mai înainte de strămoșii săi, ca fiind prea puțin norocoase), a schimbat numele râului după numele cățelei și l-a numit Moldova, după Molda”¹¹⁹.

Preezentând *in-extenso* polemica lui Dimitrie Cantemir cu Ureche vornicul privitoare la cronologia celor 7 voievozi moldoveini de până la Alexandru cel Bun, dar și cea după năvălirea lui Batâi în 1242 trebuie să arătăm că numeroasele cercetări ulterioare îi dau dreptate lui Ureche.

IV. Aprecierea interpolatorilor

Întrucât cea mai veche copie a Letopisețului lui Ureche vornicul, care deja conținea interpolări, datează din 1665¹²⁰, și dacă admitem că autor ar fi Grigorie Ureche, ar trebui pe interpolatori să-i încadrăm între anii 1647 (când se stinge din viață Grigorie Ureche) și 1665 de când datează cea mai veche copie cunoscută a acestei cronicii. Chiar și copia comandată de Constantin Stolnicul, la Iași, 1670, și alta folosită de Miron Costin pe când își elabora cronica (finisată în 1675) – deasemenea conținea interpolări. Pornind de la aceste realități, pare mai puțin plauzibil, să-i plasăm cu activitățile lor pe cel trei interpolatori Simion, Misail și Eustratie, în scurtul interval de timp de 22 de ani, căci se pare toți aceștia nu se cunoșteau între ei, deoarece reprezentau trei generații de cărturari care au copiat consecutiv și la un anumit interval de timp, vechea cronică a lui Ureche vornicul. Mai întâi a copiat-o Simion dascălul (după D. Cantemir „călugărul”), adăugând considerentele (interpolările) sale, după care copie aceiași cronică, dar de astă dată cu adăugirile lui Simion dascălul, Misail călugărul, ca în cele din urmă să o copieze la timpul său Eustratie logofătul, având la dispoziție o copie cu completările celor doi predecesori, ca să vină cu precizări la rândul său. În această din urmă redacție au cunoscut „hronicul lui Ureche vornicul” Constantin Stolnicul din Țara Romnească (de unde a pornit ramura de copii din Valahia), Miron Costin, apoi și Dimitrie Cantemir.

Mai curând, cel mai timpuriu copist cunoscut al cronicii în cauză, Simion dascălul nu a știut cu exactitate autorul concret al acesteia. De unde ulterior au apărut divergențele în atribuirea paternității, ceea ce în același timp, ar însemna, că această Istorie a Moldovei a fost întocmită cu mult înainte, în raport cu perioada când Simion copia cronica. Or, Grigorie Ureche, ar trebui să fi fost contemporan cu Simion, care s-a stins din viață după moartea celui dintâi, arătându-l pe acesta în Predoslovia sa, drept „*răposatul Gligore Ureche*”. Deoarece Grigorie Ureche la fel ca și tatăl său a fost vornic al Țării de Jos, Simion a putut crede că autor este Grigore. Or, pe acesta din urmă îl știa el drept vornic.

Deși Simion dascălul i-a atribuit cronica lui Grigorie Ureche, se vede că atât Miron Costin, cât și Dimitrie Cantemir, care au trăit într-o epocă apropiată de

cea a lui Grigorie Ureche, dintr-o anumită cauză nu au găsit de cuviință să preia această atribuire de paternitate, înscriindu-l în lucrările lor pe autorul cronicii de fiecare dată, fără prenumele „Grigore”. Mai mult ca atât, precum am arătat mai sus, Cantemir arată direct că autorul cronicii a fost contemporan cu Aron Vodă Tiranul (1591–1595), atribuindu-i paternitatea lui Nestor Ureche.

Această din urmă înșiruire de interpolatori pe care o aflăm în scrierile lui D. Cantemir, când se referă la hronicul lui Ureche, arată la fel ca și Miron Costin, că învățatul principe nu a cunoscut originalul „hronicului lui Ureche vornicul”, ci o copie ulterioară, care deja conținea interpolările cunoscute astăzi. Spre deosebire însă de Miron Costin care îl plasa cronologic pe un Eustratie logofăt al treilea ca autor al unui letopiseț înainte de cel al lui Ureche vornicul, apoi Dimitrie Cantemir cunoaște un alt „Evstratie, carele au fost și logofăt al treile la răpăosat părintele nostru”, (care se pare copiasse și hronicul lui Ureche vornicul) și de aceea îl scrie pe acest Eustratie după interpolatorii Simion și Misail călugărul, care de asemenea la timpul lor copiasse același letopiseț al lui Ureche. Dacă dăm crezare celor doi mari istorici moldavi Miron Costin și Dimitrie Cantemir, trebuie să admitem că ar fi existat doi autori sau copiiști de cronici cu aceleași nume și rang dregătoreasc Eustratie, dintre care unul, cel menționat de Miron Costin, a activat până la Ureche vornicul (se pare în a doua jum. a sec. XVI-lea) și a întocmit acel „Hronic vechiu” despre care scrie „*la Ureche Vornicul, în Predoslovie*”¹²¹, iar după D. Cantemir altul (din doua jum. a sec. XVII-lea), chiar pe timpul domniei lui Constantin Cantemir (1685–1693). Investigațiile efectuate de P.P. Panaitescu reflectate în studiile introductive la edițiile sale din 1955 și 1958 ale Letopisețului Țării Moldovei îl vede pe Eustratie drept contemporan cu Grigorie Ureche și că ar fi chiar acel Eustratie care a tradus pravilele puse la temelia Cărții românești de învățătură (Iași, 1646), opinie respinsă de Liviu Onu¹²².

Întrucât în copiile cronicii lui Ureche pasajele adăugate de interpolatori nu erau delimitate, primul care a încercat să le identifice a fost Mihail Kogălniceanu cu ocazia pregătirii primei ediții a acestei lucrări. Astfel, editorul a observat că în pânza cronicii lui Ureche sunt întrețesute pe ici-colo fraze sau fragmente mai mult sau mai puțin întinse ale unor copiiști de mai târziu (Simion Dascălul, Misail Călugărul, Eustratie Logofătul și ale lui Axinte Uricaru). Prin ediția sa M. Kogălniceanu primul în știința istorică românească a încercat să le delimiteze, punând prin aceasta începuturile unor ediții critice de cronici românești. Aceste interpolări conform concepției lui Mihail Kogălniceanu au fost excerptate de el din corpul cronicii și incluse la sfârșitul volumului drept appendice, adică anexe¹²³. Precum se știe aceste delimitări mai mult sau mai puțin definitive le-a întreprins mai târziu și P. P. Panaitescu în edițiile sale ale aceleiași cronici din 1955 și 1958¹²⁴.

Revenind la felul cum a preluat D. Cantemir informația din *hronicului lui Ureche vornicul* trebuie să arătăm că pe marele nostru cărturar l-a interesat în procesul elaborării lucrărilor sale nu numai cele din Letopisețul inițial al lui Ureche, dar și

ceea ce au afirmat, au adăugat în interpolările lor cei trei copişti: Simion Dascălu, Misail Călugăru şi Eustratie Logofătul, pe care el îi desemnează sau îi califică prin epitetele „scornitor”, „născocitor”, „băsnuitor”, „măsluitor” sau „măzac”¹²⁵, iar cele „însăilate” de aceştia le califică drept „basnă”, adică mit inventat, subliniind prin aceasta caracterul deosebit de inferior în comparaţie cu cele expuse de Ureche vornicul. Cu atât mai mult că cele afirmate de interpolatori, cu privire la obârşia românilor, nu numai că erau în disonanţă totală cu cele arătate de Ureche vornicul, dar şi cu rezultatele investigaţiilor şi reprezentările personale ale lui D. Cantemir.

Ce l-a determinat pe D. Cantemir să acorde atenţie şi celor spuse de interpolatori? Răspunsul îl aflăm în una din lucrările sale, arătând că „Sufletul însă, care nu ştie de odihnă mai înainte de a şi împlini pofta, lovit fără încetare de imboldul unei asemenea ruşini, despărţindu se de istorici, mă împinge să mă întorc spre scornitori”¹²⁶, iar în altă parte, extinzând argumentarea arată că „... aceasta ne a fost făgăduiala, să arătăm cu gând întreg şi suflet senin orice au transmis alţii despre neamul nostru, fie bun, fie dimpotrivă”¹²⁷. Drept urmare D. Cantemir îi respinge cu argumente puternice pe interpolatorii cronicii lui Ureche, ca pe nişte „scriitori plăsmuiţi”, „care bat câmpii”, „sub numele a doi monahi, Simeon şi Misael”¹²⁸, înfăţişându-i pe aceştia drept „scornitorul nostru”¹²⁹, „născocitor de soi”¹³⁰, „necioplit măsluitor”¹³¹, „călugăr foarte mincinos”¹³² sau plini de „minciună şi de sfruntare”¹³³. Cu aceeaşi duritate D. Cantemir îi scoate în evidenţă pe interpolatori şi în alte lucrări. Astfel, principele în căutarea adevărului arată despre scornirile lui Simeon Dascălu, precum că „această poveste” despre tâlharii Romei aduşi în Dacia: „... circulă sub numele lui Symeon ...” care „... poate împins de la sine de ochiul cel orb al invidiei sau că l a auzit, cu mintea lui naivă, pe vreun altul povestind asemenea lucruri (chiar dacă minte, ..., că ar fi scos așa o poveste din *Hronicul hungaric*) – a adăugat această poveste în prefaţa *Hronicii* lui Ureka, străvechi autor al Moldaviei, iar între atât de multe minciuni pe care le răsfiră se pare că a spus un singur adevăr, şi anume mărturiseşte că nu a găsit această relatare scrisă în analele moldave, dar că nu a vrut ca pana să-i treacă peste ea”¹³⁴. „Asta e aşadar povestea pe care monahul acela, Symeon, fie a născocit o, fie, apărută la vreunul dintre vecini, aţâţat de imboldul invidiei, a adăugat o Prefetei lui ” Ureche”¹³⁵.

Principele nostru consideră că „aceasta ... basnă pre carea Simion acesta, sau singur din capul său au scornit-o, sau de la vreun prostac însă zavistuitoriu mai denainte din crieri fătată au aflat-o, la predosloviia *hronicului lui Ureche*, fără nici o ruşine a o prepune au îndrăznit...”¹³⁶. Dintru început D. Cantemir expune cele arătate de „... Simion. Scrie dară călugăru acesta în Predosloviia (sau precum noi dzicem în Prevoroava) *hronicului lui Ureche* (pre carele noi îl avem mai ştiut istoric moldovenesc) precum el această poveste în *hronicul lui Ureche* însămnată neaflând-o n-au vrut şi pe aceasta să o triacă cu condeiuul său. Pentru numele dară basnuitorului acestuia aşe ne înştiinţăm de la Miron Costin şi de la ficiorul sau Neculaiu Costin logofătul. Iară basna lui în pomenita Pridosloviie a lu Ureche aşe o citim: Fiind ...”¹³⁷.

Basna după <i>Letopiseșul...</i> lui Gr. Ureche	Basna după <i>Hronicul...</i> lui D. Cantemir
Interpolarea lui Simion Dascălul „De izvodirea moldovenilor, de unde au venit într-aceste locuri”, adică despre obârșia moldovenilor și de unde au venit ei pe meleagurile dintre Carpați și Nistru, căci anume aceste afirmații ale interpolatorului l-au făcut pe D. Cantemir să se cutremure de „scornirile” acestuia: „Scrie letopiseșul vel unguresc că oarecând [cândva – n.n.] pre ace-te locuri [pe teritoriul Moldovei – n.n.] au fost lăcuind tătarii. [Aceștia – n.n.] mai plodindu-să și înmulțindu-să și lățându-să, s-au [în]tinsu de au trecut și peste munte [Carpați – n.n.], la Ardeal. Și împingându pe unguri din ocinele sale n-au mai putut suferi, ce singur Lăslău craiul ungurescu, ... s-au sculat de s-au dus la împăratul Râmului, de ș-au cerșut oaste întru ajutoriu împotriva vrăjmașilor săi. Ce împăratul Râmului alt ajutoriu nu i-au făgăduit, ce i-au dat răspunsu într-acesta chip, de i-au zis: „Eu sântu jurat, cându am stătut la împărăție, om de sabiia mea și de județul meu să nu moară. Pentru aceia oameni răi s-au făcut în țara mea și câte temnițe am, toate sânt pline de dânsii și nu mai am ce le face, ci ți-i voi da ție, să faci izbândă cu dânsii și eu să-mi curățescu țara de dânsii. Iar în țara mea să nu-i mai aduci, că ți-ii dăruiescu ție.” Și den sârgu învăță de-i strânsă pre toțin la un loc de pretitinderile și i-au însemnatu pre toți, de i-au arsu împrejur capului de le-au părjolit părul ca unor tâlhari, cu un hier arsu, care semnu trăiaște și până astăzi în țara Moldovei și la Maramorș, de să cevluiescu oamenii prejur cap. ... Laslăun craiu, dacă au luat acel ajutoriu tâlhărescu de la împăratul Râmului, au silit la Țara Ungurească și ... cu toată puterea sa s-au apucat de tătari a-i bate și a-i goni, de i-au trecut munte în ceasta parte pre la Rodna ... Și așa gonindu-i prin munți, scos-au și pre acești tătari, carii au fostu lăcuiitori la Moldova, de i-au trecut apa Siretiului. Acolo ... s-au descălecat țara, după cuvntul craiului ... Și după multă goană ce au gonit pre tătari și i-au trecut preste Nistru, la Crâmu ..., de acolo s-au întorsu Laslău craiu îndărătu cu mare laudă și biruință ... De această poveste a lui Laslău craiu ce spune că au gonit pre acești tătari nu a au scos Ureche vornicul de letopiseșul cel leșesc, care poveste o am socotit pre semne ce arată, că poate fi adevărată”¹³⁸.	Interpolarea lui Simion Dascălul „De izvodirea moldovenilor, de unde au venit într-aceste locuri”, adică despre obârșia moldovenilor și de unde au venit ei pe meleagurile dintre Carpați și Nistru, căci anume aceste afirmații ale interpolatorului l-au făcut pe D. Cantemir să se cutremure de „scornirile” acestuia: „Scrie letopiseșul vel unguresc că oarecând [cândva – n.n.] pre aceste locuri [pe teritoriul Moldovei – n.n.] au fost lăcuind tătarii. [Aceștia – n.n.] mai plodindu-să și înmulțindu-să și lățându-să, s-au [în]tinsu de au trecut și peste munte [Carpați – n.n.], la Ardeal. Și împingându pe unguri din ocinele sale n-au mai putut suferi, ce singur Lăslău craiul ungurescu, ... s-au sculat de s-au dus la împăratul Râmului, de ș-au cerșut oaste întru ajutoriu împotriva vrăjmașilor săi. Ce împăratul Râmului alt ajutoriu nu i-au făgăduit, ce i-au dat răspunsu într-acesta chip, de i-au zis: „Eu sântu jurat, cându am stătut la împărăție, om de sabiia mea și de județul meu să nu moară. Pentru aceia oameni răi s-au făcut în țara mea și câte temnițe am, toate sânt pline de dânsii și nu mai am ce le face, ci ți-i voi da ție, să faci izbândă cu dânsii și eu să-mi curățescu țara de dânsii. Iar în țara mea să nu-i mai aduci, că ți-ii dăruiescu ție.” Și den sârgu învăță de-i strânsă pre toțin la un loc de pretitinderile și i-au însemnatu pre toți, de i-au arsu împrejur capului de le-au părjolit părul ca unor tâlhari, cu un hier arsu, care semnu trăiaște și până astăzi în țara Moldovei și la Maramorș, de să cevluiescu oamenii prejur cap. ... Laslăun craiu, dacă au luat acel ajutoriu tâlhărescu de la împăratul Râmului, au silit la Țara Ungurească și ... cu toată puterea sa s-au apucat de tătari a-i bate și a-i goni, de i-au trecut munte în ceasta parte pre la Rodna ... Și așa gonindu-i prin munți, scos-au și pre acești tătari, carii au fostu lăcuiitori la Moldova, de i-au trecut apa Siretiului. Acolo ... s-au descălecat țara, după cuvntul craiului ... Și după multă goană ce au gonit pre tătari și i-au trecut preste Nistru, la Crâmu ..., de acolo s-au întorsu Laslău craiu îndărătu cu mare laudă și biruință ... Ce această poveste a lui Laslău craiu ce spune că au gonit pre acești tătari nu a au scos Ureche vornicul de letopiseșul cel leșesc, care poveste o am socotit pre semne ce arată, că poate fi adevărată”. Așe dară, precum dzisem, împăratul, ... Râmului, <vrând>¹³⁹ să trimață acei tâlhari într-agiutoriu lui Laslău, întâi să fie poroncit și să-i fie ars pe toți în giur împrejurul capului, pentru ca de cia să să poată cunoaște dintr-alți oameni. Apoi, trimițându-i, să le fie poroncit înapoi să nu să mai întoarcă, că carile se va întoarce și să va prinde în împărăția sa, acela să va omori. Laslău dară, luând acel agiutoriu de tâlhari de la împăratul Râmului trimiși, să fie purces cu dânsii asupra tătarălor, carii acmu, în țara unguriască întrând, ardea și prăda tot ce le ieșie înainte și, dându-le război tare, să fie răzbit pe tătari și să-i fie biruit. Tătarii dând dos de fugă, Laslău cu tâlharii și cu alte oști a sale să-i fie gonit până peste munți și până au dat la apa Siretiului; acolo tătarii, fiind de gonași întiriți și de frica carea le sta din dos, apa și fără vad a trece căutându-le, mulțime de dânsii în apa Siretiului să să fie înecat ... Într-acesta chip craiul Laslău, făcând mare izbândă ca aceasta și la scaunul său cu mare pohfală întorcându-să ... După acestea, vrând Laslău craiu iarăși să trimață pe acei tâlhari romani la împăratul înapoi și cu mari și multe daruri să-i mulțămască pentru agiutoriu ce i-au dat și pentru binile carile i-au făcut, împăratul să-i fie răspuns că mai mare și mai priimit dar nu poate să-i dea, decât dacă va opri pe acei oameni la sine, nici le va da voie să să mai întoarcă la locul său. Pentru care lucru, vădzând Laslău că împăratul nu mai primește la sine pe acei tâlhari, așijderea temându-să să nu cumva aceleași furtașaguri și tâlhușaguri să facă și în țara lui, precum făcuse la Râm, de nevoie i-au căutat a le arăta locuri de hrană și de aședzământ; și așe să-i fie aședzat pe apa Morășului, care țară și acmu să chiamă Maramorăș, și de atunceia să fie rămas acei romani pentre unguri în Ardeal multă vreme lăcuiitori. Și de cia, cu cursul vremii, acolo înmulțindu-să și plodindu-să, și nemaiîncăpându-i locul, să se fie sculat unii dintr-înșii și, trecând peste munți în ceasta parte [a Carpaților – n.n.], să fie aflat locurile (unde acmu țara Moldovei și a Muntenii stă) pustii și de oameni deșerte și, aducându-și de cia și muierile și copiii de la Ardeal, să să fie aședzat cu totul pre acele pomenite locuri pustii”¹⁴⁰.

Anume această versiune a interpolatorului l-a indignat peste măsură pe D. Cantemir și l-a determinat să o analizeze minuțios și să-i deslușească toate fațetele, recurgând direct la sursele ungurești. Ba mai mult, principele învățat dedică acestor căutări două întreg capitole în *Hronicul*... său, în care „arată-să din ce izvor s-au scurs piștelnița aceștii puturoase basne” și „arată-să precum această basnă cu Laslău iaste scornită din istoriia adevărată a doi crai ungurești”¹⁴¹. Acelorași aspecte D.Cantemir le consacră pagini întregi și în *Istoria moldo-vlahică*: „Basna dară aceasta să poartă sub numele unui Simion Călugărul, după carile apoi urmadză un Misail iarăși călugăr și Evstratie ..., pune-vom nevoiță să deslușim ... de unde s-au încăpătat de această așe de grozavă minciună și măcar că el singur minte, precum această poveste să o fie luat din hronicul cel unguresc, însă adevărat nu dzice, căci cât în puțința noastră au fost, din istoricii carii au scris pentru lucrurile ungurești, nici pre unul cu amănuntul și prin multă vreme necercat n-am lăsat; și ales pe Anton Bonfin (carele adevărat s-ar putea dzice precum iaste domnul istoricilor ungurești) numai cât nu l-am fărmat întorcându-l, însă de poveste ca aceasta a da n-am putut.”¹⁴².

D. Cantemir bazându-se pe lucrarea lui Bonfinius arată cu multă exactitate „... de unde va fi amestecat celelalte părți ale scornelii ...”¹⁴³ cu privire la tâlharii din temnițele Râmului și „...din ce parte a istoriei o va fi însăilat scornitorul și își va fi acoperit povestea cu o atât de chipeșă alcătuire?, cu „...prilejul de a născoci ceva despre o secure și despre Bathus ucis de Ladislaus și altele.”¹⁴⁴. „Iară noi aceasta a mai lungi părăsind, datoriia a adevărinții istoricești ne silește ca să cercăm și aflând să arătăm de unde iaste <începătura> acestii basne, și cum și în ce chip până la acel măzac Simion au agiuns?”¹⁴⁵.

Cu referire la cele spuse de interpolatorii cronicii lui Ureche, D.Cantemir generalizează: „După cum se strică apa care țâșnește din izvorul cel mai curat, abătută din cursul său prin mlaștini și bălți înțepenite, și începe apoi să putrezească și să împrăștie un miros rău, tot așa povestirile istoriei adevărate, ajungând în gura proștilor și înșelătorilor, se transformă în scorneli puturoase și dezgustătoare (căci gura care s-a obișnuit să nască minciuni nu mai lasă nici urechile să audă adevărul)”¹⁴⁶.

Finalizând aceste caracteristici D.Cantemir arată: „Așadar, pe când citeam cu hărnicie *Hronicele*, cum le numesc ei, ale bulgarilor, scrise în limba sclavonă de primii lor – nu știu dacă să le spun oameni ce însăilează sau care împung – într un târziu, rătăcind prin atâtea mlaștini, bălți, lacuri, am ajuns la capătul mort, ca să folosesc un termen al chimiei.”¹⁴⁷. D.Cantemir încercând până la urmă să găsească de unde vin scornelile lui Simeon consideră că acesta „pare să fi dat îndărăt cu dobândă această poveste a sa [cu privire la obârșia românilor – *n.n.*], împrumutată de la un alt scornitor, mai vechi decât el. Căci noi am trudit cercetând această poveste (născocită poate spre rușinea neamului valachic), căutându-i izvorul nu doar vreme de multe zile, ci chiar de mulți ani, până ne am sleit de puteri, dând deoparte praful pus pe scriitori: și nu am putut găsi nimic de felul acesta la cei adevărați, care își

merită cumva numele de istorici...¹⁴⁸. „Acestea sunt așadar cele spuse de bulgari despre Ladislaus Magul și, mai apoi, Sfântul, – conchide principele nostru, – la care Symeon ori vreun alt ignorant de același soi a adăugat celelalte ..., despre tâlharii romani trimiși lui Ladislaus în ajutor: nu sunt însă altceva decât o stricare a istoriei adevărate...¹⁴⁹.

D. Cantemir în anumite privințe vine cu argumentele sale în combaterea spuselor interpolatorilor, așa cum este cazul unor calcule cronologice câți ani au trecut de la domnia regelui ungar, până la năvălirile mongolilor în spațiul populat de români: „...sub acest Bela, rege al Ungariei, are loc năvălirea lui Bathias, foarte aprigă și cea din urmă, prin care toate aceste ținuturi au fost aproape cu totul răvășite și pustiite. Aici s-ar cuveni ca acel călugăr Simeo[n], un omuleț foarte mincinos și cu mintea nerușinată (și învățacelul lui, Samuel¹⁵⁰), să ia aminte câți ani se scurg de la Vladislaus (Lasleu al lui) până la Bela, fiul lui Andreas, căci se adună treizeci și unu de ani întregi până la prima lui cercetare augurală și se adaugă apoi cei unsprezece ani ai domniei lui (pentru că într al unsprezecelea an al domniei lui a avut loc năvălirea lui Bathias, adică în anul Domnului 1242). Așa încât toți anii care s-au scurs ajung la 42, care fac aproape o jumătate de secol. Este așadar foarte bun proverbul turcesc ... „o socoteală greșită sau trecută cu vederea se poate întoarce și de la Babylon“, adică este îndreptată și corectată chiar după vreme îndelungată¹⁵¹.

Cu argumente și mai puternice combate părerea interpolatorilor privitoare la venirea romanilor din Italia în Dacia la o data mult mai recentă față de cum consideră D. Cantemir: „Voi pune păreri noastre un fel de cunună: religia însăși a tuturor valachilor, din orice ținut. Căci toți sunt credincioși ai bisericii răsăritene [bizantine – *n.n.*]; dacă însă acești valachi au ieșit prima dată dintre romani, cum minte monahul acela Simeon, în anul Domnului 1359, sub Vladislaus¹⁵², acel plăsmuit rege al Ungariei, cum se face că acești valachi au ieșit din Italia cu religia grecească? Căci pe atunci nu doar că biserica apuseană era separată de cea răsăriteană, ci încă din vremea lui Photius, patriarhul de la Constantinopol¹⁵³, și a împăratului Leon¹⁵⁴, fapt ce se petrecea în anul Domnului ...¹⁵⁵, aveau mari neînțelegeri între ele: de unde se vedește că acea ieșire este cu totul neadevărată și că toți valachii, sau romanii din Dacia, au primit creștinismul odată cu trupul Imperiului de răsărit și și au păstrat după aceea cu strășnicie credința, laolaltă cu grecii...¹⁵⁶.

Cu o și mai mare putere de convingere în promovarea concepției sale privind originea românilor în spațiul vechii Dacii și totodată respingând spusele interpolatorilor, D. Cantemir se oprește într-un capitol special din *Cartea Întâi a Istoriei moldo-vlahice* „Despre părerea celor care vor ca neamul valach să nu fi fost dus în Dacia nici de Flaccus, nici de Traian, ci să fi ajuns multe veacuri mai apoi, din Italia, mai întâi în Transylvania și de acolo în amândouă Valachiile [Moldova și Țara Românească – *n.n.*]”, în care arată precum că „Nu am citit ca vreunul dintre scriitorii din vecini, fie greci, fie latini, să fi pus în scris părerea aceasta privind sosirea recentă [în plin Ev Mediu – *n.n.*] a valachilor, nici nu am auzit să o fi urmat cineva demn cumva de numele de istoric. Căci înfățișarea acestei tradiții aduce nu

a istorie (care are în sine adevăr, așa cum trupul are suflet), nici a simplă istorisire, ci de a dreptul a minciună scornită și a poveste băbească, de soiul celor cu care obișnuiesc oamenii să-i ademenească noaptea pe copilași înspre somn și liniște; de aceea nici nu ar trebui să și afle locul între tradițiile celorlalți autori, dacă nu am avea datoria să îi înfățișăm cititorului nostru ce am promis, după cum se cuvine”¹⁵⁷.

Dacă la început D. Cantemir arată că nu știe de ce obârșie este Simeon: „Despre numele scornitorului”¹⁵⁸ așa am aflat de la doi istorici de ai noștri, Myron și Nicolaus Costin; despre neamul lui însă, patria lui și când va fi scris așa ceva, până acum nu ni s-a deslușit”¹⁵⁹, ca în cele din urmă să vadă în acest „călugăr „quidam Simeo” foarte mincinos, un omuleț dintr un neam necunoscut...”¹⁶⁰, totuși admite că ar fi de neam strain „Symeon, un călugăr... fie trufaș de ceva știință de carte sclavonică, fie că va fi fost el însuși de neam bulgaric sau servic”¹⁶¹, iar ulterior vine cu precizarea că ar fi de neam „bulgar”¹⁶². De unde reiese după D. Cantemir că doar o persoană de neam străin (nici de cum un român) ar fi putut aduce atânea ocări la adresa neamului său nobil.

În capitolul 13 al Cărții Întâi: „În ce fel s-a plăsmuit, din istoria adevărată despre regii Hungariei Ladislaus și Bela, povestea lui Symeon despre tâlharii romani trimiși în ajutor regelui Ladislaus”, D. Cantemir îndeplinește promisiunea făcută în Prefață, arătând că „avem să înfățișăm altora și cele de bine, și cele de rău de la toți autorii, după cum le am auzit, întocmai, fără să le schimbăm și fără să le micșorăm Căci am făgăduit să primim cu suflet împăcat părerile în privința neamului nostru ale autorilor, adică ale celor care sunt acceptați în rândul istoricilor de către lumea învățată, ori sunt măcar cumva îngăduiți, dar nu ale unor născocitori și ale unora ce rătăcesc dincolo de căile ce merită numele de istorie Este dincolo de îndoială (după cum credem noi) că acel născocitor de soi, oricine va fi fost, a cârpit și a țesut povestea asta din două istorii diferite ale unor regi diferiți și din timpuri diferite: adică dintr una care s-a petrecut sub frații Solomon și Geiza, în anul Domnului 1082, și dintr alta care s-a petrecut sub Bela al patrulea, fiul lui Andreas al doilea, pe la anul 1235”¹⁶³. Spre deosebire de interpolatori pentru mai multă convingere și pentru deslușirea adevărului în problema enunțată în titlul capitolului D. Cantemir se adresează la „Bonfinius, cel mai atent scriitor al istoriei hungare”¹⁶⁴. Expunând pe larg evenimentele desfășurate în domniile regilor ungari, arătați mai sus, Cantemir constată că nimic din cele spuse de interpolatori nu află la acest prestigios istoric al Ungariei¹⁶⁵. În finalul capitolului D. Cantemir arată mecanismul „măsluirii” faptelor de către interpolatori: „Iată cum se vădește că el a pus o scorneală: în locul rugăciunilor și lacrimilor vărsate dinaintea judecății lui Dumnezeu, în locul prizonierilor unni [hunilor – *n.n.*], duși jalnic în lațuri, tâlhari ținuți vreme îndelungată în temnițele din Roma și din întreaga Italie”¹⁶⁶. În aceiași ordine de idei principele nostru se întreabă: „Dar că Ladislaus și ar fi urmărit dușmanii până la râul Sireth, din ce parte a istoriei o va fi însăilat scornitorul și își va fi acoperit povestea cu o atât de chipeșă alcătuire?”. În continuare Cantemir aduce imediat și răspunsul: „Iată că și aceasta se dezvăluie limpede, tot acolo [la același istoric Bonfinius – *n.n.*]: căci unnii, auzind de moartea regelui lor și a tuturor alor

lui, în Ungaria, și au adus ajutoare de pretutindeni, de parte bărbătească. Tot așa, s-au străduit să-i stârnească împotriva hungarilor pe comani, hamaxobi și ruteni. Se pornește așadar o încăierare plină de cruzime și ungarii îi zdrobesc în luptă din nou pe unni și pe aliații lor, iar Ladislaus îl ucide cu securea, într-o luptă om la om, pe regele unnilor, Acus. (Iată, pentru scornitor, prilejul de a născoci ceva despre o secure și despre Bathus ucis de Ladislaus și altele.)

După măcelul unnilor însă, s-a pornit războiul cu roxolanii: odată stins acesta și încheindu-se pacea, a izbucnit războiul cu polonii, pe care Ladislaus, înfrângându-i de asemenea, i-a urmărit până la râul Vistula. Iată-ți, în loc de Sireth din Moldavia, Vistula, râul care desparte Scythia și Sarmatia de Germania.” Încheind capitoulul respectiv D. Cantemir constată cu regret că cele falsificate de interpolatori, până la urmă autorul reduce critica doar la adresa lui Simeon, că „de la el iau și alții, nu cronicari [istorici veritabili – *n.n.*], ci gălbejiți [adică niște începători nepricepuți în știința istorică – *n.n.*], ori mai degrabă apucați, de aceeași teapă”¹⁶⁷.

Apelând la scrierile aceluiași Bonfinius, Dimitrie Cantemir demolează mitul scornit de interpolatori, precum că regile Ungariei a obținut victorie asupra lui Batâi și că în realitate lucrurile s-au întâmplat exact invers: „Înainte de toate este de observat la scornitorul nostru că Bathus sau, la alții, Bathias, a pustiit Hungaria în timpul domniei lui Bela al patrulea, că regele a fost înfrânt în luptă și a scăpat cu fuga în Austria; să se citească Bonfinius, în decada a 2 a, cartea a 8 a, unde nu se aude decât că aproape tot regatul Ungariei a suferit pustiiri, măceluri, distrugeri, incendii, fier și nenorociri greu de rostit și prăpăduri nemaipomenite, dar nu se găsește nicio slovișoară despre vreo izbândă împotriva tartarilor. Scornitorul însă spune că Bathias a fost ucis cu securea de Ladislaus acela Sfânt; și nu e de mirare, dacă în loc de comani (care se predaseră regelui Bela în anul de dinaintea năvălirii lui Bathus în Ungaria: cum o parte dintre ei primiseră credința creștină, regele le dăduse ogoare întinse ca să se așeze acolo), necioplitul măsluitor va fi citit „romani”. Cum însă această povestire nu se potrivește nici măcar cu scorneala, să trecem la istoria lui Ladislaus. Bonfinius, cel mai atent scriitor al istoriei hungare, în decada a 2 a, cartea a 3 a, scrie: Pe când domnea în Hungaria Solomon, în anul 1062, Giulia, regele hunnilor, a năvălit în Hungaria, iar lui i-au ieșit dinaintea regele Solomon, împreună cu căpeteniile Geisa și Ladislaus (acesta e acel Ladislaus care a domnit după fratele său Geiza, și a fost numit Credinciosul sau Sfântul) și cu oștile hungare, lângă cetatea Dobok, la muntele numit Cherhelem: acolo s-a pornit o luptă aprigă de ambele părți, iar ungarii au dobândit victoria ...”¹⁶⁸.

„...Iară pricina iaste căci vădzind noi adăosăturile basnelor carile acel Misail și următorii lui, Simion, din uscată tidva lor li-au scornit și în pridoslavia hronicului lui Uréche fără nici o rușine a le amesteca au îndrăznit, atâta cât acmu orice, și adevăr ar fi scris, toată credința ș-au pierdut, căci *semel mendax semper mendax*, odată minciunos, pururea minciunos rămâne, *ὁ ἐν ἐνὶ καὶ ἐν παντὶ*, cel ce într-una, acela și în toate, și căci aceasta iaste dobânda minciunosului, ca când ar grăi și adevărul să nu să mai creadă”¹⁶⁹.

Pentru a convinge și mai mult cititorul în privința aprecierii interpolărilor D. Cantemir recurge la o comparație: „Pocitanie [citatul, fragmentul – *n.n.*] aceasta, dzice dară Simion să o fie luat din istoricul cel unguresc; iară din care istoric anume nu arată; dzice că în *hronicul lui Uréche* nu iaste scris, iară el, socotind-o că presémne va fi adevărată, n-au vrut să nu o scrie. (O, ce frumos giudecătoriu, asemenea aceluia, căruia dzicându-i unul să gâcească ce ține strâns în pumnî, el au răspuns că de-i va spune numai forma lucrului aceluia, atuncia va putea să giudece și anume să gâcească ce ține în pumn. Celalalt spuindu-i că ține în pumn un lucru rătund și în mijloc găurit, gâcitoriu, după multă chiteală, i-au răspuns dzicând că altă nu poate fi fără numai o piatră de moară, căci acéia iaste rătundă și în mijloc găurită. Tocma așé iaste și socoteala giudecătorului Simion, socotind numai căci iaste rătundă și găurită, iară nu ce poate pumnul cuprinde.) Așijderea dzice că acel Laslău să fie fost vâlhovnic, carea di pe limba slovenească să înțălége vrăjitoriu, căutătoriu în stéle; dzice c-au fost în légea păpiștășască și de la dânsul întâi au început ungurii a lăsa săc marțea și altele câte buiguiaște tuturor sânt știute.”¹⁷⁰

Chiar și în cazul când Cantemir observă în *hronicul lui Ureche* o afirmație sau o teză care nu concordă cu viziunile sale, este înclinat să atribuie aceste ierori mai curând copiștilor de mai trziu și nici de cum lui Ureche vornicul. De exemplu, când expune faptele referitoare la relațiile moldo-polone la împrumutul bănesc făcut de voievodul moldav regelui polon Sigismund, în special (ulterior revărsându-se în problema Pocuției în relațiile dintre cele două țări), principele afirmă că: „greșeala vine fie de la Ureke, fie de la scribi [copiști, interpolatori – *n.n.*], care scriseră în loc de „pentru“, „împotriva”¹⁷¹. D. Cantemir îi demască pe interpolatori și măsluitori arătând că aceștia „schimbă ordinea povestirii adevărate”, și „pune în loc de aceea [de evenimente veritabile – *n.n.*]” „scursura putredă a scornelii”¹⁷² sau „non vero item fabulatoribus et extran omnes historici nomimis semitas aberrantibus”¹⁷³.

„Poate că pe acest Sylvius l a urmat fără destulă grijă Urekia, străvechiul autor moldav, și a căzut în greșeală, dar se cuvine să fie lesne iertat, de vreme ce, după cum înțelegem din *Cronologul* lui, nu citise chiar scrierile istoricilor romani, ci doar i-a tradus după poloni, fie pentru că nu cunoștea limba latină, fie pentru că, în vremurile acelea tulburi (căci a trăit sub Aron¹⁷⁴, cel mai tiranic principe al Moldaviei), nu a avut la îndemână istorici demni de încredere și nici autori clasici. De aici i se trage și faptul că nu amintește defel prima întemeiere a Moldaviei noastre nici în prefață, nici în alte locuri unde s-ar fi potrivit (cum se cuvine să facă un istoric).”¹⁷⁵

Concluzii:

Astfel, din cele arătate mai sus concluzionăm că la întocmirea lucrărilor sale dedicate istoriei românilor, Dimitrie Cantemir pe lângă numeroasele opere istorice ale străinilor a utilizat pe larg și surse istoriografice interne, între care un loc important îi revine „*hronicului lui Ureche vornicul*”, sursă pe care o analizează și o folosește în mod critic. Dacă Ureche vornicul este considerat de principele învățat „cel mai cinstit dintre istoricii moldavilor”¹⁷⁶, apoi copiștii și interpolatorii de mai

trâziu Simion Dascălul, Misail Călugărul și Eustratie Logofătul sunt apreciați drept „băsnuitori” care au calomniat pe români cu afirmații mincinoase și deșanțate referitor la obârșia lor.

Punând laolaltă toate informațiile din lucrările lui Dimitrie Cantemir fie în limba latină, fie în limba română în care au fost preluate informații din „Hronicul lui Ureche vornicul” reiese cu destulă claritate că învățatul principe atribuia această lucrare referitoare la istoria Moldovei de la descălecătul lui Dragoș până în domnia lui Aron Tiranul (1591–1595) lui Nestor Ureche (?–1618), vornicul Țării de Jos și prin sintagma „Ureka, străvechi autor al Moldaviei” adusă în diferite lucrări ale sale¹⁷⁷, Dimitrie Cantemir îl vede drept autor al cronicii în cauză pe Nestor Ureche.

Note:

¹ Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XIV–XVII*, București, 1991, p. 453.

² D. Cantemir. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Ed. Stela Toma, Chișinău, 2016, p. 182–183.

³ Dimitrie Cantemir. *Istoria moldo-vlachică*, în Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi • Istoria moldo-vlachică • Viața lui Constantin Cantemir • Descrierea stării Moldaviei: în vechime și azi*. Editarea textului latinesc, aparatul critic și indicia Florentina Nicolae, Traducere din limba latină Ioana Costa, Studiu introductiv Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, București, Academia Română – Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2017, p. 323. (În continuare Dimitrie Cantemir. *Viața lui Constantin Cantemir*, 2017).

⁴ Dimitrie Cantemir. *Viața lui Constantin Cantemir*, în Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi • Istoria moldo-vlachică • Viața lui Constantin Cantemir • Descrierea stării Moldaviei: în vechime și azi*. Editarea textului latinesc, aparatul critic și indicia Florentina Nicolae, Traducere din limba latină Ioana Costa, Studiu introductiv Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, București, Academia Română – Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2017, p. 893. (În continuare Dimitrie Cantemir. *Viața lui Constantin Cantemir*, 2017).

⁵ Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, în Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi • Istoria moldo-vlachică • Viața lui Constantin Cantemir • Descrierea stării Moldaviei: în vechime și azi*. Editarea textului latinesc, aparatul critic și indicia Florentina Nicolae, Traducere din limba latină Ioana Costa, Studiu introductiv Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, București, Academia Română – Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2017, p. 143. (În continuare Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017).

⁶ D. Cantemir. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Ed. Stela Toma, Chișinău, 2016, p. 105, 109.

⁷ Vezi *Descriptio [...] Moldaviae* în volumul de față, p. 1192–1193.

⁸ Dragoș Moldovanu, *Dimitrie Cantemir între Orient și Occident*, București, 1997, p. 101–156.

⁹ P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958, p. 153–154.

¹⁰ Dimitrie Cantemir, *Opere: Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Repere cronologice, studiul introductiv, text stabilit, glosar și indici de Stela Toma, Chișinău, Ed. Știința, 2016, p. 484.

¹¹ P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958.

¹² Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*. Ed. de P.P. Panaitescu, București, 1955, p. 67-68.

¹³ Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p. 137.

¹⁴ Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p. 132-137.

¹⁵ *Ibidem*, p. 167.

¹⁶ D. Cantemir. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Ed. Stela Toma, Chișinău, 2016, p. 491-492.

¹⁷ Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p.107

¹⁸ D. Cantemir. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Ed. Stela Toma, Chișinău, 2016, p. 491-492.

¹⁹ Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p.115.

²⁰ Din fericire aceste texte cronicărești le-a descoperi și le-a publicat pe la sfârșitul sec. al XIX-lea celebrul slavist roman Ioan Bogdan (Ion Bogdan, *Cronice inedite atingătoare de istoria românilor*, București, 1895. Reeditate în *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI* publicate de Ion Bogdan. Ediție de P.P. Panaitescu, București, 1959).

²¹ Dimitrie Cantemir. *Istoria moldo-vlachică*, 2017, p. 737. Aceiași precizare și în D. Cantemir. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Ed. Stela Toma, Chișinău, 2016, p. 472.

²² D. Cantemir. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Ed. Stela Toma, Chișinău, 2016, p. 322, 503-504.

²³ *Ibidem*, p. 353.

²⁴ Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p.167.

²⁵ Această stemă D. Cantemir o consideră a fi cea a Țării Moldovei de până la invazia lui Batâi în spațiul est-carpatic în 1241/1242. Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p.169.

²⁶ După câte se vede în scurta ședere la Harcov D. Cantemir a continuat să lucreze și să examineze unele relicve moldave descoperite de el pe aceste meleaguri, unde a identificat cele două herburile ale Țării Moldovei, primul – de până la invazia lui Batâi și altul după trecerea lui Dragoș din Maramureș peste Carpați: „(Nu au lipsit însă, mult mai târziu, între principii ce i-au urmat, unii care să amestece însemnele, deopotrivă cele vechi și cele mai noi, cum am văzut în Charcovia Ucrainiei un tun uriaș de război, din aramă, turnat în forma unui balaur, pe care se vedeau amândouă însemnele, despre care abia am vorbit, cu un înscris al principelui Moldaviei, Bogdanus, fiul lui Stephanus cel Mare)”. Această din urmă paranteză reprezintă un adaos marginal al lui D. Cantemir la lucrarea citată, care, condiserăm noi, a fost plasat în textul de bază, mai corect în ediția lui Dan Slușanschi (Dimitrie Cantemir. *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, în Dimitrie Cantemir. *Opere complete*, Prefață de Virgil Cândea, Ediție critică, traducere, introducere, note și indici de Dan Slușanschi, vol. IX, partea I, București, Ed. Academiei Române, 1983, p.119), decât în ediția Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p. 161-171.

²⁷ D. Cantemir. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Ed. Stela Toma, Chișinău, 2016, p. 283.

²⁸ Dimitrie Cantemir, *Principele Moldovei, Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*. Studiu Introductiv, notă asupra ediției și note de Valentina și Andrei Eșanu. Traducere din limba latină și indici de Dan Slușanschi. București, Institutul Cultural Român, 2007, p. 132.

²⁹ Vezi mai detaliat în Dimitrie Cantemir, *Principele Moldovei, Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*. Studiu Introductiv, notă asupra ediției și note de Valentina și Andrei Eșanu. Traducere din limba latină și indici de Dan Slușanschi. București, Institutul Cultural Român, 2007, p. 136-137, nota 25.

³⁰ Dimitrie Cantemir. *Istoria moldo-vlachică*, 2017, p. 777.

³¹ Enea Silvio Bartolomeo Piccolomini (în latină Aeneas Silvius Bartholomeus , 1405 – 1464, papa Pius II, 1458–1464) și lucrarea sa *In Europam* , în „*Opera quae extant omnia*”, Basel, 1551.

³² D.Cantemir. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Ed. Stela Toma, Chișinău, 2016, p. 175-176.

³³ Tipărite cu caractere chirilice: *Letopisiștile Țării Moldovii publicate pentru întâiași dată de M. Kogălniceanu*, tom I, Iași, 1852; tom II, Iași, 1845; tom III, Iași, 1846. Eșanu Andrei, *Mihail Kogălniceanu colecționar și editor de cronici românești*, în RIM, 2017, nr.2, p. 5-20.

³⁴ *Ibidem*, tom I, p. 93-209.

³⁵ Vezi lista codicelor deținute de M. Kogălniceanu: A. Eșanu, *Mihail Kogălniceanu colecționar și editor de cronici românești*, în RIM, 2017, nr.2, p. 16-20.

³⁶ Manuscrisul *Letopiseșul Țării Moldovei* de Grigore Ureche, copiat de „Constandin logofăt la Divan” în 1724, procurat de Enache Kogălniceanu în Țarigrad, la 1760, ulterior, a aparținut lui Mihail Kogălniceanu. Astăzi mss. nr. 174 este depozitat la BAR (Ștrempel Gabriel, *Catalogul manuscriselor românești. BAR 1–1600*, vol. 1, București, 1978, *Ibidem*, vol. 1, p. 53-54, nr. 174).

³⁷ A. Densușianu, *Cronica lui Nestoru Ureche*, în *Revista critică literară*, an. I, 1893, nr. 5, p.203-206.

³⁸ Ion Sbiera, *Grigoriu Ureche. Contribuiri pentru o biografie a lui*, București, Tip. Academiei, 1884.

³⁹ A. Densușianu, *Cronica lui Nestoru Ureche*, în *Revista critică literară*, an. I, 1893, nr. 5, p. 201-210.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 202.

⁴¹ *Letopiseșul Țării Moldovei până la Aron vodă (1359–1595), întocmit după Grigorie Ureche vornicul, Istratie logofătul și alții, de Simion Dascălul*. Ediție de Constantin Giurescu cu o prefață de I. Bogdan, București, 1916, 304 p.

⁴² Grigore Ureche. *Letopiseșul Țării Moldovei*. Ed. îngrijită, studiul introductiv, indice și glosar de P.P.Panaiteescu, București, 1955 și Ediția a II-a, 1958. Spre deosebire de A. Densușianu, P.P. Panaiteescu consideră că Grigore Ureche a preluat de la tatăl său Nestor Ureche doar „amintirile verbale” despre evenimentele din Moldova de după 1587 (P.P. Panaiteescu, *Introducere*, în Grigore Ureche. *Letopiseșul Țării Moldovei*. Ed. îngrijită, studiul introductiv, indice și glosar de P.P. Panaiteescu, București, 1955, p. 34-35).

⁴³ Grigore Ureche. *Letopiseșul Țării Moldovei*. Texte stabilite, studiul introductiv, note și glosar de Liviu Onu, București, 1967, 200 p.

⁴⁴ Grigore Ureche. *Letopiseșul Țării Moldovei*. Postfață și bibliografie de Mircea Scarlat, București, 1978, 222 p.

⁴⁵ Dumitru Velciu, *Grigore Ureche*, București, Ed. Minerva, 1079, 198-255.

⁴⁶ Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*. Prefață, tabel cronologic, referințe critice și glosar de Dan Horia Mazilu, București, 2002, 180.

⁴⁷ N.A.Ursu, *Letopiseșul Țării Moldovei de la Aron vodă, opera lui Simion Dascălul (I și II)*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol”*, Iași, vol. XXVI, 1989, p. 363-379; vol. XXVII, 1990, p.73-101.

⁴⁸ Andrei Eșanu, *Caracterul pluristratificat al "Letopiseșului Țării Moldovei"* de Grigore Ureche, în *Valori și tradiții culturale în Moldova*, Chișinău, 1993, p. 96-106.

⁴⁹ Cătălina Chelcu, *Cultura scrisă în limba română în Moldova la mijlocul secolului al XVII-lea*. Contribuții, Iași, 2016, p. 149-162.

⁵⁰ Miron Costin, *Opere*, București, 1958, p. 41-44, 75, 243, 385, 427.

⁵¹ *Ibidem*, p. 202.

⁵² *Ibidem*, p. 242.

⁵³ *Ibidem*, p. 58.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 58, nota 3.

⁵⁵ A. Densușianu, *Cronica lui Nestor Ureche*, în *Revista critică literară*, an. I, 1893, nr. 5, p. 208-209.

⁵⁶ Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XIV-XVII*, București, 1971, p. 332-333. Maria Magdalena Székely, *O carieră de dregător moldovean: Nestor Ureche*, în *Acta Moldaviae Meridionalis*, Vaslui, XII-XIV, 1990-1992, p. 129-153.

⁵⁷ Maria Magdalena Székely, *O carieră de dregător moldovean: Nestor Ureche*, în *Acta Moldaviae Meridionalis*, Vaslui, XII-XIV, 1990-1992, p. 131, 141-144.

⁵⁸ Petre S. Năsturel, *Andronickos Falangas, Istoria moaștelor piciorului Sf. Ioan Botezătorul de la mănăstirea Secu. Hagiografie și istorie*, în *Buletinul Bibliotecii Române. Studii și documente românești. Volum jubiliar (1949-1989)*, Freiburg, [1990], p. 147-173.

⁵⁹ Fiind vorba de manuscrisele 103 și 169, 115, 238 din Biblioteca Academiei Romne (Miron Costin, *Opere*, București, 1958, p. 58, nota 3, Vezi și p. 37).

⁶⁰ Dimitrie Cantemir, *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p. 167.

⁶¹ Dimitrie Cantemir, *Istoria moldo-vlachică*, 2017, p. 743-751.

⁶² Dimitrie Cantemir, *Viața lui Constantin Cantemir*, 2017, p. 893.

⁶³ D. Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Ed. Stela Toma, Chișinău, 2016, p. 75, 109, 164, 251.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 178; 322, 472, 491-492. Dimitrie Cantemir, *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p. 113, 133.

⁶⁵ D. Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Ed. Stela Toma, Chișinău, 2016, p. 182-183; 184-185, 476; 503.

⁶⁶ Dimitrie Cantemir, *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p. 107.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 135-151.

⁶⁸ Dimitrie Cantemir, *Istoria moldo-vlachică*, 2017, p. 285.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 315.

⁷⁰ De fapt, Ureche, născut prin 1590, era abia în anii copilăriei mici în vremea lui Aronn Vodă Tiranul (1591-1592 și apoi 1592-1595); confuzia provine desigur din subtitlul *Letopiseșului: De la Dragoș Vodă până la Aron Vodă* (Dimitrie Cantemiri, *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, în Dimitrie Cantemiri, *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus și Historia Moldo-Vlachica*, Prefață de Virgil Cândea, Ediție critică, traducere, introducere, note și indici de Dan Slușanschi, București, Ed. Academiei Române, 1983, p. 43, nota 51).

⁷¹ Dimitrie Cantemir, *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p. 27, 29.

⁷² Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Ed. Stela Toma, Chișinău, 2016, p. 162.

⁷³ Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XIV-XVII*, București, 1991, p. 332-333.

⁷⁴ Dimitrie Cantemir. *Descrierea stării Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p. 1461, 1491

⁷⁵ Dimitrie Cantemir. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Ed. Stela Toma, Chișinău, 2016, p. 182. Această din urmă precizare al lui D. Cantemir pare să ne ducă spre concluzia că pe lângă Eustratie logofătul din domnia lui Vasile Lupu (1634–1653) a mai activat la cancelaria domnească încă o persoană cu același nume și aceiași dregătorie dar de astă dată în domnia lui Constantin Cantemir (1685–1693).

⁷⁶ Petre S. Năsturel, *Andronicos Falangas, Istoria moaștelor piciorului Sf. Ioan Botezătorul de la mănăstirea Secu. Hagiografie și istorie*, în *Buletinul Bibliotecii Române. Studii și documente românești. Volum jubiliar (1949–1989)*, Freiburg, [1990], p. 147-173.

⁷⁷ Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p. 143.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 115.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 121.

⁸⁰ Aici dintre străini D. Cantemir îi are în vedere pe italianul Enea Silvio Piccolomini (1405 – 1464, papa Pius II, 1458–1464) și pe polonul Jan Zamoyski (1542 – 1605), iar dintre cei de acasă – pe Ureche vornicul.

⁸¹ D. Cantemir. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Ed. Stela Toma, Chișinău, 2016, p. 161.

⁸² *Ibidem*, p. 162.

⁸³ Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p. 107

⁸⁴ *Ibidem*, p. 113-115.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 113-115.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 113.

⁸⁷ Istoricul bizantin Nicephorus Gregoras (1295–1360) și lucrarea sa *Istoria Romeilor*, în 36 de cărți.

⁸⁸ Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p. 123-125.

⁸⁹ Aeneas Silvius Bartholomeus Piccolomini și lucrarea sa *In Europam*, în „*Opera quae extant omnia*”, Basel, 1551.

⁹⁰ De fapt, Ureche, născut prin 1590, era abia în anii copilăriei mici în vremea lui Aron Vodă Tiranul (1591–1592 și apoi 1592–1595); confuzia provine desigur din subtitlul Letopiseșului: De la Dragoș Vodă până la Aron Vodă (Dimitrie Cantemir. *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, în Dimitrie Cantemir. *Opere complete*, Prefață de Virgil Cândea, Ediție critică, traducere, introducere, note și indici de Dan Slușanschi, vol. IX, partea I, București, Ed. Academiei Române, 1983, p. 43, nota 51).

⁹¹ Prin prima întemeiere a Moldovei D. Cantemir avea în vedere începuturile colonizării romane la nord de Dunăre pe timpurile împăratului Traian (Marcus Ulpius Nerva Traianus (n. 18 septembrie 53 – d. 9 august 117, Împărat Roman între 98–117) care a cucerit Dacia.

⁹² Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p. 27, 29.

⁹³ Arhive citadine, orașenești.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 135.

⁹⁵ Dimitrie Cantemir. *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, în Dimitrie Cantemir. *Opere complete*, Prefață de Virgil Cândea, Ediție critică, traducere, introducere, note și indici de Dan Slușanschi, vol. IX, partea I, București, Ed. Academiei Române, 1983, p. 101.

⁹⁶ Damian P. Bogdan, *Pomelnicul de la Bistrița*, București, 1941, p. 50.

⁹⁷ A. Eșanu, V. Eșanu, *Pomelnicul Mănăstirii Voroneț*, în Idem, *Mănăstirea Voroneț. Istorie, cultură, spiritualitate*, Chișinău, 201, p. 154, 285-286.

⁹⁸ Petru Rezuș, *Contribuții la istoria orașului Rădăuți*, București, 1975, p. 56.

⁹⁹ Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p. 133.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 135-137.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 149-151.

¹⁰² Expresia vine de la o zicală turcească pe care D. Cantemir o cunoștea: „O socoteală greșită sau trecută cu vederea se poate întoarce și de la Babylon” (Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p.107). Ceea se ar însemna o aluzie la ceva ireparabil.

¹⁰³ Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p. 137.

¹⁰⁴ D. Cantemir se referă la lucrările fie a lui Marcin Bielski (1495–1575), fie ale fiului său Ioachim Bielski (1540–1599), cu operele lor *Cronica universală* și *Cronica polonă*.

¹⁰⁵ Probabil este vorba de autorul german Sethus Calvisius (1556–1616) și lucrarea sa *Opus chronologicum ex autoritate potissimum sacrae scripturae et historicorum fide dignissimorum, ad motum luminarium coelestium, tempora & annos distinguendum, secundum characteres Chronologicos contextum, trecentis fere Eclipsibus annotatis confirmatum & deductum usq; ad nostra tempora, Leipzig 1605, Frankfurt am Main 1620, 1685*.

¹⁰⁶ În Evul Mediu atât Moldova cât și Țara Romnească erau numite de autorii străini la fel – Valahia. Chiar și pe timpul lui Dimitrie Cantemir aceste țări continuau să fie numite Valahia, dintre care una era Valahia Mare (după D. Cantemir era Moldova), iar alta – Valahia Mică.

¹⁰⁷ După câte se vede este vorba de bătălia de la Plonini între valahi (adică moldoveni) și oastea leșească.

¹⁰⁸ Potrivit cronicii lui Ureche evenimentele legate de rivalitatea dintre cei doi frați, Petru și Ștefan ar fi avut loc după 1391, dar înainte de urcarea în scaun al lui Iuga vodă, 1399. Această părere a lui Ureche este cu totul hazardată căci mai curând aceste evenimente au avut loc, așa cum arată istoricii poloni, prin 1359–1360.

¹⁰⁹ Aici D.Cantemir nu are dreptate, căci Alexandru cel Bun a urcat în scaunul Moldovei așa cum scrie Ureche, în 1399.

¹¹⁰ Jan Dubravius (1486–1553) și lucrarea sa *Historia regni Bohemiae ab initio Bohemorum, libri triginta et tres*, Viennae, 1554.

¹¹¹ Este vorba de campania ungurească în Moldova împotriva domnului Ștefan I, cauzată de vasalitatea Moldovei față de regele polon (confirmată prin omagiul lui Ștefan din 6 ianuarie 1395).

¹¹² Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p. 139-143.

¹¹³ *Ibidem*.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 143-145.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 145.

¹¹⁶ Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p. 147-149.

¹¹⁷ Ștefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997. Reeditată în 2014. C. Rezachevici, *Enciclopedia domilor români. Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova a.1324–1881*. vol. I. Secolele XIV–XVI, București, 2001.

¹¹⁸ Vechiul Hronic moldav – o sursă cronicărească din Moldova neidentificată, din care, precum admite D.Cantemir, au fost preluate informații în „*Hronicul lui Urechia*”. Deși precum consideră Dan Slușanschi informațiile despre legenda bourului și a Moldei, apoi și despre Dragoș sunt preluate de D. Cantemir nu din *hronicul lui Ureche*, ci mai curând de la Nicolae Costin (Dimitrie Cantemiri. *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, în Dimitrie Cantemiri. *Opere complete*, Prefață de Virgil Cândea, Ediție critică, traducere,

introducere, note și indici de Dan Slușanschi, vol. IX, partea I, București, Ed. Academiei Române, 1983, p. 119, nota 270).

¹¹⁹ Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p. 167-169.

¹²⁰ Gh. Cardaș, *Odiseia celui mai vechi manuscris inedit al cronicii lui Ureche*, în *Mitropolia Olteniei*, Craiova, 1970, nr. 5-8 și repetat în volumul *Contribuții la istoria culturii românești*, București, Monerva, 1971, p. 477-532.

¹²¹ D. Cantemir. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Ed. Stela Toma, Chișinău, 2016, p. 353 (notă pe câmp).

¹²² Liviu Onu, *Studiu introductiv*, în Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*. Texte stabilite, studiu introductiv, note și glosar de Liviu Onu, București, 1967, p. 14-25.

¹²³ *Ibidem*, tom I, la sfârșitul volumului cu numerotare aparte p. 3-115.

¹²⁴ Grigore Ureche. *Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1955 și Ediția a II-a, 1958.

¹²⁵ *Măzac* – murdar, murdărie, necurătenie. D. Cantemir. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Ed. Stela Toma, Chișinău, 2016, p. 184-185, 476, 491.

¹²⁶ Dimitrie Cantemir. *Istoria moldo-vlachică*, 2017, p. 325.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 313-315.

¹²⁸ Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p.91.

¹²⁹ Dimitrie Cantemir. *Istoria moldo-vlachică*, 2017, p.337.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 337.

¹³¹ *Ibidem*, p. 339.

¹³² Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p.105.

¹³³ *Ibidem*, p. 90-91, 104 -105.

¹³⁴ Dimitrie Cantemir. *Istoria moldo-vlachică*, 2017, p. 313-315.

¹³⁵ *Ibidem*, p.323.

¹³⁶ D. Cantemir. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Ed. Stela Toma, Chișinău, 2016, p. 184.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 182-183.

¹³⁸ Ureche Grigore, *Letopisețul Țării Moldovei*. Ediție de P.P.Panaiteescu, București, 1955, p. 62-63.

¹³⁹ În manuscris adăugat pe margine.

¹⁴⁰ D. Cantemir. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Ed. Stela Toma, Chișinău, 2016, p. 183-184.

¹⁴¹ *Ibidem*, p.185-195.

¹⁴² *Ibidem*, p. 182.

¹⁴³ Dimitrie Cantemir. *Istoria moldo-vlachică*, 2017, p. 343.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 347.

¹⁴⁵ D. Cantemir. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*; Ed. Stela Toma, Chișinău, 2016, p. 184-185, 476.

¹⁴⁶ Dimitrie Cantemir. *Istoria moldo-vlachică*, 2017, p. 323.

¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 325.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 325.

¹⁴⁹ *Ibidem*, p. 335.

¹⁵⁰ Printr-o serioasă scăpare D. Cantemir scrisese aici *Samuel* în loc de *Misail* (Dimitrie Cantemiri. *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, în Dimitrie Cantemiri. *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus și Historia Moldo-Vlachica*, Prefață de Virgil Cândea, Ediție critică, traducere, introducere, note și indici de Dan Slușanschi, București, Ed. Academiei Române, 1983, p. 85).

- ¹⁵¹ Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p.105-107.
- ¹⁵² Probabil D. Cantemir îl avea în vedere pe Ladislau I, rege al Ungariei (1077–1095).
- ¹⁵³ Photius I, patriarh al Constantinopolei (858–867; 877–886).
- ¹⁵⁴ Leon al VI-lea Înțeleptul, împărat bizantin (886–912).
- ¹⁵⁵ La D. Cantemir anul lipsește, dar evident este vorba de marea schismă produsă în 1054 între ramura orientală și cea occidentală a Bisericii creștine.
- ¹⁵⁶ Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p. 149.
- ¹⁵⁷ Dimitrie Cantemir. *Istoria moldo-vlachică*, 2017, p. 315.
- ¹⁵⁸ Cu același termen D. Cantemir îl caracterizează în lucrările sale și cu alte ocazii „scornitor al nostru, Symeon”(Dimitrie Cantemir. *Istoria moldo-vlachică*, 2017, p. 323).
- ¹⁵⁹ Dimitrie Cantemir. *Istoria moldo-vlachică*, 2017, p. 313-315.
- ¹⁶⁰ Dimitrie Cantemiri. *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, în Dimitrie Cantemiri. *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus și Historia Moldo-Vlachica*, Prefață de Virgil Cândea, Ediție critică, traducere, introducere, note și indici de Dan Slușanschi, București, Ed. Academiei Române, 1983, p. 102, 105. Aceiași frază în tălmăcirea lui Dan Slușanschi: „... un anume călugăr plin de greșale, [pe nume] Simion, un ins căruia nici neamul nu i se cunoaște” (Dimitrie Cantemiri. *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, în Dimitrie Cantemiri. *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus și Historia Moldo-Vlachica*, Prefață de Virgil Cândea, Ediție critică, traducere, introducere, note și indici de Dan Slușanschi, București, Ed. Academiei Române, 1983, p.83).
- ¹⁶¹ Dimitrie Cantemir. *Istoria moldo-vlachică*, p. 315.
- ¹⁶² *Ibidem*, p. 349.
- ¹⁶³ *Ibidem*, p. 335-337.
- ¹⁶⁴ *Ibidem*, p.339.
- ¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 337-349.
- ¹⁶⁶ Dimitrie Cantemir. *Istoria moldo-vlachică* , 2017, p. 345.
- ¹⁶⁷ *Ibidem*, p. 349.
- ¹⁶⁸ *Ibidem*, p. 335-339.
- ¹⁶⁹ D. Cantemir. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Ed. Stela Toma, Chișinău, 2016, p. 491-492.
- ¹⁷⁰ *Ibidem*, p. 476.
- ¹⁷¹ Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p. 143.
- ¹⁷² Dimitrie Cantemir. *Istoria moldo-vlachică* , 2017, p. 343.
- ¹⁷³ *Ibidem*, p. 337.
- ¹⁷⁴ De fapt, Ureche, născut prin 1590, era abia în anii copilăriei mici în vremea lui Aronn Vodă Tiranul (1591–1592 și apoi 1592–1595); confuzia provine desigur din subtitlul Letopisețului: *De la Dragoș Vodă până la Aron Vodă* (Dimitrie Cantemiri. *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, în Dimitrie Cantemiri. *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus și Historia moldo-vlachica*, Prefață de Virgil Cândea, Ediție critică, traducere, introducere, note și indici de Dan Slușanschi, București, Ed. Academiei Române, 1983, p.43, nota 51).
- ¹⁷⁵ Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p. 27, 29.
- ¹⁷⁶ Dimitrie Cantemir. *Istoria moldo-vlachică* , 2017, p. 323.
- ¹⁷⁷ Dimitrie Cantemir. *Istoria moldo-vlachică*, 2017, p.313-315. Dimitrie Cantemir. *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*, 2017, p. 27, 29.

DIMITRIE CANTEMIR-MUZICIANUL ÎN EXEGEZELE LITERATURII FRANCOFONE DIN SECOLELE XVIII-XIX

Dr. hab. Victor GHILAȘ,

Institutul Patrimoniului Cultural, Chișinău, Republica Moldova

Abstract: Dimitrie Cantemir's musical concerns have come into the attention of specialized literature since the XVIII century. Although the German language sources were the most important in promoting the image of the musician in this period, pages by local and foreign authors, dedicated to the artistic personality of the Romanian scholar, have also been included into some Parisian editions (Ch. Fonton, I. de Mouradja d'Ohsson). However, in the following century, the situation has clearly changed in favour of literary sources of French expression.

The XIX century accounts are offered in lexicographical, musicological, historical works and memoirs signed by musicologists (A. É. Choron, Fr.-J.-M. Fayolle), composers, music critics (Fr. J. Fétis, A. Soubies), painters and architects (A.L. Castellan), musicographers and orientalists (Al. de Nuoal-Lahoussaye, G. A. Villoteau), particularly from France and Belgium. In the approaches of the above-mentioned authors, Cantemir's name appears as theorist, inventor of Turkish music notation system, composer, tanbur performer. The degree of novelty and the density of the informational support provided by these sources varies from case to case, two of them are highlighted in particular: (a) the one due to Fr. J. Fétis through which the author announces the fate of the second treatise on music by D. Cantemir, *An Introduction to Turkish Music (Introduce în muzica turcească)*, whose manuscript might be in Astrakhan, and (b) the one reported by A. Soubies, in which Cantemir's activity is related to his contribution to religious music and to the deepening of old Slavic idioms -the language of the singing in the Eastern ecclesial cult, which is still being used in the liturgical environment of Slavic Orthodoxy.

Looking through the exegeses of the musical activity undertaken by Cantemir, transposed in the light of the Francophone specialized literature of the XIX century, one can find that a large part of them has disseminated the image of a wellknown personality, closely attached to the Oriental sound theory and practice, which secured the musician's visibility, credibility, prestige and, at the same time, European and worldwide recognition.

Keywords: Dimitrie Cantemir, Francophonie, musician, Oriental music.

Personalitatea complexă a lui Dimitrie Cantemir a intrat în atenția literaturii de specialitate încă din secolul al XVIII-lea, din care nu au lipsit mențiunile despre preocupările sale muzicale. Astfel de mărturii au fost focalizate în diverse direcții, majoritatea dintre ele schițând portretul savantului și omului de cultură ca pe o

figură înzestrată cu calități intelectuale deosebite, artistice mai întâi de toate. Deși contribuțiile principelui moldovean în domeniul teoriei și practicii muzicale au fost recunoscute și consemnate în cultura otomană încă în timpul vieții sale, activitatea lui artistică va intra în vizorul autorilor occidentali cu o anumită întârziere, fiind vizibilizată și inclusă în circuitul științific și informațional după moartea lui Cantemir.

Dacă în secolul al XVIII-lea sursele de limbă germană dețin întâietatea în privința promovării imaginii muzicianului, în veacul următor de situația se va schimba vădit în favoarea izvoarelor literare de expresie franceză, exegezele înregistrate în această perioadă regăsindu-se în surse de esență bibliografică, istorică, literară, muzicală în primul rând, enciclopedică, documentară sau în reviste.

Totuși, numele lui Dimitrie Cantemir nu a lipsit în paginile de limbă franceză din secolul Luminilor, chiar dacă pe plan cantitativ numărul acestora este incomparabil mai mic față de veacul următor. Una din primele referințe în expresie franceză privind preocupările muzicale ale lui Cantemir datează din secolul al XVIII-lea, fiind semnată de Charles Fonton (1725–1795?), cercetător, dragoman al ambasadurului Franței la Istanbul. Bun cunoscător al istoriei, culturii, limbilor și muzicii orientale, acesta redactează la 1751 lucrarea *Essai sur la musique orientale comparée à la musique européenne...* (*Eseu asupra muzicii orientale comparată cu muzica europeană...*), tradusă și publicată mult mai târziu în limba turcă de către Cem Behar la 1987. Autoritatea științifică în materie de muzică turcească a lui D. Cantemir este prețuită și invocată în câteva rânduri. Anexa muzicală la prima parte a manuscrisului nr. 4023, păstrat în Biblioteca Națională din Paris, conține piesa *Air de Cantemir*, culeasă și pusă pe portativ de autorul acestui manuscris¹. În considerațiile preliminare, cercetătorul francez expune câteva păreri de ordin estetic asupra muzicii orientale în raport cu cea europeană, găsind comparația dintre ele ca pe una neîntemeiată și lipsită de logică. Mai apoi, Ch. Fonton pune în evidență multiplele fațete ale personalității muzicianului și artistului de larg orizont creator, Dimitrie Cantemir, subliniind concomitent rafinamentul ornamentelor specifice, conceptul de creație, interpretare și receptare a melodiei orientale.

În continuare, pe suportul cunoștințelor sale asupra civilizației musulmane, exegetul francez prezintă în termeni generali alte câteva reflecții despre muzica turcească, văzută prin prisma tradiției, vechimii și a esenței ei, descrie unele elemente estetice de natură exterioară (melismatica, melodicitatea) ale acesteia, insistând, totodată, asupra reprezentanților ei de vază, care i-au dat pondere și valoare. Judecățile emise în capitolul *De l'opinion des orientaux sur l'origine de la musique* (*Opinia orientalilor despre originea muzicii*) fac referire la faptul că „Demetrius de Cantemir, Domnitorul Moldovei, a fost unul din cei mai renumiți. Gustul său cel bun a dat un mare renume muzicii orientale. El este autorul mai multor arii turcești, care se aud încă cu mare plăcere. (...) Orice va fi, nu se poate lua acestui mare om meritul particular și talentul ce avea pentru acorduri. Această știință după dânsul, departe de a se perfecționa, scade pe zi ce merge și este de temut să nu se piardă în curând”². Continuând observațiile sale asupra aceluiași subiect, autorul se referă

și la faptul că „În Istoria imperiului otoman, pe care a scris-o în limba latină și de pe care avem o traducere în limba franceză, acest Domnitor își atribuie gloria de a fi introdus notele în muzica orientală. Nu știu pe ce se întemeiază; căci (...) orientaliștii n-au deloc note ca și noi, și nici nu cunosc, afară dacă (D) Cantemir prin acest cuvânt nu înțelege cu totul altceva decât semnele notate pe hârtie și destinate a arăta diferența tonurilor, ceea ce ar fi a se exprima într-un chip nepotrivit și contra întrebuițării neobișnuite”³.

Ceea ce se poate deduce din conținutul textului autorului menționat poate fi rezumat la câteva idei principale. Mai întâi, este apreciat prestigiul indiscutabil al lui D. Cantemir care, prin travaliul său componistic de excepție, a conferit dimensiune și relevanță, culori și expresii originale, conținut emoțional și mesaj estetic superior artei sonore orientale, asigurându-i, în așa fel, nivel de notorietate, continuitate și capacitate de promovare cu impact de durată în viața muzicală a lumii musulmane. Mai apoi, trimiterea la celebra *Istoria Imperiului otoman* (versiunea latină și franceză) face, cel mai probabil, dovada faptului că Ch. Fonton, deși s-a aflat mai mulți ani la Istanbul, nu a avut cunoștință despre existența tratatului teoretic asupra muzicii turcești elaborat de D. Cantemir, atâta timp cât pune la îndoială existența sistemului notografic inventat de conaționalul nostru. În schimb, menționarea *Istoriei Imperiului otoman* este un indiciu ce atestă cunoașterea și circulația opusului cantemirian în cercurile savante din Occident, inclusiv în mediul muzicienilor timpului, în perioada imediat următoare de la ediția lui în 1743 la Paris. Însă, opinează V. Cosma, „mai presus de aceste considerații, se impune din scrisul lui Ch. Fonton aprecierea contribuției lui Dimitrie Cantemir de a fi împrumutat „un mare renume muzicii orientale”, astfel recunoscându-i-se „aportul excepțional pe calea creației și artei interpretative”⁴. Faptul că interesul turcilor pentru această știință „scade pe zi ce merge” denotă mai degrabă impaciența pentru perspectivele nu tocmai optimiste ale artei muzicale otomane, opinie la care, alături de principele-muzician, subscrie și condeierul francez.

Cinci ani mai târziu, în 1756, numele savantului apare înscris în ediția franceză de largă circulație europeană *Journal encyclopédique ou universel* (*Jurnal enciclopedic sau universal*) din Liège, publicație înalt apreciată de Voltaire ca fiind „primul din cele 173 de periodice (journaux), care apăreau pe atunci în Europa”⁵. Fondatorul acestuia, dramaturgul francez Pierre Rousseau (1716–1785), zis și Rousseau din Toulouse, declara drept sarcină primordială a jurnalului asigurarea vizibilității ideilor iluminismului, promovarea tuturor științelor și a reprezentanților lor de frunte. În acest scop, un cronicar anonim creionează portretul personalității complexe și excepționale a lui D. Cantemir. În recenzia asupra ediției a doua a *Istoriei Imperiului otoman* (ne referim la versiunea engleză din 1756), autorul întreprinde o succintă prezentare a lucrării amintite, dedicând cea mai mare parte a textului vieții și activității lui D. Cantemir, evidențiind, printre alte preocupări ale lui, și pe cele muzicale⁶. Înzestratul om de cultură moldovean apare portretizat în mai multe ipostaze, inclusiv în cea de interpret la *tanbur*, apoi de inovator în notația

muzicii turcești. Fără a insista foarte mult, trebuie să recunoaștem că acest mesaj reprezintă un reper esențial ce probează faima europeană și virtuțile artistice ale lui D. Cantemir.

Printre prenumerarii operei muzicale a lui D. Cantemir din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea s-a aflat scriitorul și diplomatul de origine armeană, născut în fosta capitală a Bizanțului, Ignace de Mouradja d'Ohsson (1740–1807 (numele adevărat este Murad Ohsoniyan). Secretar și dragoman al ambasadorului suedez în Turcia, devenit apoi șef al misiunii diplomatice a Regatului Suediei la Înalta Poartă (1782–1783), acesta acumulează în timpul șederii în cetatea de pe malurile Bosforului un bogat material documentar despre istoria, instituțiile, legislația și rânduielile seraiului, pe care la valorifică editorial în anul 1787 la Paris, în lucrarea *Tableau general de l'Empire Othoman, divisé en deux parties, dont l'une comprend la législation mahomédane, l'autre l'Histoire de l'Empire Othoman, dédié au Roi de Suède* (Tabloul general al Imperiului otoman împărțit în două părți, dintre care una include Istoria legislației mahomédane, alta – Istoria Imperiului otoman, dedicat regelui Suediei). Deși nu e lipsită de unele inexactități documentare, factologice și interpretări subiective, gradul de informare a celor pretextate în titlu este adecvat și destul de cuprinzător pentru a contura imaginea Imperiului otoman în pragul secolului al XIX-lea.

În paginile referitoare la starea de sistem a artei muzicale turcești, autorul relevă faptul că la otomani există „vechi tratate de muzică orientală, elaborate de persanii foarte iscușiți, care tratează regulile compoziției și chiar felul de a le scrie [a le nota – *n.n.*]”, iar pentru marcarea elementelor vehiculatorii ale ideii artistice (înălțimea și durata sunetelor) sunt folosite „cifrele la unii și literele alfabetului la alții”, adică identic semiografiei aplicate de Cantemir, în timp ce „unii otomani au adăugat alte semne arbitrare”⁷⁷. Astfel se prezintă, în opinia autorului, „notele adoptate de către această națiune de oameni de artă”⁷⁸. Contribuția teoretică adusă de D. Cantemir muzicii turcești este relatată cu o anumită doză de precauție: „În ceea ce privește acelea a cărei invenție este atribuită Principelui Cantemir, nu a rămas nici cel mai mic vestigiu despre aceasta în tot Imperiul”⁷⁹. Chiar dacă afirmația de mai sus lasă impresia unei indiscrete documentări din partea lui Mouradja d'Ohsson, ea vădește totuși un suflu de adevăr asupra prezenței lui Cantemir în edificiul culturii sonore a turcilor de la hotarul secolelor XVII–XVIII.

Din cele expuse se conturează ideea că baza sursologică de limbă franceză din secolul al XVIII-lea privind ocupațiile muzicale ale lui D. Cantemir se înscrie pe un segment informațional restrâns.

Urmărind în continuare circulația numelui muzicianului Dimitrie Cantemir în literatura francofonă de specialitate a secolului al XIX-lea, trebuie remarcat faptul că densitatea informatică a unor atare consemnări cunoaște o creștere considerabilă. Interesul pentru moștenirea artistică și științifică a lui Cantemir se impune în atenția lexicografilor, istoricilor, culturologilor și muzicologilor din arealul franco-belgian.

O primă relatare din acest secol, care deschide suita publicațiilor privind personalitatea muzicală a lui D. Cantemir, este oferită de lucrarea cu caracter lexicografic *Dictionaire historique des musiciens...* (*Dicționar istoric al muzicienilor...*), îngrijită de muzicologii francezi Alexandre Étienne Choron (1771–1834) și François-Joseph-Marie Fayolle (1774–1852), editată în anul 1810 la Paris și reeditată în anul 1817 tot în capitala Franței. Gradul de noutate al articolului inserat lipsește totalmente, întrucât autorul lui nu se sprijină pe documentări proprii, ci este dependent completamente de informațiile furnizate de E. L. Gerber în *Historisch-Biographisches Lexicon de Tonkünstler* (*Lexicon istorico-biografic al compozitorilor*). Textul acestuia este preluat integral, fără discernământ și fără nicio modificare, inclusiv cu inexactitățile factologice¹⁰. Chiar dacă imaginea muzicianului nostru nu obține noi valențe, articolul reiterează figura lui D. Cantemir drept model și spirit enciclopedist al omului umanist, cu profunde cunoștințe și contribuții importante în diferite domenii, dar mai întâi de toate în arta muzicală otomană, fapt ce a stimulat circulația numelui său în cultura europeană la începutul acestui secol.

Aprecierile asupra muzicianului D. Cantemir se completează în anii următori prin mențiunile cuprinse în ediția franceză a lucrării pictorului și arhitectului Antoine-Laurent (Louis) Castellan (1772–1838), *Moeurs, usages, costumes des othomans...* (1812; *Moravurile, obiceiurile, portul la otomani...*), care întreprinde, împreună cu un grup de ingineri francezi, o vizită în Turcia, unde studiază cultura otomană. În urma acesteia, publică șase volume ale lucrării menționate mai sus. Numele lui Cantemir se regăsește în compartimentul *Musique* din ultimul volum al ediției.

După o scurtă privire sintetică introductivă asupra trecutului muzical turcesc, autorul expune starea reală a muzicii răsăritului musulman. Textul care urmează profilează explicit portretul muzicianului moldovean, destul de clar conturat. Fenomenul muzical în aria culturii otomane, subliniază A.-L. Castellan, prezintă simptome de revigorare, așa cum aici activau o întreagă pleiadă de muzicieni consacrați, iar pentru acreditarea acestei idei autorul prezintă argumente concludente: „Cantemir oferă o listă numeroasă a tuturor acestor muzicieni (...), lui îi sunt datorii turcii pentru notele inventate cu care ei își scriau ariile. (...) Acesta din urmă a mai compus, de asemenea, un mic volum în limba turcă despre arta muzicală și a dedicat-o lui Ahmed”¹¹. Suportul informativ prezentat este unul elocvent și nu comportă comentarii suplimentare.

Un amplu articol de semnificație lexicografică despre D. Cantemir este semnat de Alexandre de Nuoal-Lahoussaye în tomul șapte al *Biographie universelle, ancienne et moderne...* (1813; *Biografie universală, antică și modernă...*). După cum reiese din titlul complet al volumului, acesta propune cititorului un vast spectru de cunoștințe, articole redactate de autori cu renume în mediile culturale și științifice franceze, despre viața publică și privată a persoanelor care s-au remarcat în istoria omenirii prin scrierile, acțiunile, talentele, virtuțile sau atrocitățile lor. Autorul dezvoltă sistematic imaginea lui D. Cantemir prin prisma erudiției acestuia. Figura

cărturarului se manifestă, chiar în debutul articolului, prin nuanțe și trăsături inedite, fiind încadrată în contextul cultural otoman. Profilul spiritual al personalității cantemiriene iese inițial în evidență prin faptul că „a introdus în uzul acestei națiuni muzica notată”¹².

Dincolo de latura biografică și spiritul enciclopedic al fostului domn al Țării Moldovei, orizontul panoramic schițat în conținutul lexicografic al materialului conține și alte date esențiale, incluzând pregătirea profesională multilaterală, care s-a manifestat prin faptul că „Demetrius Cantemir vorbea turca, persana, araba, greaca modernă, latina, italiana, rusa, moldoveneasca și înțelegea foarte bine greaca veche, slavona și franceza. Era versat în arhitectură, muzică, geometrie și în științele filosofice. Academia din Berlin l-a ales în rândul membrilor săi”¹³. Portretul cultural al lui D. Cantemir este întregit de lista lucrărilor sale, între acestea figurând și cele muzicale, cu nominalizarea opusului *Introducere în muzica turcă, în moldovenește, în 8°* (*Introductionem à la musique turque, en moldave, in-8°*): „După Toderini, (...) această lucrare s-a bucurat la acest popor de o mare celebritate”¹⁴. Din câte se pare, autorul lasă să se înțeleagă că în ultimul caz se are în vedere primul tratat cantemirian *Cartea științei muzicii după felul literelor*, contribuție teoretică ce îl plasează pe înaintașul nostru în rândul ctitorilor muzicologiei turcești.

Muzicograful și orientalistul Guillaume-André Villoteau (1759–1839) întreprinde, împreună cu un grup de savanți, o călătorie în Egipt în cadrul campaniei lui Napoleon în această țară (1798–1801), rezultatele deplasării materializându-le la 1826 într-o lucrare de proporții, intitulată *État modern. De l'état actuel de l'art musical en Égypte ...* (*Statul modern. Despre starea actuală a artei muzicale în Egipt...*). Un volum editorial considerabil este acordat lui D. Cantemir. Schița biografică a muzicianului prezentată în nota din subsolul tipăriturii, contribuția lui Cantemir la evoluția muzicii clasice turcești demonstrată judicios, precum și exactitudinea datelor comunicate admit conjectura documentării profunde înainte de redactarea lucrării și probitatea profesională a autorului.

Precizând descendența familială ilustră, cu rădăcini genetice de obârșie domnească a cărturarului, Villoteau scrie în continuare că „Demetrius de Cantemir (...) la Constantinopol s-a dedicat studierii limbii turce și a muzicii și făcu progrese rapide. În timpul aflării acolo, el a conceput notele muzicale de care s-au servit [muzicienii – *n.n.*] în această țară [Turcia – *n.n.*] și în multe alte țări din Orient. Dintre diferitele lucrări pe care Demetrius de Cantemir le-a compus se amintește o carte de arii [create – *n.n.*] după regulile muzicii turcești, un vol. in-4° și o introducere în muzica turcească, in-8°, în moldovenește”¹⁵.

Din conținutul articolului semnat de muzicograful francez se desprinde foarte clar ideea că D. Cantemir a elaborat două lucrări importante pentru cultura orientală, inclusiv una „în limba moldovenească”, intenția lui fiind, probabil, familiarizarea conaționalilor pe calea scrisului și pe înțelesul lor cu coordonatele teoretice de bază ale muzicii turcești. Or, aceasta, după cum se știe, avea o pondere substanțială în viața cultural-artistică a Principatelor Române. Spre deosebire de unii autori din

secolul al XVIII-lea (Fonton, Sulzer, d'Ohsson, Forkel ș.a.), Villoteau recunoaște, apreciază, susține cu mult zel și cu argumente meritele incontestabile ale luminatului principe la conceptualizarea artei sonore otomane.

Reproducem integral textul semnatarului inclus în *Article VIII. Des signes ou notes de la musique des Arabes et des Orientaux en général, et des moyens que nous avons employés pour exprimer ces notes avec notes de musique européenne* (Articolul VIII. *Semnele sau notele muzicii arabilor și orientalilor în general și mijloacele pe care le-am folosit pentru a exprima aceste note cu note musicale europene*): „Acum două sute de ani, orientalii nu cunoșteau deloc semne pentru a nota muzica lor și muzica arabă. Demetrius de Cantemir fu acela care a inventat acum o sută și ceva de ani semnele pe care le utilizează astăzi în câteva țări din Orient și, în special, în Turcia.

Este absolut fără niciun temei ceea ce Meninski și mulți alți scriitori au susținut că acele note au fost admise de către arabi în practica muzicală; ei niciodată nu s-au folosit de ele. Oamenii cei mai instruiți dintre ei ne-au încredințat că nu au avut niciodată cunoștință [de note muzicale – *n.n.*] și cu adevărat că nu se menționează despre aceasta în niciunul din tratatele de muzică compuse de arabi, în orice epocă au fost scrise ele.

Ceea ce, după cum se pare, ar fi cauzat și acreditat această eroare este că semnele muzicale pe care Demetrius de Cantemir le inventă sunt formate din literele alfabetului arab. Dar se știe că, de mai multe secole, literele arabe au fost adoptate în toate limbile popoarelor din Orient, care au fost subjugate de către arabi și au îmbrățișat islamismul. Demetrius de Cantemir, care își primise educația la Constantinopol și își făcu toate progresele și toate descoperirile sale în muzică, nu a perfectat literele arabe pentru a nota muzica, decât doar pentru că sunt aceleași cu ale limbii țării în care locuia, limbă în care el își scrisese lucrările sale asupra muzicii. Fără îndoială, el nu a avut ambiția nebună de a face să se adopte notele sale de către arabi și cu atât mai puțin de către egipteni, care cu adevărat sunt popoare puțin curioase de noutăți și la care muzica, interzisă de religie, este privită ca o artă demnă de dispreț”¹⁶.

Acest citat, reproduș în extenso, ilustrează destul de pregnant și validează în nuce contribuția științifică reală a lui D. Cantemir în domeniul teoriei muzicii turcești și, totodată, sintetizează și exprimă fără echivoc atitudinea axiologică a autorului studiului față de savantul-muzician care, prin capacitățile lui euristice, spiritul novator, impactul produsului gândirii sale teoretico-muzicale („semnele de care se servesc astăzi în câteva țări din Orient și, în special, în Turcia”), dobândește semnificații deosebite, reprezentând un standard de calitate profesională în domeniul artei muzicale orientale. Așadar, învățatul moldovean este prezentat ca o personalitate emblematică a culturii otomane de la începutul secolului al XVIII-lea.

Literatura muzicală lexicografică din prima jumătate a secolului al XIX-lea se îmbogățește cu o importantă lucrare semnată de muzicologul, criticul, pedagogul, dirijorul, compozitorul franco-belgian François Joseph Fétis (1784–1871), director al

Conservatorului din Bruxelles, *Biographie universelle des musiciens...* (*Bibliografia universală a muzicienilor...*), a cărei primă ediție în 8 volume apare în 1835–1844 în capitala Belgiei, iar cea de-a doua – în 1860–1865 în metropola Franței.

În articolul dedicat lui D. Cantemir, muzicologul belgian recurge la documentarea directă și indirectă, scrutând sursele înaintașilor din secolul al XVIII-lea (Toderini) și din secolul al XIX-lea (Villoteau). După obișnuita incursiune biografică în care schițează reperele principale (data și anul nașterii, perioada aflării la Constantinopol, accesarea la tronul domnesc, calea pribegiei, cultura generală ș.a.), în continuarea textului este scoasă în relief imaginea personalității muzicale a savantului D. Cantemir: „a introdus arta notării muzicii la turcii din Constantinopol. După Toderini, Cantemir, la cererea a doi miniștri puternici [influenți – *n.n.*], a scris în turcește un tratat de muzică și l-a dedicat sultanului Ahmed II (sic! Ahmed III). Villoteau afirmă în memoriile sale asupra muzicii orientalilor că semnele despre care amintește Cantemir sunt astăzi total ignorate [uitate – *n.n.*] de turci”¹⁷. În final, fără să dezvăluie sursa de documentare, Fétis ne surprinde printr-o informație inedită, expusă pentru prima dată în literatura de specialitate, prin care răstoarnă afirmațiile cercetătorilor din secolul precedent referitor la soarta celui de-al doilea tratat de muzică al lui D. Cantemir: „Îi datorăm, de asemenea, acestui prinț *Introducerea în muzica turcească, în moldovenească*; manuscrisul în-8°, care se află la Astrahan”¹⁸.

În pofida faptului că știrea ține de domeniul senzaționalului, ea nu a fost deocamdată confirmată și rămâne a fi o enigmă pentru cercetători, deoarece până în prezent manuscrisul autograf sus-numit încă nu a fost identificat. Așa prezentându-se situația, soluția definitivă privind soarta și conținutul opului *Introducerea în muzica turcească* ține de viitoarele cercetări.

Astfel, semnificația celor expuse mai sus ni se pare evidentă. Includerea lui D. Cantemir în registrul figurilor notorii ale culturii muzicale imprimă, în primul rând, o notă particulară suplimentară performanței lui de excepție în peisajul lexicografiei de specialitate din arealul lingvistic francofon, în al doilea rând, îi probează o dată în plus ținuta profesională și vocația artistică, care i-au menținut autoritatea în epocă, cucerind nu doar stima și admirația contemporanilor, ci și a urmașilor pentru aportul adus culturii umanității.

Un pasaj prezentat în stil telegrafic, dar relevant pentru subiectul care ne interesează, conține hebdomadatul de limbă franceză *Revue et Gazette Musicale de Paris* (*Revistă și Ziar musical de Paris*) din anul 1838. Semnificația relatării furnizate de acesta se rezumă la faptul că cititorului îi este prezentată o primă informație în literatura occidentală de specialitate din secolul al XIX-lea referitor la calitatea lui Cantemir de virtuoz al tanburului. În pofida laconismului relatării transmise de săptămânalul francez, conținutul acesteia împrăștează argumentele despre muzicianul complet care a fost Dimitrie Cantemir¹⁹.

O altă sursă de informare din Occident, editată la hotarul primei jumătăți a secolului al XIX-lea în arealul lingvistic francofon, înscrie personalitatea lui D. Cantemir în lista figurilor marcante ale umanității. Volumul *Biographie universelle*

ancienne et moderne... (1843–1847; *Bibliografie universal antică și modern...*), publicat în capitala Belgiei, transpune în linii mari istoria vieții și activității științifice a savantului în limitele trasate de izvoarele documentare existente. Articolul lexicografic nu urmează algoritmul unei biografii *stricto sensu* structurate șablonar, cu expunerea copilăriei, adolescenței, instruirii, activității profesionale ș.a., ci mai degrabă reliefează unele etape biografice. Încheind prezentarea cronologică a elementelor de ordin general, autorul acestui articol evidențiază performanța științifică a lui D. Cantemir, relevând cunoștințele lui lingvistice, precum și cele din domeniul „desenului [graficii – *n.n.*], arhitecturii, muzicii, științelor matematice etc.”²⁰. În lista celor nouă lucrări cantemiriene figurează și *Introduction à la musique turque (en moldave)*.

Numele lui D. Cantemir este consemnat într-o altă lucrare apărută la sfârșitul secolului al XIX-lea, *Histoire de la musique en Russie* (1898; *Istoria muzicii în Rusia*), redactată de Albert Soubies (1846–1918), muzicolog, critic muzical, teatrolog francez. Ocupându-se de cercetarea istoriei muzicii în Rusia, autorul opusului menționează activitatea lui Cantemir raportată la contribuția acestuia în domeniul muzicii religioase: „Prințul Dimitrie Cantemir, devenit vasal al lui Petru cel Mare, scriitor poliglot, a aprofundat idiomurile slave, în mod special slavona veche, care au servit la traducerea liturghiilor bizantine pentru uzul în Biserica Ortodoxă Rusă”²¹. În lumina ideilor citate, vom remarca nu doar cunoașterea, ci și dezvoltarea slavonei de către D. Cantemir – limba cântului din cultul bisericesc răsăritean –, o altă dimensiune a contribuției sale puțin cunoscută și semnalată în literatura de specialitate, dar substanțială, pe care a desfășurat-o în domeniul unei vechi limbi, folosită până în prezent în mediul liturgic al ortodoxiei slave.

Parcursând exegezele demersului muzical întreprins de Cantemir, transpus în lumina literaturii franceze de specialitate din secolul al XIX-lea, se poate constata că o bună parte a acestora a reflectat explicit sau implicit, au diseminat constant și consecvent imaginea unei personalități notorii, în special cea a unei figuri exponențiale, strâns atașată teoriei și practicii sonore orientale, fapt ce i-a asigurat muzicianului vizibilitate, credibilitate, prestigiu și, în același timp, recunoaștere la nivel european și universal.

Semnele de prețuire a activității ilustre a lui D. Cantemir în mediul cercurilor muzicale din lumea francofonă și expuse în cele mai prestigioase enciclopedii, lexicoane, dicționare, istorii și alte lucrări muzicale de peste hotare, dau strălucire moștenirii lui spirituale. Prin contribuțiile majore în domeniul științei, culturii și cunoașterii, ele amplifică dimensiunile istorice ale muzicii orientale, afirmând, astfel, pe scară largă virtuțile acestei arte, precum și cele ale gândirii și ale personalității cantemiriene.

* * *

P. S. *Cantemiologia ultimelor decenii este marcată de progrese substanțiale privind studierea operei științifice a marelui nostru înaintaș. Academicianul Andrei*

Eșanu se înscrie printre fruntașii și promotorii direcției de cercetare menționate în știința românească, înregistrând rezultate deosebite în continuarea, aprofundarea și dezvoltarea preocupărilor acestui domeniu al reflecției științifice, contribuții recunoscute pe plan național și internațional. Ancorat temeinic în sistemul valorilor naționale, a urmat și urmează cu bună știință și perseverență principiul etic formulat de Henry Steele Commager: "Istoria este folositoare în sensul că arta și muzica, poezia și florile, religia și filosofia sunt utile. Fără ele, viața ar fi mai săracă și mai amară; fără ele, am fi privați de unele dintre acele experiențe intelectuale și morale, care dau sens și bogăție vieții. Cu siguranță că nu este un accident că studiul istoriei a fost preocuparea multor minți dintre cele mai nobile, din fiecare generație". Ceea ce impresionează în activitatea de cercetare a domnului Andrei Eșanu este calitatea științifică a lucrărilor sale, stilul istoric riguros și precis, documentarea bazată pe surse de arhivă și poziția echilibrată, dar fermă a savantului, interpretarea și relaționarea datelor și faptelor cu logica științifică. Într-un cuvânt, este un istoric complex, dinamic, cu viziune modernă asupra domeniului, pentru care istoria este și pasiune, și vocație, dar în primul rând, profesia vieții.

La vârsta seniorială – prilej pentru o decriptare exegetică a realizărilor profesionale – gândurile colegilor despre parcursul savantului de notorietate Andrei Eșanu s-au materializat în semn de prețuire sub forma unui volum omagial **In honorem** și, în același timp, am afirma **Ad honorem**, la care ne alăturăm cu un studiu, însoțit de binemeritulul "La mulți ani, domnule academician!".

Note:

¹ Teodor T. Burada, *Scierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir Domnitorul Moldovei*, în *Opere*. Ediție critică de Viorel Cosma, vol. II, Editura Muzicală, București, 1975, p. 61-62.

² Charles Fonton, *Essay sur la musique orientale, comparée européenne, I. Opinion des orientaux sur l'origine de la musique*, în *Revue et Gazette Musicale de Paris*, 5e année, n° 43, au Bureau d'abonnement, 97, rue Richelieu, Paris, 1838, p. 3 (421).

³ *Ibidem*.

⁴ Viorel Cosma, *Muzicianul Dimitrie Cantemir în literatura europeană din secolele XVIII–XIX*, în *Studii de muzicologie*, vol. IX, Editura Muzicală, București, 1973, p. 17.

⁵ Dinu A. Dumitrescu, *O recenzie necunoscută din 1756 la „Istoria imperiului otoman”*, în *Contemporanul*, nr. 16 (1379), București, 13 aprilie 1973, p. 2.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Ignace de Mouradja d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman, divisé en deux parties, dont l'une comprend la législation mahomédane, l'autre l'Histoire le l'Empire Othoman, dédié au Roi de Suède*, vol. 2, L'imprimerie de Monsieur, Paris, 1787, p. 231; apud Viorel Cosma, *Contribuții inedite la studiul moștenirii muzicale a lui Dimitrie Cantemir*, în *Muzica*, București: 23, nr. 11 (252), noiembrie 1973, p. 24.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Al. Choron et F. Fayolle, *Dictionnaire historique des musiciens, artistes et amateurs, morts ou vivans... Précédé d'un sommaire de l'histoire de la musique*, Tome premier. Chez Valade, Imprimeux, rue Coquillière, n°. 27, Lenormant, rue de Seine, faubourg St.-Germain, n°. 8, Paris, 1810, p. 116; Ernst Ludwig Gerber, *Historisch-Biographisches Lexicon der Tonkünstler welches Nachrichten von dem Leben und Werken musikalischer Schriftsteller, berühmter Componisten, Sänger, Meister auf Instrumenten, Dilettanten, Orgel und Instrumentenmacher, enthält*; Erster Theil, A – M, verlegt Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, Leipzig, 1790. S. 344.

¹¹ A.-L. Castellan, *Moeurs, usages, costumes des othomans, et abrégé de leurs Histoire*, tome sixième, Nepveu, Lib., passage des Panoramas, n° 26, Paris, 1812, p. 218.

¹² *Biographie universelle, ancienne et moderne, ou histoire, par ordre alphabétique, de la vie publique et privée de tous les hommes qui se sont distingués par leurs écrits, leurs actions, leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes*, tome septième, a Paris, chez Michaud frères, libraires, rue des bons-enfants, n°. 34. de l'imprimerie de L. G. Michaud, 1813, p. 34.

¹³ *Ibidem*, p. 35.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Guillaume-André Villoteau, *État modern. De l'état actuel de l'art musical en Égypt, ou relation historique et descriptive des recherches et observations faites sur la musique en ce pays*, première partie, Chapitre premier, *De la musique arabe*, Imprimerie de C.L.F. Panckoucke, M.D.CCC.XXVI, Paris, p. 40-41.

¹⁶ *Ibidem*, pp. 39-41.

¹⁷ François Joseph Fétis, *Biographie universelle des musiciens et bibliographie générale de la musique*, tome troisième, Meline, Cans et Compagnie. Imprimerie, librairie et fonderie, Bruxelles, 1837, p. 38; François Joseph Fétis, *Biographie universelle des musiciens et bibliographie générale de la musique, deuxième édition, entièrement repondue et augmentée de plus de moitié*, tome deuxième, Librairie de Fermin Didot Frères, Fils et CIE. Imprimeurs de L'Insitut, rue Jacob, 56, Paris, 1861, p. 176.

¹⁸ *Ibidem*; *Ibidem*.

¹⁹ Charles Fonton, *Essay sur la musique orientale, comparée européenne*. IV. *Instruments de musique des orientuax*. 2. *Le tambour*, in *Revue et Gazette Musicale de Paris*. Cinquième année, n° 44, au Bureau d'abonnement, 97, rue Richelieu, Paris, 1838, p. 2 (434).

²⁰ *Biographie universelle ancienne et moderne, ou Dictionnaire de tous les hommes qui se sont fait remarquer par leurs écrits, leurs actions, leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes*. Nouvelle édition, revue corrigée et considérablement augmenée d'articles omis, nouveaux et de célébrités belges. Tome quatrième, chezh.ode, éditeur, 24, boulevard Waterloo, Bruxelles, 1843–1847, p. 8.

²¹ Albert Soubies, *Histoire de la musique en Russie*, Société Française d'Édition d'Art, 9 et 11, rue Saint-Benoît, Paris, 1898, p. 54.

ИЗ ИСТОРИИ ПЕРЕДАЧИ ИМЕНИЙ Ф. ШИДЛОВСКОГО ВО ВЛАДЕНИЕ Д. КАНТЕМИРА

Виктор ЦВИРКУН,

доктор исторических наук, Академия Наук Молдовы

Abstract. The present publication, based on the discovered archival documentation, introduced into the academic circuit for the first time, analyses the history of transferring the estates of the disgraced Major General, Fyodor Shidlovsky's estates into the Moldovan ruler, Dimitrie Cantemir's possession

Keywords: D. Cantemir, F. Shidlovsky, estates in Russia.

История владений Д. Кантемира и выехавших с ним соотечественников в России неоднократно выступала в качестве предмета научных изысканий, в том числе, и автора настоящей публикации¹. Тем не менее, ряд вопросов, относящихся к самому процессу их формирования и, в первую очередь, передачи имений опального генерал-майора Ф. Шидловского в собственность молдавского господаря, оставались за рамками исследований. Обнаруженные нами документы в Российском государственном архиве Военно-морского флота позволяют нам заполнить этот пробел в биографии Д. Кантемира.

После завершения неудачной кампании 1711 и заключения русского турецкого мирного договора Д. Кантемир и его соратники вынуждены были, оставив в Молдавском княжестве и в Константинополе свое движимое и недвижимое имущество, переселиться в Российское государство. Имея на руках Диплом, подписанный царем в Луцке, в апреле 1711 года, а также располагая письменными и устными обещаниями монарха о компенсации понесенных ими убытков в прошедшую кампанию², Д. Кантемир и следующие с ним люди надеялись получить в России адекватные их рангу и статусу владения.

Впервые вопрос о конкретном размере компенсаций был поставлен молдавским господарем в своем третьем Мемориале, представленном российскому монарху в последних числах июля в полевом лагере на Днестре, близ г. Могилева. Помимо просьбы об определении «...на Москве дома и, ради пропитания двора, несколько крестьян и жалования...» он просил царя о повелении «...дать крепкий указ...о выискивании имеющие бывшего генерала-майора Ф. Шидловского деревни, фолварки, дворы, мельницы, посуду и домовые вещи всякого вида и всякое дело и имение, и что только во употреблении его домашнем было, и всякие его купеческие вещи (кроме самых единых денег, чего бы на меня зело было много), такожде хлеб, скота всякого рода, и пчолы, и вся его движимая и недвижимая, которые буде доведется, и то по милости Вашего Царского Пресветлейшего Величества да одержу, дабы не разтаскали протчие, которым ничего не надлежит»³. Прошение князя было удовлетво-

но, результатом чего стало обращение канцлера Г.И. Головкина к Правительствующему Сенату от 3 августа, отправленное им из обоза под Могилевом: «...Его Царское Величество изволяет его князя Кантемира, бояр и прочих офицеров и волохов, которые ныне при нем, в милости своей, и титул светлейшего князя российского содержать ему князю Дмитрию и наследникам его, соизволяет царское величество ему, князю, в Москве дом с каменными палатами дать и деревни в тамошних местах приискать, о чем послан указ к Правительствующему Сенату, а в Харькове велено ему дать двор же и деревни бывшего там генерал-майора Федора Шидловского с дворами и с скотом и со всякими тамошними заводы...»⁴. Вслед за этим послание, 5 августа, Г.И. Головкин направил письмо адмиралу Ф.М. Апраксину, губернатору Азовской губернии, следующего содержания:

«Мой государь, Федор Матвеевич

Понеже бывшей волосской господар князь Димитрий Кантемир подался добровольно под протекцию Его Царского Величества и хочет жить со своею фамилиею и с некоторым числом волосских бояр и иными того народа в Российском государстве, для того Царское Величество пожаловал ему, князю, в Харькове дворы, в котором жил и загородные и маетности бывшего генерала майора Федора Шидловского. При сем он, князь [Д.]Кантемир, предложил, что народа волосского, которой ныне принужден // оставить отечество свое и едет в государство Российское, будет числом мужеска и женска полу более четырех тысяч душ. И дабы им определить на житье ис каких слобод или маетностей особо. И буде те все волохи, которые с ним князем есть в маетностях Федора Шидловского не могут поместиться, того для Указа от Его Царского Величества согласясь вам с господином Киевским губернатором князем [Д.М.] Голицыным, определить им в нынешнюю зиму в обеих ваших губерниях, а имянно, в слобочках полках квартиры, чтоб они могли в тех квартирах себе и лошадей довольство получать. И в[а]ша милость изволите послать от себя в Харьков // офицера знатного и доброго, чтоб ему тамо отвел и отдал Шидловского дворы городовые и загородные и деревни его все и местности, которые есть на Украине. И что в тех деревнях есть же хлеба, лошадей и иного скота и всякого заводу, ибо Царское Величество пожаловал его князя теми Шидловского дворы и местностями в вечное владение, о чем я к господину Киевскому губернатору князю Голицыну указом Его Царского Величества також де писал. И о даче квартир волохам, которым именное роспись при сем прилагается, учините ваша милость по вышеписанному Царского Величества указу»⁵.

Спустя две недели, 22 августа, сам Д. Кантемир, находящийся в это время с семьей и выехавшими с ним боярами и служилыми людьми в Киеве, направил письменное послание губернатору Ф.М. Апраксину:

«Сиятельный и превосходительный господин и брат, здравствуй.

В нынешнем бесчастьи, как Бог определил и Его Царское Величество указал, с нашей стороны прибыли мы в сторону Его Царского Величества. И

Его Царское Величество указал нас довольствоваться и исправлять всем вашему сиятельству. И о том из канцелярии Царского Величества дан указ с росписью, который к вашему превосходительству присылаю при сем письме. И прошу ваше превосходительство по указу Его Царского Величества о росписи Шидловским пожиткам и маестностям, которую нам велено от вашего превосходительства требовать. Тако ж прошу, ежели возможно, повели быть начальнику доброму, верному и достойному, чтоб которой, ежели возможно, прежде нашего приезда в Харьков, что будет нам зимою надобно исправлял, понеже мы не знаем обыкновения здешних мест и в том надобно нам, кто б дорогу показал, также и господин Савва Рагузинский, чаю вашему превосходительству писал, которое сишим вместе чрез его милость князя Дмитрия Голицына сколь скоро возможно послать желали. И на сие мое желание любительный мой отец, яко истинному своему сыну милость свою не откажи, яко же и за нашу веру христианскую труды.

Так же за любовь[ь] Его Царского Величества мы и наши все люди всех своих пожитков, которые были наживаны от отцов наших и от нас, неприятелю оставить принуждены, только милостию Царского Величества контентованы. И всегда вечныя и верныя службы Его Царскому Величеству показать со всем сердцем определили и вашему сиятельству галанту, которую изволили нам показать, вечно обещаемся быть,

Вашего сиятельства слуга Димитрий Кантемир, Его Царского Величества России еридитарный»⁶.

Обращение Д. Кантемира к адмиралу Ф.М. Апраксину не осталось без внимания. Уже в первых числах сентября на смену драгунам подполковника Рота, сопровождавших молдавского господаря и его людей от Могилева до Киева⁷, «по рассмотрению Азовского губернатора велено было быть при Д.Кантемире комиссаром Бахмутского драгунского шквадрона подполковнику Василию Батурину неотлучно и для караулов оною ж шквадрона драгуном полутора сту человек с полным числом офицеры»⁸. Несколькими неделями ранее распоряжением Ф.М. Апраксина харьковскому обер коменданту Степану Колычеву было поручено смотрение и контроль за движимым и недвижимым имением Ф.В. Шидловского. В своем письме от 31 августа, отправленном из Изюма на имя адмирала С. Колычев доносил: «...По указу вашего сиятельства его милости господина Шидловского пожитки движимые, а именно серебро, деньги и прочие вещи и письма буду отправлять как возможно скорей на Воронеж. А по конские стада в деревни его послал нарочно Тинкова и велел гнать на Скопин.

Святые иконы, которые строены по их обещанию и другое, по указу вашей светлости отдам с распискою. И что чего и каких вещей на Воронеж послано будет до вашего сиятельства книги пришлю тотчас»⁹.

Предполагалось, что инвентаризация движимого и недвижимого имения Ф.В. Шидловского будет завершена и готова к передаче новому владельцу ко

времени прибытия Д. Кантемира и его людей в Харьков. Однако реалии российской действительности были далеки от указов царя и предписаний его чиновников.

Изначально, где-то на три недели затерялись пакеты с указами Петра I и постановлением Правительствующего Сената о передаче имений опального генерал-майора в собственность молдавского господаря, которые сам Д. Кантемир еще 23 августа отослал Азовскому губернатору Ф.М. Апраксину через Н.А. Геренка, обер коменданта Киево-Печерской крепости¹⁰. В своем следующем письме адресованном губернатору Д. Кантемир искренне удивлялся тому, «...где ныне письма замешкали». Среди прочего, он высказывал предположение, что «...может быть оные государевы указы и наши письма были в иных посторонних руках задержаны»¹¹. Не исключал князь и происки опального генерал-майора Ф.В. Шидловского, «которой при персоне вашего превосходительства (т.е. Ф.М. Апраксина – *В.Ц.*) до 18 сентября замешкал и государева указу и нас ни в чем не слушался»¹².

В продолжение письма Д. Кантемир сообщал губернатору о великих нуждах, которые претерпевал он и его люди в Харькове, отмечая, что тамошние начальники «...определили нам корму и лошадям только на три дни, а больши взять сказывают негде. Прошу вашего превосходительства, дабы его царского величества указ изволили исправить как надлежит всякому христианину, а мы вашего превосходительства милость никогда не забудем»¹³. Помимо выше означенного он просил Ф.М. Апраксина «...послать человека верного, чтоб совсем по указу Его Царского Величества исправил еще за другое имение Шидловского, которое у вашего превосходительства роспись есть. И против росписи изволь копию прислать, чтобы нам было о всем Его Царскому Величеству донести»¹⁴.

По-видимому, реакция Азовского губернатора на просьбу молдавского князя последовала незамедлительно, поскольку уже 11 октября 1711 г. в корреспонденции адресованной Ф.М. Апраксину князь Д. Кантемир сообщал следующее: «Превосходительнейшему господину и брату моему поклонение.

Все, что нам потребно довол[ь]но получаем. И вашей персоне от всего сердца благодарю. Прошу, не изволь мне поставить в противность, что вашему сиятельству докучаю письмами, хотя я делом службы моей показать не могу, однако ж, словом вашу склонность благодарю. Так же и мы, которые живем в Харькове, просим, не изволь оставлять без своего патронства, чтоб в нашей несчастливой фортуне тем могли получить выгоду, ибо царское величество, всемилостивейший наш государь, чем нас ни пожаловал, однако ж, почитаем, что рекомендовал вашу протекцию особливо. У вашего сиятельства просим, ежели изволите, какие ведомости иметь от турецкой стороны или от татар для общей пользы здешнего народу, прикажи меня уведомить»¹⁵.

Сложнее обстояло дело с передачей во владение Д. Кантемира имений Ф.В. Шидловского. Видя задержку в обретении пожалованной царем дачи и

получив противоречивую информацию о состоянии доставшегося ему движимого и недвижимого имущества, господарь решил самолично посетить новообретенную собственность, о чем поставил в известность губернатора. В своей корреспонденции на его имя от 15 ноября он сообщил следующее: «...тыми днями, ради погуляния и осмотра Шидловского маестностей выехали мы из Харькова и нарочно в Изюм приехали, где нам господин обер комендант донес, что имеет указ дабы весь провиант на зиму збирать на всех нас з деревень Шидловского, что... из того есть явственное разорение в тех селах обретающихся. И так разве имеем только обещанное нам одержаем, понеже прочих домовых рухомостей ни лаве, ни иконы жадной не видим. И в вымницах ничего, только деревянная полсованная по[су]да и казаны все вывезены, и подлинно ничего ради домового выгоды не осталось. И бедных подданных по премногу отегчивает определенная до тех месту приказчики, так что по все дни в разных разродах. И мы господину обер коменданту о том извещали, но никакого не зделал управления. И что более чему не могли выдвинуться з таким многими конями и кобылиц Шидловского не более только девять кобыл странных объявил в описных маестностях книгах. Того ради, вашего сиятельства милости всенижайшее просим, яким ли будет способом удобней вашему сиятельству покажется, извольте помочествовать в нужде нашей, и чтобы тем способом в посмеях быть неприятелем, которые всегда желают ведать о нашем состоянии под протекцию Его Царского пресвелького Величества, яко нам повадится...»¹⁶.

Поездка в Изюм и осмотр отданных ему во владение имений Ф.В. Шидловского не только разочаровал Д. Кантемира в целостности и сохранности переданного в качестве компенсации движимого и недвижимого имущества, но и посеяла неприязнь между молдавским князем и обер комендантом С. Колычевым. Недовольство поведением последнего нашло отражение в письме Д. Кантемира к Ф.М. Апраксину, где в адрес обер коменданта было сказано, что «...только з многими причинами познаем, что господин обер комендант зело образителен является против нас, чему причины дойти не можем»¹⁷. Нам представляется, что утверждая о незнании причины конфликта Д. Кантемир лукавит, поскольку она проистекала из огромного несоответствия заявленного молдавским господарем числа выехавших с ним людей, на содержание которых выделялись огромные средства, и реальным количеством молдаван находившихся с ним в Харькове. Вопрос о действительном количестве выехавших в Россию с Д. Кантемиром соотечественников, не раз рассматривался нами в специальных статьях¹⁸ и отдельных монографиях¹⁹, где были приведены факты, доказывающие неправомотность заявления о 4 тысячах молдаван переселившихся с Д. Кантемиром в Россию. Обнаруженные нами недавно и приводимые ниже архивные документы являются новым аргументом в пользу выдвинутого ранее утверждения.

Оправдываясь перед Ф.М. Апраксиным в незаслуженных обвинениях со стороны Д. Кантемира, обер комендант С. Колычев сообщал губернатору в

одном из своих писем, что «... По указу вашей милости с описных книг Шидловского маетностей копию за своею рукою и двор на котором жил Шидловский в Харькове во владение волосскому господарю поручал и оную копию для поручения выше писанных маетностей и двора Шидловского послал к нему господарю волосскому с полковником [В]. Батуриным. И писал к нему, чтоб он ково от себя для принятия тех маетностей изволил послать вместе с оным подполковником. И господарь волосский тех описных маетностей и двора Шидловского во свое владение не принял. И сказал ему, подполковнику (В. Батурину – *В.Ц.*), что де я тех маетностей не приму для того, что де в них по описем написано малое число. А мне де царское величество те маетности пожаловал со всем, как он Шидловский владел, без умаления. И с тех описных маетностей, кроме заводных лошадей и с курских деревень, и езовых, кроме кои были, а при дворе ево также меди и железа,.. явно в описных иного ничего не имано. И какова ему с описных книг поручена копия для известия вашей светлости посылаю при сем. И показал де он, господарь, копию за приписанием руки господина графа Г.И. Головкина, в которых написано, сходно с тем письмом, которая об отдании ему, господарю, выше писанных маетностей. С чего от вашей светлости ко мне прислана копия, только де в оных пунктах прибавлено, что дан ему будет на Москве двор с каменными палаты и деревни, где приисканы будут.

И как де я буду на Москве и будут мне отдача, как Царское Величество чрез свою милость мне обещал со всем, чем Шидловский владел. Тогда де оные маетности примут (выделено нами – *В.Ц.*). А ныне надобно квартиры исправлять на людей моих мужеска и женска полу на 4 000 и теми же квартирами и провиантом мене и сенат мой Царское Величество пожаловал. И говорил ему подполковнику на меня с злобою великою, что де обер комендант для того мне совсем маетности не отдает, чтоб люди мои ослабели и разошлись. И я де хоть последний кафтан збуду (т.е. продам – *В.Ц.*), а людей своих не распущу и вновь же люди мои ко мне прибывают. И ныне в Киеве выехало знатных 12 персон. И я государь воистину от него опасен, что чего напрасно на меня не нанес. И содержу его по указу вашей светлости во многой чести и также и провиантом по желанию его и по присланным росписям за приписанием руки ево исполняю не токмо с недостатком, но с лихвою, о чем чаю вашей светлости известно чрез полкового харьковского есаула Григорья Афанасьева. И ныне писал о том же к Харьковскому полковнику, чтоб как в квартирах, так и в провианте и в конском фураже ни малой скудности ему не было и всем довольствовались по воли его, которую исполняют со мною нуждою.

А ныне государь, людей при нем всего мужска и женска полу и с младенцы с 400 не будет, а он просит провианту на 4 000 полное число, таж и конского фуражу множественно (выделено нами – *В.Ц.*). А сколько чего с приезду ево издержано провианту и конского фуражу и на какие чины провиант и конской фураж забирают о том о всем посылаю при сем ведение. На сие прошу от

вашего высокографства указу на всель на 4 000 провиант и конской фураж ему давать и с кого оной собирать или из отписных вотчин отпускать»²⁰.

Передача бывших владений генерал-майора Ф.В. Шидловского в собственность молдавского князя и сопутствующих ему бояр и служилых людей затянулась на долгие месяцы. Потребовалась личная аудиенция Д. Кантемира с российским монархом в апреле 1712 года в Санкт Петербурге, для того чтобы сдвинуть процесс с мертвой точки. Только после этого были изданы указы за подписью Петра I, которые наполнили конкретным содержанием статьи диплома и резолюций, выданных князю до и после Прутской кампании, с гарантированием компенсации понесенных материальных и моральных потерь²¹.

Вслед за царскими указами 9 июня 1712 г. последовали письменные распоряжения канцлера Г.И. Головкина на имя Азовского генерал-губернатора Ф.М. Апраксина о том, что «...в слободских полках Шидловского вотчины, которые были даны князю Кантемиру, господарю волосскому, а именно: черкасских – 633, русских – 42, поляков – 35. Всего – 710 дворов, разделить волосского народа бояром и офицером, и иным, которые с ним господарем выехали...»²². Тем не менее, только по истечении пяти месяцев «светлейшему князю Кантемиру и волосского народа боярам и офицерам и иным, которые с ним господарем выехали, бывшего генерал-майора Ф.В.Шидловского маестности в Харьковском, в Изюмском полках и в Курском уезде по присланной росписи отданы»²³. Однако и это решение не стало заключительным аккордом в рассматриваемом деле, поскольку передача имений произошла без выдачи жалованных грамот на владения. Это обстоятельство повлекло к многочисленным обращениям Д. Кантемира и выехавших с ним бояр и служилых людей на имя Петра I, продолжавшихся вплоть до 1722 г.²⁴

Подытоживая выше сказанное мы можем утверждать, что как молдавскому господарю, так и выехавшим с ним Россию соотечественникам пришлось преодолеть многочисленные бюрократические и административные барьеры и противодействие чиновников на пути обретения в собственность имений обещанных Петром I и закрепленных в документах, подписанных его рукой. Кроме того, приведенные факты позволяют разрушить ряд стереотипов и легенд устоявшихся в исторической литературе относящихся к биографии Д. Кантемира и истории молдавско-российских отношений.

Примечания:

¹ И.Сергеев, *Царицыно. Страницы истории*, М., 1993.; Р.М. Байбузова, *История Царицына, бывшей Черной Грязи, в ХУП–ХУШ вв. (до приобретения ее Екатериной II в 1775 г.)*. В: *Царицынский научный вестник*, М., 1993. с.8-55; Ștefan Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*. Ed. a doua, București, 2000; В.И. Цвиркун, *Владения Дмитрия Кантемира в России*, В: *Славянские чтения*, Вып. 4, Кишинэу, 2007. С. 9-14; Idem, *Из истории владений Дмитрия Кантемира и выехавших с ним соотечественни-*

ков в России, В: *Материалы международной научной конференции «Пруто-Днестровский регион. Диалог культур»*, посвященной 650-летию молдавской государственности и 300-летию со дня рождения Антиоха Кантемира, СПб., 2010, с. 53-59; Idem, *Dimitrie Cantemir. Repere biografice*, București-Brăila, Biblioteca Academiei Române. Seria Basarabica. 2017.

² Относительно обязательства возмещения потерь, понесенных Д. Кантемиром и следующих с ним в Россию соотечественников отмечается в резолюции Петра I на представленные молдавским господарем Мемориалы – См.: В.И. Цвиркун, *Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах*, СПб., 2010, с. 126-133, Док. № 8-11.

³ В.И. Цвиркун, *Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах*, СПб., 2010, с. 128-131, Док. № 10.

⁴ *Доклады и приговоры состоявшиеся в Правительствующем Сенате в Царствование Петра Великого*. Под ред. Н.В.Калачова. Том II. Год 1712. СПб., 1882, с. 134, № 193.

⁵ *Российский государственный архив Военно-Морского Флота* (далее – РГА ВМФ) Фонд 233 (Ф.М. Апраксина), Оп. 1, д. 14, л.127-128.

⁶ РГА ВМФ. Фонд 233 (Ф.М. Апраксина), Оп. 1, д. 14, л. 119-119об.

⁷ В.И. Цвиркун, *Под сенью двух держав. История о жизни и деятельности Димитрия Кантемира в Турции и России*. Изд. 2-е. Кишинев, 2013, с. 120.

⁸ РГАДА. Ф.248. Правительствующего Сената. Д.8. Ч.1. л.138; В.И.Цвиркун, *Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах*, СПб., 2010, с. 130.

⁹ РГА ВМФ. Фонд 233 (Ф.М. Апраксина), Оп. 1, д. 20, л.157 и оборот.

¹⁰ Там же. Оп. 1, д. 14, о. 103-104.

¹¹ РГА ВМФ. Фонд 233 (Ф.М. Апраксина), Оп. 1, д. 14, л. 103об.

¹² Там же. Оп. 1, д. 14, о. 104.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ РГА ВМФ. Фонд 233 (Ф.М. Апраксина), Оп. 1, д. 14, л. 108.

¹⁶ Там же. Оп. 1, д. 14, л. 109-110.

¹⁷ Там же.

¹⁸ В.И. Цвиркун, *Легенды и вымыслы о жизни и деятельности Димитрия Кантемира в России*, în *Revista de istorie a Moldovei*, Chișinău, 1994. Nr. 2(18), с. 14-20.

¹⁹ В.И. Цвиркун, *Под сенью двух держав...*, с. 118-119; Victor Țvircun, *Dimitrie Cantemir – Repere biografice*, București-Brăila, 2017, p.116-118.

²⁰ РГА ВМФ. Фонд 233 (Ф.М. Апраксина), Оп. 1, д. 14, л. 167-168.

²¹ В.И. Цвиркун, *Легенды и вымыслы...*, с. 17.

²² РГАДА. Ф.68 (Сношения России с Молдавией и Валахией). Оп. 1. 1720 г. Д.2. л. 3об.

²³ Там же, л.4

²⁴ Там же, л. 5.

III. Tâlcuind documente istorice

UN DOCUMENT INEDIT DE LA ARON VODĂ TIRANUL ȘI URMĂRILE LUI

Dr. Prof. univ. Alin-Mihai GHERMAN,
Cluj-Napoca, România

Abstract. The collection of documents copied by the doctor from Brașov Vasile Popp (1789–1842) from the acts with which the boyars of Wallachia took refuge in Brasov in the years 1821–1822 during the movement of Eteria and of Tudor Vladimirescu offer a great number of inedit documents. Between them the donation made in the year 1595 by the Moldavian voevode Aron Vodă «The Tyrant» for the Romanian church «Saint Nicholas» from the quarter Șchei of Brasov and resumed in 1656 by the Moldavian voevode Gheorghe Ștefan and during the eighteenth century by most moldavian voevods, it noted a constant concern for the protection of the Romanian Orthodox Church in Transylvania. The study proposes an analysis and publication of these new documents.

Keywords: Aron «The Tyrant», Gheorghe Ștefan, Moldavia, protection of the Orthodox Church in Transylvania, Transylvania, the quarter Șchei from Brasov.

Medicul Vasile Popp (Chimiteș/Mureș, 1789 – Zlatna, 6 martie 1842) aparține generației de cărturari ardeleni care au încercat să preia ștafeta culturală inaugurată de marii reprezentanți ai Școlii Ardelene, dovedindu-se la o mai atentă cercetare, ca, alături de mai tânărul și, într-o anumită măsură, omul său, Timotei Cipariu, să reprezinte cel mai înalt nivel al acestei generații, fapt justificat și de pregătirea sa profesională: a fost absolvent al Facultății de filosofie și al celei de Medicină ale Universității din Viena, luându-și doctoratul în ambele științe. Autor al unor versuri latinești ocazionale tipărite la începutul secolului al XIX-lea¹, dar și al unor lucrări științifice de etnografie² sau de medicină³ el a fost menționat în ultimul secol în calitatea sa de întemeietor al bibliografiei românești⁴.

Multe din lucrările sale, rămase nepublicate, ne-au parvenit în fondurile actuale ale Bibliotecii Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române prin intermediul bibliotecii cărturarului Timotei Cipariu. Între acestea trebuie menționate două masive manuscrise în folio⁵ intitulate de Cipariu *Diplomatarium*, dar căroră, la o mai atentă cercetare trebuie să restituim titlul pe care îl dă însuși Vasile Popp, *Analecta historica*, un conglomerat de preocupări istorice care conține peste 650 de documente integrale sau

regeste însoțite de considerații în limba latină de diplomatică și sigilografie referitoare la documentele respective dar și liste de mari demnitari cu cronologia funcțiilor acestora. Sursa acestor documente a constituit-o arhiva bisericii Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului, documentele de proprietate ale marilor boieri munteni refugiați la Brașov între 1821 și 1824 în timpul „zaverii” Eteriei și a lui Tudor Vladimirescu⁶ și arhiva orașului Brașov; doar 7 dintre ele sunt preluate din texte tipărite (colecții de documente sau texte istorice). La o cercetare atentă descoperim cu surprindere că mai bine de jumătate din aceste documente sunt necunoscute colecțiilor moderne de documente (DIR și DRH), colecției lui Stinghe⁷ sau altor culegeri de documente. Comparându-le pe cele care s-au păstrat cu transcrierile lui Vasilie Popp suntem impresionați de fidelitatea transcrierii⁸. Dacă majoritatea documentelor sunt acte muntene de proprietate, un grup consistent (circa 50) de documente se referă la istoria bisericii „Sfântul Nicolae” din Șchei sau la cea a românilor din Șchei, dar și la relațiile principatelor române cu această biserică sau, în general cu românii din Șchei.

Cercetându-le, se observă o diferență frapantă între documentele din Moldova, care se referă în totalitate doar la biserica „Sfântul Nicolae” și cele muntene, care conțin o serie de facilități economice („ruptori”) referitoare la toți românii din Șchei și, uneori prin extindere, la cei din Țara Bârsei. Dar, așa cum s-a subliniat în repetate rânduri în istoriografia noastră (de Nicolae Iorga în primul rând⁹), indiferent de formulări, ele denotă în ansamblul lor o atenție specială pe care voievozii din principatele române o acordă românilor de acolo și relațiilor economice cu Brașovul.

Dintre documentele moldovenești, primul în ordine cronologică este unul emis la 29 noiembrie 1594 în ultimul an al celei de a doua domnii a lui Aron vodă Tiranul, text necunoscut până acuma colecțiilor noastre de documente (DIR A și DRH A) în care se confirmă terminarea construcției prin ctitoria domnitorului („văzând această biserică zidită și nesăvârșită, am mijlocit din tot sufletul nostru și din bună ajutorință, am săvârșitu-o și am împodobitu-o ca să mă numesc și domnia mea nou ctitor într-această mai sus numită sfântă biserică. Și așa, s-au săvârșit zidirea de domnia mea și am întemeiat sfânta biserică cu toate bodeabele [sic!] bisericești”), dar și o contribuție anuală de 12.000 de aspri pentru praznicul anual al bisericii, urmând ca trimisului venit să ridice această sumă de bani să i se dea 300 de aspri. Donația se făcea cu o clauză de troc cu divinitatea des întâlnită în documentele epocii: subliniind obligația preoților șcheieni de a înscrie numele ctitorilor în pomelnicul bisericii și efectuarea unor rugăciuni speciale pentru domnitor și familia sa¹⁰.

Insolită prin caracterul ei reverențios este în acest document formularea făcută la adresa primului ctitor al bisericii, voievodul muntean Petru Cercel: „oareșcare întru sfințenie adormit, fratele domnii mele, Io Petru voievod ce să numeaște Cercel, care au fost domn Țării Ugrovlahii”. După știința noastră este singura dată în documentele moldovenești când unui alt voievod, în special unuia din Țara Românească, care nu este în relație de consangvinitate cu emitentul documentului i se spune „fratele nostru”. Presupunem că este vorba aici de conștiința autorității voievodale, considerată ca fiind un dar de la Dumnezeu, înscriind formularea în sintagmele autorități domnești¹¹.

Întrucât cea de a doua domnie a lui Aron vodă Tiranul s-a încheiat în 25 aprilie 1595 este foarte puțin probabil ca „obicinuita danie” să se fi repetat și în anul ulterior emiterii acestui document¹².

Până în 1656 urmează un hiatus de mai bine de 6 decenii, perioadă din care nu avem niciun act care să confirme reluarea acestor donații anuale, care ar fi trebuit confirmate în fiecare din cele 27 de domnii care au urmat (unii domnitori având două și chiar trei domnii). În 5 aprilie 1656 Gheorghe Ștefan, aflat în timpul celei de a doua domnii, a emis o confirmare a reluării acestor donații. Suma destinată bisericii „Sfântul Nicolae” este redusă la 8.000 de aspri, iar cea pe care o primea trimisul a fost tot de 200 de aspri. Încheierea în 3 martie 1658 a domniei lui Gheorghe Ștefan ne lasă să bănuim că donația moldovenească pentru biserica brașoveană a avut loc și în anul următor emiterii documentului, dar, în nici un caz în anul mazilirii domnitorului.

O altă întrerupere de trei sferturi de secol este mărturisită de însuși documentul emis de Grigore II Ghica la 11 august 1731 în timpul primei sale domnii. Motivul acestei întreruperi este pierderea actului emis de Gheorghe Ștefan, fapt evocat chiar în actul respectiv: „întâmplându-să de s-au fost rătăcit acela hrisov de la biserică, nemaiavănd preoții nimic la mâna lor, nici mila aceasta de pre alți domni nu s-au mai urmat. Iar acum, vrând Dumnezeu de s-au aflat acel hrisov de rugătorii noștri preoți de l-a arătat domniei mele, cu aprinsă inimă i-am primit”. Documentul în sine reproduce formulările și clauzele economice din cel al lui Gheorghe Ștefan, personalitatea lui Petru Cercel fiind confundată, însă, cu cea a lui Petru Rareș, mult mai bine cunoscut moldovenilor pentru ctitoriile sale. Două adăugiri ulterioare ne atrag însă atenția: una este cea a protopopului brașovean Florea Băran, care a obținut noua donație; o alta, mult mai importantă, este din 1740 din timpul lui Constantin Mavrocordat, prin care se adaugă sumei anuale de bani și o importantă facilitate economică: posibilitatea ca în numele celor doi preoți din Șchei să fie păscute 400 de oi cu scutirea de toate dările vremii.

Această donație anuală menționată în actul lui Grigorie II Ghica este confirmată în 2 septembrie 1733 și de Constantin Mavrocordat în timpul primei sale domnii și, cu completarea făcută de același domnitor în 1740 în timpul celei de a doua domnii de Constantin Racoviță în 30 ianuarie 1751, Scarlat Ghica în 20 octombrie 1757, Ioan Teodor Calimachi în 16 august 1760, Grigorie III Ghica în 1 septembrie 1766 și în 28 octombrie 1776, Constantin Moruzi în 22 august 1779. Ultima confirmare este de la Alexandru Mavrocordat din 1786.

Acest corpus de documente copiate de Vasilie Popp, deși de multe ori repetative în formulările lor, denotă o preocupare permanentă a voievozilor din Țara Moldovei pentru soarta românilor ortodocși din Șcheii Brașovului¹³ (unele din ele făcând chiar o referire expresă la situația precară a lor în situația presiunilor uniăției), oferind un aspect inedit față de, până acum, mai cunoscutele documente referitoare la relațiile politice.

†Întru numele Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh, Troiță de o față și nedespărțită. Iată eu, robul marelui Dumnezeu și Mântuitorului nostru Isus Hristos, închinătoriu Sfintei Troiță, Io Aaron, cu mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei bine am vrut domnia mea cu a noastră bună învoire din curată și din luminată inimă și din tot sufletul nostru și din bună ajutorință cu sfatul și blagoslovenia a trei sfinți arherei a Moldovei: chir Mitrofan mitropolitul Sucevei și chir Nicanor episcopul Romanului și chir Mardarie episcop Rădăuțului, au râvnit domnia mea bine credincioșilor și de Hristos iubitori întru sfințenie adevăraților mai denainte domni, cei ce au zidit și au întemeiat sfinte și dumnezeiești bisearici și auzind Sfânta Scriptură a apostolilor: „Cine împodobește sfânta biserică, sufletul său împodobește”. Pentru aceaia, văzând domnia mea la un loc o sfântă besearică lângă cetatea Brașovului, care să numeaște Șcheai, de oareșcare întru sfințenie adormit, fratele domnii mele, Io Petru voievod ce să numeaște Cercel, care au fost domn Țării Ugrovlahii, care au fost de domnia sa zidită și nesăvârșită întru numele Sfântului și arhierului și făcătorului de minuni Nicolae. Pentru aceaia, domnia mea văzând această bisearică zidită și nesăvârșită, am mijlocit din tot sufletul nostru și din bună ajutorință, am săvârșitu-o și am împodobitu-o ca să mă numesc și domnia mea nou ctitor într-această mai sus numită sfântă biserică. Și așa, s-au săvârșit zidirea de domnia mea și am întemeiat sfânta biserică cu toate bодоabele [sic!] bisericesti și au făcut obicinuită danie din an în an 12.000 de aspri ca să fie la praznicul sfintei bisearici. Și trimisului ce va veni să ia acei bani să i să dea trei sute de aspri. Și doi preoți și doi diaconi și patru curatori și patru slujitori bisericesti în tot anul să aibă de la domnia mea câte un rând de odăjdii nelipsit. Și așa, voi preoților carii vă veți aleage a fi acolo preoți, mă rog voao întru numele lui Dumnezeu ca să aveți pururea rugăciuni pentru sănătatea domnii mele și a doamnei domnii mele și de Dumnezeu dăruitorilor odraslelor domnii mele. Iar, mai vârtos, pentru lăsarea și iertarea păcatelor moșilor și strămoșilor și părinților noștri și pentru lăsarea și iertarea păcatelor întru sfințenie adormitului celui mai sus numitului fratelui domnii mele, Io Petru voievod. Și să ne scrieți în sfântul pomealnic și dumnezeiescul jervealnic. Și în tot anul în luna lui dechemvrie în 6 zile să prăznuiți și pomenirea bunei danii până când va fi sfânta bisearică. Și la vecernie – paraclis și colivă. Acestea toate mai sus numite să fie date de la noi sfintei beisearici neștrămutate și veacinice. Și spre acestea mai sus-scrise iaste credința domnii mele Io Aron voievoda și credința preaiubitului și adevăratului fiu a domnii mele Bogdan voievod și credința credincioșilor noștri boiari: credința dumnealui Gheorghe dvornic a țării de jos, credința dumnealui Cârstea dvornicul țării de sus, credința dumnealui Olihovschie și Rizan pârcălabii Hotinului și credința dumnealui Vasile și Lupu pârcălabi Neamțului, credința dumnealui Condrea și Ilea pârcălabi Romanului, credința dumnealui [...] ¹⁴ portar al Suceavei, credința dumnealui Iani postealnic, credința dumnealui Ciomârtean spătar, credința dumnealui Călugăr vistiiar, credința dumnealui Stămate stolnic, credința dumnealui

Coci păharnic, credința dumnealui Tănase comis și toți credincioșilor boierilor noștri a Moldovei mari și mici. Și după viața noastră cine va fi domn din fiii noștri sau din al[t] neam în țarra noastră a Moldovei, acela să nu strice dania noastră și zidirea, ci să dea și să miluiască ori cu ce bine va voi cea mai sus numită bisearică. Și, spre mai mare credință și întărire acestora, am poroncit la al nostru credincios și cinstit boiar Gligorie Creciun, marelui logofăt să scrie și să leage peceatea noastră la acest adevărat al nostru hrisov.

Am scris Eremia Bârseanul în leat 7103 [=1594] luna lui noiembrie 28 de zile¹⁵.

II

†Întru numele Tatălui și a Fiiului și al Sfântului Duh, sfintei și de o ființă și nedespărțitei Troiță. Iată eu, robul Domnului Dumnezeu și Mântuitorului nostru Isus Hristos și al Troiței îchinător, Io Ghiorghie Stefan voievod, cu mila lui Dumnezeu domn Țării Moldovii. Bine am voit domnia mea cu a noastră bună învoire, din curată și luminată inimă și din tot sufletul nostru și din a noastră bună ajutorință dimpreună cu sfatul domnii mele și blagoslovirea a patru sfinți părinți a Moldovei, chir Ghedeon arhiepiscop și mitropolit Suceavii și chir Anastasie episcopul Romanului și chir Coreaste episcop Hușului și chir Sava episcop Rădăuțului, urmând domnia mea bunelor fapte a celor mai nainte răposați domni ai noștri, care au miluit și au întărit sfintele bisearici și mănăstiri. Pentru aceia și domnia mea din avearea carea mi-o au dăruit Dumnezeu am dat și am miluit sfânta bisearică ce să află lângă cetatea Brașovului în Țara Ungurească, care să numeaște Șcheai, unde iaste hramul arhierelui și făcătorului de minuni, lăudatului Nicolae, care iaste zidită din temelie de răposatul Petru voievod ce să numeaște Cercel și neisprăvită și mai pre urmă săvârșită de domnia sa Aron vodă. Și pentru pomenire au făcut la această sfântă bisearică, dar de la milostivirea sa, precum și de la alți domni după a lor bună voire au făcut milă la această sfântă bisearică. Pentru aceia și noi, văzând zidirea sfintei bisearici de pra[vo]slavnicii domnii ai țării noastre, am făcut și domnia mea la acea sfântă bisearică obicinuită danie: din an în an să aibă de la noi câte opt mii de aspri, să fie ceștiia de chelutială la praznicul sfintei bisearici. Și trimisului care va veni de acolo să rădice acești bani – câte trei sute de aspri. Pentru aceia, voao, credincioșilor preoți carii vă aflați la acea sfântă bisearică ne rugăm ca să nu fim uitați de cătră sfințiile voastre înaintea Domnului Dumnezeu ca să aveți să vă rugați lui Dumnezeu pentru sănătatea domnii mele și a doamnei domnii mele și pentru lăsarea păcatelor noastre, stămoșilor și părinților domnii mele. Și să ne scrieți la pomealnic și în dumnezeiescul jârveanic. Și acest mai sus numit obicei și danie să fie de la noi sfintei bisearici nestrămutat și veacinic. Drept aceia și după a noastră viață și domnii pre care va aleage Domnul Dumnezeu ca să fie domni țării noastre, Moldova, să-l înveațe Domnul Dumnezeu ca să cinstească și să întărească acest bun obicei a sfintei bisearici. Și pe care Dumnezeu va povățui, pre acela și Domnul Dumnezeu să-l cinstească și să-l păzească în stăpânirea domnii sale. Și spre aceasta iaste credința domnii mele ce-i mai sus scrisă, Io Gheorghie Ștefan voievod, cu

mila lui Dumnezeu domn țării Moldovei și credința tuturor boiarilor noștri: credința dumnealui Ștefan Boul marele dvornic al țării de jos, credința dumnealui Vasilie Ghezman pârcălab Suceavii și credința dumnealui Dobiște marele vornic al țării de sus, și credința dumnealui Chiriac Sturza și Habeșescul pârcălabi Hotinului și credința dumnealui Epifanie Pâlnașin și Costandin Bănteașă pârcălabi Neamțului și credința dumnealui Goi pârcălab Romanului și credința dumnealui Elia Șeptelca postealnic și credința dumnealui Grigorie Rusul stător și credința dumnealui Nicolae Mogâldea paharnic și credința dumnealui Solomon Barladean marele vistiariș și credința dumnealui Stamatie stolnic și credința dumnealui Darie Carabăș comis și credința dumnealui Hrisocola medelnicer și toți credincioșii boiari ai noștri a Moldovei mari și mici. Și spre întărirea și încredințarea celor mai sus numite, am poruncit la credinciosul și cinstitul nostru boiar, dumnealui Ionașco Rusul marelui logofăt să scrie și să atârne peceatea noastră la această adevărat a nostru hrisov. Din Iaș, anul 7164 [=1656] luna lui aprilie la 5 zile. Am scris Costăș.

Io Gheorghe Ștefan voievod cu mâna sa¹⁶.

III

† Io Grigorie Ghica voievod, cu mila lui Dumnezeu domn pământului Moldovei. Întru numele Tatălui și a Fiului și a Sfântului Duh, Troiță sfântă de o ființă și nedespărțită. Iată eu, robul stăpânului meu, Domnul Dumnezeu și Mântuitorului nostru Isus Hristos, Io Grigorie Ghica voievod cu mila lui Dumnezeu domn Țării Moldovei bine am voit domnia mea cu a noastră bună învoirea, din curată și din luminată inimă și din tot sufletul nostru, aducându-ne aminte nu numai de domnia cea ce au fost mai-nainte pomenirea întru bunele lor fapte, ce, mai vârtos, că nemică în lumea [sic!] mai bun omului întru toată osteneala ce să ostenească în lumea supt soare, fără numai pomenirea faptelor bune și milosteniilor ce-ar face întru viața sa. Și mai ales că sfințele mănăstiri și biserică, ce sânt lăcașuri dumnezăiești n-au vrut Dumnezău să să chivernisească cu alt mijloc, ci numai cu milosteniile a preamilostivilor creștini. Viind, dară, înaintea domnii mele rugătorii noștri preoții dea [sic!] la de la sfânta biserică ce iaste la cetatea Brașovului den Țara Ungurească, carea să numeaște Șcheai, unde iaste hramul arhisereului și de minuni făcători Nicolae, care iaste zidită den temelie de răposatul domn al țării Moldovei Petru voievod și ne-au arătat un testament de miluire ce-au avut sfânta biserică de la răposatul Gheorghe Ștefan vodă, în care scrie c-au miluit sfânta biserică cu opt mii de aspri și trimisului ce va veni să ia acei bani încă să i să dea trei sute de aspri. Și întâmplându-să de s-au fost rătăcit acela hrisov de la biserică, nemaiaivând preoții nimic la mâna lor, nici mila aceasta de pre alți domni nu sau mai urmat. Iar acum, vrând Dumnezeu de s-au aflat acel hrisov de rugătorii noștri preoți de l-a arătat domniei mele, cu aprinsă inimă i-am primit și, văzând domnia mea temeliia sfintei biserică de pravoslavnicii domni a țării noastre, socotit-am domnie mea împreună cu tot sfatul nostru, cu blagoslovenia a patru a țării noastre sfinți arhieriei : chir Antonie arhiepiscop și mitropolit Suceavii și chir Daniil episcop Romanului și chir

Misail [episcop] Rădăuțului și chir Ghedeon episcop Hușilor și din toată vrearea și pofta noastră den agonistita ce ne-au dăruit dumnezeu, dat-am și eu înnoit și am miluit și de la domnie mea și am făcu obroc sfintei bisearici ca să aibă a lua pre tot anul den banii vămii noastre câte opt mii de aspri, ca să fie acei bani la praznicul sfintei bisearici și trimisului de acolo ce va veni la acești bani încă să i să dea câte trei sute de aspri. Iar rugătorii noștri preoți de la acea sfântă bisearică să aibă a ruga pre milostivul Dumnezeu pentru sănătatea domnii mele și a doamnei noastre și a fiilor noștri și pentru iertarea păcatelor noastre și a părinților, moșilor, strămoșilor noștri și să-i scrie la sfântul pomealnic, să să pomenească neuitat. Iar cel mai sus pomenit dar ce am făcut sfintei bisearici să aibă a-l lua pe tot anul nelipsit la luna lui septembrie. Drept aceea și după a noastră viață și domnie, în urma noastră pre cine Dumnezeu va milui a fi domn într-această țară a Moldovei din fiii noștri sau denntu alt neam, poftim ca să nu surpe această puțină milă, mai vârtos să-l îndeamne aceasta și a întări acest bun obicei și miluirea sfintei bisearici, ca și Dumnezeu să-l cinstească și să-l păzească pre dânsul întru domnia sa cu milă. Și spre aceasta iaste credința domniei mele cea mai sus scrisă, Grigorie Ghica voievoda și credința preaiubiților fiilor domnii mele, Scarlat voievod și Matei voievod și Grigorie voievod și credința tuturor boiarilor mari: Constantin Roset vel vornic de Țara de Gios și Ion Niculce vel vor. de Țara de Sus și Sandul Sturzea hatman i pârălab de Suceava și Iamandi vel post. și Iordache Cantacuzino vel spatar și Costandie Rusul vel ban și Iordache Roset vel pit. și Andriian Rosât vel vist. și Vasilie Sturze vel stolnic și Aristarho vel comis și Enache vel medelniceari și toți boiarii noștri a Moldovei mari și mici. Și pentru mai bună întemeierea și întărirea acelor mai sus scrisă, am poruncit credinciosului și cinstitului nostru, dumnisale Darie Donici vel logofăt ca să puie și să leage al [sic!] noastră peceate la acest adevărat hrisov al nostru.

În Iaș, anul 7239 [=1731] av[gust] 11.

Io Grigorie Ghica voievod (m. p.) (l. p. de argint)

[Altă mână:] Întărim testamentul acesta și pentru goștina a patru sute de oi și păstorii ce vor fi la aceale oi patru preoți ce să vor afla vremi slujind la sfânta bisearică pravoslavnică din Șcheaia de la Brașov, oile toate să fie scutite de goștină și păstorii ce vor fi la aceaste oi să n-aibă învâluială de niciun bir. Și după a noastră domnie și viață, pre cine Dumnezeu va aleage a fi domn aceștii țări să întărească aieva neștrămutat mila, după cum arată cărțile ce sânt la mâna preoților.

leat 7257 \$=1749], m-ța ghen. 21

[Constanti Mavrocordat]

[Altă mână:] Eu cel ce an trudit la acest luminat hrisov până l-au dobândit sfânta bisearică a noastră, trimis fiind la Iași de orașul nostru, smeritul ierei Theodor și protopop Florea, obroc de la preamilostivul domn a Țării Moldovei într-al cincilea an al domniei măriei sale, văleat 1731, av. 13. I pisah az Theodor snă protopop Florea Băra [sic!] ot Brașov.

[Altă mână:] Acest hrisov au avut mare primejdie la apă la întoarcerea trimisului înapoi și pentr-aceaia s-au mai smolit¹⁷.

Note:

¹ *Elegia [...]* Carolo Michaeli Moger, Cluj, 1809, *Elegia [...]* Georgio Banffi, Cluj, 1808, *Elegia [...]* Emerico Wass, Cluj, 1809, *Elegia ad inclytos statos*, Cluj, 1810

² *Disertatio inauguralis historico-medica de funeribus plebeis Daco-Romanorum sive hodiernorum Valachorum et quitusdam circa ea abusibus*, Viena, 1817 (idem, traducere din limba latină – Andrea Mârza. Studiu introductiv, ediție, note și indice de Marius Rotar, Iacob Mârza, Alba Iulia, 2004)

³ *Elegia de laudibus medicinae*, Viena, 1813, *Despre apele minerale de la Apătaș, Bodoc și Covasna*, Sibiu, 1821

⁴ *Disertație despre tipografiile românești în Transilvania și învecinatele țări de la începutul lor până în vremile noastre*, Sibiu, 1838 (Idem, ediție îngrijită și introducere de Eva Mârza și Iacob Mârza, Cluj-Napoca, 1995).

⁵ Ms. rom. 60 și ms. rom. 738.

⁶ Pe interiorul primei coperte a manuscrisului 60 însemnase în calitate de martor la începutul Eteriei (era profesor invitat de Gh. Asachi la școala de la Iași): „1821, la la 22 februarie au început revoluția grecească în Moldavia, omorând toți turcii pe care au putut să-i prindă”.

⁷ Sterie Stinghe, *Documente referitoare la trecutul românilor din Șchei*, vol. I–V, Brașov, 1901–1906.

⁸ O ediție a documentelor inedite din cele două volume de *Analecta historica* este în curs de elaborare.

⁹ N. Iorga, *Brașovul și românii. Scrisori și însemnări*, București, 1905; idem, *Scrisori și inscripții ardelen și maramureșene*, București, 1906.

¹⁰ Pomelnicul cel mare al bisericii „Sfântul Nicolae” redactat în 1733, care preia un mai vechi pomelnic din 1670 completându-l cu noii ctitori menționează într-adevăr pe „Io Aron voievod i gosp. ego Stanca i snă ego Bogdan”. Și inscripția ctitorială aflată la această biserică menționează calitatea de ctitori a lui Aron vodă.

¹¹ Cf.: Emil Vârtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova până în secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei, 1960.

¹² Ctitoria lui Aron vodă este menționată în cronica lui Radu Tempea și în lucrarea lui Vasile Popp, *Disertație despre tipografiile românești în Transilvania și învecinatele țări de la începutul lor până în vremile noastre*, Sibiu, 1838. Confirmată de inscripția voitivă a bisericii, informația a fost preluată în foarte multe lucrări istoriografice.

¹³ În cele de după 1740 este folosit toponimul Șcheaia, mai familiar moldovenilor.

¹⁴ Spațiu liber în text.

¹⁵ Vasile Popp: *Descripsi has literas ex origina in membrana [...] lingua slavica scripta*.

¹⁶ Vasile Popp: *Has literas ex originali in membrana [...] lingua slavica*.

¹⁷ Vasile Popp: *Has literas ex originali transcripsi [...] lingua valachica*.

DINAMICA SCHIMBĂRILOR ȘI TRANSFORMĂRILOR STĂPÂNIRILOR FUNCiare ALE ȚĂRII MOLDOVEI. CAZUL BLOCULUI DE MOȘII „TÂRGUL SCULENI”*

Dr. conf. Sergiu BACALOV,
Institutul de Istorie, Chișinău, Republica Moldova

Abstract: In the article the author investigates the dynamics of changes in the land fund of medieval Moldavia. The author, as an example, gives the history of changes in the land fund of the town of Skuleni. Historically, the land fund of the town of Skuleni consisted of six different estates: Danești, Tomeni, Radești, Șcheiu, Trilești, Milești. Simultaneously, but also in different periods, these estates were in the possession of boyars, monasteries, merchants and representatives of other social classes. Among the most famous local owners were representatives of the noble family Rossetti.

Keywords: medieval Moldavia, fiefdoms, town, Skuleni, boyar, monasteries.

Problema stăpânirii funciare în Țara Moldovei în Evul Mediu este frecvent și intens discutată în istoriografie. Un aspect important al acestei chestiuni se referă la tipologizarea stăpânirilor funciare. Clasificarea lor este îngreuiată de frecvențele schimbări de stăpâni în cadrul uneia și aceleiași moșii într-o perioadă scurtă de timp, de care nu totdeauna se ține cont. În decursul unui secol ea putea fi a statului, răzășească, boierească, mănăstirească sau negustorească, sau să le îmbine concomitent toate, sau doar câteva, din respectivele tipuri de stăpânire. Ținând cont aceste permanente fluctuații, este dificil de a restabili o imagine veridică de ansamblu asupra proceselor funciare. De aceea, se impune necesitatea studierii detaliate a curgerii stăpânirii pentru fiecare moșie în parte. Este un procedeu dificil de realizat, dacă ținem cont de faptul că majoritatea surselor au caracter fragmentar. Ca urmare, în studiul de față mi-am propus să urmăresc fenomenul curgerii stăpânirii funciare printr-un studiu de caz, pe baza unui bloc de moșii, numit în secolul al XIX-lea „târgul Sculeni”, din ținutul Iași. M-a încurajat în această privință faptul că aveam la dispoziție surse mai mult sau mai puțin complete pentru toate acele șase moșii din bloc (vezi *Anexa*), ele fiind amplasate compact, în megieșie, și nu izolat una de alta. De aceea, consider cazul blocului de moșii „târgul Sculeni” unul relevant și reprezentativ.

* * *

Ca sursă de baza am folosit un opis de documente (103 acte), întocmit în 1840, referitor la grupul de moșii care forma hotarul târgului Sculeni (aparținea lui Nicolae Rosseti-Roznovanu), pe care l-am evidențiat și anterior¹. Limitele cronologice ale

*Studiu dedicat acad. Andrei Eșanu, originar din localitatea Sculeni, raionul Ungheni.

actelor din opis sunt următoarele (după moșii, în ordinea vechimii atestării): Șcheiu: 1577–1804; Rădeni: 1588–1784, Dănești: 1591–1820; Trilești și Milești: 1610–1812; Tomeni: 1642–1798.

Majoritatea documentelor prezentate în instanța de judecată au fost însoțite de copii, fapt evidențiat în anexă prin intermediul parantezelor pătrate. Opisul, întocmit în limba rusă, reflectă succint, fără prea multe detalii, conținutul actelor. Mărturiile hotarnice, care, de regulă, sunt voluminoase și se caracterizează printr-un bogat material factologic, în opis au fost redată doar în câteva cuvinte: „mărturie hotarnică a moșiei cutare”. De asemenea, aceste rezumate aduc puțin folos în cazul cercetărilor detaliate ale problemelor de ordin genealogic.

Importanța opisului constă în numărul mare de documente referitoare la un grup de moșii amplasate compact, în megieșie, în care se reflectă clar curgerea (schimbarea și transformarea) stăpânirii. De exemplu, în baza lui se poate urmări procesul creării domeniilor funciare boierești, mănăstirești etc. Este cazul neamului Rosseti (Ruset)², reprezentanții căruia, treptat, în decursul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea, și-au creat la Sculeni un serios nucleu funciar: obțin moșia Șcheiu în anii 1708 și 1804; Trileștii și Mileștii – în 1768 și în 1809; Rădeștii – în 1784, Tomenii – în 1798; iar Dăneștii – în 1820 (vezi Schema). Opisul scoate în evidență destrămarea stăpânirii devălmașe, apariția răzășiei de tip nou, formarea și înstrăinarea stăpânirii mănăstirești, pătrunderea elementelor negustorești în mediul stăpânilor de moșii etc.

Admitem că, la întocmirea opisului, s-au strecurat câteva erori la scrierea veleturilor. De exemplu, documentul rezumat sub nr. 27 din opisul de acte al moșiei Tomeni, este datat cu 14 martie 1787, deși în text se spune că el a fost emis în timpul domniei lui „Grigore Alexandru Ghica”, care însă a domnit în perioadele martie 1764 – ianuarie 1767 și septembrie – octombrie 1774.

În dosarul referitor la litigiul pentru hotarele blocului de moșii „târgul Sculeni” există două copii ale opisului, în care veleturile actelor diferă. Spre exemplu, în opisul acte al moșiei Șcheiu, documentul rezumat sub nr. 10 într-un caz este datat cu 10 martie 7216, iar în celălalt – cu 11 martie 7216; cel sub nr. 11 într-o variantă este datat cu 1 decembrie 7251, iar în cealaltă – cu 9 decembrie 7251.

Frecvent modul de abreviere a denumirilor lunilor de emitere a documentelor nu permite descifrarea lor corectă. De exemplu: abrevierea „m.” sau „ma.”, poate fi interpretată ca „martie” dar și ca „mai”. În acest caz am ales opțiunea „martie”, considerând cuvântul „mai” prea scurt pentru abreviere. De asemenea, nu totdeauna a fost posibil de a deosebi lunile iunie și iulie.

* * *

Pentru realizarea obiectivelor studiului am structurat informațiile referitoare la curgerea stăpânirii moșiilor și modificarea tipului de stăpânire a pământului lor, iar pe baza lor am elaborat o schemă, care arăta clar, pe axă cronologică, dinamica și tipologia transformărilor în mediul stăpânirii funciare.

Inițial am stabilit coraportul de megieșie între acele șase moșii de pe Prut. Astfel, din rezumatele documentelor înregistrate în opis știm că: Dăneștii se înve-

cinau pe din sus cu Tomenii, iar Tomenii se megieșeau pe din sus cu Rădenii. O hotarnică din 1662 arată moșia Șcheiu având hotar cu Trileștii. Mileștii pe din sus erau vecini cu Micleușenii. Astfel, amplasarea moșiilor din blocul „târgul Sculeni” era următoare, de jos în sus: Dănești, Tomești, Rădeni, Șcheiu, Trilești, Milești.

Am evidențiat curgerea stăpânirii pentru fiecare moșie, clasificată după tip:

a) Devălmașă („răzășească”), cu două forme: veche și nouă. Ea se caracterizează prin stăpânirea pământului în comun, neîmpărțit, distribuindu-se între copărtași (răzăși) doar venitul moșiei, de regulă în conformitate cu spița genealogică. Stăpânirea devălmașă includea persoane de diferită origine socială: boieri cu dregătorii, boieri mazâli, cler, slujitori, negustori și persoane fără funcții administrative, descendente din „vechea boierime”.

Prin „răzășie nouă” subînțelegem persoane străine în moșie, fără legături de rudenie cu foștii stăpâni, cu parte aleasă și stâlpită, însă care foloseau sistemul devălmaș de stăpânire pentru porțiunea lor de pământ. Un exemplu în acest sens pare a fi cel al neamului Epure (vezi *Spița*) în moșia Dăneștilor, și, probabil, la Tomești.

Opisul, cu mici excepții, nu face posibilă stabilirea tuturor detaliile genealogice ale curgerii stăpânirii devălmașe în aceste moșii. Caracterul rezumativ al documentelor înregistrate în opis nu permite identificarea relațiilor de rudenie, în cazul în care au existat, dintre comunitatea devălmașă și stăpânii particulari.

b) Particulară, cu trei forme: „boierească”, „mănăstirească” și „negustorească”, reieșind din categoria socială din care făcea parte stăpânul. Ca regulă, acest tip de stăpânire a luat naștere treptat, prin ieșire din cadrul stăpânirii devălmașe, prin alegerea și stâlpirea părților de moșie individuale. Majoritatea stăpânilor particulari (boieri, mănăstiri, negustori) nominalizați în acest studiu sunt mai mult sau mai puțin cunoscuți în istoriografie, de aceea nu ne vom opri pe larg asupra descifrării biografiilor lor. Vom evidenția unele aspecte genealogice doar pentru a explica anumite schimbări de stăpâni în cadrul moșiilor investigate.

Moșia Dănești

Stăpânirea devălmașă (răzășească) veche

Până la 1591 acolo stăpânea în devălmașie un Ioan Misacomani (în 1591, a vândut a șasea parte de moșie), dar și alte câteva persoane: anonimi (în 1622, sunt menționate „alte cumpărături de la câțiva răzeși”); răzășii Ionașco și Solomon (în 1625, au vândut jumătate de moșie); descendenții unui Rusul (1657, au vândut o porțiune, probabil doi bătrâni).

Stăpânirea devălmașă (răzășească) nouă

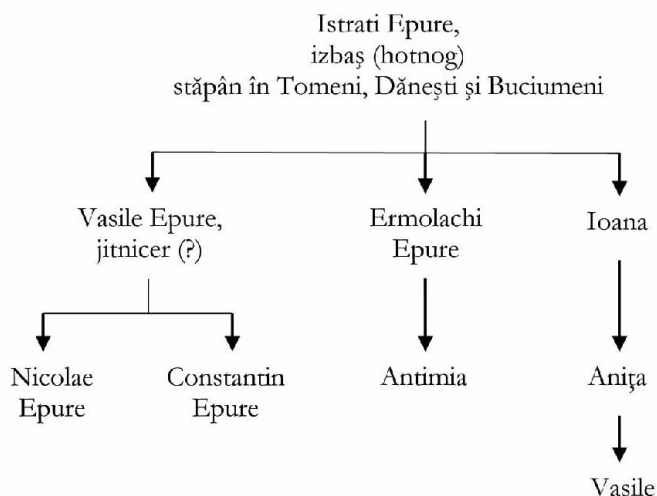
În 1657, izbașul Istrati Epure prin cumpărătură a intrat în stăpânirea părții preotului Simion, fiul lui Rusul, anume de la copiii și nepoții acestora – Istrati din Dănești și sora lui, Flora. În 1665 izbașul Istrati Epure și fiii săi, Vasile și Ermolachi, aveau în stăpânire doi bătrâni în Dănești și doi bătrâni în Buciuneni, pe Gârla Mare, în ținutul Iași, precum și a patra parte dintr-un bătrân din Tomeni.

În 1670 a fost aleasă a patra parte din Dănești, numită „a lui Istrati Epure”. Această porțiune era amplasată în partea din sus, lângă Tomeni. În același an, Ioanei și lui Ermolachi, copiii lui Istrati Epure, li s-au întărit partea lor, anume a patra parte din sat, iar în 1680, această Ioana s-a judecat cu negustorul Anghel Blănarul din Iași, pentru a treia parte din a patra parte din Dănești. În 1703 s-a întărit Aniței, fiica Ioanei, nepoata lui Istrati Epure, și Anisie, partea lor din Dănești și Buciumeni.

În 1703, Constantin Epure și vara lui, Antimia, fiica lui Ermolachi Epure, au vândut mănăstirii Aron-vodă a (___ parte din a) patra parte din Dănești, iar în 1704 strănepoții lui Istrati Epure au vândut încă două părți din a patra parte din Dănești. Știm că în 1704 părțile de moșie ale lui Constantin Epure din satele Tomeni, Dănești și Buciumeni au fost întărite mănăstirii Aron-vodă.

În 1705, Anița, fiica Ioanei, și fiul ei Vasile, au schimbat părțile lor din Dănești cu verii lor, frații Constantin și Nicolae Epure.

**Spița genealogică
a neamului Epure
răzăși de Tomeni,
Dănești și Buciumeni**

Stăpânirea particulară „mănăstirească”

1) Partea mănăstirii Agapia

În anul 1591, mănăstirea Agapia intră în stăpânirea a unei a șasea parte din Dănești, de cumpărătură de la un Ioan Misacoman. În 1670 a fost aleasă a patra parte din Dănești, stăpânită de mănăstirea Agapia. În 1702 ea a vândut partea sa de moșie ce o avea în Dănești (a patra parte din sat), mănăstirii Aron-vodă.

2) Partea mănăstirii Aron-vodă

În 1667, mănăstirea Aron-vodă a obținut jumătate din satul Dănești, ca danie de la Dumitrașco Prăjescu. Între anii 1668–1670 mănăstirea respectivă a ales jumătatea sa din moșia Dănești, anume partea de jos.

În 1702, mănăstirea Aron-vodă a cumpărat partea mănăstirii Agapia din Dănești, anume a patra parte din sat.

În 1703, mănăstirea Aron-vodă a cumpărat de la Constantin Epure și de la vara lui, Antimia, fiica lui Ermolachi Epure, a (___ parte din a) patra parte din Dănești, iar în 1704, de la strănepoții lui Istrati Epure, încă două părți din a patra parte din acel sat. În 1704, mănăstirii Aron-vodă i s-au întărit părțile lui Constantin Epure din Tomeni, Dănești și Buciumeni.

În 1763, s-a făcut o hotarnică comună, pentru întreaga moșie Dănești și acei 2,5 bătrâni din Tomeni, ce aparțineau mănăstirii Aron vodă, din care reiese că la acea dată Dăneștii se aflau în întregime în stăpânire mănăstirească.

În 1778, mănăstirea Aron vodă a dat moșia Dănești și părțile din Tomeni (aflate într-un hotar cu Dăneștii), Catrinei Tudoroe, fiica jîtnicerului Ioan Vârnav, în schimbul unei alte moșii.

Stăpânire particulară „boierească”

1) În 1625, logofătul Ionașco „Gheica” (probabil Ghenghea – n.n.) a intrat în stăpânirea a unei jumătăți din Dănești, cumpărată de la răzășii Ionașco și Solomon. Ulterior, prin moștenire ea a intrat în stăpânirea lui Dumitrașco Prăjescu, care, în 1667, a făcut-o danie mănăstirii Aron-vodă.

2) În 1778, moșia Dănești, cu părțile din Tomeni anexate la ea, au intrat în stăpânirea Catrinei Tudoroe, fiica jîtnicerului Ioan Vârnav, fiind de schimb cu mănăstirea Aron vodă. 3) Tot în același an, Catrina a dat moșia respectivă în stăpânirea vărului ei, medelnicerul Toader Vârnav. 4) Și iarăși, în același an acolo stăpânea deja serdarul Constantin Miclescu.

5) În 1820, Safta Miclescu, și soțul ei, spătarul Andrei Bașotă, au scos la mezat moșia Dănești și părțile din Tomeni, ele fiind cumpărate de vistiernicul Nicolae Rosseti.

Moșia Tomești

Stăpânirea devălmașă (răzășească) veche

Până în 1642 moșia Tomești a fost stăpânită în devălmașie. Acolo au stăpânit Busca, fiica Maricăi, și alții (până în 1642, jumătate de bătrân), Zaharia, fiul Anisieii (până în 1646, jumătate de bătrân), Titița și alții (până în 1647, un bătrân), Brohnița, Leca și alții (1659, a patra parte de moșie); Constantin și toți frații săi (până 1661, o porțiune de moșie).

În 1671, are loc litigiul dintre Brohnița și Leca cu Vasile Epure, pentru o parte din Tomeni.

În 1701, se întărește stăpânirea lui Gavril și Porfirei asupra pământului lor din Tomeni. Între anii 1705–1708, are loc litigiul lui Enachi, soția sa, Porfira, și alți răzăși ai lor, cu mănăstirea Aron-vodă, pentru o parte din Tomeni.

În 1720, Mihălache și soția sa, Irina, și copiii lor, au vândut a patra parte dintr-un bătrân; în 1742, Grigore, fiul lui Gavril, nepotul lui Filipașcu, a vândut jumătate dintr-un bătrân; în 1745, Buțulcan, fiul lui Arseni, nepot lui Filipașcu, cu soția și copiii săi, au vândut jumătate dintr-un bătrân.

În 1778 e menționat Constantin Caracaș, răzăș de Tomeni, ce stăpânea în vecinătatea pământului familiei Miclescu tot din acea moșie. La 1798, sunt menționați alți membri ai neamului Caracaș de Tomeni: atunci Ioana, Elenca, Ștefan și Maria au primit bani de la fratele lor, Trohin Caracaș, pentru părțile din Tomeni vândute de dânsul.

În 1798 răzășii de Tomești au vândut ultimii 78 stânjeni de pământ din moșia Tomeni vistiernicului Iordachi Rosseti.

Stăpânirea devălmașă (răzășească) nouă

În 1659, izbașul Istrati Epure a cumpărat de la Brohnița, Leca și de la alți răzăși a patra parte de moșie; în anul 1661, un Vasile Epure a obținut prin danie partea lui Constantin și a toți fraților lui, partea lor de moșie. În 1665, s-a întărit stăpânirea hotnogului Istrati Epure asupra unor părți din Tomeni. Tot în acel an s-a întărit izbașului Istrati Epure și copiilor lui, stăpânirea asupra părților Brohniței și a lui Leca. În 1671, s-a întărit stăpânirea jitnicerului Vasile (Epure?) asupra părților sale de moșie.

În 1671, începe litigiul lui Vasile Epure cu Bohnița și Leca pentru o parte din Tomeni.

În 1703, Constantin Epure și vara sa, Antimia, fiica lui Ermolachi, au făcut danie mănăstirii Aron-vodă părțile lor din moșia Tomeni. Separat, tot în 1703, ei au vândut aceiași mănăstiri niște părți din Tomeni.

Stăpânirea particulară „mănăstirească”

Partea mănăstirii Aron-vodă

În 1668, mănăstirea Aron vodă a obținut danie de la Antimia, soția pitarului Radul, și de la ficele ei, Maria și Dochîța, o parte de loc din moșia Tomeni.

În 1703, mănăstirea Aron-vodă a obținut danie de la Constantin Epure și vara sa, Antimia, fiica lui Ermurachi, părțile lor de moșie Tomeni. Separat, tot în 1703, mănăstirea a mai cumpărat de la dâșii niște părți din aceeași moșie. În anul 1704 mănăstirii Aron-vodă i s-au întărit părțile lui Constantin Epure din Tomeni.

Între anii 1705 și 1708 are loc litigiul mănăstirii Aron-vodă cu Enachi, soția sa, Porfira, și alți răzeși, pentru o parte din Tomeni.

În 1763, s-a făcut o hotarnică pentru întreaga moșie Dănești cu 2,5 bătrâni din Tomeni, ce aparțineau mănăstirii Aron vodă.

Prin anul 1767 s-a întărit mănăstirii Aron-vodă stăpânirea asupra a șapte părți din moșia Tomeni, obținute prin danie și cumpărătură. Iar în 1778, mănăstirea Aron vodă a dat moșia Dănești și părțile din Tomeni (aflate într-un hotar cu Dăneștii), Catrinei Tudoroae, fiica jitnicerului Ioan Vârnav, în schimbul unei alte moșii.

Stăpânire particulară „boierească”

1) În 1642, vătaful Radul a cumpărat de la Busca, fiica Maricăi, și alții, o jumătate dintr-un bătrân; în 1646, tot el a cumpărat de la Zaharia, fiul Anisieii, jumătate dintr-un bătrân; iar în 1647 a cumpărat de la Titița și alți răzăși un bătrân întreg din moșia Tomeni. În 1668, Antimia, soția pitarului Radul, și ficele ei, Maria și Dochîța, au dăruit mănăstirii Aron-vodă o parte de loc din moșia Tomeni.

2) În 1778, Catrina Tudoroae, fiica jitnicerului Ioan Vârnăv, a obținut prin schimb părțile din Tomeni ale mănăstirii Aron-vodă. 3) Tot în acel an, Catrina le-a dat în stăpânirea vărului ei, medelnicerului Toader Vârnăv. 4) Și iarăși, în același an, partea respectivă de moșie era stăpânită de serdarul Constantin Miclescu.

5) În 1820, Safta Miclescu și soțul ei, spătarul Andrei Bașotă, au scos la mezat moșia Dănești cu părțile din Tomeni, ele fiind cumpărate de vistiernicul Nicolae Rosseti. Anterior, în anul 1784, vornicul Nicolae Rosseti, prin schimb cu frații Sandul și Iordachi Panaite, a intrat în stăpânirea a unei jumătăți din Tomeni. Iar în anul 1798, vistiernicul Iordachi Rosseti a cumpărat de la răzășii de Tomești ultimii 78 stânjeni de pământ răzășești.

Stăpânire particulară „negustorească”

1) În anul 1720, negustorul Nicolae, fiul (ginere, în alte acte – *n.n.*) negustorului Grigoraș Mardare, a cumpărat de la răzășul Mihălache și soția sa, Irina, și de la copiii lor, a patra parte dintr-un bătrân din Tomeni; în 1742, el a cumpărat jumătate dintr-un bătrân, de la Grigore, fiul lui Gavril, nepotul lui Filipașcu; iar în 1745, a cumpărat încă o jumătate dintr-un bătrân, de la Buțulcan, fiul lui Arseni, nepot lui Filipașcu, și de la soția și copii săi. În 1763, Nicolae (ginere lui) Mardare, împreună cu nepoții săi, au vândut trei bătrâni din Tomeni unui Ioniță Tudur, un negustor din Iași.

2) În anul 1765 au fost alese părțile din Tomeni ale lui Ioniță Tudur. Iar în 1769, Ioniță Tudur în condiții neclare cedează stăpânirea asupra a jumătate din moșia Tomeni lui Iordachi Panaiti.

3) În 1784, frații Sandul și Iordachi Panaite au schimbat jumătatea lor din Tomeni, împreună cu moșia Rădești, cu vornicul Nicolae Rosseti.

Moșia Rădești

Stăpânire particulară „boierească”

1) În anul 1588 și în 1601 s-a întărit stăpânirea logofătului (Luca) Stroici asupra satului Rădești. 2) În 1619, Ionașco, fiul lui Luca Strioci, a vândut satul Rădești vornicului Nicoară (Nicoriță).

3) În 1784, vornicul Nicolae Rosseti a obținut moșia Rădești prin schimb, de la frații Sandul și Iordachi Panaite.

Stăpânirea particulară „mănăstirească”

Mănăstirea Nicorești (Sf. Ioan cel Nou) din Iași

În anii 1640, 1659, 1660 și 1668, domnii Moldovei au întărit mănăstirii Sf. Ioan cel Nou din Iași, zisă și Nicorești (după fondatorul ei, vornicul Nicoară), stăpânirea asupra satului Rădești.

În 1766, mănăstirea Nicorești a vândut moșia Rădești fraților Sandul și Constantin, fiii lui Panaite, vânzare confirmată de către patriarhul de Ierusalim.

Stăpânire particulară „negustorească”

1) În anul 1766, frații Sandul și Constantin, fiii lui Panaite, au cumpărat de la mănăstirea Nicorești moșia Rădești. Iar în 1784, frații Sandul și Iordachi Panaite au schimbat moșia Rădești, împreună cu jumătatea din Tomeni, cu vornicul Nicolae Rosseti.

Moșia Șcheiu

Stăpânire devălmașă (răzășească) veche

În anul 1577, s-a întărit câtorva răzăși stăpânirea asupra moșiei Șcheiu. În 1587, s-a întărit lui Focșa și fraților săi, stăpânirea asupra părții de mijloc, anume a patra parte, din aceeași moșie.

Stăpânire particulară „boierească”

1) Anterior anului 1645, moșia a intrat în stăpânirea neamului Ureche. În 1645, Nicolae Ureche a vândut satul Șcheiu vornicului Grigore Ureche. Ulterior a intrat, de zestre, în stăpânirea fiicei acestuia, Alexandra. 2) În 1668, fostul medelnicer Enachi și soția sa, Alexandra, fiica vornicului Grigore Ureche, au vândut moșia Șcheiu lui Miron Costin, mare vornic al Țării de Jos.

3) De la Miron Costin moșia a trecut, de zestre la fiica sa, Safta. Iar în anul 1708, Safta, împreună cu soțul ei, Pătrașco Zosin Bașotă, au vândut moșia Șcheiu vornicului Iordachi Rosseti.

Ea continuă să se afle în stăpânirea Rosseteștilor și în anul 1743, când niște răzăși informau pe marele logofăt despre hotărnicirea moșiei Șcheiu a banului Andrei Rosseti, și în 1756, când se atestă litigiul fostului al II-lea logofăt Nicolae Rosseti cu Ioniță Rață pentru respectiva moșie. În 1758, domnul volnicea pe paharnicul Nicolae Rosseti să folosească bacul (paromul) făcut pe Prut, pe moșia Șcheiu.

Moșiile Trilești și jumătate din Milești

Stăpânire particulară „boierească”

1) În anul 1610, s-a întărit stăpânirea hatmanului Isac Balica asupra satelor Milești și Trilești. 2) Apoi ele au intrat, în condiții neclare, în stăpânirea lui Pătrașco Ciogolea. Se pare că, ulterior, după moartea lui Pătrașco, stăpânirea acestor două moșii a curs pe jumătăți, fiind stăpânite de rudele lui:

a) O jumătate a ajuns (de cumpărătură? – *n.n.*) la Miron Costin, căsătorit cu Elena, fiica lui Ion Movilă, o moștenitoare a averii lui Isac Balica. În 1669, marele vornic Miron Costin scria nepoților lui Ciogolea despre dresele Trileștilor și Mileștilor.

b) O altă jumătate a revenit marelui vornic Ștefan Boul. Încă în 1665, s-a întărit vornicului Boul, lui David din Zaluze și altora, urmași ai lui Ciogolea, stăpânirea asupra satelor Milești și Trilești. În 1669, s-a întărit marelui vornic Ștefan Boul stăpânirea asupra jumătate din Trilești. Între anii 1669 și 1670 a avut loc litigiul dintre Ștefan Boul și Pătrașco, fiul lui David din Zaluze pentru Trilești și Milești.

În 1673, se întărește din nou marelui vornic Ștefan Boul stăpânirea asupra unei jumătăți din Trilești.

3) În secolul al XVIII-lea, rudele acestora de mai sus au vândut părțile lor de moșii Rosseteștilor. Astfel, în anul 1768, șătrarul Constantin Gândul și soția sa, Maria, au schimbat jumătate de sat Trilești și Milești cu spătarul Nicolae Rosseti. În 1809, medelnicereasa Maria, soția serdarului Constantin Botezat, a vândut o a patra parte din Trilești vistiernicului Iordachi Rosseti, iar în 1812, vistiernicul Iordachi Rosseti a făcut danie fiului său, vistiernicului Nicolae, a patra parte din Trilești, cumpărată la mezat de la Toader Feștilă și de la soția acestuia.

* * *

Menționăm faptul că, în pofida numărului mare de acte pentru fiecare moșie luată în parte, opisul nu grupează totalitatea documentelor ce au existat referitoare la aceste moșii. Anterior, am evidențiat acest aspect în cazul moșiei Milești. În continuare vom prezenta câteva exemple pentru celelalte moșii:

1. Pentru toate moșiile lipsesc din opis documentele referitoare la perioada cuprinsă între secolul al XIV-lea și mijlocul secolului al XVI-lea, iar pentru unele moșii până în prima jumătate sau chiar până la mijlocul secolului al XVII-lea³.

2. Lipsesc actele privitoare la curgerea stăpânirii pentru partea particulară a moșiei Dănești între anii 1625 (când era a logofătului Ionașco „Gheica”) și 1667 (când era deținută de Dumitrașco Prăjescu). În consecință, nu știm cum a avut loc schimbul de stăpâni. Doar cercetând legăturile genealogice am putut stabili că Dumitrașco Părăjescu a intrat în stăpânirea jumătății particulare „boierești” a moșiei Dănești prin moștenire, pentru că logofătul Ionașco „Gheica”, de fapt Ghenghea, era străbunicul lui Prăjescu: Ionașco Ghenghea fiind căsătorit cu o fiică a marelui logofăt Luca Stroici, a avut o fiică, Safta, căsătorită la rândul ei cu Lupul Prăjescu, fiul cărora a fost Grigore Prăjescu, însurat cu fiica stolnicului Grama, din care a provenit paharnicul Dumitrașco Prăjescu⁴.

3. În cazul Rădeștilor, în opis nu există actul prin care vornicul Nicoară a făcut danie acest sat mănăstirii întemeiate și edificate de dânsul (între anii 1626–1629) în orașul Iași, cu hramul Sf. Ioan cel Nou, numită ulterior mănăstirea Nicoriță sau Nicorești.

Acest Nicoară sau Nicoriță este identic cu Nicoară Baltag, căsătorit cu Tudosia, sora domnului Miron Barnovschi-Movilă. A condus oastea moldovenească în bătălia de la Trestiana (1627), contra tătarilor. După înfrângerea partidei boierești susținătoare a domnului Miron Barnovschi, Nicoară s-a refugiat în Polonia, împreună cu cumnatul său. Ca urmare, moșiile sale au fost confiscate⁵. Nu știm ce s-a întâmplat cu moșia Rădeni: a fost confiscată și ea, sau nu? Cert este faptul că, în opis, primul act de întărire a acestei moșii mănăstirii Nicorești datează cu 1640.

4. Nu sunt indicate acte privind curgerea moșiei Șcheiu între 1587 (când era răzășească) și 1645 (când era particulară, în întregime stăpânită de neamul Ureche). Astfel, nu știm dacă moșia respectivă a fost cumpărată direct de Urechești, pe

bucăți, de la răzăși, sau a existat vreo stăpânire particulară intermediară, boierească sau mănăstirească.

5. Lipsesc actele ce ar arăta curgerea stăpânirii moșiei Șcheiu între anii 1668 (când a fost cumpărată de vornicul Miron Costin) și 1708 (când Pătrașco Zosin și soția sa, Safta au vândut-o Rosseteștilor).

Nu există actul de danie făcut de Miron Costin fiicei sale, Safta, soția stolnicului Pătrașco Zosin Bașotă. Sau poate în această perioadă a avut loc un schimb de moșii, între copii lui Miron Costin? Sau moșia a fost zălogită? Știm că Miron Costin a fost executat în 1691, la porunca lui Constantin vodă Cantemir, sub învinuire de înaltă trădare, după el rămânând multe datorii, pe care nici copii lui nu le-au putut plăti⁶.

6. Lipsesc actele ce ar arăta curgerea stăpânirii asupra moșiilor Milești și Trilești între 1610 (când era a hatmanului Isac Balica) și 1665–1669 (când apar ca stăpâni boierii Miron Costin, Ștefan Boul, David din Zaluca). În istoriografie există problema moșiilor lui Isac Balica⁷. Știm că o vreme aceste două sate au aparținut lui Pătrașco Ciogolea, înrudit cu Movileștii și Bouleștii (a fost însurat cu sora lui Ștefan Boul), însă cum au ajuns ele la dânsul – nu știm, dar e cunoscut că el era „din seminția lui Balica hatmanul”. Pătrașco Ciogolea a fost executat în 1653, la porunca lui Vasile vodă Lupul, sub învinuire de înaltă trădare, iar averile i-au fost confiscate⁸.

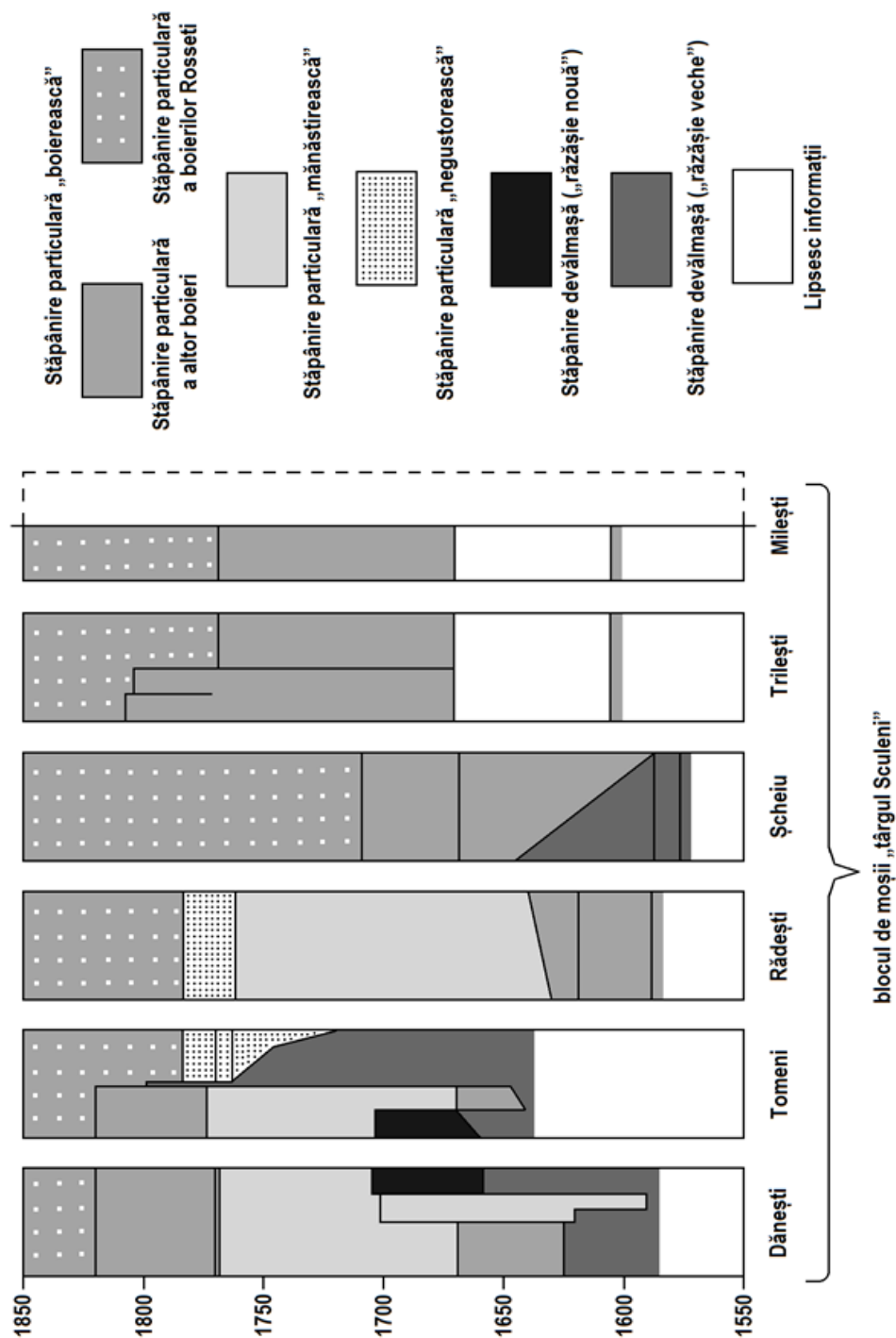
7. Lipsesc acte ce ar arăta clar curgerea stăpânirii asupra moșiilor Milești⁹ și Trilești între 1669–1673 (când erau ale Costineștilor și Bouleștilor) și 1768 (când erau deținute de șatrul Constantin Gândul și soția sa, Maria, și alții). Probabil e vorba de o moștenire, însă și în acest caz admitem existența anumitor etape tranzitorii în mediul rudelor, neevidențiate în opis, de rotunjire a stăpânirii. Nu excludem nici faptul apariției răzășiei de tip nou, pe anumite porțiuni.

* * *

În pofida caracterului rezumativ al actelor, opisul pune la dispoziție câteva date importate referitoare la demografia blocului de moșii „târgul Sculeni” în perioada secolelor XVI–XIX. În documente se utilizează pentru fiecare unitate funciară din acest bloc termenii „sat” și „moșie”, ceea ce presupune existența unor vetre de locuire umană. Probabil, în 1657 la Dănești exista biserică, deoarece acolo a fost atestat ca răzăș un „Simion preotul”.

Unele sate de pe moșiile investigate în acest studiu au cunoscut perioade de pustiire. Așa s-a întâmplat, de exemplu, cu satul Rădești. În anul 1662, domnul a poruncit lui Crâstea, staroste de negustori, să populeze cu oameni seliștea Rădeștilor.

Destrămarea treptată a stăpânirii răzășești din blocul de moșii „târgul Sculeni” a cauzat mobilitate demografică în teritoriu. Având în vedere apropierea acestor moșii de capitala țării, putem admite că, o parte din persoanele de baștină din aceste sate, rămânând fără pământ, deci fără surse de existență, s-ar fi stabilit cu traiul în orașul Iași. Probabil, ulterior descendenții unora dintre ei au revenit pe moșiile strămoșești, nu însă în calitate de stăpâni.

Constatăm și un fenomen invers. În 1670, un Anghel Blănaru, negustor din Iași, se judeca pentru o parte din moșia Dănești, iar în secolul al XVIII-lea mai mulți negustori ieșeni (Mardare, Tudur, Panaiti) au cumpărat pământ în cuprinsul blocului de moșii „târgul Sculeni”. Chiar și dacă acești negustori nu locuiau la țară, ei însă mențineau legătura cu satul prin intermediul oamenilor lor, trimiși acolo pentru a le administra averile. Oare întâmplător de colonizarea moșiei Rădești s-a ocupat Crâstea, mai marele (starostele) negustorilor din orașul Iași?

Cu trecerea timpului stăpânirea funciară devălmașă a devenit apanajul micilor stăpâni (ca urmare, termenul „răzăș” le devine sinonim), iar ponderea ei în cadrul moșiilor scade constant, încât la finele secolului al XVIII-lea dispar ultimele porțiuni de răzășie din blocul de moșii „târgul Sculeni” (vezi Schema). Însă, acest fapt nu semnifică automat că în satele acestor moșii n-au mai rămas să locuiască careva dintre foștii lor mici-proprietari. Din diverse motive, chiar și persoanele ce și-au pierdut răzășia de acolo preferau să locuiască pe moșia lor înstrăinată, sau nu departe de ea. Foștii răzăși se aflau în apropiere (unii s-au stabilit pe unele moșii megieșe, în care dispuneau de răzășie, sau în târgul Iași). Micii stăpâni funciari de tipul „răzășilor”, nu erau nici pe departe inofensivi, așa cum s-a considerat uneori. Astfel, în anul 1804, vistiernicul Iordachi Rosseti se jeluia domnului precum că moșiile sale: Rădești, Șcheiu, pol-Trilești, pol-Milești și partea din Tomeni, erau împresurate de răzășii din Buciumeni, Răchitna și Căldare. Ca urmare, domnul a trimis boieri să cerceteze cazul la fața locului.

În cazul moșiilor investigate, opisul nu ne permite să identificăm toate neamurile care au avut răzășie în blocul de moșii „târgul Sculeni”. Cunoaștem doar câteva astfel de neamuri: a) Epure, răzăși de Tomeni, Dănești și Buciumeni; b) Caracaș, răzăși de Tomeni.

* * *

Sursele istorice analizate și schema elaborată pe baza lor scot în evidență dinamica și tipul transformărilor în mediul stăpânirii funciare a Țării Moldovei pentru perioada cuprinsă între ultimul sfert al secolului al XVI-lea și mijlocul secolului al XIX-lea. Schema evidențiază schimbările și transformările profunde pe care le-au suportat moșiile moldovenești: pe interior se remarcă caracterul vremelnic și schimbător al tipurilor de stăpânire funciară, iar pe exterior se constată modificarea treptată a unităților funciare, prin comasare (părți din diferite moșii au fost unite într-un hotar de stăpânire funciară mănăstirească, iar cinci moșii și jumătate au format un singur corp funciar boieresc, etc.).

Апехă

1840, septembrie 28. Opusul documentelor moșiilor lui Nicolae Rosetti-Roznovanu, care formau hotarul târgului Sculeni.

Опись

Документы, представленные в Ясскую Межевую Комиссию сардарем Панаитом Маноли на вотчины: Данешты, Томены, Радешты, Шкею, Трилешты и пол Милешты вистерника Николая Росета-Рознована состоящие одна около другой в Ясском уезде над рекою Прутом и владеемая под именем местечка Скулян. Сентября 28 дня 1840 года.

№	Год, месяц и число	Какие имеем документы
<i>На вотчину Данешты</i>		
1	7099 окт(ября) 15	Грамота господаря Петра, коею утверждается владение Никанора бывшего епископа Романскаго и монахов Агапиевскаго монастыря над шестою частью селения Данешт, купленного от Иоана Мисакомама[2]
2	7130 май(я)30	Свидетельство нескольких лиц с четырьмя на оных печатями в коем значится что митрополит Никонор купил от нескольких резешей в оном означенных части их из Данешт [1]
3	7133 м(айя?) 30	Грамота господаря Радула, коею утверждается владение бояра логофета Ионашки Геики над пол селением Данешты, купленным им от Ионашки и Соломона [2]
4	7165 июля 14	Запись Евстратия из Данешт и сестры его, Флоры, детей священника Симиона, внуков Руссула, по кой продали Евстратию избашу часть священника Симеона из Данешт [2]
5	7173 мар(та) 24	Грамота господаря Евстратия Дабижи, коею утверждается владение Евстратия Епури избаша и сыновей его, Василия и Ермолакия, над двумя батрынами из селения Данешт и над двумя батрынами из селения Бучумен на Большой Гирле в Ясском уезде, а равно и над четвертою частью одного батрына селения Томен, каковая грамота измята и печать оной отлеплена [2]
6	7175 июл(я) 20	Запись Димитрашки Пражеска, по кой пожертвовал монастырю Арон воды половину селения Данешт [2]
7	7175 июл(я)20	Грамота господаря Илияша Александра воеводы, коею утверждается владение игумена и всего собора монастыря Арон воды над половиною селения Данешт [2]

*așa e în document.

- 8 7175 июл(я) 22 Грамота господаря Илияша Александра воеводы, коєю утверждается владение игумена и всего собора монастыря Аарон воды над половиною селения Данешт, каковая грамота изорвана [2]
- 9 7176 июл(я) 14 Таковая же грамота Илияша Александра, данная апроду Грозову и Василию, бывшему апродом, дабы они выделили половину селения Данешт принадлежащую монастырю Аарон воде [1]
- 10 7178 май(я) 6 Донесение Василия Малая второго логофета тогдашнему господарю, на коем подписаны и другие на счет выдела нижней половины селения Данешт принадлежащей монастырю Аарон воды, каковое донесение изорвано [2]
- 11 7178 май(я) 6 Таковое же донесение его же Василия Малая и других тогдашнему господарю, в коем значится что выделили и отмежевали четвертую часть селения Данешт, купленную Никонором бывшим митрополитом, каковое донесение изорвано [2]
- 12 7178 май(я) 6 Донесение Василия Малая второго логофета тогдашнему господарю, о учиненном им выделе и отмежевании части Евстратия Епуры из селения Данешт [1]
- 13 7188 май(я) 26 Грамота господаря Дуки, в коей значится тяжба происходившая между Ионою дочерью Евстратия Епуры и Ангелом Бланарем из Ясс за третью часть из таковой четвертой, каковая грамота измята [2]
- 14 7178* (мая) 31 Грамота господаря Дуки коєю утверждается владение Евстратия Епуры избаша над четвертою верхнею частью селения Данешт близ Томен, каковая грамота изорвана и подклеена [1]
- 15 7188 сен(тября) 30 Акт подписанный Мироном Константином вел логофетом, Николаем Раковицею быв вел логофетом и вел вистерником Василием Гускою, дабы Иона, дочь Евстратия Епуры избаша, и Ермолакий владели верхней четвертою частью из селения Данешт, выделенною и отмежеванною вторым логофетом Василием Малаем [1]
- 16 7210 генв(аря) 17 Запись игумена Гедиона и всего собора Агапиевского монастыря, данная Ионикию, игумену монастыря Аарон-воды, на счет продажи выделенной и отмежеванной четвертой части из селения Данешт [2]
- 17 7211 ав(густа) 6 Акт быв вел логофета Иоана Бухуша и быв хатмана каймакана Антохия Жоры, данный Анице, дочери Ионы, внучке Епуры, и Анисие, для удержания своей части из селения Данешт и Бучумен [1]
- 18 7211 сент(ября) 23 Запись Константина Епуры и двоюродной его сестры,

- Антимии, дочери Ермолакия, внучки Евстратия Епура, по коей продают Иоаникию, игумену монастыря Аарон-воды, четвертую часть из селения Данешт [2]
- 19 7212 генв(аря) 11 Такая же запись правнуков Евстратия Епуры, по коей продают Иоаникию, игумену монастыря Аарон-воды, две части из таковой четвертой селения Данешт [2]
- 20 7212 сент(ября) 18 Акт каймаканов логофетов Иоана Бугуша и стольника Енакия, данный игумену монастыря Аарон-воды на счет частей Константина Епура из Тамен, Данешт и Бучумен [2]
- 21 7213 г(енваря) 16 Запись Аницы, дочери Иоанны, и сына ея, Василия, коею променивают двоюродным братьям Константину и Николаю части свои из Данешт [1]
- 22 7271 майя 20 Межевое свидетельство ворника де порты Иоана Мелеги, в коем означается межа учиненная в вотчине Данештах и в двух батрынах и трех частях из другого батрына из состава вотчины Тамен, каковое свидетельство изорвано [2]
- 23 1778 июн(я) 16 Запись коею Феофил игумен монастыря Аарон-воды совместно со всем собором променивают Катрине Тудоровой, дочери Иоанна Вырнава жигничера, вотчину Данешты и части из Тамен находящиеся по выше Данешт все в одном плане [2]
- 24 1778 окт(ября) Грамота господаря Константина Дмитрия Моружи коею утверждается владение Екатерины, дочери жигничера Иоана Вырнава, вотчиною Данешты и частями из Тамен, которая немного изорвана
- 25 1778 дек(абря) 18 Бумага подписанная Катериною, дочерью жигничера Иоанна Вырнава, и засвидетельствованная шестью боярами-свидетелями, в коей изъяснено что вотчина Данешты и частями из Тамен имеют владеть двоюродный брат ея, медельничер Тоадор Вырнав [2]
- 26 1778 июн(я) 11 Прошение сардаря Константина Миклеска к господарю того времени, из коего видно что некто Константин Каракаш, резеш из Томен, пересадил все межевые камни, разделяющие его части от их таковых же к Томен [2]
- 27 1820 сент(ября) 16 Предписание ворничества де апроз Константину баштеляну за № 97 дабы он оценил с публичного торгу вотчину Данешты с частями из Тамен, на обороте какового предписания Диван удостоверяет что помянутая вотчина Данешты с частями из Тамен куплена вистерником Николаем Россетом [2]
- 28 1820 ноя(бря) 9 Запись подписанная спатарем Андреем Баш(о)тою, женою его Сафтою Миклесковою, засвидетельствованная молдавским Диваном 12 числа того месяца, по коей вистернику Николаю Россету продала с публичного торга в вечность вотчина Данешты и части из Тамен [2]

На вотчину Тамены

- 1 7150 фев(раля) 25 Запись Буски, дочери Марики, и других, по коей продана ватаву Радулу половину батрына из селения Тамен [2]
- 2 7154 июл(я) 10 Таковая же запись Захарии, сына Анисии, по коей продана ватаву Радулу половину батрына из селения Тамен [2]
- 3 7155 ок(тября) 8 Таковая же запись Титицы и других, по коей продана ватаву Радулу батрына из селения Тамен [2]
- 4 7167 ма(я?) 11 Таковая же запись Брехницы, Леки и других, по коей продали Евстратию Епуры избашу четвертую часть из Тамен[2]
- 5 7169 ав(густ)7 Таковая же запись Константина и всех его братьев, по коей завещали Василию Епуре всю своючасть из селения Тамен [2]
- 6 7173 июл(я) 7 Грамота господаря Евстратия Дабижи, коею удостоверяется владение Евстратия Епуры хотного над некоторыми частями из вотчины Тамен, каковая грамота изорвана и печать изломана [1]
- 7 7173 июл(я) 11 Грамота господаря Евстратия Дабижи, данная Евстратию Епуреизбашу и детям его на владение частью Брехницы и сестры ея Гернии и частью Леки из селения Тамен [1]
- 8 7176 генв(аря) ___ Запись Антимии жены питаря Радула и дочери ея Мариин Докицы по коей пожертвовали монастырю Аарон-воды часть места из вотчины Тамен [2]
- 9 7179 мар(та) 28 Грамота господаря Дуки, данная бывшему жигничеру Василию на охранение частей имеемым им в вотчине Тамен [1]
- 10 7179 июл(я) 10 Грамота господаря Дуки, в коей значится тяжба которую имел Василий Епура с Брехницею и Лекою за часть из Тамен, от каковой грамоты печать отлеплена [2]
- 11 7209 май(я) 15 Грамота господаря Константина Дуки, данная Гавриилу и Порфире на владение своею землею из селения Тамен [1]
- 12 7209 сен(тября) 9 Таковая же грамота господаря Антиоха Константина данная тем же Гавриилу и Порфирена владение своею частью из вотчины Тамен [1]
- 13 7211 сент(ября)25 Запись Константина Епуры и двоюродной его сестры, Антимии, дочери Ермуракия, по коей завещали игумену монастыря Аарон-воды части свои из селения Тамен [2]
- 14 7211 сент(ября) 27 Запись Константина Епуры и двоюродной его сестры, Антимии, дочери Ермуракия, по коей продали Иоаникию, егумена монастыря Аарон-воды, несколько частей из вотчины Тамен [2]
- 15 7213 май(я) 17 Акт логофетов Антиоха Жоры, Иоанна Бугуша и других о тяжбе происходившей между Енакием, Порхирою и игуменом монастыря Аарон-воды за одну часть из вотчины Тамен [2]

*aşa e în document.

- 16 7213 ав(густа) 20 Грамота господаря Антиоха Константина воеводы, коею утверждает тяжбу изъясненную в акте под №15-м [2]
- 17 7214 м(айя?) 15 Грамота господаря Антиоха Константина воеводы в коей означена тяжба происходившая между Енакием, Порхиною и Ионикием, игуменом монастыря Аарон-воды, за часть из вотчины Тамен [2]
- 18 7215 ок(тября) 5 Грамота господаря Антиоха Константина воеводы в коей означена тяжба, которую имели Енакий, жена его Прохира, и другие их сорезеши с Иоаникием, игуменом монастыря Аарон-воды, за некоторые части из селения Тамен [2]
- 19 7215 окт(ября) 5 Запись священника Георгия из Гордешты, в коей означено условие заключенное сем с игуменом монастыря Аарон-воды на счет того как должны владеть частями из вотчины Тамены [2]
- 20 7216 окт(ября) 5 Грамота господаря Антиоха Константина воеводы в коей означена тяжба, которую имели Енакий, жена его Прохира, с Яаникием, игуменом монастыря Аарон-воды, за некоторыя части из Тамен [1]
- 21 7228 апр(еля) 23 Запись Михалакия и жены его, Ирины, с детьми, по коей четвертую часть батрына из селения Тамен продали Николаю сыну Мордарея, каковая запись измята [2]
- 22 7250 ма(йя?) 13 Таковая же запись Григория, сына Гавриила, внука Филипашка, по коей продает Николаю зятю купцу Мардарея половина батрына из селения Тамен [2]
- 23 7253 мат(та) 10 Таковая же запись Буцулкана, сына Арсени, внука Филипашки совместно с женою и детьми продали купцу Николаю, зятю Григораша Мардария, половину батрына из селения Тамен [2]
- 24 7271 апрел(я) 25 Таковая же запись Николая Мардария и внуков его, по коей продали ясскому купцу Ионице Тудуру три батрына из селения Тамен [2]
- 25 1765 сен(тября) 2 Межевое свидетельство ворника де порты Иона Мелеги о выделе частей купца Ионицы Тудура из вотчины Томен [2]
- 26 1769 генв(аря) 15 Удостоверение Ионицы Тудура на коем подписались свидетелями три бояра, коим обовязался вручить Иордакию Панаити все документы на половину селения Томен [2]
- 27 1787 *март(а) 14 Грамота господаря Григория Александра Гики, коею утверждает владение игумена монастыря Аарон-воды над семью частями из селения Тамен пожертвованными и купленными [2]
- 28 1798 апр(еля) 7 Запись Иоанна, Еленки, Стефана и Марии, данная брату их Трохину Каракашу, в получении от него некоторых денег за продажу частей из Тамен [2]

- 29 1798 апре(ля) 5 Таковая же запись тамошних резешей по коей продали вистернику Иордакию Россету 78 саж(еней) земли в ширину из селения Тамен [2]

На вотчину Радешты

- 1 7096 май(я) 2 Сербская грамота господаря Петра, коею утверждает владение вел логофет Строица над селением Радештами, каковая грамота весьма испорчена[2]
- 2 1806 ноя(бря) 25 Перевод той грамоты [2]
- 3 7109 апр(еля) 7 Сербская грамота господаря Иеремии Могилы воеводы, коею утверждает владение логофета Строица над вотчиною Радештами; каковая грамота изорвана [2]
- 4 1806 июл(я) 25 Перевод этой грамоты [2]
- 5 7127 авгу(ста) 5 Запись ИонашкиСтроица, по коей ворнику Никорице продал селение Радешты [2]
- 6 1806 июл(я) 25 Перевод с древней сербской грамоты господаря Гашпара, от 5 августа 7127 года, коею утверждает владение вел ворника Некоры над селением Радештами [2]
- 7 7148 мар(та) 4 Грамота господаря Василия, коею утверждает владение Иоанновского монастыря над селением Радештами [2]
- 8 7167 майя 10 Грамота господаря Григория Гики, коею утверждает владение Никорештского монастыря над селением Радештами [2]
- 9 7168 июня 26 Грамота господаря Стефана, коею утверждает владение Никорештского монастыря над селением Радештами [1]
- 10 7170 июл(я) 1 Повеление господаря Евстратия Дабижи, данное бывшему купеческому старосте Кристе для населения людей на селище Редештах [2]
- 11 7176 июня 15 Грамота господаря Евстратия Дабижи, коею утверждает владение Никорештского монастыря над половиною селения Редешт [1]
- 12 1766 мар(та) 6 Письмо на греческом языке от Иерусалимского патриарха Сандулу и Константину, сыновьям Панаития, на счет покупки ими вотчины Редешт от Никорештского монастыря [2]
- 13 1784 февр(аля) 24 Запись Сандула Панаития и брата его, Иордакия Панаития, по коей отдали в промен ворнику Николаю Россету вотчину Редештыи половину селения Тамен [2]

*aşa e în document.

На вотчину Шкею

1	1806 июл(я) 22	Перевод с сербской грамоты господаря Петра от 7 мая 7085 года, коею утверждает владение нескольких резешей над вотчиною Шкею [2]
2	7095*июл(я) 16	Сербская грамота господаря Петра, коею утверждает владение Фокши и братьев его на середнего четвертою частью из селения Шкею, каковая грамота разорвана на три куска[1]
3	1806 июл(я) 22	Перевод с оной [2]
4	7153 нояб(ря) 17	Запись спатаря Николая Уреки, по коей продал ворнику Уреки селения Шкею [2]
5	1806 июл(я) 22	Перевод с древней сербской грамоты господаря Василия, от 24 ноября 7153 года, коею утверждает владение ворника Григория Уреки над селением Шкею [2]
6	7170 июн(я) 20	Грамота господаря Евстратия Дабижи, коею утверждает ворнику Стефану Боулу границы вотчин Тирлешт и Милешт, каковая грамота изорвана и печать от оной отлеплена [1]
7	7176 июн(я) 19	Запись бывшего меделничера Енакия и жены его, Александры, дочери бывшего великаго ворника Григораша Уреки, по коей ворнику нижней части Мирону Костину продали селение Шкею [2]
8	7176 июл(я) 3	Грамота господаря Илиаша Александра, коею утверждает владение ворника Мирона над селением Шкею, каковая грамота изорвана [2]
9	7216 март(а) 10	Запись быввел столника Петрашки Зосима и жены его, Сафты, по коей продали ворнику Иордакию Россету селение Шкею [2]
10	7216 марта11/10	Грамота господаря Михаила Раковицы, коею утверждает владение вроника Иордакия Россета над селением Шкею [2]
11	7251 декаб(ря) 1/9	Уведомление некоторых резешей вел логофету, о размеживании вотчины Шкеи бана Андрея Россета [2]
12	7264 декаб(ря) 15	Донесение, в коем означена тяжба, происходившая между быв вторым логофетом Николаем Россетом и Ионицею Рацою за вотчину Шкею [2]
13	7266 март(а) 15	Грамота господаря Скарлата Григория Гики, коею позволяет пагарнику Николаю Россету построенный на р. Пруте на вотчине Шкее пором [2]
14	1804 авгу(ста) 25	Прошение вистерника ИордакияРоссета поданная тогдашнему господарю с пояснением что вотчины его: Редешты, Шкея, пол селения Милешт, пол селения Трилешти часть из Томен, прихвачиваются резешами из Бучумен, Ракитна и Колдарь [2]

*aşa e în document.

- 15 1804 авгу(ста) 26 Повеление господаря Александра Константина Морузи боярам Гаврилу Конакию и Димитрию Стурдзе, последовавшее по прошению вистерника Иордакия Россета дабы они исследовали границы вотчин: Шкеи, Редешт и других [2]

На вотчину Трилешт и пол села Милешт

- 1 1783 мар(та) 10 Перевод с сербской грамоты господаря Константина Могилы, от 4 сентября 7118 года, коею утверждает владение хатмана Исаака Балики на селениями Милештами и Трилештами[2]
- 2 7173 майя 3 Грамота Евстратия Дабижи господаря, данная ворнику Боулу и Давиду из Залучи и другим на владение селениями Трилештам и Милештами, каковая грамота изорвана [2]
- 3 7175 дек(абря) 4 Запись Давида из Залучи и сына его Петрашка, данную Петру и Исаакам, внукам Чоголевым, на счет одной грамоты у них находящейся от Евстратия Дабижи воеводы на селения Трилешты и Милешты, и каковая запись изорвана [2]
- 4 7177 ма(я?) 11 Грамота господаря Дуки, данная бывшему великому ворнику Стефану Боулу на половину селения Трилешт, и каковая грамота изорвана [1]
- 5 7177* июля 15 Таковая же грамота того же господаря, в коей означена тяжба, которую имел бывший великий ворник Стефан Боул с Петрашком, сыном Давида из Залучи, за селение Трилешты, каковая грамота изорвана [2]
- 6 7177 нояб(ря) 15 Письмо вел ворника Мирона Костина, писанная внукам Чоголи, о получении документов на Трилешты и Милешты [1]
- 7 7178 генв(аря) 15 Грамота господаря Дуки воеводы, в коей означена тяжба происходившая между бив ворником Стефаном Боулом и Петрашком из Залучи на селения Милешты и Трилешты, каковая грамота изорвана на три куска [1]
- 8 7178 генв(аря) 15 Копия с вышеупомянутой грамоты [2]
- 9 7181 февр(аля) 6 Грамота Стефана Петра воеводы, данная бывшему великому ворнику Стефану Боулу на владение половиною селения Трилешт [2]
- 10 7181 (февраля) 6 Копия с вышеупомянутой грамоты [2]
- 11 1764 июля 20 Межевое свидетельство ворника де порты Иона Мелеги, на коей подписаны и другие, на счет отмежевания камнями половины селения Трилешт и нижней части от верхней [2]
- 12 1768 апр(еля) 30 Запись шатраря Константина Гындула и жены его, Марии, по коей отдали в промене спатарю Николаю Росету полтора селения Трилешты, и Милешты медельничерясе Марии, дочери сардаря Константина Ботезата [2]

13	1809 майя 22	Предписание Ворничества де Порте телянбаше Константину, дабы оценил публично четвертую часть вотчины Трилешт медельничерясе Марии, дочери сардаря Константина Ботезата [2]
14	1809 майя 12	Запись медельничерясы Марии, данная вистернику Иордакию Росету на продажу четвертой части вотчины Трелешт [2]
15	1809 (майя) 16	Документ Дивана Молдавского Княжества, коим утверждается владение вистерника Иордакия Росета над частью из вотчины Трилешт, купленной им от медельничерясы Марии [2]
16	1812 март(а) 11	Документ вистерника Иордакия Росета, по коему дарует сыну своему вистернику Николаю четвертую часть Трилешт, купленную им с публичного торгоа от Танасия Фештилы и его жены [2]
17	« «	План местоположения вотчин Данешт, Томен, Радешт, Шкеи пол селения Милешт, Миклеушены и других с ними смежных [-]
18	1823 февр(аля) 12	Копия с зделки, заключенной между капитаном Андреем Бушилою, медельничером Янакием Християном и Емануилом Бузнею, засвидетельствована Апелляционным Диваном верхней части Молдавии [2]

Сто три документа именно 28 на вотчину Данешты, 29 на вотчину Тамешты, 15 на вотчину Радешты, 15 на вотчину Шкею и 18 на вотчину Трилешты и пол селения Милешт во своей акуратности приняты в Комисии почему предьявителю оных г. сардарю Панаитию Маноли выдана сия за подписом члена и приложением печати Комисии, дабы в случае надобности служила ему документом.

Подписал член Бузне (М. П.) № 165

Перевод верен. Штатный переводчик К<...>ско.

Оргеевского Окружнаго Суда Семячевский.

Sursa: *Arhiva Națională a Republicii Moldova*. Fond 37, inventar 3, dosar 107, filele 40-46 verso; 141-147 verso.

Note:

¹ Sergiu Bacalov, *Două opise de documente privind moșia Milești de pe Prut, ținutul Iași*, în *Patrimoniu Istoric*, nr. 3, 2015, p. 38-45.

² Despre acest neam vezi: Radu Rosseti, *Familia Rosseti*, vol. 1, Buicurești, 1938, 296 p; vol. 2, București, 1940, 134 p. Iată spița Rosseteștilor ce au stăpânit Sculenii: vornicul Iordachi Rosseti, cel numit de cronicar „matca tuturor răutăților” → banul Andrei Rosseti → Nicolae Rosseti, al doilea logofăt → Iordachi Rosseti, vistiernic → Nicolae Rosseti-Roznovanu, vistiernic.

³ S. Corlăteanu-Granciuc consideră că moșia Sculeni ar fi luat naștere prin „destrămarea moșiei Posadnici în mai multe părți, care capătă nume diferite și se dezvoltă separat”, după trecerea ei în stăpânirea familiei Rosseti, în anul 1690. Vezi: Silvia Corlăteanu-Granciuc, *Din istoria satului Sculeni. Moșia și proprietarii săi: de la primele mențiuni documentare până în secolul al XVII-lea*, în *Patrimoniu Istoric*, nr. 3, 2015, p. 49-55.

⁴ Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV–XVI*, București, 1971, p. 400-401, 428-429.

⁵ *Ibidem*, p. 421-422.

⁶ *Ibidem*, p. 387-388.

⁷ Ștefan S. Gorovei, „*Nepoții Balicăi*”, „*sămînțenia Movileștilor*”, în *Arhiva genealogică, I (VI)*, 1994, nr. 3–4, p. 123-132.

⁸ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 375-376.

⁹ Acum am anumite îndoieli privind identificarea moșiei Milești de pe Prut a familiei Ramandi, cu cea megieșă Trileștilor.

**ИНСТИТУТ ИСПРАВНИЧЕСТВА
И ВЫПОЛНЕНИЕ ПОВИННОСТЕЙ НАСЕЛЕНИЕМ
РУМЫНСКИХ КНЯЖЕСТВ ВО ВРЕМЯ
РУССКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЫ 1768–1774 ГОДОВ
(в свете неизданных архивных документов)**

Александр ПОНОМАРЁВ, кандидат исторических наук,
Центральный государственный исторический архив Украины, г. Киев

Abstract: This article included documents about of the Romanian Principalities during the Russian-Turkish War of 1768–1774, which have used for the first time in Romanian and Russian-language historiography. There are relationships between the Divans of Moldova and Valahia (supreme judicial and executive agency), police officers of the tsynut (executive power) with Russian military. Special attention focused on the supply of provisions, forage, carts, labor and other duties by the police officers, what were imposed on the inhabitants of the Prinipality. An unknown document called the list of the police officers of Principality of Moldova of all 24 tsynuts of December 31, 1772 is published for the first time.

Keywords: Russian-Turkish war of 1768–1774, army, Principality of Moldova, Principality of Valahia, Divan of Moldova, Divan of Valahia, tsynut, police officer, provision of forage and hay, construction of carts, abuse of police officers, appointment to the post.

Об исправниках Румынских Княжеств второй половины XVIII в. в историографии известно не так уж и много. Верхняя граница хронологических рамок исследования румынского историка Николае Григораша доходит до середины XVIII в., а значит период утверждения института исправничества в румынских землях автором не охвачен¹. В его более ранней работе хронология уже доходит до 1832 г., но при этом освещается лишь проблематика функционирования бюрократически-чиновного аппарата городов Принципата Молдова². В статье Т.Г. Булата исправники цинутов рассматриваются только с начала XIX в.³ Зато основательным источником о исправниках Княжеств второй половины XVIII в. стал словарь о феодальных институтах Царя Румынскэ⁴.

В Валахии должность исправника известна, начиная с 1481 г., как чиновника ответственного за выполнение поручений господаря. В Молдове она появляется позже, лишь ко второй половине XVI в., что зафиксировано в актовой литературе и выражалось формулой «господарь сказал» или «поручил»⁵. Позже круг обязанностей исправника был очерчен более чётко. Исправник представлял собой офицера невысокого звания, который отвечал за обеспечение господарского двора провизией⁶.

В соответствии с хрисовулом господаря Константина Маврокордато от 1740 г. в Валахии возникает новый социальный институт – исправничество, а с 1741 г. этот институт появляется и в Молдове. Кроме этого К. Маврокордато провел в Княжествах ряд реформ⁷ в налоговой, административной и юридической сферах, согласно которым исправникам было доверено управление цинутов⁸, где им принадлежали фискальные, административные и судебские функции. В тоже время первые сведения о исправниках цинутов Сорока и Орхей-Лэпушна датируются 1760 г.,⁹ из чего можно сделать вывод, что процесс внедрения нового института проходил постепенно. Как правило, во главе цинута стояло два исправника. Пограничные цинуты Молдовы – Черновицкий и Хотинский, как и раньше управлялись старостами и пыркэлабами, на которых были возложены обязанности исправников. Наряду с этим существовали исправники крепостей, городов, местечек и тыргов, в деятельность которых исправники цинутов не вмешивались. Жалованье исправника не было фиксированным и составляло 4% от собранных налогов и податей¹⁰, которые, в свою очередь, зависели от урожая. В своей деятельности исправники опирались на служителей, увеличение числа которых во время русско-турецких войн было вызвано возросшими обязательствами владельцев хозяйств перед государством¹¹. Существовало несколько категорий служителей, которые были в подчинении исправников. Вот основные из них: волонтиры, вел-капитаны, кэлэраши (выполняли курьерские функции), служители ответственные за содержание почт¹², погонщики волов, плотники, гребцы, лесорубы, угольщики, охотники и другие¹³.

Исправники с прежними объемами полномочий просуществовали в Бессарабии¹⁴ до 1818 г., когда в соответствии с Уставом образования Бессарабской области в цинутах были учреждены земские исправничества во главе с капитаном-исправником, а в Румынских Княжествах эта должность сохранилась до введения в 1832 г. Органического Регламента. В Бессарабии за ними были оставлены судебские функции, а в Княжествах, наоборот – только административные.

Верховная исполнительная и судебная власть в Княжествах принадлежала господарскому совету (*sfatul domnesc*), в который входили великие бояре во главе с господарем. К XVII в. за советом закрепилось османское название – Диван, который в годы войны 1768–1774 гг. возглавлялся уже не господарем, а Председателем Дивана, назначаемым из числа российского генералитета. До российского вторжения Диван решал практически все вопросы, связанные с внутренней и внешней политикой Княжеств. Частично вопрос работы Дивана был рассмотрен В. Ткачём в переизданной статье¹⁵, в монографии¹⁶, а специально – в более ранней статье¹⁷.

Диван, как форма высшего исполнительного и совещательного коллегиального органа, был оставлен по ходатайству бояр, которые просили П. Румянцева¹⁸, чтобы Председателем Дивана был назначен один из представителей российского генералитета¹⁹, что было связано с тем, что бояре остерегались

брать на себя ответственность по управлению Княжеством²⁰. Председатель Дивана должен был решать все вопросы, учитывая голоса бояр – членов Дивана, однако на практике дела обстояли иначе.

В документах различных военно-походных канцелярий периода русско-турецкой войны 1768–1774 гг. упоминается Диван Молдовы, а в Цара Румынскэ – два Дивана: Мунтении (Большой Валахии) и Олтении (Малой Валахии), причём, последняя фигурирует в документах под названием Крайовского Баната.

В данном исследовании основной акцент мы делаем на освещении проблематики, (указанной в названии), в Княжестве Молдова, тогда как ситуация в Цара Румынскэ, где происходили типологически похожие явления служили нам дополнительным фоном, показывающим выполнение повинностей, связанных с войной.

Положение Княжеств в начале войны и миграция населения

В начале войны представители молдавского духовенства и бояр направили к российскому военному командованию своего представителя, заверяя его в готовности не только представлять сведения о турецких войсках, но и подготовить запасы провианта и фуража для русской армии²¹. Однако, мало полагаясь на искренность таких заверений, фельдмаршал П. Румянцев довольно резко охарактеризовал двойственную позицию крупного молдавского боярства, говоря, что они «подобны Янусу, имеющему два лица и два сердца, и оба лукавые»²².

Очевидно, боярская верхушка, исходя из итогов русско-австрийско-турецкой войны 1735–1739 гг., не была уверена в военном и дипломатическом исходе войны, а потому не спешила проявлять свою преданность. Так, в начале мая 1769 г. командующий 1-й армией генерал-аншеф А. Голицин в своем донесении Екатерине II докладывал, что «на помощь крупных бояр княжества нельзя полагаться, а при штурме Хотина не только не оказали помощи, но и не явились к армии»²³. В тоже время в марте [1769 г.] от высшего молдавского духовенства к генералу А. Прозоровскому был прислан монах Иосиф Челавский, который выражал от их имени готовность доставлять российскому генералитету сведения о неприятеле, а также заготовить продовольственные припасы²⁴. Подобная ситуация была в Валахии, где верхушка бояр и духовенства во главе с их лидером спафарием Пырву Кантакузино сообщали А. Голицину о «планах и дислокации султанских войск»²⁵. Но при вступлении российской армии в декабре 1770 г. в Бухарест правящая верхушка, состоящая из крупных бояр, всё же удалилась в Трансильванию²⁶.

Великие бояре вели себя так осторожно, поскольку боялись потерять свое положение в случае восстановления османской юрисдикции, что грозило им не только понижением социального статуса, но и прямым разорением²⁷.

Современный исследователь Дан Хайдарлы подробно описывает весьма сложное положение молдавского господаря Григория Каллимаки, получившего в августе 1768 г. приказ крымского хана создать продовольственные магазины, «которые должны были быть предоставлены в распоряжение турецко-татарских войск»²⁸. Гр. Каллимаки поддерживал отношения с крымским ханом до осени 1769 г., когда господарь был смещен за то что, выжидая в чью сторону изменится баланс сил, он «почти не информировал ни крымского хана, ни даже Порту о происходящих в регионе событиях и... саботировал создание запасов для продовольственного обеспечения турецких и татарских войск»²⁹. Усилия нового господаря К. Маврокордато «были направлены на снабжение турецко-татарских войск..., чтобы избежать ограбления цинутов»³⁰.

Однако, это помогло лишь отчасти, так как Молдова уже стала объектом нападения летом 1769 г., когда турецко-татарское войско выступило под Хотин для защиты крепости от русских войск. Перед этим в мае 1768 г. в Княжестве нашли убежище до 4 тыс. польских конфедератов, снабжение которых также легло на плечи молдавских крестьян³¹.

О ситуации в Молдавии фельдмаршал П. Румянцев³² писал, что она из-за длительного пребывания в ней турок и татар, «которые в ней ничего не щадили, истощена или выжата со всех своих достатков. Народ не только в нищете, но и питаться чем не имеет. Когда войска наши туда вступили, коих необходимость заставила брать и последнее, то крайность сия заставила меня обнадежить молдаван, что подати денежные... им оставляются (отменяются. — А.П.), а только бы провиант и фураж, лошадей и волов давали»³³. Далее фельдмаршал, ссылаясь на мнение генерала фон Штофельна, отмечал, что, если «на обывателей денежные подати наложить, чрез то оные и пуще расходиться станут. Город Яссы и прочие места пусты останутся. Валахия также истощила все свои достатки на содержание турецкой армии. Земли по Дунаю, где больше всего хлебопашество происходило, турками все выжжены, жители забраны в плен или скрылись в горы»³⁴. Думается, что именно такие последствия внушали опасения [рэдеуцкому] епископу Досифею, который «страшась неверных, опасается приступить к какому-нибудь предприятию», прося генерала А. Прозоровского, чтобы российские войска вступили в Молдавию, «где турок вообще еще мало», а жителями заготовлено достаточное количество припасов, которые могут достаться туркам»³⁵.

В таких непростых условиях находились обе стороны — жители Княжеств и российская армия. Понимая, что военная администрация должна найти общий язык с местным населением, П. Румянцевым была сохранена прежняя структура государственного аппарата, а также законы и обычаи, которые существовали в Княжествах³⁶.

П. Румянцев в своих рескриптах неоднократно подчеркивал необходимость соблюдать местные законы и традиции. Денежные поборы с населения заменили натуральными поставками, причём запрещалось какое-либо наси-

лие при их взимании. Были приняты меры по упорядочиванию работы Диванов, организации финансов, местного управления, юстиции, санитарного обслуживания населения³⁷. Диван был разбит на департаменты, которые имели подробные инструкции для их деятельности³⁸. Также проводились мероприятия «по восстановлению городов и сел, поддержанию ремесла и торговли, функционированию школ»³⁹, которые и были разрушены войной, о чем современная российская историография предпочитает умалчивать.

Члены Дивана были предупреждены о том, что злоупотребления с их стороны будут пресекаться, а сами они будут лишены должности и привлечены к ответственности⁴⁰. Наряду с этим, провозглашенный П. Румянцевым принцип невмешательства в дела управления Княжеств не сработал, так как, стараясь пресекать злоупотребления, фельдмаршал тем самым «создавал предпосылки к административному управлению»⁴¹.

Так, например, генерал А. Римский-Корсаков⁴² в апреле 1773 г. писал П. Румянцеву, что исправники, виновные за несвоевременную поставку из цинут Молдовы телег и погонщиков волов, будут наказаны. Однако, не желая впредь оправдываться перед фельдмаршалом, генерал предложил, «чтоб и впредь таковыя от исправников неисполнении послѣдовать не могли, ко отвращению того, а в страх другим, не соизволите ль повелеть, неисполнителей повелений от исправничьих должностей отрешить, а на место их сверх комплекта, пожалованных от вашего сиятельства, исправников определить»⁴³.

Были и мнимые злоупотребления, при рассмотрении которых факта нарушения закона военные выявить не смогли. Так, в частности, комендант Брэилы полковник С. Барзов сообщал, что жители села Чутачь жаловались на исправника Брэильского цинута Константина Скарлата, который брал с жителей деньги. Исправник, имея от Дивана Валахии разрешение брать за недопоставленный на здешний цинут провиант, «за каждую килу по 12 левов, в уравниение чего с прочими здешнего цинута показанное число денег с села Чутачь обывателей [было] взято и на покупку провианта употреблено»⁴⁴. Выходило, что как такового превышения полномочий не было. Более того, как отмечал полковник, исправник в поставке в «здешней цинут провианта и фуража и в прочих надобностях весьма себя рачительным показывает, жалобы же на него по сие время никакой... не доходило»⁴⁵.

Также П. Румянцев старался пресечь и злоупотребления со стороны военных. Фельдмаршал приказывал в циркулярном ордере, что после «учиненных от меня запрещений, чтобы никто из воинских чинов сам собою обывателей употреблять не отважился, но все бы, что потребно требовано было от исправников», так как до него дошли жалобы от Дивана Молдовы, что «гусарских полков разные чины позанимали цѣлыя села без вѣдома исправников, и не допускают оных к общим земским работам», продолжая далее, чтобы в дальнейшем, «никто в распоряжение обывателями не вступался, и мимо земских начальников употреблять их не дерзал»⁴⁶.

Известны и другие случаи самоуправства военных, когда ими в с. Тарновка Черновицкого цинута было забрано все сено, от чего пострадали крестьяне. Поэтому от этих и других «много причиняемых обид тому селу начали жители бежать, что видя исправник, принужден [был] итти во оное село для защищения»⁴⁷.

С самого начала войны жители Княжеств спасались, убегая в заброшенные и глухие места, или переправлялись через Днестр на российскую сторону. В своем донесении в Петербург от 23 февраля 1769 г. генерал-аншеф А. Голицин писал о случае, когда мирные жители бежали, опасаясь быть захваченными в плен турецко-татарскими войсками. В «польское на Днестре лежащее местечко Ямполь пришли... со всем своим имением жители немалого напротив лежащего села с их управителем..., который объявил», что «сии жители... просятся не токмо о нашем защищении, но и о принятии их в нашу сторону, а в доказательство своего к нам усердия... все сие село сами сожгли»⁴⁸.

Миграции коренного населения Княжеств, без сомнения, отрицательно сказывались на экономическом и демографическом потенциале Молдовы и Валахии. Кроме того, они искажали данные переписи проведенной в годы войны, из-за того, что жители городов, местечек и сёл, которые находились вблизи театра военных действий, часто покидали свои дома⁴⁹. Подобные явления были вызваны ещё и вспышками чумы, отягощением повинностями со стороны военных, опасностью татарских набегов. Исправники цинутов, стремясь предотвратить миграции, вынуждены были обратиться к российскому командованию, как это сделал исправник Васлуйского цинута Ион Куза, который просил помощи по возврату крестьян, убежавших в другие цинуты⁵⁰.

На Правобережье Днестра, жители села Чобурчиу, расположенного невдалеке от бендерской крепости, с началом войны также ушли кто куда. Но уже спустя полгода после штурма Бендер – 17 марта 1771 г. в канцелярии бендерского коменданта были зарегистрированы 4 семьи, которые возвращались в Чобурчиу, еще 13 семей возвращались в этот населенный пункт из татарского плена. В августе 1771 г. в Чобурчиу заселенными были 25 домов, а в июне 1772 г. – уже 53 дома и 2 цыганских бурдея⁵¹.

В декабре 1771 г. бендерский комендант полковник И. Коррет докладывал, что по приказанию фельдмаршала П. Румянцева, если от «погарника сердаря Лапушна Аргеевского Рышкана присланы будут нарочные для отискания бежавших их цынутов его правления обывателей, скрывающихся в селе Салкуцах и других селениях Бендерского уезда, то, чтоб... оных отдать без всякого препятствия...»⁵². Далее бендерский комендант, стараясь хоть как-то сохранить тенденцию к восполнению населения своего округа, рассуждал, что, «если всех оных приказанных и охотою желающих в Молдавию п[е]реселитца из села Салкуц, так ежели и в протчих селениях ведения бендерского таковые ж найдутца, предписанному сердарю... отпустить, то в Бендерском уезде поселян оставатца будет, толко из армян и цыган малое число, а из валохов (!) неупователно, чтоб, хотя и малая часть остатца могла...»⁵³.

Положение турецко-татарского населения крепостей Румынских Княжеств во время войны 1768–1774 гг., практически не освещалась в историографии⁵⁴, но относительно Бендер укажем, что от мусульманского населения этой крепости и форштадта после двухмесячной осады 1770 г. в живых осталась лишь треть жителей⁵⁵.

Диваны Княжеств и российское командование

Диваны Княжеств, при всей своей декоративности, выступали во время войны важнейшим инструментом управления румынскими землями. Диваны координировали действия исправников и контролировали выполнение ими требований российского генералитета. Диваны совместно с исправниками цинутов, по мере возможностей, обеспечивали российские войска всем необходимым. Однако, уже в середине войны, когда Княжества были полностью оккупированы войсками 1-й армии всё чаще и чаще стали отмечаться случаи тихого сопротивления, а то и открытого саботажа со стороны, как членов Дивана, так и исправников.

Генерал С. Ржевский⁵⁶ осенью 1770 г. отправил в г. Роман двух человек «для делания судов на Серете..., а черновицкому исправнику Имболту поручил строение оных для реки Прута»⁵⁷. После чего в Диван Молдовы было послано повеление фельдмаршала П. Румянцева прислать одного из членов Дивана для контроля за выполнением этих работ, «однако члены диванские от посылки сей отказались, [а] имянно: спатарь Ионица Кантагузин (!) за болезнию, бан Аргири за грудною болезнию, ворник Стурза за старостию, бан Гречан за слабостию»⁵⁸. С. Ржевский отмечал, что «все ж сии господа были здоровы, а болными сказывались каждой тогда, когда наряд к нему прислан бил»⁵⁹. Так, оставшегося в Яссах великого логофета, генерал не отваживался посылать «за старостию его и за неprovорством», а гетмана и вистиария из-за их постоянной необходимости в Диване⁶⁰.

Аналогичная ситуация наблюдалась и в Валахии, где в декабре 1770 г. после захвата «российскими войсками города Букареста все находившиеся во оном бояре раз[ъ]ехали по разным местам»⁶¹, а толк остался один спатарь Топличан, которой тогда и употреблен был к доставлению всего нужного для войск..., по строгости тогдашних обстоятельств»⁶².

Но не только уговорами собирались действовать военные. Например, генерал С. Черноевич⁶³ рапортовал, что будет употреблять «все свои силы к понуждению... Иргирия Бостанжиана бана» для поставки в магазин г. Роман муки, круп и ячменя, а поскольку хлеб с полей убран не так давно, то и он только что доставлен в магазин»⁶⁴.

Бригадир А. Медер исходя из того, что раз война продолжается, считал, что не только российская армия должна нести все тяготы военного времени, но «в приуготовлении для довольствия войск сие Княжество (Валахия. — А.П.)

во всем надобном отвечать имеет свой долг», высказывая предположение, что «при том может статца, что и земские правители ис какого-либо лихоимства забывают» об этом долге⁶⁵.

От лишений и тягот военного времени мирное население, которое несло на себе бремя выполнений всех повинностей, бросало свои дома, убегало в леса и горы. Опасность могла исходить с обеих сторон – российской и турецкой. Бывшие хозяева страны, как видно из нижеприведенных донесений исправников, не гнушались угоном населения.

По сообщению Дивана Молдовы, в который докладывали исправники Текуческого и Тутовского цинутов, неприятелем при селе Турчешты было угнано мирного населения из указанных цинутов, соответственно, 500 и 800 человек. Однако, С. Черноевич комментировал это сообщение так, что «на оном их (исправников. – *А.П.*) об[ъ]явлени[и] действительно уверится не можно»⁶⁶. Российское командование опасалось, что цифры завышены, а значит, исправники могли, под предлогом нехватки рабочей силы, отказаться от выполнения некоторых работ. Но и те работники, которые присылались, не всегда соответствовали нужным кондициям.

Так, генерал граф И. Салтыков докладывал, что он в одном из цинутов Валахии «принужден уже был... послать армаша, пригласившаго... сто два человек обывателей, умъющих строить суда, уговаривать их к зачатию (началу. – *А.П.*) приготовления своего работою и подводами на Аргисъ (р. Арджеш. – *А.П.*) лѣсу, доколѣ дождусь от Дивана требуемаго мною... учреждения»⁶⁷. Однако Диван Цара Ромыняскэ вместо того, чтобы поставить вовремя строительные материалы «прислал, под именем знающих управлять судами, 23 человек мужиков, таких, кои никогда и весла в руках не имѣли»⁶⁸.

Поставка исправниками сена и фуража

Одной из важнейших повинностей, возложенной на Княжество Молдова, была поставка сена для нужд российской армии. Можно с большой долей вероятности предположить, что эта повинность не обошла ни один из цинутов Молдовы, даже, если, в каком-либо цинуте и не было театра военных действий. В таком случае сено просто перевозили из неохваченного военными приготовлениями цинута туда, где были расквартированы полки. Значительное количество сена уходило на кавалерийские полки, но и для пехотных, в распоряжении которых имелся гужевой транспорт для подвозки прованта, амуниции и боеприпасов, также требовалось сено.

В феврале 1771 г. тутовские исправники «должны были от своего цинута поставить сена 2.000 стогов», как и было ассигновано Диваном. Однако, упомянутые исправники прислали только 731 воз, а «в доставлении же протчаго совсем отrekliсь, по притчине содержания почт от Яс[с] до Фалчи»⁶⁹. Генерал С. Ржевский докладывал, что для нужд Выборгского пехотного пол-

ка «исправники осигновали..., и то в последний раз 40 стогов в 50... верстах» от места нахождения полка, а исправники «фалчинские, васлуйские и когерлуйские, равным образом, отказались за неимением сена» таковое предоставить⁷⁰.

Офицер Московского пехотного полка докладывал своему начальнику, что в г. Бакэу на почтовой станции «народ с подводами» разбежался, а всего на станции осталось 20 подвод⁷¹. Причиной этого стали перебои в обеспечении волов и людей фуражом и провиантом.

В соответствие с инструкцией генерала И. Дерфельдена исправники прилегающих цинутов «мужиков доволстовали и валов» месячным провиантом, «но как в движение транспорта пошли, [то] исправники не стали доволстовать людей и валов», указывая при этом главного виновника невыполнения – исправника цинута Бакэу «Манулакия Христовергия», – который не поставлял также и нужного количества телег⁷². Видимо получить офицеру от исправника Манулакия Христовергия телеги не удалось, так как и в последующих рапортах говорилось, что он «является ослушным» и нужного «числа подвот (!) не выставляет»⁷³.

Уже много позднее, по сообщению генерала князя Ю. Трубецкого оказалось, что в цинуте Бакэу, все тот же исправник «Манулаки Христовердия..., скрываясь неведомо где, ассигнованаго для государевых лошадей» Венгерского гусарского полка «сена не выставляет»⁷⁴.

Впрочем, не только исправники несли ответственность за обеспечение сеном станций и почт. Так, о члене Дивана говорилось, что он, «постельник Аргирий», был уполномочен обеспечить сеном полки, которые должны были пройти трактом от Ясс до Фокшан, через Васлуй и Бырлад⁷⁵. В декабре 1771 г. при осмотре «заготовленного сена в окружностях Фокшан, как на молдавской, так и на мунтянской сторонѣ» оказалось больше чем необходимо для прокормления проходящих транспортов, а поэтому его изъяли для нужд полков⁷⁶.

Осенью 1773 г. от Дивана Молдовы для обеспечения сеном проходящих «чрез Роман ко Фокшанам полков, определен... боярин столник Думитрашко Потлог»⁷⁷. В связи с этим исправникам повелевалось «об отпуски по ассигнациям онного боярина, в свое время, надобного числа для казенных тѣх полков и партикулярных лошадей сѣна»⁷⁸.

Весной 1771 г. генерал С. Ржевским были отправлены офицеры «для обыскания в Тутовском цинуте сена», о чем говорилось, что офицерами «онного найдено в разных местах того цинута, – 44 скирда и 88 стогов, в них весом, по примеру, быть может, до 7.000 тысяч пуд». Послав на розыск сена несколько отрядов, генерал заявлял: «и отищу его в лесах, где оно скрытым образом свежено исправниками, и там спрятано»⁷⁹.

Исправник Сорокского цинута Дарий Донич был, очевидно, слишком нерасторопен в исполнении возложенных на него обязанностей, что сами бояре – члены Дивана, чтобы отвести от себя угрозу написали на него жалобу. В ней

говорилось, что относительно сена, «которое было определенное заготовить цынутом Сорочинским он не исполнил всего назначенного числа, и чрез нево другие цынуты отягощены и в разорение пришли, и сколько он сена заготовил... негодное особливо, сколько и заготовил доказательство есть, что он его продал для интересу своего», в связи с чем, просили его снять с должности⁷⁰.

Однако не только исправники, но и лица, совершенно не ответственные за поставку сена, страдали от вынужденных требований российских войск доставлять его. Так, атаманы дубоссарских казаков жаловались, что Новгородский пехотный полк «находящийся... в местечку Кишиневъ многие причиняет как им, так и козакам обиди, и усилением требования во многом числе возов сена принуждают»⁷¹.

В рапорте полковника Поливанова говорилось, что для прокормления лошадей (зимой 1773–1774 гг.) Главная провиантская комиссия выделила «к принятию Нямцовскаго цынута из деревень Галбин и Берешти сена» 77.400 пудов, но «того цынута исправник Илья Русет маня (обещая. – *А.П.*) меня прежде, что он на первой случай по требованию моему посланному к нему в разныя деревни, где полк расположился поставитъ» 19.000 пудов через шесть дней, а «достальное также по времени без всякаго недостатка доставляемо от него быть имѣет, но вместо того и панинѣ (поныне. – *А.П.*) ни одной фуры в привозѣ от него нет»⁷². А уже 25 числа исправник цинута Нямц в письменной форме ответил полковнику, что «он возить сена на обывательских подводах никакова повеления не имѣет», заявляя, что «ему наикрепчайше от Дивана то запрещено», предлагая Поливанову возить «оное на полковых подъемных лошадях», чего полковник не мог сделать, поскольку «все полковые подъемные лошади теперь пришли в полную негодность»⁷³. Далее полковник Поливанов сетовал на то, что он «принужден... за непоставкою онаго доволствовать лошадей, забирая сена у обывателей, котораго и у них весма уже остается мало»⁷⁴.

О находящихся в г. Журжа (г. Джурджу, Валахия) пехотных и конных полках генерал граф И. Салтыков отмечал, что они испытывают большие сложности в обеспечении их сеном. В частности о том, что кавалерия с «затруднением... получает в сенѣ свое снабдение», а Архангельский и Вятский пехотные полки «остаются совсѣм без сена», а Нижегородский карабинерный полк «получает оное половину гнилым, имѣя при том, превеликое затруднение в подвозѣ зерноваго фуража, а от всего онаго сих полков лошади приходят в наибольшее, от времени до времени, изнурение», притом что в Нижегородский полк недопоставлено сена 6.859 пудов, а в новонавербованный казачий полк – 68.240 пудов⁷⁵.

Обер-провиантмейстер А. Соколов доносил из Бухареста, что «бояре [и] князь Кантагузин к 22-му числу [1771 г.] обещал[и] поставить сена... 500 возов..., но не довольно того сена к продовольствию лошадей» было поставлено, а чтобы не нести ответственности за невыполнение обещаний бояре покинули столицу, а «куда от[ъ]ехали знать не дали»⁷⁶. Задержка с выдачей сена, даже

если таковое имелось бы, произошла потому что, «без диванских судей... в ценуторах ничего не можно требовать», а «исправники по моим повелениям исполнение делать не могут», – говорилось в заключение рапорта⁷⁷.

Поставка продовольствия, гужевого транспорта, обеспечение погонщиками

После занятия Молдавского Княжества российской армией линия продовольственных складов («магазиннов») проходила по р. Днестр, через «Могилев, Атаки, Ямполь, Сороку, Косницу, Вад-Рашков, Солончени, Оргей, Ягорлык, Кишенев и Бендеры», будучи обеспечиваемы из складов Правобережной Украины. В последствии, после соединения 1-й и 2-й армий продовольственные магазины были подвинуты вглубь Княжества – в «Яссы, Козмешти, Фальчу и Бырлад, и наконец... чрез Татарбунар, Килию, Измаил и Галац». Доставка провианта осуществлялась путем подвозки подвижного «магазинна» на полковых подводах⁷⁸.

Однако в полном объеме провиант в войска не доставлялся, что вытекает из нижеприведенных данных. Поэтому всё недостающее: хлеб, фуражное зерно и сено военные брали у местного населения, выставляя требования к Дивану, который, в свою очередь, спускал эти требования к исправникам цинутов. Очевидно, на разных этапах войны обеспеченность войск провиантом и фуражем из «магазиннов» была неравномерной⁷⁹. Для сравнения отметим, что, по мнению генерала Виллима фон Эссена, по состоянию на осень 1772 г., «сия Земля (Цара Ромыняскэ. – А.П.), так сказать, ни пятой части, вступивших сюда войск», не обеспечивает продовольствием⁸⁰.

В рапорте генерала графа И. Салтыкова говорилось, что муки «для довольства первой дивизии к февралю мѣсяцу осталось только 12.427 четвертей. Подвод же с Земли, требуемых на подвоз сего хлѣба, Диван здѣшней, вмѣсто 1500 выслал только от 8 декабря 389, и то без определения к ним смотрителей из земских служителей, умалчивая, что в журжевской магазейн и в места определенныя по дорогѣ к сей крепости и до днесь еще сена ничего свозить не начато...»⁸¹.

Комендант хотинской крепости полковник Н. Огарѣв, видя что не в состоянии обеспечить поставку 500 телег обратился к «черневскаго (!) цынута управителю Ильбу (Имбо. – А.П.) погарнику, штоб со оного цынута собрано было в немедленном времени 500 подвод... под отвоз провианта»⁸².

Полковник граф С. Воронцов отправил офицера в г. Роман «с требованием провианта на 15 дней и просил немецкого (!) исправника, чтоб он выслал пятьдесят подвод» туда же «для перевозу сего провианта..., что он и зделал»⁸³. Однако, прибывший на место офицер увидел, что в романском «магазинне» муки осталось только 116 четвертей, и поскольку в наличии не имелось нужного для отпуска количества муки, то провиантмейстер, «при оном магазей-

не находящейся.., ничего дать не хотел». С большим трудом офицеру удалось уговорить своего коллегу отпустить хотя бы 100 четвертей, «грозя ево (!) тем, что он будет во ответе, когда полк будет без провианта»⁹⁴.

В августе 1771 г. для военного госпиталя, который располагался в местечке Бузео «велѣно для больных требовать от здешняго исправника Григораша Хрискоколеу по квитанции, как мяса, так и круп для пищи, а для надобностей вина и уксусу». Однако исправник не выполнил всех требований, а «одно отпустил мясо, а протчее отказался, изъясняя, что он без диванскаго повелѣния давать не может»⁹⁵.

Один из рапортов А. Римского-Корсакова гласил о том, что он «наистрожайше подтвердил всех цынутов исправникам, чтоб неотменно и без всяких отговорок погонщиков апреля к 1-му числу при имянных списках и при смотрителях доставить в провиантское вѣдомство», а также, «чтоб неотменно... подводы с фурами в самоскорѣйшем времени в повеленныя мѣста были отданы»⁹⁶.

Но в Яссы были присланы погонщики лишь из следующих цынутов: Романского, Сучавского, Черновицкого, Ясского (всего: 148 человек); а телеги (подводы) из Орхейского, Текучского и Тутовского (итого: 60 телег). «Из протчих же всѣх цынутов, – отмечалось далее в рапорте, – хотя оные и ближе разстоянием от Яс[с], но присылкою умедлено. И не точию тѣх погонщиков и подвод, но и рапортов, зачем (почему. – А.П.) оные поныне не выставлены в присылке от них нѣтъ»⁹⁷.

Также от «Дивана княжества Молдавского перкалабам» хотинским и старосте черновицкому повелевалось из их цынутов поставить по 15 возов с волами для провоза из Польши амуниции полковником Д. Кантемиром. Для чего «вам предписываем, – говорилось в повелении, – всѣ господа исправники в провозѣ аммуниции чрез цынуты вашему управлению ввѣренныя, должны помянутые возы из своих цынутов, без малѣйшего медлѣния, для перемѣны прибывшим из других давать»⁹⁸.

Бояре Дивана Молдовы по другому случаю докладывали председателю Дивана, что на повеление «назначенное число 2.000 рогатаго скота... собрать из сей земли для раздачи воинскими чинам», путнянские исправники ответили, «что о том и повеления не имеют». Далее члена Дивана объясняли ситуацию, что «медлительство воспоследовало из того, что на исправников наложены многия повеления к исполнению, однако имеем надежду, что по данным о том исправникам строжайшим повелениям» никакой задержки в поставке коров и волов не будет⁹⁹.

В ноябре 1772 г. А. Римский-Корсаков докладывал П. Румянцеву по поводу сбора налогов и статей расхода денег в казну Княжества, и о составлении ведомости по приходу и расходу провианта, фуража и сена. Относительно составления ведомостей, учитывая возможность злоупотреблений со стороны исправников, генерал их «полным наставлением... снабдил и наистрожайше

под неупустительным штрафом повелел все то исполнять самую точною, без всякого упущения и злоупотребления от корыстолюбия и наглостей»¹⁰⁰.

Относительно проведения переписи в Княжестве, а именно: «сколко в каждом цынуте всех селеней и в тех дворов, мазылей, духовнаго и мирскаго звания подданных свободных по особым привелегиям господарских поселенных цыган, и кому оныя принадлежат, равно и кто из них по какому установлению исключены из общенародных повинностей»¹⁰¹.

В целом генерал был недоволен работой исправников и бояр — членов Дивана, которых он постоянно понуждал к выполнению их обязанностей, из-за их, как считал генерал, «свойств издревле вкоренившихся», бояре и исправники, «так... медлительны, неразторопны или лутче сказать ленивы, что я ничего требуемаго от них по неоднократным моим подтверждениям всегда в надлежащѣе время получать, а инова и совсем дождатца не могу, кроме одних (!) обнадеживанѣй день ото дня, далѣе протягающих»¹⁰².

В связи с таким отношением к своим обязанностям, некоторые генералы в других местах Цара Ромыняскэ предоставляли своим подчиненным исключительную власть над исправниками. Так, капитан С. Ильяшенко находясь в местечке Тыргу-Жиу (Олтения) «для понуждения тамошнего ценута исправников в скорѣйшей висилки пров[и]янта, також и по ассигнациям на полки фуража», имел предписание от начальства «за нескорое вистатчение пров[и]янта и фуража показанных исправников содержать под караулом на хлебе и воде»¹⁰³.

В Цара Ромыняскэ даже дошло до того, что российские власти были готовы описать имения непослушных бояр — членов Дивана Валахии, чтобы наложить на них арест или продать с молотка. В одном из рапортов оберпровиантмейстера А. Соколова говорилось о требовании им описи имений «Мунтянского Княжества от Дивана недоброжелательным к росси[й]скому войску боярам»¹⁰⁴. Князь [Михаил] Кантакузино¹⁰⁵ по требованию офицера, «послал к исправникам повелении в цынуторы о сыску тех бояр деревень»¹⁰⁶. Однако из-за отсутствия результата поиска, А. Соколов «не смотря на ево (М. Кантакузино. — *А.П.*) скаски, отобрал...¹⁰⁷ тем недоброжелательным боярам имянной список [и] послал в ценуторы: Рымник, Бузов, Сакуян, Прахов, Яломицу, Ильфов, Дембовицу, Муцель, Аргиш, которые во владении нынѣ России (sic!)»¹⁰⁸, чтобы находящиеся в цинутах российские офицеры и унтер-офицеры, на основании этих списков вместе с исправниками описали имения «тех недоброжелательных бояр»¹⁰⁹.

Назначение и снятие исправников с должностей

Для своевременного выполнения, возложенных на исправников обязанностей, эта должность требовала большого умения выполнять предписания Дивана, учитывая имеющиеся в цинуте ресурсы. Как и при фанариотском режиме должности, связанные с властью были целью для людей, имевших

на первом месте целью обогащение, а не благо своего народа. Поэтому война лишняя раз обнажала алчность тех или иных чиновников, стремящихся к наживе. Но и сами бояре зачастую выдвигали на должность исправников, которые достойно выполняли свой долг, умело маневрируя между российским командованием и населением цинута.

В рапорте российского офицера при Диване Молдовы полковника И. Пашкова фельмаршалу П. Румянцеву шла речь о том, что бояре – члены Дивана просят об утверждении на вакантные должности в Романском цинуте «столника Стефана Которжия (Катаржи. – *А.П.*) и агу Афонасия Ромондана, объявляя, при том, что оные люди достойные и ко управлѣнию той должности способныя»¹¹⁰.

С подобной просьбой, назначить на должность исправников, обращались и другие лица. Так бывшие уже, в свое время, на должностях исправников медельничеры Георгий и Степан Анастасьевы, бывший секретарь господаря Григория III Гики – Дмитрий Ханчерли, отставной капитан дарабантов Афанасий Танас и спатарь Константин Стурза «неотменно» просили об «определении их в цинуты к должностям». Тогда как по объяснению вел вистьерника князя [Михаила] Кантакузино следовало, что на должность исправников назначались лица из числа бояр сроком на один год, которые должны были сменяться другими кандидатами на эту должность¹¹¹. Однако, как показывала практика, некоторые исправники занимали эту должность по 2–3 года подряд¹¹².

Также встречаются косвенные упоминания о тех или иных исправниках. Так, например, в одном документе фигурирует исправник Ясского цинута (или г. Ясс) Юрий Балбалдивон, которому были возвращены волы с телегами и погонщиками волов, взятые для перевозки провианта и фуража¹¹³, а в другом упоминается исправник Тутовского цинута Манолакий Богдан¹¹⁴.

В рапорте А. Римского-Корсакова говорилось о поданном от бояр Дивана Молдовы рапорте «об отрешении в Сорочинском цинуте от исправнического места погарника Дария Донича... и об определении на место ево... ключара Григораша Костакиева». Д. Донич обвинялся боярами «в нерачении и непослушании диванских повелений, а паче в открывшемся от него похищении, продажею для собственного ево корыстолюбия и приготовленного на армию сена», в связи с чем, в департаменте великого логофета было начато следствие¹¹⁵.

В частности, в рапорте бояр Дивана Молдовы генералу А. Римскому-Корсакову о исправнике Сорочинского цинута Дарие Дониче, как уже упоминалось выше, говорилось, что он «ленив во исполнениях всех приказов», в частности «в сене государственном...» и в учреждении почт¹¹⁶. Исполнительных и трудолюбивых чиновников, наоборот, выдвигали на должность исправника или представляли к награждению более высоким званием. Так, бояре Дивана Молдовы просили о награждении за службу новым чином «второго логофета Никулчу, находящегося ныне в правлении в Романском цинуте [в] исправничей должности»¹¹⁷.

Для надлежащего контроля за выполнением требований Дивана (читайте: российского командования) при них были приставлены, специально уполномоченные для этого, российские офицеры. Об это свидетельствует следующий документ, когда офицеров находящихся при Мунтянском Диване и в цинутах, «кроме тех толко, кои находятца у исправления писменных дел» было приказано отпустить в полки. Далее Медер, по случаю наступления сельскохозяйственного сезона, просил, поскольку «ныне не во всех цинутах обер-афицеры находятца, да и без оных в правление земския дела одним исправникам препоручить не можно, от коих и ныне в некоторых цинутах, где не знающия земскаго порядка афицеры состоят, почасту бывает в исполнениях остановка», почему и просил компетентных офицеров в цинутах оставить на прежних должностях, а «не знающих земских дел сменить другими»¹¹⁸.

Абсолютная полнота власти в Княжествах принадлежала исключительно фельдмаршалу П. Румянцеву. Любые попытки назначать и снимать исправников без его ведома решительно пресекались. Так в Крайовском Банате потомок древнего княжеского рода – полковник российской службы князь Д. Кантемир¹¹⁹ отстранил от должности исправника цинута Горж Ионицу Браташана, «опредѣлив на мѣсто его в Горжовской цинут другова, Степана Крайнаря, без всяких его заслуг»¹²⁰. Бригадир А. Медер, по этому поводу, в ордере к Дивану Крайовского Баната указывал, что «опредѣленные исправники, без моего повелѣния, отнюдь отрѣшаемы от должностей и другими перемѣняемы не были, но когда, по каковым-либо, правильным причинам слѣдовать будет, другого исправника опредѣлять»¹²¹. Самому князю Кантемиру Медер напоминал, что в соответствии с ордером Румянцева от 31 декабря 1772 г. за № 1852 правление Крайовскаго Баната остается непосредственно под его руководством, а «если случится вакансия котораго либо из чинов боярских, то выбрать трех из тамошних бояр – кандидатов на парозжое (порожнее, т.е. вакантное. – А.П.) мѣсто и представлять» ему Медеру, который, в свою очередь, докладывал бы Румянцеву для утверждения, почему «не надлежало вам онаго исправника отрѣшать, и другова опредѣлять без моего свидѣния, и особливо без конфирмации его сиятельства»¹²². В заключение бригадир А. Медер приказывал князю Д. Кантемиру «не толко сего исправника возвратить к его должности, но и впредь к таким перемѣнам и опредѣлениям не касатся»¹²³.

Выводы

Исправники играли важную роль в деле управления Княжествами, будучи медиаторами между населением Княжеств и российской военной администрацией. Ожидая прихода российских войск, исправники, как и все остальное население, за исключением фанариотской верхушки были весьма заинтересованы в свержении османского правления, но сама жизнь заставляла их быть осторожными, а когда нужно – изворотливыми.

Злоупотребления, имевшие место со стороны исправников, были неотъемлемой составляющей их деятельности, вытекающей из их положения, что особенно проявилось в годы войны, когда на население были возложены дополнительные повинности. Они заключались в поставке российским войскам сена, фуража, продовольствия, изготовления телег и лодок, содержании почт, а также в поставке волов. В случае отсутствия исправников на местах или недобросовестного выполнения ими своих обязанностей ответственность за выполнение повинностей возлагалась на бояр – членов Диванов.

Случаи саботажа и прямого невыполнения исправниками своих обязанностей, которые имели место во время войны, были связаны не только с целью личной наживы, но и со сложной обстановкой, в которой находились Княжества. Мотивация саботажа не рассматривалась нами из-за отсутствия документов, указывающих на его генезис.

Исходя из сообщений российских военных, в которых речь шла о деятельности исправников, можно условно выделить три группы этих чиновников.

1) Исправники, которые открыто саботировали требования военных по выполнению повинностей, ссылаясь на различные предлоги.

2) Исправники, которые старались найти «золотую середину» между требованиями военных и возможностью выполнения требований, не причиняя особого ущерба населению.

3) Исправники, которые всякими способами старались выполнить повинности по обеспечению российской армии продовольствием, фуражом, сеном, телегами, волами, погонщиками, рабочей силой и т. д.

Четвертую, отдельную, но в те же время проникающую в три упомянутые составляли исправники, которые наживались, используя свое служебное положение.

Злоупотребления имели место и со стороны российских военных, которые попросту пренебрегали нуждами простых крестьян, забирая у них зачистую бесплатно сено и фураж, а также занимая целые села при расположении на зимние квартиры.

Назначение исправников являлось прерогативой российского командования, при окончательном утверждении кандидатур П. Румянцевым. Диваны лишь могли подавать списки кандидатов на эту должность. Однако и это не спасало российскую армию от невыполнения исправниками своих обязанностей.

* * *

В качестве приложения дается документ – «Список, состоящим в Молдавском Княжестве исправникам...», позволяющий оценить историю Молдовы в синхронии по состоянию на 31 декабря 1772 г.¹²⁴ Эвристическая ценность документа, по нашему мнению, ещё будет надлежащим образом оценена коллегами-историками. Документ хранится в Центральном историческом архиве

Украины, г. Киев (сокращённо: ЦГИАК Украины), где отложился в фонде 246, Военно-походная канцелярия генерал-фельдмаршала Петра Александровича Румянцева.

Археографическая обработка документа осуществлена в соответствии с «Методическими рекомендациями...», которые используются при издании документов XVIII века¹²⁵. Текст подается аутентично, стилистика и орфография сохранена, пунктуация уточнена, выносные литеры выделены курсивом, паерки не отображены. Литера «й» проставлялась по смыслу, даже, если она не огласовывалась в документе. В статье и в публикуемом документе пропущенные буквы даются в квадратных скобках [...], а описки акцентированы восклицательным знаком в круглых скобках (!).

СПИСОКЪ,

состоящимъ в Молдавскомъ Княжестве исправникамъ, с показаниємъ, кто в которомъ цынуте и с которого времени находятся исправничей должности

Званіе цынутов	Чины и імена исправниковъ	С которого года находятца
Сочава	погарникъ Иордаки Балашъ (!) вторый комисъ Михайла Стурза второй спитаръ Иордаки Дарій	1770, сентября ----- -----
Нямць	погарникъ Илья Русеть	[1]771, августа
Роман	вторы[й] лагофеть Микулча столникъ Стефан Катаржи	1772, февраля 1772, февраля
Баковъ	погарникъ Костянтинъ Паладій меделничеръ Маколакій (!) Христовергій	1769, октября 1769, декабря
Путна	сулжиярь (!) Никола Русеть столникъ Янкуль Раза	1770, октября 1771, декабря
Текучь	второй спатаръ Георгій Костандаки постелникъ Костантинъ Негре	[1]770, июля 1770, сентября
Коварлуі	второй погарникъ Костентинъ Негре второй комисъ Фотясій	[1]769, июля [1]770 июля
Тутова	погарникъ Алеѣандръ Рышканъ	[1]772, октября
Васлуй	погарникъ Сандуль Майлескуль столникъ Енакій Христовергій	[1]772, февраля [1]772, октября
Фалча	жикничеръ (!) Василій Адамъ погарникъ Янкуль Гречанъ	1771, генваря 1772, февраля

Гречан	капитанъ Стефанъ Будежанъ	1769, августа
Кодру	капитан Радулъ Соколь	1772, февраля
Лапушни	спатаръ Костентинъ Рышканъ	1771, генваря
Оргей	спатаръ Костантинъ Доничъ	1772, июля
Сорока	ключаръ Григорашъ Костакій	1772, июля
	ага Иордаки Балашъ (!)	1771, в ноябре
Хотин	вторый вистіарій Стефан Фармузакій (!)	[1]771, августа
	Костя Кириловичъ	[1]772, мая
Чернеуцы	староста Илья Херескуль	1771, генваря
	погарникъ Имбо	1772, июня
Дорогой	армашъ Николай	1772, марта
	комисъ Василій Еманди	1772, марта
Батушаны	меделничеръ Костентинъ Вырнавъ	1769, октября
	спатаръ Костентинъ Крупинъски	1772, февраля
Херловъ	купаръ Ионица Канано	1771, декабря
	Георгій Луки, армашъ	1772, августа
Карлигатура	столникъ Гаврила Миклескуль	1772, марта
Цынута Яского	банъ Василій Нежель	1769, октября
	погарникъ Костентинъ Паладій	1772, августа
Кимпулунгъ- Сачава	второй погарникъ Иордаки Лазуль	1772, февраля
Кимпулунгъ- Черноуць	Стефанъ Стирче	1770, ноября

Часть скрепы: Корсаков

ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 356, л. 34 и об. Оригинал. Рукопись.

Примечания:

¹ Grigoraș N. *Instituții feudale din Moldova*, București, 1971, 476 p.

² Grigoraș N. *Dregătorii târgurilor moldovenești și atribuțiunile lor până la regulamentul organic*, Iași, 1942, 118 p.

³ Bulat T. G., *Boieriile-slujbe în Țările Române la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui al XIX-lea*, în *Arhivele Basarabiei*, Chișinău, nr. 3, 1932, p. 192-194.

⁴ *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, Coordonatori: Ovid Sachelarie și Nicolae Stoicescu, București, 1988, p. 237-239.

⁵ *Ibidem*, p. 237.

⁶ Ange Bally, *O lucrare de acum un secol despre Basarabia ca ținut moldovenesc*, Ediție îngrijită, studiu, note și comentarii Maria Danilov, București, 2016, p. 163.

⁷ Смотрите подробнее: I. Minea, *Reforma lui Constantin Vodă Mavrocordat*, Iași, 1927.

⁸ В историографии принято административно-территориальную единицу Княжества Молдова именовать *цынудом*, а Цара Ромыняскэ – *жудецем*. Однако в архивных

источниках, на которых основана эта работа, когда речь идет о Молдове, Валахии и её части – Крайовском Банате упоминается лишь *цинут*, как округ находящийся под управлением исправника. Поэтому термин *жудец* мы не используем.

⁹ *Dregătorii cetăților și ținuturilor dintre Prut și Nistru* // Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, *Moldova medievală. Structuri executive, militare și ecleziastice*, Chișinău, 2001, p. 182.

¹⁰ *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, Coordonatori: Ovid Sachelarie și Nicolae Stoicescu, București, 1988, p. 238.

¹¹ Petru Costin, *Cu privire la categoriile de slujitori din Moldova în a doua jumătate a sec. XVIII – începutul sec. XIX*, în *Cohorta, Revista de istorie militară*, nr. 1, 2007, p. 10.

¹² Значение почт во время войны было огромным, т.к. для коммуникации между военным руководством и армейскими частями были задействованы все основные дороги в Княжествах. Часть почт во время войны, согласно архивным документам, обслуживали городские казаки украинских полков Гетманщины.

¹³ *Ibidem*, p. 9-11.

¹⁴ О злоупотреблениях исправников уже после аннексии Бессарабии в 1812 г. Смотрите: Александр Пономарёв, *Приезд Павла Свинына в Бессарабию и создание «Комитета двенадцати» в ноябре 1815 года*, în *Nobilimea basarabeană în epoca reformelor din Imperiul Rus = Bessarabian nobility in the age of reform in the Russian Empire = Бессарабское дворянство в эпоху реформ в Российской Империи (памяти Александра Матвеевича Котруцэ. 1827–1905)*, Coordonator Maria Danilov, Chișinău, 2013, p. 49-63.

¹⁵ V. Tcaci, *Considerații privind poziția populației din Moldova față de războiul ruso-turc din 1768–1774*, în *Revista de istorie a Moldovei*, 1995, nr. 3-4, p. 58-69; în *Analele asociației naționale a tinerilor istorici din Moldova, Revista de istorie*, № 10, 2012, p. 110-129.

¹⁶ V. Tcaci, *Moldova în relațiile politice internaționale (1763–1774)*, Chișinău, 1999, p. 45-58.

¹⁷ В.И.Ткач, *Организация центральных органов русско-молдавской администрации в период русско-турецкой войны 1768–1774 годов*, în *Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма*, Кишинев, 1988, с. 127-134.

¹⁸ Румянцев Пётр Александрович (1725–1796), граф с 1744 г.; президент Малороссийской коллегии в 1764–1786 гг.; генерал-губернатор Малороссии с 1764 г.; во время русско-турецкой войны 1768–1774 гг. главнокомандующий 2-й, а с августа 1769 г. 1-й армией российских войск; генерал-фельдмаршал с 1770 г.; после Кючук-Кайнарджийского мира, в 1775 г. получил почётную приставку к фамилии Задунайский.

¹⁹ Наша ремарка в одной из работ: (тоже по просьбе бояр? – А.П.) оказалась неуместной исходя из данных приведенных В. Ткачём. Смотрите: Александр Пономарёв, *Положение Молдавской Церкви во время русско-турецкой войны 1768–1774 годов*, în *Revista de etnologie și culturologie*, XXII, 2017, p. 75. Сравните: Ткач В.И., *Организация центральных органов русско-молдавской администрации в период русско-турецкой войны 1768-1774 годов*, în *Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма*, Кишинев, 1988, с. 129.

²⁰ Это утверждение, высказанное в историографии советского периода, по нашему мнению, требует уточнения, или даже глубокой проработки. Очевидно, были и другие причины, заставившие молдавский нобилитет «просить» российских генералов возглавить Диван, но в 1987 г. они ещё не могли быть актуализированы молдавскими учёными // *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (XIV – начало XIX)*, Кишинев, 1987. с. 296.

²¹ Там же, с. 293.

²² И.А. Котенко, *Из истории освободительного движения в Молдавии в период русско-турецкой войны 1768–1774 гг.*, în *Ученые записки Тираспольского госпединститута*, Вып. III, Кишинев, 1957, с. 28. Сравните: «двухликому Янису с двумя сердцами и оба фальшивые» // *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (XIV – начало XIX)*, Кишинев, 1987, с. 294.

²³ И.А. Котенко, *Из истории освободительного движения в Молдавии в период русско-турецкой войны 1768–1774 гг.*, în *Ученые записки Тираспольского госпединститута*, Вып. III, Кишинев, 1957, с. 27. См. также: V. Tcaci, *Considerații privind poziția populației din Moldova față de războiul ruso-turc din 1768–1774*, în *Analele asociației naționale a tinerilor istorici din Moldova*, Revista de istorie, nr. 10, 2012, p. 118.

²⁴ А.Н. Петров, *Война России с Турцией и польскими конфедератами, с 1769–1774 гг.*, т. 1, СПб., 1866, с. 152.

²⁵ Л.Е. Семёнова, *Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории)*, М., 2006, с. 318.

²⁶ Там же.

²⁷ *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (XIV – начало XIX)*, Кишинев, 1987, с. 293–294.

²⁸ Дан Хайдарлы, *Молдавия и Крымское ханство (1718–1774)*, în *Stratum plus*, № 6, 2003–2004, с. 294.

²⁹ Там же, с. 295.

³⁰ Там же.

³¹ *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (XIV – начало XIX)*, Кишинев, 1987, с. 290.

³² Высшая военно-гражданская власть в Княжествах принадлежала исключительно генерал-фельдмаршалу Петру Александровичу Румянцеву, которому Екатерина II дала значительные преференции. Все попытки решить более-менее значительные вопросы без утверждения Румянцева пресекались.

³³ С.М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. XIV, т. 27–28, М., 1965, с. 362.

³⁴ Там же.

³⁵ А.Н. Петров, *Война России с Турцией и польскими конфедератами, с 1769–1774 гг.*, т. 1, СПб., 1866, с. 152.

³⁶ *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (XIV – начало XIX)*, Кишинев, 1987, с. 295.

³⁷ *Век Екатерины II. Дела балканские.* /отв. ред. В.Н. Виноградов, М., 2000, с. 135.

³⁸ *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (XIV – начало XIX)*, Кишинев, 1987, с. 296.

³⁹ *Век Екатерины II. Дела балканские.* /отв. ред. В.Н. Виноградов, М., 2000, с. 135. Смотрите также: Л.Е. Семёнова, *Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории)*, М., 2006, с. 319.

⁴⁰ *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (XIV – начало XIX)*, Кишинев, 1987, с. 297.

⁴¹ В.И. Ткач, *Организация центральных органов русско-молдавской администрации в период русско-турецкой войны 1768–1774 годов*, în *Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма*, Кишинев, 1988, с. 130.

⁴² Римский-Корсаков Александр Васильевич (1729–1781), генерал-майор, с июля 1775 г. генерал-поручик; Председатель Дивана Молдовы с марта 1771 по 1774 гг. включительно.

⁴³ ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 437. *Рапорт генерал-майора Александра Римского-Корсакова фельдмаршалу Петру Румянцеву. 17 апреля 1773 г., л. 41.*

⁴⁴ ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 245. *Рапорт полковника Сергея Барзова фельд-маршалу Петру Румянцеву. 25 июля 1771 г., л. 2.*

⁴⁵ Там же, л. 2 об.

⁴⁶ ЦГИАК Украины, ф. 754, оп. 1, д. 1. *Ордер фельмаршала Петра Румянцева генерал-аншефу Николаю Репнину. 14 мая 1771 г., л. 43.*

⁴⁷ ЦГИАК Украины, ф. 756, оп. 1, д. 4. *Рапорт бояр Дивана Молдовы генерал-майору Александру Римскому-Корсакову. 23 ноября 1771 г., л. 99.*

⁴⁸ И.А. Котенко, *Из истории освободительного движения в Молдавии в период русско-турецкой войны 1768–1774 гг.*, în *Ученые записки Тираспольского госпединститута*, вып. III, Кишинев, 1957, с. 40. Сравните: А.Н. Петров, *Война России с Турцией и польскими конфедератами, с 1769–1774 гг.*, т. 1, СПб., 1866, с. 144.

⁴⁹ По этой причине авторы сборника исследований считают заниженными данные переписи 1774 г., например, относительно Кишинэу // Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, *Moldova medievală. Structuri executive, militare și ecleziastice*, Chișinău, 2001, p. 148.

⁵⁰ П.Г. Дмитриев, *Из истории крестьянских движений в Молдавии во второй половине 18 – начале 19 века*, în *Известия Молдавского филиала Академии наук СССР*, №2, 1959, с. 43.

⁵¹ I. Chirtoagă, *Târgurile și cetăți din sud-estul Moldovei (secolul al XIV-lea – începutul secolului al XIX-lea)*, Chișinău, 2004, p. 243.

⁵² ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 245. *Рапорт полковника Ивана Коррета генерал-майору Ивану Шиллингу. 20 декабря 1771 г., л. 4.*

⁵³ Там же.

⁵⁴ Вопрос о положении населения Измаила (в т. ч. мусульманского) и состоянии города в целом в период двух румянцевских войн затрагивается в новейших работах. Смотрите: С.В. Паламарчук, *3 історії міста Ізмаїла (османська доба)*, în *Архіви України*, № 1, 2017, с. 199–202.

⁵⁵ Лорд Кинросс, *Расцвет и упадок Османской империи*, М., 1999, с. 435.

⁵⁶ Ржевский Степан Матвеевич (1732–1782), генерал-майор, после войны 1768–1774 гг. генерал-поручик; Председатель Дивана Молдовы с октября 1770 по март 1771 гг.

⁵⁷ ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 137. *Рапорт генерал-майора Степана Ржевского фельдмаршалу Петру Румянцеву. 14 ноября 1770 г., л. 50.*

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Как уже указывалось выше крупное боярство выехало в Трансильванию. См.: Л.Е. Семёнова, *Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории)*, М., 2006, с. 318.

⁶² ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 245. *Рапорт переводчика Ильи Давидовича генералу Виллиму фон Эссену. декабрь 1771 г., л. 7.*

⁶³ Черноевич Семён Павлович (?–1772), генерал-майор; Председатель Дивана Молдовы в январе–октябре 1770 г.

⁶⁴ ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 160. *Рапорт генерал-майора Семёна Черноевича фельдмаршалу Петру Румянцеву. 18 сентября 1770 г., л. 190.*

⁶⁵ ЦГИАК Украины, ф. 752, оп. 1, д. 12. *Рапорт бригадира Андрея Медера генерал-майору Петру Текелию. 14 марта 1773 г., л. 31.*

⁶⁶ ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 116. *Рапорт генерал-майора Семёна Черновеича фельдмаршалу Петру Румянцеву. 31 августа 1770 г., л. 153.*

⁶⁷ ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 546. *Рапорт генерал-поручика графа [Ивана] Салтыкова фельдмаршалу Петру Румянцеву. 5 февраля 1774 г., л. 197 об.*

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 184. *Рапорт генерал-майора Степана Ржевского фельдмаршалу Петру Румянцеву. 21 февраля 1771 г., л. 96.*

⁷⁰ Там же.

⁷¹ ЦГИАК Украины, ф. 756, оп. 1, д. 6. *Рапорт подпоручика 1-го Московского пехотного полка Дмитрия Крашенинникова генерал-поручику Ивану Дерфельдену. 17 февраля 1772 г., л. 15.*

⁷² Там же, л. 15-15 об.

⁷³ ЦГИАК Украины, ф. 756, оп. 1, д. 8. *Рапорт подпоручика 1-го Московского пехотного полка Дмитрия Крашенинникова генерал-поручику Ивану Дерфельдену. 24 февраля 1772 г., л. 20 об.*

⁷⁴ ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 602. *Рапорт генерал-майора князя [Юрия] Трубецкого фельдмаршалу Петру Румянцеву. 8 марта 1774 г., л. 128.*

⁷⁵ ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 437. *Рапорт генерал-майора Александра Римского-Корсакова фельдмаршалу Петру Румянцеву. 17 апреля 1773 г., л. 35.*

⁷⁶ ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 241. *Рапорт генерал-майора [Павла] Потёмкина фельдмаршалу Петру Румянцеву. 7 декабря 1771 г., л. 8.*

⁷⁷ ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 466. *Рапорт генерал-майора Александра Римского-Корсакова фельдмаршалу Петру Румянцеву. 7 октября 1773 г., л. 161.*

⁷⁸ Там же.

⁷⁹ ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 182. *Рапорт генерал-майора Степана Ржевского фельдмаршалу Петру Румянцеву. 4 марта 1771 г., л. 120.*

⁸⁰ ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 333. *Рапорт бояр Дивана Молдовы генерал-майору Александру Римскому-Корсакову. 10 июня 1772 г., л. 99.*

⁸¹ ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 474. *Доношение полкового старшины Войска Запорожского Семёна Быстрицкого фельдмаршалу Петру Румянцеву. 27 января 1774 г., л. 174.*

⁸² ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 495. *Рапорт полковника Поливанова генерал-поручику Федору Глебову. 25 декабря 1773 г., л. 26.*

⁸³ Там же, л. 26.

⁸⁴ Там же, л. 26 об.

⁸⁵ ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 546. *Рапорт генерал-поручика графа [Ивана] Салтыкова фельдмаршалу Петру Румянцеву. 5 февраля 1774 г., л. 197 об., 236.*

⁸⁶ ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 757. *Рапорт обер-провантмейстера Александра Соколова генерал-майору Виллиму фон Эссену. 22 октября 1771 г., л. 81.*

⁸⁷ Там же.

⁸⁸ М.Н.Богданович, *Походы Румянцева, Потёмкина и Суворова в Турции*, СПб., 1852, с.87.

⁸⁹ Вопрос о соотношении объёмов продовольствия и фуража из «магазинов» с поставленным из цинут, по нашему мнению, довольно актуален и при надлежащем изучении источников может быть освещен положительно.

⁹⁰ ЦГИАК Украины, ф. 757, оп. 1, д. 14. *Циркулярный ордер [командующего 2-й дивизией генерал-поручика Виллима фон Эссена] исправникам всех цинут Мунтенского Княжества. 11 октября [1772 г.], л. 227.*

⁹¹ ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 546. *Рапорт генерал-поручика графа [Ивана] Салтыкова фельдмаршалу Петру Румянцеву. 5 февраля 1774 г., л.197 об., 236.*

⁹² ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 184. *Рапорт полковника Николая Огарёва фельдмаршалу Петру Румянцеву. 13 февраля 1771 г., л. 12 об.*

⁹³ ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, Д. 495. *Рапорт полковника графа [Семёна] Воронцова генерал-майору князю Юрию Трубецкому. 20 декабря 1773 г., л. 32.*

⁹⁴ Там же.

⁹⁵ ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 249. *Рапорт секунд-майора Лярского в Генеральное дежурство. 19 августа 1771 г., л. 34.*

⁹⁶ ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 437. *Рапорт генерал-майора Александра Римского-Корсакова фельдмаршалу Петру Румянцеву. 17 апреля 1773 г., л. 34.*

⁹⁷ Там же, л. 34 об., 41.

⁹⁸ ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 466. *[Повеление] Дивана Молдовы пыркэлабам хотинским и старосте черновицкому. 22 сентября 1773 г., л. 320.*

⁹⁹ ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 449. *Рапорт бояр Дивана Молдовы генерал-майору Александру Римскому-Корсакову. 15 мая 1773 г., л. 308.*

¹⁰⁰ ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 353. *Рапорт генерал-майора Александра Римского-Корсакова фельдмаршалу Петру Румянцеву. 9 ноября 1772 г., л. 157 об.*

¹⁰¹ Там же, л. 157.

¹⁰² Там же, л. 157 об.-158.

¹⁰³ ЦГИАК Украины, ф.752, оп.1, д. 6. *Рапорт капитана Ахтырского гусарского полка Степана Ильяшенко генерал-майору Петру Теккели. 3 января 1773 г., л.19.*

¹⁰⁴ ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 757. *Рапорт обер-провиантмейстера Александра Соколова генерал-майору Виллиму фон Эссену. 18 октября 1771 г., л.79.*

¹⁰⁵ Очевидно речь идёт о Михаиле Кантакузино-Мэгуреану (1723–1793), который в 1755–1772 гг. с перерывами был великим вистиерником в Цара Ромыняскэ. Уточнение д-ра хабилиат, профессора Иона Еремия. В подтверждение этого приводим данные, что одним из шести подписантов документа за март 1772 г. является член Дивана Цара Ромыняскэ (без указания титула) «Михайла Кантагузин» // ЦГИАК Украины, ф.757, оп.1, д. 10. Приказ из Дивана Земли Волоской до исправников цинута Ардиша. март [1772 г.], л.4.

¹⁰⁶ ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 757. *Рапорт обер-провиантмейстера Александра Соколова генерал-майору Виллиму фон Эссену. 18 октября 1771 г., л.79.*

¹⁰⁷ Синтагма «не смотря на ево скаски, отобрал... тем недоброжелательным боярам имянной список» означает, что А. Соколов, несмотря на объяснения князя М. Кантакузино, получил от него именной список недоброжелательных бояр. Смысловые оттенки лексики русского языка XVIII в. претерпели до наших дней известное изменение.

¹⁰⁸ ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 757. *Рапорт обер-провиантмейстера Александра Соколова генерал-майору Виллиму фон Эссену. 18 октября 1771 г., л.79.*

¹⁰⁹ Там же.

¹¹⁰ ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 245. *Рапорт полковника Ивана Пашикова фельдмаршалу Петру Румянцеву. 17 декабря 1771 г., л. 12.*

¹¹¹ ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 356. *Рапорт генерал-майора Александра Римского-Корсакова фельдмаршалу Петру Румянцеву. 31 декабря 1772 г., л. 30.*

¹¹² ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 356. *Список, состоящим в Молдавском Княжестве исправникам, с показанием, кто в котором цинуте и с которого времени*

находяться виправничей должности. 31 декабря 1772 г., л. 34-34 об. См. также этот документ в приложении к настоящей работе.

¹¹³ «взятыя... от княжества Молдавского из Яского дивана для перевозу до назначенных зимовых квартир провианта, фуража... с шестью парными валовыми подводами подводчиков четыре человека, которые по прибытии сюда, сего м[еся]ца 2-го числа, находящемуся здесь, по ту сторону реки Днестра, в местечки Отаки великому ясскому исправнику Юрию Балбалдивону отданы» //ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 599. *Рапорт инженер генерал-майора Семёна Борисова фельдмаршалу Петру Румянцеву. 4 января 1775 г.*, л.51.

¹¹⁴ ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 485. [Сообщение Дивана Молдовы]. *17 марта 1773 г.*, л. 135 об.

¹¹⁵ ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 333. *Рапорт генерал-майора Александра Римского-Корсакова фельдмаршалу Петру Румянцеву. 12 июня 1772 г.*, л. 98.

¹¹⁶ ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 333. *Рапорт бояр Дивана Молдовы генерал-майору Александру Римскому-Корсакову. 10 июня 1772 г.*, л. 99 и об.

¹¹⁷ ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 353. *Рапорт генерал-майора Александра Римского-Корсакова фельдмаршалу Петру Румянцеву. 15 ноября 1772 г.*, л. 166.

¹¹⁸ ЦГИАК Украины, ф. 246, оп. 1, д. 329. *Рапорт бригадира Андрея Медера фельдмаршалу Петру Румянцеву. 23 марта 1772 г.*, л. 1-1 об.

¹¹⁹ Имя полковника князя Дмитрия Кантемира установлено по его послужному списку: ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 338. *Штатное расписание Нижегородского карабинерного полка. 24 августа 1772 г.*, л.262.

¹²⁰ ЦГИАК Украины, ф.751, оп.1, д. 1-а. *Ордер бригадира Андрея Медера полковнику князю [Дмитрию] Кантемиру. 12 октября 1773 г.*, л.78.

¹²¹ Там же. *Ордер бригадира Андрея Медера Дивану Крайовского Баната, 12 октября 1773 г.*, л.77.

¹²² Там же. *Ордер бригадира Андрея Медера полковнику князю [Дмитрию] Кантемиру, 12 октября 1773 г.*, л.78.

¹²³ Там же.

¹²⁴ Датировка по сопроводительному рапорту. Смотрите: ЦГИАК Украины, ф.246, оп.1, д. 356. *Рапорт генерал-майора Александра Римского-Корсакова фельдмаршалу Петру Румянцеву. 31 декабря 1772 г.*, л. 30.

¹²⁵ Любов Гісцова, *Методичні рекомендації по підготовці до видання "Архіву Коша Нової Запорозької Січі"*, Київ, 1992, с. 12-20.

RUDENIA SPIRITUALĂ DIN NĂȘIA DE CUNUNIE ÎN ȚARA MOLDOVEI (sec. XVII – înc. sec. XIX)

Dr. conf. Alina FELEA,

Institutul de Istorie, Chișinău, Republica Moldova

Abstract. The Godfather-Godchild relationship, one of the fundamental institutions in the traditional Romanian communities, «expresses the established relationship between the godfathers (witness to the wedding) and the godchildren, as well as between their direct blood relatives, following the Baptism and / or the Sacrament of the Wedding.» The article will focus on the kinship of the wedding relations (the Godfather-Godchild relationship) in the traditional society of Moldova in XVIIth century – beginning of XIXth century, highlighting the terms that define this kind of kinship: godfather, godmother, godchild; also the rights and obligations of the godparents and godchildren.

Keywords. Spiritual kinship, godfather, godmother, godchild, Moldova

Familia este „un grup care își are originea în căsătorie, fiind alcătuită din soț, soție, copii născuți prin unirea lor (grup căruia i se pot adăuga rudele) pe care îi unesc drepturi și obligații morale, juridice, religioase și sociale. Ca grup social, întemeiat pe alegerea reciprocă a partenerilor maritali cu roluri și statute precise asociate membrilor lui, apoi având aptitudini, țeluri și aspirații comune și asigurând creșterea copiilor”¹. În afară de relații de rudenie de sânge și cele apărute prin intermediul relațiilor de alianță (de cuscrie), rudele pot apărea și „prin intermediul unor ritualuri și acte cu caracter social”, din „nevoia consolidării unei solidarități sociale”². Din punct de vedere antropologic, acest tip de relații de rudenie este numit rudenie fictivă sau pseudorudenie, denumită și cvasirudenie.

Comunitatea tradițională românească, inclusiv cea din Țara Moldovei (sec. XVII – înc. sec. XIX), distingea separat *Rudenia spirituală*, numită în izvoarele timpului „*Rudenie sufletească*”. În această categorie se includ, conform surselor epocii, nășia și înfierea³. În opinia lui V. Scurtu, în Țările Române, formele sub care se prezintă pseudorudenii sunt nășia, generată de împartășirea unor Sacramente ale Bisericii Creștin-Ortodoxe: Botezul și Cununia, și *înfrățirea (de sânge sau de lapte etc.)*⁴. Maria Magdalena Szekely, vorbind de rudenii spirituale, subliniază că nășia și înfrățirea se stabilesc prin ritualuri⁵, adăugând în această categorie și înfierea.

Tematica rudeniei spirituale din nășia de cununie și-a găsit reflecție parțială într-o serie de lucrări valoroase generale, care se referă la obiceiurile și tradițiile din Moldova, la etnologia juridică și direct la relațiile de familie, și doar în câteva studii speciale.

Printre lucrările de referință care au tratat această temă, cu referire la spațiul românesc, menționăm lucrarea lui Vasile Scurtu *Termeni de înrudire în limba româna*, care, analizând terminologia gradelor de rudenie în limba română și proveniența acestora, în baza izvoarelor de epocă, apreciază ponderea legăturilor de rudenie în viața comunității tradiționale românești⁶, făcând referire și la rudenia convențională.

Printre cele mai valoroase lucrări din domeniu se înscrie și cea elaborată de Henri H. Stahl, care prin importanta teorie sociologică creată privind satul românesc, analizează și rudenia spirituală din nașie⁷.

O altă lucrare temeinică este cea a lui Nicolae Constantinescu, intitulată *Relațiile de rudenie în societățile tradiționale*⁸, care analizează înrudirile, inclusiv cea spirituală, în baza unui izvor autentic – folclorul românesc.

Maria Magdalena Szekey în articolul *Structuri de familie în societatea medievală moldovenească*⁹, face o incursiune generală în câteva probleme: familia, consagvinitatea, alianța, înrudirea artificială, solidaritatea, conștiința genealogică, acesta fiind unul dintre puținele studii care abordează tangențial și rudenia spirituală din nașia de cununie în Țara Moldovei.

Un rol important în descrierea obiceiurilor legate de instituția nașiei l-au avut și remarcabilele lucrări din ciclul vieții familiale ale lui S. F. Marian, dar în aceste studii cercetătorul nu s-a axat pe relațiile de rudenie¹⁰, ca și cele ale Elenei D. O. Sevastos¹¹.

În ultimii ani au aparut și câteva lucrări utile în calitate de instrumente de lucru, precum

lucrarea fundamentală a lui Emile Benveniste¹², *Dictionar de etnologie și antropologie*¹³, studiile lui Jean Copans, *Introducere în etnologie V antropologie*¹⁴, care contin substanțiale referințe la relațiile de rudenie, marcând totodata un început în procesul de fixare a terminologiei domeniului.

Un tablou al termenilor care denumesc relațiile de rudenie în trei localități românești cercetate, termenii fiind grupați după modelul rudeniei în „rude prin filiație”, „rude prin alianță”, „rude prin alegere”, „rudenie spirituală”, este lucrarea de referință pentru tot spațiul european – *Etnologia Europei*¹⁵.

Secvențial, subiectul a fost abordat în articolele semnate de Alina Ioana Ciobanel *Raportul termen/relație în structurile de rudenie*¹⁶ și *Relația neam-familie*¹⁷.

Elena-Camelia Zăbavă s-a aplecat asupra modului în care termenii, care denumesc diferite grade de rudenie, se reflectă în antroponimia românească¹⁸, făcând considerații de ordin sociologic și antropologic, și susține că „pentru un nespecialist în antropologie sau sociologie este foarte dificil să facă distincția între relații de rudenie și familie, mai ales că cei doi termeni sunt percepuți ca fiind în foarte strânsă legătură”¹⁹. Autoarea face și unele precizări în legătură cu terminologia înrudirii, menționând că noțiunile *filiație*, *descendență*, *afinitate*, *alianță*, *căsătorie* „conduc la clasificarea relațiilor de rudenie din perspectivă antropologică”²⁰.

Dintre studiile speciale care se referă direct la cercetarea relațiilor de rudenie spirituală, vom remarca articolul lui Henri H. Stahl despre instituția nășiei la români, acesta fiind un studiu de caz din Drăguș²¹.

Viorel Rogoz vorbește despre instituția specifică înrudirii spirituale – nășia, geografic raportată la zona Codrului²².

Ludmila D. Cojocar analizează instituția nășiei la românii din Basarabia, punând accent pe obiceiurile și tradițiile legate de Botez și Cununie²³.

Deși asupra rudeniei spirituale s-au aplecat mai mulți cercetători, totuși fenomenul înrudirilor prin nășia din cununie în Țara Moldovei a fost abordat secvențial. Studiul nostru este orientat, așa după cum rezulta și din titlu, către relațiile de rudenie spirituală din societatea tradițională a Țării Moldovei în perioada sec. XVII – înc. sec. XIX, punându-se accentul pe înrudirile spirituale din nășie în urma săvârșirii Tainei Cununii.

De remarcat este faptul că izvoarele documentare cu referire la relațiile de rudenie spirituală din nășie, în general, și nășia în urma săvârșirii Tainei Cununii în Țara Moldovei în perioada sec. XVII – înc. sec. XIX, în special, sunt puține la număr. Sursele selectate și analizate în prezenta cercetare au fost culese din valoroasele colecții de documente, alcătuite și coordonate de reputabili istorici Nicolae Iorga, Gheorghe Ghibănescu, Ioan Antonovici, Teodor Balan, Aurel Sava, Ioan Caproșu, Demir Dragnev, Larisa Svetlicinai etc. Însumând *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, *Surete și izvoade (documente slavo-române)*, *Documente bârlădene*, *Documente bucovinene*, *Documente privitoare la târgul și ținutul Orheiului*, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, *Moldova în epoca feudalismului*²⁴.

Nășia, una dintre instituțiile fundamentale în comunitățile tradiționale românești, „exprimă raportul stabilit între nași și fini, la fel ca și între consăngenii direcți ai acestora, în urma săvârșirii Tainei Botezului și/sau Tainei Cununii”²⁵. Henri H. Stahl menționa că „[n]ășia capătă deci un caracter de relație permanentă care leagă două grupe familiale între ele, iar sistemul de rudenie spirituală izvorât din nășie ajunge să reglementeze sfere cu mult mai largi și cu totul altfel decât cum prevăd canoanele bisericești, cu privire la botez și cununie”²⁶. În acest context, N. Constantinescu subliniază faptul că în societatea tradițională românească nășia s-a constituit „într-o instituție guvernată de reguli precise, obligatorii pentru toate părțile contractante”²⁷.

Termenii care delimitează acest tip de rudenie spirituală în Țara Moldovei, ca și în întreg spațiul românesc, sunt: *naș/nănaș*, *nașă/nănașă*, *nășie*, *fin*, *fină* (*cu derivatele lor*), *cumătru*, *cumătră*, *cumetrie*.

Prin *naș*, în opinia lui V. Scurtu, se subînțelege cel mai des persoana care asistă la botez (ține copilul în brațe și botează) – *naș de botez* și mai rar cel care cunună pe cineva – *naș de cununie*²⁸. Rudenia din nășie e considerată având un caracter conservativ²⁹. Deși S. Pușcariu susține că rolul unui naș de botez este mai puțin important decât al nunașului/nănașului de cununie³⁰, ne aliniem la opinia lui V. Scurtu, că acest fapt poate fi doar un caz izolat.

Termenul fin /fină definește persoana botezată sau cununată în raport cu nașul/nașa³¹. În unele regiuni, cel ce botează, acela și cunună, prioritate fiind data nașului băiatului³². Cumătru este termenul prin care se adresează părinții copilului botezat către nașul de botez și invers³³, precum și în relațiile, la baza cărora a stat Cununia³⁴.

Damian Bogdan constată că pentru prima dată termenul naș în Țara Moldovei este menționat într-un document din 1615³⁵. În documentul din 1 ianuarie 1647 prin care Dochîța, sora Mânjii uricarului, lasă diată, precum se lasă pe mâna surorii Nastasia, se întâlnește atât termenul *naș*, cât și *nănaș*: „să meargă la *nașu* meu Corlat uricarul să dea partea mea din Văcătești cu tot venitul ce va fi partea mea” pentru grijile postfunerare, iar „de nu va vrea dumnealui *nănașul* să primească să o dea fie cui se va afla acea parte a mea numai să nu mă lase la moartea mea să fiu negrijită”³⁶. Deși nu se concretizează despre care naș este vorba, cel de Botez sau cel de Cununie, considerăm că este vorba de ambii termeni, în acest caz probabil nașul de botez era și cel de cununie, în istoriografie clar subliniindu-se faptul că termenul *nănaș* se aplică pentru nașul de Cununie.

Termenul *nănaș* este pomenit și în actul de vânzare din 15 septembrie 1698 „care parte mi-au cumpărat *nănașul* mieu”³⁷.

După cum am remarcat mai sus, relațiile de rudenie spirituală, se constituiau și prin săvârșirea actului ritualic *Încununarea* (Cununia)³⁸ din cadrul celei de-a șasea Taină a Bisericii, care este Sfânta Taină a Nunții, prin care, „după făgăduința mirelui și a miresei dată în mod liber în fața preotului, li se împărtășește acestora harul dumnezeiesc, care sfințește însoțirea lor după fire, prefăcând-o într-o desăvârșită și curată legătură duhovnicească, într-o unire pe viață, după chipul legăturii dintre Mântuitorul Iisus Hristos și Sfânta Sa Biserică”³⁹. Asemeni celorlalte Sfinte Taine, Taina Nunții se săvârșeste în biserică, cea mai portivită zi fiind considerată a fi cea de duminică, după Sfânta Liturghie, când obștea credincioșilor se află în biserică – casa lui Dumnezeu, fiind un act public la care trebuie să asiste comunitatea, fiind obligatorie prezența martorilor⁴⁰, rolul acesta fiind îndeplinit în special de către nași.

Însăși instituția nașilor de cununie, după cum susține ieromonahul Petru Pruteanu, provine de la obiceiul vechi de a alege niște „martori de onoare” (de obicei, din partea mirelui, fapt care pentru Țara Moldovei remarcă descendența patriliniară, iar în cazul păstrării nașului de botez al bărbatului la cununie și cea virilocală specific societății românești⁴¹) care să-i ajute pe tineri în viață, alături de părinții lor trupești și duhovnicești⁴².

Printre condițiile canonice obligatorii ale nunții creștine ortodoxe este și faptul că mirii, părinții și *nașii trebuie să fie toți ortodocși*, iar nu de altă religie. Biserica recomandă ca „mirii să-și aleagă ca nași o familie de buni creștini ortodocși, mai mari ca vârstă decât ei, care ar putea să-i ajute pe tinerii căsătoriți nu doar în problemele lor materiale, ci în primul rând cele duhovnicești și familiale, fără să se substituie în felul acesta duhovnicului”⁴³. Nașii de cununie trebuie să locuiască cât mai aproape de finii pe care îi cunună, ca să-i poată mai bine supraveghea duhovnicește.

Deși condiția canonică principală era doar că nașul de cununie să fie un bun creștin totuși considerăm că în perioada sec. XVII – înc. sec. XIX pentru Țara Moldovei un mare rol, ca și în cazul nașilor de botez, îl aveau interesele politice combinate cu interese economice/financiare/morale. În perioada cercetată pentru Țara Moldovei constatăm faptul că au fost aleși nași de cununie:

I) *Persoane din afara neamului*. Marii boieri, atât din Țara Moldovei, cât și din Țara Românească, invitau în caltate de nași pentru copiii săi pe domnii țării sau pe alți boieri. În prima categorie pe primul plan apar domnii țării. De exemplu, domnului Țării Moldovei Gaspar Grațiani (1619–1620) a fost nașul de cununie al lui Vasile Lupu⁴⁴. Vorbind despre aceste relații, Miron Costin relatează că nașul n-a ezitat să pedepsească finul, găsindu-l vinovat de pierderea unei sume de bani: „iară pe Vasilie vodă, dându-i pricină că nu dă samă de o sumă de bani a Visteriei, măcar că-i era hinul de cununie, l-au pus în temniță și l-au pus și la muncă⁴⁵”.

În diata lui Gavriil, fost mare logofăt, din 22 noiembrie 1741, pomenindu-se de copii săi, se remarcă faptul că fiul lui din prima căsătorie, Constantin pitarul, s-a căsătorit cu fiica vornicului Manolache, „*cununând Măria sa vodă*”; și pe fiica marelui logofăt, Maria, măritată cu Constantin Donici fost mare medelnicer, la fel „*cununând-o domnia*”⁴⁶.

Altă categorie de nași de cununie o formau boierii. Astfel, Ioniță Canta a cununat pe fiica „stolnicului Ilie Herescu”, dând 137 lei 105 parale și făclii zugrăvite⁴⁷, iar domnița „fiind nună în iulie 1776” a mers „de au pus șlicul la fiica vornicului Toader Canta”⁴⁸.

O altă categorie de nași erau persoanele respectate din comunitatea mirilor. Astfel la sf. sec. XVIII în satul Napadova, ținutul Soroca s-a cununat Maxim, morar, cu Maria, fiica lui Simion, ponomar și „naș le-(a)u fost răposat Ion Ciubotar, tot di acolo”⁴⁹. În 1803 în satul Zagarancea, ținutul Fălești (Iași – *n.a.*) s-a cununat Ileana din satul Vălcineț, ținutul Orhei, cu Stanciul Mocanul din Zagarancea, naș fiindu-le „tot den satul Zăgărancea Ion Dulhescul, careli, iarăși de șas(ă) ane să află dus peste Prut în satul Peperegul den țănu(tul) Neamțului”⁵⁰. În 1806 în satul Susleni, ținutul Orhei, s-a cununat Paraschiva cu Spiridon, iar naș le-a fost „Oxinte Cogălniceanu, tot de acolo”⁵¹.

II) *Rude spirituale* – nașii de botez. Tradiția ca nașa/nașul de botez să fie păstrată și în calitate de nașă/naș de cununie își tage originea din Bizanț⁵². Pentru Țara Moldovei în sec. XVII – înc. sec. XIX se constată cazuri când avea loc împletirea rolurilor de nașă/naș de cununie cu cea de nașă/naș de botez: „Cârma toată a acestei mici ceremonii (cumătria) o are viitoarea nănașă, cumătra lehuzei, care de obicei este nuna cea mare”⁵³ și invers. Acest fapt este remarcat la 20 martie 1677 de către Donosie, feciorul lui Dumitrașco Portărescu din Trebujeni, nepotul Irimii medelnicerul, strănepotul Golăi logofătul, care menționează că nașul său de botez „fiindu-mi dumnealui Andrei pârcălabul de Orhei (Mihuleț – *n.n.*) mii *părinte*”⁵⁴, remarcând rolul de părinte duhovnicesc pentru familie, deoarece „*dumnealui m-au botezat și m-au cununat și multu folos am avut de dumealui*”. Donosie îi dăruiește

părți de baștină și cumpărături în moșia Trebujeni⁵⁵. În acest context, este binevenită precizarea Sfântului Ioan Gură de Aur preciza că „obișnuim să-i numim pe unii ca aceștia (nașii – *n.n.*) *părinți duhovnicești*, ca ei să afle din însăși realitatea faptelor de câtă dragoste părintească trebuie să dea dovadă în învățătura duhovnicească ce o dau (fiilor duhovnicești, adică finilor lor). Căci, dacă este bine să îndrumăm spre râvnirea virtuții pe cei care nu ne-au fost încredințați, cu atât mai mult datori suntem să ne împlinim sarcina față de cel pe care l-am primit ca fiu duhovnicesc. Învățați și voi, nașilor, că dacă veți fi delăsători, nu mică va fi primejdia”⁵⁶.

În același document se subliniază că „au cununat părinții dumneasale (părinții lui Andrei, pârcălabul de Orhei – *n.n.*) pe părinții mei”. Deci este vorba și de o tradiție în comunitate, când fiul nașului botează și/sau cunună fiul finului părinților. La 5 iunie 1679 Andrei Mihuleț, fost pârcălab de Orhei dăruiește mănăstirii Golia părțile de moșie din Trebujeni, de pe Răut, primite de la Donosie, feciorul lui Dumitrașco Portărescu din Trebujeni, menționând „fiindu-i eu *nanaș de botez și de cununie*”⁵⁷.

Documentul de mai sus arată și faptul că prioritate în alegerea nașului de cununie se dădea nașului de botez al băiatului. La fel se întâmplă și în cazul Balașei⁵⁸, fiica Mariei visterniceasa⁵⁹ și a lui Ilie Cantacuzino, care s-a căsătorit în 1709 cu Ștefan, al doilea fiu al lui Constantin Brâncoveanu⁶⁰. Radu Greceanu susține că nunta a avut loc în februarie, iar cununia a făcut-o nașul lui Ștefan – Constantin Cantacuzino stolnicul⁶¹.

III) *Rude cosangvine*. Deși, de obicei, nașii de cununie se alegeau din afara neamului, una dintre condițiile principale fiind statutul de autoritate al acestora în comunitate: „și de nu mai găsește [mirele] din cei ce i-s datori să-l cunune, merge la neamuri de ale lor, la stăpânul moșiei, dacă-i boier veșnic nu un venetic, sau în sfârșit la vreun alt om, ce-i vrednic de treaba asta”, în Țara Moldovei se întâlnesc însă și cazuri când nașii de cununie se aleg din același neam. În scrisoarea vornicului Gavrilă Costache către fiul său Vasilache se conține rugămintea tatălui către fiu de a cununa rudă apropiată: „Iubite fiului meu Vasilache, sănătate poftescu de la milostivul Dumnedzău. Și acea bucurie a lui Pavălu să trimiț(ă) milostivului Dumnedzău, să fie de bine și de sănătate. Noi de aicea, a veni n-avem cumu, că nu ne lasă vreamea, și Vasilcăi încă i-i canu rău la obrazu; ce n-a putea veni să fie la cununie. Ce să-lu cununi tu, cu Catrina, amândoi, și iată că amu trimisu doî postave, și-i dau și partea lui de la Cozmești, care-i la mine zălogu de atâta vreame, și i-oi da și unu copilu de țișanu și o copilă de țișanu. Acestea să-i dai la cununie, și să fiți toți sănătoși”⁶².

Nu pot fi nași de cununie „cei necununați, cei divorțați, cei de altă religie, cei necredincioși și răi, cei desfrânați și cei ce nu vin regulat la biserică în zilele de duminici și sărbători”⁶³.

Elena D. O. Sevastos descrie *procesul de prindere a nașilor de cununie*. Rudele mirilor vin cu colaci la presupușii nași de cununie și în cazul când „gazda primește colacii și mulțumindu-le îi cinstește, zicându-le: bucuros, bucuros, semn că se prind

nuni mari”; iar dacă nu se prind de nuni, „după ce i-a cinstit, își fac gospodarii treabă pe afară ș-apoi nevasta se duce la ladă de scoate [...] un galben sau doi, ca să le acopere cheltuielile, îi semn că nu primește și trebuie să-și caute alt nun. Dar una ca asta se întâmplă foarte rar, căci una din datoriile fiecărui creștin e să facă casă și să creștinească pe cei ce vin cu rugămintele la dânsul”⁶⁴. Comunitatea tradițională privea negativ refuzul de a „onora invitația cununării tinerilor, fără careva motive serioase”⁶⁵.

Un naș putea să aibă mai mulți fini de cununie. Astfel se întâmplă în cazul domnului Țării Moldovei, apoi fiind și domnul Țării Românești, Nicolae Mavrocordat, care a cununat pe „cocoana Roxanda, sora mării sale doamnei, dându-o după Constantin, feciorul lui Andronic de la Țarigrad, pe carile îl făcuse grămătic mare, după aceea și cu boieria agiei l-au cinstit. Cununatu-i-au iar singur măriia-sa cu doamna mării-sale, în biserica domnească, și s-au făcut veselile mare, și frumoasă precum să cade”⁶⁶. Apoi l-a cununat pe Constandin comisul cu Maria, fiica lui Antioh Cantemir: „Fiind logodit și Constandin comisul, feciorul Radului logofăt Dudescu (Radu Dudescu – *n.a.*), cu domnița Maria, fata lui Antiohie-vodă, a domnului moldovenesc ce să află mazălit la Țarigrad, și lăsând tată-său Dudescul la petrecania lui casa lui în mila mării-sale domnului, că așa scria la casa lui, ca să ție cu amândouă minele de măriia-sa Nicolae-vodă, i s-au arătat măriia-sa pe deplin făcător de bine și ca un părinte, și au trimis cu cheltuiala mării-sale de au adus pe domnița lui Antiohie-vodă aicea în București, și le-au făcut nuntă cu multă cinste, cununând-i măriia-sa doamna mării-sale, și după nuntă multă milă și osebită căutare au arătat casei Dudescului, ferindu-o totdeauna de dajdii și de alte supărări”⁶⁷.

Manole Zamfir, fost mare căpitan de Coțmani, l-a cununat pe Andrei Potlog cu Catrina Ursachi, cărora le face danie în 1741⁶⁸, apoi și pe fiica lui Vasile Crăcălia, fiind „*martor la nunta ei*”. A doua cununie este pomenită în contextul unui conflict apărut în 1756 din cauza unei părți de moșie din satul Rohozna, ținutul Cernăuți la care pretindea atât Mihalache Strurza, ginerele lui Varlaam Ursachi, cât și Vasile Crăcălia. În calitate de martor a fost chemat primul fin al lui Manole, Andrei Potlog, șătrarul, care a confirmat că „după nunta fiicei lui Crăcălia a auzit cum cerea de la Manoli partea, iar acesta a zis că a da”. Însă deoarece actele necesare n-au fost întocmite și donația nu se menționa nici în diata lui Manole, câștig de cauză a avut Mihalache Sturza⁶⁹.

Principalele îndatorii ale nașilor de cununie sunt: „Să dea sfaturi creștinești finilor lor, ori de câte ori este nevoie, să-i viziteze regulat; să-i îndrume permanent pe calea credinței, a bisericii și ai buneii rânduiei creștinești; să-i împace când se ivesc neînțelegeri; ...să-i povățuiască întotdeauna cum trebuie să se comporte în casă, pe cale, în societate, ... față de părinți și, mai ales, să-i îndemne să nască copii și să aibă un bun duhovnic”⁷⁰.

Pe lângă îndrumările creștine și susținere morală, și în cazul nașilor de botez, nașii de cununie ofereau și sprijin financiar și material finilor de cununie. În calitate de daruri finilor de cununie se întâlnesc moșii, părți de moșii, robi etc.

Manoli Zamfir, fost mare căpitan de Coțmani, și soția lui Smaranda la 5 noiembrie

1741 întocmește scrisoare la mâna finilor de cununie prin care îi înzestrează: „făcutam scrisoare noastră la mâna hinului Andrei Potlog și a hinii Catrinii soțului Du-sale, fata lui Varlaam Ursachi, jicnicher, că fiind noi mijlocitori de i-am căsătorit și i-am și cununat și având noi a trie parte de sat Rohozna data danie dela Ghiorgghi Ursachi jicnicher, unchiul Catrinii, și plătind și datoriile lui Ghiorgghi Ursachi jicnicher care au cuprinsu doă sute de lei, le-am dat danie și moșie și datoriile toate după moarte noastră lui Andrei și Catrinii”⁷¹. Deci, nașii oferă danie 1/3 din sat.

Constantin Racoviță, domn al Țării Moldovei, dar apoi și al Țării Românești, la 1 septembrie 1750 întărește lui Constantin Sturza, mare stolnic, o bucată de pământ din hotarul târgului Siret, zisă Verpale, și un heleșteu. În acest context, face mențiunea că în diata domnului Țării Nicolae (Mavrocordat?) se arată că în calitate de nănaș de cununie l-a miluit pe Constantin „cu o bucată de pământ mai gios cătră Rudești din hotarul târgului domnesc Sirete cu un heleșteu în pâraul Horaet, care bucată de pământ se întinde dela apa Siretului către apus până la capătul hotarului domnesc”, deoarece „*Măria sa l-a cununat*”⁷².

La 15 iunie 1755 Iordache Cantacuzino, fost mare logofăt, adevărește că l-a cununat pe Duca Sotirovici⁷³, tipograful, acesta căsătorindu-să „în Moldova, noi l-am cununatu” și îi dăruiește țigani⁷⁴.

Nașii își sprijineau finii și în caz că aveau pământuri zălogite. Astfel se întâmplă în cazul lui Toader Bole, fiul lui Andrei Bole, slugă la Ion Palade⁷⁵, vornicul. În Hotarnica moșiilor ce aparțineau marelui vornicul Ion Palade – Tomcești, Tunsăști, Băloșăști, Șărbănești, Negrișești și Suceveni din ținutul Totova, întocmită la 30 noiembrie 1766, se menționa: „slugă la dlui vornic, și *cununându-l dlui*, au făcut milă cu dânsul și i-au dat moșia și poiana⁷⁶ ce era zălogită”⁷⁷.

În societatea tradițională românească relațiile care se stabileau între nași și fini sunt considerate a fi mai puternice decât relațiile consangvine, deoarece din punct de vedere religios prin rudenă spirituală are loc renașterea pentru lumea de dincolo⁷⁸. Cert este faptul că finul/fina, nașul/nașa deveneau rude apropiate.

Ca și în cazul relațiilor de rudenie de sânge sau a celor constituite prin alianță, asupra înrudirilor artificiale se răsfrângeau interdicțiile încheierii căsătoriei⁷⁹ și „la asemenea rudenie legea oprește căsătoria până la a treia sau a patra spiță”⁸⁰. Canoanele bisericești interziceau strict căsătoria între rudele spirituale: „De vreme ce rudenă (înrudirea) cea după suflet este mai mare decât legătura trupurilor, iar noi am aflat că în unele locuri unii primesc copii din sfântul și dăătorul de mântuire botez, și după aceea încheiau însoțire de nuntă (căsătorie) cu mamele văduve ale acelora, orânduim ca, de la (canonul) de față, nimeni să nu mai facă un lucru ca acesta. Iar dacă oarecare ar fi prinși făcând acest lucru, după canonul de față, unii ca aceștia să se lase (depărteze) mai întâi de la această însoțire nelegiuită, iar apoi să fie supuși certărilor (pedepselor) celor pentru desfrânați”. (Canonul 53 Trulan).

În legislația Țării Moldovei astfel de căsătorii erau considerate ilegiteime, intrând în categoria celor *ce face sânge amestecat*. Ele aveau grave consecințe atât pentru făptași (despărțirea, pedeapsa cu moartea, blestemul bisericesc), cât și pentru copii acestora (n-aveau drept la moștenirea averii părinților): „...acela ce face sânge amestecat să se ceartă cu moarte [...]den afară de această [...] mestecătorul de

sânge, încă-l afurisește și biserica... Nunțele ce să vor face dintru sânge amestecat, ce să zice din cuscii sau din seminții ce vor pogori dintr-un sânge sau den cumătrii ce vor fi din sfântul botez, acestea nunte să vor despărți, cum am și mai zis, și nu vor putea acelea obraze dup-ace să să mai căsătorească nice cu alte obraze străine [...] Copiii născuți din mestecătorii cei de sânge, nu vor putea moșteni averea părinților lor”⁸¹. La fel se cataloghează și relația nașilor cu finele, numindu-i preacurvari pe cei: „ce-ș curvăresc ...cu finele lor, acesta se cheamă sânge amestecat, acesta ver fi bărbat, ver muiare cu moarte să se cearte”⁸².

De cele mai dese ori prevederi referitoare la cercetarea relațiilor interzise între cumătri și între nași și fini se întâlnesc în poruncile domnilor Țării Moldovei, stabilindu-se clar că acestea intrau în competența instituțiilor bisericești. Astfel la 20 februarie 1648 Vasile Lupu voievod poruncește ca preoții de mir, călugării, călugărițele, diaconii și țarcovnicii să fie judecați de chiriarhul eparhiei și numai pentru vină de moarte să fie judecați de domn. În contextul acestei porunci se spunea: „Pentru aceea domnia mia poroncescu tuturor împreună boiarilor celor mari și celor mici, părcălabilor și vătășilor de pre la ținuturi, și globnicilor și deșugubinarilor, sau fie cine va fi din slugili domnii meali, sau slugă boerească, sau fie cine va fi, de acmu înaintea toți să știe cum s-a socotit și s-au tocmnit cu svinta pravilă și cu tot svatul domniei miale, cu episcopii să aibă treabă mitropolitul cu toți episcopii al giudeca, iar cu călugări(i) și cu călugărițeli, și cu preuții și cu diaconi(i) mirenești, și cu ț(ă)rcovnicii, ca să aibă treabă a-i giudeca și a-i certa, și a-i globi cineș după deala sa. Pre cei din eparhia mitropolitului să aibă treabă mitropolitul, pre cei din eparhia Romanului ep(i)sc(o)pul de Roman, pre cei din eparhia Radăuților ep(i)sc(o)pul de Radăuți, pre cei din eparhia Hușilor ep(i)sc(o)pul de Huș(i). Altu(l) nime să nu aibă treabă nici cu unii de aceștia ce mai sus scriem, nici cu casele lor, măcar cine ce greș(e)ală va faci. ... Așijdere și (de) cuscii și *de cumătrii* și *de cununii* și *de singe amestecat*, și de aceia ce petrec din afară de (l)eage, după obiceiul creștinescu, pre aceștia pre toți, ca să aibă a certa cu sv(â)nta pravilă, părinții și rugătorii noștri vlădicii ce mai sus scriu cineș eparhia sa, carele ș(i) după deala lui fie în ce loc va fi, ori la oraș, ori în sat domnescu, ori bo(i)erescu, sau călugărescu, sau în slobozie, sau fie în ce sat în ț(a)ra domniei meali, altu nime să nu aibă treabă, a-i giudeca, și a-i certa”⁸³.

La 26 octombrie 1666 Iliaș Alexandru voievod poruncește vătafilor mari, pârcălabilor de la ținuturi, dregătorilor din târguri, globnicilor și deșugubinarilor, ca pe călugări și călugărițe, pe preoții mireni cu casele lor și cu feciorii lor neînșurați și pe năimiții lor să nu-i globească sau să-i judece ei, deoarece pe aceștia îi va judeca Serafim, Episcopul Hușului: „de oameni ce petrec făr(ă) de lege, cum nu să cade *de singe amestecat*, *de cumătrii*, *de cununii* și de alte fărdelețe Și iarăș să aibă a socoti de cum să scrie, de cumătrii, de singi amestecat, oameni ci petrece făr de lege, și necununați, și de alte fărdelețe”⁸⁴.

La 11 februarie 1673 Ștefan Petru Voevod, la fel ca și Iliaș Alexandru, poruncește tuturor boierilor, vătafilor mari, pârcălabilor de ținuturi și dregătorilor de târguri, globnicilor, deșugubinarilor și slugilor boierești de prin târguri și ținuturi,

care învăluiesc pe călugării de la mănăstiri și metohuri, pe poslușnicii lor, pe preoții mirenești și casele lor, să nu globească sau să judece pe cei ce trăiesc în amestec de sânge, trecând aceasta sub jurisdicția Episcopului de Huși: „Iar voi opriți vecinii voștri di prin satele voastre și-i apărați, de nu poate svinția sa părintele și rugătorul nostru Kir Ioan, ep(i)sc(o)pul de Huși a întări leagea lui Dumn(e)zeu și să socotiască în eparhia svinției sale de oamenii ce petrec făr(ă) de leage, *cum nu să cade din singe amestecat de cumătrii, de cununii* și de alte făr(ă)deleage. ... ce cu dânșii să aibă treabă a-i giudeca și a-i învăța și a-i cerceta, carele după deala lui Svinția sa părintele și rugătorul nostru carele mai sus scriem, după cum iaste leagea creștiniască, cu Sv(â)ntaa Pravilă, care vor hi în eparhia svinției sale, și iarăși să aibă a socoti de cum să scrie, *de cumătrie, de singe amestecat*, oameni ce petrec făr(ă) leage, nime să n-aibă treabă a-i opri sau a-i giudeca, ce cu giudețele lui Dumn(e)zeu spre oameni ce vor petrea(ce) fără leage, ca să aibă treabă iar Svinția sa părintele și rugătorul nostru ce mai sus scriem”⁸⁵.

Aceiași poruncă este emisă și de Dumitrașco Cantacuzino Voievod la 22 aprilie 1674: „Iar voi opriți vecinii voștri de prin satele voastre și-i apărați, de nu poate svinția sa părintele și rugătorul nostru kir Sofronie episcopul de Huși, a întări leagea lui Dumn(e)zău și să socotiască în eparhia sv(i)nții sale de oamenii *ce petrecu fără de leage, cum nu să cade din singe amestecat* și *de cumătrie, de cununii*, și de alte fărădelegi”⁸⁶.

Practica continua și în sec. XVIII, fapt ce demonstrează că astfel de încălcări existau. Astfel, în 1746 Ioan Nicolae Mavrocordat Voievod dă carte domnească Episcopului Ierotei pe care îl împuternicește să facă cercetarea călugărilor, călugărițelor, preoților și diaconilor mireni, feciorilor holtei și a fetelor mari, a clerului bisericesc necăsătorit și altele, conform Sfintei Pravile, fiind excluse cazurile de crimă și furt: „și iarăș(i) *să mai cerce pentru cumătrii, ..., și pentru sânge amestecat, ..., și pentru toate care să facu afară din lege și di (î)nvățătura sfintii pravile*, și pe unde s-ar afla greșele ca aceste(a), ori pe la mănăstiri, ori p(r)in sate domnești, ori bo(i)erești, ori călugărești, pre toți să aibă a-i giudeca și a-i certa, și a-i canonisi pe fieștecăre cu sf(ă)nta pravilă, iară alți nime să n-aibă triabă cu unii ca aceștie ce scrie mai sus, nici a-i giudeca, nici a-i globi, nici bo(i)eri, nici ispravnicii de pre la ținuturi, nici părcălăbi, nici șugubinari, nici slugi bo(i)erești, nici nemesneci părcălăbești, ce numai sfinția sa episcopul va ave(a) triabă cu dânșii, de vream că pentru unii ca aceștie poroncește Sf(ă)nta pravilă se nu se giudece cu giudețu mirenescu, ce să se giudece cu giudețu sufletescu”⁸⁷.

La 27 martie 1758 Scarlat Grigorii Ghica Voievod dă carte domnească Episcopului Inochentie al Hușilor și protopopilor prin care îi împuternicește să facă revizia prin ținuturi, poruncindu-le: „Așijdere, să cerce și *pentru cumătrii, și cuscrii și cununii* și pentru cei ce șed necununați, și pentru sânge amestecat, și de toate câte să fac afară din lege, și unde s-a afla vine de greașali ca aceste(a), ori prin sate g(os)p(o)d, ori prin sate boi(e)rești, ori mănăstirești, pre toți să aibă sfinție sa a-i giudeca cu giudețul sfintii pravili, canonindu-i pe fieștecăre după vina greșalii sale, pre carii să-i și certe, iar nu să-i globa(e)ască”⁸⁸.

Același tip de poruncă, pe numele Episcopului Inochentie al Hușilor și protopopilor din eparhia sa emite la 6 aprilie 1760 Ioan Teodor Callimachi Voievod: „Așijdere(a) să cerci și pentru cumătrii și cuscarii și cununii și pentru toate câte să fac afar(ă) din legi și din învățătura sfintei biserici, și undi s-ar afla vină de greșali ca acestea, ori pi la mănăstiri, ori p(r)in sate domnești sau boi(e)rești sau mănăstirești, pre toți să aibă sfinție lor a-i giudeca și a-i cerceta cu giudețul sfintei pravile și să-i canoniască pe fieșticare după vina sa”⁸⁹. Deci, concluzionăm că problema amestecului de sânge era destul de acută, astfel că domnitorii permanent insistau asupra cercetării, depistării și examinării acestor tipuri de încălcări nu numai ale normelor morale ale societății, dar și ale legislației țării.

Interdicțiile au avut și o „extensie dincolo de inșii implicați direct în relație, cuprinzând pe toți consangvinii direcți (frați, surori, copii)”⁹⁰. În acest sens, se interzicea casatoria între toate rudele acestora. Astfel Pravilele stipulau: „Nice nașu-tău, suru-ta sau fratele, nice nașa frate-tău sau soră să se ia, că iaste sânge mestecat”.

Asupra relațiilor între finii aceluiași naș, care la fel deveneau rude spirituale⁹¹, la fel se răspândeau efectele interzicerii căsătoriei. *Îndreptarea Legii* clar stipulează: „Câți se botează de un naș... aceia nu pot unii către alții să se ia”⁹².

Căsătoria unor rude spirituale, și chiar a copiilor acestora, atrăgea, în opinia contemporanilor epocii, pedeapsa Dumnezeiască, mentalitate ce se încadra perfect în segmentul temporal examinat, fiind caracteristică unei societăți profund religioasă.

Termenii de înrudire spirituală au influențat și asupra formării numelor de familie⁹³. E. Zăbava susține că „numele de familie care fac trimitere la un termen de înrudire s-au putut forma fie direct de la un apelativ, fie prin intermediul unei porecle sau al unui supranume. Într-o asemenea situație nu se poate spune cu precizie prin ce filieră un termen de rudenie a devenit nume de familie, cu excepția cazului în care se cunoaște exact istoria numelui respectiv”⁹⁴. În același context, Vasile Scurtu menționează că uneori astfel de termini sunt folosiți și ca termeni de adresare „... prin alunecare de sens, ele își pierd valoarea strict terminologică și, astfel, ajung să se întrebuințeze ca termeni apelativi de respect (cuprinzând de cele mai multe ori o nuanță afectivă)”⁹⁵. Extinderea ariei de întrebuințare a termenilor de înrudire a condus la procesul de individualizare a apelativelor, transferându-le în categoria numelor proprii. Printre nume care provin din termeni ce semnifică rude-nia convențională, documentele semnalează: *Nanul, Fina, Naș, Nașu*⁹⁶. *Cel mai des se întâlnește Nanul*. Un Nanul, fratele lui Vasile Broască, este pomenit într-o carte de judecată din 1619 pentru moșia Ciorna⁹⁷. La 22 septembrie 1766 este menționat Nanul, mare paharnic. La 28 ianuarie 1798 într-un zapis de vânzare este pomenit Enachi Nanul⁹⁸, un țigan Vasile Nanul, amintit în izvodul de acte domnești de țigani ai mănăstirii Sfântului Sava din Iași⁹⁹.

Termenul *Naș* este prezentă în folclorul românesc, proverbele și aforismele românești fiind o dovadă a mentalității populației. Expresiile *A fi nașul cuiva* (a ști să potolească, să facă inofensiv pe cineva; a-i veni cuiva de hac, a învăța pe cineva

mente); *A-și găsi nașul, a dat de nașul său* (a da de o persoană care știe să pună la punct (pe cineva), să strunească (pe cineva)). *Tot nașul își are naș, Orice naș își are nașul* (fiecare găsește pe cineva care să-l pună la punct); *Nașul botează, nașul cutează; Nașa știe, nașa să vie* (despre cel care nu se poate lipsi într-o împrejurare de cineva, care-i cunoaște gândurile și tainele)¹⁰⁰ demonstrează autoritatea nașului, modul acestuia de rezolvare a problemelor în situații conflictuale, dar și demonstrează că societatea apreciază statutul nașului.

Prin rețeaua de rudenii artificiale, care se suprapuneau uneori asupra relațiilor de rudenie cosangvină sau prin alianță, sistemul de relații din Țara Moldovei se încadra în sistemul de rudenie creștină a Europei.

Note:

¹ Definiția familiei propusă de C. Levi Strauss, apud Popescu Neveanu Paul, *Dicționar de psihologie*, București, Editura Albatros, 1978, p. 262.

² A. Bursuc, *O abordare antropologică și semantică a rudeniei*. În: *Analele Universității Constantin Brâncuși din Târgu Jiu*, Seria Litere și Științe Sociale, 2011, 3, p. 105–107.

³ *Cartea Românească de învățătură (1646)*. Ediție critică întocmită de Colectivul pentru Vechiul Drept Românesc al Academiei R.P.R., condus de Andrei Rădulescu, București, 1961.

⁴ V. Scurtu, *Termenii de înrudire în limba română*, București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1966, p. 111, 113.

⁵ Maria Magdalena Szekely, *Structuri de familie în societatea medievală moldovenească*. În: *Arhiva Genealogică*, IV (IX), 1997, 1-2, p. 102.

⁶ Vezi: V. Scurtu, *Termenii de înrudire*.

⁷ Henri H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*. Ediția a doua, revăzută. Vol.2. *Structura internă a satelor devălmașe libere*. Studiu introductiv și ediție îngrijită de P. H. Stahl, București: Cartea Românească, 1998, p. 125-138.

⁸ Nicolae Constantinescu, *Relațiile de rudenie în societățile tradiționale. Reflexe în folclorul românesc*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1987.

⁹ Maria Magdalena Szekely, *op.cit.*

¹⁰ S. F. Marian, *Nunta la români. Studiu istorico-etnografic comparativ*. București, Edițiunea Academiei Române, Tipografia Carol Göbl, 1890, VI+856 p.; Idem, *Înmormântarea la români. Studiu etnografic*, București, Edițiunea Academiei Române, Lito-Tipografia Carol Göbl, 1892, III+593 p.; Idem, *Nașterea la români. Studiu etnografic*, București, Edițiunea Academiei Române, Lito-Tipografia Carol Göbl, 1892, III+441 p. 17.

¹¹ Elena D. O. Sevastos, *Nunta la români. Studiu istorico-etnografic comparativ*, București: Tip. Carol Göbl, 1889.

¹² Emile Benveniste, *Vocabularul institutiilor indo-europene I. Economie, rudenie, societate*, Bucuresti, Editura Paideia, 1999.

¹³ *Dictionar de etnologie si antropologie*. Coord. Pierre Bonte si Michel Izard, Editura Polirom, Iasi, 1999.

¹⁴ Jean Copans, *Introducere în etnologie și antropologie*, Iasi, Polirom, 1999.

¹⁵ Jean Cuisenier, *Etnologia Europei*. Traducere de Marinela Blaj. Prefata de Dumitru Stan, Institutul European, Iasi. 1999.

¹⁶ Alina Ioana Ciobanel, *Raportul termen/relatie în structurile de rudenie*, în *Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brâiloiu»*, serie nouă, tom 3, 1992, pp. 49-54.

¹⁷ Idem, *Relatia neam-familie (Precizări etnologice)*, în *Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brâiloiu»*, serie nouă, tom 4, 1993, pp. 93-99.

¹⁸ Elena-Camelia Zăbavă, *Universul înrudirii reflectat în antroponimie*, în *Numele și numirea. Actele Conferinței Internaționale de Onomastică „Numele și numirea”*. Ediția a II-a: *Onomastica în spațiul public actual*, Cluj-Napoca, Editura Mega, Editura Argonaut, 2013, p. 733-741.

¹⁹ „Antropologia este știința care se ocupă cu studiul relațiilor de rudenie, care structurează societatea într-o rețea de relații, în vreme ce sociologia se focalizează mai mult asupra familiei”. *Ibidem*, p. 734.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Henri H. Stahl, *Rudenia spirituală din nășie la Drăguș*. În: *Sociologie românească*, anul I, nr. 7-9, 1936, p. 25-36.

²² Viorel Rogoz, *Nășia – institutie a înrudirii spirituale în zona Codrului*. În: *Anuarul Arhivei de Folclor*, XV–XVII (1994–1996), p. 287-292.

²³ Ludmila D. Cojocaru, *Instituția nășiei la românii din Basarabia*. În: *PROMEMORIA. Revista Institutului de Istorie Socială*, 2012, Volumul II, nr. 3, p. 55-73; Idem, *Nășia la românii din Basarabia: între autoritatea tradiției și avatarurile modernizării*. În *Cultura populară la români: context istoric și specific cultural*, Nicolae Mihailescu (ed.), Cluj Napoca: Ed. Presa Universitară Clujeană, 2014, p. 215-235; Idem, *Tradiție, economie și ideologie în rudenia spirituală din nășie la românii din Basarabia*. În Conferința «Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare», Chișinău, Moldova, 30–31 mai 2017, manifestare științifică internațională, p. 64-65.

²⁴ *Studii și documente cu privire la istoria românilor*. Vol.6. Partea a II-a. *Cărți domnești, zapise și răvașe*. Tipărite în întregime sau ca regeste și întovărășite cu note explicative de N. Iorga, București, 1904 (în continuare *Studii*); *Surete și izvoade (documente slavo-române)*, publicate de Gh. Ghibănescu, vol.3, Iași, 1907 (în continuare *Surete*); *Documente bărlădene*. Vol.III. Acte de proprietate de ale moșilor Pălădești însoțite de o conducăță și un catastiv cu un hrisov în facsimile și patru hărți de preotul Ioan Antonovici, Bârlad, 1915; *Documente bucovinene*, de Teodor Balan. Vol. 3 (1573–1720), Cernăuți, 1937; *Documente privitoare la târgul și ținutul Orheiului*, publicate cu un studiu introductiv de Aurel V. Sava, București, 1944 (în continuare *Documente Orhei*); *Documente privitoare la istoria orașului Iași*. Vol.9. Acte interne (1791–1795)(în continuare *Documente Iași*) editate de Ioan Caproșu; *Moldova în epoca feudalismului*. Vol.IX, coord. Demir Dragnev, memb. cor. al AȘM, volum alc. de L. Svetlicinai, D. Dragnev și E. Bociarov. Chișinău, 2004 (în continuare *MEF*) și alte volume din aceste colecții.

²⁵ Viorel Rogoz, *Nășia ...*, p. 287-292; Ludmila D. Cojocaru, *Instituția nășiei ...*, p. 55.

²⁶ Henri H. Stahl, *Rudenia spirituală din nășie la Drăguș*, p. 25-36.

²⁷ N. Constantinescu, *Relațiile de rudenie*, p. 88.

²⁸ V. Scurtu, *op.cit.*, p. 239.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ S. Pușcariu, *Etudes de linguistique roumaine*, Cluj-București, 1937, p. 306 apud V. Scurtu, *op.cit.*, p. 239.

³¹ V. Scurtu, *op.cit.*, p. 256.

³² H. Stahl, *Rudenia spirituală*, p. 25-27.

³³ V. Scurtu, *op.cit.*, p. 242.

³⁴ *Ibidem*, p. 249.

³⁵ D. Bogdan, *Glosarul cuvintelor românești din documentele slavo-române*, București, 1946.

³⁶ *Surete și izvoade (documente slavo-române)*, publicate de Gh. Ghibănescu, vol.3, Iași, 1907, p.124-125, nr. 80.

³⁷ *Documente bucovinene*, de Teodor Balan. Vol. 3 (1573–1720), Cernăuți, 1937, p.97, nr. 76.

³⁸ Ieromonah dr. Petru Pruteanu susține: „Slujba Cununiei, avem în vedere ritul sau slujba actuală de binecuvântare a mirilor, prin punerea unor cununi speciale, la începutul însoțirii lor pentru întreaga viață. Această slujbă are o istorie mai nouă și nu reprezintă actul primar de binecuvântare a nunții între creștini. Deci, este impropriu și oarecum greșit să folosim expresia „*Taina Cununiei*”, pentru că „*Taina*” nu se reduce la actul liturgic al încununării mirilor, și nici această încununare nu exprimă plinătatea Tainei Nunții, ci este doar o binecuvântare de început a ei, *Taina* însăși dăinuind și mai departe” – Ieromonah dr. Petru Pruteanu, *Studiu istorico-liturgic asupra Slujbei Cununiei*. Ed. II, 2014, pe www.teologie.net/

³⁹ *Învățătură de credință creștină ortodoxă*. Tipărită cu aprobarea Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române Și cu binecuvântarea și purtarea de grijă Înalt Prea Sfințitului IUSTINIAN Patriarhul României la anul 1952 de Editura Sfintei Arhiepiscopii a Bucureștilor, retipărită în anul 1992 la București, în anul 1993 la Cluj, iar în anul 1996 la Iași. Ediție electronică *APOLOGETICUM 2006*, pe http://www.roeanz.com.au/media/uploads/episcopia/IVATATURA_de_CREDINTA_CRESTINA_ORTODOXA.pdf.

⁴⁰ Михаил Желтов, *Венчание брака*, în *Православная Энциклопедия*, vol. 7, Moscova, 2004, pp. 661–668; Ene Braniște, *Liturgica Specială*, București, Ed. IBMBOR, 2005.

⁴¹ Mai detaliat a se vedea la N.Constantinescu, *op.cit.*, p. 89.

⁴² Ieromonah dr. Pruteanu Petru, *Studiu istorico-liturgic...*, p. 16.

⁴³ *Ibidem*, p. 17.

⁴⁴ Miron Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei de la Aron vodă încoace*, în *Letopiseșul Țării Moldovei*, Chișinău, 1990, p. 154

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Studii...*, Vol. 6. Partea a II-a. *Cărți domnești, zapise și răvașe*. Tipărite în întregime sau ca regeste și întovărășite cu note explicative de N. Iorga, București, 1904, p. 44, în notă.

⁴⁷ *O gospodărie moldovenească la 1777, după socotelile cronicarului Ioniță Canta* de N. Iorga, București, 1928, p. 115.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 115.

⁴⁹ *Arhiva Națională a Republicii Moldova* (în continuare *ANRM*), F. 205, inv. 1, d. 298, f. 2-3.

⁵⁰ *ANRM*, F.205, inv.1, d. 283, f. 1.

⁵¹ *ANRM*, F.205, inv.1, d. 306, f. 1-1v.

⁵² M. Szekely, *op.cit.*, p. 105.

⁵³ A.Lambrior, *Obiceiuri și credințe la români: cumătriile*, în *Convorbiri literare*, 1975, IX, p. 3.

⁵⁴ *Documente Orhei*, p. 138-139, nr. 139.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Cateheze baptismale*, Sibiu, 2003, p. 51.

⁵⁷ *Documente Orhei*, p. 146, nr. 146.

⁵⁸ Balașa a decedat la 23 decembrie 1711 și a fost înmormântată la Mitropolia Târgoviștei, vezi: *Inscripții din bisericile României*. Adunate, adnotate și publicate de N. Iorga. Vol. 1, București, 1905, p. 118-119.

⁵⁹ Fiica lui Miron Costin.

⁶⁰ *Studii...*, Vol. 11. *Cercetări și regeste de N. Iorga*, București, 1906, p. 44, vol. 11, p.80, nr. 144.

⁶¹ Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu*, în *Cronicari munteni*, vol. II. Ediție îngrijită de Mihail Gregorian, București, 1961.

⁶² *Studii...*, vol.16, p.131, nr. IV.

⁶³ Învățătură de credință creștină ortodoxă.

⁶⁴ Elena D. O. Sevastos, *op.cit.*, p. 176.

⁶⁵ Ludmila Cojocaru, *op.cit.*

⁶⁶ Radu Popescu, *Istoriile domniilor Țării Rumânești*, în *Cronicari munteni*, I, ed. M. Gregorian, București, 1961, p. 534.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 535.

⁶⁸ *Documente bucovinene*, vol. 4 (1720–1745), Cernăuți, 1938, p. 193-194.

⁶⁹ *Documente bucovinene*, vol. 5, (1745–1760), Cernăuți, 1939, p. 138-139, nr. 73.

⁷⁰ Arhimandrit Ioanichie Bălan, *Călăuza ortodoxă. În familie și societate*, Cu binecuvîntarea Î. P. S. Daniel Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, Editura Moldovei și Bucovinei, 1993.

⁷¹ *Documente bucovinene*, vol. 4, p. 193-194.

⁷² *Documente bucovinene*, vol. 5, p. 66.

⁷³ La rugămintea lui Iordache Cantacuzino acesta traduce istorii de învățătură din limba greacă în limba română, vezi *Studii...*, vol.5, p.106, nr.136.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ În document Ion Paladi.

⁷⁶ Poiana Vlamnic.

⁷⁷ *Documente bărlădene*, vol. 3, p. 180.

⁷⁸ N. Constantinescu, *op.cit.*, p. 130.

⁷⁹ M. Szekely, *op.cit.*, p. 105.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ *Carte românească de învățătură, 1646*, ediție critică, ed. întocmită de Colectivul de Drept Vechi Românesc, condus de Andrei Rădulescu. București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1961, p. 146.

⁸² *Ibidem*, p. 94.

⁸³ *Documente hușene. Volumul II (1648–1880)*. Volum întocmit de Costin Clit, Iași, Editura PIM, 2014, p. 39-40, nr. 1; *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva istorică centrală a statului. Vol.2: 1621–1652* (în continuare CDM), București, 1959, p. 391, nr. 2004.

⁸⁴ *Documente hușene. Volumul IV (1631–1865)*. Volum întocmit de Costin Clit, Iași, Editura PIM, 2016, p. 49-50, nr. 28; *CDM, vol. 3: 1653–1675*, București, 1968, p. 304, nr. 1400.

⁸⁵ *Documente hușene, vol. II*, p. 52, nr. 15, *CDM, III*, p. 466, nr. 2232.

⁸⁶ *Documente hușene, vol. II*, p. 56, nr. 18; *CDM, III*, p. 491, nr. 2361.

⁸⁷ *Documente hușene, vol. III*, p. 132, nr. 130.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 167-168, nr. 179.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 174, nr. 190.

⁹⁰ N. Constantinescu, *op.cit.*, p. 89.

⁹¹ H. Stahl, *Contribuții*, p. 325-329.

⁹² *Îndreptarea legii (1652)*. Ediție întocmită de Colectivul de Drept Vechi Românesc, condus de Andrei Rădulescu, București, 1962.

⁹³ Elena-Camelia Zăbavă, *Universul înrudirii reflectat în antroponimie*, p. 733-741.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ V. Scurtu, *op. cit.*, p. 340.

⁹⁶ Elena-Camelia Zăbavă, *Universul înrudirii reflectat în antroponimie*, p. 733-741.

⁹⁷ *MEF*, vol. 9, p. 115.

⁹⁸ *Documente Iași*, vol. 9, p. 12.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 385.

¹⁰⁰ G. Zane, *Proverbele românilor*, vol. IV, prefață de G. Dem. Teodorescu, București, Socec, 1898, vol. 4, p. 484.

O CONDICĂ A VISTERIEI ȚĂRII MOLDOVEI DIN PERIOADA RĂZBOIULUI RUSO-TURC 1806–1812 PRIVITOARE LA CĂPITĂNIILE DE MARGINE ȘI SLUJITORII LOR

Tudor CIOBANU,

Institutul de Istorie, Chișinău, Republica Moldova

Abstract. Through this study we propose to publish an Treasury Register of the captains of the boundaries and the nominal list of their footmen, drawn up between 1809 and 1810. This source offers a new perspective about the security system of borders of the Moldova Principality. The localization of the captain's seats reflects the boundary line set at that time. Corroborating with information from other sources, in this study was elucidated the attitude of the Russian Empire towards some country's officials, e.g. hetman.

Keywords. Moldova Principality, capitans of the boundaries, Russian civil and military ruling, Treasury Register, hetman.

Hotarul Țării Moldovei în perioada războiului ruso-turc 1806–1812 a cuprins și teritoriile din nord și sud, care anterior au fost transformate în raia sau erau sub administrarea tătarilor. Administrația militară a intervenit în organizarea și activitatea pazei marginii, în special în cea a căpităniilor așezate pe Nistru. Cu toate că pe granița de est a țării au apărut segmente noi care urmau să fie incluse în sistemul de pază, generalii ruși cereau Divanului reducerea numărului slujitorilor și căpităniilor.

Schimbările survenite în amplasarea căpităniilor de hotar sunt reflectate în catastihul Visteriei „Pentru toți semenii și calarașii...”¹ păstrat în fondurile Serviciului Județean de Arhivă Iași. Primele file cuprind căpităniile de margine și lista nominală a slujitorilor, iar în partea a doua sunt trecute steagurile seimenilor. Prima parte a sursei, care ne interesează în acest demers, cuprinde toate căpităniile de margine, indicând numărul slujitorilor și apartenența administrativă. Listele au fost alcătuite în perioada 1809–1810 și completate ulterior. Un rezumat al condicii îl prezentăm în formă de tabel. Iar pentru a accentua anumite evoluții am inclus și date din alte surse referitoare la acest subiect. Prezentarea rezumativă nu cuprinde și reședințele pazei marginii care au existat în perioada 1772–1808 (vezi tab., p. 254).

În condică sunt înregistrate și unele căpităanii din interiorul țării, care aveau în competență deservirea podurilor și poștelor. Acestea, fiind la intersecția drumurilor principale, asigurau legătura cu târgul Iași, capitala țării. În perioada vizată structurile menționate au fost incluse în sistemul pazei hotarelor. Căpitănia de la Bălți era amplasată în zona în care atestăm a mișcare masivă a populației. Iar căpităniile de la Burdujeni și Ștefănești aveau menirea să securizeze hotarul cu Bucovina, anexată de

către austrieci. O excepție este și Căpitănia Focșani unde avem în calitate de slujitori pe seimeni. Pentru segmentul de graniță cu Țara Românească sursa nu permite o localizare exactă a reședințelor de căpitănie.

Căpităniile de margine și slujitorii săi. 1772–1810

<i>Căpitănie</i>	<i>Ținut</i>	<i>Număr de slujitori</i>				
		<i>1772–1773²</i>	<i>1774</i>	<i>1803³</i>	<i>1808⁴</i>	<i>1810⁵</i>
Cosăuți	Soroca	32	—	114	— ⁶	87
Rașcov	Soroca	12	17	71	—	70
Vasilcău	Soroca	80	2	88	—	60
Bălți	Soroca	70	82 ⁷	33	—	24
Movilău	Soroca	4	80	92	—	71
Criuleni	Orhei	—	— ⁸	127	136	144
Speia	Orhei	—	—	115	120 ⁹	135
Dubăsarii Vechi	Orhei	— ¹⁰	—	114	120	117
Jora	Orhei	35	30 ¹¹	95	96	96
Buțeni	Orhei	1	—	77	96	94
Rezina/ Țăhnauți ¹²	Orhei	—	—	76	81	80
Burdujeni	Suceava	17	—	20	—	18
Ștefănești	Dorohoi	117 ¹³	97 ¹⁴	—	—	18
Plaiul Neamțului/ Bicaz	Neamț	188 ¹⁵	168	99	—	112
Neamț	Neamț	5	—	10	—	6
Trotuș / Oituz	Bacău	—	141 ¹⁶	74	—	74
Comănești	Bacău	—	173 ¹⁷	229 ¹⁸	—	200
Adjiud	Putna	7 ¹⁹	— ²⁰	— ²¹	—	23
Ghiliești (Liești), sat. Vadul Roșcăi	Putna	—	—	—	—	18
Vrance	Putna	—	—	—	—	76
Milcov	Putna	—	—	—	10	
Focșani	Putna	63 ²²	—	—	110	

În cazul ortografierii numelor de familie Avădăanii, Aștefănesii ș.a. de acest fel am preferat să le ortografiem așa cum, considerăm noi, erau în forma inițială: a(l) vădăanii, a(l) Ștefănesii etc. În text am păstrat rusismele sân, sen – fecior, zăt, zet – ginere, brat – frate, prezentând traducea termenilor respectivi la subsol doar în primul caz întâlnit.

Deoarece, de regulă, mai multe persoanele din aceeași localitate erau înscrise în serviciul unei căpitănii întâlnim în rândul slujitorilor purtători ai aceluiași nume. Prin coroborare cu listele nominale din anul 1774 constatăm că numele de familie ale slujitorilor căpităniei Ștefăneștilor, ținutul Dorohoi din 1810 nu se regăsesc printre cele ale poștașilor și podarilor din 1774 pentru această localitate. La fel nu găsim asemănări și cu numele panțarilor din Iubănești puși pentru paza Codrului Herții.

Numele slujitorilor de la Plaiul Neamțului au cele mai multe corespondențe între lista din 1774 și cea din 1810, de peste 50 la sută. Cele mai frecvente fiind Nemțan, Zaiți, Paleu. Pentru Căpitănia Oituz, am identificat mai puține asemenea coincidențe din cauza că în lista din 1774 deseori a fost trecut doar prenumele slujitorilor. Tot aici găsim nume și prenume de origine ungară.

Pentru căpităniile din ținutul Orhei prezența acelorași nume de slujitori în ambele liste este și mai mică. În cazul Criulenilor acest coeficient este de circa 15 la sută fiind reprezentat de familiile Sclifos, Zoletco, Ciorbă, Lupan. Aceiași situație o atestăm și la Dubăsarii Vechi unde am comparat lista birnicilor din 1774 cu cea a călărașilor din 1810. Astăzi în această localitate regăsim majoritatea numelor purtate de păzitorii de margine de la începutul secolului al XIX-lea. Aceleași constatări le facem și în cazul căpităniilor Buțeni, Vasilcău, Cosăuți.

Căpităniile de la munte în perioada 1772–1810 au avut o situație relativ stabilă în comparației cu cele de la Nistru. Din tabelul de mai sus observăm că la marginea de est, pe acest segment cronologic, crește numărul căpităniilor cât și cel al slujitorilor. Unele localități, Dubăsarii Vechi, Țăhnăuți, ținutul Orhei, care au devenit ulterior reședință pentru paza de margine au fost mai înainte stăpânite de familia dregătorului care a deținut Hătmănia. Pe această întindere a hotarului numărul slujitorilor a fost suplimentat cu persoane din alte ținuturi, dar și cu oameni veniți de peste Nistru. În unele cazuri, în lista slujitorilor întâlnim trecute nume de femeie „Tudosăe, vădană” la Vasilcău, „Dochița Buimestru, văduvă” și „Măriuța Floare, văduvă” la Dubăsarii Vechi. Aceste persoane, cel mai probabil, au fost trecute în liste după decesul soțului pentru a păstra privilegiile fiscale pentru familie și pentru a „ține locul” pentru unul dintre feciori.

La sfârșitul condicii, fila 36, este trecută „pecetea” unui locuitor din ținutul Tecuci „om de mijlocu, ochii verzi, păru sur”. Tot acolo este un adaos: „Călărașii de pi la căpitănie ce s-au dat în Basarabie spre paza fânului de pe la stanții.” În care sunt trecuți 7 slujitori de la Căpitănia Criuleni, 6 de la Dubăsarii Vechi, 9 de la Buțeni, 13 de la Speia, 10 de la Rezina, 10 de Jora. Politica administrației militare ruse de a pune în serviciul său tot aparatul administrativ al Țării Moldovei, iar în acest caz Hătmănia poate fi observată pe întreaga perioadă a războiului ruso-turc 1806 – 1812.

Slujitorii moldoveni erau puși și la alte corvezi. Cea mai grea era transportarea soldaților și proviziilor armatei ruse peste Nistru. Proviantul rusesc, adus la Nistru, în fața căpităniilor, de către persoane care obținuseră un contract respectiv de la guvernul rus, era transportat mai departe, după ce paza marginii primea permisiunea Divanului și Hătmăniei.

Sunt cunoscute mai multe adrese către Divan ale acestor contractanți prin care solicitau urgentarea traversării hotarului a transporturilor cu provizii. La 14 septembrie 1808, pe lângă solicitarea de a pune la dispoziție carele necesare, contractanții, care așteptau vis-a-vis de Căpitănia Rașcov, menționează că „cinovnicii ce sânt rânduiți pentru paza marginii, nici cu un chip nu i-au îngăduit să triacă piste Nestru. Întru aceli zili au sosit și pașaporturile strălucitului cniaz, cari îndată s-au și triimis la oamini noștri. Și nici cu acele n-au stătit chip ca să poată treci piste hotar”²³. Marfa s-a aflat

la hotar peste trei săptămâni. În această situație a intervenit serviciul vamal imperial. În raportul său din 22 septembrie 1808 inspectorul vamal Iușnevski scrie Președintelui dianurilor cnejiilor Moldovei și Țării Românești S. Kușnikov că paza marginii Țării Moldove nu are dreptul să pună opreliști la transportarea proviantului peste Nistru²⁴.

O situație asemănătoare a avut loc și la Căpitănia Cosăuți. Pe marginea acestui caz Divanul a cerut de la Isprăvnicia Sorociei informații despre carele „venite a acestui podracic la Cosăuți, ca să triacă în ceia parte să încarce proviant împărătesc de la magazaoa ot Iampole și câte cară, și de au lăsat pe acele cară comanderii marginii ca să triacă în ceia parte să încarce proviant, sau li-au oprit, și câte zile au stătut la mal”²⁵. Petre, stegarul căpităniei Cosăuți, arată că la căpitănie s-au adunat 200 de care. „Însă, neslobozându-să în ceia parte di cătră păzitorii marginii, au șăzut carăle la mal patru zile, pără când au venit alte...”²⁶ Dar și acestora nu li s-a permis trecerea. În răspunsul din 30 septembrie 1808 dregătorii ținutali menționează despre căraușii moldoveni care au refuzat să preia proviantul, învinuindu-l pe reprezentantul contractanților, Șlim (Icăl) Abramovici, că nu respectă înțelegerea ce a avut-o cu ei.

Pentru o mai eficientă gestionare a asigurării cu proviant, administrația militară a desemnat câte un reprezentant (ofițer) la fiecare pod. În cazul defectării podurilor acesta cerea isprăvniceii și căpitanului de margine să demareze lucrări de reparație. De la isprăvnicie informația respectivă ajungea la Divan, care dădea indicațiile necesare administrației ținutale și raporta despre starea lucrurilor președintelui divanurilor. Un asemenea raport, din 4 mai 1809, descrie măsurile întreprinse pentru reparația podului de la Cosăuți: „Și îndată s-au triimis celi mai cu țării poronci cătră ispravnici, ca să de numaidecât, cu ce mai mare grabă, atât parii i nuielele și oamenii lucrători, ci ceri ofițăriul rânduit, cât și tot alt agiutoriu...”²⁷.

În anul următor, 1810, la 26 noiembrie, Divanul raporta președintelui V. I. Krasno-Milașevici că podul de la vadul Cosăuții făcut „pentru trecere proviantului oștenesc s-au stricat cu totul, încât nici pe apă nu să mai poate purta”²⁸. La 30 noiembrie Krasno-Milașevici cere Divanului să aloce sumele necesare pentru reparația sau, chiar, construcția unui pod. Alteori era procurat pe banii Visteriei. Despre o asemenea achiziție veliții boieri îi comunică președintelui Krasno-Milașevici la 18 martie 1822: „, Divanul îngrijindu-se pentru de a putea afla poduri ca să fie spre umblat piste Nistru întru trebuințele oștenești, după cerire ce s-au făcut pentru aceasta și din parte exc(elenței) sale d(omnului) ghenearl maior Ertel...” propune să fie cumpărate două poduri în sumă de 160 de galbeni de la un „jidov din ceea parte”²⁹. Înălții dregători au considerat „că aceste poduri trebuiesc să să așăzi unul la Rașcovu și altul la Soroca, unde sânt și se întâmplă trecători grele piste Nistru”³⁰.

La aceste lucrări de mentenanță paza marginii nu era implicată. La insistența administrației militare Divanul a dat un răspuns clar: „... va fi știut exelenței tale, că el (căpitanul de margine – *n.n.*) asupra lăcuitorilor ținutului nu are nici trebuinți, nici puteri a poronci, fiindcă el esti rânduit de cătră Hătmăanii numai pentru paza marginii, iar la trebile ispravnicilor nu să amestică”³¹. Acest statut al călărașilor nu corespundea necesităților armatei țariste.

Un asemenea caz a avut loc la Căpitănia Criuleni. La 23 aprilie 1810, după ce efectivul militar traversase Nistrul și se îndreptaseră spre locul dislocării, urma să fie transportate și proviziile. Pentru a urgenta trecerea, militarii au cerut podarilor de la Criuleni să le pună la dispoziție podul. Aceștia nu au întreprins nici o acțiune până la dispoziția căpitanului de margine Mihalachi. În decursul timpului până când căpitanul a permis podarilor să transporte proviantul, între un podar și militari s-a iscat o altercație. Cu toate că a permis să acorde ajutorul cerut, după încheierea operațiunii, căpitanul i-a pus pe militari sub arest, eliberându-i după ce au fost puși să mărturisească cele întâmplate³².

Mihalachi a mai avut anterior un incident cu funcționarii ruși. La începutul lunii ianuarie 1809 el a interzis traversarea Nistrului spre Dubăsări a carelor cu nuci și prune ale negustorului Ivan Karamovski. Comisarul Direcției grăniceri a guberniei Herson, asesorul colegial Canano cere președintelui Kușnikov să intervină. Divanul, care a fost însărcinat să clarifice cazul, în raportul său din mai 1809 îl informează pe Kușnikov că cercetarea la fața locului urmează să fie³³.

Prin tendința de a suprima paza marginii de est generalii din fruntea divanurilor încercau să obțină și dividende economice. Ca și în timpul războaielor anterioare cu turcii, ocupând Țările Române Moldova și Valahia, foloseau munca localnicilor pentru întreținerea drumurilor, podurilor de pe traseul armatei, în schimb ofereau acestora scutire fiscală³⁴. Pentru a evita scăderea efectivului birnicilor și a proteja veniturile Visteriei, de unde primeau bani pentru întreținerea armatei țariste dar și a detașamentelor voluntarilor, doreau să completeze numărul plătitorilor de bir din contul călărașilor.

La începutul anului 1812 președintele divanurilor Cnejiilor Moldovei și Țării Românești Vasili Krasno-Milașevici a cerut Divanului să scutească de plata impozitului pe locuitorii localităților Moșna și Cozmești care au fost rânduiți să construiască și să repare podurile din orașul Fălciu. În schimb „s-au luat alte două sate de la ținut Orheiului, anumi Jora și Bățanii, ce au fost slujitori a căpităniilor de margine de la acești două căp(i)t(ă)ni(i), și s-au dat în bir și în havaleli”³⁵. Divanul Moldovei a propus o altă soluție, care, pare să fie o încercare de a reacționa față de lichidarea căpităniilor de pe hotarul de est.

Veliții boieri propun păstrarea Căpităniei de la Jora, care era amplasată strategic la mijlocul hotarului pe Nistru. În schimb propun ridicarea căpităniei de la Speia, care se află în apropiere Căpitănia de la Dubăsarii Vechi. „Însă pentru ca să nu rămâi și Căpitănia Speia cu totul stricată” Divanul propune ca din cei 120 slujitori 100 să fie înscrși în tablele birnicilor, iar la Speia să rămână 20 de slujitori³⁶. În acest fel păstrau căpitănia de la Jora cu 96 de slujitori intactă. Astfel, odată cu desființarea raialei Benderului și aflarea pe teritoriul Basarabiei a armatei țariste Divanul a acceptat desființarea Căpităniei Buțeni, dar a păstrat căpităniile de pe Nistru din ținutul Orhei.

Nici din punct de vedere strategic paza hotarului de est a Țării Molodovei nu reprezenta un obiectiv important pentru ruși. Încă de la sfârșitul secolului al

XVIII-lea Imperiul Rus anexaseră spațiul din stânga Nistrului, și, respectiv avea pe acest segment unități grănicerești proprii. Dar față siguranța hotarului dintre Moldova și Imperiul Habsburgic generalii ruși manifestau un interes deosebit pe parcursul întregii peri-oade de aflare a armatei țariste pe teritoriul Moldovei și Țării Românești, inclusiv și după semnarea păcii de la București.

Desființarea raialei Hotinului și punerea acestei regiuni sub ascultarea administrației moldovenești a dus la apariția unei noi fâșii de graniță dintre Țara Moldovei și Imperiul Austriei. Fără a ține cont că se aflau pe teritoriul altui stat generalii țarului Alexandru I au decis să securizeze zona. În perioada de până la 1812 aici au fost amplasate trupe militare. După semnarea păcii ruso-otomane comandantul armatei dunărene, P. Ciceagov, i-a cerut general-maiorului Harting să organizeze paza acestui sector de graniță. Acesta din urmă dispus să fie înființat un punct de pază în preajma localității Novoselița, de unde se întindea hotarul în dreapta până la localitatea Anut (Onut), pe distanța de 60 verste, și în stânga până la râul Siret, pe 90 verste. Pe întreg parcursul de 150 verste au fost înființate pichete. Pentru a păzi acest tronson de hotar au fost încadrați 30 de cazaci. Pentru întărirea cordonului de cazaci Harting a cerut ispravnicilor ținuturilor Herța și Fălticeni³⁷ să trimită câte 3 oameni călări pentru fiecare pichet. În plus, pârcălabul de Hotin trebuia să trimită în ajutorul cazacilor 30 persoane pentru securizarea sectorului de la Novoselița până la Nistru³⁸. O practică asemănătoare a fost aplicată pe segmentul Bender – Marea Neagră³⁹, iar ulterior, după anexare, și pentru paza hotarelor Basarabiei.

Căpităniile de la hotar cu Imperiul Habsburgic, pe lângă sarcinile tradiționale, conform dispoziției din 2 aprilie 1808 a președintelui divanurilor Prozorovski, aveau obligații și să reținească dezertorii⁴⁰. În această perioadă i-a amployat fenomenul fugii oștenilor ruși peste munți. Imperiul Rus a semnat cu Imperiul Austriei la 26 aprilie o înțelegere pentru extrădarea fugarilor. Persoanele reținute dincolo de Carpați puteau fi transmise autorităților militare ruse prin intermediul pazei marginii. În acest context este menționat căpitanul plaiului Oituzului din ținutul Bacău care a dus sub pază 7 dezertori ruși și pe un oarecare Vlas Balincu, de la hotar până în satul Berești, ținutul Neamț. Deoarece n-au avut nici o înștiințare de la Hătmănie și nu li s-a pus la dispoziție un car, i-au lăsat în sama vornicelului de acolo, care urma să-i ducă în fața Isprăvniceii⁴¹.

Președintele divanurilor S.Kușnikov a cerut explicații Divanului pentru faptul că cei 7 dezertori nu au fost transmiși autorităților militare. Vornicul Constantin Palade, care în august 1808 deținea dregătoria de hatman, în adresa sa către Kușnikov, recunoaște că a greșit în acest caz, dar totodată menționează că a fost o acțiune involuntară cauzată de faptul că era bolnav și că dispoziția redactată în limba rusă a președintelui către Hătmănie a fost tradusă cu anumite erori⁴².

Dezertorii recurgeau la diferite metode pentru a-și ascunde identitatea. Căpitanul Plaiului Neamțului, în mărturia dată la 21 octombrie 1808 în fața egumenului Teofilact de la schitul Hangul, menționează pe un Alexei care purta straie călugărești care nu avea bilet de învoire pentru trecerea hotarului în Imperiul Habsburgic. Având „poronca cinstitului Divan și după paragrafie ce ne-au venit și de la cinstita Hatmanie”⁴³ a cercetat cazul și a constatat că acesta era un dezertor. Un alt specific

al activității căpităniilor dinspre hotarul cu Transilvania era verificarea minuțioasă a mărfurilor exportate, cu scopul stopării celor necesare pentru întreținerea armatei rusești în Moldova, la fel cum s-a procedat și în timpul războaielor ruso-austro-turce din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea⁴⁴.

Paza marginii de pe râul Milcov a fost antrenată în construcția magaziiilor din orașul Focșani pentru proviantul rusesc adus de la Nistru. Către anul 1811 pe această linie de hotar au fost înregistrați 10 călărași⁴⁵.

Relația dintre Hătmănia Moldovei și armata rusă a fost tensionată pe tot parcursul războiului. Divanul și dregătorii hătmăniei formal acceptau să acorde tot sprijinul oștenilor imperiali, dar activau după modelul tradițional. Căpitani de margine, ca și în antebelic, ascultau de hatman. Interesul diferit al generalilor față de căpităniile de la munte și cele de pe Milcov, față de cele de pe Nistru, a determinat și politica promovată de președinții divanurilor față de acestea. Drept consecință asistăm la o încercare de a desființa sistemul de pază a granițelor. Unele căpităanii urmau să fie desființate, o parte din călărași aveau să fie incluși în rândul birnicilor, pentru sporirea contribuabililor, iar cei rămași trebuiau să fie puși în slujba armatei rusești. Sursa publicată mai jos, de rând cu lucrările editate⁴⁶ oferă posibilitatea de a urmări evoluția acestei instituții, cu excepția căpităniilor de pe Nistru care vor fi desființate după anexarea Basarabiei.

Slujitorii Căpităniei Cosăuți, ținutul Soroca.

Filele 1–2.

<i>calăraș</i>	<i>Căpitănie Cosăuți</i>	1	Grigori Părpălac
1	Iosăp Surdul	1	Pahomi Mihai
1	Necolai Elanețchi	1	Grigoraș Călmățui
1	Aleksandru Hatmanțuc	1	Tănasă Călmățui
1	Iacob Toncoveț	1	Grigoraș Gubanchi
1	Alexa Ciubonchi	1	Necolai Beleus
1	Tudosă Ciobanu	1	Toad(e)r Beleus
1	Iacob Ciubotarul	1	Tănasă Ghimpu
1	Iacob Țopa	1	Luchian a(l) popii
1	Andriuța Elanețchi	1	Ioan Amării
1	Mihălachi Păpușoi	1	Ștefan a(l) Mării
1	Filip, sân* morariului	1	Gavril Ciubotariul
1	Petre Andronic	1	Trohin al Mănesăi
1	Maștei Railianu	1	Iacob Tașnecul
1	Ștefan Holban	1	Iosăp Butnariu
1	Vasăli Râșcov	1	Arsăni Drojdii
1	Hrițcu Ciubotarul	1	Petre Covaliu
1	Maștei sân Iacoboai	1	Trohin Năvală
1	David sân Iacoboai	37	
1	Andronachi Lozanul		

*„sân” – rusism, în română – „fiu”

<i>liudi</i>	<i>călăraș</i>	1	Acsânte Tomaciul
37	cei din urmă	1	Matei Butnariul
1	Incule Ciubotarul	1	Tănasă Butnarul
1	Vasâli Mihai	1	Petre Lopatchi
1	Ioan Burciu	1	Iacob Donțilă
1	Vasâli a(l) Ivănesâi	1	Ioan Malanici
1	Lucaș a(l) Ivănesâi	1	Alecsandru Tindiră
1	Iacob a(l) Ivănesâi	1	Chirilă a(l) Cilipoai
1	Vasâli Țurcanu	1	Toad(e)r Scripcarul
1	Dumitru Țurcanu	1	Pavel Leșcu
1	Vasâli a(l) ppopii	1	Maxim Leșcu
1	Toad(e)r Mihăluți	75	
1	Grgoraș Cojocariul		
1	Toad(e)r Bicioc		
1	Toma Bicioc		
1	Tănasă Papănere	<i>liudi</i>	<i>(cei din urmă)</i>
1	Grigoraș Roșca	75	Cei din urmă
1	Ioan Bicioc	1	Trifan Leșcu
1	Alexa Ciobanu	1	Toad(e)r Pânzarul
1	Gheorghe Ciobanu	1	Maxim a(l) Ifenesăi
1	Nechifor Britan	1	Pavel a(l) Filipoai
1	Grigoraș Covali	1	Ursachi Comandat
1	Prodan Ciobotariul	1	Ioan a(l) Agăchiesăi
1	Antohi Hrocia	1	Iacob Lazur
1	Sâtanciul Bejinariu	1	Grigoraș Gușilă
1	Pricopi Rus	1	Anton Comandat
1	Roman Buhilă	1	Dănilă Rus
1	Trohin Leșcu	1	Vasâli Antohi
1	Ioan al Iroftoae	1	Andrii Sămanu
		87	

Slujitorii Căpităniei Vasilcău, ținutul Soroca.

Filele 2^{verso} – 3

<i>liudi</i>	<i>Căpitănie Vasălcău</i>	1	Ioan Prfevschi
<i>calăraș</i>		1	Gavril Stareș
1	Anton Sârbul	1	Mihai Ignat
1	Zaharie Cepurceiu	1	Iftimi Hlehor
1	Ștefan Palamarul	1	Ignat Cojocarul
1	Enachi Pencenchi	1	Vasâli Perdenschii
1	Vasâli Stahii	1	Castand(in) a lui Maței
1	Toma Necelschii	1	Roman Palamar
1	Timofti Flacău	1	Ștefan Maței
		1	Grigoraș Vornicu

1	Mitrofan Vornicu	1	Pintilii Coj(o)car
1	Lare Păscar	1	Sava Conovali
1	Ivan Pascar	1	Grigoraș Cibotarul
1	Toad(e)r Lupul	1	Condrat a(l) Pintiliesăi
1	Stahi Burlac	1	Grigoraș Țurcanu
1	Toad(e)r Trifăuțul	1	Ion Lupul
1	Vasâli Budac	1	Iacob Lupul
1	Leonti Cociagă	1	Gheorghe Ciupurdei
1	Pintili Țiban	1	Pricopi a(l) vădăanii
1	Mihai Hribincă	1	Toad(e)r Stigar
		37	

<i>liudi</i>		1	Stahi a(l) Pățaliasăi
37	cei din urmă	1	Ștefan Burlac
1	Teres	1	Ilie Cioban
1	Iacob Ciubotarul	1	Ilieș Petre
1	Luți Solovei	1	Toma Giulcă
1	Done a(l) Irinii	1	Todosăe, vădană
1	Nistor Necolai	1	Luca Lupul
1	Onofrei Solovei	1	Ion Ciobanu
1	Vasâli Ciobanu	1	Pandeli Burlacul
1	Vasâli Brahuț	1	Ion Tudurianu
1	Ștefan Butnarul	1	Grigori Ernilă
1	Vasâli Tudurianu	1	Gavril Lungul
1	Nicolai Ciomagă	60	

Slujitorii Căpităniei Bălților.

Fila 3^{verso}

<i>liudi</i>	<i>Căpătănie Bălților</i>	1	Toad(e)r Durni
<i>calăraș</i>		1	Ion Rusanoțchi
1	Chiriac cel bătrân	1	Ion al stigarului
1	Vasâli Barbul	1	Gheorghe Cordunianu
1	Ioan Barbul	1	Pavel Alăgică
1	Timoftei Sămonii	1	Ion Spătarul
1	Dumitru lui Chiriac	1	Ion Culecă
1	Acsânte Culecă	1	Irimie
1	Sămion Zmău	1	Tricu Lexii
1	Ștefan Zmău	1	Ion Bocăncă
1	Timoftei Chior	1	Sămion Tache
1	Gheorghe Chipocuți	1	Ioan Slănină
1	Enache a lui Chiriac	1	Petre Rus
		24	

Slujitorii Căpitaniei Rașcov.

Filele 4–4^{verso}

<i>liudi</i>	<i>Căpătănie Rașcovul</i>	<i>liudi</i>	
<i>calăraș</i>		38	cei din urmă
1	Toad(e)r Ciobanu	1	Toad(e)r zăt** Sticioai
1	Niți a(l) vădanii	1	Stahi sân Rus
1	Toad(e)r Ciorici	1	Ion Manoli
1	Chirilă Cojocarul	1	Luca Hoștenari
1	Timofti Ciorici	1	Dumitru Surdul
1	Toad(e)r Tiho	1	Apostul Ciobotarul
1	Istrate a(l) vădanii	1	Dămian Hariton
1	Ignat Ciobanu	1	Ilie Ciole
1	Ocsânti Surduche	1	Trohin Butne
1	Sămon Rus	1	Toader Bărbieri
1	Gheorghiți al Cătrin(ei)	1	Andrii Blândă
1	Gheorghiți Cojocar	1	Ioan Mămăligă
1	Ioniți Cojocar	1	Ion al Roșcii
1	Sămion Ciobotar	1	Pricopi Știrbina
1	Miron Sfeclă	1	Chirică Stihi
1	Macare Harabagiu	1	Ion a(l) rusului
1	Pricopi Hoștenari	1	Niți Stihi, fugit*
1	Maxim Părul	1	Andrei Ochincă
1	Vlasă Herariu	1	Toma Ciubotarul
1	Ion Casapciuc	1	Iacob Teslari
1	Vasâli Rus	1	Manolachi Giurgiu
1	Grigoraș Toma	1	Ion Leopca
1	Costandin Dumitrașcu(u)	1	Pricopi Bălănuț
1	Mihai Ciobotarul	1	Toad(e)r Ciobotarul
1	Dănilă Ciobotarul	1	Parfeni Tiho
1	Dănilă Găiucianu	1	Toad(e)r Ariton
1	Alexandru Blândă	1	Pavel Ciubotarul
1	Timofti Bălănuț	1	Roman Voicu
1	Toad(e)r Ochincă	1	Isac Stegarul
1	Macsân a(l) babii	1	Timofti Stegar
1	Andrii al Chiții	1	Dumitru Stegari
1	Petre sân Surdu	69	
1	Macsâm Haidău	1	Necolai Gole
1	Ștefan Hondre, fugit*	70	
1	Luchian Rus		
1	Ion Stihi		
1	Maței Hondre		
1	Stahi Corne		
38			

*Termenul „fugit” este scris cu altă cerneală.

**„zăt” – rusism, în română – „ginere”.

***Slujitorii Căpităniei Burdujenii,
ținutul Suceava.
Fila 5.***

*liudi Căpătănie
calăraș Burdujăni*

1	Ștefan Goian
1	Andrii Humeniuc
1	Arsăni Morărescu
1	Vasâli a(l) babii
1	Grigori Digiratul
1	Ioan Știrbeț
1	Miron Morărescu
1	Toader a(l) Iuroai
1	Vasâli Știrbăț
1	Grigori Morărescu
1	Dumitru Ionesi
1	Vasâli Jitari
1	Ioniță Glace
1	Petre (al)Ioroai
1	Alexa Prisăcar
1	Andrii a(l) vādani
1	Filip Țiprigan
1	Costandin a(l) zugrăviții
18	

***Slujitorii Căpităniei Ștefănești,
ținutul Hârlău.
Fila 5^{verso}.***

*liudi Căpătănie
calăraș Ștefăneștilor*

1	Lupul Chihai
1	Vasâli a(l) babii
1	Mihălachi Tătar
1	Ștefan Tălpălaru
1	Timoști Cociorvă
1	Toad(e)r Chihai
1	Grigori Căciulădeoai
1	Vasâli Odagiu
1	Lionte Burcă
1	Ioan Loghin
1	Ioan a(l) lăptăriții
1	Ștefan Tătătăruc, chihai
1	Tudosă Ciobotarul
1	Toma Săghiuiți
1	Gheorghe Săghiuiți
1	Gheorghe Mititelu
1	Postalachi Moșniag
1	Sofroni Panțir
18	

***Slujitorii Căpităniei Movilău, ținutul Hârlău.
Filele 6–6^{verso}.***

*liudi Căpătănie
calăraș Movilău*

1	Pavăl sân Donțul
1	Nițul Onofrei
1	Pintilei Mămăligă
1	Alexa Ciobanu
1	Ivan Cașarg
1	Ostahi Bejan
1	Petre Bejan
1	Foca
1	Ioan Miron
1	Tănas Rus
1	Sava Tutunarul

1	Ivan Vezăteu
1	Sămion Cazmic
1	Ivan Cazmic
1	Dănilă Cozmic
1	Timco Rus
1	Mihălachi Moșniag
1	Maștei Mihălache
1	Pricopi, zet Mihălachi
1	Roman Vodă
1	Trohin Groapă
1	Ioan Groapă
1	Petre Groapă
1	Ioan Scripcariu

1	Mihai Pânzarul	1	Pascal Moscalu
1	Toad(e)r Răileanu	1	Dumitru Cibotarul
1	Leonte Paşa	1	Ioniţi Pungă
1	Sămion Hâncul	1	Iova, zet Băsăi
1	Ion Filip	1	Ioniţi Bosăi
1	Grigori Tutunarul	1	Timofte Maţoian
1	Dumitru Cutruţi	1	Sămion Cârnu
1	Sămion Țopa	1	Ștefănică Mălanca
1	Ștefan Prosac	1	Tănasă cel bătrân
1	Trohin Rus	1	Lupul Bălan
1	Ioncu Bejinar	1	Alecsa cel bătrân
1	Petre Rus	1	Ioan Bârnoz
1	Petre Țărigrădeanu	1	Vasăli Grozavă
37		1	Trohin Colac
<i>liudi</i>		1	Grigoraș Țigui
37	cei din urmă	1	Nechita Hârjău
1	Vasăli Pădure	1	Ioniţi Sajin
1	Anastasă Pădure	1	Ștefan Gros
1	Vasăli Crăcană	1	Vasăli Croitoriu
1	Ioniţi Cuciuravă	1	Ioan Anastasă
1	Ilie Cuciuravă	1	Dănilă a(l) popii
1	Andrii Țopa	1	Sămion Brebă
1	Ioan, zet Pădure	1	Mihălachi Brăducianu
1	Miron, sân Necolai	1	Ursăchioai, vădana
1	Andrii Căcărăzanu	71	Bălăniaș, vădană

Slujitorii Căpităniei Criuleni, ținutul Hârleu.

Filele 7–8^{verso}.

<i>liudi</i>	<i>Căpătănie</i>	1	Chirică Ciobotarul
<i>calăraș</i>	<i>Crăuleni</i>	1	Gavriil Vătămanu
1	Chirică Sclifos	1	Ilie Sămonu
1	Toma Zolotcă	1	Oxinte Răulețe
1	Vasăli Ermurachie	1	Dumitrașcu
1	Nestor Ciorbă	1	Petre Mihăilă
1	Arperte Ciorbă	1	Leonte Sclifos
1	Lupu Rapce	1	Toad(e)r Doibani
1	Matei Platon	1	Ioan Lupanul
1	Ioan Druhuș	1	Grigoraș Verdeș
1	Vasăli Samoilă	1	Gheorghe Croitoriu
1	Gheorghe Eșanu	1	Samoilă Antohi
1	Pavel Mihăilă	1	Zamfir Zoletco

1 Sămion Huzun
 1 Miron Panuți
 1 Ioan Huzun
 1 Iosăp Zolotco
 1 Mihăilă Zolotco
 1 Toad(e)r Zolotco
 1 Grigorie Samuil
 1 Dimitrie Răulețe
 1 Luchian Sămon
 1 Vasăli Moisaî
 1 Ioan Carp

35

calăraș

35 cei din urmă
 1 Pavăl Zolotco
 1 Ștefan Sămon
 1 Miron Ghermurache
 1 Toma Grecul
 1 Ioan Solonari
 1 Alexii Sămonu
 1 Lupul Ciorbă
 1 Năstasă Rapce
 1 Niți Drăganu
 1 Matei Zolotco
 1 Larie
 1 Pavăl Postoroancă
 1 Mihălache Răuleți
 1 Pavăl Sclifos
 1 Ioan Necolai
 1 Vasăli Sclifos
 1 Ioan Canai
 1 Tănasă Doiboi
 1 Andrii Pălămari
 1 Ioan Lozovanu
 1 Petre Druhuș
 1 Dămian
 1 Tudosă Manolache
 1 Ioan Sârbul
 1 Manolachi Sclifos
 1 Gheorghe a(l) Dăncuții
 1 Toad(e)r Hușanu

1 Ifrim Sclifos
 1 Grigoraș Șărpili
 1 Ioan Hănganu
 1 Gavril Manolachi
 1 Pintilei a(l) babii
 1 Ștefan Sclifos
 1 Toader a(l) Iftimii
 1 Năstasă Răbeje
 1 Vasăli Pleșca
 1 Matei Palamari

72

liudi

72 (cei din urmă)
 1 Gheorghe Lupanu
 1 Andrii Lupanu
 1 Toad(e)r Sclifos
 1 Sămion Țurcanu
 1 Iacob Sămonu
 1 Gligorie Cerbul
 1 Ștefan Chiperi
 1 Vasăli Rapce
 1 Necolai Hulub
 1 Iacob Rus
 1 Ștefan Hanganu
 1 Lupul Cojocar
 1 Grigori Laret
 1 Ion Șărbul
 1 Toad(e)r Tudosă
 1 Nanie Zolotco

88

liudi

1 Guber
 1 Ion Codrianu
 1 Ștefan Gorii
 1 Petre Țăranu
 1 Alecsandru Lupașcu
 1 Sămion Berihoi
 1 Costandin Boșcănianul
 1 Gherasâm Alexii

1	Costandache	1	Andrii Căuia
1	Stahi Istrati	1	Grigorie Meleca
1	Gheorghe Popa	1	Irimie Damaschin
1	Ilie Lupașcul	1	Andrei Morariu
1	Iacob Leonte	1	Vasâli Căuia
1	Pavăl Istrate	1	Pintilei Coțofană
1	Costandin Domentii	1	Ioan Damaschin
1	Anton Alexii	1	Marieș Bulgarul
1	Gavril Lupașcu	1	Grigorie Ciubuc
1	Vasâli Leonte	1	Vasâli Donii
1	Postică a(l) Dăncuții	1	Lupu Țurcanu
107		1	Ion Dosca
		1	Niți Sandul
		1	Gheorghe Cojocarul
		1	Darie Bacotă
<i>liudi</i>		1	Leonte Țăranu
107	cei din urmă	1	Vasâli Ciubuc
1	Irimie Verdiș	1	Ioan Gorii
1	Alecsandru Arsăanii	1	Grigori Ciobotaru
1	Dumitru Ciobanu	1	Lefter
1	Necolai Stahi	1	Grigoraș Ștefan
1	Andrii Trepăduș	1	Alecsandru Butnaru
1	Voicul Cojocarul	1	Toader Ciobanu
1	Ioan Coțofană	1	Ștefan Popa
1	Tudos Istrate	1	Ioan Boșcănian
1	Grigori Domete	1	Niți Ciubucu
1	Ștefan Donii	144	
1	Manolachi Burlacul		

Slujitorii Căpităniei Plaiul Neamțului.

Filele 9–10^{verso}.

<i>liudi</i>	<i>Căpătănie Plaiul</i>	1	Dumitru Chinde
<i>calăraș</i>	<i>Niamțului</i>	1	Toad(e)r Manea
1	Sămion Paleu	1	Iacob Lungul
1	Vasâli Paleu	1	Gavril Roadă
1	Toader a(l) babii	1	Toad(e)r Roadă
1	Sămion Ungurianu	1	Grigori Chinde
1	Ion Năforianu	1	Gavril Micul
1	Iacob Târniceri	1	Gheorghe Cojocari
1	Gheorghe Târniceri	1	Toad(e)r Răcarul
1	Dimitrul Micul	1	Toad(e)r Micul
1	Andraș Chinde	1	Grigori Micul
1	Crăciun Chinde	1	Andrieș Micul
1	Niți Chinde	1	Sămion Chinde

1 Petre Cibotarul
 1 Vasâli Țăpuncă
 1 Necolai Manea
 1 Andrieș Afrăsânii
 1 Neculai a lui Pabău
 1 Ion Sălăgianu
 1 Pavăl Cojocariu
 1 Gheorghe Ohiană
 1 Ioan Roadă
 33

liudi

33 cei din urmă
 1 Vasâli Zaiți
 1 Toader Harpa
 1 Lupu Harpa
 1 Dimitru Florian
 1 Sămion Crușitu
 1 Toma Crușitu
 1 Toader a(l) Lupului
 1 Gheorghe Crușitul
 1 Ioniți Chinde
 1 Gheorghe cel mare
 1 Mihailă Chinde
 1 Ioniți Boatcă
 1 Ioan Șone
 1 Petre Onică
 1 Andrieș Zaiți
 1 Neculai Zaiți
 1 Ioniți Zaiți
 1 Gheorghe Zaiți
 1 Dumitru Ungurianu
 1 Andrii Bobul
 1 Niți Grăbince
 1 Ioan Grăbince
 1 Gheorghe Gros
 1 Iliucă Grăbince
 1 Toad(e)r Sohianu
 1 Sămion Săhianu
 1 Vasâli Grăbince
 1 Nechita Antohi
 1 Sămion Crăciun
 1 Niți Crăciun
 1 Gavril Zaiți
 1 Sămion Zaiți

1 Andrieș Zaiți
 1 Pavăl Grăbince
 1 Necolai Grăbince
 1 Gavril Nemțanu
 69

liudi

33 cei din urmă
 1 Ioan Pator
 1 Ilie Nemțanu
 1 Gheorghe Bădacă
 1 Gavril Budacă
 1 Drăgoi Nemțanul
 1 Gheorghe Drăgoi
 1 Vasâli Păișor
 1 Gheorghe Ungurianu
 1 Istrate Șărbanu
 1 Necolai Nemțanul
 1 Todirel Nemțanul
 1 Sămion Nemțanu
 1 Vasâli a(l) Gligăi
 1 Gligore Dabija
 1 Mihailă Palău
 1 Alecsandru Mrejăr
 1 Petre Mrejăr
 1 Nistor Gliga
 1 Ilie Paleu
 1 Gavril Gliga
 1 Vasâli Palău
 1 Gheorghe Paleu
 1 Necolai a(l) babii
 1 Ion Verdeș
 1 Toma Curcă
 1 Vasâli Gliga
 1 Gavril Paleu
 1 Gligori Bejan
 1 Dumitru Bejan
 1 Vasâli Bejan
 1 Vasâli Son
 1 Toad(e)r Strâmbu
 1 Petre Nemțanu
 1 Ioan Țintilă
 1 Gavril Merlă
 1 Costand(i)n Gliga
 105

<i>liudi</i>		1	Mihai Bolhan
105	Cei din urmă	1	Gligori Turie
1	Andrieș Grăbince	1	Toma Talpă
1	Niți Nemțanu	1	Niță Crușitul
1	Gheorghe a(l) Sonoaii	112	

Slujitorii Căpităniei Agiud, ținutul Putna.

Fila 11.

<i>Calăraș, Căpătănie</i>		1	Gheorghii Chitic
<i>liudi Agiudului</i>		1	Istrati Plutaș
1	Gheorghe Puțanu	1	Ionașc(u) Muntianu
1	Negoii Cobur	1	Grigoraș Ochiiiană
1	Ion Mititel	1	Rad(u) Girgătoai
1	Gheorghe Ruginic	1	Ștefan Bratul
1	Ioniți Furnică	1	Stan Rotari
1	Dumitru Milu	1	Dumitrașcu, sân vădana
1	Danul Uncheș	1	Ioan Ochiana
1	Dragul Ciauș	1	Stroi Podari
1	Manu Ciauș	1	Ion Olar
1	Milu Moșniag	1	Apostul Trifescul
1	Necolai Olarul	23	

Slujitorii Căpităniei Speia, ținutul Orhei.

*Filele 11^{verso} – 15^{verso} *.*

<i>liudi Căpătănie</i>		1	Vasâli Chirică
<i>calăraș Speia</i>		1	Ștefan Plămădială
1	Alestari	1	Toad(e)r Crețul
1	Antohei Budiștianu	1	Lupul Hâncul
1	Vasâli Budiștianu	1	Gavril Mungiu
1	Timofti a(l) Savii	1	Vârlan Timofti
1	Aftimi Abrocii	1	Codre Timofti
1	Toad(e)r Timofti	1	Sofronii Drojdii
1	Toad(e)r Abrocii	1	Isai Plămădială
1	Costand(i)n a(l) Savii	1	Ștefan
1	Ioniți Chirică	1	Agachi Budiștianu
1	Nistor Timofti	1	Nistor a(l) Tănăsoai
1	Mihalache Chirică	1	Sava Sariul
1	Necolai Plămădială	1	Necolai Chirică
1	Grigoraș Plămădială	1	Toad(e)r Terestea
		1	Marcu Ciubotarul
		1	Gheorghe Marcu

*Filele 11 și 12 nu sunt în acest dosar.

<i>liudi</i>		1	Gavril Buboc
30	cei din urmă	1	Timoftei Dohot
1	Dumitru Vasâlache	1	Ignat Rus
1	Sârghe Poiată	1	Ifrim Cergă
1	Irofti Pleșcan	1	Gavril Samson
1	Ioniți Iacob	1	Miron Terenti
1	Ioniți Anghel	1	Grigoraș Cioban
1	Gherasâm Sanson	1	Zăvat Căsap
1	Constan(tin) Golachi	1	Toader Meleca
1	Ion Iacob	1	Sava Bostan
1	Condre Ilieș	1	Onaș Pleșca
1	Lazur Cercă	1	Iacob Dohot
1	Ion a(l) Petroai	1	Necolai Pleșcan
1	Costachi Vasâlache	1	Chirică Mihăilă
1	Necolai Arvarii	1	Sahin Buboc
1	David Dohot	1	Chirilă, rus
1	Vasâli Mihălaș	1	Sămion a(l) Nuțoi
1	Sămion Condre	1	Pavăl Buboc
1	Stoian Sârbul	1	Iacob Morari
1	Vasâli Dămian	1	Ioniți a(l) babii
1	Iftimi Terenti	1	Costand(i)n Țurcă
1	Ioan Rusul	1	Grigori Fricățul
1	Luca Cojorvan	1	Grigori Răpen
1	Onofrei Sârbul	1	Pricopi Nechifor
1	Vasâli a(l) Otoroboai	1	Manoli Horobacă
1	Petre Alexii	1	Nechita Băcălac
1	Pavăl Donțul	95	
1	Păvălachi Dămian		
1	Năstasă Damian	<i>liudi</i>	
1	Staraton Samson	95	cei din urmă
1	Vasâli Buboc	1	Andrii Batâr
61		1	Ion Găzdan
		1	Tudosă Găzdan
<i>liudi</i>		1	Timoftei Chiperi
61	cei din urmă	1	Zaharie Zanoce
1	Ioan Luca	1	Niți Moțoi
1	Dumitru Luca	1	Nechita Păsățal
1	Gheorghe Luca	1	Gavril Beban
1	Vasâli Luca	1	Sămion Samoilă
1	Iacob Luca	1	Toad(e)r Brânze
1	Nani Rămădan	1	Efrim Chiperi
1	Ion Dămian	1	Ion Dumitrul
1	Ion a(l) Nuțoi	1	Loghin Beba

1 Mihălachi Șortan
 1 Gavril Darâm
 1 Ilie Ciobanu
 1 Lazur Răilianu
 1 Nistor David
 1 Lupul Mihăilă
 1 Ion Dăhan
 1 Ion Băltag
 1 Grigori, a lui Ioniți
 1 Tănas Frunze
 1 Mihălache Babeț
 1 Ștefan, fecior lui Ioniți
 1 Sămion Zăul
 1 Ion, nepot stegarului
 1 Nechita Mirul
 1 Sanson, a lui Samoilă
 1 Pavăl Moșniagul

1 Toad(e)r Coteț
 1 Cilimon a(l) Tomii
 1 Ion Posmag
 1 Ocsânte
 1 Gligori, gineri Tomii

130

liudi

130 cei din urmă
 1 Ștefan Surd
 1 Necolai Albul
 1 Condre Mihăilă
 1 Dumitru Rusul
 1 Toma, a lui Caisân*

135

*Lectură nesigură

Slujitorii Căpităniei Comănești, ținutul Bacău.

Filele 16–18^{verso}

calăraș Căpătănie
liudi Comăneștilor
 1 Vătav Sămion
 1 Toad(e)r Belciu
 1 Arhip Bădacă
 1 Vasăli Macsân
 1 Istrate Munteanu
 1 Lupul Diaconului
 1 Ion (al) Dochițăi
 1 Vasăli Nestor
 1 Gheorghe Lupașcu
 1 Grigori Brebon
 1 Gligoraș Panoschi
 1 Necolai Pătru
 1 Costand(i)n Cojocar
 1 Ion Bobeică
 1 Gheorghe Hanu
 1 Vasăli Leonte

1 Ilie Petru
 1 Vasăli Creț
 1 Constand(i)n Neună
 1 Mihăilă Huluț
 1 Gheorghe Rați
 1 Gheorghe Potoroancă
 1 Irime Lupchian**
 1 Iftimi Ghermanu
 1 Miron Ghermanu
 1 Ioniți Ghermanu
 1 Costandin Brebăn
 1 Ioniți Bărbăș
 1 Costachi Cujcă
 1 Ion Rați
 1 Vasăli Casfați
 1 Gheorghe Bobeică
 1 Costachi Nestor
 1 Vasăli Branu
 1 Toad(e)r Purscher

35

** Lectură nesigură. Prima literă ilizibilă.

liudi

35	cei din urmă
1	Ștefan Bobeică
1	Ion Merlușcă
1	Andriunți
1	Ifrim Sabău
1	Vasâli Olarul
1	Ion zăt Bobeică
1	Ioniți a(l) Necșii
1	Toad(e)r Colielul
1	Petre Miron
1	Ștefan Cojocari
1	Necolai Merlușcă
1	Gheorghe Huluți
1	Petre Huluți
1	Maxim Sabău
1	Andrii Lupașcul
1	Vătavu(l) Vasâli Găboreanu
1	Maxin a(l) Tudoscăi
1	Dumitru Iacubuț
1	Ilie Scutelnic
1	Ioniți Anecului
1	Costachi Străj(e)r
1	Ion Purcari
1	Petre Podianu
1	Ghiorghe Blățăscul
1	Toad(e)r Străjăr
1	Ioniți Samson
1	Pintilei Străj(e)r
1	Necolai Cujbă
1	Pintilei Olteanu
1	Neculai Blățăscul
1	Gheorghe Cujbă
1	Ion Olteanu
1	Toad(e)r Blățăscul
1	Necolai Țăranu
1	Ștefan a(l) Năstăsoai
1	Sandul Țăranu

71

liudi

71	cei din urmă
1	Irimie Mihai
1	Vasâli Dămian
1	Gheorghe Dămian
1	Toma Dămian
1	Vasâli Cujbă
1	Samoilă Olteanu
1	Gheorghe Mihai
1	Toad(e)r Mihai
1	Ioan Despa
1	Vasâli Țăranu
1	Gheorghe Țăranu
1	Gligore Hărbabă
1	Irimie Găboranu
1	Necolai Dămian
1	Toad(e)r Bobeică
1	Sava Olteanu
1	Irimie (al) Iosăpoai
1	Vasâli Mihul
1	Alecsandru Nestor
1	Ioniți Colăel
1	Necolai Nicodim
1	Dumitru (al) Unguroacii
1	Ștefan Bățul
1	Zamfir Bețul
1	Leon Ghinaru
1	Gavril Bălbăe
1	Vasâli Stanciu
1	Ștefan Maxim
1	Ioniți Pitrei
1	Vătavu(l) Ioniți Doliș
1	Neculai Drumi
1	Ștefan Cherpaleș
1	Domoș Herăstăoarul
1	Frență Herăstăoarul
1	Ion Țărălunga

106

liudi

106	cei din urmă
1	Gheorghe Herăstăoarul
1	Peste Gros
1	Toader Lungul
1	Iacob Bumbu
1	Pintilei a(l) Pachițai
1	Toma Apintimoai
1	Toad(e)r Stan
1	Gligori zăt Savu
1	Toad(e)r Cimpoeș
1	Ioniți Crăciun
1	Vasâli Crăciun
1	Andronachi Zocaș
1	Ioniți Bumbu
1	Toader Muscă
1	Necolai Muscă
1	Stan a(l) morăriții
1	Ion Bumbul
1	Dumitru (al) Iosăpoai
1	Necolaș Enășcuți
1	Ion Spânu
1	Pavăl Stoica
1	Petre a(l) morăriții
1	Toma Mutul
1	Pavăl One
1	Ion, baci Oncii
1	Mihai Coman
1	Ioniți a(l) morăriții
1	Coman Bucur
1	Necolai zăt Coman
1	Toader Buboaică
1	Vasâli Muscă
1	Gheorghe Muscă
1	Ichim Muscă
1	Ștefan Vătăjăl
1	Toader Bounegru
1	Năstas Vătăjăl
142	

liudi

142	cei din urmă
1	Maftai Scoroposche
1	Vasâli Stoian
1	Nastasăia, vădana
1	Ioniți Călmățoi
1	Nicolai Stoleri
1	Toader Ghirău
1	Sămion Morar
1	Ștefan Bârsan
1	Vătavul Gavrilă
1	Vasâli Herăstăoarul
1	Nica Ungurianu
1	Antal Herăstăoarul
1	Vasâli Lungul
1	Necolai Lungul
1	Ioniți Scoroposche
1	Sămion Mutul
1	Dumitru Savac
1	Mahai a(l) Mărinii
1	Niculai Spânu
1	Gavril Stoica
1	Toader Vance
1	Macsănie, vădana
1	Vasâli Timuș
1	Toma Enășcuți
1	Gheorghe Zacaș
1	Costand(i)n Troi
1	Grigori Lungul
1	Vasâli Porcarul
1	Ion a(l) Mării
1	Gheorghe Vătăjel
1	Ichim One
1	Ion Grara
1	Necolai Rob
175	

<i>liudi</i>		1	Costache Muscă
175	cei din urmă	1	Andrii, zăt Enușcăi
1	Ilii a(l) Sofronii	1	Ioniți Stoian
1	Gheorghe a(l) Mării	1	Necolai Stoian
1	Costachi Paisă	1	Iacob Stan
1	Toad(e)r Vâju	1	Ioniți Croitorul
1	Ioniți Paisă	1	Gheorghe Scoroposchii
1	Vasâli Pipesco	1	Dumitrașc(u) Tranole
1	Toader Tranoschi	1	Ștefan Tranole
1	Costachi Chiriac	1	TudUrachi Scășcuți
1	Ghiorghi Drume	1	Gheorghe Muscă
1	Ioniți Ungurianu	1	Andrii Clipa
1	Grgori One	1	Ichim One
1	Vasâli Coromană	200	adică doi sute liudi

Slujitorii Căpitaniei Buțeni, ținutul Orhei.

Filele 19–20.

<i>calăraș</i>	<i>Căpătânie</i>	1	Andrii Robul
<i>liudi</i>	<i>Bățâni</i>	1	Sandul Bărdunche
1	Andrii Roman, stegari	1	Mihălachi Stoia
1	Ioniți Tacul	1	Tănas Măcare
1	Ion Liahul	1	Gheorghe Barbălată
1	Gavril Luchieș	1	Vasâli Sămbuc
1	Ion Prepelițanul	1	Ion Hoționoagă*
1	Maței Armanu	1	Pahome Dărul
1	Toad(e)r Muntianul	1	Ion Proher
1	Aftenii Irimie	1	Pavel Hoțonagă
1	Agachi Lupul	1	Cherilă Calmăcul
1	Gheorghe Dedecă	1	Ștefan Fantazan
1	Vasâli Leamca	34	
1	Luca Hușanăc		
1	Lazor Chiticul		
1	Macsân Sămion		
1	Andronic Groiți		
1	Grigoraș Chitic		
1	Grigoraș Iovul		
1	Tofan Cociugu		
1	Pavăl Sulpice		
1	Vasâli Boche		
1	Sămion Dărulă		
1	Ion Dărulă		
		<i>liudi</i>	
		33**	urma
		1	Agape Luchelaț
		1	Maren Marten
		1	Tănasi Bobacu
		1	Grigoraș Osenten

*Următoarele nume din această listă sunt scrise de altă mână.

**Conform originalului. Corect 34.

1 Carpu Ciobotari
 1 Ion Șerperiu
 1 Vasile Barbalată
 1 Lupul Calmâcul
 1 Toad(e)ri Barbalată
 1 Simeon Maftei
 1 Toaderi Maftei
 1 Simion Zaharea
 1 Gheorghe Surpecelo
 1 Tanasi Chireiac
 1 Gheorghe Surpecen
 1 Ion Maftei
 1 Nețe Rotarel
 1 Dumitraș Barbalata
 1 Gheorghe Calmacul
 1 Pavel Barbalată
 1 Gheorghe Culpenețiu
 1 Toad(e)ri Lungul
 1 Toad(e)ri Pămistul
 1 Ilie Burdunchi
 1 Ion Barbalata
 1 Nicolai Verdeț
 1 Meron Surpecior
 1 Lupul Luchian
 1 Simeon Sârbul
 1 Măcare Calmâcul
 1 Mihălași Brahă
 1 Ion Gangur
 1 Ion Ciugole

65*

*Conform originalului. Corect 67.

liudi
 65** Urma
 1 Vasile Surpecen
 1 Dumitrachi Hoțonagă
 1 Zaheren Hoțonagă
 1 Sava Postolan
 1 Gheorghe Proheri
 1 Lupul Gorin
 1 Demeian Furnecă
 1 Tudosi Mârzacu
 1 Tudori Țurcanu
 1 Nichita Goro
 1 Toaderi Gore
 1 Ionița Țurcanu
 1 Vasile Postolac
 1 Alexanderi Muntenul
 1 Anton Prepelișan
 1 Agachi Irimiș
 1 Constantin Țurcan
 1 Simen Plăcintă
 1 Postenchen Aman
 1 Precopi Ropotă
 1 Toaderi Dorohonțianu[a]
 1 Andrei Samson
 1 Andrei Mămăligă
 1 Petre Pălăit
 1 Vasile Marten
 1 Nastasi Barbalată

92***

**Conform originalului. Corect 67.

***Conform originalului. Corect 94.

Slujitorii Căpităniei Dubăsarii Vechi, ținutul Orhei.

Filele 20^{verso}–22.

liudi, Căpătănie
(calăraș) Dobăsarii Vechi
 1 Vărahe Maftei
 1 Niculai Herlat
 1 Danul, sân Agachi
 1 Ion Ciorche

1 Ionița Herlat
 1 Vasile Herlat
 1 Ermurachi Lungul
 1 Vasile Bociul
 1 Pavel sen Mihălaș
 1 Pavel Bociul

1 Pavel, zăt Ștefanii
 1 Simeon Post(i)că
 1 Căsean Post(i)că
 1 Niculai Antohi
 1 Constandin Vas(i)liț
 1 Gabriil, zăt Mihilă
 1 Opre Mihilă
 1 Toader a(l) Ștefanii
 1 Gheorghe a(l) Ștefanii
 1 Gheorghe Novac
 1 Lupul Calcatinge
 1 Calestru Post(i)că
 1 Lupul sân Onică
 1 Lupul Novac
 1 Vărlan Pușcă
 1 Vasile Coadă
 1 Panfili Coadă
 1 Aftencul Antohi
 1 Savin Chetrușca
 1 Tănasi sân Honciul
 1 Platon a(l) Ștefancii
 1 Capril, sen Cioghiul
 1 Constantin Aftenchii
 1 Ștefan Aparschivii
 1 Ursul Herlat
 1 Iachim Buimistru
 1 Năstasi Honciul
 1 Ifrim Uritul
 38
liudi
 38 suma de(n) urmă
 1 Doichița Buimestru, văduvă
 1 Toaderi Covac
 1 Andrei Antohi
 1 Vlasă Filip
 1 Pavel, zăt Doroftei
 1 Tănasi Calcatinge
 1 Scridon Mafteuț
 1 Măriuță Floare, vădovă
 1 Lupul Cercel
 1 Toader Băcovan
 1 Andrii Băcovan
 1 Simeon, zel* Cercel
 1 Iacob Cârlig

1 Alftemi Calcatinge
 1 Enachi Calcatinge
 1 Ilie Halpalupa
 1 Mihalachi Arnautul
 1 Andrei Gabarțe
 1 Pricopi, zet Colibă
 1 Vasile Mefateuți
 1 Mechita (al) popii
 1 Sofron Popechești
 1 Vasile Capriș
 1 Ștefan zet Nuții
 1 Ilie Mihai
 1 Ghirasem Sandu
 1 Agaghi Grosul
 1 Onică Capriș
 1 Pavel Speian
 1 Gabriil Posmag
 1 Sava (al) Măriuții
 1 Parfenii a(l) Dospii
 1 Ștefan Bâzgu

72

liudi

72 (suma din urmă)
 1 Opre Mafteuț
 1 Alexii Capriș
 1 Alexandru Gros
 1 Leon Corbul
 1 Ion Decusară
 1 Vasile Duca
 1 Onel Brăhuți
 1 Nuța Bâdov
 1 Pricochi Căsapul
 1 Stahi Poconeț
 1 Ursachi, zet Ursul
 1 Gabriil Aftemi
 1 Leonti Căsapul
 1 Agachi Piserencul
 1 Vasile Piserencul
 1 Isac, brat Pavel
 1 Simeon, sen Cuciucl

*Așa este în original. Probabil, corect este „zet” – ginere

1	Stoian Sârbul	<i>liudi</i>	
1	Nechita Rotari	104	(suma din urmă)
1	Moise Ciorbă	1	Ion Anton
1	Petre Cătana	1	Macsen Novac
1	Ștefan Ciorbă	1	Andrii Gros
1	Vasile Laoră	1	Iosâp Cobușcian
1	Grigori sen Ioniți	1	Hilimon Cojocari
1	Maftei Anii	1	Vasile, sen Donică
1	Maftei Gâle	1	Pricochi Grosul
1	Gherasen Ciorbă	1	Trinte Chipari
1	Năstasă Spătari	1	Onică Andrieș
1	Zaharie Preutesii	1	Simion a(l) Discăliță(i)
1	Pricochi Gâle	1	Ștefan, zet Teri(n)t(e)
1	Miron Giusanu	1	Hariton Pâslari
1	Tanasi Aftenii	1	Aftodii Pădureți
104		1	Nani Burle
		117	

Slujitorii Căpităniei Niamț,

ținutul Neamț.

Fila 22^{verso}.

calăraș Căpătănie

liudi Niamțului

1	Ioniți Andrieș
1	Vasăli Contre
1	Ioan a(l) Lupii
1	Ioniți Condre
1	Dănilă ot Blebe
1	Ioniți Bârliba*
6	

*În dreptul numelui este o însemnare scrisă de altă mână: „Fiind nevolcu și zdrobit s-au șters din condică la 1811, n(oie)mb(rie) 4”

Slujitorii Căpităniei Ghilești, satul Vadul

Roșcăi, ținutul Putna. Fila 22^{verso}.

(calăraș Căpătănie

liudi) Oituz

1	Toader Buleț
1	Toader Cajanul
1	Iohan Lăcătuș
1	Birău Ianoș
1	Oance Bortiaș
1	Petre Bortiaș
1	Ion Corcodel

1	Ion a(l) Rădoai
1	Petre Imbre
1	Ursul Ungurianu
1	Ștefan a(l) Enășoai
1	Pavăl Ungurianu
1	Ștefan Mațtercanu
1	Mihai Mațtercanu
1	Necolai Ițtoc
1	Timoș Ungurianu
1	Sămion Bitcă
1	Toad(e)r Ardileanu
1	Once Firinți
1	Moisă Lăcătuș
1	Frenți Jitarul
1	Gavril Cozacul
1	Vasăli Țigănilă
1	Marian Munteanu
1	Neculai Ganul
1	Ursache Negrușoi
1	Ion Gherman
1	Ion Găneț
1	Grigori Dabija
1	Ion Chiriți
1	Iordachi Berilă
1	Dumitrachi Cotrubă
1	Andrii Ilisăi
1	Ion Tăbăcariu
1	Preda Munteanu
35	

Slujitorii Căpitaniei Oituz, ținutul Bacău.

Filele 23–23^{verso}.

<i>(calăraș liudi)</i>	<i>Căpătănie Oituz</i>	<i>liudi</i>	
		35	urma
1	Toader Buleț	1	Gheorghe Mitrofan
1	Toader Cajanul	1	Crâstea Munteanu
1	Iohan Lăcătuș	1	Gheorghe Arhere
1	Birău Ianoș	1	Ion Zartzul
1	Oance Bortiaș	1	Ion Jărpan
1	Petre Bortiaș	1	Zaharie Ploscari
1	Ion Corcodel	1	Ion Ploscarul
1	Ion a(l) Rădoi	1	Mihai Ploscarul
1	Petre Imbre	1	Andrii Munteanu
1	Ursul Ungurianu	1	Ion, sân Crăste
1	Ștefan a(l) Enășoi	1	Ioniți Vermănuț
1	Pavăl Ungurianu	1	Gheorghe Torozan
1	Ștefan Mațtercanu	1	Gheorghe Ganul
1	Mihai Mațtercanu	1	Pintilei
1	Necolai Ițtoc	1	Ion, sân Chirița
1	Timoș Ungurianu	1	Toader Țăgănilă
1	Sămion Bitcă	1	Ion Crețul
1	Toad(e)r Ardileanu	1	Radu Mocanu
1	Once Firinți	1	Grigori Pârlimoară
1	Moisă Lăcătuș	1	Gheorghe a(l) Radului
1	Frenți Jitarul	1	Vasăli Mahrușcu
1	Gavril Cozacul	1	Gheorghe Imbre
1	Vasăli Țigănilă	1	Petre Enășoi
1	Marian Munteanu	1	Gavril Cotirjan
1	Neculai Ganul	1	Martin Cotirjan
1	Ursache Negrușoi	1	Stoica Cojocar
1	Ion Gherman	1	Ion Ilie
1	Ion Găneț	1	Toad(e)r Pastor
1	Grigori Dabija	1	Lișcan Crășmari
1	Ion Chiriți	1	Ioji a(l) șchiopului
1	Iordachi Berilă	1	Ioji Cubaț
1	Dumitrachi Cotrubă	1	Mihai Bortioiaș
1	Andrii Ilisăi	1	Vasăli Loți
1	Ion Tăbăcariu	1	Mișca Lăgățoi
1	Preda Munteanu	1	Tănas Mocanu
35		1	Nica Mocanu
		1	Ion Dogaru
		1	Dănilă Mocanu
		1	Ion a(l) Stoicăi
		74	

Căpităniile Rezina, Jora, ținutul Orhei, Milcovul, Vrance ținutul Putna, seimenii de la Focșani, a căror liste nominale ale slujitorilor nu au ajuns la visterie. Fila 24.

<i>Liudi</i>	<i>[Răzina]</i>	<i>Nu sânt știuti numili slujitorilor</i>
80	Răzina	
10	Milcovul	
96	Jora	
76	Vrance	
110	Başbulăşăe	
	Focșani	

Tabel final ce cuprinde numărul slujitorilor Căpităniilor de margine și a seimenilor de Focșani în perioada 1809–1811. Fila 25.

<i>liudi</i>	<i>Perilippsis</i>	
24	Bălțâli	
71	Movilău	
87	Cosăuții	
60	Vasâlcău	
70	Rașcov	
80	Răzina	
96	Jora	976
144	Crăuleni	
117	Dubăsari	
135	Speia	
92	Bățanii	
18	Ghelăeștii	18
10	Milcov	10
23	Agiud	23
76	Vrance	76
74	Oituz	74
200	Comăneștii	200
112	Plaiu	112
18	Burdujăni	18
154	Sămenii curții cu zapcii lor	154
116	Sămenii hătmăanii	Câti 60 par la rând 20 om*
26	Leficii a căpităn(ii) de lefigii	
29	Călăraș a lui vel căpitan	
22	A poroșnicului	
1872		
110	Sămeni baș bulbăși	
	(d)e Focșani	110
1982		

*Însemnare scrisă de altă mână

Note:

¹ *Arhivele Naționale ale României*. Serviciul Județean de Arhivă Iași (În continuare *ANR. S.J.A.Iași*). Visteria Țării Moldovei. Condica nr. 24, 1/1810, 38 file.

² *Moldova în epoca feudalismului*. Vol. VII. Partea I și a II-a. Chișinău 1975.

³ *Condica Visteriei Moldovei la 1803*. Editor Corneliu Istrati. Iași 2010.

⁴ *Arhiva Națională a Republicii Moldova* (în continuare *ANRM*). F. 1, inv. 1, d. 3639, f. 40-42 v.

⁵ *ANR. S.J.A.Iași*. Visteria Țării Moldovei. Condica nr. 24, 1/1810, f. 25

⁶ Catagrafia din 1808 nu a înregistrat nici un slujitor de margine în ținutul Soroca. Dar în localitățile unde erau căpităanii sau alți slujitori, de regulă, populația birnică este înregistrată folosind formula: „oameni din...”. În cazul satului Cosăuți erau 14 birnici, în Vasilcău 25, iar Rașcovul nu este inclus în tabel. La fel și în cazul satului Burdujeni, ținutul Suceava, unde au fost înregistrați „10 oameni din ...” Pentru detalii a se vedea *ANRM*. F. 1, inv. 1, d. 3639, f. 40 – 42 v.

⁷ În localitatea Bălțile au fost înregistrați în 1772–1773 – 70 poștași, iar în 1774–80 poștași, un arnăut și un căpitan. La fel și în cazul localității Movilău unde au trecut la condică în 1772–1773 un căpitan și trei vameși, iar în 1774 – 80 poștași.

⁸ În tabelul final al catagrafiei din 1774 pentru ținutul Orhei au fost înregistrați 211 călărași serdărești fără a preciza localitățile de unde provin.

⁹ Împreună cu slujitorii din localitățile Șerpeni și Puhăceni.

¹⁰ În catagrafia din anii 1772–1773 stăpân al satelor Dubăsarii Vechi, Corjova și a sloboziilor noi Puhăceni și Șerpeni era hatmanul Dumitrașcu Sturza, care avea în subordinea sa căpităniile de margine.

¹¹ Aici am trecut 14 călărași serdărești din Jora de Jos și 16 din Jora de Sus.

¹² În catagrafia din anii 1772–1773 stăpână al satului Țăhnăuți era hătmăneasa Rusetia.

¹³ Din care câte 32 poștași erau din Cucuteni și Bârsănești.

¹⁴ Din care 26 poștași erau din Bârsănești. Tot aici, în 1774 slujeau și 93 de podari.

¹⁵ Din care 184 erau din satele Bicazu și Tarcău, iar restul din satele vecine.

¹⁶ Din care 9 plăieși din satul Bucium.

¹⁷ Din care 10 plăieși erau din Văslești (Vermești?) și 28 din Plopul.

¹⁸ Plăieșii erau din localitățile Comănești și Lunca.

¹⁹ Călărașii de Adjud au fost înregistrați în diferite localități ale ținutului Putna.

²⁰ În catagrafia din anul 1774 în ținutul Putna au fost înregistrați 350 slujitori călărași, panțări și plăieși, dar fără a preciza localitățile din care făceau parte.

²¹ Pentru ținutul Putna lipsește tabelul sumativ, unde, de regulă, erau înscrise păzitorii marginii.

²² Din care 8 din alte localități

²³ *Documente privitoare la istoria Țării Moldovei în perioada războiului ruso-turc din anii 1806–1812* (în continuare *Documente privitoare la istoria Țării Moldovei...*). Vol. II. August 1808 – 1809. Brăila. 2016, doc. 77

²⁴ *ANRM*. F. 1, inv. 1, d. 367, f. 24 – 27 v

²⁵ *Documente privitoare la istoria Țării Moldovei...* Vol. II. August 1808–1809. Brăila. 2016, doc. 109

²⁶ *Ibidem*, doc. 113

²⁷ *Ibidem*, doc. 466

²⁸ *ANRM*. F. 1, inv. 1, d. 2199, f. 1

²⁹ ANRM. F. 1, inv. 1, d. 2536, f. 1.

³⁰ *Ibidem*, f. 4.

³¹ *Documente privitoare la istoria Țării Moldovei...* Vol. II. *August 1808–1809*. Brăila. 2016, doc. 466.

³² ANRM. F. 2, inv. 3, d. 16, ff. 13 – 22.

³³ ANRM. F. 1, inv. 1, d. 625, f. 5^v.

³⁴ A se vedea mențiunile despre salvogardiile acordate în perioada războiului ruso-turc 1768–1774 în *Țara Moldovei în epoca feudalismului*. Vol. VII. Partea I și II. *Recensămintele Țării Moldovei 1772–1773 și 1774*. Chișinău 1975.

³⁵ ANRM. F. 1, inv. 1, d. 3477, f. 1.

³⁶ *Ibidem*, f. 2

³⁷ Conform cu textul sursei. Se avea în vedere ținutul Suceava (Fălticeni)

³⁸ ANRM. F. 1, inv. 1, d. 3299, f. 130, 130^v.

³⁹ ANRM. F. 1, inv. 1, d. 58, f. 16.

⁴⁰ ANRM. F. 1, inv. 1, d. 34, f. 2 – 3.

⁴¹ *Documente privitoare la istoria Țării Moldovei...* Vol. I. *Noiembrie 1806 – iulie 1808*. Chișinău. 2015, doc. 335, p. 308

⁴² ANRM. F. 1, inv. 1, d. 34, f. 103 – 103^v.

⁴³ *Documente privitoare la istoria Țării Moldovei...* Vol. II. *August 1808–1809*. Brăila. 2016, doc. 146.

⁴⁴ Demir Dragnev. *Istorie și civilizație medievală și modernă timpurie în Țările Române. Studii și materiale*. Chișinău. 2012, p. 372.

⁴⁵ ANR. *S.J.A.Iași*. Visteria Țării Moldovei. *Condica* nr. 24, 1/1810, f. 25.

⁴⁶ L.T. Boga, *Paza marginii. Căpităniile de margine de pe Nistru, Ciuhur, spre raiaua Tighinei și Bugeac*. Chișinău. 1932, în *Basarabia pământ românesc*. Vol. II. Chișinău, 2018, p. 597-619.

UN RAPORT MILITAR RUS DIN SECOLUL AL XVIII (1759) DESPRE VIZITA LA BUCUREȘTI PENTRU REPATRIEREA UNUI NEGUSTOR

Eugen CERNENCHI,

Institutul de Istorie, Chișinău, Republica Moldova

Abstract. In this study are presented two documents from Central State Historical Archives of Ukraine, Kiev, the Fond 59 – Kiev Gubernial Chancellery. Its reflect some aspects related to the commercial history between Russian Empire, Romanian Principalities and Ottoman Empire. In particular, trade of Moldovan wine and Russian fur. Also, documents reflect the legal aspects of settling trade conflicts between merchants.

Keywords: Bucharest, merchants, Romanian Principalities, Scarlat Ghica, Russian Empire, Ottoman Empire

După războiul din 1735–1739, încheiat cu pacea de la Belgrad și până la începutul războiului din 1768–1774, s-a instalat o perioadă de relații pașnice între Imperiul Rus și Imperiul Otoman. Una din cauze a fost antrenarea Rusiei în războiul ruso-suedez (1741–1743) apoi în Războiul de șapte ani (1756–1763) contra Prusiei¹. Printre consecințele acestei perioade pașnice a fost și o relativă intensificare a comerțului dintre cele două imperii². Una dintre căile principale ale legăturilor economice ruso-otomane, rămânea a fi cea pe uscat, prin Țările Române, spre Balcani. Asta deoarece comerțul rus pe Marea Neagră continua încă să fie restricționat de otomani³. Totodată, în relațiile dintre cele două imperii un rol important îl avea administrația provinciilor de frontieră. În cazul nostru este vorba despre general-gubernatorul Kievului, care administra teritoriile de sud-vest ale Rusiei. Printre altele în competența sa era și paza granițelor, organizarea pichetelor de pază a hotarelor, colectarea taxelor vamale, construcția liniilor de apărare, instalarea carantinelor antiepidemiologice la graniță, eliberarea pașapoartelor pentru intrarea sau ieșirea din țară, expedierea corespondenței diplomatice, soluționarea conflictelor de hotar și litigiilor economice cu Imperiul Otoman, Hanatul Crimeei și cu Rzeczpospolita, etc.

Documentele pe care le prezentăm mai jos au fost depistate în Arhiva Istorică Centrală de Stat a Ucrainei (Центральний Державний Історичний Архив України), în fondul 59, *Cancelaria Gubernială Kiev*⁴. Această cancelarie activa pe lângă general-gubernator și în subordinea ei se afla o echipă de reitari⁵, organizată, printre altele, și pentru îndeplinirea diverselor misiuni peste hotare. Dosarul cercetat de noi este compus din 29 de file și conține 8 documente. Piesa principală este un jurnal-raport de călătorie scris de podporutcikul Ilia Tarasov. Acesta a fost trimis la ordinul ober-comandantului cetății Kievo-Pecersk, V. I. Lopuhin⁶, care îndeplinea și

interimatul funcției de guvernator al Kievului, în Țara Românească să-l însoțească pe negustorul rus Mihail Odnoreadkin, pentru a-l ajuta să-și recupereze vechilul din București. Din câte cunoaștem, aceste acte nu au fost publicate.

Misiunea lui Ilia Tarasov⁷ a început la 16 martie 1759, iar jurnalul a fost scris la întoarcere, la 9 iunie 1759. Tarasov este pomenit și în alte misiuni în spațiul românesc. Astfel, în decembrie 1752 el a fost trimis cu scrisori la serasker-sultanul hoardei din Bugeac, Devlet Giray⁸ și la seraskerul cetății Bender, Mehmed Emir pașa⁹. Deasemenea, cercetătorii Ion Chirtoagă și Dan Haidarlâ în studiile lor, îl menționează pe Ilia Tarasov ca autor al unor relatări asupra situației din Țara Moldovei pentru anii 1758–1759. Cei doi cercetători fac referință la documente din Arhiva Politicii Externe a Imperiului Rus¹⁰.

Cât privește Mihail Odnoreadkin, din documentele ce se conțin în dosar reiese că era fiul lui Ivan Matveevici Odnoreadkin, ambii negustori din orașul Kursk¹¹. Se mai știe despre Mihail că a lăsat o descriere a comerțului negustorilor ruși cu Imperiul Otoman, scrisă în anul 1765¹², din care aflăm că începând cu anul 1752 el a practicat comerțul în teritoriile otomane, Principatele Române, Hanatul Crimeei, arhipelagul Egeean, Ierusalim, etc.

Pentru realizarea comerțului extern, pe lângă un capital impunător, era necesară antrenarea unui număr important de persoane. În afară de negustor în activitatea comercială participau vechilii (приказчики), slujitorii (челядники), cărăușii ș.a. În aprilie 1758, tatăl lui Mihail Odnoreadkin, Ivan Matveevici Odnoreadkin l-a angajat pe un alt negustor din orașul Kursk, Artemie Fiodorovici Beleaev, ca în calitate de vechil al său, să se ducă în Imperiul Otoman la iarmarocul din orașul Sliven (Bulgaria) să vândă o cantitate importantă de blănuri. Beleaev însă nu s-a mai întors în Rusia să restituie banii din vânzări sau marfa, reținându-se în București, unde s-a căsătorit. Aflând despre aceasta Ivan Odnoreadkin l-a trimis pe fiul său Mihail să-l readucă pe vechil, pentru a-și recupera investițiile¹³. Ca să aibă un mandat oficial în această privință, Mihail Odnoreadkin s-a adresat Cancelariei Guberniale din Kiev, cu rugămintea să îi fie dat și un reprezentant al oficialităților, în persoana podporucikului Ilia Tarasov, împuternicit să-l repatrieze forțat pe Beleaev (documentul nr. 1). Ofițerul a fost înzestrat cu o scrisoare de recomandare a guvernatorului V. I. Lopuhin, adresată domnului Țării Românești, Scarlat Ghica, cu rugămintea de a contribui la facilitarea misiunii lui Ilia Tarasov și Mihail Odnoreadkin (documentul nr. 2). Tarasov s-a aflat o perioadă destul de îndelungată în București, 7 aprilie – 19 mai 1759 și anume acest interval cronologic este înserat în jurnalul-raport, pe care l-a depus la Cancelaria Gubernială (documentele nr. 3, 4).

Considerăm că documentele publicate pot contribui la cunoașterea unor elemente particulare ale istoriei economiei și relațiilor comerciale româno-ruse la mijlocul secolului al XVIII-lea, mai ales că cea mai mare parte a cercetărilor sunt concentrate preponderent asupra perioadei de după pacea de la Kuciuk Kainargi (1774). Documentele oferă date despre două dintre cele mai vehiculate produse ale acestui comerț – cu blănuri și cu „vinul voloh” (Mihail Odnoreadkin a alocat o sumă

destul de mare pentru procurarea lui – 3530 ruble)¹⁴; despre practicile activității negustorești în Țările Române; despre rezolvarea litigiilor comerciale; despre iarmaroace ș.a.

(...) = sunt prezente în textul original.

<...> = marchează în text întregirea prescurtărilor.

... = corespund locurilor rupte.

/ = sfârșitul și începutul altui rând al textului.

[...] = completările noastre în textul traducerii, pentru o mai bună înțelegere a sensului documentului.

1.

10 martie 1759. *Cererea negustorului Mihail Odnoreadkin adresată Cancelariei Guberniale din Kiev pentru a i se permite să-l întoarcă din Țara Românească în Rusia pe vechilul său, în care scop să îi fie pus la dispoziție podporutcikul Ilie Tarasov. De asemenea să îi fie eliberate pașapoarte pentru a putea călători la Istanbul.*

Въ Киевскую Губернскую Канцелярию,

Доношение

В прошломъ 1758 году в апреле м<е>с<я>це прикащикъ / мой низаишего, курской купецъ Артемеи Беляевъ / з даннымъ им Киевской Губернской Канцелярии пашпортом / посланъ от меня за границу для продажи собственных / моихъ на знатную сумму мякотныхъ¹⁵ товаровъ, / которой с того времени какъ с теми товарами / такъ и проданными за оной денгами и вещми / и по ныне в мунтянскомъ местечкѣ Букарештахъ / находится, и хотя о выезде ево от тода в Россию от меня / к нему Беляеву было и писано но токмо в томъ / онъ прикащикъ является ослушен и не выезжает./ А на конецъ того уведомился я низаишей что / онои прикащикъ Беляевъ тамо женился и чтобъ / доброволно оттуда с показанными товарами, / денгами и вещми ко отчету выехалъ неупователно / и совсемъ опасно чтобъ и далнейших непристоинных / купечеству поступокъ и к расхищению вверенных / ему прикащику товаровъ, денегъ и вещей худаго / замыслу последовать не могло.

И того ради Киевскую Губернскую Канцелярию всепокорнейше прошу о выдаче оногo прикащика / Беляева с товарами, денгами и вещми к Мунтянскому Господарю по пристоинности писать, а для / безопасного в пути проезде и для лутчаго в выдаче / требования придать на коштъ¹⁶ мой, киевских / реитаръ подпорутчику Илию Тарасову и о свобод/номъ насъ низаиших з двумя человеки служители / до Букарештъ а оттуда мне из двумя человеки жъ / служителями до Константинополя для моихъ / нуждъ пропуску дать пашапорты.

О семь доносит курской купецъ Михаила Одноряткинъ, марта 10 дня 1759 года.

(Arhiva Istorică Centrală de Stat a Ucrainei, Fondul 59, Cancelaria Gubernială Kiev, inv. 1, d. 3850, Filele 1-1 verso)

În anul trecut, 1758, în luna aprilie, vechilul meu, negustorul din Kursk Artemie Beleav, cu pașapotul dat lui de Cancelaria Gubernială din Kiev, a fost trimis de către mine peste hotare pentru a vinde mărfurile mele din blănuri, de mare preț; acesta de atunci și până în prezent se află, cu acele mărfuri precum și cu banii de la vânzarea lor și cu alte lucruri, în târgul muntean București; și cu toate că despre revenirea lui de acolo în Rusia i s-a scris lui Beleav, dar tocmai prin aceasta vechilul se face vinovat și nu se reîntoarce. Și pe lângă toate acestea, am aflat eu că acel vechil, Beleav, s-a căsătorit acolo; și [i s-a scris] ca binevol de acolo cu mărfurile arătate, banii și alte bunuri, să vină neapărat să dea seama, căci este periculos, ca în continuare fapte necuviincioase negustoriei și furtul mărfurilor, banilor și bunurilor încredințate vechilului, să nu poată duce la gânduri rele.

Și pentru acestea rog cu supunere Cancelaria Gubernială din Kiev să scrie, conform uzanțelor, Domnului Munteniei despre predarea numitului vechil Beleav împreună cu toate mărfurile, banii și bunurile, iar pentru siguranța călătoriei și pentru o cerere de predare mai bună să fie atașat cu întreținerea mea, podporutcikul reitarilor kieveeni Ilie Tarasov, și de asemenea, pentru trecerea liberă a noastră cu încă doi slujitori până la București, iar de acolo mie și încă la doi oameni slujitori până la Constantinopol, pentru necesitățile mele, să se dea pașapoarte.

Despre acestea raportează negustorul din Kursk Mihail Odnoreadkin, martie 10, anul 1759.

2.

< fără dată>. *Ciorna scrisorii de recomandare către domnul Țării Românești Scarlat Ghica, dată de guvernatorul Kievului, general-maiorul V. I. Lopuhin, negustorului Mihail Odnoreadkin, cu rugămintea să fie ajutat să-și recupereze vechilul și bunurile sale, aflate în București.*

Светлейшія Князь,

И Высокопревосходительнѣйшія Господинь,

Земли Мунтянскои Господарь

Мой дружелюбнейшія и соседственной приятель

Понеже по свято утвержденнымъ / между обоими Высочайшими Ём-пе-риями вечномирнымъ трататомъ / для удобнейшей на обе стороны ~~ползы~~ / в комерція ползы свободное и добродетелное / купечеству во обоихъ Высочайшихъ / Ёмперияхъ для купеческого промыслу / ~~приезжать~~ и пребывание иметь быть / дозволено и по силе техъ вечномирныхъ / трактатахъ. Высочайшей Ея / Императорскаго Величества / коеи Всемилоствѣйшей / и Всеавгустейшей Г<о>с<у>д<а>р<ы>ни Имперія / знатной ~~купецъ~~ курской купецъ / Михаила Адноряткинъ учредилъ для / того купечества владения Вашеи / Светлости в мунтянскомъ мястечке / Букарештахъ прикащика своего при/родного Ея Ёмператорскаго Величества подданного ~~купца~~ курскогожъ купца ~~жителя~~ Артемья Беляева которому вве/рилъ знатную суму таварами и де/нгами. А ныне оной

прикащикъ ево / Беляевъ оказался ему знатному / росейскому купцу Адноряткину яко / существу хозяину своему в непослушания / и в непорядочных весьма купечеству проти/вных поступках. Да сверхъ того он же / прикащикъ Беляевъ будучи в выше упомянутомъ / местечке Букарештах без дозволения / одного хозяина своего Адноряткина / женился, и для того реченной хозяинъ / ево, купецъ Адноряткинъ, в немаломъ / состоятъ сумнении дабы от того ево / прикащика и давнейших непристойных / х купечеству поступокъ и к расхищению / вверенных ему прикащику товаровъ / и денегъ худаго замыслу последовать / не могло. Принуждены онъ росейской / купецъ Адноряткинъ, для отобрания / от него прикащика своего вверенной ему / суммы, ехать самъ до местечка Букаре/штъ куда оной купецъ с приданнымъ / ему во охранение ево, команды мои / оберъ-афицеръ ~~Илья Тарасовъ~~ и с Киева / с симъ моимъ уверительнымъ писмомъ и отправленъ. И того ради Вашу Све/тлость дружески и наиприлежнѣйше / прошу в наблюдение выше объявленных / вечно мирныхъ трактатовъ и во удо/волствие дружеской и соседственной / приязни повелеть означенного купецъ/кого прикащика Беляева яко природ/ного росейского подданого и со всеми / имеющимися при немъ товарами / и денгами и вещми отдать хозяину ево / сего вручителю знатному росейскому / купцу Михаилу Адноряткину. И в томъ во всемъ, дабы от него прикащика какова / либо супротивления и в веренной ему суммы и расхищению худых замыслах / последовать не могло, приказать / по своему великодушию учинить ему купцу Адноряткину пристойное вспомо/можение, в чемъ на любомудрое Вашей / Светлости предусмотрение и совершенное / в томъ росейской стороны удовольствие / несумненную полагаю надежду, за что / и я с моей стороны в подобных тому / случаях по требованиямъ Вашей Све/тлости равномерно служить не отре/кусь. И во ѿжидания на сие приять/нѣйшаго уведоменение з дружескимъ / моимъ почтениемъ остаюсь,

Ея Императорскаго Величества /

Самодержицы Всероссийской мои /

Всемилоствѣйшей и Всеавгустейшей / Г<o>c<y>д<a>p<ы>ни

Генераль маеоръ и киевской Оберъкомен/дантъ и главной киевской ко-мандиръ

Вашей Светлости моего /

дружелюбнейшаго и соседъ/свенного приятеля покорный слуга

(ciornă, *Arhiva Istorică Centrală de Stat a Ucrainei*, Fondul 59, Cancelaria Gubernială Kiev, inv. 1, d. 3850, Filele 2-3 verso)

Prea luminate cneaz,

Și Preaînălțate Domn,

al Țării Muntenești Domnitor,

Al meu prieten bun și vecin

Conform sfintelor, întărite între ambele Înalte Împărății, tratate de pace, pentru înlesnirea în ambele părți a comerțului liber, cu folos și binefacere negustorimii,

în ambele Înalte Împărății pentru activitatea negustorească, venirea și aflarea [negustorilor] este permisă conform tratatelor de pace. Al Măriei Sale Maestăți Imperiale și al Imperiului Prea milostivei și Prea Augustei Împărătese, negustorul de vază, Mihail Odnoreadkin din Kursk, a trimis pentru acest negoț în stăpânirile Luminăției Voastre, în târgul muntenesc București, pe vechilul său, supusul Măriei Sale Imperiale, Artemie Beleaev, la fel negustor din Kursk, căruia i-a încredințat o importantă sumă în mărfuri și bani. Și acum acest vechil al său, Beleaev, este față de negustorul rus de vază Odnoreadkin, stăpânul său adevărat, în nesupunere și fapte potrivnice și foarte necuviincioase negoțului. Pe lângă toate acestea același vechil Beleaev, fiind în sus pomenitul târg București, fără voia stăpânului său Odnoreadkin s-a căsătorit, și pentru aceasta numitul stăpân al său, negustorul Odnoreadkin, se ală în mare încurcătură, pentru ca de la acel vechil al său și alte fapte necuviincioase negoțului și furtul mărfurilor și banilor încredințați lui și gânduri rele să nu urmeze. Este nevoit, el, negustorul rus Odnoreadkin, pentru a lua înapoi de la vechilul său suma încredințată lui, în persoană să meargă până la târgul București, unde acest negustor, împreună cu oamenii mei ~~ober-ofițerul Hie Tarasov~~ dați lui din Kiev, este trimis cu această scrisoare de încredințare. Și pentru acestea rog prietenește și silitor Luminăția Voastră, întru vegherea sus numitelor tratate de pace și satisfacerea bunei prietenii și vecinătăți amicale, să porunciți pe numitul vechil negustoresc Beleaev, ca pe un înăscut supus rus și cu toată marfa ce se află la el și banii și bagajele, să le dați stăpânului său, remitentului [acestei scrisori] negustorului rus de vază Mihail Odnoreadkin. Și întru toate acelea, pentru ca de la vechil să nu urmeze o împotrivire oarecare și furtul banilor încredințați lui și gânduri rele, să porunciți cu generozitate să i se dea negustorului Odnoreadkin un ajutor cuviincios. Cu acestea mă încredințez previziunii Luminăției Voastre înțelepte și satisfacției făcute părții rosienesti, pentru care fapt și eu din partea mea în cazuri asemănătoare, la cererea Luminăției Voastre la fel nu voi pregeta să vă slujesc. Și în așteptarea acestei știri agreabile, rămân cu respectul meu prietenesc,

Al Măriei Sale Imperiale

Autocratei Întregii Rusii

Prea milostivei și Prea Augustei Împărătese,

General-maiorul și Ober-comendantul și Comandantul General al Kievului

Al Luminăției Voastre, prietenului meu și vecin, servitor suspus

3.

9 iunie 1759. *Cererea podporudcikului Ilie Tarasov, trimisă din carantină, să-i fie primit jurnalul-raport al misiunii sale la București.*

В Киевскую Губернскую Канцелярию

Доношеніе

Посылан я былъ іс Киевскои Губернскои Канцеляріи / в Мултянскои городъ Букарешты томошні / земли къ Господарю с писмомъ и с курскимъ купь/цомъ Міхаилою Оदनряткинымъ для възь/тя і привозу от толь в Россію при-

ка/щика ево Артема Беляева, ktorои / в Букарештахъ на шанкарке¹⁷ женілся, в кои / нынѣ со мною в карантин іюня 1 дня пришел. / І учиня о поступках ево Беляева журнал, / при семъ в Киевскую Губернскую Канцелярію / представлян.

І нижайше прошу, в поно/шении чести моеи і в непослушании і обидах мнѣ имъ Беляевымъ какъ ис доложеннаго журнала Киевская Губернская Канцелярія / усмотреть ізволить, милостиво защитить.

Подпорутчикъ Ілія Тарасов

Карантин 9 іюня 1759 году

(*Arhiva Istorică Centrală de Stat a Ucrainei, Fondul 59, Cancelaria Gubernială Kiev, inv. 1, d. 3850, Filele 4-3 verso*)

Cancelariei Guberniale din Kiev

Raport

Am fost trimis din Cancelaria Gubernială din Kiev în orașul muntenesc București la domnul acelei țări cu scrisoare și cu negustorul din Kursk Mihail Odnoreadkin pentru luarea și aducerea de acolo în Rusia pe vechilul său Artiom Beleaev, care în București s-a căsătorit cu o cârciumăreasă, și care acum a venit cu mine în carantină în ziua de 1 iunie. Și alcătuiind jurnalul despre faptele lui Beleaev, prin acestea este prezentat în Cancelaria Gubernială din Kiev.

Și rog prea plecat, pentru defăimarea onoarei mele și nesupunerea și obidelor aduse mie de către Beleaev, cum din jurnalul prezentat Cancelariei Guberniale din Kiev binevoiți a vedea, cu îndurare să mă apărați.

Podporutcikul Ilie Tarasov

Carantina, 9 iunie 1759

4.

9 iunie 1759. *Raportul podporutcikului Ilie Tarasov privind misiunea sa la București, cu scopul de a înmâna domnului Țării Românești, Scarlat Ghica o scrisoare și de a-l ajuta pe negustorul Mihail Odnoreadkin să-l repatrieze pe vechilul său Artemie Beleaev în Imperiul Rus.*

Журнал содержание киевских реитаръ подпорутчикомъ Тарасов/вымъ во время посылки ево в Мултыанскои городъ / Букарештѣ тамошнія земли къ господарю / Скарлату Кикѣ с писмомъ і с російскимъ купцомъ / Михайлоу Адноряткинымъ для възятья от тол / прикащика ево курскаго купца Артема Беля/ева, о поступкахъ ево Беляева значиться ниже.

- 16 По отпращиваніи іс Киевской Губернской Канцеляріи, / Мулянской Земли къ Государю ехал онъ подпорутчикъ с російскимъ курскимъ купцомъ Михайлою Одноряткинымъ полскою областію чрезъ местъ/чки Погребщице, Неимеровъ, Печеры, Цыкиновку / і переправясь чрезъ реку Днестръ Волоскою Землею / на Сороку.

7

М<е>с<я>ць апрель

В мулянскую столицу в городъ Букарешты онъ / подпорутчикъ с купцомъ Адноряткинымъ прибѣ / і в квартирѣ прикащика ево, Беляева, стали (яко / та квартира і с капиталъ хозяйского нанета). / І будучи онъ Адноряткин яко істенно своего ка/питала хозяинъ, по сумнительнымъ обстоятелс/твамъ прикащика Бѣляева наблюдая свой ка/питалъ чтобъ какия вещи в пріездъ ево пропасть не могли, кое ево Беляева сундуки / осмотрѣлъ в которехъ кромѣ платья ево / і жены ево, денегъ і обликов¹⁸ не сыскалось.

І такъ / Михаила Адноряткина . . . вещи а имянно: персне золотыхъ (с маленькимъ алма/зцами, два жемчугу крупного і мелкого, 47 драмъ і пол / червонцахъ болшихъ 10 в каждомъ одномъ по 5 одинарныхъ / червонныхъ, серги золотыя съ зеленымъ изюмърюды / і с алмазцами одна пара, тарелкы серебряныхъ / 4. (а пятая на свадьбѣ уси его Беляева пропала) ло/жокъ серебряныхъ 10, ножей і вилокъ серебряныхъ 10 паръ в число своего капиталъ къ себе от него отобралъ, а пѣ/латъя жены ево для пріходящаго праздника Святыя / Пасхы по усиленному ево Беляева прошенію при немъ остав/лено с темъ чтобъ оно в целости было.

На другой день присланъ былъ от тамошняго Государя переводчикъ с поздравленіемъ ево подпорутчика пріездомъ і спра/шивалъ притчинъ экспедиціи і по многому ево усилю / ответствовано что іс присланного сиимъ подпорутчикомъ / от Его Высокопревосходительства Г<о>с<по>дина Генерала маіора / і Киевскаго главнаго командіра Его Светлость / содержаніе писма усмотрѣть ізволить. Переводчикъ объявилъ, Его де Светлость о нарочной сеи экспедиціи / не иное что полагаетъ какъ толко притчина / о находящемся в Букарештахъ российскомъ купце / Артемѣ Бѣляевѣ которой здѣсь на шинкарке / і онъ женился, і егдаже такое содержаніе просилъ уве/домить і чрезъ праздникъ Святыя Пасхи аудіенцією / обождать. Ему на то ответствовано что онъ / подпорутчикъ для того нарочно і присланъ.

- 14 Артема Беляева сынъ ево, Иванъ, которой і в службѣ уже бытъ / годенъ, будучи наряженъ по тамошнему городу въ платья / от отца ли скрътъ іли самъ бежалъ із Букарештъ, безызвестно. / Явился в квартирѣ ево подпорутчика российской дезертир / іеромонахъ

Стефанъ і объявил что прислан онъ от бука/рескаго Митрополита Филарета чтоб дал онъ / подпорутчикъ ответъ почему і для чего і что за люди/ і от кол пріехали і у жены Беляева сняли уборы. Отъ/ветствовано какия люде і от кол приехали, Бъ/кареское началство знаетъ і егда потребно / там бы справку учинили яко тамошнее уверение / верно будетъ. А уборы жены Беляева снятъ хозяином / ево ібо онъ ізъ ево капитала зделан былъ. / Дезертир объявил, буде такія обстоятельства / учинили і какъ видно что Беляевъ в супружество / воишол обманом, Митрополитъ по такому / случаю намерень ево Беляева з женою розвести, / і осердясь пошол.

І о том разводе в Букорештах / много погаварівали. Митрополитъ букарескои будучи сердить на купца Адноряткина тутъжа і на под/порутчика, за то что Адноряткинъ у Аги употребил / на Митрополита о взятыхъ с Беляева за венчаня / 100 левков турецких, да лися мехъ въ 40 левков / претенцью, а особливо Беляевъ угождая митропо/литу опасаясь чтоб не развел съ женою. А дезертир / Стефан, Митрополиту, яко своему командиру, угаждая / въ желаніи ево, да будучи і ему Беляеву знаком, сложа / неправды ktorои не бывало, вымыслилъ Митрополи/ту ответствовать бытъго подпорутчикъ дезертиру сказал такъ, что у Митрополита голова / і борода седая а голова пустая. И такъ Беляевъ / в сей неправдѣ Митрополиту многія дни скучалъ / чтоб на подпорутчика яко на своего врага в Киевъ / х командѣ о том вымыслѣ жалобу учинил, которое / хотя і долго не склонялся но при отъезде ізъ Букарешти онъ Беляевъ на своя прошение какъ видно ето чрезъ лаком/ство склонил і от Митрополита при себе в том соде/ржаниі писма імееть.

- 20 Учинена была ему подпорутчику въ мултянского Господаря аудиенція. / Во 2м часу по полудни приехал к нему подпорутчику от букарѣ/скаго Господаря в каретѣ секретар ево, уступая ему / правое место. І какъ вошол, в присутствіе Господарское / отдал обычнойной уклон, свидѣлствовал от Его / Высокопревосходітелства Г<о>с<по>дина Генерал Маіора / і Киевского главнаго командира дружелюбное / і соседственное высокопочитаніе і при том подал / въ ево руки одрисованное писмо. Напротив чего Госпо/дар встав на ноги заимность учинил. Асистенции / при немъ находилос знатных персон до 20 ч<е>л<о>в<е>къ, / которыя все на ногах, откровенными главами / стояли. Послѣ чего, посаженъ неподалеку / Его Светлости і потчеван обычаино конфектами / і кафемъ. А между темъ переводчикъ писмо прочел / і содержаніе донесъ. І Его Светлость ответъ/ствовал что по тому удовольствие учинено будетъ. От подпорутчика представлено чтоб бес продолжения времени опреде/лить к удовольствію одну персону. Ответствовано / на то от Господаря, что сегож дня определена будетъ ізъ букареских старшин одна персона.

Да сверхъ того / поданы Его Светлости от него подпорутчика два проше/ния приняты ім от прикащика Беляева (которой объявилъ / что онъ в доношениямъ къ Господарю не допускается).

О ныне / убитого до смерти нежинскаго грека Зота которой / на коштъ Однорядкина в Букарештах при немъ находил/ся во услуженіи і послан былъ от него із Букарештъ / до Фокшанъ для покупки і отвозу в Россію волоскага вина. / І послано іс капитала Адноряткина на покупку онаго вина / і на наемъ подводъ і на дорожное ісправление і на платежъ / пошлин і для отвозу в Россию денегъ 3530 червонныхъ / можарских¹⁹ і кременских²⁰ і при немъ Зотъ лошад ценою въ 50 / турецких левков (полагая одинъ левокъ въ 60кп) і пару / пистолетъ въ 20 левков і ружье въ 15 левков, часы серебра/ныя въ 12 червонныхъ можарскихъ, серебряной турецкой моне/тъ 60 золотыхъ считая один 45кп. И недоежая карчмы / называемой Маржинянъ растояніемъ от Букарештъ / въ 10 турецких сагатах²¹ в кои грекъ убить і отправленныя / с ним денги и все вещи при немъ, показанныя, взяты / смертиоубийцами. А подозрєніе того убиства подлин/но доходитъ на копітана Мержанскаго. І хотя о томъ / смертноубиствѣ якобы поданы были Букарескому / началству от него Беляева два прошенія точию / никакого удовольствія не получил. Но какъ послѣ ока/залось что онъ Беляевъ умышленно то доношеніе ему / подпорутчику для подачи Господарю учинил, в томъ образѣ чтобъ / ему прожить в Букарештах пока следствие произведе/тся, ібо будучи такъ долгое время в Букарештах прилежнаго / иска не учинил і находяще-муся в Константинополѣ россий/скому Господину Резыденту до пріезда в Букарешты подпору/тчика о таком случае не доносил но уже в при-ездъ отправил / онъ Беляевъ в Константинопол доношеніе. І такъ / что по представленію Г[о]с[по]дина Резыдента і с Портъ Ата/манской Бука-рескому правленію о ислѣдованіи и о удовол/ствии обидимую сторону указъ прислан быть іметь.

2-е. Московской Губерніи Володимирскаго Уезда вотчины при-двор/ной канюшенной канторы г<о>с<по>дина советника Поздѣва / деревни Дягілево от крестянина Петра Тімофѣева которой / былъ в Букарештах для промену²² і конѣ оукраденныхъ / у него Тімофѣева в Букарештах дву лошадях ценою / въ 70 турецких левков і в то число онъ Тімофеевъ / половину получил а другая половина от Букарескаго суда отказана.

Тогожъ числа по полудни въ 4м часу прислан былъ в каретѣ в квар/тиру к нему подпорутчику от Букарескаго Аги намесник ево со ѡбя/влєніемъ что от Его Светлости повелено Аге по присланномъ / ис Ки-ева писму і по поданнымъ от него подпорутчика двумъ / прошеніямъ, інквизицію учиня, обидимую сторону успѣ/коить. И для того ехалъ онъ подпорутчикъ с купцом Аднорятки/нымъ к нему Аге.

И какъ присели въ покои по отдаче обы/чайнаго уклону посаженъ и потчеванъ по ихъ обычаю. Ага / требовал что о женившемся в Букареш-тахъ прикащи/ку Адноряткина, Артему Беляеву, із букареских жїтелей / должны. На то от Беляева объявлено что долженъ ему / Беляеву букареской грекъ Петръ 1500 левковъ, Курчи Ба/ша²³ 30 левков, Митрополитъ букареской Фїларетъ / взялъ съ Беляева за венчаня, ево Адноряткина капї/тала 100 левков да мехъ лисей въ 40 левков. А на бука/реском же жителѣ греке Дїомандїи по облику 1773 ле/вка, хотя и есть толко де не спорныя. И хотя требова/но от него Беляева хозяиномъ Адноряткиным того обли/ка толко не отдал объявля что онъ имеетъ і другїя / облики и денги толко не отдасть. На что от Аги полученъ / ответъ что долги все уплатить велить, а о Митро/политѣ яко неподвласном его светлости, от Аги доня/сено будетъ.

А по прошенїямъ по сим за капїтаном / Мержанским послан на-рочной і велено ему въ Букарешты / быть. По второму объявленному въ семь журналѣ кресъ/тъянину Петру Тїмофееву за пропаляя двѣ лошади / по иску ево другую половину в то же время денги ему / Тїмофѣеву от винной стороны отданы в чемъ онъ под/порутчикъ і подписался.

При том же Аге объявлено (хотя они / и стороною слышили) что уборы жены Беляева і другїя / вещи в число капїтала, в прїездъ хозяином взяты / а платья при ней до времени оставлено і прошено чтоб для / верности определить к переписки от ихъ стороны одну / персону яко многия споры от жены Беляевой въ платев / были в том разъсужденїи чтоб і с того какова нарека/нїя не произошло. Но о/пределенной Ага уверил что пла-тѣя пропасть не можетъ хотяб оное было и въ их / рукахъ і в том бы на него положиться, і хотя сія / потачка а прошенїе ево Беляева і исполня-лось / однакожь ожидалось конца. И при отпуске Ага / ему подпорутчи-ку объявил что он Артема Беляева / въ ево руки вручаетъ а въ случае ево ухода онъ / ответа не дастъ. От подпорутчика Аге объявлено / что Артема Беляева сынъ Иван которой в Букаре/штах находился а ныне от отца ли скрыть или / самъ бежал і где находитъся не известно. Ага ответствовал что онъ о поимке ево в присъ/тойныхъ местах публикацію учинить.

Грекъ Петръ которому Беляевъ дал 1500 левков в то число / уплатил Мїхайлѣ Одноряткину самую малую часть / а осталныя остались до приезда Адноряткина із Сы/ливинской ярманки²⁴. А съ Курчи Баши получено толко / 8 левков а 22 левка ему Курчи Баши, онъ Беляевъ / долженъ был. А обликъ на грека Диомандїя на 1773 левка у его Беляева рукахъ но едва онъ съ Дїоман/дїя по облику денегъ не взял яко в дороге в денгах / нужды не имель да и жене какъ слышно довольно / оставил.

Все мерѣ и снисходїтельство принять были чтоб Букарешъ/ты не знали притчины приезда ево подпорутчика а вы/ехать бы чесно яко иностранному, но непостоянной / прикащикъ Беляевъ объявля себя ис-

тиннымъ / хозяиномъ публично предъ Агою зашіщаяся / букарескою командою во образе ихъ точнаго / подданного, многія ему подпорутчику деля досадъ / и ругательства сказывая въ ихъ слѣдствии что / онъ Беляевъ чеснея ево подпорутчика і ні в чемъ не слу/шаеть и сиим в Россію не поедеть опасаясь чтоб / ево в дороге не лишил жизни. И хотя ему от офице/ра сказано было чтоб не кречал а говорил бы учтиво / яко многія в том слѣдствии по росіиіиіи разумѣють / но онъ Беляевъ ни во что ставил и не слушалъ. І / букареское правленіе жены ево Беляева в Россію / не отпустили, объявля, что она ихъ подданная, а как / примечено что онъ Беляевъ точно просил тамош/няго правленія дась жену ево оставили в Букарешъ/тахъ объявля имъ что і онъ із Россіи бѣзь за/медленія возвратітся, да и жена ево Беляева ска/зывала яко онъ на неі женился с темъ чтоб / жить в Букарештахъ. Да и по требованію хозяина / Одно-
ряткина о имевшемъ въ своих рукахъ капіталѣ / обыкновенныхъ документов онъ Бѣляевъ не дал і объявил / что записокъ никакихъ о том не имѣеть. А і по счи/слѣнію хозяина оказалось, что знатного числа / денегъ в число ихъ капітала не достааетъ. И по такимъ обстоятельствамъ онъ Беляевъ яко сум/нительной ч<е>лов<е>къ отъданъ под карауль апреля 27 дня /, і успокоя Агу выпущенъ іс под караула в квартиру / хотя Агу і про-
шено не учинил бы онъ в такомъ / случае фалшиваго облика, да и ево об-
ликамъ / и вексельамъ уже не веритъ. Но удовольствія на то / никакова не получено кромѣ усогубленной от него / Беляева досады. И какъ онъ Беляевъ отданъ / под карауль, жена ево вышла со двора (ибо до того/ на
одном дворѣ находились) и приказано от Аги / запечатать сундуки, при
одном присланномъ рос/сийскомъ дезертірѣ, ktorои служил в гусар-
скомъ / полку вахмістром іс под Кистрина²⁵ бежал, в кото/рыхъ платья
уже небыло. І хотя о том Аге и об/явлено но какъ примечено что в угод-
ность их / зделано, і при том Беляевъ сказал что он женѣ / своеі велелъ
тайно платья ее покрасть / которое уже въ ево руках находітся. Слѣдсь/
твіе букареское определили женины платя / оценить ktorому цена по-
ложена 196 турецких/ левков, а денги намерень отдать Адноряткину /
когда із Сливень в Букарешты возвратітся / ібо онъ в Сливнь на ярмарку
выехал мая 8, а сьвоего платья онъ Беляевъ некоторое / із собою взял а
инное в Букарештах оставил.

Артѣма Беляева сынъ Іванъ пойман в мѣстечке / Бузевѣ растояніемъ
от Букарештъ въ 20 турецких/ сагатахъ і присланъ от тол в Букарешты і
отдан / отцу ево.

- 30 У определеннаго по експедиции Аги, онъ подпорутчик с ку/пцом Ад-
норяткинымъ былъ, гдѣ представленъ капітан / на котораго Бѣляевъ
бросилъ во убитіи служителя / Адноряткина грека Зота і с капиталомъ
Адноряткиномъ. / Но хотя и имель на него доказательство но во уго /

ждение букарескому правлению ничего не хотелъ / доказать и хотя ево подпорутчика ему Беляеву подкре/пление і домагательство слѣдствію представляемо было / но онъ Беляевъ . . . истѣцъ. На то слѣдствію представлено чтоб ево об том / не слушать, а истѣцъ въ ч<е>л<о>в<е>ке Россійская Имперія а в капиталъ хозяинъ. Но онъ Беляевъ / презирая ево офицера против ево кричал неучтиво / объявляя что онъ хозяинъ а некои хто і онъ в том / власть имѣеть а тем все и дела нетъ (а неино хто). Букареское началсь/тво желаніе свое получая далее іслѣдовать оставил.

В бытность в Букарештахъ Гаджи грекъ Анастасіи кото/рой старости дожилъ глубокой і для того ему верить мо/жно да и дом Адноряткина ево довольно знаетъ ібо он / с Міхаилою Одноряткинымъ и въ Ерусалимъ был по христіанскои / совести, сказал что Артемъ Беляевъ будучи в Букаре/штахъ, оставя купечество влюбясь в шинкарку / на которой и женился, бѣспрестанно пьянствовал гдѣ / многія ночи и ночевал. Иногда у него на пьянствах / денегъ неставало посылал с ключемъ в сундукъ грека / Дмитрія Галантана которой до того и платья на / себя не имелъ, а нынѣ живеть от того свободно да и денги / имѣеть. Какъ онъ Беляевъ выехал із Россіи в Сливинскую ярманку / за такими жъ страсти²⁶, не продав товаров, оставил / в мѣстечке Сливках у Гаджи Діомандія родом болгаринъ, / написавъ письмо которое розодравъ пополам, одну часть / взял Гаджи Діоманді а другую Беляевъ и при том обязали / одинъ другому чтоб товаръ у Гаджія оставленныя отдать / тому хто с половинкою взятою Беляевымъ у него Гаджія / явится а ему Гаджію поруча половинку того писма отдать / все товары, а хотяб и самъ Беляевъ пріехал за товаром / , а взятой половинки писма ему Гаджію не обявять то и ему Беляеву товаров / ево не отдавать.

В прошломъ <1>758 годом в августъ м<е>с<я>це отправил онъ Беляевъ / из Букарештъ в Сливны с писмом своим для принятія от обяв/леннаго Гаджія Діомандія, Гаджія жъ грека Анастасія / чтоб онъ у него оставленныя Беляевымъ товары при/нял и отвез бы для продажи в турецкое местечко Жир/жово²⁷ где бываетъ ярманокъ 1 сентября, куда / онъ Гаджи і прибыль и того Гаджія кому Беляевъ на / хранение товаръ отдал, сыскал і письмо вручил и то/варъ требовал. Но тотъ Гаджи у котораго товаръ / находілся требовал другои половинки взятой Беляевым, / то де и товар должень отдать абы того ни под какимъ / видом не отдасть. Почему Гаджи Анастасіи принуж/день былъ ехатъ в Константинополь і о такомъ случае / просить россіискаго Г<о>с<по>дина Резидента которой і сходи/тайствовал у Порты Атоманскои ферман и от главной / царегородскои таможни нарочнаго на хозяйском коште / ч<е>л<о>века с Сливны по чему і товаръ полученъ. А Беляев / взятую у Гаджія Діомандія половинку писма потѣрял / и потому і ярманку жидковскую²⁸ утратил.

Онъ подпорутчикъ бывая яжеденно у определеннаго по делу / Адноряткина Аги и требуя удовольствія бес продолженія / объявляя что онъ по такъ малому делу много время / празно живеть, і приметь что все ево Беляевым / ухищреніемъ от часу желаніе ево исполняется і за нево / точно какъ за своего подданнаго протекцію імели / равно какъ тамошним жителемъ почитается, а по тре/бованію ничто не успевало да ис под караула / отпущень. В таковом неудовольствіи пошел онъ подпору/тчикъ къ Господарю с представленіемъ но во дворѣ / господарскомъ закупленною²⁹ рукою должность свою порядо/чно отправляли. Хотя і азардно³⁰ пошель онъ подпорутчик / в покои господарския но кромѣ постелника відить не / могъ которому объявлена притчина ево туда пріхода / і прошено чтоб представленъ былъ къ Господарю. На то / ответствовано что Господарь утружденъ многими / делами а по комисіи просимой апредельнъ Ага, кото/рой в тожь время в домѣ господарском быть случил/ся и при немъ подпорутчике от постелника приказано / ему немедленно кончить ту коммисію.

- 13 Упоминаемой Ага ему подпорутчику писмо къ его Высоко/превосходітельству Г<о>с<по>дину Генералу моіору і ки/евскому Оберъ Каменданту Владімеру Івановичю³¹ вручал но онъ подпорутчикъ не принимая объявилъ / что онъ долженъ принять ответное писмо ис тех / рукъ кому в пріездъ в Букарешты от Его Высокопревос/ходітельства вручил. На то объявлено что Господар / такъже утружденъ многими делами а приказано / вручить Аге. По чему принужденъ былъ принять, / а особливо для того чтоб болше в Букарештах уже / не мешкать. А Беляева при конвое отправил Ага / до Фукшанъ, хотя имъ подпорутчиком і требовано / чтоб отдан онъ былъ въ ево руки дабы в пути какои канфузіі не послѣдовало. Но Беляевъ публично / кричал что онъ сиим подпорутчиком в Россію не едетъ / а поедеть особливо одинъ, да и генерал де киевский / послушал одного мужіка а тебя де наемщикомъ / прислал і хотя ему снисходітельно сказано чтоб / не кры-чал а был бы послушенъ но онъ того услышитъ / не хотель і сказал что онъ наемщика не слу/шаетъ і в тотъ день не поедеть а поедеть завтра / что волѣ ево оставлено. 14 мая онъ Беляев / такъже не поехал по одному своему упрямству / о чемъ Аге объявлено яко отправленіе от него / зависить но нічего не успело і оставлено его желанію.

15 Онъ Беляевъ прислал к нему подпорутчику грека Галантона / со ѡбъявленіемъ что онъ Беляевъ поедеть ис Букаре/шты в Россію мая 17 дня, а прежде не поедеть, / почему принужднъ онъ подпорутчикъ быть тотъ / день у Аги. І какъ онъ Беляевъ туда сыскан / отдал поклонъ Аге і

другим яко природному госпо/дину оборотясь жопою кь подпорутчику, которыя / нестерпя ругательства давая знакъ смехом / одинъ другому улы-
бались, і приказано ему чтоб / ехал в Россію которой прощался с ними печал/нымъ лицомъ равно і они ево такимъ / отпускали.

Слышил онъ подпорутчикъ в бытность в Букарештахъ / от иеро-
монаха которой по христіанской і священіе/ской совести, да и все Бу-
карешты говорятъ / что шинкарка на которой женился Беляевъ / была
в Букарескомъ главномъ суде а притчина / тому слѣдующая – подала
она прошеніе Госпо/дарю что Букарескаго суда канцеляристь растъ/
лиль ее девство будто с темъ чтоб на ней / женітся, и потому сыскан
был тотъ канцеляристь / кь суду для ответа, и зная свою вину хотя / і
доходило до правдъ, однакожъ для избежанія / своего нещастія, упо-
требилъ хитрость, подкупил / одного молодца чтоб онъ суду публич-
но сказалъ / что онъ то учинил а не тотъ канцеляристь / на котораго
прошеніе употреблено яко влюбясь / в него. Ведая тотъ наемщикъ что
она ево / не любить і желаетъ онъ на ней женится, и какъ / суду толко
в чужомъ делѣ себя признал виннымъ, / судъ наемщику определил на
ней женітся но она / не любя ево супружеством отказалась что она /
ево не любить. Да и мать ее за такіяж / шалости в Букарештахъ на пу-
бличномъ мѣстѣ / наказана.

- 19 В местечко Фукшаны онъ подпорутчикъ з Беляевымъ прибыль и правленія
Букареского / исправникъ (ибо в том мѣстѣ первоначалствующий / такъ
называется) взял с него подпорутчика роспи/ску что онъ Артема Беляева
въ свои руки / принял, а бес того і не отпустил ево подпорутчика / і хотя в
том росписки давать і не надлежалъ, / но убегая чтоб уже болше не мед-
лить желанію / ихъ склонился.

Подпорутчикъ Ілья Тарасовъ

Карантин 9 июня 1759 гѡд

(*Arhiva Istorică Centrală de Stat a Ucrainei, Fondul 59,
Cancelaria Gubernială Kiev, inv. 1, d. 3850, f. 5-12.*)

Jurnalul ținut de podporutcikul reitarilor kieveeni Tarasov în timpul misiunii
sale în orașul muntenesc București, la domnul acelei țări Scarlat Ghica, cu scrisoare,
și cu negustorul rus Mihail Odnoreatkin pentru luarea de acolo a vechilului acestuia,
negustorul din Kursk Artiom Beleaev, și despre faptele lui Beleaev, este înscris mai
jos.

- 16 După plecarea din Cancelaria Gubernială din Kiev, la Domnul Țării Muntenești a mers el podporutcikul cu negustorul rus din Kursk Mihail Odnoreadkin prin regiunea poloneză, prin târgurile Pogrebișce, Nemirov, Peciora, Țâkinovka și trecând peste râul Nistru în Țara Volohă³² la Soroca.

7

Luna aprilie

În capitala munteană în orașul București, podporutcikul cu negustorul Odnoreadkin a ajuns și în locuința vechilului acestuia, Beleaev, s-au instalat (deoarece acea locuință a fost închiriată pe banii stăpânului). Și fiind el Odnoreadkin, precum un stăpân adevărat al capitalului său, în urma faptelor dubioase ale vechilului Beleaev, cercetând capitalul său, pentru ca bunurile la venirea sa, să nu se piardă, lăzile lui Beleaev le-a percheziționat, în care în afară de hainele acestuia și ale soției sale, bani și blănurile nu s-au găsit.

Și așa ale lui Mihail Odnoreadkin ... bunuri și anume: inele de aur, cu diamante mici două, cu perle mari și mărunte 47 de drame³³ și jumătăți de galbeni mari 10 în fiecare unul câte 5 galbeni obișnuiți, cercei de aur cu smarald verde și diamante, o pereche; farfurii de argint – 4 (iar a cincea la nunta lui Beleaev s-a pierdut), linguri de argint – 10, furculițe și cuțite de argint – 10 perechi, în contul capitalului său s-a luat de la el, iar veșmintele soției lui [Beleaev] pentru sărbătoarea Sfintelor Paști, la rugămintea insistentă a lui Beleaev au rămas la el, cu condiția ca ele întregi să rămână.

În ziua următoare a fost trimis de la Domnul de acolo un tălmăci cu salutarea sosirii podporutcikului și a întrebat despre motivele misiunii, și la marile insistențe ale sale i s-a răspuns că din conținutul scrisorii trimisă cu acest podporutcik de la Excelența Sa Domnul General-maior și Comandantul General al Kievului, Luminăția Sa [Scarlat Ghica] va binevoi să vadă. Tălmăciul a anunțat, că Luminăția Sa despre această misiune specială, gândește că nu poate fi numai doar din cauza negustorului rus Artiomi Beleaev aflat în București și căsătorit aici cu o cârciumăreasă, și dacă conținutul [misiunii] este doar acesta, a rugat să se anunțe și după sărbătoarea Sfintelor Paști să se aștepte audiența. Acestuia i s-a dat răspuns că el, podporutcikul, pentru aceasta este trimis.

- 14 Al lui Artiomi Beleaev fiu, Ivan, care și pentru serviciul [militar] este bun, fiind îmbrăcat în hainele tatălui, prin acel oraș, s-a ascuns sau a fugit din București, nu se știe.

A venit la locuința podporutcikului dezertirul rus, ieromonahul Ștefan și a anunțat că este trimis de Mitropolitul bucureștean Filaret³⁴, ca să dea el podporutcikul răspuns de ce și pentru ce, și ce fel de oameni sunt, și de unde au venit, și au luat veșmintele și odoarele de la soția lui Beleaev. I s-a răspuns ce fel de oameni sunt și de unde au venit, autoritățile bucureștene știu și dacă

e nevoie acolo să se documenteze, căci acele încredințări vor fi adevărate. Iar veșmintele și odoarele soției lui Beleaev au fost ridicate de către stăpânul lor [Mihail Odnoreadkin], căci din capitalul lui au fost făcute. Dezertirul a anunțat că, fiind astfel de circumstanțe înfăptuite și după cum se vede Beleaev s-a căsătorit prin înșelăciune, Mitropolitul cu această ocazie intenționează pe Beleaev de soția sa să-l despartă, și supărat a plecat.

Și despre acel divorț în București mult s-a vorbit. Mitropolitul bucureștean fiind supărat pe negustorul Odnoreadkin, pe loc [s-a supărat] și pe podporutcik, pentru aceea că Odnoreadkin la Agă³⁵ a făcut uz de pretenția asupra Mitropolitului, cu privire la 100 de lei turcești luați de la Beleaev pentru cununie și, separat, blănurile de vulpe în sumă de 40 lei, [dați de] Beleaev Mitropolitului de teama să nu fie despărțit de soție. Iar dezertirul Ștefan, Mitropolitului, ca unui superior al său, făcându-i pe plac dorințelor sale, mai fiind și cunoscut cu Beleaev, ticluind minciuni care nu au fost, a născocit în răspunsul dat Mitropolitului cum că podporutcikul i-ar fi spus dezertirului așa – că Mitropolitul are barba sură iar capul deșert. Și așa Beleaev, cu aceste minciuni pe Mitropolit multe zile îl convingea ca să scrie contra podporutcikului, ca despre un dușman al său, în Kiev superiorilor, despre aceste scorneli ticluind o plângere, care cu toate că mult timp nu s-a lăsat convins, dar la plecarea din București, el Beleaev, în stăruințele sale, după cum se vede prin mită, l-a convins și de la Mitropolit are la sine o scrisoare ce conține acestea.

- 20 I-a fost făcută podporutcikului, la Domnul muntean, audiență. La ora două după amiază a venit la podporutcik, de la Domnul bucureștean, în caretă, secretarul său, cedându-i lui partea dreaptă³⁶. Și cum a intrat, în prezența Domnului, a dat plecăciunea conform obiceiului, a transmis din partea Excelenței Sale Domnului General-maior Comandantul General al Kievului, prietenescul și înaltul respect și pe lângă aceasta i-a înmănat scrisoarea adresată lui [Domnului]. Ca răspuns, Domnul, sculându-se în picioare a făcut [ceremonialul] de reciprocitate. Asistenți [la audiență] pe lângă el [Domnul] se aflau persoane de vază 20 de oameni, care toți în picioare și cu capetele descoperite stăteau. După care, a fost așezat nu departe de Luminăția Sa și servit, ca de obicei, cu dulciuri și cafea. Iar între timp, traducătorul a citit scrisoarea și conținutul l-a raportat. Și Luminăția Sa a răspuns că aceste [cerințe] vor fi satisfăcute. Din partea podporutcikului s-a solicitat, ca fără pierdere de timp, a stabili, pentru satisfacerea [chestiunii în cauză] o persoană. S-a răspuns la aceasta din partea Domnului, că în aceeași zi va fi desemnată, din rândul autorităților bucureștene, o persoană.

Pe lângă acestea, au fost înfățișate Luminăției Sale, de la el podporutcikul, două cereri primite de el de la vechilul Beleaev (care susține, că el cu cererile sale la Domn nu este admis).

[1.] Despre, în prezent ucisul până la moarte, grecul din [orașul] Nejin, Zota, care era în serviciul și la întreținerea lui Odnoreadkin la București, pe lângă el se afla în serviciu, și a fost trimis din partea lui din București până la Focșani pentru procurarea și transportarea în Rusia a vinului voloh³⁷. Și au fost trimiși, din capitalul lui Odnoreadkin, pentru cumpărarea acestui vin și pentru tocmeala carelor, și pentru necesitățile de drum, și pentru plata vămilor și pentru transportarea în Rusia, bani 3530 de galbeni ungurești și austrieci și Zota avea un cal la preț de 50 lei turcești (a socoti un leu – 60 de copeici) și o pereche de pistoale de 20 de lei și o armă de 15 lei, un ceas de argint de 12 galbeni ungurești, monedă turcească de argint 60 de galbeni socotind unul la 45 de copeici. Și neajungând până la cârciuma numită Mărgineni, la o distanță de 10 sagate³⁸ turcești de București, în care grecul a fost omorât, iar banii trimiși cu dânsul și toate bunurile sale, arătate [mai sus], au fost luate de ucigași. Iar bănuielele despre acel omor, cu adevărat, cad pe căpitanul de Mărgineni³⁹. Și cu toate că despre acel omor ar fi fost depuse autorităților din București, din partea lui Beleaev, două petiții, nici un fel de satisfacere a lor el nu a primit. Dar cum s-a dovedit mai târziu, Beleaev intenționat a făcut ca acea cerere să fie dată de podporutcik Domnului, în așa chip în cât el [Beleaev] să mai locuiască la București, până când se vor face cercetările, deoarece fiind de atâta timp în București, o cercetare sânguincioasă nu a făcut și Rezidentului rus de la Constantinopol⁴⁰, până la venire în București a podporutcikului, despre acest caz nu a raportat, dar deja când a sosit, a trimis el, Beleaev, la Constantinopol un raport. În așa fel, la cererea Domnului Rezident, de la Poarta Otomană s-a trimis poruncă conducerii de la București să se facă cercetarea și satisfacerea părții pătimate.

2. Din gubernia Moscova, județul Vladimir, al curteanului de otcină, din oficiul grajdurilor, al domnului consilier Pozdeev țăran, Petru Timofeev din satul Deaghilevo, care a fost la București pentru comerț, și caii furați de la Timofeev în București – doi cai la preț de 70 lei turcești – și din această sumă Timofeev a primit o jumătate, iar altă jumătate din partea judecătoriei Bucureștiului a fost refuzată.

În aceeași zi, după amiază la ora 4, a fost trimis în caretă, la locuința podporutcikului, de la Aga Bucureștiului locțiitorul său cu știrea că de la Luminăția Sa [Domnul Țării] s-a poruncit lui Agă, conform scrisorii trimise din Kiev și conform celor două cereri date de podporutcik, făcând o cercetare, să împace partea vătămată. Și pentru aceasta s-a dus el podporutcikul cu negustorul Odnoreadkin la Agă.

Și cum s-au așezat în încăperile [de la agie] pentru darea obișnuitei plecăciuni, au fost puși și cinstiți după obiceiul lor. Aga a cerut [să audă] ce îi datorează locuitorii bucureșteni vechilului lui Odnoreadkin, căsătorit în București, Artiom Beleaev. La acestea, Beleaev a declarat că lui îi este dator grecul bucureștean Petru – 1500 lei, Chiurcibașa⁴¹ – 30 lei, Mitropolitul bucureștean

Filaret a luat de la Beleaev pentru cununie, bani ai lui Odnoreadkin – 100 lei și blănuri de vulpe [în sumă] de 40 lei. Iar asupra locuitorului bucureștean, grecul Diamandi, cu toate că sunt, pentru blănuri, 1773 lei, doar că nu-s revendicați și cu toate că sunt ceruți de la Beleaev de către stăpânul său Odnoreadkin, acele blănuri nu le-a dat, declarând că el are și alte blănuri și bani, dar nu le va da. La ce s-a primit de la Agă răspuns, că datoriile toate va porunci să fie plătite, iar despre Mitropolit, care nu este în supunerea sa, de la Agă i se va raporta.

Și conform acestor cereri, după căpitanul de Mărgineni a fost trimis un curier special cu porunca să vină în București. Iar pe a doua cerere, numitului în acest jurnal țaran Petru Timofeev, pentru doi cai furați, conform jalobei sale, a doua jumătate a banilor i-au fost returnați lui Timofeev de către partea învinuită, pentru care el podporutcikul s-a iscalit.

Pe lângă acestea lui Agă i s-a adus la cunoștință (cu toate că ei au știut din auzite) că odoarele soției lui Beleaev și alte lucruri, în contul capitalului, la sosire, de către stăpân au fost luate, iar veșmintele temporar i-au fost lăsate și s-a cerut, pentru siguranță, să fie numită pentru inventariere din partea lor o persoană, fiindcă multe contestări din partea soției lui Beleaev au fost în privința veșmintelor, din considerentul ca din aceasta să nu apară oarecare nemulțumiri. Dar numitul Agă ne-a asigurat că veșmintele nu pot să se piardă, chiar dacă ele sunt în mâinile lor și în această chestiune să ne încredem în el, și cu toată această îngăduire, dar cererea lui Beleaev ar fi fost îndeplinită, însă se aștepta încheierea. Și la încheierea audienței Aga i-a declarat podporutcikului, că pe Artemie Beleaev îl dă în mâinile lui, iar în cazul evadării lui el [aga] nu va purta răspundere. Podporutcikul l-a anunțat pe Agă, că fiul lui Artemie Beleaev, Ivan, care se afla în București acum s-a ascuns sau singur a fugit, și unde se află nu se cunoaște. Aga a răspuns că el pentru prinderea lui în locurile publice va da anunț.

Grecul Petru, căruia Beleaev i-a dat 1500 de lei, în contul lor i-a plătit lui Mihail Odnoreadkin doar o mică parte, iar celaltă a rămas [să fie plătită] după revenirea lui Odnoreadkin de la irmarocul din Sliven⁴². De la Chiurcibașa s-au primit doar 8 lei, iar 22 lei lui Chiurcibașa îi era dator Beleaev. Iar blănurile de la Diamandi de 1773 lei, sunt în mâinile lui Beleaev, fiindcă e puțin probabil că el de la Diamandi pentru blănuri nu a luat bani, căci în drum [la întoarcere în Rusia] nu a dus lipsă de bani și după cum se aude și soției i-a lăsat destui.

Toate măsurile și discreția au fost întreprinse ca Bucureștiul să nu știe cauzele venirii podporutcikului și el să plece [din București] cu cinste precum un străin, însă nestatornicul vechil Beleaev, declarându-se public drept adevăratul stăpân în fața Agăi, apărându-se cu ajutorul forțelor de ordine bucureștene, dându-se drept supusul lor, făcând podporutcikului multe necazuri și spunând injurii în timpul anchetei, că el Beleaev este mai de cinste decât podporutcikul și nu trebuie să-l asculte cu nimic și cu acesta în Rusia

nu va pleca, temându-se ca pe el în drum să nu-l omoare. Și cu toate că lui [Beleaev] ofițerul i-a spus să nu strige și să vorbească cu cinste, căci mulți [participanți] în acea anchetă înțeleg limba rusă, dar el Beleaev nu îl onora și nu-l asculta. Și cârmuirea Bucureștiului pe soția lui Beleaev în Rusia nu a lăsat-o să plece, declarând că ea este supusa lor, și se știe cu siguranță, că el Beleaev a rugat cârmuirea de acolo să o lase pe soția sa în București, spunându-le lor că el din Rusia se va întoarce fără zăbavă, dar și soția lui Beleaev spunea că el s-a căsătorit cu ea ca să locuiască la București. Și la cererea stăpânului Odnoreadkin, el Beleaev nu a dat nici un document privitor la capitalul aflat în mâinile sale și a declarat că nu are nici un zăpis despre aceasta. Și la calculul făcut de stăpân s-a dovedit că un număr important de bani din capitalul său este lipsă. Și în aceste împrejurări, el Beleaev ca un om suspect a fost pus sub strajă la 27 aprilie, dar acesta, împăciuiu-l pe Agă, a fost eliberat de sub strajă în locuința închiriată. În așa situație Agă a fost rugat [de noi] să nu-i facă acte false și să nu-i mai recunoască actele și cambiile. Dar nici un fel de satisfacere a acestor [cerințe] nu a fost obținută, înafară de sporirea necazurilor din partea lui Beleaev. Și cum a fost dat el sub strajă, soția lui a ieșit din curte (deoarece până atunci într-o curte ne-am aflat) și s-a poruncit de la Agă să fie sigilate lăzile în care veșmintele deja nu mai erau, în prezența unui trimis [al său] ce era un dezertir rus care a slujit vahmistru într-un regiment de husari și a fugit de lângă Küstrin⁴³. Și cu toate că Agă a fost anunțat despre aceasta, dar după cum am menționat totul s-a făcut în folosul lor, iar Beleaev ar fi spus că el soției sale i-a poruncit în taină să fure veșmintele, care se mai aflau în mâinile lui. Ancheta bucureșteană a stabilit ca veșmintele soției, al căror preț este de 196 de lei turcești, să fie date lui Odnoreadkin, când acesta se va întoarce din Sliven în București, deoarece el a plecat în Sliven la iarmaroc la 8 mai, iar veșmintele sale, el Beleaev, unele și le-a luat cu sine, iar altele în București le-a lăsat.

Fiul lui Artemie Beleaev, Ivan, a fost prins în târgul Buzău, aflat la o distanță de 20 de sagate turcești și trimis de acolo la București și dat tatălui său.

- 30 La numitul prin poruncă Agă, el podporutcikul cu negustorul Odnoreadkin a fost, unde s-a prezentat căpitanul învinuit de Beleaev în omorul slujitorului lui Odnoreadkin, grecul Zota și [furtul] capitalul lui Odnoreadkin. Și cu toate că [Beleaev] avea dovezi asupra căpitanului, dar pentru a face pe plac administrației bucureștene nimic nu a vrut să dovedească. Și cu toate că podporutcikul i-a prezentat lui Beleaev ajutor și insistență în fața anchetei, însă, Beleaev ...⁴⁴ reclamant. La care [podporutcikul] a solicitat anchetei ca să nu-l mai audieze pe el [Beleaev] despre acelea, iar reclamant în privința omului⁴⁵ să fie considerat Imperiul Rus, iar în privința capitalului, stăpânul său⁴⁶. Dar Beleaev, desconsiderându-l pe ofițer, striga la el necuviincios,

declarând că dânsul este stăpânul și nu alt cineva și el este împuternicit, iar toți ceilalți nu au nici o treabă. Autoritățile bucureștene, obținând cele dorite, ulterior au oprit ancheta.

În timpul șederii noastre la București, grecul Hagi Anastasie – care a ajuns până la adânci bătrânețe și pentru aceasta i se poate da crezare, dar și casa lui Odnoredkin o știe bine, deoarece el cu Mihail Odnoredkin la Ierusalim a fost pentru credința creștină – a spus că Artemie Beleaev aflându-se în București, lăsând negustoria și îndrăgostindu-se de cârciumăreasă, cu care s-a căsătorit, beia neîncetat și multe nopți înnopta acolo. Uneori la beție bani nu mai avea și trimitea cu cheia de la lada [cu bani] pe grecul Dimitrie Galantan⁴⁷, care până atunci nici haine pe sine nu avea, iar acum trăiește liber de acela și bani are. Cum el Beleaev a plecat din Rusia la iarmarocul din Sliven, cu asemenea cheltuieli, nevânzând marfa, a lăsat-o în târgul Sliven la Hagi Diamandi, de origine bulgar, scriind o scrisoare, pe care rupând-o în jumătate, o parte a luat-o Hagi Diamandi, iar pe cealaltă Beleaev și s-au învoit ca marfa lăsată la Hagi să fie dată aceluia care cu jumătatea [de scrisoare] luată de Beleaev va veni la Hagi, iar lui Hagi înmânându-i jumătate din acea scrisoare să-i dea toată marfa, și chiar dacă însuși Beleaev va veni după marfă, dar nu-i va arăta jumătatea sa de scrisoare lui Hagi, atunci nici chiar lui Beleaev să nu-i întoarcă marfa.

Anul trecut 1758 în luna august a trimis Beleaev din București în Slivna cu scrisoarea sa pentru a primi [marfa] de la numitul Hagi Diamandi, pe grecul Hagi Anastasie, ca acesta să ia de la el marfa lăsată de Beleaev și să o ducă pentru vânzare în târgul turcesc Giurgiu, unde se face iarmaroc la 1 septembrie, unde el Hagi a și venit și pe acel Hagi căruia Beleaev i-a lăsat marfa la păstrare să-l găsească și să-i înmâneze scrisoarea și să ceară marfa. Însă acel Hagi la care se afla marfa cerea cealaltă jumătate [a scrisorii] luată de Beleaev, căci așa trebuie să întoarcă marfa, dar nu în alt chip. Pentru care fapt Hagi Anastasie a fost nevoit să meargă la Constantinopol și despre acest caz să-l roage pe Domnul Rezident al Rusiei, care a obținut la Poarta Otomană un firman și de la principala vamă țarigrădeană un împuternicit cu cheltuiala stăpânului și astfel marfa a fost înapoiată. Iar Beleaev jumătate din scrisoarea luată de la Hagi Diamandi a pierdut-o și din această cauză și iarmarocul de la Giurgiu l-a ratat.

Podporutcikul, fiind în fiecare zi la Aga cel împuternicit pentru cazul lui Odnoredkin și cerând satisfacerea [cerințelor] fără tăgadă, anunțând că el pentru așa chestiuni mici cheltuie mult timp înzădar și observând că prin toate șiretlicurile lui Beleaev dorințele acestuia se împlinesc și precum unui supus al lor, protecție i se oferea, asemeni cum se cuvine localnicilor, iar în privința cerințelor [înaintate] nimic nu se făcea, chiar și de sub pază [Beleaev] a fost eliberat. Într-o astfel de nemulțumire s-a dus podporutcikul la Domn cu

raport, însă la curtea domnească cu mita în mână slujba lor și-o îndeplineau. Cu toate că hazardat s-a dus podporutcikul în încăperile domnești, dar înafară de Postelnic⁴⁸ nu a văzut [pe nimeni], căruia i-a anunțat cauza venirii lui acolo și a rugat să fie înfățișat la Domn. La acestea i s-a răspuns că Domnul este ostent cu alte multe treburi, iar pentru comisia cerută este desemnat Aga, care tot atunci în casa domnească s-a întâmplat să fie și în prezența podporutcikului Postelnicul i-a poruncit lui să încheie [lucrările] acestei comisii.

- 13 Pomenitul Agă a înmănat podporutcikului o scrisoare către Înălțimea Sa Domnul General maior și Ober-comandantul Kievului Vladimir Ivanovici⁴⁹, însă podporutcikul, refuzând s-o primească, a anunțat că el trebuie să primească scrisoarea de răspuns din acele mâini în care a înmănat scrisoarea din partea Înălțimii Sale, când a venit la București. La acestea i s-a răspuns că Domnul este preocupat de multe treburi și s-a poruncit [scrisoarea] să fie înmănată de către Agă. Pentru care fapt [podporutcikul] a fost nevoit să o primească, dar mai ales pentru aceea ca să nu mai zăbovească în București. Iar pe Beleaev, cu convoiul, l-a trimis Aga până la Focșani, cu toate că podporutcikul a cerut ca acesta să fie dat în mâinile lui, pentru ca în drum să nu se întâmple vreo încurcătură. Însă Beleaev public striga că el cu acest podporutcik în Rusia nu se duce, dar se va duce separat de unul singur, – chipurile generalul Kievului l-ar fi ascultat pe un mojić, iar pe tine te-a trimis ca pe un năimit – și cu toate că i s-a spus cu îngăduință ca să nu strige ci să fie cuminte, însă el nici nu vroia să audă și a spus – că el pe un năimit nu-l ascultă – și în acea zi nu va merge, ci va merge mâine, căci asta este la discreția lui. La 14 mai Beleaev l-a fel nu s-a pornit, din cauza încăpățănării sale, fapt despre care Aga a fost anunțat, căci pornirea depinde de el, dar nimic nu s-a obținut și s-a lăsat la dorința lui.

- 15 Beleaev l-a trimis la podporutcik pe grecul Galanton cu înștiințarea că el Beleaev va purcede din București în Rusia la 17 mai, iar mai devreme nu se va porni, din care cauză podporutcikul a fost nevoit în aceeași zi să fie la Agă. Și cum Beleaev, fiind găsit, a venit acolo, s-a închinat lui Agă și altora precum unor adevărați stăpâni ai săi, întorcându-se cu spatele la podporutcik, care n-a îndurat această injurie, dând semne unul altuia zâmbeau, și i s-a poruncit lui [Beleaev] să meargă în Rusia, acesta își luă rămas bun de la ei cu fața tristă și ei pe el îl lăsau asemeni.

Fiind în București a auzit podporutcikul de la un ieromonah care cu conștiința creștinească și preotească, dar și întregul București vorbește, că cârciumăreasa cu care s-a căsătorit Beleaev, a fost la principala instanță judecătorească din București, iar cauza este următoare – a depus ea o petiție Domnului, că un conțopist al judecătoriei Bucureștiului i-a luat fecioria cu aceea ca să se căsătorească cu ea și de aceea a fost cercetat acel conțopist ca să dea seama în judecată, și cunoscându-și vina, cu toate că ajungea până la

adevăr, însă pentru a evita nenorocirea, a recurs la o viclenie, l-a mituit pe un tânăr ca acesta să declare public judecății că el a făcut [infracțiunea] dar nu acel conțopist asupra căruia s-a depus plângerea, fiind [ea] îndrăgostită de el. Știind acel năimit că ea nu-l iubește și dorind să se căsătorească cu ea, și cum numai judecății și-a mărturisit vina pentru fapta străină, judecata i-a prescris năimitului să se căsătorească cu ea, însă ea nefiind îndrăgostită de el s-a dezis de căsătorie, căci ea pe el nu-l iubea. Dar și mama ei, pentru aceleași pozne în București, în locuri publice a fost pedepsită.

- 19 În târgul Focșani au ajuns podporutcikul cu Beleaev și un ispravnic de la conducerea Bucureștiului (căci așa se numesc în acele locuri șefii) a luat de la podporutcik o chitanță că l-a primit pe Artemie Beleaev în mâinile sale, iar fără această dovadă nu vroia să-l lase pe podporutcik și cu toate că pentru aceasta nu era nevoie de dat chitanță, dar grăbindu-se, ca să nu se mai rețină, le-a îndeplinit dorința.

Podporutcikul Ilie Tarasov

Carantina 9 iunie anul 1759

Note:

¹ Contextul internațional – Boicu Leonid, *Principatele Române în raporturile politice internaționale (secolul al XVIII-lea)*, Junimea, Iași, 1986, p. 126-147; Д.М.Драгнев, *Дипломатические отношения европейских государств с Османской империей в 40-х – начале 60-х гг. и Молдавия*, în *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV – начало XIX в.)*, Chișinău, „Știință”, 1987, p. 278-282.

² C.C.Giurescu, *Relațiile economice dintre Ruși și Români*, în *Revista Istorică Română*, 1947, Vol. 17, p. 29-35; *Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов*, Киев, 1980, с. 95-105; Liviu Ștefănescu, *Legăturile economice ale orașului București cu sud-estul european în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea*, în *Materiale de Istorie și Muzeografie*, 1966, vol. IV, p. 355-358.

³ В. А. Уляницкий, *Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII веке*, Москва, 1883, с. 68-92; М. Ю. Анисимов, *Русская дипломатия в Константинополе в годы Семилетней войны 1756–1763 гг. в Европе*, în *Труды Института российской истории*, Вып. 11, Москва, 2013, с. 333-338.

⁴ Fondul cuprinde anii 1709–1781 și 9996 de dosare.

⁵ „Рейтарская команда для иностранных и внутренних посылок” – vezi, А.В. Макидонов, *Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века*, Запорожие, «Просвіта», 2011, p. 11-12; reitarii – inițial, cavalerie grea, apărută în Rusia în secolul al XVII-lea.

⁶ V.I. Lopuhin (1703–1797), colonel, apoi ober-comandant al cetății Kievo-Pecersk între 1755–1761; ianuarie 1758 – februarie 1761, a îndeplinit funcția de gubernator al Kievului, în rang de general-maior – vezi А.В. Макидонов, *Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века*, Запорожие, «Просвіта», 2011, p. 8-9, 17.

⁷Ilia Tarasov – la început vahmistru, apoi podporutcik și porutcik în echipa de reitari din Kiev – vezi: A.B. Макидонов, *Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века, Запорожские, «Просвіта», 2011, p. 12.*

⁸Devlet al IV-lea Giray, în anii 1750–1756 a fost sultan (serascher) al Hoardei din Bugeac, apoi, în 1767 a fost numit kalga; devine han al Hanatului Crimeii în anii 1769–1770, 1775–1777.

⁹Jurnalul-raport al acestei călătorii, alcătuit de Ilia Tarasov – Eugen Cernenchi, *Bugeacul într-un raport militar rusesc de la mijlocul sec. XVIII*, în *Cohorta. Revistă de istorie militară*, 2016, nr. 1-2, p. 7-25.

¹⁰Ilia Tarasov este menționat pe la 1758, ca făcând parte din solia ambadorului rus de la Constantinopol, Alexei Mihailovici Obreskov, rezident la Istanbul între 1752–1768 – vezi, Ion Chirtoagă, Dan Haidarlâ, *Contribuții la studiul situației politico-demografice în Bugeac și în dreapta Nistrului pe marginea unui document inedit (secolele XVI–XVIII)*, în *Revista de Istorie a Moldovei*, 2001, nr. 1-4, p. 120; De asemenea, Dan Haidarlâ, *Relațiile politice dintre Moldova și Hanatul din Crimeea în secolul al XVIII-lea (1718–1774)*, Teză de doctor în științe istorice, Chișinău, 1998, p. 89, nota 13; p. 171, nota 69 – Журнал подпоручика Ильи Тарасова, рапорт от 9 января 1759 // *АВПР*, Ф. 112, Оп. 1, 1759, Д. 1.

¹¹*Arhiva Istorică Centrală de Stat a Ucrainei, Fondul 59, Cancelaria Gubernială Kiev, inv. 1, d. 3850, Filele 14-18.*

¹²Ю. І. Головка, *Запорізька Січ та запорізьке козацтво у російсько-турецькій торгівлі 60-х рр. XVIII ст. (за матеріалами записки курського купця М. Однорядкіна)*, în *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету Запоріжжя*, Просвіта, 2009, Випуск 26; Ю.І.Головка, *Описание торговли с Турцией, составленное курским купцом Михаилом Однорядкиным (1765)*, în *Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI–XIX вв.: сб. материалов Второй международной научной конференции*, Курск, 2009, с. 147-151.

¹³*Arhiva Istorică Centrală de Stat a Ucrainei, Fondul 59, Cancelaria Gubernială Kiev, inv. 1, d. 3850, Filele 14-18.*

¹⁴A se vedea o prezentare generală în *Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов*, Киев, 1980, с. 98-105.

¹⁵*Мякотный товар* – blănuri.

¹⁶*Коить* – a fi la întreținerea, în serviciul cuiva.

¹⁷*Шинкарка* – cârciumăreasă.

¹⁸*Обляк* – blănuri, (*обляк* – șкура округлой формы. Vezi *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, Вып. 12, Москва 1987, с. 90.)

¹⁹*Можарски* = ungară

²⁰*Кременац* – probabil este vorba despre cremnițer – nume dat în Țările Române în secolele XVIII–XIX ducatului (florinului) habsburgic emis la Kremnica, Slovacia. Vezi Octavian Iliescu, *Istoria monetei în România. Glosar numismatic*, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, vol. 19, 2001, p. 303.

²¹Unitate de măsură a lungimii, egală cu 3 ore de mers.

²²*Промен* – schimb.

²³Курчи Баша – Chiurcibașa – starostele cojocarilor, blănarul curții domnești.

²⁴Corect – ярмарки

²⁵Кистрин-Küstrin – cetate-orăș în Regatul Prusiei, asediat de către armatele ruse în anul 1758, în timpul „Războiului de șapte ani”. În prezent orașul polonez Kostrzyn nad Odrą.

²⁶*Стратить* – iстратить – a cheltui.

²⁷Orașul Giurgiu.

²⁸Se are în vedere iarmarocul de la Giurgiu de la 1 septembrie, menționat mai sus.

²⁹*Закупленно* – cu sensul de mită (*закупить* – склонить кого-либо на свою сторону взятками; подкупить)

³⁰*Азартно* = азартно – hazardat.

³¹Lopuhin Vladimir Ivanovici – gubernatorul Kievului.

³²Țara Moldovei

³³Probabil este vorba despre vechea unitate de măsură otomană egală cu 3,1 grame.

³⁴Filaret I Mihailitzis, Mitropolitul Ungrovlahiei 1753–1760, fost episcop de Buzău.

³⁵Neidentificat. Marele agă reprezenta administrația orașului București, era șeful poliției în capitală, având atribuții judiciare și multiple sarcini (controlul piețelor și cârciumilor, strângerea dărilor, îngrijirea podurilor etc) – Ionescu Ștefan, *Bucureștii în vremea fanarioșilor*, ed. Dacia, Cluj, 1974, p. 41; C. C.Giurescu, *Istoria Bucureștilor, din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre*, București, 1966, p. 337; *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, București, 1986, p. 9.

³⁶În ceremonialul diplomatic din țările creștine, poziționarea solilor în partea dreaptă era considerată mai onorabilă. În ceremonialul diplomatic musulman întâietatea revenea părții stângi.

³⁷*Vinul voloh* – adică vin din Țara Moldovei.

³⁸Vezi nota – 21.

³⁹Mărgineni – căpitănie în județul Săcuieni. Vezi Olga Cicanci, *Informații despre organizarea administrativă și fiscalitate în Țara Românească (1764–1765) în opera lui Atanasie Comnen Ipsilanti*, în *Studii. Revistă de istorie*, Tom. 19, 1966, nr. 2, p. 355.

⁴⁰Alexei Mihailovici Obreskov, ambasadorul Impereiului Rus (resident) la Istanbul între 1752–1768.

⁴¹Vizi nota – 23.

⁴²Sliven – oraș în Bulgaria, în secolul al XVIII era unul din importantele târguri din peninsula Balcanică.

⁴³Vezi nota 25.

⁴⁴Fragmentul lipsă ar putea fi întregit prin – Beleaev [a declarat că el este adevăratul] reclamant.

⁴⁵Grecul Zota.

⁴⁶Negustorul Odnoreadkin.

⁴⁷Poate Gălățeanu? sau din Galata?

⁴⁸Probabil marele postelnic Alexandru, vezi George Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București (1594–1821)*, vol. I, București, 1961, p. 443, 445; Potra George, *Documente privitoare la istoria orașului București (1632–1800)*, vol. II, București, 1982, p. 213.

⁴⁹Lopuhin Vladimir Ivanovici – gubernatorul Kievului.

UN OPIS AL DOCUMENTELOR MĂNĂSTIRII PÂNGĂRAȚI DIN 1849

Costin CLIT,
Huși, România

Abstract: In the historical area of Neamt it rises Pângărați Monastery, wodden foundation of lord Stefan the Great, burned by the ottomans in 1476, raised from the wallby Alexandru Lăpușneanu in the middle of the 16th century.

In the present material we publish the description of the archangelist of Varnava at November 8, 1849, under the title *„Description for the documents of Pângărați Monastery, namely the Pângărați estate, the Ivănești estate, the Sărata estate, the fifty lands in Băloșăști, the Braicău estate, over the Prut river and the small monastery from the Pietrii City, which description has been written now”*

The summaries of the documents give us information about the king's taxes, shopping and property violations, testimonies, bishops, metropolitans, egumen, the meeting place of the monastery in Piatra Neamt which can serve gathering total informations about the past of the Pângărați monastery and the villages and estates under its direct control.

Among the properties of the Pângărați Monastery are also the Braicău estate over the Prut River in the Soroca region referred to by the summaries of ten documents from 5 August 1807 and 1831.

Keywords: monastery, founders, Stefan cel Mare, Alexandru Lăpușneanu, abstracts of documents, estates, mills, groves, shopping, small monastery, egumen.

Varnava, starețul Mănăstirii Pângărați, în istoricul realizat la 28 martie 1857, afirma existența lăcașului de la 1432, „și că s-a numit pe rând sihăstria lui Silioan, schitul lui Silioan, m-rea lui Amfilohie și apoi m-rea Pângărați”¹.

Cuvântul pentru zidirea Sfintei Mănăstiri Pângărați², scris pe la 1570–1572 de ieromonahul Anastasie, egumenul Moldoviței, despre cele ce aflase de la Amfilohie, starețul Pângăraților (născut pe la 1487–1488 și decedat la 7 septembrie 1570 sau 1571), consemnează că „înaintea mănăstirii lui Alexandru Lăpușneanu, a existat o „bisearică mitică de lemn, cu hramul Sfântul Dimitrie, făcută de Ștefan cel Mare”, care la 1476 a fost incendiată de „spurcații turci, când au venit în pământul acestă ticălos, cu războiu asupra lui Ștefan voevod, și l-au biruit la Valea Albă, și toată țara o au ars și au robî, și mulțime fără de număr de noroade au luat cu dânșii robi, și de atunci s-au început a li se da bir”, context în care starețul Simeon și ucenicii săi s-au refugiat la Mănăstirea Cașiva, lângă cetatea Gurghiu³.

Documentele atestă ridicarea bisericii cu hramul Sfântul Dumitru al Mănăstirii Pângărați de către domnul Alexandru Lăpușneanu la mijlocul veacului al XVI-

lea⁴, fiind sfințită de mitropolitul Grigorie în 1560, așa cum glăsuia pisană: „Cu bunăvoința lui Dumnezeu și cu sporirea Prea Sfântului Duh și cu ajutorul marelui mucenic Dimitrie Izvorătorul de Mir s-au zidit și s-au sfințit Sfânta Mănăstire întru numele Sfântului Mucenic și s-au sfințit de acesta Grigore Mitropolit al Socevei la leat 7068 din porunca lui Alexandru Voievod”⁵.

Alexandru Lăpușneanu miluiește la 29 iulie 1565 „pre rugătorii noștri de la Pângărați, care se numește Amfilohie, cu toate poienile Pângăraților împreună cu un loc de prisacă ce este mai sus de târgul Bacăului și râul, care poiană de prisacă este acolo lângă Bistrița și se dă sf(i)n(tei) mănăstiri cu tot venitul”⁶.

Potrivit cărții domnului Aron vodă din 25 decembrie 1591 s-au prezentat în fața sa și a boierilor „rugătorul nostru Teodor egumen și toți rugătorii noștri împreună cu el, călugării dela ruga noastră a sfintei mănăstiri Pângărați, unde este hramul sfântului și slăvitului mare mucenic ostaș al lui Hristos, izvorătorul de mir, Dimitrie, să-și ceară și să-și roage dela noi întărire pe toate poienile ce sunt în jurul acestei mănăstiri Pangarați, care este zidită de răposatul și bunul părinte al domniei mele, Ioan Alexandru voievod, din ispisoacele de danie, ce a avut deasemeni dela părintele domniei mele, Io Alexandru voievod”⁷. După sfințirea Mănăstirii Slatina de mitropolitul Grigorie la 14 octombrie 1557 „mai apoi și Pângărațul au făcut, mai mult de frică, decât de bună voie, că de multe ori arătându-i-să în vis sfântul mucenic Dimitrie, de-l îngrozia ca să-i facă biserică pre acel loc, s-au apucat cu toată osârdia și o au făcut”⁸.

În introducerea („înștiințare”) opisului de față arhimandritul Varnava în explicațiile pe care le oferă în privința redactării veleaturilor și rezumaturilor face referire și la începuturile lăcașului monahal: „când au început Alecsandru Lăpușneanul v(oie)v(od) a zidi Monastire(a) Pângărații era anul de la Adam 7066, iară de la H(risto)s 1558, iar când s-au sfințit această monastiri de pre sfințitul mitropolit al Sucevei chirio chir Grigorie era anul de la Adam 7068, iară de la H(risto)s 1560, apoi după trecire de cinci ani au făcut Alecsandru Lăpușneanul v(oie)v(od), ctitorul Monastirii Pângărații do(u)a documenturi, unul pentru toate po(i)enile Pângăraților împreună cu un loc de prisacă la Bacău și altul pentru scutelnici, ca să nu fie supuși la nici o dare, amândo(u)a acesti documenturi cu veleatul de la Adam 7073 iulie 29, iară de la H(risto)s 1565”⁹.

Prin articolul de față nu ne propunem redarea trecutului Mănăstirii Pângărați, ci publicarea opisului întocmit de arhimandritul Varnava la 8 noiembrie 1849, sub titlul *Opis pentru documenturile Monastirii Pângărații, și anume moșia Pângărații, moșia Ivănești, moșia Sărata, cinzaci pământuri la Băloșăști, moșia Braicău, de peste Prut, și locul de mitoc din târgul Pietrii, cari opis s-au scris acum*¹⁰.

O mare parte a documentelor, în rezumat sau integral, mai ales cele de până la mijlocul secolului al XVII-lea au fost publicate în colecțiile deja consacrate în România: *Catalogul documentelor moldovenești din Direcția Arhivelor Centrale*, vol. I-V; *DIR. XVI, A. Moldova, DRH, A. Moldova, Colecția Achiziții noi. Indice cronologic*, I (Sf. sec. XIII – 1685), II (1686–1760) și alte surse documentare, pe care

nu le-am indicat în note la fiecare rezumat din cauza economiei lucrării. În notele de subsol, acolo unde este cazul, am marcat vелеatul corect și sursa documentară.

Printre proprietățile Mănăstirii Pângărați se numără și moșia Braicău de peste Prut din ținutul Soroca la care fac referire rezumatele a zece documente din perioada 5 august 1807 și 1831.

Rezumatele documentelor ne oferă informații despre daniile domnești, cumpărături și încălcări de proprietăți, mărturii, episcopi, mitropoliți, egumeni, metocul mănăstirii din Piatra Neamț și altele, care coroborate și cu alte surse inedite și edite pot servi întregirii informațiilor despre trecutul Mănăstirii Pângărați și a satelor și moșiilor aflate în directa sa stăpânire.

DOCUMENT

Opis pentru documenturile Monastirii Pângărații, și anume moșiia Pângărații, moșiia Ivănești, moșiia Sărata, cizăci pământuri la Băloșăști, moșiia Braicău, de peste Prut, și locul de mitoc din târgul Pietrii, cari opis s-au scris acum.

1849 noem(brie) 6

Înștiințare

După do(u)a adresuri a cinstiului departamentu al averilor bisăricești și a învățăturilor publece, supt N. 1952 și 3035, anul 1849, jos iscălitul am scris opisul acest opis pentru documenturile moșiilor Monastirii Pângărații, la cari scriere am întâmpinat greutățile în jos arătate, fiind că la această monastire până acum nu au fost opis de toate documenturile, ci numai o mică condică de câteva documenturi și nici era(u) alese a fieștecăriia moșii îndeosebi, ci fiind toate amestecate la un loc, nu puțină trudă mi-au dat până când le-am răgolarisat și apoi nu am voit a le scrie așa precum s-ar întâmpla, ci le-am ales după vелеatul anilor și a lunilor și a zilelor, cari după cum s-au făcut unul după altul începând de la cel dentâi și (pâ)nă la cel de pre urmă, pi lângă aceasta fiind că de la H(risto)s anii merg cu do(u)a vелеaturi, adică unul de la Adam, și altul de la H(risto)s, de aceia am văzut pi mulți la multe locuri iar mai ales la hotărături de moșii, că dacă în vreun document era vелеatul de la Adam ar fi vrut să știe cât era și de la H(risto)s sau dacă era vелеatul de la H(risto)s ar fi vrut să știe pi acel di la Adam, și din neținere de minte neîntâmplându-se vreo carte cu pascalie nu să pute(a) ști. Pentru aceasta am scris acest opis cu cinci rosturi, adică în rostul dintâi am scris numărul documenturilor cari număr s-au scris, și deasupra pi fieștecari document pentru ca să să poată lesni afla acel ci ar fi trebuit în rostul al doile(a) am scris vелеaturile din documenturi, în rostul al triile(a) am scris numele lunilor, în rostul al patrăle(a) am scris zilele lunilor, iară în rostul al cincile(a) am scris vелеaturile la fieștecare document cari au fost în acelaș an, precum de pildă când au început Alecsandru Lăpușneanul v(oie)v(od) a zidi Monastire(a) Pângărații era anul de la Adam 7066, iară de la H(risto)s 1558, iar când s-au sfințit această monastiri de pre

sfințitul mitropolit al Sucevei chirio chir Grigorie era anul de la Adam 7068, iară de la H(risto)s 1560, apoi după trecire de cinci ani au făcut Alecsandru Lăpușneanul v(oie) v(o)d, ctitorul Monastirii Pângărații do(u)a documenturi, unul pentru toate po(i)enile Pângăraților împreună cu un loc de prisacă la Bacău și altul pentru scutelnici, ca să nu fie supuși la nici o dare, amândo(u)a acesti documenturi cu veleatul de la Adam 7073 iulie 29, iară de la H(risto)s 1565, pentru că până pi la domnie domnul Grigori Calimah v(oie) v(o)d (...) vél(e)atu(l) di la Adam, iar di la domnie domnului Grigori Alexandru Ghica v(oie)v(o)d au început a pui în documenturi v(ale)atul din H(risto)s cari au fost pi la anul di la H(risto)s 1765, iar di la Adam 7273.

Deci la fieștecari veleat din document a rostului al doile(a) am scris și vele-atul din acelaș(i) an în rostul al cincile(a), ca cine ar voi să știe foarti cu lesnire să-l poată afla. Și aceasta nu o am făcut pentru acei învățați, că cine sânt eu mai prost decât toți ca să dau știință, ci am scris numai pentru a me(a) știință, și pentru aceia care ar voi să știi. Totodată însămez și aceasta că pi lângă documenturile ci sânt scrise în acest opis a moșiilor cari astăz(i) să stăpânesc de cătră monastire mai sint pi do(u)a părți de documenturi, însă netrebnice după cum în jos să arată.

1. Monastire(a) Pângărații are un loc de prisacă din sus de târgul Bacăului pi cari nu-l stăpânesc.

2. Are un vad de moară pi apa Cuejdului în locul târgului Pietrii, dar împre-surându-se di cătră proprietariul moșii Dărmăneștii o bucată de loc s-au luat și acel vad.

3. Ari câteva pământuri și vr(e)o câteva vaduri de moară trei vaduri de moară în Țara de Jos pi apa Putnii în sat în Ivănești pi care nu le stăpânești.

4. S-au judecat mulți ani monastire(a) cu oamenii din sat din Dărmănești la mulți d(o)mni și bo(i)eri până când i-au scos din curăturile ci le-au fost făcut pi moșie monastirii.

5. Sânt multe documenturi d(o)mnești, precum hrisoave mari și altile, pentru scuteală de stupi, de oi, de mascuri și altele.

6. Monastire(a) au avut multe vii la Cotnari, la Șorogari, la Ciura de Jos și la alti locuri, dar astăzi nu ari nici o vie.

7. Ari un loc de casă în orașul Eșii de la vale de curte(a) d(o)mnească pi cari nu-l stăpânește.

8. Mai ari multe danii, precum lângă Siret la Olișcani, pi Prut la Bohotin și la alte locuri, dar nu le stăpânește, cari aceasta au fost din întâmplare(a) vremilor și din lenevire sau mai bine a zice din din nestatornicie egumenilor.

9. Ari multi documenturi pentru ȣigani cari acum s-au dezrobit.

10. Osăbit de aceste(a) sint multe documenturi pentru poslușnici sau scutelnici, pentru vecini și pentru ponturi de bo(i)eresc.

Pentru toate câte am scris mai sus fiind mulțime de documenturi netrebnice le-am ales pi fieștecari îndeosăbi și stau în păstrare precum au stătut și până acum, iar pentru că am făcut o regulă în toati, atât în acele tribuitoari, cât și în aceli nitribnici, încridințaz.

(1)849 no(i)emv(rie) 8

<ss>Varnava arhimandrit.

N°	Velea(t)	Luna	Zioa	Veleat	Moșăia Pângărații
1	7073	iulie	29	1565	Uric sirbesc de la d(omnul) A(le)csandru Lăp(u)șneanu v(oie)v(od), ctitoru(l) carii au zidit Monastirea Pângărații, prin care arată că au dat și au miluit pre rugătorii săi călugări de la Pângărați, care să numește a lui Amfilohie, cu toate po(i)enile Pângărațului, și un loc de prisacă la Bacău, ca(r)i s-au dat până să va face uric mare, cari s-au și făcut la 7074 mar(tie) 20, dar acel uric care arăta tot hotarul moșiei Pângărații și alte întărituri cu mari blestemuri, din întâmplările vremilor s-au pierdut.
2	7073	iulie	29	1565	Uric sirbesc de la d(o)mnul Alecsandru Lăpușnean(ul) v(oie)v(od) dat lui Amfilohie săhastrului întâeului egumen a Monastirii Pângărații ca să nu fie supărați scutelnicii, dobitoacele și altele.
3	7089	iunie	11*	1581	Carti sirbească de la d(o)mnul Iancul v(oie)v(od).
4	7094	iulie	18	1586	Carti sirb(e)ască de la d(o)mnul Pătru v(oie)v(od).
5	7095	săpte (mbrie)	20	1587**	Carti sirb(e)ască de la Petru v(oie)v(od) întărind Monastirii Pângărații ca să stăpânească moșiile în pace.
6	7101	mai	15	1593	Carti sirb(e)ască de la Aron v(oie)v(od) întărind Monastirii Pângărații satul Braniștea.
7	7120	ghenar	16	1612	Carti sirb(e)ască de la Ștefan v(oie)v(od) dată călugărilor din Pângărați ca să fie puternici a stăpâni hotărăle moșiilor în pace după ispisaocele ci are monastiri(a).
8	7120 / 7108***	iunie	23	1612 / 1600	Carti sirb(e)ască de la Mihai v(oie)v(od) Viteazu(l) cari au fost d(o)mn Țării Românești, Țării Ungurești și Țării Moldaviei, prin care întărești Monastirii Pângărații trei sate ci să număsc Siliște, pi Almașul Mic, i Bilăeștii și Ivăneștii, pi Cracău, în ținutul Neamțului.
9	7122	ghenar	14	1614	Carti sirb(e)ască de la Ștefan v(oie)v(od) ca să fie Monastire(a) Pângărații apărată de șugubini și de alte dări.
10	7125	april(ie)	30	1617	Carti sirb(e)ască.

*14 iunie 1581; cf. *CDM*, I, p. 175 , nr. 681.

**1586; cf. *CDM*, I, p. 194 , nr. 766.

*** Cifra zecilor și unităților adăugată mai târziu în creion.

10	7127	iulie	14	1619	Carti sirb(e)ască de la Gașpar v(oie)v(od) dată Monastirii Pângărații ca să fie apărată de șugubini și alte dări.
11	7130	ghenar	6	1622	Carti sirb(e)ască de la Stefan Tomșa v(oie)v(od) întărind Monastirii Pângărați un iaz ci este în hotarul târgului Pietrii ci să nu(me)ște Ciocârlie.
12	7130	no(i) em(brie)	23	1622*	Carti sirb(e)ască de la Stefan Tomșa v(oie)v(od) pentru ca să fie Monastirea Pângărații apărată de șugubini și alte dări.
13	7130	no(i) em(brie)	23	1622**	Carti sirb(e)ască de la Stefan Tomșa v(oie)v(od) dată călugărilor de la Pângărați ca să fie apărate moșiile monastirii de șugubi(ni) și alti dări.
14	7134	mai	21	1626	Carti sirb(e)ască de la Miron Barnoschi Movila v(oie)v(od) pentru ca să fie Monastirea Pângărații apărată de șugubini și alti dări.
15	7137	ghenar	9	1629	Carti moldovinească de la Miron Barnoschi Moghila v(oie)v(od) ca să fie Monastirea Pângărații tari și puternică aș(i) ținé și a apăra braniștea ci esti în munte, anume Căprărie și alte braniști pre unde au apărat din veac.
16	7137	no(i) em(brie)	29	1629***	Carte(a) episcopului de Huș(i) chir Mitrofan și cu alți bo(i)eri împreună ca să aleagă hotarul între monastirile Pângărații și Bisăricanii.
17	7137	decem (brie)	23	1629****	Uric sârbesc de la Miron Barnoschi Moghila v(oie)v(od) întărind Monastirii Pângărații braniște(a) dinprejur și munții.
18	7138	septe (mbrie)	8	1630*****	Învoială sirb(e)ască făcută între egumenul Mo(na)stirii Pângărații și între egumenul Monastirii Bisăricanii pentru braniște.
19	7139	mai	14	1631	Mărturie sirb(e)ască de la bo(i)erii divanului cari întărești învoiala între egumenii monastirilor di Pângărați și de Bisăricani pentru braniști.

*23 noiembrie 1621; cf. *CDM*, II, p. 21, nr. 48.

**23 noiembrie 1621; cf. *CDM*, II, p. 21, nr. 48.

***1628; cf. *CDM*, II, p. 106, nr. 455.

****1628; cf. *CDM*, II, p. 108, nr. 465.

*****1629; cf. *CDM*, II, p. 117, nr. 514.

20	7140	iunie	15	1632	Uric sirbesc de la d(o)mnul Alecsandru Ilieș v(oi)e v(od) prin cari să pomenesc multi urici de la mulți d(o)mni și întărește hotarăle moșiei Pângărații.
21	7140	iunie	15	1632	Carti moldovinească de la Alecsandru Ilieș v(oi)e v(od) cătră pârcălabul de Neamț că egumenul Monastirii Pângărații au dat jalobă pentru un uric pierdut ci ave(a) monastiri(a) și s-au aflat la șoltuzu(l) din Piatră cu cari s-au învoit egumenul și i-au dat un cal, iară șoltuzul pi urmă au tăgăduit uricu(l).
22	7140	iunie	24	1632	Carti sirb(e)ască de la Alecsandru Ilieș v(oi)e v(od) prin cari întărești Monastirii Pângărații toate po(i)enile ci sânt danie de la Alecsandru Lăpușnean(ul) v(oi)e v(od) și alti braniști și munții.
23	7141	ghenar	15	1633	Uric sirbesc de la Alecsandru Ilieș v(oi)e v(od) întărind învoiala între călugării de la Monastire(a) Pângărații și între călugării de la Monastire(a) Bisă(ri)canii.
24	7141	ghenar	24	1633	Uric sirbesc de la Alecsandru Ilieș v(oi)e v(od) de judecata ce au avut lăcuiitorii din Dărmănești cu călugării de Pângărați și Bisăricani pentru locu de la Strejă dând rămaș(i) pi Dărmănești.
25	7142	ghenar	8	1634	Carti moldoviniască de la Moisi v(oi)e v(od) ca să fie Monastire(a) Pângărații tari și puternică a-ș(i) ține și a apăra a lor braniști ci au în munte, anume Căprărie și alte braniști, pre unde au apărat din veac.
26	7142	iunie	12	1634	Uric sirbesc de la Vasile v(oi)e v(od) prin care întărești Monastirii Pângărații învoiala ci au făcut-o cu Monastire(a) Bisăricanii pentru braniști.
27	7146	mar (tie)	22	1638	Uric sirbesc de la Vasile v(oi)e v(od) prin care întărăști toate moșiile Monastirii Pângărații, arătându-le pi toate anume și prin care pomeniști multi urici de la alți d(o)mni ci au fost mai înnaite.
28	7148	-	-	1640	Carti sirb(e)ască de la Vasile v(oi)e v(od) de judecata ci au avut călugării de Bistriță cu călugării din Pângărați pentru o poiană.
29	7148	mai	29	1640	Carti moldovinească de la Vasile v(oi)e v(od) cari scrie la Gheorghie Boțul ca să aperi hotarul

monastirii despre unguri și să le răsipea(scă)
stânile să-ș(i) facă stâni pre hotarul unguresc,
iară pi moșie monastirii să nu mai aibă treabă.

30	7148	mai	29	1640	Carti de Vasile v(oie)v(od) ca să fie călugării de la Pângărați tari și puternici a-ș(i) apăra tot hotarul și nime să nu prindă pești și să nu vâneze heră.
31	7150	aprel(ie) 21		1642	Carti de la Vasile v(oie)v(od) moldovinească ca să fie călugării de Pângărați tari și puternici a-ș(i) apăra braniște(a) și cu toate po(i)enile pre unde au ținut și mai înainte.
32	7152	iunie*	11	1644	Hotarnica bo(i)erului Bunul <Banul-N.A> vel medelnicer pi care l-a trimes măriia sa Vasile v(oie)v(od) ca să aleagă tot hotarul moșii Pângărații.
33	7132	avgust	20	1644	Uric sirbesc de la Vasile v(oie)v(od) prin cari întărește Monastirii Pângărații braniște(a) despre Bisăricani cu tot hotarul moșiei.
34	7154	marti(e)	25	1646	Uric mare sirbesc de la Vasile v(oie)v(od), cari arată toate hotarale moșiei Pângărații, scriind înr-acestaș(i) chip, și să începe acel hotar ot Scăunele, adică de la Scăunele de la potica Hangului, obcina Grohotișului, iară de acolo drept până la mare Glimeia, iară de acolo în vad pe pârâu până la un măr, iară de acolo la vale până la Bistriță, și tot Bistrița în sus până la piceurul Crasnii, și pre picior la deal până la curmătură la coasta Potociului, apoi opcina Măgurii până la Obârșie, și de acolo drept în sus până în vârful Măgurii, și la capul Fundăturii, și de acolo drept la vale până la potica Aț(e)i, și de acolo în sus pi pârâu până la culme(a) Toroglejului, și culme(a) în sus până la Fundătura Lungă, și de acolo opcina Fu(n) dăturii până la Bolohoneș, și de acolo opcina până în Tarhaoș, și cu toate obârșiile Tarcăului până la Gruicul Balentului, iară de acolo în gios până la Tarcău, și pi Tarcău în gios până la Bistriță, și în gios pe Bistriță până la Strajă, iară de acolo tot Bistrița în gios până la Stâncă, iară de acolo drept până la fântâna ci este alături cu răchita, iară de acole pre culme pre

*iulie; cf. *CDM*, II, p. 345-346, nr. 1725.

					deasupra Hroușului până la Muncel și până la sfârșitul Arinișului, iară de acolo culme(a) Grohotișului până la Scăunele de unde să începe dintâi.
35	7154	april(ie)	2	1646	Uric sirbesc de la Vasil(e) v(oie)v(od) prin cari întărește Monastirii Pângărații braniști(a) moșiei cu po(i)enile și cu tot hotarul.
36	7154	april (ie)	2	1646	Carti moldovinească de la Vasilii v(oie)v(od) ca să fie Monastire(a) Pângărații tari și egumenul și cu tot soborul tare și puternici a-ș(i) apăra tot hotarul după cum l-au ales dintre alte hotară boeriu medelniceriu cel mari.
37	7158	april (ie)	2*	1650	Carti moldovinească de la Vasile v(oie)v(od) dată rugătorilor săi călugări de la Monastire(a) Pângăra-ții ca să fie tari și puternici a-ș(i) apăra ale sale drepti ocini ci li au danieși miluire de la Alecsandru Lăpușnean(u) v(oie)v(od), cel ce au zidit Monastiri(a) Pângărații.
38	7158	april (ie)	22	1650	Carti moldovinească de la Vasile v(oie)v(od) cari scrie la pârcălăbii di ținutul Neamțului ca să nu vânezi nime nimic și să nu taie lemn de pe moșie monastirii, iar pi cine vor găsi să le ei topoarăle.
39	7162	iulie	21	1654	Carti mo(l)dovinească de la Gheorghie Stefan v(oie)v(od) dată egumenului și la tot soborul de la Monastire(a) Pângărații ca să fie tari și puternici a-ș(i) ține și a apăra po(i)enile după cum spun uricile.
40	7168	ghenar	11	1660	Carti moldovinească de la Stefan v(oie)v(od) dată rugătorilor de la Monastire(a) Pângărații ca oamenii din Dărmănești ci au făcut curături pi moșie monastirii să dei dejmă sau să le vândă cu totul.
41	7172	april (ie)	11	1664	Uric moldovenesc de la Evstratie Dabija v(oie)v(od) cari au făcut schimb cu Monastire(a) Pângărații, adică au cumpărat Dabija vodă de la Mănăstire(a) Bistriții poiana de la gura Stejarului cu tot hotarul și o au dat Monastirii Pângărații, iară Monastire(i) Pângărații s-au dat un mitoc, anume Vizantie, cu toton (!) venitul. Și tot întru acest uric întărește Dabija

*12 aprilie 1650; cf. *CDM*, II, p. 411, nr. 2114.

voevod alt loc, adică călugării de la Monastire(a) Pângărașului au cumpărat de la călugării de la Monastire(a) Bistriței altă poiană, anume Pângărăciorul cu tot hotarul.

42	7172	decem (vrie)	15	1664*	Zapisul egumenul(ui) Mărturie egum(nu)lui Monastirii Pângărașii, e(o)rmonahul Dosoftei și cu tot soborul, pentru poiana Pângărăciorul și cu tot hotarul ci au cumpărat de la călugării de la Monastire(a) Bistriței, care mărturie o întărești și egumenul Monastirii Bisăricanii, anume er(o)monahul Varnava, puind și pecete(a) monastirii.
43	7186	avgu(s)t	11	1668	Carte(a) er(o)monahului Leontie, egumenul Monastirii Bistrița, cari au dat-o călugărilor de la Monastire(a) Pângărașii pentru schimbul ci au făcut cu Evstratie Dabija v(oie)v(od).
44	7187	iulie	20	1679	Mărturie boerilor Miron Costin vel logăfăt i Neculai Racoviță biv logofăt i Gavriil Costache vel vornic, cari o dau Monastirii Pângărașii pentru parte(a) de moșie ci esti la Avrămești în ținutul Tutovii, dată danie monastirii de la Gavriil călugărul, ci l-au chiebat din mirenle Grozav, feciorul Nedelii, nepotul Ghindii
45	7230	avgu(s)t	7	1722	Carti moldovinească de la Mihai Racoviță v(oie)v(od) dată rugătorilo(r) săi, egumenului și la tot soborul Monastirii Pângărașii, ca să fie volnici a-ș(i) apăra tot hotarul moșiei.
46	7260	martie	17	1752	Carti moldovinească de la Costandin Mihai Cihan Racoviță v(oie)v(od) cari scrie la boerul Todirașc Cantacuzin(o) bi(v) vel stolnic pentru o moșie, anume Poiana, în gura Stejarului, și pentru o bucată de loc în gura Pângărăceurului, ci au fost mai înainte a Monastirii Bistrița, și după schimbul ci s-au făcut și cumpărătura sânt drepte a Monastirii Pângărașii.
47	7271	mai	7	1763	Carti moldovinească de la Grigorie Ioan v(oie)v(od) care au dat cuviosului Sava, egumenului Monastirii Pângărașii, ca să-ș(i) stăpânească în paci mo(și)ile după uricile ci ari monastire(a).
48	1766	ghenar	20	7274	Carti moldovinească de la Grigorie Alecsandru Ghica v(oie)v(od), cari scrie egumenului

*1663; cf. *CDM*, III, p. 227, nr. 1016.

					Monastirii Pângărații ca să triimată toate ispisoacile, ori românești, ori slovenești, cari vor arăta pentru hotarul moșiilor și a munților ci să hotărâsc cu Țara Ungurească.
49	1774	fev (ruarie)	3	7282	Carte(a) mitropolitului Gavriil cari scrie cuveoșii sale egumenului Monastirii Bisăricanii chir Misail că după arătare(a) ci au făcut cuvioșie sa Climent, egumenul Monastirii Pângărații, să nu mai superi cu hotarul moșiei Biczul a Bisăricanilor pi moșie Monastirii Pângărații.
50	1809	iulie	4	7317	Carte(a) mitropolitului Gavriil cătră cuvioșia sa arhimandritului Veniamin, egumenul Monastirii Runcul ca să dei 18 scrisori a Monastirii Pângărații ci au rămas la la Monastire(a) Runcul de la răposa-tul er(o) monah Iosaf, ci au fost mai întâi egumen la Monastire(a) Pângărații, și al doile(a) la Monastire(a) Runcul, unde s-au și săvârșit din viață.
51	1811	iulii	21	7319	Poronca isprăvniciei ținutului Neamțul că după hrisovul ci are monastire(a) din leat 7179 ca să nu păscuiască nime pi Tarcău, nici să umble la vânat fără știre(a) și învoire(a) egumenului Monastirii Pângărații.
52	1825	iunie	7	7333	Zapisul vătavului Gavriil Buga de la moșie Hărmăneștii pentru o danie ci au priimit de la arhimandritul Aftanasie, egumenul Monastirii Pângărații, pentru un loc de prisacă de la Siret la Onișcani, ca să cercetezi prin răzăș(i) de cine să stăpânește acel loc de prisacă, iară veleatul daniei au fost 7151 iulie 18.
53	-	ghenar	3	-	O mărturie fără veleat de la oamenii din satul Mirceștii de la vătamanul și de la popa Dinga, ci au dat-o călugărilor de la Monastire(a) Pângărații, cari călugări mergând la Eș au înneecat în Moldova ale sale drepte urici și cu ce va unelti.

No	Văleat	Luna	Zio(a)	Veleat	
1 / 54	7093	avgust	20	1585	Uric sirbesc de la Petru v(oie)v(o)d întăritor Monastirii Pângărații (și) satele, anume Bilăeștii și Ivăneștii în ținutul Neamțului pi Cracău.

2 / 55	7100	dece (mvrie)	25	1592	Uric sirbesc de la Aron v(oie)v(o)d întărind Mănăstirii Pângărații toate po(i)enile ci sânt înpreju(r)ul monastirii și 2 sate, anume Bilăeștii și Ivăneștii pi Cracău și cu 2 mori în apa Cracăului și alti multi întărituri.
3 / 56	7100	dec (emvrie)	25	1592	Uric mari sirbesc tot de la Aron v(oie)v(o)d cu peceti mari de ceară legată cu mătăsă cari arată.
4 / 57	7104	ghenar	21	1596	Uric sirbesc de la Irimia Movila v(oie)v(o)d întărind Monastirii Pângărații pi 3 sate, anume Siliștea pi Almaș și Bilăeștii și Ivăneștii pi Cracău.
5 / 58	7113	mai	25	1605	Uric sirbesc tot de la Irimia Moghila v(oie) v(o)d întărind Monastirii Pângărații doa sati, anume Ivăneștii și Bilăeștii pi Cracău în ținutul Neamțului.
6 / 59	7116	apriil (ie)	7	1608	Uric sirbesc de la Costa(n)din Moghila v(oie) v(o)d întărind Monastirii Pângărații Bilăeștii și Ivăneștii pi Cracău și alti întărituri.
7 / 60	7117	ghenar	10	1609	Uric sirbesc de la Costa(n)din Movila v(oie) v(o)d prin cari întărești Monastirii Pângărații toate po(i)enile dinprejurul monastirii și satile, anume Bilăeștii și Ivăneștii pi Cracău și alti întărituri.
8 / 61	7120	ghenar	16	1612	Uric sirbesc de la Stefan v(oie)v(o)d prin cari întărești Monastirii Pângărații toate po(i)enile din înprejurul monastirii și doa sate, anume Bilăeștii și Ivăneștii pi apa Cracăului, ținutul Neamțului.
9 / 62	7120	ghenar	16	1612	Uric sirbăsc tot de la Stefan v(oie)v(o)d prin cari întărești Monastirii Pângărații satul Ivăneștii pi cari l-au dat el miluire.
10 / 63	7121	-	-	1613	Carti sirbască de la Stefan v(oie)v(o)d cătră toate slugile d(o)mnești scriind ca să nu superi moșiile Monastirii Pângărații, Bilăeștii și Ivăneștii i Siliște de șugubini și alte dări.
11 / 64	7130	noem (vrie)	22	1622*	Carti moldovinească de la Stefan Tomșa v(oie) v(o)d ci scrie la sluga d(o)mniei boeriul (...)** că după jaloaba ce au dat rugătorii săi călugări(i) de la Monastire(a) Pângărații să superi satile monastirii, anume Ivăneștii, Bilăeștii și morile ci li au pi acele moșii în apa Cracăului.

*1621; cf. *CDM*, II, p. 23, nr. 47.

**Spațiu gol.

12 / 65	7131	iunie	22	1623	Carti moldovinească de la Stefan Tomșa v(oie)v(o)d cătră slugile d(o)mniei ca să lasă în pace hotarul Monastirii Pângărațului de la moșiile Ivăneștii și Bilăeștii, să nu cosască nime fân, ci numai călugării.
13 / 66	7137	marti(e)	17	1629	Uric sirbesc de la Miron Barno(v)schi Moghila v(oie)v(o)d întărind Monastirii Pângărații doa sate, anume Bilăeștii și Ivăneștii pi Cracău în ținutul Neamțului și alte multe întărituri.
14 / 67	7139	septem (vrie)	21	1631*	Uric sirbesc de la Moisi Movila v(oie)v(o)d întărind călugărilor, rugătorii săi de la Monastire(a) Pângărații, satile Bilăeștii și Ivăneștii pi apa Cracăului.
15 / 68	7140	iunie	16	1632	Uric sirbesc de la Alecsandru Ilieș v(oie)v(o)d prin cari întărește Monastirii Pângărații doa sati Bilăeștii și Ivăneștii pi apa Cracăului și braniște(a) de pe moșie Pângărații.
16 / 69	7142	iunie**	14	1634	Carti sirbască de la Moisi Movila v(oie)v(o)d prin cari întărește Monastirii Pângărații satile, anume Bilăeștii și Ivăneștii din ținutul Neamțului.
17 / 70	7166	april(ie)	10	1658	Carti mo(lo)dovinească de la Gheorghe Ghica v(oie)v(o)d, cari scrie la toți slujitorii d(o)mniei sale să nu facă ocol în sat în Ivănești nici întru o zi că apoi va trimiti și va spânzura acolo în ținut.
18 / 71	7170	ghenar (ie)	8	1662	Carti moldovinească de la Evstratie Dabija v(oie)v(o)d cătră slujitorii d(o)mniei ca să nu fa(că) ocol în sat în Ivănești, ci este a Pângăraților, nici să-i învăluiască la nimic că va trimiti și-i va spânzura acolo în ținut, și care nu va băcarte(a) în samă îi va bate carte(a) în frunte.
19 / 72	7174	avgust	7	1666	Uric sirbesc de la Ilieș Alecsandru v(oie)v(o)d întărind Monastirii Pângărații moșiile Bilăeștii și Ivăneștii din ținutul Neamțului pi apa Cracăului și cu toate po(i)enile Pângărațului
20 / 73	7177	ghenar (ie)	30	1669	Carti moldovinească de la Duca v(oie)v(o)d cătră slujitorii domnești ca să nu facă ocol în sat în Ivănești ci este a Monastirii Pângăraților(o)r nici întru o zi, că de mare certare vor fi.

*1630; cf. *CDM*, II, p. 134, nr. 598.

**<ianuarie-martie>; cf. *CDM*, II, p. 200, nr. 940.

21 / 74	7242	ghenar (ie)	14	1734	Carti moldovinească de la Costandin Neculai v(oie)v(o)d dată rugătorului egumen de la Monastire(a) Pângărații ca să fie volnici a opri și a stăpâni dreaptă moșie monastirii din ținutul Neamțului, anume Ivăneștii despre dumnealui Andrei Rosăt vel spatar.
22 / 75	1765*	decem (brie)	4	7273	Carti moldovinească de la Grigorie Alexandru Ghica v(oie)v(o)d către credinciosul boer Panaite bivv el sulger că după jaloba ci au dat rugătoriul d(o)mniei sale Climent, egumenul Monastirii Pângărații asupra oamenilor ci șad aproape de moșie Ivăneștii și fac păgubiri moșiei, precum și asupra dumisale păharnicului Necolai Rosăt, carile au făcut mari păgubiri moșiei Ivăneștii.
23 / 76	1767	ghenar (ie)	15	7275	Carti moldovenească tot de la Alecsandru Grigorie Alecsandru Ghica v(oie)v(o)d către credincioșii boeri Ioan Canta biv vel spatar, ispravnic de ținutul Neamțului, i Toader Canta biv vel ban i Costin Darie biv vel stolnic, că după jalobaci au dat Climent, igumenul Monastirii Pângărații, pentru o moșie, anume Ivăneștii, ca să numai supui păharnicul Necul(ae) Rosăt și oamenii ci îi are pi moșie sa Călienii.
24 / 77	1767	ghenar (ie)	15	7275	Carti moldovinească de la Grigorie Ioan Calimah v(oie)v(o)d către credinciosul boer Manolache biv vel armaș, ispravnic de ținutul Neamțului, că după jaloba cuviosului rugătorul d(o)mniei sale Climent, egumenul de la Monastire(a) Pângărații, ca să îplinească de la lăcuiitorii de pe Călimani păgubire(a) ci au făcut pi moșie Ivăneștii.
25 / 78	1767	iunie	25	7275	Carti moldovenească de la Grigorie Ioan Calimah v(oie)v(o)d către credincioșii boeri Costin Darie biv vel stolnic i Manolache biv vel armaș, ispravnic de ținutul Neamțului, că după jaloba ci au dat rugătoriul Climent egumenul și cu tot soborul de la Monasti(rea) Pângărații, zicând că monastire(a) ari o moșie, anume Ivăneștii, în ținutul Neamțului, cari moșie au fost cu pietri hotară vechi și la unile

*1764.

locuri s-au lepădat pietrile și nefiind pietrile
aceli vechi de față li s-a împresoară moșie din
jos despre moșie dumisale păharnicului
Neculai Rosăt.

26 / 79	1776	iunie	30	7284	Mărturie monahului Macarie și Toader Ioacob pentru hotarul moșie(i) Ivănești, cari după carti(a) de blestem de la mitropolitu au arătat pi unde este hotarul moșiei Ivăneștii.
27 / 80	1776	avgust	6	7284	Ca(r)te(a) mitropolitului Gavriil cătră cuvioșie sa Climent, egumenul Monastirii Pângărații, ca să stăpânească hotarul moșiei Ivăneștii despre moșie Troița a Monastirii Bisăricanii, tot pi acolo unde s-au stăpânit și mai înainte.
28 / 81	1776*	septe (mbrie)	26	7284	O scrisoare de la Ioil, egumenul Monastirii Bisăricanii, dată Monastirii Pângărații, pentru carti(a) de blestăm ci au scos de la mitropolitu asupra monahului Macarie și Toader I(a)cob de au arătat hotărăle moșiei Ivăneștii ca să rămâi după cum au rădicat ei cu sufletele lor.
29 / 82	1791	iunie	19	7299	O mărturie de la cuviosul Daniil, egumenul Monastirii Bistrița, carele mai înainte au fost egumen Monastirii Pângărații, și după știința ci au avut au dat mărturie pentru moșie Ivăneștii Bilăeștii di pi Cracău în ținutul Neamțului, cari mărturie la hotărâțul moșiei Mărginenii din anul 1847 să afla în documenturile moșiei Mărginenii, proprieta(te) atuncea a dumisale hatmanului Grigorie Ghica, iară astăzi pre înălțatul d(o)mn Grigorie Alecsandru Ghica v(oie)v(o)d, di pi cari mărturie scoțind întocma copie încredințată de hotarnicul monastirilor Pângărații. Deci fiind că în toate documenturile moșiei Ivăneștii cari s-au arătat mai sus nu pomenește hotarul moșiei Ivăneștii din sāmni în sāmni, pentru aceia zisa mai sus copie de mărturie egumenului Daniil am scris-o aice mai gios întocmai, cari să află întru acelaș(i) chip.

Pentru moșie Ivăneștii i Bilăeștii de pe apa Cracăului ci sânt a Sfintei Mo-nastiri
Pângărații, fiind că eu am fost mai înainte egumen la această mon(a)stire atâta vreme

* 1775.

și am cercetat căutând toate scrisorile ci are monastire(a) și hotarnică pi acesti moșii nu să află la mon(as)tire fără numai hrisoave și întărituri d(o)mnești de d(o)mnii ci au dăruit și au afierosit sf(intei) monastiri moșie Ivăneștii i Bilăeștii, să află scriind într-acelaș chip ca să stăpânească sf(ânta) monastiri ace(s)ti moșii după hotarâle vechi cum s-au și stăpânit atât de mine cât am fost igumen, cum și de urmașii miei până acum; Și după curată știință ci am moșie Bilăeștii este din apa Cracăului spre asfințit, adică șăsul Cracăului, și au un rând de pământuri spre dumbrava Rătundă, iară hotarul moșiei Ivăneștii să începi pi din gios din cotul Tunsului, de la Slobozie de lângă Cracău, de unde să începe și hotarul moșiei Bândeștii și merg alături cu Bândeștii până în groapa Lupului despre Mărgineni, unde esti și peatră mare hotar, sfârșindu-se Ivăneștii cu Bândeștii tot la un loc, iar pi din sus merg alături Ivăneștii cu moșie Troița a Monastirii Bisăricanii, începându-se și moșie Troița tot din apa Cracăului, de unde să încep și Ivăneștii și mergi tot alătura cu moșie Troița iarăș până în hotarul Mărginenilor sfârșindu-se și Troița unde să sfârșăsc și Ivăneștii, fiind despărțite una de alta cu pietri hotară, și așa am stăpânit făr(ă) nici o împiedicare des(pre) nime, iară altă hotarnică în sămni nu să află în monastire, de care nu lipsăsc a înștiința.

Iscălit Dani(i)l al Bistriții.

1791 iunie 19

Și eu am scris aceasta și am iscălit Vasile diiacon.

Copie aceasta posleduindu-se din cuvânt în cuvânt cu uriginalnicu(l) document ci să găsești la dumnealui boeriul proprietar Mărginenilor, înfățoșat acum de vechil, să încredinț(e)ază.

1847 iunie 16

Hotarnic Monastirii Pângărații.

Iancu Triiandaf sulger.

30 / 83	7121	ghenar (ie)	13	1613	Carti sârbască de la Stefan v(oie)v(o)d cătră Irimie din Certieni ca să îndatorască pi Stefan Boldescu de la Buciumi și Ioniță de acolo ca să aducă dovezile ci le-au luat în zilele noastre din mânule lui Ionașc și popa Ionașc ot Bilăeștii.
31 / 84	-	iunie	20	-	Mărturie de la Platon Hântărilu și alții precum au vândut înnaite(a) lor Grigorie de la Dobrin parte(a) lui de moșie din Buciumi pi pâraul Galbâna lui Coste frăține-său din Bilăești.

N.	Veleat	Luna	Zioa	Veleat	Moșiia Siliște sau Sărăta
1 / 85	7093	april (ie)	8	1585	Uric de la Petru v(oie)v(o)d de întăritură pi moșiia Sărata.

*1633; cf. CDM, II, p. 195, nr. 908.

2 / 86	7094	fev (ruarie)	28	1586	Uric tot de la Petru v(oie)v(o)d arătător de sămnile hotarălor a moșii Sărata și loc de me(to)h din târgul Pietrii.
3 / 87	7095	Iulie	9	1587	Uric de la Petru v(oie)v(o)d cu cari dănuiești moșiia Sărata Monastirii Pângărații.
4 / 88	7120	ghenar (ie)	16	1612	Carti sirbască de la Stefan v(oie)v(o)d întărind Monastirii Pângărații moșiia Siliște.
5 / 89	7142	octom (brie)	15	1634*	Carti de la Vasile v(oie)v(o)d ce scrie la Gheorghie Boțul ca să hotărască moșiia Siliște sau Sărata.
6 / 90	7142	mar(tie)	12	1634	Hotarnica lui Gheorghie Boțul.
7 / 91	7242	ghenar (ie)	13	1734	Carte(a) d(o)mnului Costandin Neculae v(oie)v(o)d care întărește Monastirii Pângărații moșie Siliștesau Sărata pi Almașul Mic po(me) nind multe urice de danie și de miluire de la d(o)mnii ci au fost mai înainte și arătând pre larg sămnile hotarălor.
8 / 92	7270	ghenar (ie)	25	1762	Mărturie oamenilor din satul Mășcăteștii cari arată sămnile hotarălor moșii Sărata.
9 / 93	7270	iunie	18	1762	Carti de blestem de la mitropolitul Gavriil pentru hotarăl(e) moșii Sărata.
10 / 94	1765**	oc (tombrie)	4	7273	Carte(a) d(o)mnului Grigorie Alecsandru Ghica v(oie)v(o)d cătră ispravnicii de Neamț pentru moșiia Siliște a Monastirii Pângărații cari să în-presoară de cătră stolnicul Stefan Catargiu ca să o hotărască.
11 / 95	7294	noem (brie)	28	1766***	O mărturie iscălită de un boer prin cari arată că moșiia Sărata să înpresura de cătră oamenii din Gârcina, care pi urmă adevărindu-se că acel loc au fost de moșiia Sărata au și rămas nesupărare.
12 / 96	1768	ghenar (ie)	11	7276	Carte(a) d(o)mnului Grigorie Ioan Calimah v(oie)v(o)d cătră ispravnicii de Neamț ca să hotăra(scă) moșiia Sărata de cătră stolnicul Stefan Catargiu, care nu s-au supus a mergi la hotărâre, făcându-ș(i) prilej că are altă trebuință.

*1633; cf. *CDM*, II, p. 195, nr. 908.

**1764.

***Alături în creion anul 1785.

13 / 97	1771	Mai	5	7279	Carte(a) divanului Cnejii Moldaviei către ispravnicii de Neamț p(e)ntru moșia Sărata pi (care) a stăpânit-o monastire(a) cu pace, iară de la o vreme încoace luând Fotie cumpărătură moșia Mășcăteștii de la Necolai Jora au dat-o zăstri stolnicului Stefan Catargiu, cari mai cumpărând o somă de pământuri în sat în Dobreni de la niște răzăș(i) înpresoară și moșia Sărata.
14 / 98	1771	Iunie	16	7279	Poronca divanului către ispravnicii de Neamț ca să hotărască moșia Sărata despre moșia Gârcina, care despre ace(a) parti au și rămas în nesupărare.
15 / 99	1772	Iulie	5	7280	O hotarnică pi moșia Sărata din poronca veliților boeri a divanului Cnejii Moldaviei iscălită de un boer și de un egumen a Mon(as) tirii Bistrița.
16 / 100	1776	ghenar (ie)	11	7284	Carte(a) d(o)mnului Grigorie Alecsandru Ghica v(oie)v(o)d către ispravnicii de Neamț ca să hotărască moșia Siliște despre moșia Mășcăteștii a dumisale banului Stefan Catargiu și despre alți înpregiuraș(i).
17 / 101	1784*	dec (embrie)	15	7292	Oric** mare de la d(o)mnul Alecsandru Costandin Mavrocordat v(oie)v(o)d prin cari arată toate sămnile hotarilor moșii Sărata scriind într-acelaș(i) chip că s-au început hotarul din peetrile albe despre Hârcu în stâncă ce(a) mare, carile este deasupra piscului și caută spre răsărit, și de acolo pogoară la vale în matca iazului alături cu moșia Oprișăanii a Monastirii Bistriții, ci să nu-mește Gârcina, și din matca iazului tai(e) capul Piciorului cari vine despre Zăpodii, și de acolo apucă scursura vechi cari vine despre vale(a) Cacace ce să începe de la groapa Mălăului și de acolo drept p(r)in capul Piciorului din mijloc într-o moviliță alături cu vale(a) Cacace supt margine, și de acolo apucă Piciorul din mijloc la deal în păduri și (i)esă la fântâna lui Varlam, și din fântâna lui Varlam mergi drept supt Bârcă supt margine, cari este asupra Piciorului despre Dărmănești ci este din gios de

*1783.

**Uric.

Fundătură, și mergi drumul la Sărata, și de acolo mergi drept la fântâna Rogoaza, unde s-au găsit și piază hotar și unde să împreună și colțurile a trei moșii, anume Dărmăneștii, Mășcăteștii și Siliștea, ci să numești acum Sărata, și de acolo apucă la deal spre meazănoapte și mergi într-o irugă, adică drum săpat, până în lacul Porcului, și din lacul Porcului apucă culme(a) dealul(ui) lui Bănilă, și mergi tot culme(a) în gios alături cu Mășcăteștii și pogoară pe Piciorul din mijloc până în gura pâraului Răchiții, și apucă pâraul Răchiții în gios până unde dă în matca Almașului, acolo s-au aflat trei boori, unul drept, altul, și s-au găsit și locul unde au fost mitocul Monastirii Pângărați, precum ar fi arătat și ar fi mărturisit și oameni bătrâni cari au apucat și au văzut mitocul, și de acolo apucă matca vechi a Almașului în sus și tot matca Almașului până unde dă în vadul drumului cari mergi în târgul Pietrii, și din vadul drumului apucă drept la Fântâna Albă, și din Fântâna Albă în Comori și în moviliță alături cu Roșcanii Boțestilor, și de acolo apucă la pietrele albe de unde s-au început hotarul.

18 / 102 1785	iunie	25	7293	Carte(a) d(o)mnului Alecsandru Ioan Mavrocordat v(oie)v(o)d către credincioșii boeri ispravniciei ținutului Neamțu să despăgubască înpresurare(a) moșii Siliște sau să (t)ragă de la egumenul Monastirii Bistrița.
19 / 103 1801	april (ie)	28	7309	Mărturie a doi boeri hotarnici rânduiți de către ispravnicie de Neamț ca să cercetezi hotarale moșii Sărata, cari cercetând au găsit înpresurări despre Gârcina, unde s-au și pus stăpânire pe hotar, mai găsindu-se înpresurări și despre Almaș și Dărmănești.
20 / 104 1804	Iunie	26	7312	Răzăluție d(o)mnului Alecsandru Costandin Moruz v(oie)v(o)d pe jaloba egumenului Monastirii Pângărații asupra spătariului Iordache Darie, carile au înpresurat o bucată bună de loc din moșie Sărata, pe cari jalobă s-au făcut poroncă d(o)mnească în doia iulie tot de la acelaș(i) d(o)mn către ispravniciei de Neamț ca nicidecum să îngăduiască a să călca moșie monastirei de către nime.

21 / 105 1805	Iulie	21	7313	Răzăluție d(o)mnească pi jaloba Monastirii Pângărații cari arată că spătariul Iordache Darie înpresoară moșie Sărata și boeritul hotarnic banul Alecul Beldiman au cunoscut dreptate(a) monastirii, dar fiind cumnat cu dumn(e)alui spătariul niciun sfârșit nu au dat.
22 / 106 1809	april(ie)	6	7317	Carte(a) divanului Cnejii Moldaviei către arhimandritul Macarie, egumenul Monastirii Pângărații, ca să trim(e)ată la divan scrisori vechi și no(u)a în pricina cu Almașu.
23 / 107 1843	Iulie	3	7351	Harta moșii Sărata făcută cu cheltuiala arhimandritului Varlam, egumenului Monasti(rii) Pângărații.
24 / 108 1843	Iulie	19	7351	Socotința căminarului Gherasim Hâncu cu hotarnicul moșiei Almaș.
25 / 109 -	ghenar (ie)	10	-	Răzăluție d(o)mnească fără veleat pi jaluba egumenului Monastirii Pângărații, carile arată că banul Stefan Catargiu luând moșie Mășcăteștii zăstri de la Fotie Liptcanul* înpresoară și moșie Sărata.
26 / 110 -	Iunie	25	-	Răzăluție d(o)mnească fără veleat pi jaloba egumenului Monastirii Pângărații a(su)pra egumenului Monastirii Bistrița carele înpresura moșia Sărata, iară în urmă au rămas în nesupărare.
27 / 111 -	-	-	-	Carti de la mitropolitul Gavriil fără veleat către egumenii monastirilor Bistrița și Pângărații ca să dei scrisori egumenului de Râșca, având multe pricini și judecăți pentru do(u)a moșii, anume Roșcanii și Horogeștii.

No.	Veleat	Luna	Zioa	Veleat	Băloșăștii
1 / 112	7186	ghenar (ie)	12	1678	Carte(a) d(o)mnului Antonie Rosăt v(oie)v(o) d dată lui Ghelasie, călugărul din Pânărați, ca să fie iarăși puternic a-ș(i) ține și a opri a lui dreaptă ocină și moșie din sat din Băloșăști precum iari spune uricul de la Irime v(oie)v(o)d.
2 / 113	7189	ghenar (ie)	10	1681	Daniia ermonahului Ghelasie Hudici din Monastire(a) Pângărații, carele au dănuit numitei monastiri a lui dreaptă ocină și moșie

*Atestat la 5 mai 1771.

ci este în sat în Băloșăști cinzăci de pământuri și în vatra satului Heleşcu în pâraul ci mergi prin mijlocul satului și rămnic în vale(a) Gradiștei înprotiva movilii, și din păduri ci-i va fi parte, iar cari s-ar ispiti să vânză sau să schimbe cu altă moșie sau fii cu ce, să fie treclet și proclet și afurisit de 318 părinți, amin.

3 / 114 1766 Iunie 27 7274

Carte(a) d(omnului) Grigorie Alecsandru Ghica v(oie)v(o)d cari scrie la isprăvnicii de ținutul Neamțului că după jaloba egumenului Monastirii Pângărații pentru 50 pământuri la satul Băloșăștii și cu loc de iaz și alti cinci pământuri la pădure, care să înpresoară de către Gheorghie Honcul, răzăș din Băloșăști, ca să hotărască acele pământuri cu pietri hotară ca-s(ă) nu mai facă supărari.

4 / 115 <1677>* septem 29 <7188>**
(brie)

Carte(a) marilui boer Miron Costin vel logofăt i Neculai Racoviță logofăt ci scrie la boerii Gheorghită postelnic și la Cârlig vornicul, pentru parte(a) de moșie a lui Ghelasie, călugărul de la Monastire(a) Pângărații, cari de la o vreme încoace să înpresoară de către Gavriil Moga și cu frații lui, ca să aleagă a șasa parti din jumătate de sat din parte(a) de jos și ci vor fi luat de la Ghelasie călugărul să îplinească de la Gavril Moga și de la frații lui.

No Văleat Luna Zioa

1 / 116 1807 avgust 5 7315

Văleat Moșie Braicău de peste Prut

Scrisoare(a) lui Grigorie Antipa, cumpărătorul moșii Braicău ot Soroca, prin cari arată cătri mitropolitu(l) că egumenul Monastirii Burdujenii au înpresurat numita moșie.

2 / 117 1807 avgust 10 7315

Carte(a) mitropolitului Veneiamin către arhimandritul Macarie, egumenul Monastirii Pângărații, că după(ă) acrisoare(a) ci au primit de la Grigorie Antipa, orânduitorul moșii Braicău, prin cari arată că numita moșie pătimește înpresurare de către Burdujanu.

*În creion de altă mână.

**În creion de altă mână.

3 / 118	1807*	sep (tembrie)	20	7315	O scrisoare iscălită grecește către postelnicul Matei Costache ca să facă pe ar(hi)mandritul Macarie, egumenul Monastirii Pângărații, să mai fie îngăduitor cu hotărâtu(l) moșii Braicău.
4 / 119	1812	fev (ruarie)	21	7320	O scrisoare către egumenul Monastirii Pângărații că va cerceta pi orândator pentru benalile ci le-au găsit pi moșiia Braicău.
5 / 120	1812	Iunie	12	7320	Rezăluție divanului Cnejii Moldaviei pi jaloba egumenului Veniiamin Pângărățanul pentru moșie Braicău din ținutul Sorocii că să înpresoară de către moșiile megieșite, pi care jalobă este poronca divanului către ispravnicii de Soroca ca să cercetezi, și dovedindu-se arătare(a) adevărată să se caute pricina prin judecată la divan.
6 / 121	1812	Iunie	13	7320	Rezăluția divanului Cnejii Moldaveei pi jaloba orândatorului moșii Brăicău de la ținutul Sorocii, anume Grigorie Arman, carele arată că numita moșie să înpresoară de către moșiile Moșanii i Cusudarca de către un Manolache Negruți, făcându-i-să mari păgubire.
7 / 122	1821	fev (ruarie)	3	7329	Carte(a) mitropolitului Veneiamin către arhimandritul Aftanasie, egumenul Monastirii Pângărații, prin care îi scrie că posăsărul moșiilor mitropolii și a Monastirii Pângărații de peste Prut, dumnealui Guberschi, săcritar Gheorghe Hrisost(o)n, înștiințează că moșie Braicău ar fi pătimind înpresurare despre moșiile megieșite și ceri toate scrisorile numitei moșii di pi cari să sco(a)tă copii, cari copii să să întărească de divan și să rămâi la monastire, iară cele adivărate să să triim(e)ată piste Prut la numitul posăsăr, dar astăzi la monastire nu să află nici documenturile celi adivărate, nici copii întărite, pentru că de când s-au dat la mitropolie după cum adiverința de mai jos arată nu s-au mai înapoit.
8 / 123	1821	fev (ruarie)	13	7329	Adiverința păharnicului Costandin Matheu, samișul mitropoliei, pentru 8, adică opt scrisori și o hartă a moșii Braicău din ținutul Sorocii ci esti a Monastirii Pângărații s-au priimit la mitropolie.

*1806.

9 / 124	1831	Mai	11	7338	Carte(a) mitropolitului Veniamin prin cari face cunoscut că Monastire(a) Pângărații ari o moșie piste Prut, anume Braicău, la ținutul Sorocii, cari moșie s-au vândut în posăsâi cu alti moșii a mitropoliei și ca nu după vremi din această pricină să rămâi a mitropolie(i), ci ci să se cunoască și să se știe că moșie Braicău esti a Monastirii Pângărații.
10 / 125	-	-	-	-	O hartă pi moșie Braicău fără veleat, vechi și proastă.

No.	Văleat	Luna	Zioa	Văleat	Locul di mitoh din târgul Pietrii.
1 / 126	-	-	-	-	Danie acestui loc de mitoc să cuprindă întru on uric de la Petru v(oie)v(od) din leat 7094 fevru(arie) 28 pentru moșie Sărata arătat la docomenturile Sărății la numărul 2.
2 / 127	7154	ghenar (ie)	12	1646	Carte(a) d(o)mnului Vasile v(oie)v(od)cătră șoltuzul și pârgarii din târgul Pietrii ca să nu superi mitohul Monastirii Pângărații.
3 / 128	7192	ap (rilie)	20	1684	Carte(a) pârcălabilor de Neamț dată molitfi sale Dosoftei, egumenul Monastirii Pângărații, carile s-au judecat cu Mincoiu (?) pentru o livadă de pomi ci au pu(s) pe locul monastirii și l-au dat rămas.
4 / 129	7274	iunie	29	1766	Mărturie târgoveților din târgul Piatra cari arată hotarul locului de mitoh cari să hotărăște din sus cu Dumitarac(he) Popa, din jos cu Păvăleștii cu Stefan și cu Ioniță, iar din drum la deal cu popa Irimia i cu Stan pah(arnicul).
5 / 130	1796	mai	22	7304	Carte(a) d(o)mnului Alecsandru Ioan Calimah v(oie)v(od) cătră ispravnicii de Neamț ca să aleagă locul de mitoh din târgu(l) Pietrii și vadul de moară din satul Dărmăneștii.
6 / 131	1804	ghenar (ie)	22	7312	Răzăluție d(o)mnească pi jaloba egumenului Monastirii Pângărații pentru locul de mitoh din Piatră, rugându-se ca să protimisască pi monastiri a răscumpăra o parti din loc(ul) ci s-au fost cumpărat de Gheorghie Albu.
7 / 132	1804	ghenar (ie)	26	7312	Carte(a) d(o)mnului Alecsandru Costandin Moruz v(oie)v(od) cătră ispravnicii de Neamț după jaloba arhimandritul(ui) Iosaf, egumenul Monastirii Pângărații, ca să-l protimisască a

răscumpăra locul di mitoh ci l-au cumpărat
Costandin vătavul.

8 / 133	1820	ghenar 17	7328	Carte(a) mitropolitului Veniamin către (ie) ispravnicii de Neamț pentru dizrobire(a) locului de mitoh din târgul Pietrii.
---------	------	-----------	------	---

Arhivele Naționale Istorice Centrale, Fond Achiziții Noi, MMCCCXCVI / 7, original.

Note:

¹ Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, Direcția Patrimoniului Cultural Național Biblioteca Monumentelor Istorice din România, București, 1974, p. 688, nota 48.

² I. Antonovici, *Venerația Marelui Ștefan pentru moaștele sihastrului Simion preotul, de la Pângărați, după cele aflate într-un manuscript vechi*, în *Făt-Frumos*, 7-8, 1904, p. 124-125; reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, Editura Mușatinii, 2003, p. 168-169; idem, *Un manuscris din Mănăstirea Pângărați, județul Neamțului*, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, X, 1909, ianuarie-martie, p. 70-76; Petre Ș. Năsturel, *Le Dit du monastère moldave de Pângărați (I). Premières recherches*, în *Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg*, X (XIV), 1983, p. 387-420.

³ Maria Magdalena Székely, *Cuvântul pentru zidirea Sfintei Mănăstiri Pângărați și figura ctitorului ideal în Moldova secolelor XV-XVI*, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, p. 276-277.

⁴ Nicole Stoicescu, *op. cit.*, p. 646.

⁵ <https://pangarati.mmb.ro/istoria-manastirii-pangarati>

⁶ *Documenta Romaniae Historica, A. Moldova*, volum întocmit de I. Caproșu, volumul VI, Editura Academiei Române, București, 2008, p. 566, nr. 327.

⁷ *Documente privind istoria României, veacul XVI, A. Moldova*, volumul IV, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1952, p. 39-40, nr. 44.

⁸ Grigore Ureche, *Letopiseșul țării Moldovei*, Ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P.P. Panaitescu, Ediția a II-a revăzută, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, p. 171.

⁹ *ANIC, Achiziții Noi, MMCCCXCVI / 7, f. 2.*

¹⁰ *Arhivele Naționale Istorice Centrale, Fond Achiziții Noi, MMCCCXCVI / 7.*

BASARABIA PREZENTATĂ AMERICII

Dr. Lia BRAD CHISACOF

Institutul de studii sud-est europene al Academiei Române, București

Abstract. The present article deals with a text published in 1920 in the United States of America on the topic of Bessarabia. It belongs to the then Minister of Romania to the United States, a man called Anton Bibescu, a very distinguished diplomat and writer. He was a descendant of a princely Romanian family, was born in France where he was educated but served all his life in the Romanian diplomatic service. Before being appointed to the US he married Elisabeth Asquith a writer herself and daughter to a former British prime-minister. Bibescu's text on Bessarabia is well written and justly poised as to present the history of that province and its contemporary problems in a most convincing manner for the American public.

Antoine Bibescu (1879–1951)¹ a fost un diplomat român care s-a distins atât prin calitățile sale cât și printr-o biografie aparte. Descendent al domnitorului Bibescu, născut în Franța unde și-a făcut mare parte din studii (completate și în Anglia) Anton, a cărui mamă era Elena Epureanu, o excelentă pianistă cu un salon literar și muzical parizian, a fost intim legat de lumea culturală a Franței. I se cunoaște o prietenie cu Marcel Proust, iar corespondența lor a fost publicată mai întâi în Franța, apoi în traducere engleză și începând cu 1968² și în română.

Cariera diplomatică și-a început-o în 1899³ la Ministerul Afacerilor Străine, trecând apoi prin toate treptele diplomatice până la cea de ministru. Fără să fie retribuit Bibescu a fost Atașat de Legație între 1899 și 1900 și Secretar de Legație (mai întâi funcționând în centrul ministerului, apoi la Paris până în 1902, din 1904 la Londra). A fost apoi retribuit ca Secretar de Atașat de Legație Clasa a II-a între 1905 și 1907 la Londra, apoi Secretar de Legație clasa a III-a, între 1907 și 1912 la aceeași misiune și la Sankt Petersburg. 1916 îl găsește la Londra unde este declarat mobilizat în armată. În 1917 are o primă numire la Washington, care rămâne neonorată. În același timp are o misiune în SUA și Vasile Stoica (un diplomat român ardelean, ce avea să devină rivalul lui Bibescu) pentru formarea unui grup de voluntari dintre americanii originari din România. În 1918 s-a aflat în Statele Unite Constantin Angelescu, care a părăsit misiunea pentru că președintele Wilson a refuzat să recunoască frontierele României Mari.

Misiunea americană ca ministru a lui Bibescu începe în 1920, an în care se căsătorește la Londra cu Elisabeth Asquith, fiica fostului prim-ministru britanic Herbert Asquith.

Citim într-un interviu dat de Bibescu în 1944:

M-a numit acolo Take Ionescu. Statele Unite e o țară a cinematografului. Am văzut și un film al preșidenților. Wilson m-a primit bolnav, pe scaun. Harling, succesorul lui, era un om doritor de viață. A murit subit, unheimlich. Colldige, apoi Hoover lăsau să se creadă că era de prosperitate e definitivă. Atunci a venit criza din 1931, iar președinte a venit Roosevelt, de care ne legase o mare prietenie. Roosvelt ne invitase adeseori la moșia lui de la Hyde Park și ne făcea cinstea să considere legația noastră de la Washington ca și casa lui. Am ajuns la concluzia că în viață nu numai neașteptatul se întâmplă. Cine ar fi crezut sau ar fi putut să creadă atunci când Roosvelt era bolnav că el va ajunge președinte, și nu o dată, ci de trei ori.

Cu toate bunele rezultate, datorate și prezenței literatei sale soții, a cărei personalitate a fost remarcată chiar de la început la Washington (la două zile după sosirea acolo o doamnă locală de mare influență remarcă: *am fost toți uimiți și încântați de inteligența ei scilipitoare*⁴)... Bibescu a trebuit să suporte inamiciția lui Titulescu ajunsă la apogeu în 1925–26. La 25 februarie 1926 el își prezenta scrisorile de rechemare președintelui Calvin Coolidge⁵. A mai fost trimis cu misiuni temporare legate de chestiunea Dunării (la 31 martie 1938 este delegat al României în Comisia Internațională Permanentă a Regimului Apelor din Bazinul Dunării cu sediul la Geneva, în care e reconfirmat în 1940. Este înlocuit la 1 august 1940 și iese la pensie.

Correspondența diplomatică trimisă de ministrul Bibescu⁶ de la Washington se completează cu textul *Redeeming Bessarabia*⁷, o broșură publicată la New York în 1921 de Societatea Prietenilor României (The Society of Friends of Romania) și foarte probabil ilustrată chiar de autor. Nu cunoaștem, cel puțin pentru moment, detalii legate de tirajul și răspândirea în general a acestei broșuri rămasă totuși în colecția Universității Princeton.

Ministrul României la Washington nu poate să fie străin de rezervele americane legate de Basarabia datorate mai ales unor motive politice⁸, respectiv relațiilor cu Rusia sovietică, dar el își construiește bine scrisul său demers pe logica românească și pe o durată lungă plecând de la ideea, justă de altfel, că Basarabia fusese deținută în mod ilegal de ruși între 1812 și 1918, un exemplu de rapt internațional dureros în toate sensurile dar mai ales prin aceea că fusese ignorat pe plan internațional.

Formulat clar și neuitând niciun amănunt, textul lui Bibescu, într-o engleză impecabilă, engleza lui Bibescu, e un istoric al provinciei și totodată un apel patetic pentru aducerea Basarabiei la standarde europene de democrație după captivitatea ei rusească, fiind desigur influențat de experiența puținilor ani ce trecuseră de la unire.

Anii ce au urmat publicării acestui text pe care îl dăm în traducere și în original, aveau să vadă formarea în șase orașe americane în 1924 a Societății Basarabenilor din America⁹, după cum aveau să vadă risipite în 1933 rezervele americane în ce privește unirea Basarabiei cu România, când diplomatul american Cordell Hull l-a convins pe președintele Roosevelt despre eforturile diplomatice ale României privind obținerea de la SUA a confirmării apartenenței Basarabiei la România.

SALVÂND BASARABIA¹⁰

Frederic cel Mare a spus odată că atunci când dorea să anexeze o provincie pur și simplu o anexa apoi plătea profesori care să demonstreze că avea drept de a o deține. E meritul răposatului guvern imperial rus că nu a angajat profesori care să-i demonstreze dreptul de posesie asupra Basarabiei, o provincie românească care s-a aflat sub sceptrul țarului timp de o sută șase ani, din 1812 până în 1918. În tot acest timp România avea dreptul să posedze Basarabia, dar Rusia o deținea. Că Rusia nu ar fi fost îndreptățită din punct de vedere legal nici nu le-a trecut prin cap rușilor până după ce Basarabia a încetat a mai fi din punct de vedere al posesiunii provincie a Rusiei.

Acesta este faptul cel mai extraordinar în controversa ȧesută în jurul alocării de către Consiliul Suprem Aliat în toamna lui 1920 confirmând că România se află în posesia Basarabiei sau mai degrabă confirmând reunirea acelei provincii cu Regatul României săvârșită prin libera voință a populației basarabene în hotărârea Consiliului Basarabean din 27 martie 1918. Acea alocare merită atenție ca unul dintre cele mai clare exemple de justiție triumfătoare printre reasezările teritoriale ce au urmat Marelui Război.

Din 1812 Basarabia a fost o provincie a Imperiului Rus. Nu era și nu a fost niciodată o provincie rusească. Nu există probabil în întreaga istorie a Machtpolitik-ului european un caz mai evident de rapt internațional în stare pură decât această anexare. Răul suferit de Basarabia și de patria-mamă România era cu atât mai intolerabil cât era practic nebăgat în seamă. Chiar existența Basarabiei a fost, până în zilele noastre, cunoscută doar câtorva specialiști. Aceiași oameni buni care credeau că Ucraina e un instrument muzical importat din Hawai și că Gallipoli și Galicia erau în Spania credeau, la vederea numelui imprimat pe hârtie Basarabia, că era parte a Arabiei.

Puține ținuturi din lume au, așa cum are Basarabia, frontiere naturale clar trase. Ea este în fapt o peninsulă cadrilater mărginită la nord-est de Dnister, în românește Nistru, de Dunăre și de Marea Neagră la sud și sud-est. În Basarabia nu se poate intra fără a se trece o apă decât pe o fâșie îngustă de pământ din nord-vestul extrem. Dar aceste granițe naturale ale țării nu sunt, asemeni munților și deșertului bariere, ele au invitat la invazie mai degrabă decât s-o descurajeze.

În zorii istoriei sale Basarabia era populată de triburi de scitotraci care formau o parte a statului dac cucerit de Roma lui Traian. Basarabia nu făcea parte din provincia romană Dacia, dar influența romană s-a făcut simțită. Zidul (valul) lui Traian, care în parte mai există, a fost construit pentru a controla raidurile barbarilor din nord, atrași de bogățiile Bizanțului și din acele timpuri până azi linia istoriei basarabene a fost determinată de faptul că provincia a fost poarta din spate, cum s-ar zice, spre Constantinopol.

Basarabia iese din Evul Mediu întunecat la sfârșitul sec. al XIII-lea deja ca un ținut românesc fiind parte din domeniile Casei Basarabilor, prinți domnitori din

Valahia sau Muntenia. Domnitorii Basarabi au dat provinciei numele ei modern, dar termenul Basarabia se referea inițial la întregul teritoriu în care ei domneau. În a doua jumătate a secolului al XV-lea Ștefan cel Mare, domnul Moldovei, a cucerit pământul dintre Prut și Nistru de la vecinul său din sud. Dar chiar înainte ca domnia sa să se termine, turcii au smuls partea de sud a provinciei. Această Basarabie de sud, numită Bugeac de către turci, a rămas sub administrația directă a Stambulului până în 1812, în timp ce partea de nord a rămas parte a Moldovei tot până în acel an, deși a fost adeseori prădată și luată pentru perioade scurte de polonezi, cazaci și tătării din Crimeea.

Anul 1812 a fost pivotal în istoria basarabeană. Presat de războiul iminent cu Napoleon, țarul Alexandru I s-a pregătit să facă pace cu turcii aproape cu orice preț. Dar comandantul armatei, Kutuzov, a reușit să-i corupă pe negociatorii turci Moruzi și Ghalib Efendi, care au făcut dispărută o depeșă a lui Napoleon încurajând Înalta Poartă să se opună cererilor rusești. În dorința sa de a pune capăt războiului, Sultanul a cedat Țarului partea din Moldova situată la Est de Prut și Bugeacul – cu alte cuvinte întreaga Basarabie modernă. Tratatul de la București a fost semnat la 28 mai 1812, iar soarta Basarabiei pecetluită pentru mai mult de un secol. Când li s-a descoperit trădarea Moruzi și Ghalib au fost decapitați dar „descăpătânata a fost și Moldova” așa cum funebru remarcă un istoric român.

Această împărțire a țării lor a fost o decepție îngrozitoare pentru patrioții moldoveni, care au sperat ca victoria rusească să-i elibereze de suveranitatea turcească. La început spaimele lor au fost risipite de promisiunile liberale ale guvernului rusc. În câțiva ani același guvern, consecvent metodelor folosite în Finlanda și Polonia, a inaugurat o politică de rusificare și opresiune. Legea de bază din 1818, prin care țarul Alexandru permitea autonomie națională, egalitate între limbile moldovenească și rusă și perpetuarea vechilor legi moldovenești au fost revocate de Nicolae I în 1828. În toate posturile oficiale au fost numiți ruși. S-au deschis școli și seminarii rusești, iar instituțiile românești au fost desființate, s-a interzis folosirea alfabetului latin, iar cărțile românești, dacă aveau voie să fie tipărite, erau tipărite cu caractere chirilice.

Din păcate, unele segmente din clasele superioare au cedat cu prea mare ușurință acestei tendințe de rusificare. Unele din marile familii, cu zelul specific al convertiților, au devenit mai ruse decât rușii însuși și în zilele noastre găsim persoane precum Krupenski și Purișchievici, urmași ai unor familii originar românești din Basarabia printre cei mai arzători susținători ai reacției țariste. Au existat însă reprezentanți, atât ai nobilimii, cât și ai meșteșugarilor, care și-au păstrat naționalitatea românească, în ciuda oprimării și persecuțiilor și acești adevărați patrioți basarabeni au păstrat tradiția românească a țării neatinsă până în zilele noastre.

Politica de rusificare a continuat până la Războiul Crimeei la sfârșitul căruia puterile europene au hotărât că Rusia nu mai putea să dețină o bază în Delta Dunării. Din acest motiv Tratatul de la Paris a recunoscut dreptul Moldovei asupra Basarabiei, dar numai trei județe din sud Izmail, Cahul și Bolgrad cu populația lor amestecată au

fost în fapt reanexate. Această înțelegere pripită lăsa Basarabia centrală și de nord cu populația sa compact românească sub suveranitate rusească. Se reînoia totuși nădejdea unei uniri depline. Aceste speranțe au fost zdruncinate de răzbiul ruso-turc din 1877–78. Deși oamneii de stat români aveau de la început suspiciunea că scopul principal al Rusiei era recucerirea întregii Basarabii, au ales să-și alieze țara cauzei rusești, pentru că în viziunea lor alternativa, în cazul unei victorii turcești, era reincorporarea întregii României în Imperiul Otoman. Un tratat ce garanta integritatea teritorială a României a fost încheiat cu Rusia la 16 aprilie 1877.

Armata română nu numai că s-a distins de la început în război, dar în fapt a salvat armata rusă de la dezastru la Plevna. Faptul este probat de telegramele schimbate de Prințul Carol și Țar. Erau patrioți care sperau că drept mulțumire Rusia va reda întreaga Basarabie țării-mamă. Să ne închipuim sentimentul public românesc, când la încheierea Păcii de la San Stefano, guvernul român a fost informat că Rusia cerea retrocedarea Basarabiei de sud din motive politice și ale prestigiului rusesc, oferind în schimb ținutul mlăștinos al Dobrogei, la sud de Delta Dunării. Se explica că tratatul ce garanta integritatea României nu avea să includă Basarabia. Guvernul român s-a adresat puterilor occidentale împotriva acestei trădări abominabile. A urmat decepția cea mai amară din întreaga istorie românească. La Congresul de la Berlin, convocat pentru a pune la punct probleme rezultate din războiul ruso-turc, delegații români Brătianu și Kogălniceanu nici măcar nu au fost primiți la discuții, fiind doar audiați în scopuri de informare. Cererea Rusiei a fost satisfăcută, Sudul Basarabiei a fost redat teritoriului țarist. Bismark și-a realizat dorința: între Rusia și România s-a trasat o linie de neîncredere și resentimente.

Perioada dintre 1878 și 1905 cuprinde zilele cele mai întunecate din istoria modernă a Basarabiei. Tirania rusească s-a aflat într-o dominație incontestată, clasele superioare au sucombat atracției Petrogradului și Moscovei, țărănimea muncea în letargie, susținătorii cauzei românești erau închiși, trimiși în Siberia, exilați în străinătate. Au fost abolite ultimele vestigii ale vechii autonomii. Speranțele patrioților basarabeni au fost pentru o clipă redeșteptate de perioada de quasi-liberalism care a urmat războiului dezastruos cu Japonia în 1905. Dar în 1908 vechile maniere s-au reluat, mai sigur și cu mai multă aroganță decât oricând.

La izbucnirea răzbiului european naționaliștii basarabeni, asemeni liberalilor din Europa de Vest, așteptau de la victoria aliaților zorile unei noi libertăți în Rusia și sperau ca această Rusie liberă să răsplătească ajutorul românesc față de cauza aliaților prin redarea Basarabiei. Dezastrul Imperiului Rus a topit această nădejde, dar a permis realizarea ei într-o altă formă. Imediat după izbucnirea revoluției rusești, mișcarea de autonomie, de mult adormită, a fost resuscitată în toate provinciile de graniță ale imperiului, locuite de non-ruși. Un comitet național, constituit la Chișinău, a început să elaboreze planuri de autoguvernare locală, reformă agrară, reorganizare militară, buget basarabean și garanții ale drepturilor pentru minoritatea non-românească. Când în noiembrie 1917 au venit la putere bolșevicii au contestat pe loc autoritatea Comitetului Național și au amenințat cu formarea

unui soviet. Drept urmare, s-a format și a fost investit cu un caracter de Adunare Constituantă numitul Sfat al Țării (Consiliul Național). Avea o sută patruzeci și șapte de delegați, din care o sută cinci erau români, restul ucrainieni, evrei, germani, bulgari respectiv cincisprezece, treisprezece doi și patru. La 15 decembrie Sfatul Țării a declarat Basarabia republică independentă. O săptămână mai târziu guvernul provizoriu a trimis o cerere urgentă guvernului român pentru ajutor militar contra bolșevicilor. Devreme, în ianuarie bolșevicii au invadat țara și au cucerit Chișinăul, dar o săptămână mai târziu ajutorul românesc a sosit și a curățat provincia de forțele roșii. Pe 27 martie 1918 Sfatul Țării a proclamat unirea Basarabiei cu România. Nedreptatea de un secol a fost îndreptată.

Acesta este pe scurt un rezumat al faptelor istorice pe care unii patrioți ruși încearcă să-și întemeieze „drepturile istorice” asupra Basarabiei.

Căci orice pretenție de posesie asupra Basarabiei s-a avansat de partea rusească s-a făcut cu recurgere la drepturile istorice și exclusiv la acestea. Dacă recurgem la condițiile etnografice, tot ceea ce trebuie făcut pentru a proba caracterul românesc al provinciei este considerarea statisticilor oficiale rusești și alte materiale rusești. Conform recensământului oficial rusesc din 1897, patruzeci și șapte și o șesime la sută din populația basarabeană este moldovenească. Dar cei care alcătuiesc recensământul sunt renumiți pentru parțialitate. Într-adevăr alte statistici rusești, dateate 1891 dau procentul de moldoveni de 66. Dintre cele două, cea de-a doua are cifra cea mai probabilă. La alegerile generale din noiembrie 1919, ținute pe bază de sufragiu universal, direct, egal și secret, 78 din 90 de deputați aleși erau români și 12 aparțineau minorităților naționale – ale căror drepturi chiar sunt pe deplin protejate de lege.

Un rezumat interesant de mărturie ce probează caracterul etnic român al Basarabiei este o broșură a lui Ion G. Pelivan, fost membru al satului Țării publicată în 1920 la Paris, cu titlul Dreptul românilor asupra Basarabiei. Din cele 23 de surse citate, 16 sunt rusești. Ele includ declarații ale lui L.A. Casso, ministru rus al educației, generalului Kuropatkin (care s-a distins în războiul cu japonezii) P.P. Semenov-tian-Chiansky, vicepreședinte al Societății Geografice Imperiale și un raport al Corpului Genetal Rusesc. Acest din urmă document datat 1862 declară : Moldovenii (românii) formează partea cea mai mare a populației, aproximativ trei sferturi din numărul total. În fața acestei extraordinare serii de dovezi istorice și etnografice, pretențiile rusești prezentate Consiliului Suprem Aliat s-au adunat în jurul argumentului că în 1812 Rusia a luat Basarabia nu de la România ci de la Turcia. Dacă aplicăm același argument relațiilor austro-italiene, Austria ar avea drept la Veneția pe motiv că acel oraș nu a fost dobândit de la Italia, care pe atunci nu era independentă, ci de la Napoleon!

Ținut românesc din punct de vedere etnografic și istoric, Basarabia este azi din nou parte integrantă a statului român ale cărui frontiere, pentru prima dată în două mii de ani, coincid din nou cu cele ale Daciei antice. Fără incorporarea Basarabiei în realizarea unității naționale românești, care a fost principalul scop al României în

Războiul Mondial, nu ar fi completă. În același timp deținerea Basarabiei cu solul ei negru unic în fertilitate, cu viile și minunatul bazin de ape, e vitală din punct de vedere economic pentru România nouă. Asigură României controlul asupra Deltei Dunării, care e o necesitate atât strategică cât și comercială de prim rang. Să nu uităm că Rusia și-a dorit posesia provinciei din chiar acest motiv. Revenirea la țarămă a fost și pentru Basarabia primul pas către o nouă prosperitate democratică. Cu aspirațiile naționale realizate, populația Basarabiei și-a îndreptat atenția pe dată către soluționarea problemei ei celei mai importante: reforma agrară. Astăzi executarea reformei agrare e în plin avânt în Basarabia, cum este și în alte părți din regat. Toate proprietățile deținute de stat și de biserică, ca și proprietățile private mai mari de o sută de hectare sunt expropriate, proprietarii primind despăgubiri fixate de guvern. Astfel cea mai bună armă a propagandei bolșevice se clatină. Să mai adaugăm că moșierii supuși exproprierii cu grijă și în spirit patriotic – toți cu excepția minorității nobiliare rusificate puțin numeroase dar zgomotoase, oameni de teapa lui Krupenski ale căror proteste pasionate împotriva unirii cu România dictate în principal de frica schemei stricte a reformei agrare românești au fost din fericire ignorate de Consiliul Suprem.

Basarabia, desprinsă de trupul națiunii române a fost o problemă, o durere a organismului european, un exemplu clasic a acelei nedreptăți internaționale fățișe, care naște războaie. Basarabia salvată și adusă înapoi la trupul țării este astăzi pe drumul civilizației și progresului – parte a lumii vechi, popoarelor căreia războiul le-a adus dacă nu un răspuns la toate întrebările, cel puțin posibilitatea de a le răspunde în felul lor specific, după propriile lor dorințe.

REDEEMING BESSARABIA

By PRINCE ANTOINE BIBESCO

FREDERICK the Great once said that when he wanted to annex a province he went and annexed it, and afterward hired professors to prove his right to possession. It may be entered to the credit of the late Imperial Russian Government that it did not hire professors to prove its title to Bessarabia, a Roumanian province which was under the scepter of the Czar for one hundred and six years, from 1812 to 1918. During this period Roumania had the right to Bessarabia, but Russia had Bessarabia. That Russia had a title in point of law had not occurred to Russians until after Bessarabia ceased to be a province of Russia in point of possession.

This is the outstanding fact of the controversy centering around the award of the Allied Supreme Council, in the autumn of 1920, confirming Roumania in the possession of Bessarabia, or rather confirming the reunion of that province with the Roumanian kingdom, effected by the free will of the Bessarabian population in the resolution of the Bessarabian Council on March 27, 1918. That award merits attention as one of the clearest examples of triumphant justice among the territorial readjustments consequent upon the Great War.

Since 1812 Bessarabia has been a province of the Russian Empire. It was not, ~and has never been, a Russian province. There is perhaps in the whole history of European „Machtpolitik” no more glaring instance of sheer international robbery than this annexation. The wrong suffered by Bessarabia and her Roumanian motherland was all the more intolerable because it was practically unnoticed. The very existence of Bessarabia was, until our day, unknown except to a few specialists. The same good people who used to believe that the Ukraine was a musical instrument imported from Hawaii, and that both Gallipoli and Galicia were in Spain, thought, when they saw the name Bessarabia in print, that it was part of Arabia.

Few countries in the world have such clearly defined natural boundaries as Bessarabia, in reality a quadrilateral peninsula defined by the rivers Dniester or, in Roumanian, Nistru, in the northeast, the Pruth in the west, the Danube and the Black Sea in the south and southeast. Only for a narrow strip of land in the extreme north-west can Bessarabia be entered without crossing water. But these natural boundaries of the country are not, like mountains or deserts, barriers as well; they invited, rather than discouraged invasion.

At the dawn of its history Bessarabia was populated by Scytho-Thracian tribes which formed part of the Dacian state conquered by Rome under Trajan. Bessarabia was not incorporated in the Roman province of Dacia, but Roman influence made itself felt. Trajan's wall, partly still extant, was built to check the raids of the northern barbarians attracted by the treasures of Byzantium; and from that time on until our very day, the line of Bessarabian history was determined by the fact that the province formed the back door, as it were, to Constantinople.

Bessarabia reemerges from the Dark Ages at the end of the thirteenth century, already as a purely Roumanian country forming part of the domains of the House of Basarab, reigning princes of Wallachia or Muntenia. The Basarab rulers gave the province its modern name; but the term Bessarabia originally applied to the whole territory ruled by them. In the second half of the fifteenth century, Stephen the Great, prince of Moldavia, took by conquest the land between the Pruth and Dniester from his southern neighbor; but even before the end of his reign the Turks snatched from him the southern half of the province. This southern Bessarabia, called by the Turks Budjak, stayed under direct rule from Stamboul until 1812; while the northern half remained part of Moldavia until the same year, though it was frequently raided and held for short intervals by Poles, Cossacks, and Crimean Tartars.

The year 1812 was the turning point in Bessarabian history. Pressed by the impending war with Napoleon, the Czar Alexander First prepared to make peace with the Turks at almost any price; but his commander in chief, Kutuzov, succeeded in bribing the Turkish negotiators, Morouzi and Ghalib Effendi, who thereupon suppressed a letter from Napoleon, encouraging the Porte to resist Russian demands. In his anxiety to end the war the Sultan ceded to the Czar the part of Moldavia east of the Pruth, and the Budjak in other words, the whole of modern Bessarabia. The treaty of Bucharest was signed on May twentyeighth, 1812, and the fate of

Bessarabia was sealed for more than a century. When their treason was discovered, Morouzi and Ghalib were decapitated; „but so was Moldavia,” mournfully remarks a Roumanian historian.

This partition of their country was a terrible disappointment to the Moldavian patriots who hoped that Russian victory would liberate them from Ottoman sovereignty. At first their apprehensions were mitigated by the liberal promises of the Russian government. Within a few years the Russian government, true to its methods pursued in Poland and Finland, inaugurated a policy of Russification and oppression. The basic law of 1818, by which the Czar Alexander allowed national autonomy, equality of the Russian and Moldavian languages, and the perpetuation of the old Moldavian statutes, was revoked by Nicholas First in 1828. Russian officials were appointed to all posts. Russian schools and seminaries were opened, and the Roumanian institutions suppressed; the use of Latin characters was prohibited, and Roumanian books, if authorized at all, had to be printed in the Cyrillic script.

Unfortunately certain sections of the upper classes yielded only too readily to this tendency of Russification. Some of the greatest families, with the characteristic zeal of the convert, became more Russian than the Russians themselves; and in our days we find men like Kroupensky and Purishkievitch, scions of originally Roumanian noble families of Bessarabia, among the most ardent supporters of Czaristic reaction. There were, however, men both of the nobility and the professional class, who kept their Roumanian nationality in spite of oppression and persecution; and these true Bessarabian patriots preserved the Roumanian tradition of the country unbroken unto our time.

The policy of Russification continued until the Crimean war, at the close of which European powers decided that Russia was not to have a base on the Danube delta. The treaty of Paris therefore recognized Moldavia's right to Bessarabia; but only the three southern districts, Izmail, Cahul and Bolgrad, with their mixed population, were actually reannexed. This makeshift settlement left northern and central Bessarabia, with its compact mass of Roumanian population, under Russian sovereignty; nevertheless, it revived the hope for complete reunion. These hopes were shattered by the outcome of the Russo-Turkish war of 1877–78. Although the Roumanian statesmen suspected from the beginning that one of Russia's chief aims was the recovery of all Bessarabia, they chose to ally their country to the Russian cause because they saw that the alternative, in case of a Turkish victory, would be the reincorporation of the whole of Roumania in the Ottoman empire. A treaty guaranteeing Roumania's territorial integrity with Russia, was concluded on April sixteenth, 1877.

The Roumanian army not only distinguished itself from the beginning of the war, but actually saved the Russian army from disaster at Plevna. This is attested by telegrams exchanged by King Carol and the Czar. There were patriots who hoped that as a reward Russia would restore the whole of Bessarabia to the Roumanian motherland. One may imagine Roumanian public sentiment when, on the conclusion of the Treaty of San Stefano, the Roumanian government was informed that Russia

demanding the retrocession of southern Bessarabia as a matter of: political necessity and Russian prestige, offering in exchange the marshy country of Dobrogea, south of the Danube delta. It was explained that the treaty guaranteeing Roumania's integrity was not meant to include Bessarabia. Against this unspeakable treachery the Roumanian government applied to the western powers for aid. And now followed the bitterest disappointment in all Roumanian history. At the Congress of Berlin, convened to settle the problems arising from the Russo-Turkish war, the Roumanian delegates, Bratianu and Cogalniceanu, were not even admitted to the discussions, but were heard only in an informatory capacity. Russia's demand was granted; southern Bessarabia was restored to the realm of the Czar. Bismarck achieved his will: a wedge of distrust and resentment was driven between Russia and Roumania.

The period of 1878 to 1905 embraces the darkest days of modern Bessarabian history. Russian tyranny held its uncontested sway; the upper classes succumbed to the lures of Petrograd and Moscow; the peasantry toiled in lethargy; the upholders of the Roumanian cause were imprisoned, sent to Siberia, or exiled abroad. The last vestiges of the old autonomy were abolished. The hopes of Bessarabian patriots were kindled for a moment by the period of quasi-liberalism that followed the disastrous war with Japan in 1905. But in 1908 reaction was reentrenched, more safe and arrogant than ever.

At the outbreak of the European war Bessarabian nationalists, like the liberals of western Europe, expected from Allied victory the dawn of a new freedom in Russia, and hoped that this free Russia would reward Roumanian support to the Allies' cause by the restoration of Bessarabia. The collapse of the Russian empire thwarted this hope, but allowed its realization in a different form. Immediately after the outbreak of the Russian revolution the movement for autonomy, long dormant, was revived in all the border provinces of the Empire inhabited by non-Russians. A national committee, established at Kishinev, began to work out plans for local self-government, agrarian reform, military reorganization, a Bessarabian budget, and guarantees of the rights of the non-Roumanian minority. When, in November, 1917, the Bolsheviks came into power, they at once denied the authority of the National Committee and threatened to set up a Soviet. As a result, the so-called „Sfatul Tsarei” (National Council) was formed and invested with the character of a Constituent Assembly. It comprised one hundred and forty-seven delegates, out of whom one hundred and five were Roumanians, the rest Ukrainians, Jews, Germans, and Bulgars, respectively fifteen, thirteen, two and four. On December fifteenth, 1917, the Sfatul Tsarei declared Bessarabia an independent republic. A week later the provisional government sent an urgent request to the Roumanian government for military aid against the Bolsheviks. Early in January the Bolsheviks invaded the country and took Kishinev, but a week later the Roumanian aid arrived and the province was cleared of the Reds. On March twenty-seventh, 1918, the Sfatul Tsarei proclaimed the union of Bessarabia with Roumania. The wrong of a century was righted.

This, in brief, is a survey of the historic facts upon which certain Russian patriots presume to base „historic rights” to possession.

For whatever claim to the ownership of Bessarabia has been put forward from the Russian side has been supported by an appeal to historic rights, and historic rights only. Turning to ethnographic conditions, all one has to do to prove the Roumanian character of the province is to look up the official Russian statistics and other Russian accounts. According to the official Russian census of 1897, forty-seven and one-sixth per cent of the Bessarabian population is Moldavian; but the official Russian census makers are notorious for partiality; and indeed, other Russian statistics, dated 1891, put the percentage of Moldavians at sixty-six. Of the two, the latter is the more likely figure. At the general elections in November, 1919, held on the basis of universal, equal, direct, and secret suffrage, seventy-eight deputies out of ninety elected were Roumanians, and twelve belonged to the national minorities—whose rights, by the way, are fully protected by law.

An interesting summary of testimony proving the Roumanian ethnic character of Bessarabia is a pamphlet by Ion G. Pelivan, ex-member of the Sfatul Tsarei, published in 1920 at Paris under the title of „The Right of the Roumanians to Bessarabia.” Out of the twenty-three sources quoted, sixteen are Russian. They include statements by L. A. Casso, Russian minister of education, General Kuropatkin (of Japanese war fame), P. P. Semenoff-Tianchiansky, vice-president of the Imperial Geographical Society, and a report of the Russian General Staff. This last named document, dated 1862, declares: „The Moldavians (Roumanians) form the chief part of the population, about three-fourths of the total number.” In the face of this formidable array of evidence, historic and ethnographic, the Russian claim presented to the Allied Supreme Council was gathered around the argument that in 1812 Russia had acquired Bessarabia, not from Roumania, which then was not yet independent, but from Turkey. Applying the same argument to Austro-Italian relations, Austria would be entitled to Venice on the ground that that city was acquired not from Italy, which was not at the time independent, but from Napoleon!

Historically and ethnically a Roumanian land, Bessarabia today is again an integral part of the Roumanian state whose frontiers, for the first time in two thousand years, again coincide with those of ancient Dacia. Without the incorporation of Bessarabia the achievement of Roumanian national unity, which was the one aim of Roumania in the world war, would not be complete. At the same time the possession of Bessarabia, with its uniquely fertile black soil, its vineyards, and its wonderful water system, is economically vital to the new Roumania. It also insures for Roumania control of the Danube delta, which is a strategic as well as commercial necessity of the first order. It should not be forgotten that Russia craved possession of the province for this very reason. Restoration to the mother country was, for Bessarabia itself, the first step on the road toward a new democratic prosperity. With its national aspirations achieved, the people of Bessarabia immediately turned their attention to the solution of its most important problem: the land reform. Today the execution of the Roumanian land reform law is in full swing in Bessarabia, as elsewhere in the kingdom. All the property held by the state and church, as well as private estates over one hundred hectares, is expropriated, the owners receiving indemnities fixed

by the government. Thus the best weapon of Bolshevik propaganda is shattered. It may be added that the landed proprietors submitted to the expropriations gracefully and in a patriotic spirit all except the small but noisy Russianized minority of nobles, men of the Kroupensky type whose passionate protests against the reunion with Roumania, dictated principally by the fear of the drastic Roumanian land reform scheme, were fortunately unheeded by the Supreme Council.

Bessarabia, detached from the body of the Roumanian nation, was a problem, a sore on the European organism, a classic example of that manifest international injustice which is the breeder of wars.. Bessarabia, redeemed and reunited, is today moving along the road of civilization and progress – one of the sections of the old world to whose peoples the war has brought, if not the answer to all their questions, at least the possibility of answering them in their own way, according to their own desires.

Published by THE SOCIETY
OF FRIENDS OF ROUMANIA INCORPORATED

Note:

¹ Vezi: V. Tătaru, *Tragica aventură a spiritului*, Centrul Județean al Creației Populare Mehedinți, 1999, Mihai Sturza, *Familiile Boierești din Moldova și Țara Românească, Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, Editura Simetria, 2004, Vol.I, pp.493-514, *Dicționarul Literaturii Române*, C.D. Zeletin, Principesa Elena Bibescu, Marea pianistă, ed. a 2-a, Editura Vitruviu, București, 2008, p. 816.

² Vezi Cornelia Ștefănescu, *Cu Marcel Proust despre români*, în *Secolul XX*, nr.4/1968 p. 74.

³ Vezi *Arhiva Ministerului de Externe al României*, Dosar 77/nr.44

⁴ Vezi J. Borden Harriman, *From Pinafores to Politics*, New York, 1921, p. 346.

⁵ Vezi *Arhiva Ministerului de Externe al României*, Dosarul 71 (SUA anul 1920–1928), p. 15.

⁶ Vezi *Arhiva Ministerului de Externe al României*, Dosarul 71 (SUA anul 1920–1928).

⁷ Broșura nu pare să se păstreze la Biblioteca Senatului american, dar se găsește pe site-ul Universității din Princeton, princeton-edu. Am consultat-o în colecția Bibliotecii Academiei Române.

⁸ Vezi Mihai Turcanu, *Problema Basarabiei în relațiile româno-americane (1917-1941)*, Teză de doctorat, Universitatea Alexandru Ioan Cuza, Iași, 2017.

⁹ Vezi Larry Watts, conferință ținută la 24 aprilie 2018 la Banca Națională a României.

¹⁰ Traducerea în limba română aparține autoarei acestui articol.

SOME FACTS ABOUT ROUMANIA

FOREIGN CREDITS

The foreign credits of Roumania are as follows: 15,200,000,000 lei on Russia, guaranteed by the Allies; 5,000,000,000 lei on the ancient Austrian Empire, for the exchange of 8,500,000,000 crowns; 30,000,000,000 lei on Germany, plus 80,000,000 gold marks for the National Bank and 2,170,000,000 lei gold for the withdrawal of notes of the General Bank of Roumania, issued by the German administration during the occupation.

The National Bank possesses gold stock to the value of about \$100,000,000 in Moscow, where it was taken during the war, lest the Germans should seize it.

The Roumanian share of the German reparations has not yet been definitely fixed. There is further a credit, as yet unfixed, on Great Britain for the destruction, during the war, of oil wells and machinery before the German advance.

AGRICULTURE and INDUSTRY

In 1919 and 1920 the chief agricultural crops were as follows:

Crop	Area cultivated		Production	
	1919	1920	1919	1920
Crop	Acres	Acres	Tons	Tons
Wheat	2,949,983	2,095,890	1,320,000	630,000
Rye	218,224	183,675	87,000	52,000
Barley	584,357	1,053,736	257,000	460,000
Oats	594,322	971,102	207,000	425,000
Maize	4,837,625	4,051,494	2,597,000	1,773,000

The tobacco area in Transylvania in 1920 was 11,250 acres (7,500 acres in 1919) and the yield 5,000 tons.

The forests of Roumania have an aggregate area of 18,750,000 acres.

On February 15, 1917, Roumania had 299,402 horses, 1,049,702 cattle, 1,655,110 sheep, 84,197 goats, and 371,205 swine.

The principal minerals are salt, lignite, iron and copper ores.

Petroleum is especially important.

Roumania is the richest oil producing country in Europe.

CHIEF EXPORTS and IMPORTS

Classes	Imports		Exports	
	Tons	Lei	Tons	Lei
Live Stock	778	9,055,845	1	2,300
Alimentary animal products	16,101	246,588,667	142	1,231,735
Non-alimentary animal products	490	7,140,248		
Cereals and cereal by-products	220,149	361,939,732	2,744	2,319,578
Vegetables, flours, seeds and plants	9,392	59,474,114	10,462	15,317,937
Colonial fruits and foodstuffs	20,966	232,951,868	656	4,597,520
Sugar and manufactures thereof	19,741	149,673,761	10	81,222
Trees, timber, and manufactures thereof	8,407	39,785,010	22,562	5,164,335
Mineral water and salt	983	721,347	22,370	6,032,841
Petroleum and bitumen	1,918	19,939,849	44,014	63,138,778
Metal, manufactures thereof, and mineral products	26,191	187,369,674	2,606	384,047

SHIPPING and COMMUNICATIONS

In 1919 the merchant navy of Roumania consisted of 158 vessels of 71,158 tons, including 17 steamers of 29,441 tons. Number of vessels entering Roumanian ports in 1919 was 10,546 of 2,991,095 tons.

Principal Ports: Constantza on the Black Sea; Galatzi, Braila on Danube.

In 1920 Roumania had 7,240 miles of railway.

DIPLOMATIC REPRESENTATION

Roumanian Minister in the United States: Prince Antoine Bibesco.

United States Minister in Roumania: Peter A. Jay.

IV. Din file vechi îngălbenite

**О РУКОПИСНОМ НАСЛЕДИИ
МОЛДАВСКОГО КНИЖНИКА ГАВРИИЛА УРИКА
ИЗ МОНАСТЫРЯ НЯМЦ**

Александр ПАСКАЛЬ, кандидат исторических наук,
Российская государственная библиотека, Москва, Россия

Abstract: This article is a review of all known surviving autographs of monk Gabriel Uric from the Moldavian monastery of Neamt, the eminent scribe and calligrapher of the Slavonic-Moldavian literature of the first half of the XV century. The author reflected the new discoveries and attributions of the recent years, including the national archives, and prepared a full list of Gabriel's manuscripts, including their characteristics.

Keywords: Gabriel Uric, the monastery Neamt, manuscripts, Slavonic-Moldavian literary of the XV century

В средневековой Молдавии первоначальными и важнейшими центрами просвещения и книжной культуры прежде всего были монастыри и церкви¹, среди которых несомненно следует выделить древнейший монастырь Нямц, точное время основания которого не установлено². Об имеющемся в стенах монастыря в начальный период его существования книжном собрании и фактах о переписке книг этого времени не сохранилось достоверных известий. Можно, однако, предполагать, что древнейшая часть книжного собрания была составлена из рукописей, принесенных болгарскими монахами, мигрировавшими на север от Дуная после захвата Болгарского царства турками³.

Отголоски этого события находим в предании об основании монастыря в 1392 году тремя иеромонахами из Болгарии – Софронием, Пименом и Силуаном⁴. Косвенно свидетельствует об этом и поздняя (XVII века) копия части несохранившегося колофона Ловчанского сборника (БАН РФ № 13.3.17)⁵: *Сѣа книга напи(са) же(с) ржко(ж) мно(г)грѣ(ш)нѣ(го) мона(ха) Пахомѣа въ Бѣго(м) спа(с)ѣмаго Лов(ч)ѣ града. при архіеп(с)кпѣ кѣ(р) Семев(н) при бл҃гоч(с)тивѣ(м) де(с)потѣ Алеса(н)да при снѣ его Мнѣхан(л) Асѣ(н)ѣ и приведе(на) бы(с) зде в лѣто ꙗко и понови Паве(л) бы(в) еп(с)кп Романскѣи въ монасти(р) Неме(ц)кѣи в лѣто ꙗко де(к) а⁶.*

Первые же достоверные известные нам сведения о существовании книжного собрания обители датированы 1407 годом, когда Нямц был соединен с не менее древним монастырем в Молдавии, о времени основания которого также не сохранилось исторически точных известий – Быстрицей⁷, под властью одного игумена – попа Доментиана из Нямца, которому и дана была об этом 7 января 1407 года грамота молдавского митрополита Иосифа I Мушата и воеводы Александра Доброго.

В грамоте, в частности, говорилось: ... да прѣдаст(ъ) въсе елико сѧ ѡбрѣтаетъ в тѣхъзи прѣд(ъ) реч(ѣ)нных(ъ) монастырех(ъ) въ рѣках(ъ) попа кѡр(ъ) Доментіана или книги или свиты или съсѣды въсе ѡ велика даже до мала ...⁸.

В этом же году был заведен общий для обоих монастырей так называемый «Быстрицкий помянник», сохранившийся в копии, сделанной во времена воеводы Стефана Великого (1457–1504), который можно считать одним из первых оригинальных памятников славяно-молдавской книжности и раздел которого, посвященный умершим архимандритам, начинается так: **Зде поминаетсѧ архімандрити: Помѣни Господи архімандрита Діѡнсіѧ сирѣч Доментіана начальника свѣтѣи ѡсѣтѣли сѧ старца Гаврііла сирѣч Григоріа...**⁹.

Во времена игуменства упомянутого попа Доментиана в Нямецком монастыре создается и самая ранняя дошедшая до нас точно датированная сборная славяно-молдавская рукопись 1413 года – Лествица Иоанна Синайского и Слова (16) Григория Богослова (см. далее в нашем списке рукопись №1).

Входящий в ее состав список Слов (16) Григория Богослова является наиболее ранним известным автографом выдающегося книжника и писца средневековой Молдавии – монаха Гавриила Урика, работавшего в Нямецком монастыре¹⁰. Прозвище «Урик», которое он применял к себе в колофонах некоторых рукописей, находим также в указании того же Быстрицком помянника в разделе о поминовении монахов обители: **Помѣни Господи дышѧ рабѣ своихъ: монаха Антоніѧ; Висариѡна; монаха Пансіѧ Оурика и сына его, мѡнаха Гаврііла съписателѧ**¹¹.

Именно руке Гавриила Урика почти за всю первую половину XV века принадлежат практически все известные нам несомненно точно локализованные рукописи на славянском языке молдавского происхождения¹².

Размах его книгописной деятельности по отношению ко всему периоду существования славяно-молдавской книжности делает его фигуру уникальной – мы не знаем больше писцов, оставивших бы после себя столь обширное рукописное наследие в средневековой Молдавии. Если при этом еще учесть, что его деятельность протекала в начальный период складывания этой книжности, то станет ясным особая ценность его рукописей как источников для ее изучения.

Разнесение рукописей Гавриила Урика по различным хранилищам мира, при отсутствии достаточно полных и исчерпывающих описаний и каталогов

книжных собраний, также не позволяет считать окончательными определяемые к настоящему времени объем, состав и хронологию рукописного наследия Гавриила Урика. Вероятно, можно ожидать в будущем новых находок его рукописей или фрагментов из уже известных кодексов этого писца. Уточненный автором перечень ниже включает следующие рукописи, выполненные рукой Гавриила Урика:

ДАТИРОВАННЫЕ АВТОГРАФЫ

1. Слова (16) Григория Богослова, 1413 г.¹³ Россия. Москва. РГАДА. Ф. 196 (Собр. Ф. Ф. Мазурина). Оп. I. № 1494.

Автограф Гавриила Урика сохранился в составе сборной рукописи (на лл. 149^{об}-338), первая часть которой содержит список **Лествицы Иоанна Синайского** (на лл. 1-148) конца XIV – начала XV века первой половины XV века¹⁴.

Текст Слов Григория Богослова заканчивается колофоном на л. 355 об., выполненным полууставом: **въ лѣ(т)ъ ꙗ҃зѣка по(п) Доментіанъ свъръши сѧ книгѧ**. Далее другим почерком также полууставом добавлено: **ржкож Гавріиловож**.

В научный оборот кодекс был введен румынским славистом Раду Константинеску¹⁵, опубликовавшим впоследствии и специальную работу о рукописной традиции слов Григория Богослова в славяно-румынской письменности. Константинеску пришел к выводу, что она написана двумя писцами – А и Б. Писец А, отождествляемый им с Гавриилом, оставившим приписку в колофоне, переписал основную часть рукописи (лл. 149 об. - 338), а писец В, которым являлся настоятель Нямецкого и Быстрицкого монастыря поп Доментиан, по каким-то причинам закончил ее переписку (лл. 338 об. - 353 об.)¹⁶. При этом румынский исследователь считал, что Гавриилом была переписана и Лествица.

Однако обращение к самой рукописи показывает, что текст Лествицы написан другим почерком, хотя и схожим с почерком Гавриила. Различается также система разлиновки листов и филигрانی в Лествице и Словах Григория Богослова¹⁷. Авторы современного описания рукописи установили, что в рукописи выделяется три почерка: 1-й: лл. 1-148 (Лествица Иоанна Синайского); 2-й: лл. 149^{об}-338 (Слова Григория Богослова); 3-й: лл. 338^{об}-355^{об} (Слова Григория Богослова), при этом второй почерк атрибутирован Гавриилу Урику, первый – попу Доментиану, третий же принадлежит неустановленному писцу-монаху¹⁸.

Почерк указанной рукописи Гавриила Урика выполнен полууставом, указания на количество листов, на которых помещены отдельные слова Григория Богослова – мелким квадратным полууставом, так же как и многочисленные маргиналии на полях и между строк, отразившие работу Гавриила по исправлению ошибок и пропущенных им слов при переписке кодекса. Одновремен-

но с этим часть маргиналий выполнена индивидуальным курсивом Гавриила, впервые фиксируемым как одним из типов его письма в хронологическом отношении именно в данной рукописи.

До 1424 года рукопись находилась в Нямецком монастыре (см. далее, рукопись № 2), в XVIII в. она была уже в монастыре Быстрица, где ее читал иеродьякон Феокист из Пинской земли, постригшийся в Быстрице в монахи (запись на л. 149). Во второй половине XIX века кодекс оказался в коллекции Ф. Ф. Мазурина, вместе с которой в 1899 году поступил на хранение в МГА-МИД, теперь он находится в фондах РГАДА¹⁹.

2. Слова (16) Григория Богослова, 1424 г. Россия. Москва. РГБ. НИОР РГБ. Ф. 218 (Собр. Отдела Рукописей). № 178.

Почерк основного текста – крупный полуустав, часть же маргиналий и колофон выполнены мелким беглым полууставом. Однако основная часть маргиналий, отметок о количестве листов, на которых помещены отдельные слова, и уставные указания о времени чтения слов, помещенные на верхнем поле листов, выполнены индивидуальным курсивом Гавриила. Колофон на л. 266 об.: **В лѣ(т) ꙗꙋлѣ Гавріилъ мѡна(х) исписа сѣж кнѣж.**

Проведенное нами изучение этого кодекса показало, что рукопись является авторским списком (копией)²⁰ Гавриила с предыдущей рукописи 1413 года. Об этом свидетельствует также и сохранение маргиналий, выполненных им в рукописи 1413 года, также в тексте и на полях более поздней рукописи 1424 года. Кроме того, большая часть этих маргиналий и исправлений была внесена Гавриилом в текст собственной копии 1424 года²¹.

До 1868 года кодекс находился в Нямецком монастыре, затем с частью книг из его библиотеки был перенесен архимандритом Андронником в Бессарабию²², в основанный здесь им Ново-Нямецкий (Кицканский) монастырь (запись на лл. 1-25), где он и хранился до 50-х гг. XX века²³.

В 1959 году в связи с закрытием монастыря, основная часть его книжного собрания поступила в тогдашний ЦГА МССР (г. Кишинев), а часть рукописей попала в частные руки. Среди них был и данный кодекс, считавшийся утраченным. В 1951 году он был приобретен Отделом Рукописей РГБ у Г. Богач²⁴.

3. Евангелие-тетр, 1429 г. Англия. Оксфорд. Bodlean Library. Cod. can. greci. № 122.

Почерк рукописи – крупный, торжественный полуустав. Три колофона на лл. 85об., 141об., 231об. и на л. 312: **Бл҃гоизволеніємъ Ѡца и наоученіємъ С҃на и съвършені(м) С҃т҃го Д҃ха оучини(с) сїи татраев(г)лѣ въ дніи бл҃гочыстиваго и Х҃любиваго(о) Г҃на Іѡъ Алектандра воеводы господарѣ всєи земли Молдовлахїскои и бл҃гочыстивои его г(д)жи Марины еже она желаніємъ раждегшися любви Х҃вѣ словесъ рачитеница потѣмателно даде и исписа то(и) В лѣ(т) ꙗꙋлѣз и съврѣ(ш)исѣ м(с)ца мартїа въ гї днѣ ржкож Гавріила мѡнаха с҃на Оурикова иже исписавъ въ Нѣме(ч)ско(и) м(ѡ)настири**

Кодекс, выполненный на пергамене, содержащий миниатюры всех четырех евангелистов, представляет собой первый известный образец «вклад-

ной» славяно-молдавской рукописи (вкладчица – Марина, жена господаря Александра Доброго)²⁵.

Привлечение Гавриила для изготовления этого роскошного кодекса показывает его известность в это время, как выдающегося каллиграфа и книжного мастера. Им же, как принято считать в румынской историографии, выполнены и прекрасные миниатюры с изображениями четырех евангелистов²⁶.

По-видимому, рукопись была предназначена для монастыря Каприана, который в 1698 году был «приклонен» монастырю Зограф на Афоне, где она и хранилась какое-то время. Скорее всего, здесь же монахами на широких и чистых полях рукописи был приписан параллельный греческий текст Евангелий почерком конца XVII века. Впоследствии рукопись попала в Оксфорд²⁷.

4. Евангелие-тетр, 1436 г. Румыния. Бухарест. Музей искусств. № 4.

Кодекс, выполненный на пергамене и без миниатюр евангелистов, создан Гавриилом Уриком как вклад в собственный монастырь Нямец, и написан крупным «торжественным» полууставом.

Колофон на л. 307 об. выполнен индивидуальным курсивом Гавриила: Исписа сѧ сѣи тетраев(г)лѧ мѡнастирю Нѣмечкомѡ рѣжкож Гаврііла мѡнаха сѣа Оурикова при нѣмѣнѣ Гилѡанѣ почѧ же сѧ м(с)ца априлѣа 5 днѣ и сѧврѣши сѧ въ второе лѣто м(с)ца фе(в)рарѣа 7 днѣ в лѣ(т)ѣ сѣѣмѣ

Рукопись до начала XX века находилась в Нямецком монастыре, где и была описана Яцимирским²⁸. В 1916 году вместе с большой коллекцией художественных ценностей была вывезена в Россию, откуда в 1956 году, после обнаружения коллекции в фондах Кремля, была возвращена Румынии, попав в Музей искусств Румынии²⁹.

5. Псалтырь, 1437 г. Украина. Киев. ЦБА АН. КДА. № 21.

Пергаменная рукопись, основной текст которой выполнен крупным полууставом, колофон на л. 183 – беглым полууставом: **Се азъ Гавріі(л) исписа(х) сѣи пѣлтирь нача(х) ѡ а го ав(г) и до де(к)ї сѧврѣши(х) в лѣ(т)ѣ сѣѣмѣ.**

В литературе этот кодекс известен давно³⁰, но был идентифицирован, как автограф Гавриила Урика лишь в 1978 году Дамианом Богданом³¹. Видимо, до XIX века кодекс находился в Нямецком монастыре. В собрание Церковно-археологического музея поступил от А. А. Леопардова по завещанию Н. А. Леопардова³².

6. Сборник, 1438 г. Румыния. Бухарест. БАН Румыни. № 164.

Минейный торжественник, содержащий жития и похвальные слова на сентябрь–июль, среди которых: житие Иоанна Рыльского (лл. 30-43 об.), Иллариона Мегленского (лл. 73^{об}-91^{об}), похвальное слово Михаилу воину (лл. 91^{об}-97^{об}), похвальное слово Иоанну Поливотскому (лл. 137^{об}-150^{об}), похвальное слово св. Неделе (лл. 286-301^{об}) – произведения, созданные патриархом Евфимием Тырновским; краткое житие Кирилла Философа – «Успение Кирилово» (лл. 221^{об}-224^{об}) – анонимное произведение староболгарской литературы XII в. и житие св. Иоанна Нового Сучавского (лл. 324-330) – произведение Григория Цамблака.

Основной текст выполнен полууставом, его фрагменты³³, многочисленные маргиналии, исправления и добавления между строк и на полях – индивидуальным курсивом Гавриила, так же как и колофон на л. 230: **В** **лѣ**(т) ~~сѣм~~
м(с)ца **сѣ**(п) **кѣ** съврѣши Гаврїи(л) сїи съврѣни(к).

Кодекс ранее находился в Немецком монастыре, но Яцимирский был знаком лишь с факсимиле его первой страницы, изданной еп. Мелхиседеком (так же как и филигрانی рукописи³⁴), так как во время пребывания русского слависта в Румынии рукопись находилась у Емиля Калужняцкого, готовившего тогда издание произведений Евфимия Тырновского³⁵. Теперь рукопись находится в фондах БАН Румынии³⁶.

7. **Сборник, 1441 г.** Румыния. Бухарест. БАН Румынии. № 165.

Минейный торжественник, включающий жития, похвальные слова и поучения на декабрь–июль, среди которых: похвальное слово великомученику Георгию (лл. 158-170 об.), слово на Вербницу (лл. 299-307 об.) – произведения Григория Цамблака; житие св. Филофеи (лл. 189^{об.}-204^{об.}) – сочинение патриарха Евфимия Тырновского.

Почерк основного текста – полуустав, колофон на л. 307 выполнен индивидуальным курсивом: Гавріл(л) исписа сїи съзвори(к) в лѣ(т) #СЦмѣ

Рукопись находилась ранее в библиотеке Нямецкого монастыря, но А. И. Яцимирский ее также не видел, так как она была в это время у Эмиля Калужняцкого³⁷. В настоящее время находится в фондах РАН Румынии³⁸.

8. Маргарит Иоанна Златоуста, 1443 г.

Румыния. Бухарест. БАН Румынии. № 136³⁹. Основная часть рукописи.

Россия. Москва. ГИМ. собрание П. И. Щукина. № 369. Фрагмент рукописи – 7 листов в составе Сборника-конволюта XIV–XV вв. № 369 (л. 43-49^{об})⁴⁰.

Основной текст выполнен полууставом, колофон на л. 370^{об} – индивидуальным курсивом: *Гавріилъ исписа сїи маргарин(т) в лѣ(т) *ѿѣна*

На л. 371 любопытна хроникальная заметка, выполненная беглым полууставом XVI в.: **В лѣ(т)ъ сѣнѣ м(с)ца іюліа въ г҃і днь ѿсѣче сѧ глава Стефана воеводѧ г(с)п(д)рѣ землѧ Мо(л)да(в)скыѧ сѧ Александрѧ воеводѧ ѿ Романа воеводѧ сѧ Иліѧ воеводѧ и погребѣ(н) бы(с) въ Нѣмецкомѣ мона(с)тирю тогожде м(с)ца іюліа въ сї днь**

Можно предполагать, что оригинал записи был сделан современником этих трагических событий, начало которых уходит в 1435 год, когда Молдавия была разделена на две сферы влияния («дольняя» и «горная» страны) между сыновьями Александра Доброго – Стефаном и Ильяшем. Девять лет спустя, в 1444 году Ильяш был ослеплен Стефаном, а сын Ильяша, Роман, в результате заговора сумел уничтожить своего дядю⁴¹.

По мнению Яцимирского, эта запись, если не принадлежит руке Гавриила, то является копией – подражанием несохранившейся его подлинной записи, что давало основание ученому считать Гавриила причастным к начальным этапам славяно-молдавского летописания, а именно – второй части Быстрицкой летописи 1359–1507 гг.⁴²

Рукопись ранее находилась в библиотеке Нямецкого монастыря и хранилась как два отдельных фрагмента, но была правильно определена Яцимирским как единая⁴³, теперь хранится в фондах БАН Румынии⁴⁴.

9. Слова постнические Василия Великого, 1444 г. Россия. Москва. ГИМ. Собрание А. И. Хлудова. № 8 Д.

Филиграни этого кодекса (чаша и ножницы) были использованы И. П. Лихачевым в его работе о бумажных водяных знаках⁴⁵. Текст рукописи выполнен полууставом, колофон на л. 308 – индивидуальным курсивом: **Гавріилъ исписа сѣж книгъ в лѣ(т)ъ ѿсѣнв**

Кодекс ранее был в Нямецком монастыре, в 70-е гг. XIX века рукопись уже находится в собрании А. И. Хлудова⁴⁶, откуда после его смерти (1882 г.) вместе с его собранием рукописей попала в Никольский единоверческий монастырь в Москве, где и была до 1917 года, когда с основной частью собрания Хлудова была передана в ГИМ⁴⁷.

10. Минея служебная, февраль, 1445 г. Румыния. Бухарест. БАН Румынии. № 122.

Проложные чтения помещены после 6-й песни канона. Службы на 29 февраля нет, хотя отмечено киноварью рукой писца, что в этот день память св. Касиана Римлянина и св. Варвара мироточца.

Основной текст выполнен полууставом, маргиналии и колофон на л. 208^{об} – индивидуальным курсивом: **Гавріи(л) исписа сѣж книгъ в лѣ(т)ъ ѿсѣнв** Ранее рукопись находилась в библиотеке Нямецкого монастыря, где ее описал Яцимирский⁴⁸, теперь хранится в фондах БАН Румынии⁴⁹.

11. Лествица Иоанна Синайского, 1446 г. Румыния. Бухарест. БАН Румынии. № 143.

А. И. Яцимирский указывал, что в Сахарненском монастыре в Бессарабии ему удалось обнаружить список Лествицы конца XIV века, послуживший оригиналом для данной рукописи Гавриила⁵⁰ и сохранивший следы работы молдавского книжника над ним⁵¹.

Основной текст выполнен полууставом, маргиналии и колофон на л. 231^{об}. – индивидуальным курсивом: **Гавріи(л) исписа сѣн лѣствични(к) в лѣ(т)ъ ѿсѣнв** Рукопись Гавриила Урика ранее находилась в составе библиотеки Нямецкого монастыря, где была описана Яцимирским⁵², теперь хранится в фондах БАН Румынии⁵³.

12. Минея служебная, март, 1447 г. Румыния. Бухарест. БАН Румынии. № 123.

Проложные чтения помещены после 6-й песни канона. Основной текст выполнен полууставом, маргиналии и колофон на л. 266^{об} – индивидуальным курсивом: **Гавріилъ исписа сѣи и ком(а)тъ⁵⁴ минеа, в лѣ(т)ъ ѿсѣнв** Ниже записи Гавриила сохранилась выполненная киноварью полууставом другого почерка приписка: **Послѣдованъ бы(с) сѣи минен в лѣ(т)ъ ѿсѣнв**.

Яцимирский считал, что рукопись осталась после смерти Гавриила в тетрадах, которые были переплетены («последованы») другим книжником, оста-

вившим эту запись⁵⁵ (см. также далее, № 15 нашего списка). Рукопись также ранее находилась в Нямецком монастыре, где была описана Яцимирским⁵⁶, теперь хранится в фондах БАН Румынии⁵⁷.

13. Сборник смешанного содержания, 1447 г.

Целиком этот Сборник в хранилищах и библиотеках до сих пор не обнаружен, но нам удалось выявить уже три фрагмента из него:

Россия. Москва. РГБ. НИОР РГБ. Ф. 178 (Музейное собрание). № 923. 10 листов⁵⁸.

Россия. Москва. РГАДА. Ф. 188. оп. 1. № 778. 4 листа⁵⁹.

Россия. Москва. РГБ. НИОР РГБ. Ф. 247 (Рогожское кладбище). № 75, 6 листов (лл. 3-8), вплетены в другую рукопись Гавриила Урика (см. далее № 18)⁶⁰.

Все эти три фрагмента написаны одним характерным полууставом Гавриила на бумаге одного формата (29,0 x 21,0 см) с одинаковыми филигранями (ножницы). Листы имеют одну систему разлиновки и представляют собой фрагменты последних тетрадей обширного Сборника смешанного содержания. При этом порядок их расположения был нарушен, но он восстановим по содержанию и сохранившейся нумерации тетрадей рукописи Гавриилом Уриком⁶¹.

Маргиналии и колофон на последнем листе Сборника (сейчас это л. 10 из РГБ) выполнен индивидуальным курсивом Гавриила: **Гавріилъ исписа сіж книгъ в лѣ(т)ъ ꙗꙋꙋ** На обороте последнего сохранившегося листа (л. 10^{об} из РГБ) курсивом написан текст жития Ефрема, епископа Радовского, который обрывается⁶².

14. Сборник аскетический, 1448 г. Россия. Санкт-Петербург. БАН РФ. № 13.3.19.

Содержит поучения, похвальные слова, жития, патеричные рассказы, среди которых и произведения Григория Цамблака: беседа о посте и слезах (лл. 23-29), беседа о милостыни и о нищих (лл. 30-33), слово на Вербницу (лл. 39-48).

Весь текст рукописи и колофон на л. 473 выполнен индивидуальной скорописью: **Гавріл(а) исписа сіж книгъ в лѣ(т)ъ ꙗꙋꙋ** Рукопись ранее находилась в Нямецком монастыре, откуда была перенесена архимандритом Андронником в Новоняецкий монастырь в 1861 году (затертая запись на лл. 1-32).

Летом 1897 года она была приобретена Яцимирским у румынского иеромонаха Аркадия в Цыганешском монастыре в Оргеевском уезде Бессарабии⁶³. В 1903 году вместе с коллекцией рукописей слависта поступила в ОР БАН⁶⁴.

15. Миней служебная, ноябрь, 1449 г. Молдова. Кишинев. ЦГА Молдовы. Новоням. № 4.

Проложные чтения помещены после 6-й песни канона. Среди них – память Михаилу из Потуки (лл. 212^{об}-214). Основной текст рукописи выполнен полууставом, маргиналии и колофон на л. 288 – индивидуальной скорописью: **Гавріи(а) исписа сін м(с)ць в лѣ(т) ~~ѡ~~ѡ** Ниже записи Гавриила сохранилась выполненная киноварью полууставом другого почерка приписка: **Послѣдовань вы(с) сін минеи в лѣ(т) ~~ѡ~~ѡ** Рядом с колофоном Гавриила присутствует помета полууставом рукой Гавриила (?):(?): **кѣ лѣ(т)**.

Рукопись ранее находилась в Нямецком монастыре, откуда была принесена архимандритом Андронником вместе с другими книгами в основанный им Кицканский монастырь⁶⁵, где и находилась до его закрытия. Теперь вместе с основной частью бывшего книжного собрания монастыря находится в фондах ЦГА Молдовы⁶⁶.

16. Торжественник триодный, 1451 г. Россия. Москва. РГБ. НИОР РГБ. Ф.98 (собрание Е.Е. Егорова). № 462.

В первой тетради утрачено 6 листов, 4 из которых (лл. 1, 2, 3, 8) были восстановлены неизвестным писцом в XVI в., 2 листа отсутствуют, а порядок имеющихся перепутан (должен быть: 1, 2, 3, 6, 7, 8, 4, 5, 9-448). Сообщение об этой рукописи в научной литературе появилось в 1973 году, когда румынский славист Дамаскин Миок опубликовал работу, в которой привел сведения о 18-ти славяно-молдавских рукописях XV–XVI вв. из фондов ГПБ и РГБ. Среди них им была отмечена данная рукопись, как Торжественник, переписку которого закончил 14 августа 1451 года некий **Іѡнѣ**. При этом, как следует из опубликованного исследователем краткого описания кодекса с приводимой записью писца, часть рукописи (лл. 7-126) написана на пергамене⁶⁷. Этот кодекс привлек внимание и упоминавшегося уже ранее Раду КонстантINESКУ.

Однако обращение к самой рукописи показывает, что ее описания, данные румынскими исследователями, не совсем точны. Миок ошибочно отмечал наличие в ней пергаменных листов, а Раду КонстантINESКУ привел в своей работе неправильное прочтение записи на л. 448^{об}: **Іѡнѣ исписа сін Златоѡсть в лѣто ~~ѡ~~ѡ сѡврѡши сѡ мѣсеца авгѡста ~~ѡ~~ѡ**⁶⁸, так как не обратил внимание на то, что на месте количества десятков стоит не **ч** (30), а **н** (50), что определяет другую дату написания рукописи – 6953 (1451)⁶⁹.

Кроме того, в имени писца **ѡ** написана другим пером и другими чернилами сверх затертой и выцветшей старой записи писца. На наш взгляд, перед нами случай ошибочного позднего поновления плохо различимой, начинающейся на краю листа части записи писца, которая ранее читалась как **[Гаврі] илѣ**⁷⁰.

Рукопись представляет собой один из самых ранних списков славянского Торжественника (Панегирика) триодного типа молдавского происхождения и включает 76 гомилий от великого понедельника до недели всех святых. История же ее бытования до приобретения Е.Е. Егоровым неизвестна.

17. Торжественник триодный, с житием Иоанна Нового Сучавского, конец 40-х годов XV века. Россия. Санкт-Петербург. Санкт-Петербургский филиал Архива РАН. К. 238 (собрание Н. П. Лихачева). Оп. I. № 364.

Содержит торжественник триодного типа, включающего гомилии от недели о Лазаре до недели всех святых (лл. 1-492⁰⁶) и один из самых ранних списков мучения Иоанна Нового, сочинения Григория Цамблака (лл. 493-500)⁷¹.

В XV веке рукопись еще была в пределах Молдавии, о чем свидетельствуют читательские пометы иеромонаха Лариона в каком-то монастыре (возможно – в Нямеце) на румынском языке (л. 500 об.). В XIX веке она уже была в каком-то книжном собрании в России, о чем говорит сделанная полууставом запись на бумажной наклейке на корешке: «№12. Беседы на евангелие и житийные» (видимо, рукой старообрядца). В 1900 году рукопись находится уже в собрании Н. П. Лихачева (запись на л. 1), вместе с которым и поступила в Ленинградское отделение истории.

18. Беседы (Диалоги) Григория Великого с архидиаконом Петром (Римский патерик), конец 40-х годов XV века. Россия. Москва. РГБ. НИОР РГБ. Ф. 247 (собрание Рогожского кладбища). № 75⁷².

Почерк – полуустав, индивидуальный курсив Гавриила Урика. Между л. 2 и л. 9 рукописи были утрачены первоначальные шесть листов кодекса с частью текста первой книги «Диалогов», вместо которых неизвестный реставратор при обновлении переплета вставил другие листы с текстом, представляющие собой третий фрагмент из недошедшего до нас полностью рукописного Сборника Гавриила Урика 1447 года (теперь это лл. 3-8 в „Диалогах»)⁷³.

Список Гавриила Урика «Диалогов» имеет ряд существенных отличий⁷⁴ от известного старшего болгарского списка (РГБ. МДА. Фунд. № 34, 3-я четв. XIV в.) перевода этого памятника, сделанного не позднее сер. XIV в. в Болгарии или на Афоне, и получившего широкое распространение в средневековой славянской книжности⁷⁵.

19. Торжественник триодный, первая половина XV в.

Румыния. Бухарест. БАН Румынии. № 149. Основная часть рукописи.

Россия. Москва. ГИМ. Собрание П.И. Щукина № 370-IV. Фрагмент рукописи № 149 из Бухареста: 14 листов в составе Сборника-конволюта XIV–XV вв. № 370 (л. 52-65⁰⁶)⁷⁶.

Текст выполнен полууставом, на л. 260 об. основной части рукописи помета рукой писца: **Гавриила мѡнаха.**

По содержанию представляет Торжественник триодного типа, включая гомилии от среды средопятидесятой недели до недели всех святых. Основная часть рукописи ранее находилась в Нямецком монастыре, где ее описал Яцимирский⁷⁷, теперь хранится в фондах БАН Румынии⁷⁸.

20. Сборник полемический, первая половина XV в. Россия. Санкт-Петербург. БАН России. № 13.3.20.

Содержит в основном полемические антилатинские статьи, среди которых – Слово Феодосия Печерского к князю Изяславу о латинах.⁷⁹

Текст выполнен индивидуальной скорописью Гавриила. Рукопись, по-видимому, первоначально находилась в Нямецком монастыре, откуда впоследствии попала в монастырь Бисерекань. По словам Яцимирского, она была куплена им в 1895 году в г. Яссы на старом базаре у антиквара Лейбовича, который приобрел ее у иеромонаха Неофита из Бисериканского монастыря. В 1901 году вместе с коллекцией Яцимирского поступила в ОР БАН⁸⁰.

21. Евангелие-тетр, первая половина XV в.

Россия. Санкт-Петербург. РНБ. Q.I.1219. Фрагмент рукописи (1 лист), выполненный индивидуальным курсивом Гавриила и содержащий отрывок из указателя чтений евангелий.

Местонахождение основной части рукописи нам неизвестно, а указанный лист был подарен Яцимирским Публичной библиотеке в Петербурге⁸¹ и опубликован Е. Ф. Карским⁸². Русский славист отмечал еще один лист из этой же рукописи Гавриила, найденный им в рукописи Апостола XV–XVI вв. из библиотеки Нямецкого монастыря (№ 17)⁸³, который должен находиться в фондах БАН Румынии (рукопись № 95), но, судя по описанию П. Панаитеску, там этого листа теперь нет⁸⁴.

22. Сборник, первая половина XV в. Румыния. Бухарест. Собрание Дамиана Богдана.

Фрагменты из Сборника неустановленного содержания, выполненного индивидуальным курсивом Гавриила Урика. Местонахождение этих фрагментов известно автору только по упоминанию в литературе: по сообщению румынского слависта, несколько фрагментов листа из него были приобретены им в 1939 году в Бухаресте у антиквара Б. Полака⁸⁵.

23. Богословие Иоанна Дамаскина и Слова (16) Григория Богослова, первая половина XV в. Румыния. Бухарест. Библиотека св. Синода. Ms. Slav. I. 143.

Рукопись была обнаружена и атрибутирована Гавриилу Урику Климентиной Ивановой в 1998 году⁸⁶, позже информацию о ней без ссылки на работу Клиентиной Ивановой опубликовал Поликарп Кицулеску⁸⁷. Почерк – индивидуальный курсив Гавриила.

24. Четья минея, июнь–август, первая половина XV в. Румыния. Бухарест. Библиотека св. Синода. I. 145.

Рукопись была обнаружена и атрибутирована Гавриилу Урику Климентиной Ивановой в 1998 году⁸⁸, позже информацию о ней без ссылки на работу Климентиной Ивановой опубликовал Поликарп Кицулеску⁸⁹. Почерк – индивидуальный курсив Гавриила.

25. Псалтырь, первая половина XV в. Россия. Санкт-Петербург. РНБ. O.I.230. Скоропись.

Фрагмент рукописи (5 листов), содержащий отрывок 1-й кафизмы (окончание Псалма 3 – начало Псалма 8)⁹⁰. Местонахождение основной части рукописи нам неизвестно.

26. Сборник, первая половина XV в.

Румыния. Бухарест. БАН Румынии. Fond Slav. № 15.

Фрагменты (10 листов) из Сборника неустановленного содержания, написанного индивидуальным курсивом Гавриила. Судя по воспроизведению одного из них в работе Дамиана Богдана⁹¹, видимо, эти листы из сборника аскетического содержания. Местонахождение основной части рукописи нам неизвестно.

Наконец, нельзя не упомянуть и загадочную рукопись, служащую одним из важных звеньев в системе доказательств А. И. Яцимирского в пользу своей гипотезы о тождестве Григория Цамблака и Гавриила Урика. Речь идет о сборнике 1450 года, который, по словам ученого, находился в его собрании⁹² и содержал следующую запись Гавриила: **Гаврїи(л) исписа сі кома(т) книги в лѣ(т) #сїѣнѣ ско(н)ча(х) м(с)ца де(к) ѿ дни оуже пїс ти(м) лѣто(м) съ(и)**

Эту рукопись, кроме самого Яцимирского, никто не видел, она не поступила с другими рукописями его собрания в ОР БАН, и местонахождение ее неизвестно, что дало основание последующим исследователям сомневаться в аутентичности этого источника⁹³.

Факт существования этой рукописи остается спорным, хотя нельзя не заметить, что даваемое А. И. Яцимирским краткое описание этой рукописи в своих работах в целом соответствует содержанию обнаруженного нами автографа Гавриила из собрания Н. П. Лихачева⁹⁴.

А. И. Яцимирский поставил также вопрос о характере и объеме предполагаемой переводческой деятельности Гавриила, указав на возможные, с его точки зрения, поздние копии с недошедших до нас автографов Гавриила.

Это, во-первых, славянский перевод послания константинопольского патриарха Матфея к воеводе Александру Доброму от 21 июля 1401 года о посольстве Григория Цамблака в Молдавию⁹⁵. В конце послания сохранилась поздняя запись переписчика XVI века: **в лѣтѣ. зѣдѣ. Гаврїиль монахъ ѿ нѣгде сїе начрѣта въ сїхъ мѣдѣточны(х) книга(х)**⁹⁶.

Во-вторых, это славянский перевод окружного послания от 6 апреля 1443 года восточных патриархов против Флорентийского собора. А. И. Яцимирский указывал на три кодекса⁹⁷, содержащие этот текст: 1) Номоканон 1512 г. (БАН России, № 13.3.23)⁹⁸ 2) Номоканон 1557 г. (БАН Румынии, № 636)⁹⁹ 3) Сборник 1629 г. – местонахождение его в настоящее время нам неизвестно, во времена А. И. Яцимирского он находился в частном собрании священника Феофила Гепецкого. По сообщению слависта, в конце содержалась запись переписчика: **в лѣтѣ. зѣна. Гаврїиль монахъ ѿ нѣгде сїе начрѣта въ сїхъ медоточныхъ книгахъ**¹⁰⁰, которая отсутствует в двух указанных выше кодексах.

Не исключено, что перу Гавриила принадлежит еще большее число рукописей, чем указано в нашем списке. Так, существование трех служебных Миней позволяет предполагать написание Гавриилом остальных девяти Миней годового цикла, и вполне вероятно предположение А. И. Яцимирского о переписке этим монахом полного круга богослужебных книг (включая и такие, например, как Служебник ефимьевского типа, Октоих, Триоди, Часослов и т.д.)¹⁰¹.

Колофоны двух рукописей Гавриила (Евангелие-тетр 1436 г., Псалтырь 1437 г.) позволяют (разумеется, весьма приблизительно) оценить среднюю скорость письма этого книжника. Первая рукопись, содержащая 308 листов с текстом, была изготовлена за девять месяцев, т. е. писалась в среднем со скоростью 1 лист в день. Вторая, содержащая 183 листа с текстом, писалась три месяца, т.е. уже со средней скоростью 2 листа в день (обе имеют по 20 строк на страницах). Конечно, эти расчеты весьма приблизительны, так как предполагают, что Гавриил писал каждый день и не учитывают время на рубрикацию текста, сверке переписанного текста с оригиналом, следы которой присутствуют во всех рукописях этого книжника, наконец – переплета рукописей, не говоря уже о том, что, находясь в монастыре, Гавриил значительное время должен был тратить на участие в совместных и келейных службах.

Если все же принять эти цифры, то для переписки полууставом известных нам рукописей, предназначенных для «соборного» употребления, Гавриил мог тратить в среднем от пяти до десяти месяцев. Такие расчеты косвенно подтверждаются и для 1446–49 гг., когда им была закончена переписка Лествицы (1446 г.), Минеи служебной, март (1447 г.) Сборника (1447 г.), Минеи служебной, ноябрь (1449 г.).

Эти подсчеты позволяют предположить (если считать, что Гавриил занимался перепиской рукописей регулярно), что в годы, для которых мы не знаем его рукописей, им могло быть дополнительно переписано еще около двадцати кодексов (в целом за 1413–1451 гг.). Оценить же скорость письма Гавриила при создании им сборников для «кейного» пользования не представляется возможным даже приблизительно. Очевидно, что выполненные индивидуальным курсивом, они писались значительно быстрее, учитывая характер письма, меньший формат рукописей и почти полное отсутствие украшений.

Личность этого выдающегося писца до сих пор остается загадочной и вопрос о его происхождении при отсутствии прямых указаний о национальном происхождении решается в литературе по-разному¹⁰². Нам все же представляется, что в решении этого вопроса ближе к истине исследователи, считающие его болгариним или учеником болгарских книжников, вероятнее всего – Григория Цамблака. Об этом свидетельствует, прежде всего, тот факт, что рукописи Гавриила выполнены в хорошо выдержанном среднеболгарском (тырновском) изводе и содержат древнейшие дошедшие до нас списки сочинений

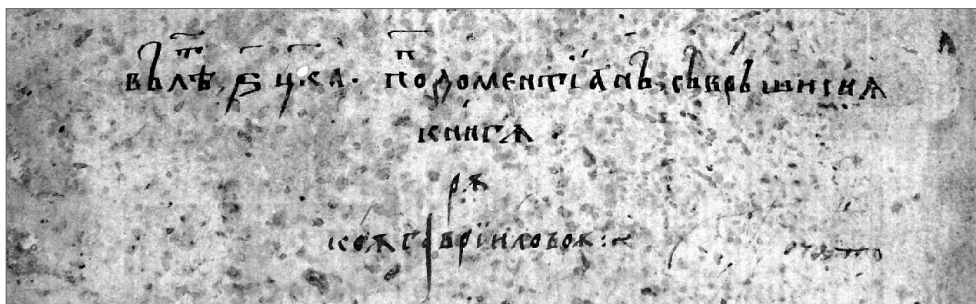
Евфимия Тырновского, его ученика Григория Цамблака и древнеболгарской литературы. Кроме того, индивидуальный курсив Григория Урика несомненно принадлежит к так называемому „попгерасимовому письму», отмечающееся в это время прежде всего в болгарских рукописях¹⁰³.

Возвращаясь к вариантам почерков Гавриила Урика, можно предположить, что применение им различных типов письма находилось в зависимости от предназначения создаваемых кодексов: для «соборного», монастырского употребления (в богослужении, чтении монахами на трапезе и т.п.) или для собственного, «келейного» чтения.

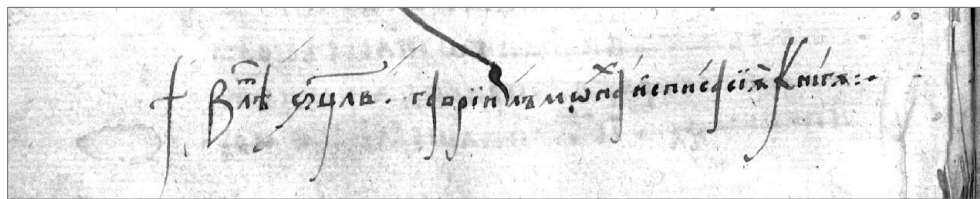
Первые – это рукописи форматом в 1° и написаны полууставом, облегчающим чтение монахам текстов на не родном, чуждом им языке (рукописи №№ 1-13, 15-16, 18-19). Вторые, для личного чтения, форматом в 4°, написаны легко читаемой для самого Гавриила индивидуальным курсивом (рукописи №№ 14, 17, 20-25).

Также среди нерешенных еще до конца проблем изучения рукописей Гавриила по-прежнему остается в целом открытый вопрос и об их протографах, возникающий также в связи с так называемой «коллекцией Студиона». Обнаруженная румынским исследователем Иоаном Юфу группа рукописей XV-XVI вв. в монастыре Драгомирна, попавших туда из монастыря Молдовица (оба – в Румынии), была идентифицирована им как копия коллекции житий, слов и поучений, предназначенных для церковных праздников годового цикла и составленная при участии Евфимия Тырновского¹⁰⁴.

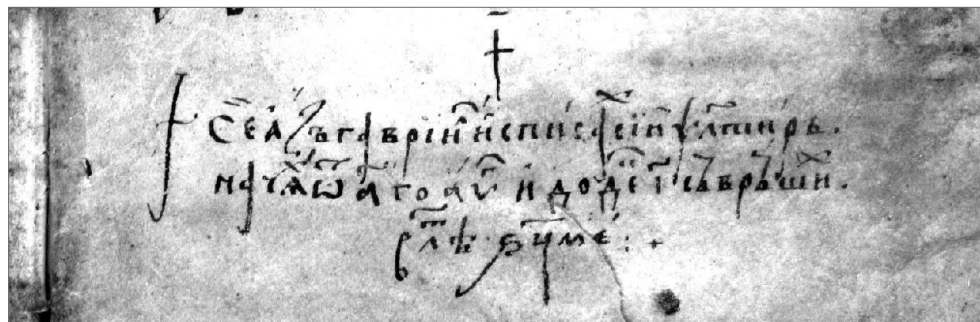
Оставляя здесь в стороне спорный вопрос о первоначальном месте создания этой коллекции (Тырнов, монастырь Студий в Константинополе или Афон), необходимо отметить как попытку болгарской исследовательницы Павлины Бойчевой определить «коллекцию Студий» как один из источников Сборников Гавриила¹⁰⁵, так и точку зрения молдавской исследовательницы Валентины Пелин об авторском подходе Гавриила Урика к созданию собственной подборки житий, слов и поучений на церковный год¹⁰⁶.

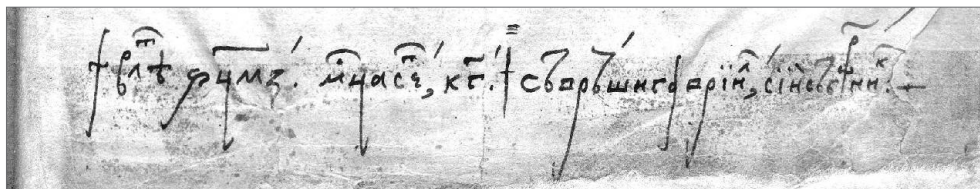
1. Слова (16) Григория Богослова, 1413 г. Россия. Москва. РГАДА. Ф. 196 (Собр. Ф. Ф. Мазурина). Оп. I. № 1494. л. 355⁰⁶.

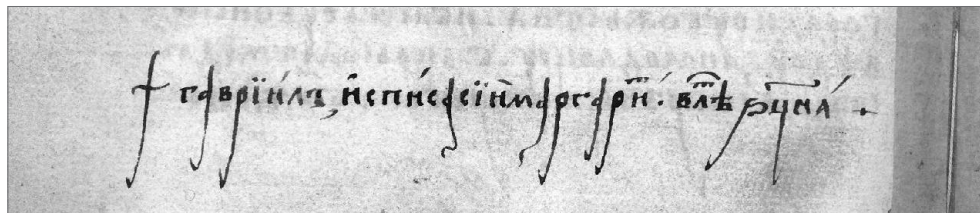
2. Слова (16) Григория Богослова, 1424 г. Россия. Москва.
РГБ. НИОР РГБ. Ф. 218 (Собр. Отдела Рукописей).
№ 178. л. 266^{об}.

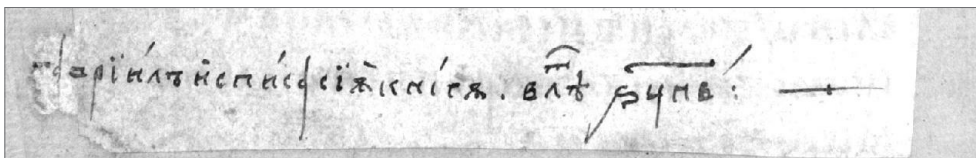
3. Псалтырь, 1437 г. Украина. Киев.
ЦБА АН. КДА. № 21. л. 183.

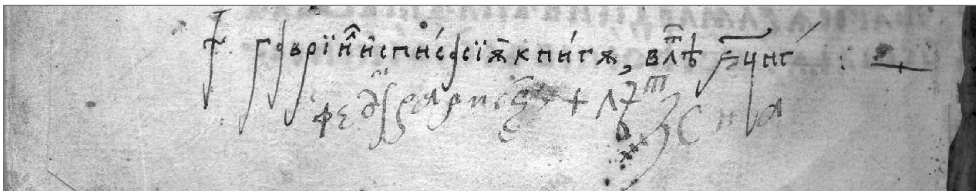
4. Сборник, 1439 г. Румыния. Бухарест.
БАН Румыни. № 164. л. 230.

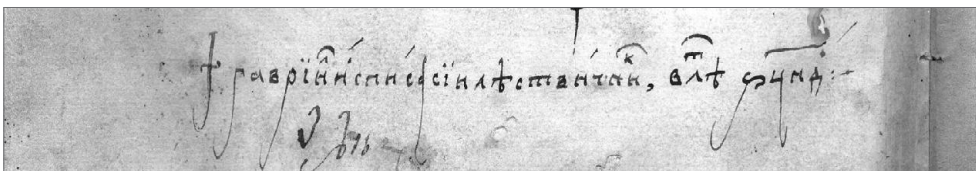
5. Маргарит Иоанна Златоуста, 1443 г. Румыния. Бухарест.
БАН Румынии. № 136. л. 370^{об}.

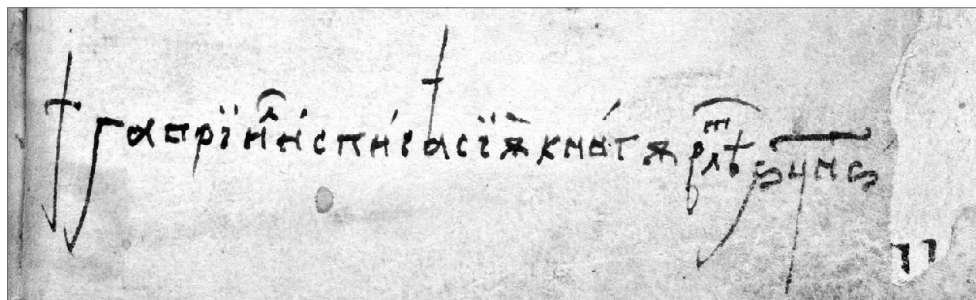
6. Слова постнические Василия Великого, 1444 г. Россия. Москва.
ГИМ. Собрание А. И. Хлудова. № 8 Д. л. 308.

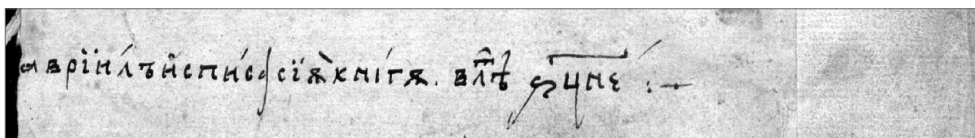
7. Миней служебная, февраль, 1445 г. Румыния. Бухарест.
БАН Румынии. № 122. л. 208 об.

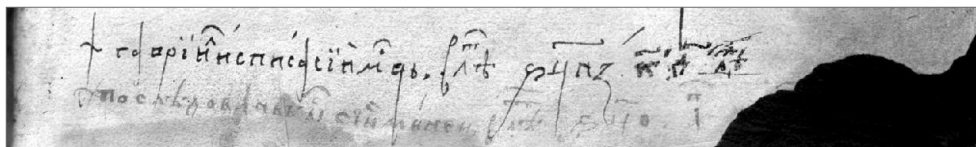
8. Лествица Иоанна Синайского, 1446 г. Румыния. Бухарест.
БАН Румынии. № 143. л. 231об.

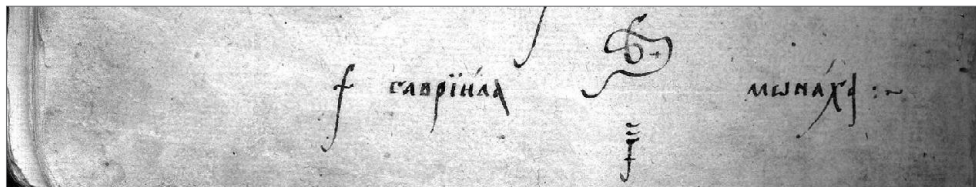
9. Сборник аскетический, 1448 г. Россия. Санкт-Петербург.
БАН РФ. № 13.3.19. л. 473.

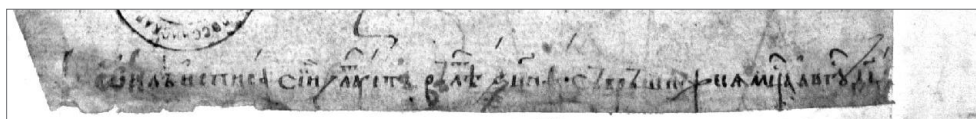
10. Сборник смешанного содержания, 1447 г. Россия. Москва.
РГБ. НИОР РГБ. Ф. 178 (Музейное собрание). № 923. л. 10.

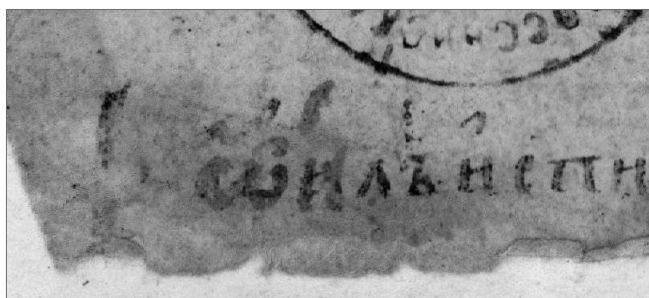
11. Миняя служебная, ноябрь, 1449 г. Молдова. Кишинев.
ЦГА Молдовы. Ново-ням. № 4. л. 288.

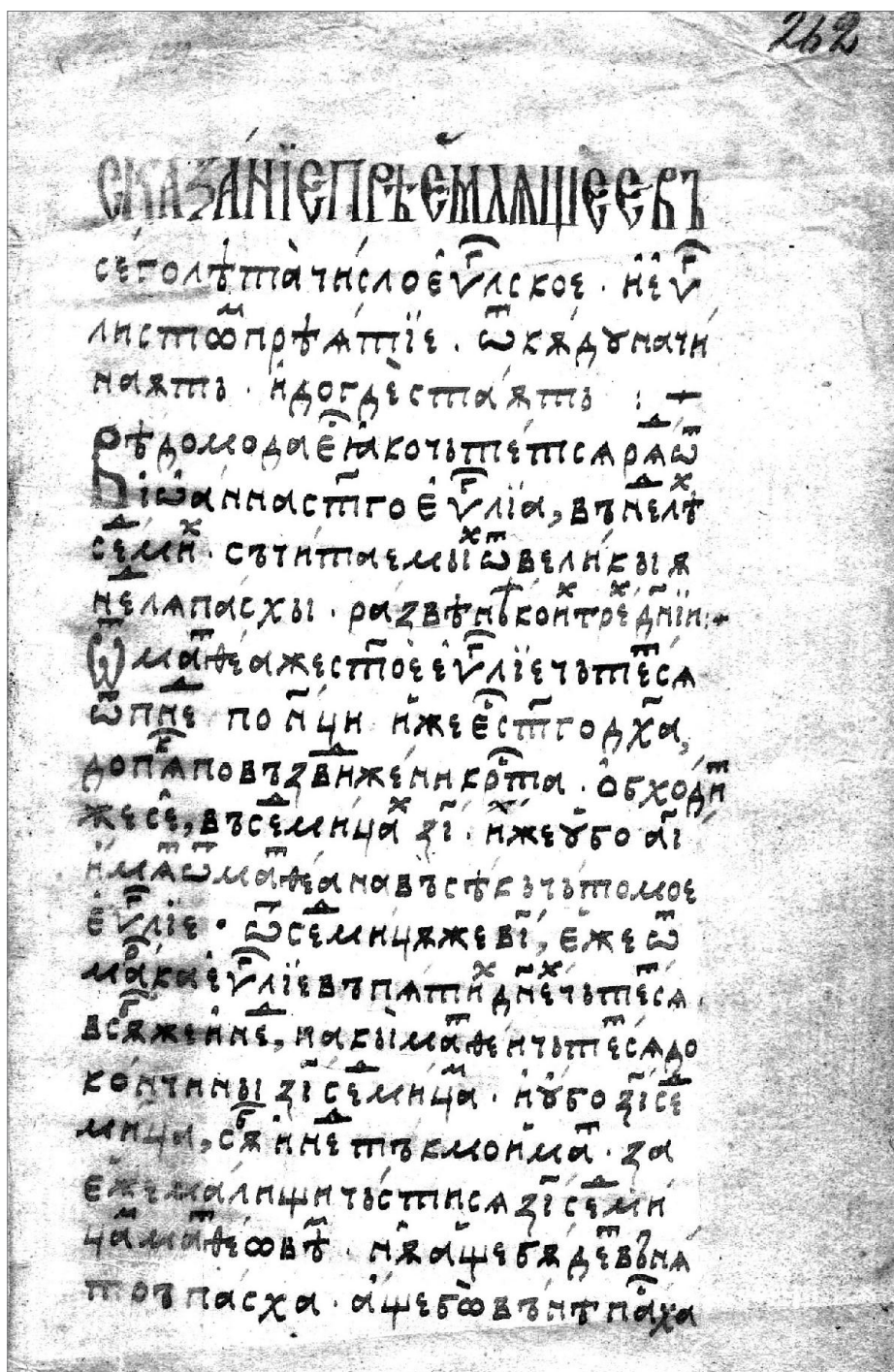
12. Торжественник триодный, первая половина XV в. Румыния. Бухарест. БАН Румынии. № 149. л. 260^{об}.

13. Торжественник триодный, 1451 г. Россия. Москва.
РГБ. НИОР РГБ. Ф. 98 (собрание Е. Е. Егорова). № 462. л. 448^{об}.

14. Торжественник триодный, 1451 г. Россия. Москва.
РГБ. НИОР РГБ. Ф. 98 (собрание Е. Е. Егорова).
№ 462. л. 448^{об}.
(часть записи).

20. Евангелие-тетр, первая половина XV в. Россия. Санкт-Петербург.
РНБ. Q.I.1219. л.1. Писец — Гавриил Урик.

Примечания:

¹ См напр.: Andrei Esanu, *Cultură si civilizație medievală românească (Din evul mediu timpuriu până în secolul al XVII-lea)*, Chișinău, Editura Arc, 1996; Andrei Eșanu, *Univers cultural în Moldova (sec. XVI–XIX)*. Studii, Chișinău, 2013.

² Принято считать, что это произошло во времена воеводы Стефана I Мушата (1375–1391), который построил на этом месте церковь Вознесения, а в 1402 году воевода Александр Добрый (1401–1432) воздвиг другую церковь – Иоанна Богослова и перестроил монастырь, в котором появились колокольня и братский корпус: А.И. Яцимирский, *Славянские и русские рукописи румынских библиотек*, СПб, 1905. с. 587, 610; N. Grigoras, I. Caprosu, *Bisericii si manastiri vechi din Moldova*, Bucuresti, 1971, p. 33-34; Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p. 589-600; Mircea Pacurariu, *Istoria bisericii ortodoxe romane*, Bucuresti, 1989, Vol. I, p. 396;

³ Ф. Успенский, *О некоторых славянских и по-славянски написанных рукописях, хранящихся в Лондоне и Оксфорде*, ЖМНП. Ч. 200, 1878, с. 91-92; А.И. Яцимирский, Григорий Цамблак, СПб, 1904, с. 340-341; П. Русев, А. Давидов, *Григорий Цамблак в Румыния и в старата румънска литература*, София, 1966, с. 15-20; Куйо Куев, *Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете*, София, 1986, с. 36-41, 250-253, 258-263.

⁴ В позднейшей местной монастырской традиции они отождествлялись с первыми игуменами монастыря: А. И. Яцимирский, *Григорий Цамблак...*, с. 113-114.

⁵ Куйо Куев, *Съдбата на старобългарската ръкописна книга...*, с. 241-244. К. М. Куев, *Судьба сборника Ивана Александра 1348*, в ТОДРЛ. 24, 1969, с.118; Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова, *Бележки на български книжовници. X–XVIII в.* София: Народна библиотека «Кирил и Методий», 2003–2004. Т. 1 (X–XV вв.), с. 56, 170. В 1883 г. сборник был еще собственностью Нямецкого монастыря, но когда в 1895 г. А.И. Яцимирский посетил этот монастырь, то уже не нашел рукопись. В 1896 г. славист обнаружил сборник в с. Вилково (устье Дуная) у рыбака-старообрядца, который получил его от старообрядца из города Галац (Румыния). (А.И. Яцимирский, *Из славянских рукописей, Тексты и заметки*, М., 1898, с. 151.) Теперь рукопись находится в БАН РФ (13.3.17). А. А. Турилов уточнил ее датировку – не ранее 1390-х гг. (Старые заблуждения и новые «блохи». [Рец. на кн.: Христова Б. и др. Бележки на бълг. книжовници X–XVIII вв. София, 2003–2004. 2 т.], в *Вестник церковной истории*, №1–2 (13–14), 2009, с.336).

⁶ К.Ф. Радченко, *Отчет магистранта К. Ф. Радченко о занятиях рукописями в библиотеках и других ученых учреждениях Москвы и С.-Петербурга в течение сентября и октября 1896 года*, в *Университетские известия*, год XXXVIII, № 4, Киев, 1898, с.21; А. И. Яцимирский, *Из славянских рукописей...*, с. 144; А. Г. Сергеев, *Описание бумажных рукописей XIV века Библиотеки Российской академии наук*, Спб., 2017, с.135, Илл. 31.

⁷ N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*. București, 1908, Vol. 1., p. 68; 1909. Vol. 2. p. 75-76, 89; N. Grigoras, I. Caprosu, *Bisericii si manastiri vechi...*, p. 49-55;

⁸ N. Costachescu, *Documentele moldovenesti inainte de Stefan cel Mare*. I., Jasi, 1931, № 19. p. 53; *Documenta Romaniae Historica. Seria A : Moldova. Volumul 1: 1384–1448*, București, 1975, p. 29-30, Pl. VI.

⁹ Румыния, Библиотека АН, *Colectarea de codice manuscrise slave și slavă*, № 78. Опубликовано: *Pomelnicul manastirei Bistrita*. Publicat de Damian P. Bogdan, Bucuresti, 1941. p. 51; Описание рукописи: Р. Р. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei RPR*, vol. I, București, 1959, p. 101-102, № 78.

¹⁰ О нем см.: А.И. Яцимирский, *Григорий Цамблак: Очерк его жизни, административной и книжной деятельности: Неизвестные произведения Григория Цамблака, подражания ему и переводы монаха Гавриила*, Санкт-Петербург, 1904; Emil Turdeanu, *Les lettres slaves en Moldavie: le moine Gabriel du monastere de Neamțu (1424–1449)*, în *Revue des Etudes Slaves*, Tome 27., Paris, 1951, p. 267-278; S. Ulea, *Gavril Uric, primul artist român cunoscut*, în *Studii și cercetări de istoria artei. Seria arta plastică*. Vol. 11, NR. 2, Bucharest, 1964, p. 235-263; I.-R. Mircea, *Contributions à la vie et l'œuvre de Gavril Uric* în *Revue des études sud-est européennes*. VI. nr. 4, Bucarest, 1968, p. 573-594; Radu Comtantescu, *Texte românești în arhive străine (Nichita din Heracleea. Comentarii la cuvintele lui Grigore din Nazianz)*, București, 1977, p. 20-22; Damian P. Bogdan, *Paleografia româno-slavă: Tratat și album*, București, 1978, p. 104-106; П. Бойчева, *Традициите на Търновска книжна школа и делото на Гаврил Урик в Търновска книжна школа*. Кн. 2, София, 1980, с. 177-182; Георге Михайлэ, *Рукописи Гавриила Урика Нямецкого и их литературное значение, в Търновска книжовна школа*. 2, София, 1980, с. 81-88; Sorin Ulea, *Gavril Uric: Studiu paleografic*, în *Studii și cercetări de istoria artei. Seria Artă plastică*, Vol. 28, București, 1981, p. 35-62; А.Д. Паскаль, *Автограф молдавского книжника XV в. из ЦГАДА, в Советские Архивы*. № 5, Москва, 1988, с. 88-89; Он же, *Итоги и задачи изучения рукописей Гавриила Урика как ранних источников по истории славяно-молдавской книжности XV в.*, в *Исследования по истории СССР дооктябрьского периода*, Москва, 1989, с. 4-32; Он же, *Источники по истории славяно-молдавской книжности XV–XVI вв.: (По материалам хранилищ Москвы и Ленинграда)*. Автореф. дис. канд. ист. наук, М., 1991, с. 52-53; Он же, *Заметки о славяно-румынских рукописях хранилищ Москвы (I–III)*, в *Romanoslavica*. XXX, Bucuresti, 1992, p. 310-311; Он же, *Новый автограф Гавриила Урика в Вопросы историографии и источниковедения дооктябрьского периода*, Москва, 1992, с. 53-62; Он же, *Новые данные о книжной деятельности Гавриила Урика Нямецкого в Търновска книжна школа*. Т. 5, Вел. Търново, 1994, с. 409-414; Andrei Esanu, *Cultura si civilizatie medievala romaneasca (Din evul mediu timpuriu până în secolul al XVII-lea)*, Chișinău, Editura Arc, 1996, p. 184-186; Valentina Pelin, *Bibliotecile manastirilor Neamt si Noul Neamt în contextul culturii romanesti (sec. XV–XIX)*. *Studii si texte*: Teza de doctorat, București, 1997; Она же, *Aspecte inedite în manuscrisele lui Gavriil Uric* în *Romanoslavica*, XXXVI, Bucuresti, 2000, p. 279-284; Vlad Chiriac, *Gavriil Uric – vrednic caligraf și miniaturist medieval*, în *Omagiu Virgil Cândea la 75 de ani*. I, București, 2002, p. 153-156; Климентина Иванова, *Два новототкрити автографа на Гаврил Урик* (Предв. съобщ.) в *Българистични студии*, София, 2004, с. 104-113; А. А. Турилов, *Гавриил в Православная энциклопедия*. Т. 10, Москва, 2005, с. 207-209; Vlad Emilian Nica, *Monk Gavril Uric – Romanian Calligrapher and Miniaturist – 580 Years Since the Publication of the Famous Book of the Four Gospels at Neamt (1429–2009)*, în *Analele Stiintifice ale Universitatii „Al.I. Cuza”*. (serie noua). *Teologie Ortodoxă*. tom. XIV. no. 1, Iași. 2009, p. 83-102; E. Ene D-Vasilescu, *New Aspects Regarding the Tetraevangelia Written by the Monk Gavril Uric in Neamț Monastery in 1429, Bodleian Library MS. Canon. Graeci. 122*, în *Romanoslavica*. XLVI, București, 2010, p. 83-114; Policarp Chițulescu, *Noi manuscrise – posibile autografe – aparținând monahului*

Gavriil Uric de la Neamț, în *Studii Teologice. Revista facultatilor de teologie din Patriarhia Română*. Nr. 1, București, 2012, P.191-206; А.Д. Паскаль, *Новые данные о рукописном наследии Гавриила Урика в славяно-молдавской книжности первой половины XV в.*, в *Румянцевские чтения 2018. Часть 2. Материалы международной научно-практической конференции Российской государственной библиотеки (12–13 апреля 2016)*, М., 2016, с. 34; Климентина Иванова, *Незабелязан фрагмент от Словото за всички светии на патриарх Филотей, автограф на Гавриил Урик*, в *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, №3, 2016, с. 7-28; А.Д. Паскаль, *О новых автографах молдавского книжника Гавриила Урика из собрания Рогожского кладбища Отдела рукописей РГБ в Международная научно-практическая конференция «Румянцевские чтения – 2018»: «Библиотеки и музеи как культурные и научные центры: историческая ретроспектива и взгляд в будущее. К 190-летию со времени основания Румянцевского музея»*, 24-25 апреля 2018 года, Москва, 2018, с. 247-249.

¹¹ *Pomelnicul manastirei Bistrita...*, p. 52.

¹² Кроме попа Доментиана (см. далее, № 1 нашего списка) и неизвестного писца, которым, по мнению Климентины Ивановой, в Нямецком монастыре времен Гавриила Урика был сделан список Торжественника (Панегирика) из собрания Ф.А. Каликина № 146 в РАН РФ (Климентина Иванова, *Рукопись Каликин 146 и ее место среди новоизводных Панигириков (Торжественников)*, в *Современные проблемы археографии*. Вып. 2. Сборник статей по материалам конференции к 300-летию Библиотеки Российской академии наук 21–24 октября 2014 г., Санкт-Петербург, 2016, с. 226).

¹³ Здесь и далее дата определялась автором в соответствии с общепринятым методом для случаев, когда писцом указан только год написания рукописи. См. напр.: *Славяно-Русская палеография*. Лекции А. И. Соболевского, с 20 палеографическими таблицами, Издание 2-ое Императорского Археологического Института, С.-Петербург, 1908, с. 105; В. Н. Щепкин, *Учебник русской палеографии*, М., 1920, с. 142.

¹⁴ Электронная копия: http://rgada.info/kueh/index2.php?str=196_1_1494

¹⁵ Radu Constantinescu, *Manuscrisele slavo-române de la Arhivele Centrale din Moscova CGADA*, в *Revista arhivelor*, 1976, № 53(38), p. 13.

¹⁶ Radu Constantinescu, *Texte românești în arhive străine (Nichita din Heracleea, Comentarii la cuvintele lui Grigore din Nazianz)*, București, 1977, p. 17-19.

¹⁷ В Лествице это изображение головы единорога, в Словах Григория Богослова – единорога на задних лапах, два варианта короны с двумя зубцами.

¹⁸ *Каталог славяно-русских рукописных книг XV века, хранящихся в Российском государственном архиве древних актов* / И.Л. Жучкова, Л.В. Мошкова, А.А. Турилов, ред. А.А. Турилов, М., 2000, с. 120. При переплете рукописи в XIX веке первоначальный порядок следования частей сборной рукописи был нарушен: ранее в ней в начале были Слова Григория Богослова, а затем – Лествица.

¹⁹ *Каталог славяно-русских рукописных книг XV века...*, с. 119-121, Илл. 28.

²⁰ Д.С. Лихачев, *Текстология (Текстология (на материале русской литературы X–XVII вв.))*, Л., 1983, с. 131.

²¹ А.Д. Паскаль, *Изучение гаплогграфии как один из методов локализации средневековой рукописной книги (по материалам славяно-молдавской книжности XV–XVI вв.)*, в *Современные проблемы археографии*. Вып. 2. Санкт-Петербург, 2016, с. 98.

²² А.И. Яцимирский, *Рукописи Новонямецкого монастыря в Бессарабии*, в *Древности: Труды Славянской комиссии имп. Московского археологического общества*. Т. 2. Вып. 2, М., 1898, с. 91-92.

²³ В. Овчинникова-Пелин, *Сводный каталог молдавских рукописей, хранящихся в СССР. Коллекция Ново-Нямецкого монастыря (XIV–XIX вв.)*, Кишинев, 1989, с. 41. Здесь и далее при обзоре рукописей указаны лишь основные публикации и каталоги, посвященные конкретной рукописи. Подробней см. литературу, указанную автором в ссылке 10 ранее настоящей статьи.

²⁴ *Записки Отдела рукописей (Гос. б-ка им. В.И. Ленина)*. Вып. 14., М., 1952, с. 85; Radu Constantinescu, *Note privind istoria bisericii române în secolele XIII–XIV*, în *Studii și materiale de istorie medie*. vol. VI., București, 1973, p. 133; Radu Constantinescu, *Texte românești...*, p. 19-20; В. Овчинникова-Пелин, *Сводный каталог молдавских рукописей...*, с. 88-90.

²⁵ Т.Ф. Успенский, *О некоторых славянских и по славянски писанных рукописях, хранящихся в Лондоне и Оксфорде*, в *Журнал Министерства народного просвещения*, Кн. XI, Ч. СС, Отд. II, 1873, с. 83-93; П. А. Сырку, *Заметки о славянских и русских рукописях в Bodleian Library в Оксфорде*, в *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук*, № 12 СПб, 1907, с. 325-337.

²⁶ É. Turdeanu, *The Oldest Illuminated Moldavian Manuscript*, în *Slavonic and East European Review*, № 29, 1951, p. 456-469; id., *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des principautés roumaines*, Leiden, 1985, p. 98-112, 436-437; S. Ulea, *Gavril Uric, primul artist român cunoscut*, în *Studii și cercetări de istoria artei*, № 11 1964, p. 235-268; *Миниатюры молдавского Четвероевангелия 1429 г.*, в *Андрей Рублев и его эпоха*, Москва, 1971, с. 262-269; S. Ulea, *Gavril Uric: Studiu paleografic*, *Studii și cercetări de istoria artei*. № 28, 1981, p. 35-62; G. Popescu-Vilcea, *La miniature roumaine*, Bucharest, 1982, s. 11-28, pls. 1-6; R. Cleminson, *The Anne Pennington Catalogue: A Union Catalogue of Cyrillic Manuscripts in British and Irish Collections*, London, 1988, 242-244, № 158, М. Спасова, *Оксфордското евангелие от 1429 г. и въпросът за кодификацията на славянския евангелски превод при Патриарх Евтимий Търновски в Културните текстове на миналото: Носители, символи, идеи*, IV vols., София, 2005, с. 240-245.

²⁷ Подробнее библиографию, об исторической судьбе рукописи и греческой части Евангелия см.: E. Ene D-Vasilescu, *New Aspects Regarding the Tetraevangelia Written by the Monk Gavril Uric in Neamț Monastery in 1429*, *Bodleian Library MS. Canon. Graeci*. 122, în *Romanoslavica*. № 46, București, 2010, p. 83-114.

²⁸ А.И. Яцимирский, *Славянские и русские рукописи...*, с. 627-628.

²⁹ *Studii asupra tezaurului restituit de U.R.S.S.*, București, 1958, p. 9-14; 213-215; Elena Linta, Lucia Diamo-Diaconita, Olga Stoicovici, *Catalogul manuscriselor slavo-romane din Bucuresti*. București, 1981, p. 15-17; Emil Lazarescu, *Trei manuscrise moldovenesti de la Muzeul de arta R.P.R.*, în *Cultura moldoveneasca in timpul lui Stefan cel Mare*, București, 1964, p. 547-552, fig. 1-8; Liana Tugearu, *Miniatura și ornamentul manuscriselor din colecția de artă medievală românească*. Vol. I – II. *Manuscrise slavone, un manuscris latin și unul românesc*, București, 1996, p. 74-88.

³⁰ Александр Лебедев, *Рукописи церковно-археологического музея императорской Киевской Духовной Академии*, Т. I., Саратов, 1916, с. 2.

³¹ Damian P. Bogdan, *Paleografia româno-slavă*, București, 1978, p. 105, fig. XVI.

³² Л. А. Гнатенко, *Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*, К., 2003, с. 117-118, № 43.

³³ Ion Radu Mircea, *Contribution a la vie et a l'oeuvre de Gavriil Uric*, în *Revue des etudes Sud-est europeens*, București, 1968, VI. 4., p. 586-587, fig. 2.

³⁴ Melchisedec, ep., *Veta si scrierile lui Grigorie Tamblacu*, București, 1884, p. 109.

³⁵ А.И. Яцимирский, *Славянские и русские рукописи...*, с. 796-797; А.И. Яцимирский, *Григорий Цамблак...*, с. 366-367; Эмиль Калужняцкий, *Сборники Немецкого монастыря № 20 и 106*, в *Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук*, Т. 83, №2, с. 34-61.

³⁶ P.P. Panaitescu, *Manuscrisele slave...*, p. 245-248.

³⁷ А.И. Яцимирский, *Славянские и русские рукописи...*, с. 794-795; Эмиль Калужняцкий, *Сборники Немецкого монастыря...*, с. 2-34.

³⁸ P.P. Panaitescu, *Manuscrisele slave...*, p. 248-250.

³⁹ Электронная копия: <http://medievalia.com.ro/manuscrise/item/ms-sl-136>

⁴⁰ Данный фрагмент был атрибутирован Гавриилу Урику в 2003 году А.Г. Сергеевым, который установил, что эти листы первоначально были между лл. 339 об. и 340 основной рукописи.

⁴¹ *Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв.*, М., 1976, с. 25.

⁴² А.И. Яцимирский, *Славянские и русские рукописи...*, с. 715-716; А.И. Яцимирский, *Григорий Цамблак...*, с. 428-430; На наш взгляд, безусловно, подобные маргинальные заметки современников на рукописях могли быть использованы при составлении первых славяно-молдавских летописей, однако нет никаких оснований считать, что именно данная запись легла в основу какой-либо известной нам летописи. Кроме того, погребение в стенах монастыря убитого воеводы – событие достаточно редкое и неординарное в размеренной жизни обители, поэтому, как нам представляется, не удивителен факт появления такой заметки об этом на чистом листе рукописи, которая могла быть выполнена каким-нибудь немецким монахом.

⁴³ А.И. Яцимирский, *Славянские и русские рукописи...*, с. 715-716.

⁴⁴ P.P. Panaitescu, *Manuscrisele slave...*, p. 168-171.

⁴⁵ Н.П. Лихачев, *Палеографическое значение бумажных водяных знаков*, СПб, Т.1., с.102, 111; № № 999-1004.

⁴⁶ А.Н. Попов, *Первое прибавление к описанию рукописей и каталогу книг церковной печати А. И. Хлудова*, М., 1875. с.7.

⁴⁷ М.В. Щепкина, Т.Н. Протасьева, *Сокровища древней письменности и старой печати. Обзор рукописей русских, славянских, греческих, а также книг старой печати Государственного Исторического музея*, М., 1958, с. 40.

⁴⁸ А.И. Яцимирский, *Славянские и русские рукописи...*, с. 681-682.

⁴⁹ P.P. Panaitescu, *Manuscrisele slave...*, p. 147. Электронная копия: <http://medievalia.com.ro/manuscrise/item/ms-sl-122>

⁵⁰ По заключению современной исследовательницы Татьяны Поповой «на севере современной Румынии (в Нямеце и затем в Путне) в XV–XVIII вв. существовала собственная рукописная традиция создания Лествиц – немецкого варианта первой болгарской редакции» (Т. Г. Попова, *Лествица Иоанна Синайского в славянской книжности*, Саарбрюкен, 2011, с. 190), к которому и принадлежит данная рукопись.

⁵¹ А.И. Яцимирский, *Мелкие тексты и заметки по старинной славянской и русской литературам. XX. Среднеболгарский список Лествицы XIV в. в ИОРЯС*. Т. IV (2), СПб., 1899, с. 471-475. К сожалению, местонахождение этой рукописи конца XIV века в настоящее время нам неизвестно.

⁵² А.И. Яцимирский, *Славянские и русские рукописи...*, с. 727.

⁵³ P.P. Panaitescu, *Manuscrisele slave...*, p. 178.

⁵⁴ О новейшем исследовании различных значений термина комать см.: Mariyana Tsibranska-Kostova, *За един апелатив към названията на богослужебни книги*, в *Българска реч. Списание за езикознание и езикова култура*. 3, София, 2017, с. 107-113.

⁵⁵ А.И. Яцимирский, *Григорий Цамблак...*, с. 303-304.

⁵⁶ А.И. Яцимирский, *Славянские и русские рукописи...*, с. 682.

⁵⁷ P.P. Panaitescu, *Manuscrisele slave...*, p. 147-148.

⁵⁸ *Отчет московского публичного и Румянцевского музеев за 1867–1869 гг.*, М., 1871, с. 25; *Музейное собрание рукописей: Описание* / Под ред. И.М.Кудрявцева, Т. I., М., 1961, с. 128-129. Отметим тут ошибочное предположение румынского слависта, что этот фрагмент является частью кодекса другого молдавского писца монаха Касиана, переписавшего в 1470 г. Слова (16) Григория Богослова, которые также хранятся в Музейном собрании отдела рукописей РГБ (фонд № 178, № 922). См.: Radu Constantinescu, *Texte romanesti in arhive straine*, Bucuresti, 1977, p. 23.

⁵⁹ А.Д. Паскаль, *Автограф древнемолдавского книжника XV века из ЦГАДА*, в *Советские архивы*, 1988, № 5, с. 88-89; *Каталог славяно-русских рукописных книг XV века...*, с. 274-275.

⁶⁰ А.Д. Паскаль, *О новых автографах молдавского книжника Гавриила Урика из собрания Рогожского кладбища Отдела рукописей РГБ в Международная научно-практическая конференция «Румянцевские чтения – 2018»: «Библиотеки и музеи как культурные и научные центры: историческая ретроспектива и взгляд в будущее. К 190-летию со времени основания Румянцевского музея» 24–25 апреля 2018 года*, Москва., 2018, с. 248.

⁶¹ А.Д. Паскаль, *О новых автографах молдавского книжника Гавриила Урика из собрания Рогожского кладбища...*, с. 250-251. Исходя из числа листов в сохранившихся тетрадях кодекса и их нумерации Гавриилом Уриком, можно предполагать, что перво-начальный объем рукописи составлял около 400 листов. Вполне вероятно, что в каком-нибудь хранилище будут также найдены и остальные фрагменты этого, судя по известной нам его части, интереснейшего памятника славяно-молдавской книжности XV в.

⁶² К.Ф. Радченко, *Отчет магистранта К.Ф. Радченко...*, с. 118-119. По мнению Р. Константинеску, это произведение представляет собой фальсификацию середины XIX века, произведенную архимандритом Нямецкого монастыря Андронником. (Radu Constantinescu, *A curios forgery and the conflict between moldovian monks and secular authorities (1854–1873)*, în *Revue Romaine A'Histoire*, Bucarest, 1975, XIV, p. 701-705).

⁶³ А.И. Яцимирский, *Из славянских рукописей...*, с. 28-30; А.И. Яцимирский, *Григорий Цамблак...*, с. 369-376; В. Овчинникова-Пелин, *Сводный каталог молдавских рукописей...*, с. 91-97.

⁶⁴ В. Овчинникова-Пелин, *Сводный каталог молдавских рукописей...*, с. 91-97.

⁶⁵ А.И. Яцимирский, *Рукописи, хранящиеся в Ново-Нямецком монастыре в Бессарабии*, в А.И. Яцимирский, *Славянские рукописи Нямецкого монастыря в Молдавии, в Древности. Труды славянской комиссии Московского императорского археологического общества*. Т. 2. Вып. 2., М., 1898, с. 2.

⁶⁶ В. Овчинникова-Пелин, *Сводный каталог молдавских рукописей...*, с. 102-105.

⁶⁷ Damaschin Mioc, *Materiale romanesti din arhive straine*, în *Studii si materiale de istorie medie*, Vol.VI, Bucuresti, 1973, p. 325-347.

⁶⁸ Radu Constantinescu, *Texte românești...*, с. 9-10.

⁶⁹ Это отмечено и в старом описании собрания: В.Б. Кобрин и др., *Описание собрания Е.Е.Егорова* (ф.98), М., 1964–1985, с. 61 (машинопись).

⁷⁰ Климентина Иванова справедливо заметила, что в этой рукописи „полууставные начертания маргиналий... отличаются от характерного беглого полуустава или грецизированного письма Гавриила Урика» (Климентина Иванова, *Рукопись Каликин 146...*, с. 229, Прим. 16). Действительно, наблюдаемые варианты почерка XV в. (не менее трех) рукописи очень близки между собой, и наиболее близкий из них к обычному полу-уставному письму Гавриила Урика выделяется прежде всего на лл. 71-95 об. Возможно, колофон в этой рукописи, также как и колофон в рукописи № 1 нашего списка был сделан каким-то монахом из монастыря Нямец, желающего отметить принадлежность рукописи именно руке Гавриила (копия его несохранившейся записи?), так как обычно Гавриил действительно подписывал известные нам свои книги в основном индивидуальным курсивом. Болгарская исследовательница также присоединилась к сомнениям Валентины Пелин, которая считала, что размеры букв и межбуквенного пространства в этом колофоне с учетом места для написания восстанавливаемой утраченной части имени Гавриила (всего 5 знаков) недостаточно (V. Pelin, *Aspecte inedite in manuscrisele lui Gavril Uric, în Romanoslavica*, XXXVI. Bucuresti, 2000. p. 279-284, примеч. 11), но на наш взгляд, это не совсем так – места вполне достаточно (см. например, илл. № 15).

⁷¹ *Предварительный список славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР* (для Сводного каталога рукописных книг, хранящихся в СССР), М., 1986, № 1595, с. 170; Рукопись была довольно давно описана в литературе (Ю.К. Бегунов, „Мучение Иоанна Нового» Григория Цамблака в сборнике первой трети XV века из собрания Н.П. Лихачева в Советское славяноведение, 1977, № 4, с. 48-56), однако наблюдения автора описания над филигранями не совсем точны, и кроме того, почерк не был им идентифицирован как курсив Гавриила Урика. Этот автограф был атрибутирован нами в 1989 году (А.Д. Паскаль, *Итоги и задачи изучения рукописей Гавриила Урика как ранних источников по истории славяно-молдавской книжности XV века в Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода*, Москва, 1989, с. 27-28, Прим. 50), с чем Ю. К. Бегунов в последствии согласился (Ю. К. Бегунов, *Творческое наследие Григория Цамблака*, Велико Тырново, 2005, с. 72). При создании этого кодекса Гавриил использовал разрозненные, старые, написанные им ранее тетради с отдельными гомилиями и фрагментами из них (тетради 4, 5, 6, 11, 17, 18, 25, 27, 33, 38, 33, 41). Стремясь при этом заполнить поля страниц предыдущих им тетрадей, полностью текстом, если оставались чистые листы, Гавриил применял различные фигурные расположения текста (на лл. 22-24, 78 об., 125-126 об., 160 об.-162, 275-279, 284-285). Почерк как старых, так и новых тетрадей – индивидуальный курсив Гавриила, но старые тетради выполнены менее округлым почерком. По мнению Климентины Ивановой (Климентина Иванова, Два новототкрити автографа на Гавриил Урик (Предварительно съобщение) в Българистични студии. София, 2004, с. 105-106, 110), особенности такого оформления текста рукописи связаны не с редакторской деятельностью Гавриила над текстом Торжественника, как считал автор в своей ранней работе (А. Д. Паскаль, *Новые данные о книжной деятельности Гавриила Урика Нямецкого в Тырновска книжовна школа. Т.5. Паметници. Поетика. Историография*, Велико Тырново, 1994, с. 411), а с его индивидуальной манерой размещения текстов на страницах.

⁷² Предварительный список славяно-русских рукописных книг XV в..., № 425, с.56; Дополнения к «Предварительному списку славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР (М., 1986)», М., 1993, с. 113; А.Д. Паскаль, *Новые данные о рукописном наследии Гавриила Урика в славяно-молдавской книжности первой половины XV в. в Румянцевские чтения 2018. Часть 2. Материалы международной научно-практической конференции Российской государственной библиотеки (12–13 апреля 2016)*, М., 2016, с. 34; А.Д. Паскаль, *О новых автографах молдавского книжника Гавриила Урика из собрания Рогожского кладбища Отдела рукописей РГБ, в Румянцевские чтения – 2018: материалы Международной научно-практической конференции. «Библиотеки и музеи как культурные и научные центры: историческая ретроспектива и взгляд в будущее. К 190-летию со времени основания Румянцевого музея»*, Ч.2., М., 2018, с. 247-249. Время, когда рукопись покинула стены монастыря, и время ее поступления в библиотеку Рогожского кладбища автору неизвестны, но постатейное описание рукописи приведено уже в 1890 году в обстоятельном труде библиотекаря кладбища И. В. Власова, «*Описание славяно-русских рукописей и книг церковной печати с прибавлением каталога греческих книг собрания старообрядческого Рогожского богадельного дома и кладбища. Часть первая. В VIII отделах*» (Россия, Москва, РГБ, ф.246, № 153.3. Л. 105-105 об. (Л. 74 – 74 об. по современной нумерации карандашом).

⁷³ См. рукопись № 13 нашего списка.

⁷⁴ Опубликовано: А.Д. Паскаль, *Новые данные о рукописном наследии Гавриила Урика...*, с. 249. Важнейшее отличие состоит в содержании окончания последней беседы («О прощении грехов другим, чтоб и наши были прощены нам») 4-й книги «Диалогов», отмеченном при этом Гавриилом Уриком в том числе и визуально – рисунком руки указателя на поле рукописи. Этот текст окончания представляет собой авторское послесловие к 4-й книге Бесед Григория Двоеслова, оригинал которого отсутствует в известной первоначальной латинской версии сочинения (Gregorius Magnus: *Patrologia Latina*. LXXVII).

⁷⁵ П.А. Сырку, *К истории исправления книг в Болгарии в XIV в.* Т. 1. Вып. 1: *Время и жизнь патр. Евфимия Терновского*. СПб., 1898, с. 478 – 486; Birkfellner G. *Das Römische Paterikon: Stud. z. serbischen, bulgarischen und russischen Überlieferung d. «Dialoge» Gregors des Grossen mit einer Textedition*. W., 1979. s. 45 – 47; Патерик Римский: *Диалоги Григория Великого в древнеслав. пер.* / Подгот.: К. Дидди. М., 2001. , с. II

⁷⁶ Атрибуция Климентины Ивановой (Климентина Иванова, Незабелязан фрагмент от Словото за всички светии на патриарх Филотей, автограф на Гавриил Урик, в *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, №3, 2016, с. 9-14).

⁷⁷ А.И. Яцимирский, *Славянские и русские рукописи...*, с. 737-741; Яцимирский А.И. *Григорий Цамблак...*, с. 363-364; P.P. Panaitescu, *Manuscrisele slave...*, p. 191-195; Ion Radu Mircea, *Contribution...*, p. 594.

⁷⁸ P.P. Panaitescu, *Manuscrisele slave...*, p. 191-195.

⁷⁹ А.И. Яцимирский, *Из славянских рукописей...*, с. 28; По мнению А.А. Турилова, в равной мере вероятна возможность появления «Слова» Феодосия в Молдавии не только как сочинения, попавшего в Болгарию в домонгольский период и оттуда уже – в Молдавию, но и непосредственно из восточнославянской книжности во второй четверти XV в. в связи с реакцией местного православного общества на принятие Флорентийской унии (А.А. Турилов, *Критерии определения славяно-молдавских рукописей XV–XVI вв.*, в *Хризограф*. Вып. 2., Москва, 2005, Примеч. 32).

⁸⁰ А.И. Яцимирский, *Из славянских рукописей...*, с. 28-30.

- ⁸¹ *Отчет имп. Публичной библиотеки за 1898 год*, СПб., 1902, с. 106; А.И. Яцимирский, *Из славянских рукописей...*, с. 33, 156.
- ⁸² Е.Ф. Карский, *Славянская кирилловская палеография*. Л., 1928, с. 437, Рис. 84.
- ⁸³ А.И. Яцимирский, *Славянские и русские рукописи...*, с. 629-630.
- ⁸⁴ P.P. Panaitescu, *Manuscrisele slave...*, p. 122-123.
- ⁸⁵ Damian P. Bogdan, *Compendiu al paleografiei româno-slave*, II. București, 1969, p. 58; Damian P. Bogdan, *Paleografia româno-slavă: Tratat și album*, București, 1978, p. 106.
- ⁸⁶ Климента Иванова, *Два новототкрити автографа...*, с. 106-107.
- ⁸⁷ Policarp Chitulescu, *Noi manuscrise – posibile autografe – apartinand monahului Gavril Uric*, în *Conferintele Bibliotecii ASTRA*. Nr. 135, București, 2011, p. 17-20.
- ⁸⁸ Климента Иванова, *Два новототкрити автографа...*, с. 108-110.
- ⁸⁹ Policarp Chitulescu, *Noi manuscrise...*, p. 20-24.
- ⁹⁰ Обнаружена и атрибутирована в 2015 г. году А. А. Туриловым и Ж. Л. Левшиной.
- ⁹¹ Damian P. Bogdan, *Paleografia româno-slavă...*, Илл. XI (подпись ошибочна); Policarp Chitulescu, *Noi manuscrise...*, p. 15 (№ 21).
- ⁹² А. И. Яцимирский, *Григорий Цамблак...*, с. 378.
- ⁹³ Émile Turdeanu, *Les lettres slaves...*, s. 274; I.-R. Mircea, *Contributions à la vie...*, s. 581.
- ⁹⁴ А.И. Яцимирский, *Из славянских рукописей...*, с. 156 (продолжение и поправки к с. 33) – отмечена как № 96 его коллекции; А.И. Яцимирский, *Григорий Цамблак...*, с. 378 – отмечена как № 96 его коллекции, «рукопись бывшего нашего собрания»; А.И. Яцимирский, *Из истории славянской проповеди в Молдавии: Неизвестные произведения Григория Цамблака, подражания ему и переводы монаха Гавриила*, в *Памятники древней письменности и искусства*. CLXIII. СПб, 1906, с. XXII – отмечена как № 66 его собрания. Однако под данными номерами в списке рукописей, переданных славистом в ОР БАН, числятся совсем другие книги (I приложение к протоколу заседания общего собрания АН в октябре 1901 года). Мог ли А. И. Яцимирский продать эту рукопись Н.П. Лихачеву, в собрании которого она была уже в 1900 году, что позволяло Яцимирскому писать о ней, как о рукописи «бывшего нашего собрания» в 1904 году или нет – ответ могут дать лишь поиски сведений об обстоятельствах приобретения обнаруженной нами рукописи Н.П. Лихачевым. Пока же не представляется возможным настаивать на несомненной идентификации этого нового автографа Гавриила из собрания Н.П. Лихачева с исчезнувшим Сборником 1450 года.
- ⁹⁵ А.И. Яцимирский, *Григорий Цамблак...*, с. 80-83; Текст его сохранился в Требнике середины XVI века, приобретенном в 1892 году Румянцевским музеем у яского антиквара Шараги (теперь – в ОР РГБ, ф.178, № 3172), последний лист из которого был найден у него же А. И. Яцимирским (теперь – в БАН России, № 33.15.111).
- ⁹⁶ А.И. Яцимирский, *Григорий Цамблак...*, с. 245.
- ⁹⁷ А.И. Яцимирский, *Из славянских рукописей...*, с. 69-70; 85-91; А. И., Яцимирский, *Григорий Цамблак...*, с. 245, 275-280; А. И. Яцимирский, *Из истории славянской проповеди в Молдавии: Неизвестные произведения Григория Цамблака, подражания ему и переводы монаха Гавриила*, в *Памятники древней письменности и искусства*. CLXIII. СПб, 1906, с. XVIII.
- ⁹⁸ А.И. Яцимирский, *Из славянских рукописей...*, с. 88-89; *Славяно-молдавские летописи...*, с.13-14.

⁹⁹ А.И. Яцимирский, *Григорий Цамблак...*, с. 275; Иван Билярски, Марияна Ци-бранска-Костова, *Славянски ръкопис* (BAR MS. SL. 636, XVI B.), в *Археографски при-лози*, 37, Београд, 2015, с. 115-117.

¹⁰⁰ А.И. Яцимирский, *Из славянских рукописей...*, с. 69-70; А.И. Яцимирский, *Григорий Цамблак...*, с. 275.

¹⁰¹ А.И. Яцимирский, *Григорий Цамблак...*, с. 378-379.

¹⁰² См. подробнее наш обзор: А. Д. Паскаль, *Итоги и задачи изучения рукописей Гавриила Урика, как ранних источников по истории славяно-молдавской книжности XV века*, в *Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода*, М., 1989, с. 4-32.

¹⁰³ Елена Коцева, *Александрийско-попгерасимово писъмо в български ръкописи от втората половина на XIV в.*, в *Старобългарска литература*. Т.1., София, 1971, с. 369-401.

¹⁰⁴ З. Юфу, *За десеттомната колекция Студион (из архива на румънския изслед-вач Ион Юфу*, в *Проучвания по случай II Конгрес по балканистика. (Studia balcanica 2)*., София, 1970, с. 299-344; Ioan Iufu, Victor Brătulescu, *Manuscrise slavo-române din Moldova. Fondul Mănăstirii Dragomirna*, Iași, 2012, p. 7-8, 20.

¹⁰⁵ П. Бойчева, *Евтимий Търновски и църковно-културният живот в двете румъ-нски княжества през XIV–XVIII вв.*: Автореф. на канд. дисертация. София, 1976; Она же, *Молдова – центр румынско-болгарского церковного и культурного общения в XV столетии* в *Etudes balcaniques*, Sofia, 1977, № 1, с. 83-97; Она же, *Традициите на Търновска школа и делото на Гаврил Урик в Търновска книжовна школа*. Т. 2, София, 1980, с. 177-182.

¹⁰⁶ V. Pelin, *Aspecte inedite in manuscrisele lui Gavriil Uric*, în *Romanoslavica*. XXXVI. București, 2000, p. 279-284.

PREZICERILE MONAHALE ÎN SURSELE NARATIVE DIN ȚĂRILE ROMÂNE (SEC. XV–XVI)

Dr. Andrei PROHIN,
*Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală,
Chișinău, Republica Moldova*

Abstract: The predictions of the future, announced by hermits, monks or church hierarchs, possessed both political and spiritual significances, in the medieval society. The Christian monk assumed the mission of the Pagan oracle to announce the next sovereigns or the end of military campaigns etc., as well as the authority of the biblical prophet who could make remonstrations to the sovereign. The aim of the present study is to draw out the typology and significances of the monkish predictions, according to the sources from the Romanian Principalities, as well as their continuity in the Romanian medieval society.

Keywords: predictions, monks, narrative sources, Byzantium, Romanian Principalities

Prezicerile viitorului, enunțate de sihaștri, călugări și ierarhi bisericești, au reprezentat un fenomen important, cu valențe politice și spirituale, în societatea medievală. Monahul creștin a preluat misiunea oracolului păgân de a anunța viitorii suverani, cariera lor politică, finalul campaniilor militare etc., precum și autoritatea prorocului biblic care anunța voia lui Dumnezeu și putea muștra suveranul. În prezenta lucrare, ne propunem să clasificăm și să analizăm relațiile profețiilor monahale în textele narative din Țările Române, datând din sec. XV–XVI. Concomitent, vom analiza în ce măsură mărturiile similare, din societatea medievală românească, se încadrează în tipologia profețiilor monahale din sursele bizantine.

În istoriografia universală, mai mulți cercetători au remarcat circulația prezicerilor monahale în societatea medievală. Jaroslav Pelikan (1923–2006), istoric al gândirii creștine, notează că, în perioada medievală, în pofida reticențelor autorităților ecleziastice, profețiile continuau să fie vehiculate „prin trăirile pustnicilor și călugărilor, ale misticilor și clarvăzătorilor, precum și prin religia subsidiară a multor credincioși”¹. După cum nota Peter Brown, reputat cercetător al Antichității tardive, „eremitul „purător de Dumnezeu” a uzurpat locul oracolului”, dar, precizează autorul, „trăsătura distinctivă a omului sfânt, din perioada romană târzie, este că a obținut poziția unui străin între oameni, fără a fi posedat de un zeu”². „Poziția sa de arbitru în societate”, scrie P. Brown, „făcea esențial ca acesta să-și păstreze propriul cuget”³. Istoricul român Andrei Timotin conchide că, deja la sfârșitul Antichității, „un semn general acceptat al sfințeniei era anume capacitatea de a prezice viitorul și, în evoluția genului hagiografic, Părinții pustiei sunt primii care s-au văzut investiți cu preziceri și au fost calificați drept προφήται”⁴.

Cercetătorii au remarcat că, datorită prestigiului pe care îl dețineau, monahii prezicători intrau în raporturi politice cu autoritățile statului. În cazul asceților din Orientul creștin, A. Vauchez constată că „o relație foarte strânsă nu a întârziat, într-adevăr, să se stabilească între carisma profetică și divinatorie a „oamenilor lui Dumnezeu”, fondată pe o practică de asceză extrem de riguroasă, și autoritățile politice”⁵. Analizând sursele bizantine, A. Timotin conchide că, în timpul războaielor, conducătorii de oști consultau frecvent prezicerile asceților care trebuiau să susțină moralul populației din zona de conflict și să alimenteze speranța victoriei⁶. În opinia lui A. Timotin, vizitele regulate ale înalților demnitari bizantini la călugării prezicători „le permit acestora din urmă să dețină o bună cunoaștere a contextului politic și a fi în stare să ofere sfaturi adecvate când se prezintă ocazia”⁷. Așadar, conchidem noi, în tradiția bizantină, prezicerile monahale au reprezentat un fenomen plurivalent, apărut odată cu începuturile monahismului.

În textele narrative cunoscute în Moldova și Țara Românească, în sec. XV–XVI, relatările despre profețiile enunțate de monahi se structurau în jurul câtorva nuclee tematice. Profețiile monahale puteau fi pronunțate în cadrul întrevederilor dintre conducătorul politic (sau militar) și un monah investit cu darul profeției. Prototipul relatărilor de acest tip îl constituie întâlnirile dintre regii iudei și proroci (Samuel, Natan, Miheia ș.a.), expuse în Vechiul Testament și în prelucrările sale. Lucrările bizantine au continuat tradiția biblică, înlocuind prorocul iudeu cu figura călugărului creștin, adesea considerat sfânt. Astfel, potrivit traducerii Cronicii lui George Hamartolos (sec. IX), în manuscrisele slavo-române și rusești, împăratul bizantin Marcian (450–457) a plecat „în haine simple” la Sf. Simeon Stâlpnicul (c. 389–459), unde „s-a învrednicit de sfânta lui rugăciune și vedere (видѣни)»”⁸. Cronicarul nu precizează explicit dacă împăratului i-au fost transmise preziceri, dar Sf. Simeon Stâlpnicul apare ca mediator între suveran și divinitate, prin „sfânta lui rugăciune”. În plus, G. Hamartolos îl compară pe Sf. Simeon Stâlpnicul cu marii proroci iudei Isaia, Ieremia și Iezechiel⁹, apoi îi atribuie daruri supranaturale, între care „arățări (привидѣннѣ) ale celor ce vor fi, înțelegerea tainelor, cunoașterea celor ascunse”¹⁰. Astfel, darul profeției reprezintă un semn al sfințeniei și o sursă care asigură autoritatea Sfântului Simeon Stâlpnicul în societate, inclusiv în raport cu împăratul.

Din traducerea slavonă a Cronicii lui Constantin Manasses (c. 1130–1187), aflăm că strategul bizantin Bardanes Tourkos intenționa să-l detroneze pe împăratul Nichifor I (802–811) și să preia puterea în stat. Împreună cu trei însoțitori (Leon, Mihail și Toma), strategul a hotărât să consulte, mai întâi, „un oarecare om al lui Dumnezeu”, „carismatic și înzestrat din belșug cu lumini duhovnicești, și descoperă cele ascunse și toate le spune, și răscoala și răzvrătirea, și nevoile oamenilor”¹¹. Călugărul l-a sfătuit pe Bardanes să-și abandoneze planul, în schimb, a prezis că doi dintre însoțitorii lui vor deveni împărați (viitorii Leon V Armeanul, 813–820, și Mihail II Gângavul, 820–829), iar al treilea va încerca să preia puterea, dar va fi orbit (Toma Slavul, conducătorul răscoalei din anii 821–823)¹². Deși Bardanes

Tourkos a luat în derâdere monahul, cronicarul C. Manasses subliniază: „acestea s-au împlinit la vremea lor, după cum a vestit trâmbița inspirată de Duhul”¹³.

Cărturarii medievali mai cunoșteau relatări de acest gen prin intermediul sinaxarelor și proloagelor bisericești. Astfel, Sf. Daniel Stâlpnicul (409–493), pomenit la 11 decembrie, primea vizitele împăraților Leon I (457–474) și Zenon (474–491), cărora „le prorocea despre cele împlinite”¹⁴. Autorul versiunii lungi a biografiei Sfântului Daniel subliniază atitudinea smerită a lui Leon I: „când vedea stâlpul, descăleca, mergând pe jos restul drumului. La fel și când pleca: până nu se îndepărta de stâlp, și atunci urca pe cal”¹⁵. La rândul său, împăratul Leon VI Filozoful (886–912), aflându-se într-o dilemă, a trimis soli cu o scrisoare către Cuviosul Toma Defurchinu (pomenit la 10 decembrie) care a cunoscut dinainte venirea soliei și pregătise deja răspunsul. Hagiograful subliniază „împlinirea profeției bătrânului”¹⁶. Atunci, Leon VI a vrut să se întâlnească personal cu Toma, acesta din urmă însă, manifestând autoritate, „nu a îngăduit să se împlinească așa ceva”¹⁷.

În relatările de mai sus, preluate din cronografele și hagiografia bizantină, monahii sunt caracterizați prin epitete care le evidențiază sacralitatea („sfintele lui rugăciuni”, „om al lui Dumnezeu”), dovadă că profețiile lor nu constituie o părere personală, dar exprimă voia Celui de Sus. Cronicarii subliniază consecvent inferioritatea conducătorilor laici în raport cu monahii prezicători: Marcian a abandonat atributele imperiale, venind „în haine simple”, iar profeția dată lui Bardanes Tourkos s-a adevărit în pofida disprețului arătat de strateg și a calităților sale personale („conducătorule minunat și preamărit”¹⁸, i s-a adresat călugărul). Așadar, în sursele examinate, prin intermediul profețiilor, se afirma preeminența voinței lui Dumnezeu asupra aspirațiilor umane și, implicit, superioritatea spirituală a clerului asupra autorităților laice.

Tradiția întâlnirii dintre suveran (sau conducătorul militar) și un monah prezicător, a cunoscut o continuitate în spațiul românesc medieval, ca motiv literar și practică reală. Dovadă în acest sens sunt relatările, atestate începând cu sec. XV, în care voievozii români primesc preziceri din partea monahilor. Astfel, cronicarul bizantin Ducas (c. 1400–1470) nota că, după înfrângerea armatelor conduse de Iancu de Hunedoara (c. 1387–1456), în bătălia de la Kossovopolje (17–19 octombrie 1448), „fugind Iancu și ajungând acasă, nu precum ar fi dorit și s-ar fi cuvenit, s-a întâlnit cu un om înzestrat cu dar profetic (*τινος τῶν πνευματοφόρων*) și-i povestea cum a fost înfrânt”¹⁹. În continuare, cronicarul precizează că interlocutorul lui Iancu de Hunedoara era un „bătrân călugăr (*γέρων*)” care i-a prezis viitorul: „Să știi, fiule, că dacă nu dă peste romei o distrugere totală, norocul nu le va surâde creștinilor, căci trebuie Constantinopolea să fie stricată de turci și așa vor avea un capăt și nenorocirile creștinilor”²⁰. Cronicarul bizantin susține că prezicerea a influențat comportamentul unui sol ungur (nu i se precizează numele), trimis al lui Iancu de Hunedoara, care ar fi dirijat bătaia tunurilor turcești pentru a distruge mai rapid zidurile Constantinopolului: „Cu această nenorocită profeție în urechi, solul lui Iancu dorea ca orașul să fie cucerit mai repede și de aceea a dat sfatul, cum trebuie și cum are să cadă ușor zidul”²¹.

Episodul consemnat de Ducas respectă fidel scenariul consacrat pentru asemenea relatări: conducătorul militar apare în ipostază inferioară (înfrânt în luptă, s-a prezentat „nu precum ar fi dorit și s-ar fi cuvenit”), prezicerea e formulată de un călugăr carismatic care, în acest mod, își afirmă autoritatea spirituală (îi spune voievodului „fiule”) și vestește scenariul implacabil al viitorului („norocul nu le va surăde creștinilor”, „trebuie Constantinopolea să fie stricată de turci”). Cronicarul bizantin recunoaște că relatarea i-a parvenit dintr-o sursă orală („așa am auzit și așa o scriu”²²), prin urmare, suscita încredere și popularitate între contemporani. Concomitent, episodul marchează includerea personalităților românești în cadrul tradiției bizantine a prezicerilor monahale. În opinia bizantinologului român V. Grecu, editorul și traducătorul cronicii citate, profeția respectivă se inspira din *Apocalipsa lui Ioan*, unde se prevestește că „fiara” va birui „sfînții” și va avea „stăpânire peste toată seminția și poporul și limba și neamul” (*Apocalipsa* 13:7), dar apoi va fi înfrântă de Mielul lui Dumnezeu (*Apocalipsa* 17:14)²³. La rândul nostru, presupunem că prezicerea călugărului anonim reflecta una din profețiile escatologice vehiculate în contextul expansiunii otomane și cuceririi Constantinopolului (1453)²⁴.

O altă relatare din seria întâlnirilor dintre suveran și monahul prezicător, plasată în sec. XV, consemna cronicarul Ion Neculce (c. 1672–1745), în culegerea *O samă de cuvinte*. După ce a fost înfrânt la Războieni (26 iulie 1476), Ștefan cel Mare „au mărșu pe la Voroneț, undă trăia un părinte sihastru, pre anumé Daniil. Și bătând Ștefan vodă în ușa sihastrului, să-i descuie, au răspunsu sihastrul să aștepte Ștefan vodă afară până ș-a istovi ruga. Și după ce ș-au istovit sihastrul ruga, l-au chiebat în chilie pre Ștefan vodă. Și s-au ispoveduit Ștefan vodă la dânsul. Și au întrebat Ștefan vodă pre sihastru ce va mai face, că nu poate să să mai bată cu turcii; închina-va țara la turci, au ba? Iar sihastrul au zis să nu o închine, că războiul iaste a lui. Numai, după ce va izbândi, să facă o mănăstire acolo, în numele Sfântului Gheorghe, să fie hramul bisericii”²⁵.

Tradiția înregistrată de Ion Neculce cunoaște și alte versiuni, în legendele românești, culese începând cu sfârșitul sec. XIX. Un motiv recurent, în sursele folclorice, este sfătuirea domnului de către un sihastru ori călugăr, identificat, în unele cazuri, cu Daniil Sihastrul, iar alteori nu i se precizează numele²⁶. De asemenea, conform legendelor, sihaștrii respectivi „au puterea de a proroci, de a vedea în viitor”²⁷. Astfel, tradițiile orale românești au conservat scenariul întâlnirii dintre suveran și monah, însoțită de preziceri, similar exemplurilor din sursele bizantine. Daniil Sihastrul apare ca mediator între domn și divinitate (primind spovedania domnului), afișează o certă superioritate („să aștepte Ștefan vodă afară până ș-a istovi ruga”²⁸) și îi prezice viitorul („războiul iaste a lui”). În acest sens, cercetătorul Ovidiu Papadima considera că ciclul legendelor despre Daniil Sihastrul ilustrează motivul „domnitorului care se umilește în fața puterii spirituale, ecou al unor situații străvechi, când puterea sacerdoților apărea alături de cea a monarhului și o domina adesea”²⁹. De asemenea, în opinia lui Mihai-Alexandru Canciovici, aceste legende trebuiau să ilustreze „relația domnitorului cu biserica”³⁰. Totuși, remarcăm noi, în

comparație cu relatările bizantine evocate, atât Iancu de Hunedoara, cât și Ștefan cel Mare s-au adresat monahului carismatic, după o înfrângere în război, căutând povață și îndrumare. Astfel, monahul prezicător apare mai curând în rol de duhovnic.

În istoriografia românească, tradiția înregistrată de Ion Neculce, a fost cercetată din mai multe perspective. În privința autenticității sale, o serie de autori (C. Turcu, P. Rezuș³¹, C. C. Giurescu³², I. Bălan³³, A. Eșanu³⁴) admit că narațiunea redă un caz real. La rândul lor, Șt. S. Gorovei și M. M. Székely se arată sceptici: „Este greu de spus dacă această întâlnire va fi avut loc cu adevărat și dacă Daniil poate fi considerat duhovnic al domnului. Este posibil ca întreaga poveste să fie o creație târzie, menită a explica felul în care s-a zidit Mănăstirea de la Voroneț”³⁵. Totuși, medievistii ieșeni nu formulează o concluzie categorică, semnalând indicii despre „existența unei legături de rudenie între domn și sihastru”³⁶.

Problema întâlnirii dintre Ștefan cel Mare și Daniil Sihastrul a mai fost examinată din perspectiva tradițiilor literare și mentalităților medievale. După cum observă Șt. S. Gorovei și M. M. Székely, „întâlnirea dintre un suveran și un sihastru, în urma căreia este întemeiat un locaș de închinăciune, face parte dintr-o structură narativă în care intră mai multe creații”³⁷. O părere similară împărtășește Acad. A. Eșanu: „asemenea situații sunt întâlnite și la alte popoare europene”, „dacă ținem cont de reprezentările și mentalitatea oamenilor de atunci, putem considera că asemenea situații se întâlneau nu rareori”³⁸. În aceeași ordine de idei, istoricul Tudor Teoteoi precizează că episodul respectiv „reprezintă un motiv literar înscris în fâgașul unei vechi tradiții bizantine, ale cărei origini se plasează în primele secole ale creștinismului”³⁹.

Mai mulți cercetători comentează simbolismul întâlnirii cu Daniil Sihastrul, în particular, subliniind darul său profetic. În opinia lui Ovidiu Cristea, „Sfatul lui Daniil este și o profeție, pentru că ea îl încredințează pe domn că sfârșitul războiului nu poate fi decât favorabil Moldovei. Daniil își îndeplinește, astfel, datoria sa de mediator între Ștefan și Dumnezeu, căci victoria este, în cele din urmă, semnul împăcării domnului cu divinitatea”⁴⁰. În aceeași ordine de idei, P. Ș. Năsturel susține că Daniil Sihastrul „îi va fi explicat [domnului] că înfrângerea sa de către turci se datora păcatelor sale și ale supușilor săi: ea era o pedeapsă divină”⁴¹. Cercetătorul N. Fuștei susține că legenda respectivă „demonstrează efortul românilor de a înțelege și interpreta o problemă de sorginte creștină, răspândită în întreaga Europă, și anume cea referitoare la conducătorul penitent”⁴². Astfel, conchidem, cercetătorii contemporani recunosc necesitatea studiului comparativ al relatării lui Ion Neculce în raport cu episoade similare atestate în alte spații culturale, în speță, în cel bizantin. Din punctul nostru de vedere, studiul operelor bizantine cunoscute în Țările Române, permite a situa legenda despre Daniil Sihastrul în cadrul tipologiei profețiilor monahale, a determina posibilele surse literare de inspirație, precum și particularitățile locale.

Începând cu sec. XVI, dispunem de două mărturii scrise, din Țara Românească și Moldova, ale prezicerilor adresate suveranilor. O atare mărturie conține *Viața*

patriarhului Nifon, redactată de monahul grec Gavriil Protul, între anii 1517–1521, la curtea lui Neagoe Basarab (1512–1521). Originalul lucrării nu s-a păstrat, iar cel mai vechi manuscris (datat cu 1682) reprezintă o traducere românească din timpul lui Matei Basarab (1632–1654)⁴³. În lucrare, este relatat conflictul dintre Sf. Nifon, fost patriarh de Constantinopol (1483–1486, 1497–1498), și Radu cel Mare, domnul Țării Românești (1495–1508), din cauza căsătoriei vornicului Bogdan, despărțit de prima soție, cu sora domnului muntean, Caplea⁴⁴. Radu cel Mare l-ar fi chemat „în taină” pe Sf. Nifon, pentru a-l convinge să părăsească Țara Românească. „Atunci răspunse sfântul cu îndrăzneală și ca unui om prost îi zise: [...] eu însă mă voi duce după cuvântul vostru, iar voi rămâneți în păcatul vostru. Și pre mine iar veți să mă căutați în vreme care nu mă veți afla, ce veți muri în păcatul vostru și nu va să fie cine să vă ajute într-acea vreme”⁴⁵. Gavriil Protul subliniază caracterul profetic al cuvintelor ierarhului, care s-au adevărat la moartea domnului Radu cel Mare („atunci pricepură toți că se umplu cuvintele sfântului”⁴⁶) și a vornicului Bogdan („multe munci au luat, până ce ș-au dat și sufletul, cum i-au prorocit și de aceasta sveată Nifon”⁴⁷). În cadrul aceleiași scrieri, autorul îl numește pe Sf. Nifon „văzătoriu de cele dumnezeiești”⁴⁸, îl compară cu prorocii biblici Ilie și Daniel⁴⁹, sugerând astfel darul său de a prezice viitorul. G. Protul subliniază superioritatea Sfântului Nifon, în raport cu domnul Țării Românești („răspunse sfântul cu îndrăzneală și ca unui om prost îi zise”), invocându-i autoritatea morală și profeția nefastă pentru suveran. Spre deosebire de relatările din textele bizantine, Radu cel Mare nu a solicitat povața Sfântului Nifon, dimpotrivă, a încercat să-l îndepărteze de la curte.

În istoriografia românească, T. Teoteoi apreciază *Viața patriarhului Nifon* drept o lucrare ce „respectă întru totul structura ideală a unui text hagiografic bizantin”⁵⁰, prezentând „realități românești într-un tipar hagiografic bizantin”⁵¹. Concomitent, după cum remarcă D. Zamfirescu, lucrarea aparține „în bună parte publicisticii politice, amestecând pamfletul la adresa dușmanilor lui Neagoe cu elogiul [...] domniei și persoanei acestuia”⁵². În consecință, conchidem noi, profețiile rostite de patriarhul Nifon constituie un procedeu de condamnare a personalităților, prin invocarea voinței divine care conduce destinele umane. În cazul profețiilor similare din hagiografia bizantină, cercetătorul A. Timotin observă că „discursul puterii și discursul religios se suprapun și se completează într-un moment când autoritatea spirituală fuzionează cu puterea seculară. Sfințenia și carismele sale se resorb în retorica puterii”⁵³. În concluzie, putem afirma că darul profeției, atribuit patriarhului Nifon, exprima una din calitățile sfinților creștini, dar și utilizarea profețiilor monahale în cadrul rivalităților politice. *Viața patriarhului Nifon* conține și alte exemple de preziceri care se încadrează în tipologia profețiilor monahale, pe care le vom evoca în continuare.

În Țara Moldovei, o mărturie a întâlnirii între suveran și monah conține lucrarea *Cuvânt pentru zidirea Sfintei Mănăstiri Pângărați*, scrisă de ieromonahul Anastasie de la Moldovița, originalul căreia a fost datat între anii 1570–1572⁵⁴. Conform lucrării, înainte de a zidi mănăstirea Pângărați (1560), Alexandru Lăpușneanu (1552–1561, 1564–1568) s-a sfătuit cu sihastrul Amfilohie: „pentru mântuirea sufletului nu

puțin au vorbit, încă și pentru deșertăciunea lumii aceștia din destul au vorbit”⁵⁵. De asemeni, domnul Moldovei i-a relatat sihastrului un vis, în care Sf. Dimitrie îi poruncise să zidească Mănăstirea Pângărați. Amfilohie nu a făcut o prezicere, dar a confirmat că „de la Dumnezeu iaste videniia”⁵⁶. În acest mod, se recunoaște competența sihastrului în problema revelațiilor supranaturale („videnii”), categorie din care fac parte și revelațiile profetice.

O relatare similară, evocând zidirea Mănăstirii Slatina (1561), a înregistrat Ion Neculce, în *O samă de cuvinte*. Un sihastru i-ar fi povestit lui Alexandru Lăpușneanu cum, pe locul viitoareii mănăstiri, „vide acel săhastru spre duminici și spre alte dzile mai multe lumini întru acel paltin la vremea slujbei bisericii”⁵⁷. Astfel, legenda despre Daniil Sihastrul (evocând întemeierea Mănăstirii Voroneț) și cele două episoade din timpul lui Alexandru Lăpușneanu (consacrate Mănăstirilor Pângărați și Slatina), sugerează că, în spațiul românesc, revelațiile profetice, însoțeau frecvent tradițiile despre întemeierea mănăstirilor. Concomitent, un element constant al relatărilor rămân sihaștrii, beneficiari ai revelațiilor divine și povățuitori ai domnilor, continuând tradiția profețiilor monahale, vehiculată în Europa medievală.

În lucrările de origine bizantină, cunoscute în sec. XV–XVI, în spațiul românesc, un nucleu tematic distinct îl formează conflictul dintre sfânt și suveran, când sunt enunțate profeții nefaste suveranului. Acest gen de relatări se inspiră din conflictele regilor iudei cu prorocii, descrise în Vechiul Testament. În diverse lucrări din manuscrisele slavo-române, din sec. XV–XVI, prorocii biblici (în special, Daniel) sunt elogiați pentru curajul cu care au înfruntat autoritățile statului, pentru a demasca minciuna și viciile⁵⁸. Bunăoară, cronicarul bizantin Constantin Manasses îl elogia pe „Daniel, mare între proroci”, pentru că ar fi rostit, cu dârzenie, profeții nefavorabile lui Balthasar, regele Babilonului (556–539 î.Hr.), și lui Crezus, regele Lidiei (562–547 î.Hr.)⁵⁹. Urmând un scenariu similar, cronicarul G. Hamartolos nominalizează călugări și sfinți care au adresat prorocii nefaste împăraților bizantini. Astfel, Sf. Atanasie cel Mare (295–373) i-a prezis moartea împăratului Iulian Apostatul (361–363), prigonitor al creștinilor. Copistul Cronicii lui Hamartolos a evidențiat profeția și împlinirea sa printr-un titlu separat (w прореч(е)нъ и ѿѿанасиѿъ о сьмрьтн ѿѿлѿановѿ. «же и быс»⁶⁰, dovadă a importanței care se atribuia episodului. Într-un alt caz, G. Hamartolos povestește cum împăratul Valens (364–378), susținătorul ereziei ariene, a pornit într-o campanie contra goșilor, dar, pe drum, ascetul Isaachie, „luându-i de căpăstru calul, i-a vorbit: încotro mergi, o, împărate, lovit de Dumnezeu și avându-L pe Dumnezeu de vrăjmaș?” Ascetul a adăugat apoi: „dacă la întoarcere te vei înapoia, atunci n-a vorbit în mine Dumnezeu”⁶¹. Cronicarul menționează că ascetul „s-a umplut atunci de harul profetic (прор(о)чьскыѿ бл(а)г(о)д(а)ти)”⁶². Și de această dată, în manuscrisul slavo-român al cronicii, episodul este însoțit de un titlu care pune în evidență profeția și împlinirea sa (w нечьстивѿмъ црн оулаентѿ и w напрасы(е)м повѣжденіи ~го. ежемоу прореч(е) спенъ и ѿсакіе)⁶³. Ambele exemple au ca protagoniști împărați considerați a fi adversari ai credinței creștin-ortodoxe, iar profețiile sunt prezentate ca pedepse divine pentru păcat.

După un scenariu similar, în *Viața patriarhului Nifon*, protagonistul adresa următoarele cuvinte domnului Radu cel Mare, înainte de a părăsi Țara Românească: „văz, zice, pogorându-se pre voi și pre țara voastră pentru netocmirea bisericii și pentru mulțimea fărădelegilor voastre mâniia lui Dumnezeu”⁶⁴. Deci, Sf. Nifon îl învinuiește pe domn pentru încălcarea credinței și a rânduielilor bisericești, deși, în opinia cercetătorilor contemporani, conflictul avea la bază rivalitatea politică⁶⁵. Gavriil Protul, autorul relatării, subliniază că spusele ierarhului s-au împlinit curând: „nu trecu vreme multă ce căzu eghimonul Radul într-o boală groaznică și cumplită și alte răutăți multe îl încungiurară”, „să scorniră în țară răutăți și gâlcevi și bisericii netocmire”⁶⁶, „și atunci pricepură toți că se umplu cuvintele sfântului, care zisese mai nainte de Radul Vodă și de Țara Muntenească”⁶⁷. De asemenea, la moartea vornicului Bogdan, s-a împlinit o altă profeție: „multe munci au luat, până ce ș-au dat și sufletul, cum i-au prorocit și de aceasta sveați Nifon, de i-au zis: că cu rea moarte va se moară Bogdan”⁶⁸. La origini, profețiile menționate au reprezentat invective, dar fiind rostite de un sfânt, autorul scrierii le-a prezentat drept profeții, parte din șirul miracolelor ce însoțesc biografiile sfinților. Putem conchide că, pentru fețele bisericești, asemenea relatări miraculoase constituiau pilde ale capacității clericilor de a se opune autorităților laice, în semn de apărare a credinței.

În sursele bizantine, prezicerile monahale puteau fi lansate pentru a preîntâmpina oamenii asupra viitoarelor pericole. Mai multe exemple, în acest sens, furnizează traducerea slavonă a Cronicii lui G. Hamartolos. Bunăoară, Sf. Antonie cel Mare (251–356) a prezis răspândirea ereziei ariene⁶⁹. La rândul lui, Sf. Atanasie cel Mare, înainte de moarte, i-a prezis episcopului Petru că va îndura suferințe din partea arienilor⁷⁰. Monahul egiptean Ioan (sec. IV), „plin de harul profetic”, prevestea „cele ce vor fi și tainele trecutului”, „încă și despre râul Nil, va fi roadă sau nu va fi roadă, trupului vătămare sau altă năpastă”⁷¹. Moartea împăratului Mauricius (582–602), prin execuție, a prevestit-o un monah care purta simbolic o sabie⁷². Aceste episoade sugerează că, în conștiința autorilor și a contemporanilor lor, revelațiile profetice vesteau schimbări majore în societate (dispute confesionale, destinul suveranului), dar și răspundeau îngrijorărilor indivizilor (roadă agricolă, sănătate). Călugării și sfinții devin astfel mesageri ai Domnului, asemeni prorocilor biblici, exprimând grija Celui de Sus pentru viețile oamenilor. În aceeași ordine de idei, cronicarul G. Hamartolos repovestește, în spirit creștin, legenda despre găștele care au salvat romanii refugiați pe colina Capitoliu, de atacul galiilor (în anul 390 î.Hr.). În noaptea când galiile intenționau să cucerească Capitoliul, „prin pronia lui Dumnezeu, un om cuvios, pe nume Marco, mergând în acea noapte prin cetate, a auzit un glas spunând: vă vor ataca galiile”⁷³. Cronicarul a exclus din legendă elementul păgân (găștele sacre ale Iunonei, având menire augurală), înlocuindu-le prin adaosuri creștine („pronia lui Dumnezeu”, „un om cuvios”). Acest procedeu de interpretare creștină a evenimentelor păgâne, frecvent în cronografele bizantine, denotă că profeția creștină putea substitui miracolele păgâne.

Un nucleu tematic distinct, în literatura medievală, îl formează prezicerea propriului deces, considerată a fi un atribut al mirenilor evlavioși și al sfinților.

Atare preziceri se întâlnesc frecvent în lucrările din hagiografia bizantină, atestate în spațiul românesc. Astfel, Sf. Alexie „omul lui Dumnezeu” (plasat ipotetic în sec. V), când a presimțit că i se apropie sfârșitul vieții, „luând hârtia și cerneala și scrise toată jitia sa”⁷⁴. La fel a procedat Sf. Vasile cel Nou (decedat în 944 sau 952): i-a spus ucenicului său, Grigorie, „că-și presimte sfârșitul apropiat și l-a rugat să-i scrie jitia”⁷⁵. Imitând un model consacrat în hagiografie, cărturarul sârb Teodosie (sfârșitul sec. XIII), în lucrarea *Viețile Sfinților regi sârbi Sava și Simion*, notează că, la sfârșitul vieții, Sf. Simeon (fostul rege sârb Ștefan Nemanja, c. 1165/1168–1196), „a cunoscut, prin Duhul Sfânt, plecarea sa din această lume”⁷⁶.

Credința în posibilitatea de a prezice propriul deces cunoaște o continuitate și în sursele românești. Potrivit lucrării *Viața patriarhului Nifon*, de Gavriil Protul, „dumnezeescul Nifon pricepu că va să fie aproape și petrecania sa și se bucură sufletește și să veselî”⁷⁷. La rândul său, ieromonahul Anastasie de la Moldovița consemna cele aflate personal, la căpătâiul starețului mănăstirii Pângărați: „mare dar au luat bătrânul Amfilohie mai nainte de moartea sa: vreamea și zioa mutării sale au spus mie”⁷⁸. Din exemplele reproduse, putem conchide că prezicerea decesului făcea parte dintre miracolele care, în concepția scriitorilor medievali, însoțeau obligatoriu biografia unui sfânt. Cunoscând ziua propriului deces, creștinul se putea pregăti din timp pentru plecarea la cele veșnice, respectând canoanele bisericești, în particular, își putea scrie *jitia*, spre învățătura urmașilor. Dincolo de calitatea sa de clișeu hagiografic, prezicerea propriului deces de către sfinți sau mirenii binecredincioși constituia o expresie a credinței creștine și a vieții spirituale medievale.

În sursele bizantine, viziunile profetice anunțau evenimentele viitoare, dar și starea spirituală a omului. Încă în sec. IV–V, călugării egipteni care posedau darul profeției, erau supranumiți „clarvăzători (*διορατικοί*)”, beneficiind de „viziuni parenetice subordonate îndrumării spirituale a călugărilor”⁷⁹. În textele hagiografice bizantine, cunoscute în Țările Române, de asemeni, atestăm interferența dintre prezicerea viitorului și cunoașterea realităților spirituale. Astfel, în *Jitiia Sfântului Cuviosului Antonie Pusnicului* (versiune românească din sec. XVI), se afirmă că „Antonie bătrânul prea văzătoriu era”, „de multe ori îi privia cu ochii sâmtători și pre îngeri și pre draci și cum să grijesc îndelegându-se cătră viața omenească, cineș de ei rădicându-se să-i întoarcă în partea sa”⁸⁰. Așadar, Sf. Antonie cel Mare deținea capacitatea cunoașterii supranaturale („prea văzătoriu era”), contemplând lumea spiritelor, ascunsă ochiului profan. O aptitudine similară era atribuită Sfântului Andrei cel nebun pentru Hristos, care a reușit să afle patima avariției, ascunsă în sufletul unui călugăr: „a văzut un balaur înfricoșător, încolăcit în jurul gâtului monahului, cu coada atârnată până la picioarele lui, având trei capete. Iar capetele erau: unul – al iubirii de argint, al doilea – al amăgirii, iar al treilea – al nemilostivirii”⁸¹. Astfel, viziunea Sfântului Andrei avea caracter alegoric, avertizând cititorii asupra imaginii cumplite pe care o pot avea viciile ascunse în suflet. Într-un alt pasaj din lucrare, Sf. Andrei precizează caracterul divin al unor asemenea viziuni: „căruia îi deșchide Dumnezeu ochii minții și-i luminează, multe vede și văzând să minunează”⁸².

O altă dovadă a interferenței dintre prezicerea viitorului și introspecție, în textele medievale, este utilizarea expresiei „darul clarviziunii și al profeției (прозрачного и прор[о]чьскаго дарован[и]а)”⁸³. În manuscrisele slavo-române, clarviziunea mai era denumită prin următoarele expresii: „ochii minții (оумныма очима)”⁸⁴, „ochii cugetători de cele dumnezeiești (вгомыслыныма очима)”⁸⁵, „ochii lăuntrici (въноутрын[и]ма очима)” și „ochii raționali (разоумныныма очима)”⁸⁶. Expresii similare întâlnim nu doar în cazul introspecției sufletului uman, dar și pentru prezicerile viitorului. De exemplu, potrivit romanului popular *Varlaam și Ioasaf*, tradus în slavonă, monahul Ioasaf „având ochi sufletesc (дшевно око), [lipsit] de orice patimă pământească, a prevăzut (провидше) cele viitoare ca și cum ar fi prezente”⁸⁷. La rândul lui, Sf. Ioan Teologul a prezis evenimentele ce vor anticipa sfârșitul lumii, fiind înzestrat „cu urechi și ochi duhovnicești (дховныма оушыма и очима)”⁸⁸. Acest dar supranatural, elogiât în hagiografia bizantină, a fost ulterior atribuit Sfântului Sava al Serbiei (1175–1235) care „în fiecare om, vedea (прозре) cele ce se aflau în interiorul său, și prorocia (пророчаше) cele ce vor fi”⁸⁹. Exemplul dovedește preluarea unui atribut al sfinților, din sursele bizantine, în alte state creștin-ortodoxe. În concluzie, interferența viziunilor profetice și a clarviziunii, în sursele medievale, denotă că darul profeției se considera o aptitudine proprie sfinților, înrudită cu abilitatea de a cunoaște starea lăuntrică a persoanei. Hagiografia bizantină atestă astfel tendința de a conferi profețiilor monahale o dimensiune eminentemente spirituală.

Darul profeției, unul din atributele sfințeniei, în sursele bizantine, se considera totodată o sursă de pericole spirituale. Scrierile patristice, povestirile din paterice și discursurile escatologice bizantine, incluse în manuscrisele slavo-române, conțin avertismente de a evita profețiile. Astfel, Sf. Efrem Sirul (c. 306–373) recomandă călugărului creștin să trăiască „nu mândrindu-te cu vedeniile (видниих), dar să te căiești pentru patimile necurate”⁹⁰. La rândul lui, Sf. Ioan Gură de Aur (344/354–407) avertizează: „să nu umbli cu prevestiri (чюдобродетель) și nici să le lauzi”⁹¹, „să nu iei drept proroci pe învățătorii mincinoși”⁹². În aceeași ordine de idei, în discursurile escatologice atribuite lui Ipolit Romanul (170–236), unul din evenimentele dramatice care vor anticipa sfârșitul lumii, se consideră apariția mai multor proroci mincinoși (лѣжнѣи пр(о)р[о]ци⁹³, мнози лѣже пр(о)р[о]ци⁹⁴).

Un alt motiv de suspiciune era faptul că viziunile profetice puteau reprezenta ispite diabolice, după cum ilustrează mai multe povestiri ascetice. Astfel, un călugăr, ignorând povața egumenului, s-a izolat într-o peșteră. Ca să-l aducă în ispita mândriei, diavolul îi comunica dinainte cine îl va vizita, astfel încât călugărul să creadă că s-a învrednicit de „darul clarviziunii și al profeției”⁹⁵. Într-un alt caz, Sf. Antonie cel Mare a cunoscut dinainte că a murit măgărușul pe care veneau niște călugări să-l viziteze. Dar Sf. Antonie și-a dat seama că prezicerea constituia o ispită, deoarece demonii „nu prevăd (провд#т) nimic din cele existente”⁹⁶. Mai mult, Sf. Antonie povățuia astfel călugării: „dacă însă cineva vrea să prevestească (проразоумивати), să-și curețe, mai întâi, mintea sa și să devină sufletul său după

cum îi este firea, și poate fi clarvăzător (прозорливъ), avându-L pe Dumnezeu Care-i descoperă”⁹⁷. Într-un alt manuscris, se povestește că „unuia dintre Sfinții Părinți, pentru curăția lui, i-a fost dăruit să prevadă (προφῃτεῖν) pe cei care veneau la el, și I-a cerut lui Dumnezeu și s-a rugat să-i fie luat darul”⁹⁸. Aceste povești și pilde denotă că, în mănăstirile românești, unde s-au copiat lucrările respective, duhovnicii recunoșteau prestigiul și totodată pericolele ce însoțeau viziunile profetice. Exemplele citate mai sus ilustrează una din dilemele care i-au frământat pe asceții creștini, încă de la începuturile monahismului. În acest sens, analizând hagiografia bizantină, cercetătorul român A. Timotin afirmă: „viziunile sunt dorite, conștient sau inconștient, și se ajunge a le dobândi; concomitent, ele trezesc îndoială, pentru că pot fi o ispită a demonilor, o lipsă de discernământ”⁹⁹. Luând în considerare pericolele asociate prezicerilor viitorului, conchidem că monahul sau sfântul, prin autoritatea sa, conferea legitimitate profețiilor.

În încheierea prezentului studiu, constatăm că în manuscrisele din sec. XV–XVI, copiate sau care au circulat în Țările Române, profețiile monahale erau prezentate în diverse genuri de lucrări, profețiile fiind investite cu semnificații politice și spirituale. Textele narrative românești din sec. XVI, precum și câteva legende consemnate în sec. XVIII, denotă că tradiția profețiilor monahale a cunoscut o continuitate, fiind adaptată realităților românești, în calitate de motiv literar, experiență supranaturală și expresie simbolică a patronajului clerului asupra autorităților politice.

Note:

¹ J. Pelikan, *Tradiția Creștină: o istorie a dezvoltării doctrinei*, vol. 1, trad. S. Palade, Iași, Polirom, 2004, p. 127.

² P. Brown, *The Rise and Function of the Holy Man in the late Antiquity*, in idem, *Society and the Holy in the late Antiquity*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1982, p. 134. Aici și în continuare, traducerile citatelor din limbi străine în română ne aparțin.

³ *Ibidem*, p. 135.

⁴ A. Timotin, *Visions, prophéties et pouvoir à Byzance. Etude sur l'hagiographie méso-byzantine (IX–XI s.)*, Paris, Centre d'études byzantines, néo-helleniques et sud-est européennes, 2010, p. 46.

⁵ A. Vauchez, *Le prophétisme chrétien, de l'Antiquité tardive à la fin du Moyen Age*, in *Prophètes et prophétisme*. Sous la direction d'André Vauchez, Paris, Editions du Seuil, 2012, p. 70.

⁶ A. Timotin, *op. cit.*, p. 79.

⁷ *Ibidem*, p. 85.

⁸ *Biblioteca Academiei României*, București, *Cabinetul de manuscrise – carte rară* (în continuare, B.A.R.), ms. slav 320 (Țara Românească, Mănăstirea Bistrița, sfârșitul sec. XV), f. 63r. В. М. Истрин, *Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе*, том I, Петроград, Российская Государственная Академическая Типография, 1920, с. 403.

⁹ В.М. Истрин, *ук. соч.*, с. 403-404.

¹⁰ *Ibidem*, p. 405.

¹¹ M. Moxa, *Cronica universală*. Ediție critică, însoțită de izvoare, studiu introductiv, note și indici de G. Mihăilă, București, Minerva, 1989, p. 304. *Cronica lui Constantin Manasses. Traducere mediobulgară făcută pe la 1350*. Text și glosar de I. Bogdan, București, Atelierele grafice Socec & Co., 1922, p. 157.

¹² M. Moxa, *op. cit.*, p. 304. *Cronica lui Constantin Manasses...*, p. 158.

¹³ *Cronica lui Constantin Manasses...*, p. 158.

¹⁴ B.A.R., ms. slav 287 (*Țara Românească, sec. XVI*), f. 135r; *Великие Минеи Четьи. Декабрь, дни 6-17*, Москва, Синодальная Типография, 1904, ст. 833, 842, 851

¹⁵ *Великие Минеи Четьи...*, ст. 839.

¹⁶ B.A.R., ms. slav 287, f. 134v.

¹⁷ *Ibidem*, f. 134v.

¹⁸ *Cronica lui Constantin Manasses...*, p. 157.

¹⁹ Ducas, *Istoria turco-bizantină (1341–1462)*. Ediție critică de V. Grecu, București, Editura Academiei RPR, 1958, p. 342 (traducerea românească) și 343 (originalul grec).

²⁰ *Ibidem*, p. 342.

²¹ *Ibidem*, p. 342.

²² *Ibidem*, p. 342.

²³ *Ibidem*, p. 342, n. 13. Aici și în continuare, am citat versetele biblice după ediția: *Biblia sau Sfânta Scriptură. Versiune diortosită după Septuaginta*, redactată și adnotată de B. V. Anania, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2001.

²⁴ M.-H. Congourdeau, *Byzance et la fin du monde. Courants de pensée apocalyptique sous les Paleologues*, in *Les Traditions Apocaliptiques au tournant de la chute de Constantinople. Actes de la Table Ronde d'Istanbul (13–14 avril 1996)*, Paris-Montreal, L'Harmattan Inc., 1999, p. 57-58, 63-64. Vezi și Kaya Şahin, *Constantinople and the End Time: The Ottoman Conquest as a Portent of the Last Hour*, in *Journal of Early Modern History*, vol. 14, 2010, p. 317-354.

²⁵ Ștefan cel Mare și Sfânt (1504–2004). *Portret în cronică*, Suceava, Mușatinii, 2004, p. 101. I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*. Ediție îngrijită, cu glosar, indice, și o introducere de I. Iordan, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1955, p. 107.

²⁶ M.-A. Canciovici, *Ștefan cel Mare în tradiția populară românească*, Chișinău, Știința, 1994, p. 41.

²⁷ *Ibidem*, p. 42.

²⁸ Gestul probează credința, evlavia lui Daniil Sihastrul care, pentru a nu întrerupe rugăciunea către Dumnezeu, a sfidat autoritatea suveranului. Utilizând un procedeu similar, cronicarul Miron Costin îl elogia pe domnul Moldovei, Ieremia Movilă (1595–1606), care „fiindu în beserecă la sfânta leturghie, i-au dat știre, cum oștile lui Răzvan amu să văd și să apropii de oștile țărâi. Ce n-au vrut să iasă den beserecă pân nu s-au săvârșit sfânta slujbă” (Miron Costin, *Opere*. Ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P.P. Panaitescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958, p. 46). Pentru a înțelege gestul lui Daniil Sihastrul, în contextul gândirii medievale, mai putem invoca poava Cuviosului Simeon Evlaviosul, părintele spiritual al Sfântului Simeon Noul Teolog (949–1022), poava adresată monahilor: „dacă îți faci rugăciunea în chilie, de va bate cineva la ușă, deschide-i”. Autorul admite întreruperea rugăciunii doar dacă a bătut o față bisericească („șezând vorbește cu el cu smerenie dacă va fi spre folosul vostru”), nu un

mirean („nu trebuie să faci așa dacă e vorba de mireni, ci cu ei vorbește după ce ai împlinit rugăciunea”, Sf. Simeon Noul Teolog, *Scrieri*. IV. *Viața și epoca*. Introducere și traducere I. I. Ică jr., Sibiu, Deisis, 2006, p. 114).

²⁹ O. Papadima, *Literatura populară română. Din istoria și poetica ei*, București, Editura pentru literatură, 1968, p. 469.

³⁰ M.-A. Canciovici, *op. cit.*, p. 40.

³¹ P. Rezuș, *Viața și faptele Sfântului Daniil Sisastru*, în *Studii Teologice*, anul VIII, 1956, nr. 3-4, p. 227-240.

³² C. C. Giurescu, *Valoarea istorică a tradițiilor consemnate de Ion Neculce*, în *Studii de folclor și literatură*, București, Editura pentru literatură, 1967, p. 465.

³³ I. Bălan, *Patericul românesc*, ediția a V-a, Vânători, Editura Mănăstirea Sihăstria, 2005, p. 115.

³⁴ A. Eșanu, V. Eșanu, *Mănăstirea Voroneț. Istorie. Cultură. Spiritualitate*, Chișinău, Pontos, 2010, p. 36.

³⁵ Șt. S. Gorovei, M. M. Székely, *Princeps omni laude maior: o istorie a lui Ștefan cel Mare*, Suceava, Mușatinii, 2005, p. 475.

³⁶ *Ibidem*, p. 475, n. 152.

³⁷ *Ibidem*, p. 474.

³⁸ A. Eșanu, V. Eșanu, *op. cit.*, p. 36, n. 221.

³⁹ T. Teoteoi, *Ștefan cel Mare între tradiția bizantină și cea apuseană*, în *Ștefan cel Mare și epoca sa. Culegere de studii*. Coord. T. Teoteoi, București, Editura Universității din București, 2007, p. 162.

⁴⁰ Ov. Cristea, *Despre raportul dintre principe și „omul sfânt” în țările române. Întâlnirea lui Ștefan cel Mare cu Daniil Sisastrul*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt (1504–2004). Portret în istorie*, Suceava, Mușatinii, 2003, p. 196.

⁴¹ P.Ș. Năsturel, *Le surnaturel dans les sources médiévales roumaines*, in *L'Empereur Hagiographe. Culte des saints et monarchie byzantine et post-byzantine*. Textes réunis et présentés par P. Guran, avec la collaboration de B. Flusin, Colegiul Noua Europă, 2001, p. 129, n. 21.

⁴² N. Fuștei, *Întâlnirea lui Ștefan cel Mare cu Daniil Sisastrul după lupta de la Războieni*, în *Limba Română*, Chișinău, 2004, nr. 4-6 (106-108), p. 111.

⁴³ *Literatura română veche (1402–1647)*. Introducere, ediție îngrijită și note de G. Mihăilă, D. Zamfirescu, vol. I, București, Editura Tineretului, 1969, p. 62-63.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 76, 104, n. 75. C. C. Giurescu, *Istoria românilor*. Ediție îngrijită de D. C. Giurescu, vol. II, București, All educational, 2007, p. 94.

⁴⁵ *Literatura română veche ...*, p. 77.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 80.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 86.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 98.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 76.

⁵⁰ T. Teoteoi, V. Vătășianu, *Cultura în secolele XIV–XVI*, în *Istoria românilor*, vol. IV: *De la universalitatea creștină către Europa „patriilor”*, București, Editura Enciclopedică, 2001, p. 665.

⁵¹ *Ibidem*, p. 672.

⁵² *Literatura română veche ...*, p. 62.

⁵³ A. Timotin, *op. cit.*, p. 341.

⁵⁴ I. Antonovici, *Un manuscris din mănăstirea Pângărați, județul Neamțului*, în *Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie*, 1909, vol. X, fasc. I, p. 70. E. Turdeanu, *Autori, copişti, cărți, zugrăvi și legători de manuscrise în Moldova (1552–1607)* (I), în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”*, vol. XXX, Iași, 1993, p. 78.

⁵⁵ I. Antonovici, *op. cit.*, p. 73.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 73. Cronicarul Grigore Ureche confirmă dănuirea acestei tradiții, menționând că Alexandru Lăpușneanu „Pângărațul au făcut, mai mult de frică, decât de bună voie, că de multe ori arătându-i-să în vis sfântul mucenic Dimitrie, de-l îngroziia ca să-i facă biserică pre acel loc” (Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P.P. Panaitescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1955, p. 160).

⁵⁷ I. Neculce, *op. cit.*, p. 111.

⁵⁸ *B.A.R.*, ms. slav 73 (*Țara Românească, sec. XV*), f. 123r; *B.A.R.*, ms. slav 84 (*Țara Românească, sec. XVI*), f. 298v; *B.A.R.*, ms. slav 100 (*Serbia, 1399–1420*), f. 86r.

⁵⁹ M. Moxa, *op. cit.*, p. 239; *Cronica lui Constantin Manasses ...*, p. 23-24, 28.

⁶⁰ *B.A.R.*, ms. slav 320, f. 10r.

⁶¹ *B.A.R.*, ms. slav 320, f. 28v.; *B.A.R.*, ms. slav 330 (*Țara Românească, sec. XV*), f. 238r. Expresia citată ne amintește de cuvintele Prorocului Miheia, adresate regelui Sedechia: „Dacă tu te vei întoarce cu pace, atunci Domnul n’a grăit prin mine” (3 Regi 22:28).

⁶² *B.A.R.*, ms. slav 320, f. 28v.; *B.A.R.*, ms. slav 330, f. 238r.

⁶³ *B.A.R.*, ms. slav 320, f. 28v.

⁶⁴ *Literatura română veche ...*, p. 79.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 104-105, n. 75.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 79.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 80.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 86.

⁶⁹ В. М. Истрин, *ук. соч.*, с. 243.

⁷⁰ *B.A.R.*, ms. slav 320, f. 10r.

⁷¹ В. М. Истрин, *ук. соч.*, с. 390.

⁷² *B.A.R.*, ms. slav 321, f. 232v.

⁷³ *Ibidem*, f. 169r.

⁷⁴ E. Simionescu, *Monumente literare vechi: Codicele de la Cohalm*, Iași, Tipografia „Lumina Moldovei”, 1925, p. 70. Ec. Șt. Piscupescu, *Literatura slavă din Principatele Române în veacul al XV-lea*, București, Tipografia Cărților Bisericești, 1939, p. 111.

⁷⁵ Ec. Șt. Piscupescu, *op. cit.*, p. 106.

⁷⁶ *B.A.R.*, ms. slav 134 (*Serbia, sec. XV și XVI*), f. 61r.

⁷⁷ *Literatura română veche ...*, p. 78.

⁷⁸ I. Antonovici, *op. cit.*, p. 75.

⁷⁹ A. Timotin, *op. cit.*, p. 47.

⁸⁰ E. Simionescu, *op. cit.*, p. 56.

⁸¹ А. И. Яцимирский, *Славянские и русские рукописи румынских библиотек, Санкт-Петербург*, Типография Императорской Академии Наук, 1905, с. 703.

⁸² C. Velculescu, *Nebuni întru Hristos*, București, Paideia, 2007, p. 91.

⁸³ *B.A.R.*, ms. slav 130 (*Muntele Athos, sec. XV*), f. 151r.

⁸⁴ *B.A.R.*, ms. slav 134, f. 31r, 60r.

⁸⁵ *Ibidem*, f. 59r-v.

⁸⁶ *B.A.R.*, ms. slav 158 (*Muntele Athos, prima jumătate a sec. XV*), f. 201r.

⁸⁷ *Ibidem*, f. 349r.

⁸⁸ *B.A.R.*, ms. slav 100 (*Serbia, 1399–1420*), f. 23v.

⁸⁹ *B.A.R.*, ms. slav 134, f. 69r.

⁹⁰ *B.A.R.*, ms. slav 130, f. 147r.

⁹¹ P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, vol. I, București, Editura Academiei R.P.R., 1959, p. 387.

⁹² P. P. Panaitescu, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. II. Ediție îngrijită de D.-L. Aramă și revizuită de G. Mihăilă, București, Editura Academiei Române, 2003, p. 394.

⁹³ *B.A.R.*, ms. slav 73 (*Țara Românească, sec. XV*), f. 125v., *B.A.R.*, ms. slav 358 (*Țara Românească, a doua jumătate a sec. XVI*), f. 154v.

⁹⁴ *B.A.R.*, ms. slav 73, f. 126v., *B.A.R.*, ms. slav 358, f. 157v.

⁹⁵ *B.A.R.*, ms. slav 130, f. 151r., *B.A.R.*, ms. slav 161 (*Moldova, sec. XV*), f. 250v.

⁹⁶ *B.A.R.*, ms. slav 130, f. 157v.

⁹⁷ *Ibidem*, f. 157v.

⁹⁸ *B.A.R.*, ms. slav 315 (*Țara Românească, începutul sec. XV și sec. XVI*), f. 109v.

⁹⁹ A. Timotin, *op. cit.*, p. 43.

ROLUL TIPARULUI ÎN EPOCA DOMNULUI MOLDOVEI VASILE LUPU

Dr. conf. Ion CROITORU*,
*Facultatea de Teologie Ortodoxă și Științele Educației,
Universitatea „Valahia” din Târgoviște, România*

Abstract: The illustration of the role that the printing press had during the reign of the Prince of Moldavia Vasile Lupu, byname Basil the Wolf, leads to seizing some features of the respective epoch, such as the theocratic conception about the Reign, in accordance to the tradition and living of the Orthodox Christian faith, the relations between the *Church* and the *Reign* etc., which represent, at the same time, specific notes of the Humanism adopted by the Romanians, namely a Humanism standing out by its *civic* and *Christian* nature. During the first half of the 17th century, one can note an enlargement of the cultural preoccupations, and the Reign and the Church elaborate vast cultural programs, related to education, the continuation of the scribes' activity, the reactivation or creation of printing press, the circulation of manuscripts and books, the existence of large libraries etc. In the frame of these programs, the printing press was used as well, whose activity will start in Moldavia only during the time of Vasile Lupu and of the Metropolitan Varlaam. With help received from Kiev (1640) and printing material bought from Lvov (1641), were printed in Iași (1640–1651) 7 titles (4 in Romanian, 2 in Greek and one in Slavonic). The books printed in Romanian were intended, among others, for strengthening the faith of the Romanian believers from everywhere in the Orthodox teaching and for defending the ancestral law, identified with Orthodox faith; for guiding the priests and advising the believers spiritually, culturally and even socio-politically; for satisfying the thirst for culture and spiritual life of the Romanians from everywhere and of those people who are, like them, Orthodox believers; for accomplishing the pastoral duties of the Metropolitan and Church clergy; for the reigning princes to be able to accomplish their multiple duties to the country, to the nation and to the Church, since they have assumed the mission to take care of their subjects spiritually and physically etc. All these functions represent characteristic notes concerning the printing activity undertaken in Moldavia or Moldo-Wallachia, during the reign of Vasile Lupu and the shepherding of the hierarch Saint Varlaam, as Metropolitan of the local Orthodox Church of this country.

Keywords: printing press, Moldavia (Moldo-Wallachia), Vasile Lupu (Basil the Wolf), Saint Varlaam, unity of faith, unity of nation, ancestral law, Orthodoxy.

1. Încercarea de a surprinde și de a dezvălui societății românești contemporane, dar și culturii europene post-moderne, rolul pe care tiparul l-a avut în timpul domnului Moldovei Vasile Lupu (1634–1653, 1653) impune, mai întâi, sesizarea

*Alias Ion Marian Croitoru.

unor caracteristici ale epocii respective. Dintre acestea, pentru studiul de față¹, se cuvine să fie scoase în evidență concepția teocratică a *Domniei*, care a fost una conformă tradiției și viețuirii credinței creștine ortodoxe, precum și legătura dintre *Biserica* și *Domnie*.

Se constată, așadar, că teocrația definea concepția de stat a românilor din acel timp, referindu-ne cu precădere la Moldova și Țara Românească, din moment ce domnii celor două țări extracarpătice își începeau titulatura, așa cum ea ne-a fost păstrată, de pildă, în hrisoave și acte de cancelarie, printr-o mărturisire de credință: *... cel întru Hristos Dumnezeu binecredinciosul și binecinstitorul și de Hristos iubitorul*. Astfel, domnul își arăta propria așezare duhovnicească și atașamentul față de Persoana lui Iisus Hristos, făcând aceste lucruri nu doar datorită educației creștine, care reprezenta în Europa acelei epoci alternativa doctrinară cea mai populară, sau pe baza obligațiilor voievodale asumate, ci din iubirea față de Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu și Mântuitorul lumii, ca singura cinstire de preț². Tocmai această cinstire dădea autoritate domnului, care autoritate era acceptată și justificată ca un dar de la Dumnezeu, transmis prin actul ungerii (al miruirii sau al pomăzuirii) săvârșit de către mitropolitul țării³, fiindcă abia după acest act cel ales putea să se intituleze *mare Voievod și Domn, cu mila lui Dumnezeu și cu darul lui Dumnezeu stăpânind și domnind toată țara...*⁴ De altfel, conștientizarea acestui fapt a determinat ca formula *din mila lui Dumnezeu, domn* să dăinuiască în convingerea politică a conducătorilor românilor până la sfârșitul monarhiei, în 1947⁵.

După o veche cutumă, domnii și principii medievali aveau obiceiul de a-și pune sau de a-și asocia în titulatură un nume, care indica patronul lor spiritual. Alegerea domnilor români a fost pentru Sfântul Apostol și Evanghelist Ioan, a cărui prescurtare apărea în titulatura lor sub particula *Io (Iă)*⁶. Acest fapt avea o dublă semnificație, *nume sacru și atribut teocratic*⁷, exprimând, în același timp, o tradiție politică proprie⁸, *făurită din contopirea spiritului autohton cu zestrea bizantină* într-un mod specific Ortodoxiei, care reprezenta, de fapt, *tradiția culturală și de civilizație a românilor*⁹. În acest context, termenul *Io*, ca abreviere a numelui Ioan, trimitea, pe de o parte, la ebraicul Johana, care înseamnă *Dumnezeu a avut milă*, iar în cazul nașterii unui prunc semnificația devine cea de *dar al lui Dumnezeu* sau *cel dăruit de Dumnezeu*, iar pe de altă parte, la exemplul Sfântului Apostol și Evanghelist Ioan de ucenic și apostol al Domnului Iisus Hristos. Prin urmare, respectivul termen nu era un produs al imaginației sau al mimetismului diplomatic medieval, ci exprima *o realitate conferită domnitorilor români de faptul că ei primeau „domnia” ca dar de la Dumnezeu și își așumau, în schimb, rolul de păstrători și continuatori ai învățăturii creștine prin fapte filantropice izvorâte din iubire, asemenea ucenicului Ioan, a cărui iubire și atașament față de Mântuitorul lumii Iisus Hristos reprezentau pentru ei pildă de urmat, care îi înarma cu o înaltă convingere și dorința de păstrare a purității credinței ortodoxe*¹⁰. De precizat că această atitudine era transmisă și fiului mai mare al domnului, al cărui nume era precedat de particula *Io* încă din secolul al XVI-lea, ca semn că el era succesorul prezumtiv la domnie. Prin analogie,

această titulatură de nume sacru (*nomen sacrum*) a trecut, de la sfârșitul secolului al XVI-lea, și pe seama numelor soțiilor de domni, apoi a fost preluat și de ceilalți fii sau fiice ale familiilor domnești¹¹.

Așadar, întreaga concepție enunțată se poate observa și în titulatura domnului Vasile Lupu care, în *Cuvântul împreună cătră toată semenția romenească*, cuprins ca prima *Predoslovie* din *Cartea românească de învățătură dumenecelor preste an și la praznice împărătești și la svinți mari* (Iași, 1643), se intitulează: *Io Vasilie Voievod, cu darul lui Dumnedzău și biruitoriu și domn a toată Țara Moldovei*. La fel îl numește și mitropolitul Varlaam, în *Cuvântul său cătră cetitoriu*, reprezentând *Predoslovie* a II-a din aceeași *Carte: pravoslavnicul Domn Io Vasilie Voievodul cu mila lui Dumnedzău Domnul Țării Moldovei... Io Vasilie Voievodul, cu darul lui Dumnedzău Domnul Țării Moldovei*¹². Același mitropolit, într-o altă *Predoslovie*, se adresează și *luminatului Domn Io Matei voivodă, cu mila lui Dumnedzău domnul Țării Românești*¹³.

În felul acesta, autoritatea domnească era subordonată *Legii dumnezeiești*, adică învățăturii ortodoxe și exigențelor care decurgeau din ea. Acestea erau impuse domnului atât prin natura oficiului său, cât și prin autoritatea duhovnicească a mitropolitului sau prestigiul asceților și al Sfinților¹⁴. Din acest motiv, vocația domnului, care se îngrijește de poporul său și îl apără de toate atacurile trupești sau sufletești, era adesea subliniată de către cronicari sau în *Predosloviile* cărților, în care se arăta că *precum David împăratul*, așa și domnul avea datoria de a se nevoi pentru țara sa și locuitorii ei, în calitate de supuși, pe care se cuvenea să-i ducă *la bine și trupiaște și sufletiaște*¹⁵.

Această atitudine se fundamenta pe un alt fapt, și anume, pe acela că rolul Statului se împletea cu rolul Bisericii, după exemplul simbiozei din Bizanț și a relațiilor dintre imperium și sacerdotium. Biserica reprezenta un factor dinamic în sprijinul Domniei, de vreme ce interesele Statului erau și acelea de menținere a credinței strămoșești și de întărire și sporire a zestrei spirituale moștenite, adică a Ortodoxiei¹⁶. Drept urmare, reședința mitropolitului țării era acolo unde se afla și cea a domnului, pentru că el făcea parte din organele instituționale ale Statului (*Sfatul țării, Marele Divan sau Divanul de judecată, Adunarea de stări*), fiind al doilea demnitar al țării, cu un rol politico-social și de îndrumare al vieții culturale și duhovnicești¹⁷.

Astfel, mitropolitului îi era încredințată *grija pentru suflete*, iar domnului *grija din afară a Bisericii* ca, de pildă, confirmarea sau scoaterea din scaun a vreunui ierarh, măsurile de organizare și de disciplină bisericească, inițiativele de relații externe etc., însă, toate acestea erau supuse și controlului mitropolitului, care avea dreptul de a confirma sau a corecta în fața *Divanului o sentință domnească abuzivă sau nedreaptă* în chestiuni bisericești sau socio-politice, după legile Țării. La rândul său, domnul *se supunea hotărârii sau părerii mitropolitului, din evlavie creștinească*, cu toate că întregul cler împreună cu mitropolitul erau supuși autorității domnului¹⁸, nelipsind și situații de conflict, când ierarhii aveau alte concepții socio-

politice decât cele ale domnilor. În aceste situații, domnii respectivi îi înlocuiau pe ierarhii cu pricina, pe drept sau nedrept, în virtutea autorității domnești pe care o aveau, informând sau nu despre acest act Patriarhia de Constantinopol, de care depindeau juridic Mitropoliile din Țara Românească și Moldova¹⁹. De menționat că ierarhii luau parte și la alte activități de interes economic și politico-diplomatic din viața Statutului, multe fiind cazurile în care misiunile unor solii au fost îndeplinite de către diferiți reprezentanți ai clerului Bisericii, care confereau, prin prezența lor, autoritatea necesară și susținerea intereselor pentru apărarea ființei Statului²⁰.

Domnii români, încoronați și unși cu Sfântul Mir în catedrala mitropolitană, când erau aleși în țară, apoi la Constantinopol (din a doua jumătate a secolului al XVI-lea), când erau numiți direct de Poartă dintre pretendenții aflați acolo, după *un tipic* moștenit din Bizanț și *neschimbat în tot Evul mediu românesc*²¹, erau considerați protectorii Bisericii, fapt pentru care erau pomeniți în ecteniile de la slujbele Bisericii ca fiind *domnul nostru cel iubitor de Hristos și păzit de Dumnezeu, domnul Ioan...*²² De altfel, ei au fost cei mai de seamă ctitori de mănăstiri și biserici, au acordat sprijin material sau moral în toate problemele bisericești, au continuat politica imperială bizantină față de întreaga Biserică Ortodoxă din sud-estul Europei și din Orientul Apropiat, punându-se în aplicare sintagma atribuită Țărilor Române de *Byzance après Byzance*²³.

La acest clișeu se cuvine să mai adaug încă o caracteristică, referitoare, însă, la notele Umanismului adoptat de către români. Umanismul a pătruns mai întâi în Transilvania (sec. XVI), apoi în Țara Românească și Moldova (sec. XVII), iar românii l-au adoptat selectiv și critic, această cale dovedind maturitatea unei culturi, deoarece Umanismul românesc a fost conturat să răspundă la problemele majore cu care se confrunta poporul român, dar care nu erau de ordinul vreunei crize spirituale interne, ci exterioare: propagandele apusene romano-catolică și protestantă, politica expansionistă atât a Imperiului Otoman, cât și a marilor puteri creștine. Acesta este contextul în care se înscria poziția umaniștilor români din secolul al XVII-lea (cronicarii Grigore și Miron Costin, învățatul Udriște Năsturel, stolnicul Constantin Cantacuzino, domnul Dimitrie Cantemir etc.), iar Umanismul promovat de către ei a fost caracterizat drept un *umanism civic*²⁴, adresat poporului român pentru a-i actualiza valorile trecutului: romanitatea, originea latină a limbii, vechimea instituțiilor, statutul de totală independență din alte perioade și evoluția acestuia în raport cu dominația otomană, unitatea de neam a românilor din toate provinciile locuite de către ei. Toate acestea nu erau, însă, separate de identitatea confesională, pentru că se afirma mai presus de ele unitatea de credință și atașamentul față de Ortodoxie, identificată cu *legea strămoșească*²⁵. De aceea, o altă notă caracteristică a Umanismului adoptat de către români este faptul că purta din plin amprentelee viețuirii creștine specifice Ortodoxiei. Prin urmare, Umanismul românesc nu însemna o descreștinare a omului și a vieții sale, așadar, era un Umanism *creștin* care, sub influența directă a Ortodoxiei, îl proiecta pe om spre realizarea scopului ultim al vieții, *îndumnezeirea*, văzută ca o cale de depășire a condiției umane, prin Biserică

și pe baza autoritară a Sfintei Tradiții, rezervată nu doar celor aleși, ci omenirii întregi. În consecință, Umanismul românesc nu a fost consacrat unei aristocrații a literelor, ca în Apus, compusă din intelectuali care își etalau știința de carte numai în fața unui cerc mic de inițiați. Din contră, reprezentanții Umanismului românesc vor învăța greacă și latină ca să traducă în limba română *spre folosul de obște*; vor tipări cărți de învățătură creștină adresate către *toată semenția romenească*; vor învăța limbi occidentale, de vreme ce vor ajunge să fie educați la școlile Apusului, dar le vor folosi pentru cunoașterea culturii vremii și satisfacerea cerințelor diplomatice ale vremii, nesimțind nevoia să pună la îndoială preceptele și valorile învățăturii creștine ortodoxe²⁶.

Toate acestea, la care se pot adăuga și multe alte note, indică un alt fapt, și anume, că literatura bisericească specifică Bisericii Ortodoxe *nu poate să fie segmentată de aportul cultural al românilor și redusă doar la o „îndoctrinare”*, pentru că ea *fundamenta tocmai bazele culturii trăite și realizate de români, punând în circulație instrumentele de cultură, într-o vreme în care „viața duhovnicească” echivala cu „viața intelectuală”*²⁷. Datorită acestor aspecte, fenomenul cultural din Țările Române extracarpatice se va desfășura în spiritul tradițional al Ortodoxiei, ajungându-se ca aceste țări să se afirme ca mari centre de cultură ale Creștinătății răsăritene, situate chiar în zona de conflict dintre lumile Reformei și Contrareformei, pe de o parte, iar pe de altă parte, dintre Creștinătate și Islam²⁸.

2. În prima jumătate a secolului al XVII-lea, se constată o largire a preocupărilor de ordin cultural, datorată conlucrării dintre *Domnie*, care marchează domniile îndelungate, cea a lui Matei Basarab în Țara Românească (1632–1654) și a lui Vasile Lupu în Moldova, și *Biserică*, păstorită de ierarhi cu așezare duhovnicească și dragoste de carte. *Domnia* și *Biserica* elaborează programe culturale vaste, legate de învățământ, de continuarea activității scriptoriilor, de reactivarea sau de înființarea tiparului, de circulația manuscriselor și a cărților, de existența bibliotecilor etc.

Domn cu veleități imperiale, Vasile Lupu a căutat să ducă o politică de echilibru între Polonia și marile puteri vecine rivale, acordând ajutor militar celei dintâi în conflictele cu Poarta (1650–1652), în încercarea regelui Ioan Cazimir al II-lea Wasa (1648–1668) de a reînvinga planul de cruciadă al fratelui său, Vladislav al IV-lea de Wasa (1632–1648). Cruciada antiotomană (1645–1647) propusă de către Vladislav al IV-lea nu și-a atins scopul, deși Moldova, Țara Românească și Transilvania aderaseră la această Cruciadă în 1646, adică la numai doi ani după ce surveniseră împăcarea (1644) dintre Vasile Lupu și Matei Basarab, prin mijlocirea Sfântului Varlaam, mitropolitul Moldovei (1632–1653). În dorința sa de a domni și în Țara Românească, Vasile Lupu s-a aflat în conflict cu Matei Basarab, generându-se conflicte armate, încheiate toate cu înfrângerea primului. Vasile Lupu a vizat și Transilvania, dar conflictele create au dus la o campanie a forțelor transilvane și muntene împotriva sa, având ca rezultat înlocuirea lui de pe scaunul Moldovei cu logofătul său Gheorghe Ștefan (1653, 1653–1658)²⁹.

Propria politică externă nu l-a împiedicat, totuși, pe Vasile Lupu să se manifeste, pe de o parte, ca protector al creștinilor ortodocși din Răsărit³⁰, dorindu-se a fi *următor al împăraților* din Bizanț³¹, iar pe de altă parte, ocrotitor și al celor din Polonia și Ucraina³², prin diferite fapte, cum au fost daniile în bani, închinările de mănăstiri și schituri cu bunurile lor sau convocarea Sinodului de la Iași, în 1642 (15 septembrie – 27 octombrie). La acest Sinod s-au întâlnit pentru prima dată reprezentanți ai creștinilor ortodocși proveniți din trei familii etnice ale Ortodoxiei, slavă, română și greacă, care au condamnat *Mărturisirea de credință* (1629, 1633) tipărită sub semnătura patriarhului de Constantinopol Chiril Lucaris, deoarece conținea și articole cu vederi calvine, au examinat și aprobat, cu anumite îndreptări, *Mărturisirea de credință* a Sfântului Petru Movilă, mitropolitul Kievului (1633–1646/1647), pentru apărarea credinței ortodoxe în fața propagandelor duse de Reformă și Contrareformă³³. În acest context, domnul Vasile Lupu este privit de către ierarhii greci ca *un reînnoitor al tradiției imperiale bizantine*³⁴ și caracterizat de către istorici ca *orânduitor al întregii vieți ortodoxe*, prin diferite fapte, precum *făcător și răsturnător de patriarhi, convocator de sinoade și îndreptător al credinței*³⁵.

Mitropolia Moldovei, cu cele trei eparhii sufragane, Episcopia de Roman, Episcopia Rădăuților și Episcopia de Huși, a cunoscut o stare de înflorire deosebită pe vremea domnului Vasile Lupu, aflat în conlucrare cu Sfântul Varlaam. Ca mitropolit la țării, Sfântul Varlaam a obținut de la domn, în repetate rânduri (24 februarie 1649, 5 mai 1652), scutiri și drepturi pentru clerul moldovean³⁶, i-a fost de ajutor aceluiși domn în misiuni bisericești (Kiev, 1633) și în solii diplomatice (Târgoviște, 1644), iar în timpul lor au fost înmulțite ctitoriile domnești³⁷ etc. Toate acestea și multe altele s-au datorat faptului că domnul Vasile Lupu, în numele *Domniei*, și mitropolitul Varlaam, ca întâistătător al Bisericii Ortodoxe locale din Moldova, au colaborat și au știu să contureze programe cultural-social-politice și de susținere a Ortodoxiei, în cadrul cărora un instrument folosit a fost tiparul.

3. În cultura română, tiparul a pătruns încă din secolul al XVI-lea, prin inițiativa domnului Țării Românești Radu cel Mare (1496–1508) și activitatea călugărului Macarie, vlah din Muntenegru, după unii cercetători, sau sârb, conform opiniei altora, care ajunge să fie, așa cum afirmă anumiți cercetători, și mitropolit al Țării Românești (1512–1521)³⁸. Țările Române vor ajunge, astfel, să aibă, timp de multă vreme, singurele centre tipografice din sud-estul Europei, datorită autonomiei pe care o aveau față de Imperiul Otoman, în care tiparul a fost riguros interzis timp de secole, cu unele excepții³⁹, și tolerat, apoi, în comunitățile creștine din Orientul Apropiat, unde arta imprimeriei se va implanta durabil din anul 1706, tocmai cu ajutorul românilor⁴⁰.

Referindu-ne la prima jumătate a secolului al XVII-lea, activitatea tipografică este reluată în Țara Românească, după o întrerupere de câteva decenii (1582–1635), în timpul domniei lui Matei Basarab și al mitropoliților Grigorie I (1629–1636),

Teofil (1636–1648) și Ștefan I (1648–1653, 1655–1668). Mijloacele tehnice au fost cumpărate de la Kiev, prin intermediul lui Meletie Macedoneanul și cu ajutorul Sfântului Petru Movilă, iar hârtia era produsă în țară⁴¹. În centrele tipografice de la Câmpulung (1635–1650), Govora (1637–1642), Dealu (1642–1649) și Târgoviște (1649–1652) au fost tipărite 21 de cărți. Majoritatea acestora, imprimate în perioada 1635–1652, erau destinate cultului Bisericii Ortodoxe, iar cât privește limba, nouă sunt în slavonă, cinci slavo-române (având explicațiile tipiconale în română, iar textul liturgic, cu unele excepții, în slavonă) și șapte românești⁴².

În Transilvania, activitatea tipografică, începută încă din prima jumătate a secolului al XVI-lea, mai întâi la Sibiu, apoi răspândită și în alte centre (Brașov, Alba Iulia, Sas-Sebeș și Orăștie)⁴³, este continuată și în secolul al XVII-lea, fie din inițiativa susținătorilor propagandei calvine, folosindu-se de tipar ca mijloc de introducere a cărților cu un nou conținut doctrinar străin Ortodoxiei, fie din inițiativa mitropoliților ortodocși de la Alba Iulia care, din dorința de a apăra credința ortodoxă, apelau la diferite subterfugii, de vreme ce autoritatea politică și statutul religios le erau potrivnice⁴⁴. Se constată, așadar, că în prima jumătate a secolului al XVII-lea a funcționat centrul tipografic de la Alba Iulia⁴⁵, iar activitatea sa este legată de numele principilor calvini ai Transilvaniei Gabriel Bethlen (1613–1629 și Gheorghe Rákóczy I (1630–1648). Primul s-a îngrijit de reînființarea tipografiei cu litere latine (1622), iar cel de al doilea de înzestrarea tipografiei cu litere chirilice (1639–1640), pentru tipărirea de cărți românești, prin solicitarea făcută pe lângă domnul Țării Românești Matei Basarab, care va trimite la Alba Iulia pe meșterul tipograf Dobre Preotul⁴⁶. Astfel, la această tipografie, în prima perioadă de funcționare din secolul al XVII-lea⁴⁷, au fost tipărite, referindu-ne la români, șapte cărți, dintre care o *Culegere* cu texte liturgice și de învățătură (1639), fără amprenta Calvinismului, două cărți calvine (un *Catehism calvinesc* în două ediții: 1642, 1648; *Scutul Catihizmușului*, 1656), o *Evanghelie cu învățătură* (1640–1641), având influențe calvine, două cărți de folosință în cultul ortodox (*Noul Testament*, 1648; *Psaltirea*, în două ediții: 1649, 1651), precum și o culegere de acte (*Diploma sacerdotibus Valachicis datum*, 1653), privind statutul preoților, emise de cancelaria principilor Transilvaniei între anii 1595–1653⁴⁸.

În Moldova, spre deosebire de Țara Românească și Transilvania, activitatea tipografică va începe abia din secolul al XVII-lea. Cauzele acestei întârzieri sunt multiple: existența numărului mare de scriptorii în centrele cărțurărești ale Moldovei, în care numeroși copişti îndeplineau cererile de carte manuscris în limbile vremii, greacă, slavonă și română; circulația cărții tipărite și în Moldova, chiar din secolul al XVI-lea, fie prin inițiativa domnilor de a apela la centrele tipografice din Țara Românească, Transilvania și Polonia, comandând acolo cărțile necesare, fie datorită faptului că multe dintre tipăriturile din Țara Românească și Transilvania erau adresate, chiar în ediții speciale, și românilor din Moldova⁴⁹. De altfel, nu a lipsit nici încercarea de se înființa o tipografie de cărți slavonești și românești la Suceava⁵⁰ sau Cotnari⁵¹, aparținând domnului Despot Vodă (1561–1563), inițiativă rămasă fără

succes, mai ales că era însoțită de tendința introducerii de doctrine eterodoxe în Moldova⁵².

În prima jumătate a secolului al XVII-lea, domni ai Moldovei, ca Miron Barnovschi (1626–1629, 1633) și Moise Movilă (1630–1631, 1633–1634), au susținut tipărirea de cărți în Polonia, din dorința de a-și înzestra ctitoriile cu diferite cărți necesare cultului. Barnovschi a ajutat chiar la refacerea tipografiei din Liov, unde a subvenționat editarea a două cărți de cult pentru nevoile Bisericii Ortodoxe din regatul polon și din Moldova, având până și inițiativa înființării unei tipografii în Moldova⁵³.

Materializarea acestei inițiative se va petrece în timpul domniei lui Vasile Lupu (1634–1653, 1653) și al arhipăstoririi Sfântului Varlaam, mitropolitul Moldovei (1632–1653, † 1657). Acțiunea celor doi a fost determinată de multe motive, care vor fi menționate de-a lungul studiului, și se cunosc două etape. În 1637, Sfântul Varlaam⁵⁴ cere țarului Mihail I Feodorovici Romanov (1613–1645), printr-o solie a domnului Vasile Lupu condusă de Paladie Ponovitoi⁵⁵, o tipografie pentru a tipări cărți, cu scopul ca ele să fie citite de către preoți în biserică spre învățătura românilor, motivând că nu putea să-și procure singuri lucrul acesta, din moment ce toți se aflau sub mână grea a Agarenilor, adică a mahomedanilor sau a păgânilor, și nu erau liberi de haraciul lor nici preoții și nici vlădicii⁵⁶. În 1640, sosesc la Iași primele matrițe, dar nu de la Moscova, ci de la Kiev, ca urmare a mijlocirii lui Vasile Lupu, la îndemnul Sfântului Varlaam, pe lângă Sfântul Petru Movilă, mitropolitul Kievului (1633–1646/1647)⁵⁷. Același a trimis meșteri tipografi (Vasile Stavniski), în frunte cu Sofronie Pociatki, iar tipografia a fost așezată în chiliile mănăstirii Sfinții Trei Ierarhi (Trisfetitele), ctorie a domnului Vasile Lupu (1639). Materialul tipografic a fost completat în urma apelului făcut la Liov (1641), de unde au fost cumpărate matrițe pentru literele de tipar cu caracter slav și grec⁵⁸. În această tipografie domnească, a cărei activitate a încetat în 1651⁵⁹, au fost tipărite șapte titluri (patru în limba română, două în limba greacă și unul în limba slavonă)⁶⁰. Printre acestea este inclusă și Scrisoarea de mulțumire a Sinodului de la Iași către domnul Vasile Lupu, care a fost tipărită în limba greacă la Iași, în 1642, împreună cu Hotărârea Sinodului patriarhal din Constantinopol (mai 1642), prin care se anatematiza Mărturisirea de credință (1629, 1633) pusă sub numele Sfântului Chiril Lucaris, ca patriarh al Constantinopolului⁶¹.

Se constată, așadar, că în Țara Românească au fost tipărite cele mai multe cărți de slujbă în limba slavonă, ceea ce indică faptul că domnul Matei Basarab continua politica culturală a înaintașilor lui, adică cea de protector al Bisericii Ortodoxe la popoarele asuprite de otomani. De aceea, cărțile de slujbă erau destinate nu doar românilor, ci și altor neamuri înrudite cu românii după credință și având același vestit dialect slavonesc ca limbă, și cu deosebire bulgarilor, sârbilor⁶². Ele au fost răspândite în Peninsula Balcanică, dar și în zonele locuite de români, motiv pentru care se presupune că nu s-a mai simțit nevoia ca ele să fie tipărite și în Moldova sau în Transilvania, mai ales că unele cărți erau tipărite chiar în tiraje deosebite, unul

pentru Țara Românească, altul pentru Transilvania sau Moldova⁶³. În Transilvania, au fost tipărite pentru români doar cărți în limba română, atât cărți de învățătură și de catehizare, unele cu influențe calvine, altele chiar cu un conținut calvin, cât și cărți din Sfânta Scriptură, ca Noul Testament (Alba Iulia, 1648) și Psaltirea (1649, 1651). În Moldova, aproape toate cărțile tipărite sunt în limba română, cu excepția a trei titluri (două în limba greacă, unul în limba slavonă). Ele erau menite, printre altele, întăririi credinței credincioșilor români de pretutindeni în învățătura ortodoxă, dar și îndrumării preoților⁶⁴.

4. Cartea imprimată în Țările Române extracarpătice purta pecetea *Domniei* și a *Bisericii*, ca singurele garanții care spulberau orice îndoială privind conținutul lor ortodox⁶⁵. De aceea, cărțile erau destinate potolirii setei de cultură și, îndeosebi, celei de viață sfântduhovnicească, dar și apărării legii strămoșești, care se identifica, așa cum s-a precizat și mai sus, cu credința ortodoxă. De pildă, situația culturală și duhovnicească a societății românești din prima jumătate a secolului al XVII-lea o rezumă în mod caracteristic domnul Țării Românești Matei Basarab, care menționează că, în acel timp, în întreaga sa țară era *foamete și sete, nu însă de pâine și apă, ci, după prooroc, de vădită hrană și adăpare sufletească*⁶⁶. Așadar, Domnia conștientiza nu doar necesitatea de echilibrare a instabilității politico-economice și menținere a păcii, condiții, de altfel, necesare progresului cultural și de cultivare a civilizației specifice, ci și nevoia de satisfacere a *foametei spirituale* în care se aflau *sufletele creștinești* nu doar din Țara Românească, ci și din celelalte zone locuite de români, a căror vitalitate duhovnicească, *prin foamete timpurie, va slăbi*. Lipsa de hrană duhovnicească se datora *împuținării sfințelor cărți* în urma *deselor năvăliri și împresurări ale diferitelor popoare, ale necredincioșilor și chiar ale unor credincioși*⁶⁷, aluzie la propagandele apusene și tendințele expansioniste ale Marilor Puteri creștine din jurul Țărilor Românești.

Aceste cărți, mai ales cele ce erau în limba vie a poporului, *așia cum să înțeleagă toți*⁶⁸, după Sfântul Simeon Ștefan, mitropolit al Transilvaniei (1643–1656), erau tipărite nu doar pentru uzul lor în cultul Bisericii sau ca manuale de școală, ci pentru *toată semenția românească*⁶⁹, conform convingerii domnului Vasile Lupu și a Sfântului Varlaam al Moldovei, fiind adresate celor *cu noi într-o credință... cia pravoslavnică a moșilor și strămoșilor*⁷⁰ românilor, cu dorința vădită ca să nu alunece o parte a neamului românesc pe calea morții sufletești, ci să se afle toți *întru învățăturile pravoslaviei*, adică ale Ortodoxiei, *întăriți ca nește stâlpi neplecați și neclătiți*⁷¹.

Importanța tipografiei pentru viața spirituală a românilor este asumată nu doar de către reprezentanții Bisericii, ci și de către Domnie, așa cum se desprinde din cuvintele domnului Matei Basarab care, în *Predoslovie la Psaltirea slavonească* (Govora, 1637), ruga pe urmași să păstreze cu *îngrijire acest dar...*, *căci este comoară mai scumpă decât toate comorile pământești, căci aurul și argintul și pietrele sunt comori trupești, ele înfrumusețează numai vremelnic trupul, iar comoara aceasta,*

adică tipografia, *înfrumusețează sufletul omenesc*⁷². Grija Domniei era ca să facă din tipar un instrument de ajutorare a Ortodoxiei de pretutindeni, ceea ce arăta *conștiința comună a lumii ortodoxe de atunci*⁷³, din moment ce tipăriturile erau adresate și altor neamuri înrudite cu noi, în cazul respectiv, înrudite cu domnul Matei Basarab și cu supușii săi, *după credință... cu deosebire bulgarilor, sârbilor, ungrovlahilor, moldovlahilor și celorlalți*⁷⁴.

Aceeași convingere privind importanța și funcțiunea tipografiei în societatea românească o va exprima, mai târziu, și Sfântul Antim Ivireanul, ca mitropolit al Țării Românești (1708–1716), în *Testamentul* său, numit *Învățăături pentru așezământul cinstitei mănăstiri a Tuturor Sfinților, adecă Capete 32 întru carele să cuprindă toată chiverniseala mănăstirii* (24 aprilie 1713)⁷⁵. În acest *Așezământ* al ctitoriei sale⁷⁶, Sfântul Antim Ivireanul trasează și importanța folosirii tipografiei, atrăgând atenția, *însă, să nu îndrăznească tipograful să tipărească vreo carte împotriva Beséricii și a legii noastre, măcar de i-ar da pe coală cineva câte 100 de galbeni de aur*. De aceea, Sfântul Antim lăsa în același capitolul cu blestem și aceasta: *să aibă datorie tipograful să învețe meștersugul tipografiei unul după altul, pentru ca să nu piară acest meștersug din țară, nici să se părăsească lucrul cărților pentru folosul țării și pentru ajutorul casei*⁷⁷.

Această funcțiune a tiparului a fost conturată în epocă și de activitatea tipografică din timpul domnului Vasile Lupu. El era văzut în epoca sa, după cum consemnează Paul de Alep, însoțitor al patriarhului Antiohiei Macarie al III-lea Zaim în pelerinajul său după daniile în Țările Române extracarpatice și la Moscova⁷⁸, ca *unul dintre primii regi ai grecilor, ba chiar mai presus de aceștia, căci cuvântul lui avea greutate în întreaga lume, pentru multa lui facere de bine și purtarea lui frumoasă, și nu numai față de patriarhi și mitropoliți, [ci și față de] preoți și călugări, de norod și Biserici. De aceea agalele, negustorii și ceilalți turci, derviși ori târgoveți nu jurau decât pe el... Pe scurt, era vestit în toată lumea. Împărații Moscovei și boierii lor se simțeau binecuvântați când primeau carte de la el..., pentru că ei auziseră de el, de râvna lui pentru zidirea de biserici și mănăstiri și pentru a face bine tuturor*⁷⁹.

Același însoțitor al patriarhului Antiohiei, care auzise pentru prima oară sunetul clopotelor de bronz când a ajuns pe pământul Moldovei, la Galați⁸⁰, ne lasă mărturie și o altă însemnare. *În vremea lui, adică a lui Vasile Lupu, s-au făcut în Moldova, la Curtea lui, multe tipărituri, cărți bisericești, de știință și tâlcuiri în limba valahă, căci poporul lui citise mai întâi în sârbă, adică în rusă, pentru că din Țara Bulgarilor și a Cazacilor către Țara Valahiei și a Moldovei, precum și de la cazaci la Moscova, toți citeau în sârbă și așa erau [scrise] toate cărțile lor. Numai că limba poporului Moldovei și al Valahiei este vlaha, iar ei nu înțelegeau ceea ce citeau. Din această pricină [domnul] le-a înălțat lângă mănăstirea lui o școală foarte mare din piatră⁸¹ și le-a tipărit cărți în limba lor*⁸².

Cărțile tipărite în limba română la Iași, în timpul domniei lui Vasile Lupu și al arhipăstoriei Sfântului Varlaam, au contribuit la apărarea Ortodoxiei și la întărirea conștiinței de unitate națională românească⁸³, acestea fiind două dintre

caracteristicile rolului tiparului din epoca lor, alături de altele enumerate mai sus. *Mistuit de iubirea lui Dumnezeu*⁸⁴, *apărător al întregii bune-credințe, și preacreștin, și îngrijitor de toate, nu numai de cele din Domnia lui, dar și de celelalte părți ale creștinilor ortodocși sau drept-măritori*⁸⁵, domn având evlavie și râvnă aprinsă către credință, precum și vrăjmășie față de cei ce nu sunt din Biserica noastră, adică din Biserica Ortodoxă⁸⁶, dar nefiind lipsit de toleranță, Vasile Lupu va face din Moldova purtătoarea de cuvânt a Ortodoxiei, remarcându-se în timpul lui ca protectoarea creștinătății din Balcani, dar și din Orient⁸⁷.

5. Se poate constata că în *Predosloviile* cărților tipărite se cultiva conștiința unității de neam, dar cronicarii secolului al XVII-lea și boierii Țărilor Române extracarpatiche nu nutreau încă idealul unirii românilor într-un stat unitar. *Abia cărturarii din epoca luminilor fac din teoria unității etnice, dezvăluită anterior de Grigore Ureche, Miron Costin și Dimitrie Cantemir, un argument în favoarea unificării politice*⁸⁸. Cu toate acestea, deși cărturarii timpului nu împărtășeau ideea unității politice, unii domni, începând cu Ștefan cel Mare, continuând cu Mihai Viteazul și Vasile Lupu, au încercat s-o traducă în viață⁸⁹. Așadar, împăcarea lui Vasile Lupu cu Matei Basarab, prin mijlocirea directă a Sfântului Varlaam și indirectă a Sfântului Petru Movilă, după unii cercetători⁹⁰, nu se datora atât înțelegerii unității de neam, cât unor prevederi politice: primejdia venită din partea principelui Transilvaniei Gheorghe Rákoczy I (1630–1642) care, la fel ca ceilalți principii calvini, dorea calvinizarea românilor din Ardeal și exprima pretenții de influență asupra Țărilor Române extracarpatiche; precauție față de politica Porții; asigurarea unei stabilități politice benefice în zonă⁹¹.

În felul acesta, împăcarea celor doi domni a condus la schimburi de ordin cultural și duhovnicesc. *Goticul moldovenesc a trecut la sud de Milcov și de Carpați*, prin ctitorirea bisericii Stelea de către Vasile Lupu la Târgoviște (1645)⁹², iar apărarea credinței românilor în fața propagandei calvine din Transilvania devine preocupare comună a celor doi domni, care vor înlesni Sinodul de la 1645⁹³ și tipărirea *Răspunsului împotriva Catehismului calvinesc*⁹⁴ la mănăstirea Dealu din Țara Românească, în același an⁹⁵. Convocarea Sinodului *dintr-amândoaă părțile, și din Țara Românească, și din Țara Moldovei*⁹⁶, s-a făcut, după cum s-a precizat și mai sus, în urma prezenței la Târgoviște a Sfântului Varlaam, în 1644, pentru împăcarea celor doi domni, ceea ce i-a prilejuit discuții *cu cei mai de frunte și mai de-a firea..., mai vârtos* cu Udriște Năsturel⁹⁷, de la care a aflat de circulația Catehismului calvinesc printre românii din Transilvania⁹⁸.

6. Urmând rânduiei vremii, cărțile editate în tiparul domnesc de la Iași, *cu toată cheltuiala domnului*⁹⁹, purtau girul Domniei și al Bisericii. Prin ajutorul pe care îl acorda tipăririi de cărți, domnul Vasile Lupu avea convingerea că *temeliuiaște*, adică întărește, *cu învățători țara sa*, zidindu-și, în același timp, *nemuritoriu nume pre lume*¹⁰⁰. De altfel, Sfântul Varlaam aduce și prinos de laudă domnului Vasile

Lupu pentru gestul său de a patrona tipărirea cărților în limba română, dedicându-i, de pildă, *Cuvântul sau Predoslovie* sa la cartea *Șapte Taine a Besearecii* (Iași, 1644)¹⁰¹, în care *Prefață* îi pune în atenție câteva dintre funcțiile cărții: *cu adevărat lucru iaste, cât răsare soarele, zarea și lumina lui mainte loveaște în munții cei mari, turnurile și copacii cei înalți luminează, de-acii șesurile și văile. Așea, într-acela chip, Domniia Mării tale, cu aceaste șapte taine*, altfel spus, cu respectiva carte, dar și cu celelalte tipărite în limba română, *carile le-ai scos și le-ai dat în tipariul Mării tale, întâi agiunge, îndeplinind funcția de luminare a tuturor claselor sociale, întru ceata cea înaltă sufletească, întru arhieriei și în preoți, de luminează, și în diregătorii cea lumască, în domni și în boiări. De-acii și întru cei mai mici agiunge lumina și căldura, de luminează și încăldzează pre toți, îndreptându-i, ceea ce înseamnă și îndeplinirea funcției de călăuzire sau de îndrumare, cătră voia Lui cea svântă și cătră cunoștința credinței ceii direapte*¹⁰², deoarece prin dobândirea lucrărilor harice ale Sfintelor Taine proprii Bisericii Ortodoxe *ne însemnăm și ne aleagem din păgâni și dintr-alți eretici și necredincioși*¹⁰³.

Cărțile *pre limba românească* erau adresate *cătră toată semenția romenească*, după cum consemnează chiar domnul, în prima *Predoslovie* a *Cărții românești de învățătură dumenecelor preste an și la praznice împărătești și la svinți mari* (1643)¹⁰⁴, fiind dăruite *ca dar limbii românești și având mai multe funcții: întâiu de laudă lui Dumnedzău, după aceea de învățătură și de folos sufletelor pravoslavnice*¹⁰⁵. Așadar, se cuvine ca cei ce *să află pravoslavnici într-această limbă să le primească ca un odor ceresc, nu ca un lucru pementesc*, și să-i pomenească în ruga lor atât pe domn, cât și pe mitropolitul țării, alături de toți ceilalți ostenitori¹⁰⁶. Funcțiile cărților, care reprezintă tot atâtea note caracteristice privind rolul tiparului în timpul domnului Vasile Lupu, completeau anumite nevoi, arătate chiar de mitropolitul țării în a doua *Predoslovie* a aceleiași cărți: *lipsa dascălilor ș-a învățăturei, din moment ce cu nevoie iaste a înțeleage cartea în alte limbi, iar limba noastră românească... n-are carte pre limba sa*¹⁰⁷. Deși viața *acea vestită și blagoslovită* este dorită și poftită de toți oamenii, totuși, *în care lucru stă și să țină aceeaa viață unii cu totul nu-ș știu, nice vor să știe, alții, chiar dacă ar putea să și știe, cu toate acestea, ei de bună voia lor; căotând nu văd și audzind nu înțeleg, iar cea de-a treia categorie, săvai că și știu și văd și cu drag o pohtesc*, în schimb, *lucrurile ceale de treabă ce duc la aceeaa viață nu vor să le facă*¹⁰⁸.

Conform convingerii Sfântului Varlaam, exprimată în aceeași *Predoslovie*, Vasile Lupu, fiind *un Domnu creștin și blagocestiv și iubitoriu de Besearecică, se îngrijește ca un stăpân bun de folosul oilor lui Hristos, nu numai pentru ceale trupești, ce și pentru ceale sufletești*¹⁰⁹. În aceeași grijă sunt cuprinși cu precădere creștinii din Ardeal, pe care Sfântul Varlaam îi numește, în *Predoslovie* din *Cartea care se cheamă Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc* și adresată lor în mod special¹¹⁰, *credincioși pravoslavnici și adevărați fii svintei ai noastre Beseareci apostolești*¹¹¹. Prin urmare, conștientizarea apartenenței la credința pravoslavnică, adică ortodoxă, și apostolică reprezintă o altă funcție a cărții, funcție bazată pe

altele două, și anume, unitatea de neam (*iubiți creștini și cu noi de un neam român, pretutindirea tuturor celor ce se află în părțile Ardealului*), precum și unitatea de credință (*ce „sinteti cu noi într-o credință”*)¹¹². Datoria păstorului de suflete, o altă funcție a cărții, este să întărească *svânta evanghelie și poruncile și tainile Besearecei noastre*, având în vedere, încă o funcție, că toate acestea *sânt date de scriptura cea de Duhul Svânt suflată de la propovednicii lui Dumnedzeu, fericirii apostoli, și de la acei luminați de Duhul Svânt, cinstiți și svinți părinți și a toată lumea învățători, ce-au tocmit cu Duhul Svânt și-au dat la șapte săboară credincioasă și sufletească obicină a Besearecei noastre ceii apostolești*¹¹³. Credința pravoslavnicilor români, adică a ortodocșilor români, vine din *Sfânta Scriptură și din Sfânta Tradiție*, adică *după darea cea scrisă și cea nescrisă a dumnedzăieștilor apostoli*¹¹⁴, ceea ce asigură caracterul apostolic al Bisericii de care românii aparțin *din truntău și din ceput*¹¹⁵. De aceea, îndemnul mitropolitului Varlaam, în virtutea datoriei asumate și pentru a înmulți *talantul ce i-a fost dat*, subliniind, astfel, o nouă funcție a cărții și, implicit, a tiparului patronat de către Biserica și Domnia din Moldova, este ca românii din Ardeal să petreacă *întru poruncile ceale pravoslavnice a Besearecei noastre, carile din bătrâni sânt date*, astfel încât să nu fie amăgiți *de vicleșugul șearpelui, adecă a ereticilor, și să cadză și să se depărteze de acea alinată și cu pace și fericită curte, adică de Beseareca noastră cea pravoslavnică*¹¹⁶. Sunt multe pricinile care l-au determinat pe Sfântul Varlaam ca să scrie *Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc*¹¹⁷, toate având ca scop păstrarea unității de credință și de neam *a moșilor și a strămoșilor românilor*¹¹⁸.

Nutrind grija pentru omul întreg, trup și suflet, *urmând urma celor buni și înțelepți domni*, domnul Vasile Lupu a luat în socotință, după cum notează Eustratie logofătul în *Cuvântul său din Cartea românească de învățătură de la pravilele împărătești și de la alte giudeațe* (sau *Pravila lui Vasile Lupu*, 1646)¹¹⁹ către *toți ceia ce sânt creștini pravoslavnici, neputința și slăbiciunia Moldovei, împușinaria izvoarălor Svintelor Scripturi și altor învățături, nevoia ce va veni și scăderea asupra oamenilor ce vor fi lăcuitori în țara Moldovei, nedreptățile și asuprealele pe care le fac cei fără învățătură*. Pe baza acestora, domnul a ajuns la constatarea că românii *vor fi de pururea însătați și lipsiți ca și cum are fi într-un locu secetos fără de apă, dacă nu le va da toate tocmealele și giudeațele cele bune ale împăraților creștini și svinți, scoase den cărți elinești și lătinești, numite Pravilele împărătești și menite să conducă la judecata pre dreptate*¹²⁰. Însă, toate aceste *înțelepciuni și învățături* au fost date, precizează Eustratie logofătul în același *Cuvânt, tuturor rodului românesc*, ca un *izvor de viața în veaci nescădzut și nesvârșit*¹²¹. Așadar, nu întâmplător *Cazania*¹²² și *Pravilele împărătești*, cu titlurile întregi *Cartea românească de învățătură dumenecelă preste an și la praznice împărătești și la svinți mari, respectiv, Cartea românească de învățătură de la pravilele împărătești și de la alte giudeațe*, au avut un tiraj mare pentru acele timpuri, care a depășit cu mult pe cel al altor cărți tipărite în Țara Românească și Transilvania în epoca respectivă¹²³. De altfel, aceste două cărți au în componența titlului expresia *Carte*

românească de învățătură, ceea ce indică și alte funcții ale cărților tipărite, și anume, scopul didactic al acestora, cărțile menționate fiind folosite în școlile timpului, cu precădere la Colegiul din Iași¹²⁴, dar și *adâncirea unității poporului român prin limbă*¹²⁵, promovându-se, astfel, *unitatea ortodoxă, culturală și lingvistică a neamului românesc, dincolo de vremelnica lui despărțire statală*¹²⁶.

7. Climatul cultural și duhovnicesc al Moldovei, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, este inițiat și întreținut de *Domnie* și *Biserică*, pe de o parte, iar pe de altă parte, este marcat de prezența a două mari figuri, domnul Vasile Lupu și mitropolitul Varlaam. La rândul lor, atât domnul Vasile Lupu, cunoscător al mai multor limbi, iubitor de carte, prieten al culturii și al artei, cât și mitropolitul Varlaam erau înconjurați de cărturari erudiți (cronicarul Grigore Ureche, marele logofăt Todirașcu, logofătul Eustratie/Istratie Dragoș, dascălul Simion, boierul Gheorghe Ștefan, diacul domnesc Toader din Transilvania etc.). Viziunea domnului Vasile Lupu și lucrul editorial al Sfântului Varlaam privind introducerea limbii române în Stat și în Biserică duce la conturarea unei permanențe care poate să fie urmărită în evoluția ulterioară a culturii române, pentru că a fost asigurată unitatea dintre mediile culturale, între sat și oraș, între literatura scrisă și cea orală, între literatura aulică și cea populară¹²⁷, întărindu-se unitatea de credință și de neam. Circulația cărților de învățătură și de apărare a credinței ortodoxe în limba română, elaborarea unui cod civil și canonic al Moldovei, existența unor biblioteci particulare, funcționarea unor centre tipografice și a unor școli reprezintă dovezile unei efervescențe culturale și spirituale, bazată pe o stabilitate economică și conturarea unei politici externe abile, care au asigurat funcționarea unor instituții culturale și social-politice active. În aceste instituții au activat nu doar învățați români, ci și străini (profesori, meșteri artiști, tipografi și gravori)¹²⁸, ceea ce arată specificul Umanismului românesc, deschis spre asimilare și nu apărut ca soluție pentru rezolvarea vreunei crize spirituale, astfel că pentru reprezentanții acestuia *hotarele politice erau secundare și ușor de doborât* privind împlinirea *faptei de căpetenie*, și anume, *împărtășirea cu cuvântul și scrisul a cugetării aceași care unea toată suflarea românească*¹²⁹.

În acest cadru, rolul tiparului în timpul domnului Vasile Lupu este vădit de multiplele funcții ale cărții, evidențiate în cuprinsul prezentului studiu. Aceste funcții ilustrează rolul și puterea tiparului asimilate și dirijate de către *Domnie* și *Biserică*, în consecință, de către domnul Vasile Lupu și mitropolitul Varlaam, mai întâi, spre lauda lui Dumnezeu, apoi spre folosul mântuitor al *sufletelor pravoslavnice*, prin luminarea și încălzirea credincioșilor spre cunoașterea voii lui Dumnezeu și a credinței celei drepte, la care se adaugă întărirea unității de credință, de neam și de limbă a românilor, ceea ce însemna și temeluirea țării, adică întărirea ei, cu învățăturile lui Iisus Hristos; îndrumarea preoților și educarea credincioșilor, precum și conștientizarea apartenenței lor la credința apostolică și ortodoxă; întărirea învățăturilor Bisericii celei „una” și petrecerea în aceste învățăături; luarea în considerare a Revelației dumnezeiești și a organelor ei, *Sfânta Scriptură* și *Sfânta*

Tradiție; cristalizarea credinței creștine revelate față de obiceiurile populare¹³⁰; potolirea setei de cultură și de viață duhovnicească a românilor și a celor împreună cu ei creștini ortodocși; satisfacerea cerințelor privind cărțile de învățătură ale Bisericii și manualele pentru școlile vremii; grija pastorală a mitropolitului și a clerului Bisericii, precum și grija pentru supuși a domnului, care are în vedere nu doar nevoile lor trupești, ci și pe cele sufletești ale lor; promovarea tiparului de către Domnie ca un instrument de apărare a Ortodoxiei de pretutindeni și a Bisericii lui Iisus Hristos, implicit și a *legii strămoșești*, identificată cu credința ortodoxă, în fața propagandelor și ereziilor timpului.

Aceste funcții, ca note caracteristice ale activității tipografice desfășurate în epoca domnului Vasile Lupu și a Sfântului Varlaam, evidențiază multitudinea factorilor și stărilor care dau vitalitate unui popor și asigură, în același timp, nemurirea numelui în lume și a sufletului în veșnicie. În cazul celor doi, efectele faptelor lor acumulate în timp nu au privit doar nevoile interne ale Bisericii și Domniei din Moldova de a respinge, prin cartea tipărită, *atacurile ideologice* ale Reformei și Contrareformei sau de a întări unitatea de neam și de credință a românilor din cele trei Țări Românești, ci și susținerea unității creștine ortodoxe și realizarea convergenței culturale și spirituale cu popoarele ortodoxe din jur, ceea ce va conduce și la consolidarea conștiinței de neam și a unității etnice și lingvistice a respectivelor popoare, datorită beneficiilor dobândite prin circulația tipăriturilor care cuprindeau învățăturile Bisericii Ortodoxe¹³¹ etc.

De altfel, nu este de mirare că dintre toate numele creștine, boierul Lupu Coci, după cum se numea înainte de domnie¹³², și-a ales la înscăunarea ca domn al Moldovei numele de Vasile, ceea ce explica împletirea aspirațiilor sale de bun creștin cu cea de mare domn¹³³ și urmaș al împăraților bizantini de odinioară¹³⁴, portretul său fiind trecut pe frontonul Ateneului român din București, alături de personalitățile care au contribuit la conturarea factorilor privind unitatea spirituală, unirea statală și afirmarea culturală a românilor, de-a lungul propriei lor istorii.

În încheierea acestui studiu, mă asociez și eu omagiului dedicat distinsului profesor, cercetător și academician Andrei Eșanu, cinstit și respectat, pentru întreaga sa activitate, în rândurile iubitorilor de carte, de cultură și, mai ales, ai Adevărului Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu și Mântuitorul lumii.

Note:

¹ O primă formă a acestui studiu a fost expusă, împreună cu o altă cercetare [„Poziția Sfântului Varlaam, mitropolitul Moldovei, în fața inovațiilor protestante din epocă, reflectată în *Cartea sa de învățătură* (Iași, 1643)”], în cadrul Colocviul Internațional *Cărți românești de învățătură (Iași – 1643, 1646)*. 370 de ani de la oficializarea limbii române în Moldova, organizat la Iași, în perioada 9–10 noiembrie 2016. Din motive neelucidate, organizatorii acestui Colocviu nu s-au mai preocupat de strângerea lucrărilor prezentate și tipărirea lor într-un volum consacrat acestei manifestări științifice.

² Virgil Cândeă, „Identitatea spirituală a domnului de țară”, în *Transilvania* 24/3-4 (1994), p. 16; Ion I. Croitoru, „Ortodoxia – tradiția culturală și de civilizație a românilor” (în continuare: Croitoru, *Ortodoxia*), în idem, *Ortodoxia și Apusul în tradiția spirituală a românilor. Unitatea Ortodoxiei și apărarea credinței ortodoxe în fața propagandei protestante din secolul al XVII-lea*, vol. I (în continuare: Croitoru, *Ortodoxia și Apusul*, I), Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2012, p. 124.

³ M. Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei*, în idem, *Opere*, București, 1958, p. 72; I. Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei*, în idem, *Opere*, București, 1982, p. 257; Croitoru, *Ortodoxia*, pp. 124-125.

⁴ V. Cândeă, *op. cit.*, p. 16.

⁵ V. V. Muntean, „Statul și Biserica la români (sec. XIV–XX)”, în *Revista istorică* (s. n.) 7/5-6 (1996), p. 438.

⁶ Croitoru, *Ortodoxia*, p. 125. Un indiciu în acest sens ni-l dă fiul patriarhului Macarie al III-lea Zaim al Antiohiei (1647–1672), Paul de Alep (1637–1667), care făcea în însemnările lui de călătorie prin Țara Românească, Moldova și Rusia (1653–1658) câteva remarci și despre titulatura domnilor români, amintind de obiceiul domnilor Moldovei și ai Valahiei de a pune înaintea numelui lor „Ioan”, fără a da o explicație asupra acestui lucru, vezi Paul de Alep, *Jurnal de călătorie în Moldova și Valahia*, ediție și traducere adnotată de Ioana Feodorov, Editura Academiei Române, Muzeul Brăilei – Editura Istros, București & Brăila, 2014, p. 218 (în continuare: Paul de Alep, *Jurnal de călătorie*).

⁷ V. Cândeă, „Letopiseșul Țării Românești (1292–1664) în versiunea arabă a lui Macarie Zaim”, în *Studii. Revistă de istorie* 23/4 (1970), p. 676, nota 13. Cât privește sensul teocratic și teoforic al termenului Io vezi E. Vărtosu, Titulatura domnească și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova până în secolul al XVI-lea, București, 1960, p. 37-38, 79, 83-101, 228, 230; D. Ciurea, „Io din intitulăția documentelor românești (câteva noi sublinieri)”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”* IV (1967), p. 187-189.

⁸ St. Brezeanu, „Domn a toată Țara Românească. Originea și semnificația unei formule medievale de cancelarie”, în *Revista istorică* 1/2 (1990), p. 152, 162.

⁹ Vezi pe larg Croitoru, *Ortodoxia*, p. 121-152.

¹⁰ Croitoru, *Ortodoxia*, p. 125.

¹¹ D. Ciurea, „Problema originii și sensului lui Io din intitulăția și subscripția documentelor românești”, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, s. III, 26 (1943–1944), p. 98; vezi și P. S. Năsturel, O întrebuintare necunoscută a lui Io, București, 1957 [extras din *Studii și cercetări de numismatică* I (1957), p. 367-371].

¹² Varlaam Mitropolitul, *Carte românească de învățătură dumenecelor preste an și la praznice împărătești și la svinți mari*, Iași, 1643 (în continuare: Varlaam, *Carte românească*), ff. II r, III v (în Varlaam, *Opere*, ed. îngrijită de Manole Neagu, Editura Hyperion, Chișinău, 1991); *Bibliografia românească veche*, 1508–1830, vol. I, ed. de Ioan Bianu și Nerva Hodoș, București, 1903, p. 139, 140 (în continuare: BRV, I).

¹³ Varlaam, cu mila lui Dumnedzău mitropolitul Sucevei și arhiepiscopul Țării Moldovei, Predoslovie către creștinii de(n) Ardeal, vezi în idem, mitropolitul Sucevei și arhiepiscopul Țării Moldovei, Cartea care se cheamă Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc, 1645 [în continuare: Varlaam, Predoslovie către creștinii de(n) Ardeal], f. II r-v (în Varlaam, *Opere. Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc*, ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mirela Teodorescu, Editura Minerva, București, 1984); *Bibliografia românească veche*, 1508–1830, vol. IV, ed. de Ioan Bianu și Dan Simonescu, București, 1944, p. 191 (în continuare: BRV, IV).

¹⁴ V. V. Muntean, *op. cit.*, p. 437-438.

¹⁵ *Dumnezeiasca Liturghie*, Iași, 1679, în *BRV*, I, p. 224.

¹⁶ Croitoru, *Ortodoxia*, p. 122.

¹⁷ Croitoru, *Ortodoxia*, p. 123.

¹⁸ S. Reli, „*Relațiile dintre Biserică și Stat în România veacurilor trecute*”, în *Candela* 54/1-2 (1933), p. 27-28; Șt. Gr. Berechet, „*Biserica și Domnia în trecutul românesc*”, în *Biserica Ortodoxă Română* 63/9 (1945), p. 433-434.

¹⁹ Pentru câteva exemple vezi I. Dură, „*Voievozii Valahiei și Moldovei și patriarhii ortodocși ai Răsăritului în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*”, în *Glasul Bisericii* 41/9-10 (1982), p. 729-754; vezi și în limba franceză idem, „*Les voievodes de Valachie et de Moldavie et les Patriarches orthodoxes d'Orient dans la seconde moitié du XVIIe siècle*”, în *Buletinul Bibliotecii Române* 8/12 (1981), Freiburg, p. 291-338.

²⁰ Vezi Ilie Georgescu, „*Ierarhi români, soli diplomatici în veacurile XVI-XVII*”, în *Studii Teologice* 9/3-4 (1957), p. 262-276; Al. Constantinescu, C. Bucșan, „*Clerici români în misiuni diplomatice (sec. XV-XVII)*”, în *Mitropolia Banatului* 24/1-3 (1974), p. 56-64; C. Bălan, „*I. Biserica în Țara Românească și Moldova. 2. Instituția ecleziastică și clerul în viața societății românești. Ierarhi în slujba țării*”, în *Istoria Românilor*, vol. V, operă colectivă sub egida Academiei Române, Editura Enciclopedică, București, 2003 (în continuare: *Istoria Românilor*, V), p. 755-757.

²¹ Constantin Rezachevici, „*Instituțiile statului. I. Instituțiile centrale și locale în Țara Românească și Moldova*”, în *Istoria Românilor*, V, p. 544 (în continuare: Rezachevici, *Instituțiile statului*); Croitoru, *Ortodoxia*, p. 123-124; vezi, spre exemplu, Rânduiala așezării în scaun a unui domn, în Paul de Alep, *Jurnal de călătorie*, p. 267-268, 414-415.

²² Paul de Alep, *Jurnal de călătorie*, p. 203.

²³ Vezi N. Iorga, *Byzance après Byzance*, Paris, 1992; O. Iliescu, „*La naissance d'une idée politique: Byzance après Byzance*”, în *Revue Roumaine d'Histoire* 25/1-2 (1986), p. 35-44; de asemenea, vezi A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, ed. revăzută și adăugită, București, 2001; V. Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1980.

²⁴ V. Căndea, *Rățiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979, p. 21 (în continuare: Căndea, *Rățiunea dominantă*).

²⁵ Croitoru, *Ortodoxia*, p. 127, 133, nota 61.

²⁶ Croitoru, *Ortodoxia*, p. 126.

²⁷ Croitoru, *Ortodoxia*, p. 126-127; vezi și Al. Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, București, 1968, p. 121; V. Căndea, „*Les intellectuels du sud-est européen au XVIIe siècle (I)*”, în *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 8/2 (1970), pp. 187-188.

²⁸ Croitoru, *Ortodoxia*, p. 129.

²⁹ Pentru alte detalii vezi I. I. Croitoru, „*Situația politică a Țărilor Române în secolul al XVII-lea*”, în Croitoru, *Ortodoxia și Apusul*, I, p. 101-102.

³⁰ Despre legăturile lui Vasile Lupu și ajutorul acordat Patriarhiei Ecumenice de la Constantinopol, de unde va primi, ca răsplată, cinstitele moaște ale Sfintei Cuvioasei Paraschiva cea Nouă, în 1641, vezi I. I. Croitoru, „*Legături cu vechile Patriarhii din Orient*”, în Croitoru, *Ortodoxia și Apusul*, I, p. 158-160 (în continuare: Croitoru, *Legături cu vechile Patriarhii*); pentru legăturile aceluiași domn cu Patriarhia de Alexandria și implicarea lui în cearta dintre Patriarhie și călugării sinaïți vezi Croitoru, *Legături cu vechile Patriarhii*, p. 162-163; despre legăturile lui Vasile Lupu cu Patriarhia de Antiohia și promisiunea făcută patriarhului Macarie al III-lea Zaim că îi va plăti toate cheltuielile de călătorie și datoriile Patriarhiei vezi Croitoru, *Legături cu vechile Patriarhii*, p. 165-166; pentru legăturile cu Patriarhia Ierusalimului și plătitrea

datoriei acestei Patriarhii față de Poartă vezi Croitoru, *Legături cu vechile Patriarhii*, p. 167-168. Vasile Lupu a ajutat și Sfântul Munte Athos, precum și diferite alte centre monahale din Grecia continentală, la care se adaugă și intervenția lui pentru aplanarea conflictului, menționat mai sus, dintre călugării sinaïți și Patriarhia Alexandriei, vezi I. I. Croitoru, „*Legături cu centre monahale din Orient*”, în Croitoru, *Ortodoxia și Apusul, I*, p. 172-177. Pentru legăturile lui Vasile Lupu cu centrele ortodoxe ale popoarelor slave din sudul Dunării vezi idem, „*Legături cu centrele ortodoxe ale popoarelor slave din sud-estul Europei*”, în Croitoru, *Ortodoxia și Apusul, I*, p. 179-180. Referitor la legăturile respectivului domn cu Rusia vezi idem, „*Legături cu Biserica Ortodoxă din Rusia*”, în Croitoru, *Ortodoxia și Apusul, I*, p. 191-193 (în continuare: Croitoru, *Legături cu Rusia*).

³¹ Vezi N. Iorga, „*Vasile Lupu ca următor al împăraților de Răsărit în tutela patriarhiei de Constantinopol și a Bisericii ortodoxe*”, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, s. II, 36 (1913–1914), p. 207-236 (în continuare: Iorga, Vasile Lupu).

³² Vezi I. I. Croitoru, „*Legături cu centre ortodoxe din Polonia și Ucraina*”, în Croitoru, *Ortodoxia și Apusul, I*, p. 183-186. Pentru aspecte politice și diplomatice vezi Eduard Baidaus, *Politica și diplomația Moldovei în timpul domniei lui Vasile Lupu (relații politice cu Republica Nobiliară Polonă și Rusia Moscovită în anii 1634–1653)*, Editura Civitas, Chișinău, 1998. Cât privește o analiză globală a diplomației lui Vasile Lupu, vezi Ion Eremia, *Relațiile externe ale lui Vasile Lupu (1634–1653). Contribuții la istoria diplomației moldovenești în secolul al XVII-lea*, Editura Cartdidact, Chișinău, 1999 (în continuare: Eremia, Vasile Lupu).

³³ Pentru o analiză mai largă a acestui Sinod și a Mărturisirii aprobate vezi I. I. Croitoru, „*Sinodul de la 1642*”, în idem, *Ortodoxia și Apusul în tradiția spirituală a românilor. Unitatea Ortodoxiei și apărarea credinței ortodoxe în fața propagandei protestante din secolul al XVII-lea*, vol. II (în continuare: Croitoru, *Ortodoxia și Apusul, II*), Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2012, p. 560-603.

³⁴ Vezi Croitoru, *Legături cu vechile Patriarhii*, p. 158, nota 40. Vezi, de pildă, stihurile pe care Sfântul Atanasie Patellaros/Patellarios († 1654), patriarh al Constantinopolului, ca Atanasie al III-lea (1634, 1635, 1652), le-a închinat, în 1643, domnului Vasile Lupu în Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor; Texte grecești*, vol. XIII, Partea I, București, 1909, p. 437-449, în care îl numește „împărat / βασιλεύς” (ibidem, p. 447, rândul 274, col. 2), amintind de binefacerile „împărătești” ale domnului față de Patriarhiile de Constantinopol și Ierusalim, precum și de plățirea haraciului pe care Sfântul Munte Athos îl datora Porții (ibidem, p. 441-442).

³⁵ Iorga, *Vasile Lupu*, p. 207-208.

³⁶ I. I. Croitoru, „*Biserica Ortodoxă din Moldova*”, în Croitoru, *Ortodoxia și Apusul, I*, p. 213.

³⁷ În timpul domniei lui Vasile Lupu a fost înregistrată funcționarea a cel puțin 40 de mănăstiri și schituri [Indrecan Simona, *Cultura bisericească în timpul lui Vasile Lupu*, Editura ROMA, Sibiu, 2013, p. 18 (în continuare: Indrecan, *Cultura bisericească*)], la care se adaugă și existența a câtorva sute de biserici, încât misionarul romano-catolic Petru Bogdan Bakšić consemna că Moldova este plină de biserici și mănăstiri [*Călători străini despre Țările Române*, vol. V, volum îngrijit de Maria Holban (redactor responsabil), M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1973, p. 225]. Domnului Vasile Lupu îi sunt atribuite, ca ctitor, 23 de locașuri de cult în Moldova și unul în Țara Românească, la care se pot adăuga și altele în diferite părți ale lumii ortodoxe, precum și patru construcții cu caracter laic (Indrecan, *Cultura bisericească*, p. 35-36; A. Dobjanschi, V. Simion, *Arta în epoca lui Vasile Lupu*, București, 1979, p. 26, 105). Numărul de locașuri

de cult care au primit ajutor material din partea lui Vasile Lupu, fie ctitorite de el, fie de alții dinaintea lui, este de aproximativ 57. De altfel, Vasile Lupu este considerat al doilea mare ctitor de biserici al Moldovei, după Sfântul Ștefan cel Mare, fiind, așadar, înaintea domnilor Petru Rareș și Alexandru Lăpușneanu (Indrecean, *Cultura bisericească*, p. 39, 71).

³⁸ I.I. Croitoru, „*Tipografii*”, în Croitoru, *Ortodoxia și Apusul, I*, 250 (în continuare: Croitoru, *Tipografii*).

³⁹ Comunitatea ebraică primise, la sfârșitul secolului al XV-lea, permisiunea introducerii tiparului în Imperiul Otoman, dar numai pentru nevoile ei. Din inițiativa patriarhului Chiril Lucaris și cu ajutorul monahului Nicodim Metaxas, a funcționat la Constantinopol o tipografie greacă, dar pentru o scurtă perioadă de timp (1627–1628), fiind distrusă de către ieniceri (ianuarie 1628), în urma complotului iezuiților și al ambasadorului francez la Poartă (V. Căndea, „*Opera lui Constantin Brâncoveanu în Orientul Apropiat*”, în *Constantin Brâncoveanu*, București, 1989, pp. 174-175; G. Podskalsky, *Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453–1821. Ἡ Ὀρθοδοξία στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῶν δυτικῶν δογματῶν μετὰ τὴ Μεταρρύθμιση, μετάφραση πρωτοπρ. Γ. Δ. Μεταλληνού, Ἀθήνα*, 2005, pp. 100-101; Croitoru, *Tipografii*, p. 250, nota 107).

⁴⁰ În acel an a fost tipărită la Alep o Psaltire arabă, în tipografia înființată cu ajutorul domnului Constantin Brâncoveanu. De altfel, anul respectiv este considerat că marchează începutul imprimeriei arabe într-o țară arabă [V. Căndea, „*În 2008 – cinci secole de tipar românesc*”, în *Logos Arhiepiscopului Bartolomeu al Clujului la împlinirea vârstei de 80 de ani*, Cluj-Napoca, 2001, p. 307, 311; vezi și Wahid Gdoura, *Le Début de l’Imprimerie arabe à Istanbul et en Syrie. Evolution de l’Environnement culturel (1706–1787)*, Tunis, 1985].

⁴¹ Vezi Croitoru, *Tipografii*, p. 251, notele 109 și 110.

⁴² Căndea, *Răsturnarea dominantă*, p. 44; Croitoru, *Tipografii*, p. 251-252.

⁴³ Vezi Croitoru, *Tipografii*, p. 267.

⁴⁴ Croitoru, *Tipografii*, p. 267.

⁴⁵ Activitatea tipografică a acestui centru este atestată încă din secolul al XVI-lea, vezi Croitoru, *Tipografii*, p. 267, nota 251.

⁴⁶ Croitoru, *Tipografii*, p. 268.

⁴⁷ Perioadele de funcționare ale tipografiei au fost: 1622–1657, 1683–1689, 1699–1702 (Croitoru, *Tipografii*, p. 268).

⁴⁸ Vezi Croitoru, *Tipografii*, p. 268-269.

⁴⁹ Croitoru, *Tipografii*, p. 262; Scarlat Porcescu, „*Tiparnița de la Biserica Sf. Trei Ierarhi-Iași. Cea dintâi carte imprimată în Moldova (1643)*”, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei* 47/3-4 (1971), p. 205; D. Rusu, „*Tipografia, în Moldova, până la sfârșitul secolului al XVII-lea*”, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei* 52/3-4 (1976), p. 254-255 (în continuare: Rusu, *Tipografia*).

⁵⁰ Rusu, *Tipografia*, p. 255-256.

⁵¹ Elena Chiaburu, *Carte și tipar în Țara Moldovei*, ediția a doua revăzută și adăugită, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2010, p. 271 (în continuare: Chiaburu, *Carte și tipar*).

⁵² Croitoru, *Tipografii*, p. 262; T. G. Bulat, „*«Tiparnițele» moldovenesti de carte bisericească de la Mitropolitul Varlaam la Mitropolitul Veniamin Costachi (1641-1803)*”, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei* 47/5-6 (1971), p. 349.

⁵³ Chiaburu, *Carte și tipar*, p. 272; Croitoru, *Tipografii*, p. 262; Rusu, *Tipografia*, p. 257; Cornelia Papacostea-Danielopolu, Lidia Demény, *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană (Secolele XVII–XIX)*, Editura Eminescu, București, 1985, p. 78-79 (în continuare: Papacostea-Danielopolu – Demény, *Carte și tipar*).

⁵⁴ Sfântul Varlaam fusese la Moscova (1628–1629) pe vremea primei domnii (1626–1629) a lui Miron Barnovschi [Croitoru, *Legături cu Rusia*, pp. 190-191; Papacostea-Danielopolu – Demény, *Carte și tipar*, pp. 78-79; I. E. Semenova, „*Relațiile Bisericii din Moldova și Muntenia cu Biserica rusă în secolul XVII*”, traducere din limba rusă de Emir Iordache, în *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” XXXI* (1994), p. 564-565].

⁵⁵ Cunoscut cu numele de Paladie Panaghie sau Paladie Panovitoi (în documente rusești), vezi Papacostea-Danielopolu – Demény, *Carte și tipar*, p. 79.

⁵⁶ Silviu Dragomir, „*Contribuții privitoare la relațiile Bisericii românești cu Rusia în veacul XVII*”, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice* 34 (1911–1912), seria II, p. 1156. Una dintre aceste cărți era traducerea în limba română a lucrării *Sfântului Calist cu explicații la pericopele evanghelice* [ibidem, p. 1088; vezi și Dionisie Udișteanu, *Popas la 300 de ani de la moartea Mitropolitului Varlaam Moțoc*, Editura Mușatinii, Suceava, 2006, p. 33-34, 43-44 (în continuare: Udișteanu, *Popas*)]. Pentru textul Scrisorii Sfântului Varlaam către țar vezi Silviu Dragomir, *op. cit.*, p. 1154-1156. De precizat că opera menționată era atribuită greșit în epocă Sfântului Calist, vezi Croitoru, *Legături cu Rusia*, p. 191, nota 279. Cât privește anul 1637, se poate preciza că mesajul domnului Vasile Lupu către țarul Rusiei purta data de 29 decembrie 1636 (I. E. Semenova, *op. cit.*, p. 565), însă, delegația a ajuns la Moscova în anul următor.

⁵⁷ Ajutorul primit de la mitropolitul Petru Movilă îl confirmă și mitropolitul Varlaam în Cuvântul său către cetitoriu, adică în *Predoslovie a II-a la Cartea românească de învățătură dumenecelor preste an și la praznice împărătești și la svinți mari* (Iași, 1643), vezi Varlaam, *Carte românească*, f. III v.

⁵⁸ Împreună cu materialul tipografic, Frăția din Liov l-a trimis și pe Vasile Leonovici, pentru ca să-i învețe pe localnici meșteșugul turnării literelor (Chiaburu, *Carte și tipar*, p. 26-27).

⁵⁹ Vezi Croitoru, *Tipografii*, p. 263, nota 209; Papacostea-Danielopolu – Demény, *Carte și tipar*, p. 87; Adrian Pricop, „*Tiparnițe bisericești la Iași, în sec. XVI–XIX*”, în *Teologie și viață* 3 (69)/11-12 (1993), p. 45-46. Conform literaturii de specialitate, în Moldova ar fi funcționat și un alt centru tipografic, cu o tipografie mitropolitană, pe vremea aceluiași domn Vasile Lupu, la Suceava, unde a fost tipărită, în 1649, o Evanghelie în limba armeană (Croitoru, *Tipografii*, p. 263-264, nota 209; Papacostea-Danielopolu – Demény, *Carte și tipar*, p. 89; Chiaburu, *Carte și tipar*, p. 272-273).

⁶⁰ Aceste titluri sunt: 1) în limba română: *Carte românească de învățătură dumenecelor preste an și la praznice împărătești și la svinți mari* (1643); *Șapte Taine a Besearecii* (1644); *Paraclisul Născătoarei de Dumnezeu* (1645); *Carte românească de învățătură de la pravilele împărătești și de la alte giudeațe sau Pravila lui Vasile Lupu* (1646); 2) în limba greacă: *Bucoavnă grecească sau Abecedar grecesc* (Ἑλληνικὸν Ἀλφαβητάριον, 1651); 3) în limba slavonă: *Catihisis sau Catehism slavon* (1642). Nu includ în cărțile tipărite la Iași *Cartea care se cheamă Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc*, deoarece a fost imprimată, conform celor mai multe păreri, la mănăstirea Dealu de lângă Târgoviște, în 1645, vezi I. I. Croitoru, „*Sinodul de la 1645*”, în Croitoru, *Ortodoxia și Apusul, II*, p. 609 (în continuare: Croitoru, *Sinodul de la 1645*); Chiaburu, *Carte și tipar*, p. 322. Până la ivirea unor noi cercetări, există păreri care pun la îndoială tipărirea Catehismului slavon la Iași, în 1642 [Mircea Păcurariu, „*Mitropolitul Varlaam al Moldovei*”, în *Studii de istorie a Bisericii Ortodoxe Române, II*, Editura Academiei Române, București, 2009, p. 28-29 (în continuare: Păcurariu, *Mitropolitul Varlaam*)].

⁶¹ Croitoru, *Tipografii*, p. 263.

⁶² *Psaltire slavonească*, Govora, 1637, în BRV, I, p. 105.

⁶³ Mircea Tomescu, *Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918*, București, 1968, p. 68.

⁶⁴ Croitoru, *Tipografii*, p. 271; Papacostea-Danielopolu – Demény, *Carte și tipar*, p. 89. În Țara Românească și Moldova, referindu-ne la prima jumătate a secolului al XVII-lea, tipărirea de carte în limba română se desfășoară independent de orice inițiativă străină de cultura creștină ortodoxă, pe când în Transilvania cărțile românești au fost impuse, într-o primă fază, de propaganda calvină, pentru ca mai apoi inițiativa românească ortodoxă să le transforme, alături de alte scopuri, într-un mijloc de întărire al limbii române literare [Dumitru Radu, „Cartea bisericească, factor de promovare a unității spirituale, lingvistice și culturale-naționale a poporului român”, în *Biserica Ortodoxă Română* 97/1-2 (1979), p. 129].

⁶⁵ Croitoru, *Ortodoxia*, p. 134.

⁶⁶ Predoslovie la *Molitvenicul slavonesc*, Câmpulung, 1635, vezi BRV, IV, p. 184.

⁶⁷ Predoslovie la *Molitvenicul slavonesc...*, vezi BRV, IV, p. 184-185.

⁶⁸ *Noul Testament*, Bălgrad, 1648, în BRV, I, p. 170.

⁶⁹ Varlaam, *Carte românească*, f. II r; BRV, I, p. 139.

⁷⁰ Varlaam, *Predoslovie către creștinii de(n) Ardeal*, ff. I r, V r; BRV, IV, pp. 191, 193.

⁷¹ Varlaam, *Predoslovie către creștinii de(n) Ardeal*, f. III v; BRV, IV, p. 193.

⁷² BRV, I, p. 105; Croitoru, *Tipografii*, p. 252.

⁷³ Croitoru, *Tipografii*, p. 252, nota 114.

⁷⁴ Predoslovie la *Psaltirea slavonească*, Govora, 1637, vezi BRV, I, p. 105.

⁷⁵ Acest Așezământ a fost completat la 15 martie 1716, după ce fusese recapitulat și confirmat prin Hrisovul arhieresc din 20 iulie 1715 [Mihail Stanciu, „Sfântul Ierarh Martir Antim Ivireanul, Mitropolitul Țării Românești (1708–1716). Viața și activitatea sa pastoral-misionară”, în *Sfântul Antim Ivireanul, Didahii*, ediție îngrijită de Arhimandrit Mihail Stanciu și Profesor Doctor Gabriel Ștrempele, Editura Basilica, București, 2016, p. 30].

⁷⁶ Ridicarea bisericii, pe locul unei alteia mai vechi din lemn, cu hramul Sfântul Nicolae, a început la 24 aprilie 1713, dată la care Sfântul Antim a început să scrie cele 32 de capete sau capitole ale Așezământului, iar sfințirea noii biserici, închinată Tuturor Sfinților, și a ansamblului mănăstiresc a avut loc în 1715 (Sofian Boghiu, *Sfântul Antim Ivireanul și Mănăstirea Tuturor Sfinților*; București, 2005, p. 125, 128; Mihail Stanciu, *op. cit.*, p. 29).

⁷⁷ Antim Ivireanul, *Așezământul Mănăstirii Antim*, în idem, *Opere*, Editura Minerva, București, 1972, p. 335-336.

⁷⁸ Pentru alte date vezi mai sus nota 6.

⁷⁹ Paul de Alep, *Jurnal de călătorie*, p. 184.

⁸⁰ În biserica Sfântul Dumitru, exclamând: de nu ne-ar lipsi Dumnezeu de dulceața graiului lor (Paul de Alep, *Jurnal de călătorie*, p. 162).

⁸¹ Este vorba despre Colegiul de la Iași, înființat în 1640, devenit apoi Academie domnească (1707), vezi Andrei Eșanu, „Academia slavo-greco-latină din Iași”, în idem, *Cultural universe in Moldova (XV–XIX). Studies / Univers cultural în Moldova (sec. XV–XIX). Studii*, Chișinău, 2013, p. 162-169; I. I. Croitoru, „Școli”, în Croitoru, *Ortodoxia și Apusul*, I, p. 291-293; Mihail I. Avădani, „Așezământul școlar de la Trei Ierarhi din Iași – prima instituție cu elemente de învățământ superior din Moldova”, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei* 47/5-6 (1971), p. 361-374; 48/9-12 (1972), p. 775-778; 50/5-6 (1974), p. 353-367; Indrecan, *Cultura bisericească*, p. 49-52.

⁸² Paul de Alep, *Jurnal de călătorie*, p. 184-185.

⁸³ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, Editura Trinitas, Iași, 2006, p. 19.

⁸⁴ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor, Documente grecești*, vol. XIV, Partea I (1320–1716), București, 1915, p. 139 [Documentul 240 (CCXL)].

⁸⁵ *Ibidem*, p. 143 [Documentul 241 (CCXLI)].

⁸⁶ Paul de Alep, *Jurnal de călătorie*, p. 173.

⁸⁷ N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, București, 1980, p. 152.

⁸⁸ V. Georgescu, *Ideile politice și iluminismul în Principatele române, 1750–1831*, București, 1972, p. 161.

⁸⁹ Eremia, *Vasile Lupu*, p. 157. Vasile Lupu a avut în vedere realizarea unei uniuni dinastice, adică unirea celor trei Țări Române sub conducerea unei singure familii domnitoare, ceea ce explică, într-un fel, dorința lui de a-și instala fiul Ioan ca domn la Târgoviște, reprezentând una dintre formele feudale ale înfăptuirii unității politice a poporului român (Indreacă, *Cultura bisericească*, p. 69-70, 72).

⁹⁰ Vezi Eremia, *Vasile Lupu*, p. 155.

⁹¹ Eremia, *Vasile Lupu*, p. 157.

⁹² V. Drăguț, *Arta gotică în România*, București, 1979, p. 342. În același timp, domnul Matei Basarab a ctitorit și el o biserică la Soveja, în Moldova, care nu se mai păstrează [Adrian Ignat, „Relațiile dintre Țara Românească și Moldova în timpul mitropolitului Varlaam”, în *Răspuns împotriva Catehismului calvinesc – operă misionară și apologetică a Ortodoxiei românești în veacul al XVII-lea – 370 de ani de la tipărirea lui la Târgoviște*, Editura Arhiepiscopiei Târgoviștei, Târgoviște, 2015 (în continuare: *Răspuns împotriva Catehismului calvinesc – operă misionară*), p. 269].

⁹³ După unii cercetători (I. Ionescu, *Mircea Păcurariu*), acest Sinod a avut loc la Iași, în luna februarie a anului 1645, când se afla la Iași atât mitropolitul Kievului Petru Movilă, cât și mitropolitul Țării Românești Teofil, pentru cununia fiicei lui Vasile Lupu, Maria, cu principele lituan, dar de lege calvină, Ianusz Radziwiłł. Acestora s-a alăturat și mitropolitul Transilvaniei Ilie Iorest, care se afla retras la mănăstirea Putna, iar unul dintre motivele înlăturării lui din scaunul mitropolitan de la Alba Iulia a fost opoziția lui la tipărirea Catehismului calvinesc (Prisaca, 1642) și răspândirea acestei cărți printre românii transilvăneni. Pentru alte detalii vezi Păcurariu, *Mitropolitul Varlaam*, p. 41-42; Croitoru, *Sinodul de la 1645*, p. 607-608. În literatura de specialitate se întâlnește și ipoteza că Sinodul de la 1645 a fost ținut la mănăstirea Secu (Udișteanu, *Popas*, p. 46, nota 100) sau la Suceava [Vasile Miron, „*Răspuns împotriva Catehismului calvinesc, o pavază a Ortodoxiei românești în lupta contra protestantismului*”, în *Biserica Ortodoxă Română* 70/7-9 (2002), p. 457].

⁹⁴ Pentru textul acestei cărți vezi Varlaam, *Opere. Răspuns împotriva Catihismusului calvinesc*, ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mirela Teodorescu, București, 1984; reprodus în *idem, Opere*, I, Chișinău, 1991, p. 433-525; *Răspuns împotriva Catehismului calvinesc – operă misionară*, p. 307-346.

⁹⁵ Locului tipăririi acestui Răspuns rămâne o problemă deschisă în cultura românească. Deși cercetători de prestigiu (Dan Simonescu, Liviu Onu, Mirela Teodorescu) susțin tipărirea la mănăstirea Dealu, lângă Târgoviște, alții, de același calibru intelectual (Dionisie Udișteanu, Mircea Păcurariu), sunt de părere că s-a tipărit la Iași, sub directă supraveghere a mitropolitului Varlaam și a lui Sofronie Pociațki, conducătorul tipografiei domnești, vezi M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 42; Udișteanu, *Popas*, p. 45.

⁹⁶ Varlaam, *Predosolovie către creștinii de(n) Ardeal*, f. II v; BRV, IV, p. 192.

⁹⁷ Varlaam, *Predosolovie către creștinii de(n) Ardeal*, f. II r-v; BRV, IV, p. 192.

⁹⁸ Pentru prezentarea Răspunsului vezi Ioan Lupaș, „*Mitropolitul Varlaam al Moldovei 1632–1653*”, în *idem, Studii, conferințe și comunicări istorice*, II, Cluj, 1940, p. 276-280;

Nicolae Chițescu, „*Trei sute de ani de la Răspunsul la Catehismul calvinesc a lui Varlaam al Moldovei*”, în *Biserica Ortodoxă Română* 63/11-12 (1945), p. 618-638; Teodor Bodogae, „*Mitropolitul Varlaam ca teolog*”, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei* 33/10-12 (1957), p. 783-790; Vasile Miron, *op. cit.*, p. 454-465; Croitoru, *Sinodul de la 1645*, pp. 604-654; Ion Marian Croitoru (I. I. Croitoru), „*Sinodul de la 1645*”, în *Răspuns împotriva Catehismului calvinesc – operă misionară*, p. 177-259.

⁹⁹ Varlaam, *Carte românească*, f. I r; BRV, I, p. 137. De pildă, referitor la menționarea aceleași fapte de mecenat a domnului Vasile Lupu pentru Șapte Taine a Besearecii vezi BRV, I, p. 147, iar pentru *Cartea românească de învățătură de la pravilele împărătești și de la alte giudeațe* vezi BRV, I, p. 156. Despre faptul că Vasile Lupu a finanțat toate cărțile tipărite la Iași vezi și Papacostea-Danielopolu – Demény, *Carte și tipar*, p. 87.

¹⁰⁰ Varlaam, *Carte românească*, f. I v; BRV, I, p. 139.

¹⁰¹ Deși prelucrarea conținutului cărți este atribuită cel mai frecvent lui Eustratie logofătul, în literatura de specialitate, totuși, nu trebuie exclusă ipoteza conlucrării lui cu Sfântul Varlaam. Pentru mai multe detalii vezi Iulia Mazilu, „*Studiu filologic*”, în idem (editor), *Șapte taine a besearecii*, Iași, 1644, ediție critică, notă asupra ediției și studiu filologico-lingvistic de ..., cuvânt înainte de Eugen Munteanu, Iași, 2012 (în continuare: *Șapte taine a besearecii*, Iași, 1644, ediție critică), p. 16-19.

¹⁰² Varlaam, *arhiepiscop și mitropolit al Suceavei, Cu mila lui Dumnedzău, Ioan Vasilie Voievoda, domnul Țării Moldovei*, în *Șapte Taine a Besearecii*, Iași, 1644, p. IV-V (în *Șapte taine a besearecii*, Iași, 1644, ediție critică, p. 175-176); BRV, I, p. 149.

¹⁰³ *Șapte Taine a Besearecii*, Iași, 1644, p. 5; *Șapte taine a besearecii*, Iași, 1644, ediție critică, p. 177.

¹⁰⁴ Vasilie Voievod, *Cuvânt împreună cătră toată semenția romenească*, în Varlaam, *Carte românească*, f. II r; BRV, I, p. 139 (în continuare: Vasilie Voievod, *Cuvânt împreună*). Acest Cuvânt este atribuit domnului Vasilie Voievod chiar de către mitropolitul Varlaam în *Cuvântul său cătră cetitoriu*, vezi Varlaam, *Carte românească*, f. III v (în continuare: Varlaam, *Cuvânt cătră cetitoriu*); BRV, I, p. 140. Eustratie logofătul se adresează și el către toți ceia ce sânt creștini pravoslavnici, vorbitori de limbă română, astfel încât oricine va citi să înțeleagă, în *Predoslovie lui la Pravilele împărătești sau Cartea românească de învățătură de la pravilele împărătești și de la alte giudeațe* [idem, *Toți ceia ce sânt creștini pravoslavnici, cine va ceti ca să înțeleagă*, în *Carte românească de învățătură 1646*, ediție critică, București, 1961, p. 37 (în continuare: Eustratie, *Toți ceia ce sânt creștini*) ; BRV, I, p. 156)].

¹⁰⁵ Vasilie Voievod, *Cuvânt împreună*, f. II r; BRV, I, p. 139.

¹⁰⁶ Vasilie Voievod, *Cuvânt împreună*, f. II r; BRV, I, p. 139.

¹⁰⁷ Varlaam, *Cuvânt cătră cetitoriu*, ff. III r-v; BRV, I, p. 139-140.

¹⁰⁸ Varlaam, *Cuvânt cătră cetitoriu*, f. III r; BRV, I, p. 139-140.

¹⁰⁹ Varlaam, *Cuvânt cătră cetitoriu*, f. III v; BRV, I, p. 140.

¹¹⁰ Varlaam, *Predoslovie cătră creștinii de(n) Ardeal*, f. I r; BRV, IV, p. 191.

¹¹¹ Varlaam, *Predoslovie cătră creștinii de(n) Ardeal*, f. I r; BRV, IV, p. 191.

¹¹² Varlaam, *Predoslovie cătră creștinii de Ardeal*, f. I r; BRV, IV, p. 191. Sfântul Varlaam argumentează folosul unității de un neam și de o credință prin exemplul lui Moise, care a dorit această unitate decît să aibă altă cinste și mărire [Varlaam, *Predoslovie cătră creștinii de(n) Ardeal*, f. IV v; BRV, IV, p. 193].

¹¹³ Varlaam, *Predoslovie cătră creștinii de(n) Ardeal*, f. I v; BRV, IV, p. 191.

¹¹⁴ Varlaam, *Predoslovie cătră creștinii de(n) Ardeal*, f. III v; BRV, IV, p. 192.

¹¹⁵ Varlaam, *Predoslovie cătră creștinii de(n) Ardeal*, ff. I v - II r; BRV, IV, p. 191.

¹¹⁶ Varlaam, *Predosolovie către creștinii de(n) Ardeal*, ff. I v - II r; BRV, IV, p. 191.

¹¹⁷ Dintre aceste, două sunt subliniate direct de către Sfântul Varlaam: una: pentru să puteți sta împotriva când va fi vreme de nevoie; alta: pentru ca să vă aflați întru învățăturile pravoslaviei întăriți ca nește stâlpi neplecați și neclătiți [Varlaam, *Predosolovie către creștinii de(n) Ardeal*, f. III v; BRV, IV, pp. 192-193]. Acestora se pot adăuga și multe altele, pe care Sfântul Varlaam le-a presărat în Cuvântul său către creștinii de Ardeal, precum: dorința de a fi arătate strâmbătura și tâlcul cel rău al ereticilor, care tâlcuiesc rău și strâmbadză Scriptura Svântă... pre voia și pre volnicia lor cum vor; încurajarea pentru faptul că nici unul de voi cărțile ceale ereticești și dascăliia și învățătura lor în număr nu le socotiți etc. [Varlaam, *Predosolovie către creștinii de(n) Ardeal*, ff. III r; BRV, IV, p. 192].

¹¹⁸ Varlaam, *Predosolovie către creștinii de(n) Ardeal*, f. V r; BRV, IV, p. 193.

¹¹⁹ Pentru ediția critică vezi *Carte românească de învățătură 1646*, București, 1961; o primă referință la această lucrare este mai sus, la nota 104.

¹²⁰ Eustratie, *Toți ceai ce sânt creștini*, p. 37-38; BRV, I, p. 157.

¹²¹ Eustratie, *Toți ceai ce sânt creștini*, p. 38; BRV, I, p. 157-158.

¹²² În literatura de specialitate a fost consacrată și formularea *Cazania lui Varlaam*, deși termenul *Cazania* duce mai degrabă la pluralul slavonescului Kazanije, Kazanija, și s-ar traduce Cazaniile.

¹²³ Papacostea-Danielopolu – Demény, *Carte și tipar*, p. 89.

¹²⁴ Se afirmă că limbile de predare la acest Colegiu au fost slavonă, latină, greacă și română, vezi Andrei Eșanu, *op. cit.*, p. 166.

¹²⁵ Scarlat Porcescu, *op. cit.*, p. 205.

¹²⁶ Dumitru Radu, *op. cit.*, p. 130; vezi și V. Căndea, „Popor, cultură, aspirații seculare”, în *Magazin istoric* 2/10 (1968), p. 2-3.

¹²⁷ Florian Dudaș, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Editura de Vest, Timișoara, 2005, p. 9.

¹²⁸ Vezi *ibidem*, p. 10-11.

¹²⁹ V. Căndea, *op. cit.*, p. 3.

¹³⁰ Despre tradițiile populare pe care le aveau românii în timpul lui Vasile Lupu vezi Nelu Zugravu, «Mărturii despre „Creștinismul popular” în Moldova lui Vasile Lupu», în *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” XXXI* (1994), p. 25-34.

¹³¹ Chiaburu, *Carte și tipar*, p. 357-358.

¹³² Indrecan, *Cultura bisericească*, p. 66.

¹³³ În acest sens, Paul de Alep consemna, despre Vasile Lupu, că își alesese numele de Vasile, dintre cei prăznuiți [ca Sf. Trei Ierarhi], și nu Grigorie sau [Ioan] Gură-de-Aur, fiindcă acesta era numele „celui Mare”. La fel sunt [botezați] mii de oameni în Țara Moldovei și a Valahiei (Paul de Alep, *Jurnal de călătorie*, p. 173).

¹³⁴ N. Iorga vine cu completarea că Lupu nu vrea să domnească sub numele său de boier și sfătuit de Cantacuzini, el caută în istoria Bizanțului numele unui mare orânduitor, așezător de țară, dător de legi: al lui Vasile I-iu, și-l împrumută, adică al lui Vasile I Macedoneanul [Iorga, *Vasile Lupu*, p. 211-212; vezi și Indrecan, *Cultura bisericească*, p. 67; C. Rezachevici, „Vasile Lupu – o domnie frământată de țeluri înalte”, în *Istoria Românilor*, V, p. 138 (în continuare: Rezachevici, Vasile Lupu)]. După Dumitru Năstase, motivul alegerii de către Lupu Coci a numelui de Vasile, pe care îl va purta de la înscăunarea sa, constă în relația dintre numele de Vasile și termenul de „vasiléfs (βασιλεύς), adică împărat, cu alte cuvinte, numele „Vasile” reprezintă mai degrabă o criptogramă imperială care provine din termenul menționat. Prin urmare, în titulaturile lui Vasile Lupu și ale fiului

său Ștefăniță, „Vasile” devine un fel de nume-titlu, semnificând, dacă nu împărat, oricum împărătesc [idem, „*Coroana împărătească a lui Vasile Lupu*”, în *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”* XXXI (1994), p. 48]. Așadar, deși nu se poate preciza cu exactitate când anume marele vornic Lupu Coci, fiul agăi Nicolae Coci, și-a luat numele de Vasile, nu este exclus ca acest lucru să se fi petrecut în a doua jumătate a lunii decembrie 1633, când el a primit, probabil, domnia Moldovei chiar la Constantinopol. După o ședere de câteva luni în capitala Imperiului Otoman, între sfârșitul anului 1633 și începutul celui următor, el a plecat la Iași, unde ar fi ajuns, iarăși probabil, la 17 aprilie 1634 [Ștefan S. Gorovei, „*Când a primit Lupu vornicul domnia Moldovei?*”, în *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”* XXXI (1994), p. 7-8] sau înainte de 26 aprilie 1634, primind ungerea și încoronarea la 27 aprilie 1643 [Rezachevici, *Vasile Lupu*, p. 138 (a se vedea mai ales nota 1, unde Rezachevici face o corectare a interpretării textului analizat de către Gorovei, în studiul citat mai sus)]. În acest context, poate să fie îndreptățită părerea conform căreia Lupu Coci și-a luat numele de Vasile la Constantinopol, în momentul în care a primit domnia de la Poartă, în a doua jumătate a lui decembrie 1633 (Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 7-8; Rezachevici, *Vasile Lupu*, p. 137; Rezachevici, *Instituțiile statului*, p. 517), eveniment care trebuie să fi fost însoțit și de ungerea lui ca domn chiar din partea patriarhului Chiril Lucaris (octombrie 1612, 4 noiembrie 1620 – 12 aprilie 1623, 22 septembrie 1623 – 4 octombrie 1633, 11 octombrie 1633 – 25 februarie 1634, aprilie 1634 – martie 1635, martie 1637 – 20 iunie 1638), după un tipic specific alegerilor de domni nu în țară, ci la Constantinopol, și desfășurat în nu mai puțin de 18 etape. În cadrul acestor etape este cuprinsă și prezența domnului în biserica cea mare a Patriarhiei Ecumenice din Fanar, unde patriarhul rostea asupra domnului, aflat în Sfântul Altar, rugăciunile care se citeau odinioară la încoronarea Împăraților și îl ungea cu sfântul mir (Dimitrie Cantemir, Principele Moldovei, *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*, vol. II, studiu introductiv, notă asupra ediției și note de Valentina și Andrei Eșanu, traducere din limba latină și indici de Dan Slușanschi, Institutul Cultural Român, București, 2007, p. 215; Croitoru, *Ortodoxia*, pp. 123-124; despre cele 18 etape vezi Rezachevici, *Instituțiile statului*, p. 550-552). Când noul domn ajungea în capitala țării, el avea parte, după mărturia lui Dimitrie Cantemir, de aceleași ceremonii bisericești, păstrate din vechime, care se desfășurau în catedrala Mitropoliei (idem, *op. cit.*, p. 221), primind ungerea și încoronarea din partea mitropolitului țării (Rezachevici, *Instituțiile statului*, p. 551-552), ceea ce reprezenta o confirmare a numirii și a ungerii ca domn pe care le primise la Constantinopol. Sunt de părere că tocmai evenimentele primirii domniei și ungerii la Constantinopol trebuie să fi avut o mare influență asupra lui Vasile Lupu, care se considera un fel de urmaș al împăraților bizantini și protector al Ortodoxiei de pretutindeni, urmând, în fapt, politica ultimilor împărați Paleologi din veacul al XV-lea, venirea sa la domnie și întreaga politică externă bazându-se aproape exclusiv pe sprijinul Porții otomane (Rezachevici, *Vasile Lupu*, p. 138). De altfel, aceleași evenimente explică și laudele adresate lui Vasile Lupu din partea ierarhilor greci din Imperiul Otoman, care l-au numit, într-o scrisoare solemnă din 1648, domn preabinecredincios, ca unul ce ține locul și chipul împăraților preadrepământitori și sfinți / ὡς αὐθεντίας εὐσεβεστάτος, ὡς τόπον καὶ τύπον ἐπέχων τῶν ὀρθοδοξωτάτων καὶ ἁγίων βασιλέων [Dumitru Năstase, „*Coroana împărătească a lui Vasile Lupu*”, în *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”* XXXI (1994), p. 46].

О ВРЕМЕНИ, МЕСТЕ И ОБСТОЯТЕЛЬСТВАХ СОЗДАНИЯ ДНЕВНИКА ПАТРИКА ГОРДОНА

Михаил Р. РЫЖЕНКОВ, кандидат исторических наук,
*директор Российского государственного
архива древних актов, Москва, Россия*

Abstract. The Diary of Scot Patrick Gordon of Auchleuchries (1635–1699), who became Russian general and principal advisor to Tsar Peter the Great, is a unique chronicle of XVII century European and Russian history. This article marks the completion of the first scholarly edition of this outstanding source both in the original and Russian translation. The author point out the significance of Gordon's personality and offer a description of his famous manuscript journal.

Keywords: General Patrick Gordon of Auchleuchris, Patrick Gordon's Diary, 17th-century history, military history, study and publication of sources, archaeography.

Шотландский дворянин, представитель младшей ветви старинного рода, Патрик Леопольд Гордон оф Охлухрис (1635–1699) покинул родину 15-летним юношей. После нескольких лет скитаний по Центральной Европе он принял участие в польско-шведской войне 1655–1660 гг. в качестве наемного рейтара, причем по два раза в шведской и польской армиях поочередно. В 1661 г. он был принят как иноземный офицер на русскую службу и оставался в России до самой своей смерти. Он принимал непосредственное участие во всех сколько-нибудь важных военных событиях в русской истории последней трети XVII в., став в итоге полным генералом и ближайшим военным советником царя Петра I.

После Патрика Гордона остался его Дневник, который он вел на английском языке (с включением шотландских элементов), и который дошел до нашего времени в шести рукописных переплетенных томах. Кажется невероятным, но столь важный источник, где нашли отражение исторические события за полвека не был до недавнего времени введен в научный оборот. Только благодаря самоотверженному 20-летнему труду выдающегося историка Шотландии и русско-шотландских связей Д. Г. Федосова (Институт всеобщей истории РАН, Москва) стало возможным осуществить издание Дневника как на языке оригинала, так и в полном научном переводе на русский язык. Последний 6-й том Дневника в русском переводе, с приложением писем Гордона к царю Петру Алексеевичу, вышел в свет в январе 2018 г. Вместе с тем, остается загадкой наличие лакун в последовательном повествовании автора Дневника: отсутствуют записи за 1668–1676 и за 1679–1683 гг. Попытке объяснить наличие этих лакун посвящена данная статья.

Описание внешнего вида письменного источника с целью определения времени, места и обстоятельств происхождения, то, что обычно называют внешней критикой источника, является необходимым элементом источниковедческого анализа, сопровождающего введение документального памятника в научный оборот. Критика источника позволяет, прежде всего, определить степень его достоверности.

При издании каждого тома Дневника Патрика Гордона, будь то на языке оригинала¹ или в переводе на русский язык², составители сопровождали публикацию описанием внешнего вида конкретной рукописи со всеми присущими ей особенностями. Теперь, когда издание этого документального памятника в полном объеме подошло к своему завершению, можно попытаться обобщить эти наблюдения.

Все шесть дошедших до нас частей рукописи³ написаны на бумаге форматом в четверть листа (in 4) сложенных в виде тетрадей и переплетенных в тома, объем которых колеблется от 121 (т.3) до 565 (т.5) листов. Текст размещается, как правило, по обеим сторонам листа, причем наличие полей позволяет утверждать, что текст изначально писался на листах именно такого формата. Анализ почерка в сравнении с другими автографами Патрика Гордона (письмами) не оставляет сомнений в том, что, за исключением самых незначительных фрагментов, весь дневник написан авторской рукой. В первых двух томах имеется авторская же пагинация, наряду с позднейшей архивной нумерацией листов. Очевидно, автор делал нумерацию страниц рукописи перед отдачей ее в переплет, и то, что это относится только к первым двум томам, может иметь значение для характеристики памятника в целом. Дошедшие до нас переплеты томов Дневника, в большей или меньшей сохранности, являются образцами русской переплетной работы конца XVII века, т.е. можно утверждать, что они сделаны при жизни автора и, скорее всего, по его заказу. Таковы черты характерные для всех составных частей памятника. Теперь нужно сказать об их особенностях.

Текст первого тома Дневника, охватывающий период 1635–1659 гг., т.е. от первых лет жизни автора, не производит впечатления поденных записей. К тому же он открывается авторским предисловием, где не говорится о намерении записывать ежедневные события, а о создании истории своей жизни «в виде журнала, не допуская никаких рассуждений, не порицая и не хваля никакие события моей жизни...». Также автор сообщает о намерении описать «общественные события», свидетелем которых он был, переплетая их с событиями собственной жизни, сетуя при том на недостаток документов и сведений.

Этого уже достаточно, чтобы понять: перед нами не столько дневник, сколько мемуары. Дальнейшие наблюдения только подтверждают такое заключение. Чередование фрагментов текста, написанных разными перьями и чернилами разных оттенков, показывает, что объем единовременных записей

составляет от нескольких десятков до сотни страниц, что более свойственно автору мемуаров, но не ежедневника. Изучение филиграней бумаги, на которой написан первый том (конкретные данные приведены в сопроводительной статье к публикации), показывает, что это, в основном, голландская бумага, изготовленная не ранее 1670-х гг. В это время такая бумага в больших количествах завозилась через Архангельск и была широко распространена на всей территории Русского государства. Таким образом, мы можем заключить, что автор описывает события, произошедшие двадцатью годами ранее.

Вместе с тем, есть основания полагать, что, несмотря на сетования мемуариста, он все же располагал какими-то документами, включая собственные записи. Во-первых, поражает точность датировок событий, причем иногда приводится не только число, но и день недели, что обычно человеческая память сохранить не в состоянии (если речь не идет о Страстной неделе или великих праздниках). Во-вторых, есть и более конкретное указание: описывая военный совет польского высшего командования 29 июля 1656 г., свидетелем которого Патрик Гордон был, находясь в то время на польской службе, он пишет: «я слышал всё и записал в тот же день». (т.1, л.68об.)

Если на время написания первого тома Дневника указывают водяные знаки бумаги, на которой он написан, то указание на место его происхождения содержится в переплете книги. Переплет первого тома Дневника носит совершенно индивидуальный характер и не имеет аналогов в описаниях коллекций русских старопечатных и рукописных книг. Он цельнокожаный по картонным крышкам; кожа гладкая, темная; имеются ременные завязки, по две на верхней и нижней крышках. На верхней крышке в ромбовидном среднике вытиснена (со следами позолоты) фигура сидящего отрока Христа – так называемый образ Спаса Эммануила. Безбородый юноша с нимбом сидит, скрестив ноги и преклонив голову на левую руку, а правой прижимает к груди сферу, увенчанную крестом. В верхней части средника вытиснены слова «АЗ УСНУХ», причем буква «З» изображена в виде греческой сигмы. Эти слова – начало 6-го стиха 3-го псалма: «Аз уснух и спях, востах, яко Господь заступит мя». В изображении на переплете крайне редкого для русской иконографии образа безбородого юного Христа усматривается признак украинской школы. Если признать, что текст первого тома Дневника был написан в конце 1670-х гг. и переплетен украинским мастером, то вероятнее всего это произошло в Киеве, где П. Гордон служил в 1679–1686 гг. Ранее в 1677–1678 гг. в Чигирине ему явно было не до писания мемуаров, а еще раньше в Севске, где он служил с 1671 г., вряд ли нашелся бы столь искусный мастер переплетного дела.

Второй том Дневника за 1659–1667 гг. по содержанию продолжает предыдущий том, как по мемуарному характеру изложения, так и по ровному расположению текста на страницах, без пропусков, с минимумом помарок и с непременными кустодами под последней строкой на странице. Объем единовременных записей вначале составляет до нескольких десятков страниц, одна-

ко затем автор кое-где оставляет пропуски по полстраницы и более, а в конце очередного года – по шести листов с оборотами, причем авторская нумерация страниц не нарушается. Похоже, что П. Гордон собирался вносить дополнения в уже переплетенную рукопись, но по каким-то причинам не исполнил своего намерения.

Главной же особенностью второго тома Дневника является то, что он написан на бумаге, датируемой по филиграням не ранее 1683 г., а в последних тетрадах встречается бумага, описанная по старопечатным книгам Украины и Литвы не ранее 1690-х гг. Переплет второго тома не имеет таких индивидуальных отличий как первый, он имеет признаки «московской работы», такие переплеты делали на Московском Печатном дворе, в мастерских Троице-Сергиевой лавры и др. Все это свидетельствует о том, что П. Гордон заканчивал свои мемуары уже в Москве, куда он был окончательно переведен в 1686 г.

Третий том Дневника за 1677–1678 гг. существенно отличается от первых двух по форме и по содержанию. Нет сомнений, что тут мы имеем дело не с мемуарами, а с дневниковыми записями, современными происходящим событиям. Если вначале автор еще позволяет себе иногда пространное повествование на несколько страниц (например, об осаде Чигирина в 1677 г., свидетелем которой он не был, а использовал донесения коменданта), то потом, по мере вовлечения в боевые действия, П. Гордон становится более лаконичным. К первоначальным записям сделаны приписки авторской рукой вскоре (например, сведения о количестве снарядов, выпущенных турками и потерях осажденных), или по прошествии нескольких лет (об участниках осады Вены в 1683 г.).

Третий том Дневника написан на бумаге аналогичной той, что была использована в первом томе, т.е. с водяными знаками 1670-х гг., что служит подтверждением одновременности дневниковых записей и описываемых событий. Что касается переплета, то он по материалу и технике исполнения сходен с переплетом первого тома, но находится в более ветхом состоянии. Изношенность кожи переплета не дает возможности в полной мере судить о тиснении на крышках и корешке. На сохранившемся фрагменте средника нижней крышки различима фигура Богоматери с младенцем, стоящей на полумесяце, в венце и со скипетром в правой руке. Техника тиснения аналогична переплету первого тома Дневника. Можно даже предположить, что оба переплета изготовлены в одной мастерской в Киеве. Если это так, то третий том является наиболее ранней из дошедших до нас частей Дневника.

Четвертый том Дневника начинается с записей за январь 1684 г., когда П. Гордон на несколько месяцев приезжал из Киева в Москву, где с ним как наиболее опытным военачальником консультировался по внешнеполитическим вопросам фактический глава тогдашнего русского правительства князь В. В. Голицын. В дальнейшем записи в этом томе имеют несомненно характер дневниковых и отличаются лаконичностью, пространные записи почти отсутству-

ют, а объем максимальной единовременной записи не превышает 4-5 листов. При этом, как он практиковал это во втором томе, П. Гордон оставляет от двух до десяти чистых листов в конце каждого года.

Сходство 4-го и 2-го томов Дневника проявляется еще в том, что они написаны практически на одной и той же бумаге и переплетены в московской мастерской. Можно допустить, что П. Гордон одновременно писал «мемуары» в одной тетради и делал поденные записи в другой. Когда же он закончил 2-й (мемуарный) том, то сосредоточился исключительно на дневниковых записях, отложив мемуары на потом. Этим, возможно, объясняются лакуны 1668–1676 и 1679–1683 гг.

Пятый и шестой тома трудов Патрика Гордона представляют собой дневник в чистом виде: последовательно описываемые события 1690–1695 и 1696–1698 гг., бумага, московские переплеты – все относятся к одной и той же эпохе начала петровских преобразований в России, когда генерал П. Гордон стал ближайшим военным советником молодого царя. Может быть, автор писал не обо всем, что видел и знал, но и без того последние тома Дневника превосходят по объему информации предыдущие.

Примечания:

¹ *Diary of general Patrick Gordon of Auchleuchries 1635–1699; Volume I: 1635–1659*, Aberdeen 2009; *Volume II: 1659–1667*, Aberdeen 2010; *Volume III: 1677–1678*, Aberdeen 2012; *Volume IV: 1684–1689*, Aberdeen 2013; *Volume V: 1690–1695*, Aberdeen 2014; **Volume VI: 1696–1698**, Aberdeen 2016.

² Патрик Гордон Дневник 1635–1659, М.: Наука, 2000.; Дневник 1659–1667, М.: Наука, 2002.; Дневник 1677–1678, М.: Наука, 2005.; Дневник 1684–1689, М.: Наука, 2009.; Дневник 1690–1695, М.: Наука, 2014.; Дневник 1696–1698, М.: Наука, 2018.

³ Российский государственный военно-исторический архив, ф. 846, оп. 15, дд. 1-6.

INFORMAȚII INEDITE DESPRE CĂRȚILE UNEI VECHI MĂNĂSTIRI DIN CERNĂUȚI

Arhimandrit dr. Policarp CHIȚULESCU

Biblioteca Sfântului Sinod, București

Abstract: A number of books written in Church Slavonic which are held at present in the Library of the Holy Synod in Bucharest were previously part of the library of Horecea Monastery (in presentday Chernivtsi). Metropolitan Anthony and Abbot Artemon, the most important founders of this monastic settlement, placed their signatures inside the books they donated to the monastery so that their names be remembered and those to come pray for their souls.

Keywords: Horecea Monastery, Metropolitan Anthony, Abbot Artemon, Church Slavonic books

În colecțiile speciale ale Bibliotecii Sfântului Sinod se află mai multe cărți slavone care provin de la mănăstirea bucovineană Horecea, azi situată în orașul Cernăuți. Aceasta a fost întemeiată, se pare, în codrii bucovineni de odinioară, în jurul anului 1700, de către niște sihăștri. Cel care a dezvoltat viața acestei modeste așezări eremitice a fost Antonie, episcopul de Rădăuți, mai apoi, mitropolitul Moldovei. În 1740, vrednicul ierarh a ridicat o biserică din lemn și chilii pentru monahi, înzestrând schitul cu un loc în Cernăuți¹. Ca orice adevărat ctitor, mitropolitul Antonie a dăruit schitului și cărțile trebuincioase slujbelor sfinte. Astfel, pe o **Psaltire** (care nu păstrează date de identificare), mitropolitul notează în 1745 că *a dăruit-o la mănăstirea sa*. Zece ani mai târziu, în 1755, pe un **Apostol** (Moscova, 1742) el scrie că îl dăruiește *schitului nostru, Horecea* și îl blagoslovește pe părintele egumen Artemon. Vlădica Antonie a iubit această așezare sihăstrească pe care o numește *a sa* fiindu-i dragă și îngrijindu-se cum se cuvine, de-a lungul întregii sale vieți, ca ea să se bucure de toate podoabele cuviincioase. Egumenul Artemon este cel care i-a urmat în fapte bune mitropolitului Antonie. Părintele Artemon a înzestrat și dezvoltat mănăstirea, zidind în 1776 și o biserică din piatră². Timp de mai multe decenii, energicul egumen a condus viața duhovnicească și administrativă a mănăstirii Horecea. Aceasta a dobândit un însemnat rol în viața comunității de acolo. O seamă de cărți dăruite de egumenul Artemon mănăstirii sale, Horecea, dau mărturie despre dragostea ctitorului dar confirmă și acea antică zicală ***habent sua fata libelli*** și iată de ce: în august 1783, schitul a fost desființat (deși avea o obște de 12 monahi). Cu toate că guvernul austriac nu a aprobat cererea egumenilor de mănăstiri și schituri de a trece în Moldova cu *averea mișcătoare*, aceștia nu au stat pe gânduri, ci au luat odoarele și ce au putut, și au venit în Moldova. Probabil, cărțile descoperite de noi ca făcând parte din cele ale mănăstirii Horecea au rămas la Suceava, fiind strânse alături de altele, în biblioteca Facultății de Teologie de acolo care fiind desființată în

1948, a fost adusă la Internatul Teologic din București. Fosta Facultate de Teologie din București (exclusă din Universitate 1948), devenită Institut Teologic, a preluat cărțile de la Suceava, apoi în 2013 ele au fost predate la cerere Bibliotecii Sfântului Sinod unde au intrat în cercetare. Menționăm și faptul că în 1939, provinciile Basarabia și Bucovina au primit din nou cărți de cult în limba română, cele slavone vechi fiind adunate la centrele eparhiale, de unde au fost trimise la București, la Biblioteca Sfântului Sinod și la cea a Patriarhiei (a Reședinței Patriarhale). Alte volume provin de la Seminarul Nifon din București (desființat în 1948) sau din donații particulare cum este cea a pr. acad. Nicolae M. Popescu.

Egumenul Artemon a dăruit mănăstirii Horecea un **Trebnic** (tipărit la Lvov în 1645) pe care el a semnat în slavonă: *din cărțile stareșului Artemon, egumenul mănăstirii Horecea*. Același lucru l-a însemnat și pe o **Mărturisire ortodoxă** a lui Petru Movilă (Moscova, 1743), pe un **Penticostar** (Moscova, 1743) pe care el l-a cumpărat în 1759. Ocupându-se nu doar de cărțile de cult, care servesc pentru strană, cuviosul Artemon a adăugat cărților mănăstirii și două volume cu scop didactic, catehetic: **Cazanii la duminici și sărbători** (Kiev, 1777) și **Cuvinte de învățătură** (fără an și loc de apariție). Tot mănăstirii Horecea i-a aparținut seria de 5 **Mineie** tipărite la Moscova în 1750. Ele au fost donate mănăstirii în 1762, de către pan Dimitrie împreună cu Elisabeta, soția lui, devenită monahie. Pe toate cele 5 volume păstrate în legătura lor originală (lunile februarie, martie, aprilie, iulie și august) a fost consemnat gestul celor doi soți donatori.

În cele ce urmează, vom prezenta cu o descriere succintă, în ordinea apariției lor, volumele care au aparținut mănăstirii Horecea aflate în Biblioteca Sfântului Sinod. La finalul șirului de volume descrise, am așezat trei cărți ale căror ediții nu le-am putut identifica, în ciuda numeroaselor cataloage de cărți și bibliografii pe care le-am consultat. În descrierea cărților am utilizat paranteze drepte pentru informațiile identificate de noi sau acolo unde textul este ilizibil și paranteze rotunde pentru cuvintele întregite de noi. Am specificat la fiecare carte: titlul, locul și anul de apariție, formatul, numărul de pagini, legătura și decorația sa, însemnările marginale, cota din Biblioteca Sfântului Sinod, locul de unde provine cartea sau modul cum ea a intrat în colecții (cumpărare), și o trimitere la cea mai cunoscută bibliografie.

1. Trebnic

[Lvov], [1645], în 4°, 3 f. nenum. + 336 f. + 11 f. (3 tipărite și 8 mss, care formează *Sinaxarul*), foaia de titlu lipsește. Legătură din piele brună; din cele două încuietori, una lipsește.

În centrul copertei I – un medalion cu *Răstignirea*. Prezintă mai multe frontispicii cu: *Răstignirea Domnului* (f. 1), semnat VT, (16)45; *Iisus Hristos* (f. 10), semnat VT.

Însemnări:

- f. 3 nenum., 336 v, în slavonă: *din cărțile stareșului Artemon, igumen mănăstirii Horiacia*.

Obs.

• în carte se află f. 361, din altă ediție de Trebnic, cu însemnarea în slavonă: *din cărțile stareșului Artemon, igumen mănăstirii Horiacia*.

Cota: II 40/ D 3155.

Provine de la Seminarul Nifon.

BIBLIOGRAFIE: Iakim Zapasko și Iaroslav Isaievici, *Monumente de artă tipografică, Catalogul tipăriturilor vechi din Ucraina*, vol. I, 1981, (în continuare vom cita Zapasko și Isaievici), vol. I, p. 66, nr. 335.

2. Apostol

Moscova, 1742, in folio, 10 f. nenum. + 264 f. num. Legătură din piele maro.

Însemnări:

• Text care se întinde de pe foaia de titlu, pe cele 10 f. nenumerate până la f. 2 numerotate: *Acest Apostol l-am dăruit schitului nostru Goriacii ca să fie întru pomenirea noastră și a părinților noștri. 1755 septembrie 25. Antonie, mitropolitul Cetății Albe*.

• f. 2 num.: semnătura olografă a mitropolitului Antonie.

• pe forțat la final, în română: *Cuviosul kir Artemon egumen de la sfânta mănăstire Horecea să fie sănătos și blagoslovit... dintre acestea pentru Simeon de la (șters) și pentru Petro de la [...] s-au hirotonit (cerneala foarte decolorată)*.

Cota: D. 101. 446/2014.

Ștampilă: *Biblioteca Centrală a Patriarhiei Române; Biblioteca Facultății de Teologie din București nr. 3261*.

BIBLIOGRAFIE: Zernova A.C., Kameneva T.N., *Svodnâi katalog Ruskoi knighi kirillovskoi peciati*, XVIII v., Moscova, 1968, (în continuare vom cita Zernova și Kameneva), veac XVIII, p. 100, nr. 267.

3. Petru Movilă, Mărturisirea ortodoxă

Moscova, 1743, in 8°, 19 f.+ 355 f.+ 30 f. Legătură deteriorată din piele maro; păstrează resturi de încuietori metalice.

Însemnări:

• pe foaia de titlu: *Din cărțile lui Artemon egumenul mănăstirii Horecea*.

Cota: I 3959/32469/1963.

Ștampilă mov: *Donația Pr. Nic. M. Popescu*.

BIBLIOGRAFIE: Zernova și Kameneva, veac XVIII, p. 114, nr. 308, 313.

4. Minei pe februarie

Kiev, 1750, in folio, 131 f. num. + 10 f. nenum. Gravuri: pe versoul foii de titlu – *A doua venire a Domnului Iisus Hristos, semnată ierodiacon Sebastian*; f. 1 – *Domnul Iisus Hristos, Dreptul Judecător, semnată I(erodiacon) S(ebastian)*. În text se găsesc și unele frontispicii și viniete. Legătură din piele maro cu ornamente aurii; păstrează resturi de încuietori.

Însemnări:

• Pe coperta I interioară: *1951 dec(embrie). 21, M-am folosit de acest exemplar la diortosirea Mineiului pe februarie, ediția București, 1929. + Tit (Simedrea)*.

• Pe forțat, la început, în slavonă: *Anul Domnului 1762. Această carte Minei pe luna februarie l-a cumpărat pan Dimitrie starostele Moghilevda împreună cu monahia Elisabeta fosta lui soție, pentru viețuitorii din mănăstirea Horecea din Cernăuți cu hramul Nașterea Maicii Domnului și a dat cartea pe vecie preacinstului dintre părinți Artemon egumenul și ctitorul acestei sfinte mănăstiri.*

Ștampile: *Biblioteca Centrală a Patriarhiei Române; Biblioteca Facultății de Teologie din București.*

Cota: D.101442/2014.

BIBLIOGRAFIE: Zapasko și Isaievici, vol. II, p. 85, nr. 1703.

5. Minei pe aprilie

Kiev, 1750, in folio, 95 f. + 10 f. num. Legătură din piele maro.

Gravuri: pe versoul foii de titlu – *A doua venire a Domnului Iisus Hristos, semnată ierodiacon Sebastian; f. 1 – Domnul Iisus Hristos, Dreptul Judecător semnată I(erodiacon) S(ebastian).* În text se găsesc și unele frontispicii și viniete. Legătură din piele maro.

Însemnări:

• Pe forțat, la început, în slavonă: *Anul Domnului 1762. Această carte Minei pe luna aprilie l-a cumpărat pan Dimitrie starostele Moghilevda împreună cu monahia Elisabeta fosta lui soție pentru viețuitorii din mănăstirea Horecea din Cernăuți cu hramul Nașterea Maicii Domnului și a dat cartea pe vecie preacinstului dintre părinți Artemon egumenul și ctitorul acestei sfinte mănăstiri.*

Cota: D.101441/2014.

Ștampile: *Biblioteca Centrală a Patriarhiei Române; Biblioteca Facultății de Teologie din București nr. 3898.*

BIBLIOGRAFIE: Zapasko și Isaievici, vol. II, p. 85, nr. 1703.

6. Minei pe august

Kiev, 1750, in folio, 189 f. + 10 f. Legătură din piele maro.

Gravuri: pe versoul foii de titlu – *A doua venire a Domnului Iisus Hristos semnată ierodiacon Sebastian; f. 1 – Domnul Iisus Hristos, Dreptul Judecător semnată I(erodiacon) S(ebastian).* În text se găsesc și unele frontispicii și viniete.

Însemnări:

• Pe forțat, la început, în slavonă: *Anul Domnului 1762. Această carte Minei pe luna august l-a cumpărat pan Dimitrie starostele Moghilevda împreună cu monahia Elisabeta fosta lui soție pentru viețuitorii din mănăstirea Horecea din Cernăuți cu hramul Nașterea Maicii Domnului și a dat cartea pe vecie preacinstului dintre părinți Artemon egumenul și ctitorul acestei sfinte mănăstiri.*

Cota: D.101440/2014.

Ștampile: *Biblioteca Centrală a Patriarhiei Române/1965; Biblioteca Facultății de Teologie din București nr. 3855.*

BIBLIOGRAFIE: Zapasko și Isaievici, vol. II, p. 85, nr. 1703.

7. Minei pe iulie

Kiev, 1750, in folio, 171 f. +10 f. Legătură din piele maro.

Gravuri: pe versoul foii de titlu – *A doua venire a Domnului Iisus Hristos*, semnată *ierodiacon Sebastian*; f. 1 – *Domnul Iisus Hristos, Dreptul Judecător*, semnată *I(erodiacon) S(ebastian)*. În text se găsesc și unele frontispicii și viniete.

Însemnări:

- Pe forțaț, la început, în slavonă: *Anul Domnului 1762. Această carte Minei pe luna iulie l-a cumpărat pan Dimitrie starostele Moghilevda împreună cu monahia Elisabeta fosta lui soție pentru viețuitorii din mănăstirea Horecea din Cernăuți cu hramul Nașterea Maicii Domnului și a dat cartea pe vecie preacinstiului dintre părinți Artemon egumenul și ctitorul acestei sfinte mănăstiri.*

Cota: D. 101.339/2014.

Ștampile: *Biblioteca Centrală a Patriarhiei Române; Biblioteca Facultății de Teologie din București nr. 3852.*

BIBLIOGRAFIE: Zapasko și Isaievici, vol. II, p. 85, nr. 1703.

8. Minei pe martie

Kiev, 1750, in folio, 105 f. + 10 f. Legătură din piele maro.

Gravuri: pe versoul foii de titlu – *A doua venire a Domnului Iisus Hristos*, semnată *ierodiacon Sebastian*; f. 1 – *Domnul Iisus Hristos, Dreptul Judecător*, semnată *I(erodiacon) S(ebastian)*. În text se găsesc și unele frontispicii și viniete.

Însemnări:

- Pe forțaț, la început, în slavonă: *Anul Domnului 1762. Această carte Minei pe luna martie l-a cumpărat pan Dimitrie starostele Moghilevda împreună cu monahia Elisabeta fosta lui soție pentru viețuitorii din mănăstirea Horecea din Cernăuți cu hramul Nașterea Maicii Domnului și a dat cartea pe vecie preacinstiului dintre părinți Artemon egumenul și ctitorul acestei sfinte mănăstiri.*

Cota: D. 101.438/2014.

Ștampile: *Biblioteca Centrală a Patriarhiei Române; Biblioteca Facultății de Teologie din București nr. 3853.*

BIBLIOGRAFIE: Zapasko și Isaievici, vol. II, p. 85, nr. 1703.

9. Penticostar

Moscova, 1759, in folio, începe cu f. 423 și continuă până la f. 579; urmează ff. 1-323. Numeroase note marginale cu creionul ale unor diortositori de carte de cult, între file găsindu-se un fragment de fișă cu scrisul pr. Acad. Nic. M. Popescu. Legătură din piele maro. Lipsă coperta II.

Însemnări:

- Pe forțaț, la final, în slavonă: *Această carte numită Penticostar care este pentru (perioada) Cincizecimii este cumpărată de ieromonahul Artemon egumenul sfintei chinovii mănăstirii Horiacea la anul [...].*

Cota: D.101450/2014.

Ștampile: *Biblioteca Centrală a Patriarhiei Române; Biblioteca Facultății de Teologie din București nr. 3307.*

10. Gavril Petrov, Platon Levșkij, Sobranie raznih poucenii... (Cazanie/ Adunare de diferite învățături la duminici și sărbători)

Kiev, 1777, in folio, partea I: 5 f. + 145 f.; partea a II-a: 136 f.; partea a III-a: 150 f. Legătură din piele maro. Tranșe aurii și albastre cu ornamente.

Însemnări:

- partea a III-a, f. 150 (ultima), în slavă: *Cartea părintelui Artemon ieromonah de la mănăstirea Horiacea.*

Cota: III 156/D. 3226.

BIBLIOGRAFIE: Zapasko și Isaievici, vol. III, p. 36, nr. 2859.

11. [Diferite cuvinte de învățătură ce se rosteau la Palat la diferite praznice împărătești] (partea a II-a)

[Moscova], (în timpul țarului Paul I Petrovici 1796–1801), in folio, 281 f., Legătură din piele maro cu o rozetă în mijlocul copertelor exterioare I și II; păstrează resturi de încuieri.

Însemnări :

- forțat, în slavonă: *cartea lui Sofronie proegumen ieromonah Hilandarița; mult păcătosul Silvestru monah 1802.*

- f. 281 r : *din ale lui Artemon egumen mănăstirea Horecea.*

- forțat final: *s-au schimbat igumenul la let 1803 mai 15 Sofronie ieromonah au eșit și au intrat arhimandritul Gherasim. Sofronie.*

Cota: III 97/3234.

Provine de la Seminarul Nifon.

12. [Psaltire]

[Moscova], f.a., in folio, 140 f.+ 37 f. extrase din altă carte care conțin Pascalia etc. (lipsă foaia de titlu). Legătură din piele maro.

Însemnări :

- ff. 2-7, 9: *...dăruit-am la mănăstirea noastră la Horiacea ca să fie întru [...]. 7253 [1745].*

- f. 12: *Antonie mitropolit.*

- Pe coperta II la interior: *...(text ilizibil). Psaltire de la mănăstirea Horacea... fiind...Todor ...*

Cota: D. 101445 /2012.

Ștampile: *Biblioteca Centrală a Patriarhiei Române; Biblioteca Facultății de Teologie din București nr. 3851.*

Note:

¹Pr. dr. E. Costea, *Schiturile și sihăstriile Bucovinei de altădată*, Cernăuți, Ed. cercului Bucovina literară, 1943, p. 9.

²*Ibidem*, p. 9-10.

„CAZUL” TIPOGRAFULUI STOICA IACOVICI (1715–1749). CLARIFICĂRI NOI

Dr. Elena CHIABURU

Universitatea „Al. I. Cuza” Iași, România

Abstract: The book and Romanian printing history is a sphere far from being fully known. As a consequence of a half of a century specific to the post World War II stage that was characterized by an aggressive atheism, the research subject is still under the predominance of certain historiographical clichés that just refer to the cultural and political facet, and ignoring the main aspect, that until late, at the beginning of the XIXth century, within the Romanian Principalities the culture was under the full influence of orthodox theology, while the Lordship (domnia) and the Church as the fundamental institutions, equally split their power. It must also be considered the fact that the Eastern Church evolution was different compared to the Western Church even before the Great Schism from 1054. An incomplete and erroneously presented example specific to some authors is the one of the typographer Stoica Iacovici from Wallachia, who lived in the mid of the XVIIIth century. The correct interpretation of this fact is that he was blamed of sacrilege and simony, while the Metropolitans Neofit Criteanul papers sanctioned these church crimes, but not the fact that he introduced the censorship within the country.

Keywords: typography history; canonic Law; Romanian Principalities; Stoica Iacovici; XVIIIth century.

Istoria cărții și a tiparului românesc este un domeniu departe de a fi cunoscut în totalitatea articulațiilor sale. Urmare a jumătății de secol de ateism agresiv de după cel de-al doilea război mondial, subiectul este încă dominat de formularea unor clișee istoriografice privitoare doar la fațeta cultural-politică, ignorându-se aspectul esențial că, până târziu, la începutul secolului al XIX-lea, în Țările Române cultura a fost dominată de teologia ortodoxă, iar instituțiile fundamentale au fost în egală măsură Domnia și Biserica. Nu în ultimul rând, trebuie ținut seama de faptul că evoluția Bisericii de Răsărit a fost diferită de a celei de Apus chiar înainte de Marea Schismă din anul 1054 (amintim doar că din cele 102 canoane ale Sinodului trulan, Biserica romană a recunoscut numai primele 60), iar după despărțirea din 1054 în Biserica Ortodoxă nu s-au mai ținut Sinoade ecumenice, ea rămânând cu normele elaborate până atunci. (Se consideră că în Răsăritul Europei, codificarea dreptului canonic s-a încheiat în anul 883, când a apărut *Nomocanonul în 14 titluri*, diferitele norme emise după această dată de fiecare Biserică ortodoxă în parte nu se mai numesc canoane, dar împreună cu acestea formează dreptul bisericesc). Din aceste motive, instrumentele istoriografiei occidentale nu se pot aplica *tale quale* în istoria cărții românești. În plus, obținerea imaginii corecte și complete asupra domeniului

presupune conjugarea eforturilor istoricilor, filologilor, teologilor, bibliotecarilor și arhiviștilor, care să revizuiască în mod critic mare parte din literatura deja existentă.

Un exemplu de subiect prezentat incomplet și chiar eronat de diverși autori este cel al tipografului Stoica Iacovici din Țara Românească. În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, s-a petrecut o întâmplare mai puțin obișnuită: preotul Stoica Iacovici, tipograf din București, a fost caterisit de mitropolitul vremii, Neofit Criteanul. Episodul este cunoscut cercetătorilor¹.

Subiectul face parte și dintr-o preocupare de a noastră mai veche, bazată pe corelarea istoriei tiparului românesc până la spre mijlocul secolului al XIX-lea, cu dreptul canonic. Într-o comunicare inițială am probat succint folosirea câtorva norme canonice atât în domeniul producției tipografice românești, cât și în cazul tipografului Stoica Iacovici², după care am reluat chestiunea reglementărilor dreptului bisericesc asupra cărții românești vechi cu privire la neînstrăinarea și folosirea cărților³. O variantă mai scurtă a acestui studiu a fost publicată în limba engleză în volumul Conferinței *Text și discurs religios* desfășurată la Facultatea de Litere a Universității „Al. I. Cuza” din Iași în anul 2013: *An Insufficiently Cleared Chapter from the History of the Romanian Print: the Case on Stoica Iacovici – an Approach from the Perspective of the Canon Law*, în *Text și discurs religios*, nr. V, Iași, Editura Univ. „Al. I. Cuza”, 2013, p. 249 – 257⁴.

Tema enunțată este importantă pentru istoria cărții românești deoarece raportarea corectă a funcționării tipografiilor la dreptul canonic, cu excepția puținelor noastre studii, deocamdată nu s-a făcut. Cartea fiind un produs al Bisericii, înțelegerea corectă a istoriei sale presupune raportarea la contextul cultural-istoric adecvat, or evoluția cărții vechi a fost prestabilită de Sinoadele Bisericii primare ce au fixat regulile canonice care i-au determinat dezvoltarea și locul în societate. De pildă, Sinodul al optulea local de la Cartagina din anul 419 a hotărât ca toate cărțile privitoare la credință și morală să fie analizate și aprobate de autoritatea bisericească, pentru a se împiedica răspândirea unor scrieri dăunătoare. Consecința a fost apariția cenzurii eclesiastice, a cărei bază spirituală se găsește în canonul 103 al acestui Sinod. Sinodul VI trulan sau quinisept (din anii 691–692), prin canonul 2 a hotărât condamnarea publică a cărților în care s-au strecurat idei neadevărate, iar prin canonul 63 a decis arderea lor. Sinodul VII ecumenic (anul 787), prin canonul 9, a stabilit pedepsele aplicate celor care ar folosi ori ar tăinui cărți condamnate oficial de autoritatea eclesiastică, iar cărțile admise au fost stabilite încă de la mijlocul secolului IV prin Canoanele 59 și 60 al sinodului local din Laodiceea.

Traectoria a cărții vechi a fost determinată și de alte canoane și legi romano-bizantine din primul mileniu de existență al Bisericii care trebuie cunoscute deoarece au influențat producția, producătorii, circulația și, implicit, pe cititori.

Firește, aceste reglementări au fost cunoscute și aplicate în spațiul românesc. Dintre culegerile de drept bisericesc, cea mai completă și intens folosită până spre mijlocul secolului al XIX-lea a fost *Îndreptarea legii*, tipărită la Târgoviște în 1652. Abia în anul 1844, la mănăstirea Neamț s-a imprimat *Pidalionul* tradus de mitropolitul Veniamin Costachi, care a înlocuit-o. Mai mult chiar, asemenea

norme canonice sunt valabile și astăzi, deoarece doctrina canonică nu cunoaște mecanismele prin care încetează sancțiunea unei legi profane, dar în zilele noastre aplicarea se bazează în primul rând pe *spiritul*, nu pe *litera* normelor⁵.

În cele ce urmează, după câteva precizări de terminologie religioasă necesare asigurării coerenței subiectului, vom relua analiza episodului al cărui protagonist a fost preotul tipograf Stoica Iacovici în anii 1740–1742.

Baza documentară include lucrări de drept canonic ortodox, de istorie a Bisericii, a tiparului românesc și a cărții, dicționare etc. ce vor fi indicate la locul potrivit. Ca urmare a dobândirilor informaționale de când cercetăm istoria cărții, vom nuanța și corija inclusiv unele ipoteze emise de noi în anumite scrieri de început.

1. Precizări de drept canonic

Cercetarea episodului ce l-a avut în centru pe tipograful Stoica Iacovici trebuie să se întemeieze pe situația lui de preot, care îl obliga să respecte rigorile dreptului canonic ortodox, să se supună autorității eclesiastice a Țării Românești, și în general să aibă un comportament bazat pe așa numita „ascultare” specifică mediului clerical.

Apoi, pe un plan mai larg, este necesară stabilirea raporturilor dintre Biserica Țării Românești, care avea propriile tipografii (în care și-a început activitatea și preotul Stoica Iacovici) și Patriarhia Ierusalimului (ce tutela mănăstirea Sf. Sava, în a cărei tipografie s-a mutat cu lucrul la un moment dat popa Stoica).

Potrivit Canoanelor 38 și 40 Apostolic, 24 și 25 Antiohia și 26/34 și 35/41 Cartagina, fiecare Biserică locală este independentă și persoană juridică completă în raporturile cu celelalte Biserici, având toate drepturile unui posesor, iar potrivit dispozițiilor împăratului Justinian bunurile eclesiastice nu pot fi trecute de la o biserică la alta. Sub influența dreptului roman, bunurile eclesiastice mobile și imobile au fost împărțite în concordanță cu scopul vieții exterioare a Bisericii și anume: săvârșirea serviciului divin, răspândirea învățaturii creștine și păstrarea ordinii în organismul bisericesc. Concret, împărțirea averii bisericești se face astfel: cea destinată direct și exclusiv cultului divin constituie *res sacrae* – lucruri sfinte: biserica, altarul, antimisele, sfintele vase, icoanele; cea destinată indirect cultului constituie *res benedictae* – lucruri sfințite: veșmintele, cărțile, praporii, cimitirul, ograda bisericii etc.; cea destinată întreținerii persoanelor și lucrurilor formează *res ecclesticae*: fondurile religioase, casa parohială, pământuri, bani, fabrica de lumânări, tipografia etc. Averii bisericești i se aplică principiul juridic al inalienabilității, iar canoanele Bisericii primare și legile romano-bizantine conțin dispoziții foarte aspre pentru păstrarea destinației bunurilor bisericii și a opri înstrăinarea lor (canonul 38 apostolic, 15 Ancira, 24 Antiohia, 24 al Sinodului IV ecumenic, 26 / 36 și 33 / 41 Cartagina și canonul 12 al Sinodului VII ecumenic⁶).

Apoi, în doctrina canonică, faptele ilicite sau „fără-de-Legile” sunt considerate delictе bisericești. După obiectul asupra căruia este îndreptată fapta ilicită, delictеle pot fi: a) **împotriva credinței**: *apostasias* (lepădarea credinței creștine și îmbrățișarea

unei confesiuni necreștine); *erezia* (intenționată și îndărătnică a unei dogme fixată de Biserică sau ținerea la o părere dogmatică eretică reprobata de Biserică); *schisma confesională* (despărțirea de Biserică din cauză înțelegerii deosebite a unor aspecte mai puțin importante ale învățăturii bisericești sau a unor anumite chestiuni ușor de împăcat) sau *bisericească* (refuzul de a asculta de autoritatea bisericească legală); *hula*; *blasfemia împotriva lui Dumnezeu*; *superstiția* (credința deșartă); b) **împotriva lucrurilor sfinte**: *sacrilegiul* (raportul cu valoarea lucrurilor sfinte), care poate fi: *față de loc* (față de altar, biserică, cimitir etc.), *față de persoane* (față de preot ș.a.) și *real* (față de obiectele sfinte); *simonia* (traficul cu cele sfinte)⁷.

Firește, canoanele prevăd și pedepse împotriva membrilor Bisericii care încalcă normele de comportament stabilite. Din punctul de vedere al dreptului canonic, orice abatere îmbracă întâi o calificare religioasă – morală și abia în al doilea rând una juridică, iar în materie de constrângere, Biserica se servește numai de mijloace spirituale. Datorită acestui fapt, toate abaterile sunt socotite păcate, fiind denumite în mod tradițional „fără-de-Lege” sau „încălcarea Legii”. În cazul membrilor clerului, prima pedeapsă este **caterisirea**, adică oprirea de la săvârșirea funcțiunilor preoțești simultan cu pierderea numelui și demnității de cleric. Caterisirea poate fi temporară (pentru greșeli mici de care vinovatul se poate îndrepta) și definitivă (pentru greșeli mari). A doua treaptă a pedepsei este **afurisirea** sau excomunicarea, adică excluderea clericului din Biserică, când nu vrea să se supună superiorilor sau calcă învățăturile Bisericii din rea voință. Afurisirea presupune oprirea temporară de la Sf. Împărtășanie sau de la cuminecare (*comunicare*, *communicatio*; *ex-communicatio* – excomunicare) și este exercitată numai de arhiepiscop și de Sinod, care au dreptul să o ridice când vinovatul s-a îndreptat.

Cea mai grea pedeapsă religioasă ce se poate aplica atât unui cleric, cât și unui laic este **anatema**. În cazul clericilor, anatema se dă după caterisire și afurisire, dar Biserica uza de această pedeapsă doar pentru delictele cele mai grave și numai în caz extrem, dacă nici un alt mijloc nu mai ajută la îndreptarea respectivului. Era echivalentă cu pedeapsa capitală de astăzi și se aplica prin rostirea unui blestem asupra celui vinovat. Nici una din pedepsele bisericești nu se dă pentru veșnicie, decât în cazul când cel vinovat persistă cu îndărătnicie în săvârșirea fărădelegii. Pedepsele vremelnice încetează la îndeplinirea termenului sau la îndreptarea păcătosului, iar modificarea și ridicarea pedepselor bisericești stabilite de instanțele de judecată constituie un drept exclusiv al episcopului sau al Sinodului. În fine, din punctul de vedere care ne interesează aici, potrivit canoanelor 73 apostolic, 13 al Sinodului VII Ecumenic și 10 al Sinodului al nouălea local de la Constantinopol (anul 861–862), clericii care înstrăinează sau fură averea ecleziastică sunt pedepsiți cu caterisirea, iar laicii se afurisesc. Sf. Vasile cel Mare, în Canonul 61 stabilește pedeapsa de un an de oprire de la Sfânta Împărtășanie pentru hoțul care și-a mărturisit fapta, sau de doi ani când fapta lui a fost dovedită de altul. Se întâmplă astfel din cauză că furtul obiectelor care formează proprietatea Bisericii nu este un simplu furt, ci unul grav, numit *ierosilie* sau *sacrilegiu*⁸.

2. Aplicarea normelor de drept canonic în cazul preotului–tipograf Stoica Iacovici

Din perspectiva celor enunțate până aici, se impune reluarea opiniilor potrivit cărora la sfârșitul anului 1741, domnul Mihail Racoviță ar fi impus cenzura în Țara Românească⁹ și că Stoica Iacovici ar fi intrat în conflict cu mitropolitul Neofit Criteanul doar din simplul motiv că și unul și altul erau două caractere puternice și dornice de câștiguri bănești¹⁰.

În ce privește primul aspect, între anii 1741 și 1742 domnul Mihail Racoviță a dat câteva acte relative la producția tipografică ce trebuie plasate în contextul adecvat, studiate integral și în succesiune cronologică.

Spre sfârșitul domniei lui Constantin Mavrocordat, popa Stoica Iacovici, tipograf din București, a fost descoperit că și-a însușit materiale din tipografia Mitropoliei, cu care a imprimat niște antimise spre a le vinde pe cont propriu, fără știrea Bisericii. Este cunoscut actul din 20 octombrie 1740 prin care tipograful mărturisea în fața unui sobor condus de mitropolitul Neofit Criteanul că a sustras două stampe cu care a tipărit 107 antimise din care a vândut o parte „pentru câștig”. A fost judecat și caterisit la 4 noiembrie 1740. Lectura actului de caterisire dovedește că tipograful a fost pedepsit „*pentru păcatul furtului de lucruri sfinte*”. În conformitate cu normele de drept canonic, s-a făcut, deci, vinovat de *simonie*¹¹. Urmează argumentarea canonică, potrivit enumerării făcute de noi mai sus: „canonul Sfinților Apostoli 72 și 73 pedepsește cu afurisanie pe cei ce fură de la biserică. Soborul numit Întâi și al Doilea, al zecelea canon: cel ce fură orice lucru sfânt pentru câștigul lui, *cum au mărturisit popa Stoica că au făcut antimise fără știrea noastră, pentru câștigul banilor*, acela să fie tot catherisit și lipsit de tot darul preoției. Pentru asta, și smerenia noastră am hotărât să pedepsim pe popa Stoica și toată familia lui cu pedeapsă bisericească după sfintele canoane, după cum au mărturisit singur”¹².

În anul 1965, în plină epocă de ateism marxist, prezentând episodul, fostul episcop al Hotinului și mitropolit al Bucovinei până în 1945, Tit Simedrea, retras ca monah la mănăstirea Cernica, nu putea afirma decât că pedeapsa neobișnuit de aspră era de fapt o răzbunare a mitropolitului Neofit Criteanul pentru refuzul inițial al popii Stoica de a se angaja în tipografia Mitropoliei Bucureștilor, nemulțumit de condițiile oferite¹³. Eruditul prelat dă însă în *Anexele* studiului său, documentele *in extenso*, pentru ca cercetătorii avizați să poată plasa chestiunea în contextul potrivit. Până la sfârșitul regimului comunist, pentru a nu intra în conflict cu cenzura ce nu admitea subiectele religioase, cei care s-au apropiat de subiect nu au putut decât să îl prezinte cu titlu descriptiv, să ofere explicații incomplete sau să-l ignore cu totul. Istoria cărții românești fiind, din păcate, de multe ori dominată de diletantism, nici cercetătorii de după anul 2000 nu au reluat analiza subiectului pornind de la lectura integrală a documentelor publicate de Tit Simedrea în 1965.

De pildă, într-un text recent sunt dezvoltate doar afirmațiile lui Tit Simedrea, la care se mai adaugă o serie de considerații suplimentare. „Firea liberă și întreprinzătoare a tipografului care se știe iscusit și căruia nu-i prea plăceau constrângerile, întâlnește

determinarea și firea iute a unui mitropolit care își urmărește cu strictețe planurile”¹⁴. Privirea întâmplării prin prisma laicului de astăzi, fără a o plasa în contextul epocii, nu poate conduce decât la concluzii eronate. Stoica Iacovici a fost o fire întreprinzătoare¹⁵ însă, preot fiind, era dator să respecte preceptele canonice și să-i dea ascultare mitropolitului, de care depindea nu doar exercitarea profesiei sale, ci și locul în societate, lipsirea de darul preoției echivalând în epocă, așa cum am arătat mai sus, cu moartea civilă, pentru dânsul și familia sa.

În continuare se afirmă că „prețuirea de care se bucura din partea domnului Constantin Mavrocordat și a altora i-a adus ridicarea pedepsei și revenirea în tipografie, dar nu la Mitropolie, ci în cea a Școlii Văcăreștilor, unde «putea lucra mai în voie și cu mai mult folos pentru sine», având echipa lui, pentru care el decidea în privința platei (sic!), și lejeritatea lucrului într-o mănăstire care, închinată Sfântului Mormânt, nu depindea de domn sau de mitropolit”¹⁶. Certamente, este vorba de necunoașterea contextului epocii: nici unul dintre contemporanii lui Stoica Iacovici nu ar fi avut puterea să anuleze o pedeapsă dictată de Mitropolitul Bisericii Țării Românești. Interpretarea corectă este cea canonică: deoarece nici una din pedepsele bisericești nu se dă pentru veșnicie, iar modificarea și ridicarea pedepselor bisericești stabilite de instanțele de judecată constituie un drept exclusiv al episcopului sau al Sinodului¹⁷, în ciuda severității blestemului care a însoțit-o, pedeapsa tipografului Stoica a fost temporară. Recunoscându-și fapta, după canonul 61 al Sf. Vasile cel Mare, probabil că s-a aflat sub interdicție doar un an. Un argument suplimentar în acest sens îl oferă *Îndreptarea Legii* (Târgoviște, 1652), care în capitolul 368 precizează condițiile în care un judecător poate micșora o pedeapsă, iar la *zaceala* 1 prevede chiar că reducerea pedepsei cuiva se poate face „pentru iscusirea și destoinicia lui; dacă va ști un meșteșug frumos și scump și atâta să-l știe de bine cât să nu se afle altul asemenea lui, atunci acela de va face o greșală, mai puțin se va certa”¹⁸. Or, preotul Stoica Iacovici era un tipograf foarte bun, de serviciile căruia Mitropolia Țării Românești nu se putea lipsi.

Tot în textul menționat se continuă broderia pe marginea articolului inițial al lui Tit Simedrea: „libertatea și liniștea de care se bucură tipograful nu durează mult, întrucât în primele trei cărți tipărite nefiind menționat numele lui Neofit, reacția acestuia din urmă era de așteptat, mai ales că mitropolitul vede periclitată viitoarea activitate și veniturile tipografiei și prin începerea publicării, în tiparnița de la Sfântul Sava, a cărților bisericești: «tulburarea era cășunată nu numai pentru că i se momise tipograful, preot sub ascultarea sa canonică, popa Stoica Iacovici, ci și pentru că tiparnița din mănăstirea Sfântului Sava, înființată de patriarhul Hrisant pentru a tipări literatură teologică de apărare împotriva catolicismului năvălitor, se dădea acum la tipăritul de cărți liturgice românești cu totala nesocotire a mitropolitului Țării Românești». Așadar, urmarea firească este intervenția lui Neofit pe lângă domn și apariția poruncii domnești din 3 decembrie 1741, care limitează activitatea celorlalte tipografii, împuternicindu-l exclusiv pe mitropolit să decidă în privința cărții tipărite și să readucă în tiparnița Mitropoliei uneltele care ar fi aparținut inițial acesteia”¹⁹.

În mod evident, nu este sesizat aspectul cu adevărat important din pasajul scris de Tit Simedrea: Stoica Iacovici era preot sub ascultarea canonică a mitropolitului, iar tipografia de la mănăstirea Sf. Sava fusese înființată pentru a tipări cărți destinate exportului în Orientul Ortodox, nu pentru a le distribui în teritoriul de jurisdicție al mitropolitului Țării Românești.

Explicația adecvată este aceea că, deși a avut parte de indulgență, popa Stoica a continuat să nesocotească normele canonice, făcându-se vinovat și de delictul *schismei bisericești*, adică de refuzul de a asculta de autoritatea bisericească a locului²⁰. Aceasta este semnificația faptului că a lucrat o vreme în tipografia Școlii Văcăreștilor de la mănăstirea Sf. Sava din București. Tipografia fusese înființată, așa cum se știe, de voievodul Constantin Brâncoveanu și de mitropolitul Antim Ivireanu în 1714, la solicitarea patriarhului Hrisant Notara. Mănăstirea fiind închinată Sfântului Mormânt, era reședința patriarhilor de Ierusalim în Țara Românească, iar tipografia a funcționat pentru a imprima cărți în limba greacă și arabă destinate creștinilor ortodocși din Imperiul Otoman, amenințați în acea vreme de prozelitismul catolic sau protestant. Numai că, tot din vremea patriarhilor Dositei și mai ales Hrisant Notara, mitropolia Țării Românești a intrat în conflict cu Patriarhia Ierusalimului, care ridica pretenții neîngăduite de canoane și de pravilele bisericești asupra mănăstirilor închinată ei din Țara Românească și avea tendința de a ignora ierarhia pământească. O formă de a încălca autoritatea mitropolitului Țării Românești a fost și folosirea tipografiei numită a Școlii Văcăreștilor pentru a imprima cărți destinate vânzării în spațiul românesc aflat sub jurisdicția Bisericii locale, cu ajutorul unui tipograf localnic pedepsit de această Biserică. În plus, tipograful Stoica Iacovici, preot sub ascultarea canonică a mitropolitului Țării Românești, nu numai că a lucrat într-o mănăstire ce se considera în afara jurisdicției acestuia și a tipărit cărți fără aprobarea mitropolitului în scaun, Neofit Criteanu (*Întrebări bogoslovești, Învățătura bisericească și o Liturghie*)²¹, dar a și sustras materiale tipografice de la Mitropolie și le-a dus la mănăstirea nesupusă. Mai mult, modul de datare al uneia dintre cărți sugerează că preotul rebel lucra în tipografia Sf. Mormânt chiar în timp ce se afla în cercetare canonică și apoi sub pedeapsă. *Întrebările bogoslovești* sunt date după era bizantină „în anul de la facerea lumii 7249”, fără precizarea lunii, și sunt considerate de marea majoritate a cercetătorilor a fi scoase în 1741, ceea ce este greșit. Potrivit regulilor cronologiei medievale, anul de la facerea lumii (văleatul) se calculează făcând scăderi diferențiate pentru lunile ianuarie–august (5508) și septembrie–decembrie (5509). Prin urmare, ele au fost imprimate între 1 septembrie 1740 și 31 august 1741; or, actul de mărturisire a furtului stampelor este din 20 octombrie 1740, iar caterisirea s-a făcut în 4 noiembrie 1740!

La 3 decembrie 1741, domnul Mihail Racoviță, la solicitarea mitropolitului Neofit Criteanu, a interzis să se mai tipărească vreo carte fără aprobarea mitropolitului, iar cele deja imprimate să nu se mai distribuie până nu vor fi verificate de acesta. În plus, împuternicea mitropolitul să cerceteze unde se mai află instrumentar tipografic aparținând Mitropoliei și să îl confiște. În textul invocat mai sus se afirmă: „așadar,

mitropolitul Neofir nu numai că deschide tipografia Sfintei Mitropolii, dar aceasta este dotată cu unelte noi și numeroase și orice concurență din partea celorlalte ateliere tipografice este cu abilitate îndepărtată. Iată un mitropolit decis și ambițios care, cu prețul desființării celorlalte tiparnițe, își apără tipografia și, prin urmare, veniturile acesteia”. În mod real, măsura era justificată prin prevederile dreptului canonic amintite mai sus, potrivit cărora fiecare Biserică locală este independentă și persoană juridică completă în raporturile cu celelalte Biserici iar averea ecleziastică este inalienabilă (tipografia constituind *res ecclesiastice*).

Interpretarea corespunzătoare a documentului este aceea că emiterea lui a fost generată de nesupunerea canonică – pe de o parte a lui Anania mitropolitul Chesareei Palestinei ce administra în București în numele Sf. Mormânt mănăstirea Sf. Sava, pe care o considera independentă de Mitropolia Țării Românești, iar pe de alta, de indisciplina tipografului Stoica Iacovici, care a nesocotit judecata mitropolitului Neofit Criteanul. Iată textul pe care istoricii de la mijlocul deceniului șase al secolului XX, obligați de imperativele marxiste ale epocii în care au fost nevoiți să scrie, l-au analizat ocultând sistematic partea de argumentație canonică, spre a obține doar interpretarea politică a chestiunii, în consens cu ideologia materialist-atée din România anterioară anului 1989: „*de vreme ce după sfintele canoane sufletele creștinilor din fiecare eparhie sunt în mâinile arhierelui care este hirotonisit la acea eparhie, se cuvine ca și mijloacele cu care sufletele creștinilor se îndreaptă, să se cerceteze tot de arhierelul locului. Mijloacele mântuirii sufletului sunt și cărțile. De aceea, poruncim ca de acum înainte să nu se mai tipărească nici o carte bisericească fără știrea și aprobarea arhierelui locului, după cum au fost și vechiul obicei aici în țară. Și câte cărți se vor fi tipărit mai înainte fără știrea arhierelui și până acum nu se vor fi dat, să nu îndrăznească nimeni a le da până când nu le va cerceta arhierelul. Mai poruncim domnia mea să aibă voie părintele mitropolitul să cerceteze cu amănuntul ca unde va găsi vreo sculă sau litere sau orice obiect ce au fost înainte la tipografia Sfintei Mitropolii, să le ia și să le ducă iar la locul lor*”²².

Se observă că hrisovul domnesc reafirmă o situație deja existentă (să nu să mai tipărească nici o carte fără știrea arhierelui, „*după cum au fost și vechiul obicei aici în această țară*”), și nicidecum nu instituie o măsură nouă. Prin urmare, afirmațiile că Mihail Racoviță a instituit cenzura în Țara Românească²³, sunt eronate, de vreme ce această cenzură, în forma sa ecleziastică, s-a aplicat întotdeauna, după cum reiese chiar din spusele domnului. Declarația fără echivoc o va face domnul următor, Grigore Ghica, la 3 aprilie 1749, în hrisovul prin care dă aceluiași mitropolit Neofit Criteanul, tipografia de la mănăstirea Colțea din București: „*și mai nainte din trecutele vremi, de când a început aici în țară, din zilele altor domni, a lucra tipografia, fără voia și aprobarea mitropolitului nu s-au putut tipări cărți, lucru care se și se vede în toate cărțile noi sau vechi, slovenești, românești și grecești, scriind pe prima pagina că s-au tipărit cu porunca și aprobarea mitropolitului.*

Chiar dacă unii arhieri și domni și boieri au voit a tipări cărți și au plătit cheltuiala tipografiei, *fără voia și aprobarea mitropolitului tot nu s-a putut, nici măcar în cazul cărților din tipografiile grecești*²⁴.

O discuție mai detaliată în legătură cu chestiunea cenzurii ar merita opiniile Daniei Lupu ale cărei afirmații privitoare la monopolul și la cenzura exercitate de Biserică în domeniul imprimării cărților nu rezistă analizei atente. Autoarea consideră că Biserica din Țara Românească a avut monopolul tipăririi cărților, dar nu și cenzura asupra acestora²⁵, ceea ce este un non-sens: monopolul este prin el însuși generator de cenzură, însă Cenzura nu constituie însă subiectul nostru aici.

Dacă măsurile stabilite prin actul emis de Mihai Racoviță în 3 decembrie 1741 corectau fapte deja petrecute, în anul următor, prin hrisovul din 20 iulie 1742, același domn a reglementat și funcționarea viitoare a tipografiilor din Țara Românească. La fel ca documentele analizate până aici, și acesta trebuie integrat în contextul rivalității dintre mănăstirea Sf. Sava și mitropolia Țării Românești, deoarece prima parte a hrisovului reafirmă acele principii de drept canonic încălcate de călugării greci de la Sf. Sava. Actul reafirmă că doar Patriarhul Ecumenic are dreptul să facă stavropighie o mănăstire închinată Patriarhiei Ecumenice, în vreme ce restul Patriarhiilor au dreptul doar să beneficieze de veniturile mănăstirilor și la slujbele și onorurile liturgice pe care le-ar îngădui mitropolitul țării („canonul al XX-lea al Sfântului Sinod întâi-doilea ecumenic de la Constantinopol: *să nu fie îngăduit unui episcop să învețe în public în alt oraș care nu-i aparține*. Și preaînțeleptul Valsamon, tâlcuitorul canonului al XX-lea al acelui Sfânt Sinod, zice: *a liturghisi un episcop sau a săvârși vreo ierurgie fără îngăduința episcopului locului este cu neputință. Deci preasfințitul mitropolit Neofit are putere de a stăpâni această eparhie și sfintele biserici dintr-însa împreună cu toate bunurile ei*, cu excepția mănăstirilor considerate stavropighii ale Patriarhiei ecumenice”²⁶.

Hrisovul continuă argumentația cu comentariul canonistului bizantin Balsamon, oferind o explicație suplimentară a măsurilor lui Mihail Racoviță: „Valsamon în tâlcuirea canonului 31 apostolic zice: nici un patriarh nu are voie să facă stavropighie în diocesa altui patriarh și *nici să smulgă vreun cleric de al lui, pentru a nu se încurca drepturile bisericilor*”²⁷. Tocmai pentru păstrarea bunei rânduieli în Biserică s-a stabilit încă din timpurile primare ca nici un episcop să nu se poată amesteca în treburile altuia. Actul domnesc condamna astfel angajarea tipografului Stoica Iacovici într-un atelier ce funcționa într-o mănăstire închinată în afara spațiului românesc, în ciuda faptului că el se afla sub ascultarea canonică a mitropolitului Țării Românești, care, în plus, îl și pedepsise. Tot potrivit dreptului canonic, ridicarea pedepsei lui Stoica Iacovici și acordarea autorizației de exercitare a meșteșugului tipografic nu îi puteau aparține Patriarhiei de Ierusalim, tutorele mănăstirii Sf. Sava unde a lucrat popa Stoica. Canonul 32 apostolic (**ridicarea afurisirii**) stipulează că „dacă vreun presbiter sau diacon se afurisește de către episcop, să nu fie îngăduit să fie primit de alt episcop, ci doar de către cel care l-a afurisit pe el, decât numai dacă din întâmplare s-ar săvârși din viață episcopul care l-a afurisit pe el”. Prin urmare,

numai după trecerea din viață a mitropolitului Neofit Criteanul, cel care l-a afurisit pe popa Stoica, succesorul lui în scaunul Mitropoliei Țării Românești ar fi putut să ridice sancțiunea tipografului²⁸. Or, Neofit Criteanul a trăit până în anul 1753²⁹.

Din punct de vedere canonic, mănăstirea Sf. Sava, ca metoh al Patriarhiei de Ierusalim trebuia să se supună reglementărilor canonului 12 al Sinodului din Sardica: „*celelalte mănăstiri ce se află aici supuse ca metohuri ale altei patriarhii sau ale unor mănăstiri locale vor beneficia numai de culegerea roadelor și de încasarea veniturilor moșiilor lor*. Iar drepturile bisericești ce se cuvin mai întâi arhierelui locului, pot și acelea să se săvârșească, *dar cu știrea și îngăduința lui*, așa cum lămurit hotărăște înțeleptul Valsamon în tâlcul canonului 12 al Sfântului Sinod din Sardica: *episcopul locului aplică drepturile canonice asupra bunurilor nemișcătoare ale bisericilor străine*”. Chiar și așa, exista obligația „să se pomenească numele său canonic la toate slujbele pentru ca *să poarte și în faptă înțâietatea de slujire și în meșteșugul învățături*”³⁰. Precizarea nu este lipsită de importanță, din cauză că tipograful Stoica nu a respectat nici această prevedere canonică: neavând acordul mitropolitului Neofit Criteanul să lucreze în atelierul Școlii Văcăreștilor, nu l-a menționat pe nici una din cărțile imprimate acolo. Prin urmare, s-a făcut vinovat și de *sacrilegiu* față de persoana mitropolitului. După reafirmarea acestor norme canonice în hrisovul său, domnul Mihail Racoviță face legătura cu producția tipografică: „meșteșugul folositor al tipografiei cărților bisericești trebuie să se săvârșească cu purtarea de grijă și cu supravegherea mitropolitului, pentru ca să se păstreze rânduiala cuvenită, ca nu cumva prin abatere de la linia dreaptă și de la adevăr, în loc să se aducă folos creștinilor care citesc și ascultă să le aducă pagubă”³¹.

Această primă parte a hrisovului a fost omisă sistematic de cercetătorii cărții vechi, care au analizat doar bucata privitoare la concentrarea atelierelor tipografice la mitropolie sau la episcopii. Noi înșine, în lucrările de început³², deși nu am acceptat opiniile referitoare la introducerea cenzurii civile în timpul domnului Mihail Racoviță, am sesizat doar parțial esența chestiunii, și anume aspectul privitor la veniturile bănești pe care un atelier tipografic le furnizează domniei și Bisericii: „dreptul care-l aduce tipografia să fie dat Preasfinției Sale, *drept neînsușit întru nimic, de nici o persoană și sub nici un motiv*, căci cel ce ar îndrăzni să smulgă Bisericii un drept străin lui, este răspunzător în fața legii”³³.

În concluzie, interpretarea corectă a episodului al cărui protagonist a fost preotul-tipograf Stoica Iacovici la mijlocul secolului al XVIII-lea în Țara Românească este aceea că el s-a făcut vinovat de sacrilegiu și de simonie, iar actele mitropolitului Neofit Criteanul au sancționat aceste delikte bisericești. Mitropolitul a aplicat normele de drept canonic pentru restabili autoritatea Bisericii Țării Românești asupra mănăstirii Sf. Sava; a readuce tipografia sub stăpânirea sa, protejând veniturile bănești furnizate de această activitate; a pedepsi un preot care s-a făcut vinovat de sacrilegiu și de simonie prin nesocotirea ierarhiei bisericești și furtul din averea ecleziastică. Scopul a fost evitarea circulației în țară a unor obiecte de cult nesfințite (antimisele) și a unor cărți nesigure din punct de vedere canonic.

La rândul său, domnul Mihail Racoviță a sancționat actele Mitropolitului fără să îngreuească funcționarea atelierelor tipografice și fără să impună nici cenzura eclesiastică (deja existentă) și nici pe cea civilă (aplicată abia în 1784 de Mihai Suțu).

Pe de altă parte, din cele expuse până aici, rezultă că este necesară recitirea critică a bibliografiei aferente domeniului istoriei cărții românești pentru a se elimina balastul istoriografic și interpretările eronate. În scopul cunoașterii corecte și complete a istoriei noastre culturale, se impune cunoașterea dreptului canonic, corelarea istoriei tiparului românesc și a cărții cu cea Bisericii, studierea integrală a documentelor de arhivă disponibile, precum și conjugarea eforturilor mai multor categorii de specialiști: istorici, filologi, teologi, bibliotecari și arhiviști.

Note:

¹ Tit Simedrea, *Tiparul bucureștean de carte bisericească în anii 1740–1750*, în „*Biserica Ortodoxă Română*”, anul LXXXIII (1965), nr. 9–10 (sept.–oct.), p. 845–942; Niculae M. Popescu, *Cucernicul între preoți popa Stoica Iacovici*, în *Preoți de mir adormiți în Domnul*, București, 1942, p. 75; Gheorghe Buluță, *Scurtă istorie a editurii românești*, București, Editura Enciclopedică, 1996, p. 73; Dan Simonescu, Gheorghe Buluță, *Pagini din istoria cărții românești*, București, Editura „Ion Creangă”, 1981, p. 64–65; Daniela Lupu, *Tiparul și cartea din Țara Românească între 1716 și 1821*, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2009, p. 79–94 și idem, *Tiparul și cartea din Țara Românească în epoca domniilor fanariote (1716–1821)*, Ediția a doua, revăzută și adăugită, București, Editura Muzeului Municipiului București, 2014, 66–77; Cristina Crețu, *Suferințele unui tipograf: Stoica Iacovici*, în vol. *Românii din afara granițelor țării: Iași–Cernăuți, legături istorice*, Iași, Editura Junimea, 2012, p. 83–89.

² *International Conference on Library and Information Science BIBLIO 2012*, Brașov, 06–08 iunie 2012.

³ Reglementările dreptului bisericesc asupra cărții românești vechi, în vol. *Retrospecții medievale. In honorem Professoris emeriti Ioan Caproșu* (ed. Victor Spinei, Laurențiu Rădvan, Arcadie M. Bodale, Iași, Editura Univ. „Al. I. Cuza”, 2014, p. 127–140.

⁴ Disponibil și la: <http://www.cntdr.ro/sites/default/files/c2012/c2012a21.pdf>, accesat pe 19.05.2018.

⁵ Nicolae Milaș, *Canoanele Bisericii Ortodoxe însoțite de comentarii*, vol. I, partea I, Arad, Tipografia Diecezană, 1930, p. 47 și 435; idem, *Dreptul bisericesc oriental*, București, Tipografia „Gutenberg”, 1915, p. 62–64 și 363–364; Zosima Târâlă, Haralambie Popescu, *Pidalion cu orânduire nouă și tâlcuri*, București, Institutul de Arte Grafice „Speranța”, 1933, p. 147–156.

⁶ Ioan N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, ediția a III-a îmbunătățită, îngrijită de Sorin Joantă, Sibiu, 2005, p. 31–32, 190–191, 237, 279–280; Idem, *Drept canonic ortodox. Legislație și administrație bisericească*, vol. I, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1990, p. 450, 472, 493.

⁷ Idem, *Drept canonic ortodox. Legislație și administrație bisericească*, vol. II, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1990, vol. II, p. 240.

⁸ Nicodim Milaș, *Canoanele Bisericii Ortodoxe*, p. 296, 343–344, 508–509; Ioan N. Floca, *Drept canonic ortodox*, vol. II, p. 238–244; 12, 240–241; idem, *Canoanele Bisericii*

Ortodoxe, p. 14-15, 47; 9, 115-116, 163; Zosima Târălă, Haralambie Popescu, *Pidalion cu orânduire nouă și tâlcuri*, p. 240-241; Nicodim Sachelarie, *Pravila bisericească*, Cernica, 1940, p. 115-116 și 163.

⁹ Tit Simedrea, *Tiparul bucureștean*, p. 856-857, 872; Gheorghe Buluță, *Scurtă istorie a editurii românești*, p. 73; Dan Simonescu, Gheorghe Buluță, *Pagini din istoria cărții românești*, p. 64 – 65.

¹⁰ Cristina Crețu, *Suferințele unui tipograf: Stoica Iacovici*, p. 85.

¹¹ *Simonia* „este păcatul vânzării de cele sfinte pe bani, pe daruri materiale sau angajamente de influență socială sau politică <...> pentru care <...> cel ce a mijlocit sub diferite forme vânzarea vor avea o grea osîndă asemenea cu cea dată de Sfîntul Petru lui Simon Vrăjitorul: „Banii tăi să fie cu tine întru pierzarea iadului” (*F. Apostolilor* 8, 20) fiindcă banul este o unitate de măsură pentru cele materiale și nu pentru cele spirituale. Preoțimea nu este o funcțiune, ci o misiune jertfelnică după exemplul Domnului Iisus, a Sf. Apostoli, a Sf. Părinți și mucenici, pe sîngele cărora s-a întemeiat Biserica; <https://www.crestinortodox.ro/carti-ortodoxe/pravila-bisericeasca/simonia-82058.html> accesat la 19.05.2018.

¹² Tit Simedrea, *Tiparul bucureștean*, p. 922-923; reluat sintetic și de Daniela Lupu, *loc. cit.* (vezi supra, nota 1).

¹³ Tit Simedrea, *Tiparul bucureștean*, p. 858.

¹⁴ Cristina Crețu, *Suferințele unui tipograf: Stoica Iacovici*, p. 86.

¹⁵ Într-un alt loc, autoarea îl numește pe popa Stoica Iacovici: „un om descurcăreț (sic!) care știa să fixeze un preț al cărții și să se ocupe de vânzarea ei” (*ibidem*, p. 88). Și această afirmație este eronată, din cauză că prețul cărții tipărite era fixat în mod oficial, iar distribuția se făcea prin structurile Statului și ale Bisericii, însă nu constituie subiectul discuției noastre aici.

¹⁶ *Ibidem*, p. 86

¹⁷ Nicodim Milaș, *Canoanele Bisericii Ortodoxe însoțite de comentarii*, vol. I, partea I, p. 296, 343-344, 508-509; Ioan N. Floca, *Drept canonic ortodox*, vol. II, p. 238-244; idem, *Canoanele Bisericii Ortodoxe*, p. 14-15, 47 și 451-455;.

¹⁸ *Indreptarea Legii*, Tirgoviște, 1652, ediție critică de Andrei Rădulescu, București, Editura Academiei R.S.R., 1962, p. 346.

¹⁹ Cristina Crețu, *Suferințele unui tipograf: Stoica Iacovici*, p. 86-87, cu citat preluat din Tit Simedrea, *Tiparul bucureștean*, p. 860.

²⁰ Ioan N. Floca, *Drept canonic ortodox*, vol. II, p. 240.

²¹ Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, vol. II, București, Editura „Socec”, 1910, p. 54 – 55.

²² Tit Simedrea, *op. cit.*, p. 931-932.

²³ Gheorghe Buluță, *loc. cit.*; Dan Simonescu, Gheorghe Buluță, *loc. cit.*

²⁴ Tit Simedrea, *op. cit.*, p. 937.

²⁵ Vezi supra, nota 1.

²⁶ Tit Simedrea, *op. cit.*, p. 928-929.

²⁷ *Ibidem*, p. 930.

²⁸ Ioan N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe*, p. 26-27.

²⁹ Mircea Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, București, Editura Enciclopedică, 2002, p. 145, sub voce.

³⁰ Ioan N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe*, p. 26-27.

³¹ *Ibidem*.

³² Elena Chiaburu, *Carte și tipar în Țara Moldovei pînă la 1829*, Iași, Editura Univ. „Al. I. Cuza”, 2005, p. 69.

³³ Tit Simedrea, *op. cit.*, p. 930.

CARTEA ȘI ȘTIINȚA DE CARTE ÎN SUD-ESTUL MOLDOVEI, OCUPAT DE TURCI ȘI TĂTARI

Dr. hab. Ion CHIRTOAGĂ,
Institutul de Istorie, Chișinău, Republica Moldova

Abstract. The education in the Muslim communities was carried out in schools, financed from the waqf's income. There were libraries near the Muslim schools. Christian priests' and psalm readers' children were taught to read and to write in their families. The books from the church were used to this purpose.

Keywords: education, school, church, waqf, priest, psalm reader, book, library.

Spațiul românesc ca și întregul teritoriu sud-est european a fost afectat de îndelungata dominație otomană, care și-a pus amprenta asupra evoluției politice, social-economice și culturale a populației din regiune. În atare condiții a evoluat dezvoltarea scrisului și învățământului din acest spațiu. În cele ce urmează elucidăm unele aspecte ale posibilităților de instruire a reprezentanților comunităților etno-religioase din teritoriul sud-estului Moldovei, ocupat de turci și tătari.

Suportul ideologic principal al statului otoman o constituia șeriatul, legea sacră a Islamului. În conformitate cu prevederile șeriatalui în statul otoman funcționa corpul de ulemale în frunte cu șeikh ul-islam, care gestiona sfera cultural-spirituală a comunității musulmane și a întregului stat otoman. O importanță deosebită în corpul de ulemale o aveau kadii, funcționari, care executau anumite sarcini administrative și efectuau justiția în circumscripția respectivă, numită kadiat. Kadii erau pregătiți în medrese, adică școli religioase musulmane. Kadii din sud-estul european erau subordonați kadiaskerului (judecătorului militar) de Rumelia. Kadiul în circumscripția respectivă suplinea funcția de notar public. În activitatea judiciară kadiul utiliza atât prevederile șeriatalui, cât și ale kanun-name-urilor emise de sultani. Sub ochiul atent al kadiului activau müteveli, administratorii fundațiilor religioase musulmane, numite vakuf¹. Veniturile vakufului erau utilizate la întreținerea clerului musulman, școlilor, drumurilor, podurilor, susținerea acțiunilor de binefacere în folosul bolnavilor, săracilor ș.a.

O parte a mijloacelor bănești, obținute în timpul companiilor militare îndreptate contra țărilor vecine erau utilizate de către sultani și alți demnitari de stat la construirea moscheelor și unor obiecte de menire culturală. Deseori o moschee făcea parte dintr-un complex, numit imaret. În afară de moschee într-un imaret mai intrau un caravan-sarai, o medrese (școală) cu odăi pentru cazarea elevilor, un han cu un număr de încăperi pentru odihna călătorilor. Pentru întreținerea clerului musulman, acoperirea cheltuielilor în timpul funcționării școlilor, spitalelor, bibliotecilor erau utilizate izvoarele de venit, prefăcute în vakuf. Unele venituri obținute din activitatea economică a vakufului erau utilizate la întreținerea drumurilor, podurilor,

trecherilor importante peste râuri, izvoarelor ș.a. Imaretul, creat pe căile principale ale Imperiului Otoman, înlesnea deplasarea trupelor militare și funcționarilor publici din capitală spre periferiile statului și viceversa.

Un rol important în propaganda religioasă musulmană îl jucau școlile și bibliotecile. Cele mai bune școli (medrese) se aflau în Istanbul. Medrese de categorie superioară se aflau și în alte orașe din sud-estul european. Un absolvent (soft) din școlile de „categorie superioară” putea să ocupe cele mai importante posturi administrative din Imperiul Otoman. Pe lângă medrese se aflau biblioteci cu multe cărți religioase, juridice, cronici elaborate de cei mai buni cărturari musulmani. În medrese, de obicei, lucrau învățători proveniți dintre renegați.

Și în spațiul carpato-nistrean, ocupat de turci și tătari, sultanii otomani au organizat școli, numite medrese, în care învățau să scrie și să citească copiii demnitarilor și ofițerilor din garnizoana locală. Călătorul turc Evlia Celebi, care la mijlocul sec. al XVII-lea a vizitat de câteva ori mai multe localități din spațiul românesc relatează că în orașul Cetatea Albă „este o medrese zisă a lui Selim han. În șaptesprezece locuri se află școli pentru copii, îndeosebi școala din bazar este mare”⁷². Deși autorul, ca de obicei, exagerează numărul școlilor, totuși din această relatare lapidară se poate concluziona cu fermitate că la Cetatea Albă funcționau câteva școli, în care copii musulmanilor aveau posibilitatea să învețe carte. Școlile din Imperiul Otoman, de obicei, erau întreținute de administratorii vakufului respectiv din localitate.

De obicei, școlile comunității musulmane se aflau în localități urbane, care mai erau și centre administrative. La Tighina, de asemenea, se afla o garnizoană otomană, completată cu ostași turci. În oraș erau amplasate instituțiile religioase musulmane respective. Evlia Celebi relatează, că „în oraș sunt patru geamii, șapte mahalale musulmane...Sunt școli pentru copii...”⁷³.

De oameni de cultura aveau nevoie instituțiile de stat și cele religioase musulmane din orașele și satele locuite de turci și tătari, numite geamii. Geamii se aflau și în unele localități cu populație musulmană și creștină. Evlia Celebi relatează că a trecut prin satul Crocmaz, „care este așezat în apropierea Nistrului, având o geamie, ...Sultan Suvat han (Olănești – *n.n.*), care, de asemenea, este un sat de țarm, în bună stare și cu o geamie, ...am ajuns la Cioburciu. Acesta este un sat înfloritor de tătari și de valahi (adică, de români moldoveni – *n.n.*), format din cinci sute de case (cifra exagerată – *n.n.*) acoperite cu stuf, cu geamie”⁷⁴. De notat, că trecând prin unele sate populate în exclusivitate de tătari, Evlia Celebi nu menționează în ele geamii, probabil, din cauza că locuitorii ei turanici erau seminomazi, locuind pe un singur loc doar pe timp de iarnă fără clădiri durabile, ci doar în colibe improvizate. Despre școli și biblioteci în sate cu populație tătară ori tătară și română călătorul turc nu scrie nimic.

Paralel cu imaretele în timpul campaniilor militare și după stabilirea puterii otomane, pe căile strategice de acces, în câmpii se așezau cu traiul mulți derviși (călugări) musulmani, care formau localități populate de turci aduși acolo de diferite

triburi, constituiau în ele schituri musulmane (tekke), inauguraui mici școli (zavie). În aceste instituții se propagau unele dogme religioase, care nu coincideau întocmai cu cele sunitice, care făceau parte din postulatele școlii religioase musulmane, dominante în statul otoman. Această activitate neoficială era însoțită de o intensă propagandă religioasă și politică în rândurile creștinilor, menită să-i convertească la religia musulmană. La începutul secolului al XVI-lea, în sangeakul Silistra, în care atunci intrau Chilia și Cetatea Albă, se aflau 20 de tekke. Activitatea unor derviși a fost immortalizată în toponimia din apropierea Mării Negre: Dervișchiori (satul dervișului). Unele localități rurale din aceeași regiune purtau numele anumitor pelerini (Hagikioi – satul pelerinului) în „orașele sfinte” musulmane Meca și Medina.

Sectele musulmane erau mai abile decât instituțiile islamice oficiale. În campaniile lor de propagare a credinței lui Muhamed în rândurile populației creștine locale uneori ei preluau mai multe atribute religioase ale băștinașilor, făcând mai accesibile credința musulmană pentru creștini. Dervișii povesteau legende despre originea lor, înscenau minuni, care produceau impresii puternice în rândul oamenilor simpli. După moartea dervișului, urmașii îl sanctificau și îi atribuiau calități supranaturale. O atare legendă povesteau și urmașii lui Baba-Saltık, care în secolul al XIII-lea a locuit în Dobrogea, purtând numele de Nicolae, propaga credința lui Allah în rândurile creștinilor. O altă legendă povesteau urmașii lui Miak-Baba-sultan din apropierea Cetății Albe, care, chipurile, ar fi făcut ca pe apele Nistrului să curgă sloiuri de grăsime. Cei drept, în Nistru se pescuiau pești și nu grăsime ceea ce, totuși, nu-i unul și același lucru. Însă această legendă avea menirea să concureze cu istoria Sfântului Ioan cel Nou de la Cetatea Albă, care în prima jumătate a secolului al XIV-lea și-a sacrificat viața pentru credința ortodoxă și ulterior a fost sanctificat ca un bun creștin demn de urmat. Nu-i exclus că, anume, legenda despre Sf. Ioan cel Nou să-i fi inspirat pe derviși să elaboreze legenda despre Miak-Baba-sultan. Însă dervișii mergeau mai departe. Ei organizau școli (zavie), în care se învățau dogmele religioase musulmane. O școală de acest fel, numită zavie a lui Handede se afla într-o localitate rurală musulmană din apropierea Tighinei. Spre deosebire de unele școli musulmane oficiale de rangul corespunzător, într-o zavie un soft avea o pregătire teoretică temeinică, care îi permitea să poarte o polemică viguroasă cu adversarul ideologic.

Otomanii au căutat să instaureze sistemul lor administrativ și în rândul popoarelor nemusulmane. Din punct de vedere administrativ și judiciar nemusulmanii se aflau sub autoritatea sipahiilor, kadiilor, mülksahibilor ș.a. Cu trecerea timpului, otomanii au utilizat și formele etno-religioase de conducere a eterodocșilor.

Pe timpul lui Mehmed al II-lea, au început să fie recunoscute oficial comunitățile etno-religioase nemusulmane, care gestionau unele probleme de ordin administrativ, local, judiciar ș.a. Prin intermediul lor, otomanii puteau mai ușor să perceapă anumite impozite și taxe pentru visteria statului. Comunitățile etno-religioase ale nemusulmanilor scuteau organele de stat otomane de la gestionarea unor probleme de ordin social. Ele gestionau cheltuielile care făceau tangență cu instruirea, educația,

ocrotirea sănătății, chestiunile sociale ș.a. Reprezentanții clerului și ai comunității locale rezolvau cazuri de ordin civil (naștere, căsătorie, partajarea averii) dintre membrii comunității.

Prima comunitate religioasă nemusulmană, acceptată oficial de otomani, a fost cea greacă (rum miletii). Cucerind Constantinopolul și devenind moștenitorul tradiției bizantine, Mehmed al II-lea a numit un patriarh în calitate de cap al bisericii grecești, care treptat s-a transformat într-o comunitate a tuturor ortodocșilor din Imperiul Otoman.

Și în teritoriul românesc, ocupat de otomani, s-au constituit structuri eclesiastice, care organizau viața spirituală a nemusulmanilor și susțineau rezistența coreligionarilor în fața presiunii otomane. În acest teritoriu, ocupat de turci și tătari, s-au păstrat unele biserici, construite în perioada preotomană. Spre exemplu, în 1482, la Chilia Ștefan cel Mare a ridicat biserica Sf. Nicolae, lucrările fiind conduse de arhitectul italian Provana⁵. Conform relatărilor lui Campenhauzen, lăcașul sfânt al ortodocșilor de la Cetatea Albă a fost construit de Ștefan cel Mare: „Ștefan a ridicat în veacul al XV-lea o biserică...de rit grecesc (adică, ortodox – *n.n.*). El a pus pe toate porțile stema românească (adică, a Țării Moldovei – *n.n.*) cu un cap de bour...”⁶. Dimitrie Cantemir menționa că Cetății Albe “foarte decurând i s-a dus faima pentru S(fântul) Ioan cel Nou care...a suferit martiriul acolo”⁷. După ce în 1484 otomanii au ocupat Chilia și Cetatea Albă, ei au transformat o parte din biserici în moschei. Ulterior, ortodocșii au făcut încercări de restabilire a unor biserici, fiind construite clădiri noi.

În biserici activau preoți, care fiind cărturari, veneau în ajutorul persoanelor administrative, inclusiv din rândul otomanilor. Spre exemplu, în 1538 alaiabeiul de Tighina scria starostelui de Rașcov că locuitorii din stânga Nistrului au atacat pe sipahii din subordonarea sa. Această scrisoare a fost scrisă în limba română⁸. La părerea lui Dimitrie Cantemir „literele majuscule ale Moldovenilor sunt aceleași pe care le au Grecii și cu Slavonii în alfabetele lor: căci ei folosesc amândouă caractere deopotrivă. Moldovenii au început să le întrebuințeze...după eliminarea literelor latine”⁹.

În perioada incipientă de dominație otomană, în teritoriile Moldovei și Țării Românești, ocupate de sultani, din punct de vedere canonic parohiile acestui spațiu continuau să fie subordonate mitropoliilor organizate anterior în Țările Române de la sud și est de Carpați. În Țările Române s-a utilizat scrisul latin, cu prioritate, în Transilvania dominată de catolicii unguri. În spațiul extracarpatic scrisul latin era utilizat de imigranții germani și unguri, dar și de unii reprezentanți ai boierimii locale, care își făcuse studiile peste hotare. În cancelariile domnești și în biserica din Țările Române s-a utilizat cu prioritate scrisul chirilic, iar până la mijlocul sec. al XVII-lea – și limba slavonă. După ce a fost inventat tiparul (sec. XV), el a început să fie utilizat și în Principatele Române extracarpatic, mai întâi în cel de la Dunărea de Jos (mij. sec. XVI), iar apoi și în Moldova. În sec. al XVII-lea se utilizează scrisul în limba română, mai ales pentru copierea cărților religioase. Învățăământul

era organizat cu prioritate în mănăstiri și biserici . În 1359 a fost recunoscută de către Patriarhia ecumenică de la Constantinopol mitropolia Țării Românești, iar în 1401 și cea din Moldova. Pe lângă mănăstiri se formau scriptori, biblioteci, școli, unde erau instruiți viitorii clerici (monahi, preoți, episcopi), slujitorii aparatului de stat și copii oamenilor bogați. Activau și unele școli orășanești, cu prioritate, din familiile de catolici. Se mai practica și învățământul în familie¹⁰.

Apoi a fost creată mitropolia Proilaviei (Brăilei), căreia îi erau subordonate parohiile din kadiatul Brăila (de aici provine și denumirea structurii ecleziastice menționate), Ismail, Cetatea Alba, Tighina ș.a. Însă, spre deosebire de clerul musulman, cel ortodox nu beneficia, de venituri oficiale pentru întreținerea unor școli în vederea instruirii viitorilor preoți. Ei erau pregătiți în mod individual a citi și a scrie, lucru indispensabil pentru o față bisericească.

O comunitate ortodoxă se afla și la Chilia. Ea era susținută și de domnii Moldovei. În 1647–1648 Vasile Lupu a construit la Chilia biserica Sf. Nicolae. Se pare că abilul domn a știut să demonstreze că anterior, la Chilia a fost un lăcaș sfânt similar, în așa mod convingând puterea otomană să permită ridicarea acestei biserici. Nu trebuie uitat nici faptul, că în 1641 Vasile Lupu a participat la expediția sultanului Ibrahim I pentru recucerirea Azovului de la cazacii de pe Don. Tot el a mijlocit în tratativele ruso-otomane referitoare la retrocedarea Azovului. Prin aceste acțiuni prootomane Vasile Lupu a reușit să-și întărească situația sa în fața autorităților din Istanbul.

Lucrările de construire au durat timp de un: mai 1647 – mai 1648. Pereții lăcașului sfânt construit din temelie de Vasile Lupu erau din piatră, însă podeaua era sub nivelul pământului¹¹. Conform tradiției istorice, în așa mod se proceda din cauza că otomanii nu permiteau creștinilor să construiască biserici mai înalte sau egale cu moscheele musulmane. La aceasta se mai adaugă și faptul că în evul mediu, clădirea unei biserici din Moldova nu se deosebea cu mult de o casă țărănească de locuit, care avea înfățișarea unui demisubsol. Aceste două circumstanțe, fiecare în parte, și-au spus cuvântul în alegerea planului arhitectural al clădirii bisericii din Chilia și alte localități aflate sub dominația otomană. În biserica Sf. Nicolae din Chilia până mai târziu s-a păstrat o carte sfântă tipărită la Craiova pe timpul lui Mihail, domnul Țării Românești (1658–1659)¹². În activitatea fețelor bisericești din teritoriul Moldovei, ocupat abuziv de otomani, se utilizau cărțile tipărite în Moldova și Țara Românească.

În bisericile din sud-estul Moldovei, ocupat de turci, tătari și nogai, activau nu numai preoți, ci și dascăli. Spre exemplu, într-un documentar de pe la 1725 a fost menționat dascălul din Cioburciu¹³.

În unele localități mai importante din teritoriul Moldovei, ocupat de turci și tătari, continuau să se construiască noi lăcașuri sfinte, cheltuielile fiind suportate de clerul ortodox local, boieri și domnul țării, iar în calitate de specialiști participau pictori și zugravi din ambele Principate Române extracarpatice. Pe la mijlocul sec. al XVIII-lea era veche și biserica de lemn cu hramul Adormirii Maicii Domnului, aflată între satul Căușenii Vechi și orașelul Căușenii Noi. Clădirea ei a fost

reconstruită din temelie, utilizându-se materiale mai durabile. La construirea din piatră a unei biserici a contribuit Daniil, mitropolitul Proilaviei, Grigore Calimachi, domnul Moldovei, și episcopul Vasile Gălușcă. O inscripție în limba greacă de pe pereții ei ne aduce la cunoștință că „această sfântă biserică ce se prăznuiește hramul Adormirii Maicii Domnului...înălțată din temelie prin grija și cheltuiala smeritului mitropolit...acum al Proilaviei kyr Comparatu din Ianina, din ținutul Zagoreni și cu darurile și cu ajutoarele Presfințitului Domn...al întregii Moldovei...Ioan Grigore Ioan Callimachi Voievod. În anul mântuirii 1763, în luna septembrie 18”¹⁴. Pentru tocmirea bisericii din Căușeni Grigore Callimachi, la 25 decembrie 1763 a trimis prin fostul mare spătar Costache 525 lei 100 bani¹⁵. Din această inscripție mai aflăm, de asemenea, că la înălțarea bisericii Adormirii Maicii Domnului a contribuit pictorul Voicul. La zugrăvirea bisericii au participat același Voicul, de asemenea, Stanciu zugrav și Radu zugrav¹⁶.

În timpul războiului ruso-turc din 1768–1774 a fost menționată și comunitatea ortodoxă din Chilia. La 1 august 1770, din Chilia la Ismail, unde intrase de curând trupele imperiale ruse, au sosit parlamentarii cu o scrisoare în care se menționa: „Armenii și creștinii (ortodocși – *n.n.*) sunt mulți”¹⁷. Scrisoarea a fost semnată de cinci persoane, inclusiv părintele Ioniță, Vasile, Gheorghe Jeco, care în continuare făceau parte din comunitatea românilor ortodocși. În 1771, în fruntea acestei comunități se afla starostele Manuil¹⁸.

În 1774, la Căușeni au fost înregistrate patru persoane, care făceau parte din rândul fețelor bisericești. Însă printre ele puteau fi slujitori ai cultelor din comunitățile armeano-gregoriană și iudaică din localitate. În circumscripțiile Căușeni și Tighina fețe bisericești au fost înregistrate în satele Chițcani (o persoană), Copanca (1), Leuntea (1), Gura Bâcului (2), Talmaza (2), Cioburciu (3), Sălcuța (1), Fârlădeni (1), Hârbovăț (1)¹⁹. Fețe bisericești n-au fost înregistrate în satele Râscăieți, Popeasca, Malcoci (ulterior acest sat și-a schimbat denumirea), Slobozia, Osmănești și Hagimus din circumscripțiile menționate. Aceste informații trebuie corelate cu situația deloc simplă din timpul războiului, când numărul locuitorilor s-a redus. Spre exemplu, la 20 noiembrie 1772, de la lucrările în folosul armatei ruse erau eliberați preotul Ioan din Sălcuța²⁰. La 25 martie 1797 Petru Beșleaga, fiu de mazăre, a fost hirotonisit ca preot pentru biserica “Adormirii Maicii Domnului” din Căușeni Noi, iar la 26 mai 1805, la biserica “Acoperemântul Maicii Domnului” din satul Caplani (în prezent raionul Ștefan Vodă) a fost hirotonisit în calitate de preot Simion Baleca, fiu de mirean. La începutul sec. al XIX-lea, la biserica cu hramul Sf. Arhangheli Mihail și Gavril din satul Chircăiești (în prezent raionul Căușeni) a fost hirotonisit ca preot Toader Popescu, fiu de preot, pentru biserica în curs de construire²¹.

În circumscripția Cetatea Albă au fost înregistrate fețe bisericești în orașul cu același nume (12 persoane), Olănești (3) și Purcari (3). Fețe bisericești n-au fost înregistrate în satele Hancășla, Gura Roșie, Catargi și Cartmavahi (probabil, Crocmaz). Printre fețele bisericești din orașul Cetatea Albă (12), cu certitudine, au fost incluși și slujitorii cultului armeano-grigorian²².

La 18 mai 1773 au fost întocmite două registre cu informații despre populația circumscripției Chilia. În primul registru au fost indicate 8 fețe bisericești, inclusiv șase în orașul Chilia Nouă și două în satul Chilia Veche²³. În cel de al doilea registru au fost indicate nouă fețe bisericești, inclusiv opt în orașul Chilia Nouă și una în satul Chilia Veche²⁴. În satele Halilești, Chitai, Ceurdasî și Iumur bei fețe bisericești n-au fost înregistrate.

Spre deosebire de comunitatea musulmană, cea ortodoxă nu dispunea de biblioteci cu multe cărți. Însă în bisericile ortodoxe se acumula cărți, utilizate de către fețele bisericești în activitatea lor eclesiastică, dar și la instruirea viitorilor dascăli, preoți ș.a. Spre exemplu, la Cetatea Albă se afla biserica cu hramul Sf. Ioan. Conform tradiției, acest lăcaș sfânt a fost fondat de un oarecare Ioan. În apropierea lui se afla paraclisul Sfântului Ioan cel Nou, moaștele căruia au fost transferate la Suceava. În biserică se aflau cărți în limbile română și greacă. Serviciul divin se efectua în limba română²⁵.

Conform relatărilor lui Campenhauzen, despre lăcașul sfânt al ortodocșilor de la Cetatea Albă construit de Ștefan cel Mare: „Podeaua bisericii, din marmoră albă, era sculptată pe fiecare placă câte o stea. Biserica are două altare, la unul liturgia se ține în grecește, iar la celălalt – în slavonă și română”²⁶. Autorul, probabil are în vedere că Ștefan cel Mare a reconstruit clădirea bisericii, iar liturgia se ținea în limba slavonă doar în timpul războiului ruso-turc din 1787–1791/1792, când el a vizitat orașul. În continuare Campenhauzen relatează că în oraș erau 30 de familii grecești, omițându-le pe cele române. Enoriașii plăteau 300 de taleri pentru a avea libertatea practicării ritului ortodox.

În bisericile ortodoxe din Tighina, activau preoți atât de origine română, cât și reprezentanții altor grupuri etnice. În orașul Tighina era o biserică, care aparținea comunității ortodoxe românești. La finele sec. al XVIII-lea, în orașul Tighina a fost inaugurată o casă de rugăciuni pentru un grup mic de refugiați ucraineni și ruși, care venise de curând în localitate. În 1807 casa de rugăciuni din Tighina a obținut statutul de biserică cu hramul “Sf. Nicolae”. Către anul 1811 ea era deja asigurată “cu cărți și veșminte”²⁷. Orașul, de asemenea, constituia un centru de protopopie pentru satele cu populație ortodoxă din kadiatul Tighina. În 1812, la Varnița au fost înregistrate 35 de familii de ortodocși (inclusiv, 3 fețe bisericești: preot, dascăl și clopotar), la Gura Bâcului – 41 (3), Calfa – 17, Bulboaca – 39 (4), Tănătari – 9, Fârlădeni – 19 (3), Chircăești – 38 (4), Hagimus – 29, Osmănești – 9, Chițcani – 80, Hârbovăț – 88 (5) ș.a.²⁸.

La începutul războiului ruso-turc din 1768–1774, bisericile din sud-estul Moldovei, ajunse sub administrația turco-tătară, se aflau în continuare sub autoritatea Mitropoliei Proilaviei. După ce a decedat Daniil, mitropolit al Proilaviei a devenit Ioachim, urmat de Chiril, Partenie ș.a. Mitropoliții Proilaviei hirotoniseau diferite persoane, care doreau să devină sfinți părinți, numeau preoți în bisericile aflate sub autoritatea lor etc.²⁹.

Despre asigurarea sfintelor lăcașe cu fețe bisericești și modul lor de instruire, inclusiv de a citi și a scrie, se poate face o închipuire studiind un document publicat

recent³⁰. În documentul menționat sunt incluse 22 de biserici, inclusiv 13 din localitățile vechi românești și 9 în satele apărute recent. La biserica Adormirii Maicii Domnului din Căușeni cu o parohie de 656 creștini ortodocși erau 5 fețe bisericești, inclusiv 2 preoți, doi dascăli și clopotarul. Preotul Petru Beșleaga (de 57 ani), numit în această parohie în 1797, citea și predica în limba română. Feciorul preotului (Teodor Beșleagă) era dascăl și predica în limba română. În 1812, au mai fost numite încă două fețe bisericești: preotul Petru Ivancencov (ucrainean), care citea și predica doar în limba rusă, iar dascălul Mihail Popovschi (din preoți) citea în limbile română și rusă. Prin urmare, în orașelul Căușeni se afla un număr limitat de vorbitori de limbă rusă, care solicitau oficierea serviciului divin și pe înțelesul lor. După 1812, această tendință de introducere a limbii ruse în lăcașurile sfinte din Basarabia va spori constant.

Din materialul, care se conține în documentul prezentat se vede că o mare parte a fețelor bisericești sunt urmașii reprezentanților clerului ortodox: dascălii Mihail Popovici și Toader Beșleagă din Căușeni, protopopul Andrei Turută (preot în satul Purcari), dascălul din același sat Ioan Juncă, preotul Toader Cocul din Răscăieți, preoții Gavril Hadâmbiște, Ioan Ganju, dascălii Diomid Popovici și Ioan Cocu și clopotarul Vasile Fărăfân din Talmaza, părintele Fiodor Gurschi din Copanca, dascălul Dănilă din Cioburciu, părintele Andrei Sadicovici din Slobozia, preotul Ioan Dănilescu din Popeasca, dascălul Grigore Dobrovolschi din Ermoclia, parohul Marc Popovschi din Cărnățeni, părintele Afanasie Tranchevici din Copceac, preotul Mihalachi Crețul din Dezghinge.

În documentul publicat se menționează că copiii fețelor bisericești învățau să citească după cărțile sfinte ori cântând în strană. Spre exemplu, clopotarul Gheorghe Juncă din Purcari singur citea, iar feciorul Vasile (de 15 ani) și Pavel (de 13 ani) învățau să cânte, feciorii preotului Grigore Balică din Olănești Gavril (10 ani), Ștefan (9 ani) învățau la Psaltire. Ianache (9 ani), feciorul preotului Vasile Țurcanu din Răscăieți învăța la Ciaslov. La fel procedau Ilie (8 ani) și Anton (10 ani), feciorii preotului Toader Cocul din același sat. Andrei, feciorul preotului Gavril Hadâmbiște din Talmaza deja putea să citească și să scrie, iar Antohi (13 ani) mai învăța la Psaltire. Ilie (15 ani), Spridon (13 ani), Onufrei (10 ani), feciorii preotului Ioan Romanovici din Leuntea învățau Ceaslovul. Vasile (11 ani), feciorul clopotarului Dănilescu din Popeasca citea la Ciaslov. Gheorghe (11 ani), și Ion (7 ani), feciorii preotului Filip Rujniță din Feștelița învățau gramatica, Gheorghe (5 ani), feciorul preotului Ștefan Colalb din Tocuz, învăța gramatica. Eftimie (18 ani), Nestor (12 ani), Evgraf (10 ani), feciorii preotului Rosianovici din Taraclia învățau la Psaltire și Ceaslov. Feciorii reprezentanților clerului de mici copii începeau să citească cărțile sfinte și să scrie aflându-se în familie. Apoi participau la oficierea serviciului divin în calitate de dascăli, fiind în prealabil examinați de înalte fețe bisericești.

În unele comunități etno-religioase din orașe se întâlnesc persoane cărturare din mediul de mirenii. Aceasta se poate de observat din faptul că după ce la 25 ianuarie 1774 comunitatea armeană din Chilia a ales în fruntea sa pe locuitorul Stepan

Marutov, fiind întocmit un proces-verbal, semnat de nouă persoane³¹. Prin urmare, în comunitatea armeano-gregoriană din orașul Chilia se aflau și unii cărturari, probabil, instruiți în mod particular.

La examinarea dascălilor și hirotonisirea preoților participau înalte persoane eclesiastice. În documentul publicat sunt menționați mitropolitul Chiril al Proilaviei (1781–1789), mitropolitul Leon Gheucă al Moldovei (1786–1788), mitropolitul Iacob Stamati al Moldovei (1792–1803), mitropolitul Partenie al Proilaviei (1793–1810), mitropolitul Gavril Bănulescu-Bodoni al Chșinăului și Hotinului (1813–1821) ș.a. În formulare sunt menționați 26 preoți, inclusiv 18 moldoveni, 4 ucraineni, un rus și trei fără a fi specificată apartenența etnică.

Se întâlnesc informații despre asigurarea bisericilor cu odăjdii și cărți. La Feștețița (cu 24 gospodării în sat) „biserica (e) împodobită după puterea oamenilor, iară cărțile sunt de ajuns”³². Biserica cu hramul “Sf. Marelui Mucenic Dumitru”, construită în 1770 la începutul sec. al XIX-lea era înzestrată cu veșminte și cărți. Preotul Chiril Fulga a slujit la biserica din sat din 1802. În biserica “Sf. Arhangheli Mihail și Gavril” din satul Cârnațeni la începutul sec. al XIX-lea era înzestrată mediocru cu veșminte și cărți³³. Lăcașul sfânt de la Popeasca (cu 34 gospodării) dispunea de un rând de odăjdii și alte obiecte necesare pentru oficierea serviciului divin. Doar în Leuntea (22 gospodării) se menționa că erau puține cărți și veșminte³⁴. O inventariere a bisericilor denotă că pe la 1812–1813, în ținutul Căușeni cu cărți erau asigurate bisericile din satele Purcari, Răscăieți, Cioburciu, Slobozia, Feștețița, isuficient – din Căușeni, Leuntea, Copanca, Ermoclia, Opaci, Cenac, Copceac, Docuz, de mijloc – cea din Cârnațeni. În pofida greutăților, prin care treceau satele din ținutul Căușeni în perioada dominației turco-tătare, enoriașii căutau să asigure biserica din satul respectiv cu obiectele necesare pentru oficierea serviciului divin. Localitățile mari suportau mai ușor cheltuielile pentru întreținerea bisericilor. În satele cu un număr redus de gospodării, bisericile erau mai mici și aveau mai puține obiecte necesare pentru oficierea serviciului divin. În pofida vicisitudinilor timpului, în regiune continua să se mențină credința strămoșească.

Sunt informații lapidare și despre alte localități din teritoriul Moldovei, ocupat de turci și tătari. Spre exemplu, biserica “Sf. Arh. Mihail și Gavril” funcționa în satul Brâzna, kadiatul Reni. Acest lăcaș sfânt a fost atestat documentar în 1793. Însă la începutul sec. al XIX-lea biserica menționată mai contuna să fie “în cărți, săracă”³⁵. Se făcea simțită dominația îndelungată străină, care în această circumscripție continua de aproape două secole. Se pare că referitor la asigurarea cu cărți a bisericilor din kadiatele subordonate direct otomanilor era mai dificilă decât în cele din satele supuse o perioadă de timp hanului din Crimeea.

Deși comunitatea ortodoxă a fost inclusă în sistemul de administrare otomană, ea a constituit o structură, care în mod pașnic organiza populația ortodoxă a regiunii să reziste în fața presiunii politice, militare, administrative și spiritual-culturale a Porții față de populația nemusulmană. Biserica ortodoxă a jucat un rol important în viața spirituală a românilor din regiune. Ea contribuia, în primul rând, la satisfacerea

unor necesități spirituale a populației. Iar activitatea în domeniul spiritual contribuia la întărirea conștiinței naționale a românilor moldoveni în Basarabia, la păstrarea caracterului etnic românesc al regiunii. La rândul lor, reprezentanții clerului local, cu suportul oamenilor de bună credință din Principate, contribuiau la răspândirea cărții și a științei de carte din acest teritoriu, în mediul familiilor fețelor bisericești din localitatea respectivă. În mediul populației ortodoxe nu se întâlnesc școli orășenești laice, unde ar fi fost instruiți copiii oamenilor bogați. De asemenea, în teritoriul ocupat de turci, tătari și nogai nu se pregăteau oameni instruiți, care puteau fi utilizați în instituțiile de stat. Pentru instituțiile de stat otoman se pregăteau oameni instruiți doar din mediul comunității musulmane.

După crearea comunităților ortodoxă și catolică s-a constituit și cea armeano-gregoriană. În 1461, din ordinul sultanului Mehmed al II-lea mulți armeni din Bursa în frunte cu episcopul lor din oraș au fost transferați în Istanbul. Episcopul Ioachim a devenit patrarh armean din Imperiul Otoman, recunoscut de sultan. Clerul armean a obținut drepturi similare, de care se bucura cel ortodox.

Se pare că primele grupuri de armeni au sosit în spațiul carpato-nistean în secolul al XIV-lea prin Crimeea, unde au însușit limba cumană, utilizată de la vecinii lor mongolo-tătari. Ei s-au așezat, mai întâi, la Cetatea Albă, apoi la Suceava. Un alt grup de armeni sub presiunea turcilor după 1602 s-au transferat cu traiul în Bursa și Adrianopol, de unde au sosit în spațiul carpato-nistean.

Se știe că o perioadă de timp comunitățile armenie de la est de Carpați se supuneau unui episcop, care își avea reședința în Lvov sau la Suceava (1401–1410). Aceasta se explică prin faptul că o perioadă de timp nord-vestul spațiului carpato-nistean și Galiția s-au aflat sub dominația mongolo-tătară, iar după destrămarea Hoardei de Aur, structurile eclesiastice ale comunității armenie continua să aibă o administrare mai mult sau mai puțin comună. A urmat o perioadă de timp (1415–1457), când la Suceava și Lvov activau câte un episcop concomitent. A urmat o nouă perioadă, când comunitățile armenie de la est de Carpați erau subordonate episcopului de Lvov (1457–1502). După 1502, Biserica Armeană din Moldova s-a separat de cea din Galiția. Scaunul episcopal din Moldova s-a aflat la Suceava (1506–1593, 1624–1691), apoi la Iași (1593–1624)³⁶. Episcopilor armeni din Moldova erau supuși și comunitățile armeano-gregoriene din sud-estul spațiului carpato-nistean ocupat de otomani. Comunitățile armenie din Moldova aveau legături și cu autoritățile bisericești din patria lor de origine – Armenia, de unde, în anumite perioade de timp, veneau grupuri mici de armeni, care suferise din cauza presiunilor mongolo-tătare (în secolele XIII–XIV) ori tătare

Inițial, în sud-estul european armenii locuiau doar la Cetatea Albă. În 1421, călătorul flamand Ghilbert de Lanoy relatează despre comunitatea armeano-gregoriană de la Cetatea Albă de rând cu cea română și catolică ori genoveză³⁷. În biserica armeniească au fost depistate două inscripții din 1446 și 1474, care potrivit opiniei unor cercetători ar fi fost scoase de pe mormintele unor membri ai comunității respective din această localitate³⁸. Potrivit conținutului unei inscripții de mai târziu,

clădirea bisericii a fost construită pe timpul dominației otomane la Cetatea Albă: „Prin voința Dumnezeu(ui) vecinic, noi, poporul din Cetatea Albă și negustorii, am construit biserica Sfântului Auxinte, prin sânguința arhimandritului superior, Afanasie, ne rugăm pentru pomenirea sa întru Domnul. Anul 1699”³⁹. Bineînțeles, pentru oficializarea unor slujbe religioase în bisericile armenie și pentru ca să fie făcute inscripțiile menționate se cereau oameni cărturari. Iar pentru pregătire unor cărturari se cerea instruirea lor respectivă.

Comunitatea armeană avea edificiile sale de cult. Una dintre ele a fost descrisă succint de Camperhauzen: „În Căușeni se află vestigiile unei mari mănăstiri armeniești. Ea a fost ridicată în 1709 de către un negustor bogat, și acesta s-a numit Walachian, iar arhitectul (constructorul ei a fost – *n.n.*) Astvasatur, după cum o dovedesc două inscripții. Grădina mare a mănăstirii este plină de morminte, aproape toate în forma unor dreptunghiuri egale... Toate aceste morminte și multe altele, din afara orașului erau din marmoră frumoasă, de toate tipurile, fără ca în apropiere să se fi găsit cariere... În biserica acestei mănăstiri se văd două capeteluri, în stil corintic, din cea mai frumoasă marmoră de Paros. Este de neînțeles cum de a ajuns aici, deoarece armenii nu au asemenea meșteri și este imposibil de a fi așezată în biserică o (astfel) de coloană care a trebuit să fie de o înălțime (corespunzătoare) încât să se privească capitelul”⁴⁰. Din această relatare se vede limpede că în mediul clerului și altor reprezentanți ai comunității armenie din sud-estul spațiului carpato-nistrean, ocupat de turci și tătari, erau oameni, care puteau să citească și să scrie, lăsând în urma lor diferite inscripții. Probabil, ca și în cazul românilor ortodocși din regiune, instruirea copiilor armenie se efectua în mod individual în familie, fără a avea școli speciale.

La mijlocul sec. al XVII-lea, Evlia Celebi, vizitând orașul Ismail, menționa că în el, alături de musulmani și ortodocși mai locuiau armenii și evreii⁴¹. Se pare că reprezentanții acestor două comunități etno-religioase de la urmă venise de curând de peste Dunăre. T. Stanislavov relatează că alături de musulmani și ortodocși la Ismail mai locuia un grup de „bulgari”⁴², iar Paul de Alep – „myzi”⁴³ ori de dobrogeni. Adică „myzii” lui Paul de Alep sunt „bulgarii” lui T. Stanislavov, pe care Evlia Celebi îi numește armenie și evrei. Prin urmare, armenii și evreii sunt imigranți de peste Dunăre, eventual, din regiunea dintre Dunăre și Marea Neagră, numită ulterior Dobrogea.

La Cetatea Albă erau și familii de catolici. T. Stanislavov menționa în acest oraș „case de catolici sunt 4, suflute 13 și uneori mai multe dintre negustorii raguzani, nu au biserică”⁴⁴. Prin urmare, după ce în 1484 otomanii au ocupat Cetatea Albă, numărul genovezilor din acest oraș s-a redus și comunitatea lor de catolici a fost desființată.

Pentru satisfacerea necesităților lor spirituale, catolicii din unele orașe din sud-estul Moldovei, ocupat de otomani, erau nevoiți să apeleze la serviciile preoților din orașele apropiate. În raportul misionarului Vito Piluzzi din Vignanello din 1671 din Baia, adresat superiorilor, se relatează că „la Galați este părintele Antonio Rossi din Mondeano, care dă asistență religioasă și acestor negustori catolici, care se află la Chilia, la Ismail și la Brăila, cetăți la granița Turciei fără biserici”⁴⁵. În continuare, acest călător relatează că în orașul Babadag din regiunea dobrogeană catolicii duceau

lipsă de preoți și lăcașuri sfinte. La Cioburciu, unde se afla o biserică de lemn, enoriașii catolici într-o localitate cu populație majoritară românească duceau lipsă de preoți de șase ani.

Conform unor dări de seamă iezuite din 1654, la Cioburciu, alături de românii moldoveni băștinași, locuia un anumit număr de unguri catolici. Biserica locală din lemn nu avea preot permanent. Bisericele catolice fără preoți din Moldova „obișnuiește să le viziteze un preot ieزuit, care împărtășește acestei populații sfintele taine. Părintele vicar, orânduie în tre cele duhovnicești de pre strălucitul episcop al locului este Iacob Labeta din societatea lui Isus stă la Cotnari”⁴⁶. Iacob Labeta de la Cotnari se afla în subordonarea episcopului catolic de la Bacău.

La rândul său, Francesco Maria Spera relatea la 23 mai 1670, că biserica de la Cioburciu era săracă, nu avea obiecte de cult și nici preot. Tot el menționa că la Cioburciu, pe care îl numea târg, atunci locuiau 325 suflete de catolici⁴⁷.

Se pare că Francesco-Maria Spero a exagerat puțin, deoarece în noiembrie 1670 alt misionar catolic, Giovanni-Batista del Monte Santi Maria relatea că „Cioburciul este un oraș în hotarul tătarilor, este acolo o biserică cu toate obiectele de cult cu potir și cruce de argint. Nu au preot și vor fi fiind acolo la 50 case de catolici”⁴⁸. La 50 case de catolici puteau să revină 325 de suflete doar în cazul când, cel puțin, jumătate din populație locuia câte două familii sub același acoperiș.

În sud-estul Moldovei, ocupat în diferite perioade de timp de către otomani, Poarta a creat structuri administrative caracteristice pentru Imperiul Otoman. Dominația otomană în regiune se bucura de suportul structurilor militaro-administrative și de comunitatea musulmană, formată din turci, tătari și nogai. În structurile administrative otomane din regiune se încadrau și comunitățile etno-religioase ale populației ortodoxe (formată, cu prioritate, de românii moldoveni), catolice, armenie și iudaice. În fruntea unei comunități etno-religioase se aflau aleșii locali și reprezentanții clerului respectiv. Cu suportul persoanelor alese din mediul comunităților respective nemusulmane administrația otomană locală percepea impozitele, organiza efectuarea prestațiilor în muncă în folosul statului otoman. Reprezentanții clerului înregistrau actele stării civile, oficiind căsătoriile, nașterile (prin botez) și decesul enoriașilor. Pe de altă parte, comunitățile etno-religioase au jucat un rol important în organizarea rezistenței populației în fața presiunii regimului de dominației străină. Pentru instruirea viitoarelor persoane administrative și de slujitori ai cultului musulman, în orașele sud-estului Țării Moldovei, ocupat de turci și tătari, au fost înregistrate școli speciale. Iar reprezentanții clerului nemusulman, de obicei, învățau a citi și a scrie doar în familiile preoților. Și în acest domeniu reprezentanții populației nemusulmane suportau o discriminare indirectă din partea statului otoman. În atare condiții dificile unii domni și boieri din Principatele Române veneau în ajutorul consăngenilor din teritoriul ocupat de turci și tătari cu bani și meșteri pentru construirea bisericilor, cărți tipărite, care serveau în calitate de suport material pentru instruirea generației de viitori dascăli și preoți din regiune.

Note:

- ¹ *Istoria Imperiului Otoman*. Coord. R. Mantran, București, 2001, p. 129.
- ² *Călători străini despre Țările Române*. Vol. VI, București, 1976, p. 411.
- ³ *Ibidem*, p. 418.
- ⁴ *Ibidem*, p. 414.
- ⁵ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București, 1899, p. 152.
- ⁶ *Călători străini despre Țările Române*, Vol. X, parte II, București, 2001, p. 937.
- ⁷ Dimitrie Cantemir, Principele Moldovei. *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*. Studiu intr. și note de Valentin și Andrei Eșanu. Institutul Cultural Român, București, 2007, p. 163.
- ⁸ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, Vol V. București, 1903, p. 391.
- ⁹ Dimitrie Cantemir, Principele Moldovei, p. 339.
- ¹⁰ A. Eșanu, *Cultură și civilizație medievală românească (Din evul mediu timpuriu până în secolul al XVII)*. Manual pentru învățământul superior, Ed. ARC, Chișinău, 1996, p. 72, 76, 87, 89, 92-100.
- ¹¹ *Записки Одесского общества истории и древностей*, Том II. Одесса, 1848, c. 485-486.
- ¹² *Ibidem*.
- ¹³ *Revista istorică*. Anul XIII, nr. 1-3. Vălenii-de-Munte (Prahova), 1927, p. 12.
- ¹⁴ S. Ciocanu, *Arhitectura și inscripțiile bisericii Adormirea Maicii Domnului din Căușeni*, în *Patrimoniul cultural al județului Tighina*, Chișinău, 2003, p. 57.
- ¹⁵ C.I. Ciobanu, *O mărturie importantă privind „tocmirea” bisericii Adormirii Maicii Domnului din Căușeni*, în *Patrimoniul cultural al Județului Tighina*, Chișinău, 2003, p. 24.
- ¹⁶ S. Ciocanu, *op. cit.*, p. 35.
- ¹⁷ *ASIMR*, f. VUA, r. 1, d. 868, f. 422-422 verso.
- ¹⁸ *ASAVR*, f. 393, r. 1, d. 106, f. 108.
- ¹⁹ *ASAVR*, f. 293, r. 1 d. 418, f. 238.
- ²⁰ *Ibidem*, d. 293, f. 13 verso.
- ²¹ A. Cerga, *Bisericele din Basarabia. Dicționar enciclopedic*, Vol. II, Chișinău, 2016, p. 89, p. 25-26.
- ²² *ASAVR*, f. 293, d. 418, f. 238.
- ²³ *ASIMR*, f. VUA, d. 1961, f. 352.
- ²⁴ *Ibidem*, f. 358.
- ²⁵ *Кушиневские епархиальные ведомости*, 1878, nr. 7, c. 292-294.
- ²⁶ *Călători străini despre Țările Române*, Vol X, parte II, București, 2001, p. 937.
- ²⁷ A. Cerga, *Bisericele Basarabiei. Dicționar enciclopedic*, Vol. I. Civitas, Chișinău, 2013, p. 188.
- ²⁸ *ASIMR*, f. 52, r. 1/194, d. 506, f. 31.
- ²⁹ *Revista Societății istorico-arheologice bisericești din Chișinău*, Vol. XV, Chișinău, 1914, p. 103-105.
- ³⁰ E. Brihuneț, *Recensământul clericilor și bisericilor de mir din ținutul Căușenilor de la 1812*, în *Patrimoniul cultural al județului Tighina*, Chișinău, 2003, p. 118-134.
- ³¹ *ASIMR*, f. VUA, d. 1961, f. 309.
- ³² E. Brihuneț, *Recensământul clericilor și bisericilor de mir din ținutul Căușenilor de la 1812*, p. 127.

- ³³ A. Cerga, *Bisericele din Basarabia. Dicționar enciclopedic*, Vol. II, p. 89.
- ³⁴ E. Brihuneț, *Recensământul clericilor și bisericilor de mir din ținutul Căușenilor de la 1812*, p. 125.
- ³⁵ A. Cerga, *Bisericele Basarabiei. Dicționar enciclopedic*, Vol. I, p. 304-305.
- ³⁶ H.Dj.Siruni, *Mărturii armenesti despre români*, în *Academia Română. Memoriile Secției Istorice. Seria III. Tomul XX*, București, 1938, p. 301-302.
- ³⁷ *Călători străini despre Țările Române*, Vol. I. București, 1966, p. 50.
- ³⁸ V. Ghimpu, *Biserici și mănăstiri medievale din Basarabia. Monografie*. Chișinău, 2000, p. 66.
- ³⁹ Труды Бессарабского церковного историко-археологического общества, Том 10. Кишинев, с 93-96.
- ⁴⁰ *Călători străini despre Țările Române*, Vol. X. Partea II. București, 2001, p. 868.
- ⁴¹ *Călători străini despre Țările Române*, Vol. VI. București, 1976, p. 406.
- ⁴² *Călători străini despre Țările Române*, Vol. V. București, 1973, p. 618.
- ⁴³ *Călători străini despre Țările Române*, Vol. VI, p. 263.
- ⁴⁴ *Călători străini despre Țările Române*, Vol. V, p. 619.
- ⁴⁵ *Călători străini despre Țările Române*, Vol. VII. București, 1980, p. 93.
- ⁴⁶ *Călători străini despre Țările Române* Vol. V, p. 508.
- ⁴⁷ *Ibidem*, p. 208.
- ⁴⁸ *Ibidem*, p. 218.

ИОАНН / ЕНАКИ БУЗИЛ И ЕГО «ШКОЛЬНЫЕ» РУКОПИСИ

Вера Г. ЧЕНЦОВА, кандидат исторических наук,
Maison française d'Oxford, Оксфорд, Великобритания

Abstract: Publication of the manuscript of Greek-Romanian-Slavonic-Latin dictionary from the collection of Vernadsky National Library of Ukraine in Kyiv (f. V, nr. 3691) provoked vibrant debate about its date and origin. Most researchers agree that it was produced in the 18th century in Romanian principalities. The mention of the name of a certain “Enaki Buzila” on fol. 305 had already allowed to make cautious assumption about the connection of compilers of the dictionary with the intellectual milieu of Iași. Recent discovery of a Greek manuscript with annotations in Romanian language in the Library of the Russian Academy of Sciences in Saint Petersburg (Archeogr. comm., nr. 109) provides new argument for this hypothesis. The manuscript according to existing colophons was copied by Ioannes / Yannaki / Enaki Buzila in Iași in 1735 and apparently it could be considered together with the dictionary from Kyiv: both manuscripts were produced to teach Greek in the same circle of literati in Iași.

Keywords: Greek manuscripts, scribes, Greek-Romanian-Slavonic-Latin dictionary, Romanian principalities, palaeography, Enaki Buzila

Недавно опубликованная кишиневским ученым А. Н. Никитичем рукопись греко-славяно-румыно-латинского словаря из собрания Института рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского (Фонд V. Одесское общество истории и древностей. № 3691)¹ уже вызвала дискуссию о его датировке и происхождении². Словарь, судя по содержащейся в нем лексике, предполагалось использовать для перевода богословских текстов прежде всего с греческого языка на румынский. Наиболее его разработанными частями являются греческая и румынская, которые составители начали дополнять славянскими и латинскими словами, не успев завершить эту работу. Текст был размещен в четырех колонках, первая из которых представляет собой греческий словник, вторая – славянский, третья – румынский, четвертая, оставшаяся практически незаполненной – латинский. Кроме того, в конце рукописи имеется указатель румынских слов (л. 305-410^{об}) в алфавитном порядке с отсылками к листам рукописи (к первоначальной буквенной нумерации), что позволяло легко найти то или иное румынское слово и его перевод на греческий язык (а если бы работа над словарем была завершена, то, соответственно, также на церковнославянский и латинский языки).

А.Н. Никитич предложил датировать рукопись XVII в., но все изучавшие ее исследователи относят манускрипт к XVIII столетию. Е. К. Чернухин

в подготовленном им каталоге киевских греческих рукописей и документов датировал словарь первой половиной XVIII в., отметив, что переплет должен быть отнесен к более позднему времени – после 1789 г. (поскольку для изготовления форзаца была использована бумага с этой датой)³. В. Пелин привела ряд аргументов в пользу еще более поздней датировки киевской рукописи, о которой, с ее точки зрения, свидетельствуют прежде всего филигранные бумаги самого манускрипта, которые она отнесла к 90-м годам XVIII в.⁴ Е. Мунтяну, соглашаясь с предложенной В. Пелин гипотезой о датировании словника 90-ми гг. XVIII в., высказал вслед за ней предположение, что его составление, вероятнее всего, следует связывать с кругами книжников в Нямце или Яссах.

В. Пелин заметила на л. 305 рукописи (после подзаголовка «Указатель словаря» и первой литеры этого указателя «А») зачеркнутую помету: «Енаки Бузиль». Исправление было внесено коричневыми чернилами, возможно, теми же и той же рукой, которой была сделана помета (дописано слово) на обороте того же листа. Видимо, дополнявшему текст показалось, что имя то ли переписчика части словаря, то ли его владельца здесь было неуместно. Упоминание «Енаки Бузила» позволило исследовательнице сблизить киевский словарь с рукописью перевода «Истории» Геродота, хранящейся в Библиотеке Академии Румынии (BAR, ms. rom. 3499). В этом манускрипте, датированном 1816 г., также названо имя логофета Янаки или Енаки Бузила, который мог быть заказчиком перевода, выполненного значительно ранее, а переписанного в начале XIX в.⁵

Высказанные предположения о вероятном создании словаря в кругу яских ученых книжников нашло неожиданное подтверждение благодаря публикации А.Е. Карначевым помет из ранее неучтенной рукописи из собрания Археографической комиссии, хранящегося в Библиотеке Академии наук в Санкт-Петербурге: БАН. Арх. ком. № 109 (номера Археографической комиссии 227, 261)⁶. Небольшая рукопись (118 листов in 4-о), как указано исследователем, представляет собой сборник известных древнегреческих и византийских текстов, переписанных и переведенных на новогреческий и румынский языки для учебных целей. Он состоит из трех частей, первая из которых называется «Изречения разных поэтов по алфавиту» (Γνῶμαι μονόστιχοι ἐκ τῶν διαφόρων ποιητῶν), л. 1-34; вторая – «Главы увещательные» диакона Агапита, л. 35-72; и третья – сочинения Лукиана, л. 75-118об. Окончание последнего текста, Некρικοὶ διάλογοι (Luciani Samosatensis Opera, ex rec. C. Jacobitz, Lipsiae, 1881, vol. 1, pt. 1, p. 1-8), отсутствует. На л. 34, после «Изречений разных поэтов», А. Е. Карначев обнаружил помету:

† Ἦγεμονεύοντος ἐν Γασίῳ Ἰωάννου Κωνσταντίνου Νικολάου || βοεβόδα ἐγράφη ὑπ' ἐμοῦ τοῦ Ἰωάννου, διάκου τῆς βιστιαρίας, || υἱοῦ τε τοῦ Βασιλείου Μπουζίλα καμαράση, ἡ βίβλος αὕτη. || Ἐν ἔτει ἀψλε-φ' ἀπριλί(ου) κη-η'.

† В правление в Яссах воеводы Иоанна Константина, (сына) Николая, написана мною, Иоанном, дяком вестиярия, сыном камараша⁷ Василия Бузила, книга сия. В лето 1735, апреля 28.

В предложенную А.Е. Карначевым транскрипцию имени Василия Бузила необходимо лишь внести небольшое исправление (в тексте со знаком вопроса издатель указал «Бутила»), а также уточнить сделанные комментарии, касающиеся упомянутого имени молдавского господаря. Константин III Маврокордат правил с перерывами четыре раза в Молдавии в 1733–1769 г. и шесть раз в Валахии в 1730–1763 г.: указанное в помете имя «Иоанн» является частью титулатуры⁸, а не именем отца, упомянутый же Николай – на самом деле отец Константина Маврокордата (то есть имя следует читать как «Константин Николау» или «сын Николая»), господарь Николай Маврокордат (правивший в 1709–1710 и 1711–1715 г. в Молдавии, а в 1715–1716, 1719–1730 г. – в Валахии).

Запись на л. 34 продолжала зачеркнутую первоначальную помету, написанную на развороте л. 33об.-34, в которой также был упомянут «Иоанн, сын камараша Василия Бузила» из Ясс: ὁ Ἰωάννης, ὁ υἱὸς τοῦ {Βασίλη} || Βασίλη καμαράσι τοῦ Μπουζήλα⁹. В этой же зачеркнутой помете имелось название скопированного текста «Изречений», которое А.Е. Карначеву удалось прочитать как «Χρυσολοράν». Исследователь, приводя сведения об иных рукописях с теми же «Изречениями разных поэтов», однако, не смог установить печатного издания, с которого они были скопированы¹⁰. Речь здесь идет о «Γνώμαι μονόστιχοι ἐκ διαφόρων ποιητῶν» из сборника, на титуле которого фигурировало имя Мануила Хрисолора, знаменитого византийского ученого, дипломата и педагога, долгое время прожившего в Италии и познакомившего западноевропейских гуманистов с сочинениями греческих авторов. Сборник, название которого начиналось со слов «Ἐρωτήματα τοῦ Χρυσολοῤῥᾶ», частью которого были «Изречения» («Γνώμαι μονόστιχοι ἐκ διαφόρων ποιητῶν») пользовался большой популярностью в XVI в. и многократно переиздавался (главным образом, в Венеции)¹¹. Иоанн/Енаки Бузил, названный в рукописи «Словаря» как переписчик греческих сочинений петербургской рукописи, по-видимому, мог своей рукой дописать румынские переводы над строками, а также, возможно, иметь отношение к переписке румынских текстов киевского словаря, написанных сходным почерком. При дальнейшем исследовании киевской и петербургской рукописей следует попытаться выяснить, сколько переписчиков текста работало над ними, а также сколькими руками сделаны пометы и различные дополнения на разных языках.

Дата, имеющаяся во второй части петербургской рукописи, «Главах увещательных» Агапита – 30 февраля 1735 г.¹² – свидетельствует о том, что этот текст был переписан лишь чуть раньше «Изречений», которые писец закончил в конце апреля того же года. Интерлинейные («двухэтажные», как их называет А.Е. Карначев) глоссы-переводы на новогреческий и на румынский языки «Изречений», помогающие изучающим текст пометы арабскими цифрами над словами, подсказывающие, в каком порядке следует их переводить, свидетельствуют о том, что переписанные греческие тексты предназначались для

учебных целей. Для этого, очевидно, служила и киевская рукопись «Словаря», написанная почерком, похожим на почерк Иоанна Бузила. Примечательно также, что одно из самых ранних изданий «Хрисолоры», вышедшее в Мадриде в 1514 г. и считающееся первой напечатанной в Испании по-гречески книгой¹³, знаменитому французскому эллинисту Э. Леграну удалось обнаружить в библиотеке его современника, князя Георгия Маврокордата¹⁴. Не с этого ли издания переписывал свою рукопись Иоанн Бузил?

А.Е. Карначев смог выяснить, что Санкт-Петербургская рукопись поступила в собрание Археографической комиссии из личной коллекции историка Петра Александровича Муханова (1798–1871), председателя комиссии с 1869 г.¹⁵ «Словарь» также в начале XIX в. оказался в Санкт-Петербурге: его владельцем был Георгий Александрович Гурцов (1778–1858), серб, приехавший в Российскую империю из Бухареста и занимавшийся преподаванием вначале в Петербурге, а затем в Одессе¹⁶. В Одессе же, видимо, он передал свою рукопись Одесскому обществу истории и древностей, с коллекцией которого она позже попала в Киев, в собрание Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского. Поскольку в Петербурге была обнаружена вторая рукопись, связанная с деятельностью Иоанна/Енаки/Янаки Бузила, не исключено, что высказанное ранее предположение, будто Г. А. Гурцов мог приобрести свой «Словарь» в Румынских княжествах, не соответствует действительности. Возможно, появление и сборника греческих текстов, и «Словаря» каким-то образом было связано с русским военным присутствием в Яссах, и оба манускрипта были приобретены их предшественниками владельцами уже в России. Это позволяет надеяться также на обнаружение и в других собраниях «школьных» рукописей, созданных при дворе просвещенных румынских господарей в Яссах благодаря деятельности Иоанна Бузила и других ученых книжников.

Примечания:

¹ Nicolae Milescu Spătarul, *Dicționarul greco-slavo-româno-latin (secolul al XVII-lea) / Греческо-славянско-румынско-латинский словарь (XVII век) / Greek-Slavonic-Romanian-Latin dictionary (17th century)*, ed. A. Nichitici, Chișinău, Editura ARC, 2015. Описание рукописи: Євген К. Чернухін, *Грецькі рукописи у збірниках Києва. Каталог*, Київ; Вашингтон, НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2000, с. 116-117.

² Eugen Munteanu, *Nicolae Spătarul Milescu lexicograf? Despre o falsă paternitate literară și ediție ratată? (I-II)*, în *Cronica veche*, 2017, an. VII, nr. 8 (79), p. 8, nr. 9 (80), p. 7; Вера Г. Ченцова, рец.: Nicolae Milescu Spătarul. *Dicționarul...* în *Российская история*, 2017, nr. 1, p. 201-204; Vera Tchentsova, comperendu: Nicolae Milescu Spătarul. *Dicționarul...*, în *Revue des études slaves*, 2017, t. 88 (1-2), p. 349-353.

³ Євген К. Чернухін, *Грецькі рукописи*, с. 116-117.

⁴ Valentina Pelin, *Aprecieri despre două manuscrise de la Kiev. Ficțiune și realitate*, în *Cugetul. Revistă de istorie și cultură*, 2005, nr. 1 (25), p. 6-14. Более подробно филиграны

рукописи описаны в каталоге Е. К. Чернухина. Исследователем приведены сходные водяные знаки по различным альбомам в том числе для тех водяных знаков киевской рукописи, которые не указаны в исследованиях В. Пелин и А. Н. Никитича. См.: Євген К. Чернухін, *Грецькі рукописи*, с. 117.

⁵ Valentina Pelin, *Apprecieri despre două manuscrise de la Kiev*, p. 15, not. 2.

⁶ Александр Е. Карначев, *Малоизвестные и «забытые» греческие материалы библиотек Санкт-Петербурга*, in *Монфокоп. Исследования по палеографии, кодикологии и дипломатике*, Москва, Издательский дом ЯСК, 2017, т. 4, с. 345-350.

⁷ Cămăraș – казначей.

⁸ Grigore Nandriș, *L'origine de Io dans le titre des souverains bulgares et roumains*, in *Revue des études slaves*, 1964, t. 40 (=Mélanges André Vaillant), p. 159–166; Димитър В. Димитров, *Властовата харизма на името «Йоан» през средновековието*, in *Епохи*, 2015, т. 23, nr. 1, с. 177–194.

⁹ Александр Е. Карначев, *Малоизвестные и «забытые» греческие материалы*, с. 347, илл. 5-6 (с. 348-349). Чтение А. Е. Карначева: «τοῦ Πουζ(?)τεῖλα».

¹⁰ Там же, с. 349.

¹¹ Ἑρωτήματα τοῦ Χρυσολωρᾶ. Περί ἀνωμάτων ῥημάτων. Περί σχηματισμοῦ τῶν χρόνων ἐκ τῶν Χαλκονδύλου. Τὸ τέταρτον τοῦ Γαζῆ, περί συντάξεως. Περί ἐγκλητικῶν. Γνωμαὶ μονόστιχοι ἐκ διαφορῶν ποιητῶν. Κάτων. Ἑρωτήματα τοῦ Γουαρίνου. Venetiis: In aedibus Aldi et Andreae Soceri, M. D. XVII (1517). 425 p. См.: Émile Legrand, *Bibliographie hellénique: ou, description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, Paris, Ernest Leroux éditeur, 1885, t. 1, p. XIX-XXX, 98-99, nr. 37 (1512 г.); p. 118-120, nr. 41 (1514 г.); Paris, 1903, t. 3, p. 205, nr. 168 (1514 г.), p. 224-225, nr. 188 (1516 г.); p. 234, nr. 199 (1517 г.), p. 337, nr. 318 (1531 г.); p. 392, nr. 397 (1540 г.); p. 392-393, nr. 398 (1540 г.); p. 422, nr. 447 (1544 г.); p. 448-449, nr. 489 (1548 г.); p. 453-454, nr. 498 (1549 г.).

¹² Александр Е. Карначев, *Малоизвестные и «забытые» греческие материалы*, с. 349.

¹³ Jacques-Charles Brunet, *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*, Bruxelles, Société belge de librairie, Hauman et comp., 1838 (4e éd.), t. 1, p. 518-519.

¹⁴ Émile Legrand, *Bibliographie hellénique*, t. 1, p. 120. Отметим, что в издании 1514 г. часть текста (впрочем, не «Изречения») также имела надписанный над греческим текстом более мелким шрифтом латинский перевод, предназначенный для облегчения понимания его учениками. Не это ли обстоятельство навело на мысль подготовить подобным же образом греческие тексты для чтения, но с румынским их переводом?

¹⁵ Александр Е. Карначев, *Малоизвестные и «забытые» греческие материалы*, с. 349.

¹⁶ Вера Г. Ченцова, рец.: Nicolae Milescu Spătarul. *Dicționarul...*, с. 203-204.

LE PREMIER LECTIONNAIRE ARABE ORTHODOXE IMPRIMÉ

Dr. Prof. Serge A. FRANTSOUZOFF,
Institut des manuscrits orientaux, St Pétersbourg, Russie

Abstract: The present article deals with the first Lectionary (more precisely Evangeliary) in Arabic printed in AD 1706 in Aleppo thanks to the generous gift of the whole Arabic types and all typographic implements by the Wallachian Prince Constantin Brâncoveanu to Athanasios III al-Dabbās, Metropolitan of Aleppo, former Patriarch and pretender to the Patriarchal seat of Antioch. The author identified this edition, which previously remained completely unknown, described and studied for the first time its copy acquired by the government of the Russian empire in AD 1819 from the French hereditary diplomat and goldsmith Jean-Baptiste Louis Jacques (Joseph) Rousseau (1780–1831) within his collection of 500 Oriental manuscripts and old-printed books for the Asiatic Museum of the Imperial Academy of Sciences and kept now in the library of the Institute of Oriental Manuscripts in St Petersburg. The interpretation of an imprint of seal, a note on the title page and one more note on the antecedent folio made it possible to establish one of the owners of this copy of the Arabic Lectionary, who proved to be the Uniate Metropolitan of Alep Ignatius actively involved in the discord within the Melkite Greek Catholic Church, which began in AD 1759.

Keywords: Antiochian Orthodox Church, Wallachia, Alep, typography in Arabic script, printed Lectionary (Evangeliary) in Arabic, Melkite Greek Catholic Church, the Melkite Metropolitan of Alep Ignatius

Les relations entre les Pays Roumains et l'Église orthodoxe d'Antioch restaient étroites au cours de plusieurs siècles, surtout dans l'espace religieux et culturel créé par l'empire Ottoman. Les peuples qui professaient la foi orthodoxe et se sont soumis au joug des Turcs se soutenaient mutuellement pour assurer une sorte de «confrontation douce» face à l'assaut de l'islam. La Valachie et la Moldovie, deux principautés des Roumains, grâce à leur statut des vassaux de la Sublime Porte, avaient l'avantage de conserver une certaine autonomie administrative et financière et étaient capables de prêter toute aide à leurs coreligionnaires en Syrie soufferts d'exonérations fiscales. Vers le début du 18ème siècle le problème de la propogation des livres de service parmi le clergé du Patriarcat d'Antioche est devenu assez urgent, en particulier à cause des tentatives du Saint-Siège d'organiser l'impression régulière en écriture arabe.

En ce temps-là Athanase III al-Dabbās, l'une des personnes les plus actives et lettrées dans l'hierarchie de l'Église orthodoxe d'Antioch, qui occupait le siège du

partiarque dès 1685 (ou 1686), l'a cédé de bon gré à son rival Cyrille V en 1694 pour éviter un schisme et l'a rendu en 1720 après la mort de ce dernier, aspirait à la modernisation de ses ouailles. C'est grâce à la demande d'Athanase III adressée à Anthime l'Ibérien (le Géorgien), un homme d'église et maître d'imprimerie¹, que deux livres arabes chrétiens furent édités en Valachie tout au début du 18ème siècle. Il s'agit du *Liturgikon* et du Livre d'Heures publiés respectivement en 1701 à Snagov et en 1702 à Bucarest². Ils doivent être considérés comme les premiers produits typographiques en caractères arabes qui sont parus sur les territoires contrôlés par l'empire Ottoman³.

Mais il est évident que ceux qui lisaient en arabe n'étaient que des visiteurs assez rares dans les Pays Roumains. Donc lors de son départ de Bucarest en 1704 Athanase al-Dabbās a reçu du Prince Constantin Brâncoveanu l'équipement d'impression utilisé par Anthime pour faire publier les deux premiers livres en caractères arabes⁴. À son arrivée à Alep il a installé dans sa résidence métropolitaine une imprimerie qui en 1706–1711 a publié plus d'une dizaine de livres. Quoique leur nombre total soit estimé à onze, il existe une divergence entre deux listes de ces éditions. Ioana Feodorov qui les avait rédigées⁵ a remarqué dans sa liste récente qu'une homélie de St Jean Chrysostome sur la célébration de Pâques (Alep, 1711) ne représente pas une publication à part, mais est colligée au livre contenant 66 homélies du Patriarche de Jérusalem Athanase IV (1460–1468 ?) qui existait donc en deux versions, plus courte (sans cette homélie) et plus large⁶. En même temps elle a ajouté à cette liste (sous n° 6) *Fuṣūl min al-Indjīl al-Muqaddas (Chapitres du Saint Évangile)*, «un recueil de textes de l'Écriture Sainte concernant les fêtes de l'année, avec des précisions sur des passages à lire les dimanches et festivités»⁷, publié à Alep en 1708. Le manque du nombre de pages dans sa description témoigne qu'elle n'avait pas une possibilité de l'examiner *de visu*.

Pourtant dans la bibliothèque de l'Institut des manuscrits orientaux de l'Académie des sciences de Russie à St Pétersbourg il y a un livre publié à Alep en 1706 qui n'est pas enregistré dans aucune de ces deux listes. Il s'agit du lectionnaire (plutôt de l'Évangélaire) somptueusement édité qui est conservé sous la cote Bt III 1, contient 566 pages imprimées non numérotées et 10 feuillets vides (6 au début, 4 à la fin, sans compter 2 feuillets de garde qui font partie de la reliure) et porte le titre suivant (p. [1] ; fig. 1) : *Kitāb / al-Indjīl al-sharīf al-tāhir wa 'l-miṣbāḥ al-munīr al-zāhir / ṭubi 'a ḥadīthan bi-madīnat Ḥalab al-maḥmiyya / sanat alf wa-sab ' / mi 'at wa-sitta / masṭhiyya* (Le Livre du Pieux et Pur Évangile ou de la Lampe brillant d'éclats, imprimé pour la première fois dans la ville d'Alep la bien gardée, en l'an chrétien mille sept cents six). Mais c'est le même titre sous lequel le Tétraévangile publié à Alep dans la même année, sur 243 pages seulement, est décrit dans la seconde liste d'Ioana Feodorov (sous n° 1)⁸. Dans sa première liste seulement le début de ce titre (jusqu'au verbe *ṭubi 'a*) est cité, mais en revanche sa description est

très claire et laconique : «In 1706 the Four Gospels were printed in Aleppo..., with a Foreword written by Athanasios Dabbās and accompanied by Contents giving the particular time and occasion when each and every Gospel fragment should be read»⁹.

Dans la collection l'Institut des manuscrits orientaux il y a aussi un livre qui correspond parfaitement à cette qualification. Conservé sous la cote Bt III 12 et privé de toute pagination il commence par une préface qu'Athanase al-Dabbās a rédigée¹⁰, comprend ensuite les textes complets des quatre Évangiles suivant le canon biblique (p. [7]–[65] : Matthieu ; p. [66]–[102] : Marc ; p. [103]–[164] : Luc ; p. [165]–[210] : Jean)¹¹ et s'achève par un index des références aux passages évangéliques dans l'ordre liturgique (p. [211]–[223] : Fihrist fuṣūl al-Indjīl) suivi par un autre index qui établit leur corrélation aux services mois par mois (p. [224]–[241]), de septembre (shahr Aylūl) jusqu'à août (shahr Āb). Malheureusement sa page de titre est perdue¹², mais la note finale ne laisse aucun doute sur sa provenance et sa date (p. [241] ; fig. 2) : *ṭubi'a ḥadītan* (sic) *bi-maḥrūsāt Ḥalab al-maḥmiyya / sanat 1706 masīḥiyya* (Imprimé pour la première fois dans la [ville] protégée d'Alep, la bien gardée, en l'an chrétien 1706). En outre, les polices de caractères ont la forme élaborée par Anthime l'Ibérien.

Quant à l'Évangélaire, il est introduit par la même préface que le Tétraévangile. En plus, dans les deux livres elle est composée à l'identique¹³. Le contenu essentiel de l'Évangélaire structuré d'après la tradition¹⁴ s'ouvre par les premiers vers de l'Évangile selon Jean qu'on lit au cours de la liturgie du Dimanche de Pâques (p. [9] ; fig. 5). Bien que les dimensions des livres soient similaires (B III 1 : 29,5 x 19,5 cm ; B III 12 : 32 x 21,5 cm), l'Évangélaire est beaucoup plus volumineux (566 p. par rapport à 241 p.), puisqu'un passage du texte biblique y est muni normalement d'un large commentaire introduit par le syntagme *qāla-l-mufasssīr* (L'exégète dit)¹⁵. À titre d'exemple il suffit de se référer à la parabole du pharisien et du publicain (Luc, 10–14) dont le texte (p. [271].4–11) occupe trois fois moins d'espace que le commentaire (p. [271].11–[272].8). La première occurrence de chaque Évangile est marquée par une gravure représentant l'Évangéliste (p. [8] : Jean (fig. 6) ; p. [176] : Luc (fig. 7) ; p. [304] : Marc (fig. 8)) à l'exception de Matthieu. Probablement ça s'explique par un défaut de l'exemplaire examiné.

D'une manière assez bizarre les traits distinctifs des deux livres ont été mêlés dans la description du Tétraévangile qui fait partie de la seconde liste d'Ioana Feodorov (sous n°1)¹⁶. Elle a attribué à cette édition la disposition du texte des Évangiles «dans l'ordre *Matthieu – Marc – Luc – Jean*» qui «suit la succession des péricopes évangéliques (et non pas des chapitres) pour les dimanches, les samedis et les fêtes de l'année» ainsi que la présence des commentaires et des gravures. Toutes ces caractéristiques manquent dans l'exemplaire du Tétraévangile conservé à St Pétersbourg, mais pour la plupart (sauf l'ordre des Évangiles) sont attestées

dans l'Évangélaire appartenant à la même collection. On pourrait supposer qu'elle ait eu dans sa disposition des copies ou photographies de quelques pages séparées d'un ou plusieurs exemplaires de ce dernier livre. Donc sa conclusion sur la circulation de deux versions du Tétraévangile imprimé à Alep en 1706, «une avec et l'autre sans illustrations»¹⁷ ne passe pas. En fait il faudrait constater qu'en 1706 l'imprimerie d'Alep a publié deux livres différents introduits par la même préface : le Tétraévangile avec deux index des références aux passages évangéliques suivant l'ordre liturgique et l'Évangélaire commenté. Le premier devrait être destiné aux larges couches du clergé, le second – à l'hierarchie ecclésiastique hautement éduquée. Leurs exemplaires découverts récemment dans la collection de l'Institut des manuscrits orientaux à St Pétersbourg confirment cette supposition. Il suffit de comparer leur reliures, l'une très modeste, en cuir brun de qualité médiocre (fig. 9) et l'autre luxueuse, en cuir rouge décorée d'ornements végétaux en or (fig. 11). Leurs dos portent des étiquettes en papier avec leurs titres abrégés :

– Evangelia. / arabice. / Haleb a. / 1706. // (B III 12) ;

– Lectiones Evangelii / per annum / cum homiliis & Calendari. / a. l. / Haleb 1706. // (B III 1).

Comment ces livres sont-ils entrés dans les fonds de l'Institut des manuscrits orientaux ? Les numéros dans le coin supérieur gauche de p. [1] dans B III 12 (N° 369) et B III 1 (N° 372 ; voir fig. 1) renvoient à la première et majeure partie de la collection acquise en 1819 par le gouvernement de l'empire Russe pour le Musée Asiatique, récemment organisé, à Jean-Baptiste Louis Jacques Rousseau (1780–1831)¹⁸ qui appartenait à la «dynastie» des diplomates et joailliers français installés en Orient. C'était son père Jean-François Xavier Rousseau (1738–1808)¹⁹ qui à partir des années soixante du 18ème siècle commença à ramasser des témoins écrits en langues orientales. Il est généralement accepté qu'en 1819 il s'agissait de 500 manuscrits²⁰, mais en réalité 16 parmi eux étaient des livres imprimés en graphie arabe. Les numéros susmentionnés se rapportent au catalogue de cette collection, où les deux ouvrages examinés sont décrits en bref dans la huitième section «Ouvrages sacrés et ascétiques»²¹.

L'historique de l'exemplaire de l'Évangélaire qui se trouve à St Pétersbourg peut être tracé grâce aux notes laissées par ses propriétaires sur ses pages initiales. Selon toute vraisemblance, le premier parmi eux est attesté au milieu de l'avers du feuillet qui précède la page de titre. Il semble qu'il commença à écrire en arabe, mais ensuite passa en italien (fig. 10) :

علوه [أ]لرئيس المقدسي /

(Très Révérend l'Abbé de Jérusalem)

All Reverendisimo Patrone Colendisimo / Servetore Collentissimo Il Padre Pavolo / Piacenzia (?) Guardianio di Terrasanta / In [fede] / In: Salvatore: Gerusalemme/²²

Sous cette titulature pompeuse on révèle l'abbé Pavolo du monastère franciscain Terra Santa fondé sur le mont de Sion qui en 1560–1936 s'installait dans la localité San Salvatore près de la Vieille Ville. On n'a pas réussi à découvrir aucune donnée sur lui dans d'autres sources.

Au-dessus de cette note un autre propriétaire de ce livre a écrit son nom et titre :

المجد لله دائماً /

اغناطيوس برحمة الله تعالى مطران مدينة حمص وما يليها /

(Gloire à Dieu pour toujours ! Ignace, par la grâce de Dieu le Plus Haut, Métropolitain de Homs (Himṣ) et de ses alentours)²³.

Sur la page de titre son sceau avec les légendes en grec et arabe est bien lisible (fig. 12) :

- ΠΙΤΩΧΟΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΕΜΕΣΣΗΣ ΙΓΝΑΤΙΟΣ *

(Le pauvre Métropolitain d'Emèse Ignace)²⁴;

الحقير في روسا / الكهنه اغناطيوس مطران / حمص وما يليها /

(Le misérable parmi les évêques Ignace, Métropolitain de Homs et de ses alentours).

Au-dessous de ce sceau, au bout de la page de titre il inscrivit la formule de protection, typique pour la tradition manuscrite arabe :

المجد لله دائماً /

الحقير في روسا الكهنه اغناطيوس مدينة حمص وما يليها /

قد اقتنينا هذا الكتاب من مالنا لنفسنا فكل من اختلسه بوجه من الوجوه ام بحيلة من الحيل /

ام استعاره ولم يرده الينا طمعاً ورغبةً في اختلاسه فليكن حظه مع يوضس الدافع / فالويل له

ان رضي لنفسه / ذلك //

(Gloire à Dieu pour toujours ! Le misérable parmi les évêques Ignace, [de] la ville de Homs et ses alentours. Nous acquérîmes ce livre à nos frais pour nous-mêmes, et chacun qui le pillait d'une ou de l'autre manière ou par une des ruses ou l'emprunta et ne nous le rendit pas souhaitant et cherchant le voler, que son destin soit avec Judas le traître, malheur à lui, s'il se contente de cela).

Qui était cet Ignace ? Il devrait être identifié avec le métropolitain de Homs de ce nom qui avec d'autres hiérarques de l'Église grecque-catholique melkite a accepté l'abdication du patriarche melkite d'Antioche Cyrille VI Thanas en faveur de son petit-neveu Ignace Jauhar au début de juillet de 1759 – ce qui a engendré une discorde de longue durée parmi les uniates du Proche-Orient²⁵. Il est probable qu'après le décès d'Ignace, Métropolitain de Homs, son exemplaire de l'Évangélaire a été vendu par ses héritiers à Jean-François Xavier Rousseau.

Bibliographie

Paul Bachel, *Ignace Jarbouh, Supérieur général des Chouérites (1756–1761)*, dans *Échos d'Orient*, t. 12, n°78, 1909, p. 286–292.

Père Cyrille Charon, *L'Église grecque melchite catholique* (Suite), dans *Échos d'Orient*, t. 5, n°2, 1901, p. 82–89.

Arhimandrit Policarp Chițulescu (Coordinator proiect), *Tipărituri din Țara Românească în Biblioteca Sfântului Sinod*, București, Editura Basilica a Patriarhiei Române, 2009.

Henri Dehérain, *Jean-François Rousseau, agent de la Compagnie des Indes, consul et orientaliste (1738–1808)*, dans *Journal des savants*, août-octobre 1927. P. 355–370.

Ioana Feodorov, *The Romanian Contribution to Arabic Printing*, dans *Impact de l'imprimerie et rayonnement intellectuel des Pays Roumains*, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2009, p. 41–61.

Ioana Feodorov, *Livres arabes chrétiens imprimés avec l'aide des principautés Roumaines au début du XVIIIe siècle. Un répertoire commenté*, dans *Chronos. Revue d'Histoire de l'Université de Balamand*, n° 34, 2016, p. 7–49.

[Jean-Baptiste Louis Jacques Rousseau], *Catalogue d'une collection de cinq cents manuscrits orientaux*, Paris, Imprimerie de Le Normant, 1817.

[Jean-Baptiste Louis Jacques Rousseau], *Éloge historique de feu Jean-François-Xavier Rousseau, ancien consul-général de France à Bagdad et Bassora; Mort à Alep le 12 Mai 1808 ; Précédé de quelques détails curieux et intéressants sur le voyage de son père à la cour de Perse, au commencement du dix-huitième siècle*, s. l., 1810.

Note:

¹ Invité de Constantinople par le Prince de Valachie Constantin Brâncoveanu il contribua beaucoup dès 1678 dans le développement de l'imprimerie en langue roumaine, grecque et arabe. En 1694 il fut nommé le hégoumène (l'abbé) du monastère de Snagov et en 1708–1716 occupa la chaire du Métropolit d'Hongrovalachie (voir sa biographie, son portrait en couleur et quelques échantillons des pages tirées des livres roumains (en caractères cyrilliques) et grecs qu'il imprima dans : Policarp Chițulescu 2009, p. 83–96).

Le caractère des relations entre Anthime et l'hiérarque de l'Église d'Antioche n'est pas complètement clair (Feodorov 2009, p. 44 : «Connections between Athanasios Dabbās and Anthim are insufficiently documented»).

² Feodorov 2009, p. 44–45. Voir leur description détaillée dans : Feodorov 2016, p. 14–18.

³ Il faut souligner que les éditeurs du *Psautier bilingue syriaque-arabe* paru dans le monastère *St Antoine de Qūzḥayā* au nord du Liban en 1610 n'utilisaient pas l'alphabet arabe, mais le *garshūnī*.

⁴ Feodorov 2016, p. 7–8. La datation de ce cadeau de 1705 (Feodorov 2009, p. 45) paraît imprécise.

⁵ Comparer Feodorov 2009, p. 45–46 et Feodorov 2016, p. 18–28.

⁶ Elle les a décrites sous les numéros 9. a et 9. b (Feodorov 2016, p. 25).

⁷ Feodorov 2016, p. 24.

⁸ Feodorov 2016, p. 18–20. La traduction de ce titre en français proposée ici diffère un peu de celle d’Ioana Feodorov.

⁹ Feodorov 2009, p. 45.

¹⁰ Il l’a signé (p. [6].22-23 ; fig. 3) *Athanāsiyūs bi-rahmat Allāh Ta‘ālā al-Baṭriyark al-Anṭākī / wa-sā’ir al-Mashriq sābiq^{an}* (Athanase, par la grâce de Dieu le Plus Haut, Patriarche d’Antioche et de Tout l’Orient auparavant). Dans la description d’Ioana Feodorov le mot clé *sābiqan* (auparavant) est omis (Feodorov 2016, p. 19).

¹¹ Cependant ils sont divisés en chapitres selon la tradition arabe (Matthieu – en 123, Marc – en 72, Luc – en 127, Jean – en 78).

¹² Pour cette raison il y a une différence en deux entre le nombre total des pages compté par Ioana Feodorov (243 p.) et par l’auteur de cet article (241 p.).

¹³ Comparer Bt III 1, p. [6] (fig. 3) et Bt III 12, p. [6].

¹⁴ Voir le sous-titre sur p. [7] (fig. 4) qui comprend une sorte de définition arabe du terme « Évangéliste » : *Kitāb / al-Indjīl al-sharīf al-ṭāhir * wa’l-miṣbāḥ al-munīr / al-zāhir * murattaban tartībān kanā’isiyyān * awwal / dālīka (sic) qira’at (sic) al-qiddīs Yūḥannā * / al-Tā’ulūghus / * //* (Le Livre du Pieux et Pur Évangile ou de la Lampe brillant d’éclats, arrangé dans l’ordre ecclésiastique, dont le commencement est la lecture de [l’Évangile selon] Saint Jean le Théologien).

¹⁵ Il est vraisemblable que Saint Jean Chrysostome soit sous-entendu dans ce syntagme (Feodorov 2016, p. 19).

¹⁶ Feodorov 2016, p. 18–20.

¹⁷ Feodorov 2016, p. 20.

¹⁸ Il était un neveu au troisième degré du grand philosophe Jean-Jacques Rousseau.

¹⁹ Voir sur lui : [Rousseau] 1810 ; Dehéraïn 1927.

²⁰ Voir en premier lieu le titre de leur catalogue ([Rousseau] 1817).

²¹ [Rousseau] 1817, p. 40. L’année de leur parution est indiquée incorrectement comme 1707 (au lieu de 1706).

²² J’exprime ma profonde reconnaissance à ma disciple Ekaterina Gusarova pour la lecture de cette note en italien.

²³ Au-dessous de la note en italien ce métropolite a écrit une information assez banale :
معرفة الأربعة انجيلية متى ويوحنا كانوا من مصاف الاثنى عشر رسول / ومقص ولوقا كانوا من مصاف
الاثنين والسبعين رسول //

(Une connaissance sur les Quatre Évangiles : Matthieu et Jean étaient d’entre les douze apôtres, tandis que Marc et Luc étaient d’entre les soixante-deux disciples).

²⁴ J’exprime ma profonde reconnaissance à mon collègue Alexandre Grouchevoï pour la lecture de cette légende grecque.

²⁵ Bacel 1909, p. 290–291 ; Charon 1901, p. 86.

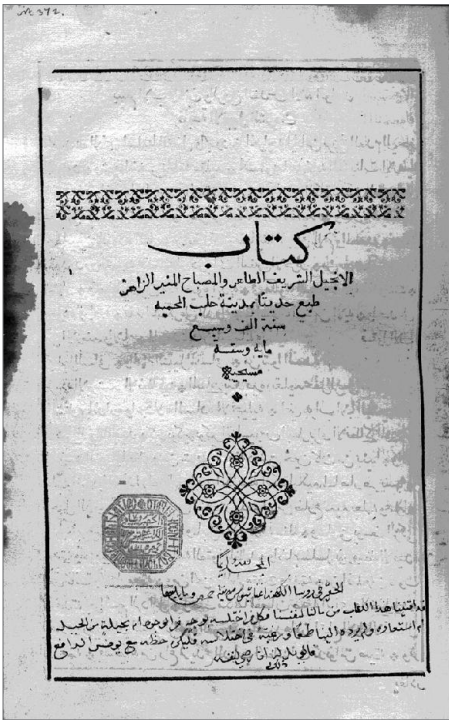

Fig. 1. Évangélaire (B III 1), p. [1].

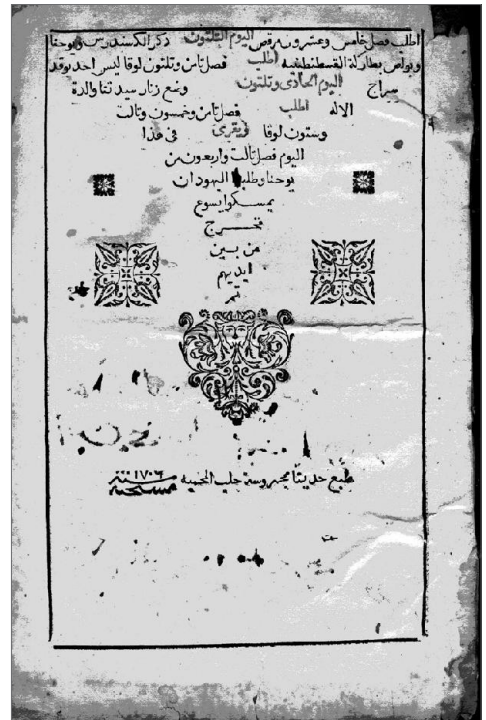

Fig. 2. Tétraévangile (B III 12), p. [241].

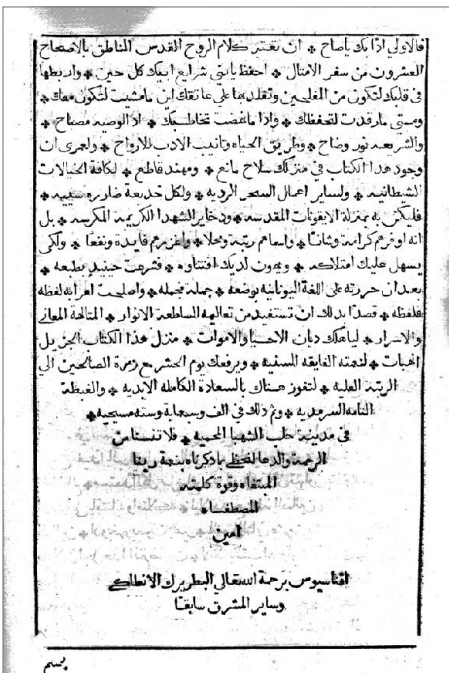

Fig. 3. Évangélaire (B III 1), p. [6].

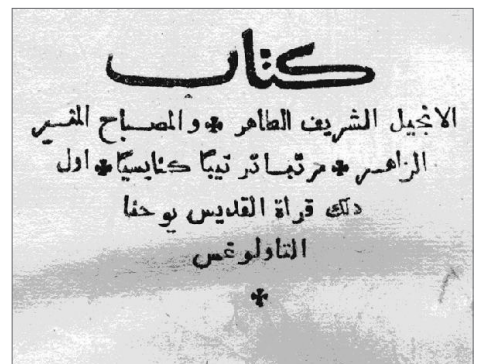

Fig. 4. Évangélaire (B III 1), p. [7],
au milieu.

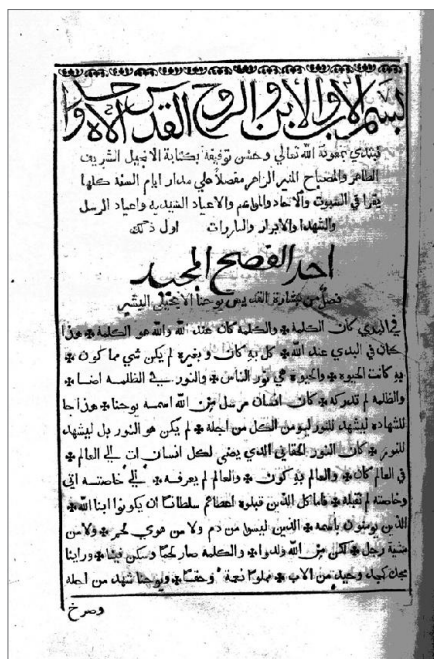

Fig. 5. Évangélaire (B III 1), p. [9].

Fig. 6. Évangélaire (B III 1), p. [8]:
Saint Jean.

Fig. 7. Évangélaire (B III 1), p. [176]:
Saint Luc.

Fig. 8. Évangélaire (B III 1), p. [304]:
Saint Marc.

Fig. 9. Tétravévangile
(B III 12), couvrecle.

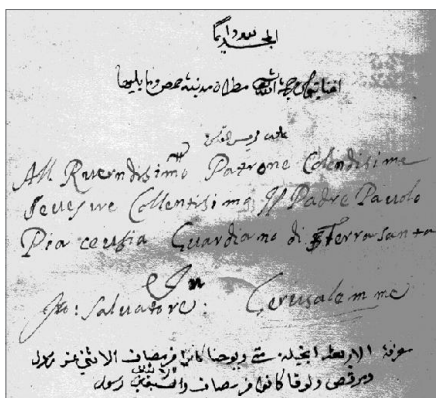

Fig. 10. Évangélaire
(B III 1), p. [011], milieu.

Fig. 11. Évangélaire
(B III 1), couvrecle.

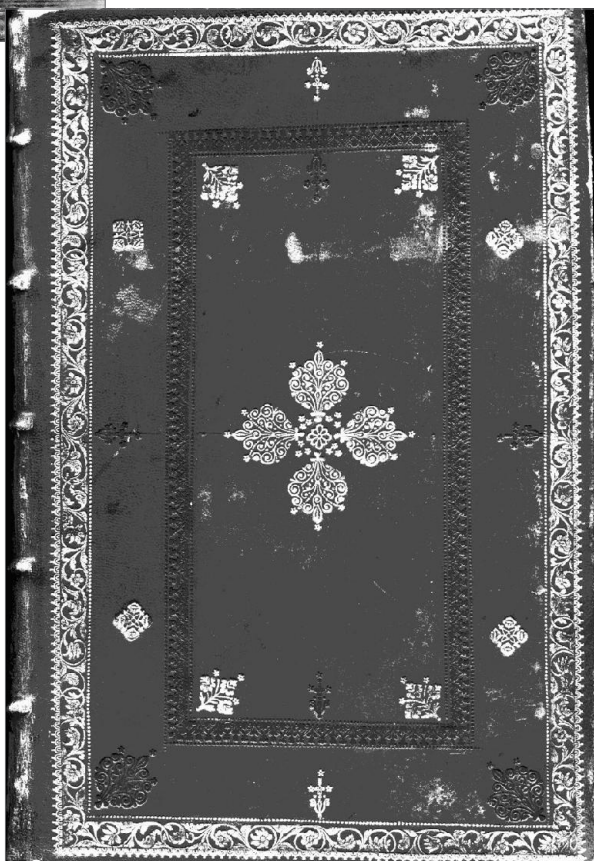

Fig. 12. Évangélaire
(B III 1), p. [1], sceau.

MANUSCRISE ALE LUI TADEU HÂJDEU DE LA BIBLIOTECA ACADEMIEI ROMÂNE

Dr. Prof. univ. Zamfira MIHAIL,

Institutul de studii sud-est europene al Academiei Române, București

Abstract: Tadeu Hâjdeu (1769–1835), the grandfather of B.P.Hasdeu (born 180 years ago), poet, translator and historian of Polish expression (but who also spoke Latin, Russian, German and Romanian) is yet little known in Romanian culture. Some of his work has been translated and published, with an introductory monography written by Elena Lința, under the title *Selected Works*, 1985. But an important part of his legacy consists of the manuscripts from the 16th century, which he has preserved and studied.

I write a first introduction of the story of his manuscripts and of his archive, donated to the Library of the Romanian Academy by his son, Boleslav and by his grandson, B. P. Hașdeu, in 1886.

Keywords: Tadeu Hâjdeu, Boleslav Hâjdeu, The B. P. Hașdeu Archive of the Romanian Academy, the catalogue of Slav manuscripts from the Library of the Romanian Academy

La 28 februarie 2018 s-au implinit 180 de ani de la nașterea lui B.P.Hasdeu. Omagiem personalitatea sa, de data aceasta, prin punerea în lumină a unuia dintre gesturile sale de conservare ale mărturiilor istoriei și de îmbogățire a fondurilor Bibliotecii Academiei Române.

B.P. Hasdeu a fost ultimul descendent al familiei Hâjdeu. Tadeu Hâjdeu, bunicul (1769–1835), locuind în Polonia, se stabilise la moșia sa din Cristinești, Basarabia cu întreaga familie prin 1815/1816, pentru că era urmărit de autoritățile țariste pentru vederile sale liberale și neconformiste. Aici au crescut cei doi băieți ai săi, Alexandru (1811–1872), și Boleslav (1812–1886). Alexandru a locuit și el spre bătrânețe la Cristinești, unde a și murit, Boleslav, care de-alungul vieții călătorise mult și a trăit mulți ani în Germania, s-a stabilit, împreună cu soția, din 1866 lângă Viena, la Hacking.

B.P. Hasdeu a devenit, astfel, moștenitorul lui Boleslav Hâjdeu, fratele tatălui său. Printre bunurile moștenite de B.P.H. la moartea lui Boleslav în 1886 i-a revenit și biblioteca, aflată în proprietatea/păstrarea acestuia¹. Biblioteca (și arhiva) fuseseră constituite de bunicul Tadeu Hâjdeu și au fost îmbogățite de-a lungul timpului de fiecare dintre cei doi fii. Transportate în țară, în același an 1886, B.P.H. le-a donat Academiei Române, iar Academia le-a transferat Bibliotecii Academiei. Reconstituirea dimensiunilor acestei donații așteaptă încă să fie făcută.

B.P.H. donase, încă în 1859, Bibliotecii Centrale din Iași (Biblioteca Școalelor), „un mare număr de manuscrise și cărți care aparținuseră tatălui său”²,

Alexandru Hâjdeu. Este surprinzător că 4000 volume au fost semnalate de B.P.H. în biblioteca de la Cristinești, dar această bibliotecă fusese menționată de Tadeu Hâjdeu în 1815, că „fiind amanetată pentru 1120 [zloți]; neputând plăti această sumă, am pierdut-o”³. Presupunem, doar referindu-ne la numărul mare de cărți, că amanetarea bibliotecii este posibil să nu fi însemnat și ridicarea ei de către beneficiar, care nu se știe dacă ar fi putut obține pentru ea echivalentul sumei și pe care presupunem că a lăsat-o la aceeași adresă. Este, de asemenea, posibil, ca de-a lungul anilor, amanetul să fi fost plătit și biblioteca să fi fost recuperată.

Pe lângă fondul de carte (și manuscrise) donate Bibliotecii din Iași, donația de la București pare mai redusă ca număr de exemplare. În această bibliotecă (și arhivă), moștenită de la (sau donată de) Boleslav Hâjdeu, au fost identificate și manuscrise ale lui Tadeu Hâjdeu, bunicul, pe care acesta le scrisese la Cristinești (Basarabia).

Alexandru, locuind la Cristinești și după moartea lui Tadeu, a conservat și a îmbogățit biblioteca de acolo. Lui B.P.H., care migrează la Iași în 1857, nu i s-a mai permis de către autoritățile țariste să călătorească în Basarabia, după cum și tatăl său, ales încă în 1866 în Societatea Academică Română (viitoarea Academie Română), a fost împiedicat de oficialitățile țariste să treacă granița de pe Prut, pentru a participa la lucrările Academiei. La moartea lui Alexandru, Boleslav, de lângă Viena, a moștenit bunurile din Basarabia ale fratelui său. Este posibil însă ca transferul bibliotecii (sau a unei părți din ea) să fi fost făcut între frați în timpul vieții lor. În plus, este cunoscut și faptul ca Tadeu Hâjdeu a realizat copii (două variante) ale unor scrieri ale sale, rămase în manuscris, pentru fiecare dintre cei doi fii ai săi⁴. Unele dintre manuscrisele transferate și înregistrate, în 1886, în noua locație păstrează însemnele noului depozit reprezentat de o etichetă tipărită cu mențiunea: „Academia Română. Biblioteca Boleslas de Hizdeu 1886”. Ele au fost repartizate de Biblioteca Academiei, în arhivă. Ulterior, unele exemplare au fost redistribuite în colecția de manuscrise slave, care reunește atât manuscrisele redactate în limba slavonă cât și pe cele în limbi slave moderne. Data la care s-a făcut acest transfer nu poate fi precizată, totuși, judecând după numerele cotelor pe care manuscrisele le poartă acum, ea s-a petrecut odată cu organizarea întregului fond de manuscrise, pe care a întreprins-o Gabriel Ștrempel, încheiată în 1954–1955, și despre care a relatat pe larg⁵.

Etichetele din 1886 de pe unele coperte se dezlipiseră, registrul inventar din sec. al XIX-lea fusese actualizat după 1948, și acordarea numerelor cotelor nu au continuitate în cazul multor loturi de manuscrise donate sau achiziționate de la aceeași persoană. Cu atât mai mult când s-a făcut trecerea unor exemplare dintr-un compartiment de păstrare (Arhiva Bibliotecii Academiei, cu propriul ei inventar) în colecția de manuscrise⁶, iar în cadrul colecției, cu transferul unor manuscrise de la mss. slave la mss. românești sau invers, de la manuscrise românești la mss. româno-slave, în funcție de ponderea uneia dintre limbi.

Gabriel Ștrempel a povestit că, prin anii 1955–1956 „a făcut apel la cel mai învățat slavist al vremii”, prof. P.P. Panaitescu, care a descris toate manuscrisele slave din fondul existent atunci „în doi ani și câteva luni”⁷ [până în 1958, considerăm noi],

printre acestea fiind incluse și manuscrise din biblioteca lui Boleslas Hâjdeu, donate de B.P.H. Indicația de proveniență a fiecărui manuscris citată de P.P. Panaitescu se baza pe informațiile pe care le-a avut la îndemână în acei ani. Astfel că, din fondul familiei Hâjdeu, unele nu au mai fost considerate ca făcând parte din același lot (din același fond de proveniență) și nu au atras atenția specialiștilor, iar această ultimă parte din lucrarea lui P.P. Panaitescu (mss. 601–728) s-a păstrat și ea până acum doar în formă dactilografiată⁸ și a putut fi consultată doar la fața locului.

În perioada de pregătire pentru tipar a *Catalogului manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. III (mss. 601 – 822), am revizuit și am confruntat manuscrisele descrise de P.P. Panaitescu din dactilogramele mss. sl. 601–730⁹. Cu acest prilej am verificat și registrele inventar ale manuscriselor și am identificat unele manuscrise din această donație a lui B.P.H., care acum au cotele 637 și 638, apoi 642, 643, 644, 645.

Deoarece considerăm că aceste manuscrise formează un fond al familiei Hâjdeu, punerea lor în valoare se vădește necesară. **Reproducem descrierea manuscriselor făcută de către P.P. Panaitescu [cu completări] pentru cinstirea memoriei sale și a muncii sale de descriere a manuscriselor slave.**

Am reconstituit, pentru prima dată, apartenența și succesiunea manuscriselor pe care le-am citat, pe baza unor indicii de recunoaștere neluate până acum în considerație, anume însemnările eliptice de pe verso-ul copertei anterioare a manuscriselor: cifrele de la 1 la 6 încercuite, urmate de mențiunea polon, scrise cu creionul, la o dată neprecizată. Acordarea cotelor, care a fost făcută până în 1955, nu a ținut seama de unitatea lotului donat de B.P.H. Manuscrisele din lotul dăruit în 1886, identificate de noi cu însemnări sunt: ms. sl. 642: „1 (polon)”; ms. sl. 643: „2 [polon]”; ms. sl. 644: „3 [polon]”; ms. sl. 645: cu mențiunea în titlu „tom.IV”, nu are însemnarea corespunzătoare pe verso-ul copertei; ms. sl. **638**: „5 [polon]”; ms. sl. **637**: „6 [polon]”¹⁰.

Primele patru manuscrise cuprind creația literară a lui Tadeu Hâjdeu, într-o transcriere frumoasă, unele pregătite pentru a fi dăruite băieților lui, Alexandru și Boleslav, altele, probabil în vederea tipăririi.

Descrierile manuscriselor din donația Boleslav Hâjdeu au fost formulate astfel de P.P. Panaitescu:

642

Sfârșitul sec. XVIII. Hârtie. 72 f.

Numerotare cu cerneală 103 p. 25 × 20 cm.

Tadeu Hâjdeu, *Culegere de povestiri, versuri și dialoguri polone. Tom I*¹¹

F. 1–13v. Prawdziwa Dobroczynność. Powieść wschodnia moralna (Adevărata binefacere, Povestire orientală morală).

F. 13v–16. Poezii diverse în număr de cinci, prima intitulată *Malżeństwo* (Căsătorie). Poartă data 1784.

F. 16v–17. № 5. O czasie (despre timp), cu data 1794.

F. 17v. № 6. Do f. B. (cătref. B.), cu data 1784.

F. 17v–18v. № 7. Dodatek do komedyi pod tytułem: zły maz, zła żona. (Supplement la comedia sub titlul: Rău bărbat, rea femeie), în versuri.

F. 19–20. № 8–№ 10. Poezii diverse. Inc.: Do G. Ia... go. Are data 1799.

F. 21–43. Podwójna mniszka. Powieść czarodzieysko naturalna. Extrakt z manuskryptu pewnego mnicha (Dubla călugăriță. Povestire vrăjitoarească naturală. Extras din manuscrisul unui călugăr), în parte sub formă de dialog.

F. 43v–49v. Poezii diverse. Datate din anii 1784–1799. 12 poezii între care la f. 46v–47v: Do Iw. Adama Naruszewicza Biskup Koadjut. Smolenskiego (Către preaputernicul Adam Naruszewicz*, episcop coadjutor de Smolensk).

F. 49v–59v. Un grup de poezii (11 la număr), intitulate Sielanki (Cântece), unele cu data 1784, celelalte nedatate.

F. 60–65v. Dwa tuziny Baiek (Două duzine de povești) [24 poezii].

Inc.: Dedykacya do Henryka Rzewuskiego Kasztelanica Witepskiego (Dedicația către Henric Rzewuski, castelan de Witebsk), în versuri.

F. 66–70v. Umarly na redutach w Monachium. Historya prawdziwa i naturalna (Cel ucis pe redutele de la München. Istorie adevărată și naturală).

F. 70v–72. Myśl duchowna do brata Leonarda w dzien iego professyi 1796 (Cugetare duhovnicească pentru fratele Leonard în ziua profesiunii sale de credință, 1796), în versuri.

F. 72. Piosnka Marysi (Cântecul Marysiei), în versuri. Jos: Koniec tomiku pierwszego (Sfârșitul primului tom).

F. 72v. Albă.

Însemnări

Coperta anterioară, în interior: 1 [cifră încercuită], polon [scris cu creionul].

F. 1. [Etichetă tipărită]: Academia Română. Biblioteca Boleslas de Hizdeu 1886.

26 rânduri pe pagină. Cursivă. Legat în carton, cu cotor piele (legătură nouă). Scris în Rusia, probabil autograf Tadeu Hâjdeu [P.P. Panaitescu]. Limba polonă modernă. Dintre hârtiile lui Tadeu Hâjdeu, din biblioteca lui Boleslav Hâjdeu, donată de el în 1886.

643

Sfârșitul sec. XVIII. Hârtie. 32 f. 24,5 × 21 cm.

M. Volney, *Ruinele Palmirei* [în limba polonă].

F. 1. Titlu: Rozwaliny Palmiry czyli uwagi nad rewolucjami narodow przez M. Volney członka Zgromadzenia Narodowego w roku 1792. Z oryginału druk, w Warszawie w drukarni Piotra Dufaur Kons. Nadw. J. K. M. 1794. (Ruinele Palmirei

* Cunoscut istoric polon.

sau observații asupra revoluțiilor popoarelor de domnul Volney, membru al Adunării Naționale [din Franța], în anul 1792. După textul original tipărit la Varșovia în tipografia lui Petre Dufaur, consilier al majestății sale regelui, 1794).

F. 1v. Przedmowa (Prefață) [a autorului].

F. 2–26v. Textul „Ruinelor”, în 19 capitole.

F. 26–32v. Noty (Note), la text, ale autorului.

Însemnări

Coperta anterioară, în interior: 2 [cifră încercuită], [polon].

F. 1v. [Etichetă tipărită]: Academia Română. Biblioteca Boleslas de Hizdeu 1886.

35–42 rânduri pe pagină. Cursivă. Legat în carton cu cotor piele (legătură nouă). Scris probabil în Rusia. Limbă polonă modernă. Dintre hârtiile lui Tadeu Hâjdeu, din biblioteca Boleslav Hâjdeu, donată în 1886.

644

1829 (f. 1). Hârtie. 44 f. 22 × 18 cm.

Ioan Nepomucen Kamiński. *Superstițiosul sau Cracovienii și oamenii de la munte, dramă în 3 acte, în versuri*

F. 1. Titlu: Zabobon czyli Krakowiaki i gorale, dramatyczna opera w III aktach, oryginalnie wierszem napisana przez Iana Nepomucena Kamińskiego, we Lwowie 1815 roku. [În josul pagini]: 1829 r. (Superstițiosul sau Cracovienii și oamenii de la munte, operă dramatică în trei acte, scrisă original în versuri de Ioan Nepomucen Kamiński, la Lvov în anul 1815. Anul 1829). Primul an este cel al textului tipărit, al doilea, al copiei din acest manuscris.

F. 1v. Osoby (Personajele).

F. 2–44. Textul în versuri al dramei.

Inc.: Akt 1-sky (Actul întâi). Intervenții în text, de altă mână [p. 41, 42].

F. 44v. Albă.

Însemnări

Coperta anterioară, în interior: [3, cifră încercuită], [polon].

F. 1v. [Etichetă tipărită]: Academia Română. Biblioteca Boleslas de Hizdeu 1886.

F. 44. Pieknie i dobrze! Brawo, Panie Kamiński! (Frumos și bine! Bravo, domnule Kamiński!).

Numărul rândurilor pe pagină variază. Hârtie de diferite nuanțe, albă până la verzuie. Cursivă. Legat în carton cu cotor din piele (legătură nouă). Scris în Rusia. Limbă polonă modernă. Din biblioteca Boleslav Hâjdeu, donată în 1886.

1824 (f. 20v). Hârtie. 22 f. 30 × 20 cm. Lipsește sfârșitul.

Tadeu Hâjdeu, *Scrieri diverse în versuri și proză. Tom IV*

F. 1. Tadeusza Hyzdeu. Pisma różjne F. 1. Tadeusza Hyzdeu. Pisma różjne wiérsem i proza w Bessarabij od 1814 roku 1 Ianuarij zbierane, Tom czwarty (Tadeu Hâjdeu. Scrieri diverse în versuri și proză adunate în Basarabia, de la 1 ianuarie anul 1814, tomul al patrulea).

F. 1v. Albă.

F. 2. [Titlu general]: Wierze domowe (Versuri familiare).

F. 2–2v. 1) Na nowy rok, do mey żony 1824 (De anul nou soției mele 1824).

F. 2v–3. 2) Na nowy rok 1815 do moiéy żony (De anul nou 1815, soției mele).

F. 3v–5. 3) Na nowy rok 1816-ty do moiéy żony (De anul nou 1816, soției mele).

F. 5–5v. 4) Na nowy rok 1817-ty do moiéy żony (De anul 1817, soției mele).

F. 5v. 5) Na nowy rok 1818-ty do moiéy żony (De anul nou 1818, soției mele).

F. 6. 6) W dzień imienin moiéy nayukochańszey żony Walerii 1819 r., 5 iunie. (În ziua onomastică a prea iubitei mele soții Valeria, 1819 iunie 5).

F. 6. 7) Na nowy rok 1819-ty 1 ianuarij (De anul nou 1819, ianuarie 1).

F. 6v. 8) Na nowy rok 1820-ty (De anul nou 1820).

F. 7–7v. 9) Posłanie oycowskiego błogosławieństwa w starożytnym medalu złotym S. Leopolda arcyxięcia Austriackiego z napisem: *Timore Domini* (boiaznia panșka) dla córki swej Michaeli narodzonéy d. 1 Marca 1821 r. we wsi Kirsztyńcach w Bessarabii (Epistolă părintească de binecuvântare pe medalia veche de aur a Sfântului Leopold Arhiepiscopul Austriei, cu însemnarea *Timore Domini* (cu teama lui Dumnezeu), pentru fiica mea Micaela, născută în ziua de 1 martie 1821 în satul Cristinești în Basarabia).

F. 7v–8. 10) Piesń pe weselu do siostrzenicy (Cântec după nuntă, către nepotul de soră).

F. 8–8v. 11) Micha do braci, 1822 r. 12 Xbrie (Miha către frați la 12 decembrie 1822).

F. 8v–9. 12) Michalina do braci (Mihalina către frați).

F. 9. 13) Siostra do braci na Boże narodzenie 1822 (Sora către frați la Crăciun, 1822).

F. 9v. 14) Do moich synów 1822 r. 31 Xbrie (Către fiii mei, anul 1822, 31 decembrie).

F. 10. 15) Na wielkanoc do moich synów 1823 (De Paște, către fiii mei, 1823).

F. 10–11. 16) Posłanie od Michaeli 1823 roku 27 Maja (Epistolă de la Micaela, anul 1823, mai 27).

F. 11v. 17) Do naszych synów Alexandra i Boleslawa (Către fiii noștri, Alexandru și Boleslav).

F. 12. 18) Piesń do moich braci w pensionie Kiszynewskim i do ich zacnych kolegów, 1823 d 31 Maja (Cântec pentru frații mei, în pensionul din Chișinău, și către colegii lor stimăți, 1823 ziua 31 mai). (Compus de Micaela Haszdeu).

F. 12v. 19) Do moich synow Alexandra i Bolesława Hyzdeu w pensionie Kyszynewskim bedacych, na dzień ich urodzin 1823 r. (Către fiii mei Alexandru și Boleslav Hâjdeu, aflători în pensionul de la Chișinău, la ziua lor de naștere, anul 1823).

F. 13–14. 20) Wiersz gospodarzy Kirsztynieckich do studentów Kyszynewskich paniczów Alexandra i Bolesława Hyzdeu. O wakancyach studenskich (Versul stăpânului de la Cristinești către studenții din Chișinău, micilor pani Alexandru și Boleslav Hâjdeu. Despre vacanțele studențești).

F. 14–14v. 21) Michaela bracióm swoim Alexandrowi i Bolesławowi Hyzdeu zdrowia zyczy 1823 r 12 Iunii (Micaela către frații ei Alexandru și Boleslav Hâjdeu, urând sănătate, anul 1823, iunie 12).

F. 14v–15. 22) Ianaki kuczer paniczóm, zdrouia zyczy (Ianachi vizitiul urează sănătate micilor pani).

F. 15–16. 23) Ian Szlauch kuchmistrz do paniczów (Ioan Slauch, bucătar, către micii pani).

F. 16–16v. 24) W dzień imienin starszego mego brata Alexandra Hyzdeu 1823, roku 30 Augusta w Kyszynewie (În ziua fratelui meu mai mare Alexandru Hâjdeu la Chișinău, anul 1823, august 30). (De la Boleslav Hâjdeu).

F. 16v–17. 25) Posłanie z Kyszynewa lakutek w dzień 8 gbra 1823 r. do maluchnéy méy córki Michaeli Hyzdeu (Trimitere de mici leacuri din Chișinău în ziua de 8 noiembrie 1823, către mica mea fiică, Mihaela Hâjdeu).

F. 17–17v. 26) Do Alexandra i Bolesława Hyzdeu przyz posyłce cukru i różek w dzień So Mikolaia 6, Xbrae 1823 roku (Către Alexandru și Boleslav Hâjdeu la trimiterea de zahăr și trandafiri în ziua de Sfântul Nicolae, 6 decembrie anul 1823).

F. 17v–18. 27) Michalina do swych braci, Alexandra i Bolesława w pensionie Kyszynewskim. Kolenda na Boze Narodzenie 1823 (Mihalina către frații ei Alexandru și Boleslav în pensionatul din Chișinău. Colind la Nașterea Domnului, 1823).

F. 18v. 28) Na wielkanoc 1824 (De Paște, 1824).

F. 18v–19. 29) Do synów, przesyłaiac dramme Susanin (Către fii, trimițându-le drama Susanin).

F. 19. 30) W. Xiedzu Stanisławowi Wiazanie w 8m dzień Maja 1824, imieniem synów (Preotul Stanislav, Legământ în ziua de 8 mai 1824, în numele fiilor).

F. 19v. 31) Do synów moich po publicznym popisie 1825 roku (Către fiii mei, după examenul public anul 1825). Scris numai titlul poeziei, fila albă.

F. 20. Albă.

F. 20v–21. 32) W dzień poświęcenie chatki braterskiey w Inowcach na przyjazd wakacyiny ze szkoł Alexandra i Bolesława Hyzdewów roku 1825 d. 25 iulii (În ziua sfințirii colibei fraților la Inouți, la sosirea în vacanță de la școală, a lui Alexandru și Boleslav Hâjdeu, anul 1825, la 25 iulie).

F. 21–21v. 33) Cnoty wielkiego Franklina do nasladowania moim synom (Virtuțile marelui Franklin, pentru a fi urmate de fiii mei). În proză.

F. 22–22v. 34) Do moich trzech synów na nezabud (Către cei trei fii ai mei: pentru neuitare). În proză.

F. 22v. 35) Tu poczynaia sie pisma proszace za dziecmi swojemi iako to. (Aci încep scrisorile de urare pentru copiii mei, în acest chip). Numai titlul, textul lipsește, manuscrisul se întrerupe.

Însemnare

F. 1. [Etichetă tipărită]: Academia Română. Biblioteca Boleslas de Hizdeu 1886.

Numărul rândurilor pe pagină variază. Cursiv. Legat în carton, cu cotor de piele, legătură nouă. Scris în Rusia (Basarabia). Limbă polonă modernă. Din biblioteca Boleslav Hâjdeu, donată în 1886.

Pentru prima dată creația literară a lui Tadeu Hâjdeu, scrisă în limba polonă, a fost tradusă în limba română, analizată și editată de Elena Lința¹², în 1985. Această ediție înseamnă o valoroasă restituire românilor a scrierilor unei personalități care a fost toată viața un iubitor al neamului din care se trăgea, chiar dacă viețuise pe pământuri străine din Polonia, datorită unui strămoș din oastea lui Ștefan Petriceicu (domn al Moldovei din 25 decembrie 1683 până în martie 1684), care s-a refugiat împreună cu acesta, în 1684 din Moldova. Tradiția limbii române vorbite în familia Hâjdeu a fost neîntreruptă, chiar dacă datorită școlilor urmate Tadeu și urmașii săi, poligloți, au folosit în scris alte limbi, polona sau rusa. În ediția sa, Elena Lința a tradus textele din ms. sl. **642** și **645** și citează informații despre lucrările din ms. sl. **643** și **644**. Nu știm dacă ea a cunoscut dactilogramele descrierilor mss. sl. de către P.P. Panaitescu, care se păstrează la secția de manuscrise a Bibliotecii Academiei din 1957–1958, dar nu a făcut nici o referință la acest catalog. Explicațiile ei codicologice și de conținut sunt minime, în schimb detaliază referințele la fiecare poezie sau text în proză.. În traducerea unor titluri, între formularea Elenei Lința și cea a lui P.P. Panaitescu apar unele diferențe. La p. 282 a lucrării sale, Elena Lința în notele la poezia *Cântec după nuntă* din ms. sl. **645**, f. 7v-8 afirmă că poezia este dedicată „nepoatei Ludwiga”, în timp ce P.P. (vezi *supra*) traduce dedicația „do siostrzenicy”= „către nepotul de soră” [n.n., în pol. *siostrzenica* „nepoată de soră” și *siostrzeniec*, ~*ńca* (nepot de soră)]. La aceeași pagină, într-o notă la poezia *Binecuvântare părintească*, de la f. 7-7v, ms. **645**, Elena Lința comentează: „Dintr-o notă a autorului reiese că împreună cu poezia a trimis și o medalie de aur, reprezentându-l pe *prințul Leopold* al Austriei și având inscripția: „Timore Domini”(Teme-te de Dumnezeu), la care autorul adăugase: „Pentru fiica mea Michaela, născută la 1 martie 1821, în satul Cristinești din Basarabia”, pe când P.P. transcrie textul polonez (vezi *supra*) și textul în traducerea sa este: „Epistolă părintească de binecuvântare pe medalia veche de aur a *Sfântului Leopold Arhiepiscopul* Austriei, cu însemnarea „Timore ... [etc.]”. La p. 291 a lucrării sale Elena Lința traduce un subtitlu din ms. sl. **642**, f. 21: Povestire fantastică, în timp ce P.P. formulase: *Povestire vrăjitoarească*, mai apropiat semantic de termenul pol. *czarodziejski*. Se observă că cei doi slaviști, buni cunoscători ai limbii poloneze, preferă, câteodată, să folosească sinonime diferite. Acțiunea lor a fost complementară, punând în lumină texte literare cu mesaj luminist evident, receptate și de istoria culturii poloneze. Reeditarea ediției Elenei Lința ar fi

benefică pentru întregirea unui tablou complex al creației unor membri ai familiei Hâjdeu din generații diferite.

Printre textele din biblioteca lui Boleslav este firesc să se fi păstrat o copie de la sfârșitul sec. al XVIII-lea (autografă sau copiată ulterior) din traducerea pe care bunicul Tadeu a făcut-o din scrierile lui M.Volney, *Ruinele Palmirei* (ms.sl. 643). P.P.P. menționează că a făcut parte „dintre hârtiile lui Tadeu Hâjdeu, din biblioteca Boleslav Hâjdeu”, ceea ce considerăm că reprezintă o mărturie pentru susținerea aserțiunii că manuscrisul este autograful traducătorului. Și manuscrisul sl. 644, ce cuprinde piesa lui Ioan Nepomucen Kaminski, *Superstițiosul sau Cracovienii și oamenii de la munte* are atestarea că a făcut parte din același lot, însemnarea înregistrată acum că este al treilea manuscris din serie fiind elocventă.

Aceeași mână, cu creionul, a continuat seria de atestări notate pe verso-ul copertei, cu manuscrisele sl. 638 și 637, care întregesc acest lot. Succesiunea din acest lot, strict cronologică, nu a fost luată în considerație la acordarea cotelor manuscriselor, a căror ordine s-a inversat.

P.P.Panaiteescu a descris primele două manuscrise 637 și 638, din sec. al XVI-lea, menționând la ms. sl. 637 (*Cronica Poloniei 1572–1573*) că are „proveniență necunoscută”, iar la ms. sl. 638 (*Miscelaneu de scrieri privitoare la istoria Poloniei. Interregnul din 1572*) că a fost „primit de la Boleslas Hâjdeu”. El nu a avut la îndemână informații suplimentare despre fondul donat de B.P.H. și a fost firesc, în lipsa unor informații, să identifice proveniența ms.sl. 637. Reproducem descrierea ambelor manuscrise de către P.P.Panaiteescu:

637

Sec. XVI. Hârtie. 152 f. + 7 f. albe, nenumerotate. Numerotare și cu cerneală, cu cifre arabe, f. 6–116 (13–122) și f. 117–145 (144–172). 29,5 × 19 cm.

Lipsesc începutul și sfârșitul și câteva caiete la mijloc.

Cronica Poloniei. 1572–1573

Pe foaia liminară a 7-a, nenumerotată, pe verso, titlul:

Kronika za Zygmunta Augusta w Knyszynie zmarlego roku 1572. Tu iest czesc testamentu tego krola iege diarussa seymie i o dzialo wzgldem elekcyi nowego krola pe nim. Brakuie poczatku i konca i w srodku kilka ramy (Cronica după Sigismund August, răposat la Knyszyn în anul 1572. Aici se află o parte din testamentul acestui rege, ziarul dietei și despre lucrările pentru alegerea unui nou rege după dânsul).

F. 1–5v. [Testamentul regelui Sigismund August].

Incipit: Masz widana i ta wipossazona do tich czassow.

F. 6–11v. Anno MDLXXII (anul 1572). Povestire despre moartea regelui Sigismund August (1548–1572).

F. 11–12v. Confederacia ziemie Chelmsky (Confederația țării Chelmului).

F. 13–16v. Confederacia Belski ziemie (Confederația țării Belz).

F. 16v–42v. Corespondență și acte în vederea convocării unei diete electivă. Actele sunt transcrise in extenso, fără comentarii.

Incipit: Propositia na zieszdzie Lowickim weziniona 21 dnia Lipca (Propuneri la Adunarea de la Lowicz, făcute în ziua de 21 iulie).

F. 31. Przyslal tess list swoi Bohdan woewoda wolosky wipdzoni (A trimis, de asemenea, scrisoarea sa Bogdan, voievodul alungat al Moldovei). Se arată în ce împrejurări acesta a pierdut domnia și cere ajutor împotriva lui Ioan Vodă. Scrisoarea este reprodusă în rezumat.

F. 32v–33. Albe.

F. 42v–113v. [Ziarul dietei de la Kniszyn]: [Rupt] ziazdu Kniszynskiego Panow rad Maly Polski y Litewskich anno Domini MDLXX – secundo, tempore interregni XXIII Augusti Niedzielia ([Ziarul] adunării de la Kniszyn al domnilor sfetnici din Polonia Mică și Litvania, în anul Domnului 1572, în timpul interregnelui, la 24 august, duminică). Ziarul este copiat zi cu zi de la 24 august–septembrie 1672, cu toate discuțiile și cu reproducerea integrală a tuturor scrisorilor și soliilor trimise de și către dietă.

F. 62–64, sub 30 august. List woewodi Woloskiego (Scrisoarea Domnului Moldovei [Ioan Vodă]).

Incipit: Wielmoznim Panom a Panom wszitkim pospolycie radam Coronny Polsky y xiestwa wielkiego Litewskiego (Preaputernicilor domni tuturor împreună, ai Sfatului coroanei Poloniei și a marelui ducat al Litvaniei). Arată intenția turcilor de a năvăli în Polonia; promite că se va împotrivi și cere înapoi Pocuția care aparține Moldovei. Dă vești despre carele de negoț polone ce merg la Constantinopol; cere restituirea tezaurului domnesc al Moldovei, pe care Ștefan Tomșa îl dusese în Polonia. Datat: Dan w Choczimiu XXVIII Juliussa, Panowania nassego roku pierwszego, roku MDLXXI – secundo (Dat în Hotin la 28 iulie, anul întâi al Domniei noastre, anul 1572).

F. 68–68v. Fragment dintr-o scrisoare franceză despre această cronică.

F. 75v–76v. Odpisz woiewodzie woloskiego (Răspuns voievodului Moldovei). Se amână răspunsul în privința Pocuției și a tezaurului lui Tomșa. Datat 31 august 1572.

F. 113v–127v. Zjazd Panow Maly Polsky do Osieka, tercia Octobris (Adunarea nobililor din Polonia Mică la Osieck, la 3 octombrie). Ziarul dietei de la Osieck, cu toate actele și soliile ei.

După f. 116v, lacună consemnată și într-o notă, în limba polonă, datată 18 (5)/V, [19]37.

F. 127v–152v. Zjazd w Karkach panow rad Coronnych (Adunarea de la Karka a nobililor sfetnici ai coroanei). Ziarul acestei adunări cu actele respective; decembrie 1572 – ianuarie 1573.

Lipsește sfârșitul.

Însemnări

Pe coperta anterioară, în interior:, scris cu creionul : [cifra 6 (încercuită), polon].

Foaia liminară, nenumerotată, a 7-a, verso: I. W. A. Opalinskiego, Kronika (Cronica nobilului W.A. Opalinski).

Foaia nenumerotată, finală, fragment de manuscris original, lipit pe suport: Kronika 1572. Do Biblioteki I.W. Raczyńskiego w Poznaniu (Cronica 1572, în Biblioteca nobilului I.W. Raczynki la Poznan).

Titluri cu roșu. Numărul rândurilor pe pagină variază. Cursivă. Legătură în carton gros, copertele originale de piele cu stemă și textul: *În manu Dei sortes mea* sunt păstrate în interiorul noii legături. Pe cotor imprimat: *Kronika 1572 – polonă* – și jos pe cotor: *Akademia*. Multe comentarii în polonă pe bordurile paginilor până la f. 17. Scris în Polonia. Limbă polonă. Proveniență necunoscută, consideră P.P.Panaiteescu [noi presupunem că a făcut parte din biblioteca (arhiva) lui Boleslav Hâjdeu personal, deoarece acesta a fost prieten cu contele I.W.Raczyński].

638

Sec. XVI. Hârtie. 181 f. + 1 f. liminară nenumerotată + 3 f. volante, nenumerate. 32 × 19, 5 cm.

Miscelaneu de scrieri privitoare la istoria Poloniei (Interregnul din 1572)

F. 1–2. Quaestio utrum regimen istius principis est duraturum item an sub alio melior gubernatio futura est (Întrebare dacă domnia acestui principe va fi durabilă sau, iarăși, dacă sub altul va fi o stăpânire mai bună). Profeții în limba latină.

F. 2–14. Testamenth oszwuczonego Pana Zigmunta Augusta zlasky Bozy Krolya Poskyego ktori w Kniszynie dniya VII July roku MDLXXII Panu Bogu duha swego oddal (Testamentul luminatului domn Sigismund August din mila lui Dumnezeu rege al Poloniei care și-a dat sufletul lui Dumnezeu la Kniszin, în ziua de 7 iulie, anul 1572).

F. 14–15. Znaky pewne kroliewey lei Mczi takze i krolia Iego M. smierczy (Semnele anumite ale reginei și ale regelui despre moartea lui).

F. 15–16. Krolia Polskyego zegnanye s kroliestwem Polskym (Rămas bun al regelui Poloniei cu regatul Poloniei), în versuri.

F. 16–17v. Napis kroliewy na tabliczy srebrni (Însemnarea regelui pe tabla de argint). Latinește, în versuri, urmate de mai multe epitafe în versuri latine în cinstea regelui Sigismund August.

F. 18–27. Interregnum. De wszitkych stanonow kroliestwa Polskiego y wielkiego kzyestwa Litewskiego (Interregnum. Către toate stările regatului Poloniei și ale marelui ducat al Litvaniei), în versuri polone.

F. 27–33. Oznaymienie smierczy kroliewy y zdanye o obyramiu krolja (Dare de veste despre moartea regelui și propuneri pentru alegerea regelui).

F. 33v–48. Dialog xiedza Biskupa, pana wojewody, poszla, dworzanina, zyemyanina o tym kogo by na krolestwo obracz miely (Dialog al unui episcop, voievod, sol, curtean, nobil mic de țară, pe cine vor alege ca rege).

F. 48–50v. Sententiam cuisdam de eligendo novo rege (Părerea cuiva pentru alegerea regelui). Textul în limba polonă.

F. 50v–52v. Sententia de eligendo rege, ex duce Moschorum (Părerea de a se alege ca rege, marele cneaz al Moscovei). Textul în limba polonă.

F. 52v–58v. Przestroga o obieraniu krolya (Avertisment despre alegerea regelui). În versuri, mici epigrame, text pe două coloane, urmat de alte texte privitoare la propuneri pentru alegerea regelui.

F. 59–74v. Pokazanie bledow y naprawy ich w nassey R. P. in hoc interregno corony Polsky (Arătarea greșelilor și îndreptarea lor în republica noastră, în acest interregn al coroanei Poloniei).

F. 74v–79. Modus corrigendi Rei publicae (Chipul de a se îndrepta Republica). Textul în limba polonă.

F. 79v–84v. Epistola cuiusdam refutans sententiam de eligendo rege (Epistola cuiva respingând părerea despre alegerea regelui). Textul în limba polonă.

F. 84v–89v. Zdanie o obraniv krolya nowego (Părere pentru alegerea unui rege nou).

F. 89v–111v. Rozmowa kruszwiczka de nobillissimo septemtrionis interregno (Convorbire despre nobilul interregn de la nord).

F. 111v–118v. Nowini o krolu Franczuskym y Braczye iego ktorego nam zalueczano strony krwye prawdsiwego rosslyanya (Știri despre regele Franței și despre fratele său care ne este nouă recomandat pentru adevărata noblețe a sângelui).

F. 114v–115. Albe.

F. 118v–121. Respons na tenze script (Răspuns la această scriere).

F. 121v–126. Sprawa z Gastaldem przez castelyany z Osieka poslane (Povestea cu Gastalde trimis de castelanii de la Osiek).

F. 126–129. Descriptio exequiarum serenissimy regis Polonorum Sigismundi Augusti, Romae 10 Novembry a. 1572 in ecclesia s. Laurenty in Damaso sollemniter celebratum (Descrierea parastasului serenisimului rege al Poloniei Sigismund August celebrat solemn la Roma la 10 noiembrie anul 1572, în biserica Sf. Laurențiu in Damaso). Textul în limba polonă.

F. 129v–132. Contra confederationem (Împotriva confederației). Versuri în limba polonă.

F. 132v–143. De primatu regni contra arhiepiscopum (Despre primatul regatului împotriva arhiepiscopului). Textul în limba polonă.

F. 143v–144. Exlitteris unius secretary sacrae caesaree majestatis quae scriptae sunt ad ducem Bavariae (Din scrisorile unui secretar al sacrei majestăți imperiale care sunt scrise către ducele Bavariei). În limba latină.

F. 144–148. O Gizancze nierzadny (Despre neorânduiriile Ghizancei).

F. 148–152. Barbara Gizanka (versuri polone), urmate de texte în proză, satirice, despre aceeași.

F. 152–156v. Woronieczky niewinyen (Woroniecki este nevinovat).

F. 157–162v. Woronieczky winien (Woroniecki vinovat).

F. 163. Albă.

F. 163v. Sentințe în limba latină.

F. 164–176v. Albe.

F. 177–181. Vita illustrium virorum per... Philipum Padniewsky Dei gratia

episcopum Cracoviensem notata ac diligenter conscriptae (Viața bărbaților iluștri, scrise și notate de Filip Padnievski, din mila lui Dumnezeu Episcop de Cracovia). Viețile a patru Episcopi poloni: Andrei Crziczki, Petre Tomicki, Ioan Chdensky, Samuel Macieyowsky.

F. 181v. Albă.

Însemnări

Coperta anterioară, în interior, cursiv, cu creionul: „Fără indicație de origină, găsit între ale lui Boleslas Hâșdeu. 5 [polon]. Scurte texte în latină”.

Coperta posterioară, în interior, scurte texte în polonă și în latină.

[Completare Z.M.]: Trei foi volante, nenumerotate, text cursiv, în limba română, scris numai pe o față, probabil la înregistrarea arhivei Boleslav Hâjdeu. [Nu au fost menționate de P.P. Panaitescu]: f. 1. „17 [probabil nr. de ordine]. Mss. pe hârtie, scris de mai mulți în secol[ul] XVI, în folio, foi 181, legătură veche în piele cu Regiestrum”.

F. 1–3: Lista titlurilor primelor 13 capitole ale lucrării, cu indicarea filei.

21–32 rânduri pe pagină, numărul lor variază. Cursiv. Legat în piele pe suport carton. Pe coperta anterioară, în exterior, imprimat: *Registrum*. Scris în Polonia. Limbile polonă și latină. Din biblioteca (arhiva) Boleslav Hâjdeu.

Iubitor de carte, Tadeu Hâjdeu a achiziționat aceste două manuscrise cuprinzând informații despre istoria Poloniei, pentru că era interesat să adune mărturii istorice care să se refere și la istoria Moldovei. De exemplu, în ms. **637**, f.31, este citată scrisoarea lui Bogdan, voievodul alungat al Moldovei [n.n. a domnit în perioada: martie 1568 – februarie 1572]. Se arată în ce împrejurări acesta a pierdut domnia și cere ajutor împotriva lui Ioan Vodă. Scrisoarea este reprodusă în rezumat. La f. 62–64, la 30 august 1572 este înregistrată o Scrisoare a Domnului Moldovei [Ioan Vodă].

Incipit: Wielmoznim Panom a Panom wszitkim pospolycie radam Corony Polsky y xiestwa wielkiego Litewskiego (Preaputernicilor domni tuturor împreună, ai Sfătuului coroanei Poloniei și a marelui ducat al Litvaniei). În scrisoare se arată intenția turcilor de a năvăli în Polonia; promite că se va împotrivi și cere înapoi Pocuția care aparține Moldovei. Dă vești despre carele de negoț polone ce merg la Constantinopol; cere restituirea tezaurului domnesc al Moldovei, pe care Ștefan Tomșa îl duse în Polonia. Datat: Dan w Choczimiu XXVIII Juliussa, Panowania naszego roku pierwszego, roku MDLXXI – secundo (Dat în Hotin la 28 iulie, anul întâi al Domniei noastre, anul 1572). O ultimă referire, la 31 august 1572 (f. 75v–76v) când se răspunde voievodului Moldovei, dar se amână răspunsul în privința Pocuției și a tezaurului lui Tomșa.

Iar manuscrisul **638** este valoros și prin legătura de carte, el are imprimat, în exterior, pe coperta de piele, lateral câte 6+6 imagini cu figuri, în dreapta: Thalia, Caliope, Eutherpe..., în stânga figuri de bărbați ale căror nume sunt indescifrabile. Coperta ms. **637**, păstrată în interiorul noii legături, este, de asemenea, originală.

Cercetătorii și-au pus întrebarea dacă Tadeu Hâjdeu a alcătuit lucrarea istorică pe care o preconiza *Uwagi o upadku Rzeczpospolitej Polskiej (Considerații despre decăderea Republicii polone)*¹³ și despre care B.P.Hasdeu a afirmat că a fost scrisă, deoarece manuscrisul ei încă nu a fost identificat.

Donația din 1886 a îmbogățit nu numai tezaurul Bibliotecii Academiei ci păstrează surse de mare valoare pentru cunoașterea preocupărilor și creației celor trei generații de cărturari și oameni de știință ai familiei Hâjdeu din Cristinești Basarabiei.

Note:

¹ Boleslav Hâjdeu, el însuși “consacrat scrisului literar (îndeosebi prozei de inspirație istorico-folclorică)”, apud Pavel Balmuș, *Frații Hâjdău – confrăți de condei*, în Alexandru Hâjdău, Boleslav Hâjdău, *Scrieri. Poezie, proză, publicistică, genealogii*, selecție, prefață, tabel cronologic, note și comentarii Pavel Balmuș, Bacău, Editura Vicovia, 2014, p.7.

² Academia Română, *Dicționarul general al literaturii române*, E/K, București, Editura Univers Enciclopedic, 2005, p. 469.

³ Tadeu Hâjdeu, *Scrieri alese*. Ediție, traducere, prefață și note de Elena Lința, București, Editura Minerva, 1985, p. XV, nota 2.

⁴ *Idem*. Elena Lința a comparat cele două exemplare de manuscrise ale lui Tadeu Hâjdeu (de la Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu” din Iași și de la Biblioteca Academiei Române) cuprinzând volumul I de *Poezii și alte scrieri* și a semnalat doar nesemnificative diferențe fonetice sau de ortografie.

⁵ *Prefață* de Gabriel Ștrempel, la P.P. Panaitescu, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. II, ediție îngrijită de Dalila-Lucia Aramă și revizuită de G.Mihăilă, București, Editura Academiei Române, 2003, p. 5.

⁶ Altele au rămas în *Arhiva B.P. Hasdeu a Bibliotecii Academiei*, de ex. o *Odă* păstrată în mapa III, ms. 4, ap. Elena Lința, *op.cit.* p.270.

⁷ Gabriel Ștrempel, *idem*. Lucrarea lui P.P. Panaitescu, *Manuscrise slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, vol. I, București, Editura Academiei, a apărut în 1959.

⁸ La secția de manuscrise a Bibliotecii Academiei Române se păstrează dosarul cu *dactilogramele catalogului mss. slave (601–730)* întocmit de P.P. Panaitescu.

⁹ Lucrarea P.P.Panaitescu, Zamfira Mihail, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române, 601–822*, vol. III/1 se află sub tipar la Editura Academiei Române. **În comunicarea de față facem cunoscute descrierile lui P.P.Panaitescu din dactilograme, confruntate și completate de noi, din nou, cu manuscrisele.**

¹⁰ Am păstrat parantezele rotunde aflate în descrierile lui P.P.P. și am marcat cu paranteze drepte, în genere toate completările pe care le-am făcut după revizuirea manuscriselor.

¹¹ În seria de indicative de mai sus poartă, de asemenea, nr.1.

¹² Elena Lința, *op.cit.*

¹³ Elena Lința, *op.cit.*, p. XXII.

PRESA, CIRCULARELE BISERICEȘTI ȘI SOCIETATEA ROMÂNEASCĂ DIN TRANSILVANIA ÎN EPOCA MODERNĂ

Dr. Ioan BOLOVAN,
Universitatea Babeș-Bolyai,
Academia Română, Filiala Cluj-Napoca, România

Abstract: Before WW I, the Romanians in Transylvania had not had a state of their own in which they could enjoy all the rights and freedoms the other inhabitants of the province benefited from, even though Romanians had represented, throughout the centuries, up to two thirds of the province's population. The research hypothesis we advance in this paper is that beyond their Christian mission, the Romanian Churches in Transylvania had specific characteristics resulting from the conditions in which the Romanians had lived in the province before 1918. Over the centuries, periodical and occasional publications (circulars issued by metropolitans, bishops or archpriests) served as important communication instruments between the ecclesiastical hierarchy and the faithful. After the mid-19th century, periodicals (such as *Telegraful Român*, *Organul Luminării*, *Unirea*, *Biserica și Școala* etc.) and other publications transmitted not only an ecclesiological, but also a cultural-scientific, medical, demographic, civic and, sometimes, even political content. A considerable number of circulars, brochures and articles published in ecclesiastical newspapers that popularized information regarding other daily needs of the Romanians than those of a strictly religious nature. The first major contribution of the Church was to offer the Romanians in Transylvania a framework that was conducive not only to the preservation of their ethnic identity, but also to their civic, democratic education and to the manifestation of certain behaviours that could hardly have found more encouraging circumstances.

Keywords: Romania, Transylvania, Romanian Churches, modernization process.

Introducere

Transilvania este o parte importantă a României de azi, unde, alături de români s-au așezat în timp mai multe popoare, iar populația provinciei a fost compusă din punct de vedere etnic din români, maghiari, germani, evrei, armeni etc. care au aparținut la 7 religii: ortodoxă, romano-catolică, greco-catolică, calvină, luterană, mozaică și unitariană. Până la Primul Război Mondial, Ungaria medievală iar mai apoi statul maghiar modern în care se afla inclusă Transilvania au promovat o politică de uniformizare etno-confesională, de asimilare a celorlați locuitori, măsurile luate de guvernul de la Budapesta afectând proporțiile interetnice și implicit pe cele confesionale. După 1918, Transilvania s-a unit cu România, iar guvernul de

la București a integrat provincia în cadrul statului român. Astfel, până la Primul Război Mondial românii din Transilvania nu au avut parte de un stat propriu în care să se bucure de toate drepturile și libertățile de care beneficiau ceilalți locuitori ai provinciei. Aceasta cu toate că românii au constituit de-a lungul secolelor circa două treimi din populația provinciei și în ciuda politicilor demografice practicate de cei care au stăpânit aceste teritorii încă mai reprezentau, la recensământul din 1910 efectuat de autoritățile maghiare de la Budapesta, peste 55% din populația totală a Transilvaniei. Și totuși, românii transilvăneni și-au creat un stat paralel în Austro-Ungaria până la 1918, prin intermediul sutelor de asociații culturale, economice, sociale create prin eforturi proprii dar mai ales prin intermediul Bisericii.

În cercetarea noastră avansăm ca ipoteză de lucru, urmând să exemplificăm în cuprinsul lucrării, ideea că biserica românească din Transilvania, dincolo de misiunea ei creștinească, a avut o specificitate rezultată în urma condițiilor în care au trăit românii din provincie înainte de 1918. Încă de la începuturile Evului Mediu, românii autohtoni în Transilvania au aparținut Bisericii creștine condusă de la Bizanț. Ortodoxia a fost religia pe care au practicat-o românii nu numai din Transilvania, dar și de peste munți, din celelalte provincii ale actualei Româнии. După 1700, odată cu cucerirea Transilvaniei de către austrieci, o parte a românilor ortodocși din Transilvania au trecut la Biserica Greco-Catolică unită cu Roma, astfel încât mai până astăzi românii au aparținut confesional în proporții aproape egale Bisericii Ortodoxe și Greco-Catolice. Aceasta nu diminuează însă cu nimic valoarea și importanța celor două confesiuni pentru corpul național românesc din provincie, aportul bisericilor românești la procesele modernizatoare care s-au derulat în Transilvania în epoca modernă și mai cu seamă în deceniile premergătoare Primului Război Mondial fiind unul vizibil și de necontestat. Tipăriturile regulate și cele ocazionale (între acestea, circularele emise de mitropoliți, episcopi sau protopopi au fost un instrument important de comunicare între ierarhia ecleziastică și credincioși), după mijlocul secolului al XIX-lea presa periodică precum și alte publicații au transmis de-a lungul secolelor nu numai un conținut ecleziologic ci și unul cultural-științific, medical, demografic, civic și uneori chiar și politic. Cărțile, tipăriturile și articolele din ziare necesare desfășurării serviciilor religioase și educației creștine a populației au prevalat în ansamblul textelor tipărite de bisericile ortodoxă și greco-catolică, însă a rămas o cantitate apreciabilă de circulare, tipărituri și articole în ziarele ecleziastice care popularizau informații privind și alte nevoi zilnice ale românilor decât cele cu caracter strict religios. Așa cum s-a remarcat cu pertinență într-o valoroasă monografie despre starea națiunii române din Transilvania în timpul revoluției de la 1848 (dar afirmația are un grad mai mare de valabilitate pentru epoca modernă, „începând de la nivelul de vârf, al elitei, unde au activat arhierii celor două confesiuni, Andrei Șaguna și Ioan Lemeni, până la nivelul de masă, unde preoții au fost nu numai lideri spirituali, ci și șefii politici și militari ai comunităților respective, națiunea română s-a manifestat, în acești ani, ca o veritabilă unitate în diversitate, temelia diversității fiind asigurată de componenta sa confesională”¹.

I. Biserica românească, „substitutul statului laic”

I.1. Rolul tipăriturilor bisericești în cultivarea spiritului civic și democratic

Așa cum s-a mai arătat, românii din Transilvania nu au avut parte până la 1918 de un stat al lor, organizat și condus în nume propriu. După măsurile luate în anul 1366 de regele Ungariei, prin mai multe evoluții succesive (*Unio Trium Nationum*, sistemul religiilor recepte (oficiale), Diploma Leopoldină etc. s-a ajuns la eliminarea totală a românilor atât ca etnie cât și prin religia îmbrățișată de la viața politică a statului maghiar și mai apoi austriac și austro-ungar, doar maghiarii, secuii și sașii beneficiind de toate privilegiile și drepturile ce decurgeau din prezența în instituțiile centrale și locale ale statului. De aceea, o primă contribuție majoră a bisericii a fost aceea de a oferi românilor din Transilvania nu numai un cadru propice pentru conservarea identității etnice dar și pentru educația civică, democratică, pentru manifestarea unor comportamente care cu greu și-ar fi putut găsi un spațiu mai adecvat de exprimare. Biserica Ortodoxă, mai ales după 1868, când a fost adoptat Statutul Organic elaborat de Sfântul Andrei Șaguna, episcop și mitropolit al românilor din Transilvania, i-a adus pe români pe terenul vieții publice, implicându-i în viața comunității locale, care, ea însăși, a ieșit din situația de marginalizare a istoriei, în care fusese împinsă de secole. Alegerea periodică a sinoadelor parohiale locale, dar și a celor episcopale sau mitropolitane a implicat exercitarea dreptului de vot de către zeci de mii și sute de mii de români care nu participau în mod curent la alegerile politice pentru consiliile comitatelor și parlament datorită votului censitar. Pentru aceștia, exercițiul democratic reprezentat de alegerea unor organe de conducere la nivelul parohiei dar și la nivel de protopopiat și episcopie a constituit o experiență valoroasă și care a pregătit și validat maturitatea politică a națiunii române din Transilvania în toamna anului 1918, când au fost alese în mod democratic consiliile naționale comitatense și locale, precum și cei 1228 de delegați care la Alba Iulia la 1 decembrie au votat în unanimitate unirea Transilvaniei cu România.

I.2. Implicarea bisericii în normarea juridică a vieții de familie

De-a lungul unui întreg mileniu, biserica era instituția abilitată legal să controleze și să rezolve aproape în exclusivitate problemele legate de nașterea, căsătoria ori decesul unei persoane. Actele cu caracter normativ privind evenimentele demografice fundamentale au fost publicate în vederea unei popularizări eficiente a acestora, altele, au fost făcute cunoscute preoților sau credincioșilor prin intermediul circularilor bisericești, unul din principalele mijloace de difuzare a mesajului normativ de la centru în teritoriu. Un alt mijloc de a disemina informațiile legate de chestiunile matrimoniale a fost reprezentat de presa ecleziastică, de broșurile cu caracter de informare/popularizare sau de cursurile de teologie, folosite de viitorii preoți pentru a acumula informații legate de vastul domeniu al chestiunilor matrimoniale². Sute de ani, românii din Transilvania au fost nevoiți pentru a-și rezolva problemele legate

de căsătorie și divorț să se prezinte în fața preoților, protopopilor și episcopilor, pe lângă care erau organizate tribunalele matrimoniale ce funcționau precum instanțele de judecată laice. Astfel, s-au obișnuit să vadă în preoți și în ierarhia clericală adevărate instituții judiciare, s-au acomodat cu practicile administrative și instanțele ierarhice atunci când aveau de rezolvat o problemă cu caracter familial.

Treptat, însă în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, pe măsură ce societatea s-a laicizat și statul s-a modernizat, competențele bisericii au fost limitate în detrimentul instituțiilor specializate ale statului, proces încheiat și în Transilvania prin introducerea de către statul maghiar a legilor din anii 1894–1895 care preluau în exclusivitate actele stării civile și soluționarea aspectelor legate de căsătorie, viața matrimonială și divorț. Legile politico-bisericești introduse de statul maghiar la sfârșitul sec. al XIX-lea au intervenit în autonomia ecleziastică. Cea de-a treia lege emisă de către ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice de la Budapesta, articolul XXXIII din 1894, atingea problema registrelor de stare civilă. Dacă până atunci ele se aflau în posesia Bisericii, noua lege impunea trecerea lor în administrația statului. Astfel, din perspectiva oficialilor guvernamentali, rolul preotului în încheierea căsătoriei era preluat de funcționarul civil, maghiar. Diferența față de anii anteriori consta în faptul că încheierea căsătoriei religioase întrunea atât legalitatea canonică, cât și pe cea civilă, fiind validă înaintea celor două autorități, civilă și ecleziastică. După aplicarea articolului de lege amintit, căsătoria civilă nu mai asigura și efectele ecleziastice, la fel cum nici căsătoria religioasă nu era recunoscută de către stat, prevăzându-se chiar sancțiuni pentru clerul sau cuplurile care încheiau mai întâi cununia religioasă³. Fără nicio îndoială, românii din Transilvania au resimțit această măsură a autorităților laice nu doar ca o încălcare a autonomiei ecleziastice dar și ca un atentat la identitatea lor națională deoarece înainte de a fi pus în aplicare articolul de lege XXXIII, mitropolitul ortodox din Transilvania, împreună cu cei doi episcopi sufragani de la Arad și Caransebeș, s-au opus categoric prevederilor lui. Aceeași poziție a avut-o și Consistoriul ortodox de la Oradea. Clerul ortodox, prin vocea protopopilor și a ierarhiei superioare, aprecia că prin introducerea căsătoriei civile se putea altera însăși taina cununiei și, prin ea, moralitatea credincioșilor. Preoții declarau că nu vor putea pune în aplicare asemenea legi care atacau ființa în primul rând a Bisericii dar indirect și a identității românilor, și solicitau mitropolitului de la Sibiu, Miron Romanul, să compună o interpelare care să fie citită într-una dintre ședințele Parlamentului de la Budapesta și să se intervină apoi și la împărat⁴. Ca o dovadă a faptului că atât românii pe de-o parte, cât și statul maghiar dar și unii locuitori maghiari pe de altă parte au perceput introducerea legislației de stare civilă ca pe o problemă de alterare a identității naționale românești, pe fondul divergențelor dintre guvernul de la Budapesta și Biserica ortodoxă au existat mai multe acte de vandalism din partea maghiarilor, precum la Oradea, unde sediul consistoriului și unele biserici și școli românești au fost ținta unor astfel de acțiuni. Deoarece poliția locală era într-un fel complice cu agitatorii, autoritățile ecleziastice s-au văzut nevoite să apeleze la ajutorul ministrului de Interne pentru aplanarea

tensiunilor interetnice⁵. Prin intermediul circularelor, mitropolitul Miron Romanul a încurajat clerul ortodox să se opună, la nivel local, autorității civile în vederea aplicării dispozițiilor legilor XXXI și XXXIII. Până la urmă, însă, Biserica ortodoxă a fost nevoită să se supună deciziilor ministeriale. Instrucțiunea pe care Miron Romanul a emis-o în 1895 recunoștea necesitatea respectării prescripțiilor legale referitoare la desfășurarea căsătoriei, accepta pronunțarea inițială a tribunalelor civile în această problemă, însă rezerva Bisericii sale și anumite prerogative. Dintre ele, una se referea la prezentarea sentinței civile și înaintea tribunalului ecleziastic, atunci când era nevoie de o decizie a Bisericii față de o anumită cauză. Biserica decidea pe mai departe, chiar dacă într-o altă formă, traseul pe care îl avea de urmat un cuplu în vederea încheierii căsătoriei legale, atât din perspectiva statului, cât și a Bisericii. Astfel, cuplul trebuia să se prezinte inițial înaintea preotului căruia i se făcea cunoscută intenția de a încheia o căsătorie, după care urma căsătoria civilă înaintea funcționarului statului, apoi mirii se reîntorceau la preot în vederea oficierei ceremonialului religios⁶.

Reacția Bisericii greco-catolice față de legile civile din anii 1894–1895 a fost similară cu cea a Bisericii ortodoxe. La tipografia din Blaj a apărut în acel context un volum intitulat sugestiv *Legile politico-bisericești din 1894 și 1895*, împreună cu respectivele ordinațiuni ministeriale, traduse de consistoriul mitropolitan de Alba-Iulia și Făgăraș. Volumul prezintă fiecare text de lege și le analizează pe acestea, atât din perspectiva oferită de stat, cât și din cea a Bisericii greco-catolice. El se dorea a fi un îndreptar practic pentru cler căruia îi erau explicate modificările aduse de legile civile. Pe lângă multiplele explicații în problema matrimonialului, volumul evidențiază clerului faptul că exista o singură împrejurare în care se putea încheia căsătoria religioasă înaintea celei civile, anume când asupra cuplului sau asupra unuia dintre parteneri plana un pericol de moarte. Tribunalele matrimoniale continuau să existe la fel ca în Biserica ortodoxă și să aibă aceleași atribuții ca și până atunci, adică să analizeze cauzele matrimoniale care puneau în discuție validitatea unei căsătorii încheiate de către preoții greco-catolici. Era specificat faptul că decizia tribunalului civil avea doar efecte în sfera civilă a cuplului, fără să acopere și sfera ecleziastică sau partea sacramentală a căsătoriei⁷.

II. Contribuția tipăriturilor bisericești la problemele demografice

II.1. Publicațiile bisericești și starea de sănătate a populației

O a doua mare contribuție a tipăriturilor bisericești la progresul societății românești din Transilvania în epoca modernă a fost legată de componenta demografică, populaționistă. Aici se pot identifica mai multe direcții de acțiune. Astfel, o preocupare constantă a forurilor ecleziastice a fost să contribuie la ameliorarea stării de sănătate a populației, la combaterea superstițiilor, sprijinind autoritățile în lupta contra epidemiilor, pentru introducerea unor măsuri de igienă personală și publică.

Unul dintre corifeii Școlii Ardelene (curent cultural de la sfârșitul sec. al XVIII-lea, fundamental pentru afirmarea națiunii române din Transilvania), Petru Maior, a și publicat o lucrare, nu neaparat originală dar extrem de necesară în epocă intitulată *Învățătură pentru ferirea și doftoria boalelor celor ce se încing prin țeară și a celor ce se leagă și a unor boale sporadice, adică pe ici pe colo îmblătoare ale vitelor celor cu coarne precum și a cailor, a oilor și a porcilor* (Buda, 1816). Tot așa, un alt ilustru reprezentant al Școlii Ardelene, Gheorghe Sincai, a redactat o lucrare răspândită inițial în forma manuscrisă și publicată însă mult mai târziu (*Învățătură firească spre surparea superstiției norodului*) în care pleda pentru combaterea practicilor tradiționale și a superstițiilor.

Îndrumători spirituali prin natura profesiei lor, preoții nu s-au limitat însă la această misiune și s-au implicat activ în problemele cu care se confruntau enoriașii lor, inclusiv în cele legate de asaltul epidemic. Circularele ecleziastice pentru combaterea epidemiilor au fost o permanență în epoca modernă, deopotrivă pentru biserica ortodoxă cât și cea greco-catolică. Dincolo de faptul că ierarhia ecleziastică a fost solicitată să difuzeze ordinele și instrucțiunile autorităților laice, ea nu s-a limitat doar la acest rol și s-a implicat activ în lupta antiepidemică și a elaborat circulare proprii, a tipărit broșuri și articole în ziare pentru a contribui mai eficient la lupta împotriva mortalității cauzate de epidemii. În timpul războaielor napoleoniene de exemplu, una dintre bolile cu un impact devastator în Transilvania a fost variola. Episcopul greco-catolic de Oradea, Ignatie Darabant, a întrunit Consistoriul diecezan la 14 august 1804 și a redactat o scrisoare pastorală pe care preoții din episcopie trebuiau să o prezinte enoriașilor și să-i lămurească să accepte vaccinarea copiilor lor⁸.

Una dintre cele mai devastatoare boli care a afectat Transilvania în sec. al XIX-lea fost holera. Prima epidemie de holeră din Transilvania, ca de altfel de pe aproape întreg continentul european, s-a manifestat în cursul anului 1831 și la începutul anului 1832. Necunoscută până atunci în Europa, holera a găsit o populație nepregătită să-i facă față, cu un nivel redus de imunitate. Intensitatea cu care holera a invadat Europa, precum epidemia de ciumă din anii 1340–1348, numărul mare al victimelor și panica pe care a generat-o, i-au conferit tonalități înspăimântătoare, stârnind imaginația individuală și colectivă⁹. La Episcopia greco-catolică de la Oradea a fost elaborată și apoi difuzată în anul 1831 o circulară, de către episcopul Samuil Vulcan, pentru combaterea holerei care făcea ravagii în zonă, boala fiind necunoscută până atunci pe continentul european. În cuprinsul acestei circulare se recomandau enoriașilor cum să se ferească de contaminare, ce au de făcut ca să se îngrijească în cazul îmbolnăvirii, dar mai presus de profilaxie și tratament, circulara lansa și un apel caritabil pentru ajutorarea celor atinși de holeră: „Însă și altă mare datorință avem noi, adică ca iubiților noștri, deaproapelui nostru, preste care și care au căzut în boală, după putere să-i ajutăm”¹⁰.

În efortul de diminuare a efectelor epidemiilor de holeră, autoritățile administrative și-au asociat autoritățile ecleziastice care se bucurau de mai multă încredere

în mijlocul poporului. De aceea, înspre episcopii se îndreptau multe circulare ale Guberniului sau ale autorităților de la Budapesta care puneau la îndemâna clerului un minim de informații științifice despre epidemie și combaterea acesteia. Circulara din 9 iulie 1848 a Ministerului Agriculturii, Industriei și Comerțului din Pesta, difuzată episcopilor, a fost tradusă în limba română și apoi prelucrată într-o circulară pe care episcopii de la Blaj și Sibiu au trimis-o protopopilor și clerului de rând. Circulara pretindea preoților să îndemne poporul la un mod de viață rațional și la îngrijirea corespunzătoare a bolnavilor. Preoții trebuiau să risipească prejudecățile și să convingă poporul că intensitatea holerei este mult mai scăzută decât în 1831 sau 1836, iar prin respectarea prescripțiilor medicale boala se poate vindeca. În localitățile unde nu existau farmacii, preoții și juzii sătești aveau obligația de a procura un minim de medicamente necesar tratării împotriva holerei¹¹. De asemenea, preoții trebuiau să pretindă enoriașilor în timpul epidemiilor abstenență de la „băuturile spirtoase”, poamele necoapte, să recomande aerisirea și curățirea locuințelor, degajarea caselor suprapopulate. Fiindcă atât medicii cât și autoritățile au asociat efectele nocive ale unei alimentații precare cu răspândirea și virulența holerei în rândul populației, forurile ecleziastice superioare au trimis preoților în timpul holerei din 1836 mai multe circulare prin care clerul era îndemnat să comunice sătenilor ca aceștia, deși erau în post, să consume carne și alte alimente prohibite de biserică în timpul posturilor religioase pentru a avea o rezistență sporită în fața bolii¹². Preoțimea, o componentă fundamentală a elitei rurale dar și urbane, era mecanismul de transmisie a disciplinei sociale, a informațiilor corecte și necesare dinspre stat spre popor, și ea s-a achitat în general onorabil în Transilvania în epoca modernă de această misiune cu care a fost investită de către instituțiile administrative laice, centrale și locale.

Autoritățile au solicitat preoților și doctorilor să-și desfășoare campania de profilaxie cu foarte multă precauție deoarece „nu cumva poporul să se sperie mai mult cât e necesar, căci aceasta ar provoca deranj atât în sănătatea publică cât și în ordine”. Nu o dată circularele trimise preoților insistă pe această latură a activității de prevenire „încât să nu se stârnească prematur groaza și neliniștea poporului”¹³. O atare precauție era consecința firească atât a stării de spirit revoluționare din Transilvania din primăvara anului 1848, cât și a experienței anterioare când în timpul holerei din 1831–1832, mai cu seamă în alte părți ale monarhiei sau în Franța de exemplu, masele populare (țărani sau muncitori) au declanșat ample conflicte sociale folosind ca pretext epidemia și acțiunea devastatoare a acesteia¹⁴. Neștiind multă vreme care sunt cauzele holerei și canalele de transmitere ale acesteia, mulțimile au fost în permanență speriate că viața lor este în pericol. Datorită ignoranței lor, indivizii au fost tentați să vadă în epidemii semne divine trimise fie pentru a-i pedepsi, fie pentru a le supune credința la încercare. Panica, frica, spaima, toate au fost cuvinte care s-au utilizat pentru a descrie reacția populară la impactul holerei¹⁵. O atare reacție nici nu era deplasată dată fiind virulența bolii, rapiditatea cu care aceasta

își lua tributul uman, așa cum lasă să se întrevadă o însemnare de pe o carte veche datând din 1848: „au murit mulți oameni de coleră, moarte năprasnică, că de sara până dimineața era omu mort”¹⁶. Foarte adesea, fețele celor care mureau de holeră au suferit schimbări sensibile, în câteva ore vigoarea unui om tânăr era înlocuită cu o expresie de om îmbătrânit; peste noapte, fețele celor apropiați, contaminați cu holeră, se schimonoseau, încât nu e de mirare că panica a amplificat consecințele dezastruoase ale epidemiei, după cum ne dezvăluie o altă însemnare din 1836 de pe o carte bisericească, făcută probabil de către preot: „mai ales la orașe au perit multă lume, că unii din picioare fiind sănătoși picau morți, așisderea și pă sate”, sau atunci când familii întregi erau decimate: „familii multe au muritu, de au rămas casele pustii”¹⁷. Firesc, într-un asemenea context, superstițiile, zvonurile au avut un teren prielnic de expansiune. De aceea, pentru a nu contribui și mai mult la o atmosferă mentală tensionată, s-a încercat prin toate mijloacele să se atenueze elementele care ar fi putut amplifica panica și groaza. Astfel, la 31 august 1848, vicarul Moise Fulea le cerea printr-o circulară preoților ca atunci când „numărul morților s-ar înmulți, să se tragă clopotele pentru toți odată pe zi, la un timp hotărât, pentru ca locuitorii să nu se țină necontenit cu frică și în groază prin sunetul clopotelor de mai multe ori pe zi”¹⁸.

II.2. Implicarea bisericii în operațiile de recensare a populației

Dincolo de îndeplinirea de către biserică a obligațiilor de înregistrare a evenimentelor demografice prin intermediul registrelor/matricolelor parohiale de stare civilă, mai cu seamă după instaurarea regimului austriac în Transilvania, preoțimea a fost chemată să contribuie și la înregistrarea periodică a populației cu prilejul recensământurilor. Paralel însă cu solicitările venite din partea statului austriac, ierarhii celor două confesiuni (ortodoxă și greco-catolică) s-au preocupat începând cu secolul al XVIII-lea să efectueze propriile operațiuni de colectare a datelor demografice pentru a avea o evidență exactă a enoriașilor lor. Prima conscripție cu caracter confesional a fost făcută de episcopul greco-catolic Inochentie Micu Klein la 1733, urmând apoi numeroase altele făcute atât de episcopia greco-catolică de la Blaj cât și de cele ortodoxă de la Sibiu, Arad și Timișoara: 1760–1762, 1783–1784 etc.¹⁹.

Raportarea liderilor mișcării de emancipare națională a românilor din Transilvania la factorul demografic în timpul dualismului austro-ungar s-a făcut în general în prelungirea strategiei uzitate de la cunoscutul memoriu din 1791, *Supplex Libellus Valachorum*, dar au apărut și nuanțe noi, referiri la modul de colectare a datelor despre populație etc. Bunăoară, cu ocazia recensământului din 1869, prima înregistrare a populației după încheierea dualismului, liderii românilor au înțeles importanța acestei operații de colectare a datelor demografice nu doar pentru stat ci și pentru interesele naționale românești și au

reacționat în acord cu aceste imperative. În consecință, Vicarul greco-catolic al Năsăudului, Grigore Moisil, a transmis la data de 26 noiembrie 1869 o circulară tuturor preoților din subordine în care făcea cunoscut clerului ordinul sosit de la conducerea districtului năsăudean și sublinia totodată importanța statisticii pentru buna funcționare a statului („în orice stat civilizat și bine organizat, statistica e un act de cea mai mare importanță și folos”). Dincolo de utilitatea pragmatică pentru guvernanți a colectării datelor statistico-demografice, înaltul ierarh năsăudean accentua însă semnificația deosebită a acestui recensământ pentru români. Dat fiind faptul că era prima înregistrare complexă a populației după încheierea pactului dualist austro-ungar, datoria preoților era aceea de face tot ce le stătea în putință ca datele ce se vor colecta să reflecte structura reală din punct de vedere etnic și confesional a Transilvaniei: *„Dacă a fost pentru români vreo conscripțiune sau connumerare a poporului vreodată de vreo importanță, cea din 1870 negreșit va fi de cea mai mare importanță, pentru aceea domnii preoți să pună cea mai multă silință și cea mai mare priveghere la aceasta. Toate națiunile și confesiunile din țară vor sili a conscrie cât de mulți pentru națiunea și confesiunea sa, să-și scoată un număr mare, și or încerca a scrie din alte naționalități și confesiuni, la națiunea și confesiunea sa și, mă tem că tocmai românii vor fi mai tare recrutați pentru alții, pentru aceea nu pot destul recomanda privigherea domnilor preoți, ca să nu lase nici un suflet român din mână în favoarea altora, ci să însemne pe toți, care se află în comuna sa, specificându-se care sunt români, care sunt de alte naționalități, pe fiecare după confesiunea sa, ca așa, să aibă o conscripțiune exactă și adevărată și așa, aceea să poată servi de temei pentru o conscripțiune generală a poporului”*²⁰.

II.3. Imprimarele bisericești și alte probleme ale populației din Transilvania

Circularele bisericești dar și articolele din ziarele editate de episcopii au avut un spectru laic foarte larg, vizând aspecte ale vieții cotidiene, multe tipărituri făcând apel la educația populației în spiritul încheierii de asigurări împotriva incendiilor, de asigurări pentru recolte împotriva efectelor nedorite ale calamităților naturale etc. Cu prilejul crizelor de subzistență generate periodic fie de ploi abundente, fie de secetă sau invazii de lăcuste, circularele bisericești au făcut propagandă pentru introducerea de către enoriași a unor noi culturi de legume, în special de cartofi. Astfel, la 24 martie 1815, Nicolae Stoica, protopopul Mehădiei a transmis îndemnul episcopului ortodox de la Arad Pavel Avacumovici pentru stimularea locuitorilor în vederea cultivării de cartofi, solicitându-le preoților să fie ei înșiși modele în acest sens: „partea cea mai mare dintre români lipsindu-să într-acești timpuri din urmă de grâu și cucuruz, grea foamete pot răbda...din milă împărătească, spre ajutor crumpi de sămânță și bucate capătă”²¹.

Concluzii

În epoca modernă tipăriturile bisericești au ajutat ierarhia și clerul de rând să fie nu numai păstorii spirituali ai comunităților dar și îndrumătorii vieții cotidiene. Spre preoți se îndreptau sătenii atunci când voiau să se consulte în privința unor decizii cu caracter economic, social sau cultural pe care erau obligați să le ia. Conținutul foarte divers al acestor circulare, pastorale, broșuri, articole din presa ecleziastică etc. lasă să se întrevadă aportul imens pe care l-a avut biserica românească la modernizarea societății transilvănene. Colaborarea bisericii cu statul a fost de natură să confere inițiativelor episcopilor sau protopopilor mai multă autoritate, să convingă locuitorii de justetea măsurilor pe care biserica le-a luat în beneficiul lor.

Note:

¹ Macarie Drăgoi, *Ortodocși și greco-catolici în Transilvania (1867–1916). Convergențe și divergențe*, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 2011, p. 21.

² *Legislația ecleziastică și laică privind familia românească din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, ediție de texte, studiu introductiv și note de Ioan Bolovan, Diana Covaci, Daniela Deteșan, Marius Eppel, Crinela Elena Holom, Editura Centrul de Studii Transilvane, 2009, p. 18.

³ *Legislația ecleziastică ...*, p. 94.

⁴ *Arhivele Naționale Direcția Județeană Bihor*, Fond Episcopia ortodoxă română, dosar 601, *Protocolul ședinței plenare a Consistoriului orădean din 3 aprilie 1893*, ff. 74r-75v.

⁵ *Ibidem*, *Protocolul ședinței plenare a Consistoriului orădean din 13 noiembrie 1893*, ff. 83r-84r.

⁶ *Legislația ecleziastică ...*, p. 95.

⁷ *Legislația ecleziastică ...*, p. 96-98.

⁸ Blaga Mihoc, *Justiție și moralitate*, Oradea, Editura Logos '94, 2000, p. 11.

⁹ Vincent J. Knapp, *Disease and its impact on Modern European History*, The Edwin Mellen Press, 1989, p. 121.

¹⁰ Blaga Mihoc, *Caritate și prigoană*, Oradea, Editura Logos '94, 1999, p. 12.

¹¹ Ioan Bolovan, „*Considerații asupra epidemiei de holeră din 1848 în Transilvania*”, în vol. *Studii de istorie a Transilvaniei. Specific regional și deschidere europeană*, coord. Sorin Mitu, Florin Gogâltan. Asociația Istoricilor din Transilvania și Banat, Cluj, 1994, p. 165.

¹² Ștefan Buzilă, „*Documente bisericești*”, în *Arhiva Someșană*, 18, 1936, p. 407sq.

¹³ *Documente privind revoluția de la 1848 în Țările Române. C. Transilvania*, vol. IV, sub red. Ștefan Pascu, București, 1988, p. 264.

¹⁴ Lorant Tilkovsky, „*Mișcările țărănești din Ardeal în 1831 și legăturile lor cu „răscoala holerei” din Slovacia de Est*”, în *Studii*, 1958, nr. 2, p. 73-90; Nicolae Edroiu, „*Un izvor narativ transilvănean privind răscoala holerei din Slovacia de Est (1831)*”, în *Acta Musei Napocensis*, IV, 1967, p. 549sq.

¹⁵ Vincent J. Knapp, *Disease and its impact...*, p. 125.

¹⁶ Florian Dudaș, *Însemnări pe bătrâne cărți de cult*, București, 1992, p. 104.

¹⁷ *Ibidem*; Valeriu Leu, „Epidemii și mentalități în Banatul Luminilor”, în vol. *Banatul între arhaic și modern. Mentalități în Veacul Luminilor*, Reșița, 1993, p. 21.

¹⁸ Ioan Bolovan, „Considerații asupra epidemiei de holeră...”, p. 167.

¹⁹ Haralambie Chircă, „Valoarea conscripțiilor confesionale din 1733 și 1750 pentru scaunul Sibiu”, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia*, 1973, 18, fasc., 2, pp. 43-50; Natalia Giurgiu, „Trei conscripții din secolul al XVIII-lea privind populația românească din Transilvania”, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia*, 1966, 11, fasc. 1, pp. 55-66.

²⁰ Ioan Bolovan, Adrian Onofreiu, Viorel Rus, *Familiile din Năsăud în anul 1869. Contribuții de demografie istorică*, Cluj-Napoca, 2010, pp. 14-15.

²¹ Nicolae Bocșan, „Populaționismul în politica reformistă a habsburgilor în Banat în sec. al XVIII-lea”, în vol. Sabin Manuilă, *Istorie și demografie. Studii privind societatea românească între sec. XVI–XX*, coord. Ioan Bolovan, Sorina Paula Bolovan, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 1995, p. 89.

MANUSCRISUL BASARABEAN A LUI ANGE BALLY ÎN CONTEXTUL UNEI EPOCI DE CENZURĂ (SECOLUL AL XIX-LEA)

Dr. hab. Maria DANILOV

Institutul de Istorie, Chișinău, Republica Moldova

Abstract: During the Tsarist century of Bessarabia under the Russians (1812–1917), much of the historical writings or the literary work of some local writers that came in the form of manuscripts survived fragmented and incomplete. So was the manuscript of Ange Bally – *Nouveau tableau historique et politique de la Moldavie* [A new historical and political picture of Moldova] – was first published in 1940 under the title. *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave*.

Attuned to the historical context of the epoch, Ange Bally's work reflects the new historical and political picture of the Principality of Moldova at the intersection of the two centuries (XVIII–XIX) and can be placed among those few writings on Bessarabia written in the first three decades after its annexation by the Russian Empire. The writer, Ange Bally, is certainly part of the cohort of those great landowners who, to save their estates, withdrew after 1812, in the province annexed by the Russian Empire. Nicolae Iorga noted that the work represents one of the most important contributions to the knowledge of the past of Moldova, especially the territory which, after 1812, was called Bessarabia.

Keywords: Moldavian Principality, Bessarabia, Russian Empire, Ange Bally, manuscript.

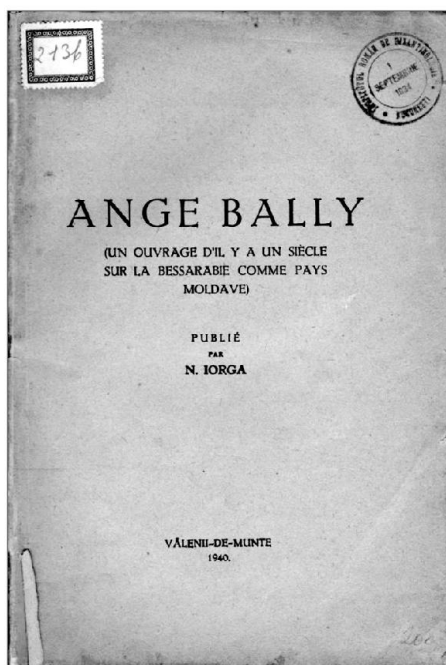
În secolul țarist al Basarabiei „sub ruși” (1812–1917), o bună parte din scrierile istorice sau din opera literară a unor scriitori locali a ajuns să fie cunoscută – istoriografiei literare sau istorice – sub forma unor manuscrise recuperate doar parțial. Astfel se face că manuscrisul lui Ange Bally – *Nouveau tableau historique et politique de la Moldavie* [Un nou tablou istoric și politic al Moldovei] – a fost recuperat de istoricul Nicolae Iorga și publicat în 1940, sub titlul: *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave*¹. După cum ne sugerează istoricul, opera lui Ange Bally, cu siguranță poate fi așezată printre acele puține scrieri asupra Basarabiei, scrise în primele trei decenii de după anexarea acesteia de către Imperiul Rus². Mai mult, Nicolae Iorga avea să constate prompt: „Lucrarea pe care o publicăm reprezintă una dintre cele mai importante contribuții la cunoașterea trecutului Moldovei, în special a teritoriului care s-a numit după 1812 sub dominația țaristă, Basarabia”³. Această scriere istorică poate fi plasată cu siguranță înaintea considerațiilor despre Basarabia sub stăpânire rusească.

Numele lui Ange Bally, autorul scrierii – *Nouveau tableau historique et politique de la Moldavie* – deși i-a interesat pe mulți, totuși, până în prezent lipsesc studiile de referință atât asupra lucrării, cât și asupra autorului⁴. Este firesc să ne întrebăm cine a fost autorul acestei scrieri istorice și care este valoarea acesteia în contextul istoriografic al problemei basarabene „sub ruși”. Din start, însă, ar trebui să intervenim cu o precizare: încercarea noastră se înscrie, mai degrabă, în perspectiva de abordare critică a stadiului de cunoaștere în care se află problemă de identificare și/sau recuperare a surselor cu privire la autorul scrierii, a lui Ange Bally, fără însă a reuși prea multe în această privință. Avem, de fapt, mai multe întrebări și mai puține răspunsuri⁵. Înainte însă de a încerca să găsim un răspuns la întrebările care ne frământă să vedem, mai întâi, care sunt considerațiile istoricului Nicolae Iorga în legătură cu acesta scriere și cu autorul ei.

Studiul lui Ange Bally – *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave*, publicat de Nicolae Iorga în 1940, este însoțit de o succintă prefață (la fel în limba franceză, precum e și textul originalului) în care istoricul, se vede, în grabă în care a fost constrâns să publice lucrarea (manuscrisul) într-o lucrare separată⁶ a lăsat posterității doar câteva ipoteze de lucru pentru cei care în scop de cercetare se vor apleca ulterior asupra lucrării lui Ange Bally. Ce stăruie a ne spune, mai întâi, istoricul Nicolae Iorga.

• Nicolae Iorga intervine, mai întâi, cu o constatare demnă de a fi relevantă în mod special, în contextul istoriografic al problemei basarabene „sub ruși”: „Lucrarea pe care o publicăm este una dintre contribuțiile cele mai importante pentru cunoașterea trecutului moldav, în deosebi pentru partea [de țară] ce se chema după 1812, sub stăpânirea Țarilor [regiune] basarabească”⁷. Anume din perspectiva acestei prețioase constatări putem lesne decodifica titlul lucrării care apare sub forma tipărită de Nicolae Iorga, *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave* (Vălenii de Munte, 1940).

• Referitor la titlul modificat al lucrării, care este altul decât cel care apare în lucrarea publicată (*Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays*

Ange Bally –
Un ouvrage d'il y a un siècle
sur la Bessarabie comme pays Moldave.

Ediție îngrijită de Nicolae Iorga,
Vălenii de Munte, 1940.

Moldave), apoi motivele invocate de istoricul Nicolae Iorga, se deslușesc foarte clar din mesajul din prefața cărții. Or, această abatere de la titlul originalului (*Nouveau tableau historique et politique de la Moldavie*), Nicolae Iorga a făcut-o din anumite considerente dictate de contextul politic al epocii în care publică manuscrisul. Iată cum argumentează istoricul acest lucru (spre finalul textului-prefață): „Ținând cont de legăturile lui Bally cu Basarabia, pe care violența Sovietelor, devenite naționaliste, războinice și anexioniste o repune în dispută, m-am crezut obligat să înlocuiesc titlul pe care el [autorul] și-l dorise: *Nouveau tableau historique et politique de la Moldavie*”⁸.

• Și nu în ultimul rând, Nicolae Iorga stăruie cu unele amănunte asupra manuscrisului pe care îl avea de la strănepoata autorului (Ange Bally) – „domnișoara Rupert”⁹. Precizăm că Gheorghe Bezviconi amintește de arhiva Nadejdei I. Rupert, care locuia la Grozința, Hotin (în perioada interbelică). Aceasta din urmă era fiica Victoriei (născută Bally) și căsătorită cu Ioan Rupert¹⁰.

Așadar, manuscrisul lui Ange Bally, prins într-o versiune de lucru, adică de ciornă, a ajuns în posesia lui Nicolae Iorga direct din arhiva Nadejdei I. Rupert (Grozința, Hotin)¹¹. Din păcate, susține N. Iorga „o parte a manuscrisului s-a pierdut și legătura dintre capitolele despre vechiul regim în Moldova, despre instituțiile economice și financiare, pe care noi le-am plasat la final, cât și cele ce se referă în particular la Basarabia, nu mai pot fi reconstruite”¹². Tocmai ceea ce era mai valoros, mai important în manuscrisul lui Ange Bally, care zăcuse timp de un secol mai bine necunoscut, fusese, între timp, risipit și pierdut irecuperabil.

În contextul problemei luate în dezbatere, ar trebui să mai scoatem în evidență un lucru: lucrarea lui Ange Bally, până la apariția ei în volum separat (publicată la Vălenii de Munte în 1940), a mai fost publicată în cuprinsul revistei întemeiate de Nicolae Iorga – *Revue Historique du Sud-Est Europeen*¹³, între anii 1939 și 1940. Studiul apare în mai multe numere de revistă începând cu vol. XVI (nr. 4–6) din primăvara anului 1939 și sfârșind cu vol. XVII (nr. 10–12) din toamna anului 1940 (octombrie–decembrie)¹⁴. Ajunși la această sumară contabilizare de date istorice, ne surprindem asupra unei triste constatări: volumul îngrijit și publicat de istoricul Nicolae Iorga, în 1940, *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave* – face parte dintre ultimele lucrări asupra căreia s-a aplecat geniul minții mult pătimितului nostru istoric. În unul dintre numerele publicației *Neamul Românesc*, din vara anului 1940 (nr. 166, din 31 iulie 1940), avea să noteze succint: „Tipăresc încă adâncul studiu, pe care-l redacta în franțuzește, pe la 1830, Anghel Vally, a cărui scriere asupra Basarabiei se va așeza printre cele mai prețioase”¹⁵.

De reținut că publicarea inițială a manuscrisului lui Ange Bally în cuprinsul *Revistei de studii Sud Est europene* (1939 și 1940), a contribuit imediat la receptarea acestuia în mediile interesate de cercetarea istorică. Romul Vuia, într-o cuvântare comemorativă susținută în ședința din 30 mai 1941 a „Cercului de Studii etnografice” de pe lângă Universitatea și Muzeul Etnografic al Transilvaniei din Cluj, sublinia între altele: „Provincia pentru interesul căreia a scris mai mult a fost Basarabia. Dintre

lucrările acestea de interes și pentru etnografie menționăm publicarea lucrării lui Ange Bally în franțuzește (*Ange Bally, Un ouvrage d'il ya un siecle sur la Bessarabie comme pays Moldave*), scrisă dar nepublicată de autor mai bine de o viață de om¹⁶.

Ange Bally și/sau „Anghel Valli”¹⁷. Trebuie să observăm că ceea ce se cunoaște actualmente în discursul istoriografic asupra personalității lui Ange Bally, sunt informații destul de sumare, ca să nu spunem confuze. Nu ne vom lansa în amănunte și ipoteze care, din anumite motive lesne de înțeles, țin de aspectul sărac al surselor asupra autorului scrierii *Un ouvrage d'il ya un siecle sur la Bessarabie comme pays Moldave*, ci vom încerca să reconstituim un tablou al datelor istorice cunoscute deja asupra lui Ange Bally și, în parte, să completăm acest gol istoriografic cu unele precizări selectate în baza cercetărilor întreprinse în arhivele locale (din Chișinău). Dar, mai întâi, să vedem ce ne spune, totuși, Nicolae Iorga despre autorul scrierii.

Nicolae Iorga susține că „personajul [Ange Bally] este cunoscut. Domnul George Bezviconi îl menționează în revista sa bogată în detalii despre acest teritoriu din care el însuși provenea¹⁸. Cred că o carte din biblioteca părinților mei avea semnătura unui Ange Bally, și fiind vorba despre o scenetă a lui Octave Feuillet, ar putea aparține mai degrabă fiului sau părintelui autorului nostru. Străin, probabil grec, Bally, cel despre care vorbim, s-a stabilit în mod sigur în Iași, optând apoi, din cauza pământurilor sale, pentru Moldova rusească”¹⁹.

De altfel, din cele consemnate de însuși Ange Bally în cuprinsul lucrării ar trebui să reținem, totuși, unele amănunte care indirect îl plasează pe autorul nostru printre locuitorii acestei țări, deci născut în Moldova. Iată ce ne mărturisește Ange Bally: „Dar, născut în această regiune, crescut printre locuitorii acesteia, având eu însumi acces la anale și alte documente autohtone și întreținând legături continue cu toate clasele sociale, consider că am avut cel puțin mai multe mijloace, ca și mulți alții, să studiez îndeaproape, să-mi modific din când în când propriile observații, să le amplific, să le extind și să sondez mai bine, ca să zic așa, în caracterul unui neam care ne-a fost adesea descris în cele mai sumbre culori”²⁰. El nu-și dorea altceva decât să-și păstreze „în această scriitură” amintirea despre activitățile sale din tinerețe²¹.

La stadiul actual de cercetare, rămân în continuare acoperite de mister și necunoscute activitățile lui din tinerețe, din perioada de dinaintea venirii lui în Basarabia. Ceea ce vom încerca să lămurim aici se referă doar la unele aspecte ale activității lui Ange Bally în Basarabia, în măsura în care aceste date au o acoperire în sursele arhivelor de la Chișinău.

Pentru a lămuri, câtuși de puțin această stare de confuzie care continuă de fapt să acopere numele enigmatic al lui Ange Bally, prezentăm în continuare alte amănunte relevante din cele consemnate de Gh. Bezviconi, care, dincolo de faptul că deținea importante arhive cu privire la Istoria Basarabiei, la personalitățile ei, acesta, la rândul său, înaintează unele presupuneri, ce pot servi drept ipoteze de lucru asupra numelui „Ange Bally”: „Poate el este consilierul titular Anghel Valli, judecător la Hotin la 1837–1840, identic cu căminarul Anghel Valli, posesorul moșiei Blăgești din ținutul Bacău, acel agent diplomatic despre care scrie și prințul N. Sutzo, prezentându-l ca pe

o fire destul de fină, ca să sesizeze unele trăsături și caracterul boierilor contemporani ai Moldovei, pe care îi vizita”²². Observăm că în textul citat numele autorului este ușor modificat – în loc de „Ange Bally” este vorba de un „Anghel Valli”, fapt, de altfel, frecvent întâlnit în sursele rusești, în care majoritatea numelor **de** origine străină sunt mistificate de scribii de cancelarie angajați în serviciul administrației imperiale a provinciei. Amintim în context că Gh. Bezviconi face referință la manuscrisul lucrării lui Ange Bally, publicat de Nicolae Iorga²³.

Ceea ce nu era însă cunoscut pentru Nicolae Iorga în contextul istoric al epocii amintite (anul de pomină 1940), ține de faptul că numele lui Ange Bally nu mai putea fi tratat drept un anonim pentru istoria Basarabiei „sub ruși”. Cel puțin, pentru o bună parte dintre cei care au trăit în epoca rusească a Basarabiei și au fost contemporani cu Ange Bally, numele acestuia din urmă era binecunoscut. Iar această cunoaștere a lui Ange Bally o datorăm cu toții – basarabeanului Alexandru Hâjdău.

Alexandru Hâjdău și „Anghel Bally”. Alexandru Hâjdău (1811–1898), în râvna sa de a face cunoscut și altora (din imperiul țărilor) viața culturală a provinciei, publicase la 1835, în revista moscovită Telescop, un articol notoriu despre „literații basarabeni” în care comunica următoarele: „Literații din Basarabia pot fi împărțiți în două categorii: unii au învățat în școlile moldovenești și valahe, sub nemijlocita influență a Patriei; alții și-au făcut studiile în străinătate. Cei dintâi se disting prin faptul că exprimă gând și cuvânt în chip veridic caracterul populației băștinașe; cei din a doua categorie sau întrupează în formă națională idei străine sau redau în sunete străine gânduri scumpe inimii[...]”²⁴.

Și tot acolo: „Bally Anghel, moșier, doctor în jurisprudență și cavaler; a învățat în Italia și în Franța, cunoaște greaca veche și elina [neogreacă] latina, germana, franceza, italiana și moldoveneasca [româna]. Studiul lui a legiuirilor moldovenești și [a sa] *Privire asupra regiunii Basarabia, sub aspect politic*, scrise în limba franceză, încă n-au fost editate”²⁵.

Astfel, constatăm că Bally „Anghel” este așezat printre primii „cei zece literați basarabeni” – Gheorghe Beldiman, Alexandru Donici, Iacob Hincu. Ștefan Margella, Petru Kunițki, Irineu (Nesterovici), Antonie Juminski, Ieremia Ianov, Constantin Stamati, Alexandru Sturdza, Constantin Filatov, Tadeu Hâjdău – la început de epocă rusească a Basarabiei. Dacă ne conducem de clasificarea întreprinsă de Alexandru Hâjdău asupra literaților din Basarabia, atunci numele lui Bally Anghel ar trebui așezat în cea de a doua categorie, al celor care și-au făcut studii în străinătate și care „întrupează în formă națională idei străine sau redau în sunete străine gânduri scumpe inimii”.

Aceeași sursă prețioasă conține alte două detalii privind subiectul nostru: primul ține de faptul că studiul cu „Privire asupra regiunii Basarabia, sub aspect politic” era scris în limba franceză, iar cel de-al doilea pune în evidență că manuscrisul la acea vreme încă nu era tipărit. Oricum, acest important detaliu asupra manuscrisului ne permite să așezăm lucrarea lui Ange Bally până la anul 1835, când Alexandru Hâjdău publică în revista moscovită Telescop articolul despre „literații basarabeni”. Amintim în context că Nicolae Iorga, de asemenea, susținea că studiul, pe care-l

„redacta în franțuzește Anghel Vally”, a fost scris pe la 1830”²⁶. Totodată se cere să scoatem la iveală și un alt detaliu nu mai puțin important asupra operei scrise de Ange Bally. Din cele consemnate de Alexandru Hâjdău, putem constata că Ange Bally avea gata în manuscris și o altă lucrare prețioasă cu privire la „Legiuirile moldovenești”, fapt confirmat și în sursele arhivelor locale²⁷.

Fără îndoială, manuscrisul lui Ange Bally a fost cunoscut de visu de către Alexandru Hâjdău. Pentru că între acele elite culturale ale Basarabiei „sub ruși” dintotdeauna a existat un anumit nivel de comunicare, în sensul de prietenii intelectuale, de întruniri de suflet la conacele boierești de altădată. Aceste fapte istorice ne îndemnă să susținem că manuscrisul recuperat de Nicolae Iorga și editat în volum în 1940 este cu siguranță cel despre care amintea la 1835 înaintașul nostru, Alexandru Hâjdeu.

Nu mai puțin relevante sunt și informațiile lansate de Alexandru Hâjdău, precum că acel „Bally Anghel, moșier, doctor în jurisprudență și cavaler; a învățat în Italia și în Franța, cunoaște greaca veche și elina [neogreacă] latina, germana etc.[...]”²⁸, ceea ce ne îndeamnă să constatăm că aleasa pregătire de cunoaștere a dreptului public din Principatele Române, dar și a limbilor de circulație, l-a ajutat – după trecerea lui în Basarabia – să fie angajat în statele ocârmuirii oblatei, fapt confirmat, de altfel, de mărturii autentice care se păstrează actualmente în colecția arhivelor din Chișinău²⁹.

Ange Bally în Basarabia (mărturii documentare). Așadar, în baza mărturiilor aduse în discuție de contemporanii săi, în special de Alexandru Hâjdău să urmărim în continuare ce ne oferă documentele scrise din arhivele locale.

Până la anexarea provinciei la Imperiul Rus, în 1812, partea răsăriteană a Moldovei din dreapta Prutului era supusă aceluiași regim de guvernare din care ea făcea parte integrantă. Prin urmare, documentele istorice cu privire la Basarabia nu se pot feri să nu vorbească de Moldova. În Basarabia nu există proprietate care să nu aibă documente emenate de la Divanul Moldovei. Astfel este cu neputință să se vorbească despre administrația provinciei până la anexiune fără să se vorbească de Divanul Moldovei căruia Basarabia era supusă. Tocmai din aceste motive, administrația imperială a Basarabiei a trebuit să țină cont de istoria și tradiția dreptului local. Acest fapt istoric este evident chiar de la primul act rusesc/imperial emis în legătură cu administrarea Basarabiei în 1812, în care se declară: „Populația Basarabiei își păstrează legile ei” (art. 6)³⁰. Prin această dispoziție a legii provincia nou incorporată și-a păstrat în întregime structura sa juridică civilă. Mai mult, acest fapt istoric a stat la temeiul ucazului rezidențial din 13 ianuarie 1817, emis de A. Bahmetiev, rezident plenipotențiar al Basarabiei, în baza căruia a fost constituită o comisie specială care urma să sistematizeze toate legile în vigoare în cele două Principate Române³¹. Dintr-o atare comisie urma să facă parte spătarul Ioan Bașotă, banul Teodor Bașotă și funcționarul „din statele mele [a rezidentului imperial A. Bahmetiev] Angelo Bally”³². În prima ședință de lucru a Comisiei, din 17 ianuarie 1817, s-a decis ca membrii să fie

ajutați în traducerea textelor de „avocatul Vasile Costici, pe post de translator din limba greacă în română, invitat special din partea nobilimii”³³. În sarcina Comisiei, după cum se stipula în procesele-verbale (ședința din 20 ianuarie 1817), intra „traducerea în limba rusă a *Pravilei lui Vasile Lupu, a Codului Callimachi și alte legiuri*”. Despre acest fapt urma să fie înștiințat nomofilacul Ștefan Margela³⁴.

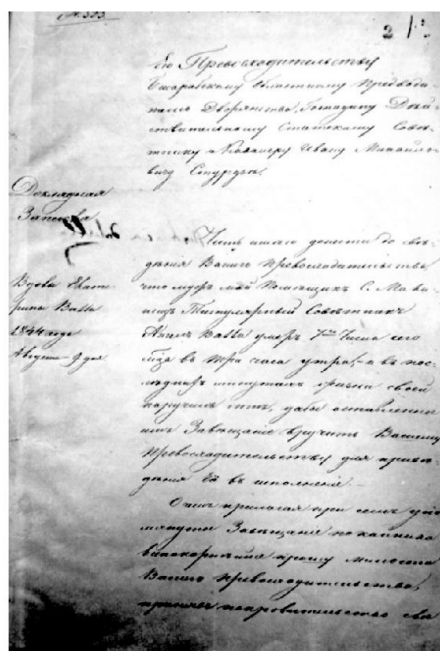
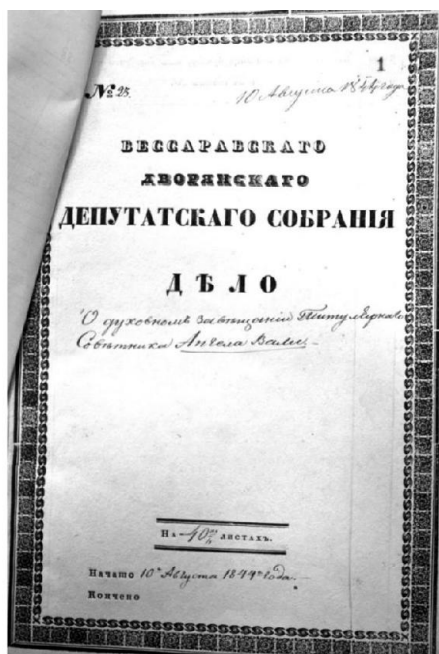
Așadar, sursele citate îl atestă la anul 1817 pe Ange Bally, funcționar în cancelaria rezidentului plenipotențiar al Basarabiei A. Bahmetiev. Este evident că este vorba despre același Ange Bally, care, după cum observa și Nicolae Iorga se stabilise în acea vreme cu traiul în Basarabia „optând pentru Moldova rusească din cauza pământurilor pe care le deținea acolo”³⁵. Mai mult, Ange Bally în scrierea sa face referințe directe cu privire la sistemul legislației existente în Basarabia în primii ani de după anexarea provinciei la Imperiul Rus³⁶. Să reținem că Gh. Bezviconi, de asemenea îl considera pe „Anghel Valli” unul dintre cei care au luat parte în 1817 la lucrările primei Comisii de lămurire a legislației locale a Basarabiei, alături de Leonard Cantacuzino și Iordache Gafencu³⁷.

Alte mărturii în această privință (din arhivele locale) sunt materialele ședinței Consiliului Suprem al Basarabiei din 4 decembrie 1826. Din raportul prezentat Consiliului Suprem de către funcționarul Hudobașev, se arată că moșia Lăpușna în 1823 a fost dată în concesiune arendașului Anghel Valli, inclusiv 14 pogoane de viță de vie, pe o perioadă de patru ani³⁸.

Înainte de a încheia șirul mărturiilor istorice cu privire la autorul scrierii – *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave* – ar mai trebui să punem în evidență un lucru: Ange Bally și/sau „Angelo Bally”, după cum îl găsim consemnat în sursele de arhivă, cu siguranță face parte din cohorta acelor mari proprietari, care din cauza moșiilor sale au optat „pentru Moldova rusească”³⁹. În contextul amintit sunt binevenite și unele mărturii aduse în discuție chiar de autorul scrierii”: „Iată-mă în cele din urmă retrogradat în Basarabia, într-o țară pe care nu o cunoșteam decât după nume până în ziua de azi și unde se pare că va trebui să-mi sfârșesc din puținii ani care mi-au mai rămas încă de trăit. Acest presentiment îmi dă stări de agitație pe care vi le pot descrie cu greu. Starea mea de spirit, în mod normal sobră și melancolică, se îngrozește de realitate din ce în ce mai mult. Nu-mi mai găsesc bucuria decât în singurătate și în bătrânețe. Și totuși prevăd că nu îmi va fi deloc ușor să duc până la capăt acest sejur. Mă găsesc aici fără prieteni, fără cunoștințe, fără legături de nici un fel. Nu înțeleg deloc limbajul [rusa], legile și formele noii guvernări, care pare că vrea să se ocupe serios de organizarea noii sale cuceriri. Dar, pentru a ridica edificiul pe care și-l dorește, îi trebuie un anumit număr de funcționari abili, experimentați, care să-și cedeze o mare parte din timp serviciului și nu știu dacă, cu materialele pe care le are sub braț, va putea să facă vreodată ceva bun. Basarabia, prin învecinarea cu tătarii și cu garnizoanele turcești cantonate în locuri puternic strategice precum Chilia, Akkerman, Bender, Brăila este un fel de loc al exilului pentru vechea ordine a lucrurilor și nu în asemenea blocaje oamenii înstăriți vin să locuiască”⁴⁰.

Acest lung citat acoperit de misterul gândurilor răvășite ale autorului (Ange Bally)], care, pe deasupra, în momentul în care s-a stabilit în Basarabia avea o anumită vârstă măcinată de „singurătate și bătrânețe”, ne dezvăluie de fapt caracterul plin de melancolie și copleșit de înstrăinare în perioada lui basarabeană („mă găsesc aici fără prieteni, fără cunoștințe, fără legături de nici un fel”). Exact ca într-un „loc al exilului” pe care și-l rezervase către apusul vieții.

Testamentul lui Ange Bally. Un alt document important care, de altfel, varsă multă lumină asupra autorului scrierii, Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave, de asemenea se păstrează arhivele basarabene. Este vorba de testamentul duhovnicesc al lui Ange Bally (arhivat pe 10 august 1844), ce se păstrează în colecția de documente a Adunării Deputaților Nobilimii⁴¹.

Testamentul lui Ange Bally.

Demersul Ecaterinei Bally către Ivan Mihailovici Sturdza, mareșalul Adunării Deputaților Nobilimii în legătură cu decesul soțului. 9 august 1844
(ANRM, F.88, inv. 1, d.1132, f. 2)

Prima filă a dosarului a conservat demersul Ecaterinei Bally, către Mareșalul Adunării Deputaților Nobilimii „Ivan Mihailovici Sturdza” din 9 august 1844, o înștiințare oficială adusă la cunoștința mareșalului Adunării Deputaților Nobilimii: „Înălțimea Voastră, am onoarea să vă aduc la cunoștință că soțul meu, Angel Bally, moșier din s. Malinița, consilier titular, a decedat pe 7 august, curent, la ora trei dimineața și îndeplinindu-i dorința din ultimele clipe ale vieții, transmit Înălțimii Voastre testamentul pentru a fi îndeplinite dorințele lui.

De asemenea rog Înălțimea Voastră, să luați sub ocrotire familia rămasă, văduva și copii orfani și să binevoiți a dispune ca testamentul lăsat să fie îndeplinit întocmai voinței exprimate⁷⁴². După cum se specifică în corespondența cuprinsă în dosarul amintit, testamentul lui Ange Ballu a fost scris în limba franceză⁴³.

Multiple alte probe consemnate în corespondența dintre diferite organe ale administrației imperiale (judecătoria din Județul Hotin, mareșalul Adunării Deputaților din Județul Hotin, Judecătoria regională), scot în evidență un șir de probleme apărute în legătură cu realizare clauzelor prevăzute în testamentul lui Ange Bally. Sursele au conservat știri privitoare la urmașii testamentari, care erau sub tutela ginerelui Lisovski, general-maior: fiul Mihail, fiicele: Victoria de 17 ani și Casandra – 14 ani. Din cele publicate în interbelic de Gheorghe Bezviconi, putem constata că fiica lui Ange Bally, Victoria, s-a căsătorit ulterior cu Ioan Rupert⁴⁴. Anume pe această cale în arhiva neamului Rupert din Basarabia – arhiva Nadejdei I. Rupert (Grozinta, Hotin)⁴⁵, a ajuns să fie păstrat manuscrisul lui Ange Bally.

Lucrarea lui Ange Bally și problema surselor. Lucrarea lui Ange Bally este una dintre primele scrieri istorice cu incursiuni imediate asupra istoriei Basarabiei anexate de Imperiul Rus. Problema surselor, în contextul epocii amintite era o sarcina defel ușoară. Nicolae Iorga, spre exemplu, considera că informațiile istorice în opera lui Ange Bally nu sunt autentice, dar „tot ce privește prezentul este datorat cercetărilor continue făcute de-a lungul anilor, iar critica, destul de dură care le însoțește, este încă o dată justificată”⁴⁶. De altfel, vom observa că Ange Bally este suficient de conștient de importanta surselor ce-i stau la îndemână în scrierea operei sale, de aceea, poate, a și stăruit să lase posterității unele referințe în această privință.

Înainte de a lămuri acest lucru a găsit de cuviință să preîntâmpine într-un fel sau altul judecățile noastre. Titlul ales pentru prefața lucrării – *Avertisment* – ne spune destul de clar acest lucru: „Această lucrare nu a fost niciodată destinată să vadă lumina zilei. Eu nu scriu decât pentru mine. Nu aspir la sufragii, și nici la aprobarea nimănui. Nu vreau decât să-mi păstrez în această scriitură amintirea activităților mele din tinerețe, și, într-o muncă pe care n-am întreprins-o deci decât pentru mine, cred că nu trebuie să mă atașez nici unei reguli. Anuarele, vechile cronici și alte materiale, care sunt consultate de obicei în activități asemănătoare și cu ajutorul cărora aș putea să ofer mai multă claritate, mai multă ordine și precizie lucrării mele, nu ar servi decât să-mi diminueze plăcerea amintirilor. Nu scriu decât din memoria mea, care slăbită, devenită haotică cu vârsta, nu este în mod sigur un ghid în care ne putem încrede prea tare. Eu prefer însă erorile care pot rezulta decât dezgustul de a mă înconjura de acumularea dezordonată de idei în care nu am nici timpul, nici răbdarea să răsfoiesc. Sunt însă și mai mult în dificultate în ce privește justețea mai mică sau mai mare a observațiilor dispersate în acest tablou. Nu vreau decât să repet, ca să zic așa, punctele de vedere pe care mi le-am proiectat odată, bune sau rele, puțin îmi pasă; nu e acum momentul să revin asupra greșelilor mele, și nici să-mi rectific maniera de a vedea lucrurile”⁴⁷.

Și, totuși, după cum observă critic Nicolae Iorga, autorul scrierii s-a atașat unor concepte dominante în epocă: „Bally nu ratează în rest să recunoască ceea ce este onorabil în vechile obiceiuri și în inovațiile fanariote [...], și este surprinzător curajul cu care el le preferă, în anumite proporții, chiar și din cauza intereselor sale de proprietar, inovațiilor filozofice și filantropice ale lui Alexandru I. Putem să comparăm opiniile exprimate de Bally cu impresiile Ecaterinei a II-a despre Moldova dinaintea celui de-al Doilea război, pe care le găsim în memoriile contelui d' Hauterive. Numai că, aici munca este mai sistematică și conține o largă prezentare a domeniilor de activitate ale guvernului în vechea patrie, aproape integrală, mai puțin Bucovina, studiată pe alocuri și ea de autor. Cu toate acestea, el regretă că nu a putut avea toate statisticile pe care le căutase”⁴⁸.

De asemenea, Ange Bally regreta mult că nu avea informații despre comerțul din această țară. Toate sursele care le avea la îndemână erau seci: „Nu se păstrează aici nicio arhiva. Depozitele de acte publice nu prezintă decât dezordine și confuzie. Registrele vămilor, defectuoase și inexacte, ajută prea puțin ca ghid în această operațiune”⁴⁹. El cunoștea ce au scris alți autori despre Moldova și, la rândul său, a preluat critic informațiile culese: „Relatările pe care le avem până acum, adunate din surse ineficiente de persoane cărora le lipseau mijloacele pentru a se consacra cercetărilor necesare, nu ne oferă decât noțiuni superficiale, incoerente și adesea eronate. Pentru că nu au apreciat prea mult importanța acestei provincii, scriitorii datorită cărora avem acele relatări, nu s-au deranjat să o cunoască mai bine și au umplut foile doar cu anecdote trunchiate, tradiții mutilate, descrieri care poartă amprenta prejudecăților care i-au influențat în cercetările lor.

Nu pretind că am trecut mult mai ușor peste dificultățile întâmpinate în studiul caracterului, legilor, cutumelor și studiul administrației publice al unei națiuni despre care nu știm încă decât prea puțin. Dar, născut în țară, crescut printre locuitori, putând oricând să consult eu însumi anuarele, documentele lor și să întrețin legături cu toate ordinele [clasele] din care se compune, cred că am avut măcar mai multe mijloace să examinez îndeaproape, să-mi modific din când în când propriile observații, să le amplific, să le prelungesc și să sondez mai bine, ca să spun așa, în caracterul unei națiuni care ne-a fost descrisă în cele mai sumbre culori [...]”⁵⁰. Lămuririle de care am avut nevoie pentru a nu mă înșela în cercetările mele, aparțin toate unor surse dintre cele mai autentice: ruinele arhivelor din provincie, îndrumarea celor mai versați ofițeri în materie de administrație și a unor nobili îmbătrâniți în magistratură și în alte părți remarcabile ale statului”⁵¹.

Dincolo de toate argumentele lansate în discuție putem lesne observa tentația constantă a lui Ange Bally de a nu se „înșela” în cercetările care le inițiasă. În plus, mai avea convingerea că informațiile așezate în manuscrisul său aparțineau unor surse dintre cele mai autentice. Deși, tot el, ceva mai înainte afirmase că nu se păstrase la Iași nici o arhiva; că depozitele de acte publice nu prezintă decât „dezordine și confuzie”, că registrele vămilor „defectuoase și inexacte” l-au ajutat prea puțin ca ghid în scriere operei sale.

Gh. Bezviconi considera că încercatul istoric, statist A. Zasciuk s-a folosit de informațiile științifice ale lui Ange Bally în elaborarea volumului „Materiale pentru geografia și statistica Imperiului: Gubernia Basarabia” (Sankt-Petersburg 1862). A. Zasciuk în lucrarea amintită întreprinde o incursiune istoriografică solidă asupra literaturii publicate despre Basarabia în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Totuși, autorul nu indică expres dacă a utilizat și manuscrise care au circulat în epocă, spre exemplu, lucrările lui I.P. Liprandi, V.F. Raevski sau F.F. Vighel (И. П. Липранди, *Опыт изложения древней и новой истории Бессарабии*; В. Ф. Раевский, *Замечания о Бессарабии*; Ф. Ф. Вигель, *Замечания на нынешнее состояние Бессарабии*)⁵². O analiza temeinică asupra surselor istoriografice utilizate de A. Zasciuc, fără îndoială se impune.

„**Un nou tablou istoric și politic al Moldovei**”⁵³. Sub acest titlu Ange Bally își vedea structurată lucrarea, care o concepute mai mult dintr-o intenție pur personală de a-și revigora „amintirile din tinerețe”, după cum mărturisește autorul ei: „Eu nu scriu decât pentru mine. Nu aspir la sufragii, și nici la aprobarea nimănui. Nu vreau decât să-mi păstrez în această scriitură amintirea despre activitățile mele din tinerețe, și deci, într-o muncă pe care n-am întreprins-o decât pentru mine, nu cred că am nevoie să respect vreo regulă”. Apoi, autorul mai avea convingerea că „Analele, vechile cronici, pe care le consultăm de obicei în asemenea lucrări și celelalte materiale cu ajutorul cărora aș putea să ofer mai multă claritate, mai multă ordine și precizie lucrării mele, nu ar servi decât să-mi diminueze plăcerea amintirilor”⁵⁴. Raportată la istoriografia cunoscută în epocă lucrarea lui Ange Bally se înscrie perfect în „noul tablou istoric și politic” al Moldovei la intersecția celor două secole: sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea. Structura lucrării, așa după cum fusese concepută de autor (deși, o bună parte a manuscrisului lucrării a fost pierdut), este bine încheată. Lucrarea este însoțită de o *Introducere* selectă și sintetică asupra muncii de elaborare a cărții, care era „rezultatul tuturor acestor lămuriri și al căutărilor personale” pentru elaborarea lucrării intitulată: *Noul tablou istoric și politic al Moldovei*.

Principatul Moldovei, în opinia lui Ange Bally, era marcat de sistemul politic al „puterilor din care se compune”, de poziția sa geografică între cele trei mari imperii. De aici și motivele invocate de autor, precum că „merită să fie mai bine cunoscută” istoria acestei provincii românești în timpurile actuale (începutul sec. al XIX-lea). Ceea ce merită să fie scos în evidență în legătură cu particularitățile și/ sau stilul scrierii lui Ange Bally, este spiritul său critic vis a vis de conceptele dominante și/sau enunțate în epocă. Acest spirit critic poate fi sesizat imediat de la lectura primelor pagini ale textului introductiv: „Lipsit de interes arid în evenimente, acest rezumat nu oferă de fapt nimic remarcabil, nici una dintre particularitățile picante, din actele de grandoare și eroism care stau la originea a numeroase alte popoare”⁵⁵.

Prima dintre cele trei părți ale lucrării conține o relatare succintă a „originii națiunii moldovenești”, începând de la descălecatul lui Dragoș până spre începutul secolului al XIX-lea. Cu sarcasmul său specific Ange Bally susține, între altele: „O

nomenclatură seacă și plictisitoare; o suveranitate mereu instabilă, mereu împărțită între voievozi și o agitată oligarhie; angoase, revolte, intrigi dureroase și silențioase acoperă aproape toate paginile. Delicata splendoare a câtorva operațiuni militare fericite în Polonia, Ungaria și în Transilvania; strălucirea momentană a câtorva succese ale lui Ștefan cel Mare [...] se naște și se stinge înainte să se răspândească cea mai mică certitudine asupra lor. Totuși, în intervalul de aproximativ 500 de ani care s-au scurs de la descălecatul lui Dragoș, vedem cel puțin un exemplu aproape unic în istorie [...], – cel al unei lungi serii de prinți suverani care au plătit cu prețul vieții tristul privilegiu al voievodatului”. La acest fenomen se adaugă scurta durată în care se formează voievodatul și în care aceasta este suveran. În mai puțin de un secol, acesta se formează, se constituie și „se așează în rândul puterilor independente ale Europei, ajunge la cel mai înalt grad de dezvoltare și se pierde printre membrele unui colos care strivea atunci două părți ale lumii sub greutatea sa”⁵⁶.

Primă parte se încheie cu unele observații ale lui Ange Bally privitor la epoca fanariotă, despre principii greci, a căror cârmuire nu i se părea „că merită toate lucrurile urâte” care au fost spuse despre ei. Pentru că aceștia din urmă, în opina sa, aveau o „înzestrare superioară celor mai mulți voievozi moldoveni, cu mai multe cunoștințe, mai multă abilitate, mai multă inteligență și mai mult tact în afaceri”. Drept urmare, ei au eliminat cu ingeniozitate războaiele civile de care Moldova era mereu afectată, iar observația lui Nicolae Iorga ține de faptul că, autorul „nu ratează, în rest, să recunoască ceea ce este onorabil în vechile obiceiuri și în inovațiile fanariote”⁵⁷.

În cea de a doua parte a scrierii se regăsesc informații prețioase asupra teritoriului și climei provinciei, date privitoare la starea comerțului (importul și exportul), urmate de o imagine de ansamblu asupra populației țării, a structurilor sociale din care aceasta se compune, a dreptului public dar și al categoriilor sociale privilegiate care împart populația țării în două mari clase, dintre care „una poartă singură greutatea cheltuielilor publice și alimentează prin sudoarea sa luxul și indolența celeilalte”. Acestor subiecte li se succede o scurtă expunere despre starea clerului în Moldova, privilegiile care le deține, despre imensitatea dărilor care absorb două treimi din rentele funciare ale provinciei. Tabloul este completat de câteva crâmpoie privitor la relația bisericii moldovenești cu patriarhia de la Constantinopol.

Alte informații se referă la casta instituției nobiliare, a boierimii locale, care a trecut prin multe încercări și/sau provocări ale istoriei. La aceste detalii se adaugă altele privitoare la populația țării, la caracterul națiunii sau despre nuanțele care disting clasele superioare de cele inferioare, dar și despre cauzele care alimentează acea demoralizare, acel eșec general al moravurilor, pe care li-l reproșăm⁵⁸.

A treia parte a cărții cu referire la administrarea principatului i-a dat cele mai multe bătăi de cap autorului. În opinia lui Ange Bally tocmai acest segment al vieții sociale a fost supus cel mai mult unor mistificări și/sau erodări de interpretare. Divanul, „acest antic teatru satiric al justiției în Moldova” este un organism social viabil

de-a lungul mai multor secole de istorie locală, este unul „respectabil prin vechime, prin legile prin care acționează, prin înaltele funcții care îi dau drept de acces și aprobare”⁵⁹. Se încheie această parte a lucrării cu unele referințe critice și părtinitoare, totodată, privitor la reformele succesive ale principilor greci în legislația civilă și penală a provinciei: „Eu nu mai sunt atât de influențabil. Vârsta și experiența mi-au tocit acele predilecții care mă induceau în eroare, însă cu toate acestea îi văd cu alți ochi pe voievozii greci”, susține prompt Ange Bally⁶⁰.

Știri despre Basarabia. Lucrarea cuprinde date importante cu privire la provincia anexată de Imperiul Rus, care, deși fragmentare, spre norocul nostru, al tuturor, a reușit să le salveze N. Iorga. Istoricul mărturisea în această privință: „Așadar, dacă există părți pierdute, am conservat-o din fericire, deși mutilată, pe cea despre administrație și demnitari [...]. O nouă ediție ar putea să o plaseze înaintea considerațiilor despre Basarabia sub stăpânire rusească”⁶¹.

Primul text publicat în cuprinsul lucrării asupra provinciei cuprinde un „scurt tablou al avantajelor Basarabiei”, în care se regăsesc date cu privire la fertilitatea solului, la abundența produselor agricole, la relațiile comerciale cu țările învecinate, dar și anumite opinii exprimate de autor cu privire la „predilecția suveranului și grija părintească” față de provincia anexată.

Un alt fragment de text cuprinde începutul primului capitol al „cărții despre Basarabia” cu „prezentarea cauzelor care timp îndelungat au împiedicat introducerea unei ordini de lucruri mai bune în provincie”; greșelile funcționarilor care realizau reformele și care „aveau grijă să le descrie în culorile cele mai avantajoase pentru a nu atenta în niciun fel la drepturile sacre ale autorității [...]”. Viața întregii provincii însă este marcată de haos, de confuzie generală, iar populația „îndura abuzurile cu toate viciile contractate la școala corupției otomane [...]”⁶².

În cuprinsul lucrării se regăsesc și alte câteva fragmente cu privire la relațiile de proprietate dintre marii proprietari și țărănime, despre „noul regulament asupra drepturilor și obligațiilor țăranilor intrat în vigoare și, care în opinia acestuia acorda mai multe facilități țăranilor în relațiile de proprietate față de „reglementările prințului Grigore Ghica”⁶³. Astfel, proprietarii basarabeni privesc noul regulament ca pe „o armă de distrugere, care subminează bazele întregului confort și ale prosperității publice”. În Basarabia, ca peste tot, masa locuitorilor se compune în mare parte din țărani și proprietari. De aceea raporturile dintre aceste două mari categorii sociale în provincie sunt cele mai importante laturi ale administrației, susține Ange Bally⁶⁴.

Alte aspecte ale vieții provinciei care și-au găsit o anumită reflectare în lucrarea lui Ange Bally sunt cele legate de noul sistem legislativ. Fiind martor ocular al acelor noi schimbări ce derulau în Basarabia, acesta a căutat să le găsească o anumită raportare la cele petrecute în Principatul Moldovei. Iată ce ne mărturisește Ange Bally în această privință: „Ca martor ocular la munca desfășurată de unul dintre șefii administrativi în această provincie, sunt primul care să omagieze inteligența lor extinsă și puritatea vederilor lor, primul care recunoaște drepturile ce au obținut recunoștința locuitorilor, primul care este de acord cu enormitatea

dificultăților care trebuie depășite într-o țară unde este vorba de un popor obișnuit cu rigorile unei guvernări arbitrare, într-o țară unde sunt multe de reformat și perfecționat, și unde ar trebui luptat fără odihnă împotriva abuzurilor ale căror rădăcini profunde trebuie smulse pentru a nu-i împiedica la fiecare pas în munca lor [...]”⁶⁵. Pentru el „căutarea adevărului nu este nicidecum o crimă, când ea nu are loc decât în vederea binelui public și când ea nu este condusă de avantaje sau de interese personale. De aceea, în exprimarea părerilor autorului despre acest subiect el este departe de a apăra o anumită părtinire față de locuitorii acestei țări. Pentru că prejudecățile în favoarea lor pot să-l „inducă în eroare, dar a respinge, numai pe baza caracterului lor, vina dezordinilor ce se încăpățânează împotriva soluțiilor ce au fost utilizate, este prea ușor să fii influențat de dezgustul și descurajarea pe care perseverența dificultăților ne-o inspiră [...]. În această țară, ca de altfel peste tot, justiția este un pivot al prosperității publice. Fără ea regimul politic, oricât de perfect ar putea să fie el în orice direcție, n-ar putea realiza niciodată fericirea unui Stat; fără ea drepturile persoanelor din care se compune acel Stat ar fi mereu incerte și nehotărâte [...]. Dacă administrarea justiției este peste tot cea mai importantă, ea este sub toate aspectele mult mai importantă în această provincie, care desprinsă pe neașteptate dintr-un întreg din care a făcut parte timp de secole, este în mod obligatoriu infectată de toate neorânduilele atașate acestei separări bruște; în această provincie, unde confuzia produsă de această separație în drepturile de orice tip, deschide un vast câmp spiritului șicanator și unde o mulțime de oameni, fără avere, fără talent sunt veniți să se confrunte cu cei care au obținut dreptul la stimă și încredere publică”⁶⁶.

Deși este conștient de faptul că ar trebui să recunoască unui stat în care se bucură de o existență liniștită și pașnică, Ange Bally nu ezită să afirme că neregularitățile produse de viciile de legislație sunt mult mai mari în Basarabia decât în provinciile de pe partea dreaptă a râului Prut. Represiunea abuzurilor în tribunale era adesea făcută de către oameni cu o probitate demodată și învechită în magistratură; și tot aici, numărul de magistrați luminați, de persoane care au unele cunoștințe de drept public, de cutume, de legile și limbile în care acestea sunt scrise, este mult mai mic. De aici rezultă o acumulare de procese în tribunalele de tot felul; de aici acele plângeri generale ale tuturor claselor în legătură cu lentoarea și complicarea procedurilor; de aici acele încurcături mereu încrucișându-se cu formele de care se ajutau judecătorii și pretendenții de a găsi adesea mijloace de a prelungi în mod continuu procesele după propriul interes. Pentru că acele legi, „unele având ca sursă dreptul roman, au fost mereu incerte, contradictorii, amestecate în mod confuz cu obiceiuri vicioase, stabilite în baza unor nevoi trecătoare și susceptibile de diferite interpretări”, susține Ange Bally. Totodată, acesta nu întârzie să aducă și laude către țarul împărat, susținând că în Basarabia „conservarea legilor și a obiceiurilor prin care ea se reglementa înainte de unirea cu Rusia, este una din cele mai vii dovezi de indulgență și înțelepciune a Monarhului [...]. Această concesie făcută de țar a fost un mare bine pentru provincie”⁶⁷.

În loc de concluzii. În finalul acestui succint excurs istoriografic asupra lu-

crării lui Ange Bally. (*Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave*, Vălenii de Munte, 1940), ar trebui să punem în evidență un lucru: autorul scrierii, deși afirmase în repetate rânduri, precum că opera sa de gândire nu era destinată publicării, acesta era suficient de conștient de valoarea scrierii sale, dar și de responsabilitățile care trebuia să și li asume în posteritate.

De altfel, Ange Bally, susține tranșant: „Eu știu că această schiță a istoriei moldovene mă face să merit numele de calomniator al unei națiuni întregi. Prevăd vacarmul, țipetele indignate ale unora, care nu vor lipsi să se ridice împotriva mea. Acești entuziaști, oamenii cu prejudecăți, vor țipa că e calomnie, impostură, minciună, dar repet, această operă nu este destinată publicării, și în socoteala pe care mi-o fac mie însumi, ale observațiilor mele, nu mă cred obligat să-mi ascund adevărul, nici să vorbesc despre lucruri în mod diferit față de cum le văd [...]”⁶⁸. Continuarea frazei neterminată (mai exact ilizibilă în textul originalului), ne-a fost restituită de Nicolae Iorga prin nota de la subsolul paginii: „Istoria Moldovei, schițată cu imparțialitatea pe care am introdus-o aici, poate fi folosită ca dovadă a faptelor pe care le-am enunțat”⁶⁹. Ca martor ocular la acele noi schimbări administrative intervenite în viața provinciei după anul 1812, Ange Bally își atribuie mai multe merite:

- primul care recunoaște drepturile ce au obținut recunoștința locuitorilor;
- primul care este de acord cu enormitatea dificultăților, care trebuie depășite într-o țară unde este vorba de un popor obișnuit cu rigorile unei guvernări arbitrară, într-o țară unde sunt multe de reformat și perfecționat și unde ar trebui de luptat fără odihnă împotriva abuzurilor ale căror rădăcini profunde trebuie smulse pentru a nu-i împiedica la fiecare pas în munca lor [...]”⁷⁰.

Cât privește autorul scrierii – *Ange Bally, Anghel Valli și/sau Angelo Vally* (după cum îl atestă sursele rusești de epocă), cu siguranță face parte din cohorta acelor mari proprietari care, pentru a-și salva moșiile, după anul de grație 1812 s-au retras din Principatul Moldovei în provincia anexată de Imperiul Rus.

Noua reședință a lui Ange Bally în patria regăsită s-a dovedit a fi una cu totul deosebită: „Un loc al exilului pentru vechea ordine a lucrurilor și nu în asemenea blocaje oamenii înstăriți vin să locuiască”, după cum ne va mărturisi chiar autorul scrierii. Din cele consemnate de autor în lucrare, putem lesne constata că această scriitură îi amintea mai degrabă de activitățile lui din tinerețe, adică o muncă pe care a întreprins-o mai mult pentru sine. Cu privire la datarea manuscrisului realizat de Ange Bally, constatăm următoarele:

- În urma cercetărilor întreprinse asupra datelor oferite atât de sursele documentare, cât și din mărturiile contemporanilor, constatăm că datarea manuscrisului nu poate fi mai târziu de anul 1835, când Alexandru Hâjdău publică în revista moscovită *Telescop*, un articolul despre literații basarabeni.

- Ange Bally a început să scrie, după cum declară chiar el însuși, puțin după publicarea Codului Callimachi în Moldova. Astfel, ar trebui să fixăm scrierea acestor capitole chiar înaintea mișcărilor revoluționare ale Eteriei din 1821, susține

Nicolae Iorga. Totodată, având în vedere că în carte se menționează și Regulamentul Organic din 1834, presupunem că scrierea a continuat până la această dată.

• Nicolae Iorga, de asemenea, a plasat pe la 1830, studiul pe care-l „redacta în franțuzește Anghel Vally”⁷¹.

Pornind de la ipotezele de lucru lansate de Nicolae Iorga, în 1940 (contextul istoric al problemei basarabene l-a îndemnat să publice manuscrisul lucrării lui Ange Bally în ediție separată), constatăm că lucrarea lui Ange Bally, *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave*, este un studiu demn de a fi recuperat pentru istoriografia românească (cea basarabească în special) și relansat în circuitul istoriografic actual⁷². Raportată la contextul istoriografic al epocii opera lui Ange Bally se înscrie perfect în „noul tablou istoric și politic” al Principatului Moldovei la intersecția celor două secole (XVIII–XIX), dar și a acelei părți de țară trunchiată și răsluită, apoi anexată de imperialii ruși în 1812 și redenumită – pe întreaga întindere – cu numele fals de Basarabia.

Note:

¹ Ange Bally, *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave*, publié par N. Iorga, Vălenii de Munte, 1940, 156 p.

² Nicolae Iorga n-a precizat anume când a intrat în posesia prețiosului manuscris. Probabil, este vorba de anii interbelici. Manuscrisul a fost recuperat doar parțial, pentru că o bună parte cu referire la istoria Basarabiei a fost pierdută.

³ Ange Bally, *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave...* (vezi Prefață)

⁴ Eugen Lungu, *Prințul Suțu despre Basarabia și basrabeni*, în *Sud-Est cultural. Revistă trimisială de artă, cultură și civilizație*, nr.4, Chișinău, 2016, 12-15.

⁵ Maria Danilov, *Studiu înaintea considerațiilor despre Basarabia sub stăpânire rusească*, în *O lucrare de acum un secol despre Basarabia ca ținut moldovenesc, publicată de Nicolae Iorga*. Ediție îngrijită, studiu, note și comentarii de Maria Danilov, traducere de Lucia Argint, București, Tritonic, 2016, p. 11-40.

⁶ Este vorba de anul 1940, când „Sovietele, devenite naționaliste, războinice și anexioniste”, – după cum susține N. Iorga, au repus din nou în dispută chestiunea basarabească pentru români (vezi Ange Bally, *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la bessarabie comme pays Moldave*, publié par N. Iorga, Vălenii de Munte, 1940), p. 2.

⁷ Nicolae Iorga, *Adevărul asupra trecutului și prezentului Basarabiei (1914–1940)*. Selecție și argument editorial Pavel Balmuș, Institutul Cultural Român, București, 2008, p. 255.

⁸ Ange Bally, *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave...*, p. 5.

⁹ Despre neamul Rupert în Basarabia vezi Gheorghe Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, Vol.II, București, 1943, p. 201-202 (Rupert, olandez. Wilhem Iacob, născut la 1788, la Bergen-op-Zoom, în Olanda, mort la 1849, la Lohănești, Orhei. Căsătorit cu Elena T. Nedoba; locotinent-gneral, guvernator al Siberiei Răsăritene (până la 1847), colecțiile sale fiind admirate de Al. Humboldt; Copii: Ioan căsătorit cu Victoria G. Moscaliov (mama ei: Anghel-Valli).

¹⁰ Gheorghe Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, Vol.II, București, 1943, p. 202.

¹¹ Nicolae Iorga nota la subsolul paginii: „Manuscrisul ne-a fost transmis de către descendența sa, încă proprietară a pământului moștenit, domnișoara Rupert, această femeie înalt cultivată, căruia îi suntem sincer recunoscători” (vezi, Ange Bally, *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave...*, p. 3.).

¹² Ange Bally, *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave...*, p. 1.

¹³ Revista a fost fondată de Nicolae Iorga în 1914, odată cu fondarea Institutul de Studii Sud-Est Europene (reînființat în 1963).

¹⁴ Ange Bally, *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave*, în „*Revue Historique du Sud-Est Européen*”, publication trimestrielle, dirige par N. Iorga: Vol XVI, nr. 4-6, april–iunie, 1939, p. 129-144; Vol XVI, nr. 7-8, juillet–septembre, 1939, p. 280-287; Vol XVI, nr.10-12, octobre–decembre, 1939, p. 341-369; Vol XVII, nr.1-3, janvier–mars, 1940, p. 51-65; Vol XVII, nr. 4-6, april–iunie, 1940, p. 109-128; Vol XVII, nr. 7-8, juillet–septembre, 1940, p. 243-282; Vol XVII, nr. 10-12 octobre–decembre, 1940, p. 297-325.

¹⁵ Apud, Nicolae Iorga, *Adevărul asupra trecutului și prezentului Basarabiei (1914–1940)*, selecție și argument editorial: Pavel Balmuș, Editura Institutului Cultural Român, București, 2008, p. 252.

¹⁶ Romul Vuia, *Activitatea etnografică și folklorică a lui Nicolae Iorga*, în *Transilvania*, nr. 10 (An 72), decembrie, Sibiu, 1941, p. 698 (se menționa, de altfel că „tot pentru apărarea drepturilor noastre asupra Basarabiei a publicat lucrarea *La verité sur le passé et le présent de la Bessarabie* (Bucarest, 1940), ce cuprinde un scurt rezumat al drepturilor noastre istorice asupra acestei provincii atât de încercată).

¹⁷ Vezi Maria Danilov, *O istorie a Basarabiei de Ange Bally. Inventarierea surselor (primele trei decenii ale sec. XIX)*, în „*Studii de arhondologie și genealogie*”, I, Chișinău, 2013, p. 99.

¹⁸ Este vorba de revista *Din trecutul nostru* (1933–1939), editată la Chișinău; vezi de asemenea, Gh. Bezviconi, *Vechi cărțurari basarabeni*, în „*Fapte trecute și basarabeni uitați*”, Ed. Universitas, Chișinău, 1992, p. 132-133.

¹⁹ Ange Bally. (*Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave*)..., p.1.

²⁰ *Ibidem*, p.4.

²¹ *Ibidem*, p. 3.

²² Gheorghe Bezviconi, *Vechi cărțurari basarabeni...*, 132-133.

²³ *Ibidem*, p. 132; autorul face referință la faptul că Nicolae Iorga a publicat manuscrisul lui Ange Bally, *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldavie*, în *Revue historique du Sud-Est européen*.

²⁴ Informațiile istorice asupra operei lui Alexandru Hâjdău, au fost în bună parte risipite în publicistica vremii, scrise în rusește. O altă parte rămase în manuscris, au fost valorificate mult mai târziu; vezi Alexandru Hâjdău. *Clipe de inspirație*, ediție alcătuită și îngrijită de Pavel Balmuș [Centrul Național de Hasdeologie], Ed. Litera, Chișinău, 2004, p. 206.

²⁵ Alexandru Hâjdău, *Literați basarabeni*, în „*Alexandru Hâjdău. Clipe de inspirație*”, ediție alcătuită și îngrijită de Pavel Balmuș [Centrul Național de Hasdeologie], Ed. Litera, Chișinău, 2004, p. 206 (revista *Telescop*, nr. 4, Moscova, p. 610-614).

²⁶ Nicolae Iorga, *Adevărul asupra trecutului și prezentului Basarabiei (1914–1940)*, selecție și argument editorial: Pavel Balmuș, Editura Institutului Cultural Român, București, 2008, p. 252.

²⁷ ANRM, F. 4, inv. 1, d. 80, f. 17-18.

²⁸ Alexandru Hâjdău, *Literați basarabeni...*, p. 206.

²⁹ ANRM, F. 4, inv. 1, d. 80, f. 3-6. Дело по предложению полномочного наместника Бессарабской области об учреждении комиссии для проведения в порядок молдавских законов (Dosar cu privire la propunerea rezidentului plenipotențiar al regiunii Basarabiei de constituire a comisiei de sistematizeze a legilor moldovenești, 21 f.). Numele lui Ange Bally este transliterat în rusește (în documentul de arhivă) cu Anjelo Balli (Анжело Бальи) (21 c).

³⁰ Alexandru Boldur, *Basarabia Românească*, Ed. , București, 1940, p. 110.

³¹ ANRM, F. 4, inv. 1, d. 80, f. 1-14.

³² ANRM, F. 4, inv. 1, d. 80, f. 2.

³³ ANRM, F. 4, inv. 1, d. 80, f. 3, 14-15.

³⁴ ANRM, F. 4, inv. 1, d. 80, f. 14.

³⁵ Vezi Nicolae Iorga, *Prefață*, în Ange Bally, *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave*, Vălenii de Munte, 1940, p. 1.

³⁶ *Ibidem*, p. 101.

³⁷ Gheorghe Bezviconi, *Vechi cărturari basarabeni*, în „*Fapte trecute și basarabeni uitați*”, Ed. Universitas, Chișinău, 1992, p. 132.

³⁸ Valentin Tomuleț, *Familia de nobili din Basarabia – Sandulache și Iordache Tomuleț*, în „*Nobilimea basarabească în epoca reformelor din Imperiul Rus*”, coord. Maria Danilov, Chișinău, 2013, p. 122-123; Vezi de asemenea: ANRM, F. 3, inv. 1, d. 763, p. III, f. 557, 583; d. 928, p. II, f. 341; ANRM, F., inv. 10, d. 35, f. 1-7.

³⁹ Ange Bally, *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave...*, p. 1.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 156.

⁴¹ ANRM, F. 88, inv. 1., d. 1132: Дело по вопросу о духовном завещании Ангела Валли. 10 августа 1844 – 7 апреля 1845 г. (Dosar cu privire la testamentul duhovnicesc a lui Angelo Bally), 40 file.

⁴² ANRM, F. 88, inv. 1., d. 1132, f.1-1 v.

⁴³ ANRM, F. 88, inv. 1., d. 1132, f. 24.

⁴⁴ Gheorghe Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, Vol. II, București, 1943, p. 201-202 (Ioan , fiul lui Wilhem Iacob era căsătorit cu Victoria G. Moscaliov (n. Bally).

⁴⁵ Vezi Gheorghe Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru...*, p. 202 (nota de subsol, nr. 3).

⁴⁶ Ange Bally, *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave...*, p. 1.

⁴⁷ Ange Bally, *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave...*, p. 3.

⁴⁸ *Ibidem*, p.1-2.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 68.

⁵⁰ Ange Bally, *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave...*, p. 5.

⁵¹ *Ibidem*, p. 4-5.

⁵² Защук А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область. Часть 2, Spb, 1862. с. 7-13.

⁵³ Ange Bally, *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave...*, p. 5-6.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 3 (vezi începutul lucrării: „Avertisment”).

⁵⁵ *Ibidem*, p. 5 ; Vezi Maria Danilov, *Țigani din Țara Moldovei după o istorie necunoscută a lui Ange Bally (sfârșitul secolului al XIX-lea)*, în „Romii/țigani din Republica Moldova: comunitate etnosocială, multiculturală, istorico-tradițională (1414–2014)”, Chișinău, 2014, p. 57-63.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 5.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 1-2.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 7, 55, 65-69, 70-75.

⁵⁹ Ange Bally, *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave...*, p. 8.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 52-53; cercetările istoriografice contemporane au îndreptățit într-o oarecare măsură opiniile pozitivistice ale lui Ange Bally asupra epocii fanariote în istoria Principatelor Romane, expuse acum două secole.

⁶¹ *Ibidem*, p. 2 ;

⁶² *Ibidem*, p. 108.

⁶³ *Ibidem*, p. 85 (probabil, autorul face referință la „Așezământul obrazovaniei oblastei Bessarabiei” din 29 aprilie 1818); vezi Paul Mihail, Zamfira Mihail, *Acte în limba română tipărite în Basarabia. I. 1812–1830*, Editura Academiei Române, București, 1993, p. 6, 27-112.

⁶⁴ Ange Bally, *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave...*, p. 85-101 (vezi compartimentul „Observații care servesc de material pentru un memoriu asupra noii stări de lucruri în problema proprietarilor și a țăranilor”).

⁶⁵ *Ibidem*, p. 94.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 99-101.

⁶⁷ Ange Bally, *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave...*, p. 101.

⁶⁸ Ange Bally, *Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bessarabie comme pays Moldave...*, p. 9.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 9 (vezi nota de subsol).

⁷⁰ *Ibidem*, p. 94.

⁷¹ Nicolae Iorga, *Adevărul asupra trecutului și prezentului Basarabiei (1914–1940)*, selecție și argument editorial: Pavel Balmuș, Editura Institutului Cultural Român, București, 2008, p. 252.

⁷² În 2016 a fost publicată o nouă ediție a cărții însoțită de traducerea textului în limba română: Ange Bally, *O lucrare de acum un secol despre Basarabia ca ținut moldovenesc*, publicată de Nicolae Iorga”. Ediție îngrijită, studiu, note și comentarii de Maria Danilov, traducere de Lucia Argint, București, Tritonic, 2016, 226 p. Ediția în limba română este nu numai un omagiu adus înaintașilor noștri, ci și o minunată lecție de istorie care trebuie însușită. Pentru că istoricul Nicolae Iorga a lucrat mereu cu conștiința trează la împlinirea destinului românesc al neamului înstrăinat de Țară.

CONSTITUIREA ȘI COMPLETAREA CU TIPĂRITURI ROMÂNEȘTI A BIBLIOTECII MĂNĂSTIRII NOUL NEAMȚ ÎN TIMPUL LUI ANDRONIC POPOVICI (1861–1893)

Dr. hab. Igor CERETEU

Institutul de Istorie, Chișinău, Republica Moldova

Abstract. Noul Neamț Monastery, the last one founded in Bessarabia on the estate of Chițcani in the second half of the 19th century, had the richest library, formed and completed with the contribution of Andronic Popovici and his disciples, starting with 1861. Out of the total number of books studied, 215 titles in 283 copies were printed until 1892, that is, the year of the end of the work of the Andronic confessor. Obviously, not all these books were brought by Andronic Popovici from the Neamț lavra, and it is impossible to determine at the present time the exact number and the titles of the books from Neamț, precisely because many of them have no marginal notes. After the final settlement in Bessarabia, Andronic Popovici kept the ties with outstanding personalities of the Romanian nation, which he involved in completing the library with valuable Romanian books, church and secular. The library of the New Neamț monastery was completed with Romanian literature sent by several Romanian personalities such as: the monk Sava Petrovici, the priest Ieroftei, Constantin Botezatu and his generals Gavriil Catacazi, Metropolitan of Moldova Iosif Naniescu (1818–1902), the archimandrite Conon Arănescu Donici (1837–1922), then the primate metropolitan of Romania, Ion Ignat from Falesti and Mihail Kogălniceanu (1817–1891). Most books donated by Moldovan Metropolitan Iosif Naniescu were brought to Bessarabia by the Archimandrite Conon Arănescu Donici in the years 1889–1990. In large part, the library of the Nun Neamț monastery was completed with Romanian prints during the life of Andronic Popovici.

Keywords: Noul Neamț Monastery, Andronic Popovici, Romanian book, Neamț Monastery, church, library, manuscripts, Metropolitan Iosif Naniescu, archonandrite Conon Arănescu Donici, Mihail Kogălniceanu, Constantin Botezatu, Gavriil Catacazi, monk Sava Petrovici, priest Ieroftei.

Mănăstirea Noul Neamț (Chițcani), ultima înființată în Basarabia în timpul regimului țarist, a devenit prin legăturile culturale cu vechea lavră a Neamțului, cea mai însemnată ctitorie de la est de Prut, remarcată mai ales prin activitățile duhovni-cești moștenite de la vechiul Neamț, de unde își are începuturile. Printre prioritățile activității duhovnicului Andronic, după stabilirea în Basarabia, au fost înființarea noii mănăstiri Neamț și desigur constituirea unei biblioteci de carte religioasă și laică în mănăstire, obiective, pe care le-a îndeplinit pe deplin. Biblioteca a devenit spre sfârșitul secolului al XIX-lea cea mai bogată și mai valoroasă din Basa-

rabia, prin manuscrisele și tipăriturile adunate de primii călugări nemțeni, stabiliți pe aceste locuri¹. Cărțile din bibliotecă, în special cele tipărite, au fost răspândite în alte centre monahale, încât unele dintre ele le-am atestat în timpul cercetării, altele au ajuns în bibliotecile publice și private², iar concluzia care se impune este că multe dintre cărțile de la Neamțul Nou, de mare valoare istorică și culturală, au dispărut la închiderea mănăstirii.

În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea biblioteca mănăstirii Noul Neamț a fost investigată de M. Ganițchi³, A. Stadnițchi⁴, A. Iațimirschi⁵, Zamfir Arbore⁶, iar în perioada interbelică de P. Constantinescu-Iași⁷, Paul Mihail⁸, Șt. Gr. Berechet⁹, însă majoritatea acestor scrieri se referă la cartea manuscrisă și mai puțin la cea tipărită, care este mai numeroasă, mai variată ca titluri și loc de tipărire. În perioada sovietică cercetarea subiectului valorilor bibliofile de la mănăstirea Noul Neamț a fost neglijată și doar Valentina Pelin a elaborat un consistent catalog de carte manuscrisă, aflată în diferite colecții din fosta URSS, scriindu-i și un valoros studiu introductiv despre biblioteca așezământului monahal¹⁰. Informații generale despre biblioteca mănăstirii Noul Neamț au fost publicate de N. Matei¹¹, N. Negru¹², Ion Negrei și Maria Danilov¹³.

Primele informații despre biblioteca de la Noul Neamț datează din momentul stabilirii pe moșia Nemțeni a călugărilor din vechea lavră nemțeană, care nu aveau suficiente cărți pentru săvârșirea serviciilor divine. În anul 1861 duhovnicul Andronic l-a trimis în Basarabia pe ucenicul său Isihie Donici cu o valiză mare, plină cu icoane și cărți vechi, iar la 1 octombrie a aceluiși an Andronic Popovici a trecut Prutul clandestin pe la Sculeni, stabilindu-se pentru restul vieții sale în Basarabia¹⁴. Isihie Donici i-a urmat exemplul în anul 1887 și s-a stabilit definitiv la Noul Neamț, aducând cu el și cărți bisericești¹⁵.

Cărțile din biblioteca mănăstirii au fost confiscate de autoritățile sovietice după lichidarea acesteia în 1962, o parte fiind teaurizate la Arhiva Națională a Republicii Moldova, prin contribuția lui A. N. Nichitici, pe atunci colaborator la ANRM, altele au ajuns în fonduri de biblioteci, muzee și în unele mănăstiri. Abia în perioada 1965–1970 materialele au fost sistematizate și prelucrate de V. Pelin. Cartea tipărită a fost inclusă într-un registru separat, în număr de 1348 de dosare. Dintre acestea 1199 de unități au aparținut Noului Neamț, iar celelalte provin din alte centre monahale din Basarabia, închise anterior anului 1962¹⁶.

Datele despre numărul cărților din biblioteca așezământului de la Chițcani variază de la o perioadă la alta. Potrivit uneia dintre primele inventarieri, făcută în 1884, existau 146 manuscrise în limbile română și slavonă și 2272 cărți tipărite în diferite limbi¹⁷. Din aceleași calcule reiese că existau 103 manuscrise și 805 tipărituri în limba română¹⁸. Potrivit unor date statistice rusești, în primul deceniu al secolului al XX-lea, numărul manuscriselor și tipăriturilor constituia până la 1800 de unități¹⁹. Din inventarul mănăstirii din anii 1934–1938 reiese că numărul total de cărți constituia 2408 volume, adică se constată o modestă creștere a numărului cărților față de anul 1884²⁰.

Investigațiile superficiale asupra acestei probleme au formulat unele concluzii, devenite mituri, precum că primii călugări de la Neamț au adus la Chițcani, preponderent carte tipărită și manuscrisă în limbile slavonă/rusă, pentru a fi salvată de autoritățile românești în timpul reformelor lui Alexandru Ioan Cuza, afirmație ce nu se adevărește. Astfel, se credea că biblioteca mănăstirii Noul Neamț era constituită, chiar de la început, din cărți tipărite în centrele est-slave. Cercetările asupra tipăriturilor de la Noul Neamț, întreprinse în ultimul timp, ne-au permis formularea unor noi concluzii referitoare la cartea românească din biblioteca așezământului monahal de la Chițcani. Suntem convinși că în biblioteca mănăstirii Noul Neamț, în timpul vieții lui Andronic Popovici cartea românească era mai numeroasă, fapt confirmat prin corespondența acestuia cu arhimandritul Conon, care îi răspunde la 7 august 1889 că „întru cât privește cărțile despre care În. Precuv. voastre scriindu-mi, doriți din nou de a vi le mai putea procura de aici de la noi, anume cu frumosul și foarte lăudabilul scopu de a să putea înavuți biblioteca monastirei cu de tot felul de cărți, și mai ales în limba moldovenească, după cum foarte sincer vă exprimați, apoi și eu, cunoscându toată importanța acestui bun lucrul, și pre înlesnirea nobilei idei ce urmăriți, dându-mi ceva ostenele, v-am și putut procura, nu numai pe acelea, anume cerute mie, dar și altele mai multe, pe deasupra acestora și anume: parte de la mine însumi și parte pren colectare”²¹.

În urma investigațiilor din ultimul deceniu am identificat și cercetat 256 de titluri, în 330 exemplare de carte românească tipărită, din biblioteca mănăstirii Noul Neamț, de la constituire în 1861, până la lichidarea ei la 16 mai 1962. Precizăm că din biblioteca actuală a mănăstirii am utilizat doar cărțile vechi de pe rafturi sau din expoziția muzeului. Am inclus în repertoriu și tipăriturile identificate în bibliotecile mănăstirești, publice și în fonduri muzeale.

În această perioadă este remarcă efortul unor personalități laice și bisericești în îmbogățirea cu cărți românești a bibliotecii mănăstirii de la Chițcani, cum ar fi: Theofan Cristea, Mitropolitul Moldovei Iosif Naniescu (1818–1902), arhimandritul Conon Aramescu Donici (1837–1922), ulterior mitropolit primat al României, Constantin Botezatu, Gavriil Catacazi, Mihail Kogălniceanu (1817–1891) și unii călugări ale căror nume nu sunt cunoscute.

Din numărul total de cărți cercetate, 215 titluri în 283 exemplare au fost tipărite până în 1893, adică anul încetării activității duhovnicului Andronic. Evident, nu toate aceste cărți au fost aduse de Andronic Popovici din lavra Neamțului și este cu neputință de stabilit la momentul actual al cercetărilor numărul exact și titlurile cărților provenite de la vechiul Neamț, tocmai din considerentul că multe dintre ele nu au însemnări marginale. Este cert, însă că o mare parte a acestora au fost adunate de primii călugări stabiliți pe moșia Chițcani.

O contribuție însemnată în răspândirea literaturii laice și religioase în Basarabia în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea au avut-o monahii și ierarhii bisericii. Cercetările asupra bibliotecii mănăstirii Noul Neamț au demonstrat că cea mai mare contribuție în acest sens au avut-o duhovnicul Andronic Popovici și ieromonahul

Theofan Cristea. Pe paginile cărților aduse de către aceștea de la lavra Neamțului se întâlnesc destul de frecvent însemnări manuscrise, dateate cu anii 1864, 1868, 1871, 1872, 1880, 1881. Duhovnicul Adronic utiliza o formulă unică pentru însemnările pe cărțile aduse de către el și înregistrate în biblioteca mănăstirii Chițcani²².

Din cercetările noastre rezultă că în biblioteca mănăstirii au existat doar trei cărți din secolul al XVII-lea. Cea mai veche, atestată și cercetată *de visu* este *Pravila cea mică* de la Govora (1640)²³, care a ajuns la mănăstirea Neamț din târgul Bacău și ulterior, după 1861 la Noul Neamț, fiind una dintre primele tipărituri din biblioteca acestui așezământ monahal. Dovadă în acest sens este rugămintea din 1888 a lui Andronic către arhimandritul Conon Arămescu Donici de ai trimite printre alte cărți și *Pravila cea mare* de la Târgoviște din 1652, aceasta fiind una dintre principalele cărți de factură juridică, atât de necesară monahilor și mirenilor din Basarabia și care nu era atât de răspândită în această regiune²⁴.

Mihail Ganițchi semnalează la Noul Neamț trei cărți vechi românești, una dintre care din secolul al XVII-lea și două de la începutul secolului al XVIII-lea: Dosoftei, *Molitvenic de'nțăles* (Iași, 1681), *Liturghie* (Buzău, 1702) și *Liturghie* (Iași, 1715)²⁵.

Din secolul al XVIII-lea am identificat 17 titluri în 19 exemplare, dintre care 12 cărți provin de la vechiul Neamț, iar restul au fost cumpărate sau obținute prin donație de la persoane particulare sau au aparținut, în diferite perioade, altor centre monahale. Dintre acestea două sunt semnalate de Mihail Ganițchi, iar alte două au fost trimise de la Iași de arhimandritul Conon Arămescu Donici, prin duhovnicul Ieroftei, de la mitropolia din Iași.

Un *Lafsaicon* (București, 1760) a fost cumpărat la 20 septembrie 1858 de Andronic de la Muntele Athos și adus de acesta în 1864 la Noul Neamț²⁶. De la mănăstirea Neamț s-a adus o *Liturghie* (Iași, 1762) în stare defectuoasă, cu foile legate greșit și un exemplar de *Întrebări și răspunsuri întru Hristos*, de Simeon Arhiepiscopul Thesalonicului (București, 1765), iar al doilea l-a cumpărat egumenul Theofan Cristea și adus la Noul Neamț în 1865. Este cunoscut că această carte a aparținut în prima jumătate a secolului al XIX-lea dascălului Simion Colac de la biserica cu hramul Sfântului Nicolae din satul Arionești (Dondușeni), iar în 1857 a fost citită de pălămarul catedralei din Bălți Diomid Ivanov²⁷. În biblioteca din incinta mănăstirii am identificat o *Liturghie* (București, 1780), *Adunarea Cazaniilor* (Viena, 1793), *Triodion* (București, 1798) și un exemplar de *Istoria universală* a lui Milot (Buda, 1800), dar care provin, după toate aparențele de la Neamț²⁸. De la mănăstirea Neamț provine o *Liturghie* (Iași, 1794) și un exemplar de Amfilohie Hotiniul, *De obște gheografie* (Iași, 1795)²⁹.

Un exemplar de *Liturghie* (Iași, 1747) provine de la biserica cu hramul Sfântului Nicolae din târgul Leova³⁰, o *Evangelhie* (București, 1750) se afla în prima jumătate a secolului al XIX-lea în biserica din satul Rediul Mare (Dondușeni)³¹.

Din însemnările manuscrise se poate deduce calea parcursă de un *Molitvenic* (Iași, 1749) din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea până în a doua jumătate

a secolului al XIX-lea. În anul 1770 cartea a fost vândută de Stefan protopop ot ținutul Iași preotului Aftănasi din satul Pociumbeni (Râșcani). La 12 august 1820 *Molitvenicul* se afla la mănăstirea Dobrușa, iar de acolo, prin mijlocirea unui călugăr a ajuns după 1861 la Noul Neamț³². O *Liturghie* (Iași, 1759) a fost cumpărată de la Grigore tipograf din Iași în ziua de Adormirea Maicii Domnului, la 15 august 1763, de preotul Dincă Moisăi. La 20 iunie 1838 preotul Zafirachi din Mândrești a dăruit *Liturghia* mănăstirii Hârjăuca, de unde a ajuns la Noul Neamț după anul 1861³³.

Pentru perioada de la începutul secolului al XIX-lea până la 1893, am identificat și cercetat 190 de titluri, în 265 exemplare.

Biblioteca mănăstirii Noul Neamț a fost completată cu literatură românească trimisă de mai multe personalități din spațiul românesc, ca: monahul Sava Petrovici, duhovnicul Ieroftei, Constantin Botezatu și generele său Gavriil Catacazi, Mitropolitul Moldovei Iosif Naniescu (1818–1902), arhimandritul Conon Arămescu Donici (1837–1922), ulterior mitropolit primat al României, Ion Ignat de la Fălești și Mihail Kogălniceanu (1817–1891). Cele mai multe cărți dăruite de Mitropolitul Moldovei Iosif Naniescu au fost aduse în Basarabia de către arhimandritul Conon Arămescu Donici, în anii 1889–1900.

Strânsele legături culturale dintre mănăstirea Noul Neamț și alte așezăminte monahale din dreapta Prutului sunt reflectate în corespondența lui Andronic cu monahii și unele personalități. Din scrisoarea expediată la 22 iulie 1865 pe numele monahului Sava Petrovici reiese că acesta a trimis lui Andronic un colet cu haine și cărți și îndeamnă pe alți călugări să vină în Basarabia, dar să-și ia haine și cărți. Andronic a cerut să i se aducă cu orice preț *Tipiconul* cel mare (Iași, 1816), *Istoria bisericească* a lui Meletie (Iași, 1841–1843) și *Chiriadromionul* (mănăstirea Neamț, 1811), mai ales că monahul Isihie era bătrân și nu mai putea să meargă la Neamț pentru a aduce cărți. Andronic a cerut ca în cazul în care monahii vor fi impuși să-l pomenească pe Papa de la Roma, să refuze, să lase totul și să vină la Noul Neamț³⁴. În rezultat numeroși monahi de la mănăstirile Neamț și Secu au trecut Prutul și s-au stabilit la Cițcani, aducând cu ei manuscrise și cărți tipărite, contribuind astfel la completarea bibliotecii mănăstirii, care devine una dintre cele mai bogate din Basarabia. Astfel, au ajuns în Basarabia valoroase comori bibliofile românești, răspândite în alte așezăminte monahale, în biserici sau în colecții particulare.

Deși nu există suficiente argumente, considerăm că în biblioteca mănăstirii Noul Neamț au existat *Mineiele* pe 12 luni, tipărite la Buda în 1804–1805. În prezent, însă, este cunoscut doar *Mineiul pe luna ianuarie* (1805)³⁵, cărți care ar fi provenit de la vechiul Neamț. În aceleași coordonate se înscrie cartea Teofilact, Arhiepiscopul Bulgariei, *Tâlcuirea Evangheliilor* (Iași, 1805), fără note posesorale, în stare bună de conservare³⁶. Un exemplar de Ioan Damaschin, *Descoperirea credinței* (Iași 1806) a fost dăruit monahului Visarion de dascălii Gherontie și Grigorie de la mănăstirea Neamț, talmăcitorii și editorii cărții, adusă la noua mănăstire a Neamțului după 1888³⁷. În biblioteca actuală a mănăstirii se află două exemplare de *Chiriadromion* (mănăstirea Neamț, 1811), provenite de la două mănăstiri, probabil, din

dreapta Prutului. A mai existat un exemplar, transmis de la Iași de Conon Arănescu Donici după 1865, care a dispărut³⁸. Mănăstirea s-a învrednicit de câteva seturi de *Viețile sfinților* (mănăstirea Neamț, 1807–1815). Din însemnări am stabilit că unele au fost înregistrate în 1868, altele în 1881, însă există și cărți de vieți de sfinți care au fost aduse de călugări de la mănăstirile Dobrușa și Curchi³⁹. Într-o scrisoare din 7 septembrie 1889 arhimandritul Conon Arănescu Donici promite lui Andronic că va căuta cartea lui Isaac Syrul, tipărită la mănăstirea Neamț în 1812 în limba rusă și fiind considerată atunci „o carte de tot rară”⁴⁰. Se pare că aceste cărți existau în acel moment în biblioteca de la Noul Neamț, deoarece până în prezent am identificat cinci exemplare, dintre care două au fost inventariate de Andronic în 1868, iar altele trei în 1888⁴¹. În anul 1870 a fost înregistrată la Noul Neamț *Apologhia* (mănăstirea Neamț, 1816), iar în 1872 un exemplar de *Adunare a dumnezeieștilor dogme* (mănăstirea Neamț, 1816). Cărțile au fost salvate de arhimandritul Iosif Gargălăc, prima fiind dăruită de acesta mănăstirii Zloți, iar a doua a readus-o la mănăstirea Noul Neamț, unde se află în prezent. De la Neamț a fost adus în Basarabia un exemplar de *Psaltire* (mănăstirea Neamț, 1817), cumpărat cu zece lei de monahul Nicodim și o *Liturghie* (Iași, 1834) din biblioteca aceluiași monah, adusă mai întâi la schitul Suruceni și după 1876 s-a aflat la Noul Neamț⁴², iar *Cuvintele* lui Isaac Syrul (mănăstirea Neamț, 1819) a fost dăruită ierodiaconului Theofan la 28 decembrie 1849 de Venedict proin stareț de la Neamț. Ulterior a aparținut ieroschimonahului Antim, care a decedat la Noul Neamț, la 19 ianuarie 1881, iar cartea a rămas bibliotecii mănăstirești, unde se află în prezent. Cartea III a ajuns la Noul Neamț în anul 1868 și a fost salvată de arhimandritul Iosif Gargălăc, aflându-se în posesia acestuia în anul 1987, iar în prezent am atestat-o în biblioteca mănăstirii⁴³. Un exemplar de Dimitrie Cantemir, *Scrisoarea Moldovei* (Iași, 1825) a aparținut mănăstirii Neamț din 1825, ulterior fiind trimisă la Noul Neamț⁴⁴. Printre cărțile mănăstirii Vărzărești am identificat exemplare de Nicodim de la Athos, *Pentru păzirea celor cinci simțiri* (mănăstirea Neamț, 1826), cu însemnarea de proprietate a mănăstirii de la Chițcani și Petru Movilă, *Mărturisirea ortodoxă* (mănăstirea Neamț, 1844)⁴⁵. De la lavra Neamțului au fost aduse: *Așezământul pentru gubernii* (Sankt Petersburg, 1831), *Funie sau frânghie întreită* (Iași, 1831), Ivan Kaidanov, *Istoria Imperiei rosiene*, P. II (Iași, 1833), ultima adusă în 1864⁴⁶.

Ieromonahul Isihie Donici a adus de la mănăstirea Neamț cartea lui Samuil Ravvi jidovul, *Alcătuire înăurită* (Buzău, 1836), dăruind-o bisericii în curs de zidire cu hranul Bunei Vestiri și *Penticostarionul* (mănăstirea Neamț, 1848), cumpărat de la Ghenadie duhovnic Plaisa și adus în 1864 la Noul Neamț⁴⁷. Miron monah a cumpărat cu trei galbeni un *Octoih* (mănăstirea Neamț, 1836), pe care l-a vândut unui preot dintr-o localitate neidentificată din Basarabia, iar alt exemplar a fost adus de Andronic duhovnic și dăruit mănăstirii la 13 ianuarie 1864 și salvat de arhimandritul Iosif Gargălăc⁴⁸.

În biblioteca mănăstirii Hârbovăț am identificat un exemplar de Platon, Mitropolitul Moscovei, *Viața cuviosului stareț Paisie* (mănăstirea Neamț, 1836), în

limba română, înregistrată la Noul Neamț în anul 1868, împreună cu alte șapte exemplare în limba rusă⁴⁹.

Monahii de la Noul Neamț erau interesați și de științele exacte. În procesul cercetării am identificat un manual de *Aritmetică* (Iași, 1839), cu însemnarea lui Andronic ștearsă, însă din fragmentele recuperate am stabilit că a aparținut Noului Neamț⁵⁰.

Cuvintele lui Grigorie Episcopul Niceenilor a fost înregistrată de Andronic Popovici în biblioteca mănăstirii de la Chițcani în anul 1864⁵¹. În biblioteca mănăstirii au existat trei seturi de *Bisericeasca istorie* a lui Meletie, dăruite de arhimandritul Conon Arămescu Donici în 1889, de Mitropolitul Moldovei Iosif Naniescu în 1890 și un set a fost inventariat de Andronic la 23 decembrie 1888, dar a aparținut lui Theofan Cristea⁵². Acestuia i-a aparținut un *Pidalion* (mănăstirea Neamț, 1844) și *Mineiele* pe 12 luni (mănăstirea Neamț, 1845–1847)⁵³. Au existat câteva seturi de *Mineie* pe 12 luni din această ediție, inventariate 1864 și 23 decembrie 1883: primul provine de la mănăstirea Curchi, al doilea de la mănăstirea Suruceni, al treilea a aparținut în 1902 monahului Teodosie, iar la mănăstirea Hirova am identificat aceste mineie, ce provin de la Chițcani⁵⁴.

În această perioadă monahii de la Noul Neamț s-au învrednicit de alte două cărți: *Slujba Sf. Mucenic Modest* (mănăstirea Neamț, 1848) și *Hrismos sau prorocirea ieromonahului Agatanghel* (Iași, 1850)⁵⁵. Cartea arhimandritului Neofit Scriban, *Duplul paralel* (Iași, 1851) a fost dăruită mănăstirii Noul Neamț de Anatolie Ternovescu în 1869, iar *Evidențe intrinsece* (București, 1876) de același autor a fost înregistrată în biblioteca Noului Neamț în 1877⁵⁶.

Biblioteca mănăstirii Noul Neamț s-a învrednicit de colecția *Uricariul*, de Teodor Codrescu, Ed. I și II, vol. (Iași, 1852). Cărțile au fost aduse nelegate în timpul lui Andronic și trimise la Tiraspol, unde au fost legate și copertate în atelierul lui H. Tulcinski⁵⁷.

În biblioteca mănăstirii Noul Neamț am atestat exemplare de carte românească, adusă de la Sfântul Munte Athos.

Cercetările asupra valorilor bibliofile din ultima perioadă, ne-au permis identificarea exemplarelor de cărți din biblioteca lui Constantin Botezatu, pe care ginerele, Gavriil Catacazi le-a dăruit mănăstirii Noul Neamț după moartea socrului său. Potrivit datelor oferite de Gh. Bezviconi⁵⁸, pitarul Ilie Botezatu în etate de 72 de ani era văduv și avea doi fii – Ioan și Constantin. Acesta deținea moșiile Budeiul, Buțenii și Hansca din ținutul Orheiului și o seliște din ținutul Tighina. Ioan (1771–1867) avea 42 de ani în momentul anexării Basarabiei, era căsătorit cu Zoița, fiica medelnicerului Mereacre și aveau patru copii. A fost ales de nobilime în calitate de Consilier la Judecătoria ținutului Orhei. Constantin, avea 37 de ani, nu era căsătorit, a fost ales de nobilime ca ispravnic în județul Cetatea Albă. La 30 martie 1821 Ilie Botezatu, împreună cu fiii săi, au fost recunoscuți drept nobili și trecuți în cartea I-a a cărții genealogice a nobilior pentru ținutul Orhei. Ana, fiica lui Constantin Botezatu, s-a căsătorit cu Gavriil Catacazi, fiul postelnicului Constantin Catacazi și au moștenit în Chișinău de la Constantin Botezatu o casă. Din cercetările noastre asupra cărților vechi, rezultă că Ana

a mai moșternit de la tatăl ei o bibliotecă bogată, pe care soțul ei a dăruit-o mănăstirii Noul Neamț. Cărțile pe care Gavriil Catacazi le-a dăruit, probabil, din numele socrului său acestui așezământ monahal au însemnarea cu anul 1879. Cărțile, în mare parte sunt de un conținut laic și sunt destul de valoroase pentru cei interesați de patrimoniul bibliofil atestat în Basarabia. Am identificat șapte cărți din biblioteca lui Constantin Botezatu, dăruite după moartea sa mănăstirii Chițcani de ginerele său Gavriil Catacazi: *Istorie universală*, întocmită prin Signior Milot. Tom I. Buda. Tipografia Universității din Pesta. 1800⁵⁹; Andronachi Donici, *Adunare cuprinzătoare în scurt, din cărțile împăraștilor Pravile* (Iași, 1814)⁶⁰; *Gheografia sau scrierea pământului*, Tom II (Buda, 1815)⁶¹; *Adunare de ofisuri și deslegări în ramul giudecătoresc*, publicate de Banul Dimitrie Hasnaș (Iași, 1844)⁶²; Alexandru Sturza, *Învățăture religioase, morale și istorice* (Iași, 1844)⁶³; *Magazinu istoricu pentru Dacia*, Tom III (București, 1846)⁶⁴; Gheorghie Șincai, *Hronica Românilor* (Iași, [T. I-III. 1853-1854])⁶⁵;

Cu aceeași ocazie, Gavriil Catacazi a dăruit câteva cărți din biblioteca personală: *200 de rețete de bucate*, Iași, La Cantora Foaiei satești, 1842⁶⁶; *Statutele Băncei Moldovene întărite prin hrisovul Î. S. Principelui Domnitoriu Grigorie Alex. G(h)ica v.v.*, Iași, Tipografia Buciumului Român, 1856⁶⁷ și *Biografia oamenilor mari*, Paris, 1859⁶⁸.

Alte două personalități marcante ale neamului românesc au susținut eforturile duhovnicului Andronic de a completa biblioteca de la Chițcani cu literatură bisericească și laică. Este vorba de Mitropolitul Moldovei Iosif Naniescu și arhimandritul Conon Arămescu Donici, amândoi cu relații de rudenie în Basarabia. Ultimul, în drumul său spre Rusia, a vizitat Kievul și Moscova, iar întorcându-se spre patrie a vizitat Cetatea Albă, Tighina și s-a oprit la Noul Neamț, unde s-a întâlnit cu Andronic Popovici. A plecat în scurt timp spre Chișinău, a vizitat rudele din familia Donici, a cumpărat cărți în limba română tipărite la Chișinău, apoi a urmat întâlnirea cu Arhiepiscopul Serghie al Chișinăului și al Hotinului⁶⁹.

Din discuțiile purtate cu Andronic reiese că acesta l-a rugat să-i gasească cărți vechi românești pentru biblioteca mănăstirii nou înființate pe moșia Chițcani. Revenit la Iași, Conon Arămescu Donici l-a contactat pe Mitropolitul Iosif Naniescu și pe alți potențiali donatori sau vânzători de cărți. Este cunoscut că a căutat să cumpere *Îndreptarea legii* (Târgoviște, 1652), *Biblia*, Simeon Arhiepiscopul Tesalonicului, *Voroavă de întrebări și răspunsuri întru Hristos* (București, 1765) și altele. Nu este cunoscut dacă Conon Arămescu Donici a găsit aceste cărți, or însemnările manuscrise nu mărturisesc că ele ar fi fost dăruite mănăstirii Noul Neamț. Faptul că arhimandritul Conon a dăruit mai multe cărți acestei mănăstiri este mărturia notată de el în însemnări, precum că „această carte, denpreună cu mai multe altele este dăruită Vivliotecii Sf. Monastiri al Noului Neamțu din Basarabia”. Este constatat interesul lui Andronic pentru istorie și geografie, prin rugămintea adresată arhimandritului Conon de a-i trimite unele cărți ce pot fi găsite mai ușor la Iași. Drept rezultat, Arămescu Donici expediază la 2 februarie 1890 la Noul Neamț cartea Petru Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dacia* (Buda, 1834)⁷⁰,

Letopiseșile Țării Moldovii (Iași, Tom I, 1852, Tom II, 1845, Tom III, 1846) de Mihail Kogălniceanu⁷¹, iar la 5 martie 1890 trei cărți laice și una religioasă: Dimitrie Cantemir, *Hronicul romano-moldo-vlahilor*, Tom I (Iași, 1835)⁷², Dimitrie Cantemir, *Al Hronicului romano-moldo-vlahilor*, Tom II (Iași, 1836)⁷³, Cihac, *Istoria naturală* (Iași, 1837)⁷⁴ și *Apostol* (mănăstirea Neamț, 1851)⁷⁵.

Mai este știut că la îndemnul și rugămintea arhimandritului Conon Aramescu Donici, Ieroftei duhovnicul mitropoliei de la Iași, a transportat la mănăstirea Noul Neamț șapte tipărituri vechi și rare, ce se întâlneau cu greutate în dughene și anticariate, cumpărate de arhimandrit, în valoare totală de 700–900 franci: *Îndreptarea legii* [Târgoviște, 1652], *Biblia* [Blaj, 1795], *Cartea Sf. Simion Tesalonicianul* [București, 1765], *Noul Testament* [mănăstirea Neamț, 1818], *Cartea nevăzut războiului* [mănăstirea Neamț, 1826], *Apanthisma* [mănăstirea Neamț, 1827], *Pavecernicul* sau *Octoihul canoanelor Pavecerniței* [mănăstirea Neamț, 1816]⁷⁶.

Arhimandritul Conon Arămescu Donici a mai dăruit: *Bisericeasca istorie* a lui Meletie, Tom I–IV, Iași (1841–1843)⁷⁷; Melchisedec, episcop, *Notițe istorice și arheologice adunate de la 48 mănăstiri și biserici antice din Moldova* (Iași, 1885); o *Carte de rugăciuni*, tipărită de Profira Istrati în Iași, însă nu găsisese cartea Ioan Damaschin, *Descoperirea pravoslavniciei credințe* (Iași 1806) și *Molitvenicul* (mănăstirea Neamț, 1848), însă Mitropolitul Iosif Naniescu a dăruit din biblioteca sa o carte *Teologia* lui Ioan Damaschin și două *Molitvenice*, unul de Iași și altul de București⁷⁸.

S-a implicat indirect în asigurarea cu tipărituri pentru biblioteca de la Noul Neamț Mitropolitul Moldovei Iosif Naniescu, care a trimis colete cu cărți și bucoavne prin Ion Ignat de la Fălești și printr-un Railean, însă numărul și titlul cărților trimise prin mijlocirea acestor două persoane nu este cunoscut⁷⁹. Este știut doar că arhimandritul Conon Arămescu Donici a cumpărat de la mitropolit mai multe cărți, pe care le-a dăruit Noului Neamț: Constantin Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei și a Catedralei mitropolitane din Iași* (București, 1888), legată de arhimandritul Conon⁸⁰; *Bisericeasca istorie* a lui Meletie, Tom I–IV, 1841–1843⁸¹; Simeon, Arhiepiscopul Tesalonicului, *Voroavă de întrebări și răspunsuri întru Hristos* (București, 1765), altul decât cel de la duhovnicul Ieroftei; Ilie Miniati, *Didahii* (Iași, 1837); *Pavecernicul* (mănăstirea Neamț, 1816); *Chiriadromion* (Buzău, 1839), Teodorit, Episcopul Cirului, *Tâlcuirea Psaltirii, Liturghier* (București, 1853), *Viața și petrecerea Sf. Nifon*, Patriarhul Țarigradului, *Apologhia* (mănăstirea Neamț, 1816), *Catehismul* Mitropolitului Platon (Iași), Neofit, *Înfruntarea iudeilor*, Ed. I, (Iași, 1803)⁸². Dintre cărțile dăruite de Mitropolitul Iosif Naniescu mănăstirii Noul Neamț, existente în prezent în stare bună, sunt: *Cuvântul* Arhiepiscopului Iosif Naniescu la sfințirea Catedralei Mitropoliei din Iași (Iași, 1887)⁸³ și *Album* de 55 fotografii a Catedralei Mitropoliei Moldovei (1886)⁸⁴.

A fost receptiv la cererea lui Andronic și Mihail Kogălniceanu, care a expediat mănăstirii Noul Neamț cu autograf trei volume de *Letopiseșile Țării Moldovii* (Iași, Tom I, 1852, Tom II, 1845, Tom III, 1846)⁸⁵.

În biblioteca mănăstirii Noul Neamț sunt semnalate tipăriturile de la Chișinău. Deși, tipografia basarabeană și-a început activitatea în 1814, monahii s-au preocupat de identificarea și cumpărarea celor mai vechi ediții de la Chișinău: *Liturghie* (1815, 1859), *Molebnic* (1815), *Catihiz* (1816), *Te-deum de Nașterea lui Hristos* (1816), *Rânduiala panhidei* (1818), *Noul Testament* (Sankt-Petersburg, 1819), *Biblia* (Sankt-Petersburg, 1819), *Molitvenic* (1820), *Rânduiala sfințirii bisericii* (1820), *Pentru datoriile presviterilor de popor* (1823), *Urmarea cântării de rugăciune în ziua Nașterii Maicii Domnului* (1826), *Slujba de mulțumire pentru victoria împotriva lui Carol XII* (1826, 1838), *Slujba Sf. Zaharia și a Sf. Elizaveta* (1826), *Învățătură din pravilele Sf. Apostoli* (1833), *Slujba pentru Sf. Evfimie* (1835), *Slujba Sf. Chirică și Iulitta* (1840), *Evanghelie* (1855), Varlaam, egumen, *Despre schimbările în rânduiala liturghiei* (1860), *Antologhion* (1861), *Octoih* (1862), Pavel, Arhiepiscopul Chișinăului și Hotinului, *Cuvinte și cuvântări* Tom I–III, (1878–1880), *Manual de limba rusă* (1880), Mănăstirea Noul Neamț (1881), *În memoria starețului Paisie* (1881). Aceste cărți au fost cumpărate, obținute prin donație sau aduse de unii călugări stabiliți la Noul Neamț din alte așezăminte monahale din Basarabia, ca Hârbovăț, Curchi, Vărzărești, Saharna, Hâncu și Condrița, iar cele provenite de la Suruceni au ajuns la Chițcani, după închiderea ei în 1959.

Concluzii. Mănăstirea Noul Neamț, ultima înființată în Basarabia în timpul ocupației țariste pe moșia Chițcani, a avut cea mai bogată bibliotecă, formată și completată prin contribuția duhovnicului Andronic și a ucenicilor săi, începând cu anul 1861. Din numărul total de cărți cercetate, 215 titluri în 283 exemplare au fost tipărite până în 1893, adică anul încetării activității duhovnicului Andronic. Evident, nu toate aceste cărți au fost aduse de Andronic Popovici din lavra Neamțului și este cu neputință de stabilit la momentul actual al cercetărilor numărul exact și titlurile cărților provenite de la veciul Neamț, tocmai din considerentul că multe dintre ele nu au însemnări marginale. După stabilirea definitivă în Basarabia, Andronic Popovici a păstrat legăturile cu personalități marcante ale neamului românesc, pe care le-a implicat în completarea bibliotecii cu valoroase cărți românești, de factură bisericească și laică. Biblioteca mănăstirii Noul Neamț a fost completată cu literatură românească trimisă de mai multe personalități din spațiul românesc, ca: monahul Sava Petrovici, duhovnicul Ieroftei, Constantin Botezatu și generele său Gavriil Catacazi, Mitropolitul Moldovei Iosif Naniescu (1818–1902), arhimandritul Conon Arămescu Donici (1837–1922), ulterior mitropolit primat al României, Ion Ignat de la Făleşti și Mihail Kogălniceanu (1817–1891). Cele mai multe cărți dăruite de Mitropolitul Moldovei Iosif Naniescu au fost aduse în Basarabia de către arhimandritul Conon Arămescu Donici, în anii 1889–1990. În mare parte, biblioteca mănăstirii Noul Neamț a fost completată cu tipărituri românești în timpul vieții duhovnicului Andronic.

Note:

¹ Primele încercări de cercetare a bibliotecii mănăstirii Noul Neamț sunt atestate în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, continuate în prima jumătate a secolului al XX-lea, însă în mare parte aceste contribuții se referă la cartea manuscrisă, iar cea tipărită este amintită tangențial. Aceeași stare de lucruri s-a perpetuat și după dezmembrarea Imperiului sovietic, cu apariția în 1989 a valorosului catalog de manuscrise al Valentinei Ovcinicova-Pelin (*Catalogul general al manuscriselor moldovenești păstrate în URSS. Colecția bibliotecii mănăstirii Noul Neamț (sec. XIV–XIX)*). Alcătuitor V. Ovcinicova-Pelin, Chișinău, „Știința”, 1989, 438 p.).

² Igor Cereteu, *Cartea românească veche și modernă în fonduri din Chișinău. Catalog*. Cu un studiu introductiv de Prof. Dr. Iacob Mârza, TipoMoldova, Iași, 2011, 430 p., il.; Idem, *Cartea bisericească în mănăstirile din Republica Moldova. Ediție enciclopedică*. Cuvânt înainte acad. Andrei Eșanu, Chișinău, Institutul enciclopedic, 2016, 472 p.

³ М.Г. Старопечатные книги и рукописи въ Ново-Нямецкомъ монастырѣ, в Кишиневскіе Епархиальныя Вѣдомости, 1880, №, 20, с. 996-1003, № 21, с. 1050-1059; № 22 с. 1094-1099.

⁴ Авксентій Стадницкій, Поѣздка въ Ново-Нямецкій монастырь, в Кишиневскіе Епархиальныя Вѣдомости, 1887, № 11, с. 414-430.

⁵ А. Яцимирский, Рукописи хранящихся въ Ново-Нямецком монастыре в Бессарабии. Славянские рукописи Нямецкаго монастыря в Румынии. Отд. Оттиск из Древности Славянской Коммисии Московского Археологического Общества, Москва, 1898, с. 81-105; Idem, Славянские и русские рукописи румынских библиотек, Санктпетербург, Типография Императорской Академии Наук, 1905, с. 952-953; Idem, Из истории славянской проповеди в Молдавии, [s.l.], Типография И.Н.Скорородова, 1906, с. 113 etc.

⁶ Zamfir Arbore, *Dicționarul geografic al Basarabiei*, Museum, Fundația Culturală Română, Chișinău, 2001, p. 63.

⁷ P. Constantinescu-Iași, *Manuscrisele dela M-rea Noul Neamț*, în *Viața Basarabiei*, 1933, nr. 2, p. 43-47.

⁸ Paul Mihail, *Înfățișări de viață culturală*, p. 53-60; Idem, *Legături cărțurărești dintre Mitropolia Moldovei și mănăstirea Noul-Neamț*. Extras din revista „Luminătorul”, № 5-6, 1939, 14 p. și în Idem, *Mărturii de spiritualitate românească în Basarabia*, „Știința”, Chișinău, 1993, p. 23-37; Idem, *Din biblioteca M-rei Noul Neamț*, în Idem, *Mărturii de spiritualitate românească în Basarabia*, p. 233-236.

⁹ Șt. Gr. Berechet, *Mănăstirea Noului Neamț*, în volumul *Basarabia. Monografie*. Sub îngrijirea lui Ștefan Ciobanu, Universitas, Chișinău, 1993, p. 202-204.

¹⁰ *Catalogul general al manuscriselor moldovenești păstrate în URSS. Colecția bibliotecii mănăstirii Noul Neamț (sec. XIV–XIX)*. Alcătuitor V. Ovcinicova-Pelin, Chișinău, „Știința”, 1989, 438 p. Date despre unele manuscrise ale mănăstirii Noul Neamț au fost incluse în catalogul Valentinei Pelin, apărut post-mortem, sub îngrijirea acad. Andrei Eșanu și dr. Valentina Eșanu: *Manuscrise românești din secolele XIII–XIX în colecții străine (Rusia, Ucraina, Bielorusia)*. Catalog, Chișinău, Știința, 2017, p. 10, 18, 24, 37, 77, 324.

¹¹ N. Matei, *Biblioteca mănăstirii Noul Neamț, tezaur de spiritualitate și cultură românească*, în *Literatura și Arta*, 40 (2720), Chișinău, 2 octombrie 1997, p. 6.

¹² Nina Negru, *De la Neamț la Noul Neamț: secularizarea ca prilej pentru înstrăinarea de valori patrimoniale românești*, în *Magazin bibliologic*, Chișinău, 1-2, 2008, p. 41-49.

¹³ Ion Negrei, Maria Danilov, *Mănăstirea Noul Neamț*, în *Mănăstiri și schituri din Republica Moldova: studii enciclopedice* / colectiv de aut.: Andrei Esanu (coord.), Mihai Adaage, Alexei Agachi [et. al.]; red. șt. Andrei Eșanu; cond. de proiect Constantin Manolache; resp. de ed. Mihai Adaage, Ion Xenofontov; Acad. de Științe a Moldovei, Inst. de Studii Enciclopedice, Chișinău, Institutul de Studii Enciclopedice, 2013 (F.E.-P. „Tipografia Centrală”), p. 469-505 (compartimentul despre bibliotecă la p. 491-502); Maria Danilov, *Repere în istoriografia bibliotecii mănăstirii Noul Neamț. Probleme și interpretări*, în *Tyrageția. Istorie. Muzeologie*. Serie nouă. Vol. VIII [XXIII], 2014, nr. 2, p. 173-182.

¹⁴ Архимандрит Гурие, *Исторія Ново-Нямецкаго Свято-Вознесенскаго монастыря*, Епархіальная типографія, Кишиневъ, 1911, p. 58, 60.

¹⁵ Paul Mihail, *Înfățișări de viață culturală românească la mănăstirea Noul Neamț din Basarabia*, în *Viața Basarabiei*, An IV, 1935, nr. 11-12, p. 56.

¹⁶ V. Ovcinica-Pelin, *Istoria formării „Colecției bibliotecii mănăstirii Noul-Neamț”*, p. 19.

¹⁷ *Ibidem*, p. 18.

¹⁸ Ion Negrei, Maria Danilov, *op. cit.*, p. 494.

¹⁹ *Православныя русскія обители. Полное иллюстрированное описание всех православныхъ русскихъ монастырей въ Російской имперіи и на Афоне*, Книгоиздательство П.П. Сойкина, С.-Петербург, 1909, с. 643-644.

²⁰ Ion Negrei, Maria Danilov, *op. cit.*, p. 494.

²¹ Paul Mihail, *Legături cărturărești*, p. 32.

²² Formula utilizată este: „Andronic Duhovnic. Această carte este a chinoviei preamilstivului părintelui nostru starețului Paisie Velicicovschi, dată în sfânta mănăstire Noul Neamț. Și cine o va înstrăina, să nu fie blagoslovit de Preasfânta Născătoare de Dumnezeu și de părintele nostru Paisie”.

²³ Exemplarul se află la ANRM (fond 2119, inv. 6, dosar 777), este defectuos, incomplet și fără foaia de titlu. Vezi despre *Pravila de la Govora* (1640): Igor Cereteu: *Contribuții la istoria bibliotecii mănăstirii Neamț*, în *Revista de Istorie a Moldovei*, 3, 2014, p. 42.

²⁴ Paul Mihail, *Legături cărturărești*, în *Mărturii*, p. 25

²⁵ М.Г. *Старопечатныя книги и рукописи въ Ново-Нямецкомъ монастырѣ*, 21, p. 1050, № 1-3.

²⁶ *Lafsaiconul* se află la ANRM (fond 2119, inv. 6, dosar 799) și are pe f. [1]-[10] însemnarea: „Pre această sf(â)n(t)ă carte o am cumpărat din sf(â)ntul Munte Athon. Andronic D(u)h(o)vnice din sf(â)nta monastire Neamțul. 1858. Septemvrie 20. Și cine il va înstreina din Sf(â)nta Nooa Monastire Neamțul, ori prin ce chip, să fie înstreinat de vecinica fericire. 1864”. Despre călătoria lui Andronic Popovici la Sfântul Munte a se vedea: Ieromonahul Andronic. *Călătoria la Muntele Athos (1858–1859)*. Editor Petronel Zahariuc, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2015, 251 p.

²⁷ Exemplarul cumpărat de Theofan Cristea se află la Muzeul de Etnografie și Istorie Naturală 25246), iar al doilea în biblioteca din incinta mănăstirii. Vezi: Igor Cereteu, *Cartea românească*, p. 38, nr. XXXVIII/102; Idem, *Cartea bisericească*, p. 45, nr. XVII/21.

²⁸ Despre primele două cărți vezi: Igor Cereteu, *Contribuția*, p. 48.

²⁹ *Liturgia* (Iași, 1794) se află la ANRM (Fond 2119, inv. 6, dosar 911), iar Amfilohie Hotiniul, *De obște gheografie* (Iași, 1795) am identificat-o la Biblioteca Științifică Centrală a AȘM (cota M A-63 c/r 43920 d) și are pe foaia de titlu ștampila veche a mănăstirii Noului Neamț și însemnarea pe f. [1] - p. 13: „Această sfântă carte, este a acestei sfinte Nooaî

Monastiri Neamțului, și cine va îndrăzni, prin ori și ce fealiu de chip a o înstreina dintru această chinovie, acela în veaci, să rămâie supt ne ertat canon și ne blagosloveniia preacuratei Maicii lui Dmnezeu și a prea fericitului părintelui nostru starețului Paisie”.

³⁰ Igor Cereteu, *Cartea românească*, p. 59-60, XXII/39; Ion Negrei, Maria Danilov, *Mănăstirea Noul Neamț, în Mănăstiri și schituri din Republica Moldova*, Coord. Acad. Andrei Eșanu, Institutul de Studii Enciclopedice, Chișinău, 2013, p. 501.

³¹ Igor Cereteu, *Cartea bisericească*, p. 36-37, nr. IX/11.

³² Exemplarul se află la *ANRM* (fond 2119, inv. 6, dosar 1205). Cartea este incompletă, din care cauză a necesitat eforturi considerabile pentru identificarea ei. Varianta publicată anterior, cu datarea în 1722 este greșită (Igor Cereteu, *Cartea românească*, p. 52, XII/16), ori în urma unor cercetări mai temeinice am stabilit că este ediția de București, 1749.

³³ Igor Cereteu, *Cartea românească*, p. 71-72, XXXII/78.

³⁴ Paul Mihail, *Înfățișări*, p. 17. Cu toate acestea, *Tipiconul* (Iași, 1816) a fost înregistrat la Noul Neamț abia la 1878.

³⁵ *Ibidem*, p. 142, CXV/ 303.

³⁶ Igor Cereteu, *Cartea bisericească*, p. 70-71, LIII/70.

³⁷ *Ibidem*, p. 98-99, LVIII/92.

³⁸ Vezi: Igor Cereteu, *Cartea bisericească*, p. 110, nr. LXXIV/107 și 108.

³⁹ *Ibidem*, p. 117-119, nr. LXXX/116; p. 121-122, nr. LXXXI/121; p. 124, nr. LXXXII/127.

⁴⁰ Paul Mihail, *Legături cărturărești*, în *Mărturii*, p. 33.

⁴¹ Cărțile se află la *ANRM*, fond 2119, inv. 6, dosare 617-621.

⁴² *Ibidem*, p. 152-153, C/179; *ANRM*, Fond 2119, inv. 6, dosar 900.

⁴³ Vezi: Igor Cereteu, *Cartea bisericească*, p. 139, XCI/154; p. 140-141, XCII/155; CVII/204; p. 186, CXVII/235.

⁴⁴ Cartea se păstrează la *ANRM* (Fond 2119, inventar 6, dosar 43) și are însemnarea pe p. [1]-11: „Această sf(â)ntă carte este a acestei sf(i)ntei Monastiri Neamțului, și cine va îndrăzni prin ori și ce feliu de chip a o înstreina dintru această chinovie, acela în veci să rămâie supt ne ertat canon și neblagosloveniia Prea curatei Maicii lui D(u)mnezeu, și a Prea fericitului părintelui nostru starețului Paisie”.

⁴⁵ Vezi: Igor Cereteu, *Cartea bisericească*, p. 190-191, CXIX/241, p. 237, CLXI/298.

⁴⁶ Așezământul se păstrează la *ANRM* (Fond 2119, inv. 6, dosar 13), *Funie întreită*, am cercetat-o în biblioteca mănăstirii Noul Neamț, iar *Istoria Imperiei rosiene*, se află la Biblioteca Științifică Centrală, cota MK15 c/r 43919 d.

⁴⁷ Cărțile se află la *ANRM* (Fond 2119, inv. 6, dosar 651, 904); Ion Negrei, Maria Danilov, *Mănăstirea Noul Neamț, în Mănăstiri și schituri din Republica Moldova*, Institutul de Studii Enciclopedice, Chișinău, 2013, p. 501.

⁴⁸ Primul exemplar se află la *Biblioteca Națională a Republicii Moldova*, cota 44385 (vezi: Igor Cereteu, *Cartea românească*, p. 229-230, CCXIV/654), iar al doilea în biblioteca mănăstirii Noul Neamț (vezi: Igor Cereteu, *Cartea bisericească*, p. 219-220, CXLV/271).

⁴⁹ Igor Cereteu, *Cartea bisericească*, p. 220-221, CXLVI/272; șapte exemplare în limba rusă se află la *ANRM*, Fond 2119, inv. 6, dosare 211-217.

⁵⁰ Cartea se află la *Biblioteca Științifică Centrală*, cota M Φ-425 c/r 28887 dd.

⁵¹ Cartea poate fi cercetată la *ANRM* (Fond 2119, inv. 6, dosar 654).

⁵² Volumele se află la *ANRM*, Fond 2119, inv.6, dosar 130, 131, 132.

⁵³ Paul Mihail, *Mărturii*, p. 234.

⁵⁴ Igor Cereteu, *Cartea bisericească*, p. 257-258, CLXXIV/337; Pe Mineiul pe luna noiembrie citim însemnarea: „Anu 1891, iunii 20 zili, s-o cumpărat 12 cărți minii din mănăstirea Nemțului Nou cu bani o sută cin(c)i zăci rubli cu jărtvirea di la tot soboru M. Hirovi a maicilor și a surorilor ș(i) cu a maici(i) igumenii Evfrosinii, fiind în zăli sfinții sale. Nastoiatelnița Hirovscago monastărea igumenia Evfrosiniia”.

⁵⁵ Cărțile pot fi consultate la *ANRM*, Fond 2119, inv. 6, dosare 907 și 650.

⁵⁶ Prima carte poate fi consultată la *Biblioteca Științifică Centrală*, cota M C-88 c/r 43923 d, iar a doua la *ANRM*, Fond 2119, in. 6, dosar 662.

⁵⁷ Colecția se află la *ANRM*, Fond 2119, in. 6, dosare 77, 51, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 50, 63.

⁵⁸ Gheorghe I. Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, V. I, București, Fundația Regele Carol I, 1940, p. 48-50.

⁵⁹ Cartea se află la *ANRM* (Fond 2119, inventar 6, dosar 95). La p. I-17 are următoarea însemnare: „Această carte au fost a lui Constantin Botezatu și în anul 1879, prin ginerele său Gavriil Catacazi, s-au dăruit acestei Sf(i)nteii Nooaăi Monastiri Neamțului, spre a lor veacinică pomenire. Și cine o va înstreina, ori prin ce chip, dintru această chinovie a prea fericitului părintelui nostru, starețului Paisie, acela în veaci să rămăe supt ne ertat canon și ne blagoslovenia Maicii D(o)mnului și a părintelui nostru”. Pe p. XXII de la sfârșitul cărții o ștampilă ovală, tuș negru, cu doi lei care flanchează un blazon, sus grafemele K.B.

⁶⁰ Exemplarul se află la *ANRM* (Fond 2119, inventar 6, dosar 97), iar textul însemnării de pe f. [1] – p. 1 este identic cu al precedentei cărți. Al doilea exemplar (dosar 96) a fost trimis, probabil, de la Iași de Conon Arămescu Donici.

⁶¹ Cartea poate fi consultată la *ANRM* (Fond 2119, inventar 6, dosar 961), cu însemnarea identică cu a celor precedente la p. 1-21.

⁶² Cartea se află la *ANRM* (Fond 2119, inventar 6, dosar 98) și a fost dăruită lui Constantin Botezatu de Dumitrache Hasnăș, iar în 1879, ginerele său, Gavriil Catacazi, o dăruiește mănăstirii Noul Neamț. Are următoarele însemnări: pe f. I de forțat: „Să cuvine dumisale K.K. Constantin Botezatu suvenir al recunoștinței banului Dumitrache Hasnăș”; pe f. [1] – p. XXV: „Această carte au fost a lui Constantin Botezatu și în anul 1879, prin ginerele său Gavriil Catacazi, s-au dăruit acestei Sf(i)nteii Nooaăi Monastiri Neamțului, a prea fericitului părintelui nostru starețului Paisie. Și cine o va înstreina, acela în veaci să rămăe supt ne ertat canon și ne blagoslovenia Maicii D(o)mnului și a părintelui nostru”.

⁶³ În prezent exemplarul se află la *Biblioteca Științifică a AȘM* (cota: M C-88 c/r 43924 d) și are însemnarea de donație, în care se specifică faptul că este dăruită mănăstirii Noul Neamț de Gavriil Catacazi, identică cu a primelor două, dăruite de acesta.

⁶⁴ Exemplarul se află la *ANRM* (Fond 2119, inventar 6, dosar 1180) și are pe p. [1]-29 aceeași însemnare de donație din partea lui Gavriil Catacazi, din anul 1879.

⁶⁵ Cartea a fost cumpărată de Constantin Botezatu de la Theofan Cristea, vechilul mănăstirii Neamț, în anul 1860. Are următoarele însemnări: pe p. IV: „Am cumpărat-o de la părintele Teofan, vechilul mănăstirii Neamțu. 1860, apr(ilie) 2. K.B.”; pe p. I-7 are însemnarea de donație, a lui Constantin Catacazi, din 1879. În prezent exemplarul se află la *ANRM* (Fond 2119, inventar 6, dosar 46).

⁶⁶ Cartea se află la *Biblioteca Științifică a AȘM* (cota: MII-75 c/r 43921 d) și are pe p. I – 1 următoarea însemnare: „Această tetrade s-au dăruit sf(i)nteii Nooaăi Monastiri Neamțului în anul 1879 de Gavriil Catacazi”.

⁶⁷ Paul Mihail, *Cărți bisericești, manuscrise și icoane din Basarabia*, în Idem, *Mărturii de spiritualitate românească din Basarabia. Așezăminte. Scrieri. Personalități*, Chișinău,

Știința, 1993, p. 236. Are la început o însemnare: „A sf(i)nteii Nooaii monastiri Neamțului, dăruită la 1879 de Gavriil Catacazi”.

⁶⁸ Cartea se află la ANRM (Fond 2119, inventar 6, dosar 964) și are pe p. 1-25 însemnarea de donație din partea lui Gavriil Catacazi. Vezi și: Ion Negrei, Maria Danilov, *Mănăstirea Noul Neamț*, în *Mănăstiri și schituri din Republica Moldova*, Redactor științific acad. Andrei Eșanu, Institutul de Studii Enciclopedice, Chișinău, 2013, p. 501.

⁶⁹ Paul Mihail, *Legături cărturărești dintre Mitropolia Moldovei și mănăstirea Noul-Neamț*, în Idem, *Mărturii de spiritualitate românească în Basarabia*, „Știința”, Chișinău, 1993, p. 24-25.

⁷⁰ Cartea se află la ANRM (Fond 2119, inv. 6, dosar 67) și are mai multe însemnări, din care reiese că a fost trimisă la Noul Neamț de arhimandritul Conon Arămescu Donici.

⁷¹ În prezent cărțile se păstrează la *Biblioteca Națională a Republicii Moldova*. Tom I (Cota. 159385), Tom II (Cota: 159386), Tom III (Cota 159387). Exemplarele au însemnarea de donație a lui Conon Arămescu Donici și data de 2 februarie 1890. Doar Tomul I are semnătura autografă a lui Mihail Kogălniceanu.

⁷² *Hronicul* se află la ANRM (Fond 2119, inventar 6, dosar 42) și are următoarele însemnări: pe p. II: „Această carte, denpreună cu mai multe altele este dăruită Vivliotecii Sf. Monastiri al Noului Neamțu din Basarabia, anume: de cătră subsemnatul Arhimandritul și Doctor Konon Aramescul Donici, Profesor de Teologie și Predicator sfintei Mitropolii din Iași. Și nimărui nu-i este ertat ca să și-o înstreineze di la acest sfânt și dumnezeesc locașu, ori și pren ce chip ar fi; sub cel mai greu și mai ne ertat canon bisăricescu. Amin. Iași. 5 Martie 1890. Dr. Arhim. Konon Aramescul Donici Profesor și Predicator”; pe p. III: „Am scris cu slove vechi, crezând că să vă fie mai ușor de cetit pentru Basarabieni. Konon”; pe p. XX: „Dăruită Vivliotecii Sf. Monastiri Noul Neamțu din Basarabia de cătră subsemnatul Dr. Konon Aramescul Donici Arhimandrit”; pe p. LXXIV: „Konon Arhimandrit”.

⁷³ Cartea se află la ANRM (Fond 2119, inventar 6, dosar 42 A) și are următoarele însemnări: pe f.t.v: „Această sfântă carte, dinpreună cu mai multe altele s-au dăruit Bibliotecii Sfin: Monastiri Neamțul Nou din Basarabia de cătră subsemnatul Dr. Conon Aramescul Donici. Iași. 5 martie 1890”. În continuare pe p. I-11: „și nimărui nu-i este ertare că să mi-o înstreineze de la acest Sfant.: locașu ori și prin ce chip ar fi sub cel mai greu și mai ne ertat canon bisăricesc. Iașii, 5 martie anul 1890. Conon Arhimandrit”.

⁷⁴ Cartea se află la ANRM (Fond 2119, inventar 6, dosar 1220) și are pe prima foaie de forțat însemnarea: „Arhimandritul Dr. Conon Arămescul Donici. Mitropolia Iași (semnătura autografă)”. Pe o foaie albă înaintea introducerii: „Această folositoare carte este dăruită bibliotecii Mrii Noul Neamțu din Besarabia, de cătră subsemnatul Arhimandritul Doctor Conon Arămescul Donici, Profesor de Teologie și Predicator Sf. Mitropolii din Iași. Și nimine nu are ertare ca să mi-o înstreineze de la acest sf. locaș sub cel mai greu și neertat canon bisericescu. Arhimandr. Dr. Conon Ar. Donici. Iașii. Mitropolia. 1890”.

⁷⁵ Igor Cereteu, *Cartea bisericească*, p. 272-273, CLXXXVI/362.

⁷⁶ Paul Mihail, *Legături cărturărești*, p. 25.

⁷⁷ Printe cărțile dăruite de arhimandritul Conon se mai păstrează: Partea I a tomuui I, Partea I a tomului III și Partea I a tomului IV. Toate exemplarele au însemnarea identică: „Această sf(â)ntă carti iaste dăruită bibliotecii sf. Monasteri Noul Nemțu den Besarabia, anume de cătră Arhimandritul Doctor Conon Aramescul Donici, Profesor den Mitropolia Iașii și nimărui nu-i este ertat ca să mi-o înstreineze de la acest sfânt și D(umne)zeesc locașu ori și pren ce chip ar fi sub cel mai neertat și greu canon bisericescu. Amin. Dr. arhimand. Conon Aramescul Donici. Iași, 1889”. Cărțile se păstrează la ANRM, fond 2119, inv. 6, dosare 139, 141, 142.

⁷⁸ Paul Mihail, *Legături cărturărești*, p. 33.

⁷⁹ Paul Mihail, *Legături cărturărești*, p. 25, nota 3.

⁸⁰ Cartea se află la *ANRM* (Fond 2119, inv. 6, dosar 69) și are următoarele însemnări: f. [1] din [6]: „Donată Bibliotecii Sf. Monastiri Noul Némț din Basarabia de către În. P. Sf. Mitr. al Moldovei, după propunerea și stăruința subsemnatului Arhimand. Dr. Konon Aramescul Donici, Profesor și Predicator. Iași”. P. I: „Donată de subsemnatul pentru biblioteca sfintei monastiri Némțul Nou din Besarabia, ca să fie de citire spre folos. + Iosif Mitr. Moldovei, în 2 Maiu 1889, în Iassy”. Mai jos: „După propuneré și stăruința al însuși subsemnatului aducător Arhimandrit Dr. Konon Aramescu Donici, Profesor și Predicator din Sf. Mitrop.”.

⁸¹ În *ANRM* se păstrează: Partea I a tomului I, Partea I a tomului II și Partea I a tomului III (Fond 2119, inv. 6, dosare 140, 133, 141). Exemplarele au autograful Mitropolitului Iosif Naniescu: „S-au dăruit Sfintei Monastiri Neamtzu Noă din Basarabia de către subsemnatul. Anul 1890. Aprilie 30. + Iosif Mitr. Mold”. Mai jos „prin Arhimandrit Dr. Conon Ar. Donici”.

⁸² Paul Mihail, *Legături cărturărești*, p. 34; Ion Negrei, Maria Danilov, *op. cit.*, p. 501.

⁸³ Se păstrează la *ANRM* în trei exemplare (Fond 2119, inventar 6, dosare 660, 667, 668) și au însemnarea: „Pentru Biblioteca Stei Mri Neamțu Nou din Basarabia, dat de subsemnatulu, anul 1890, Aprilie 30 + Iosif Mitr. Moldovei, prin Arhimandritul Dr. Konon Ar. Donici”.

⁸⁴ În prezent albumul se află la *ANRM* (Fond 2119, inventar 6, dosar 1349) și are însemnarea: „Pentru biblioteca sf(in)tei monastiri Neamțul Nou din Basarabia. În 9 Octombr. anul 1890 †Iosif Mitr. Moldovei. Jassy”.

⁸⁵ În prezent cărțile se păstrează la *Biblioteca Științifică a AȘM* (Tomul I are cota: M K 574 c/r 28520 dd 1327; Tomul II M K 574 c/r 28521 dd și Tomul III M K 574 c/r 28522 dd). Doar tomurile II și III au semnătura autografă a lui M. Kogălniceanu pe f. [1]v de titlu și № 206.

V. De pe meleaguri basarabene

CONTRO LE CATTIVE ABITUDINI. MODELLI E COMPORTAMENTI ALIMENTARI, IGIENICI E SANITARI NELLA BESSARABIA DELL'ETÀ MODERNA*

Dr. Conf. univ. Silvia CORLĂTEANU-GRANCIUC,
Istituto di Storia, Chișinău, Repubblica Moldova

Abstract: The study, composed of two parts, analyzes the food and sanitary models and behaviors in medieval Moldova, following their evolution until the appearance of the modernizing elements in Bessarabia of the nineteenth century, after its annexation by the Russian Empire. Although modernizing elements in the field of hygiene and the health system of the population were largely implemented in the nineteenth century Europe, changes occurring even in the alimentation of the societies, especially among the urban population, there are no radical improvements in Bessarabia. The province continues to rank last among the Eastern European countries. Through modernization attempts, the Russian Empire brings to Bessarabia not the best practices.

Keywords: Moldova, Bessarabia, Russian Empire, Ottoman Empire, hygiene, sanitary system, food, modernization.

*Analisi dei modelli di coltura e comportamenti alimentari quotidiani in
Moldova nei secoli XVI–XVIII*

Consideriamo il quadro spaziale: la Bessarabia fra i fiumi Prut e Nistru (corrispondente in parte all'odierna Repubblica Moldova) fu separata dal Principato di Moldova, e fu annessa, alla fine della guerra russo-turca del 1806–1812, dall'Impero russo.

Questo cambiamento politico ha determinato il passaggio, ricco di conse-

*Textul a fost prezentat sub formă de raport la congresul internațional „Food and the city. Il cibo e la città. VII Congresso AISU”. Milano-Padova 2–5 settembre 2015, Università degli Studi di Padova. Rapoartele prezentate la congres nu au fost publicate. http://www.avoce.eu/avoce/wp-content/uploads/2015/09/DEF_FONTANA_Convegno-Food_bassarisoluzione.pdf.

guenze, da una quotidianità abbastanza in linea con il tipo di sviluppo ottomano ad un modo di vita caratteristico del mondo russo, aspetto questo che favorì il processo di modernizzazione della Bessarabia.

Prima di entrare a far parte dell'Impero russo, cioè nei secoli XVI–XVIII, quali erano le abitudini alimentari dei moldavi in un quadro di vita quotidiana? La storiografia dice che la popolazione sapeva „frenare gli appetiti carnali” ma anche godersi a pieno i giorni di festa. Le fonti risalenti ai secoli XV–XVII, cioè i viaggiatori stranieri che passarono per quei territori, ci dicono che il suolo della regione compresa fra Prut e Nistro, così come nell'intera Moldova, era noto per la sua fertilità. „Non si può chiedere di più alla natura per il soddisfacimento delle necessità della vita”¹. Purtroppo questa ricchezza, ambita dai vicini, è stata „la non minore causa di grandi disgrazie”².

Fino al secolo XIX sappiamo che in molti casi si facevano buche per la conservazione degli alimenti, in particolare di grano, fagioli e piselli³, e che i turchi si erano specializzati nello scoprire dove si trovavano⁴.

Nel passaggio dal XVI al XVII secolo si constata un arricchimento e una diversificazione dell'alimentazione. Al consumo di vino e miel (*bevanda che viene preparata mediante fermentazione alcolica del miele con acqua*, „idromele”) in notevoli quantità (dato che non era un problema procurarsi il miele) si era aggiunto quello della birra. Troviamo la prima menzione al riguardo presso il padovano Francesco della Valle, che visitò la Valacchia⁵. La bevanda era comunque apprezzata anche in Moldova. Il 20 agosto 1567 il principe della Moldova, Alexandru Lăpușneanu chiedeva che venissero mandati a Bistrița due bravi artigiani capaci di preparare una certa birra aromatica, che gli piaceva tantissimo⁶. Pure al principe Vasile Lupu piaceva la birra, il quale durante le feste, dopo parecchi bicchieri di vino „beveva un bicchiere di birra, poiché fredda”⁷. La birra piaceva alle classi alti come a quelle basse e anche agli ecclesiastici, visto che alcuni documenti riferiscono che la si conservava nei monasteri. I mulini di birra vengono nominati spesso dai monaci gesuiti in Moldova.

L'inglese Robert Bargrave, proveniente da Istanbul, arrivato a Galați nel 1652 scrive di aver trovato qui „birra di ottima qualità e un miele eccellente. Non conoscevo il gusto di queste bevande”⁸.

Nel secolo XVIII compaiono menzioni sulla così detta „braga” (bibita rinfrescante con gusto acido, prodotta dalla farina cotta e fermentata o dal pane fermentato nell'acqua). La grappa piaceva molto ai soldati mentre i civili non ne bevevano che un bicchierino prima di pranzo.

La bevanda di maggior pregio era comunque il vino. Lo bevevano tutti, „dal condannato a morte ai nobili”⁹. Nelle corti principesche esisteva perfino un determinato protocollo per la dispensa del vino durante i pasti (da tempo immemorabile alle corti principesche esisteva il ruolo di *coppiere* – il responsabile del servizio del vino alla tavola del principe). Si „cadeva in peccato” a seguito del gran consumo che se ne faceva ai pranzi ufficiali per ambasciatori stranieri. Anche se il vino

raccomandava per le classi più povere un apporto supplementare di energia, non risulta che i moldavi abbiano avuto problemi di dipendenza dall'alcool nel corso dei secoli. Il vino piaceva molto, ma veniva consumato, a quanto pare, con misura. Non si può dire lo stesso per i secoli XVIII e XIX quando, specie in ambito rurale, i contadini iniziarono a soffocare i loro dispiaceri nel vino, fino a contrarne dipendenza.

Cosa costituiva l'alimentazione di base della popolazione? Non sembra che fosse il pane che si preparava col mais e si mangiava col burro quando era ancora caldo, ma si trovava anche pane bianco. Sempre col mais (fino al XVII secolo, quando arrivò dalle Americhe il frumento) si faceva una polenta „eccellente”, molto apprezzata dai contadini e un po' meno dai viaggiatori stranieri. Sul finire del XVII secolo comincia la coltivazione del frumento, destinato in breve a sostituire il mais¹⁰.

Si utilizzavano molto i latticini: formaggi, burro, panna. Spesso il pesce e la carne erano serviti con la minestra preparata dalla crusca e aceto¹¹. Fra gli alimenti di base vanno menzionati il porro dolce, cavolo rapa, la verza dolce e marinata (salata), pesce e uova di pesce¹². Oltre che preparate con sale, i nobili moldavi mangiavano le uova di pesce crude con olio, peperoni e limone considerandole una prelibatezza¹³. Dalle tavole nobiliari, ma anche da quelle dei meno abbienti non mancava la carne, compresa quella derivante dalla caccia.

Sono stati compiuti recentemente studi comparativi sul consumo della carne nelle regioni rumene e nel resto dell'Europa. Si è constatato che, rispetto ai paesi occidentali, dove si consumavano soprattutto cereali, le regioni rumene sono da qualificarsi come regioni a prevalente consumo di carne e solo accessoriamente di cereali, a causa, in particolare, dell'arretratezza tecnologica agricola¹⁴.

I metodi di coltivazione nelle regioni rumene sono rimasti invariati per secoli. Predominava la deforestazione del terreno e la rotazione triennale delle colture è stata impiegata molto più tardi, in taluni luoghi solo nel XIX secolo¹⁵ rispetto ai paesi occidentali. E' noto che il rendimento alimentare, misurato in calorie/unità di superficie è maggiore quando si coltivano cereali di quando si fa solo foraggio. Fra Prut e Nistru, e anche nel resto dello spazio rumeno, il consumo di cereali era inferiore a quello di carne, a confronto con l'Europa occidentale¹⁶. Va tenuta presente anche la tassa in cereali che dovette essere pagata per secoli interi alla Sublime Porta.

Fra la fine del Medioevo e l'inizio dell'età moderna la frutta viene spesso menzionata nei documenti. Sulle tavole nobiliari si trovano perfino frutti esotici, in particolare arance, melagrana, limoni, olive, mandorle, cocomeri. Maciej Strykowski, polacco, scriveva nel 1574–1575: „I cocomeri, frutti di grandi dimensioni, dolci e acquosi come una brocca, crescono solo in Tracia e sulle pianure della Dobrugia, anche se ne ho mangiati anche nei principati rumeni, portati però da qualche altra parte...”¹⁷. Sulle tavole nobiliari si trovava anche peperoncino, cannella, chiodi di garofano, tutti prodotti importati e accessibili solo ai nobili nonché al principe¹⁸.

Una quantità di frutti veniva conservata per molto tempo con tecniche usate tutt'ora. Così i limoni di Rumelia venivano messi in cantina, avvolti nella carta¹⁹. Le pesche e le ciliegie restavano commestibili nello sciroppo. Il principe Vasile Lupu provò a coltivare presso la corte perfino limoni e melagrana²⁰.

Non può parlarsi specificamente di legumicoltura. La coltivazione delle piante ha compreso per molto tempo anche quella dei legumi. Quest'ultima si praticava per il consumo personale dei contadini oppure per la vendita sul mercato interno. Si coltivavano: sedano, prezzemolo, un tipo rustico del finocchio, per le sue foglie, pastinaca, carote, ravanelli, barbabietole, cavoli, piselli, lenticchie, fagioli, cipolle, aglio, rape, zucca, ecc. Si trattava, in generale, di specie di qualità modesta, senza pretese di agrotecnica o di speciale preparazione²¹. Sulle verdure e i prodotti della Moldavia, Paul di Alep ci racconta che: „le verdure come la barbabietola, il prezzemolo, la cipolla, l'aglio (questi) non crescono che dopo Pasqua», e sulla tecnica della loro conservazione: „i monasteri e le case dei ricchi contengono grandi buche di pietra a volta emisferica, chiamate cantine dove vengono collocate le botti di vino: vi sono posti anche per la conservazione delle verdure”.

Il frumento comincia a diffondersi in Moldavia relativamente tardi. Nel secolo XVIII aveva un semplice ruolo complementare accanto alle culture cerealicole tradizionali. Si può supporre che i più poveri fra i contadini abbiano iniziato per primi la coltivazione del frumento e abbiano in questo modo superato l'inerzia e la diffidenza di fronte ad una nuova fonte alimentare. La diffusione del frumento fu favorita dal fatto che quest'ultimo non era richiesto dall'Impero ottomano.

Più tardi la rapida diffusione del mais in tutta la Moldavia e negli altri principati rumeni, con cui i contadini preparavano la polenta e che diventerà il loro cibo preferito ma anche simbolo della loro povertà, condizionò il netto superamento delle aree dedicate alla coltivazione dei cereali e delle altre culture cerealicole, soprattutto il miglio, precedentemente molto utilizzato dai ceti rurali.

Le pochissime fonti di quel periodo ci offrono, tuttavia, alcune informazioni sui vizi dei moldavi. Apprendiamo dal principe Dmitrie Cantemir che il grande piacere dei rumeni era quello di preparare i pasti e servirli a lungo: i pasti potevano iniziare nel pomeriggio e durare fino all'alba. Così se all'inizio alle grandi feste principesche „i piatti non venivano raccolti quando si susseguivano le pietanze, in modo che verso la fine del pasto la torre dei piatti era così alta che i commensali non si vedevano l'un l'altro»²², alla fine del XVIII secolo e ancora nel XIX secolo questa lacuna viene colmata. Nella Moldavia del XVII secolo alle tavole principesche venivano utilizzati vassoi d'argento e d'oro, con forchette e cucchiaini, mentre la gente comune mangiava da vassoi di latta e usavano posate in legno e argilla²³.

Tutte queste informazioni ci confermano che a dispetto dei pesanti tributi versati alla Porta Ottomana, specie in cereali e carne ovina, a dispetto delle ristrettezze e, in alcuni luoghi, del disordine sociale la popolazione di lingua rumena ricavava prodotti sufficienti al sostentamento grazie alla fertilità del terreno, abilmente utilizzando le varie ricchezze naturali a sua disposizione.

Benché non si possa parlare di un sistema istituzionalizzato simile a quello della rete ospedaliera o dei punti di assistenza dei più bisognosi presso i monasteri di certe regioni occidentali, dal punto di vista sanitario, tuttavia le epidemie non hanno provocato nelle città rumene le enormi perdite di vite umane che si sono registrate all'Ovest. Ciò si spiega con la scarsa densità della popolazione, la ridotta urbanizzazione e la relativa mancanza di mura di cinta. Sarebbe stato comunque auspicabile un'attenzione maggiore dei Principi rumeni per l'impianazione di misure sanitarie efficienti.

*Nuovi modelli e comportamenti igienico-sanitari nel secolo XIX:
un complicato bilancio*

Per quanto riguarda la salute e la cura della medesima per i secoli XVI e XVII rinveniamo poche informazioni. Abbiamo, invece, notizie sulla pratica della medicina popolare o l'etnoatria la quale racchiude in sé un insieme di conoscenze empiriche e pratiche, in combinazione con elementi magico-religiosi, riti e cerimonie. Alle corti principesche venivano invitati medici da fuori, il più delle volte coloro con studi in medicina compiuti a Venezia o a Padova, esistendo già da tempo il collegamento con le principali città italiane. Così tra i farmaci acquistati in grandi quantità a Venezia dagli uomini di Michele il Bravo (inizi del XVII secolo) viene menzionato il „Bolo armenicus» usato, per via delle sue qualità astringenti nelle affezioni „umide come la sifilide, la gonorrea (blenorragia) oppure per fermare le emorragie²⁴.

Molto forte fu il legame tra i centri di culto e i luoghi deputati a cura e sanità realizzati presso i monasteri e le chiese. Si osserva, infatti, che nella prima età moderna gli ospedali continuarono a rimanere sotto il controllo della Chiesa ortodossa.

Il primo ospedale in Moldavia risale al 1755 e si trovava presso il Monastero „San Spiridione», nella parte occidentale della Moldavia. A est, nel territorio tra il Prut e il Dniestr, fino al XVIII secolo non vi sono informazioni documentali sulla presenza degli ospedali o dei punti sanitari.

Con l'annessione della Bessarabia all'Impero Russo, volente o nolente, cominciano ad intensificarsi i processi di modernizzazione specifici dell'epoca in questione, ma anche dell'Impero zarista, in particolare durante il regno dello zar Pietro il Grande di Russia e di sua figlia, Caterina, entrambi considerati imperatori riformatori. Il sistema sanitario della Bessarabia, come anche i cambiamenti nell'impostazione dell'igiene dei luoghi pubblici fu organizzato dopo l'annessione del territorio tra il Prut e il Nistru. La fretta nell'organizzare delle istituzioni ufficiali sanitarie fu dettata dalla diffusione di malattie contagiose, diffusione legata ai movimenti della popolazione e allo spostamento dell'esercito russo in un'era di guerra²⁵.

Il secolo XIX portò ovunque generali dinamiche modernizzatrici. Per l'area bessaraba sorge spontanea la domanda: è stata la Russia zarista a stimolare il

progresso in Bessarabia o il progresso ha avuto luogo nonostante la determinazione con cui la Russia le ha chiuso le frontiere con l'Europa invocando la necessità di introdurre fin da subito miglierie sanitarie e alimentari con la creazione di un cordone sanitario, divenuto ben presto un confine militare e poi politico? Si ebbero all'epoca cambiamenti in tutti i campi ma questi stessi cambiamenti si registrarono in tutto il territorio dell'impero zarista, non solo in Bessarabia. Quale è stato dunque il ruolo della Russia nella modernizzazione della Bessarabia? Se questa fosse rimasta entro le frontiere del Principato di Moldovia fino al 1859, 1866 e poi avesse seguito le sorti dei Principati uniti, poi la Romania, non avrebbe conosciuto la Bessarabia la modernizzazione delle altre province rumene? Per 70 anni la storiografia sovietica ha esaltato il grande ruolo svolto dalla Russia nello sviluppo dei popoli delle sue repubbliche ma più recenti studi hanno dimostrato che la Bessarabia, nel 1918, quando si è unita con la Romania, era di fatto una delle sue province più povere e più mal gestite dal punto di vista amministrativo. Nell'epoca interbellica, quando appunto essa era una componente dello stato unitario rumeno, la provincia bessaraba ha conosciuto ulteriori processi di modernizzazione ed è riuscita a superare le insufficienze del secolo precedente.

Come detto, la rapidità con cui furono realizzate alcune misure nel settore dell'igiene e della sanità pubblica era ispirata dal dato politico della presenza di una nuova amministrazione russa, delle truppe zariste e degli alti funzionari imperiali, sullo sfondo delle malattie epidemiche che ancora perduravano nelle regioni dell'Impero ottomano²⁶.

Alla fine di agosto del 1812 venivano colpite dalla peste le popolazioni delle città di Odessa e di Feodosia, e già nei primi di settembre 1812 il governatore di Bessarabia, Scarlat Sturza, veniva informato che anche nella provincia confinante di Podolia si erano registrati morti a causa della peste. La situazione creata induce il governatore a creare il Dipartimento sanitario della Bessarabia. Le spese per la manutenzione del dipartimento e lo stipendio dei medici venivano pagate dal bilancio locale²⁷. Nelle singole province furono inviati dei medici. In certe situazioni si ricorreva ai medici delle unità militari zariste qui dislocate.

Il Dipartimento sanitario fu organizzato sul modello dei dipartimenti imperiali, con particolare attenzione per tutte le farmacie, sia collocate in città (Chisinau), come anche in altre parti del governatorato. Così, i momenti importanti che hanno allontanato dai procedimenti empirici per il trattamento delle malattie utilizzati fino al 1812 furono: la fondazione dell'ospedale „Iubirea de oameni” a Chisinau (città capitale della provincia bessaraba), la creazione del Dipartimento sanitario cittadino (1813) con 10 letti, dei comitati per la lotta contro il vaiolo (1816), l'apertura dell'Ospedale militare con 310 letti (1827). Nel 1828 il Dipartimento medico cittadino consolidò la sua struttura istituendo ulteriori posti quali: infermiere, ostetrico, praticante di medicina, ostetricia e veterinaria²⁸.

Su proposta del Dipartimento e per decisione dell'amministrazione comunale durante l'epidemia di colera del 1831 fu aperto a Visterniceni (la periferia di

Chisinau) una postazione di quarantena con 50 letti. Il Regolamento Organico del 1832 comprendeva anche le prime iniziative in campo sanitario descritte da A. Korceak-Cepurkovski e Constantin Vîrnav nello studio „Începuturile fiziografice în Moldova” („Inizi di fisiologia in Moldova”), 1836 e „Holera epidemică” („Colera epidemico”), 1848. In base al Regolamento vengono realizzate diverse misure compresa l’organizzazione della pulizia delle strade cittadine²⁹.

Nella prima metà del XIX secolo vengono stabilite, in linea di principio, le varie istituzioni e le tecniche di lotta contro le malattie contagiose. Alcune strategie sono state utilizzate per stabilire il cordone sanitario sul fiume Prut, che portò in seguito al consolidamento di un confine ben fortificato.

Più tardi vengono create le unità mediche di zemstva³⁰ (con l’autonomia locale, parzialmente) all’interno della direzione del governatorato e delle direzioni locali della zemstva. Il nuovo sistema di organizzazione dell’assistenza medica ha solo parzialmente risolto i problemi di salute del territorio.

Le indennità per la salute nel bilancio rimanevano insufficienti ed erano, nel 1870, pari a circa 180 mila rubli, cioè estremamente poche. Lo stato delle cose riguardante il personale medico era ancora più difficile. Nel 1870, in Bessarabia erano soltanto 13 medici e 40 assistenti³¹. Nel frattempo, le malattie contagiose, *le condizioni precarie sia di igiene che di salubrità* e le epidemie influenzavano negativamente lo sviluppo economico e la vita sociale. La nobiltà chiamava i suoi medici dall’estero e quindi non avevano alcun interesse nel formare il personale medico locale. Questa situazione ha condizionato un ritardo nell’istituzione del sistema di assistenza sanitaria e di formazione degli operatori sanitari in Bessarabia rispetto ad altri governatorati della Russia. Soltanto negli anni ‘70 del XIX secolo, l’amministrazione del governatorato decide di creare la prima scuola per gli assistenti medici e le ostetriche³².

Per quanto concerne l’alimentazione si notano cambiamenti radicali perlopiù per le categorie di popolazione ricca, toccati dal processo di modernizzazione e i cui portatori erano i rappresentanti dall’alto ceto russo: nobili, soldati, funzionari, ecc. Cambia la tradizione di servire i pasti, i cuochi arrivati con la nobiltà e i soldati russi portano con loro nuove pietanze e nuove tradizioni. Molto meno subiscono questo cambiamento, invece, i contadini nelle tenute dei boiardi. É un fatto ben noto che i contadini furono da sempre conservatori per quanto riguarda la modernizzazione, per loro i prodotti alimentari, il cucinare, la dieta, implicavano inesorabilmente l’obbligo della quaresima e rimanevano pertanto invariati.

In genere la storiografia rumena considera che la politica economica zarista perseguita nei primi decenni successivi all’annessione non ha permesso alla Bessarabia di superare gli effetti disastrosi dell’occupazione militare russa d’epoca bellica e ancor di più della disarticolazione del territorio del Principato di Moldova con le sue profonde conseguenze sociali, oltre che politiche³³.

Verso la metà del XIX secolo l'amministrazione russa, dopo aver richiamato l'esercito e stabilito condizioni in qualche misura pacifiche nella zona compresa fra Prut e Nistru rivolge una sempre maggiore attenzione alle norme alimentari.

Permangono le preoccupazioni collegate alla vulnerabilità alimentare, la scarsità di cibo e ai prezzi elevati o addirittura inaccessibili del cibo. Documenti del XIX secolo conservano testimonianze contenenti ricette dei piatti fatti con ingredienti economici come modo per salvarsi dalla fame. Mentre i paesi europei già iniziarono a svilupparsi sulla base delle normative che enfatizzavano la qualità del cibo a scapito della quantità – Bessarabia rimaneva la provincia povera della Russia in quanto le soluzioni per migliorare la situazione miravano essenzialmente all'eradicazione della fame. Le priorità dell'Impero Russo erano legate alla sicurezza alimentare, ma le misure adottate riguardavano, in primo luogo, la fornitura di quanto necessario all'apparato statale e all'esercito. Se nelle grandi città europee l'accento veniva posto sulla qualità dei prodotti, principalmente dei cereali, in Bessarabia la situazione era diametralmente opposta. Preso possesso del territorio fra il Prut e il Nistru il governo zarista ha avuto fin dall'inizio l'intenzione di creare qui un sistema economico agrario sufficiente per il sostentamento dei suoi eserciti specialmente in vista delle future operazioni belliche già programmate³⁴. Il fatto che l'esercito zarista obbligasse i bessarabi a fornire grano per pane e foraggio, condizionava i contadini a non prestare attenzione alla qualità del grano; si metteva l'accento sulla quantità pur di sfuggire al peso delle tasse. Si riviveva la situazione di quando, durante il Medioevo l'obbligo di dazio sul grano della Sublime Porta stava costringendo i contadini a coltivare „per quantità». Con il passaggio all'amministrazione russa ritorna il ricorso alla tassazione, anche se con il pretesto di sostentamento dell'esercito. Questo continuo mettere l'accento sulla quantità a scapito della qualità portò, come riferito da qualcuno dell'epoca, al fatto che „i contadini di Bessarabia si fossero disabituati a coltivare il buon grano».

Si arriva così alla ricerca di nuove soluzioni, nuove ricette e il 30 giugno 1822 la direzione del Ministero degli Interni imperiale tramite una circolare destinata ai governatori informa sull'invenzione-ricetta per la cottura dei prodotti di panetteria fatti con farina di frumento o farina di segale con l'aggiunta di lichene islandico. Il Conte Kociubei, firmatario di questo documento, affermava che la presente ricetta era benvenuta negli anni di siccità, quando la resa delle colture era scarsa. Secondo i calcoli di allora da 60 lb. (un lb. = 454 grammi) di farina di segale e 27 lb. di lichene islandico si ottenevano 160 lb. di pane³⁵. L'invenzione apparteneva al farmacista Brandenburg, il quale faceva le sue esperienze nel campo della chimica nel laboratorio dell'Accademia gesuita di Polotsk (moderna Bielorussia, Vitebsk Krai). Egli è stato insignito del titolo di membro associato dell'Accademia di Pietroburgo. La ricetta è stata pubblicata in coautoria con il medico Muhin nel „Giornale agricolo" della Società agricola di Mosca. Ma, se nella Russia del XIX secolo c'erano ancora contadini dipendenti (e servi) e il loro mantenimento poco

costoso richiedeva questo tipo di invenzioni, in Bessarabia, con tanti villaggi di contadini liberi, abituati alla loro specifica tipologia di nutrimento, la ricetta non riscontrò particolare successo. Va ricordato che parallelamente all'amministrazione russa si instaurano nel territorio bessarabo abitudini alimentari scorrette, estranee alle tradizioni rumene, che hanno avuto effetti nocivi su molti aspetti sociali della vita quotidiana.

Assieme al commercio esterno e interno, vengono regolamentate anche le verifiche delle condizioni sanitarie dei mercati, in particolare delle aree dove si vendeva la carne, il pesce e i latticini, prodotti facilmente alterabili. Si trovano discussioni riguardanti l'igiene dei mercati e dei mattatoi nei processi verbali del consiglio comunale di Chişinău. Circolano nuove teorie sulla conservazione dei prodotti alimentari basate su rilevazioni e analisi (chimiche, microscopiche, ecc.). Sulle prime l'amministrazione comunale preferì collaborare con vari istituti (ad esempio il laboratorio chimico di Mosca)³⁶. Quando il volume di lavoro aumentò il Consiglio comunale assunse analisti chimici in proprio formati a San Pietroburgo. Nell'ultimo decennio del secolo si aprì a Chişinău un laboratorio municipale in grado di effettuare analisi microbiologiche e chimiche. A quel tempo il mattatoio cittadino aveva già un laboratorio impegnato giornalmente nella verifica delle carni. In tal modo i prezzi dei prodotti alimentari finirono col tener conto anche della qualità di questi ultimi.

Questo quadro regolamentare resta in vigore fino alla fine della prima guerra mondiale, quando la Bessarabia diventa parte della Grande Romania, allineandosi anche nel campo amministrativo alle condizioni del nuovo stato rumeno.

Conclusione

In conclusione a quanto sopra esposto abbiamo voluto evidenziare le abitudini alimentari tradizionali della regione, le strategie per arginare le epidemie di vaiolo, di colera e di altre malattie infettive. Abbiamo inoltre illustrato l'attività della nuova amministrazione russa nell'organizzazione della pulitura dei luoghi pubblici e dei mercati alimentari.

Il secolo XIX costituisce l'epoca nella quale hanno avuto luogo i maggiori cambiamenti nel campo alimentare, igienico e sanitario, compresi i relativi aspetti istituzionali. Si giustifica una comparazione dell'evoluzione in Bessarabia con quella di alcuni paesi europei oppure no? In generale, le comparazioni fra stati risultano unilaterali. Di certo non tutto è positivo nel secolo XIX, neppure alcuni processi di modernizzazione in province povere come era la Bessarabia. Qui ha influito il fatto che essa è stata separata dal Principato di Moldavia al quale apparteneva in modo organico. Ne è derivato un ritardo nel suo sviluppo, non da ultimo nei settori dell'alimentazione e dell'igiene. Essendo un paese povero, la Bessarabia accumula un ritardo complessivo in tutti i campi.

Occorre sottolineare infine quanto segue: benché la Bessarabia sia entrata dopo il 1812 in un processo di modernizzazione che ha toccato tutti i settori, il suo carattere

agrario, la debole densità di popolazione, la mancanza di un reticolo cittadino, la persistenza di alcune abitudini, specie quelle connesse al consumo di alcool, hanno fatto sì che i cambiamenti nel corso del XIX secolo siano stati contenuti, tanto che i fattori di stagnazione restarono preponderanti fino allo scoppio della prima guerra mondiale.

Note:

¹ *Călători străini despre Țările Române (Viaggiatori stranieri sui principati rumeni)*. (Di seguito *Călători*). Vol. I. Volum îngrijit de Maria Holban. București: Editura Științifică, 1968, p. 192. (Georg Reicherstorffer, *Descrierea anonimă a Moldovei, 1541*).

² *Ibidem. Călători*, Vol. I, p. 28-29. (Del Chiaro).

³ *Ibidem. Călători*. Vol. I, p. 99. (Walerand de Warvin, *Expediția de pe Dunăre din 1445*).

⁴ *Idem. (Giovanni Maria Angiolello sulla campagna del 1476 del sultano contro Stefano il Grande)*.

⁵ *Ibidem. Călători*. Vol. I, p. 322.

⁶ Vătămănu Nicolae, *Voievozi și medici de curte*, București, 1972, p. 99.

⁷ *Călători*. Vol. VI. București, 1976, p. 44. (Paul de Alep in Moldova, 1653).

⁸ *Călători*. Vol. V. București, 1973, p. 485.

⁹ Iolanda Țighiliu, *Societate și mentalitate în Țara Românească și Moldova: secolele XV–XVII*. (Di seguito Țighiliu I., *Societate*). București. Paideia, 1997, p.82.

¹⁰ Pavel-Mircea Florea, *Câteva considerații pe marginea introducerii culturii porumbului în Țările Române*, în: *Studii de Istorie economică și istoria gândirii economice. In onorem Paul Cernovodeanu. Demografie istorică, comerț și structuri alimentare, economie urbană și reglementări juridice*. Vol. III. Coord.: N. N. Constantinescu, București, 1998, p. 49.

¹¹ *Călători*. Vol. V. București, 1973, p. 332. (Marco Bandini, *Moldova, 1646–1647*).

¹² Florentina Nițu, *Considerații privind consumul și prețul peștelui în Țările Române – secolul al XVI-lea*, în: *Studii de Istorie economică și istoria gândirii economice. In onorem Paul Cernovodeanu. Demografie istorică, comerț și structuri alimentare, economie urbană și reglementări juridice*. Vol. III. Coord.: N. N. Constantinescu, București, 1998, p. 123.

¹³ *Călători*, Vol. I. București, 1968, p.23.

¹⁴ Bogdan Murgescu, *Istorie românească Istorie universală*, București, 1994. p.18.

¹⁵ Silvia Corlăteanu-Granciuc, *Agricultură și demografie în Moldova în secolele XV–XVII*, în: *Destin Românesc. Revistă de istorie și cultură*, București–Chișinău, 1999, nr. 1, p. 30.

¹⁶ Bogdan Murgescu, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500–2010)*. București, 2010, p.44.

¹⁷ *Călători*. Vol. II. București, 1970, p. 451.

¹⁸ *Călători*. Vol. V. București, 1973, p. 204.

¹⁹ *Ibidem*. Vol. VI. București, 1976, p. 69. (Paul de Alep, *Moldova, 1653*).

²⁰ I.Țighiliu, *Societate*, p. 84.

²¹ *Călători*. Vol. VI, București, 1976, p. 59.

²² *Călători*. Vol. I, p. 63. (Del Chiaro).

²³ Alina Felea, *Din istoria vieții cotidiene în Țara Moldovei: Unele aspecte ale alimentației la mijl. sec. al XVII-lea – mijl. sec. al XVIII-lea*, în: *Economie, societate și politică în Moldova (Aspecte din istoria medie, modernă, contemporană)*. Culegere de articole. Chișinău, 2001, p. 81.

²⁴ I. Țighiliu, *Societate.*, p. 96.

²⁵ Silvia Corlăteanu-Granciuc, *Vama Sculeni – tradiție sau necesitate? Aspecte din istoria vămilor Basarabiei în secolul al XIX-lea*, în: *Pergament. Anuarul Arhivelor Republicii Moldova*. Nr. I, Chișinău, 1998, p. 78.

²⁶ Leon T. Casso, *Rusia și bazinul dunărean*, Iași, 1940, p. 204.

²⁷ Tudor Ciobanu, *Organizarea sistemului sanitar și vulnerabilitatea populației Basarabiei la maladii în primii ani după anexare (1812–1818)*, în: „Dialectica necesității și libertății în educație”. *Conferință științifică internațională (1 aprilie 2016). Materialele conferinței științifice*. Chișinău, US Tiraspol 2016, p. 89.

²⁸ *Republica Moldova. Ediție enciclopedică*. (di seguito Republica Moldova). Chișinău 2009, p. 588.

²⁹ Idem.

³⁰ Forma di governo locale creata durante l’epoca delle riforme di Alessandro II.

³¹ *Republica Moldova*, p. 588.

³² Idem, p. 589.

³³ Demir Dragnev, *Evoluția regimului de dominație a Imperiului Rusiei asupra Basarabiei până la începutul anilor 1830 (aspecte din politica economică, socială și administrativă)*, în: *Basarabia 1812. Problemă națională, implicații internaționale. Materialele Conferinței științifice internaționale 14–16 mai 2012*, Chișinău–Iași. Coord.: Gh. Cliveti, Gh. Cojocar, București, 2014, p. 247.

³⁴ Demir Dragnev, *op. cit.*, p. 245.

³⁵ *Arhiva Națională a Republicii Moldova* (în continuare – ANRM), Fond 2, inv. 1, d. 709, f. 12.

³⁶ ANRM, Fond 2, inv. 1, d. 710, f. 3.

Foto nr. 1.
Osterie ambulanti. Fine del XIX secolo. Chișinău

Foto nr. 2.

Il sistema di approvvigionamento con l'acqua di Chişinău. XIX sec.

Foto nr. 3.

Negozio di via Puşkin – XIX secolo. Chişinău

ATRIBUȚIILE INSTITUȚIEI PROTOPOPIATULUI ÎN MOLDOVA LA ÎNCEPUTURILE EPOCII MODERNE

Dr. Conf. Teodor CANDU,
Institutul de Istorie, Chișinău, Republica Moldova

Abstract. Since the founding of the of Moldova Principality and until the beginning of the XIXth century, the institution of the deanery has developed a rather complex evolution, if in the first centuries of the existence of the Romanian medieval state from the Eastern Carpathian area, data on the competences and attributions of the archpriests were very stoning in internal documents. Starting with the second half of the XVIIth century and especially with the XVIIIth century, the information on the duties of the archpriests increased, many settlements, commandments of the princes, or the archbishops issuing and delimiting functions and attributions of the dean with respect to the state officials through the lands, or other ecclesiastical clerks. In its evolution, and especially under the impact of the Russian ecclesiastical administration, at the end of the XVIIIth century and the beginning of the XIXth century, the institution of the deanery was completed with a new structure, the sub-protopopes (the blagocin or the representivs of deanry) subordinate to the archpriests, and which for the space at the East of the Prut, became functional until the fourth decade of the XIXth century when, as a result of the reorganization measures of the Church through the adoption of a new ecclesiastical regulation in Bessarabia, that was completely restored.

Keywords: archpriests, deanry, Ortodoxe Church, Eastern Carpatian area, Moldova Principality

Dintre instituțiile administrative ecleziastice cunoscute din cele mai vechi timpuri, chiar probabil înainte de întemeierea țărilor române, a fost cea a protopopiatului. Aceasta poate fi considerată pe drept cuvânt una dintre cele mai vechi structuri administrative bisericești, care a precedat instituția episcopală, care a avut de jucat un loc însemnat în procesul de constituire a structurilor ecleziastice la nord de Dunăre.

Protopopii în marea lor majoritate erau acei slujitori ai bisericii care în virtutea descendenței lor, a statutului pe care-l aveau în societate, fie obținut pe cale ereditară, fie datorită meritelor, au fost desemnați de autoritățile ecleziastice cu funcții administrative. Ei erau acei reprezentanți a Bisericii care mijloceau relația dintre preoți și ierarhii eparhioți. Totodată îndeplineau și funcții judecătorești bisericești legate de viața morală și de familie.

Conform tradiției existente în Țara Moldovei, din punct de vedere ecleziastic bisericile de mir din limitele unui ținut se subordonau protopopilor. Ei erau numiți în aceste funcții de ierarhii locali. În cadrul ținuturilor mici exista un singur protopop,

iar în cele mari numărul acestora era de cel puțin două persoane, administrând un anumit număr de biserici parohiale din sate și orașe (târguri).

Până la noi din varia motive nu au ajuns foarte multe informații despre structura de organizare administrativă a protopopiatelor de la începuturile Țării Moldovei. Cu toate acestea pot fi evidențiate unele informații laconice, dar sugestive cu privire la această instituție.

Protopopii aveau funcții bine delimitate în cadrul administrației bisericești, în conformitate cu documentele secolului al XV-lea aceștia aveau dreptul de a colecta venituri de la cler și de la locuitorii satelor supuse autorității eparhiei din care făceau parte.

Un exemplu în această privință ni-l oferă actul emis de Alexandru voievod la 27 iunie 1449, pentru mănăstirea Sfântului ierarh Nicolaie din Poiana¹, în care se specifica că preoții de prin sate dădeau un venit în folosul mitropoliților și protopopilor. Din această informație reiese că protopopii beneficiau de anumite venituri din partea clerului din majoritatea localităților indiferent de tipul de stăpânire fie ele domnești, mănăstirești, boierești etc. Deși sunt și excepții acestea erau prevăzute doar prin privilegii de acest gen emise de domnie, în cadrul unor asemenea cazuri domnia specifica expres cui îi erau atribuite. Cum este și-n cazul satelor întărite la 15 martie 1490 de către Ștefan cel Mare mănăstirii Putna.

Dintr-un act de la Ștefan cel Mare din 12 aprilie 1458, emis la Suceava, pentru două sate ce au fost întărite Episcopiei de Roman, marele domn specifica că locuitorii acelor sate ce urmau să asculte de „mitropolia noastră” și să fie judecați „de mitropolit sau de protopopul lui sau de dregătorii lui”.

Deși foarte laconice aceste informații ne oferă o claritate în privința rolului pe care îl aveau protopopii încă din primele secole de existență a statului medieval Țara Moldovei. Cu toate acestea până spre începutul epocii moderne informațiile referitoare la competențele protopopilor sunt lapidare și foarte vagi.

Însă odată cu mijlocul secolului al XVII-lea sunt emise un număr tot mai mare de documente în cadrul cărora regăsim unele atribuții pe care le aveau protopopii în spațiul de jurisdicție ce le era acordat de către arhieriei. Datele documentare ce-i atestă ne informează că acești dregători bisericești erau selectați din rândul clerului de mir cu înrudiri apropiate de stăpânii de moșii sau chiar descendenți ai unor dinastii de preoți, ei trebuia să întrunească calități organizatorice administrative, să aibă anumite merite față de ierarh sau chiar față de domnie, cunoștințe largi în materie de drept canonic, și un statut material adecvat etc. toate aceste asigurându-le o autoritate nu numai în fața clerului, dar și față de dregătorii ținutali cu care trebuiau să interacționeze.

Episcopul Melchisedec Ștefănescu, referindu-se la cei care erau împuterniciți cu administrarea afacerilor bisericești în ținuturi, nota: „Din documentele Episcopiei (Huși – T.C.) se vede, că și în vechime administrația bisericească a Eparchiei se făcea prin protopopi, prin preoți înadins orânduși, sau și prin persoane mirene – cari se trimiteau spre a inspecta bisericile și starea morală a clerului și a locuitorilor.

Acești revizori aveau dreptu de a judeca, a certa și a globi pe cei ce-i găsiu abătuți de la datoriile legii creștine”.

Acelaș autor ne semnalează că protopopii și alți delegați ai administrației eparhiale în procesul de exercitare a funcțiilor interacționau cu dregătorii domnești, iar pentru a nu întâmpina impedimente în exercitarea funcțiilor lor primeau din partea episcopilor și chiar a domniei acte în care li se confirmau împuternicirile. Episcopul Melchisedec Ștefănescu în această privință nota: „Dar se vede că adeseori întâmpinau greutăți și pedici de la diregătorii domnești, în esercițiul misiunii lor. De aceea la fiecare deasemenea excursiuni prin Eparhie era nevoie ca episcopul să scoată împuternicire de la domnie, pentru revisorii sau inspecorii săi bisercești. Cartea domnească se da împuternicitelui Episcopiei și așa el începea inspecțiunea sa”².

Drept dovadă episcopul Melchisedec citează cartea domnească a lui Gheorghe Duca din 7 februarie 1679 acordată episcopului Calistr al Hușilor, prin care îl împuternicea să trimită un reprezentant al său în calitate de revizor în cuprinsul ținutului Fălciu.

Din acest act domnesc aflăm că „pre cine va trimite, ori protopopu, ori popă, ori slugă ca să fie volnic cu cartea Domniei mele a cerca sânge amestecat la ținutul Fălciului, și cununii, și alte lucruri, ca să aibă a le globi, și a le cerceta, carele-și după dela lui, precum scrii și cărțile altor domni, ce au fost mai înainte de noi”³.

Acest act denotă că domnii moldoveni periodic, cel mai probabil la începutul domniei, reînoiau anumite hrisoave, porunci și alte acte domnești care se refereau și la buna diriguire a ținuturilor nu numai din punct de vedere administrativ civil, dar și ecleziastic. Trebuie să remarcăm că actul în cauză trebuie de pus pe seama faptului că titularul său adică episcopul Calistr a fost ridicat în acest scaun arhieresc în anul 1678, iar în decembrie același an Gheorghe Duca a intrat în a patra domnie în Moldova.

Cu ocazia alegerii unui nou arhieru în fruntea unei eparhii din partea domniei veneau porunci în adresa clerului eparhial de a veni la reședința noul păstor spre a-i exprima respectul. Spre exemplu, în urma alegerii în fruntea Episcopiei Hușilor a episcopului Sava al II-lea, domnul Mihai Racoviță la 19 ianuarie 1709 le aducea la cunoștință târgoveților hușeni despre alegerea noului ierarh, poruncindu-le să-i dea ascultare. În același context, porunea printr-o dispoziție adresată protopopului ținutului Soroca, care depindea de aceeași Eparhie, să-i aducă la Episcopie pe toți preoții acelu ținut, ca să-i vază și să-i examineze⁴, practică ce va fi instituționalizată în anii 40 ai secolului al XVIII-lea de Constantin Mavrocordat. Editorul acestui document presupunea că asemenea cărți se dădeau și la ceilalți protopopi ținutali.

De asemenea, în perioada secolului al XVIII-lea domnii moldoveni Constantin Mavracordat, Grigorie Alexandru Ghica ș.a. au întreprins mai multe măsuri pentru a îmbunătăți situația morală și nivelul de pregătire a clerului, acordând protopopilor în cadrul acestor măsuri mai multe atribuții. Aceste măsuri au avut un răsunet mare în epocă, deoarece și-au găsit locul în evenimentele descrise de cronica timpului. În

aceste condiții buna pregătire a preoților a fost pusă pe seama funcționarilor eclesiastici de ținuturi adică a protopopilor, care aveau datoria să urmărească respectarea acestor așezăminte.

La 3 iulie 1734, Constantin Mavrocordat acorda episcopului Teofil de Huși, dreptul de a numi și trimite pe cine va voi, pentru a cerca în eparhia sfinției sale la ținutul Soroca⁵. Prin același act fiind confirmate acele pricini ce țineau de competența bisericească.

În Condica Mavrocordat, a fost înscris și un hrisov din timpul domniei lui Grigorie al II-lea Ghica, din 15 mai 1741, dat vornicului Constantin Roset, prin care permitea să numească vornicul de târgul Bârlad, care la rândul său era împuternicit „a căuta și a cerca gloabe, șugubini, morți de om, venitul vorniciei ținutul Tutovei, a Tecuciului, a Putnii, Cuvurluiul, Fălciui”⁶. Același act stabilește și delimitează care erau competențele și drepturile vornicului în raport cu cel al protopopilor, în legătură cu nașterile în afara familiei. Astfel, aflăm că de competența protopopilor erau cazurile de nașteri extraconjugale produse în familiile slujitorilor bisericești, iar mirenii care erau aflați în asemenea fapte – de competența vornicilor. Actul amintit specifică: „...pentru preoți, diiaconi, țarcovnici, călugări, feciori de popă, nămiții lor, oameni bisericești, de să vor întâmpla vreunii dintr-aceste să facă pe cineva a fâta din mirenci, fieștecăre dintr-acestea să aibă a-i globi protopopul care a fi, iar vornicii vor lua 2 ughi ciobote de la fâmei, fiind mireancă. Dar de să va întâmpla despre partea fâmeiască să fie a fâta ori preoteasă, sau diiaconeasă, sau țarcovnceasă, sau fată de popă, fiind mirean, să nu fie din oameni bisericești, să ia gloaba pântecelui oamenii dumnealui vornicului, pentru căci bărbatul este obicei de dau gloaba pântecelui, iar fâmeia va certa-o protopopul și va lua ciobotele pă obicei, de var fi din oameni bisericești fâmeia. Pentru rudenii, pentru cuscii, cumetree, sânge amestecat de s-a tâmpla a fâta, să ia vornicii gloaba pântecelui, iar protopopul va lua ciobotele și să-i certe pe pravilă pentru sânge amestecat. Iar de să va-ntâmpla vro greșală fără pânțe, să nu fie a fâta, de acești ce-or fi sânge amestecat, iar protopopul să-i judece cu pravila și să-i globească”⁷.

Din perioada domniei lui Scarlat Grigorie Ghica dispunem de un hrisov domnesc din 27 martie 1758, dat episcopului Inochetie de Huși și protopopilor de pe la ținuturi să cerce „pentru călugări și călugărițe, și preoți, și preotese, și diaconi și diaconițe, și pentru feciori și fetele lor, cari sînt neînsurați și trăesc în casele părinților lor, și țercovnicii, carii ar hi hirotonisiți ipodiaconi și anagnoști, carii sîntu deapururea nelipsiți de la paza bisericilor.

Așijderea să cerce și pentru cumetree și cuscii și cununii, și pentru cei ce șădu necununați, și pentru sânge amestecat, și de toate câte să facu afară de lege, și când s-ar afla vine de greșale ca acestea, ori prin sate gospod, ori prin sate boierești, ori mănăstirești, pre toți să aibă sfinția sa a-i giudeca cu giudețul Sfintei Pravile, cononisindu-i pe fieștecăre după vina greșalei sale, pe care să-i și certe, iar nu să-i globească.

Dar ispravnicii de pre la ținuturi și pârcălabii, cu unii ca aceștia mai sus arătați, să nu aibă treabă după hotărârea, care s-au făcut, alegându-se cu sfatu de obște, ca toate greșalele celor mai sus numiți să se caute cu giudețu sufletesc, după cum așa poruncește Sfânta Pravilă, afară de moarte de om și de furtișag, care aceste două pricini se cuvine a se judeca Divanului gospod. Iară de s-ar ispiti ispravnicii ținuturilor sau pârcălabii a face oricâtu de puțină învălueală, vrounora dintr-acei mai sus arătați: protopopa, care va fi pus de sfinția sa episcopul, îndată se înștiințeze pe sfinția sa, cine sînt acei călcători de poruncă, și făcându-se știre, vom trimite de-i vor aduce, și vor lua certare de cătră domnia mea.

Dar și protopopa și alții de să vor întinde a pune mîna pe alți cineva cu care n-au treabă, iarăși să vor pedepsi”⁸.

Actul citat este important prin faptul că semnalează că autoritatea ecleziastică a bisericii din punct de vedere al moralității se extindea asupra tuturor tipurilor de sate fie ele domnești, boierești sau mănăstirești, spre deosebire de perioada medievală, când prin privilegiile domnești unele mănăstiri sau alți stăpâni de sate aveau drepturi exclusive de judecată și în materie de moralitate, episcopii și reprezentanții lor fiind limitați de a judeca asemenea pricini. De asemenea, sunt specificați cei care cad sub judecată exclusivă a Bisericii, dar și faptele mirenilor care cad sub incidența judecății ecleziastice.

Actul prevede expres interdicții față de dregătorii ținutali de a se amesteca în cercetarea și judecarea pricinilor ce țin de competența autorităților ecleziastice.

La 6 aprilie 1760 domnul Ioan Teodor Callimachi întărea episcopului de Huși și protopopilor din ținuturi hrisovul prin care îi învoia să efectueze cercetări și să judece în satele eparhiei slujitorii bisericii și să urmărească la buna cuviință în relații de familie. Spre deosebire de actul din 1758 în cadrul acestui document se specifica că în jurisdicția episcopală erau și breslele de prin târguri⁹.

În legătură cu acest hrisov, episcopul Melchisedec remarca că „episcopul comuna copia de pe asemenea cărți domnești protopopilor, spre a le servi ca dovadă de autorizarea ce au de la Domnie, a exercita fiecare în ținutul seu jurisdicțiunea bisericească fără nici o împiedicare”¹⁰.

O atenție deosebită față de starea bisericii și clerului a acordat-o și domnul Grigorie Alexandru Ghica, care a emis mai multe dispoziții legate de buna orînduire a bisericii încă din prima sa domnie, se înscrie pe drept în rândul marilor domni, care au urmărit la buna organizare și funcționare a Bisericii.

Într-o circulară din 31 martie 1766 adresată ispravnicului de Fălciu, Gheorghe Beldiman biv vel stolnic îl informa că ar fi dispus episcopilor să numească pe la ținuturi protopopi vrednici ca să cerceteze treburile bisericești¹¹.

Prin respectivul act, domnul porunea ispravnicului ca acesta să dea tot concursul protopopului de ținut, sesizând anumite încălcări canonice fie din partea clerului, fie a altor slujitori bisericești, să-i aducă la cunoștință protopopului. Iar acesta la rândul său sesizând vreo atitudine necuviincioasă din partea locuitorilor, să o aducă la cunoștința ispravnicului, care la rândul său urma să-i înfrâneze.

Circulara lui Grigorie al III-lea Ghica adresată lui Gheorghe Beldiman, biv vel stolnic, face referire și la problema abuzurilor pe care le comiteau protopopii, pentru a diminua din coruptibilitatea acestor slujitori ai bisericii, cerându-le ca „pentru cercetarea ce se va face de arhieriei prin protopopi, îți porunci să aibi tare purtare de grijă, ca nu cumva orânduții cercetători, aducându lucrul asupra câștigului lor să pricinuească vreo supărare pe-ntregul, sau fără dreptate, atât preoților, cât și lăcuiitorilor, și, în loc de a îndrepta, să vie la mai mare necuviință lucrul”¹².

Odată cu instituirea administrațiilor militare și civile ruse pe teritoriul Țării Moldovei, se inițiază unele procese de reorganizare instituțională a Bisericii, atingătoare de drepturile judiciare ale ierarhilor și protopopilor. Astfel, în perioada 1768–1774 în Moldova se punea în discuție problema instituirii unei instanțe judecătorești bisericești. Iar, începând cu războiul ruso-austro-turc (1787–1791) și cu introducerea administrației eclesiastice ruse (1789–1792), survin și unele schimbări la nivel de organizare a protopopiilor din Țările Române. În anul 1791 în Moldova a fost introdusă instituția *blagociniei* sau a *sub-protopopilor*. Deși structura dată a avut un caracter efemer și nu și-a găsit continuitate după retragerea autorităților militare și civile rusești, și-n speță după arestarea mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni și trimiterea sa la Constantinopol în primăvara anului 1792. Totuși conținutul prevederilor acestuia merită o atenție deosebită.

La 6 august 1791 la Iași se edita „*Cărticică pentru datorie și stăpânirea Blagocinilor și a Protopopilor*”, în perioada când Biserica Ortodoxă din Țara Moldovei era administrată de Ambrozie Serebrenikov, arhiepiscopul de Ecaterinoslav¹³. În conformitate cu acest document se menționa că „s-au socotit a fi de folos ca să se așeze aici în păstoria Mitropolii Moldovlahii, blagocini, adică: privighitori pentru buna orânduială, ...” Administrația eclesiastică instituită de autoritățile de ocupație ruse chiar din capul locului subliniau că respectiva structură a fost introdusă nu pentru a diminua din datoria protopopilor, care sunt obligați să privegheze asupra ordinii din întreaga protopopie, ci „spre ușurința ostenelilor sale și pentru mai cu lesnire îndreptare, pre care o ceare datoriea protopopilor, s-au orânduit blagocini.”

Din cadrul prevederilor acestui *regulament* una dintre îndatoririle blagocinilor era să privegeze după buna ordine în cadrul bisericilor, adică la cum preoții păstrează curățenia în biserici și urmăresc după buna stare a veșmintelor și vaselor din cadrul lăcașului. În cazurile dacă în urma inspecțiilor pe la biserici blagocinii constatau unele nereguli, respectivii aveau datoria să ceară preoților să le înlăture, iar dacă respectivele nu erau rezolvate, atunci „fără zăbavă să vestească noao, iară până atuncea (adică până la înlăturarea neregulilor – *T.C.*) i să dă voe, ca socotind după starea vremilor, să închiză pre acea biserică și să o pecetluiască, iară pe preot să-l trimiță cu scrisoare către noi, arătând prin scris ce lipsește într-acea biserică”.

O altă obligație atribuită blagocinilor prin respectiva instrucțiune era cea de a urmări cum preoții săvârșesc Sfintele taine și alte slujbe bisericești. Blagocinul era împuternicit de a examina cunoștințele preoților, inclusiv putea să ceară ca să

le redea pe de rost „care slujire în ce chip se face: precum vecernia, utrenia cea din toate zilele, utrenia cu polieleu și cealaltă ...”. Prin același pont se prevedea ca blagocinii să țină sub control procesul de evidență a actelor de stare civilă pe care preoții erau datori să le întocmească în caiete separate, pentru nașteri, decese și cununii. Deși o asemenea activitate este pusă pe seama sub-protopopilor încă de la 1791, totuși introducerea efectivă a evidenței actelor de stare civilă se va produce după 1808 odată cu revenirea lui Gavriil Bănulescu-Bodoni în fruntea Bisericii Ortodoxe din Țara Moldovei. De asemenea, avea datoria să urmărească asupra respectării procedurii și legalității cununiilor.

Al treilea articol al învățăturii pentru îndatoririle blagocinilor, li se cerea a „căuta pentru viața preoților”. O cerință în această privință era ca preoții să citească Evanghelia și Apostolul și să înțeleagă cele scrise. De asemenea, preoții aveau datoria să citească și să recitească adesea cărțile de preoție. Să știe pe de rost și să înțeleagă Catihisisul, să-l citească acasă adesea înaintea celor din casă și în biserică cel puțin odată pe lună în fața enoriașilor în vremea Liturghiei. Să-i învețe pe poporâni Rugăciunea Domnului, adică Tatăl Nostru, Simbolul Credinței și Cele Zece Porunci ale Domnului. Preoții trebuia să citească și alte cărți folositoare. De asemenea preoții trebuiau să viețuiască cu cinste și să se atârne cu blândețe față de enoriași.

Pentru serviciile religioase să nu ceară cu de-a sila plată de la parohieni și „să fie mulțamiți cu aceia, cine ce de bunăvoie va da”.

A patra îndatorire se referea să caute pentru diaconi și clirici, care trebuiau să respecte toate cerințele care sunt înaintate față de preoți, cu excepția celor care se referă nemijlocit la această categorie.

O altă îndatorire se referea la fețele duhovnicești care nu sunt din cercul blagocinului, și nu au nici mărturie în scris de la arhiereul locului sau Dicasterie, să nu li se dea voie să oficeze servicii religioase, iar prinzându-i să-i trimită la protopop, care la rândul său era dator să-i trimită la scaunul arhiereului eparhial.

Prin al șaselea articol al îndatoririlor blagocinul era impus să cerceteze bisericile aflate în sama sa nu mai puțin de două ori pe an, stabilirea momentului efectuării acestor revizii rămânea la discreția sa. Articolul șapte stabilea că acești dregători eclesiastici urmau să „păzască toate acele de mai sus scrise pentru preoți și biserici, pentru slujbe și viața lor, așijderea pentru dieaconi și clirici.” Îndrumându-i pe toți să respecte cele prevăzute mai sus. Cât privește pe cei care nu se supuneu și nu se îndreptau, era în drept să raporteze despre comportamentul celor vinovați și să-i trimită la episcopul eparhial.

În cazurile când blagocinul mergea în inspecții pe la bisericile din circumscripția sa, era dator pe durata lipsei să numească un preot din parohiile apropiate ca să-l înlocuiască în parohie. Era împuternicit cu dreptul de a-i împăca pe slujitrii bisericii, care ar aveau litigii cu enoriașii, iar în cazurile când aceștia erau nemulțamiți de hotărârea sa, atât unii, cât și ceilalți erau în drept să ceară judecată de la o instanță superioară, fie protopopul de ținut sau chiar autoritatea eparhială. De asemenea,

sub-protopopii nu era în drept să judece litigii ce „să atinge de bună rânduieala bisericii, nici de cinstea a tot cinul bisericescu, nici de cinstea sau mare parte a averilor celor ce să pricinuiescu, precum răspunsul gros, ocară în cuvinte, apucarea venitului și alte asemenea acestora”. Regulamentul dat prevedea ca pentru ostenelele sale blagocinul „are locul întâiu după protopop și în biserică și la alte locuri”. De asemenea blagocinul avea preemțiune în cazul vacanței funcției protopopești din ținut. El nu putea fi scos din funcție de nimeni altul decât de arhiereul eparhial. Blagocinul era împuternicit cu cercetarea pricinilor la fața locului, cu excepția cazurilor când acesta însuși va fi parte interesată sau implicată, în asemenea cazuri nu avea dreptul de efectua asemenea acțiuni.

În același izvor găsim și îndatoririle protopopilor, care aveau purtare de grijă pentru toți cei din tagma duhovnicească din ținutul său, în special când era vorba despre slujitorii de mir. Ei aveau dreptul să urmărească și asupra activității blagocinilor. În cazurile când afla pe vreun blagocin că nu-și îndeplinește obligațiile sau era vinovat de vreo faptă neconformă cu legea bisericească sau cea publică, era împuternicit să raporteze despre vinovăția respectivului.

Protopopul era neoprit să cerceteze prin ținut și să păzească buna cuviință și împodobirea bisericilor, dar în cazul acestor anchete trebuia să fie însoțit de blagocin. Protopopii aveau asemeni blagocinilor dreptul să judece pricini în limitele ținutului aflat în jurisdicția sa, iar în cazul în care o parte nu se mulțumea cu hotărârea sa, ca și-n cazul blagocinilor, putea să se adreseze la autoritatea eparhială.

Acesta avea datoria să trimită blagocinilor din protopopia sa toate ordinele și poruncele de obște primite de la Dicasterie sau de la arhiereul eparhial, care la rândul lor trebuiau să le împartă preoților din subordine. În cazurile când protopopul depista în limitele protopopiei sale slujitori bisericești fie de mir, fie monahi care vagabondau fără nici un act însoțitor, avea obligația a-i trimite la scaunul arhieresc. Cât privește pentru cele legate de viața preoților, urma să se conducă întocmai de al cincelea pont al îndatoririlor blagocinilor.

Deși multe dintre aceste prevederi își au origini în cadrul dreptului canonic, totuși prin cele două instituții noile autorități ecleziastice din Moldova de la sfârșitul secolului al XIX-lea căutau să introducă o mai mare claritate în îndatoririle ce le aveau dregătorii ecleziastici de rangul protopopilor și al sub-protopopilor în cadrul bisericii. O inovație importantă în cadrul documentului respectiv este acea încercare de a duce o evidență a actelor de stare civilă, care va fi reluată abia în timpul războiului ruso-turc următor.

Această structură este reintrodusă după revenirea în anul 1808 a mitropolitului Gavriil în fruntea Bisericii din Moldova. Când la 23 noiembrie 1808 la Iași era reeditată *Cărticica pentru datoriia și stăpânirea blagocinilor și a protopopilor*¹⁴, cu mici diferențe față de cea din 1791. În conformitate cu această ediție funcția de blagocini era similară cu cea a așa numiților *Evtaxii (exarhi)*, pe care-i aflăm pomeniți în unele documente, inclusiv în cadrul Consistoriului Mitropoliei Moldovei printre membrii săi activa și *Antonie evtaxias*.

Regulamentul din 1808 avea și unele deosebiri față de cel din 1791. Una din diferențe se referă la dreptul protopopilor de aplica amenzi celor „ce se afla vinovați cu vreo faptă necuvioasă”. Același document ne relatează despre faptul că încă în timpul păstoriei mitropolitului Veniamin Costachi (1803 – februarie 1808) „au fost și ponturi în scris date <...> la care pricini ce să ia”. Drept urmare, odată cu revenirea lui Gavriil Bănulescu-Bodoni în fruntea bisericii din Moldova, se decide a anula „obiceiurile aceste”, pe motiv că ele generau abuzuri din partea celor ce le aplicau, înlocuindu-le cu sancțiuni canoice și pedepse după „pravelile Sfinților Părinți”.

Din cele de mai sus constatăm că blagociniile au fost constituite cu scopul de a ușura procesul de administrare ecleziastică a bisericilor și a clerului de mir, care spre sfârșitul secolului al XVIII-lea crește considerabil. Deși, această structură vine din spațiul rusesc, totuși măsura a fost determinată și de unele procese care au marcat Biserica Ortodoxă din spațiul românesc, care a fost supusă unor acțiuni ce aveau menirea de a institui o mai bună orânduire, conformă cu canoanele bisericesti și cu cele ale Sfinților Părinți. Datorită procesului continuu de creștere demografică și de creștere a numărului de parohii în ținuturi, instituția blagociniei avea drept scop de a facilita administrația ecleziastică la nivel de ținut. Astfel, în subordinea blagocinilor au fost puse un număr de circa 30 de parohii, practică care pentru spațiul dintre Prut și Nistru a fost utilizată pe larg după 1812, când teritoriul a fost încorporat în limitele Imperiului Rus.

De o importanță deosebită pentru înțelegerea funcțiilor și atribuțiilor protopopilor în eparhii sunt și actele emise de episcopii eparhiali cu ocazia hirotoniei de preoți, printre care sunt și unele instrucțiuni date preoților pentru comportament, adică a așa numitelor *poucenii*. Astfel, dintr-o carte de ponturi a episcopului de Huși, Meletie Lefter-Brandaburul, pe care o dădea preotului Vasile din Bălăurești, la 11 decembrie 1811, aflăm următoarele informații despre îndatoririle protopopilor: „Protopopul să aibă pururea căzuta priveghiere și purtare de grijă, atât pentru viața și petrecerea preoților, cât și pentru bisericile din ținutul său, ca să fie tocma în toate, după cum s-au dat învățătura de cătră noi. Și de toate pricinile, cercetând cu amăruntul, ceale mici să le îndrepteaze, iară pentru ceale mai mari și cu neputință ale dezlega însuși să ne înștiințeaze pre noi, ca să-și ia fieștecarele a sa hotărâre. Și în scurt, de toate să aibă purtare de grijă, după învățătura ce s-au dat prin ponturile de mai sus arătate, ca când binevoind înduratul D(u)mnezeu și mergând și noi cu cercetarea bisericilor prin eparhie, să aflăm urmările întocma, căci neaflând toate împlinite după porunca și învățătura noastră, bine încredințată să fie, că nici un cuvânt de răspundere sau de îndreptare nu-i vom priimi, ci va fi supusă supt grea canonisire și pedeapsă. Iară urmând întocma protopopul, cât și preoții și de obște pravoslavnicul norod, vor avea de la noi blagoslovenie și cinste, cu aceasta”¹⁵.

Prin același act, episcopul Meletie arăta că în cazurile când între preotul rânduit într-o parohie și enoriași s-ar isca anumite neînțelegeri din cauza celor din urmă, protopopul după o cercetare prealabilă și constatarea vinovăției poporânilor, era imputernicit cu dreptul de a „pecetlui biserica”, lăsându-i pe locuitori „ca niște defăimători și nebăgători de seamă din biserica lui D(u)mnezeu, până când să vor îndrepta”.

O altă îndatorire a protopopilor era de a repartiza pecetluiturilor (peciurile) de cununie, care se întâmpla numai după o cercetare prealabilă. Detalii în această privință a se vedea și-n legătură cu cazul cununii Ecaterinei, fiica lui Ștefan Burduja din Orhei, cu porucicul Gheorgheii Kusarov. În acest caz autoritățile eparhiale bănuindu-l pe preotul Leonte din Orhei că i-ar fi cununat fără știrea autorităților, se constată că acesta cunoscând dispozițiile date în legătură cu eventualele mariaje dintre ofițerii ruși cu moldoveni, în câteva rânduri a încercat să tergiverseze săvârșirea actului. Chiar neîncrezându-se în valabilitatea peciilor pe care i-l prezenta-se mirele, a mers împreună cu tatăl miresei la preotul Sandu din Seliște, blagocin, și întrebându-l „Cu ce cuvânt să cunun pe muscal cu fată de moldovan?”, blagocinul i-ar fi răspuns: „Mergi de cunună, peci ț-am trimes, eu dau sama”¹⁶.

Din porunca arhierelui eparhial protopopii, preoții și diaconii, uneori erau obligați să dea sprijin la identificarea persoanelor care locuiau în parohiile unde activau, un caz de acest gen este și porunca dată de Iacov Stamati, mitropolitul Moldovei, din anul 29 mai 1800, să dea „mână de agiutori numitei fimei, ori unde își va găsi pe bărbatul său, să-l ia și să-l ducă înainte noastră, ca să-i puie la cale...”¹⁷. Porunca dată a fost repetată și la 5 octombrie 1808.

Protopopul avea îndatorirea să dea mărturie celor care doreau să primească darul preoției, asemenea acte erau eliberate doar după ce candidații la aceste funcții, primeau confirmări de acest fel din partea obștilor pentru care cereau să fie hirotoniți. Cei care erau hirotoniți condiționat fie diaconi, sau preoți erau trimiși pentru o perioadă de la o lună până la două sau mai mult pe lângă un preot cu experiență, sau protopop pentru a învăța rânduiala slujbei, după care revenind la scaunul episcopal primeau cartea de hirotonie și pouceniă, pe care trebuiau să le învețe pe de rost și să urmeze după textul lor.

Protopopii asemeni blagocinilor aveau dreptul să cerceteze diverse pricini de neîmpăcare între preoți și obligația de a menține ordinea în rândul clerului de mir. Un caz care merită atenție este cel a conflictului preoților din satul Clocușna, ținutul Hotin. Într-o mărturie dată de locuitorii din acest sat pe marginea pricinii dintre preoții din localitatea lor arată că protopopii de câte ori era necesar se implicau nu numai la cercetarea pricinii, împăcarea părților, dar și la aplicarea unor măsuri disciplinare față de cei vinovați, cum ar fi puneria „la propială”, sau trimiterea pentru a fi judecat la arhierelul eparhial¹⁸, protopopul putea să decidă și în privința aplicării unor corecții corporale față de cei vinovați, mai puțin în raport cu preoții, deși și asemenea situații nu sunt excluse.

Spre exemplu, dintr-un raport a protoiereului Gheorghe Batcu din Chișinău, din 30 iunie 1813, despre vânzarea unei case și conflictul dintre Irodiia și soțul ei Costandin Păcurariu, relatează că pricina dintre cei doi era din cauza beției, și că încă din primele zile după ce s-au căsătorit ar fi cauzat soției sale bătăi și schingiuni fără nici o vină. Această situație a impus-o pe Irodiia să vină în fața sa în repetate rânduri, aducând și martori dintre mahalagii. Pentru aceste fapte, deși Costandin a fost sancționat, totuși continua să fie violent cu soția sa, chiar rănind-o și cu cuțitul.

În condițiile date, Gheorghe Batcu mărturisea că în anul 1805 „... am făcut înștiințare la preosfinția sa episcopul Huș(ilor), pentru aceasta și mi-(a)u venit poroncă să fii răzlețit pi o vreme, și trăind șapte luni de zile răzlețit unul de altul, iar s-au împreunat fără știre me, ...”¹⁹. Exemplul de față denotă că protopopul în perioada de până la 1812 avea dreptul și obligația să intervină și-n pricini de violență domestică, inclusiv în cazurile când cei împlicinați erau mireni, iar în cazurile când aceștea nu se împăcau, după sesizarea arhierelui locului putea să-i despartă, temporar sau definitiv.

O situație asemănătoare se producea și-n legătură cu pricina dintre Ecaterina, fiica preotului Eftimie Boul, cu soțul său Iani Stamate-Grecul din Telenești, când din porunca domnului Alexandru Constantin Moruzi din 7 iulie 1805, dată serdarilor de Orhei, în pricina pentru izgonirea și prăpădirea zestrei, ca „... fați fiind și protopopul acelui țan(u)t, să aduceți acole pe arătatul pârât, unde fați fiind și jăluitoare, să cercetați foarte cu amărunt(ul) pricina...”²⁰. Astfel din raportul serdarilor aflăm că la cercetarea pricinii au fost prezenți și iconomul ținutului Orhei, Stavarachi Costin, și protopopul Andrei din târgul Telenești²¹.

După anexarea Basarabiei la Rusia: „Protopopii de circumscripție, nota Silvia Scutaru în teza sa de doctorat, erau principalii ajutoari ai arhipăstorilor în cârmuirea bisericească – erau responsabili de selectarea candidaților la preoție și diaconie; ei cercetau cazurile de abuzuri ale clericilor, apărau interesele preoților în fața laicilor”²². În activitatea lor ei continuă să fie sprijiniți de blagocini și deputații din rândul clerului delegați la cercetarea pricinilor la fața locului.

Referitor la activitatea protopopilor și blagocinilor preotul Nicolaie Popovschi la momentul redactării monumentalei sale lucrări despre Biserica din Basarabia sub ruși, nota: „Tot în vremea exarhatului, ca ajutoari ai arhipăstorilor în ocârmuirea bisericească au rămas protopopii și blagocinii de cercuri. Afară de aceasta, pentru ei s-au întocmit anumite instrucțiuni, în care li se precizau atribuțiile. Îndatorirea principală al protopopilor era supravegherea blagocinilor, care trebuiau să fie un model de bună purtare pentru subalternii lor. Protopopii aveau căderea de a cerceta pe candidații la preoție și diaconie, atât în privința citirii și cântării, cât și a purtării, rămânând răspunzători de viața vicioasă a candidaților. Tot protopopii erau însărcinați cu anchetarea cazurilor de abuzuri și nedisciplină ale clericilor, fiind, de asemenea, obligați să-i apere de orice nedreptate sau asuprire din partea laicilor. Instrucția atrăgea luarea-aminte a protopopilor că „cei nepăsători nu numai că vor di scoși din slujbă, ci vor di supușuși și unei judecăți de neînlăturat”.

Blagocinii erau însărcinați să supravegheze, mai de aproape, pe toți clericii din cercul lor, îndemnându-i să învețe pe dinafară catehismul, să citească cu băgare de seamă cartea despre datoriile preoților parohiali, pravilele Sf. Apostoli și Sf. Părinți; de asemenea și bucăți alese din Regulamentul ducovnesc și tipărite în catehism.

Blagocinii erau datori să comunice mitropolitului despre toate abuzurile clericilor și despre purtarea lor rea (beție, bătaie, certuri și altele). De asemenea, în „vedomostie” ce blagocinii urmau să prezinte stăpânirii eparhiale la sfârșitul anului,

ei erau obligați să arăte „cu dreptate și fără părtinire”, cum sînt clericii la citire și cântare²³.

În cazurile când cineva dintre blagocini nu comunica despre viciile și crimele comise de clericii aflați în supravegherea lor, și acest lucru era scos la iveală pe altă cale, urma să fie îndepărtat din serviciu, pus sub supravegherea unui alt blagocin, dar și supus unei pedepse similare cu cel vinovat, despre a căruia purtare necuviincioasă nu a comunicat²⁴.

Instituția blagociniei, care a fost introdusă în spațiul românesc la sfârșitul secolului al XVIII-lea, a fost inițial subordonată protopopilor de ținuturi, dar treptat aceasta va fi comasată cu cea a protopopiei, fapt care generează unele confuzii pentru cercetătorii vieții ecleziastice dintre Prut și Nistru sub ruși.

De la momentul fondării Țării Moldovei și până la începutul secolului al XIX-lea instituția protopopiatului a cunoscut o evoluție destul de complexă, dacă în primele secole de existență a statului medieval românesc de la est de Carpați date cu privire la competențele și atribuțiile protopopilor erau foarte lapidare în documentele interne, începând, însă, cu cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea și-n special cu cel de-al XVIII-lea, informațiile cu privire la îndatoririle protopopilor sporesc, fiind emise numeroase așezăminte, porunci domnești sau arhieresti care reglementau și delimitau funcțiile și atribuțiile protopopilor în raport cu dregătorii statului de prin ținuturi sau a altor dregători ecleziastici. În evoluția sa, și-n special sub impactul administrației ecleziastice rusești de la sfârșitul secolului al XVIII-lea începutul secolului al XIX-lea, instituția protopopiatului a fost completată cu o nouă structură, a sub-protopopilor (blagocinilor sau vechililor protopopiei), structură subordonată celei protopopești, și care pentru spațiul de la răsărit de Prut, a devenit una funcțională până spre deceniul al patrulea al secolului al XIX-lea, când în rezultatul măsurilor de reorganizare a bisericii prin adoptarea unui nou regulament ecleziastic în Basarabia, respectiva a fost restucturată completamente.

Note:

¹ *Documenta Romanae Historica, A. Moldova, Volumul II*, volum întocmit de Leon Șimanschi, în colaborare cu Georgeta Ignat și Dumitru Agache, București, Editura ARS România, II, 1976 p. 6-8, nr. 5.

² *Ibidem*, p. 142-143.

³ *Ibidem*, p. 143.

⁴ *Ibidem*, p. 172-174.

⁵ Corneliu Istrati, *Condica Mavrocordat*, vol. II, p. 656-657.

⁶ *Ibidem*, p. 569-570, nr. 1333.

⁷ *Ibidem*, p. 570.

⁸ Melchisedec Ștefănescu, ep., *Chronica Hușilor și a Episcopiei cu asemenea numire. Dupre documentele Episcopiei și alte monumete ale țării*, București, 1869, p. 264-265.

⁹ *Ibidem*, p. 268.

¹⁰ *Ibidem*, p. 270.

¹¹ *Ibidem*, p. 294.

¹² *Ibidem*, p. 198.

¹³ Mihail Ceachir, *Datoria și stăpânirea Blagocinilor, adecă a privighitorilor pentru buna orânduială*, În: „*Revista Societății istorico-arheologice bisericești din Chișinău*”, Volumul XVI, Chișinău, Tipografia și Legătoria Eparhială, 1925, p. 112-120.; *Bibliografia românească veche (1508–1830)*, de Ioan Bianu și Nerva Hodoș, Tom. II (1716–1808), Edițiunea Academiei Române, București, Atelierul Socec, 1910, p. 341, nr. 544.

¹⁴ *Bibliografia românească veche*, Vol. II, p. 525-526.

¹⁵ *Documente privitoare la istoria Episcopiei Hușilor (1763–1813)*, editate de Teodor Candu, În: Ștefan Plugaru, Teodor Candu, *Episcopia Hușilor și Basarabia (1598–1948)*, Iași, Editura PIM, 2009, p. 231.

¹⁶ *ANRM*, F. 205, inv. 1, d. 304, f. 4-5.; *Ibidem*, f. 2-2v.

¹⁷ *ANRM*, F. 205, inv. 1, d. 309, f. 2-2v.

¹⁸ *ANRM*, F. 733, inv. 1, d. 158, f. 8-9.

¹⁹ *ANRM*, F. 205, inv. 1, d. 342, f. 4-4v

²⁰ *ANRM*, F. 205, inv. 1, d. 326, f. 8v.

²¹ *ANRM*, F. 205, inv. 1, d. 326, f. 7-7v.

²² Silvia Scutaru, *Biserica Ortodoxă din Basarabia între 1882–1918*, Teză de doctor, Chișinău, 2010, p. 41.

²³ Nicolaie Popovschi, *Istoria Bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea sub ruși*, Chișinău, Museum, 2000, p. 43.

²⁴ *Ibidem*, p. 55.

ACTIVITATEA PASTORAL-FILANTROPICĂ A MITROPOLITULUI GAVRIIL BĂNULESCU-BODONI

Dr. Nicolae FUȘTEI,

Institutul de Istorie, Chișinău, Republica Moldova

Abstract. Grigore (the baptismal name of the future Metropolitan) is the descendant of Banulescu-Bodoni, originally from Câmpulung Moldovenesc, who later settled in Transylvania. If human life is nothing but grass, and days are like the flower of the field, then the remaining deeds are like pillars, which allow future generations to give us the proper appreciation. Referring to Metropolitan Gavriil Bănulescu-Bodoni, we can speak with the same success, as a political man, a man of culture and a great founder and administrator. Man with broad, political and national views, great scholar, great founder and even great engineer. But the work of Metropolitan Gavriil did not only refer to the administration of the dioceses entrusted for pastoral service, but he also pursued a vast pastoral-philanthropic activity. Thus, by opening the asylum for children orphans in Kiev, Metropolitan Gavriil showed that the Church cares not only for man's soul but also for his body. A special effort by the Metropolitan was aimed at introducing a new system of clergy maintenance (in the eparchy of Kiev). In exarchate he tried to introduce a special regime for the trial of the clergy, in order to keep them from being abused by civil authorities. Metropolitan Gavriil paid special attention to the reduction of taxes to the priests. Metropolitan Gavriil Bănulescu-Bodoni made a very intense and varied pastoral-philanthropic work in all the dioceses where he worked. He was a true shepherd who cared for much to the shepherds, but also to those who were not part of the clergy, or the faithful people subject to him, whether orthodox or heterodox. Through his work, Metropolitan Gavriil presented himself as a true philanthropist, remaining a worthy example to follow for any hierarchy of our day.

Keywords: Gavriil Bănulescu-Bodoni, Transylvania, Metropolitan, administrator, pastoral-philanthropic activity, church, clergy.

Grigore (numele de botez al viitorului mitropolit) este descendentul neamului Bănulescu-Bodoni, originar din Câmpulung Moldovenesc, care mai apoi s-a stabilit cu traiul în Transilvania. S-a născut în anul 1746 în familia lui Grigorie și a Anastasiei Bănulescu-Bodoni în orașul Bistrița din Transilvania, care pe atunci se afla în componența Imperiului Habsburgic¹.

Studiile primare viitorul cărturar le-a făcut sub supravegherea unchiului din partea mamei, care activa ca preot într-un sătuc situat nu departe de orașul Bistrița. Ulterior, sub îndrumarea aceluiși unchi, studiază la școala din localitatea Năsăud². După absolvirea școlii amintite, Grigore merge la Budapesta pentru a face carte. Mai apoi, între anii 1771–1773, își continuă studiile la Academia Teologică din Kiev.

Dorința de cunoaștere îl aduce pe viitorul ierarh în Grecia, unde, pe parcursul a trei ani (1773–1776), își perfecționează cunoștințele în diferite școli din insulele Chios, Patmos, la Smirna și de pe Sfântul Munte Athos, adevărate centre de promovare a culturii și limbii elene.

În 1776, se întoarce în patrie și este numit ca învățător în clasele primare la Nășaud. Însă din cauza atitudinii ostile de care dădeau dovadă ungurii față de români, el este nevoit să părăsească locurile natale și să-și îndrepte pașii spre Moldova. La Iași, Grigore face cunoștință cu mitropolitul Gavriil Calimachi, care i-a devenit prieten și protector. Aici, în 1778, viitorul ierarh este numit ca profesor de limba latină în școala din localitate. În 1779, cu ajutorul aceluiași Gavriil Calimachi, pleacă în insula Patmos pentru a-și continua studiile. Dar până a ajunge la școala din Patmos, el se îndreaptă spre Constantinopol. În capitala Imperiului Otoman, la vârsta de 33 de ani, depune voturile monahale și este călugărit de către ÎPS Parthenie Cernik, cu numele de Gavriil, în mănăstirea „Adormirii Maicii Domnului”.

În 1781, la 31 august, mitropolitul Moldovei Gavriil Calimachi săvârșește hirotonia întru diacon a monahului Gavriil Bănulescu, iar la 1 septembrie al aceluiași an, acesta este hirotonit ca preot (ieromonah)³.

Între timp, la Iași apar unele probleme, astfel încât ieromonahul Gavriil Bănulescu-Bodoni este nevoit să meargă în 1782 la Poltava, la vechiul său prieten, arhiepiscopul Nichifor Theotokis. În Poltava, ieromonahul Gavriil este numit ca profesor de filosofie și de limba greacă la Seminarul Teologic din acest oraș, iar peste un an obține postul de la această instituție de învățământ.

În 1784, ieromonahul Gavriil este chemat la Iași de către mitropolitul Gavriil Calimachi, care îl ridică la rangul de arhimandrit, cu gândul că în curând îl va numi ca episcop la Roman⁴. Însă realitatea a fost alta, astfel încât, din cauza uneltirilor fanariote, care îi priveau ca pe o unealtă a rușilor, în locul lui Gavriil Bănulescu-Bodoni, la catedra Romanului a fost numit grecul Iacov⁵.

În 1787, începe un nou război ruso-turc. Odată cu declanșarea ostilităților militare, împreună cu un grup de boieri, Gavriil îl însoțește pe domnul Alexandru Mavrocordat II în călătoria sa în Rusia.⁶ Mavrocordat, împreună cu familia, a fost găzduit de ruși la Poltava. Peste puțin timp, arhimandritul Gavriil Bănulescu-Bodoni este numit în funcția de rector al seminarului respectiv.

În anul 1788, se stinge din viață mitropolitul Moldovei Leon Gheucă, iar în următorul an, 1789, armata rusă ocupă Moldova⁷. Prin ucazul împărătesei Ecaterina, din 22 decembrie 1789, Ambrosie de Ecaterinoslav este numit ca locotenent al Mitropoliei Moldovei⁸. Venind la locul de destinație, arhiepiscopul Ambrosie a fost însoțit de arhimandritul Gavriil Bănulescu-Bodoni, care urma să-l ajute la stabilirea legăturilor necesare cu clerul și cu populația din principat. Prin același ucaz din 22 decembrie 1789, arhimandritul Gavriil Bănulescu-Bodoni, este hirotonit ca episcop al Belgradului (Cetatea Albă) și Benderului⁹.

Hirotonirea lui Gavriil Bănulescu-Bodoni a avut loc la 26 decembrie 1791 în capitala Moldovei, orașul Iași. Jurisdicția lui Gavriil Bănulescu-Bodoni se extindea asupra sudului Basarabiei cu orașele Reni, Ismail, Cetatea Albă, Chilia și Bender¹⁰. Peste trei zile de la hirotonia lui G. Bănulescu-Bodoni ca episcop de Akerman, la 29 decembrie 1791, la Iași, este semnată pacea între Rusia și Poarta Otomană. Ca urmare a acestui eveniment, Moldova și Valahia urmau să fie înapoiate Turciei. După plecarea lui Ambrosie în Rusia, catedra Moldovei rămâne și fără locotenent. La 11 februarie 1792, prin ucazul Ecaterinei, împărăteasa Rusiei, Gavriil Bănulescu-Bodoni este numit mitropolit al Moldovei¹¹.

Inaugurarea a fost oficiată de către arhiepiscopul Ambrosie la catedrala mitropolitană din Iași.

După ce trupele ruse au trecut Nistrul, situația mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni devine foarte șubredă. Deoarece acesta fusese ridicat la rangul de Mitropolit prin ucaz împărătesc, ci nu ales, lucru considerat drept încălcare gravă a tradițiilor Bisericii și ale țării, iar faptul că acest eveniment s-a produs și fără acordul patriarhului ecumenic, era considerat ca un act necanonic. Patriarhul ecumenic Neofit trimite o gramotă prin care îndeamnă pe domnul țării, Alexandru Moruzi, ca, „după cele dintre început obiceiuri ale pământului», să aleagă un nou mitropolit¹². Toate acestea au permis Porții să ceară demiterea lui Gavriil Bănulescu-Bodoni.

În aceste împrejurări a fost primit și ordinul sultanului Selim III despre arestarea mitropolitului Gavriil¹³. Pe data de 29 iunie 1792, domnitorul a poruncit ca un arnăut înarmat, însoțit de 100 de călăreți, să înconjoare palatul mitropolitului în timpul nopții. Mitropolitul Gavriil a fost trimis sub pază la Constantinopol, unde urma să se afle sub supravegherea patriarhului¹⁴.

Când ambasadorul rus de la Constantinopol, contele Kociubei, a aflat despre arestarea lui G. Bănulescu-Bodoni, a cerut eliberarea imediată a acestuia pe motivul că este cetățean rus. Turcii au fost nevoiți să-l elibereze pe mitropolitul Gavriil. După patru luni de detenție, acesta este găzduit în curtea Ambasadei Ruse¹⁵.

La 10 mai 1793, prin ucaz împărătesc, mitropolitul Gavriil Bănulescu Bodoni este numit la catedra Ecaterinoslavului cu reședința în or. Poltava.

La 2 septembrie 1799, catedra Kievului și Haliciului rămâne vacantă, în urma decesului mitropolitului Ierotei. Deja la 3 octombrie, este emis Ucazul Sfântului Sinod, prin care Gavriil Bănulescu-Bodoni este numit mitropolit al Kievului și Haliciului¹⁶.

La 9 noiembrie 1799, mitropolitul Gavriil părăsește casa arhierască de la Novorosiisk, iar la 17 noiembrie sosește la Kiev. G. Bănulescu-Bodoni vine la conducerea Mitropoliei de Kiev într-un timp semnificativ pentru aceasta, când în cadrul ei au fost încorporate o serie de regiuni de curând luate de la polonezi.

Doar 4 ani s-a aflat mitropolitul Gavriil la cârma catedrei Kievului și Haliciului. La 21 august 1803, înaintează un raport către Sfântul Sinod, în care roagă să-l elibe-

reze de la conducerea mitropoliei Kievului și Haliciului. Cererea mitropolitului Gavriil a fost îndeplinită. Sfântul Sinod i-a permis mitropolitul Gavriil să se stabilească cu traiul în or. Odesa. În acest oraș de pe țărmul Mării Negre, mitropolitul G. Bănulescu-Bodoni a procurat o casă, iar peste un an s-a stabilit la Dubăsari, unde rămâne până la 1806, când începe un nou război ruso-turc și oștirile rusești ocupă din nou Principatele Române.

În 1808, rușii înființează exarhatul Moldovei, Valahiei și Basarabiei, numindu-l pe Gavriil Bănulescu-Bodoni în fruntea acestuia. Până în 1812, ÎPS Gavriil a condus efectiv și Mitropolia Moldovei.

La 16 mai 1812, a fost semnat Tratatul de pace de la București. Rușii sunt nevoiți să se retragă din Principate, dar anexează o jumătate din Moldova, teritoriul dintre Prut și Nistru, numit ulterior Basarabia. Un proiect de organizare a noii eparhii este înaintat și Sfântului Sinod la 4 noiembrie 1812. Eparhia Chișinăului urma să cuprindă nu numai teritoriul dintre Prut și Nistru, ci și cele dintre Nistru și Bug, cu orașele Tiraspol, Dubăsari, Ovidiopol și Odesa, precum și orașele Herson, Ocaiov, Olviopol din gubernia Herson.

La 21 august 1813, proiectul mitropolitului a fost aprobat, prin ucazul țarului Alexandru I. În eparhia Chișinăului și Hotinului se menținea aceeași organizație pe care o avea Biserica din Moldova.

Aflându-se în fruntea eparhiei Chișinăului, mitropolitul Gavriil a făcut lucruri bune pentru românii din Basarabia și Transnistria. S-a îngrijit de construcția edificiilor de cult. În timpul păstoriei sale în Basarabia, au fost construite 200 de biserici astfel, încât numărul bisericilor spre sfârșitul păstoriei sale era mai mare de 900.

Sub îngrijirea mitropolitului Gavriil, s-a tipărit la Petersburg, în românește, și Biblia (1819). Aceasta este a treia ediție a Sfintei Scripturi în limba română (prima apare la București în 1688, a doua la Blaj, în 1795). Biblia lui Bănulescu-Bodoni reia textul ediției de la Blaj din 1795, publicat de către Samuil Micu.

Tipăriturile lui Gavriil Bănulescu-Bodoni au avut o circulație largă, fiind răspândite nu numai în Basarabia, ci în toate pământurile românești. Dacă ținem seamă că mitropolitul Gavriil traducea, compara textele, că el făcea chiar corectura cărților românești tipărite în tipografia eparhială din Chișinău, rămânem uimiți de capacitatea de muncă a acestui om, care a știut să facă atât de mult pentru Basarabia.

Dar greutățile au zdruncinat sănătatea acestui harnic lucrător al lui Dumnezeu încât la 30 martie (stil vechi) 1821, cu doar zece zile înainte de sărbătoarea Paștilor, la vârsta de 75 de ani, Î.P.S. Gavriil Bănulescu-Bodoni a trecut în eternitate.

Întreaga lucrare a mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni era însoțită de o creștină puternică în Dumnezeu și de filantropie, o nemărginită dragoste față de oameni.

O atenție deosebită a arătat mitropolitul Gavriil față de preoții pe care i-a păstoriț în orice loc s-ar fi aflat.

Azilul pentru văduve și copiii clericilor decedați

Încă în timpul mitropolitului Ierotei, predecesorul mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni la catedra din Kiev, a fost întreprinsă o încercare de a înființa un azil la Kiev. Însă Sfântul Sinod, prin ucazul din 23 august, emis pe numele mitropolitului Gavriil, a refuzat susținerea financiară a acestui proiect, propunându-i să găsească mijloacele necesare pe loc.

Negăsind susținere și nici ajutor la instanța superioară de conducere a Bisericii Ortodoxe Ruse, mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni a hotărât să folosească pentru construirea azilului donațiile destinate pentru ajutorarea mănăstirilor de peste hotare și anume – 1553 de ruble și 19 kopeici¹⁷; lemnul de la mănăstirea „Sf. Ioan Teologul”, desființată încă în 1786, precum și banii agonisiți de pe urma comercializării unui clopot uzat de la biserica „Sf. Sofia” din Kiev.

Pe data de 11 aprilie 1801, Sfântul Sinod permite mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni construirea azilului, cu condiția ca clădirea să fie construită din piatră¹⁸. Însă resursele de care dispunea la acel moment mitropolitul Gavriil nu erau destule pentru construirea clădirii din piatră. De aceea, el hotărăște să acorde pentru azil partea de est a unei clădiri în care era cazat clerul de la catedrala „Sf. Sofia” din Kiev.

Pentru întreținerea azilului erau prevăzute 1/3 sau 1/2 din venitul clericilor sau slujitorilor bisericii, care au fost numiți în locul persoanei pensionate sau decedate care întreținea familia.

Pentru ținerea contului orfanilor din rândul clericilor decedați, familiile cărora trebuiau întreținute, la 11 septembrie 1801, mitropolitul Gavriil solicita de la consiliile spirituale și blagocini să prezinte liste cu informații despre starea materială și componența familiilor de clerici rămase orfane în urma decesului întreținătorului¹⁹.

Este necesar să menționăm că în anul 1808, când este numit conducător al exarhatului Moldovei, Valahiei și Basarabiei, a dat la Iași o dispoziție pentru ajutorarea săracilor, ceea ce s-a și întâmplat în câteva ținuturi ale mitropoliei Iașilor²⁰.

O altă măsură pentru ajutorarea celor defavorizați este întreprinsă de mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni în februarie 1809 printr-o dispoziție prin care se prevedea instalarea în fiecare parohie a „cutiei săracilor”. Banii adunați în aceste cutii erau adunați de la toate parohiile la „Logofeția scaunului Arhieresc”, de unde erau distribuie celor nevoiași²¹. Prin aceeași dispoziție, era prevăzut ca cerșetorii calici, atât cei cu cărți, cât și cei fără de cărți, să nu umble prin biserică supărând poporul, ci să șadă la ușa bisericii, „pentru că acolo mai cu lesne vor primi milostenie de la cei ce se vor îndura, și fără de nici o supărare”²².

Și în Basarabia erau organizate colecte pentru săraci. Banii adunați în toate bisericile din Basarabia „pentru pecetluiri și pentru săraci” erau trimise la Dicasterie, prin protopopi, în săptămâna a doua din post²³.

Mitropolitul Gavriil, aflându-se la cârma Bisericii din Basarabia, elibera și cărți de cerșit milă infirmilor și neputincioșilor „cătreci toți pravoslavnicii creștini ceice bine să vor îndura a mă milui...”²⁴.

**Eforturile mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni
în vederea instalării unui nou sistem
de întreținere a clerului din eparhia Kievului și Haliciului**

Preoțimea constituia o tagmă închisă, moștenindu-se, de obicei, din tată în fiu.

Pe timpul polonezilor, erau câteva mijloace de întreținere a clericilor ortodocși în pământurile malorosiene. În primul rând, era așa-numita „rokovșcina” sau donațiile anuale în natură (cereale) sau în bani, în conformitate cu contractul întocmit de parohul bisericii și membrii parohiei (gromada)²⁵. În al doilea rând, pământul dat în folosință clerului de către moșierul local pentru o anumită plată, așa-numitul „prezent”. „Prezentul” îi permitea preotului să se folosească de pământ atâta timp cât dorea stăpânul pământului²⁶. Astfel încât în pământurile din dreapta Niprului întreținerea preoților depindea în mare măsură de moșier.

După alipirea la Rusia a acestor teritorii, moșierii au început să se răzbune pe preoți. Pentru a pune capăt abuzurilor față de clerul ortodox din aceste teritorii, încă în timpul Ecaterinei II, unele terenuri erau luate de la moșieri și date parohiilor „pentru veșnică folosință”. Aceste terenuri erau folosite de cler atâta timp cât se aflau în serviciu, iar preoților de la orașe li s-a stabilit și un mic onorar²⁷. Prevederile stipulate mai sus au fost extinse prin ucazul împăratului Pavel I din 18 decembrie 1797 și asupra eparhiei Kievului și Haliciului.

Pe lângă acestea, prin porunca împărătească, la 31 iulie 1799, clerul de la catedralele orășenești aflate pe pământurile poloneze alipite la Rusia, din orașele de județ din gubernia Kievului, a fost introdusă o listă a statelor prin care erau prevăzute 110 ruble pentru fiecare catedrală. La rândul său, Sfântul Sinod, prin ucazul din 11 august 1799, porunca mitropolitului de Kiev să asigure reîntoarcerea pământurilor parohiilor luate de „oameni străini”²⁸. Evident că aceste măsuri au trezit împotrivirea moșierilor polonezi²⁹.

Începutul acestei împotriviri a coincis cu venirea mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni la catedrala Kievului și Haliciului. După cum a aflat mitropolitul Gavriil, cei de la serviciul cadastral erau gata să pună în aplicare reforma lui Pavel I nu mai devreme de doi ani. Primind, la 5 decembrie 1799, un nou ucaz de la Sfântul Sinod, mitropolitul Gavriil, la 27 ianuarie 1800, prin Dicasteria din Kiev, se adresează către guvernator cu rugămintea să fie date indicațiile de rigoare autorităților din județe, în special serviciului cadastral, să îndeplinească cele prevăzute în ucazul împărătesc din 11 august 1799³⁰. Însă abia după a doua adresare a mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni către guvernatorul Milașevici, la 31 martie 1800, a fost dată porunca prin care urmau să fie împrăștiate cu pământ parohiile ortodoxe din mitropolia Kievului și Haliciului³¹.

Însă pentru întreținerea clerului nu era destul doar pământul atribuit parohiilor, deoarece aceste terenuri erau lucrate de țărani, care nu întotdeauna contribuiau prin donații în natură la întreținerea clerului. La rugămintea mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, în luna decembrie 1799, guvernatorul Milașevici poruncește organizarea comisiilor de județ care urmau să stabilească cantitatea de cereale de pe

pământurile parohiei ce trebuie colectată pentru întreținerea clerului. La rândul său, mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni a poruncit tuturor organelor duhovnicești de conducere să aleagă delegați care cunosc legile și obiceiurile locului și care ar fi în stare să apere interesele economice ale clerului³².

Urmând poruncilor lui Milașevici, comisiile au stabilit o normă anuală pentru întreținerea clerului – recolta de pe 33 de desetine de pe pământul bisericesc în conformitate cu recolta medie anuală din decursul ultimilor șase ani, 1794–1799. Trebuie să recunoaștem că norma stabilită de comisii era foarte mică, deoarece, din cei șase ani stipulați, doi au fost neroditori (1797 și 1798), iar în 1799 a fost foamete mare³³.

Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni nu putea fi de acord cu această normă, cu atât mai mult cu cât ea venea în contradicție cu prevederile Ucazului Sfântului Sinod din 19 octombrie 1800, care interzice stabilirea unei norme constante pentru donațiile în favoarea clerului, ci presupunea realizarea unui acord dintre paroh și enoriași în privința cantității de cereale sau de bani care urmau să fie dați de către enoriași pentru cele 33 de desetine de pământ.

Un mijloc important pentru întreținerea clerului din parohiile rurale rămânea prisaca. Dar și aici erau comise destule abuzuri din partea moșierului local, care deseori, luând desetina de pe prisacă, alegea cele mai bune familii de albine, lăsând uneori bisericile fără de prisacă. Unii dintre moșieri înlocuiau desetina cu așa-numita „ocikove” (denumirea vine de la „stup”, pentru că se lua plata în bani pentru fiecare stup). Deoarece parohiile erau sărace, neavând bani, erau nevoite să vândă din lucrurile bisericești³⁴.

Mai rămânea încă un mijloc pentru întreținerea clerului – taxa pe epitrahil sau plata pentru prestarea serviciilor religioase. Dar și acest izvor de venit uneori era secătuit. Deseori erau adresate la Dicasterie plângeri în care se spunea că preoții măresc taxa pe epitrahil față de ceea ce era permisă prin porunca împărătesei Ecaterina II în 1765³⁵. Putem presupune că nici plata pentru epitrahil nu putea asigura întreținerea clericilor din mitropolia Kievului și Haliciului, de aceea mitropolitul Gavriil, la 7 decembrie 1800, se adresează către noul guvernator Feșe cu rugămintea să contribuie astfel încât clerul să nu fie sărăcit³⁶.

După venirea la putere a împăratului Alexandru I, ucazul lui Pavel I din 11 ianuarie 1798 a fost abrogat prin ucazul din 3 aprilie 1801, care de fapt a subminat definitiv împrăștierea parohilor cu pământ, ceea ce a înrăutățit și mai mult starea materială a clerului rural. După publicarea ucazului amintit, moșierii obișnuiau să oprească toată recolta de pe pământurile bisericești, lipsind clerul de ultima speranță, cea a recoltei din 1801³⁷.

Dicasteria din Kiev a încercat să apere interesele clerului printr-o adresare, din 27 iulie 1801, către mitropolitul Gavriil, referitoare la reținerea recoltei de pe pământurile bisericești³⁸. La rândul său, mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni se adresează către guvernator, iar drept urmare a fost dat porunca cuvenită pentru restituirea recoltei reținute nelegitim.

Grație intervenției mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, recolta din anul 1801 în unele locuri a fost restituită, deși în alte locuri s-au depistat tăragănări până în primăvara anului următor³⁹. O altă activitate a mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni este legată de înzestrarea parohiilor cu „loturi bisericești”. Mitropolitul intenționa să obțină trecerea așa-numitelor pământuri atribuite de la moșieri la biserici și atribuirea noilor pământuri către parohii în conformitate cu proporțiile stabilite.

La porunca mitropolitului Gavriil, Dicasteria din Kiev se adresează, la 9 august 1801, către conducerea gubernială cu rugămintea de a interveni pe lângă Feșe, ca acesta să ordone îndeplinirea cerințelor mitropolitului⁴⁰. La 7 mai 1802, vine răspunsul guvernatorului, în care se stipula că a poruncit ca să fie date în folosință clerului terenuri în proporțiile stabilite, dar numai în parohiile care au numărul de gospodării prevăzute în state (100), iar parohiile cu numărul de gospodării mai mic decât cel prevăzut în state să fie desființate⁴¹. La 9 mai 1802, mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni îi răspunde guvernatorului printr-o scrisoare în care arată că nu este de acord cu lichidarea parohiilor mici, referindu-se și la ucazul din 3 aprilie, care prevedea păstrarea acestora.

Pe lângă apelurile către administrația gubernială pentru îndestularea cu pământ a clericilor de la sate, mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni a mai întreprins și alte acțiuni pentru asigurarea cu mijloace necesare pentru existența decentă a clerului. Astfel, mitropolitul Gavriil interzicea sfîșirea noilor biserici construite până când nu vor fi retrocedate pământurile către parohii⁴².

Neluând în considerare obstacolele din partea autorităților locale și a moșierilor, mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni a pus începutul înzestrării parohiilor din eparhia de Kiev cu loturi de pământ⁴³.

Introducerea unui regim special pentru procesele de judecată intentate clericilor din exarhatul Moldovei și Valahei

Abaterile clerului erau judecate de ierarhi, dar pe la începutul secolului XIX, instanța de judecată de la centrele eparhiale apare sub numele de consistoriu, dicasterie sau dicasterie duhovnicească. Aceste instanțe au fost reorganizate de exarhul Gavriil Bănulescu-Bodoni, în 1808 în Moldova și în 1810 în Valahia, devenind instanțe permanente, cu personal clerical instituit special, având obligația de a judeca procesele bisericești propriu-zise, dar și pe cele matrimoniale, în special, cele legate de divorț.

În perioada discutată, în lipsa unor legi clare, când instituția care se ocupa de judecată și de executarea sentinței se conducea, în majoritatea cazurilor, de datinile țării, care deseori nu rezultau din conștiință și din sentimentul datoriei, onoare și dreptate, ci din interesele personale, preoțimea, fiind supusă judecății acestor instituții, deseori era nedreptățită. Din aceste considerente, mitropolitul Gavriil propune niște măsuri care ar fi apărut preoțimea de samavolnicia autorităților civile.

Inițiativa mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni are și o fundamentare ce reiese din prevederile Dreptului Canonic (Bisericesc). Este cunoscut faptul că în urma administrării tainei hirotoniei apar o serie de efecte juridice, printre care și cele cu privire la structura sacerdotală. Pe lângă faptul că prin hirotonie se creează starea clericală, care apare ca o categorie socială aparte în structura socială a Bisericii, prin hirotonie se conferă și puterea bisericească corespunzătoare fiecărei trepte (diaconat, prezbiteriat și episcopat), putere a cărei executare este reglementată prin numeroase norme juridice. La începutul secolului XIX, într-o serie de state din Europa, inclusiv în Rusia, efectele cu privire la starea clericală erau prevăzute nu doar de legislația bisericească, ci și de cea civilă. Printre aceste efecte se numără și așa-numitele „*privilegium fori*” (privilegii referitoare la judecată), în conformitate cu care membrii clerului urmau să fie supuși unei judecăți speciale bisericești, atât în cazurile crimelor bisericești, cât și în cazul unor delikte de ordin civil⁴⁴. Luând în considerație practica existentă la acel moment în Rusia, exarhul Gavriil a insistat ca procesele referitoare la datoriile mănăstirilor și ale călugărilor să fie scoase din competența judecăților civile, fiind transferate la consistoriile spirituale⁴⁵, care funcționau la Iași și București.

Mitropolitul Gavriil, găsind că boierii și cinovnicii de pe la județe când să întâmplă să aibă cineva dintre mireni proces de judecată cu vreun cleric, în cele mai dese cazuri ultimul era judecat, părtinitor și închis, fără a se lua în considerație că era față bisericească și, în conformitate cu canoanele bisericești, nu să cuvine a fi judecat și pedepsit de mireni, de aceea mitropolitul Gavriil roagă Divanul să decidă ca organele administrației civile să anunțe mai întâi protopopul, ca clericii să fie judecați și pedepsiți de autoritățile bisericești⁴⁶.

În cazul în care preoții au comis încălcări care cad sub incidența organelor de justiție civile, pentru a apăra preoțimea de samavolnicia persoanelor din organele administrative și judecătorești, în procesele penale și civile, exarhul Gavriil Bănulescu-Bodoni a propus ca ancheta asupra fețelor bisericești, în chestiunile ce țineau de serviciul lor, să fie efectuată în prezența deputaților din partea clerului, care urmau să fie desemnați de către Consistoriu, împreună cu cinovnicii civili. Astfel încât, în 1810, mitropolitul Gavriil propune ca „să se orânduiască pe la orașe și pe la ținuturi din partea duhovnicească deputați, care la vreo întâmplare de cercetare atingătoare și de fețe bisericești, îndată după înștiințarea politiceștilor dregătorii, să meargă la locul unde se vor cere și să fie de față la cercetare”⁴⁷. Referitor la problema în cauză, printre altele, exarhul îi scria senatorului Krasno-Milașevici următoarele: „consider că în ambele principate, din cauza lipsei preoților cu studii, este necesar să fie ales în fiecare ținut câte un deputat din rândul celor mai capabili preoți. Pentru aceasta am trimis peste tot unde trebuie indicațiile necesare, ca protopopii ținutului să aleagă neîntârziat deputați și să mi se comunice cine și unde anume a fost desemnat pentru acest rang și ce parohii i-au fost repartizate”⁴⁸. Pentru îndrumarea deputaților în procesele de anchetare a persoanelor duhovnicești, exarhul a pregătit o instrucțiune care cuprindea drepturile și obligațiile deputaților. În această îndrumare, printre altele, se stipula că:

1. În calitate de deputat poate fi numit oricare protopop sau preot, care dă dovadă de cele mai bune cunoștințe și de cea mai onestă comportare, deoarece acest serviciu necesită cunoștințe, pentru ca sa nu fie comise greșeli la anchetare, precum și comportare bună pentru ca însuși deputatul să nu nimorească la judecată;

2. În funcția de deputat nu poate fi desemnat nimeni din rândul celor care au altă funcție în afară de slujba bisericească la parohie, pentru a evita unele probleme, când ar fi solicitat neîntârziat și la un serviciu și la altul;

3. Deputatul, fiind totdeauna pregătit pentru îndeplinirea funcției atunci când primește citație de la vreo instanță de judecată despre inițierea anchetei unei persoane duhovnicești, trebuie să se prezinte și să investigheze cazul împreună cu cinovnicii civili desemnați pentru anchetă;

4. Întrucât ancheta are ca menire doar cercetarea adevărului, deputatul nu trebuie să ia decizii, să respingă ceva, el trebuie să contribuie ca să fie luate în considerație în cercetarea cazului toate circumstanțele existente, fără părtinire sau asuprire și să nu admită ca anchetatorii să noteze doar ceea ce le convine iar celelalte să le treacă cu vederea, pentru că uneori chiar un singur cuvânt poate schimba situația;

5. La finisarea anchetei, deputatul trebuie să o semneze împreună cu cinovnicii civili și, luând o copie a anchetei, cu semnăturile anchetatorilor, să o prezinte instanței duhovnicești pentru informare;

6. Deputatul nu trebuie să participe la anchetările care nu vizează persoanele duhovnicești;

7. Deputatului trebuie să i se acorde respectul cuvenit din partea tuturor preoților ca persoană aleasă și desemnată pentru chezașia și apărarea lor⁴⁹.

Exarhul a dispus ca arhieriei să desemneze câte un deputat din fiecare județ sau ținut, dintre preoții cei mai iscusiți și cu purtarea mai bună. În total, au fost numiți 46 de deputați în ambele Principate⁵⁰.

Ușurarea poverii impozitelor preoților

La timpul înființării exarhatului, regimul fiscal al preoților era foarte complicat. Astfel, în Valahia, fiecare preot era impus unei contribuții anuale de trei taleri, dintre care jumătate era pentru întreținerea școlilor, iar cealaltă jumătate pentru „masa milelor”.

În Moldova, preoții și diaconii erau supuși unei contribuții de un galben pe fiecare an, pentru întreținerea școlilor. În afară de dările către vistieria domnească, preoții aveau anumite obligații față de mitropoliți, episcopi și protopopi.

Astfel, în Muntenia se plătea câte 40 de taleri de hirotonie întru diacon. Aceeași sumă era plătită și pentru hirotonia întru preot. La înscăunarea unui nou mitropolit, preoții și diaconii plăteau așa-numitul „plocon al cârjei”. Pe lângă acestea, se mai plătea câte un galben, ca dare anuală chiriarhului (mitropolit sau episcop), numită „ploconul obișnuit” sau „ploconul canonicesc”. În timpul mitropolitului Dositei Filitti, se mai plătea câte doi taleri și jumătate la hramul catedralei mitropolitane.

Preoții și diaconii de mir erau impuși la așa-numita „dare a bastonului”, plătită protopopului. Mai erau încasate taxe pentru recomandarea la hirotonie, pentru cercetarea bisericilor, pentru sfințirea bisericii ș.a.

În afară de aceste dări obișnuite pentru școli, preoții din cele două mitropolii românești erau supuși la diferite contribuții, mai ales în timpul războaielor ruso-turce. Astfel, în 1810, preoții și diaconii din Moldova au fost nevoiți să plătească 76640 de lei pentru întreținerea trupelor ruse de ocupație, iar cei din Valahia 150000 de taleri.

Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni, în timpul aflării sale în fruntea exarhatului, era preocupat de ridicarea autorității preoțimii și de îmbunătățirea situației economice a acesteia prin scutirea de prestațiile naturale. Exarhul depunea toate eforturile pentru ca preoțimea să fie scutită și de dările în bani dacă nu întru totul, cel puțin, parțial. Pentru aceasta, el a trebuit să lupte cu membrii divanelor, mai ales cu cei din Valahia. Astfel, la 21 septembrie 1809, exarhul se adresează președintelui divanelor Kușnikov în legătură cu supunerea preoțimii de mir și a mănăstirilor Valahiei de către divan la taxa-contribuție în sumă de 12 mii de lei, cu rugămintea de a scuti preoțimea de acest impozit sau cel puțin de a-l reduce.

Mitropolitul Gavriil înțelegea perfect situația dezastruoasă a poporului, „ruinat nu atât de oștiri, cât de boieri, de jefuirile slugoilor acestora și de abuzuri greu de imaginat»⁵¹. Anume de aceea el apăra preoțimea de taxe-contribuții impuse acesteia de către divan.

Ca argumentare pentru aceasta, exarhul expune următoarele cauze: a) acest impozit este împovăraător pentru preoțime din cauza sărăciei ei foarte mari; în afară de aceasta, ea aproape în mod egal cu țăraniile duce tot greul prestațiilor de zemstvă; b) impunerea mănăstirilor la taxe-contribuție este o încălcare a privilegiilor acestora stabilite în urma păcii de la Kuciuk-Kainargi, confirmate la semnarea păcii de la Iași (1791) și în manifestul împăratului Alexandru I. Acest privilegiu stabilea că domeniile mănăstirești sunt egalate cu ale proprietarilor, fiind scutite de impozite. Pe lângă aceasta, mănăstirile sunt foarte sărace, întrucât veniturile pe care le obțin din satele lor acum s-au redus considerabil din cauza sărăciei țăranilor, care sunt împovărați de diferite prestații și ruinați de arendatori, de aceea impunerea unor dări aparte a mănăstirilor și satelor acestora ar fi o povară dublă pentru ele. Astfel, Divanul Valahiei a propus ca mănăstirile și preoții de enorie să plătească 120 de mii de lei în locul a patru mii tone de grâu pentru hrana armatei. Pe lângă acestea, clerul urma să vină cu o contribuție de 60 de mii de lei pentru răscumpărarea prizonierilor⁵².

De aceea, exarhul Gavriil îl roagă pe Kușnikov să inițieze cercetări și să emită un ordin ca suma impusă mănăstirilor și preoțimii să fie redusă cel puțin în jumătate. Sau ca suma respectivă de 120 de mii de lei să fie achitată de preoțime și toate mănăstirile împreună cu boierii mari și mici, după averea fiecăruia, fără a exclude și mitropolia. În felul acesta, și ordinul va fi îndeplinit și soarta mănăstirilor și a preoțimii se va ușura. Totodată, mitropolitul Gavriil roagă ca Divanul să-l informeze în prealabil, dacă se vor mai prevedea impozite asupra preoțimii»⁵³.

În urma acestui demers al mitropolitului Gavriil, Kușnicov a cerut explicații di-
vanului valah⁵⁴. Însă acesta, în loc de explicații, de patru ori repetă în actul său afir-
mația despre constatarea abuzurilor în mănăstiri, despre neîndeplinirea testamentelor
ctitorilor, despre creșterea datoriilor⁵⁵ ș.a.

Luând cunoștință de răspunsul Divanului, mitropolitul Gavriil cu indignare
zise că nici turcii nu-și băteau joc de clerul ortodox cum o fac boierii valahi, sub
pretextul aprovizionării armatei, față de contribuabili, care și așa este ruinat nu atât
de armată, cât de boieri, hoți, ispravnici și de răufăcători, pe care te vei mira să
găsești în altă parte⁵⁶.

În urma intervenției mitropolitului Gavriil, oberprocurorul Golițan i-a raportat
împăratului. După cum aflăm din scrisoarea lui Alexandru Golițan către mitropolitul
Gavriil, din 11 noiembrie 1809, împăratul i-a poruncit să-l contacteze pe Piotr
Ivanovici Bagration, ca acesta, în numele împăratului, să poruncească Divanului
Valahiei ca pe viitor să se abțină de la decizii care ar atinge interesele bisericii sau
i-ar crea dificultăți acesteia⁵⁷.

Pentru procurarea rechizițiilor din recolta anului 1811, Krasno-Milașevici cere
Divanului Moldovei să majoreze vădrăritul, adăugând la patru parale încă câte una
pentru fiecare vadră de vin fabricat în țară. Divanul Moldovei a refuzat această
propunere. Și mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni vine în sprijinul Divanului,
invocând hrisovul domnului Grigore Callimachi, din 15 octombrie 1763, conform
cărui se interzicea majorarea vădrăritului⁵⁸. Însă Krasno-Milașevici neluând în
considerație atât opinia Divanului, cât și a exarhului, a ordonat introducerea imediată
a impozitului⁵⁹.

Deschiderea de noi biserici

Mitropolitul Gavriil, ca un adevărat păstor, contribuia prin toate mijloacele dis-
ponibile la deschiderea de noi locașuri de cult oriunde s-ar fi aflat, în Rusa, Ucraina,
Moldova sau Valahia.

Încă pe timpul aflării mitropolitului Gavriil la catedra din Ecaterinoslav, a fost
fondat orașul Odesa. Cu binecuvântarea mitropolitului, a fost pusă piatra de temelie
a primelor patru biserici din oraș. Pe data de 22 august 1794, mitropolitul Bănulescu-
Bodoni a săvârșit sfințirea apei și a pus prima piatră în cetatea Hagibei, pe locul
viitorului oraș, totodată sfințind și pietrele de temelie ale primelor biserici⁶⁰.

Părerile cercetătorilor diferă atunci când se discută problema sfințirii pietrelor
de temelie a primelor biserici din Odesa. Astfel, A. Skalski consideră că pietrele de
temelie ale primelor biserici au fost sfințite pe data de 22 august⁶¹, iar în lucrarea
consacrată jubileului de 100 de ani de la fondarea orașului Odesa se menționează
că pietrele de temelie ale primelor biserici – „Sf. Nicolae” și „Marii Mucenițe
Ecaterina” au fost sfințite peste un an de la fondarea orașului, iar până atunci slujbele
se oficiau în biserica de campanie⁶².

În afară de cele două biserici menționate, mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni
a mai fondat biserica grecească „Sf. Treime”⁶³ și mănăstirea „Adormirea Maicii

Domnului” din Odesa, ultima pe timpul când se afla deja la catedra Chișinăului și Hotinului.

Pe timpul aflării mitropolitului Gavriil la catedra de Novorossiisk și Dneprovsk, mănăstirile suportau consecințele politicii de secularizare inițiate de Ecaterina II. În urma politicii de secularizare, o serie de mănăstiri urmau să fie lichidate. Printre aces-tea se număra și mănăstirea „Adormirea Maicii Domnului”, situată pe malul stâng al râului Orel, în fața orașelului Nehoroșci, care fusese închisă încă în anul 1787. Cu trecerea timpului bisericile din mănăstire se ruinau, deoarece fuse lăsate în grija nimănui. La 24 septembrie 1799, ctitorul din satul Cernecina, Fiodor Kiricenko, și locuitorul aceluiși sat Iakiv Kremina se adresează lui Gavriil Bănulescu-Bodoni cu rugămintea să permită strămutarea bisericii „Adormirea Maicii Domnului” de la mănăstirea amintită în satul care se afla la două verste depărtare de la mănăstire⁶⁴. Pe data de 14 noiembrie 1799, Bănulescu-Bodoni aprobă cererea celor doi solicitanți, astfel încât biserica a fost în același an instalată în satul Cernecina cu ajutorul activ al ctitorilor Fiodor Kiricenko, Fiodor Bilann și al reprezentantului autorităților de stat Semion Șcedliev⁶⁵.

Cea de-a doua biserică din mănăstire și anume „Sf. Arhanghel Mihail” a fost transferată, cu permisiunea lui Bănulescu-Bodoni, în satul Tupalivka⁶⁶. Acestea sunt doar două din multele cazuri când Bănulescu-Bodoni a contribuit la salvarea de la distrugere a unor edificii de cult, pe timpul când se afla la catedra de Novorossiisk și Dneprovsk. Și în alte împrejurări mitropolitul Gavriil a dat dovadă de grijă față de locașurile de cult. La ocuparea principatelor române de către armatele ruse, s-a constatat că în unele localități nu erau biserici, încât creștinii ortodocși nu aveau posibilitate să-și realizeze cerințele religioase.

Pe adresa mitropolitului Gavriil au sosit o serie de demersuri, cereri pentru deschiderea de bisericii sau reîntoarcerea spre folosința creștinilor a unor moschei turcești, care cândva au fost biserici ortodoxe, dar reutilate de către musulmani în moschei.

În urma demersurilor făcute de către preotul Marco Popovschi, în numele creștinilor din Ursoaia, județul Tighina, mitropolitul Gavriil, la 12 septembrie 1808, se adresează senatorului Kușnikov, zicând că locuitorii din satul respectiv sunt lipsiți de posibilitatea de a auzi cuvântul lui Dumnezeu, de aceea roagă să li se permită reconstrucția geamiei turcești în biserică ortodoxă și sfințirea ei. Mitropolitul este de acord, dar mai este necesar și acordul autorităților civile⁶⁷. Senatorul chiar pe scri-soarea exarhului își pune rezoluția că este de acord. În aceeași zi, Kușnikov propune Divanului Moldovei să rezolve pozitiv solicitarea sătenilor din Ursoaia⁶⁸.

După cucerirea cetății Hotinului de către trupele ruse, moscheea din cetate a fost reutilată ca biserică ortodoxă, deoarece în trecut ea a activat ca locaș de închină-ciune creștin. La 6 decembrie 1806, ea a fost sfințită cu hramul „Sf. Nicolae”, așa cum a fost de la început. Însă biserica era săracă, ducea lipsă de cele mai elementare obiecte. Situația putea fi redresată dacă bisericii i s-ar fi dat în folosință averea pe care o poseda cândva moscheea. Luând în considerație că după sosirea armatelor

ruse averea turcilor a trecut în posesia autorităților ruse, mitropolitul Gavriil roagă, la 28 decembrie 1808, pe Kușnikov ca să transfere cele 12 prăvălii ale moscheii din cetate bisericii „Sf. Nicolae”⁶⁹.

Au fost organizate și colecte pentru reutilizarea biserica „Sf. Nicolae” din cetatea Hotinului. Documentele vremii arată că au fost colectați 1600 de lei⁷⁰.

Totodată, senatorul Kușnikov îl roagă pe mitropolitul Gavriil ca, luând în considerație situația grea, să alcătuiască un deviz de cheltuieli pentru funcționarea bisericii din cetatea Hotinului⁷¹. Exarhul Gavriil a făcut devizul și la 14 martie 1810 l-a trimis senatorului Kușnikov⁷².

Altă biserică restituită ortodocșilor a fost cea cu hramul „Sf. Nicolae” din Ismail, care de asemenea fusese profanată de turci în timpul cărmuirii lor. După intrarea armatelor ruse în oraș mitropolitul Gavriil propune autorităților de ocupație să repare această nedreptate. La 22 octombrie 1809, mitropolitul Gavriil se adresează cu rugămintea către Kușnikov ca să i se încredințeze ieromonahului Iosif, ca reprezentant al mănăstirii „Trei Ierarhi” din Iași, biserica „Sf. Nicolae” din Ismail⁷³. Din răspunsul lui Kușnikov trimis exarhului aflăm că, la 24 octombrie 1809, au fost date indicațiile de rigoare maiorului Lavrov⁷⁴, iar la 10 februarie cerința mitropolitului este îndeplinită⁷⁵.

Alt caz este cel al bisericii cu hramul „Sf. Arhanghel Gavriil” din comuna Hasan-Spaghi, ținutul Chilia, care a fost transformată din moschee turcească în anul 1813⁷⁶. Din timpul aflării mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni la conducerea Exarhatului Moldovei, Valahiei și Basarabiei datează începutul funcționării unui șir de biserici în Valahia. Printre acestea se numără și „Biserica Alexe”, situată pe Calea Șerban Vodă nr. 123, din București. După cum atestă documentele aflate în arhiva parohiei, biserica funcționează din 10 noiembrie 1809⁷⁷. A fost ctitorită de un credincios pe nume Alexie și soția sa Maria. Biserica este construită în formă de cruce cu două turle mari. Vitraliile bisericii concurează cu cele mai frumoase vitralii din București, poate și din țară.

În timpul aflării mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni la conducerea mitropoliei Chișinăului și Hotinului au fost reconstruite sau construite din nou în jurul a două sute de biserici, printre care cea din comuna Băcioi, ținutul Lăpușna, reconstruită în 1813⁷⁸, și cea din Sălcuța, ținutul Soroca, cu hramul „Adormirea Maicii Domnului”, construită în martie 1813⁷⁹. În ianuarie 1814, mitropolitul Gavriil a aprobat să se zidească, pe temelia vechii biserici din satul Lăpușna, ținutul Orhei, cu același hram „Sfinții Voievozi”, o biserică nouă din piatră, dar nu din lut și amnar, cum doreau locuitorii. Biserica veche ajunsese în octombrie 1814 într-o stare deplorabilă: „era în proptele sprijinită di nu cadi la pământ cu totul, descoperită, dezlipită, fără de nici o căutare”⁸⁰. Biserica nouă a fost construită, iar la 8 noiembrie 1819 a fost sfințită de protopopul Ioan Dimitriu⁸¹.

În 1814, cu binecuvântarea ierarhului basarabean, locuitorul satului Ermoclia, ținutul Căușenilor, Leonte Solonaru cu cinci fii ai săi au început construcția unei biserici noi în locul celei vechi, având același hram, „Sf. Arh. Mihail”, pentru ce au

primit 1500 de lei. În august 1817, biserica era finisată și sfințită⁸². În luna octombrie a aceluiași an, a fost sfințită biserica nouă cu hramul „Sf. Nicolae” din satul Puhoi, ținutul Lăpușna⁸³.

În mai 1814, proprietarul Toma inginer, care stăpânea satul Mărcăuți, se adresează mitropolitului Gavriil cu rugămintea să i se dea binecuvântare pentru a construi o nouă biserică, din piatră, cu hramul „Sf. Arhangheli Mihail și Gavriil” în locul celei vechi⁸⁴. Biserica a fost finisată, iar la 8 noiembrie 1816 sfințită de către arhimandritul Chiril de la mănăstirea Curchi⁸⁵.

În urma cercetărilor efectuate în arhivele din Republica Moldova, am putut reconstitui o listă a bisericilor construite sau reconstruite în timpul aflării mitropolitului Gavriil la catedra Chișinăului și Hotinului.

Amenajarea locașurilor secundare de cult

În afară de bisericile sau locașurile principale și propriu-zise de adunare și de cult ale creștinilor, în care se săvârșește în mod normal și obișnuit cultul oficial public al Bisericii, desfășurarea vieții religioase creștine a făcut necesară construirea și a altor locașuri de cult auxiliare, folosite pentru săvârșirea anumitor acte de cult sau pentru satisfacerea unor trebuințe speciale, permanente sau temporare, din viața religioasă a comunităților sau a unor grupuri de credincioși. Printre acestea se numără și cimitirele.

Se zice că gradul de cultură al unui popor se poate constata după atitudinea pe care o au cei vii față de cei morți. Cu cât conștiința respectului pentru cei trecuți în lumea celor drepti e mai trează, cu atât acel popor e mai vrednic de a purta numele de om⁸⁶. Aplicând acest gând la persoana lui Gavriil Bănulescu-Bodoni, vedem că lucrul acesta pare să se adeverească întocmai.

Încă în primele trei secole ale creștinismului, cimitirele se formau în jurul bisericilor ridicate de-asupra mormintelor de martiri sau conținând moaște de martiri. La început, cimitirele comune se formau în afara orașelor, deoarece vechea interdicție a tablelor romane de a înmormânta înăuntrul orașelor rămânea în vigoare. Cu toate acestea, cimitirele pătrund încetul cu încetul înăuntrul orașelor, pe urma moaștelor de martiri; în secolul VI găsim cimitire în interiorul Romei. Către anul 800, împăratul Leon anulează orice restricție în alegerea locului de înmormântare sau amplasarea cimitirelor, care pot să fie atât în interiorul, cât și în afara orașelor. În Apus, primul sinod din Braga (Spania), la anul 563, permite înmormântarea în jurul bisericilor parohiale și chiar în atriumul sau porticul lor (în pronaosul exterior sau pridvor)⁸⁷.

În Răsărit, deși Iustinian reînnoiește interdicția pentru îngroparea morților în curțile bisericilor, pe urma martirilor au început a fi înmormântați în biserici întâi împărații, apoi episcopii⁸⁸. Cât privește restul credincioșilor, aceștia căutau să fie îngropați măcar aproape de biserică. De aceea, mai toate cimitirele vechi, inclusiv cele din Țările Române, se formează în jurul bisericilor.

În urma cercetărilor efectuate în ultimul timp, în fondurile Arhivei Naționale din Republica Moldova au fost descoperite o serie de documente noi care varsă mai multă lumină asupra activității mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni referitoare la amenajarea locașurilor secundare de cult. Este vorba de corespondența lui Gavriil Bănulescu-Bodoni cu Kușnikov, cu Divanul Moldovei și cel al Valahiei privind cimitirele din Iași și București.

Momentul enunțat nu este lipsit de importanță, ci dimpotrivă, este unul extrem de semnificativ în evoluția problemei cimitirelor. Prin propunerea mitropolitul Gavriil-Bănulescu se manifestă tendința epocii conformă cu sensul general și anume expulzarea cimitirelor înspre periferia localităților, alături de tendința, este drept, încă slabă în epocă, de a transforma cimitirul într-un spațiu public. Era, fără îndoială, o acțiune concretă la nivelul statului, având la bază rațiuni de ordin demografic și medical, căpătând profilul „normalului” de așezare a unui asemenea registru într-o cheie nouă⁸⁹.

Până la venirea mitropolitului Gavriil la conducerea Exarhatului Moldovei, Valahiei și Basarabiei, atât la București, cât și la Iași, se practicau înmormântările în biserici, iar cimitirele erau amplasate în raza orașelor. Lucrul acesta putea deveni cauza răspândirii unor boli sau chiar a unor epidemii, mai ales atunci când cimitirele se aflau în partea de sus a locurilor de unde se făcea aprovizionarea cu apă a populației.

În februarie 1809, este emisă o dispoziție a exarhului Gavriil Bănulescu-Bodoni „despre starosti, condici de cheltuială, despre calici, îngroparea morților”, în care, printre altele, se stipula că „obiceiul de a îngropa morții lângă biserici, în orașe și sate, este stricător sănătății oamenilor. Nădăjduim ca, cu ajutorul lui Dumnezeu, și după înțelepciunea celor mai mari ocârmuitori ai poliției, cu vremea se va pune la o mai bună rânduială îngroparea morților, iar până se va metahirisi îngroparea celor răposați pe la biserici, să aibă preoții, starostii purtare de grijă, ca gropile pentru morți să se sape nu mai puțin decât un stânjen adâncime în pământ, căci fiind trupurile moarte în fața pământului din putrezenia lor se strică văzduhul, și pricinuieste feluri de boale care scurtează și viața oamenilor”⁹⁰. La 1810, locotenent-colonelul Tihanovschi, comandantul Iașului, comunică Dicasteriei Exarhale a Moldovei că „au văzut la biserica ce de sobor a Sf. Ierarh Nicolae, fiind săpată o groapă spre îngroparea mortului, era scos afară un cap, mâțele și oasele...”. Ca urmare, mitropolitul Gavriil repetă dispoziția dată mai înainte „ca preoții cei de pe la enorie să nu mai îngroape trupurile cele moarte pe lângă bisericile ce se află în orașul Iași, și să-și facă îngropări la țințirurile cele rânduite...”⁹¹.

Cu scopul de a evita aceste situații nefirești, mitropolitul Gavriil propune unele modificări, printre care interzicerea înmormântărilor în biserici, închiderea cimitirelor din raza orașelor și instituirea unor noi cimitire în afara orașelor.

Pentru început, mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni se adresează lui Milașevici cu propunerea să fie înființate patru cimitire în afara orașului Iași⁹². Noile cimitire urmau să aibă o zonă de protecție sanitară până la marginea zonei populate.

Evident, cimitirele nu trebuiau construite în zonele pentru aprovizionări cu apă, cu roci acvifere și crăpături mari, pe malurile râurilor folosite de populație în diferite scopuri. Loturile pentru cimitire trebuiau să aibă înclinare în partea opusă bazinelor cu apă; să nu fie supuse alunecărilor de teren și prăbușirilor; să nu fie inundate, iar solul să fie uscat și poros.

Propunerea mitropolitului Gavriil a fost cercetată și, în sfârșit, acceptată de către Krasno-Milașevici, care, la rândul său, se adresează cu un demers referitor la problema dată către Divanul Moldovei⁹³. Documentele păstrate în Fondul Senatorilor de la Arhiva Națională a Moldovei relevă că, la 8 mai 1811, Divanul Moldovei, la rândul său, după ce a studiat cu atenție demersul lui Krasno-Milașevici, cade de acord cu propunerile mitropolitului Gavriil. Mai mult decât atât, Divanul a schițat chiar și un cont al cheltuielilor pentru înființarea a patru cimitire în afara orașului Iași⁹⁴.

Divanul Moldovei prevede, prin aceeași hotărâre din 8 mai 1811, ca, pentru munca tristă a celor care urmau să se preocupe de cele de pe urmă onoruri aduse celor decedați, să fie angajate 120 de persoane, care urmau să fie scutite de orice impozite și prestații⁹⁵.

Trebuie să menționăm că la Iași, și până la venirea mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, erau gropari permanenți, nu prea mulți, pe când la București această categorie de persoane era angajată doar în timpul epidemiilor. De aceea, mitropolitul Gavriil intervine cu un alt demers către același Krasno-Milașevici, propunând ca și la București să se introducă aceeași practică la fel ca la Iași.

Krasno-Milașevici, fiind la curent cu problema din demersul precedent al mitropolitului Gavriil, de data aceasta nu mai cercetează cu amănuntul propunerile mitropolitului Gavriil și la 14 iulie 1811 se adresează mitropolitului Ignatie al Țării Românești să ia măsurile de rigoare pentru a organiza patru cimitire în afara orașului București. Pentru a include în această activitate și organele civile ale Țării Românești, la 15 iulie 1811, Krasno-Milașevici se adresează și Divanului Țării Românești cu propunerea ca să aleagă 200 de persoane care vor fi scutite de impozite și să fie puse la dispoziția mitropolitului Ignatie⁹⁶.

Despre această problemă, referindu-se la situația existentă la toate bisericile din exarhat, mitropolitul Gavriil vorbește în alineatul V într-o „adresare pentru preoți” din 1809. În acest apel se stipulează că deși a îngropa morții lângă biserici în orașe și sate este „stricătoare sănătății oamenilor, care nădăjduim că cu ajutorul lui Dumnezeu și după înțelepciunea celor mai mari ocârmuitori ai poliției, cu vremea se va pune la o bună rânduială îngroparea morților, iară până se va metahirisi îngroparea celor răposați pe la biserici, să aibă preoții și starostii purtare de grijă, ca gropile pentru morți să se sape nu mai puțin de un stânjen adâncime în pământ, căci fiind trupurile moarte în fața pământului din putrezenia lor se strică văzduhul și pricinuieste feluri de boale, care scurtează și viața oamenilor”⁹⁷.

Trebuie să menționăm că și unele persoane influente se adresau mitropolitului Gavriil cu propuneri ca să fie date directive preoților pentru organizarea locurilor de

înhumare în afara localităților. Aici putem aminti demersul cavalerului Cantacuzino, moșier din Otaci. Acesta spune că în satul său „primăvara, curge apa de la deal pe lângă biserică peste morminte, și iese o putoare și un văzduh greu, de nu se pot apropia de biserică. Cantacuzino zice că este gata să dea alt loc pentru îngropare în afara târgului și roagă ca mitropolitul Gavriil să dea poruncă preoților să îngroape pe norod la locul unde îl va arăta d-nul cneaz Cantacuzino ca să fie țințirim, însă să fie îngărdit cu gard bun sau și cu hindichi...”⁹⁸.

Însă nu doar la București și Iași cimitirele erau plasate în interiorul orașelor, același obicei era păstrat și în Basarabia. După cum observăm din corespondența mitropolitului Gavriil cu guvernatorul Harting, cimitirele ocupau locuri întinse chiar în interiorul orașelor, tângușoarelor și satelor mari din Basarabia. Aceasta îngreuiază păstrarea curățeniei și a sănătății aerului, având consecințe negative pentru sănătatea locuitorilor. De aceea, se propune preoților ca trupurile decedaților să fie înmormânta-te pe viitor în locuri depărtate, cu destinație specială pentru cimitire. Pentru a evita tulburările din partea poporului, cum s-a întâmplat la Iași, se propune ca creștinii să-și construiască câte un paraclis la cimitire⁹⁹. S-a hotărât ca la Chișinău să fie fixat în preajma mănăstirii orașului un loc pentru cimitir și să-i facă șanț. Locul să fie sfințit. La fel urma să se procedeze și în celelalte localități din Basarabia¹⁰⁰.

Prin mențiunea făcută de mitropolitul Gavriil că locul pentru înhumarea decedaților, adică cimitirul, „să fie sfințit”¹⁰¹, adică să se folosească o slujbă specială sau o ierurgie, se confirmă faptul că cimitirul rămâne un loc auxiliar de cult, venerabil pentru creștini, locul unde odihnesc cei dragi, și în care oamenii își îndeplinesc datoriile religioase sau rituale și tradiționale față de deci decedați.

În Basarabia, decedații de boli infecțioase se îngropau laolaltă cu ceilalți, în aceleași cimitire. Mitropolitul Gavriil găsește această practică periculoasă, fiind susținut și de guvernator, se poruncește ca asemenea morți să fie înmormântați afară, în alte locuri, cu multă grijă, săpându-li-se gropi adânci și zidindu-le, iar în jur se fie trase șanțuri¹⁰².

Biserica din vechime își asumă sarcina să asiste pe credincioșii ei, în toate momentele și împrejurările mai de seamă ale vieții lor, de la naștere până la moarte. Ea a întâmpinat cu bucurie nașterea de prunci, a binecuvântat și sfințit căsătoria, s-a bucurat de succesele credincioșilor și s-a rugat pentru ei, le-a dat învățături, în necazuri i-a mângâiat și îi petrece în rugăciuni și cântări până la mormânt. Sfârșitul vieții pământești și trecerea la cele veșnice a unuia dintre cei scumpi și dragi este pentru toți oamenii un prilej de întristare și durere. În această împrejurare Biserica, prin acțiunile ei, se străduiește să aducă o rază de mângâiere celor rămași în viață, antrenând în această activitate unele categorii de credincioși¹⁰³.

În Biserica primară exista o categorie specială dintre clericii inferiori, „groparii” sau „înmormântătorii” (κοπάται, fossiores, fossori, laborantes, lecticarii), care se ocupau cu trista îndeletnicire, acordarea ultimelor onoruri celor decedați, cu alte cuvinte, fiind preocupați de înmormântarea acestora¹⁰⁴. Catacombele reprezentau

locul natural al activității acelor fossores, cărora le revenea proiectarea, săparea, împodobirea și gestionarea spațiului de înmormântare. În timpul prigoanelor, când serviciul divin, ca și înmormântările, se făceau aproape numai în catacombe, groparii alcătuiau o breaslă aparte, care avea în grijă săparea galeriilor din catacombe, întreținerea și decorarea lor, repartizarea locurilor de înmormântare și purtarea de grijă de morminte, îndeosebi de cele ale martirilor.

O organizație analogă cu cea a fossorilor a creat mai târziu împăratul Iustinian la Bizanț, din așa-numiții dricari sau lecticari, adică purtători de năsalie, care aveau însărcinarea de a organiza funeraliile, mai ales ale săracilor, pe care trebuiau să-i îngroape gratuit. Dar aceștia nu mai făceau parte din cler¹⁰⁵.

Și în primul sfert al secolului XIX, groparii nu mai făceau parte din cler, dar funcțiile lor s-au păstrat, fiind executate de o categorie specială de oameni, care la români se numeau „ciocli”¹⁰⁶.

După cum se stipulează într-o gramotă a mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni din 15 martie 1816, „orânduială bună și lui Dumnezeu plăcută au fost dintru început la această țară, ca mai ales la orașe să fie orânduită breasla de oameni pentru săparea gropilor și îngroparea morților, cu nume ciocli, care breaslă cu starostele lor totdeauna au fost supuși ocârmuirii bisericești”¹⁰⁷.

Grija mitropolitului Gavriil față de această latură tristă a vieții noastre se vede și din atitudinea lui față de „supărările” cioclilor din Chișinău. În 1813, în acest oraș exista o breaslă a cioclilor, care număra 46 de membri. Starostele acestora, Andronic Negruți, se adresează mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni cu o plângere asupra slujbașilor poliției care le provoacă unele „supărări”. Mitropolitul Gavriil a hotărât ca „Dicasteria să scrie poliției pentru ciocli, arătând că aceștia au fost scutiți până acum și să poștească ca să-i diafendisească, fiind oameni trebuincioși...”¹⁰⁸.

Erau date și unele instrucțiuni pentru ciocli. Aceștia urmau să sape groapa la loc întreg, unde să nu scoată pe alții morți din pământ. Groapa să nu o sape mai puțin de un stânjen de adânc. La îngropare să se poarte cu cuviință și cu smerenie. Luându-și plata pentru munca lor, s-o facă fără gâlceavă și obraznicie. Pe cei săraci și streini să-i îngroape fără plată¹⁰⁹.

În anul 1813, protopopul Constantin din Fălești se adresează mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni cu un raport în care roagă de a rândui în această localitate „oameni ciocli spre căutarea bolnavilor și îngroparea morților”¹¹⁰. Protopopul își argumentează rugămintea pe motivul că prin localitatea dată trec persoanele ce țin drumul spre Hotin, Movilău, Soroca și Rașcov și mai aproape în fiecare zi se întâmplă că dintre aceștia mor, unii de frig, alții de beții și alții de „moarte năprasnică”. Mai spune protopopul că uneori argații creștini care slujesc pe la casele evreilor, când se îmbolnăvesc, sunt aruncați în stradă ”și acolo fără spovedanie și fără împărtășanie și așa șed morți câte 3–4 zile, neavând cine să-i caute și să-i îngroape și pe urmă îi dau prin râpi și prin gropi pustii ca pe niște dobitoace...”¹¹¹. Fiind adânc impresionat de cele relatate de protopopul Constantin, mitropolitul Gavriil lasă următoarea

rezoluție: „Întărim și noi această breaslă a ciocnilor, de zece oameni în târgul Făleşti. Pentru care Dicasteria să de adeverință la mâna protopopului, îndestulându-l ca să aleagă și un staroste de ciocli și după rânduiala ciocnilor de la alte orașe, să facă așezare lor după căzuta rânduială ducându-se a se întări la Dicasterie”¹¹².

În 1814, mitropolitul Gavriil roagă serdăria Orheiului să aprobe 8 locuitori pentru târgul Telenești „pentru ca să poată căuta de slujba bisericii și a morților, fiind însărcinați, spre folosul obștii”. Totodată, mitropolitul roagă ca cioclii din Telenești să fie scutiți de „bir sau havalele”¹¹³. La 15 martie 1816, mitropolitul Gavriil întărește pe Ion Croitorul din Telenești staroste peste cioclii din Telenești.

Și la Bălți au fost numiți 20 de ciocli „cu carte” de la mitropolitul Gavriil și „cu cărțile divanului, fiind sloboziți de toate havalelile țării”, lăsați numai a căuta de spitalul bolnavilor și de îngroparea morților, „făcând și câte o slujbă în treburile sfintei mitropolii”¹¹⁴.

După cum aflăm dintr-o petiție a locuitorilor târgului Soroca, în 1814, aici erau doar trei ciocli și la ridicarea răposaiilor se „pricinuieste mare împiedicare”, neavând cine-l ridica, la fel și la alte întâmplări a bolnavilor. Se propune ca să fie numiți cel puțin 15 ciocli¹¹⁵. Și la Rașcov, în 1815, sunt așezați opt ciocli, cu drepturile respective¹¹⁶.

Din cele relatate mai sus, vedem că mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni a avut un rol important la amenajarea locașurilor auxiliare de cult, contribuind la ameliorarea situației epidemiologice din cele două capitale românești – Iași și București, la fel și a orașelor din Basarabia, datorită inițierii procesului de scoatere a cimitirelor din raza orașelor și prin respectarea anumitor condiții igienice la instituirea noilor necropole, dar și în ceea ce privește breasla ciocnilor din orașele Moldovei, Țării Românești și Basarabiei.

Ajutoare acordate fraților de o credință și eterodocșilor

Ca și în secolele anterioare, și în secolul XIX, Ortodoxia din Sud-Estul Europei se simțea amenințată de islam și de lumea occidentală romano-catolică și protestantă. În acest ansamblu, Serbia a avut un loc special prin natura evoluției sale istorice. Ea a fost prima țară din această regiune care a pornit lupta de emancipare națională.

În primăvara anului 1809, când țările române erau greu încercate de prezența armatelor ruse pe teritoriul lor, sârbii au trimis câteva persoane de încredere în Moldova și Valahia după ajutoare pentru răsculații sârbi în frunte cu Karageorge.

După cum aflăm din scrisoarea mitropolitului Dositei din 13 aprilie 1809, către general-maiorul Enghelgart, vicepreședinte al Divanului Valahiei, sârbii, pe lângă ajutor în bani, mai vor „să li se găsească vreo doi oameni cu știință de a scoate din pământ metalurile”. Cererea sârbilor a fost primită cu multă bunăvoință atât de conducerea bisericească, cât și de cea civilă. Fără să mai aștepte aprobarea rușilor, Divanul Valahiei a „găsit cu cale ca pentru ajutorul sârbilor să se adaoge 10 taleri la pungă la strângerea oieritului ce se face acum”¹¹⁷.

Rușii, ulterior, au aprobat măsura și constatăm din scrisoarea trimisă de Consiliul Conducător al poporului sârb exarhului Gavriil Bănulescu-Bodoni că ajutorul fusese primit înainte de luna septembrie 1809. Din aceeași scrisoare, din 18 septembrie 1809, sârbii cer ajutor și de la moldoveni. În scrisoare se spune: „Multmilostive arhipăstor, iubirea voastră de oameni ne este cunoscută, ca și puterea persoanei voastre în Moldova și bogăția viețuitorilor localnici, de aceea și nădăjduim tare că nu vom fi lipsiți de ajutorul vostru. Pentru un astfel de dar, numele tău de binefăcător vecinic se va păstra de noi întru sfințenie”¹¹⁸. Aceeași scrisoare a Consiliului Conducător relevă că la Galați activau câțiva delegați sârbi colectând ajutoare pentru răsculații: „Drept aceea îndrăznim la Înălțimea voastră și supus rugăm, ca și actualii deputați ai noștri, cari în Galați, au rugat pe blagoceștii creștini localnici, ca să adune binevoitoare jertfă, ajutându-ne și contribuind cu averile lor la scăparea creștinismului”¹¹⁹. Primind demersurile din partea conducătorilor răsculaților sârbi, exarhul Gavriil răspundea tot așa de binevoitor și în octombrie 1809 scrie o pastorală adresată creștinilor ortodocși din Moldova, în care se spune: „După datoria creștinătății și a omenirii, și după rugămintea norodului sârbesc, am poruncit ca să se facă condica aceasta spre adunarea ajutorului în pământul Moldovei, dela cei ce cu bunăvoință a lor se vor umili a face, precum și la Țara Românească au făcut acel prin puțință ajutor”¹²⁰. După cum vedem din această pastorală, în Moldova contribuțiile urmau să fie strânse sub forma unei condici, deci ceva mai greu decât în Valahia.

Unii dintre călugării sârbi, fugind de turci, veneau în Moldova, însă aici întâmpinau anumite greutăți în dorința lor de a se stabili la vreo mănăstire. Despre unul dintre acești călugări, pe nume Roman, aflăm dintr-o scrisoare a acestuia către exarhul Gavriil Bănulescu-Bodoni.

Petiționarul avea 78 de ani și era născut în Sofia. La vârsta de 40 de ani, a venit în Moldova, slujind la diferite mănăstiri. Pe la 1798, a plecat la Sfântul Munte; după trei ani, a revenit în Moldova; la 1806, a pornit iar la Sfântul Munte și în 1807 s-a reîntors la Galați. În petiția adresată mitropolitului Gavriil, monahul Roman spune că a vrut să se stabilească la schitul Japca. „Nefiind primit, acuma umblu din loc în loc și de la o mănăstire la alta și nimeni nu mă primește, zicând că fără știrea și blagoslovenia Preasfinției Voastre nu mă pot primi”¹²¹. La intervenția mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, călugărul Roman a fost primit în comunitatea monahală de la mănăstirea Saharna¹²². Și arhimandritul Arsenie, venit din Serbia, a solicitat permisiunea de a sluji în eparhia Chișinăului. Nici acesta nu a fost refuzat de către mitropolitul Gavriil¹²³.

Altul este cazul ieromonahului Iosif, fost locuitor în Negotinul sârbesc. Acesta a fugit din Serbia la 23 septembrie 1813. Iosif îl roagă pe mitropolitul Gavriil să-i dea „puțină pâine să se întărească pe scurt timp de trai...”. La 20 iulie 1814, mitropolitul Gavriil i-a permis să fie găzduit la mănăstirea Căpriana din Basarabia¹²⁴.

Un arhimandrit, Arsenije Gagovič, starețul mănăstirii Privagi din Herțegovina, care se îndrepta într-o misiune spre Petersburg, ceru sălaș de odihnă și întreținere autorităților locale. Cu permisiunea mitropolitului Gavriil Bănulescu, vicarul Dimitrie Sulima îl așează la Trei Ierarhi din Iași¹²⁵.

Nu a rămas fără ajutor nici monahul Ignatie, care ruga să fie trimis la o mănăstire „slovenească”, pentru că avea „mare ohotă în inimă ca să fie la slujba bisericească, a cetii și a cântă”. La porunca mitropolitului Gavriil, Ignatie a fost trimis de către Di-casterie la mănăstirea Călărășauca, din eparhia Hușilor, care era „slovenească”¹²⁶.

Un grec pe nume Teodor Popazoolu „din țară străină”, căzând grav bolnav, se adresează mitropolitului Gavriil cu rugămintea să fie ajutat, deoarece nu are mijloace pentru a-și întreține copiii și familia. Mitropolitul a dispus ca să i se dea „acum 20 de lei”¹²⁷.

În timpul aflării mitropolitului Gavriil la cârma exarhatului, în Țările Române găseau refugiu și unii ierarhi ortodocși din teritoriile care rămăneau sub ocupația otomană.

Comandantul armatei rusești, Kutuzov, în una din scrisorile sale către mitropo-litul Gavriil, îl roagă să îlesnească aflarea în Valahia a episcopului bulgar din Rușciuc, Neofit al Cervinului, care s-a refugiat aici. Pentru început, mitropolitul Gavriil numește ca loc de reședință pentru episcopul refugiat „de potrivă obrazului Preasfinției Sale, la mănăstirea Radu Vodă”; aici erau pregătite trei odăi, una pentru episcop, și alte doua pentru trei sau cel mult patru slugi care și acestea au „trebuință de meremet, cum și cele trebuincioase ale hranei...”¹²⁸. Însă episcopul Neofit răspunde mitropolitului Gavriil că are o familie de șaisprezece persoane, și câțiva colaboratori, de aceea consideră că la o familie ca aceasta ar trebui să i se dea „spre chivernisire o întreagă mănăstire”¹²⁹. Însă la acel moment mitropolitul Gavriil nu vedea vreo mănăstire liberă care ar putea satisface cerințele episcopului Neofit. Au trecut câțva timp până când mitropolitul Gavriil a propus episcopului refugiat să se stabilească la mănăstirea Mărcuța sau Sfânta Ecaterina, al cărei egumen era foarte bătrân, și dacă acolo ar fi incomod, să aibă locuință tot la Radu Vodă, iar pentru întreținere câte 500 de lei pe an din veniturile mănăstirilor grecești¹³⁰.

Tot în Valahia se refugiase și episcopul Chiril al Silistrei, care s-a așezat ca sta-reț al mănăstirii Sfintei Ecaterina din București¹³¹.

În urma schimbărilor care aveau loc în viața spirituală a principatelor, au fost depistate cazuri de convertire la creștinism a unor musulmani. Astfel, la 21 noiembrie 1808, mitropolitul Gavriil primește o scrisoare de la turcul Ali, care solicită să fie primit în ortodoxie¹³². La 2 iunie 1809, trei funcționari turci, care erau în treacăt prin principate, își exprimă dorința de a primi credința creștină ortodoxă¹³³. La întrebarea lui Kușnikov, adresată mitropolitului Gavriil într-o scrisoare din 3 iunie 1809¹³⁴, dacă este posibil așa ceva, mitropolitul Gavriil răspunde că nu vede nici o piedică pentru a li se realiza dorința¹³⁵.

La 1 februarie 1811, turcul Ali din Ismail își exprimă dorința să treacă la religia creștină și permisiunea de a se stabili cu traiul la Hotin¹³⁶. După cum aflăm din scrisoarea mitropolitului Gavriil, adresată lui Krasno-Milașevici la 14 mai 1818, turcul Ali, după ce a luat cunoștință de noțiuni de credință ortodoxă, a fost primit în ortodoxie de către ieroshimonahul Teodosie, duhovnicul mitropoliei, în biserica Sf. Nicolae din Iași, fiind botezat cu numele Ioan¹³⁷.

Au venit la ortodoxie și dintre protestanți. Aici vom aminti cazul tinerei Dulcea, fata lui Eni Neamțul din târgul Bălților, care după moartea tatălui a primit botezul ortodox în 1814, așa cum dorea de mult timp¹³⁸.

În perioada cercetată au fost și cazuri de convertire a iudeilor. Printre acestea se numără și trecerea la creștinism a unui crâșmar din comuna Talmaz, despre care comunică protopopul Căușenilor Andrei Turuta că „l-au luminat cu sfântul Botez, cu trei zile mai înainte de a ave porunca Exarhiceștii Dicasterii”¹³⁹. Mitropolitul Gavriil a contribuit și la recăpătarea identității religioase a unor persoane care au pierdut-o fără voia lor.

Este de ajuns să amintim cazul lui Ahmed Mehmet. Acest om este de origine georgian. În timpul unei lupte a fost luat de turci ca prizonier de război și forțat să treacă la islam, devenind apoi slugă la turci. Nimerind în Galați, unde erau dislocate trupele ruse, Ahmed își exprimă dorința să se reîntoarcă la credința strămoșilor săi. La 15 iunie 1809, Kușnikov aduce la cunoștința mitropolitului Gavriil dorința lui Ahmed¹⁴⁰. Luând cunoștință de acest caz, mitropolitul Gavriil aprobă și încurajează dorința lui Ahmed, după care, la 11 iulie 1809, este reprimat în ortodoxie cu numele Gheorghe¹⁴¹.

Alt caz este cel al lui Vasile din comuna Băcioi, ținutul Lăpușna, care de mic copil a fost luat de turci, „purtându-l pe la Țarigrad, și l-ar fi turcit, având și semnele păgâneștii legi”¹⁴².

În timpul aflării mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni la conducerea exarhatului Moldovei, Valahiei și Basarabiei, au fost și cazuri de reîntoarcere de la uniație la ortodoxie. De fapt, la acest capitol mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni continua aceeași lucrare pe care o realizase în timpul aflării la conducerea eparhiei Kievului și Haliciului.

În septembrie 1811, Silaghi Iosif, preot greco-catolic și călugăr din Austria, se adresează mitropolitului Gavriil cu rugămintea de a-l primi în ortodoxie, pentru că dorește să devină „desăvârșit pravoslavnic”¹⁴³.

Exarhul a raportat Sfântului Sinod că mulți dintre romano-catolici se adresau episcopilor români ca să-i treacă la ortodoxie și aceștia, de acord cu patriarhii Bisericii Ortodoxe, îi uneau cu ortodoxia prin botez. Însă, devenind exarh al Moldovei și Valahiei, mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni a restabilit practica prevăzută în canoanele bisericești, pe care o găsim în Trebnicele vechi editate în Moldova și Muntenia, că primirea romano-catolicilor în ortodoxie să se facă numai prin administrarea tainei Mirungerii.

Cazul lui Silaghi era nou pentru mitropolitul Gavriil, care nu știa cum să procedeze. De aceea, exarhul se adresează către Sfântul Sinod pentru explicații, cum se cuvine să-l primească pe un preot greco-catolic în ortodoxie, prin botez și în calitate de mirean, așa cum procedau toți episcopii din principate, până la instituirea exarhatului, la recomandarea patriarhilor răsăriteni, sau doar prin administrarea Mirungerii.

În răspunsul primit de la Sinod se propunea ca să-l primească pe Silaghi Iosif în demnitatea lui de preot „cu tăgăduința rătăcirii religiei apusene papale”¹⁴⁴.

Fostul preot greco-catolic a fost primit în ortodoxie, în primăvara anului 1812, și s-a stabilit cu traiul la mănăstirea Socola. La acest așezământ monahal, cu o adâncă trăire duhovnicească, Iosif urma să se afle sub îndrumarea starețului Isaia. Peste câțva timp, el este numit ca profesor de latină la seminarul din localitate¹⁴⁵.

Alt caz de revenire de la uniție a avut loc în satul Coșelăuca, Soroca, unde locuia un preot unit și fost protopop Ioan Scoruce. Acesta roagă să fie botezat împreună cu familia sa (soția și trei fiice) „mai înainte ca să nu mă apuce sfârșitul în întunecarea apusenilor și în dezghinare în care m-am aflat pân acum...”¹⁴⁶. Rugămintea acestuia a fost satisfăcută. După ce decedase, a fost înmormântat în vesminte preotești. Deși protopopul locului Stamati era împotrivă, de la Dicasterie au primit răspuns că „s-au îngropat îmbrăcat cu veșminte ca un preot, bine s-au îngropat și fără nici o îndoială să se pomenească numele lui de preot și să facă toată rânduiala panahidei ca unui preot...”¹⁴⁷.

Mitropolitul Gavriil nu ezita să-i ajute și pe eterodocși. Aici este bine să amintim mijlocirea lui la numirea unui arhiepiscop pentru armenii din Principate în 1808. Astfel, într-o scrisoare din 10 iunie 1808 a exarhului Gavriil adresată către oberprocurorul Golițan, în care se arăta că în Moldova și Muntenia este un număr destul de mare de armeni și de biserici ale acestei confesiuni, însă nu au un arhiereu eparhial. Încă în 1807, armenii au cerut să fie numit ca episcop Grigorie, un episcop fără episcopie, care locuia în orașul Grigoriopol, gubernia Herson, și care avea o reputație bună. De aceea, exarhul Gavriil îl roagă pe Golițan ca acesta să facă „recomandare pentru a fi numit arhiepiscopul Grigorie în principatele Moldovei și Valahiei ca arhiereu eparhial armenesc”¹⁴⁸.

La 24 noiembrie 1808, exarhul Gavriil revine cu aceeași propunere către oberprocurorul Golițan. Această a doua intervenție a urmat datorită neregulilor care se iveau în comunitatea armenilor din Principate în urma intrigilor unui oarecare arhimandrit armean Manuil, care, venind la Iași, nu doar și-a însușit puterea peste clerul armenesc local, ci și-a permis chiar să pună la interdicții bisericești pe unele persoane care în anul precedent și-au dat consimțământul de a-l avea arhiereu pe arhiepiscopul Grigorie. Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni consideră că numirea lui Grigorie ar duce „nu puțină mângâiere și liniște din partea clerului armean”¹⁴⁹.

Pe data de 10 mai 1809, oberprocurorul Golițan trimite un răspuns exarhului Gavriil, prin care informează că a luat cunoștință de părerea mitropolitului Gavriil, dar și al lui Alexandru Alexandrovici Prozorovski, și că a raportat împăratului propunerea de a-l numi pe arhiepiscopul Grigorie ca episcop eparhial pentru armenii din Moldova, Valahia și Basarabia¹⁵⁰.

Astfel încât Grigorie a fost numit episcop pentru armenii din Principate. În 1810, această numire a fost recunoscută și de Efrem, patriarhul armean din Ararat¹⁵¹.

După cum vedem, mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni a realizat o lucrare pastoral-filantropică foarte intensă și variată, în toate eparhiile unde a activat. A fost un păstor adevărat, care a ținut mult la cei păstoriți, dar și la cei care nu făceau parte din clerul, sau poporul credincios supus lui, fie ortodocși sau eterodocși. Prin activitatea sa Mitropolitul Gavriil s-a prezentat ca un adevărat filantrop, rămânând un exemplu demn de urmat pentru orice ierarh din zilele noastre.

Note:

¹ Există și ipoteza că Bănulescu-Bodoni ar fi de origine bulgară. Vezi: Филипенко Артем. *Первый Архипастырь*, Одесса, 2009, с. 4. Cercetătoarea Elena Chiabruru vine cu ipoteza despre originea rusă a Mitropolitului Gavriil. Vezi Elena Chiaburu, *Originea și numele Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni*, în *Biserica Ortodoxă din interfluviul pruto-nistean (1813–2013)*. Simpozion științific internațional 14–15 octombrie 2013, Chișinău, 2013, p. 35.

² Nicolae Fuștei, *175 de ani de la trecerea în eternitate a mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni*, în: *Curierul Ortodox*, nr. 4, 1996, p. 6.

³ Гавриил, митрополит Кишиневский и Хотинский (Банулеску-Бодони Григорий Григорьевич). În: <http://www.pravoslavie.ru/archiv/archiereology.htm> (vizitat la 12.05.2018).

⁴ В. Чеховский, *Киевский митрополит Гавриил Банулеску-Бодони (1799–1803 гг.)*, în: *Труды Киевской Духовной Академии*, în continuare ТКДА, июль, 1904 г., с. 366

⁵ A. Baconschi, *Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni. Schiță istorică*, în *Luminătorul*, nr. 3, 1921, p. 31.

⁶ *Ibidem*, p. 32.

⁷ Boris Buzilă, *Din istoria vieții bisericești din Basarabia*, Chișinău-București, 1996, p.20.

⁸ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. 2, București, 1992, p. 449.

⁹ Boris Buzilă, *op. cit.*, p.25.

¹⁰ Артем Филипенко, *Первый Архипастырь*, Одесса, 2009, с. 19.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Daniel Niță-Danilescu, *Războaiele dintre ruși și turci din secolul al XVIII-lea și implicațiile lor asuora Bisericii Ortodoxe Române din Moldova*, Iași, 2009, p. 147.

¹³ Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 450.

¹⁴ Boris Buzilă, *op. cit.*, p.2.

¹⁵ В. Чеховский, *Киевский митрополит Гавриил Банулеску-Бодони (1799–1803 гг.)*, în *ТКДА*, июль, 1904 г., p. 373.

¹⁶ *Ibidem*, p. 363, 379.

¹⁷ *Arhiva de stat a Ucrainei*, Fondul catedralei „Sf. Sofia”, ms. 434, f. 209, 278-279.

¹⁸ В.Чеховский, *Киевский митрополит Гавриил Банулеску-Бодони (1799–1803 гг.)*, în *ТКДА*, август, 1904 г., с. 530.

¹⁹ В.Чеховский, *op. cit.*, p. 532.

²⁰ *Diferite știri din Arhiva Consiliului Eparhial Chișinău*, în *Arhivele Basarabiei* (în continuare AB), nr. 3, 1934, p. 229.

²¹ *Dispoziția exarhală despre starosti, condici de cheltuială, despre calici, îngroparea morților*, în AB, nr. 2-3, 1936, p. 41.

²² *Ibidem*.

²³ *Diferite știri din Arhiva Consiliului Eparhial Chișinău*, în AB, nr. 1, 1935, p. 38.

²⁴ *Ibidem*, p. 41.

²⁵ Е.Крижановский, *Очерки быта малороссийского сельского духовенства*, în *Руководство для сельских пастырей*, nr. 29, 1864 г., p. 449-452.

²⁶ В. Храевич, *Помещики и духовенство юго-западного края*, în *Киевская старина*, т. 38, 1892 год, p. 375.

²⁷ П. Знаменский, *Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I*, Москва, 1884, р. 770-778.

²⁸ Nicolae Fuștei, *Activitatea social-pastorală a mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni*, în *Tiragetia*. Vol. V [XX] nr. 2, 2011, p. 224.

²⁹ М. Максимович, *Коливица*, în *Русский Архив*, nr. 5, 1875, p. 5-27.

³⁰ В. Чеховский, *Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799–1803 гг.)*, în *ТКДА*, август, 1904 г., р. 494.

³¹ *Ibidem*, р. 498.

³² *Ibidem*, р. 500.

³³ *Исторические материалы из архива Киевского губернского правления*, Выпуск 1-й, с. 187-191.

³⁴ В. Чеховский, *op. cit.*, р. 560.

³⁵ В. Храневич, *op. cit.*, р. 379-380.

³⁶ В. Чеховский, *op. cit.*, р. 506.

³⁷ *Ibidem*, р. 508.

³⁸ *Ibidem*, р. 509.

³⁹ *Ibidem*, р. 512.

⁴⁰ *Ibidem*, р. 514.

⁴¹ *Ibidem*, р. 515.

⁴² В. Чеховский, *op. cit.*, р. 516.

⁴³ *Ibidem*, р. 518.

⁴⁴ М. Е. Красножен, *Основы Церковного Права*, Москва, 1992, р. 56.

⁴⁵ Г. Зыков, *Очерк деятельности митрополита Гавриила – экзарха Молдавии и Валахии, по улучшению положения церкви и православного духовенства в княжествах и Бессарабии, с 1808 – 1812 г.* (Составлен по официальным источникам из архива Бессарабского губернского Правления), în *Кишиневские Епархиальные Ведомости* (în continuare *КЕВ*), 1879, nr. 14, р. 552.

⁴⁶ *Întru apărarea preoților*, în *AB*, nr. 04, 1932, р. 245.

⁴⁷ *Deputații clerici la anchete mixte*, în *AB*, nr. 4, 1932, р. 288.

⁴⁸ А. Г. Стадницкий, *op. cit.*, р. 142.

⁴⁹ *Ibidem*, р. 143.

⁵⁰ *Deputații clerici la anchete mixte*, în *AB*, nr. 4, 1932, р. 288.

⁵¹ А. Г. Стадницкий, *op. cit.*, р. 158.

⁵² *ANRM*, F. 1, r. 1, d. 1148, f. 1-2.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 3-4.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 9.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 11-12.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 13.

⁵⁸ *ANRM*, F. 1, r. 1, d. 2834, f. 51, 56-62.

⁵⁹ *Ibidem*, f. 63.

⁶⁰ Владимир, митрополит, *Я многим обязан Одессе*, în <http://www.pravoslavie.org.ua/-index.php?r=type=article&action=partinfo&month=10-2004&day=01> (vizitat la 3.05.2018)

⁶¹ А. Скальковский, *30-летие Одессы*, Одесса, 1824.

- ⁶² *Одесса. 1794–1894. Юбилейный сборник*, Одесса, 1895.
- ⁶³ *Храмы Одессы. Греческая Свято-Троицкая церковь*. <http://www.odessaonline.com.ua/-go.php?dir=culture&m2=6&m3=getc> (vizitat la 12.03.2018)
- ⁶⁴ Юрїї Мицик, *Царичанка Козацька*. «Генеза», Київ, 2004, p. 53.
- ⁶⁵ *Arhiva Istorică de Stat din Kiev*, F. 229, r. 1, d. 253, f. 206
- ⁶⁶ Юрїї Мицик, *op. cit.*, p. 53.
- ⁶⁷ *ANRM*, F.1, r. 1, d. 442, f. 1.
- ⁶⁸ *Ibidem*, f. 3.
- ⁶⁹ *ANRM*, F. 1, r. 1, d. 461, f. 4.
- ⁷⁰ *Ibidem*, f. 13.
- ⁷¹ *ANRM*, F.1, r. 1, d. 461, f. 15-16.
- ⁷² *Ibidem*, f. 17.
- ⁷³ *ANRM*, F.1, r.1, d. 1205, f. 1.
- ⁷⁴ *Ibidem*, f. 2-3.
- ⁷⁵ *Ibidem*, f. 6.
- ⁷⁶ *Diferite știri din Arhiva Consiliului Eparhial Chișinău*, în *AB*, nr. 3, 1933, p. 227.
- ⁷⁷ *Sursa: Paroh–Preot Florea Burcea*, Monografia Bisericii Alexe, manuscris, 1998.
- ⁷⁸ *Diferite știri din Arhiva Consiliului Eparhial Chișinău*, în *AB*, nr. 3, 1933, p. 312.
- ⁷⁹ *Ibidem*, p. 313.
- ⁸⁰ *Diferite știri din Arhiva Consiliului Eparhial Chișinău*, în *AB*, nr. 1, 1935, p. 34.
- ⁸¹ *Ibidem*.
- ⁸² *Ibidem*, p. 37.
- ⁸³ *Ibidem*, p. 42.
- ⁸⁴ *O gândire pioasă la ctitoria de biserici*, în *AB*, nr. 2, 1935, p. 118.
- ⁸⁵ *Ibidem*.
- ⁸⁶ S.Păduraru, *Comemorarea Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni*, în *Luminătorul*, nr. 9, 1930, p. 566-570.
- ⁸⁷ Ene Braniște, *Liturgica generală*, București, 1993, p. 363.
- ⁸⁸ *Ibidem*, p. 364.
- ⁸⁹ Marius Rotar, *Moartea în Transilvania în secolul al XIX-lea*. Volumul II, editura „Accent”, Cluj-Napoca, 2007, p. 513.
- ⁹⁰ *Dispoziție exarhală despre starosti, condici de cheltuială, despre calici, îngroparea morților*, în *AB*, nr. 2-3, 1936, p. 40-42.
- ⁹¹ *Cimitire la margini de drumuri*, în *AB*, nr. 4, 1931, p. 235.
- ⁹² *ANRM*, F.1, r. 1. d. 45, f. 23.
- ⁹³ *Ibidem*, f. 24.
- ⁹⁴ *Ibidem*, f. 34-35.
- ⁹⁵ *Ibidem*, f. 24.
- ⁹⁶ *ANRM*, F. 1, r. 1, d. 45, f. 20.
- ⁹⁷ *Alte îndrumări pentru preoți*, în *AB*, nr. 4, 1934, pp 354-355.
- ⁹⁸ *Diferite știri din Arhiva Consiliului Eparhial Chișinău*, în *AB*, nr. 1-4, 1938, pp 37-38.
- ⁹⁹ *Diferite știri din Arhiva Consiliului Eparhial Chișinău*, în *AB*, nr. 1, 1936, p. 24.
- ¹⁰⁰ *Ibidem*.
- ¹⁰¹ *Ibidem*.
- ¹⁰² *Ibidem*, 1936, p. 23.

- ¹⁰³ Nicolae Fuștei, *Creștinismul pe înțelesul tuturor*, Chișinău, 2008, p. 291.
- ¹⁰⁴ Ene Braniște, *Liturgica generală*, București, 1993, p. 107.
- ¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 107.
- ¹⁰⁶ *Cioclu* – gropar, dricar, persoană care transportă morții la groapă.
- ¹⁰⁷ *Gramotă mitropolitană de întărire a unui staroste peste ciocli*, în *AB*, nr. 1-4, 1938, p. 35.
- ¹⁰⁸ *Breasla cioclilor la Chișinău*, în *AB*, nr. 3, 1933, p. 320.
- ¹⁰⁹ *Gramotă mitropolitană de întărire a unui staroste peste ciocli*, în *AB*, nr. 1-4, 1938, p. 36.
- ¹¹⁰ *Breasla cioclilor din Fălești*, în *AB*, nr. 3, 1933, p. 320.
- ¹¹¹ *Ibidem*.
- ¹¹² *Ibidem*, p. 321.
- ¹¹³ *Diferite știri din Arhiva Consiliului Eparhial Chișinău*, în *AB*, nr. 2, 1935, p. 141.
- ¹¹⁴ *Diferite știri din Arhiva Consiliului Eparhial Chișinău*, în *AB*, nr. 2-3, 1936, p. 26.
- ¹¹⁵ *Diferite știri din Arhiva Consiliului Eparhial Chișinău*, în *AB*, nr. 1, 1936, p. 21.
- ¹¹⁶ *Diferite știri din Arhiva Consiliului Eparhial Chișinău*, în *AB*, nr. 1-4, 1937, p. 24.
- ¹¹⁷ *Către Excelența sa general maior și cavaler Enghelgart de la întâiul Divan și comitet al Principatului Valahiei*, în *AB*, nr. 3, 1930, p. 298.
- ¹¹⁸ *Scrisoarea Consiliului Conducător al poporului sârb către mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni*, 18 septembrie 1809, în *AB*, nr. 3, 1930, p. 298-299.
- ¹¹⁹ *Ibidem*, p. 299.
- ¹²⁰ *Cu mila lui Dumnezeu, al Prea Sfântului Îndreptătorului Sinod cilen și al aceluiași în Moldova, Valahia și Basarabia exarh și cavaler*, în *AB*, nr. 3, 1930, p. 300.
- ¹²¹ *Pribegia unui monah sârb*, în *AB*, nr. 3, 1930, p. 336.
- ¹²² *Ibidem*, p. 336.
- ¹²³ *Diferite știri din Arhiva Consiliului Eparhial Chișinău*, în *AB*, nr. 1-4, 1938, p. 58.
- ¹²⁴ *Un sârb expatriat*, în *AB*, nr. 1, 1936, p. 26.
- ¹²⁵ C. Tomescu, *Diferite știri din arhiva Consiliului Eparhial Chișinău*, în *AB*, nr. 4, 1932, p. 284.
- ¹²⁶ C. Tomescu, *Diferite știri din Arhiva Consiliului Eparhial Chișinău*, în *AB*, nr. 2, 1932, p. 95.
- ¹²⁷ C. Tomescu, *Diferite știri din Arhiva Consiliului Eparhial Chișinău*, în *AB*, nr. 2-3, 1936, p. 37.
- ¹²⁸ *Adăpost pentru episcop bulgar refugiat*, în *AB*, nr. 04.1932, p. 244.
- ¹²⁹ *Ibidem*.
- ¹³⁰ *Ibidem*.
- ¹³¹ *Ibidem*.
- ¹³² *ANRM*, f. 1, r. 1, d. 525, f. 1-2.
- ¹³³ *ANRM*, f. 1, r. 1, d. 944, f. 1.
- ¹³⁴ *Ibidem*, f. 4.
- ¹³⁵ *Ibidem*, f. 5.
- ¹³⁶ *ANRM*, f. 1, r. 1, d. 2404, f. 1.
- ¹³⁷ *Ibidem*, f. 3.
- ¹³⁸ *Diferite știri din Arhiva Consiliului Eparhial Chișinău*, în *AB*, nr. 1, 1935, p. 31.
- ¹³⁹ *Mărturisirea unui jidov, trecut la Ortodoxie*, în *AB*, nr. 3, 1933, p. 206.

¹⁴⁰ *ANRM*, f. 1, r.1, d. 1008, f. 1.

¹⁴¹ *Ibidem*, f. 5.

¹⁴² *Un tânăr moldovean turcit, revine la Ortodoxie*, în *AB*, nr. 3, 1933, p. 210.

¹⁴³ *Trecerea unui preot papistaș la ortodoxie*, în *AB*, nr. 4, 1932, p. 273.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 274.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 274.

¹⁴⁶ *Preot unit trece la ortodoxie cu familia sa*, în *AB*, nr. 2, 1935, p. 137.

¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 138.

¹⁴⁸ *Numirea unui arhiepiscop Grigorie pentru armenii din Principatele Române în 1808*, în *AB*, nr. 2, 1932, p. 99.

¹⁴⁹ *Ibidem*, p. 100-101.

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 101.

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 102.

SOCIETATEA BIBLICĂ RUSĂ ȘI FILIALA SA DIN BASARABIA (1813–1826). NOI CONSIDERAȚII

Dr. Mihai-Cristian AMĂRIUȚEI,

Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”, Iași, România

Dr. Ludmila BACUMENCO-PÎRNĂU,

Institutul Patrimoniului Cultural, Chișinău, Republica Moldova

Dr. Veronica OLARIU,

Institutul de Filologie Română „A. Philippide”, Iași, România

Abstract. The Russian Bible Society was founded in St Petersburg (1813) as an auxiliary branch of British and Foreign Bible Society of London. Its aim was to translate into vernacular languages, print and disseminate the Holy Scriptures among the faithful. Due to the peculiar political and cultural context (increased influence of freemasonry and mystical currents to which adhered the Tsar's proxies), the Protestant missionary movement was a real success in early 19th century Russia. In the span of several decades, its activity flourished and many branches were set up in the provinces. The main achievement of the Bessarabian branch, founded in 1817, was the translation of the New Testament (1817) and of the whole Bible (1819), as well as the dissemination of the volumes not only in Bessarabia, but also in the Romanian Principalities. The activity of the Chișinău branch was mirrored in printed annual reports; among other things, these booklets translated from Russian were meant to inform and justify; however, they also had a strong propagandistic character. In the last years of its existence, the Russian Biblical Society encountered many difficulties, being vehemently and increasingly contested in the ecclesiastical and aulic milieu by a conservative movement. This led to its closure, together with its provincial branches (1826).

Keywords: Russian Bible Society, Bessarabian branch, protestant missionary, biblical translation, The Holy Bible, The New Testament, prints, Russian Empire, Balkans, 19th Century

La puțin timp după ce A. N. Pâpin publica un studiu¹ consistent despre Societatea Biblică Rusă, A. V. Bălătescu tipărea o istorie a filialei basarabene a acestei societăți². Subiectul a rămas în atenția cercetătorilor, mai ales a celor occidentali³, în timp ce despre filiala de la Chișinău lucrările mai vechi⁴ preiau, în mare, informațiile lui Bălătescu, tema fiind reluată, cu informație inedită, de Sergiu Valcov⁵ și Maria Danilov⁶. În cele ce urmează, ne propunem o reluare a subiectului, prin lărgirea contextului politic și cultural special în care s-a înființat Societatea Biblică Rusă și filiala din Basarabia și pe baza unor analogii cu spațiul balcanic.

Societatea Biblică Rusă (Российское Библейское Общество) a avut drept model Societatea Biblică Britanică și Străină (British and Foreign Bible Society) din Londra (constituită la 7 martie 1804⁷, cu scopul principal al răspândirii Bibliei tradusă în limbile vernaculare⁸) și a apărut într-un context politic și cultural special, purtând pecetea unui particularism rusesc, în sensul în care ideile de sorginte iluministă îmbrăcau o haină religioasă⁹, iar societatea cunoștea o creștere a influenței masoneriei (rozicrucianism)¹⁰. Curentul „misticismului ecumenic” a atras mai ales pe împărat și apropiații săi, prin respingerea raționalismului excesiv și propunerea reconcilierii confesiunilor creștine¹¹. Împăratul Alexandru I devine un cititor fervent al Bibliei¹², deși inițial fusese ostil curentelor mistice. După 1812, într-o atmosferă de „patriotism mesianic”¹³, Alexandru I, purtat de o „exaltare religioasă” (observată cu interes de misionarul John Paterson¹⁴), a adoptat rolul pacificatorului Europei, vizibil în manifestele și proclamațiile sale, dar și în postura de protector al Societății Biblice¹⁵. Cunoașterea „directă” a lui Dumnezeu, studiul individual al Bibliei, credința în „fraternitatea tuturor creștinilor” sunt doar trei elemente inspirate țarului de spațiul protestant, mai ales după vizita la Baden, din 1814, unde i-a cunoscut pe Johann Heinrich Jung-Stilling și pe Ruxandra Sturdza¹⁶.

Ideea creștinătății universale a fost împărtășită de apropiații suveranului rus, printre care prințul Aleksandr Golițan, sprijinitor al curentului mistic¹⁷, numit ober-procuror al Sfântului Sinod la 21 octombrie 1803, o alegere considerată stranie în epocă¹⁸, sau Filaret Drozdov¹⁹. Prințul, care conducea și Administrația Centrală pentru Afaceri Religioase și Credințe Străine²⁰, a fost mandatat de țar să deschidă o filială a Societății Biblice Britanice (autorizată în 6 decembrie 1812 și sancționată formal prin ucazul din 14 ianuarie 1813²¹), pentru care militaseră pastorii J. Paterson și Robert Pinkerton²². Societatea Biblică din Sankt Petersburg (cum s-a numit inițial) își propunea în principal răspândirea *Bibliei* în slavonă (și în traducere rusă)²³ pentru credincioșii pravoslavnici și editarea Scripturilor în limbile creștinilor de alte confesiuni²⁴, toate fiind mijloace pentru îndreptarea „patimilor omenești” și conștientizarea îndatoririlor supușilor „față de Dumnezeu, împărat și de cel apropiat”²⁵. Tot acum, implicarea în plan filantropic a elitelor ruse a căpătat accente speciale²⁶. Pe aceste principii, Societatea Biblică din Sankt Petersburg s-a constituit efectiv la 11/23 ianuarie 1813²⁷, în casa prințului Golițan (președinte ales²⁸), din Comitetul de conducere făcând parte laici și clerici, ortodocși²⁹, armeni, catolici de ambele rituri³⁰, protestanți³¹. La 4 septembrie 1814 numele organizației se schimbă în Societatea Biblică Rusă, atribuțiile sale se largesc³², iar Comitetul din Sankt Petersburg trece la organizarea de filiale provinciale.

La marginea apuseană a imperiului, în noua provincie anexată în 1812, ierarhia Bisericii locale a inițiat devreme primele legături cu Societatea Biblică. După ce în 1813 Mitropolia din Chișinău dăruia exemplare din *Noul Testament* „unor greci sărmani” și vindea cu „preț scăzut altora”, sumele strânse fiind trimise Sinodului³³, un an mai târziu mitropolitul Bănulescu-Bodoni trimitea la Petersburg donațiile strânse în eparhie și se implica în distribuirea Scripturilor³⁴.

Mișcarea misionară se manifestă în tot spațiul ortodox. În contextul apariției clivajelor din societate (respingerea ierarhiei Bisericii Ortodoxe și a celei fanariote de către noile elite ale diasporei grecești)³⁵, mișcarea misionară britanică³⁶, sprijinită de Rusia, a inițiat și menținut legături cu mediul intelectual în vederea traducerii Scripturilor în neogreacă (consultat de Societatea Biblică Britanică, Adamantios Korais opta pentru o revizie a ediției *Noului Testament* din 1703 (Londra), care urma traducerea lui Maximos Kallioupolitis din 1638)³⁷. În 1818, trimișii Societății Britanice la Constantinopol aveau scrisori de recomandare de la prințul Golițan către ambasadorul rus și către cei patru patriarhi, în chestiunea traducerii *Evangheliei* de către călugărul sinait Ilarion, din care apoi 10 000 de exemplare ar fi trebuit să fie tipărite la Patriarhie; în 1820, la presiunile Rusiei, exercitate și prin intermediul domnilor fanarioți Calimah și Moruzi, patriarhul Grigorie declară traducerea în cauză „utile”³⁸.

Cât despre slavii din vestul Balcanilor, același neobosit R. Pinkerton avusese discuții cu Jernej Kopitar, de la Biblioteca Imperială din Viena, pentru traducerea Scripturilor; o ediție a *Noului Testament*, propusă Societății Biblice Ruse de sârbul Vuk Karadžić (sfătuit de Kopitar, care „detesta Rusia”), a fost refuzată și nu a putut să apară decât în 1847. În plus, prin decret imperial, în anul 1817 au fost interzise societățile biblice protestante în Imperiul Habsburgic³⁹.

Toate aceste rețele de interese comune și afinități ideologice din epocă se întrepătrund și se completează. Prin Ruxandra, sora lui Al. Sturdza⁴⁰, țarul stabilise o serie de legături cu mistici europeni (Franz von Baader, Jung-Stilling, Alexandre Vinet sau baroneasa Barbara Juliane Krüdener), cu care discuta despre depășirea sciziunii interconfesionale din creștinismul european⁴¹. Susținut de aceștia, Alexandru I s-a imaginat ca instrument ales de Dumnezeu pentru salvarea creștinismului, Sfânta Alianță fiind semnul Împărăției de o mie de ani, prin care cei trei suverani (protestant, catolic și ortodox) își uneau popoarele într-o singură „națiune creștină” (după cum, *mutatis mutandis*, țarul încercase deja în imperiul său cu ajutorul Societății Biblice)⁴².

La nordul și sudul Dunării, o altă „rețea” de interese se configurase în timp. La aceasta participa și mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni, cunoscător al structurii puterii în Principate și al ierarhiei Bisericii constantinopolitane, cu care, deși fidel politicii ruse, nu a fost niciodată în conflict. Avea în plus experiența medierii în diversele conflicte politice și eclesiastice ale vremii, într-o perioadă în care liderii ortodocși din Balcani s-au îndreptat spre patronajul rusesc, legând expansiunea Rusiei cu interesele unui Orient ortodox văzut ca întreg, fără însă a renunța total, în mod aparent paradoxal, la identificările regionale sau „naționale”⁴³.

Peste aceste rețele s-a suprapus misionarismul protestant al Societății Biblice Britanice, agenții din Rusia ai acesteia ridicând chestiunea tipăririi *Noului Testament* în limbile popoarelor din preajma Imperiului rus, printre care și pentru cei aproape 900 000 de locuitori ai Valahiei și 600 000 ai Moldovei⁴⁴. Se aprobă o ediție de 5 000 de exemplare, tipărite la Petersburg sau la Moscova, pentru care se solicita „asistența”

prințului Alexandru Ipsilanti⁴⁵, căruia i s-a alăturat consilierul Matei Krupenski⁴⁶. După ce, la 18 noiembrie 1815, se știa că la Petersburg fuseseră trimise din Moldova două exemplare ale Bibliei „valahe”, iar tipărirea *Noului Testament* urma să se facă în tipografia sinodală⁴⁷, doi ani mai târziu Pinkerton pregătea o călătorie spre Moldova pentru discutarea răspândirii Scripturilor în Principate și în Bulgaria⁴⁸. Prin Bender și Dubăsari, misionarul a ajuns apoi în Chișinău, unde a primit de la mitropolitul Gavriil informații despre lipsa Scripturilor în Moldova, Valahia și Bulgaria (ierarhul propune tipărirea a 5 000 de Biblii românești în tipografia din Chișinău), pregătindu-se și înființarea unei filiale la Chișinău, care să asigure răspândirea textelor sfinte în tot spațiul românesc extracarpatic⁴⁹. Un raport al Societății din 1817 menționează inițiativa mitropolitului Gavriil de a tipări *Noul Testament* în limba bulgară, părți ale textelor fiind deja traduse de către unul dintre episcopii lor din București, propunându-se continuarea traducerii și tipărirea la Chișinău. Consultat, patriarhului ecumenic îl recomandă pentru traducere, la sfatul arhiepiscopului bulgar de Târnovo, pe arhimandritul Teodosie de la Mănăstirea Bistrița de lângă București. Traducerea era gata în 1821, textul ajungea la Chișinău pentru revizie și se preconiza un tiraj de 5 000 de exemplare; probabil această traducere a stat la baza ediției tipărite la Londra (1823), trimisă la Petersburg pentru a fi distribuită mai ales printre bulgarii din Basarabia (tirajul a fost distrus mai târziu)⁵⁰.

Cât privește traducerile românești, în septembrie 1816 încă nu se găsisese un corector pentru *Noul Testament*, dar se primeau bani de la Londra pentru continuarea lucrului⁵¹. La 7 iunie 1817, moldoveni nenumiți de izvoare participă, la Petersburg, la sărbătoarea celor patru ani de existență a Societății Biblice Ruse⁵², iar nu peste multă vreme, la 27 septembrie 1817, se înființa la Chișinău și filiala din Basarabia⁵³, cu misiunea de a tipări *Biblia* în „limba moldo-vlahă” și a o răspândi printre locuitorii Basarabiei, Moldovei și Valahiei⁵⁴.

La centru evenimentele evoluau într-o direcție aparent paradoxală. Poziția lui Golițan și a grupului său de influență se întărea aparent, căci Ministerul afacerilor religioase și al educației publice („Dublul minister”, înființat la 24 octombrie 1817), în fruntea căruia a fost numit prințul, a concentrat în mâinile acestuia o putere imensă. Ca reacție, a apărut un curent ostil în rândurile clerului ortodox, care a considerat măsura guvernului drept o derogare de la Ortodoxie⁵⁵, pe fondul schimbărilor în politica lui Alexandru I, ce căpătase accente reacționare, deopotrivă în plan extern și intern⁵⁶.

În stânga Prutului, Comitetul basarabean⁵⁷ pregătea apariția *Noului Testament* și a *Bibliei*, traduceri care nu veneau pe un loc gol, ci încununau, într-un fel, o tradiție a transpunerii textelor sfinte în limba română cu precedente importante (traduceri integrale sau parțiale ale *Vechiului* și *Noului Testament*, texte liturgice sau având conținut moral-religios)⁵⁸. *Noul Testament* (1817)⁵⁹ și *Biblia de la Sankt Petersburg* (1819)⁶⁰ au apărut la capătul unei munci depuse timp de patru ani pentru pregătirea textului, corectarea textelor făcându-se de către mitropolitul Gavriil (cartea *Ieșirea*), de către teologi din capitala rusă și de către egumenul Mănăstirii Dobrovăț, Varlaam

Cuza (trimis la Petersburg la 15 februarie 1817)⁶¹, în vreme ce diferențele importante constatate între versiunile textelor sinodale și cele ale originalului românesc fuseseră tranșate în urma consultării lui Filaret Drozdov. Distribuite de Comitetul de la Chișinău clerului basarabean prin protoiereii ținutali, dăruite sau vândute, aceste tipărituri au intrat în circuitul pentru care au fost destinate⁶².

În vreme ce misionarii britanici călătoreau prin regiune⁶³, Comitetul basarabean își făcea cunoscute scopurile și activitatea anuală prin diverse tipărituri⁶⁴. Prima dintre ele a fost *Pentru scoposul rossieneștii însoțiri a Bibliei și mijlocirile spre dobândirea lui* (Chișinău, 1818; traducere a ediției Sankt Petersburg, 1817)⁶⁵, distribuită și în Principate, alături de traducерile Scripturilor, trimise, începând cu 1818, de Comitetul de la Petersburg pentru difuzare atât în Basarabia, cât și peste Prut, prin mijlocirea mitropolitului Grigorie Irinopoleos, rezident la Iași, și a consulului Pini de la București, dar și a mitropoliților de la Iași și București, Veniamin Costache și Dionisie Lupu, acesta din urmă ajutat de negustorul I. Balacean, director al Comitetului de la Chișinău⁶⁶.

A șasea celebrare a Societății Ruse (27 septembrie 1819), la care a participat și mitropolitul de la Chișinău⁶⁷, a marcat însă și începutul diminuării activității acesteia (Comitetul din Petersburg solicita filialelor, la 22 mai 1820, intensificarea vânzărilor, cooptarea de noi membri, intensificarea propagării ideilor Societății⁶⁸). Pentru filiala basarabeană, impedimente suplimentare în circulația cărților erau vămile de pe Prut și Nistru⁶⁹, la care s-au adăugat tulburările acelor ani. Cu toate acestea, la Chișinău aveau loc anual „socoteli” (ședințe de bilanț) ale filialei. Prima s-a ținut, se pare, în primăvara anului 1819, când s-a discutat raportul pe 1818. Nu știm ca acesta să fi fost tipărit, precum următoarele. A doua adunare de acest tip s-a petrecut în 1820, raportul acesteia fiind tipărit în limba rusă (*Отчетъ комитетам...* / *Dare de seamă a comitetului, pe anul 1819*, Sankt Petersburg, 1820)⁷⁰. În paralel, se tipărește o *Sfătuire de la Comitetul Biblieceștii Rossieneștii Soțietăți* (Chișinău, 1821)⁷¹, ce reprezintă o traducere românească a ediției ruse din 1820, în care se justifică răspândirea Sfintelor Scripturi pe baza unei analize a situației de fapt, care constata lipsa acestora din căminele credincioșilor. Pentru mântuirea sufletului său, fiecare trebuie să citească *Biblia* (și să-i urmeze învățăturile), iar Societatea Biblică poate ușura procurarea unui exemplar. În final, creștinul este îndemnat să ajute Societatea care s-a îngrijit de îndreptarea sa pământească și mântuirea viitoare.

Anul 1821 a fost însă unul special, care a tulburat cursul normal al evenimentelor. Pregătită încă din toamna anului 1820⁷², dar având antecedente mai vechi⁷³, mișcarea inițiată de Eterie venea într-un context cultural și ideologic schimbat, în care spiritul libertății păstra aspecte ambivalente, liberale și religioase⁷⁴. Dacă în Chișinău eteriștii au lansat proclamația *Luptă pentru credință și patrie*, în Iași Ipsilanti a căutat să „sacralizeze” revolta prin celebrarea Sfintei Liturghii (24 februarie) de către mitropolitul Veniamin Costache, care apoi a binecuvântat stindardele rebelilor⁷⁵. Cu speranțe în ajutorul Rusiei și cu argumente desprinse din Sfintele Scripturi⁷⁶, rebeliunea a provocat bulversări în Principate și mișcări

de populație, „bejenarii” ajungând și la Chișinău⁷⁷. Filiala basarabeană a Societății Biblice Ruse încerca însă să-și continue activitatea. La 10 martie 1821, Pinkerton anunța că toate cele 10 000 de exemplare din *Noul Testament* și 5 000 de *Biblie* românești au fost puse în circulație, cererea mare urmând a fi onorată prin o a doua ediție a Bibliei, tipărită fie la Petersburg, fie la Chișinău⁷⁸. J. Paterson și E. Henderson vizitează filialele Societății Biblice Ruse, în vara aceluia an ajungând și în Basarabia, trecând prin Hotin, Bălți, Sculeni. Au întrevederi cu Dimitrie Sulima, vicar după moartea mitropolitului Gavriil (30 martie 1821), cu arhimandritul Irinei, rectorul Seminarului, cu generalul Ivan N. Inzov, care îl înlocuia în acea vreme pe A.N. Bahmetiev, iar la 10 iunie cu o parte a Comitetului basarabean. Discuțiile s-au concentrat pe subiectul *Noului Testament* în bulgară, arhiepiscopul armean Grigorie sugerând că o versiune turcească, cu caractere slavone, ar fi mai utilă. De la Chișinău, cei doi au plecat spre Bender, unde au trecut Nistrul, iar de acolo, prin Tiraspol, s-au îndreptat spre Odessa⁷⁹.

Ca o consecință directă a evenimentelor anului 1821, credem, în acest moment al cercetării, că în 1822 s-au tipărit la Chișinău două rapoarte anterioare (cele din 1820 și din 1821). A treia adunare, care a dezbătut activitatea pe anul 1820, ar fi avut loc în acest context spre sfârșitul anului 1821 (dacă nu chiar în 1822), iar raportul tipărit apare în 1822⁸⁰. Comitetul basarabean arată că activitatea sa s-a concentrat pe răspândirea cărților primite, atât cele rămase din 1819, cât și achizițiile noi, din 1820. În părțile „Moldovei turcești”, mitropolitul Grigorie Irinopoleos a colaborat cu autoritățile de la Iași pentru răspândirea Scripturilor, trimițând exemplare și la București. Din Principate veneau și donații bănești, trimise la Chișinău de consulul Pini și de neobositul mitropolit Grigorie. De menționat și faptul că de la Petersburg și Moscova ajungeau la Chișinău și tipărițile comitetelor de acolo (rapoarte anuale, extrase din „jurnalele” activității curente), care se citeau în adunările comitetului basarabean ca un model de urmat, fiind și împărțite, cu același scop de propagandă a scopurilor și metodelor Societății Biblice Ruse, inclusiv în Moldova și Valahia. Cea mai consistentă parte a raportului conține dări de seamă contabile asupra veniturilor și cheltuielilor Comitetului basarabean, urmate de lista „cilenilor” ce urmau să conducă activitatea pe anul 1821, precum și de lista nominală a celor care își plăteau contribuția anuală sau făcuseră donații în bani. Știm sigur că a avut loc și o a patra adunare de bilanț a Comitetului basarabean, care a discutat raportul pe anul 1821, probabil tot în anul 1822, și a tipărit un raport (*Socoteala Comitetului Bessarabieceștii Despărțiri a Rossienestii Bibliecești Soțietăți pentru anul 1820*⁸¹, Chișinău, 1822)⁸². A cincea și ultima adunare despre care avem știre s-a ținut în anul 1823, ocazie cu care s-a discutat raportul activității pe anul 1822, tipărit și acesta⁸³. Introducerea subliniază vremurile grele pentru credință și eforturile Societății Biblice de „a împrăștiia acest întunec de care s-au cuprins toată lumea”. Pentru impulsivizarea activității din filiale, în anul 1822 Comitetul petersburghez tipărise o broșură cu sfaturi în acest sens, din care 150 de exemplare ajuseseră la Chișinău spre distribuie, fiind și tipărită aici în traducere (*Înștiințare pentru de a mai ajuta lucrului biblicesc*)⁸⁴.

Societatea Biblică Rusă intra însă într-o perioadă dificilă, fiind tot mai vehement contestată în mediile ecleziastice și aulice ruse. O mișcare conservatoare, condusă de contele Aleksei A. Arakceev, mitropolitul Serafim Glagolevski al Novgorodului și Petersburgului, arhimandritul Fotie Spasski al Mănăstirii Iuriev, amiralul Aleksandr S. Șișkov (care-l va înlocui pe Golițan în funcția de ministru al educației publice) și Mihail Magnițki percepea Societatea ca pe o amenințare pentru ortodoxie și siguranța statului⁸⁵. Căderea prințului Golițan din grațiile țarului și risipirea „euforiei pietiste” au fost urmate de conștientizarea de către mediul ecleziastic a faptului că evoluțiile ultimului deceniu duceau spre formarea unei noi Biserici, „sinctetice”, în Rusia. Contele Arakceev l-a convins pe împărat că toate aceste curente mistice subminează principiile politice ale guvernării, iar înființarea lojilor masonice în Sankt Petersburg reprezintă un pericol pentru Biserica rusă⁸⁶.

Anul 1824 a fost decisiv din acest punct de vedere. Numeroase denunțuri anonime asociau Societatea Biblică cu masoneria, pericolul fiind subminarea Ortodoxiei⁸⁷. Cedând presiunilor, prințul Golițan a demisionat din funcția de ministru (15 mai), precum și din cea de președinte al Societății Biblice (17 mai), în locul său fiind ales în această din urmă demnitate mitropolitul Serafim al Petersburgului, adversar al Societății⁸⁸.

Fără sprijinul țarului și protecția lui Golițan, neavând o bază reală în societatea rusă a vremii⁸⁹, Societatea Biblică Rusă a intrat într-un proces rapid de decădere⁹⁰. Moartea lui Alexandru I, la ceremonia de înhumare a căruia membrii Societății Biblice nu au fost invitați (1 decembrie 1825)⁹¹, a grăbit deznodământul. La 12 aprilie 1826 societatea și-a suspendat activitatea prin ucazul țarului Nicolae I, fiind pusă în legătură și cu recent eșuata mișcare a decembriștilor din 14 decembrie 1825⁹²; în 26 aprilie și-a închis porțile de facto, iar prin edictul din 15 iulie toate bunurile Societății au fost transferate Sfântului Sinod⁹³, mișcarea biblică continuând în Rusia numai în rândurile comunității protestante⁹⁴. Viziunea liberală și cosmopolită a țarului Alexandru I este înlocuită de politica „naționalistă” a lui Nicolae I⁹⁵. Filiala din Chișinău s-a închis în 1826, în aceeași vreme cu Societatea Biblică Rusă, în urma edictului lui Nicolae I⁹⁶, ucazul Sfântului Sinod ajungând în Chișinău la 28 februarie 1827⁹⁷. În schimb, mulți ani după închiderea filialei basarabene, din depozitele acesteia au continuat să se vândă, la un preț considerabil diminuat, cărți religioase⁹⁸.

Filiala din Basarabia a Societății Biblice Ruse a fost considerată un episod marginal din viața provinciei în care au fost implicate doar oficialitățile centrale și ținutale, fără a avea prea mari efecte în societate⁹⁹. Mai mult, aproape nimic din încărcătura ideologică a Societății Biblice Ruse nu se regăsește în spațiul provinciei imperiale din stânga Prutului. În ceea ce privește impactul activității Comitetului basarabean în Principate, mai ales amploarea circulației produselor sale culturale (*Biblia*, *Noul Testament*, alte tipărituri), acest subiect rămâne să fie abordat în cercetări ulterioare.

Note:

¹ A.H. Пыпин, *Российское Библейское Общество*, în *Вестник Европы*, III, 1868, nr. 8, p. 639-712; nr. 9, p. 231-297; nr. 11, p. 222-285; nr. 12, p. 708-768.

² A.B. Балцатеску, *Бессарабское Отделение Российского Библейского Общества*, în *Кишиневские Епархиальные Ведомости*, 1872, nr. 7, 1-15 aprilie, p. 210-219; nr. 8, 15-30 aprilie, p. 238-244; nr. 11, 1-15 iunie, p. 339-349.

³ Nu am putut consulta două dintre cele mai importante lucrări: teza de doctorat semnată de Judith Cohen Zacek, *The Russian Bible Society, 1812-1826*, Columbia University, 1964, și contribuția lui Stephen K. Batalden, *Russian Bible Wars: Modern Scriptural Translation and Cultural Authority*, Cambridge, Cambridge University Press, 2013.

⁴ A. Стадникий, *Гавриил Банулеско-Бодони, Экзарх Молдо-Влахийский (1808-1812) и Митрополит Кишиневский (1813-1821)*, Chișinău, 1894; Ștefan Ciobanu, *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă*, Chișinău, 1923 (vezi și ediția apărută la Chișinău, Editura Enciclopedică „Gheorghe Asachi”, 1992); Nicolae Popovschi, *Istoria Bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea supt ruși*, Chișinău, 1931 (vezi și ediția îngrijită de Iurie Colesnic, Chișinău, Museum, 2000); Al. Boldur, *Contribuții la studiul istoriei românilor. Istoria Basarabiei*, vol. III, *Sub dominațiunea rusească (1812-1918). Politica. Ideologia. Administrația*, Chișinău, 1940; Л.Н. Оганян, *Общественное движение в Бессарабии в первой четверти XIX века*, I, Chișinău, 1974.

⁵ Sergiu Valcov, *Din istoria filialei basarabene a „Societății Biblice Ruse”*, în *Revista de Istorie a Moldovei*, 1993, 2, p. 32-40.

⁶ M. Danilov, *Istoricul tipăririi și arealul de răspândire a Bibliei românești de la Petersburg (1819)*, în *Tyragetia*, IV-V, 1994-1995, p. 215-220; eadem, *Mișcarea biblică în Basarabia. Contextul imperial și specificul local*, în *Tyragetia*, s.n., II (XVII), 2008, 2, *Istorie. Muzeologie*, p. 239-249; eadem, *Bessarabia, the Imperial Context and Religious Aspect of the Annexation Crisis – The Biblical Movement (1812-1827)*, în *Philobiblon. Transylvanian Journal of Multidisciplinary Research in Humanities*, XVI, 2011, 1, p. 180-202.

⁷ Charles S. Dudley, *An Analysis of the System of the Bible Society, throughout its Various Parts*, Londra, 1821, p. 2-3; George Browne, *The History of the British and Foreign Bible Society*, I, Londra, 1859, p. 9-12. Pentru alte informații legate de istoria Societății Biblice Britanice, vezi William Canton, *A History of the British and Foreign Bible Society*, I, Londra, 1904.

⁸ Erau autorizate doar versiunile fără note și comentarii (*Reports of the British and Foreign Bible Society, with Extracts of Correspondence, I (1805-1810)*, Londra, 1811, p. 3 [în continuare: *Reports of the BFBS*]; G. Browne, *op. cit.*, I, p. 15).

⁹ Idealurile Iluminismului au fost integrate unei doctrine teologice în care mesajul evanghelic reprezenta doar una dintre manifestări (Paul Evdokimov, *Les principaux courants de l'ecclésiologie orthodoxe au XIXe siècle*, în *Revue des Sciences Religieuses*, 34, 1960, 2-4, p. 59; St. K. Batalden, *Printing the Bible in the Reign of Alexander I: Toward a Reinterpretation of the Imperial Russian Bible Society*, în *Church, Nation and State in Russia and Ukraine*. Edited by Geoffrey A. Hosking, New York, Palgrave Macmillan, 1991, p. 66; Raffaella Faggionato, *From a Society of the Enlightened to the Enlightenment of Society: The Russian Bible Society and Rosicrucianism in the Age of Alexander I*, în *The Slavonic and East European Review*, 79, 2001, 3, p. 459; Elise Kimerling Wirschafter,

Russian Perspectives on European Order: „Review of the Year 1819”, în *Russia and the Napoleonic Wars*. Edited by Janet M. Hartley, Paul Keenan and Dominic Lieven, Londra, Palgrave Macmillan, 2015, p. 64).

¹⁰ J. C. Zacek, *The Russian Bible Society and the Russian Orthodox Church*, în *Church History*, 35, 1966, 4, p. 411-412; R. Faggionato, *op. cit.*, p. 468-473; eadem, *A Rosicrucian Utopia in Eighteenth-Century Russia. The Masonic Circle of N. I. Novikov*, Dordrecht, Springer, 2005, p. 220; Christopher McIntosh, *The Rose Cross and the Age of Reason. Eighteenth-Century Rosicrucianism in Central Europe and its Relationship to the Enlightenment*, New York, Suny Press, 2012, p. 26.

¹¹ Paul W. Werth, *The Tsar's Foreign Faiths: Toleration and the Fate of Religious Freedom in Imperial Russia*, Oxford, Oxford University Press, 2014, p. 42-43.

¹² Traversând o adevărată criză morală, țarul s-a îndreptat spre „soluția” devoțională după victoria împotriva lui Napoleon din 1812 (Henri Lutteroth, *La Russie et les Jésuites de 1772 à 1820*, Paris, 1845, p. 49-50; J. H. Schnitzler, *Histoire intime de la Russie sous les empereurs Alexandre et Nicolas, et particulièrement pendant la crise de 1825*, I, Bruxelles, 1847, II, Bruxelles, 1847, p. 252; Stuart R. Tompkins, *The Russian Bible Society – A Case of Religious Xenophobia*, în *American Slavic and East European Review*, VII, 1948, 3, p. 256; Georges Florovsky, *Aspects of Church History*, Belmont MA, Nordland Publishing Company, 1975, p. 214).

¹³ J. C. Zacek, *op. cit.*, p. 413; Daniel H. Shubin, *A History of Russian Christianity*, III, *The Synodal Era and the Sectarians. 1725 to 1894*, New York, Algora Publishing, 2005, p. 95; C. McIntosh, *op. cit.*, p. 158..

¹⁴ John Paterson, *The Book for Every Land: Reminiscences of Labour and Adventure in the Work of Bible Circulation in the North of Europe and in Russia*, Londra, 1858, p. 187.

¹⁵ Louis Grégoire, *Dictionnaire encyclopédique d'histoire, de biographie, de mythologie et de géographie*, Paris, 1873, p. 43.

¹⁶ Alexandru I a fost convins că are o misiune divină ca eliberator spiritual al Europei și apărător al legitimității monarhice (Richard S. Wortman, *1812 in the Evocations of Imperial Myth*, în *Revue des études slaves*, LXXXIII, 2012, 4, p. 1092, 1094-1096; idem, *Myth and Memory – Imperial Evocations of 1812. Alexander I and the Russian People*, în idem, *Visual Texts, Ceremonial Texts, Texts of Exploration. Collected Articles on the Representation of Russian Monarchy*, Boston, Academic Studies Press, 2014, p. 146, 155-157; Mark Jarrett, *The Congress of Vienna and its Legacy: War and Great Power Diplomacy after Napoleon*, Londra – New York, I. B. Tauris, 2013, p. 127-128). Despre Ruxandra Sturdza, vezi Stella Ghervas, *A „Goodwill Ambassador” in the Post-Napoleonic Era: Roxandra Edling-Sturdza on the European Scene*, în *Women, Diplomacy, and International Politics since 1500*. Ed. Glenda Sluga and Carolyn James, Londra, Routledge, 2015, p. 151-166).

¹⁷ J. C. Zacek, *op. cit.*, p. 422; James H. Billington, *The Icon and the Axe. An Interpretive History of Russian Culture*, New York, Vintage Books, 1970, p. 281-282; D. H. Shubin, *op. cit.*, III, p. 97.

¹⁸ M.-J. Rouët de Journal, *La Compagnie de Jésus en Russie. Un collège de Jésuites à Saint-Petersbourg, 1800–1816*, Paris, 1922, p. 191-193; S. R. Tompkins, *op. cit.*, p. 256; D. H. Shubin, *op. cit.*, III, p. 96.

¹⁹ Influențat în tinerețe de scolastică și pietism, apropiat al lui Golițan, a fost un susținător al Societății Biblice (din 1814), promovând doctrina unei „biserici interioare”, „invizibile”, și utilitatea traducerii Scripturilor (Martin Jugie, *Philarète Drozdov, métropolit de Moscou*

(1782–1867). *Sa vie, ses écrits, sa doctrine*, în *Échos d'Orient*, XXXII, 1933, 172, p. 447-475; G. Florovsky, *op. cit.*, p. 172-173; R. S. Wortman, *1812 in the Evocations of Imperial Myth*, p. 1095-1096; idem, *Myth and Memory*, p. 156-157).

²⁰ P. W. Werth, *op. cit.*, p. 53-54.

²¹ *Reports of the BFBS*, II (1811–1813), Londra, 1813, p. 367; Ch. S. Dudley, *op. cit.*, p. 43-46; G. Browne, *op. cit.*, I, p. 317-318, 319-321; J. C. Zacek, *op. cit.*, p. 413-414. Alte mărturii îl arată drept principal artizan al Societății ruse pe Rodion Koșelev, caracterizat de un ambasador la Petersburg drept un vizionar care promova ideea unei religii mistice universale (M.-J. Rouët de Journal, *op. cit.*, p. 199).

²² *Reports of the BFBS*, II, p. 488-499, 514-517; ibidem, III (1814–1815), Londra, 1815, p. 17-19, 103-104, 106-109; Ch. S. Dudley, *op. cit.*, p. 24-25; Robert Pinkerton, *Russia, or Miscellaneous Observations on the Past and Present State of That Country and Its Inhabitants*, Londra, 1833, p. 360-365; J. Paterson, *op. cit.*, p. 166, 168, 171, 177-178, 182-183, 186, 189-190; G. Browne, *op. cit.*, I, p. 321-323; W. Canton, *op. cit.*, I, p. 191; D. H. Shubin, *op. cit.*, III, p. 101.

²³ Pentru edițiile slavone ale Bibliei, vezi Francis J. Thomson, *The Slavonic Translation of the Old Testament*, în *The Interpretation of the Bible. The International Symposium in Slovenia*. Edited by Jože Krašovec, Sheffield, Sheffield Academic Press, 1998, p. 671-712; D. H. Shubin, *op. cit.*, III, p. 33-34, 101; Alexandru Mihăilă, *Contactul cu Biblia ca premisă pentru hermeneutica biblică ortodoxă*, în *Interpretarea Biblică între Biserică și Universitate: perspective confesionale*. Volum editat de Alexandru Ioniță, Sibiu / Cluj-Napoca, Editura Andreiana / Presa Universitară Clujeană, 2016, p. 160-162. În 1816, Alexandru I a demarat proiectul traducerii Bibliei în limba rusă de către Filaret Drozdov și ebraistul Gherasim Pavski; în 1821 apare *Noul Testament* în ediție bilingvă slavo-rusă, iar în 1824 ediția rusă. Întreaga activitate de traducere a fost însă oprită prin ordinul lui Nicolae I din 7 decembrie 1825, ca urmare a opoziției clerului rus, ce acuza tendința de deviere de la linia pravoslavnică (*Reports of the BFBS*, VII (1822–1824), Londra, [1824], p. LV [raportul al 18-lea]; J. C. Zacek, *op. cit.*, p. 416-417; G. Florovsky, *op. cit.*, p. 159-161, 171-172; M. Danilov, *op. cit.*, p. 188-189; D. H. Shubin, *op. cit.*, III, p. 102, 103; Al. Mihăilă, *op. cit.*, p. 171-172).

²⁴ R. Faggionato, *op. cit.*, p. 468.

²⁵ *Ibidem*, p. 464; St. K. Batalden, *The BFBS Petersburg Agency and Russian Biblical Translation, 1856–1875*, în *Sowing the Word. The Cultural Impact of the British and Foreign Bible Society, 1804–2004*. Edited by Stephen Batalden, Kathleen Cann and John Dean, Sheffield, Sheffield Phoenix Press, 2004, p. 172-173).

²⁶ Dacă Societatea Biblică difuza „Legea lui Dumnezeu” prin Sfintele Scripturi, societățile filantropice împlineau, în mod practic, „poruncile divine” ale acestora (J. H. Billington, *op. cit.*, p. 284; J. C. Zacek, *The Imperial Philanthropic Society in the Reign of Alexander I*, în *Canadian–American Slavic Studies*, IX, 1975, 4, p. 428-430; R. Faggionato, *op. cit.*, p. 479-480).

²⁷ G. Browne, *op. cit.*, I, p. 324-326.

²⁸ Pe lângă A. N. Golițan, aproape toți vicepreședinții aleși erau în legătură cu masoneria rusă (M.-J. Rouët de Journal, *op. cit.*, p. 187-191; R. Faggionato, *op. cit.*, p. 462).

²⁹ Totuși, abia după un an, în Comitetul ales în septembrie 1814 a intrat un număr semnificativ de înalți prelați ortodocși (J. C. Zacek, *The Russian Bible Society and the Russian Orthodox Church*, p. 415-416).

³⁰ „Tabăra” catolică era mai degrabă ostilă proiectului protestant, unele voci considerând că Biserica rusă se „protestantizează”, sau că Societatea Biblică Britanică era „un bazar gigantic” care face speculație comercială dintr-un fapt de credință (Dmitry Tolstoy, *Romanism in Russia: An Historical Study*, II, Londra, 1874, p. 133-134; Stanislas Zalenski, *Les Jésuites de la Russie-Blanche*, II, Paris, 1886, p. 208-209; J. H. Billington, *op. cit.*, p. 275; J. C. Zacek, *The Russian Bible Society and the Catholic Church*, în *Canadian-American Slavic Studies*, V, 1971, 1, p. 40). Relațiile cu mediul catolic erau complicate și din pricina iezuiților. Nașterea sentimentului național rus după 1812, pentru care iezuiții apăreau drept „un corp străin”, implicarea lor în sistemul educațional și convertirile la catolicism a unor membri ai elitei ruse au condus la expulzarea acestora din Petersburg (1815) și din imperiu (1820) (H. Lutteroth, *op. cit.*, p. 11, 14, 52, 57-59, 63, 99; D. Tolstoy, *op. cit.*, II, p. 106, 117-118; S. Zalenski, *op. cit.*, II, p. 161, 207-219, 223; W. Canton, *op. cit.*, I, p. 415-416; M.-J. Rouët de Journal, *op. cit.*, p. 201-202, 209-244; S. R. Tompkins, *op. cit.*, p. 260-261; J. C. Zacek, *op. cit.*, p. 38-39, 42, 44, 46-49; Daniel Beauvois, *Les Jésuites dans l'Empire Russe, 1772-1820*, în *Dix-huitième siècle*, VIII, 1976, p. 257-272).

³¹ J. Paterson, *op. cit.*, p. 191-193, 195; S. R. Tompkins, *op. cit.*, p. 258.

³² Astfel, erau incluși în sfera operațiunilor sale toți locuitorii Rusiei, de orice religie ar fi fost (*Reports of the BFBS*, III, p. 238; J. Paterson, *op. cit.*, p. 232; G. Browne, *op. cit.*, I, p. 70-71, 383).

³³ Constantin N. Tomescu, *Diferite știri din arhiva Consiliului eparhial – Chișinău*, în *Arhivele Basarabiei*, VI, 1934, nr. 3, p. 239.

³⁴ *Reports of the BFBS*, IV (1816-1817), Londra, 1819, p. 103 [raportul al 12-lea]; N. Popovschi, *op. cit.*, p. 91; S. Valcov, *op. cit.*, p. 33; M. Danilov, *op. cit.*, p. 183-184.

³⁵ *The Movement for Greek Independence, 1770-1821. A collection of documents*. Edited and translated and with an introduction by Richard Clogg, London, Macmillan, p. XV-XVI; Stéphane Yerasimos, *L'Eglise orthodoxe, pépinière des Etats balkaniques*, în *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, 66, 1992, p. 151.

³⁶ Richard Clogg, *Some Protestant Tracts Printed at the Press of the Ecumenical Patriarchate in Constantinople: 1818-1820*, în idem, *Anatolica. Studies in the Greek East in the 18th and 19th Centuries*, Aldershot, UK – Brookfield, USA, Ashgate Publishing, 1996, p. 153; Dimitris Livanios, „In the beginning was the word”. *Orthodoxy and Bible translation into Modern Greek (16th – 19th centuries)*, în *Mediterranean Chronicle*, 4, 2014, p. 101.

³⁷ R. Clogg, *Korais and England*, în idem, *Anatolica...*, p. 346-347; Miltiadis Konstantinou, *Bible translation and national identity: the Greek case*, în *International Journal for the Study of the Christian Church*, 12, 2012, nr. 2, p. 177, 179). Pentru corespondența lui Korais cu Societatea Biblică Britanică vezi R. Clogg, *The Correspondence of Adhamantios Korais with the British and Foreign Bible Society (1808)*, în idem, *Anatolica...*, p. 65-84). Noul Testament din 1810 era „aprobat”, la 13 decembrie 1814, de patriarhul ecumenic Chiril, care nu găsea nimic „fals sau eronat”, deși alte voci din mediul intelectualității grecești vor contesta aceste traduceri drept „antiortodoxe și falsificate” (*Reports of the BFBS*, III, p. 467-470; ibidem, V (1818-1819), Londra, 1820, p. 86 [raportul al 14-lea]; Robert Walsh, *A Residence at Constantinople, during a Period Including the Commencement, Progress, and Termination of the Greek and Turkish Revolutions*, I, Londra, 1836, p. 243-244; Th. Xanthopoulos, *Les dernières traductions de l'Écriture en néo-grec*, în *Échos d'Orient*, VI, 1903, 41, p. 231; R. Clogg, *op. cit.*, p. 72; D. Livanios, *op. cit.*, p. 104-105, 110-111, 113; Al. Mihăilă, *op. cit.*, p. 157-158).

³⁸ *Reports of the BFBS*, V, p. 66 [raportul al 14-lea]; p. LXXII, XCIV, 90, 189 [raportul al 15-lea]; R. Walsh, *op. cit.*, I, p. 244, 318; Th. Xanthopoulos, *Traductions de l'Écriture Sainte en néo-grec, avant le XIXe siècle*, în *Échos d'Orient*, V, 1902, 6, p. 323; idem, *Les dernières traductions...*, p. 232; R. Clogg, *Some Protestant Tracts...*, p. 152-164.

³⁹ *Reports of the BFBS*, IV, p. 79-80 [raportul al 12-lea]; p. 89-91 [raportul al 13-lea]; ibidem, V, p. 77 [raportul al 14-lea]; André Vaillant, *La formation de la langue littéraire serbo-croate*, în *Revue des études slaves*, XXVIII, 1951, 1-4, p. 84-85.

⁴⁰ Pentru personalitatea lui Al. Sturdza, vezi Andrei Pippidi, *Des Lumières à la contre-révolution: Alexandre Stourdza*, în *Revue des études sud-est européennes*, XXXIX, 2001, 1-4, p. 89-95; Stella Ghervas, *Alexandre Stourdza (1791-1854). Un intellectuel orthodoxe face à l'Occident*, Genève, Editions Suzanne Hurter, 1999; eadem, *Réinventer la tradition. Alexandre Stourdza et l'Europe de la Sainte-Alliance*, Paris, Honoré Champion, 2008; M. Jarrett, *op. cit.*, p. 174; P. W. Werth, *op. cit.*, p. 43.

⁴¹ Stella Ghervas, *Le réseau épistolaire d'Alexandre et Roxandre Stourdza: une médiation triangulaire entre Occident, Russie et Sud-Est européen*, în *Revue des études sud-est européennes*, LI, 2013, 1-4, p. 293, 309.

⁴² H. Lutteroth, *op. cit.*, p. 64-65, 68-69; J. H. Schnitzler, *op. cit.*, I, p. 271-279; Angelo S. Rappoport, *The Curse of the Romanovs. A Study of the Lives and the Reigns of Two Tsars, Paul I and Alexander I of Russia, 1754-1825*, Edinburgh, 1907, p. 358; J. H. Billington, *op. cit.*, p. 283; Brian E. Vick, *The Congress of Vienna: Power and Politics after Napoleon*, Cambridge, MA – London, Harvard University Press, 2014, p. 142-143, 148; E. K. Wirtschafter, *Russian Perspectives on European Order*, p. 65-66.

⁴³ St. K. Batalden, *Metropolitan Gavriil (Banulesko-Bodoni) and Greek-Russian Conflict over Dedicated Monastic Estates, 1787-1812*, în *Church History*, 52, 1983, 4, p. 468-478.

⁴⁴ *Reports of the BFBS*, IV, p. 75-76 [raportul al 12-lea]; J. Paterson, *op. cit.*, p. 240-241; S. R. Tompkins, *op. cit.*, p. 258. După cum s-a observat, succesul Societății Biblice Ruse în răspândirea Scripturilor s-a datorat și faptului că avea propria tipografie, cea mai avansată din punct de vedere tehnologic (stereotype printing) din Rusia acelor vremuri, de puțin timp introdusă și în Anglia (St. K. Batalden, *Printing the Bible...*, p. 68 sqq.).

⁴⁵ Încă din 1814, Al. Ipsilanti își propunea să răspândească printre coetnicii săi „instrucția și darurile Societății Biblice” (*Biographie universelle classique, ou dictionnaire historique portatif*, III, Paris, 1829, p. 3387).

⁴⁶ S. Valcov, *op. cit.*, p. 33; M. Danilov, *op. cit.*, p. 193.

⁴⁷ *Reports of the BFBS*, IV, p. 81, 191-192 [raportul al 12-lea].

⁴⁸ *Ibidem*, p. 79-81 [raportul al 13-lea]; J. Paterson, *op. cit.*, p. 285.

⁴⁹ *Reports of the BFBS*, IV, p. 80-81 [raportul al 13-lea]; W. Canton, *op. cit.*, I, p. 227.

⁵⁰ *Reports of the BFBS*, IV, p. 80, 89 [raportul al 13-lea]; *ibidem*, V, p. 85 [raportul al 14-lea]; *ibidem*, VII, p. LVI, 29, 45 [raportul al 18-lea]; Moscof, *Les traductions bulgares du Nouveau Testament*, în *Échos d'Orient*, VIII, 1905, 54, p. 274-277; Ventsislav Stoykov, *A small mystery revealed: On the autorship of the only Bible translation for the Jews in Bulgaria*, în *BiblioScientia*, 2010, 3-4, p. 6.

⁵¹ *Reports of the BFBS*, IV, p. 267 și nota de la p. 270 [raportul al 13-lea].

⁵² *Ibidem*, V, p. 77-78 [raportul al 14-lea]; S. R. Tompkins, *op. cit.*, p. 262.

⁵³ După unele opinii, filialele provinciale au fost organizate după modelul cercului lui Novikov, dar cheștiunea apartenenței unor membri ai Comitetului basarabean la lojele

masonice rămâne un subiect de cercetare ulterioară. Doar despre mitropolitul armean Grigorie știm că era un apropiat al cercurilor rozicruciene (Raffaella Faggionato, *op. cit.*, p. 463, 473-474)

⁵⁴ Pentru detaliile înființării filialei basarabene vezi S. Valcov, *op. cit.*, p. 34-36, 38-40. Traducerea Scripturilor poate fi văzută și ca un element de susținere a intenției de a transforma Basarabia într-o regiune atractivă (un refugiu și un model) pentru străinii persecutați de otomani (Angela Colin, Reforme în Basarabia în primii ani de autonomie (1812–1818), în *Revista istorică*, s.n., XVI, 2005, 5-6, p. 131-132; M. Danilov, *op. cit.*, p. 182).

⁵⁵ S. R. Tompkins, *op. cit.*, p. 258; J. C. Zacek, *The Russian Bible Society and the Russian Orthodox Church*, p. 419-420; R. Faggionato, *op. cit.*, p. 478; D. H. Shubin, *op. cit.*, III, p. 97.

⁵⁶ J. C. Zacek, *op. cit.*, p. 425-426.

⁵⁷ Deși nu toate aspectele unei inițiative atât de vaste sunt cunoscute, activitatea din acea perioadă poate fi reconstituită, parțial, pe baza monografiei lui A. Стадницкий, *op. cit.*, care se bazează pe arhiva Consistorului de la Chișinău, o bună parte din aceste informații fiind preluate, mai târziu, de alți autori: Al. Mateevici, *Tipăriturile noastre bisericești (Din trecutul cărților bisericești, tipărite în limba moldovenească)* (IV), în *Luminătorul*, iunie-septembrie 1913 (inclus în idem, *Opere*, Chișinău, Editura Știința, 1993, p. 382-391); Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 49-53; N. Popovschi, *op. cit.*, p. 91-93; Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, Chișinău, Editura Cartea moldovenească, 1991, p. 224-228; Mircea Păcurariu, *Basarabia. Aspecte din istoria Bisericii și a neamului românesc*, Iași, Editura Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, 1993, p. 53-60; Boris Buzilă, *Din istoria vieții bisericești din Basarabia*, București – Chișinău, Editura Fundației Culturale Române & Editura Știința, 1996, ș.a.

⁵⁸ Pentru tradiția traducerii biblice în spațiul românesc, vezi Eugen Munteanu, *A Brief History of the Romanian Biblical Tradition*, în *Biblicum Jassyense. Romanian Journal for Biblical Philology and Hermeneutics*, 3, 2012, p. 15-53.

⁵⁹ Ioan Bianu, Nerva Hodoș și Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche, 1508–1830* [în continuare: *BRV*], III (1809–1830), București, 1912–1936, p. 190, nr. 948. O a doua ediție a Noului Testament apare la Sankt Petersburg în 1819, sub același patronaj al „Rossienestii Soțietăți a Bibliei”, dar în tipografia lui Nicolae Grecea; în fapt, este vorba despre o „detașare” a Noului Testament din Biblia ce apăruse în același an (*ibidem*, p. 314, nr. 1049).

⁶⁰ *Ibidem*, p. 289-290, nr. 1031. Pentru Biblia de la Sankt Petersburg, vezi mai recent Veronica Olariu, *Biblia de la Sankt Petersburg (1819) – operă culturală panromânească*, în *Limba și literatura română în spațiul cultural dacoromânesc și în diaspora*. Volum îngrijit de Ofelia Ichim și Florin-Teodor Olariu. Prefață de Dan Mănucă, Iași, Editura Trinitas, 2003, p. 77-84; eadem, *Probleme de filiație în Biblia de la Sankt Petersburg*, în Al. Andriescu – 88. Volum îngrijit de Gabriela Haja, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014, p. 259-272.

⁶¹ Ca versiune de bază pentru traducere, mitropolitul Gavriil a ales Biblia de la Blaj (1795), fiind o ediție „mai clară, mai curată și mai corectă din punct de vedere gramatical”. La început, constatând existența unor greșeli și omisiuni, mitropolitul și-a propus să revadă întregul text și să-l confrunte cu alte lucrări românești. Acest lucru nemaifiind posibil la vârsta lui, la 15 februarie 1817 a fost trimis la Sankt Petersburg arhimandritul Varlaam, care stăpânea foarte bine limbile greacă și română, în vreme ce psaltul ce îl însoțea știa la fel de bine gramatica și ortografia (A. Стадницкий, *op. cit.*, p. 356-362; Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p.

49-53; Al. Mateevici, *Tipăriturile noastre bisericești...*, p. 385-387; S. Valcov, *op. cit.*, p. 34; M. Danilov, *op. cit.*, p. 192).

⁶² S. Valcov, *op. cit.*, p. 36; Maria Danilov, *Istoricul tipăririi...*, p. 218.

⁶³ R. Pinkerton a plecat în 1819 într-o lungă călătorie prin Grecia și Turcia, plănuiind a trece, în drum spre Petersburg, și prin București și Iași, lucru care nu s-a mai întâmplat (R. Pinkerton, *op. cit.*, p. 121; G. Browne, *op. cit.*, I, p. 391; W. Canton, *op. cit.*, I, p. 408).

⁶⁴ Acest tip de broșuri avea, pe lângă scopul informativ și justificativ, și un pronunțat caracter de propagandă (M. Danilov, *Bessarabia, the Imperial Context...*, p. 198). În ceea ce ne privește, intenționăm să oferim în viitorul apropiat ediții moderne ale tuturor acestor tipărituri care au ajuns până astăzi.

⁶⁵ Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 60 (datată greșit: 1817); Alexandru David, *Tipăriturile românești în Basarabia sub stăpânirea rusă (1812-1918). Bibliografie (I)*, în *Revista Societății istorico-arheologice bisericești*, XXIV, 1934, p. 160, nr. 15; *BRV*, III, p. 215, nr. 972; Paul Mihail, Zamfira Mihail, *Acte în limba română tipărite în Basarabia, I (1812-1830)*, București, Editura Academiei Române, 1993, p. 6, nr. 40.

⁶⁶ *Reports of the BFBS*, V, p. 94-95, 98-99 [raportul al 15-lea]; N. Popovschi, *op. cit.*, p. 92-93; Arhim. Antim Nica, *Mișcarea biblică în Basarabia, o îndrăzneată încercare misionară*, în *Biserica Ortodoxă Română*, LIX, 1941, 5-6, p. 284; S. Valcov, *op. cit.*, p. 36-37; M. Danilov, *Istoricul tipăririi...*, p. 218.

⁶⁷ W. Canton, *op. cit.*, I, p. 404-405.

⁶⁸ S. Valcov, *op. cit.*, p. 37.

⁶⁹ A. Colin, *op. cit.*, p. 143, nota 85.

⁷⁰ *BRV*, III, p. 290. Nu am identificat până acum niciun exemplar din această tipăritură.

⁷¹ Al. David, *op. cit.*, p. 178, nr. 29; *BRV*, III, p. 385, nr. 1128; P. Mihail, Z. Mihail, *op. cit.*, p. 10, nr. 67; p. 251-252.

⁷² Al. Boldur, *op. cit.*, III, p. 43.

⁷³ Lucien J. Frary, *Russia and the Making of Modern Greek Identity, 1821-1844*, Oxford, Oxford University Press, 2015, p. 27-28, 101-102, 126, 142-144.

⁷⁴ Richard Stites, *The Four Horsemen: Riding to Liberty in Post-Napoleonic Europe*, New York, Oxford University Press, 2014, p. 20-21, 195.

⁷⁵ Effi Gazi, *Revisiting religion and nationalism in nineteenth-century Greece*, în *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism, and the Uses of the Past (1797-1896)*. Edited by Roderick Beaton and David Ricks, Farnham, Ashgate Publishing Ltd, 2009, p. 98-99; Marios Hatzopoulos, *From resurrection to insurrection: „sacred” myths, motifs, and symbols in the Greek War of Independence*, în *The Making of Modern Greece...*, p. 84-85; R. Stites, *op. cit.*, p. 199, 201.

⁷⁶ R. Walsh, *op. cit.*, I, p. 179-180.

⁷⁷ Al. Boldur, *op. cit.*, III, p. 48-49.

⁷⁸ *Reports of the BFBS*, VII, p. 28 [raportul al 18-lea]). Nu există însă nicio dovadă că la Chișinău s-ar fi tipărit această a doua ediție, în ciuda unei însemnări manuscrise a reverendului E. Henderson pe un exemplar al Noului Testament din 1817 (E.D. Tappe, *Rumania and the Bible Society until the Crimean War*, în *The Slavonic and East European Review*, 46, 1968, 106, p. 95).

⁷⁹ *Reports of the BFBS*, VII, p. 17-18 [raportul al 18-lea]; E. Henderson, *Biblical Researchers and Travels in Russia*, Londra, 1826, p. 246-267.

⁸⁰ [Socoteala anuală a Comitetului Societății Biblice], *Despărțirea Bassarabiei*, Chișinău, [1821] (P. Mihail, Z. Mihail, *op. cit.*, p. 9, nr. 64 (descriere, titlu dat de editori, cu anul apariției, credem noi, greșit), p. 236-251 (text); în *BRV*, III (1809–1830), p. 403, nr. 1164, acest raport (numit [Socoteala Comitetului Bessarabieștii Despărțiri a Rossieneshții Bibliceștii Soțietăți, pentru anul 1821], Chișinău, 1822) este confundat cu cel din 1821, tipărit tot în 1822.

⁸¹ Credem că anul a fost citit greșit, fiind vorba de „1821”.

⁸² Iosif Parhomovici, *Catalogul bibliotecii Societății istorico-arheologice bisericești basarabene*, Chișinău, 1925, p. 46; Al. David, *op. cit.*, p. 179, nr. 31; P. Mihail, Z. Mihail, *op. cit.*, p. 10, nr. 71 (se trimite la Al. David și la mențiunea din *BRV*, III (1809–1830), p. 403, nr. 1164: „autorii menționează că nu au văzut exemplare cu f. de titlu”).

⁸³ *Socoteala Comitetului Bessarabieștii Despărțiri a Rossieneshții Bibliceștii Soțietăți, pentru anul 1822*, Chișinău, 1823 (Iosif Parhomovici, *Catalogul bibliotecii...*, p. 46; Al. David, *op. cit.*, p. 183-184, nr. 33, 312; *BRV*, III (1809–1830), p. 429, nr. 1190; *ibidem*, IV, București, 1944, p. 311, nr. 1190; P. Mihail, Z. Mihail, *op. cit.*, p. 11, nr. 79.

⁸⁴ Nu avem cunoștință despre păstrarea vreunui exemplar din această tipăritură până astăzi.

⁸⁵ J. Paterson, *op. cit.*, p. 364; J. H. Schnitzler, *op. cit.*, I, p. 239-267; S. R. Tompkins, *op. cit.*, p. 263-265; J. C. Zacek, *op. cit.*, p. 427-428; J. H. Billington, *op. cit.*, p. 291-292; S. Valcov, *op. cit.*, p. 37; M. Danilov, *Bessarabia, the Imperial Context...*, p. 189.

⁸⁶ J. H. Billington, *op. cit.*, p. 286; R. Faggionato, *op. cit.*, p. 482, nota 86; D. H. Shubin, *op. cit.*, III, p. 98-99; C. McIntosh, *op. cit.*, p. 158.

⁸⁷ J. C. Zacek, *The Russian Bible Society and the Catholic Church*, p. 49; R. Faggionato, *op. cit.*, p. 467.

⁸⁸ M. Jugie, *op. cit.*, p. 455; S. Valcov, *op. cit.*, p. 38, 40 (nota 49); M. Danilov, *op. cit.*, p. 190; D. H. Shubin, *op. cit.*, III, p. 103.

⁸⁹ St. K. Batalden, *op. cit.*, p. 75-76; idem, *The BFBS Petersburg Agency...*, p. 173.

⁹⁰ S. R. Tompkins, *op. cit.*, p. 269.

⁹¹ W. Canton, *op. cit.*, I, p. 418.

⁹² Franklin A. Walker, *Christianity, the Service Ethic and Decembrist Thought*, în *Church, Nation and State in Russia and Ukraine*. Edited by Geoffrey A. Hosking, New York, Palgrave Macmillan, 1991, p. 79-95.

⁹³ M. Danilov, *op. cit.*, p. 190; D. H. Shubin, *op. cit.*, III, p. 103.

⁹⁴ Cu aprobarea lui Nicolae I, în 1831 a fost înființată o nouă Societate Biblică protestantă în Sankt Petersburg, care a primit o parte din activele vechii Societăți Biblice Ruse (W. Canton, *op. cit.*, I, p. 419; J. C. Zacek, *The Russian Bible Society and the Russian Orthodox Church*, p. 436).

⁹⁵ N. Popovschi, *op. cit.*, p. 24-25; S. R. Tompkins, *op. cit.*, p. 269.

⁹⁶ S. Valcov, *op. cit.*, p. 38.

⁹⁷ M. Danilov, *op. cit.*, p. 199-200. De aici, probabil, unele neconcordanțe apărute în legătură cu încetarea de facto a activității filialei basarabene: într-o vreme, s-a considerat că aceasta și-a închis porțile în 1827, fără a se prezenta date concrete (Arhim. Antim Nica, *op. cit.*, p. 286).

⁹⁸ M. Danilov, *op. cit.*, p. 200-202.

⁹⁹ N. Popovschi, *op. cit.*, p. 94; Al. Boldur, *op. cit.*, III, p. 77; S. Valcov, *op. cit.*, p. 38.

NOBILI DIN ȚINUTUL HOTIN ÎN STATISTICA RUSĂ DIN 1820

Dr. hab. Valentin TOMULEȚ,

Universitatea de Stat din Moldova, Chișinău

Abstract. In the present study, based on a rich factual material, the author analyzes Russian statistics from 1820 as a source in the study of various demographic problems that occurred in Bessarabia in the first decades after annexation. The author ascertains that in the scientific research in the field of historical sciences, the historian/researcher uses different categories of historical sources, based on which he analyzes the question; the statistic is an important source in studying the history of different social categories, including the nobility .

Keywords: statistics, demography, social categories, nobility, land, Bessarabia, the Russian Empire.

Formularea problemei

După anexarea în 1812 a Basarabiei la Imperiul Rus, autoritățile imperiale au sesizat necesitatea unei evidențe riguroase a populației¹ și a resurselor de care dispunea provincia nou-anexată. În instrucțiunile date de amiralul P.V. Ciceagov, comandantul-șef al armatei ruse de la Dunăre, șeful suprem al flotei de pe Marea Neagră și seful Administrației Generale a Moldovei și Țării Românești, adresate la 23 iulie 1812 guvernatorului civil Scarlat Sturdza privind organizarea teritoriului dintre Prut și Nistru, se sublinia necesitatea efectuării unei statistici riguroase în Basarabia pentru a o putea guverna cât mai eficient². Drept rezultat, la 2 februarie 1813, în cadrul Guvernului Provizoriu al regiunii Basarabiei a fost constituit Departamentul doi, cu Expediția statistică, condus de Matei Crupenschi³. Grație activității acestei expediții, în Arhiva Națională a Republicii Moldova s-au păstrat mai multe informații privind numărul populației din Basarabia în acea perioadă de timp. Însă lipsa de personal calificat (*un expeditor și doi funcționari de birou*) a făcut existența acestei structuri neeficientă și în 1816 ea a fost suprimată în urma reformei Guvernului, funcțiile de evidență fiind transferate Departamentului financiar-economic. Acesta întocmea, către data de 1 ianuarie a fiecărui an, rapoarte despre numărul populației pe familii și apartenența lor socială⁴.

Astfel, studiul evidenței populației, inclusiv al nobilimii, în baza statisticii populației pentru ținutul Hotin din 1820 prezintă un mare interes. În plus, subiectele legate de studiul populației în baza datelor statistice, adunate de administrația imperială rusă cu diferite scopuri și ocazii pe parcursul secolului al XIX-lea prezintă un interes deosebit, deoarece ne permit să stabilim schimbările de ordin demografic care au avut loc în această perioadă de timp pe teritoriul Basarabiei sub dominație

țaristă, în cazul nostru legat de cunoașterea numărului, compoziției și situației economice a nobilimii.

Pentru a pătrunde mai ușor în esența problemei, să facem la început o caracteristică succintă a statisticii din 1820, a modalităților de adunare și selectare a informațiilor statistice privind populația pe care administrația imperială le-a utilizat pe parcursul secolului al XIX-lea în Basarabia.

Caracteristica statisticii ruse din 1820

La sfârșitul anilor '20 ai secolului trecut, statistica la care ne referim, dar pentru ținutul Orhei, a fost depistată, studiată și publicată de cercetătorul român Constantin N. Tomescu. Lucrând asupra editării primei catagrafii, alcătuită în Basarabia sub stăpânirea rusească la 1817 (editând datele cu referire la ținuturile Hotin și Soroca), și căutând în fondurile Arhivei Statului din Chișinău datele pentru ținutul Iași, C. Tomescu a dat întâmplător „peste alt ținut și din alt an, sub titlul *Statisticeasca știință a ținutului Orheiului. 1820 anul*, o condică în folio, cu 445 file, scrise pe ambele fețe”, pe care o publică în 1929–1930 în *Revista Societății Istorico-Arheologice Bisericești din Chișinău*⁵. Analizând catagrafia de la 1820 pentru ținutul Orhei, C. Tomescu constată că informațiile din această catagrafie, alcătuită după trei ani de la cea din 1817, sunt mult mai bogate și prezintă un mai mare interes pentru științele istorice⁶. Dar cercetătorul nu publică integral catagrafia ținutului Orhei de la 1820 în forma inițială de tabel, prevăzută de instituțiile imperiale ruse, dar o expune în formă simplă de text, iar compartimentul „Așăzatul norodului”, „nu-l transcrie cu toate știrile de amănunt, dar lasă la o parte împărțirea sufletelor pe 6 etăți și ia doar numărul lor total”. Însă pentru a prezenta forma inițială a documentului (conținutul tabelului), totuși transcrie în întregime datele statistice pentru târgușorul Hâncești în formă de text, și nu de tabel, cum era documentul în original⁷.

Deși documentul a fost publicat în 1829–1830, puțini cercetători au pus în circuitul științific datele acestei importante statistici. Ea nu se regăsește în lucrările de sinteză scrise privind istoria modernă a Basarabiei. Doar informații sumare întâlnim în unele lucrări dedicate istoriei locale, atunci când autorii s-au referit la un sat sau altul din ținutul Orhei.

În fondul Guvernului Regional al Basarabiei din Arhiva Națională a Republicii Moldova (F. 5, inv. 2, d. 398, p. I-III, f. 1-522) s-au mai păstrat date similare cu referire la ținutul Hotin, perfectate după aceeași modalitate ca datele pentru ținutul Orhei și dateate cu același an 1820 (deși din titlul dosarului nu se poate constata acest lucru, din lipsa lui), nedepistate, la timpul său, de Constantin N. Tomescu, dar nici de alți autori. Ele includ trei volume și conțin date importante pentru 145 de sate din ținutul Hotin.

Pe parcursul mai multor ani statistica pentru ținutul Hotin de la 1820 a rămas necunoscută pentru mulți cercetători, iar cei care au descoperit-o nu s-au încumetat s-o pună în circuitul științific. Motive pentru aceasta sunt mai multe: **I.** documentul

la care ne referim se află într-o stare destul de rea: pe unele file textul abia se mai poate citi din cauza calității proaste a cernelii, care pe parcursul anilor a pierdut din culoare; 2. textul se citește cu greu din cauza caligrafiei neglijente, în multe locuri cifrele și literele abia de se mai observă și cu greu pot fi descifrate; 3. scris de mai multe persoane, textul nu respectă aceeași ordine de întocmire a documentului pentru toate satele. Pentru o parte din sate nu s-a ținut cont de numărul total de gospodării, familii și burlaci⁸ și documentul începe cu enumerarea persoanelor de sex masculin și de sex feminin; pentru unele sate datele cu referire la persoanele de sex masculin conform categoriei de vârstă nu corespund numărului total de persoane de sex masculin; apar confuzii și la determinarea numărului de persoane de sex feminin: văduve, fete și neveste; 4. rămâne neclar și ultimul compartiment dedicat populației: „fete și neveste” („*девок невест*”), care, de multe ori, ca în cazul compartimentării persoanelor de sex masculin pe vârste, nu corespunde numărului persoanelor de sex feminin din compartimentul persoane de sex masculin și persoane de sex feminin.

Trebuie să constatăm că statistica respectivă a fost depistată, la timpul său, de cercetătorul V.Zelenciuk, dar care, din greșeală, o datează cu recensământul⁹ din 1817. Analizând detaliat textul statisticii, constatăm că ea a fost alcătuită la 1820 și nicidecum la 1817. Spre exemplu, în descrierea satului Sauca, citim că „în 1817, 1818 și 1819 moșia satului a fost dată în arendă pentru o sumă de 260 de lei, iar în anul curent, 1820, a fost arendată de șleahiticul Mihail Holski pentru o sumă de 2800 de lei”¹⁰. Asemenea informații găsim și cu referire la alte sate (a se vedea, spre exemplu, satul Burduvu¹¹, etc.).

Despre modalitatea perfectării statisticii de la 1820 pentru ținutul Hotin nu dispunem de informații concrete. Știm cu certitudine că datele au fost prezentate de isprăvnicia ținutului Hotin Guvernului Regional al Basarabiei, probabil la insistența administrației imperiale ruse sau a celei regionale. Materialul, cum se constată lesne din lecturarea lui, oferă informații prețioase pentru cunoașterea detaliată a situației ținutului Hotin la 1820. Statistica stabilea cu o mare exactitate și rigurozitate numărul familiilor de contribuabili la data efectuării statisticii și conținea informații detaliate despre numărul total de persoane de sex masculin și de sex feminin din fiecare localitate, inclusiv de sex masculin conform categoriei de vârstă: până la 7 ani; de la 7 până la 12 ani; de la 12 până la 18 ani; de la 18 până la 36 de ani; de la 36 până la 46 de ani; de la 46 de ani până la bătrânețe. Statistica conține și un compartiment special al persoanelor de sex feminin ce includea: văduve, fete și neveste. Alte compartimente ale statisticii includeau: anul când satul a fost populat sau și-a schimbat locul, conform informațiilor deținute de locuitorii localității (cu această informație începe tabelul); componența etnică și socială, numărul populației; informații despre biserica din localitate; numărul caselor de lemn ce aparțin statului și al celor din lut și nuiele, bordeielor ce aparțin locuitorilor; numărul morilor și cârciumilor; starea economică a locuitorilor; modalitatea de administrare a satului (de proprietar sau dat în concesiune) etc.

Caracteristica celor opt compartimente ale statisticii constituie următorul tablou¹²:

I. Populația: 1. numărul total de gospodării (care, cu regret, nu a fost completat pentru toate satele, cum constatam anterior); 2. numărul de burlaci (care, cu regret, nu a fost completat pentru toate satele); 3. numărul total de persoane (familii, sex masculin și sex feminin); 4. numărul de persoane de sex masculin conform vârstei (până la 7 ani; de la 7 până la 12 ani; 12–18 ani, căsătoriți și holtei; 18–36 ani, căsătoriți, holtei, văduvi; de la 46 până la bătrânețe, căsătoriți, holtei, văduvi) și de sex feminin (văduve, fete și neveste); 5. numărul de meșteșugari și industriași, cu specificarea etniei¹³; 6. locul procurării materiei prime, modalitatea de comercializare a produselor și valoarea câștigului.

II. Numărul construcțiilor și lucrurilor casnice: 1. mănăstiri; 2. biserici (din piatră, lemn și nuiele); 3. clădiri/case ce aparțineau statului (piatră, lemn, nuiele); 4. case particulare (piatră, lemn, nuiele); 5. prăvălii (din piatră și lemn); 6. cârciumi; 7. beciuri (din piatră și lemn); 8. magazine (din piatră și lemn); 9. mori (de apă, vânt); 10. băi comerciale; 11. școli; 12. fierării; 13. spitale; 14. fabrici și uzine (postav, pânză, covoare, cărămidă, var, lumânări, săpun); 15. cui aparțin fabricile și uzinele, varietatea produselor anuale și cantitatea, modalitatea producerii acestor produse, de unde se procură materia primă și valoarea produselor confecționate.

III. Despre creșterea vitelor: 1. numărul de cai; 2. vite cornute (bivoli, vaci, boi, vite cornute mici); 3. ovine; 4. porcine; 5. măgari; 6. a explica câte animale are: un țăran înstărit, un țăran mijlocăși și un țăran sărac; 7. unde anual se expediază animalele pentru comercializare și la ce preț; de evidențiat dacă sunt mânate animale la iernat și pășunat din alte localități și cât plătesc proprietarii pentru aceasta și care este venitul statului.

IV. Despre albinărit: 1. numărul de stupi de albine; 2. cantitatea de ceară (în funți și puduri); 3. de specificat cui aparțin stupii de albine și unde este comercializată mierea și ceara.

V. Despre vii și livezi: 1. numărul de vii și livezi (plantațiile de stat și particulare); 2. cantitatea de vedre de vin obținută (plantațiile de stat și particulare); 3. cantitatea de fructe obținută (plantațiile de stat și particulare); 4. unde este comercializat vinul și fructele, la ce prețuri, ce venit are statul din aceasta.

VI. Despre pescuit: 1. de explicat dacă locuitorii se ocupă cu pescuitul și unde în ținut sunt pescări; 2. dacă se dau în arendă persoanelor particulare și la ce preț; 3. ce fel de pește se prinde și de dat apreciere calității lui, în special icrelor roșii; 4. unde se comercializează peștele și la ce preț.

VII. Despre vânat: 1. de specificat ce fel de păsări și animale se vânează.

VIII. Despre cultivarea și recoltarea cerealelor: 1. de specificat separat culturile de toamnă și primăvară (grâu, orz, ovăz, secară, hrișcă, mei, porumb, mazăre, cânepă, în, fasole, linte, bob etc.) și ce recoltă se obține; 2. de evidențiat cantitatea de cereale predestinată pentru comercializare, unde se comercializează și la ce preț; 3. de stabilit

câte stoguri de fân se obțin anual în fiecare sat și cătun; **4.** de lămurit ce feluri de comerț se practică și care sunt avantajele lui; de arătat ce porturi și debarcadere sunt și unde acestea se află; **5.** de arătat pentru ce sumă de bani a fost dată în arendă în anii 1817 și 1818 persoanelor particulare proprietatea satului, cătunului și câșlei; **6.** de evidențiat tipurile de prestații încasate de la populație și în ce măsură populația participă la repararea podurilor, drumurilor, transportarea arestanților etc.; **7.** de arătat unde se extrage piatra și varul și la ce preț se comercializează.

Specificarea acestor compartimente ale statisticii denotă faptul că administrația imperială avea deja o experiență destul de bogată în efectuarea unor asemenea evidențe, care includea un volum destul de mare de subiecte ce, de fapt, urmau să includă întreaga informație despre starea umană și economică a gospodăriilor țărănești și nu numai. Aceste informații erau de o necesitate vitală pentru instituțiile imperiale antrenate des în confruntări militare în Balcani, iar Basarabia ca teritoriu limitrof, „spate al frontului”, urma să asigure armata rusă de ocupație cu toate cele necesare.

Caracteristica ținutului Hotin conform împărțiri administrativ-teritoriale din 1818

Conform Regulamentului organizării administrative a Basarabiei din 29 aprilie 1818, în Basarabia, în locul celor 9 ținuturi existente, au fost instituite **6 ținuturi**: Hotin, Iași, Orhei, Bender, Ismail și Akkerman¹⁴. Ca urmare, au intervenit anumite schimbări în componența ținuturilor.

Conform noii împărțiri administrativ-teritoriale din 1818, în componența ținutului Hotin au fost incluse **30 de localități** din fostul ținut Soroca: *târgul* Otaci; *satele*: Iarova, Balinți, Tătărauca Veche, Tătărauca Nouă, Samoleuca, Rughi, Arionești, Unguri, Călărășauca, Vălcineț, Codreni, Lencăuți, Verijăni, Hârbova, Briceni, Sauca, Sudarca, Teleșauca, Văsoca, Horodiște, Braicău, Trăisteni, Climăuți, Ciornoleuca, Corbu, Horodiciu; *schitul sau mănăstirea* Călărășauca; *cătunele*: Boroseni, Moșana¹⁵.

Din fostul ținut Iași, în componența ținutului Hotin au fost incluse **12 localități**: *satele* Dondușeni, Reditu Mare, Dânjani, Hrenăuți, Rujenița, Onești, Fântâna Albă, Brătușeni, Stângăceni; *cătunele* Golăești, Chetroșica, Șofrâncani¹⁶.

Noua împărțire administrativ-teritorială din 1818 menținea în ținutul Hotin cele **176 de localități**¹⁷ deja existente: *orașul* Hotin; *târgul* Lipcani, *satele*: Onutu, Perebiicăuți, Rohutinu, Gheorgheuți, Prihorodu, Otaci, Anadolu, Dărăbani, Părcăuți, Bârnova, Moșinețu, Vârnovița, Lencăuți, Măcăreuca, Mihoreni, Hrușoveți, Babin, Buzovița, Răsteu, Otaci, Cumarăv, Molodova, Cormani, Culișeuca, Niporotova, Lomacinița, Ojovu, Vasâlău, Voloșcovu, Năslavcea, Bârnova de Jos, Paustova, Lipnic, Dânjani, Mihalășeni, Hrenăuți, Bârlădeni, Pălade, Ruseni, Parcova, Cupcini, Pociumbeni, Pociumbăuți, Varaticu, Horodiște, Costești, Dumeni, Șărbaca,

Cuconești, Corpaci, Bădraghii, Vișoara, Tețcani, Pererâta, Șirăuții de Jos, Zalucea, Ceabru, Criva, Mămăliga, Coșuleni, Negrinița, Ședreni, Costiceni, Vancicăuți, Tărășăuți, Mașinița, Nouasulița de Sus, Stroești, Răucăuți, Răchitna, Rujavnița, Balamuteuca, Caplivca (Căpeleuca), Varticăuți¹⁸, Nilipăuți, Rosușeni, Briceni, Colincăuți, Balcăuți, Hlinoia, Edineț, Crăstinești, Doljocu, Berestia, Dăncăuți, Coteleu, Nouăsulița, Săncăuți, Rângaciu, Șișcăuți, Grozănița, Bociăuți, Șilăuți, Malinița, Poiana, Clișcăuți, Zarujăni, Șirăuți, Nădăbăuți, Rucșinu, Cipănosu, Rașcov, Stăuceni, Dolineni, Forosna, Șărbinița, Mălinești, Cerlina, Stălinești, Sângeru, Glinăuți, Pășcăuți, Dăncăuți, Tulbureni, Hâjdău, Cruhlic, Nisfoaia, Bălcăuți, Larga, Cotiujeni, Coteala, Hlina, Hilăvățul, Balasănești, Caracușeni, Tabani, Marcăuți, Rătunda, Târnova, Trinca, Corjăuți, Fetești, Burlănești, Hurghinești, Briceni, Teredna, Purceleanca, Zabriceni, Beșănăuți, Chelmenet, Burduvu, Volcinețu, Nouăsulița de Jos, Enăuți, Seliște, Șăbutinița, Vitreanca, Mihalcău, Belousovca, Cobâlceni, Sărbiceni, Romancăuți, Caracău, Hrubna, Hrimancăuți, Văscăuți, Bolboaca, Tribisăuți, Cipiliuți, Hincăuți, Corăstăuți, Hădărăuți, Ocnita, Clocușna, Văzdăuți, Săcureni, Mândăcăuți; căștele: Neujimova, Bechir, Sali, Zalena, Jamjiu; *cătunele*: Tiurtiulul, Hrămești¹⁹.

Imperfecțiunea statisticii ruse din 1820

Un moment dificil în analiza acestui document îl constituie și faptul că statistica conține informații doar pentru 145 de localități rurale. Lipsesc informațiile pentru **73 de localități**, inclusiv orașul Hotin și unele târguri.

Statistica de la 1820 pentru ținutul Hotin nu conține informații pentru mai multe localități: **5 localități** din ținutul Soroca: *târgul* Otaci, *satele*: Arionești, Trăisteni, Horodiciu; **3 cătune** din ținutul Iași: Chetroșica, Golăești și Șofrâncani; **76 localități** rămase în ținutul Hotin: *orașul* Hotin, *târgul* Lipcani; *satele*: Balamuteuca, Bârlădeni, Bârnova de Jos, Bociăuți, Bolboaca, Caracău, Cipănosu, Cipiliuți, Clișcăuți, Clocușna, Cobâlceni, Corăstăuți, Cormani, Coteala, Cotiujeni, Culișeuca, Cupcini, Dăncăuți, Dâneni, Gheorgheuți, Glinăuți, Grozănița, Hădărăuți, Horodiște, Hrimancăuți, Hrubna, Lipnic, Lomacinița, Malinița, Mândăcăuți, Mihalășeni, Mihalcău, Mihoreni, Nădăbăuți, Năslavcea, Niporotova, Ocnita, Ojovu, Onutu, Otaci, Parcova, Paustova, Pălade, Perebicăuți, Pociumbăuți, Pociumbeni, Poiana, Prihorodu, Purceleanca, Rașcov, Răsteu, Rohotinu, Romancăuți, Rucșinu, Ruseni, Săcureni, Săncăuți, Șărbaca, Șărbinița, Șilăuți, Șirăuții de Jos, Tribisăuți, Vasălău, Văscăuți, Văzdăuți, Vitreanca, Voloșcovu, Zabriceni, Zarujăni; *căștele*: Bechir, Jamjiu, Sali și Zalena și cătunul Tiurtiulul.

În plus, din statistica celor 145 de localități din ținutul Hotin de la 1820, în lista satelor conform împărțirii administrativ-teritoriale din 1818 nu se regăsesc localitățile: Plop, Țaul, Chesolu Mare, Chesolu Mic, Crișcăuți, Irstov, Comarov,

Negureni, Dinăuți, Samovo, Brânzeni, Reunești, Rughi de Jos, mănăstirea de călugări Rughi, Ciolac și Medveja.

Cercetări mai detaliate arată că, de fapt, lipsesc datele pentru 3 ocoale: **Nistrul de Jos, cu 22 de localități** (Carlacău, Romancăuți, Șărbunița, Cormani, Culișăuca, Vitreanca, Mihalcău, Niporotova, Lomacinița, Ojovul, Vasăleu, Culișăuca sau Belousovca, Sărbiceni, Cobălteni, Securenii, Voloșcovul, Năslavcea, Bârnova (de Jos), Lipnicul, Paustova, Clocușna, Gvozdăuți), **Ciuhur, cu 25 de localități** (Hrimancăuți, Hrubna, Văscăuți, Tribisăuți, Coreșăuți, Cipiliuți, Hincăuți, Purceleanca, Zabriceni, *câșla* Chiurtului, Pociumbeni, Pociumbăuți, *câșla* lui Bechir, Cupcini, Parcova, Rusăni, Pălăde, Bârlădeanu, Hrenăuți, Mihălășeni, Dănjeni, Bulboaca, Hădărăuți, Ocnița, Măndăcăuți), și **ocolul Rașcov, cu 21 de localități** (Nădăbăuți, Rucșănul, Gheorgheuți, Cipănosul, Șirăuți (*de Sus*), Zaruțeni, Clișcăuți, Poiana, Malinița, Șilăuți, Bocicăuți, Grozănița, Colincăuți, Rujavnița, Balamuteuca, Onutu, Rohutin, Rașcovul, Prihorod, Otaci, Piribicăuți)²⁰.

Și datele cu referire la celelalte ocoale nu sunt complete. Spre exemplu, în ocolul de Mijloc lipsesc datele pentru satele Coteala, Cotuieni și *câșla* Giamgiului, în schimb dispunem de informație pentru satul Medveja; în ocolul Ghilavățul lipsesc datele pentru satele Hăjdău și Bălcăuții de Sus, în schimb dispunem de informație pentru satele Beleuți și Dinăuți; în ocolul Movilău dispunem de informație pentru satele Moșana, Rughi de Sus, Rughi de Jos și mănăstirea de călugări Rughi, care lipsesc în statistica din octombrie 1820.

Sunt greu de explicat această necoincidență și lipsă de informații pentru cele trei ocoale (Nistrul de Jos, Ciuhur și Rașcov) ale ținutului Hotin. Reieșind din considerentul că dosarul ce conține informația despre cele 145 de sate din ținutul Hotin, datat cu anul 1820, este alcătuit din 3 părți, putem presupune că o parte din acest dosar, și anume partea a 4-a, s-ar fi pierdut sau, în cel mai rău caz, nu a fost prezentată de ocolășii²¹ acestor ținuturi, ceea ce este puțin probabil. Lipsa unor sate incluse în ocoale sau prezența altor sate ce nu sunt incluse în listele ocoalelor din ținutul Hotin este greu de explicat.

În pofida faptului că statistica de la 1820 conține informații doar pentru 145 de localități din ținutul Hotin (fără localitățile din ocoalele Nistrul de Jos, Ciuhur și Rașcov, orașul Hotin și târgul Briceni), ea prezintă un interes deosebit atât pentru studierea schimbărilor demografice produse în primii 10 ani după anexarea teritoriului dintre Prut și Nistru la Imperiul Rus, cât și pentru studierea situației etnice, sociale și economice a ținutului în general.

Statistica de la 1820 demonstrează că cea mai mare parte a populației ținutului Hotin era populație autohtonă²², ca și în întreaga Basarabie, care s-a format și s-a dezvoltat pe teritoriul în care trăiește și, la momentul perfectării statisticii, are rădăcini străvechi pe acest teritoriu și valori comune, cum ar fi originea etnică, limba, credința, tradițiile, datinile etc. Și documentele de epocă, emise de administrația locală din Basarabia în primii ani după anexarea ei la Imperiul Rus, atestă proveniența autohtonă a majorității covârșitoare a populației Basarabiei. Serdăria Orhei scria,

spre exemplu, într-un raport din 26 iulie 1816 președintelui Comitetului Provizoriu al Basarabiei, guvernatorului de Ekaterinoslav, I.H. Kalagheorghe: „Niamuri di oameni să află în ținutul acesta ce mai multă parti di nație moldovenească, *care sânt adivărați lăcuitori de aicea statorniciți* (subl. n.)”²³, după care urmează veneticii: rușii, sârbii, armenii, lipovenii, țigani și jidovii.

Situația demografică²⁴ a ținutului Hotin conform datelor statisticii din 1820

Statistica populației din 1820 a înregistrat în cele 145 de sate din ținutul Hotin 6651 de gospodării, 490 de burlaci și 7141 de familii. Cu regret, datele statisticii nu conțin informații de acest fel pentru 53 de sate sau 36,5% din numărul total de sate înregistrate la 1820. Cât privește numărul total al populației, inclusiv persoane de sex masculin și persoane de sex feminin datele statisticii conțin informații pentru toate cele 145 de localități din ținutul Hotin și reflectă, credem, veridic situația la momentul perfectării acestei statistici a populației. Statistica înregistrează un număr total de 56129 persoane, inclusiv 29346 (52,3%) persoane de sex masculin și 26783 (47,7%) persoane de sex feminin. Deci, datele prezentate atestă o prevalare, deși neesențială, a populației de sex masculin, față de populația de sex feminin.

Prezintă interes repartizarea populației conform vârstei: persoane de sex masculin – până la 7 ani, de la 7 până la 12 ani, 12–18 ani – căsătoriți și holtei, 18–36 ani – căsătoriți, holtei, văduvi, de la 46 până la bătrânețe – căsătoriți, holtei, văduvi și persoane de sex feminin – văduve și fete și neveste. Aceste date ne permit să constatăm că la 1820, în ținutul Hotin erau înregistrați 10593 (22,7%) *de copii până la 12 ani* (6975/65,6% – până la 7 ani și 3648/34,4% – de la 7 până la 12 ani), 3451 (7,2%) *de adolescenți între 12 și 18 ani* (75/2,2% – căsătoriți și 3376/97,8% – holtei), 11502/24% *persoane mature între 18 și 46 de ani (între 18 și 36 de ani: 4397 de bărbați căsătoriți, 2904 holtei și 128 de văduvi; între 36 și 46 de ani: 3663 de bărbați căsătoriți, 177 de holtei și 232 de văduvi; între 46 de ani și până la bătrânețe: 3493 de bărbați căsătoriți, 94 de holtei și 301 văduvi)*. În plus, datele statisticii atestă 18510 (38,6%) persoane de sex feminin, inclusiv 829 (4,5%) de văduve și 17681 (95,5%) de fete și neveste.

Analiza acestor date ne permite să constatăm că din numărul total de 11553 de căsătoriți, 1491 (12,9%) erau văduvi (bărbați și femei): 662 (44,4%) de văduvi, 829 (55,6%) de văduve.

Prezintă interes raportul dintre copii minori (*până la 12 ani*) și adolescenți (*între 12 și 18 ani*). Din 10593 de copii minori înregistrați de statistica din 1820, 6945 (14,5%) de persoane se încadrau în vârsta până la 7 ani și 3648 (7,6%) de persoane – între 7 și 12 ani. Copiii și adolescenții numărau 14044 de persoane, ceea ce constituia 29,3% din numărul total al populației.

Pentru a putea pune în discuție problema enunțată în titlul studiului, la început, să facem o caracteristică succintă a nobilimii ca stare socială.

Caracteristica nobilimii din Basarabia ca stare socială

Statistica populației din 1820 ne permite să analizăm numărul fiecărei categorii sociale sau fiscale, iar în unele cazuri și al anumitor categorii etnice în parte pentru toate localitățile din ținutul Hotin. În acest studiu vom analiza doar categoria socială cea mai privilegiată a societății (atât conform privilegiilor deținute, proprietăților funciare aflate în proprietate, cât și statutului social și politic deținut) – *boierimea*, care după alegerile nobiliare din 1818 a fost inclusă în „Cartea de aur a nobilimii ruse” și încadrată în nobilimea rusă.

După anexarea în 1812 a Basarabiei la Imperiul Rus țarismul a început să traducă în viață în această provincie politica sa național-colonială. Ea și-a găsit expresie în primele documente oficiale adoptate de administrația imperială – Regulamentul privind „Administrația provizorie a Basarabiei” din 2 august 1812, „Regulamentul organizării administrative a regiunii Basarabia” din 29 aprilie 1818 și „Regulamentul privind administrarea Basarabiei” din 29 februarie 1828²⁵.

Starea socială cea mai privilegiată și ierarhic superioară din Imperiul Rus era nobilimea/dvorenimea. Ea se împărțea în două categorii: *de viță* (*потомственные дворяне*) și *personală* (*личные дворяне*). Nobilimea de neam era alcătuită din șase categorii de bază, iar fiecărei categorii îi corespundea o parte specială din *Cartea genealogică gubernială*: în *prima parte* intrau persoanele cu titlu de nobil care le-a fost acordat la dispoziția personală a suveranului; în *a 2-a parte* – persoanele care au primit titlul de nobil datorită serviciului militar; în *a 3-a parte* – persoanele care au primit titlul de nobil datorită serviciului civil; în *a 4-a parte* – nobilii străini care au trecut în supușenia Rusiei; în *a 5-a parte* – nobilii titulari; în *a 6-a parte* – vechile neamuri nobiliare. Deosebiri esențiale în drepturi și obligații între aceste șase categorii nu erau, cu excepția unor privilegii mai mari pentru categoriile a 5-a și a 6-a. Femeile din categoriile sociale nearistocratice, căsătorindu-se cu nobili, căpătau în mod automat toate drepturile soțului, iar fetele de nobili, în cazul căsătoriei cu nenobili, își păstrau drepturile. Nobilii de viță beneficiau de toate privilegiile: dispuneau de dreptul de a constitui corporații și ocupau cele mai înalte funcții în instituțiile de stat.

F.F. Wighel, scriitor și memorialist de epocă, în renumitul său eseu – de fapt, un pamflet, o satiră sarcastică la adresa societății basarabene – simplifică această compartimentare a nobilimii, dându-i o apreciere mai mult prin prisma intrigilor politice care aveau loc în Basarabia la acel moment. Autorul scrie că în timpul alegerilor în Adunarea Deputaților Nobilimii din Basarabia în 1818, nobilimea s-a împărțit în trei grupări sau partide: **1.** gruparea boierilor moldoveni de viță, ce dispuneau de mari proprietăți funciare și influențe; **2.** gruparea persoanelor care s-au îmbogățit în timpul ultimului război ruso-turc din anii 1806–1812 și a celor care, fiind în serviciul rus, au obținut diferite funcții și dețineau deja funcții în sistemul administrativ al Basarabiei; **3.** foștii clienți, ieșiți din rândurile mazililor și

ruptașilor, care după anexarea Basarabiei la Imperiul Rus au fost înscrși în „Cartea de aur a nobilimii”²⁶. F.F. Wighel scrie că categoria a doua a nobilimii o disprețuia, dar o proteja pe cea de a treia, iar prima le ura și le disprețuia pe ambele, între aceste trei categorii ale nobilimii au apărut mari divergențe, care au ieșit la suprafață, cu deosebită putere și intensitate, în timpul alegerilor nobiliare din 1818, pentru înscrierea în registrele genealogice ale nobilimii²⁷.

Titlul de nobil personal a fost instituit pe timpul lui Petru I. Ei nu aveau dreptul de a forma organizații corporative, nu participau în cadrul autoadministrării nobiliare și nu se bucurau de drepturile și privilegiile pe care le aveau nobilii de viță. Titlul de nobil personal nu putea fi transmis prin ereditate, nu dădea dreptul de a moșteni moșiile părinților împreună cu țărani aflați pe aceste pământuri, nu acorda dreptul să se înscrie în societăți nobiliare și să participe la adunările nobiliare. Începând cu 1832, copiii de nobili personali au primit drepturi onorabile cetățenești de moștenire. Până în 1845 titlul de nobil personal îl primeau toți funcționarii care aveau gradul XIV–IX potrivit „Condiții rangurilor”, adoptată în 1722 de Petru cel Mare. În cazul în care bunelul sau tatăl erau înscrși în categoria nobililor personali, atunci urmașii, la atingerea majoratului (17 ani) și dacă dețineau o slujbă, puteau pretinde la titlul de nobil personal. Începând cu 1845, titlul de nobil personal îl primeau toți funcționarii de clasele XIV–IX încadrați în serviciul militar și cei de clasele IX–VI încadrați în serviciul civil; din 1856 – de clasele VIII–VII și, respectiv, de clasele VIII–V²⁸.

Spre deosebire de nobilimea din Europa de Vest, care deținea o deplină libertate de acțiuni în raport cu regalitatea, nobilimea (dvorenimea) rusă se caracteriza, din contra, printr-o dependență totală de Putere, oglindită de funcție, ca element definitoriu. Nu *proprietatea*, ci *serviciul* era semnul distinctiv al nobleței în Rusia, toți cei care „serveau” fiind socotiți a o poseda²⁹.

În Basarabia, starea socială superioară era constituită de boierii care au acceptat cetățenia Rusiei. Pentru a nu-și pierde privilegiile de care se bucurau până la 1812, aceștia s-au arătat a fi loiali față de oficialitățile țariste, care au profitat de această loialitate în procesul de includere a Basarabiei în sistemul economic și politic al Imperiului Rus. Boierii au fost cooptați în rândurile nobilimii ruse, fiindu-le acordate aceleași drepturi și privilegii de care beneficia această stare socială în guberniile interne ruse. Drept consecință, boierimea basarabeană, reprezentând elita aristocratică locală, a devenit un important suport sociopolitic al regimului țarist în provincie.

Potrivit Regulamentului organizării administrative a regiunii Basarabia din 1818, „nobililor (boierilor – *V.T.*) li se acordă în egală măsură drepturile și privilegiile ce le sunt acordate nobilimii ruse, cu păstrarea concomitentă a privilegiilor vechi moldovenești. Drepturile personale ale nobilimii din regiunea Basarabia, în același rând proprietatea mobilă și cea imobiliară, precum și țăgarii se confirmă a fi proprietatea lor pe veci, în baza hrisoavelor și documentelor, inclusiv a legilor ce confirmă această proprietate”³⁰.

Nobilii basarabeni – în viziunea unor istorici și contemporani

Profitând de privilegiile acordate, nobilimea era principalul susținător al Imperiului. Cum constată istoricul englez Geoffrey Alan Hosking, „ea purta hainele Imperiului și vorbea limba acestuia”³¹.

Instituția nobiliară a fost introdusă în Basarabia în 1821, potrivit prevederii conținute în Regulamentul organizării administrative a Basarabiei din 1818, când, prin intermediul Comisiei constituite pentru examinarea dovezilor referitoare la noblețe, boierii stabiliți în provincia răpită au fost cooptați în rândurile nobilimii imperiale, acordându-li-se aceleași drepturi și privilegii. Comisia respectivă a înscris în registrul genealogic nobiliar al Basarabiei 102 familii³². Gheorghe Bezviconi însă, publicând actele doveditoare prezentate Comisiei, a enumerat 100 de familii cărora le-a fost conferit titlul de nobil³³. Ulterior, Adunarea Deputaților Nobilimii din Basarabia a satisfăcut doleanța de acordare a titlului de nobil unui număr considerabil de persoane. O altă situație s-a creat însă începând cu anul 1845, când a intrat în vigoare un nou regulament cu privire la conferirea titlului de nobil. Din cauza rigorii exigențelor impuse prin el, multor deținători ai titlului de nobil nu le-a fost confirmată apartenența la treapta nobiliară de către Departamentul de Heraldică al Senatului Guvernământ al Rusiei. Bunăoară, lista nobililor incluși în registrul genealogic al Basarabiei până la data de 1 ianuarie 1911 cuprinde numele doar a 65 de neamuri din cele 102 (100) acceptate în 1821³⁴. Pentru alții procedura de confirmare a deciziilor Adunării Deputaților Nobilimii din Basarabia a durat ani în șir. Prin urmare, deoarece au existat condiții inegale de recunoaștere a nobleței până la 1845 și după acest an, este complicat de a compara cifrele referitoare la nobilimea din cele două perioade, segmentate de anul 1845. Există și o altă problemă în acest context. Persoanele neconfirmate în calitate de nobili și-au păstrat titlul nobiliar, în mod neoficial, și în continuare, ceea ce, de bună seamă, și-a lăsat amprenta asupra datelor statistice. Drept exemplu servesc registrele parohiale de stare civilă, în care unele persoane, nefiind nobili, sunt înscrise cu acest titlu.

Deși prin ocupații majoritatea nobililor erau legați de proprietățile funciare ce le dețineau, o parte dintre ei locuiau în orașe, permanent ori temporar, mai ales în Chișinău sau orașele ținutale/județene, având funcții în administrația centrală a provinciei și în cea ținutală/județeană sau fiind atrași de viața citadină.

Izvoarele de epocă atestă că țarismul a căutat să întărească prin intermediul aparatului administrativ de stat orânduirea existentă, să-și consolideze sprijinul social pe seama boierilor, stărilor sociale privilegiate și coloniștilor din regiune, ținând cont concomitent de specificul regiunii. Avea dreptate consulul austriac la Iași, Duldner, care scria la 23 august 1810, cabinetului din Viena că „starea de anarhie care domnește în această țară, în care mulți din boieri găsesc mulțămirea lăcomiei lor, urmează și pare

să fie nu numai tolerată, dar chiar bine văzută de politica rusească, în scop probabil de a câștiga pe boierii cei mari pentru politica Rusiei”³⁵.

A.D. Xenopol observă că în timpul războiului ruso-turc din 1806–1812, odată cu ocuparea Principatelor Române de armata rusă și instituirea postului de președinte în Divanele Principatelor, administrația rusă „făcuse pe un număr însemnat de locuitori, cu deosebire din Moldova, să se pună sub protecția rusească, și consulii rusești se folosiseră de împrejurare, spre a face averi însemnate din neguțitoria acestei protecții. Așa consulul din București adunase o avere de vreo 300000 de lei. De îndată ce Țările Române reintrară sub oblăduirea turcească, Poarta luă măsuri energice pentru a desființa atare încălcare a rivalei sale, ordonând sechestrul asupra averii tuturor supușilor săi care adoptaseră protecția rusească. Asemenea măsură readuse o sumă de oameni la prima lor stare, de raiale otomane”³⁶.

Conform prevederilor articolului VII al Tratatului de la București, locuitorii de pe ambele maluri ale Prutului urmau, până în anul 1814, să decidă în supușenia cărui stat vor rămâne. În cazul în care alegeau de a rămâne în continuare supuși moldoveni, prevederile acestui articol stabileau ca în termen de 18 luni de la ratificarea tratatului³⁷ să renunțe la bunurile pe care le-au stăpânit pe teritoriul noii provincii anexate de Rusia, adică să se desfacă de ele prin vânzare, schimb, arendă etc. Ca rezultat, pe parcursul acestei perioade de timp a început un proces complex și de durată de schimburi de moșii, care, în condițiile termenului stabilit de tratat de 18 luni de la ratificare, i-a impus pe unii proprietari să renunțe la proprietățile funciare în schimbul unor sume modice sau chiar să facă schimb de moșii cu o valoare sub cea reală. Unele familii boierești au rămas în Principatul Moldovei, lăsând în teritoriul anexat reprezentanți pentru a administra aceste proprietăți funciare³⁸. Schimbul de moșii a fost cauzat, cum constată ilustrul istoric A.D. Xenopol, și de faptul că „se răspândise vestea între boierii acei ce trecuse pe timpul Rușilor în partea lor, că i-ar aștepta soarta Moruzeștilor, și că domnul Calimah aducea cu el firmanul pentru a lor descăpăținare. Cei mai mulți se desțărără, parte din ei prefăcându-se a călători prin Europa apuseană, parte căutând pe față o scăpare în Rusia”³⁹. A.D. Xenopol scrie în această privință că acei boieri care nu puteau să-și înstrăineze în pagubă moșiile preferă „să se despartă fiii de părinți, frații și alte rudenii, trecând unii la acele de peste Prut, iar alții rămânând dincoace”⁴⁰.

C. Georgescu-Vrancea, analizând raptul Basarabiei la 1812, scrie: „Atunci s-a frânt în două populația Moldovei și multă jale stăpânea satele din prejma Prutului, în ajun de a se închide granița între Moldova și Basarabia [...] Atunci s-a rupt în două și boierimea moldovenească, cea mai mare parte rămânând în Moldova, la care s-au mai adăugat acei boieri din Basarabia, cari nesuferind stăpânirea muscălicească și-au vândut sau schimbat moșiile și au trecut în Moldova, cum au făcut boierii Grigoraș Sturza, Ion Vârnăv și Dumitru Bogdan”⁴¹. Cât privește boierimea din

Basarabia, Georgescu-Vrancea scrie: „Boierimea moldovenească din Basarabia și aceia mult puțină câtă se mutase din Moldova în această provincie, după răpirea ei, așa cum făcuse spătarul Ioniță Bașotă, păstrează în marea ei majoritate, o atitudine demnă și străbătută de un vădit patriotism, refuzând să învețe limba rusă, ținând de datinile vechi și rezistând cu curaj încercărilor noii stăpâniri de a înlocui legile vechi ale țării și obiceiul pământului cu dreptul rusesc”⁴².

Dumitru C. Moruzi, care a cunoscut personal asemenea familii de nobili din Basarabia ca Andrieș, Bodescu, Bantoș, Cantacuzino, Catargiu, Catacazi, Crupenschi, Cazimir, Cușu, Ciolac, Calmuțki, Crușovanu, Cuțilă, Caso, Cafegi, Dabija, Dicescu, Donici, Frunzetea, Gafenco, Glavcea, Gusti, Hăjdău, Harting, Keșku, Kiriak, Leonard, Leondariu, Lazo, Mazaraki, Melega, Moraru, Nacu, Roseti, Rusu, Rali (Arbore), Râșcanu, Scrivanu, Sinnescu, Teodosiu, Tomuleț, Vrabie, Zota ș.a., scria în această privință că boierii moldoveni „aveau întinse moșii peste Prut, dar nu trăiau pe ele, ci le arendau, având reședințele lor în Iași sau în interiorul țării. Puțini, foarte puțini din ei, după ce s-a închis Prutul⁴³, legați de interese politice sau materiale, se strămutară la Chișinău. Ceilalți urmară a-și arenda moșiile pe la mici boiernași, pe la greci, armeni, bulgari”⁴⁴. Dumitru C. Moruzi constată și alt proces: „Aceștia, cu încetul și treptat, cumpărară de la boierii mari moșii întinse, apoi, prin stăruințe, căpătară și hrisoave de boierie, cari mai cu seamă în timpul căimăcămiilor se cumpărau cu bani peșin. Odată hrisovul în giubea, se întorceau noii boieri în Basarabia și se înscriau în cartea de aur a dvoreanstvei (nobilimii – *V.T.*)”⁴⁵. Moruzi mai scrie că, cu câteva excepții, nobilii basarabeni „se făleau de a fi boieri moldoveni, vorbind între ei românește, trăind românește în casele lor și fălindu-se cu neamul și obârșia”⁴⁶.

Totuși, noul regim de dominație i-a făcut pe mulți boieri să se schimbe. Despre aceasta spunea destul de argumentat Nicolai Iorga în cuvântarea ținută în București la 16 mai 1912, cu prilejul comemorării pierderii Basarabiei: „Fără conștiință era clasa boierească a Moldovei din anul 1812, călcând astfel datoria oricărei clase dominante de a cuprinde și a exprima toate amintirile, toate speranțele, tot dreptul, toată mândria și onoarea unui popor. Mulți din membrii ei, și boieri mari, au trecut Prutul pentru a se așeza sub oblăduirea Împăratului creștin, fără a-și da seama că rosturile de căpetenie ale unui Stat, paza liniștii și dreptății, n-au a face cu creștinătatea sau păgânătatea, ci numai cu valoarea etnică a unui popor”⁴⁷. Marele istoric lămurește și din ce cauză a avut loc acest proces: „România nu exista, și în această jumătate de Românie care era Moldova nu se gândea nimeni că o Românie ar fi cu puțință, că ea ar fi un bine pentru cei care sufereau de multe apăsări și stoarceri. Domnul dinaintea năvălirii era un grec și boierii greco-români, cu două graiuri, erau împărțiți prin aceasta chiar între două suflete naționale. Și atâta trăia în toată țara: această boierime fără ideal și fără alt simț pentru țară și pentru neam decât acel instinct elementar pe care nimic nu-l poate dezrădăcina din suflete. Le-a părut rău că au pierdut partea cea mai largă a Moldovei, bogată în ogoare, în pășune

pentru vite. Le-a părut rău mai ales ca moșieri, ale căror comunicații erau să fie tăiate de acum înainte printr-un hotar. Niciun suflet nu s-a sprijinit pe amintiri, nu s-a deschis către speranțe pentru a da o luptă desperată spre care s-ar putea îndrepta astăzi recunoștința noastră pioasă. Se gândeau doar cu frică la primejdia că Moldova, micșorată după sfârșiere, să nu poată răspunde tributul către Poartă, și cereau ca ea să fie întregită cu județe muntene până la Ialomița! Și astfel azi, când avem nevoie măcar de un singur erou, un nume căruia să facem prăznuirea, nu-l găsim, și e nespus de dureroasă această lipsă⁷⁴⁸.

Recunoașterea statutului social, politic și juridic al stărilor sociale privilegiate – boierilor, boiernașilor, mazililor și ruptașilor –, în teritoriul nou-anexat, a fost unul de durată, a necesitat timp și investigații din partea instituțiilor regionale și imperiale.

Confirmarea statului social al nobilimii basarabene

Pentru confirmarea titlurilor nobiliare, în 1816 este instituită o Comisie provizorie pentru examinarea dovezilor prezentate de boierii din Basarabia în vederea acordării titlului de nobil. Al.Crupenschi, autorul unui studiu dedicat nobilimii basarabene din secolul al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea, consideră că comisia a fost instituită la cererea lui Pavel Svinin, sosit din Sankt Petersburg la Chișinău în anul 1815, pentru examinarea și descrierea acestei provincii, sau la inițiativa lui. În componența comisiei au intrat Ioan Sturdza, Alexandru Ghica și, în calitate de secretar, Ioan Pruncul (Ilie Catargi, din cauza bolii, a refuzat să activeze în cadrul comisiei). Boierilor basarabeni li s-a cerut să prezinte la Chișinău documente care ar confirma apartenența lor la categoria stărilor privilegiate din Moldova, în baza cărora puteau primi titlul de nobil (dvorean)⁴⁹. Însă listele instituite în 1816 și semnate de boierii locali nu erau recunoscute de nobilimea locală.

Al. Crupenschi nu comunică nimic despre rezultatele activității acestei comisii. Din documentele depistate putem conchide că este vorba de examinarea de către Comitetul Provizoriu al Basarabiei a documentelor depuse de reprezentanții categoriilor sociale privilegiate. Încă în 1816, după ce a intrat în exercițiul funcțiunii de rezident plenipotențiar al Basarabiei, A.N. Bahmetev a dispus Guvernului Regional al Basarabiei să anunțe mazilii, ruptașii și alte categorii sociale privilegiate care locuiesc în regiune să prezinte Comitetului Provizoriu al Basarabiei, către data de 1 ianuarie 1817, documentele ce atestă starea lor socială privilegiată, pentru a fi examinate. Printre categoriile sociale privilegiate, enumerate în ordinul dat de A.N. Bahmetev, nu figurează boierii, deși aceștia trebuiau să fie menționați în capul acestei enumerări. Comitetul Provizoriu a avut obligația să examineze aceste dosare și să tragă concluziile de rigoare, în conformitate cu drepturile acordate deținătorilor

documentelor prezentate, iar apoi să le înainteze spre aprobare Consiliului Suprem al Basarabiei. Deși categoriile privilegiate ale populației au depus documentele cerute, Comitetul Provizoriu așa și nu a definitivat examinarea lor pe parcursul scurtei sale existențe⁵⁰.

Boierii basarabeni au obținut și ei dreptul de a face parte din nobilimea rusă. Despre aceasta aflăm din adresa din 10 mai 1841 a mareșalului regional al nobilimii, care îi comunica guvernatorului militar al Basarabiei, P.I. Fiodorov, că, prin manifestul împăratului Alexandru I din 30 aprilie 1816, boierii din Basarabia au obținut dreptul de a face parte din nobilimea rusă⁵¹.

Ulterior, nici activitatea comisiei instituite în 1817 pentru cercetarea nobleței familiilor boierești din Basarabia nu s-a soldat cu succes⁵².

La 4 decembrie 1818, la cererea rezidentului plenipotențiar al Basarabiei, A.N. Bahmetev, mareșalul regional al nobilimii, Dimitrie Râșcanu, urma să instituie o nouă comisie, alcătuită din 6 deputați, câte un reprezentant de la fiecare ținut, care trebuia să se ocupe de cercetarea actelor ce urmau să confirme apartenența la rangul nobiliar⁵³. În adresa din 26 august 1819 mareșalul regional al nobilimii din Basarabia îi scria lui A.N. Bahmetev că nobilimea a reacționat negativ la apelul lui. Au urmat încă două adresări ale lui A.N. Bahmetev pe numele lui Dimitrie Râșcanu – la 18 martie și 15 iulie 1819. Dar și de această dată nobilii nu au acceptat inițiativa lui, declarând că apartenența lor nobiliară a fost confirmată în 1818 de o comisie specială, instituită sub președinția lui A.N. Bahmetev, în care au intrat membrii Consiliului Suprem al Basarabiei și deputați ținutali, iar numele fiecărui nobil a fost înscris în Cartea genealogică, care a fost numerotată, cusută și ștampilată, confirmată de A.N. Bahmetev și de toți membrii Consiliului Suprem al Basarabiei. Doar după aceasta, constatau nobilii, s-a purces la alegerea funcționarilor în posturi⁵⁴. Cu atât mai mult că o atare situație era confirmată și de Regulamentul din 1818: „Până vor fi verificate documentele ce dovedesc apartenența fiecărui nobil la rangul nobiliar, în Consiliul Suprem al regiunii va fi întocmită o Carte a Nobilimii în care va fi inclus neamul fiecărui nobil”⁵⁵. Dimitrie Râșcanu scria că până la instituirea unei noi Adunări Nobiliare nobilii vor să ia cunoștință de conținutul instrucțiunii de care urmează să se conducă Comisia pentru examinarea dovezilor prezentate de boierii din Basarabia în vederea acordării titlului de nobil.

Însă datele Cărții genealogice a neamurilor nobiliare din Basarabia, întocmită la 1818, erau incomplete. Din acest motiv, dar, probabil, mai mult din cauza incorectitudinii depistate în urma verificării gradului de noblețe al familiilor nobiliare din Basarabia, când acestea au fost egalate în drepturi cu cele din guberniile interne ruse, în 1821 se înființează o nouă comisie⁵⁶, sub președinția lui A.N. Bahmetev, care urma să se conducă de un regulament aprobat special la 17 februarie 1821, precum și de actul lui C.Mavrocordat din 1734, care acordau gradul de noblețe persoanelor de la marele logofăt, până la logofătul al treilea⁵⁷. În componența comisiei au intrat Alexandru Ghica,

Ion Sturdza, Panait Cazimir, cneazul Alexandru Cantacuzin, Gheorghe Millo, Pavel Catargi, Dimitrie Râșcanu, Tudor Crupenschi, Ion Russu, Vasile Iamandi, Iacovachi Paladi, Ion Donici și Matei Ziloti. În urma activității acestei comisii, au fost alcătuite cărți genealogice pentru fiecare ținut, structurate în șase compartimente. Modalitatea de examinare și de confirmare a titlului de noblețe a fost adusă la cunoștință tuturor boierilor basarabeni. Comisia, ce lucrase doar 11 luni, a recunoscut titlul de noblețe doar pentru 189 de familii, număr care, în 1824⁵⁸, la redactarea „Cărții genealogice” de către Adunarea Deputaților Nobilimii, a fost redus până la 102 persoane⁵⁹.

La 12 mai 1823, rezidentul plenipotențiar interimar al Basarabiei, I.N. Inzov, scria Consiliului Suprem al Basarabiei că ministrul de Interne, contele Kociubei, dispune de informații că Comisia pentru examinarea dovezilor prezentate de nobilii din Basarabia în vederea acordării titlului de nobil și-a încheiat lucrările și a recunoscut titlul de noblețe doar pentru 189 de familii. Dar, pentru ca boierii din Basarabia să poată beneficia de privilegiile acordate nu doar în regiune, dar și în întreg Imperiul Rus, Consiliul Suprem al Basarabiei trebuia să trimită cărțile genealogice, însoțite de documentele originale prezentate Comisiei de la Chișinău, pentru a fi examinate din nou la Sankt Petersburg, iar deciziile luate să fie înaintate pentru confirmare împăratului. Din acest considerent, la 17 mai 1823 Consiliul Suprem al Basarabiei a dat dispoziția să fie alcătuite cărțile genealogice⁶⁰.

Primind, la 16 ianuarie 1825, deja de la contele M.S. Voronțov propuneri suplimentare, la 20 februarie Consiliul Suprem al Basarabiei a dat dispoziția ca mareșalii ținutali ai nobilimii și șefii de poliție să ceară de la nobilii recunoscuți de către comisia din 1821 în rangul de noblețe, ca aceștia să prezinte, în original, documentele care au fost prezentate acestei comisii, anexând la ele câte două copii (o copie pe hârtie în valoare de o rublă, iar alta pe hârtie timbrată în valoare de 2 ruble). Se cereau copii, fiindcă după examinarea acestor acte documentele în original erau întoarse proprietarului, urmând să rămână moștenire copiilor⁶¹.

Primind la 8 mai 1825 o nouă cerere din partea guvernatorului general al Novorosiei și rezidentului plenipotențiar al Basarabiei, scrisă la insistența ministrului de Interne, de a prezenta de urgență actele necesare, Consiliul Suprem al Basarabiei dispune la 26 mai să fie urgentată pregătirea în trei exemplare a cărților genealogice. Iar la 4 noiembrie înștiințează toți mareșalii ținutali ai nobilimii, ca toate documentele să fie prezentate în decurs de o lună. Dar perfectarea cărților genealogice decurgea anevoios. Pe parcursul acestei perioade au prezentat documentele doar 20 de persoane. Ca urmare, în ședința din 7 august 1826 Consiliul Suprem al Basarabiei a stabilit ultimul termen de prezentare a actelor – nu mai târziu de primele zile ale lunii octombrie. La mijlocul lui octombrie cărțile genealogice trebuiau prezentate Ministerului de Interne⁶².

F.F. Wighel, scrie că în Basarabia sunt doar 7 sau 8 familii adevărate de boieri moldoveni: Sturdza, Balș, Rosetti, Donici, Crupenschi, Paladi, Catargi și Râșcan.

Ceilalți însă, care numărau aproximativ 80 de familii, au fost până la ultimul război între Rusia cu Turcia, slugi ale boierilor. În timpul războiului, aceștia s-au alăturat armatei ruse, au obținut diferite funcții, devenind comisionari, furnizori, antreprenori, spioni și prin diverse căi au obținut capitaluri impunătoare, căpătând prin rugăminți funcții și în cele din urmă, folosindu-se de termenul de un an și jumătate acordat pentru schimbul sau vinderea moșiiilor⁶³, au procurat în Basarabia proprietăți funciare la un preț foarte mic⁶⁴.

Dar cele relatate de Wighel, pot fi puse la îndoială în baza mai multor exemple din istoria familiilor boierești din Moldova care s-au refugiat în Basarabia sau care aveau deja proprietăți funciare în Basarabia, nu din cele mai cunoscute și influente, bazându-ne pe dosarele familiilor nobiliare.

Din numărul familiilor nobiliare care au fost nevoite pe parcursul secolului al XIX-lea să opteze pentru confirmarea titlurilor nobiliare pot fi amintite familiile: Ciolac, Țambali, Cazimir, Bodescu, Stamo, Meleli, Dimitriu, Leonard, Dicescu, Stamati, Dabija, Frunzeti, Botezatu, Chiruș, Andrieș, Nemișescu, Stroescu, Gafencu, Rosetti, Russo, Negruți, Timuș, Vărzari, Nour, Casso, Roșca, Hâncu, Donici, Albort, Stanișevschi, Țurov, Panait, Vasilescu, Bulat, Angheli, Leontiev și multe altele, care nu erau atât de bogate și de influente ca cele enumerate *supra*⁶⁵.

Regulamentul organizării administrative a regiunii Basarabia din 29 aprilie 1818 confirma consolidarea regimului existent. La 29 aprilie 1818, Alexandru I indica direct în scrisoarea adresată rezidentului plenipotențiar al Basarabiei, A.N. Bahmetev, în legătură cu adoptarea noului Regulament din 1818, că guvernul va păstra în provincie componența națională și va asigura un mod deosebit de administrare a acesteia⁶⁶. Însă Regulamentul acorda drepturi exclusive doar boierilor moldoveni (și privilegiile coloniștilor străini), în pofida faptului că împăratul scria că de drepturi largi va beneficia nu doar această stare socială⁶⁷. În așa fel, majoritatea categoriilor privilegiate ale boierilor au fost suprimate, iar această stare socială a fost egalată în drepturi cu dvorenimea din guberniile ruse și integrată în ea.

Neagu Djuvara constată că pentru Țările Române termenul de boier era ambiguu: „*Boierime* desemna calitatea de nobil, în general, iar *boierie*, slujba sau dregătoria deținută în aparatul de stat. Potrivit tradiției bizantine, puteai fi boier dacă erai fiu de boier sau când căpătaai de la domnitor dregătoriile, de pildă, de logofăt sau de spătar. Într-o vreme mai apropiată de noi, după adoptarea sistemului administrativ „european” și după desființarea oficială a titlurilor nobiliare, termenul boier va aluneca, foarte firesc, începând cu mijlocul secolului al XIX-lea, către a treia accepție, învecinată, care în epoca contemporană va fi cea mai curentă: mare moșier, oricare ar fi obârșia lui socială”⁶⁸.

În condițiile în care societatea rusă era în pragul marilor transformări sociale, legate de modernizarea și raționalizarea relațiilor sociale, chemate de descompunerea

sistemului vechi iobăgist, administrația imperială urmărea să creeze în Basarabia o puternică și fidelă bază socială, pe care aveau s-o constituie **boierii** moldoveni.

De un sprijin larg au beneficiat, în special, acei boieri care au acceptat cetățenia rusă. Unii dintre ei, care au colaborat cu rușii în perioada războiului ruso-turc din anii 1806–1812, s-au ales cu ranguri rusești și cu impunătoare proprietăți funciare în partea stângă a Prutului. Pentru a nu-și pierde în noile condiții privilegiile de care se bucurau în țara natală, boierii s-au arătat a fi loiali față de oficialitățile țariste, care au profitat de această loialitate în procesul de integrare a Basarabiei în sistemul economic și politic al Imperiului Rus. Pentru a spori devotamentul boierilor față de puterea imperială, administrația imperială i-a cooptat în rândurile nobilimii ruse, acordându-le aceleași drepturi și privilegii de care beneficia această stare socială cârmuitoare în Rusia. Potrivit Regulamentului organizării administrative a regiunii Basarabia din 1818, „dvorenilor (boierilor – *V.T.*) li se acordă în egală măsură drepturile și privilegiile ce le sunt acordate nobilimii ruse, cu păstrarea concomitentă a privilegiilor vechi moldovenești. Drepturile personale ale dvorenimii din regiunea Basarabia, în același rând proprietatea mobilă și cea imobiliară, cât și țăgarii se confirmă a fi proprietatea lor pe veci, în baza hrisoavelor și documentelor, precum și a legilor ce confirmă această proprietate”⁶⁹.

Spre deosebire de nobilimea din Europa de Vest, care deținea o deplină libertate de acțiuni în raport cu regalitatea, nobilimea (dvorenimea) rusă se caracteriza, din contra, printr-o dependență tot atât de completă față de Putere, oglindită de funcție, ca element definitoriu. Cercetătorul român Alexandru-Florin Platon scrie că nu *proprietatea*, ci *serviciul* era semnul distinctiv al nobleței în Rusia, toți cei care „serveau” fiind considerați a o poseda⁷⁰. Tot în această privință Constantin D. Moruzi scria că „baza autocrației, pătura conducătoare a popoarelor, nu era, ca în alte țări, nașterea, ci serviciile aduse Imperiului. Orice treaptă socială putea ajunge la noblețe, servind pe Țar, iar nobilul, oricât de vechi i-ar fi fost originea, de nu intra personal în serviciul Statului, pierdea titlurile și privilegiile sale”⁷¹.

Confirmând drepturile și privilegiile de odinioară ale boierilor, administrația imperială s-a străduit să-i atragă de partea sa, împărțindu-le proprietăți funciare și acordându-le diferite privilegii. Țarismul a contat și pe dvorenimea rusă care a primit în Basarabia impunătoare proprietăți funciare. Doar conform deciziilor din 18 iunie, 16 octombrie, 12 și 21 decembrie 1823, 1, 7, 8, 9 februarie 1824, 36 de mari demnitari de stat ruși și unii boieri locali au primit din contul pământurilor libere de stat 172122 desetine de pământ, dintre care 98196 desetine 1618 stânjeni în ținutul Akkerman și 73926 desetine 490 stânjeni în ținutul Bender⁷². Numai 22 de ofițeri din armata rusă au primit în aceste două ținuturi 46926 desetine 490 stânjeni de pământ, dintre care generalii Kornilovici, Râleev, Sobaneev, Hapov, Sibirski – 27500 desetine⁷³. Mulți militari care au primit pământ în ținuturile Bender și Akkerman erau ofițeri în Armata a 2-a, cantonată în Basarabia.

Totuși, cele mai imense suprafețe de pământ le-au primit marii demnitari de stat ruși și familia imperială. Spre exemplu, ministrul de finanțe, reacționarul E.F. Kankrin, a primit în Basarabia 30000 desetine de pământ⁷⁴, contele H.B. Benkendorf – 28000, contele K.V. Nesselrode – 10000⁷⁵, generalul Saburov – 10000 desetine și mulți alții depășind mia⁷⁶.

Conform deciziei imperiale din 18 iunie 1823, impunătoare proprietăți funciare au primit unii funcționari ruși și boieri basarabeni: funcționarul de clasa a VI-a Mazarovici – 3000 desetine, guvernatorul civil al Basarabiei Catacazi – 6000, funcționarul de clasa a V-a Kurik – 5000, colonelul Kornilovici (după ce va termina hotărnicia teritoriilor de sud ale Basarabiei) – 6000, Varlaam – 6000, Caliarhi – 6000, contesa Edling (Roxanda Sturdza, fiica lui Scarlat Sturdza⁷⁷) – 10000, văduva vistiernicului Văcărescu și Ralu Caliarhi – câte un lot care urma să le aducă un venit de 1500 de ruble argint anual, iar Mavrogheni – un lot care îi va aduce un venit anual de 1000 ruble argint⁷⁸.

Dintre boierii moldoveni, de un mare sprijin din partea administrației țariste s-a bucurat familia Moruzi. După cum se menționează în hotărârea privind înproprietărirea cu pământ a familiei Moruzi, această grijă a Guvernului se datora nu numai stimei din partea Guvernului față de dragomanul Porții Otomane, cneazul Dimitrie Moruzi, dar și „devotamentului acestuia față de Rusia, moștenit de urmașii și rudele sale”⁷⁹. În baza dispoziției imperiale din 12 decembrie 1823, 7 membri ai familiei Moruzi (principesa Eufrosinia Moruzi, născută Suțu, cneazul Dimitrie Moruzi, principesa Ralu Moruzi, născută Mavrocordat, colonelul Dobrânț, principesa Maria Suțu, dna Plaghino, născută Suțu, și principesa Roxanda Moruzi) au primit 32000 desetine de pământ: 17000 desetine în ținutul Bender și 15000 desetine în ținutul Akkerman⁸⁰.

Conform datelor colonelului A. Kornilovici, numai în anii '20 ai secolului al XIX-lea, în ținuturile de sud ale Basarabiei au fost dăruite acestei stări sociale 173012 desetine de pământ, iar 117201 desetine au fost ocupate în mod arbitrar de către moșieri (în componența Bugeacului fiind incluse și așa numita fâșia „celor 2 ceasuri”, care se afla sub jurisdicția Moldovei și unde boierii, în conformitate cu hrisoavele domnești, posedau latifundii întinse)⁸¹.

Drept consecință, boierimea basarabeană, reprezentând elita locală nobiliară, a devenit un important suport sociopolitic al regimului țarist în provincie. Și, deși împrăștiată în întreg Imperiul, mulți dintre nobilii basarabeni și-au păstrat sentimentele naționale, fiind mereu cu gândul la vatră. Scriitorul și publicistul Dumitru C. Moruzi descrie împrejurările în care nobilimea a ajuns în situația dată: „Pentru o bucătică de pâine și visurile unui viitor îndoielnic, ea lăsa în urmă-i pe dezmoșteniții și pe întunecații neamului în prada veneticilor, aduși ca s-o înlocuiască! Dar, oricât ar fi de nemărginită uriașa împărăție, tot nu e destul de întinsă ca să nu se poată întâlni pribegii prin nemăsuratele îndepărtări, ca să nu se

poată aduna după obârșii, să nu se înțeleagă tainic în graiul neamului, amintindu-și împreună vetrele lor părăsite, poveștile din copilărie, faptele mărețe ale trecutului, cu jalea și dorul pe care le pot cunoaște numai acei care sunt departe de toate dragostele, de toate amintirile dispărute, departe până și de mormintele celor iubiți”⁸². În continuare Moruzi constată: „Bătrân și istovit când isprăvește slujba, nu se mai reîntoarce niciodată la obârșie! Ce ar mai căuta acolo? Schimbându-s-a, desigur, și oamenii, poate și locurile, iar cei care-l iubeau au adormit pe veci! Se stabilește dar în patria unde pribegise, străin de ea, străin de neam, dar mai străin încă de ruși, care l-au făcut străin pretutindeni. Copiii? De n-a știut tata ce să mai caute în patrie, dar ei ce ar mai căuta? De au vreo carieră liberală ca doctori, avocați, arhitecți sau hotarnici, vor rămâne pe lângă cunoscuți și rudele mamei sau ale nevestei. De nu, vor lua și ei drumul pribegiei nimerind după cum îi vor împinge slujba și soarta în altă provincie, unde, ca și părintele lor, își vor lăsa oasele, după ce vor fi trăit străin printre străini, dând naștere la alți pribegi, cărora le vor trece focul și sfintele comori ale neamului, așa precum le-au moștenit; iar acest al treilea rând de pribegi se va simți străin și el, pribeg, nenorocit, dar rus... niciodată!”⁸³.

Dar erau și alte împrejurări și situații în care s-a pomenit nobilimea din Basarabia: „...neavând încotro, unii își trimiseră copiii pe la universitățile de la Kiev și Odesa, care nici acelea nu erau ceva grozav pe acele vremuri, alții îi înrolau ca corneți pe la vreun regiment de cavalerie. Ei înșiși se alegeau după influențe și averi, unul mareșal al nobleței întregii provincii, alții mareșali de districte, schimbându-se astfel între ei ca toți să poată spune că au slujit împărăția. Boiernașii mai mici se prenumerau în cancelariile mareșalilor, dar bineînțeles că nici nu călcau prin ele, cei mai mulți neștiind decât carte moldovenească”⁸⁴. Așadar, „tânărul basarabean intrat în cavalerie, ajuns cel mult la gradul de căpitan al 2-lea, în chefuri, petreceri și jocuri de cărți, se pomenea rechemat de tatăl său, sătul de a-i mai plăti datoriile și care căuta mai bine să-l țină lângă dânsul, încredințându-i administrația vreunei moșii”⁸⁵. Acela care termina universitatea „intra la vreun minister și cum căpăta titlul de *kolejski sovetnik* (funcționar de clasa a VI-a – *V.T.*), era trimis, prin stăruințele părintelui său, ca atașat pentru misiuni speciale pe lângă guvernatorul Basarabiei. Această înaltă funcție, neplătită de altfel, consta a nu face nimic și guvernatorul prenumera în cancelaria lui tot atâția cinovnici pentru misiuni speciale, câți tineri dvoreni avea sub oblăduirea lui. Ba pe unii nici nu-i cunoștea deloc”⁸⁶.

Nobilii din ținutul Hotin în statistica rusă din 1820

Cele relatate de Dumitru C. Moruzi pot fi confirmate de statistica înfăptuită de administrația regională din ținutul Hotin în 1820 (Tabelul 1).

**Numărul boierilor și altor categorii de proprietari din localitățile
ținutului Hotin, conform statisticii populației din anul 1820 ***

Localitatea	Numărul de gospodării	Burlaci	Numărul total al populației																				
			Numărul total de familii și persoane						Inclusiv de sex masculin, conform categoriei de vârstă												Sex feminin		
			Familii	Sex masculin	Sex feminin	Numărul total	Raportul % față de total, rural	Până la 7 ani	De la 7 până la 12 ani	12-18 ani		18-36 ani		36-46 ani		De la 46 de ani până la bătrânețe			Văduve	Fete și neveste			
										Căsătorii	Holtei	Căsătorii	Holtei	Văduvi	Căsătorii	Holtei	Văduvi	Căsătorii			Holtei	Văduvi	
Redul Mare	1	-	1	2	2	4	1,3	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Brătușeni	1	-	1	6	2	8	7,0	-	1	-	1	-	2	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-
Rujența	1	-	1	1	4	5	3,2	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Moșinetu	1	-	1	2	2	4	1,5	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2
Vârnovița	-	-	-	6	6	12	4,3	3	-	-	-	1	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	6
Irslov/Otaci	-	-	-	3	4	7	1,9	1	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	4
Comarov	-	-	-	4	4	8	1,2	-	1	-	-	1	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	4
Hrușavețu	-	-	-	3	3	6	1,9	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	2	-	-	-	-	3
Seliște	-	-	-	1	-	1	0,2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Beleuți	1	-	1	2	5	7	1,8	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	5
Stroești	1	-	1	6	3	9	2,3	-	-	-	1	1	3	-	-	1	-	-	-	-	-	-	3
Dinăuți	1	-	1	1	1	2	0,2	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Sărbunița	1	-	1	1	2	3	1,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	2
Sângera	1	-	1	4	4	8	2,1	1	1	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
Forosna	1	-	1	4	2	6	1,3	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	2
Pășcăuți	2	1	3	7	10	17	1,7	3	1	-	-	-	1	-	1	-	-	1	-	-	-	1	9
Cruglic	1	-	1	5	6	11	2,2	2	1	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	6
Cristinești	1	-	5	9	12	21	3,9	2	-	-	-	3	2	-	1	-	-	1	-	-	-	2	10
Dăncăuți	1	-	1	6	3	9	1,7	1	1	-	2	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	3
Tărăsăuți	-	-	-	1	-	1	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Zăluceni	-	-	-	1	1	2	0,3	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Samovo	-	-	-	1	-	1	0,2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cerlina	-	-	-	7	6	13	2,0	4	-	-	1	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	6
Coteleu	-	-	-	1	2	3	0,5	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Bădrați	5	1	6	13	14	27	6,0	2	2	-	2	2	1	-	2	-	-	1	-	-	-	1	3
Perența	-	-	2	3	1	4	0,9	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Terebna	1	-	1	2	-	2	0,5	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Corjeuți	1	-	1	3	2	5	0,7	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	1	
Lencăuți	4	-	5	11	8	19	4,1	4	-	-	1	2	1	-	2	-	-	-	-	1	-	-	
Iarova	1	-	1	3	3	6	2,1	2	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	
Balinți	1	-	1	4	1	5	6,1	3	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	
Colecăuți	-	-	-	1	-	1	0,3	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Bălcăuți	-	-	-	1	1	2	0,6	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Bișenouti	-	-	-	1	1	2	0,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	
Caracuseni	-	-	-	2	-	2	0,3	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	
Numărul total	28	2	37	128	115	243	-	33	9	-	11	16	22	-	17	3	-	14	-	2	6	78	

* ANRM, F. 5, inv. 2, d. 398, p. I-III, f. 9 verso-522. În categoria boierilor, proprietarilor funciari a fost introdus și un posesor/arendaș e pământ moldovean din satul Dinăuți.

Datele Tabelului 1, deși necomplete, atestă că boierii și alți proprietari funciari erau înregistrați în 35 de localități din ținutul Hotin: Rediul Mare, Brătușeni, Rujenița, Moșinețu, Vârnovița, Irstov/Otaci, Comarov, Hrușavețu, Seliște, Beleuți, Stroești, Dinăuți, Șărbunița, Sângera, Forosna, Pășcăuți, Cruglic, Cristinești, Dăncăuți, Tărăsăuți, Zăluceni, Samovo, Cerlina, Coteleu, Bădragi, Pererita, Terebna, Corjeuți, Lencăuți, Iarova, Balinți, Colecăuți, Bălcăuți, Bișenouți și Caracușeni. Izvorul indică în aceste 35 de localități: 12 boieri moldoveni, 8 boieri (fără a se indica originea etnică), 1 boier grec, 6 proprietari moldoveni, 1 proprietar moldovean austriac (probabil, supus austriac), 1 proprietar grec, 3 nobili (fără a se indica originea etnică), 1 nobil austriac, 1 posesor moldovean și o văduvă de boier, ce constituiau numeric: 20 de gospodării, 2 burlaci, 37 de familii, 243 de persoane, inclusiv 128 de sex masculin și 115 de sex feminin.

Deși izvorul nu indică întotdeauna numărul de gospodării și familii pentru toate categoriile sociale, inclusiv pentru cele de boieri, prezintă interes modalitatea de amplasare a gospodăriilor boierești în localitățile din ținutul Hotin. Datele atestă că cele mai multe gospodării și familii boierești erau localizate în satul Bădragi, Lencăuți și Pășcăuți. În celelalte sate din ținutul Hotin erau doar câte o gospodărie de boieri, deși numărul total de persoane varia de la o persoană la 27 de persoane în fiecare gospodărie.

Numărul de familii boierești, probabil, era mult mai mare, dat fiind că datele pentru o parte din localități lipsesc. În plus, lipsesc datele pentru orașul ținutul Hotin, unde erau concentrate o parte din familiile boierești din ținut. Mai știm că cei mai mulți boieri aveau viză de reședință în centrul regional – orașul Chișinău.

Numărul de familii nobiliare din județul Hotin, comparativ cu celelalte județe ale Basarabiei pentru anul 1829, sunt sistematizate în Tabelul 2 ce urmează:

Numărul total al populației și numărul familiilor nobiliare din Basarabia, conform statisticii oficiale din 1829*

Județele**	Numărul total de locuitori	Raportul, în %	Inclusiv:		Numărul total de nobili (familii)	Raportul, în %	Inclusiv:		
			Sex masculin	Sex feminin			Nobili ce dispun de moșii	Nobili ce nu dispun de moșii	Nobili personali
Orhei	114154	28,4	61332	52822	299	41,6	94	95	110
Ismail	8134	2,0	4247	3917	15	2,1	3	6	6
Akkerman	20537	5,1	10970	9567	9	1,3	-	5	4
Bender	39341	9,8	21399	17942	30	4,2	4	7	19
Iași	102017	25,4	52630	49387	311	43,3	61	35	215
Hotin	117534	29,3	61995	55539	54	7,5	38	11	5
Numărul total	401717	100,0	212573	189174	718	100,0	200	159	359
Raportul, în %	100,0	-	52,9	47,1	100,0	-	27,9	22,1	50,0

* ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, f. 63.

** Inclusiv orașele.

Conform acestei statistici, sistematizate în Tabelul 2, în Basarabia erau înregistrați 401717 de locuitori: 117534 (29,3%) în județul Hotin, 114154 (28,4%) – Orhei, 102017 (25,4%) – Iași, 39341 (9,8%) – Bender, 20537 (5,1%) – Akkerman și 8134 (2%) – Ismail. Numărul de familii nobiliare nu era repartizat proporțional numărului populației. La 1829, în Basarabia erau înregistrate 718 familii de nobili, inclusiv: 200 (27,9%) de familii ce dispuneau de moșii, 159 (22,1%) – fără de moșii și 359 (50%) – nobili personali⁸⁷. Cele mai multe familii de nobili erau înregistrate în județul Iași – 311 (43,3%) familii, urmat de județul Orhei – 299 (41,6%), Hotin – 54 (7,5%), Bender – 30 (4,2%), Ismail – 15 (2,1%) și Akkerman – 9 (2,1%) familii. În județul Hotin erau înregistrate 38 de familii de nobili ce dispuneau de moșii, 11 familii ce nu dispuneau de moșii și 5 familii de nobili personali. Cel mai mare număr de nobili personali este înregistrat în județele Iași (215 familii) și Orhei (110 familii).

Din acest număr de nobili cu moșii și fără de moșii din Basarabia, în baza alegerilor, erau încadrate în serviciu în diferite instituții regionale și județene doar 28 de persoane, inclusiv: în orașul Chișinău – 11 persoane, Ismail – 2 persoane, Akkerman – 3 persoane, Bender – 3 persoane, Bălți – 4 persoane, Hotin – 4 persoane și în serviciul imperial – o persoană. Restul 690 de nobili locuiau în diferite județe ale Basarabiei, 334 de nobili personali și alții locuiau în diferite orașe, nu au fost incluși în Cartea de aur a nobilimii și nu erau încadrați în serviciul de stat⁸⁸. Izvorul mai confirmă că „în cadrul nobilimii din Chișinău, Ismail, Akkerman și Bender sunt dvoreni din alte gubernii care locuiesc aici, dar care nu fac parte din nobilimea basarabeană”⁸⁹.

Informații referitoare la numărul nobililor din Basarabia conțin cele trei recensăminte fiscale ale populației efectuate în anii 1835, 1850 și 1859 (Tabelul 3).

Tabelul 3

***Ponderea nobilimii din Basarabia,
în raport cu numărul total al populației,
conform recensămintelor fiscale ale populației
din anii '30-'50 ai secolului al XIX-lea****

Recensămintele fiscale ale populației	Numărul total al populației	Inclusiv nobili			Raportul, în %, față de recensământul VIII	Raportul nobililor (în %) față de numărul total al populației
		Nobili ereditari	Nobili personali	Numărul total		
VIII (1835)	784650	2262	362	2624	100,0	0,3
IX (1850)	910830	1841	1442	3283	125,1	0,4
X (1859)	903817	2820	2532	5352	204,0	0,6

*ASRO, F. 3, inv. 1, d. 50, f. 24-25; d. 76, f. 4-5, 66-67;

Я.С. Гросул, И.Г. Будак, *Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812–1861)*, Кишинев, 1967, с. 74.

Datele selectate în Tabelul 3 atestă că nobilimii din Basarabia îi reveneau doar 2624 (0,3%) de persoane din numărul total al populației conform datelor recensământului fiscal al populației din 1835, 3283 (0,4 %) de persoane – conform datelor recensământului fiscal al populației din 1850 și 5352 (0,6%) de persoane – conform datelor recensământului fiscal al populației din 1858. Tendința de creștere a numărului nobilimii din Basarabia este evidentă: de la 2624 de persoane în 1831, la 5352 în 1858.

Din categoria nobilimii din Basarabia făceau parte și *șleahicii*. Șleahic era denumirea dată în Evul Mediu, în Polonia, nobilimii mici și mijlocii. Șleahta constituia categoria socială a nobilimii din Regatul Poloniei și din Marele Ducat al Lituaniei (care au format Uniunea Statală Polono-Lituaniană – Rzeczpospolita Oboja Narodow). Șleahta s-a format în calitate de categorie socială la sfârșitul Evului Mediu și a continuat să existe până în secolul al XIX-lea. Șleahicii erau în mod tradițional marii proprietari funciari laici, ale căror moșii erau cunoscute cu numele de *folwark*. Până la dispariția statului polono-lituanian la sfârșitul secolului al XVIII-lea, șleahicii s-au bucurat de privilegii importante, fără egal în epocă. Titlul de șleahici îl purtau și unii nobili din Basarabia.

În fondul Adunării Deputaților Nobilimii din Basarabia (F. 88), sunt depozitate numeroase dosare prezentate de șleahici pentru confirmarea nobleței în Basarabia, pentru a beneficia de privilegii și de un statut preferențial. Exemplu în acest sens ne pot servi familiile: Petrașevski, Borșevski, Soltovski, Celinski, Berezovski, Eitner, Cerneșevski, Prohnițki ș.a.⁹⁰.

Prezența șleahicilor în Basarabia este atestată și de instrucțiunile date Comisiei Regionale instituite în baza dispoziției din 16 martie 1824 a Consiliului Suprem al Basarabiei privind organizarea unui nou recensământ fiscal al populației⁹¹, în care se menționa că în Basarabia s-au așezat cu traiul mulți șleahici, transferați din alte gubernii ale Rusiei, ale căror documente încă n-au fost examinate de Guvernul Regional. În cazul în care aceste persoane nu vor dispune de certificate prezentate de Adunarea Deputaților Nobilimii din Basarabia, care atestă proveniența lor nobiliară, ele vor fi incluse în liste separate care vor fi prezentate Comisiei Regionale⁹².

Datele care denotă prezența polonezilor în Basarabia sunt oferite de statisticele populației realizate în regiune de către administrația imperială. Astfel, conform datelor statistice din 1828, în Basarabia era înregistrat un număr total de 401717 persoane de ambele sexe (2012543 de sex masculin și 189174 de sex feminin), 718 nobili, inclusiv: nobili deținători de moșii (200), nobili, fără de moșii (159) și nobili personali (359) și 118 *reprezențați ai șleahiei poloneze* (67 – în ținutul Orhei, 1 – în ținutul Ismail, 4 – în ținutul Akkerman, 20 – în ținutul Iași și 14 – în ținutul Hotin), care erau compartimentați aparte, după categoria *odnodvorților*⁹³.

Țarismul a adoptat un șir de legi care urmau să reglementeze situația economică, socială și juridică a șleahicilor polonezi. Conform legii din 19 octombrie 1831,

concomitent cu confirmarea titlului nobiliar pentru șleahța poloneză de către Departamentul Heraldic, lor li se recunoșteau toate drepturile și privilegiile de care beneficia dvorenimea/nobilimea rusă, cu obligația de a executa serviciul militar și a îndeplini prestațiile specifice acestei stări sociale pentru proprietățile funciare deținute. În actele oficiale aceștia urmau să fie identificați cu numele de nobili, și nu de șlehtici. Șlehticii cărora nu le-a fost recunoscută noblețea erau transferați în categoria populației rurale și urbane: cei din mediul rural – cu numele de *odnodvorți*, iar cei din mediul urban – cu numele de *cețățeni*. Odnodvorții din guberniile apusene ale Imperiului Rus erau împărțiți în odnodvorți *sedentari*, adică care dispun de proprietăți funciare sau își duc existența de pe seama *cinșului*⁹⁴ sau dijmei pe pământurile de stat sau moșierești, și *nesedentari*, care locuiesc în casele moșierilor sau altor persoane particulare, fiind în serviciu sau deținând anumite funcții. Cei care dețineau funcții de medici, învățători, pictori, avocați etc. intrau în categoria cetățenilor de onoare⁹⁵. Regulamentul prevedea că toate aceste categorii urmau să fie luate la evidență și incluse în liste speciale⁹⁶.

Conform Regulamentului din 11 noiembrie 1832, reprezentanții șleahței poloneze au fost împărțiți în trei categorii distincte. În *prima categorie* au intrat nobilii polonezi care au fost confirmați în rang nobiliar de Adunarea Deputaților Nobilimii sau care nu au fost confirmați, dar care dețineau proprietăți funciare și țărani fără de pământ, iobagi sau servitori la curte/slugi boierești. Ei beneficiau de privilegii specifice nobilimii/dvorenimii: nu achitau niciun impozit și nu erau supuși serviciului militar. În *categoria a doua* au fost incluși nobilii confirmați doar de Adunarea Deputaților Nobilimii, dar care nu dețineau proprietăți funciare moșierești și care erau scutiți de orice obligație până la examinarea dosarelor de Comitetul Heraldic. În *categoria a treia* erau încadrați reprezentanții șleahței care nu au fost confirmați în rang nobiliar, nu dețineau proprietăți funciare moșierești și urmau să achite impozite și să satisfacă serviciul militar⁹⁷.

Pe parcursul anilor administrația imperială a recunoscut statutul privilegiat de nobil multor șlehtici polonezi, iar altora li s-au păstrat acele privilegii de care au beneficiau în trecut. Spre exemplu, în 1836, mareșalul regional al nobilimii, Dimitriu, a depus la Consiliul Regional al Basarabiei lista a 57 de șlehtici polonezi cu cererea de a li se recunoaște titlul de nobil și de a fi excluși din lista contribuabililor. Ca rezultat, au fost recunoscute titlurile nobiliare pentru următoarele persoane: Urbanovici, Delimorkov, Osețki, Gurski, Lazo, Nedzelski, Kolski, Pragnițki ș.a. Șlehticilor Tolmacevski, Ilnițki, Bacinski, Cerneavski, Popovski, Levițki, Busuioc, Berezovski, Cerpaliiev, Șostakovski, Zinkevici, Terzimaiov, Petrașevski, Berkov, Radulov, Krunovski, Medzvedcki, Iasinski, Juravski, Baranovski le-a fost păstrat dreptul la privilegii în baza documentelor de care se foloseau în guberniile interne ruse, primind și certificate care confirmau această stare de lucruri⁹⁸.

Călătorii care au vizitat Basarabia în secolul al XIX-lea atestă prezența șleahțicilor în categoriile nobiliare locale. Astfel, nobilul polonez Iosif Ignati Crașevski, care a vizitat Basarabia în 1843, susține că populația de pe acest teritoriu era alcătuită din moldoveni, ruși, șleahțici polonezi, ucraineni⁹⁹. Conform datelor prezentate de cercetătorul Vasile Cazimirovici, 50% din polonezii din Basarabia locuiau în Hotin și localitățile învecinate, 20% – în Chișinău și împrejurimile lui, 15% – în județul Soroca și 5% – în Reni, Ismail și Chilia. Conform acestor date, polonezii dețineau în Basarabia o poziție socială destul de înaltă. Astfel, 10% din polonezi erau funcționari publici, 20% aveau afaceri proprii, 15% se ocupau cu agricultura, 1,5% erau proprietari de pământ, 2% – arendași, 6% se ocupau cu comerțul și meșteșugăritul, 20% din ei nu aveau o profesie stabilită¹⁰⁰.

Informațiile statistice sistematizate în Tabelul 4 atestă că polonezii locuiau în satele Sauca și Noua-Suliță (câte 10 persoane), Mărcăuți (5 persoane), Irstov/Otaci (4 persoane) și Teleșeu (3 persoane). Desigur, unii șleahțicii polonezi locuiau în orașul ținutal Hotin, despre care, cu regret, statistica de la 1820 nu dispune de informații.

Tabelul 4

***Numărul șleahțicilor polonezi din localitățile ținutului Hotin,
conform statisticii populației din anul 1820****

Localitatea	Numărul de gospodării			Burlaci			Numărul total al populației																			
							Numărul total de familii și persoane							Inclusiv de sex masculin, conform categoriei de vârstă											Sex feminin	
							Familii	Sex masculin	Sex feminin	Numărul total	Raportul, în %, față de totalul rural	Până la 7 ani	De la 7 până la 12 ani	12-18 ani	18-36 ani		36-46 ani			De la 46 de ani până la bătrânețe			Văduve	Fete și neveste		
Căsătorii	Holtei	Căsătorii	Holtei	Văduvi	Căsătorii	Holtei	Văduvi	Căsătorii	Holtei	Văduvi																
Irstov/Otaci	-	-	-	2	2	4	1,1	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2				
Sauca	2	-	2	8	3	11	2,9	5	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-				
Teleșeu	1	-	1	1	2	3	2,0	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1				
Mărcăuți	-	-	-	2	3	5	1,8	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	3				
Nouasulița	-	-	-	5	6	11	2,2	-	2	-	-	-	1	-	1	-	-	1	-	-	-	6				
Numărul total	3	-	3	18	16	34	-	7	3	-	-	3	1	-	3	-	-	1	-	-	-	12				

* ANRM, F. 5, inv. 2, d. 398, p. I, f. 129 verso, p. III, f. 377 verso-378, 409 verso-410, 465 verso-466, 505 verso-506.

Unii șleahțici locuiau și în localitățile de care statistica din 1820 nu dispune de informații. În plus, statistica nu a înregistrat numărul șleahțicilor care nu le-a fost recunoscut titlul nobiliar, dosarele cărora erau încă în proces de examinare.

Concluzii

Analiza materialului factologic existent ne permite să concluzionăm că informațiile statistice exercită un impact major asupra înțelegerii proceselor din viața economică și socială a societății, oferă posibilitatea de a cunoaște cu o anumită exactitate ceea ce s-a întâmplat în cadrul unei anumite perioade de timp și conturează prin demersuri și evaluări cuantificabile tendințele generale de dezvoltare a ținutului Hotin, iar ulterior și a regiunii, comparativ cu perioadele precedente.

Astfel, studiul privind numărul populației în baza statisticii populației pentru ținutul Hotin din 1820, și nu numai, prezintă un mare interes, iar subiectele legate de studiul numărului populației, în cazul nostru al nobililor, în baza datelor statistice, adunate de administrația imperială rusă, cu diferite scopuri și ocazii, pe parcursul primelor decenii ale secolului al XIX-lea prezintă un interes deosebit, deoarece ne permit să stabilim schimbările de ordin demografic care au avut loc în această perioadă de timp în ținutul Hotin sub dominație țaristă.

Studiul privind evoluția numărului populației ne oferă posibilitatea de a cunoaște, în baza unei anumite localități rurale sau urbane, schimbările cantitative ce s-au produs, sub raport numeric, într-un anumit interval de timp și să înțelegem care au fost factorii care au influențat acest proces.

Și deși statistica din 1820 nu este perfectă, nu conține informații pentru mai multe localități (conține informații doar pentru 145 de sate), unde posibil locuiau nobilii, nu dispune de informații cu privire la numele și apartenența lor etnică, proprietățile lor funciare și satele pe care le dețineau în proprietate, ea ne permite să cunoaștem tabloul general al amplasării familiilor nobiliare în satele ținutului Hotin, să stabilim numărul și compoziția pe vârstă a acestor familii (deși doar în satele indicate de statistică) și reieșind din numărul de gospodării țărănești să determinăm situația lor economico-financiară.

Note:

¹ Prin noțiunea de *populație* subînțelegem mulțimea de oameni care ocupă un anumit teritoriu sau numărul de locuitori într-o anumită arie geografică sau localitate.

² *Arhiva Istorică de Stat din Rusia (AISR)*, F. 19, inv. 3, d. 125, f. 50-54 verso.

³ *Arhiva Națională a Republicii Moldova (ANRM)*, F. 1, inv. 1, d. 3995, f. 11-14; *Записки Бессарабского Статистического Комитета (ЗБСК)*, Кишинев, 1868, т. III, с. 113-116.

⁴ *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)*. Собр. II, т. I, 1826, № 444, СПб., 1830, с. 658-659; А.Защук, *Материалы для военной географии и военной статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Военное обозрение Бессарабской области*, СПб., 1863, с. 147-150.

⁵ Constantin N. Tomescu, *99 sate din ținutul Orheiului la 1820*. În: *Revista Societății Istorico-Arheologice Bisericești din Chișinău*, Chișinău, 1929, vol. XIX, p. 316-168; Idem. *Catagrafia Basarabiei la 1820. 132 sate din ținutul Orheiului*, Chișinău, 1930, p. 1-56.

⁶ Constantin N. Tomescu, *99 sate din ținutul Orheiului la 1820*, p. 316.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Burlac* – persoană de sex masculin din categoria țăranilor, care în timpul efectuării recensămintelor fiscale din anii '20–'50 ai sec. al XIX-lea era holtei. După atingerea majoratului burlacii erau înscrși în liste separat de familia din care proveneau (*AISR*, F. 1181, inv. 15, d. 94, f. 57).

⁹ *Recensământ* – inventarierea periodică a populației (și nu numai), prin înregistrarea statistică a datelor supuse observării, efectuată de instituțiile statului (locale sau centrale), în vederea stabilirii numărului și componenței de sex, de vârstă, sociale, etnice, confesionale etc. a populației dintr-o țară sau dintr-o regiune dată a țării.

¹⁰ *ANRM*, F. 5, inv. 2, d. 398, p. III, f. 383.

¹¹ *Ibidem*, p. I, f. 113 verso, 119.

¹² *Ibidem*, p. I-III, f. 1 verso-522.

¹³ Prin noțiunea de *etnie* subînțelegem un grup sau o comunitate de oameni cu identitate culturală omogenă.

¹⁴ *ANRM*, F. 3, inv. 1, d. 28, f. 10-17 verso.

¹⁵ *Ibidem*, f. 28 verso-29.

¹⁶ *Ibidem*, f. 29.

¹⁷ Principiul de bază în reproducerea denumirilor de localități a fost respectarea cu strictețe a formei primare, din care considerent localitățile sunt redată fără transformări, cu păstrarea denumirilor de epocă, cu diferite accente.

¹⁸ Corect, *Vancicăuți*.

¹⁹ *ANRM*, F. 3, inv. 1, d. 28, f. 29 verso-33.

²⁰ A se vedea, spre exemplu, lista cu indicarea în câte părți (ocoale) se împarte ținutul Hotin, câte sate și câți locuitori (gospodării) se află în fiecare ocol și cine este vornicul satului, datată cu luna octombrie 1820 (*ANRM*, F. 2, inv. 1, d. 716, p. III, f. 317-337).

²¹ *Ocolaș* – în Moldova, în sec. al XVIII-lea, slujbaş însărcinat cu strângerea dărilor. În Basarabia – conducătorul administrativ al unui ocol (*ANRM*, F. 2, inv. 1, d. 586, f. 20; d. 675, f. 254-255). *Regulamentul privind administrarea Basarabiei din 29 aprilie 1818* prevedea că fiecare ținut se va împărți în ocoale, în care va fi ales, din rândurile locuitorilor care dispun de proprietate, câte un ocolaș, iar în sate – câte un vornic (*Устав образования Бессарабской области 1818 г.*, Кишинев, 1818, c. 14).

²² *Autohton* (fr. *autochtone*; gr. *autohton*: auto „însuși” + chthon „pământ, țară”) – populație care s-a format și s-a dezvoltat pe teritoriul pe care trăiește și în prezent; care are rădăcini străvechi pe un teritoriu anumit și valori comune: originea etnică, limba, credința, tradițiile, datinile etc.; băștinaș; indigen (cf. Vasile Breban, *Dicționar general al limbii române*. Vol. I, București, 1992, p. 80). Cu așa sens acest termen este atestat și în documentele de epocă, emise de administrația locală din Basarabia, în primii ani după anexarea ei la Imperiul Rus. Cu referire la acest termen, Serdăria Orhei scria, spre exemplu, într-un raport din 26 iulie 1816 președintelui Comitetului Provizoriu al Basarabiei, guvernatorului de Ekaterinoslav, I.H. Kalagheorghe: „*Niamuri di oameni să află în ținutul acesta ce mai multă parți di nație moldovenească, care sânt adivărași lăcuitori de aicea statorniciți* (subl. n.)” (*ANRM*, F. 4, inv. 1, d. 44, p. I, f. 137-137 verso), după care urmează veneticii: rușii, sârbii, armenii, lipovenii, ȝiganii și jidovii.

²³ *ANRM*, F. 4, inv. 1, d. 44, p. I, f. 137-137 verso.

²⁴ Prin noțiunea de *demografie* subînțelegem studiul sistematic al populației, efectuat, în cazul nostru, de instituțiile imperiale sau regionale, în anumite intervale de timp, cu anumite scopuri, în special fiscale.

²⁵ A se vedea analiza acestor regulamente în: Valentin Tomuleț, *Basarabia în epoca modernă (1812–1918) (Instituții, regulamente, termeni)*. Ediția II-a, revăzută și adăugită, Chișinău, 2014, p. 500-512.

²⁶ Ф.Ф. Вигель, *Замечания на нынешнее состояние Бессарабии. Писано в октябре 1823 года*, М., 1892, с. 11.

²⁷ *Ibidem*, p. 279.

²⁸ Ф.М. Лурье, *Российская история и культура в таблицах*, СПб., 1998, с. 227.

²⁹ Alexandru-Florin Platon, *Geneza burgheziei în Principatele Române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea)*. Preliminariile unei istorii, Iași, 1997, p. 247.

³⁰ *Устав образования Бессарабской области 1818 г., предисловие*, с. 17.

³¹ G. Hosking, *Rusia. Popor și imperiu. 1552–1917*, Iași, 2001, p. 117.

³² А.Н. Крупенский, *Краткий очерк о бессарабском дворянстве. 1812–1912*, СПб., 1912, p. 17; Gh. Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, București, 1940, p. 25.

³³ Gh. Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, p. 25.

³⁴ А.Н. Крупенский, *Краткий очерк о бессарабском дворянстве. 1812–1912*, с. 49-64.

³⁵ Apud: Radu Rosetti, *Acțiunea politicii rusești în Țările Române povestită de organele oficiale franceze*. Ediția a II-a, București, 1914, p. 41.

³⁶ A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*. Ediția a III-a. Vol. X: *Istoria Țărilor Române de la Pacea de la București până la răsturnarea fanarioșilor (1812–1821)*, București, p. 16.

³⁷ *Договоры России с Востоком. Политические и торговые*. Собрал и издал Т. Юзефович, СПб.: Типография О.И. Баста, Невский 71, 1869, с. 52-53.

³⁸ Dumitru C. Moruzi, *Basarabia și viitorul ei. 1812–1905*, București, 1905, p. 59.

³⁹ A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*. Ediția a III-a. Vol. X: *Istoria Țărilor Române de la Pacea de la București până la răsturnarea fanarioșilor (1812–1821)*, p. 16.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ C. Georgescu-Vrancea, *Boierimea basarabească și pacea din București din anul 1812*. În: *Arhivele Basarabiei*, Anul VI, nr. 2, aprilie–iunie 1934, p. 179.

⁴² *Ibidem*, p. 180.

⁴³ Despre instituirea cordonului sanitaro-vamal la Prut și Dunăre în 1817, a se vedea mai detaliat: Valentin Tomuleț, *Măsurile întreprinse de administrația imperială rusă în vederea instituirii cordonului sanitaro-vamal la hotarele de apus ale Basarabiei (anii 1812–1818)*. În: *Analele Universității Libere Internaționale. Istorie*. Anul 2004, Chișinău, 2004, vol. II, p. 82-100.

⁴⁴ Dumitru C. Moruzi, *Rușii și românii*. În: *Scrieri*. Ediție în două volume. Vol. II, Chișinău, 2014, p. 440-441.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 441.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 442.

⁴⁷ N. Iorga, *Cuvântarea ținută în București la 16 mai 1912, cu prilejul comemorării pierderii Basarabiei*, În: *Revista română*, Anul XXI, nr. 4 (82), noiembrie 2015. Iași, 2015, p. 33.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 32.

⁴⁹ Ал. Крупенский, *Краткий очерк бессарабского дворянского собрания*, СПб., 1912, с. 10.

⁵⁰ Dinu Poștarencu, *Introducerea instituției nobiliare în Basarabia*. În: *Nobilimea basarabească în epoca reformelor din Imperiul Rus (volum dedicat memoriei lui Alexandru Matei Cotruță)*, Chișinău, 2013, p. 66.

⁵¹ ANRM, F. 88, inv. 1, d. 1035, f. 65.

⁵² Ал. Крупенский, *Краткий очерк бессарабского дворянского собрания*, с. 15.

⁵³ *Ibidem*, p. 11.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 12-13.

⁵⁵ *Устав образования Бессарабской области 1818 г.*, Кишинев, 1818, с. 24.

⁵⁶ ANRM, F. 3, inv. 1, d. 312, f. 52.

⁵⁷ Acordau dreptul la noblețe următoarele ranguri moldovenești: mare logofăt, mare vornic, vistiernic, hatman, postelnic, cămăraș, agă, spătar, ban, comis, căminar, paharnic, serdar, stolnic, armaș, medelnicer, clucer, sulger, pitar, jitnicer, șătrar, logofătul al doilea, postelnicul al doilea și logofătul al treilea (Ал. Крупенский, *Краткий очерк бессарабского дворянского собрания*, с. 17).

⁵⁸ Valentina Samoilenco, *Boierimea din Basarabia în secolul al XIX-lea. Statutul ei juridic și social*. În: *In memoriam professoris Mihail Muntean. Studii de istorie modernă*, Chișinău, 2003, p. 202.

⁵⁹ Lista acestor 102 persoane incluse în „*Cartea genealogică*” a se vedea în: Ал. Крупенский, *Краткий очерк Бессарабского дворянского собрания*, с. 17-19.

⁶⁰ ANRM, F. 3, inv. 1, d. 761, p. I, f. 149-149 verso.

⁶¹ *Ibidem*, f. 149 verso-150.

⁶² *Ibidem*, f. 150-151.

⁶³ Despre schimbul de moșii dintre spătarul Ioniță Bașotă, care după răpirea Basarabiei a rămas în provincie și o seamă de boieri moldoveni (Grigoraș Sturza, Ion Vârnav, Dumitru Bogdan) a se vedea: C. Georgescu-Vrancea, *Boierimea basarabeană și pacea din București din anul 1812*. În: *Arhivele Basarabiei*, anul VI, nr. 2, aprilie–iunie 1934, p. 173-180.

⁶⁴ Ф.Ф. Вигель, *Замечания на нынешнее состояние Бессарабии. Писано в октябре 1823 года*, с. 4.

⁶⁵ ANRM, F. 88, inv. 2, d. 304, 308, 311, 317, 318, 323, 330, 343, 352, 355, 358, 368, 386, 387, 395, 399, 421, 425, 427 etc.

⁶⁶ *Устав образования Бессарабской области 1818 г.*, Кишинев, 1818, с. 2.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ Neagu Djuvara, *Între Orient și Occident. Țările române la începutul epocii moderne (1800–1848)*, București, 1995, p. 121.

⁶⁹ *Устав образования Бессарабской области 1818 г.*, Кишинев, 1818, с. 17.

⁷⁰ Alexandru-Florin Platon, *Geneza burgheziei în Principatele Române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea)*. *Preliminariile unei istorii*, Iași, 1997, p. 247.

⁷¹ Dumitru C. Moruzi, *Basarabia și viitorul ei. 1812–1905*, București, 1905, p. 4.

⁷² AISR, F. 379, inv. 2, d. 11, f. 160-160 verso.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ Valentin Tomuleț, *Unele probleme de controversă privind dezvoltarea social-economică a Basarabiei (anii 1812–1868) în istoriografia sovietică moldovenească*. În: *Probleme actuale ale istoriei naționale și universale*, Chișinău, 1992, p. 174.

⁷⁵ Despre condițiile împrăștiării cu pământ în Sudul Basarabiei a contelui Nesselrode a se consulta mai amănunțit AISR, F. 379, inv. 2, d. 11, f. 44 verso-47 verso.

⁷⁶ Nicolae Ciachir, *Basarabia sub stăpânire țaristă (1812–1917)*, București, 1992, p. 22.

⁷⁷ ANRM, F. 6, inv. 2, d. 193, f. 4.

⁷⁸ AISR, F. 379, inv. 2, d. 11, f. 68-68 verso.

⁷⁹ *Ibidem*, f. 112.

⁸⁰ *Ibidem*, f. 112-112 verso, 160 verso.

⁸¹ А. Корнилович, *Статистическое описание Бессарабии, собственно так называемой, или Буджака, с приложением генерального плана сего края, составленного при гражданской съемке Бессарабии комиссией, производившей размежевание земель на участки с 1822 по 1828 г.*, Аккерман, 1899, с. 18.

⁸² Dumitru C. Moruzi, *Rușii și românii*. În: *Scrieri*. Ediție în două volume. Vol. II, p. 365-366.

⁸³ *Ibidem*, p. 366.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 443.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ Aceleași date le întâlnim și în compartimentul introductiv al Statisticii: *ANRM*, F. 2, inv. 1, d. 1199, f. 3.

⁸⁸ *ANRM*, F. 2, inv. 1, d. 1199, f. 3-3 verso.

⁸⁹ *Ibidem*, f. 3.

⁹⁰ *ANRM*, F. 88, inv. 1, d. 74, 127, 136, 140, 150, 179, 307 etc.

⁹¹ *ANRM*, F. 88, inv. 1, d. 95, f. 35.

⁹² A se vedea conținutul instrucțiunii în: *ANRM*, F. 3, inv. 1, d. 429, f. 109 verso-111; F. 88, inv. 1, d. 95, f. 35-40.

⁹³ *ANRM*, F. 2, inv. 1, d. 1199, f. 3, 63.

⁹⁴ *Cinș* (în poloneză *czynsz*, germană *zins* – procent, de la latinescul *census*) – dare bănească folosită în Polonia, care se achita pentru pământul sau imobilul dat în folosință străină pe o durată îndelungată de timp.

⁹⁵ *Cetățean de onoare* – stare socială privilegiată, deosebită de orășeni, creată prin manifestul imperial din 10 aprilie 1832 și divizată în cetățeni de viță și personali, dar care nu erau întruniți într-o organizație de castă. Statutul de cetățean de onoare era acordat fie personal pe durata vieții, fie ereditar persoanelor care au primit un ordin imperial, marilor industriași și negustori, persoanelor care s-au remarcat în domeniul științei și artei, celor cu studii universitare, precum și copiilor de nobili (*Свод законов Российской Империи. Законы о состояниях*, СПб., 1833, с. 114-116; Е.Ф. Зябловский, *Российская статистика. Часть I. Издание второе*, СПб., 1842, с. 52).

⁹⁶ *ПСЗРИ*. Собр. II, т. VI, 1831, СПб., 1832, № 4869, с. 134-135.

⁹⁷ *ПСЗРИ*. Собр. II, т. VII, 1832, СПб., 1833, № 5746, с. 836-837.

⁹⁸ Алексей Накко, *Бессарабская область со времени присоединения ея к России по Букарестскому миру 1812-го года. В историческом, экономическом и статистическом отношениях*, л. 170.

⁹⁹ Василий Казимирович, *Страницы истории поляков Молдавии*. În: *Русин*, nr. 4, Кишинев, 2006, с. 184.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 184-185.

DECLARAREA REPUBLICII DEMOCRATICE MOLDOVENEȘTI ÎN CONTEXTUL REVOLUȚIEI RUSE DIN 1917

Dr. hab. Gheorghe COJOCARU,
Institutul de Istorie, Chișinău, Republica Moldova

Abstract: This article discusses the subject of formation of the Moldovan Democratic Republic in the context of the Russian revolutions of 1917. The author ascertains that the complicated process of self-determination of Bessarabia originated both in the phenomenon of contamination with the ideas of political and social emancipation of the Russian Revolution, as well as in the past and the vigor of the national movement in the territory between the Prut and the Dniester. It is stressed that the Moldovan Democratic Republic was a truly democratic entity that did not accept the Bolshevik power and which tended to align externally with the Triple Entente' camp.

Keywords: Bessarabia, Sfatul Țării (Country Counsel), Russian Revolution, Moldovan Democratic Republic, Russian Democratic Federative Republic, Ukraine, Bolshevik Government, Constituent Assembly of All Russia, People's Assembly.

Formarea pe baze largi democratice în toamna anului 1917 a unui organism legislativ ținutal, Sfatul Țării, al fostei gubernii Basarabia a Imperiului Rus, își avea rădăcinile atât în fenomenul contaminării cu ideile de emancipare politică și socială ale Revoluției Ruse, cât și în trecutul mișcării naționale dintre Prut și Nistru. Basarabia a avut un statut de autonomie regională în cadrul Imperiului între 1818–1828, iar cerința unei Diete autonome a fost articulată la Chișinău în anii primii revoluții ruse de la începutul secolului al XX-lea. Prin urmare, nu întâmplător autoritatea acestei noi instituții a fost recunoscută și salută de reprezentanții organelor administrative locale, ai „comitetelor revoluționare”, ai diverselor grupări politice, organizații profesionale, culturale, confesionale și ai minorităților etnice. Aceasta a contribuit la consolidarea prestigiului și statutului Sfatului Țării ca instituție politică reprezentativă și legislativă supremă în raport cu oricare alte organe administrative sau „revoluționare” existente în Basarabia. Totodată, de la prima sa ședință în interiorul Sfatului Țării s-a atestat prezența a două curente de opinie (1) – cel dominant în acea fază – care pleda pentru o autonomie provincială în cadrul unei proiectate federații de state democratice, acordând prioritate ideilor politice și sociale în raport cu cele naționale și (2) – mai firav atunci, dar care dovedea un suficient potențial uman ca să devină ulterior predominant – ce și-a fixat drept scop principal emanciparea națională și găsirea unui *modus vivendi*, reciproc convenabil, cu etniile conlocuitoare. Aceste două linii de comportament politic vor marca de la bun început evoluțiile din cadrul Sfatului Țării.

În cea ce privește relațiile cu autoritățile centrale, Sfatul Țării nu a văzut în guvernul Comisarilor Poporului un succesor legitim al Guvernului Provizoriu¹.

Formarea de către autoritățile de la Petrograd a „Federației Sovietice Ruse” era privită drept o preluare aparte a lozincii revoluției ruse din februarie 1917 cu privire la Federația Democratică, având menirea să facă mai atractivă fațada noii guvernări. Sfatul Țării nu a stabilit și nu a întreținut relații cu puterea bolșevică.

Optând pentru coexistența, pe principii benevole și egale în drepturi, în cadrul unei federații de state democratice create în perimetrul fostului Imperiu rus, Sfatul Țării a tins să participe în realitate la construcția acestei comunități.

Astfel, în ședința instituției legislative din 27 noiembrie a fost acceptată invitația Radei Centrale a Ucrainei de a trimite delegați la Kiev pentru formarea unui guvern unit al Republicii Federative Ruse/ Delegații de la Chișinău urmau să pledeze pentru (1) încheierea războiului fără anexe și contribuții, respectându-se dreptul la autodeterminare deplină a națiunilor; (2) desemnarea unei componente socialiste omogene a viitorului guvern al acestei Republici Federative Ruse, asigurându-se o reprezentare plenară teritoriilor naționale organizate care aveau dreptul la autodeterminare și la autonomie teritorial-politică.

La 2 decembrie 1917, prin votul unanim al tuturor deputaților, Sfatul Țării a proclamat Republica Democratică Moldovenească. Basarabia, în baza dreptului la autodeterminare și organizare de stat național-teritorială, în scopul instaurării ordinii și consolidării cuceririlor revoluției ruse din februarie, era declarată Republică Democratică Moldovenească (RDM), ca parte egală în drepturi a viitoarei „Republici Federative Democratice Ruse unite”. Conform Declarației, până la data convocării Adunării Populare a Basarabiei, aleasă în baza votului universal, Sfatul Țării reprezenta puterea supremă a noii Republici.

În Declarația privind formarea Republicii Democratice Moldovenești, Sfatul Țării trasa mai multe obiective, între care: (1) convocarea unei Adunări Populare, aleasă în urma unui scrutin democratic (cu reprezentare proporțională); (2) „trecerea tuturor pământurilor fără răscumpărare în mâinile poporului truditor pe baza principiilor de folosire egalitară”, ceea ce în fapt corespundea ideii *socializării* pământului; (3) reglementarea funcționării întreprinderilor, stabilirea zilei de muncă de 8 ore în întreprinderi și a controlului de stat asupra producției și veniturilor, asigurarea egală a populației cu produse alimentare și obiecte de primă necesitate; (4) organizarea alegerilor locale în baza votului universal în localitățile în care acestea încă nu avuseseră loc; (5) consolidarea tuturor libertăților fundamentale cucerite de revoluție; (6) anularea pedepsei capitale; (7) asigurarea egalității în drepturi tuturor minorităților naționale și acordarea dreptului la *autonomii cultural-naționale-personale*; (8) deschiderea școlilor cu instruire în limbile materne ale tuturor etniilor conlocuitoare; (9) organizarea unităților militare național-teritoriale; (10) încheierea unei păci fără anexe și contribuții, în înțelegere cu Aliații și *cu toate popoarele Republicii Federative Ruse*. În fond, în actul de formare a Basarabiei autonome erau reluate toate ideile și valorile fundamentale ale Revoluției din februarie.

Organul suprem al Basarabiei lansa un apel către întreaga populație să stea la straja Adunării Constituante din întreaga Rusie, îndemnând-o „la muncă comună

în bună înțelegere și la construcția vieții noi pe principiile libertății, egalității și fraternității”, ca o condiție esențială pentru salvagardarea autonomiei și *patriei comune* – Republicii Federative Democratice Ruse.

Printr-o telegramă, textul rezumativ al Declarației privind Republica Democratică Moldovenească a fost adus la cunoștința Radei Centrale, Consiliului Comisarilor Poporului de la Petrograd, altor autorități formate în spațiul fostei Rusii mari².

Declararea Republicii Democratice Moldovenești ca parte componentă a Republicii Federative Democratice Ruse adeseori este interpretată drept aderarea Basarabiei la Rusia sovietică, în frunte cu Consiliul Comisarilor Poporului. O asemenea interpretare este totalmente eronată, deoarece (1) această proiectată Federație Rusă nu coincidea, nici ca teritoriu, nici ca formă de organizare statală, cu Rusia propriu-zisă, ea urmând să reunească pe principii benevole, egale și democratice teritoriile naționale din cadrul fostului Imperiu rus, proclamate republici, între care ca membru egal cu celelalte state, și Rusia în frontierele sale naturale; (2) această *comunitate de state* – autonome și independente – a existat doar în fază de proiect, era „numai postulată, dar în realitate nu fusese nici organizată, nici proclamată!”³; (3) Sfatul Țării, ca și Rada Centrală de la Kiev și alte instituții reprezentative similare constituite în teritoriile naționale ale fostului Imperiu, nu a recunoscut oficial puterea bolșevică și, eventual, ar fi fost dispus să vadă în guvernul condus de V. I. Lenin (Ulianov) doar o instituție a Rusiei, nu și a Federației, al cărei statut, organisme administrative și legislative trebuiau să fie edificate de comun acord de toate statele participante la acest proiect. Lozinca Federației Democratice, ca și cea privind Adunarea Constituantă a întregii Rusii, a fost unul din laitmotivele principale ale Revoluției ruse, rămase nerealizate.

Relațiile dintre viitoarele autorități centrale ale Federației Ruse și Basarabia urmau să se deruleze doar pe linia instituțiilor executive. Actele normative ale unei eventuale instituții legislative a fostei metropole nu puteau avea supremație decizională în Basarabia (pr.-v. nr.8). Proiectul de Regulament cu privire la administrația Basarabiei stabilea menținerea în vigoare a tuturor legilor Statului Rus, cu derogările existente pentru ținutul local, care nu au fost anulate de Guvernul Provizoriu ori de Sfatul Țării, precum și a tuturor legilor și regulamentelor editate de Guvernul Provizoriu după 1 martie 1917 și reeditate de Senat. Legislatorii au pus la temeliile Basarabiei un sistem politic parlamentar, în care șeful executivului deținea poziții proeminente în ansamblul puterii de stat.

În fapt, în condițiile de atunci, prin proclamarea Republicii Moldovenești în cadrul unei viitoare Republici Federative Democratice Ruse Basarabia se declara independentă⁴. Includerea acestei prevederi în Declarația din 2 decembrie a fost determinată de contextul general al epocii. Tânăra clasă politică basarabeană în acea fază credea sincer că reunirea în cadrul unei Federații ar fi fost o cale de salvagardare a idealurilor revoluționare și a democrației. Totodată, declararea Republicii Moldovenești în cadrul Federației Ruse „a mai fost și o manevră tactică, necesară”⁵.

La 29 decembrie 1917, răspunzând invitației autorităților de la Kiev, Sfatul Țării a decis trimiterea unei delegații la Conferința de pace cu Puterile Centrale

de la Brest-Litovsk⁶. Delegația de la Chișinău la negocierile cu Puterile Centrale trebuia să pledeze pentru: (1) includerea în proiectul de pace preliminară a prevederii „unei autonomii complete” a Republicii Democratice Moldovenești, în granițele Basarabiei, statut care urma să rămână valabil până la convocarea Adunării Populare basarabene ce urma să decidă asupra cursului în continuare al statului; (2) indivizibilitatea teritoriului Republicii, în granițele fostei provincii Basarabia, precizându-se că nici o parte din teritoriul Republicii Moldovenești nu putea fi înstrăinată „în beneficiul altui stat”; (3) afirmarea principiilor expuse în Declarația Sfatului Țării din 2 decembrie, până în clipa convocării Adunării Populare basarabene; (4) recunoașterea Consiliului Comisarilor Poporului „numai ca guvern al Marii Rusii”, toate înțelegerile cu acest guvern fiind privite „numai din acest punct de vedere”. Toate aceste instrucțiuni, se sublinia în mandatul delegației, aveau un caracter imperativ, neputând fi modificate fără acordul puterii executive de la Chișinău, adică al Consiliului Directorilor⁷.

Însă, deplasarea delegației la Brest-Litovsk a fost zădărnicită de degradarea rapidă a situației și de instabilitatea politică din centrul Basarabiei, pacea fiind încheiată în lipsa reprezentanților Republicii Moldovenești (pr.-v. nr.62). În legătură cu aceasta, s-ar cere de observat că (1) la începutul anului 1918 Republica Moldovenească încă nu-și proclamase independența, *de jure*, și deci, aceasta ar fi trebuit mai întâi să fie declarată pentru a fi admisă la negocieri și a dobândi consacrare internațională; (2) Basarabia, în acea fază, se afla încă în zona de control a Antantei, care, evident, era interesată în păstrarea în continuare a controlului său asupra spatelui Frontului Român.

Guvernul Republicii Moldovenești urma să stabilească relații cu Guvernul de la Kiev, să negocieze cu autoritățile ucrainene o serie de chestiuni politice, teritoriale, economice, naționale, militare și financiare și să încheie cu Ucraina un Tratat politic cuprinzător. O delegație a Sfatului Țării, formată la sf. anului 1917, trebuia să ceară Kievului forțe reale pentru salvagardarea Republicii, amenințată să cadă pradă trupelor ruse dezorganizate, evacuate de pe Frontul Român. Reprezentanții autorităților de la Chișinău trebuiau să se solidarizeze cu punctul de vedere ucrainean referitor la război și pace, la necesitatea apărării Adunării Constituante din întreaga Rusie și la autoritatea viitorului guvern al întregii Rusii, care să țină cont de voința tuturor națiunilor emancipate.

Spre deosebire de Republica Moldovenească, Ucraina a participat la conferința de la Brest-Litovsk și a încheiat o pace separată cu Puterile Centrale. Documentele semnate de guvernul Ucrainei la Brest-Litovsk fixau frontiera statului ucrainean pe râul Nistru. Guvernul de la Kiev a recunoscut explicit dreptul Basarabiei de a dispune de ea însăși într-o serie de adrese trimise autorităților basarabene atât înaintea începerii conferinței de la Brest-Litovsk, cât și în cursul lucrărilor ei. Este de remarcat că după declararea independenței Ucrainei ministrul Șulghin a comunicat reprezentantului României la Kiev, generalului Coandă, că guvernul său nu se va mai opune ca Basarabia să înfăptuiască unirea cu România, „dacă se dorește

aceasta”. Mai mult, el a declarat că guvernul ucrainean „va ajuta unirea” ținutului cu statul român⁸. În subtextul acestor propuneri se ascundea dorința autorităților de la Kiev ca România să recunoască în schimb statul ucrainean independent.

Sfatul Țării a desfășurat din primele zile o activitate complet independentă de autoritățile de la Petrograd, sucombate în urma loviturii bolșevice de stat, iar Republica Moldovenească, cu sau fără dorința sa, a devenit, *de facto*, o entitate independentă de fostul centru chiar de la data decretării. Una din principalele cauze care a îndepărtat Basarabia, până la o ruptură definitivă ulterior, de fosta metropolă a fost lovitura bolșevică din 25 octombrie / 7 noiembrie 1917, neîncrederea și temerea de politica și practicile dictaturii unui singur partid, care tindea să anuleze toate libertățile câștigate în urma Revoluției din februarie.

Autoritățile executive de la Chișinău au examinat situația creată după proclamarea independenței statului ucrainean prin Universalul nr.4, din 13 ianuarie 1918 (st.v.) și au conchis că decretarea independenței Republicii Moldovenești devenise o necesitate vitală. Republica Moldovenească urma la rândul ei să-și proclame independența *pentru a nu deveni obiectul unor pretenții anexioniste*.

La 24 ianuarie (st. v.), după ce trupele române au intrat în Basarabia cu aprobarea Alianților, Sfatul Țării a adoptat cu unanimitate de voturi Declarația care proclama Republica Democratică Moldovenească independentă. O sarcină prioritară pentru politica externă a Republicii era „stabilirea unor relații pașnice cu toate statele apropiate și îndepărtate, precum și încheierea unor acorduri prietenești cu ele în domeniul politicii și economiei”. Republica Moldovenească se pronunța pentru „încheierea cât mai grabnică a păcii democratice generale de comun acord cu toți aliații”. În politica internă, ea își propunea „consolidarea tuturor libertăților și drepturilor cucerite de Revoluție și proclamate în Declarația Sfatului Țării din 2 decembrie 1917”. Sfatul Țării reconfirma angajamentul de a convoca neîntârziat Adunarea Populară a Basarabiei, care trebuia să adopte Constituția și să stabilească „relațiile de alianță cu alte state”, *dacă aceasta ar fi fost spre binele popoarelor tânărului stat independent*. O sarcină urgentă pe agenda autorităților rămânea în continuare soluționarea problemei agrare prin trecerea pământului „fără răscumpărare către poporul truditor pentru folosință egală”. Parlamentul și Consiliul de Miniștri se angajau să elaboreze în cel mai scurt termen cadrul juridic și normativ necesar depășirii declinului social-economic și cultural. Drept argument că Armata Română nu amenința independența Republicii erau invocate garanțiile Alianților și declarațiile respective ale reprezentanților oficiali ai României.

Consiliul de Miniștri a adus la cunoștința Statelor Aliate această Declarație a Sfatului Țării, care au dat asigurări – dar numai verbale – reprezentanților Chișinăului că recunoșteau Republica Moldovenească independentă.

În concluzie, formarea Republicii Democratice Moldovenești independente s-a realizat ca parte integrantă a procesului istoric ce s-a desfășurat pe atunci în această parte a Europei. Independența a fost o rezultată a conlucrării unor factori istorici obiectivi între care, dizolvarea Imperiului Rus, pe de o parte, și proclamarea

Republicii Ucrainene independente și ruperea legăturilor directe ale Basarabiei cu Rusia, pe de altă parte, precum și opțiunea clasei politice basarabene pentru o statalitate proprie în acele circumstanțe complicate⁹. Dar însăși amplasarea geopolitică dură a Basarabiei, slăbiciunile interne și situația social-economică extrem de precară a tinerei Republici ofereau prea puține șanse pentru ca independența declarată să dobândească un conținut adecvat. Și această realitate crudă era profund percepută de oamenii politici basarabeni. Pândită de riscul de a deveni un teatru sângeros al pretențiilor teritoriale, Basarabia, așa cum rezultă din luările publice de atitudine a factorilor decizionali de la Chișinău, nu se va cantona în faza unei independențe iluzorii, ci va căuta și alte soluții care să-i asigure securitatea și evoluția pașnică. În circumstanțele complicate de la sf. 1917 – înc. anului 1918, Republica Democratică Moldovenească a fost un vehicol util în procesul de autodeterminare și de regăsire a Basarabiei în familia românească.

Privită strict în contextul revoluțiilor ruse din 1917, declararea Republicii Democratice Moldovenești este un produs al Revoluției din februarie în condițiile mișcării de emancipare politică și națională din Basarabia, care a continuat să apere idealurile acestei faze ale revoluției și după 25 octombrie. În mod inevitabil, ca și în multe alte părți, neacceptarea legitimității guvernului bolșevic ca succesor al Guvernului Provizoriu sau acceptarea acestuia exclusiv ca autoritate a Rusiei sovietice a degenerat într-o încercare eșuată ale unor forțe marginale de a instaura puterea sovietică la Chișinău și într-un conflict politico-diplomatic sovieto-român. În același timp, formarea Republicii Democratice Moldovenești a consemnat un moment de vârf al mișcării naționale din Basarabia, reprezentând și astăzi, la distanță de peste o sută de ani de la acele evenimente, una din paginile cele mai luminoase ale istoriei noastre contemporane.

Note:

¹ Gheorghe E. Cojocaru, *Sfatul Țării. Itinerar*, Civitas, Chișinău, 1998, p. 46.

² *Ibidem*, p. 57.

³ Vasile Harea, *Basarabia pe drumul Unirii. Amintiri și comentarii*, Editura Eminescu, Iași, 1995, p.123.

⁴ Ion Inculeț, *O revoluție trăită*, Editura Universitas, Chișinău, 1994, p.119.

⁵ Valeriu Popovschi, *Sfatul Țării și formarea Republicii Democratice Moldovenești*, în „*Revista de Istorie a Moldovei*”, Chișinău, nr. 3-4, 1997, p.14.

⁶ Vasile Harea, *op. cit.*, p.277.

⁷ Charles Upson Clark, *Basarabia, în Basarabia română. Antologie*, Editura SEMNE, București, 1996, p. 126-127.

⁸ Ion M. Oprea, *România și Imperiul Rus. Vol. I (1900–1924)*, Editura Albatros, București, 1998, p.202-203, 215.

⁹ „*Cuvânt moldovenesc*”, V, nr.11 (327) din 31 ianuarie 1918.

UNIREA ROMÂNILOR, ÎN „CALENDARUL” EUROPEI MODERNE*

Dr. Gheorghe CLIVETI

Institutul de Istorie „A.D.Xenopol”, Iași, România

Abstract. The making of Romania was emphasized by the historians as an intense national process. The same process had, at the same time, European implications. The Romanian revolution, in 1821, and, especially, in 1848, was a significant part of the European Revolution, which could be seen as the emergence of a new Europe, defined by the two main tendencies, the first one consisting in the making of the National States, and the second one being represented through the modern society. The Romanian case was a significant one inside of an European lesson of History.

Keywords: The making of Romania, The Romanian revolution, the emergence of a new Europe.

În decembrie 1848, la Paris, „emigraților” C. A. Rosetti și I. C. Brătianu le-a fost dat „să audă cuvinte sublime” ale lui Jules Michelet, după care românii, prin revoluția lor, și-au pus „naționalitatea în calendarul lumii”¹. În acel „calendar”, inteligibil, la rigoare, ca al Europei moderne, românii aveau să-și tot întărească „punerea” cauzei lor naționale printr-o succesiune, nu neapărat perceptibilă teleologic, de înfăptuiri de înaltă semnificație istorică, precum Unirea Principatelor, Monarhia Constituțională, Independența, Regatul și Marea Unire. Or, deja la 1848, sub puternica impresie ce i-a produs-o „bastionul estic al revoluției”, amintitul cărturar francez admitea, fie și pe ton romantic, atât forța națiunii române de „a se lucra” ori „construi” pe sine, inexorabil emancipativ, cât și înscrierea unei atare „epopei istorice” pe coordonatele devenirii „lumii moderne”, de unde să-i vină aceleași „epopei” și recunoașterea după norme și principii ale „noului drept al ginților”.

Referindu-ne, dintre sus-menționatele înfăptuiri românești, la Unire, am avea de remarcat că istoricii, mai ales „de la noi, de ieri și de azi”, au considerat-o, cu pre-valență și mereu căutată justificare, ca expresie de cel mai înalt grad a „mersului”, chiar a „triumfului” cauzei naționale. Au și rămas, din contemporaneitatea Unirii de la 1859, ca și din cea a celei Mari, de acum o sută de ani, cuvinte mirifice, menite parcă să servească de *motto* pentru scrierile istorice pretabile sublinierii, uneori glorifierii sensului național al „operei unioniste” care, la anul amintit, a fundamentat, iar la 1918 a culminat edificiul României moderne. Au putut servi de *motto* ori de ferventă invocare cuvintele lui Kogălniceanu că Unirea Principatelor „națiunea a făcut-o”. La fel și cuvintele lui N. Iorga că Unirea de la 1918 „am făcut-o noi, cu

* Comunicare susținută în plenul Congresului Național al Istoricilor Români, Iași, 29 august – 1 septembrie 2018.

toate puterile noastre”, încât „nimeni pe lume” să nu poată a o „desface”. Iar spre a atinge și întări sublimul unor atare cuvinte, le-a revenit, cu timpul, istoricilor dedicați studiului Unirii românilor, să-și tot ridice cota diegetică și analitică a demersurilor de specialitate. S-a și scris mult, se știe, pe tema Unirii sau a Unirilor de la 1859 și 1918. Chiar și dintr-o „repede privire” ori „scurtă ochire” s-ar putea constata că mai împlinită, mai savuroasă a ajuns să fie istoriografia Unirii zise și Mici. Explicația, de primă instanță, pentru mai spectaculoasa istoriografie a Unirii de la 1859, ar putea fi pusă în seama diferenței temporale a acesteia, de aproape 60 de ani, față de Marea Unire. În fapt, însă, acea distanță a fost cumva „scurtată”, fiindcă, așa cum constatase Gh. I. Brătianu, „domniei lui Cuza” și, desigur, actului național ce a generat-o, i s-a dat, ceva timp după 1866, „un înțeles aproape subversiv, trecutul Țării, închizând paranteza <respectivei> scurte domnii, părănd mărginit de barierele oficiale ale tribunei oficiale de 10 Mai”²². Se impune, de aceea, și considerarea și a unei alte explicații, ținând de chiar modalitățile ori manierele istoriografice. În cazul Unirii de la 1859 „s-au adunat” studii monografice, solide, realizate de specialiști de marcă, româniși străini, parcă mereu provocați de exemplara carte a lui A. D. Xenopol, din 1903, *Domnia lui Cuza Vodă*. Pe când, în cazul Marii Uniri, a fost exersat mai curând discursul public, când entuziasmat, când tensionat, decât cel istoric-analitic, pe timpurile interbelice și „crâncenului război spre Est și spre Vest”, încât să fie și mai dură cenzura și mai deșănțate denaturările aplicate, îndeosebi în decursul „deceniului șase al secolului trecut”, actelor unioniste de la 27 martie/9 aprilie, 28 noiembrie și 1 decembrie 1918, de regimul comunist, între ale cărui victime „s-au aflat” cam toți principalii actanți naționali din anul menționat. Și nici în anii comunismului național, nici în cei de după 1989, până astăzi, nu s-a înregistrat o carte mare, necesar *de autor*, pe măsura însemnătății istorice a Întregirii României. Să admitem că atât textele de regulă ocazionale privind ideea și semnificațiile Unirii, cât și publicațiile documentare, volumele colective, fie acestea și tematice, s-au tot înregistrat bibliografic la categoria de „materiale” și nu la cea de cărți de înaltă referință, „de raftul întâi”, cum ar spune criticii literari. Ce-i drept, s-au înregistrat valoroase studii și articole de specialitate, capitole de sinteze istoriografice, tot și toate parcă presând și mai mult asupra necesității de cărți de amintita referință.

De un interes mereu sporit, pentru istorici, s-a văzut a fi și relevarea implicațiilor europene ale Unirii românilor. Acele implicații au suscitât interes din perspectiva largă a înscrierii construcției statale și a devenirii societății românești la parametrii modernității europene. Și am putea spune că studiile asupra premiselor și înfăptuirilor unioniste de la 1859 și 1918 au presupus revizuirea ale teoriei „imitației *tale quale* de români a modelului cultural, politic și instituțional occidental, dar și amendarea, pe alocuri severă, a exceselor de tradiționalism, protocronism, etnocentrism sau „excepționalism”, în cazul românesc; aceleași studii au tot împins, explicit sau implicit, spre unghiul ascuțit al controverselor și „faimoasa teorie a formelor fără fond”, de unde și o devenită necesară lămurire între istorici și istorici literari a ceea ce rămâne controversabil; și tot aceleași studii istorice asupra înfăptuirilor unioniste „invită”

la considerarea sincronismului european cu mult dincolo de clișeele sociologizante ori ideologizante, ca și peste „înjghebări statistice”, susceptibile de calchieri ale unor „tabele originare”, lucrate și înregistrate, acestea, la timpul lor, instituțional. Scrutarea posibilităților și însușirea virtuților istoriei culturale s-au anunțat deja cu tărie crescândă ca fiind căi istoriografice de relevare a racordării modernității românești, nutritoare și de Unire, la timpuri și înțelesuri europene. De „dorit” ar fi ca studiile zise și „de noutate conceptuală ori metodologică” să nu fie diluate de excese teoretizante sau prea tributare unor norme etice nu prea concordante adevăratei meniri a cunoașterii istorice.

Și tot pentru relevarea racordării modernității românești „la Europa” au putut conta, chiar mult și studiile de istorie a relațiilor internaționale, după cât și cum „domeniul” nu s-a lăsat copleșit de expansiva, mai ales în programe universitare, teorie a relațiilor internaționale, ca „disciplină” definit politologică. Studiile de istorie a relațiilor internaționale, de o complexitate aparte, au condus la o tot mai bună cunoaștere a înfăptuirii României, atât ca „operă națională, probantă metonimic a cursului „secolului naționalităților”, cât și ca problemă europeană, înscrisă pe agenda diplomației. În orizontul studiilor de specialitate s-a putut înțelege „trecerea” de la „trăita în sine” unitate medievală românească la cauza Unirii naționale, de rezonanță europeană. S-ar fi convenit însă, pentru acele studii, mai ales în cazul celor întreprinse de specialiștii români, o nuanțată înțelegere a devenirii „sistemului modern de state”. În cuprinsul aceluia „sistem”, aflat, din 1815, sub egida concertului european, al marilor puteri, de fapt, și nu sub cea a Sfintei Alianțe, cum nonșalant s-a scris și încă se mai scrie, s-au „legat” premisele sau rațiunile recunoașterii „chestiunii române” ca de interes internațional. Acea recunoaștere s-a înregistrat diplomatic, la 1856, în consecința unui conflict european, nu în a unui „oriental”. De la condiția Principatelor, de „pupile aruncate de soartă în ușa concertului european”³, cum remarca T. W. Riker, s-a ajuns la înscrierea „chestiunii române”, ca „prim punct”, pe agenda marii politici. Constituirea statului român modern, pe temei unionist, la 1859, a prezentat trăsăturile unui test european, dat cu brio de „generația unor Kogălniceanu, Cuza și Brătianu”, în fața „areopagului” întruchipat de marile puteri. Independență sau formal deplin suverană, la 1877–1878, ridicată la rangul de Regat, în 1881, România a căutat să fie, din rațiuni de securitate, în strâns contact cu noua etapă a „sistemului european de state”, definită de „mari alianțe”, defensive, dar și acerb rivale. Prin actele de aderare la „sistemul defensiv” al Triplei Alianțe, Vechiul Regat a realizat cea mai mare performanță de politică externă de „stat mic ori secundar”. Acea „aderare” nu a umbrit, cum au considerat, „în epocă”, unii publiciști, militanți naționali și exercitanți ai discursului „de tribună”, iar, cu timpul, unii istorici, cauza Întregirii României. În politica României, peste necesitatea înțeleasă a unor opțiuni de alianță defensivă, asiguratorie contra „pericolului rus ori panslav” și chiar contra „ambițiilor ungare”, a contat permanent respectiva cauză, cu situarea în miezul ei a securității Regatului, încât să-i și fie factor de putere. În timpul Marelui Război, prin angajare militară și demersuri diplomatice, Vechiul

Regat s-a constituit ca principal factor, național, pentru înfăptuirea dezideratului Întregirii „de țară și neam”. Acea Întregire a fost însă cam de regulă considerată, de istorici, „pe felii”, ca venind, succesiv, prin pronunțamente reprezentative, dinspre „fiecare provincie istorică”; întâi dinspre Basarabia, sub o închipuită favorizare a acțiunii românești de principiu „leninist” al autodeterminării popoarelor, principiu, în definitiv, escamotat grav de practica „revoluționară” bolșevică; apoi, dinspre Bucovina și Transilvania sub „buna zodie” străluminată de principiile wilsoniene. S-a și apreciat, nu întâmplător, de unele personalități ale „epocii”, cu deosebire dintre acelea „învinse” de mersul istoriei, ca și, între timp, de nu puțini istorici, că Marea Unire ar fi fost mai curând un „fruct copt de împrejurări externe”, de chiar „noroc”, decât rodul unui mare efort național. S-ar fi cuvenit să fie o mai pronunțată considerare de istorici a rolului Regatului României în marea operă a Întregirii. Beligeranța României a fost una cu miză definit unionistă, sub titlul de Război al Întregirii, dus până în anii 1919–1921. Când România, după ce fusese îngenunchiată de Puterile Centrale și „sateliții lor”, a revenit, în toamna 1918, de partea Puterilor Antantei, fără Rusia „bolșevizată” și cuprinsă de un sângeros conflict civil; ea, ca încă Vechi Regat, și-a reconfirmat miza unionistă a beligeranței. România s-a aflat, de aceea, în indiscutabil drept de a-și „trece” trupele spre Transilvania și Bucovina. O anumită scrupulozitate politică a dictat însă oficialilor români, încă rezidenți la Iași, să fie considerată pe cât posibil libera pronunțare a forurilor naționale de la Cernăuți și Alba Iulia. Cât despre trecerea Prutului de trupele regale române, înainte de 27 martie/9 aprilie 1918, dintr-o necesitate presantă și la chemarea autorităților legitime de la Chișinău, așa ceva a ținut de un drept istoric, în a cărui putere să fie anulat raptul teritorial, comis de Rusia la 1812. În acțiunea armată și diplomatică a Vechiului Regat, ca și în actele unioniste românești din 1918 a vibrat cu tărie *principiul național*, care, din impulsul dat de Revoluția Franceză, a străbătut mai bine de un secol de viață europeană. Iar în „calendarul” acelei vieți, definit moderne, românii și-au înscris, cu dreptate și tărie, înfăptuirile lor naționale.

O problemă care încă dăinuie, între specialiști, este aceea a „unghiului” sau a perspectivei de abordare a implicațiilor europene ale edificării României moderne*. Printr-un fel de „tradiție istoriografică”, s-a cam urmat „perspectiva din afară spre cazul românesc”; cu alte cuvinte, s-a perseverat în a se releva mai curând *locul* decât *rolul* avut de Principatele Române – din 1858 Principatele Unite, iar după 1862 sau 1866 România – în relațiile internaționale. Un rol marcant pentru urmarea unei atare perspective i-a revenit lui N. Iorga, prin cartea sa, din 1916, *Politica externă a regelui Carol I*; în opinia marelui istoric, „expunerea” politicii externe a României moderne nu putea fi „orientată” altcumva decât „din afară spre înăuntru”; așa ceva se cuvenea deoarece „atunci când face cineva istoria politicii externe a Germaniei supt Wilhelm I, tratează, făcând politică externă, totuși în rândul întâiu politică internă, fiindcă în amestecul de înrâuriri care pleacă din Germania și se întorc în Germania, Germania însăși are adeseori partea de preponderență, în orice caz o parte de egalitate, și nu e copleșită de ceea ce vine din afară, ci copleșește ea

cu ce pornește din energia sa pe deosebitele terenuri”; pe când România, spre a reuși „să naționalizeze și acest domeniu” (de politică externă – *n.ns.*, *G.C.*), ea trebuia mai întâi „să-și desrobească sufletul național, sub toate raporturile”; în situația dată, „fiind vorba de probleme de istorie universală în care am fost cuprinși fără a le fi determinat și a le putea să le schimbăm caracterul”, se impunea „să insistăm mai mult asupra cunoașterii popoarelor vecine cu noi, chiar cu riscul de a strica uneori proporțiile subiectului”; posibil era „să punem mai întâi în lumină terenul pe care am mers, elementele pe care le-am găsit, influențele care au plecat de acolo, rezistențele pe care le-am întâmpinat, eforturile pe care le-am biruit, rezultatele, la care am ajuns acolo”⁷⁴. Era, desigur, „norma istoriografică” după care conta relevarea *locului* României în relațiile internaționale din epoca modernă. Iar apariția unor studii sau monografii, remarcabile, de altfel, elaborate de unii istorici străini și înclinate spre a privi prin prisma pozițiilor marilor puteri înfăptuirea statului român modern – „ca problemă internațională”⁷⁵ –, le-a întărit studioșilor „de la noi” motivația de a se conforma „normei istoriografice” de felul menționat. Ca urmare, prezentarea pozițiilor marilor puteri față de „chestiunea română” – aceasta părând a fi doar un experiment de laborator pentru „diplomația europeană” – avea să se mențină în topul opțiunilor tematice ale specialiștilor, fie, așa ceva, și cu „prețul” de a se cam neglija relevarea dimensiunilor și sensului afirmării entității noastre statale pe plan internațional în „secolul naționalităților”.

Ce-i drept, Moldova și Valahia s-au cam aflat mult timp în serioasă dificultate de a duce propria lor politică externă, după norme și principii ale diplomației. Funcția lor externă a ajuns, pe timpul secolului al VIII-lea și la începutul celui următor, „îngrădită la maximum”, cu domni fanarioți în rol mai curând de funcționari otomani decât de „capi de țară”. Prin tratatele ruso-otomane de la Kuciuk-Kainardji (1774), București (1812) și Adrianopol (1829), celor două mici entități statale li s-a recunoscut, într-o notă condițională, liberul exercițiu administrativ sau autonomia administrativă „de provincii”, nu de principate de sine stătătoare, apte „să iasă” din condiția de *obiect* al unor aranjamente subscrise doar de factori externi de putere. Istoriile privind acordurile între statele europene din secolul al XVIII-lea și de la începutul celui următor nu au inclus niciun capitol sau vreun paragraf măcar care să privească și capacitatea actantă a micilor principate Moldova și Valahia. În acele istorii, se regăseau doar statele suverane care duceau războaie și încheiau acte de pace, de comerț etc. Ele au și purtat denumirea generică de *istoria tratatelor*⁷⁶. Era istoria care echivala cu redarea „cadrului juridic” al raporturilor dintre state, de unde și atenția aproape exclusivă acordată *tratatelor* ca principală sursă a „dreptului modern al ginților”⁷⁷. Lipsite de capacitatea de a încheia tratate, convenții, acorduri etc. „cu alte state”, Moldova și Valahia nu și-au putut apropia vreo recunoaștere de „rol” pentru respectiva *istorie*. Domnitorii lor, neavând dreptul de a desemna misiuni diplomatice pentru negocieri și încheieri de tratate, nu și-au avut loc în așa numita „ordine de preșanță” ori „de precedență”, rezervabilă suveranilor⁷⁸. Or, aptitudinea pentru acel loc a contat, cu titlu aproape de religiozitate, în a se recunoaște fiecărui

stat suveran „partea sa de istorie a tratatelor”. Lucrurile nu s-au „așezat” în favoarea Principatelor Române nici după renunțarea, în sistemul modern de state, la „norma de preseanță” ori „de precedență” și adoptarea de Congresul de la Viena, în 1815, a *regulamentului privind rangurile diplomatice*, cu presupunerea considerării puterilor suverane „după ordinea alfabetică a limbii franceze”. Principatele Române se afundau, și după 1815, pentru încă ceva timp, în condiția ingrată de obiect al raporturilor între „puterile străine”. În desfășurarea acelor raporturi aveau să și caute, peste timp, istoricii, date sau noțiuni relevând „chestiunea Principatelor Române ca aspect al problemei orientale”.

Cât despre *istoria diplomatică*, aceasta, privind mai ales disputa dinamică pentru putere pe scena internațională și arătând, prin consecință, ca mult mai încărcată de factualitate decât reușise să fie *istoria tratatelor*, a inclus capitole ori părți relative la „chestiunea română” și chiar la acte sau acțiuni ale statului român, după cât și cum și-a afirmat el, treptat, încă de prin 1859–1866, mai clar de când a ajuns, în 1877, entitate independentă, capacitatea de politică externă, de chiar operațiuni armate și alianțe. Sinteza de *istorie diplomatică*, cu realizări celebre spre finele secolului al XIX-lea⁹ și mai ales pe parcursul primei părți a celui următor¹⁰, a furnizat repere tematice și metodologice pentru studiile privind „chestiunea română” sau locul entității statale românești în raporturile internaționale, prevalent politice. Sursele de primă referință pentru respectiva *istorie* erau, desigur, de gen *diplomatic*, de la tratate, convenții, acorduri etc. la note, rapoarte, scrisori, texte arhivabile sub auspiciile ministerelor de externe ale statelor. Publicarea de „mari colecții” de documente diplomatice s-a și făcut, de regulă, sub asemenea auspicii ministeriale, chiar și atunci când, pentru a fi urmate rigorile științifice de editare a izvoarelor istorice, au fost solicitați specialiști din sfera academică¹¹. Pe baze documentare consistent editate, dar și cu încă mari „surprize” putând veni dinspre investigarea fondurilor arhivale, din țară și străinătate, studiile de *istorie diplomatică* au avut de stăruit îndelung asupra „chestiunii române”. Au căutat să reconstituie premisele și deliberările forurilor diplomatice cu privire la „chestiunea” întreținută de un intens proces petiționar românesc. Unele studii s-au acoperit realmente de faimă profesională, fiindcă istorie diplomatică s-a scris și încă se scrie mult, citindu-se în egală măsură. Și tot mult, cu priză mare la publicul cititor, s-a scris și despre locul entităților statale românești în raporturile politico-diplomatice, de nivel cel puțin european. De la misiuni oficioase, din timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza și de la începutul celei a lui Carol I, funcția externă a statului român „a pășit” spre reprezentanțe diplomatice, ridicate, în virtutea Independenței, la rangul legațiilor. Specialiștii au avut de investigat și de editat nu puține documente diplomatice române, fără însă a le scădea orientarea spre cele „străine”. În temeiuri documentare rezultate din deliberările diplomației europene, a putut fi elucidată geneza „chestiunii române” și înscrierea acesteia pe agenda marii politici¹². Cu instrumentarul istoriei diplomatice s-a reușit relevarea politicii externe românești, a raporturilor „micii Români” cu alte state. Lista bibliografică a și ajuns de-a

dreptul impresionantă, cu studii aparținând specialiștilor români, ca și multora dintre cei străini. S-a ajuns, încă din perioada interbelică, la un dialog constructiv și reconfortant între studioșii dedicați temelor de *istorie diplomatică* referitoare și la acte sau acțiuni ale României moderne. În atmosfera colocviilor ori a reuniunilor științifice internaționale, studiile românești de acea istorie s-au asigurat, peste „șocul” ideologic marxist-leninist din „obsedantul deceniu șase al secolului al XX-lea”, de o bună audiență.

Serios provocate, „la noi, ca și aiurea”, au putut fi studiile în maniera *istoriei diplomatice*, zisă și „tradițională”, de noua *istorie a relațiilor internaționale*, inițiată, conceptual și metodologic, de exponenți ai „școlii franceze”, Pierre Renouvin și Jean-Baptiste Duroselle¹³. S-a considerat, de inițiatorii *noii concepții*, că *istoria diplomatică*, punând accentul prea apăsător pe rolul „oamenilor de cabinet ministerial”, admitea sau părea să admită că „evoluția raporturilor între state depindea, înainte de toate, de vederile personale ale acelor oameni, de caracterul lor, de *leur savoir-faire* ori de erorile lor”. Se obiecta asupra aceleiași „istorii tradiționale” că ar urma „orizontul cancelariilor diplomatice, unul prea restrâns”. De recomandat, de aceea, pentru studiul relațiilor internaționale, era ca ele să opereze „în mai adâncă profunzime”, prin considerarea prioritară a „forțelor” din substratul factualității politice, „forțe” precum condițiile geografice și demografice, date economico-financiare, sentimentele religioase și mai ales faptul național, atât de propriu Europei secolului al XIX-lea, tot și toate „în interacțiune cu omul de stat”¹⁴. *Noua concepție* suscita, e drept, considerarea faptelor, proceselor ori fenomenelor internaționale și dincolo de registrul actant sau noțional al istoriei diplomatice. La un moment dat, s-a crezut că *istoria relațiilor internaționale* răspundea idealului istoriografic al celor de la *Ecole d'Annales* ori al exponenților altor centre academice occidentale de mare renume de a se încerca reconstituiri ale factualității trecutului dincolo de dimensiunea politică, nutritoare de „pură evenimentialitate”. S-a impus însă respectul rigorii specifice domeniului istoriografic de referință, aici, conform căreia miza esențială pentru raporturile interstatuale este *puterea*, imposibil de a fi atinsă fără „întrebuințarea politicii”, în chiar expresia înaltă a „deciziilor revenind omului de stat”. În plus, istoria relațiilor internaționale s-a fortificat domenial și prin ecartarea obiectivelor ce i-au fost aduse dinspre *teoria autonomiei politicului* în viața statelor, că ar fi cam predispusă să fie „deterministă, structuralistă”. De altfel, nu doar istoria relațiilor internaționale, ci cunoașterea de ansamblu inspirată de Clio a ajuns să suporte teoretizări adeseori excesive, chiar denaturante, sau comandamente etice. S-a ajuns până la a fi pus sub semnul îndoielii însuși rostul metodei specifice, pentru istoria tinzând spre un statut de totală cunoaștere umană. Or, din resorturile ei de specializare, *istoria relațiilor internaționale* presupune un serios recurs la metodă, la studiu pe baze prioritar documentare.

Note:

¹ C. A. Rosetti, *Note intime. 1844–1859*, II. 1848–1849, București, 1903, p. 23; apud L. Boicu, *Geneza „chestiunii române” ca problemă internațională*, Iași, 1975, p. 119.

² Gh. I. Brătianu, *Politica externă a lui Cuza Vodă și dezvoltarea ideii de unitate națională*, în “*Revista istorică română*”, vol. II, fasc. 2, București, 1932, p. 113.

³ Cum s-a înfăptuit România. *Studiul unei probleme internaționale. 1856–1866* (trad. din engleză), București, 1944, p. 24.

* Notele ce urmează sunt din cartea *România modernă și „apogeul Europei”, 1815–1914*, București, 2018.

⁴ N. Iorga, *Politica externă a regelui Carol I* (lecții ținute la Universitatea din București), București, 1916, p. 6 și urm.

⁵ Cu deosebire, T. W. Riker, *op. cit.*, passim.

⁶ Christian-Guillaume de Koch, *Abrégé d'histoire des traités de paix entre les puissances de l'Europe depuis la paix de Westphalie*, 4 vol., Basel, 1796–1797; Fr. Schoell, *Histoire abrégée des traités de paix entre les puissances de l'Europe, depuis la paix de Westphalie; ouvrage entièrement refondu, augmenté et continué jusqu'au Congrès de Vienne et aux traités de Paris de 1815*, 15 vol., Paris, 1817–1818; Guillaume Laurent de Garden, *Histoire générale des traités de paix et autres transactions principales entre toutes les puissances de l'Europe, depuis la paix de Westphalie; ouvrage comprenant les travaux de Koch, Schoell etc., entièrement refondus et continués jusqu'à ce jour*, 15 vol., Paris, 1848... etc. Asemenea istorii au fost precedate sau însoțite de mari „colecții de tratate”.

⁷ Pe larg, cu dense referințe istoriografice, Gh. Cliveti, *Prolegomene la studiul relațiilor internaționale. Epoca modernă*, București, 2009, p. 23-55.

⁸ *Ibidem*, p. 67 și urm.

⁹ A. Debidour, *Histoire diplomatique de l'Europe, depuis l'ouverture du Congrès de Vienne jusqu'à la fermeture du Congrès de Berlin (1814–1878)*, I, *La Sainte-Alliance*, și II, *La Révolution*, Paris, 1891; idem, *Histoire diplomatique de l'Europe, depuis le Congrès de Berlin jusqu'à nos jours*, I, *La paix armée (1878–1904)*, și II, *Vers la Grande Guerre (1904–1916)*, Paris, 1917 etc.

¹⁰ R. B. Mowat, *A History of European Diplomacy, 1815–1914*, Londra, 1927; Jacques Droz, *Histoire diplomatiques de 1648 à 1919*, Paris, 1952; René Albrecht-Carrié, *A Diplomatic History of Europe since the Congress of Vienna*, New York, 1958 etc.

¹¹ Pentru comentarii, date și referințe istoriografice, v. Gh. Cliveti, *op. cit.*, p. 266-307; Mario Toscano, *The History of Treaties and International Politics*, Baltimore, 1966, passim.

¹² L. Boicu, *op. cit.*; idem, *Diplomația europeană și cauza română. 1856–1859*, Iași, 1979, cărți reprezentând veritabile modele pentru studii de istorie diplomatică.

¹³ Pierre Renouvin, Jean-Baptiste Duroselle, *Introduction à l'histoire des relations internationales*, Paris, 1964.

¹⁴ *Ibidem*, passim; v., pentru comentarii și referințe istoriografice, Gh. Cliveti, *op. cit.*, p. 133-224.

RELAȚIILE SOVIETO-FINLANDEZE ÎN ANII 1917–1923

Dr. hab. Ion ȘIȘCANU,

Institutul de Istorie, Chișinău, Republica Moldova

Abstract. By the Decree adopted on December 18 (31) by the Council of People's Commissars, the Republic of Finland was recognized as an independent state. The recognition of the independence of the Republic of Finland was nothing more but a tactical move of the Bolsheviks since they did not intend to separate Finnish space from Russia. In January 1918, the Bolsheviks provoked a real civil war in Finland. In fact, the Finnish national government was fighting against the Red Army of the Soviet Russia. The signing of the Brest-Litovsk Peace on March 3, 1918, and the victory of the Finnish democratic forces over the "Red Revolutionists" on May 5, hindered Finland's sovietisation. Negotiations between Soviet Russia and Finland regarding the overcoming the state of war, in connection with the 1918 civil war, took place in Tartu. The two countries have committed themselves to maintain good neighborly relations in the future. On June 8, 1920, the Central Executive Committee of Russia adopted the decision concerning «the Formation of the Karelian Labor Commune» (Карельская Трудовая Коммуна), in opposition to «Finland of Capitalists». The Red Karelia (opposed to the white Karelia in Finland) was supposed to become a «courageous example and urge the proletariat of the neighboring capitalist countries to follow the path of the revolution.» In 1923, the Bolsheviks gave a new name to the entity that served as the basis for the Scandinavian sovietisation. The new name was the Karelian Autonomous Soviet Socialist Republic

Keywords: Finland's independence, civil war in Finland, the Tartu Treaty, World Revolution, the Communist International, Karelian Commune.

Războiul mondial și, mai ales, prăbușirea autocrației țariste au conturat o tendință de dezintegrare accelerată a Imperiului Rus. Drept detonator al aparatului de stat țarist a servit telegrama circulară din 5(18) martie 1917 a primului șef al Guvernului Provizoriu, kneazul Lvov, cu privire la eliberarea din funcții a guvernatorilor și vice-guvernatorilor, și numirea în locul acestora a comisarilor guberniali – reprezentanți ai noului guvern, format din membrii Dumei de Stat. Pe fundalul dărâmării vechilor instituții, o reformă democratică a Imperiului în disoluție nu putea să ignore drepturile minorităților etnice, înlănțuite de secole între frontierele absolutismului rus¹.

Guvernul Provizoriu însă nu și-a propus să soluționeze definitiv problema națională din Rusia, ci doar să elimine o serie de interdicții de ordin cultural asupra cărora insistau, în primul rând, mișcările de eliberare națională, dezlănțuite în

teritoriile cu populație nerusă. În felul acesta, sub presiunea mișcării finlandezilor care cereau restabilirea autonomiei depline a Finlandei, de care beneficiase anterior, Guvernul Provizoriu a anulat, la 7 martie, legea lui P. Stolâpin privind lichidarea drepturilor Seimului finlandez și a adoptat „Actul privind confirmarea Constituției Marelui Knezat al Finlandei”, emis încă de țarul Alexandru I. Autoritățile de la Petrograd au recunoscut dreptul Finlandei la autonomie internă și au permis convocarea Seimului ce nu se întrunise de la începutul războiului mondial. Seimul urma să propună Guvernului Provizoriu restabilirea drepturilor constituționale ale Finlandei, desconsiderate de regimul autocratic².

În lunile aprilie–iunie, Conferința Juridică, formată pe lângă Guvernul Provizoriu cu misiunea să elaboreze bazele legislative necesare vieții publice din Rusia, nedispusă să accepte secesiunea Finlandei, a examinat cu multă încetinire proiectul privind transferarea unor probleme referitoare la viața de stat a Finlandei Seimului și la general-guvernator. Autoritățile de la Petrograd au luat o serie de măsuri punitive împotriva poporului finlandez, între care reducerea importurilor de făină cu circa 90% și a zahărului cu circa 50%, comparativ cu anul 1916, pentru a-l determina, prin înfometare, să renunțe la ideea independenței. În ședințele Guvernului Provizoriu se discuta cu toată seriozitatea posibilitatea aplicării forței armate împotriva Finlandei³.

Între timp, popoarele neruse își declarau autonomia, urmată de „parada independențelor”. Finlanda și-a restabilit autonomia. Uniunea personală dintre Rusia și Finlanda și-a pierdut baza legală – cel puțin după cum se vedeau lucrurile de la Helsinki.

Guvernul provizoriu însă a lăsat deciziile principale privind statutul Finlandei pentru Adunarea Constituantă⁴. Nemulțumit de această abordare, la 5(18) iulie 1917, Seimul finlandez a adoptat „Legea cu privire la putere”, care proclama dreptul Finlandei să soluționeze independent toate problemele, cu excepția celor militare și privind relațiile externe. Guvernul provizoriu din Petrograd, fiind categoric împotriva, a demis Seimul finlandez și a anunțat alegeri noi. În rezultatul alegerilor din octombrie 1917, majoritatea în Seim a fost formată de partidele naționale care au constituit guvernul condus de P. Svinhuvud⁵.

Venirea bolșevicilor la putere în octombrie 1917 în Rusia și adoptarea, la 2(15) noiembrie 1917, a „Declarației drepturilor popoarelor din Rusia”, care proclama dreptul națiunilor la autodeterminare, a scos în prim plan și problema raporturilor între Finlanda și Rusia sovietică. La 4(17) decembrie 1917, Senatul finlandez, de condus P. Svinhuvud, a depus în parlament proiectul „Forma nouă de administrare”, reprezentând, de fapt, Declarația de independență a Finlandei, care a fost adoptată la 6(19) decembrie 1917. În aceasta se sublinia: „Poporul Finlandei și-a luat soarta în mâini prin acest pas, un pas atât justificat, cât și cerut de condițiile actuale. Poporul Finlandei crede cu tărie că nu-și poate îndeplini sarcinile naționale și internaționale fără atingerea suveranității complete. Dorința seculară de libertate așteaptă să fie satisfăcută; poporul Finlandei pășește de acum înainte ca o națiune liberă alături de celelalte națiuni ale lumii”⁶.

Greutățile care împovărau populația de rând și care duseseră deja la o polarizare alarmantă a societății, aveau să ducă, în cele din urmă, la izbucnirea războiului civil finlandez. Declarația de independență făcea referire la aceste probleme: „Guvernul va aborda puterile străine pentru a căuta recunoașterea independenței noastre politice. Toate complicațiile, foametea și șomajul, rezultate din actuala izolare externă, fac necesară de urgență o acțiune guvernamentală de strângere fără întârziere a legăturilor cu puterile străine. Ajutorul urgent, concret, pentru acoperirea nevoilor primare pentru trai și pentru industrie, este singura noastră salvare de la foametea iminentă și de la colapsul industrial”⁷. La 16 (29) decembrie 1917, o delegație a Senatului finlandez, condusă de P. Svinhuvud, a plecat la Petrograd, având misiunea să transmită guvernului bolșevic solicitarea privind recunoașterea independenței Finlandei⁸.

Prin Decretul din 18(31) decembrie 1917 al Consiliului Comisarilor Poporului, semnat de V. Lenin, remis delegației finlandeze de către V.D. Bonci-Bruievici, Republica Finlanda era recunoscută ca stat independent⁹. „Răspunzând la adresarea Guvernului finlandez cu privire la recunoașterea independenței Finlandei, – se spunea în decretul guvernului bolșevic din Petrograd, – Consiliul Comisarilor Poporului, în conformitate cu principiile dreptului națiunilor la autodeterminare, hotărăște: [...] a recunoaște independența Republicii Finlanda și a organiza, de comun acord cu Guvernul finlandez, o Comisie specială, din reprezentanții celor două părți, pentru elaborarea măsurilor practice care rezultă în urma separării Finlandei de Rusia”¹⁰. La 22 decembrie/4 ianuarie 1918, decretul a fost ratificat de Comitetul Executiv Central al întregii Rusii¹¹. Pe harta Europei apărea un stat nou.

Recunoașterea independenței Republicii Finlanda nu a fost decât o mișcare tactică a bolșevicilor, deoarece aceștia nu intenționau să separe spațiul finlandez de Rusia. Ei aveau alte proiecte privind noul stat finlandez. Guvernul sovietic a continuat să ignore cererea senatului privind rechemarea trupelor rusești staționate în Finlanda. Prezența acestora trebuia să constituie garanția pentru unirea Finlandei cu Rusia sovietică. De aceea, manifestările de violență și anarhie au găsit încurajare și sprijin la garnizoanele rusești, staționate în Finlanda și care activau potrivit ordinelor Sovietului Central din Viipuri, așa numitul ”Comitet Central”¹². În ianuarie 1918, acestea au provocat un veritabil război civil în Finlanda, reușind să instaleze un guvern probolșevic (Consiliul Deputaților Poporului – C.D.P. – Совет народных уполномоченных) care, controlând un teritoriu important al Finlandei, în februarie 1918 a intrat în negocieri cu Federația Rusă. În războiul civil insurgenții proruși primeau arme și echipamente din Rusia. Guvernul bolșevic îi susținea cu toate mijloacele. În luptele împotriva guvernului legitim al Finlandei, în diverse faze ale războiului, au participat circa 10 mii de ruși¹³. Pe de altă parte, detașamentele care luptau împotriva sovietelor erau aprovizionate de Germania. După semnarea Tratatului de pace de la Brest-Litovsk, în Finlanda au fost trimise 12,5 mii de soldați germani¹⁴. În Germania urmau pregătirea militară aproape 1800 de voluntari finlandezi¹⁵.

În acest context, la 1 martie 1918, la Petrograd, V.I. Lenin, I.V. Stalin și L.D. Troțki, pe de o parte, și Eduard Gylling¹⁶ și Antti Tokoy¹⁷, pe de altă parte, au semnat acordul „Cu privire la consolidarea prieteniei și frăției între Federația Rusă și Republica Socialistă Muncitorească Finlanda”¹⁸. Acordul confirma recunoașterea de către R.S.F.S.R. a independenței Finlandei în cadrul frontierelor fostului Mare Knezat al Finlandei. R.S.F.S.R. a fost de acord să transfere Finlandei regiunea Pechenga (Pechenga – Petsamo), iar Finlanda socialistă ceda Rusiei sovietice teritoriul fortăreței Ino, punct strategic care pentru Rusia ar fi fost important în vederea apărării Petrogradului¹⁹. R.S.F.S.R. acorda bolșevicilor finlandezi sprijin militar în lupta acestora împotriva guvernului legal Svinhuvud²⁰. Însă două evenimente, desfășurate în acele zile, au zădărnicit realizarea acordului. Este vorba de semnarea, la 3 martie 1918, a Păcii de la Brest-Litovsk și de victoria, la 5 mai același an, a forțelor democratice finlandeze asupra revoluționarilor roșii.

La rândul său, guvernul Svinhuvud, în căutarea unui aliat pentru a lupta cu bolșevicii, a decis să se apropie de Germania. În acest sens, la negocierile sovieto-germane de pace de la Brest-Litovsk, în februarie 1918, partea germană a insistat asupra încetării ajutorului acordat de R.S.F.S.R. revoluționarilor finlandezi. Tratatul de pace la Brest-Litovsk prevedea retragerea trupelor ruse, flotei și gărzilor roșii de pe teritoriul finlandez, încetarea propagandei și agitației în favoarea revoluției finlandeze. În aprilie 1918, în Finlanda au intrat diviziile germane și unități de voluntari finlandezi care locuiau în Suedia. Ca urmare a eforturilor unei coaliții largi antibolșevice, comuniști finlandezi au fost învinși. În decembrie 1918, șeful puterii de stat în Finlanda a devenit fostul general al armatei imperiale Carl Mannerheim, care a rămas regent până în luna mai 1919, când a fost proclamată Republica Finlanda²¹.

Carl Mannerheim menționează că oricât s-ar încerca să se denigreze lupta finlandezilor, considerând-o un simplu război civil, aruncându-se vina lui pe guvernul legal și pe armata legală a Finlandei, aceasta nu poate schimba faptul că, atât în 1918, cât și mai târziu, finlandezii și-au apărat inviolabilitatea țării și existența ca națiune independentă. Dacă finlandezii nu s-ar fi ridicat la luptă în 1918, în cel mai bun caz, Finlanda ar fi fost un teritoriu autonom al vastei Uniuni Sovietice, fără libertate civică, fără o existență politică autentică, fără un loc în cercul națiunilor libere²².

De fapt, împotriva guvernului național finlandez, condus de Svinhuvud, lupta Armata Roșie a Rusiei Sovietice²³. Puterea bolșevică din Petrograd monitoriza situația din Finlanda. V.I. Lenin, la 13/26 ianuarie 1918, în cuvântarea rostită la Congresul Extraordinar al Feroviarilor din Rusia, menționa în mod special că revoluția în Finlanda era așteptată zi de zi²⁴. Încă până la începutul rebeliunii bolșevice din Finlanda, cercurile sovietice de la Petrograd erau pregătite să susțină rebelii finlandezi în vederea luării puterii în țară. În tezele scrise la 7 ianuarie 1918, Lenin afirma că puterea sovietică a făcut tot ce se putea pentru realizarea

dreptului Finlandei la autodeterminare. „Dar dacă va exista vreun pericol pentru „republica socialistă finlandeză”, menționa șeful guvernului sovietic, interesele apărării republicii socialiste vor avea prioritate”. Referindu-se la tratatul dintre Rusia sovietică și Republica Socialistă Muncitorească Finlandeză, Lenin nuanța că conducerea sovietică, încă înainte de începutul „revoluției”, încheiasă cu revoluționarii finlandezi „înțelegerea tacită”²⁵.

Planul guvernului sovietic privind Finlanda prevedea ca, acordându-i Finlandei independență, să trezească simpatia și încrederea societății finlandeze față de Rusia sovietică, după care să susțină forțele revoluționare finlandeze în vederea provocării exploziei revoluționare în țară și să sprijine, prin toate mijloacele posibile, revoluționarii în lupta cu contrarevoluția pentru putere. Proiectul prevedea ca, după victorie, Finlanda să fie alipită Rusiei „intr-o federație revoluționară măreață”²⁶.

Pe de altă parte, propaganda emigrației ruse găsisese un teren propice în Franța și cu ajutorul presei făcea tot ce putea pentru a contracara interesele finlandeze, în special în chestiunea de mare actualitate a acțiunii în care Marea Britanie și Statele Unite ale Americii aveau să recunoască independența Finlandei. În 1919, comitetul care apăra interesele țariste la Paris a înaintat Conferinței de Pace un *memorandum*, afirmând că Rusia nu va renunța niciodată la „dreptul ce se află la baza relațiilor politice și juridice dintre Rusia și Finlanda”. Acest „drept” era justificat prin aceleași considerații militare care vor figura peste douăzeci de ani în clauzele sovietice din toamna anului 1939. Comitetul releva că o condiție absolută a securității Petrogradului era ca Rusia să posede baze navale fortificate pe litoralul nordic al Golfului Finic și la Hanko. În plus se sublinia importanța arhipelagului Aland ca bază militară pentru Rusia. În sprijinul revendicărilor sale, reprezentanții refugiaților ruși – la fel ca și Stalin, douăzeci de ani mai târziu – aduceau ca argument „ocupația” germană a Finlandei în 1918²⁷.

Dincolo de problemele avute cu Rusia sovietică, cercurile guvernante de la Helsinki trebuiau să convingă marile puteri occidentale că Finlanda își merita independența și putea să contribuie la consolidarea ordinii postbelice cel puțin în zona Scandinaviei. În acest sens foarte importante erau relațiile cu puterile învingătoare în Primul Război Mondial precum Marea Britanie, Franța, Statele Unite ale Americii și Italia, dar și cu celelalte țări scandinave, și cu Liga Națiunilor, constituită la Conferința Păcii de la Paris.

Relațiile cu Franța au cunoscut o îmbunătățire importantă odată cu plecarea trupelor germane din Finlanda, interesul Parisului, în această zonă, fiind, în primul rând, acela de a diminua influența germană. Guvernul Marii Britanii a recunoscut *de facto* independența Finlandei, la începutul lunii mai 1919. Obținerea recunoașterii diplomatice din partea Statelor Unite ale Americii a fost dificilă, interesul său față de Finlanda fiind nesemnificativ. Cu toate acestea, S.U.A. au acordat recunoaștere diplomatică Finlandei la 7 mai 1919. La 23 și 27 iunie, Italia și Japonia le-au urmat exemplul²⁸. În Liga Națiunilor Finlanda a fost acceptată în decembrie 1920²⁹.

Relațiile cu Suedia au avut o evoluție sinuoasă în anii 1920, fiind afectate de chestiunea apartenenței arhipelagului Aland și de disputele legate de drepturile finlandezilor vorbitori de limbă suedeză din Finlanda. După războiul civil, majoritatea populației din Aland dorea să se alăture Suediei. Fără nicio consultare cu omologul său finlandez, guvernul suedez a apelat, în primăvara anului 1919, la Conferința de Pace de la Paris, pentru a rezolva prin intermediul unui referendum această chestiune. Suedia a subliniat că nu existau motivații politice, lingvistice sau economice pentru ca Alandul să aparțină Finlandei. Guvernul finlandez a respins argumentele suedeze și a insistat că populația din arhipelag nu era supusă unei opresiuni lingvistice. Până la urmă, o comisie independentă a Consiliului Societății Națiunilor, în urma investigării problemei, a concluzionat că din punct de vedere geografic nu era nici un dubiu că Alandul aparținea Finlandei. În iunie 1921, Consiliul Societății a soluționat litigiul în favoarea Finlandei. În același an, a fost semnată de către zece state Convenția de la Geneva asupra demilitarizării și neutralizării Alandului, prin care era prevăzută și garantată neutralitatea arhipelagului³⁰.

Negocierile dintre Rusia sovietică și Finlanda privind depășirea stării de război, apărute în legătură cu războiul civil din 1918, s-au desfășurat în orașul Tartu. Conform tratatului de pace, încheiat la 14 octombrie 1920, starea de război dintre cele două țări se sfârșea odată cu intrarea în vigoare a tratatului, adică la 31 decembrie 1920. Cele două țări se obligau ca, în viitor, să mențină relații de bună vecinătate.

Regiunea Petsamo, la nord de cercul polar, trecea la Finlanda, iar Karelia răsăriteană rămânea în componența Rusiei sovietice. În conformitate cu Tratatul de la Tartu a fost confirmat traseul frontierei dintre cele două state pe Istmul Kareliei, stabilit încă în 1323 prin Tratatul de Pace de la Orehovo³¹. Până în 1617, acest traseu constituia granița dintre Suedia și Rusia, apoi, din 1721, era menținut în calitate de graniță administrativă între Finlanda veche și Ingermanlanda. În 1812, același traseu a devenit graniță între Marele Knezat Finlandez și Rusia³². Deseori era lansată opinia conform căreia, în timpul semnării tratatului, Rusia sovietică era totuși nemulțumită că frontiera fusese stabilită prea aproape de Petrograd³³. Dar la Tartu tocmai delegația sovietică a propus ca negocierile să se bazeze pe traseul de frontieră din 1917, „deoarece acesta era absolut incontestabil”.

În felul acesta, traseul de frontieră, stabilit prin Tratatul de la Tartu, coincidea aproape integral cu acel despre care Consiliul Comisarilor Poporului convenise în primăvara anului 1918 cu guvernul „roșu” al Finlandei. Deosebirea era doar în ceea ce privește fortăreața Ino la extremitatea Golfului Finlandez care, în conformitate cu tratatul semnat de Finlanda „roșie”, trecea sub administrarea Rusiei. Acum, acest teritoriu trecea la Finlanda, însă finlandezii se angajau să lichideze bateriile de artilerie de acolo³⁴.

În declarația părții sovietice, anexă la Tratatul de Pace, era expus angajamentul privind acordarea dreptului Kareliei răsăritene la autodeterminare națională. „Sunt garantate autodeterminarea națională, autonomia în componența R.S.F.S.R. (statali-

tatea națională), limba națională, interesele economice locale”³⁵. În curând, însă, acest angajament va deveni motiv care va genera problema Kareliei răsăritene, deoarece Finlanda se considera îndreptățită să monitorizeze îndeplinirea lui. Guvernul Finlandei aborda această chestiune din perspectiva dreptului internațional și nu insista asupra modificării cu forța a graniței.

Tratatul a generat dezamăgire în rândurile dreptei politice și ale tineretului finlandez care au aprecia documentul ca „rușinos”, considerând că populația Kareliei răsăritene ar fi fost mințită, că acest teritoriu ar fi fost cedat fără a lua în considerare opinia poporului (fără referendum)³⁶. Cu toate acestea, în timpul ratificării în parlamentul Finlandei, doar 27 de deputați din totalul de 200 au votat împotriva tratatului, iar 163 – l-au susținut³⁷.

Se știe că dictatura bolșevicilor, instalată în Rusia, era percepută doar ca bază a revoluției mondiale a proletariatului, ca armă și catalizator al procesului revoluționar mondial. Între 2 și 6 martie, în Kremlinul din Moscova, a avut loc congresul de înființare a Internaționalei Comuniste (Kominternul). Doar comuniștii germani au trimis un delegat la acest congres – Hugo Eberlein. Ceilalți fondatori ai Kominternului erau membri ai Partidului Comunist (bolșevic) din Rusia și locuiau în Rusia Sovietică, străini considerându-se doar după originea lor națională³⁸.

În cuvântarea rostită în ziua încheierii lucrărilor congresului, V. Lenin declara cu toată încrederea: „Victoria revoluției proletare în toată lumea este asigurată. Se apropie înființarea Republicii Sovietice Mondiale”³⁹. Majoritatea cuvântărilor la congres s-au finalizat cu obișnuitul slogan: „Trăiască revoluția mondială!” Documentele și acțiunile bolșevicilor atestă că Kominternul era conceput ca embrion al guvernului mondial. Însuși partidul bolșevic, formal, se subordona Internaționalei Comuniste.

Congresul al II-lea al Kominternului a avut loc în iulie–august 1920. Acestea erau zilele ofensivei de succes a Armatei Roșii asupra Varșoviei. Se părea că revoluția europeană, apoi cea mondială, constituia obiectivul de realizat în următoarele luni sau săptămâni.

În acele zile, delegații au adoptat Manifestul Kominternului, scris de Lev Troțki. „Războiul civil în lumea întreagă – se spunea în manifest – este pe ordinea zilei. Drapelul acestuia este Puterea Sovietică... Internaționala Comunistă constituie partidul răscoalei revoluționare a proletariatului mondial... Germania Sovietică, unită cu Rusia Sovietică, vor fi, dintr-o dată, mai puternice decât toate statele capitaliste laolaltă... Internaționala Comunistă declară că obiectivul Rusiei Sovietice constituie și obiectivul său propriu. Proletariatul mondial nu-și va băga sabia în teacă până când Rusia Sovietică nu va deveni parte constitutivă a Federației Republicilor Sovietice a întregii Lumi”⁴⁰. La congres, președintele Comitetului Executiv al Internaționalei Comuniste, G. Zinoviev, a declarat că cel de-al III-lea congres al Kominternului „va fi organizat la Berlin, apoi la Paris, Londra...”⁴¹

În luna august, însă, lângă Varșovia, trupele poloneze au zdrobit unitățile bolșevice. Această înfrângere a constituit o lovitură nimicitoare și asupra revoluției mondiale care, în consecință, „se amâna” pentru o perioadă nedefinită.

Cu toate acestea, până la mijlocul anilor 1920, bolșevicii mai mizau pe revoluția proletară mondială, considerând-o drept „obiectiv major”. „...Noi am menționat întotdeauna, spunea V.I. Lenin în noiembrie 1920, că înfăptuirea unei acțiuni ca revoluția socială nu este posibilă într-o singură țară”⁴²; „...dar îndată ce vom fi suficient de puternici, încât să putem învinge tot capitalismul, îl vom înhăța imediat de guler”⁴³. Această ideologie a constituit baza documentelor fundamentale ale statului bolșevic. În Declarația cu privire la formarea Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste, adoptată în decembrie 1922, se spunea explicit că statul nou creat „va constitui bastionul veritabil împotriva capitalismului mondial și pasul decisiv pe calea unirii oamenilor muncii din toate țările în cadrul Republicii Sovietice Socialiste Mondiale”⁴⁴.

Rezultatele războiului cu Polonia, neavorabile pentru Rusia, și diminuarea valului revoluționar în Europa l-au impus pe Lenin să reanalizeze ideea revoluției mondiale. El a conchis că Europa încă nu era pregătită pentru revoluția proletară mondială, însă nici capitalismul mondial nu dispunea de potențialul necesar pentru lichidarea republicii sovietice. Cu toate că, în principiu, nu nega ideea revoluției proletare, Lenin a trecut-o pe planul al doilea, într-o perspectivă pe termen mediu și chiar de lungă durată. El a propus proletariatului să treacă de la tactica asaltului la asediul capitalismului.

Dintre multiplele mijloace și procedee folosite în cadrul asediului capitalismului mondial, dar luând în calcul eventualitatea extinderii revoluției socialiste, bolșevicii apelează la înființarea, la granițele cu țările limitrofe, a bazelor de atac pentru Armata Roșie. În acest context, una dintre țintele principale ale bolșevicilor a fost zona peninsulei Scandinavia, Finlanda urmând să fie desemnată ca linie de start pentru extinderea „torentului revoluționar”.

După războiul sovieto-finlandez din anii 1918–1920, în contextul doctrinei revoluției proletare mondiale și, mai ales, al intențiilor bolșevice de a ocupa și sovietiza Finlanda și toată zona Scandinaviei, este exploatată problema kareliană.

Cuvântul „Karelia” a apărut pe harta politică a spațiului sovietic în 1920, în cadrul titulaturii „Comuna Kareliană de Muncă” (Карельская Трудовая Коммуна)⁴⁵. Anterior, spațiul desemnat pentru „Comună” se numea „Gubernia Oloneț (Olonia)” iar karelii, nume regional al finlandezilor din Karelia finlandeză, niciodată nu au constituit majoritatea populației în această regiune estică. Cum însă atunci apăruse ideea „națiunii titulare” pentru teritoriul de la granița cu Finlanda, a fost inventată „națiunea karelă”. Prin urmare, toponimul „Karelia” pentru regiunea Oloneț și etnonimul kareli pentru finlandezii din acest spațiu, unde mai mult de 80% din populație erau slavi, au fost inventate pentru a crea „statalitatea karelă” în R.S.F.S.R.

Karelia adevărată se află în Finlanda și se numește „Karelia de Nord” cu capitala în orașul Yoănsuu. Locuitorii acestei regiuni finlandeze sunt convinși că centrul Kareliei este acolo, la ei, iar așa numita „Karelia răsăriteană”, este o provincie periferică, subdezvoltată, în care locuiesc foarte puțini finlandezi și nu are dreptul moral să pretindă acest nume⁴⁶.

Prin urmare, există regiunea Karelia în Finlanda, regiune istorică, și, din 1920, mai există o Karelie în Rusia, cu capitala în orașul Petrozavodsk.

La 24 martie 1920, Eduard Gylling⁴⁷, într-o scrisoare adresată lui Y. Sirola⁴⁸, menționa: „*Karelia este o parte a Scandinaviei și, în partea de nord, este foarte aproape de toate țările scandinave. Ea constituie o bază de atac strategică foarte importantă pentru revoluționarea nu numai a Finlandei, ci și a întregii Scandinavii. De acolo trebuie să pornească agitația revoluționară în aceste țări. Aceasta trebuie să se producă astfel, încât aici să vină la muncă, la studii, dar, mai ales, pentru a fi recrutați într-un regiment special suedez sau norvegian, vreo două mii de muncitori din aceste țări. Numai un asemenea debut va evolua într-o activitate revoluționară conspirativă în aceste țări. În nordul Norvegiei și în Suedia ar putea exista premise pentru astfel de activitate. Formarea pe teritoriul Kareliei a unei republici sovietice va constitui un punct de sprijin material și moral în organizarea revoluției în țările nordice. Ea va avea un aspect scandinav și în ceea ce privește caracterul său economic și geografic; va constitui o parte a viitoarei republice sovietice scandinave. Ideea proiectării puterii sovietice scandinave în acest context va fi, probabil, puternic susținută de activitatea demarată în rândurile muncitorimii de stânga din zona scandinavă. În felul acesta, ideea revoluției muncitorești va contribui la realizarea măreșului plan economic, la crearea puterii sovietice scandinave cu o economie unificată. În aceste condiții, ideea respectivă va putea fi realizată independent de revoluția din Europa Occidentală deoarece, sprijinită de Rusia, republica scandinavă, din punct de vedere militar, nu va avea teamă de statele occidentale. Și, fiind înfăptuită, revoluția nordică va sprijini, în mare măsură, revoluțiile în Occident, deoarece țările occidentale, din punctul de vedere al necesităților privind materialul lemnos, se vor găsi în dependență totală de Scandinavia (sovietică – I.Ș.)*”⁴⁹.

În încheiere, autorul afirma că, în opinia sa, „formarea comunei kareliene constituie o veritabilă strategie revoluționară. Ea trebuie realizată astfel, încât, de la început, conducerea comunei să se afle în mâinile adeptilor acestei idei pentru ca eventualul separatism karel, nesemnificativ, să nu-și extindă influența. Această situație poate fi obținută prin angajarea în funcții (la conducerea „comunei” – I.Ș.) a finlandezilor roșii, aduși din Finlanda, și a celor aflați pe teritoriul Rusiei”⁵⁰.

La puțin timp, Gylling vine din Stockholm în Rusia cu propunerea creării Republicii Autonome Karele. Y. Sirola, fruntaș al Kominternului, afirmă că el, împreună cu Gylling, au abordat această chestiune în cadrul întâlnirii cu V. Lenin, care a susținut inițiativa⁵¹.

La 28 aprilie 1920, „Biroul de Organizare”, format cu misiunea să pregătească convocarea „congresului reprezentanților truditorilor kareli din întreaga Karelie”⁵², a adoptat o hotărâre în care se afirma că „de-a lungul relațiilor diplomatice ale Finlandei albe (contrarevoluționară – I.Ș.) cu Rusia Sovietică și cu Societatea Națiunilor s-a observat și se observă tendința Finlandei de a anexa regiunea Karelă (sovietică – I.Ș.), motivând această intenție prin însăși dorința kareliilor

de a se separa de Rusia Sovietică și a forma un stat independent sub protectoratul Finlandei”⁵³. „Biroul de Organizare” menționa că „majoritatea populației karele din R.S.F.S.R. nu va tolera jocul de culise al elementului chiaburesc care s-a refugiat în Finlanda și nu va da apă la moara Finlandei contrarevoluționare în timpul negocierilor”⁵⁴. Din aceste motive, solicita „Comitetului Militar-Revoluționar”⁵⁵, exponentul voinței oamenilor muncii din gubernia Oloneț, să aprobe convocarea congresului kareliilor”⁵⁶.

La 8 iunie 1920, urmare a acestor eforturi, Comitetul Executiv Central din Rusia a adoptat hotărârea „Cu privire la formarea Comunei Karele a Muncii” (Карельская Трудовая Коммуна), în opoziție față de „Finlanda capitaliștilor”. „Comuna” cuprindea localitățile populate de finlandezii kareli din guberniile Oloneț și Arhanghelsk⁵⁷. Președinte al Comitetului revoluționar al „Comunei” a fost numit E. Gylling, tovarăș de idei al lui V. Lenin, care, după reprimarea rebeliunii bolșevice din Finlanda, trecuse în Rusia⁵⁸.

Conform hotărârii „Congresului reprezentanților truditorilor kareli din toată Karelia”, din 11–12 februarie 1921, sarcina Comunei Karele consta în „mobilizarea la muncă a populației karele și ruse în vederea consolidării puterii sovietice la periferia de nord-vest a R.S.F.S.R. și formarea, în rândurile populației Kareliei, a luptătorilor dârzi pentru eliberarea clasei muncitoare și pentru revoluția mondială”⁵⁹. Karelia roșie (în opoziție cu Karelia albă care se afla în Finlanda) trebuia să devină „exemplu generator de curaj și să îndemne proletariatul țărilor capitaliste vecine pe calea revoluției”⁶⁰.

În convingerea bolșevicilor, clasa muncitoare din țările capitaliste, apropiate de Karelia sovietică – Finlanda, Suedia, Norvegia și Danemarca – care „încă mai era exploatată de capitaliști”, se pregătea să răstoarne jugul exploatatorilor. „Karelia nu poate să nu participe la această luptă. Comuna Karelă trebuie să servească drept refugiu pentru tovarășii din țările vecine, care caută apărare de persecuțiile capitalismului. Edificarea politică și economică a Kareliei necesită un număr considerabil de muncitori plini de abnegație”⁶¹. În acest scop, Comuna Karelă invită tovarășii din Finlanda, Suedia, Norvegia și Danemarca. Construind împreună Karelia Roșie, vom pune temelia Nordului Roșu (Красный Север). Karelia Roșie trebuie să reprezinte leagănul revoluției în partea de nord, să devină avangarda revoluției proletare a muncitorimii din partea de nord. Karelia este pregătită pentru aceasta și cheamă tovarășii suedezi, finlandezi, danezi și norvegieni să realizeze acest obiectiv”⁶².

Vom reține că documentele cunoscute atestă clar inițiativa emigranților comuniști finlandezi privind formarea Kareliei sovietice ca bază de extindere a revoluției proletare în Scandinavia. În 1923, bolșevicii au dat un alt nume entității care servea drept bază de atac pentru sovietizarea Scandinaviei. Numele nou a fost Republica Autonomă Sovietică Socialistă Karelă⁶³.

Note:

¹ Cheorghe E. Cojocaru, *Tratatul de Uniune Sovietică*, Chișinău, Civitas, 2005, p. 39.

² *Ibidem*, p. 41.

³ *Ibidem*, p. 41.

⁴ *Системная история международных отношений в четырех томах. 1918–1991*, Том первый. *События, 1918–1945*, Раздел I, Глава 4, *Международные отношения в зоне ближнего периметра российских границ (1918–1922)*, Москва, Московский рабочий, 2000, http://www.obraforum.ru/lib/book1/chapter4_7.htm

⁵ *Ibidem*.

⁶ *К народу Финляндии*, <http://www.histdoc.net/history/ru/itsjul.htm>

⁷ *Ibidem*.

⁸ <http://stranichka-istorika.narod.ru/kurs2.html>

⁹ В. В. Похлебкин. *Война, которой не было*. Из книги: *Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет*. <http://www.aroundspb.ru/finnish/pohlebkkin/war1917-22.php>

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Л.А. Молчанов, *О межгосударственном размежевании России и Финляндии в 1917–1929 годах*, în: *Международная жизнь*, 2009, nr. 12, pp. 122-134, <http://www.amerbridge.org/article?id=87>

¹² *Внешняя политика Финляндии / Зимняя война 1939–1940*. http://www.nnre.ru/istorija/zimnjaja_voina_1939_1940_politicheskaja_istorija/p4.php

¹³ *Внешняя политика Финляндии / Зимняя война 1939–1940*. http://www.nnre.ru/istorija/zimnjaja_voina_1939_1940_politicheskaja_istorija/p4.php

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Eduard Gylling* – în anii 1908–1918 – membru al Partidului Social-Democrat al Finlandei. În aceeași perioadă – deputat în Parlamentul Finlandei. În 1918, în timpul rebeliunii bolșevice din Finlanda este membru al proclamatului guvern revoluționar finlandez: comisarul poporului pentru finanțe și șeful statului major al gărzii roșii. După eșecul rebeliunii bolșevice emigrează în Suedia, în Stockholm; a activat în cadrul Biroului Scandinav al Internaționalei Comuniste. În 1920 pleacă în Rusia. În luna iunie 1920 Guvernul sovietic îl numește în funcția de președinte al comitetului revoluționar al Comunei Kareliene (Карельская Трудовая Коммуна). Din 1921 este președinte al comitetului executiv al Comunei Kareliene. În 1923, în legătură cu transformarea Comunei Kareliene în RASS Karelă, este ales președinte al Consiliului Comisarilor Poporului al RASSK. În 1935 este învinuit de naționalism burghez și eliberat din postul de președinte al guvernului RASSK. La 17 iulie 1937 este arestat, iar la 14 iunie 1938 – împușcat.

¹⁷ *Antti Oskari Tokoy* – jurnalist și politician finlandez. În 1907 a fost ales în parlamentul Finlandei pe listele Partidului Social Democrat Finlandez. În 1913 a fost ales președinte al parlamentului. În 1917 devine președinte al Senatului (guvernul Marelui Knezat al Finlandei). În 1918 a fost membru al guvernului probolșevic – Consiliul Deputaților Poporului – responsabil de soluționarea problemelor agroalimentare. După încheierea războiului civil finlandez în 1918, emigrează în S.U.A.

¹⁸ В. В. Похлебкин. *Война, которой не было*. Из книги: *Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет*. <http://www.aroundspb.ru/finnish/pohlebkkin/war1917-22.php>

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Системная история международных отношений в четырех томах. 1918–1991, Том первый. События, 1918–1945, Раздел I, Глава 4, Международные отношения в зоне ближнего периметра российских границ (1918–1922)*, Москва, Московский рабочий, 2000, http://www.obraforum.ru/lib/book1/chapter4_7.htm

²¹ *Ibidem.*

²² Carl Mannerheim, *Memorii/Mareșalul Finlandei Carl Gustav Emil Mannerheim*, București, Editura Militară, 2011, p. 113.

²³ *Системная история международных отношений в четырех томах. 1918–1991, Том первый. События, 1918–1945, Раздел I, Глава 4, Международные отношения в зоне ближнего периметра российских границ (1918–1922)*, Москва, Московский рабочий, 2000, http://www.obraforum.ru/lib/book1/chapter4_7.htm

²⁴ Л.А. Молчанов, *op. cit.*, <http://www.amberbridge.org/article?id=87>

²⁵ *Ibidem.*

²⁶ *Ibidem.*

²⁷ Carl Mannerheim, *Memorii/Mareșalul Finlandei Carl Gustav Emil Mannerheim*, București, Editura Militară, 2011, p. 119-120.

²⁸ *Ibidem*, p. 130.

²⁹ Elena Dragomir, Silviu Miloiu, *Istoria Finlandei*, Editura Cetatea de Scaun, p. 257-258

³⁰ *Ibidem*, pp. 258-259.

³¹ Т. Вихавайнен, *Внешняя политика Финляндии*, http://www.nnre.ru/istorija/zimnjaja_voina_1939_1940_politicheskaja_istorija/p4.php#metkadoc7

³² *Tratatul de Pace între RSFSR și Finlanda*. <http://stranichka-istorika.narod.ru/kurs3.html>

³³ Т. Вихавайнен, *op., cit.* http://www.nnre.ru/istorija/zimnjaja_voina_1939_1940_politicheskaja_istorija/p4.php#metkadoc7

³⁴ *Tratatul de Pace între RSFSR și Finlanda*. <http://stranichka-istorika.narod.ru/kurs3.html>; В. В. Похлебкин, *Война, которой не было*. Из книги: *Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет*. <http://www.aroundspb.ru/finnish/pohlebkkin/war1917-22.php>

³⁵ *Советско-финляндские отношения :1938–1948 гг., Советско-Финляндские отношения (1918–1920 гг.)*, <http://stranichka-istorika.narod.ru/kurs3.html>

³⁶ Т. Вихавайнен, *Внешняя политика Финляндии*, http://www.nnre.ru/istorija/zimnjaja_voina_1939_1940_politicheskaja_istorija/p4.php#metkadoc7

³⁷ *Ibidem.*

³⁸ În declarația oficială se menționa că la congres au participat 51 de delegați din 30 de țări.

³⁹ В.И. Ленин, *1-й Конгрес Коммунистического Интернационала, Заключительная речь при закрытии конгресса*, 6 марта. *Полное Собрание Сочинений (ПСС)*, Том 37, с. 511. http://leninism.su/index.php?option=com_content&view=article&id=1431%3Ai-kongress...

⁴⁰ Лев Троцкий, *Провлемы междинародной пролетарской революции, Коммунистический Интернационал, Манифест Второго Конгреса Коммунистического Интернационала*, http://www.i-u.ru/biblio/archive/trockiy_problemi/01.aspx

⁴¹ О.Ф. Платонов, *Под властью зверя*, Москва, Алгоритм, 2004, с. 249-253.

⁴² V.I. Lenin, *Cuvântare rostită la plenara comună a Sovietului din Moscova, Comitetului de partid din Moscova și a Consiliului municipal al sindicatelor din Moscova*, la 6 noiembrie 1920, *Opere complete*, vol. 42, p. 5.

⁴³ Idem, *Cuvântare rostită la adunarea secretarilor organizațiilor de partid din Moscova*, la 26 noiembrie 1920. vol. 42, p. 44.

⁴⁴ Декларация об образовании СССР. Принята I Всесоюзным съездом Советов, в Москве, 30 декабря 1922 года. <http://ru.wikisource.org/wiki>

⁴⁵ Олония или Колония? Газета „Новое время”, 16 января, 2002, <http://ritezh.onego.ru/olonia.html>

⁴⁶ *Ibidem.*

⁴⁷ E. Gylling – Vezi nota 16.

⁴⁸ Y. Sirola – 1903–1918, membru al PSD al Finlandei. În timpul rebeliunii bolșevice din Finlanda este membru al proclamatului guvern revoluționar finlandez. În 1918 emigrează în Rusia. În anii 1921–1922, 1928–1936 – membrul al comisiei de control a Internaționalei Comuniste.

⁴⁹ Из письма Э.А. Гюллинга Ю.К. Сирола. Стокхольм, 24 марта 1920 г., <http://www.gov.karelia.ru/gov/Karelia/643/33.html>

⁵⁰ *Ibidem.*

⁵¹ *Ibidem.*

⁵² Sintagma „întreaga Karelie” era folosită pentru a viza și Karelia finlandeză.

⁵³ *Карелия–80: История Республики в цифрах и фактах*, în *Карелия*, nr. 44, 7 июня 2000, <http://www.gov.karelia/643/33.html>

⁵⁴ Este vorba de negocierile sovieto-finlandeze, încheiate la 14 octombrie 1920 prin semnarea Tratatului de Pace de la Tartu între R.S.F.S.R. și Finlanda.

⁵⁵ *Comitet Militar Revoluționar* – organ extraordinar al dictaturii proletariului. Avea misiunea să pregătească răscola armată și reprezenta puterea sovietică în primii ani după lovitura de stat bolșevică.

⁵⁶ Постановление заседания оргбюро по созыву Всекарельского съезда председателей трудящихся карел о созыве съезда, 28 апреля 1920 г., <http://www.gov.karelia/643/33.html>

⁵⁷ Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета об образовании Карельской Трудовой Коммуны, 8 июня 1920 г., <http://www.gov.karelia.ru/gov/Karelia/643/33.html>

⁵⁸ Наталия Турчинская, 86 лет назад образована Карельская Трудовая коммуна, „Вести Карелии”, <http://petrozavodsk.rfnru/rnevs.html?id=1215>

⁵⁹ Из резолюции Всекарельского съезда Советов о задачах Карельской Трудовой коммуны, 11–18 февраля 1921 г., <http://www.gov.karelia.ru/gov/Karelia/643/33.html>

⁶⁰ *Ibidem.*

⁶¹ *Ibidem.*

⁶² *Ibidem.*

⁶³ Постановление ВЦИК и СНК РСФСР „Об Автономной Советской Социалистической Республике”, 25 июля 1923 г., <http://heninen.net/karjalantasavalta/25071923.htm>

CICERIN LA PARIS (DECEMBRIE 1925): O FILĂ DIN „DOSARUL” BASARABIEI

Dr. Constantin IORDAN,
București, România

Abstract. We attempt to bring to light information contained in four Romanian diplomatic documents (from December 1925), which relates the trip of Gheorghe Vasilevici Cicerin, the Soviet Union's People's Commissar for Foreign Affairs, to many European capitals. In this context, he also made reference to the Bessarabia «file». The information sent by Romania's representatives to Paris, Rome and Constantinople outlines Cicerin's interlocutors' position in this matter.

Keywords: Bessarabia, Rome, Paris, negotiat

Gheorghe Vasilevici Cicerin (12/24 noiembrie 1872 – 7 iulie 1936), Comisar al Poporului pentru Afaceri Externe al Rusiei Sovietice și Uniunii Sovietice, 1918–1930. S-a născut într-o familie aristocratică descendentă din cea a lui Alexandru Pușkin. Tatăl lui, Vasili N. Cicerin, a activat în diplomația Imperiului Rus. Tânărul a fost pasionat de istoria și muzica clasică europeană, în special de Richard Wagner (și prin acesta indirect de Friedrich Nietzsche). Și-a însușit mai multe limbi europene și asiatice.

A urmat cursurile Universității din Sankt Petersburg specializându-se în istorie și filologie. Primul său loc de muncă oficial a fost la Arhivele Ministerului rus al Afacerilor Externe (1897–1903).

În 1904 a moștenit proprietățile din regiunea Tambov ale unchiului său, Boris Cicerin, devenind imediat foarte bogat. Cu averea sa a susținut activitatea de pregătire a revoluției din 1905. Din cauza implicării, fost obligat să fugă, următorii 13 ani petrecându-i în exil în Occident – Londra, Paris, Berlin. În acest timp a aderat la aripa menșevicilor din Partidul Social-Democrat al Muncii. La Berlin a urmat un tratament special, sperând să-și poată vindeca homosexualitatea.

Din 1914 a promovat o politică antirăzboinică, s-a apropiat de Lenin și bolșevici. În 1917 a fost arestat de autoritățile britanice pentru propagandă împotriva conflictului mondial și închis câteva luni în închisoarea Brixton.

După 1917, Lev Troțki, primul comisar pentru Afaceri Externe al Rusiei Sovietice, a negociat eliberarea și revenirea lui în patrie. În această operațiune, a fost schimbat cu ambasadorul George Buchanan. La întoarcerea în țară, era deja bolnav și supraponderal.

A fost adjunctul lui Troțki la negocierile care au condus la tratatul de la Brest-Litovsk (februarie 1918). După demisia lui Troțki, Cicerin a asigurat interimatul până la 30 mai 1918.

În martie 1919 a fost unul din cei 5 președinți ai Congresului Cominternului.

A fost favorabil unei politici progermane și probritanice. În iulie 1918, funcția de ambasador al Germaniei în Rusia Sovietică a fost ocupată de unul din prietenii lui, contele Ulrich von Brockdorff-Rantzau.

Cicerin a participat în 1922 la Conferința de la Genova și a semnat tratatul dela Rapallo cu Germania. A negociat cu nuniul apostolic Eugenio Pacelli (viitorul Papă Pius al XII-lea, 1939–1958) statutul bisericii catolice.

Din cauza agravării bolii a fost nevoit să demisioneze în 1930, succesor fiind desemnat adjunctul său, Maxim Litvinov.

În ceea ce privește anul 1925, să menționăm că în timpul verii, Cicerin s-a îmbolnăvit serios și timp de o lună a fost ținut la pat, dar nu a încetat să lucreze. La sfârșitul lui septembrie, când nu era încă restabilit, doctorul i-a recomandat să continue tratamentul peste graniță. Folosindu-se de această călătorie, Cicerin, la ordinul guvernului sovietic, a vizitat capitalele câtorva(unor)??? state europene.

Gheorghi Vasilievici a făcut prima oprire la Varșovia. Sosirea lui a provocat un uriaș interes.

O deosebită importanță a avut vizita la Berlin. Grație negocierilor s-a definitivat textul tratatului economic sovieto-german, pe care părțile l-au semnat la Moscova, la 12 octombrie 1925.

La sfatul doctorului a vizitat medici la Wiesbaden. Autoritățile franceze, care controlau atunci regiunea unde se afla stațiunea au luat măsurile necesare pentru securitatea oaspetelui sovietic.

La 21 octombrie, la Wiesbaden, din partea premierului francez Painlevé, l-a vizitat ambasadorul Retzhammer, care i-a înmănat o scrisoare cu propunerea de a vizita Parisul.

La 7 noiembrie Cicerin a fost din nou la Berlin, unde s-a întâlnit cu ambasadorul britanic d'Abernon. La 9 noiembrie s-a întors la Wiesbaden. În aceeași zi, ministrul plenipotențiar al Turciei a comunicat la Ministerul de Externe al URSS invitația de a vizita Turcia¹.

La sfârșitul lui noiembrie 1925, Cicerin a plecat pentru un tratament prelungit în sudul Franței. Plecarea s-a petrecut în mare secret. La 26 noiembrie a avut loc la Paris o întâlnire Cicerin-Painlevé. În aceeași zi s-a întâlnit cu Briand, Ministrul Afacerilor Externe, și cu secretarul general la Quai d'Orsay, Philippe Berthelot.

Încheind tratamentul în sudul Franței, la 11 decembrie, Cicerin a mers din nou la Paris pentru continuarea negocierilor. S-a întâlnit cu importanți oameni de stat precum Édouard Herriot și De Monzie. A avut loc și o conferință de presă la Ambasada Sovietică din Paris, la 15 decembrie.

La sfârșitul șederii la Paris, Cicerin a avut convorbiri cu Ministrul de Externe al Turciei, Tevfik Rüstü Bey. Au încheiat la 17 decembrie tratatul de prietenie și neagresiune între URSS și Turcia. A fost primul din pactele de neutralitate încheiate de URSS cu vecinii săi.

La întoarcerea spre Moscova, s-a oprit câteva zile la Berlin, unde a avut întâlniri cu șeful diplomației germane, Gustav Stresemann, secretarul de Stat Karl Schu-

bert, ambasadorul la Moscova, contele Ulrich von Brockdorff-Rantzau și alți reprezentanți².

Starea raporturilor ruso-române nu a fost omisă în timpul convorbirilor cu gazdele lui Cicerin. Avem unele informații din documente inedite ale acestei perioade de la Roma și Paris. Astfel, la 9 decembrie 1925, ministrul României la Roma, Al. Em. Lahovary, raporta *personal*, lui I.G. Duca veștile furnizate de „informatorul obișnuit” al Legației, obținute de la un atașat italian al Biroului de presă al Ambasadei sovietice. Acesta din urmă avusese un dialog cu primul secretar al Ambasadei. Aluzia „informatorului” potrivit căreia oficiosul „Izvestia” de la Moscova s-ar fi referit recent la o apropiere ruso-română și la existența unei minorități ruse în Basarabia a fost negată de diplomatul sovietic, care a afirmat, conform opiniilor lui Cristian Rakovski, că „nici un ziar rus nu ar îndrăzni să vorbească de minorități atunci când noi susținem că populația Basarabiei este rusească; dacă există o minoritate, este vorba de o infirmă minoritate română; este, de asemenea, curios că se crede în general că noi ne preocupăm în mod excesiv de România. Aceasta are pentru noi valoare și mai mică decât Italia; ne preocupă marea politică europeană; statele mici nu sunt decât atuuri”³. Diplomatul moscovit era mai explicit în privința poziției țării sale în afacerile continentale: „Când toată lumea s-a bucurat să ne vadă reconciliindu-ne cu Polonia, faptul ne-a făcut să râdem. Această reconciliere a fost voită de Franța, care a dat sfaturi la Varșovia. Noi am fost de acord cu solicitările polone pentru că știam că Franța se afla în spate. Dacă acum se vorbește de o apropiere ruso-română, aceasta înseamnă că este dorită în Franța și, pentru noi, problema care se pune este de a ști dacă politica franceză față de Rusia poate permite această apropiere. Este posibil ca acesta să fie un rezultat al întrevederilor pe care Cicerin le are în acest moment la Paris”⁴.

Două zile mai târziu (11 decembrie) Lahovary trimitea lui Duca un amplu raport – personal și confidențial – despre convorbirile avute în timpul concediului în țară cu ministrul Italiei, Carlo Durazzo, și după revenirea la Roma cu oficialități italiene precum Mario Arlotta, ministru la Atena, sau Giacomo Paulucci de Calboli Barone, șeful de cabinet al ministrului de Externe. Toți interlocutorii l-au dus la convingerea că „nici pe cale directă, nici pe cale indirectă...., nu este cu puțință de a obține, în împrejurările actuale, de la Guvernul italian, ratificarea mult dorită a Tratatului Basarabiei”⁵. Diplomatul român observa că i se repeta mereu că „asemenea act, departe de a ne aduce un folos real și de a ne asigura posesiunea liniștită și definitivă a Basarabiei, ar fi de natură a pune în joc din partea Sovietelor situațiunea în care ne găsim astăzi de *beati possidentes* și de stăpânitori neturburați ai provinciei de peste Prut”. Mai departe, Lahovary sublinia că i se afirma că „Sovietele n-ar ezita un moment să se folosească de ocaziune, nu pentru a ne declara resbel, ceea ce pare exclus, dar pentru a ridica în fața Europei întreaga problemă și a revendica dreptul de a dispune de soarta unui teritoriu care nu aparținea Puterilor să-l decidă fără consimțământul Rusiei”⁶.

De la Palazzo Chigi primea încredințarea că „aceasta ar fi primul rezultat al ratificării și ar duce ca România să piardă beneficiul timpului care trece și poate aduce, dacă nu imediat, dar în mod sigur, deslegarea în favoarea noastră a chestiunii Basarabiei”⁷.

De asemenea, secretarul general al Ministerului italian de Externe, Salvatore Contarini, îi mărturisise în ajun că „Sovietele încep să arate veleități evidente de a se împăca cu Europa și vizitele lui Cicerin în diferite capitale nu sunt decât simptome ale acestei dorințe care din partea Puterilor a întâlnit până acum o primire simpatcă pentru că toată lumea își dă seama de necesitatea de a face ca Rusia, atât din punct de vedere politic ca și economic să reintre în Europa unde până acum se simte lipsa ei. Acest proces nu se poate termina de azi pe mâine, însă rezultatul lui nu poate fi dubios: Rusia va fi admisă să colaboreze cu Puterile și va trebui să accepte situațiunea determinată de urmările rezsbelului mondial”. În acest context, se întreba: „Cum ar putea un Român să creadă că Italia ar putea vreodată lăsa să se pună în chestiune înaintea Europei posesiunea României asupra unei provincii care a făcut parte din trupul Moldovei. Nici un ziar, nici o revistă care s-a ocupat de problema Basarabiei, în afară de vreo 2, 3 gazete comuniste plătite de Soviete, nu a ezitat să recunoască drepturile voastre asupra acestei provincii”⁸. Lahovary atrăgea atenția în raport asupra replicii date lui Contarini și anume că „întârzierea ratificării a produs la noi, și în opinia publică și în guvern, o stare legitimă de nemulțumire, și că oricâte argumente ni s-ar da, noi nu putem ascunde regretul ce avem de a nu fi văzută îndeplinită până acum promisiunea dată anul trecut”. A fost momentul când secretarul general la Palazzo Chigi l-a întrerupt, amintind că anul trecut România făcuse „mai multe promisiuni care nu s-au realizat și care erau oarecum condițiunea prealabilă pusă de Dl. Mussolini. De atunci să nu credeți că am stat inactivi, dar demersurile noastre la Moscova n-au putut modifica în mod serios atitudinea Guvernului Sovietic”⁹.

A fost prilejul pentru Lahovary de a-i mărturisi interlocutorului că în discuția avută cu Mussolini nu a abordat problema Basarabiei pentru a nu fi confruntat cu un „non possumus” și a putea avea cu Contarini convorbiri „à cœur ouvert” pentru „a găsi o ieșire din impasul nenorocit în care ne găsim”. De asemenea, diplomatul român aducea și argumente deosebit de interesante pentru apropiatul colaborator al lui Mussolini : „Această rezervă din ambele părți este cu atât mai regretabilă cu cât România, astăzi ieșită din lunga perioadă de depresiune economică rezultată din resbel, și-a regulat datoriile și se găsește în preajma unei ere noi, unde va putea să înceapă punerea în valoare a bogățiilor sale naturale. Gândiți-vă la diferitele izvoare de bogăție ce se găsesc în România: petrolul, cărbunii, lignitul, gazul metan, fierul, aurul, pădurile, minele, fără a mai vorbi de fertilitatea unui pământ care, în trecut, era factorul principal al exportului țării. Gândiți-vă la operele însemnate menite a pune în valoare toate aceste bogății ca de ex.: electrificarea țării, completarea rețelei de căi ferate, secarea bălților etc. etc., și vedeți dacă nu e păcat ca economia italiană să nu ia parte la această operă care nu așteaptă decât participarea industriei și

capitalului străin”. Nu a lipsit nici îndemnul direct potrivit căruia Italia „ar putea să râvnească la rolul jucat odinioară la noi pe terenul economic de Germania, rol care nu a lipsit a-i asigura și o influență politică. De ce nu vă interesați mai îndeaproape în această direcțiune ce va arăta, sunt sigur, că Guvernul român, care cheamă astăzi la conlucrare capitalul străin, ar fi foarte bucuros dacă ar vedea pe căpitaniii industriei și finanței italiene interesându-se de o țară care ar primi cu bucurie colaborarea lor”¹⁰. Diplomatul a precizat, totuși, că a vorbit în nume propriu, că „nu am nici un mandat, nici o direcțiune din partea Guvernului, dar că nu pot să nu caut prin toate mijloacele să ajut la strângerea raporturilor noastre cu Italia și că mă gândesc să am asupra acestui subiect atât de important o convorbire cu Conte Volpi”¹¹ (Giuseppe Volpi, ministru de Finanțe). A fost momentul în care Contarini l-a întrerupt, și i-a declarat „în mod amical și confidențial că știe prea bine natura și caracterul Dlui Mussolini, care nu se interesează cu pasiune decât de afacerile care pornesc din inițiativa lui personală și că mă roagă să-l las să sugereze președintelui Consiliului o întregă politică economică de făcut în acord cu România, ceea ce nu exclude deloc participarea ulterioară a Contelui Volpi la un asemenea plan dacă Dl. Mussolini deoparte și Guvernul Român de alta agreează la aceste idei și se arată doritor a le aduce la îndeplinire; în asemenea caz ar fi bine să se lase Dlui Mussolini alegerea persoanelor care ar merge în România spre a studia diferitele posibilități de colaborare a Italianilor cu societățile române chemate a pune în valoare bogățiile voastre”¹².

Pe de altă parte, la 18 decembrie, ministrul României la Paris, Constantin Diamandy, raporta despre convorbirea avută în aceeași zi cu Philippe Berthelot, în cursul căreia a fost abordată, printre altele, și problema discuțiilor avute de Cicerin în capitala Franței. Secretarul general la Quai d’Orsay îl informa pe diplomatul român că „a fost numai o convorbire de explorare a diferitelor chestiuni, fără a se hotărî nimic”; se vor alcătui 3 Comisiuni, care după 15 ianuarie, data întoarcerii de la Moscova, a lui Cristian Rakovski, ambasadorul URSS în Franța, care vor pune la punct următoarele chestiuni: prima se va ocupa de examinarea vechilor tratate încheiate între Franța și Rusia, de convențiile consulare și statutele francezilor în Rusia precum și de reglementarea daunelor suferite de aceștia; a doua va studia chestiunile financiare și economice, problema datoriilor, tariful vamal și eventuala stabilire a unui tratat de comerț; a treia, va examina politica generală, cu deosebire relațiile Poloniei și României¹³. În privința raporturilor cu România, Berthelot i-a mărturisit că șeful diplomației sovietice a contestat că în convorbirile „avute cu mine la Lausanne ne-ar fi cedat Basarabia”. Diamandy a rectificat „aserțiunea echivocă a lui Cicerin”. Acesta din urmă ar fi invocat din nou „plebiscitul sau crearea unei provincii autonome, înglobând și elementele moldovenești care se găsesc dincolo de Nistru; Cicerin a declarat că niciodată Rusia nu va ataca România pentru reluarea Basarabiei, dar că chestiunea este în suspensiune, a zis Comisarul Sovietic, pentru că nici Italia, nici Japonia nu au ratificat convențiunea, recunoscând unirea Basarabiei cu România. După părerea lui Berthelot, aceste conversațiuni nu au decât caracterul unor conversațiuni prealabile și atât în chestiunea plății datoriilor de către Ruși, cât și din punctul de vedere al politicii generale nu trebuie dat acestor conversațiuni un caracter definitiv”¹⁴.

Înainte de a încheia această succintă expunere, considerăm utilă aducerea în discuție a unei opinii din Turcia privitoare la călătoria europeană a șefului diplomației sovietice. Este vorba de un articol publicat în ziarul „Halk”, semnalat de ministrul României la Constantinopol, Gheorghe Filality, la 21 decembrie. Acesta observa încă de la început că „vizitele lui Cicerin în Occident și întrevederile cât se poate de amicale pe care le-a avut acum de curând cu principalii oameni de Stat francezi, ba chiar cu Președintele Republicii, au început să pună pe gânduri pe Turci, căci își dau foarte bine seama că în ziua când Rusia va sfârși prin a reintra în concertul european, ea va deveni – cum a fost totdeauna – inamica lor cea mai dâră”¹⁵.

Diplomatul constata aceste sentimente după lectura articolului apărut „cu toate rigorile legii asupra presei și cu toată amicitia, dacă nu alianța, între cele două State”. Pentru edificare, el oferea câteva fragmente: „Rusia se găsește în serioase dificultăți economice. Principiile comuniste proclamate în 1917 au dat un faliment parțial sau total, care a mers treptat, dar crescând, ceea ce a influențat în aceeași proporție nu numai politica sa interioară, dar și pe cea din afară.” Și argumentele pe aceeași temă continuau: „Mobilele care au împins acum pe Cicerin să viziteze una după alta capitalele europene și să bată din ușă în ușă la diplomații din diferitele țări occidentale, este imposibilitatea pentru Rusia de a ieși din dificultățile economice în care se găsesc. Pentru a trăi, Guvernul bolșevic are nevoie de capitaluri pe care singură Europa i le-ar putea procura direct sau indirect. Iată de ce vedem pe intransigentul ministru rus atât de îndulcit față nu numai de Tractatul de la Locarno, dar și de chestiunea limitării armamentelor”.

Articolul nu pierdea din vedere nici raporturile turco-ruse, în legătură cu care „putem dezlega și această enigmă cu aceeași cheie. *Amicitia rusă față de Turcia este strâns legată de inimicitia rusă față de Europa. În ziua în care Rusia va deveni prietena Europei, Turcia va vedea ridicându-se în contra-i o nouă Putere europeană.* De aceea când noua fază a chestiunii Mosulului creează pentru noi probleme inedite, ne vedem siliți de a măsura cu aceeași măsură amicitia noastră cu Rușii.” Autorul analizei puncta: „Este incontestabil că guvernării noastre cunosc aceste lucruri mai bine ca noi. Dar aceasta nu ne împiedică de a ne face datoria spunând că „*este cu neputință de a ne încrede și a ne baza pe amicitia Rusiei, atât în chestia Mosulului, cât și în ce privește complicațiile ce ar putea naște în viitor*”. Mesajul final era limpede: „Să nu ne lăsăm a fi orbiți de strălucirea principiilor din 1917, care n-au putut evita falimentul. Rusia de astăzi nu mai este cea de ieri. Turcia va trebui deci să urmărească cu cea mai mare atenție lupta care se desfășoară între Europa și Rusia bolșevică”.

În opinia sa, Filality a semnalat articolul deoarece a fost scris „de un patriot inteligent, care își dă seama cât de puțin serioasă este pentru Turcia prietenia cu Rușii și ce crudă va fi deșeptarea când colosul de la Nord își va relua vechea sa politică”¹⁶.

În fapt, pledoaria sa era pentru vigilență și prudență în atitudinea diplomației române față de acțiunile Moscovei pe continent. Motivul: autoritățile sovietice nu se vor consola niciodată cu pierderea Basarabiei.

Note:

¹ L. Gorohov, I. Zamiatin, G.V. Zemskov, *Cicerin – diplomat leninskoj školi. Izdanie vtoroe, dopolnennoe*. Pod obščei redakčiei i so vstupitel'noj statiei A.A. Gromiko, Moskva, Izdatelstvo Politiceskoj Literaturi, 1973, p.195-199.

² *Ibidem*, p. 199-200.

³ *Arhivele Bibliotecii Naționale a României*. Fond Kogălniceanu. P. LXXI /15-275, f. 375-376 : Raport personal, nr. 4034, Roma, 9 decembrie 1925, Al. Em. Lahovary.

⁴ *Ibidem*, f. 376.

⁵ *Ibidem*. Fond Kogălniceanu. P. LXXI/15-260, fără pagini: R. (personal și confidențial), nr. 4077, Roma, 11 decembrie 1925, Al. Em. Lahovary.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*, fără pagini: P. LXXI/15-180: Telegramă, nr. 7073, Paris, 18 decembrie 1925, Constantin Diamandy.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*: Raport, nr. 2214, Constantinopol, 21 decembrie 1925, Gheorghe Filality.

¹⁶ *Ibidem*.

ВОСПРИЯТИЕ РУМЫНИИ КОНЦА 1950-х – 1960-х ГОДОВ СОВЕТСКИМИ ПИСАТЕЛЯМИ, ПОСЕЩАВШИМИ СТРАНУ

Александр СТЫКАЛИН, кандидат исторических наук,
Институт славяноведения РАН, Москва, Россия

Анжела КОЛИН, доктор исторических наук,
Институт истории, Кишинев, Республика Молдова

Abstract. The article, written on the basis of documents from Russian archives, shows how the image of Romania in the perception of Soviet writers who traveled there on creative trips changed in accordance with the changes in Soviet-Romanian relations. As follows from the reports, the majority of Soviet writers who came to any country (including Romania) perceived what they saw through the prism of the official Soviet ideology and established stereotypes about the superiority of the Soviet experience of socialist construction. In the 1950s, while Soviet-Romanian official relations were relatively painless, Romania did not give Soviet writers grounds for serious concerns about its deviation from Soviet models. This follows from the report of the chief of the Foreign Affairs Commission of the USSR Writers Union Boris Polevoy who visited Romania in 1959. But 5 years later the situation changed and in 1964 Savva Dangulov (who served in Romania as diplomat in 1940s and new Romanian well enough) saw the new trends in the Romanian internal policy. The question of the value of writers' reports on the results of their trips abroad, in particular to the socialist countries, as historical source is actual. Undoubtedly, their authors were often in captivity of dominant ideological stereotypes and, moreover, in order to avoid discontent, quite often they wrote exactly what was expected to be heard by higher authorities. The dominance of ideological stereotypes about the superiority of Soviet experience formed a «surveillance strategy», implying a prejudiced approach to what was seen, it created a certain filter that distorted the perceived picture, but even in this case an attentive, interested, knowledgeable cultural environment could notice significant trends. Thus, with all the inevitability of distortions in the reports of writers, it is a source that can be taken into account among others when trying to reconstruct the public moods in a particular country in this or that historical period. Especially when (as in the case of the report of Savva Dangulov on the results of his trip to Romania in 1964), the researcher deals with the notes of the person who knew well the host country.

Keywords: Romania, 1950s–1960s, Gheorghiu-Dej, Romanian new course, the Soviet writers, Russian view on Romania

Среди информативных, но до сих пор еще мало востребованных исследователями источников по истории многообразных взаимоотношений СССР с вос-

точно европейскими странами в 1950-е – 1980-х годов, можно назвать донесения советских деятелей культуры и, в частности, писателей по итогам поездок в эти страны. В соответствии со сложившейся бюрократической практикой каждый советский гражданин, выезжавший в заграничную командировку (в том числе в социалистические страны), должен был по окончании поездки представить в вышестоящие инстанции подробный отчет о своих контактах и впечатлениях. Отчеты научных работников хранятся в фондах архива РАН. Что же касается литераторов, представлявших свои отчеты в Иностранную комиссию Союза писателей СССР, то их докладные записки находятся в богатых фондах этой комиссии в РГАЛИ¹. Если говорить о 1950-х – 1960-х годах, то количество дел, отражающих международные связи советских писателей, насчитывает не одну тысячу. Некоторые, наиболее важные отчеты о поездках советских литераторов, пересылались в отдел культуры ЦК КПСС – они доступны сегодня в Российском государственном архиве новейшей истории (РГАНИ).

Первые творческие командировки советских писателей в Румынию, как и в другие страны Юго-Восточной Европы, вошедшие в советскую сферу влияния, относятся к концу 1940-х годов. В знаменитых мемуарах И. Эренбурга “Люди, годы, жизнь” есть небольшая глава о посещении Румынии, встречах с М. Садовяну, другими писателями. Она отражает неоднозначные впечатления писателя от увиденного в стране в первые годы существования коммунистического режима. В середине 1950-х годов поездок стало больше. Среди ездивших преобладали высокопоставленные функционеры Союза писателей СССР, так называемые “литературные генералы”, отправлявшиеся в страну советского лагеря в целях поддержания официальных литературных, культурных связей. Как и другие страны “народной демократии”, Румынию посещали также писательские делегации с ознакомительными целями (существовали соответствующие соглашения об обмене делегациями). Наконец, практиковались и творческие командировки писателей по поручению «Литературной газеты» или литературных журналов – их результатом были, как правило, не только отчеты, адресованные в Иностранную комиссию СП, но прежде всего путевые очерки и заметки, опубликованные в советской литературной периодике. Среди выезжавших в Румынию (как и в другие страны) писателей были как люди, не знавшие этой страны, так и своего рода литераторы-страноведы, в той или иной мере обладавшие знаниями культуры, языка, представлениями о литературной жизни (консультанты Иностранной комиссии Союза писателей; профессиональные переводчики румынской литературы; писатели из советской Молдавии; поэты, которым иногда приходилось переводить стихи румынских поэтов). Отчеты этой категории литераторов дают, как правило, больше содержательной информации, пускай тенденциозно интерпретированной. В любом случае, в отчетах советских писателей так или иначе находили отражение, хотя и не всегда адекватное, настроения румынской творческой интеллигенции, ее отношение как к внутриполитическим процессам, происходившим

в стране, так и к некоторым событиям международной жизни. Как следует из отчетов, большинство советских писателей, приезжавших в какую бы то ни было страну (и в том числе в Румынию), воспринимало увиденное сквозь призму официальной советской идеологии и устоявшихся стереотипов о превосходстве советского опыта социалистического строительства². И после XX съезда КПСС любые принципиальные отклонения от образцовой советской модели, как правило, вызывали настороженность советских визитеров.

Впрочем, в 1950-е годы, пока советско-румынские официальные отношения были безоблачными, Румыния и не давала советским писателям (в том числе «литературным генералам») оснований для серьезных беспокойств, она однозначно воспринималась ими как страна, по выражению Н.С. Хрущева, «шагающая в ногу» с другими членами социалистического содружества³, т.е. ориентировавшаяся в своей внешней политике на СССР, а в своей внутренней политике на советские образцы. Это нашло отражение в донесении типичного «литературного генерала», Бориса Полевого, в качестве одного из секретарей Союза Писателей СССР курировавшего именно Иностранную комиссию Союза писателей. Он находился в Румынии в течение 3 недель в августе–сентябре 1959 г., в том числе в день, когда отмечалось 15-летие событий 23 августа 1944 г. (государственный переворот, свергнувший власть маршала Антонеску и приведший к разрыву Румынии с нацистской Германией). Отметив, что «везде встречали необыкновенно дружелюбно, везде чувствовалась огромная симпатия к советским людям и советской литературе», Полевой с удовлетворением заметил, что его румынские собеседники не склонны были затрагивать острые вопросы советской литературной жизни – такие, как, в частности, дискуссия вокруг романа В. Дудинцева «Не хлебом единым» (1956 г.) или скандальное дело Б. Пастернака, который был исключен из Союза писателей в октябре 1958 г. после публикации итальянским (близким к компартии) издательством “Фельтри-нелли” романа «Доктор Живаго» и был вынужден отказаться от присужденной Нобелевской премии. Вывод, к которому пришел Полевой: «Союз писателей Румынии находится в хороших руках и партийное влияние является в нем преобладающим, хотя, разумеется, эта партийная линия и встречает некоторое скрытое сопротивление у отдельных интеллигентов»⁴. Все это, впрочем, не означало, что румынские писатели не выражали никакого недовольства по поводу состояния румынско-советских культурных связей, в частности, в сфере книгоиздания и массовой информации. “Во время бесед с румынскими друзьями, – пишет Полевой, – часто слышались жалобы на то, что у нас зачастую переводятся далеко не лучшие произведения румынской литературы, что в деле издания румынских книг чувствуется стихийность и что при определении судьбы изданий (точнее, при отборе произведений для перевода – *А.К.*, *А.С.*) журналы и издательства находятся порой в плену частного вкуса переводчиков и не учитывают румынскую точку зрения на ту или другую книгу»⁵, т.е., правильнее будет сказать, точку зрения тех, кто определяет культурную политику страны⁶.

В разговоре с Полевым руководители румынского Союза писателей в вежливой форме выражали также свою обиду на Союз советских писателей, который не проявляет серьезного интереса к румынской литературе – так, до сих пор не удосужились послать в Румынию большую делегацию советских писателей. Вообще функционеры разного уровня то и дело жаловались: советская печать мало пишет о Румынии. В редакции партийной газеты «Скынтейя» Полевому говорили: в Румынии «немало серьезных людей, которые ежедневно прикладывают строчкомеры к страницам советских газет и разочарованно докладывают о том, что опять Чехословакия, Польша и Венгрия освещены хорошо, а от Румынии отмахнулись коротенькой заметкой». «Может быть это происходит от того, что ваши товарищи спокойны за нас, знают, что руководство в крепких руках и у нас не могут произойти венгерские события?» – пошутил в разговоре с Полевым один ответственный журналист⁷. Кстати, в те же самые годы и болгарские писатели выражали советским «литературным генералам» аналогичные жалобы: «для того, чтобы на Болгарию обратили внимание, у нас должны произойти венгерские события»⁸.

Чиновники, ведавшие с румынской стороны пропагандой в Румынии советской культуры, в беседах с Полевым болезненно реагировали также на то, что министерство культуры СССР недооценивает Румынию, когда дело касается поездок советских артистов и музыкантов: в страну, давшую миру ряд известных оперных певцов, композитора Дж. Энеску, имеющую неплохие симфонические оркестры, на гастроли в основном приезжают народные хоры и оркестры балалаечников и почти не бывают музыкальные виртуозы, а также выдающиеся театральные труппы. Особенно очевидным это казалось на фоне соседней Венгрии, куда именно после событий осени 1956 г. стали активно посылать первоклассные творческие коллективы для того, чтобы поднять престиж советской культуры в глазах населения (и, следует добавить, в какой-то мере компенсировать выступлениями советских артистов тот морально-психологический урон, который был нанесен незаконным военным вмешательством в венгерские дела). Полевой был вынужден согласиться: подобного рода пренебрежение к румынскому зрителю не способствует повышению престижа советской культуры в этой стране.

Полевой посетил Румынию в 1959 г. Через несколько лет ситуация в двусторонних отношениях заметно осложнилась, поскольку румынская сторона негативно отнеслась к советским планам экономической интеграции в рамках СЭВ, как мало учитывающим национально-государственные интересы Румынии, ее сложившуюся хозяйственную структуру. Советский Союз обвинялся в стремлении низвести Румынию до роли аграрно-сырьевого придатка к более развитым странам. Возникшие разногласия привели к острому конфликту Н.С. Хрущева и Г. Георгиу-Дежа в июне 1963 г.⁹, а затем и к изменению внешнеполитических приоритетов Румынии, что нашло выражение в апрельской Декларации ЦК Румынской рабочей партии 1964 г. по вопросам коммунисти-

ческого и рабочего движения, сделавшей акцент на равноправии стран, строящих социализм, и первостепенности национальных, а не интернациональных интересов. В этих условиях была подвергнута решительному пересмотру и проявившаяся в румынской внутренней политике 1950-х годов линия на максимально широкое использование советского опыта. Ситуацию, относящуюся к лету 1964 г., отражает докладная записка заместителя главного редактора журнала “Иностранная литература” писателя-прозаика Саввы Дангулова – бывший военный переводчик и дипломат, он в течение ряда лет начиная с осени 1944 г. служил в Союзной Контрольной Комиссии в Румынии¹⁰, затем в посольстве, хорошо владел румынским языком и мог видеть куда больше, чем Полевой, почти не знавший страны и поэтому, подобно другим “литературным генералам”, с почетом принятым в одной из стран “народной демократии”, грешивший в своих отчетах легковесностью и поверхностностью, особенно там, где пытался дать оценку современного состояния румынской литературы.

В записке С. Дангулова предпринята попытка не просто изложить впечатления, но проанализировать на их основе некоторые характерные тенденции в румынской внутренней и внешней политике¹¹. С. Дангулов, в дни поездки внимательно следивший за румынскими газетами и общавшийся с широким кругом людей¹², обратил внимание на глубокие изменения всей общественно-политической атмосферы¹³. Правда, на взгляд поверхностного наблюдателя все осталось по-прежнему. В магазинах все еще много советских товаров, еще продолжает работать музей истории русско-румынских отношений, однако все это, замечает писатель, в своем роде остаточные явления, доминирует совсем иная тенденция. Пресса в канун 20-летия событий 23 августа 1944 г. много обращается к истории второй мировой войны на ее заключительном этапе, но ничего не пишет о роли Советской Армии, напротив, пытается создать у читателя впечатление, что Румыния освободила себя от немецких и венгерских оккупантов собственными силами, а позже сама добилась экономических успехов, вопреки попыткам некоторых соседей низвести ее до уровня “аграрного придатка”. Писатели, пишущие о войне, также призваны работать в соответствии с новым политическим заказом¹⁴. Некоторые публицисты, в прошлом занимавшиеся славословием в адрес СССР, теперь выступают исключительно критически, даже “бессовестно клеветают на Советскую страну” – по мнению Дангулова, для того, чтобы искупить перед партийным руководством свою “вину” за прежнюю активность в деле пропаганды СССР¹⁵. Общество румынско-советской дружбы АРЛЮС, еще недавно очень влиятельное, оказалось в деликатном положении – деятельность его местных организаций свернута, библиотека закрыта, издательство «Русская книга» перестало существовать. Правда, закрытие газеты этого общества было бы актом слишком демонстративным – она продолжает выходить, однако по сути дела изменила свои функции: она фактически больше не занимается, как прежде, популяризацией советского опыта в разных областях, а, напротив, подключилась к про-

пагандистской кампании, направленной на дискредитацию советской помощи. При посещении предприятий, построенных при участии СССР, попытки Дангулова что-то сказать о преимуществах советско-румынского сотрудничества вызывали, как правило, негативную реакцию собеседников – писателю сразу давали понять, что его мнение «противоречит официальной точке зрения и разговоры на эту тему сегодня в Румынии не приняты»¹⁶. В записке Дангулова была затронута и болезненная проблема чисток в госучреждениях, в результате которых были в первую очередь лишены работы женщины советского происхождения, вышедшие замуж в Румынии и не желавшие отказаться от гражданства СССР. После одной из острых газетных публикаций в стране даже распространился слух о том, что отношения между двумя странами могут осложниться настолько, что советские граждане будут высланы, в то время как их дети, являющиеся румынскими гражданами, будут оставлены в Румынии. Это вызвало настоящую панику во многих семьях.

Союз писателей Румынии осуществлял все свои мероприятия в точном соответствии с духом и буквой новой политической линии; контакты с СССР сознательно отодвигались на второй план: когда в связи с фестивалем поэзии М. Эминеску один из русских поэтов (М. Дудин) привез на могилу великого румынского поэта горсть земли с могилы Пушкина, его выступление не нашло отражения в румынских газетах.

В соответствии с доминировавшими в сознании большинства советских людей его генерации стереотипами С. А. Дангулов (1912 года рождения) был уверен, что любая попытка дистанцироваться от СССР и любое пренебрежение советским опытом играют на руку антисоциалистическим элементам. По его глубокому убеждению, в новом курсе заинтересованы в первую очередь кулаки, торговцы, потерявшие в 1940-е годы собственность и мечтающие ее вернуть, народ же “этой линии не понимает”, в народе имеются “известные настроения протеста против нового курса”. Общаясь с румынской интеллигенцией, писатель обратил внимание на то, что обсуждение некоторых программных документов партии и правительства сопровождается выражением надежд на роспуск колхозов (Дангулов признает, что этого хочет часть сельского населения), возвращение магазинов и ресторанов прежним владельцам и т.д. Более любопытно, однако, другое наблюдение. С. Дангулов посетил Румынскую Академию, где встречался с академиками – видными учеными, преимущественно филологами, А. Россети, Шт. Николау, Й. Йорданом и др., а также писателем старшего поколения В. Ефtimiу. Некоторые из этих людей отнюдь не были в 1950-е годы слишком уж правоверными коммунистами (а до 1945 г. никто из них вообще не имел прямого отношения к коммунистическому движению), теперь же все они довольно скептически отзывались о новом курсе Г. Георгиу-Дежа, воспринимая его как очередное проявление политической конъюнктуры: ведь независимо от воли и желания партийного лидера геополитические реалии изменить невозможно и стабильные, добро-

соседские отношения с СССР для Румынии объективно должны быть важнее, нежели все громче декларируемая дружба с далеким Китаем. Руководители Союза писателей М. Бенюк, З. Станку и др. проводят, по мнению Дангулова, политику балансирования. Они стараются внешне не отклоняться от общей линии и вместе с тем при более тесных контактах с ними складывается впечатление, что они в известной мере озабочены, как бы слишком резкое ухудшение отношений с СССР не возымело бы для Румынии негативных последствий. По убеждению заместителя главного редактора журнала “Иностранная литература”, бойкотирование этих людей, в частности, влиятельного З. Станку не отвечает интересам Москвы, поскольку способно превратить их в серьезную антисоветскую силу. Напротив, было бы целесообразно издавать их произведения в СССР¹⁷.

Дистанцирование от СССР Дангулов воспринимает как составную часть более общей политической линии, которая, по его мнению, характеризуется усилением националистических настроений (слово «национализм» для него, как и для большинства советских людей в это время носит однозначно негативный оттенок). Он ставит официальное изменение отношения к СССР и советскому опыту в один ряд с другими проявлениями нового курса, к которым причисляет вывод из партийно-государственного аппарата большого числа функционеров – не румын по национальности (венгров, евреев, немцев, болгар, украинцев, русских; в этом контексте назван отправленный на пенсию ветеран румынского рабочего движения украинец Федор Руденко, в прошлом посол Румынии в Югославии и Китае), закрытие венгерского университета в Клуже как самостоятельного учебного заведения, препарирование румынской истории в соответствии с новой политической линией. Правда, автор записки, зная румынские реалии, все же не задался вопросом: какой процент составляли представители некоторых национальных меньшинств (в частности, трансильванские венгры и бессарабские евреи) до чисток в государственных учреждениях. Вопрос о том, в какой мере румынская компартия, созданная в межвоенный период, представляла интересы титульной нации, либо была изначально пристанищем сил, заинтересованных в расчленении Великой Румынии, до сих пор, как известно, активно дискутируется в румынской историографии¹⁸.

Во внешней политике Румынии Дангулов отмечает разноречивые тенденции. С одной стороны, стремление активизировать отношения с Западом, в том числе возродить традиционные культурные связи с Францией, привлечь в страну иностранных туристов, установив в этих целях льготный курс обмена валюты (писатель обратил внимание и на такую деталь, как значительно возросшее количество западных отдыхающих на черноморских курортах). С другой стороны, все большее выражение симпатий (явно в пику Москве) к Китаю и поддерживающей его Албании – так, на фестивале поэзии Эминеску первым было предоставлено слово именно албанскому представителю (впрочем, воз-

можно был взят за основу алфавитный порядок перечисления стран). Между тем, режим Тито в Югославии, в котором современное румынское руководство видит пример независимой внешней политики, хотя и дистанцируется во многом от СССР, однако однозначно стоит на стороне Москвы там, где дело касается советско-китайского спора¹⁹. Дангулов пишет: «все, с кем я говорил в Румынии, особенно интеллигенция, подчеркивали, что им глубоко враждебна линия китайского руководства по вопросам сосуществования, по вопросам войны и мира». С другой стороны, по его наблюдению, некоторые интеллигенты, признавая свое несогласие с Китаем по главным пунктам его разногласий с СССР, вместе с тем эмоционально находятся на стороне Китая. По оценке Дангулова, «в нынешний острый момент советско-румынских отношений, Румыния из тактических соображений ищет поддержки Китая, при этом ведет себя достаточно осторожно» – однозначно встать на сторону Китая – значит осложнить отношения с Западом, тогда как «заявить о своем несогласии с Китаем – значит отказаться от известных возможностей тактической игры»²⁰.

В августе 1968 г. Румыния, как известно, оказалась в состоянии острой конфронтации с советским руководством, решительно выступив против вмешательства СССР и ряда его союзников по Организации Варшавского договора в Чехословакии. Правда, уже с конца августа с румынской стороны предпринимаются определенные усилия, направленные на смягчение последствий конфликта с СССР²¹. Несмотря на напряженность в двусторонних отношениях так и не были отменены некоторые плановые мероприятия в области культурного обмена, в том числе намеченная на октябрь в рамках Дней советской культуры в Румынии поездка писательской делегации. В отчете (более формальном, нежели вышеупомянутая записка С. Дангулова, хотя в составе делегации был и страновед, консультант Иностранной комиссии Союза писателей) говорилось о том, что интеллигентская аудитория проявила большое внимание к Дням советской культуры, причем не только к выдающимся артистам и музыкантам, наконец-то посланным в это время в Румынию (для этого должны были произойти события августа 1968 г.), но и к приезду писательской делегации²². Принявший ее председатель Союза писателей Румынии З. Станку был подчеркнуто приветлив и щедр, не делая – по крайней мере внешне – никаких различий в приеме ее в сравнении с тем, что было до августа²³. Он заверял, что сотрудничество продолжится, подчеркивал в беседе свои симпатии к СССР, говорил о необходимости единства и взаимопонимания писателей, приверженных идеалам социализма и коммунизма, соглашался с тем, что частные расхождения и недопонимание можно и нужно устранять в ходе встреч и дискуссий. Советским писателям показалось, что он старался несколько сгладить впечатление от своего остро критического августовского выступления в адрес СССР в связи с чехословацкими событиями. Правда, некоторые молодые писатели демонстрировали в отношении советской делегации сдержанность, иронию, недоброжелательность в свете недавних чехословацких событий, однако прямых выпадов не было. Вообще

участники бесед предпочитали избегать политических споров, больше говорить о литературе, культуре, а если кто-то касался политики, то это главным образом функционеры писательского союза, которые прежде всего подчеркивали преимущества современной румынской культурной политики, не склонной прибегать к административным методам в работе с творческими союзами (культурная политика РКП и в самом деле переживала в это время пик своего либерализма) и, кроме того, предоставляющей возможности для выбора стиля, развития экспериментальных, авангардистских течений в литературе. Советские писатели обратили внимание, что при обсуждении проблем художественного метода молодые румынские литераторы вопреки все громче звучавшей из уст партийных лидеров националистической риторике с пренебрежением отзывались об использовании национального фольклорного элемента в поэзии в целях усиления выразительности стиха, они считали это пройденным этапом, “вчерашним днем” поэзии (ибо фольклорные элементы употреблялись в недавнем прошлом для прославления политических событий, причем в художественной стилистике, которая сейчас воспринимается как анахронизм).

Впечатления писательской делегации несколько контрастируют с отчетами о поездках советских туристических групп в Румынию в августе–сентябре 1968 г. — в этих отчетах доминирует совсем иная тональность, говорится о засыле антисоветских настроений и т.д.²⁴ Можно предполагать, что руководство РКП, после августа 1968 г. взяв курс на некоторое смягчение, по крайней мере стабилизацию отношений с СССР, нейтрализацию последствий августовского конфликта (при сохранении особой позиции Румынии в советском блоке), прилагало особые усилия для того, чтобы пребывание советской делегации прошло без видимых эксцессов, с румынскими писателями проводилась соответствующая работа. Как бы там ни было, очевидно одно: даже в моменты обострения отношений коммунистических режимов не прерывались связи между писателями двух стран (хотя, конечно, на состоянии этих связей определенным образом сказывалась политическая конъюнктура), сохранялись открытыми пути и возможности взаимопонимания.

Встает вопрос об источниковой ценности писательских донесений и отчетов по итогам поездок за границу, в частности в социалистические страны. Несомненно, их авторы зачастую находились в плену доминирующих идеологических стереотипов и, более того, во избежание недовольства нередко писали именно то, что от них хотели услышать в вышестоящих инстанциях²⁵. Как правило, чем более высокий пост занимал человек в партийно-государственной иерархии или чем более видным было его положение в культурной жизни, тем более он был свободен в выражении собственного мнения²⁶. Господство идеологических стереотипов о превосходстве советского опыта формировало «стратегию наблюдения», предполагавшую предвзятость подхода к увиденному, оно создавало определенный фильтр, искажавший воспринимаемую картину, однако и в этом случае внимательный, заинтересованный, знающий соответствующую

щую культурную среду наблюдатель мог подмечать существенные тенденции. Таким образом, при всей неизбежности искажений в отчетах писательских делегаций, речь идет об источнике, который может быть принят во внимание в ряду других при попытках исторической реконструкции общественных настроений в той или иной стране в тот или иной исторический период. Особенно когда (как в случае с докладной Саввы Дангулова по итогам поездки в Румынию в 1964 г.) исследователь имеет дело с записками своего рода литераторов-страноведов, неплохо знавших страны пребывания изнутри.

Примечания:

¹ Иностранная комиссия Союза писателей была образована еще в 1935 г., через год после создания Союза советских писателей. Первоначально, в эпоху Сталина, ее функция заключалась, как известно, в том, чтобы формировать в пользу СССР мнение влиятельных западных литераторов.

² В подчеркивании культуртрегерской миссии СССР в Центральной и Юго-Восточной Европе советская пропаганда в конце 1940-х – начале 1950-х годов иногда доходила до абсурда, что становилось дополнительным источником антисоветских настроений в странах “народной демократии”. Это поняли в конце концов и наверху. В декабре 1956 г. министр иностранных дел СССР Д.Т. Шепилов говорил на совещании в Кремле о том, что в своей практической работе по линии связей с границей “мы часто проявляли бестактность, небрежность, чванливое отношение к тем или иным народам”, пытались иногда ущемить чувство национальной гордости. Вот, например, один уважаемый писатель присылает в “Правду” статью (Д. Шепилов долгое время был главным редактором “Правды” – А.К., А.С.), где пишет: румынские колхозники говорят спасибо советскому народу за то, что тот научил их сажать кукурузу, а чешские рабочие научились у нас варить сталь. “Это чепуха, – продолжал Шепилов, – страна тончайшей и сложнейшей индустрии, страна технического прогресса без русского народа не может варить сталь. Это же хамство, и вот из таких мелочек, из такой чепухи накапливались такие вещи”, которые дали о себе знать осенью 1956 г. в Венгрии. См.: *Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ)*. Ф. 5. Оп. 36. Д. 12. Л. 175.

³ Во время встреч с югославскими руководителями в сентябре 1956 г. Н.С. Хрущев поучал их: “По-вашему выходит, что только вы одни правы, а все другие неправы. У русских по этому поводу есть поговорка: когда солдату сказали, почему он нарушает строй, идя не в ногу, то солдат ответил, что он идет в ногу, а вся рота идет не в ногу. Если вы хотите идти в ногу с другими странами народной демократии, – сказал тов. Н.С. Хрущев, – то вы должны перестраиваться. Тов. Попович (член югославской делегации – А.К., А.С.) бросил реплику: это правильно, но надо подумать, кто рота, а кто солдат” (Записка для Президиума ЦК КПСС “О беседах тов. Н.С. Хрущева с тов. Тито и другими югославскими руководителями, состоявшихся в Югославии и Крыму в сентябре–октябре 1956 г.”. *РГАНИ*. Ф. 5. Оп. 28. Д. 403. Л.4).

⁴ *Российский государственный архив литературы и искусства (РГАЛИ)*. Ф. 631. Оп. 26. Д. 2423. Л. 2. Полевой также в дежурном порядке выразил удовлетворение современным состоянием румынской литературы, о которой в лучшем случае мог судить

только по выборочным переводам. По его словам, она переживала в эти годы “небывалый подъем”, что было на самом деле далеко не так. При этом главным критерием оценки состояния литературы для секретаря Союза писателей СССР было ее активное вторжение в жизнь. Текст записки Б. Полевого в Иностранную комиссию Союза советских писателей от 15 сентября 1959 г. см.: *Там же*. Л. 1-5. Из Иностранной комиссии Союза писателей копия документа была переправлена в ЦК КПСС для ознакомления. См.: *РГАНИ*. Ф. 5. Оп. 36. Д. 94. Преобладание (в отличие от Венгрии 1956 г.) партийного влияния на Союз писателей Румынии, о чем пишет Б. Полевой, подтверждается реакцией его руководства на венгерские события и осуждением им оппозиционной политической активности венгерских писателей в преддверии и в ходе этих событий (См.: Бенюк М. *По возвращении из Венгрии // Иностранная литература*. 1957. № 2). Как следствие венгерской революции, страшно напугавшей румынскую коммунистическую элиту и настороженно воспринятой в румынском обществе (опасавшемся усиления в соседней стране ирредентистских, шовинистических настроений, активизации требований пересмотра границ), в творческих союзах Румынии были проведены предельно жесткие чистки, немало деятелей культуры подверглось преследованиям по партийной, административной и судебной линии за реальные или мнимые симпатии к произошедшему в соседней стране. Так, по некоторым данным, после июньского пленума ЦК РРП 1958 г., прошедшего под знаком идеологического наступления на ревизионистов, из Союза писателей, насчитывавшего 640 членов, было исключено 250 человек, их Союза художников, где было 1547 членов, изгнали 936 человек. Сменились составы редколлегии ряда журналов. См. справку о мероприятиях Румынской рабочей партии (1959 г.) “по устранению серьезных недостатков в деятельности творческих союзов в Румынии” (*РГАНИ*. Ф. 5. Оп. 36. Д. 94. Л. 43-47).

⁵ *РГАЛИ*. Ф. 631. Оп. 26. Д. 2423. Л. 2. Такого рода обиды звучали часто в разные годы. “Некоторых румынских писателей больше знают в СССР, чем дома”, и это только благодаря их особым связям с переводчиками, говорили в Союзе писателей Румынии членам советской делегации во главе с эстонским писателем Ю. Смуулом, посетившей Бухарест в сентябре 1965 г. (*РГАНИ*. Ф. 5. Оп. 36. Д. 150. Л. 196).

⁶ Полевому был продиктован список художественных произведений, достойных, с точки зрения партийно-идеологических органов, перевода на русский язык (что, впрочем, не изменило ситуацию в целом). Кстати сказать, аналогичные жалобы шли и из других стран. Наиболее показательный пример – с присуждением в 1951 г. венгерскому писателю Тамашу Ацелу сталинской премии в СССР за весьма несовершенный роман (среди лауреатов сталинской премии в этот год был ряд зарубежных писателей). Руководитель венгерской культурной политики Йозеф Реваи узнал о факте присуждения премии из газеты «Правда», при этом рвал и метал. Позже Ацел примкнул к внутрипартийной оппозиции и по распространенной версии покинул Венгрию осенью 1956 г. на автомобиле, купленном именно на сталинскую премию. Это был очевидный и далеко не единственный прокол в системе поощрительства советской культурной политикой угодных Москве иностранных литераторов.

⁷ *РГАЛИ*. Ф. 631. Оп. 26. Д. 2423. Л. 4.

⁸ См., в частности: *РГАНИ*. Ф. 5. Оп. 36. Д. 57. Л. 120-124; Д. 156.

⁹ При снятии Хрущева в октябре 1964 г. соратники по руководству КПСС припомнили ему оскорбления, нанесенные Георгию-Дежу при встрече в июне 1963 г.: “зачем вам нужно Дежу говорить обидные слова?” (Запись заседания Президиума ЦК КПСС от 13 октября 1964 г. См.: *Президиум ЦК КПСС. 1954–1964*. Том 1. Черновые

протокольные записи заседаний. Стенограммы / Главный редактор академик А.А. Фурсенко. М., 2003. С. 865. На трения между Москвой и Бухарестом и, более того, на первые видимые симптомы отклонения Румынии от общей линии стран-участниц Организации Варшавского договора западные наблюдатели обратили внимание уже осенью 1963 г. См.: Brown J.F. *Rumania Steps Out of Line // Survey. A journal of Soviet and East European Studies*. N. 49. October 1963, p. 19-34. Напряженность в двусторонних отношениях сохранялась и после отставки Хрущева. В декабре 1964 г. по требованию румынской стороны были отозваны на родину все до тех пор находившиеся в Румынии командированные Москвой советники из румынских ведомств (в том числе силовых структур).

¹⁰ О его деятельности в качестве сотрудника СКК в 1944–1945 гг. дают представление записи его бесед с румынскими политиками, частично опубликованные: *Три визита А.А. Вышинского в Бухарест. 1944–1946. Документы российских архивов* / Отв. редактор Т.А. Покивайлова. М., 1998. С. 29-30, 68-72, 116-117. Они свидетельствуют о высоком профессионализме С. Дангулова как карьерного дипломата. Знаемая им не понаслышке история советской дипломатии стала впоследствии главной темой творчества Дангулова-литератора.

¹¹ Записка С. Дангулова называется: “Несколько замечаний в связи с поездкой в Румынию”. См.: РГАЛИ. Ф. 631. Оп. 26. Д. 2485. Л. 3-13. См.: Стыкалин А.С. *Румыния летом 1964 г. Отношение общественного мнения к СССР глазами советского литератора // Synthesis. Académie Roumaine*. XXXIX. București, 2012. P. 71–96.

¹² К записке был приложен ряд других материалов, в частности, записи бесед С. Дангулова с одним из руководителей Союза писателей Румынии З. Станку (который, как и собеседники Полевого в 1959 г., много говорил о недостаточном внимании советской литературной общественности к произведениям румынских писателей), с крупнейшим живущим румынским прозаиком М. Предой и др. См.: РГАЛИ. Ф. 631. Оп. 26. Д. 2485. Л. 1-28. Все эти материалы секретарь Союза писателей СССР по оргвопросам К. Воронков уже 5 сентября 1964 г. (т.е. очень оперативно) переправил в ЦК КПСС секретарю ЦК по идеологии Л.Ф. Ильичеву. См.: РГАНИ. Ф.5. Оп. 55. Д. 104. Л. 153-180.

¹³ Свою подборку Дангулов предварил запиской следующего содержания: “Разумеется, три недели – малый срок, даже для человека, знакомого с Румынией (в свое время я три года прожил в этой стране), однако события, происшедшие в последние годы, столь разительны, что их нельзя было не заметить и в те три недели, которые я пробыл в стране” (*Там же*. Л. 154).

¹⁴ Дангулов приводит в своей записке несколько конкретных примеров. Вообще же недооценка роли Красной Армии в победе над германским нацизмом во время празднования очередных годовщин событий 23 августа 1944 г. была общим местом в отчетах людей приезжавших из СССР. См., например, отчет о встрече представителей общественности Румынии и Советской Молдавии в августе 1967 г. : *Arhiva Organizațiilor Social-Politice a Republicii Moldova (Chișinău)*. F. 51. In. 29. D. 240, ff. 3-4.

¹⁵ Дангулов опять-таки приводит конкретные примеры. Члены советской писательской делегации, посетившей Румынию в сентябре 1965 г., также заметили, что в прессе много критикуют писателей, в прошлом связанных с СССР (*Там же*. Д. 150. Л. 184). В свою очередь в отчетах лиц, ответственных за прием в СССР румынских писательских делегаций, отмечалось, что литераторы, приезжавшие из Румынии, как правило, в контактах сдержанны и замкнуты, видимо, не желая давать своим коллегам-

соотечественникам повода обвинять себя в просоветских настроениях (*Там же*. Оп. 55. Д. 105). На научных конференциях с участием представителей социалистических стран румынские делегаты также держались довольно обособленно и замкнуто, распространяя в то же время изданную на русском языке пропагандистскую литературу, излагающую новую внешнеполитическую концепцию Румынии, ставившую во главу угла равноправие как главный принцип в отношениях между социалистическими странами (Отзыв 1964 г. *Там же*. Д. 64. Л. 101). В интеллигентской среде правило бал общественное мнение, которое не было в 1960-е годы благоприятным в пользу СССР.

¹⁶ Замалчивание советского вклада в укрепление промышленного потенциала Румынии было общим, установленным сверху правилом на протяжении многих лет. Так, в информации ЦК компартии Молдавской ССР для ЦК КПСС о связях пограничных районов Румынии и Советской Молдавии (1967 г.) отмечалось, что румынские функционеры, участвующие во встречах с советскими гражданами, никогда не говорят о роли СССР в строительстве тех или иных объектов на территории Румынии (См.: *Arhiva Organizațiilor Social-Politice a Republicii Moldova*. F. 51. In. 29. D. 240, f. 31). Важно подчеркнуть при этом: установка на замалчивание советского опыта, советской помощи и т.д. предполагала отсутствие не только восхваления, но и открытой критики СССР, негативных сторон советской действительности в то или иное время. Членам писательской делегации из СССР, посетившей Румынию в сентябре 1965 г., было сказано в ходе одной из бесед: румынские театры не собираются ставить советские пьесы, содержащие критику эпохи “культа личности”, так как они могут оказать дурное влияние на румынскую молодежь (*РГАНИ*. Ф. 5. Оп. 36. Д. 150. Л. 182). Всего полгода прошло, как Чаушеску встал во главе партии, и мало кто мог предугадать реалии Румынии 1980-х, но нежелательность критики “культа личности” уже тогда, в 1965 г., не вызывала сомнения у партийно-государственных функционеров. Характерен и еще один момент. В отличие от конца 1950-х годов, когда невнимание советской прессы к Румынии было одной из главных тем бесед с Полевым, в 1964 г., при встречах румынских коллег с Дангуловым эта тема, насколько можно судить из его донесения, вообще не поднималась.

¹⁷ *Там же*. Оп. 55. Д. 104. Л. 172.

¹⁸ См.: Constantiniu Fl. *O istorie sinceră a poporului român*. Ed. a III-a. București, 2002.

¹⁹ Четкое обозначение руководством СКЮ этой позиции в мае 1962 г. способствовало принципиальному улучшению советско-югославских отношений. 6 мая Тито на партактиве в Сплите заявил о том, что СКЮ однозначно стоит на стороне КПСС по главным пунктам ее разногласий с КПК. Через десять дней, 16 августа, Н.С. Хрушев в ходе визита в Болгарию подчеркнул, выступая на одном из митингов, что СССР имеет с ФНРЮ «нормальные, более того, хорошие отношения» (*Правда*. 1962. 17 мая).

²⁰ *РГАНИ*. Ф. 631. Оп. 26. Д. 2485. Л. 12.

²¹ Это проявилось и в изменении тональности румынской прессы. В сводке Главного управления по охране государственных тайн в печати (Главлит) о выступлениях зарубежной прессы с 26 августа по 8 сентября 1968 г. отмечается: “сейчас тон румынской печати резко изменился и последние номера газет СРР в основном пропускаются в продажу беспрепятственно”, чего не было в первые дни после военного вторжения стран-участниц Варшавского договора в Чехословакию 21 августа. См.: *РГАНИ*. Ф. 5. Оп. 60. Д. 20. Л. 125. Проникновение в Советскую Молдавию (чаще всего по недосмотру ее собственных чиновников) в большом объеме румынских газет за 20-е числа

августа, содержавших выступления Чаушеску с осуждением военного вмешательства в Чехословакии и другие пропагандистские материалы, явилось причиной серьезной разборки в ЦК компартии Молдавской ССР. См.: *Moldova, Romania, and the Soviet Invasion of Czechoslovakia*. Introduction, translation, and annotation by Mark Kramer // *Cold War International History Project Bulletin*, Issue 12/13, p. 326-333. Cambridge (Mass.), 2001. До конца августа критика друг друга в румынской и советской прессе была взаимной. Так, 25 августа “Правда” обвиняла Румынию (как и Югославию) в оказании активной помощи чехословацким “антисоциалистическим силам”. С намеком в том числе на недавние посещения Праги Тито и Чаушеску (последний был там перед самым вторжением) газета писала, что именно в Белграде и Бухаресте “политические авантюристы” из Праги “плетут свои интриги”. Между тем, черно-белый, лишенный полутонов взгляд на происходящее в Чехословакии и вокруг нее не мог удовлетворить мыслящую часть общества, в своем стремлении понять причины кризиса искавшую альтернативные источники получения информации. В советской Молдавии для составляющего в ней большинство румыноязычного населения наиболее доступным таким источником были румынские СМИ – пресса, но особенно радио и телевидение, принимавшиеся на значительной части территории республики. Как выясняется из документов, даже партийные политинформаторы, не всегда способные ответить на вопросы аудитории на основании информационных писем ЦК КПСС для партаппарата, а тем более советской прессы, нередко использовали версии румынских СМИ, не менее тенденциозные и вместе с тем дополнявшие картину новыми штрихами. См.: *Arhiva Organizațiilor Social-Politice a Republicii Moldova*. F. 51. In. 29. D. 28, f. 32.

²² РГАЛИ. Ф. 631. Оп. 27. Д. 573. Л. 1-13.

²³ Отзывы о дружеском отношении принимающей стороны, оказанном уважении и т.д. нашли отражение в отчете советской писательской делегации, посетившей Румынию в сентябре 1965 г. (РГАНИ. Ф. 5. Оп. 36. Д. 150. Л. 182-184). В этот период, после отставки Хрущева и смерти Георгиу-Дежа, обе стороны в определенной мере пытались начать все “с чистого листа”, не отказываясь, однако, от своих принципов (руководством румынской компартии изложенных, в частности, в апрельской Декларации 1964 г.). Успеха это не имело.

²⁴ См.: *Arhiva Organizațiilor Social-Politice a Republicii Moldova*. F. 51. In. 29 (1968). D. 102, ff. 51-56.

²⁵ Г.М. Гусев, в 1960-е годы работник аппарата ЦК ВСКСМ, вспоминает, как в 1964 г. по итогам посещения Чехословакии написал записку, в которой указал на довольно сильные прозападные настроения в среде чешской молодежи, неприязнательность советского опыта, равнодушие к коммунистической идеологии и т.д. Его записка была воспринята в штыки некоторыми вышестоящими работниками, будучи расцененной как попытка вбить клин в дружеские отношения молодежи двух стран. Карьера молодого функционера оказалась под угрозой. Лишь через некоторое время, когда аналогичные свидетельства поступили в центр и по другим каналам получения информации, к словам Гусева отнеслись всерьез и его перестали преследовать за “клевету” в адрес дружественной страны. См.: *На идеологическом посту: 1960-е. Воспоминания сотрудников ЦК КПСС // Неприкосновенный запас*. 2008. № 4. С. 154-158. Писать правду об увиденном было, таким образом, более рискованно, нежели подлаживаться под доминирующие стереотипы.

²⁶ Даже в эпоху Сталина некоторые крупные художники, выезжавшие за рубеж в составе официальных делегаций, осмеливались иной раз пойти против течения в оценке тех или иных явлений западной культуры. Более того, они обращали внимание партийно-идеологических структур на необходимость более терпимого отношения к деятелям культуры, стоявшим на левых политических позициях, хотя и не разделявшим эстетических принципов, декларированных официальной Москвой. “Иногда мы сами отталкиваем от себя друзей СССР, – говорил, например, С. Образцов на совещании в ЦК ВКП(б) в 1948 г., – Зачем так критиковать Пикассо? Мы ничего не изменим в его творческой манере, но только оттолкнем его от нас”. См.: *Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ)*. Ф. 17. Оп. 125. Д. 594. Л. 50.

VI. Prin labirintul artelor

CHIPUL UMAN ȘI ARHITECTURA

Dr. hab. Mariana ȘLAPAC,

Institutul Patrimoniului Cultural, Chișinău, Republica Moldova

Abstract. Architecture is the „expression in stone” of human measure. It is a visual language with a certain code, known and understandable to people, which transmits messages using indirect signals. Any architectural construction provides with the information about a specific cultural and historical epoch and always carries an imprint of its creator, who transforms the external reality through its own imagination and offers the creator’s own picture of the real world. The result is a complex organized matrix with a certain hierarchy of constituent parts.

In the human image, encoded in architecture, there are three different dimensions, namely anthropomorphic, anthropometric and anthropological ones. The basis of the anthropomorphic aspect is the correspondence of the names of the constituent elements of architectural construction to parts of the human body. The anthropometric aspect brings to the forefront the relationships between the system of measures and the various parts of the human body. Anthropological dimension defines the whole architectural composition according to the human qualities. „The human” theme can be seen in every developed urban plan, every regular bastion fortress and every construction, which has the parameters of an architectural monument.

Architecture responds to any human gesture, movement and thought. The change of a human’s internal state leads to some modifications of the architectural form, and the human image is viewed in any architectural structure to a greater or lesser degree.

Arhitectura este o „expresie în piatră” a măsurii umane. Ea poate fi definită ca o esență „obiectivizată”, un chip uman „întipărit” într-o formă constructivă-artistică specifică¹. Arhitectura reprezintă un limbaj vizual cu un anumit cod cunoscut și înțeles de om, care transmite mesaje prin semnale indirecte. Limbajul „muzicii în piatră” ce apelează la conștiința emoțională se dezvăluie adesea ca o tăcere elocventă². Arhitectura atinge cel mai sensibil punct al memoriei inconștiente. În același timp, orice program arhitectural furnizează informație despre o anumită epocă cultural-istorică și poartă în mod obligatoriu amprenta creatorului său, care prin viziunea imaginației proprii transformă realitatea exterioară și conturează un tablou

real al lumii existente. Rezultă o matrice organizată în mod complex, cu o anumită ierarhizare a elementelor constituente. Chipul uman poate fi surprins în orice obiect „culturalizat” – depozitar al valorilor simbolice și artistice.

„În plan virtual al culturii există scheme deja constituite (concepțe-idei), care, în condiții favorabile, pot să se transforme într-un fenomen extrem de actual. În timpul trecerii de la virtual la real concepția capătă substanță, iar din structuri virtuale sunt create fenomene palpabile. Procesul de transformare se realizează cu ajutorul instrumentului principal, în rolul căruia apare concepția arhitecturală sau modelul (prototipul realității existente)”³. Realitatea arhitecturală ordonată de o putere logică poate fi oricând văzută și percepută cu organele noastre de simț.

În chipul uman codificat în arhitectură pot fi evidențiate trei dimensiuni distincte: antropomorfă, antropometrică și antropologică. La baza dimensiunii antropomorfe stă corespunderea dintre denumirile elementelor programului arhitectural și elementele componente ale corpului uman, tectonica obiectivului construit fiind inspirată din tectonica trupului omenesc. Dimensiunea antropometrică pune în prim plan relația între sistemul de măsuri și părțile corpului uman. Subiectul antropologic are în vedere definirea compoziției arhitecturale întregi după trăsăturile și calitățile omenești.

Direcționarea arhitecturii spre contactul cu ființa umană se exprimă la nivelul antropomorfismului formelor, ținându-se cont de accesibilitatea psihologică și emoțională a imaginii artistice, scara de construcție, învelișul simbolic, sensul metafizic ș.a. Calitățile antropomorfe, reflectate în arhitectură, răspund pe deplin cerințelor funcționale și estetice, ca fiind cele mai apropiate de om și natură.

Tema „umanizării” deține un rol important și în arhitectura de apărare. Vocabularul arhitecturii militare medievale include mai mulți termeni antropomorfi: umărul, gâtul sau gorja, fața, urechea sau orelionul, turnul fără spate, denticuli (de la dinte), fruntarul (de la frunte), oculus (de la ochi), capul de pod, braț, gură de păcură, gură de tragere, gură de foc, barbeta (de la barbă) ș.a. Alți termeni arhitecturali conduc la diferite obiecte folosite de om: coroană, brâu, pinten, cunună, fleșă, poală, zid-scut, bonetă, burduf, ciubuc, clești ș.a. Alături de analogii antropomorfe se folosesc și cele zoomorfe: căprior, aripă, coamă, coadă de rândunică ș.a. Toate aceste analogii și asemănări unesc natura, omul și creația sa.

Arhitectura, „un proces cu participarea corpului uman prin care acesta este ridicat și idealizat”⁴, are o marcată orientare antropomorfă. Antropomorfizarea formelor arhitecturale poate fi privită ca o manifestare a gândirii sincretice caracteristice lumii arhaice – subiectele antropomorfe erau prezente în permanență în aria profesională a arhitecților. „Corpul are de-a face cu începuturile arhitecturii, când nu le este de-a dreptul cauză primă”, ne asigură Vitruvius în „De Architectura”. Ordinele clasice sunt, conform acestui tratat, transpuneri esențializate în piatră, de chip/trupuri. După Vitruvius, nu arhitectura apare întâi, ci adăpostul. Întâi este *mimesis*-ul, dar ulterior corpul se esențializează în zidire prin măsură, pentru ca, evanescent, să se distileze în proporție”⁵. Vitruvius consideră corpul uman drept model fundamental al arhitecturii, iar teoria proporțiilor umane – expresia armoniei

între microcosm și macrocosm. În tratatul său unii termenii latini și francezi derivă din denumirile părților corpului uman: capitelul se aseamănă cu capul, coloana cu corpul uman, baza cu picioarele, iar fațada construcției este numită față.

Creștinismul vine cu ideea asemănării dintre om și Dumnezeu, ce își are originea în corespondența dintre Sufletul Universului și Sufletul Omului. Edificiile eclesiastice ale creștinilor beneficiază de proporții antropomorfe, ce corespund proporțiilor corpului uman evocate de Vitruvius. Teoria bizantină a proporțiilor este influențată de antichitatea clasică, având ca punct de pornire tectonica corpului uman. Planul bazilicii paleocreștine în formă de cruce latină, care în Evul Mediu a devenit un model dominant pentru bisericile creștine, are la bază un *crucifixus* – Mântuitorul răstignit, culcat cu capul înspre est⁶.

Obiectivele de cult budiste au și ele la bază chipul uman. De o arhitectură impresionantă beneficiază *stupa* răspândită în India, Nepal, Butan, Laos, Vietnam, Thailanda, China, Coreea, Japonia, Cambodia, Mongolia ș.a. Cuvântul „stupa” se traduce din limba sanscrită ca „creștet”, „partea superioară a capului”. Templele budiste din Cambodgia pot să dispună de turnuri cu fețe umane, iar cele din India – de multiple compoziții sculpturale înfățișând femei și bărbați.

Teza virtuviană a antropomorfismului în arhitectură este dezvoltată de teoreticienii Renașterii italiene, în special de savantul umanist Leon Battista Alberti în „Arta de a edifica”⁷, arhitectul Antonio di Pietro Averlino, numit Filarete în „Tratat despre arhitectură”⁸ și inginerul militar și arhitectul Francesco di Giorgio Martini în „Tratat despre arhitectura civilă și militară”⁹. După Alberti „orice clădire este un corp”, frumusețea – o „armonie motivată” sau „consonanță a părților într-un tot întreg”, iar omul – o metaforă care impulsionează mișcarea. După Filarete „clădirea este cu adevărat un om viu”, iar după Martini „trebuie de construit orașul și cetatea ca un corp uman”. În viziunea acestor teoreticieni, arhitectura este „o arhitectură prin corp, ca un corp, pentru un corp”¹⁰. În același timp, corpul uman transpare din orice plan prestabilit al urbei renascentiste, din orice cetate bastionară de plan regulat și din orice edificiu cu parametri de monument de arhitectură. Toate confirmă teoria clasică a proporțiilor.

La începutul secolului al XVI-lea matematicianul italian Fra Luca Pacioli re-vine la ideile lui Vitruvius, în special la proporțiile obiectivului arhitectural, „care seamănă cu un corp uman bine făcut și cu membrele bine proporționate” deoarece „toate măsurile și denominațiile lor derivă din corpul uman, în care se regăsesc tot felul de proporții și proporționalități, create de degetul Celui de Sus, cu ajutorul legilor misterioase ale naturii”¹¹.

Inspirați de ideile „orașului ideal” și ale antropomorfismului în arhitectura de apărare, inginerii militari din epoca Renașterii proiectează cetățile în corespundere cu proporțiile corpului uman. Astfel Pietro Cataneo în tratatul său „Primele patru cărți despre arhitectură” din 1554 înscrie silueta umană în proiectul unei citadele bastionare alăturate „orașului ideal” de plan decagonal¹². Însă proporțiile antropomorfe ale citadelei cu cinci bastioane se raportează nu la un corp uman real, dar la varianta gigantică a acestuia. Totuși „spre deosebire de biserică, a cărei construcție este recomandată de

P. Cataneo în corespundere cu proporțiile corecte ale corpului omenesc și care poate funcționa într-o asemenea formă, amenajarea militară nu poate”¹³.

Direcționarea arhitecturii spre contactul cu ființa umană se exprimă prin cele mai diverse forme: simbolice, metafizice ș.a., la nivelul scării de construcție, la nivelul accesibilității psihologice și emoționale a imaginilor artistice ș.a. Ființa umană devine modelul tectonic principal al arhitecturii: „corpul dă forma stilului arhitectural, dar arhitectura dă forma imaginii unificate a corpului uman”¹⁴; „corpul uman, exemplu perfect de simetrie și euritmie, a oferit arhitecților modele de trasee euritmice și chiar scara marelui și a micului; el ne furnizează nu numai modelele de ritm, dar și curgerile fiziologice esențiale, ceea ce ne va oferi, în final, noțiunea de măsură fundamentală, de ordine”¹⁵.

Antropomorfismul unității arhitecturale este demonstrat și de lexicul arhitectural, care reflectă ideea componenței obiectivului construit din elemente analogice părților corpului uman. În acest sens sunt exemplare atât ordinul clasic în care există un înalt grad de combinatorică, cât și arhitectura monumentală medievală.

În subiectul antropometric omul devine el însuși etalon pentru unitățile de măsură. Arhitectul Ioan Augustin menționează că relația arhitecturii cu trupul uman pare a fi triadică: „mai întâi, corpul pătrunde în arhitectură a priori, configurând-o prin: a) măsura cu care omul își apropiază realul (cot, palmă, picior) și îl modelează / reproduce mai departe, sau b) prin *mimesis*. Dar măsura umană, după ce a „defrișat” realul, se ocultează în proporție, unde – în schimb – devine vădită ordinea – sacră în toate culturile. Și cum nu o dată creația însăși este antropomorfizată, prin sacrificiul omului..., rezultă că orice modelare a ei – de pildă arhitectura – este cu necesitate ea însăși antropomorfă. În al doilea rând, trupul ar pătrunde în arhitectură prin «recunoaștere» a posteriori – o lectură a arhitecturii existente și, apoi, o irigare a celei virtuale prin prisma unor modele interpretative îndatorate imageriei corpului. Este locul geometric al semioticii și al teoriei sistemelor. După Heidegger, apare un alt topos al recunoașterii/identificării ființei cu arhitectura pe care o locuiește – cel al fenomenologiei arhitecturii”¹⁶.

În opinia psihanalistului Gérard Wajcman, corpul uman unic – modelul fundamental al arhitecturii – poate fi divizat în trei componente distincte: corpul-imagine, corpul-social și corpul-măsură¹⁷. Corpul-imagine intervine ca un model imaginar al arhitecturii – obiectivul arhitectural „se construiește în corespundere cu structura corpului, principiul perfect al proporțiilor sale, perfecțiunea calculată, elevația fiind proporționată conform unor reguli numerice (raporturi aritmetice, geometrice și armonice)”¹⁸. Corpul-social reprezintă un ideal pentru organizarea vreunei formațiuni urbane, având la bază dimensiunea politică a arhitecturii. Corpul-măsură fondează el însuși unitățile de măsură, devenind atât „corpul măsurat”, cât și „corpul care măsoară”.

Până nu demult în construcție nu se măsura cu unități de măsură abstracte. Înregistrări referitoare la unitățile de măsură corespunzătoare părților corpului uman – palme, degete, picioare, brațe, pumnuri ș.a. – pot fi găsite încă din cele mai vechi timpuri. Vom aminti cotul egiptean, cotul persan și cotul babilonean. Grecii utilizau piciorul antic și piciorul olimpic, iar romanii – piciorul roman (*pes*), pasul (*passus*), palma (*palmus*) și degetul (*digitus*). Cotul este menționat în Biblie la măsurarea lun-

gimii zidurilor cetății Noului Ierusalim: „I-a măsurat și zidul și a găsit o sută patruzeci și patru de coți, după măsura oamenilor, căci cu măsura aceasta măsura îngerul”¹⁹. Stânjenul numit de greci „orguia”, de germani „Klafter”, de italieni „braccio”, de francezi „brasse” era egal cu deschiderea brațelor, iar uneori cu statura unui om.

Un nou sistem de măsură dependent de corpul uman, numit „Exempeda”, a fost propus de arhitectul italian Alberti în secolul al XV-lea. Înălțimea omului era divizată în 6 picioare (*peds*), 60 țoluri (*unceolae*) și 600 unități elementare (*minuta*). Alberti considera că acest sistem era în stare „să consemneze și să regrupeze în tabele printr-o metodă simplă dar și riguroasă măsurările luate de pe un om viu”²⁰.

În istorie există cazuri când drept etaloane ale unităților de măsură serveau corpurile unor persoane concrete. Într-un anumit timp *Yard*-ul englez avea la bază lungimea mâinii regelui francez Henri I până la vârful degetului mijlociu²¹.

1. În practica cadastrală medievală erau folosite unitățile de măsură „împărătești”, „regale” și „domnești”, fapt ce denotă implicarea sub diferite forme a demnitarilor în sistemul de măsuri. Din anumite considerente ei puteau schimba valorile absolute ale unităților de măsură, care se deosebeau considerabil în diferite țări, provincii și orașe. Totuși arhitecții nu vedeau aici probleme deosebite, considerând că mult mai importante sunt proporțiile elementelor componente ale construcțiilor. În „Regula celor cinci ordine arhitecturale” a lui Vignola nu figurează picioare, coturi, brațe și palme, dar numai proporții bazate pe numere întregi²². Raporturile proporționale constituie o modulare de ansamblu a programelor arhitecturale și a părților acestora. „Cele opuse se acordă și din cele discordante rezultă cea mai frumoasă armonie”²³. În concepția antropomorfă a armoniei corpul uman, „ca formă sensibilă a ordinii matematice care stă la bază universului capătă o valoare paradigmatică prin raporturile sale proporționale”²⁴. Proporția stă la baza frumuseții. Formula paradigmatică a frumosului a fost dată de Sf. Augustin: „Numai frumosul place; în frumos – forme; în forme – proporțiile; în proporții – numerele”²⁵. „Corpul uman, exemplul perfect de simetrie și euritmie, a oferit arhitecților modele de trasee euritmice și chiar scara marelui și a micului; el ne furnizează nu numai modelele de ritm, dar și curgerile fiziologice esențiale, ceea ce ne va oferi, în final, noțiunea de măsură fundamentală, de ordine”²⁶. Însă atât arhitectura, cât și practica de măsurare, ambele provin de la același „părinte” – corpul uman.

Cu timpul diferența între diferite unități de măsură a devenit o problemă. Dependența unităților de măsură de oameni și evenimente era gândită ca absența unor dovezi obiective și a cauzat un verdict negativ sistemului unităților de măsură „umanizat”. Sistemul metric a înlăturat toate aceste divergențe. Unitatea de lungime, denumită metru, a fost definită în baza măsurărilor geodezice ca 1/10000000 parte a sfertului meridianului pământesc. Dacă înainte omul măsura cu picioare și stânjeni, acum i s-a propus o unitate de măsură universală, corelată cu dimensiunile globului pământesc.

Trecerea de la sistemul de măsură „umanizat” la sistemul metric a modificat esențial latura antropometrică a arhitecturii. Dimensiunile corpului uman au fost înlocuite cu dimensiunile spațiului vital necesar pentru existența omului. Ulterior,

ele au determinat chiar un nou vector arhitectural. „Înscrierea corpului în astfel de proporții optime (secțiunea de aur, șirul lui Fibonacci, Modulorul lui Le Corbusier), figuri geometrice prime – pătrat și cerc la Vitruvius și Leonardo – corpuri „platonice”) este similară identificării traseelor reglatoare pentru arhitectură. Altfel spus, geometria este un limbaj de „operare” al realului, inclusiv al viului din el, limbaj care ne vedește totodată premisele pentru amplificarea/densificarea, prin demiurgie secundă (i.e. arhitectură), a acestui real”²⁷.

În concepția formei arhitecturale alături de subiectul antropomorf și cel antropometric se desfășoară subiectul antropologic. Compoziția arhitecturală integră poate fi caracterizată după chipul uman, iar acesta, la rândul său, poate să apară în calitate de analogie a unui tot întreg arhitectural. Cele mai ideale proporții se regăsesc în corpul uman – corpul creației celei mai perfecte a lui Dumnezeu. Arhitecții antici considerau corpul omenesc apogeul frumuseții, de la începuturile făcerii, în care se regăsesc cele mai estetice și mai reprezentative forme. Adepții lui Pitagora și Platon vedeau în corpul uman un model euritmie ideal pentru arhitecți. Arhitectura greacă s-a constituit sub deviza: „Omul este măsura tuturor lucrurilor” a cărei autor era filosoful Protagoras .

Amintim că primele reprezentări în volum ale zeităților erau *xoanele* – trunchiurile de copaci ușor prelucrate, fixate vertical. De la elementul de sprijin – un trunchi de arbore identificat simbolic cu corpul uman – s-a trecut la elemente purtătoare de piatră în formă de siluete masculine și feminine, ultimele având cel mai impresionant aspect în loggia Caryatidelor a templului Erechtheion din Athena. Însă momentul culminant al arhitecturii antice, care interpreta creativ structura corpului uman, l-au constituit coloanele ordinului clasic. Ele au însumat mai multe trăsături ale fizicului uman, iar proporțiile elementelor componente și decorul erau inspirate din frumusețea masculină sau feminină. Ordinul doric care își trage originea de la arhitectura populară de lemn a Peloponesului avea un aspect sobru, brut, specific unui bărbat, la fel ca și cel toscan, caracterizat prin robustețe și forță. Ordinul ionic care a derivat din arhitectura populară de lemn a Ioniei era realizat pe tiparul feminin – grațios, elegant și tandru, fiind împodosit cu volute care aminteau șuvițe ondulate de păr. Ordinul corintic, cu motive vegetale bogate, era numit cel mai tandru. El ilustra o poveste tragică despre o fetiță decedată, coșul cu jucării lăsat pe mormântul ei și o plantă de acant care a crescut pe mormântul copilei.

În elementele componente ale ordinului clasic erau întruchipate cele mai nobile calități umane ca bărbăția, curajul, tăria, bunătatea, generozitatea, simplitatea ș.a. Obiectivele arhitecturale trebuiau să ofere emoții pozitive, iar creația subînțelegea asemenea virtuți ca iubirea, speranța, dreptatea, bună-cuviința ș.a. Verticalitatea coloanei antice se asocia cu verticalitatea și demnitatea ființei umane, o particularitate distinctă a caracterului omenesc. Silueta umană devenea un reper important pentru elementele componente ale oricărei construcții. Compoziția arhitecturală integră trebuia să conțină idei generatoare de inspirație, iar punerea în prim plan a lumii interioare a omului ducea la schimbarea priorităților de valori – deveneau importante asemenea categorii ca sufletul, ideea, armonia ș.a.

Soarta ordinului clasic care exprima foarte clar raportul structural între elementele verticale, montante, și cele orizontale, purtate, a fost extrem de fericită. El a obținut a nouă viață în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea în cadrul arhitecturii de factură clasicistă. Arhitectura ordinului clasic „va părea monotonă atunci când va fi pierdută calitatea de a distinge în ordine caracterele umane”²⁸, dar și în prezent arhitecții apelează la repertoriul acestui sistem structural-plastic.

De teoria proporțiilor corpului uman s-a ocupat și pictorul renașcentist Albrecht Dürer. Un loc important în scrierile lui teoretice era rezervat secțiunii de aur. Axa verticală a corpului uman a fost împărțită în proporții de aur de câteva linii orizontale: linia șoldului, linia tangentă degetelor mâinilor, linia trasată prin gură ș.a. Printre invențiile vestitului pictor se numără și „compasul proporțional al lui Dürer”. Mai târziu, în „teoria proporțiilor”, de factură romantică, rolul canonului artistic îl jucau deja diverse trăiri sufletești, cum ar fi fericirea, bucuria, tristețea ș.a., iar formele arhitecturale căpătau în funcție de aceste diverse caracteristici proporționale. Cele mai estetice programe arhitecturale corespundeau celor mai perfecte calități umane.

În viziunea lui Heinrich Wölfflin, formele arhitecturale sunt mediatore simbolice între structura senzuală a corpului și spațiul din jur, iar corpul uman se recepționează ca o stare de spirit, devenind un criteriu pentru modelarea spațiului²⁹. H. Wölfflin consideră că arhitectura se formează chiar pe corpul uman, fiind evidentă corelarea între principalele elemente de arhitectură și simțul uman al „bunăstării organice”³⁰. Theodor Lipps menționează că omul nu este frumos datorită formelor sale, dar mai degrabă formele sunt frumoase, deoarece sunt purtătoare de viața umană³¹. Villard de Honnecourt consideră că figura umană înscrisă în cadrilajul unui viitor proiect care se trasa pe podeaua atelierului unui meșter de lucrări în Evul Mediu „simbolizează gândirea care trebuie să fie mereu prezentă în orice lucrare umană”³².

Esența antropologică a arhitecturii poate fi explicată și în categorii filosofice. „Arhitectura nu este altceva decât o traducere a limbajului verbal într-un limbaj scris de o grandoare modulată pe dimensiunile corpului uman”³³. Teoria antroposofică înțelege arhitectura ca un înveliș intermediar între ființa umană și cosmos, o membrană care învâluie corpul uman. În același timp viața se prezintă ca un proces continuu de creație a formelor. „Microcosmul crează macrocosmul într-o luptă grea, sferă după sferă în infinitul spațiilor lumești. Personalitatea omului se înconjoară cu un sistem întreg de învelișuri, începând cu corpul său... și terminând cu crearea lumii, cum este înțeleasă de știința umană în fiecare moment al istoriei conștiinței noastre, la etapa actuală a cuceririi naturii”³⁴.

Un aport considerabil în cercetarea proprietăților imaginarelor arhitectural în plan antropologic a fost adus de arhitectul Dominique Raynaud³⁵. Un prim indicator este polarizarea, care constă în măsura extensiei ariei acoperite de reprezentările arhitecturale. Cele trei categorii ale schemelor dinamice organizatorice sunt următoarele:

1) divergentă: mișcarea fiind centrifugă de tipul a urca, a radia, a deschide, a începe, a separa, a închide, a ieși, a mări ș.a.;

2) avergentă: mișcarea fiind nici centrifugă, nici centripetă de tipul a întoarce, a trece, a ondula, a fi, a repeta, a înconjura, a intersecta ș.a.;

3) convergentă: mișcarea fiind centrifugă de tipul a conține, a acoperi, a coborî, a uni, a termina, a diminua, a intra ș.a.³⁶.

Cel de-al doilea indicator rezultă din măsura distribuirii imaginilor după morfisme, clasificate în câteva categorii mari:

- cosmomorfisme (cerul, noaptea, soarele, luna, steaua, aerul, focul și fumul, muntele, curcubeul, fluviile ș.a.);

- fitomorfisme (arborele, vița de vie, lotusul, rădăcina, palmierul, bulbul ș.a.);

- zoomorfisme (pasărea, aripa, oul, cochilia, șarpele, taurul, vaca, coarnele, carapacea, balena ș.a.);

- antropomorfisme (falos, craniul și capul, coloana vertebrală, ochiul, inima, vulva, uterus, pielea, părul ș.a.);

- tehnomorfisme (scara, poarta, podul, stâlpul, săgeata și sulița, cortul, coiful ș.a.);

- ideomorfisme (sfera, ierarhia, drept/stâng, elementele, esența, accidentul, spirala, hexagrama ș.a.)³⁷.

Cel de-al treilea indicator constă în măsura valenței imaginilor arhitecturale, care pot fi atât pozitive, cât și negative. În general, imaginarul arhitectural este valorizat, în cea mai mare parte, pozitiv, fiind „un imaginar «creator», ușor anxiogen”³⁸. Totuși el depinde de tipul concret al societății – tradițională, istorică sau modernă. În societatea tradițională și cea istorică concepția formelor arhitecturale, din punct de vedere antropologic, se rezumă la cosmomorfisme. Însă nu există o diferență fundamentală între imaginarul arhitectural al unei societăți tradiționale și imaginarul arhitectural al unei societăți moderne. Asociațiile simbolice pot fi explicate prin diverse tipuri de analogii. Funcționarea imaginației arhitecturale poate duce la:

- a) forme inadecvate (plafonul plat al templului egiptean este identificat cu cerul nocturn, corpul Femeii – Noptii, dar și cerul – cu o vacă gigantică care alăptează);

- b) structuri inadecvate (aceeași imagine a piramidei întruchipează în Egipt o scară ascensională pentru sufletul faraonului defunct, iar în Mesopotamia – imaginea coborârii zeilor din cer; structura cruciformă înseamnă la romani intersecția arterelor perpendiculare *cardo* și *decumanus*, la creștini – patru fluvii ale Edenului, iar la mixtecii din America de Sud – o zonă unde se întâlnesc monștrii *tzitzime*;

- c) scheme adecvate (asociația cupolei cu un coif sau un ou, asociația porții cu o gură, asociația ferestrelor cu ochii ș.a.)³⁹.

Asociația dintre o formă arhitecturală și o imagine simbolică pune în evidență o anumită schemă. Există o „simetrie” dinamică, care percepe sensul schemelor cu sens opus. Spre exemplu: a urca – a coborî, a intra – a ieși, a deschide – a închide ș.a. Se pot distinge imagini monoschematice, care se bazează pe o singură schemă, și imagini polischematice, care rezultă din mai multe scheme. Prezintă interes și relațiile interschematice ale imaginarului arhitectural.

Rezultă că arhitectura reacționează la orice gest uman, mișcare umană sau gând uman. Schimbarea conținuturilor interioare importante provoacă modificări ale formei arhitecturale, iar concepția despre om transpare într-un fel sau altul din orice program de arhitectură.

Note:

¹ О.А. Темникова, *Образ человека в архитектуре: философско-антропологический аспект*, în *Вестник Костромского Государственного Университета им. А. Некрасова*, 2, 2009, с. 174.

² Г. Ревзин, *Картина мира в архитектуре. «Космос и история»*, în *Очерки по философии архитектурной формы*, Moscova, 2002, p. 19–36.

³ Л.В. Никифорова, *Архитектура в антропологическом измерении*, în *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*, вып. 10, т. 5, Санкт-Петербург, 2005, с. 309.

⁴ V. Melo Saint-Cyr, *Architecture, corps et sublimation*, Louvain-la-Neuve, 2008, p. 10, în http://www.lেলাa.be/files/Architecture_Corps_Sublimation.pdf, accesat la 25.09.2016.

⁵ I. Augustin, *Zidirea corpului*, în <http://atelier.liternet.ro/articol/15363/Augustin-Ioan/Zidirea-corpului.html>, accesat la 5.05.2016.

⁶ D. Raynaud, *Architectures comparées. Essai sur la dynamique des formes*, Marseille: Éditions Parenthèses, 1998, p. 57.

⁷ Leon Battista Alberti, *De re aedificatoria. On the art of building in ten books*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1988.

⁸ Filarete, *Trattato di Architettura*, ed. Anna Maria Finoli, Liliana Grassi, Milano: Ed. Il Polifilo, 1972.

⁹ Francesco di Giorgio Martini, *Trattato di Architettura, Ingegneria e Arte Militare*, a cura di Corrado Maltese, Ed. Il Polifilo, Milano, 1967.

¹⁰ V. Melo Saint-Cyr, *Architecture...*

¹¹ Fra Luca Pacioli, *Divine Proportion (1509)*, trad. G. Duchesne, M. Giraud, Paris, 1980, p. 143.

¹² Саваренская Т.Ф. *Западноевропейское градостроительство XVII–XIX веков*. М., 1987, în <http://www.kannelura.info>, accesat la 17.05.2017.

¹³ Н.Ю. Скрипинская, *Бастийная система крепостей северо-западного региона России в свете европейской фортификации*, диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Санкт-Петербург, 2017, с. 88; apud E.R. Hale, *Renaissance fortification*, London, 1977, p. 43.

¹⁴ V. Melo Saint-Cyr, *Architecture...*

¹⁵ A. Panduru, *Estetica proporțiilor în cazul corpului uman*, în *Analele Universității București*, Vol. LIII, București, 2004, nr. I, p. 126–127.

¹⁶ I. Augustin, *Zidirea corpului...*

¹⁷ G. Wajcman, *Fenêtre. Chronique du regard et de l'intime*, Ed. Verdier, 2004, p. 196.

¹⁸ *Ibidem*, p. 197.

¹⁹ *Apocalipsa*, 21: 17.

²⁰ E. Panofsky, *L'histoire de la théorie des proportions humaines conçue comme un miroir de l'histoire des styles*, în *L'œuvre d'art et ses significations. Essais sur les arts visuels*, Paris: Ed. Gallimard, 1969, p. 90.

²¹ Ю.Ф. Виппер, *Метрическая система*, Москва, 1873, с. 12

²² Vignola, *Regula celor cinci ordine arhitecturale*, București: Editura Meridiane, 1965.

²³ Heraclî, frag. I 8.

²⁴ *Proporția în arhitectură*, în <http://www.scribub.com/stiinta/arhitectura-constructii/PROPORTIA-IN-ARHITECTURA2142120218.php>, accesat la 17.04.2016).

²⁵ <https://www.proiecte.ro/stiintele-comunicarii/estetica-frumosului-proportiile-de-aur-52677>, accesat la 23.05.2017.

²⁶ A. Panduru, *Estetica proporțiilor...*, p. 126-127.

²⁷ I. Augustin, *Zidirea corpului...*

²⁸ Л.В. Никифорова, *Культурная история ордера: мужское и женское в образах ордерной архитектуры XVIII столетия*, în *Общество. Среда. Развитие (Terra Humana)*, вып. 4, 2011, с. 160.

²⁹ V. Ionescu, *Architectural Symbolism: Body and Space in Heinrich Wölfflin and Wilhelm Worringer*, în *Architectural Histories*, 4(1), 10, 2016, în: <http://doi.org/10.5334/ah.213>, accesat la 2.012.2016.

³⁰ H. Wölfflin, *Prolegomena zu einer Psychologie der Architektur [1886]*, în J. Gantner (ed.), *Kleine Schriften*, 1946, Basel: Benno Schwabe & Co, p. 13–48.

³¹ T. Lipps, *Ästhetik: Psychologie des Schönen und der Kunst*, Hamburg, 1903.

³² M. Vieux, *Lumea constructorilor medievali*, București: Editura meridiane, 1981, p. 74.

³³ Hegel, *l'architecture, le symbolique*, în <http://skildy.blog.lemonde.fr/2008/11/06/hegel-larchitecture-le-symbolique/>, accesat la 15.12.2016.

³⁴ А.Г. Габричевский, *Одежда и здание*, în *Вопросы искусствознания*, 1994, № 2–3, с. 384.

³⁵ D. Raynaud, *Architectures comparées...*, p. 127-142.

³⁶ *Ibidem*, p. 127.

³⁷ *Ibidem*, p. 128.

³⁸ *Ibidem*, p. 129.

³⁹ *Ibidem*, p. 132-133.

Ilustrații și surse:

Fig. 1. Stupa budistă Shwedagon (Myanmar, secolul al VI-lea) (https://www.smileplanet.ru/upload/hl-photo/af5/026/pagoda-shvedagon_47.jpg). Cuvântul sanscrit „stupa” se traduce ca „creștet”, „partea superioară a capului”.

Fig. 2. Templul budist Bayon din Angkor (Cambodgia, secolele XII–XIII) dispune de turnuri cu fețe umane (<http://jonatkinson.com/Large%20Images%201/Bayon%20temple%20%20Angkor%20Thom%203.jpg>).

Fig. 3. Coloane-Caryatide ale templului Erechtheion din Athena (Grecia, secolul al V-lea î.Hr.) (<http://www.gessostar.ru/i/01gipsovy-kariatidy.jpg>).

Fig. 4. Poarta „Gura Infernului”, Grădina Monștrilor din Bomarzo (Italia, secolul al XVI-lea) (<http://art-figuration.blogspot.md/2015>).

Fig. 5. Orașul ideal în viziunea arhitectului italian Pietro Cataneo (1500–1572) (după T.F. Savarenskaya). În citadela stelată este înscrisă silueta unui bărbat.

Fig. 6. Ilustrație alegorică din enciclopedia științifică a lui Tobias Cohn din 1708, care încearcă să compare corpul uman cu arhitectura (<http://art-figuration.blogspot.md/2015>).

Fig. 7. Planul unui edificiu creștin cu plan în formă de cruce latină semnifică Mântuitorul crucificat, culcat cu capul spre est (după D. Raynaud).

Fig. 8. Turla bisericii de vară a mănăstirii Hâncu (Republica Moldova) are o terminație în formă de coif (foto O. Cebotariov).

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 1. Stupa budistă Shwedagon (Myanmar, secolul al VI-lea). Cuvântul sanscrit „stupa” se traduce ca „creștet”, „partea superioară a capului”.

Fig. 2. Templul budist Bayon din Angkor (Cambodjia, secolele XII–XIII) dispune de turnuri cu fețe umane

Fig. 3. Coloane-Caryatide ale templului Erechtheion din Athena (Grecia, secolul al V-lea î.Hr.)

Fig. 4. Poarta „Gura Infernului”, Grădina Monștrilor din Bomarzo (Italia, secolul al XVI-lea).

Fig. 5. Orașul ideal în viziunea arhitectului italian Pietro Cataneo (1500-1572) (după T.F. Savarenskaya). În citadela stelată este înscrisă silueta unui bărbat.

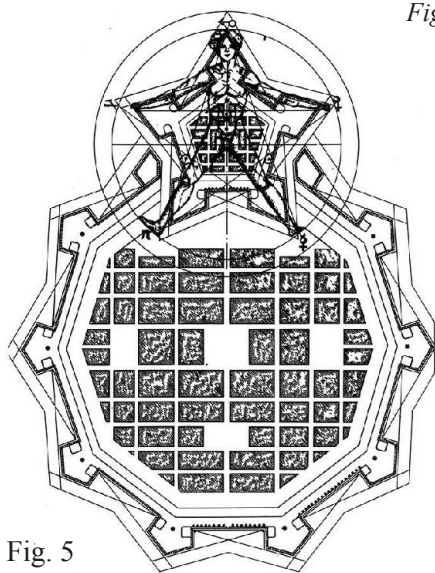

Fig. 5

Fig. 6. Ilustrație alegorică din enciclopedia științifică a lui Tobias Cohn din 1708, care încearcă să compare corpul uman cu arhitectura.

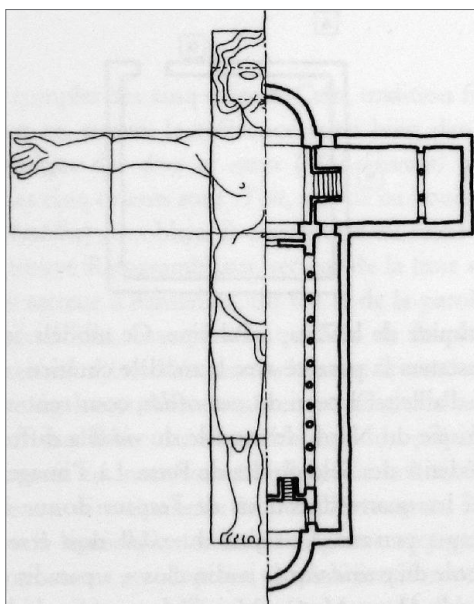

Fig. 7. Planul unui edificiu creștin cu plan în formă de cruce latină semnifică Mântuitorul crucificat, culcat cu capul spre est.

Fig. 8. Turla bisericii de vară a mănăstirii Hâncu are o terminație în formă de coif.

PICTORI GRECI ÎN ȚĂRILE ROMÂNE

Dr. Florin MARINESCU,
Atena, Grecia

Abstract. My text refers to Greek painters active in present day Rumania in the period 14th–18th century.

In the beginning various categories of Greeks who found an environment favouring their multi faceted activities in the Rumanian lands during the period under consideration are presented.

On the basis of the limited available bibliography, painters active in that area are presented according to the century in which they lived. These were mostly church painters the most famous of whom was certainly Konstantinos, who left masterpieces (along with his assistants) late in the 17th century in Hurezi and in another six churches and monasteries.

Subsequently 23 more icon painters are presented, again according to the century in whose course they were active.

Finally, special reference is made to Gheorghe who painted both the Cetățuia church in Jassy and the Topolnița church in Wallachia.

Am să încep mica mea contribuție în cinstea unui Om deosebit și în același timp a unui intelectual foarte valoros, pe care îl cunosc de destul de mulți ani, și admirația către dumnealui devine tot mai profundă, cu cele mai calde urări de sănătate pentru dânsul și familia sa (din care am cunoscut-o doar pe admirabila sa soție).

Textul meu, scurt dar sper concis, se va referi la pictori greci care au pictat în Moldova și în Țara Românească, printre care unul a pictat în județul Mehedinți, la Topolnița, biserică al cărei egumen m-a primit acum câțiva ani foarte călduros, fapt pentru care îi mulțumesc și acum.

Mai întâi o scurtă introducere. Pictorul grec... cu nume atât de rar, Gheorghe, care a pictat la Topolnița, face parte dintr-o pleiadă mult numeroasă de greci care s-au stabilit din secolul al XIV-lea în Țările Române, profitând de un climat politico-administrativ favorabil activității lor. Printre ei domni în principate, membri ai Divanului, oameni politici, fețe bisericești, Patriarhi, Mitropoliți, în funcțiune sau titulari, episcopi, egumeni trimiși de mănăstiri unde au fost închinat numeroase metoace, sau simplii preoți, apoi negustori, profesori particulari, profesori la Academiile Domnești din București și Iași, scriitori, traducători, copişti, corectori, tipografi, doctori, secretari, bibliotecari, librari, editori, avocați, toți s-au bucurat de condiții prielnice pentru activitatea lor profesională sau pentru aceea patriotică¹.

Printre ei și pictori de biserici, cunoscuți sau foarte cunoscuți, chemați de domni ca și Constantin Brâncoveanu sau de alți importanți oameni ai timpului lor. Câți anume e greu de spus sau de scris și cred că nimeni din cei ce s-au ocupat de ei nu are pretenția că a făcut o lucrare exhaustivă.

Voi aminti întâi pe câțiva autori, colegi de-ai mei sau nu, care s-au ocupat de acești pictori. Unul a fost, pentru că din păcate a adormit cu ani în urmă, Dimitrios Delighianis, care a studiat mi se pare artele plastice la București, și a umblat mult prin România, publicând și un frumos album în limba greacă, intitulat *România, Elenism, artă, ortodoxie*, în excelente condiții grafice². A doua este fosta mea colegă de la Institutul de Cercetări Neoeleene, Evghenia Dracopulu, discipola și colaboratoarea cunoscutului academician Manolis Hatzidakis³. Spun fosta nu pentru că s-a mutat în altă parte, ci pentru că eu am ieșit la pensie. În sfârșit, a treia este o cercetătoare moldoveancă de la Paris, Lidia Cotovanu, fată cu o putere de muncă înspăimântătoare, care a avut amabilitatea să-mi trimită rodul nepublicat al unei cercetări asidue despre pictori greci și căreia îi mulțumesc și pe această cale.

Voi prezenta acum pe scurt nume de pictori greci pe secole, precizând de la început că nu sunt critic de artă, ci paleograf, deci vă rog frumos, vorba unei glume vechi, «*să nu trageți în pianist, face și el ce poate*». Ar fi vorba de 26 de pictori de biserică și de 25 pictori de icoane. Precizez că lista Lidiei Cotovanu e mai bogată, cu trimiteri la surse, documentare sau bibliografice, dar după părerea mea nu se poate ști totdeauna dacă respectivii pictori erau sau nu greci, numele lor fiind uneori comun, și grecilor și românilor. În plus, și pictori români e posibil să semneze în limba greacă, ca să-și mărească poate prestigiul⁴, după cum, așa cum scrie colega mea Evghenia Dracopulu aproximativ 56 la sută din pictori sunt anonimi.

Referitor la secolul al XIV-lea cunoaștem numai că au lucrat pictori greci la celebra Mănăstire Sfântul Nicolae din Curtea de Argeș, fără să le cunoaștem însă numele. Și mai știm că lucrările de restaurare începute în anul 1980 au deteriorat, ca să fim politicoși, straturi de pictură mai veche, cel puțin în opinia lui Dimitris Delighianis. Menționez aici că același autor a dedicat un studiu special, în limba greacă, apărut în 1994, despre pictori greci în monumente românești, din care prima parte (jumătate din studiu) e dedicată pictorilor anonimi și inscripțiilor în limba greacă în biserica Sfântului Nicolae din Curtea de Argeș⁵.

Din secolul al XV-lea, mai exact de la sfârșitul secolului, cunoaștem numele **ieromonahului Gavril**, care a lucrat la biserica cu hramul tot Sfântul Nicolae din Bălinești în epoca lui Ștefan cel Mare, mai concret în 1493. Pe pictor și majora sa contribuție la pictura interioară a bisericii îl menționează și Corina Popa, autoarea monografiei despre biserică, publicată la București în 1981, trimițând la cercetările marelui istoric de artă care a fost Sorin Ulea. Se menționează existența acolo a unor inscripții în limba greacă. El a fost se pare ajutat de doi zugravi români.

Pentru secolul al XVI-lea cunoaștem existența și activitatea a șase pictori greci, dintre care cunoaștem numele a cinci dintre ei. E vorba în primul rând de **Gheorghe din Trikala**, decedat pe la 1530, îngropat la biserica Sfântul Gheorghe din Hârlău și a cărui piatră de mormânt se află la Muzeul de Artă din București. Se știe că a lucrat la biserica din Pătrăuți și la cea cu hramul Sfântul Procopie din Milișăuți. E cunoscut apoi **Dimitrie**, care a pictat la biserica din Stănești, județul Vâlcea prin 1536. Un **anonim** a lucrat la Bucovăț, metoh la Meteora, în 1574. Un alt pictor, **Minas**, trăitor la curtea lui Mihai Viteazul, a lucrat la Mănăstirea Călușul, ctitorie a Buzeștilor, în 1594. A refăcut

acolo pictura. Un altul, **Stamatelos Kotronas**, originar din Zakynthos sau Zante, a lucrat la Râșca în 1552⁶. Se păstra, cel puțin până în 1996, mare parte din pictura aripilor de sud-est, cu scene din Sfântul Ioan Scărarul. În sfârșit, un cretan **Nicolae**, trăitor și el la curtea lui Mihai Viteazul, fost și diplomat, a pictat în Transilvania, la Târgu-Mureș (la un paraclis amenajat în cetate) și la Alba Iulia.

Trecem la secolul al XVII-lea, în care știm că au lucrat în România opt pictori greci, dintre care doi sunt frați iar alți doi sunt anonimi.

Primii se numeau **Gheorghe și Ioan**. Ei au lucrat la Plumbuita, prin 1640, fost metoh al mănăstirii athonite Xiropotamu și la Plătărești. Altul, un **anonim**, a pictat prin 1645 la Clocociov, fost metoh al altei mănăstiri athonite, Cutlumus, socotită cândva Marea Lavră a Țării Românești. Se păstrează acolo inscripții grecești. Un alt **anonim** a pictat la biserica Adormirii Maicii Domnului, la schitul Roata-Cătunul la 1668. Acolo se păstrează inscripții grecești, așa cum altele se păstrează în josul portretului mitropolitului Dosoftei. Trecem acum la **Gheorghe din Ioanina**, care a pictat la biserica Sfinții Petru și Pavel la Cetățuia, în 1671 și 1762, **ajutat de frații săi Mihai și Dima**, invitați de epirotul domn al Moldovei Gheorghe Duca. Mihail a zugrăvit bisericile schiturilor Florești și Cetatea Mică – Vaslui.

În sfârșit, menționez un pictor pe care actualul egumen al bisericii Sfântul Ioan Inaintemergătorul din Topolnița îl cunoaște bine, **Gheorghe grecul**, care a lucrat la această biserică și asupra căruia voi mai reveni.

La sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea a lucrat un excelent pictor și creator de școală, **Konstantinos**, ajutat de alți *opt zugravi* – de **Ioan**, de **Andrei**, de **Panait**, de **Gheorghe**, de **Stano**, de **Ioachim**, de **Neagoe** și de **Hranite**, ale căror origini ne scapă, adică dacă erau români sau greci. Singur Konstantinos sau ajutat pe rând de Ioan, de Panait, de Stano, de Neagoe, de Ioachim, când de unul, când de doi, când de trei, când de patru, a pictat între 1683 și 1712 bisericile Doamnei din București, Dintr-un Lemn, celebra biserică Sfinții Constantin și Elena din Hurezi⁷, bijuteria artei epocii brâncovenești, biserica Mitropoliei din Târgoviște, biserica Sfântul Gheorghe din Mogoșoaia, biserica mănăstirii Cozia, biserica Adormirii Maicii Domnului din Polovraci. Ioan a pictat la trei biserici, Panait la una, Ioachim la două. Amintim și alți patru pictori greci de sfârșit de secol XVII și început de secol XVIII – pe **Ștefan**, ce a pictat în 1706 la Surpatele și în 1711 la Govora, pe **Andrei** ce a lucrat la Cozia și la Polovraci, pe **Gheorghe** ce a lucrat la Cozia în 1707 și pe **Simeon** ce a pictat la Polovraci în 1711–1712.

Din secolul al XVIII-lea cunoaștem doar doi pictori greci, pe Nikolaos din Enos care a pictat biserica Adormirii Maicii Domnului din Vălenii de Munte și pe Duca din Sinope, cămăraș, care a pictat împreună cu Statie biserica domnească Sfântul Gheorghe din Ocele Mari la 1717–1718. În sfârșit, *din secolul al XIX-lea* îl cunoaștem pe Matheos Ioanu care a pictat la Golia, biserică ce a fost închinată la Athos, la Mănăstirea Vatoped. Îl mai cunoaștem, din cercetări mai recente, și pe Eustatie Altini, medelnicer moldovean din Zagora, din Epir, care a pictat cel puțin între anii 1802 și 1813, sigur la bisericile Banu și Sfântul Spiridon din Iași, ca și

icoanele pentru biserica Patruzeci de Sfinți (Scalcău p 113)⁸. De la el se păstrează portretele mitropoliților Jacob Stamati și Veniamin Costachi. Am mai depistat și pe vlădica Samoil Sinadon, episcop titular deci, care la 1827–1834 a zugrăvit biserica cu hramul „Intrarea în biserică” a Mănăstirii Vieroș din județul Argeș, dar și fresca bisericii din Costești (Argeș), restaurând în paralel Catedrala Patriarhală din București. Iar un anonim scrie niște însemnări în biserica Episcopiei din Roman.

În sfârșit, în 1910, Dimitrie Belizarie, fiul unui pictor, care a studiat belle-arte în București și apoi în Italia e chemat să repicteze biserica de lemn de la Stăncești (mutată acum la Tismana)⁹.

Trecem acum la pictorii de icoane, în număr de 25, icoane pe care nu le vom preciza ce conțin, din economie de spațiu.

De la sfârșitul secolului al XVI-lea cunoaștem că **Andreas** a pictat două icoane aflate în biserica mănăstirii Stănești, Vâlcea. La 1602, **preotul Emmanuil din Creta** se semna ca pictor pe o icoană aflată în colecția Mănăstirii Cilik Dere din Dobrogea, așa cum știm din bibliografia românească. Tot la Golia dar devreme în 1660 **preotul grec Gherasim** a pictat icoana Sfântului Ioan Înaintemergătorul. Un pic mai târziu, în 1703, **Grigorios** a pictat o icoană pe lemn, care acum se află la Muzeul de Artă din București. La cunoscuta biserică Stavropoleos din București se afla, dar acum nu mai e, o icoană tot pe lemn, semnată la 1718 de **ieromonahul Ioanichios**. Tot în București, un pictor grec, Grigorios, a realizat în 1788 o icoană aflată sper și astăzi la biserica Icoanei. În 1722, un Ioannis picta o icoană aflată în paraclisul Patriarhiei, iar preotul **Panaghiotis** din Peloponez picta o alta aflată la Muzeul de Artă. Un an mai târziu, o **Teodosia**, fata lui Gheorghios și a Asomurei picta o icoană care la un moment dat a aparținut unui profesor Stoianovici, probabil din București. Altă icoană pierdută astăzi a fost pictată de **Iosif** în 1726. Se afla tot la biserica Stavropoleos. Câțiva ani mai târziu, în 1737, un alt pictor, **Emmanuil**, picta o icoană, pe care s-a și semnat, aflată la Muzeul de Artă. Alt **Ioannis**, pictor cretan, își punea semnătura în 1746 pe o icoană care de la Episcopia Argeșului a trecut tot la Muzeul de Artă, ca și o alta, realizată în 1770 de **Apostolis Vodenitis**. Doi ani mai târziu, pictorul **Parthenios** picta o icoană, plătită de protosinghelul Filaret, care astăzi e socotită pierdută. El sau alt **Parthenios** mai realiza la 1800 o icoană păstrată azi la biserica Pitar-Moș. Tot la Muzeul de Artă din București se păstrează o icoană ce reprezintă Răstignirea, realizată în 1779 de **Grigore Popovici**, așa cum scrie el în grecește. Și tot acolo a ajuns o icoană pictată în 1780 de Evghenios Sumeliotul. În aceeași instituție de cultură se păstrează o altă icoană realizată doar un an mai târziu de **Grigorios**. Poate același sau un alt Grigorios a pictat și o altă icoană în 1789, pe mușama, reprezentându-l pe domnul Nicolae Mavrogheni felicitând oștile turcești pentru victoria împotriva austrieilor. Au rămas de prezentat șase pictori de icoane. Ca să nu obosesc cititorul îl voi menționa pe ultimul, Altinis Efstatios, din Zagora Piliou, care a pictat în 1805 templul bisericii episcopale din Roman. Voi menționa ce a scris Delighianis, că Alexandru Ipsilanti l-a trimis să studieze pictura la Viena și e socotit înaintemergător al stilului neoclasic în România.

În sfârșit de la sfârșitul secolului al XVIII-lea au rămas și primele manuale de pictură bisericească, «*erminiile*». Unul dintre cele mai cunoscute era acela al lui Dionisie din Fournă, tradus prima oară în românește în 1805 de arhimandritul Macarie de la Căldărușani¹⁰.

În ce privește secolul al XIX-lea vom da un singur nume, pe cel al lui Konstantinos Pascalopoulos (Constantin Pascali), care a studiat la Munchen, stabilindu-se spre sfârșitul secolului întâi la Turnu-Măgurele, iar din 1887, la București¹¹.

Mă opresc aici cu prezentarea numelor unor pictori greci în Țările Române, cu speranța că ei au fost realmente greci și nu români care s-au iscălit grecește și cu precizarea că textul meu nu se vrea exhaustiv.

Vreau în încheiere să prezint cititorilor fragmentul de pictură cu semnătura lui Gheorghe grecul, care a colaborat cu un pictor român, Dima Vlahul. Precizez că în comparație cu Delighiannis care îl consideră de sine stătător pe Gheorghe grecul, Evghenia Dracopulu consideră că Gheorghe grecul este una și aceeași persoană cu Gheorghe din Ioannina, care împreună cu frații săi, Dima și Mihai, a fost invitat de domnul Moldovei, epirotul Gheorghe Duca, s-a stabilit la Bacău în perioada 1670–1711, s-a căsătorit cu o româncă probabil și a avut trei fii, doi dintre care au învățat de la el taina picturii. Gheorghe a pictat la biserica Sfinții Petru și Pavel de la Mănăstirea Cetățuia în 1671–1672 dar și în Mehedinți, la Topolnița, în 1673¹².

Sper că am mulțumit și pe egumenul bisericii din Topolnița în legătură cu Gheorghe grecul, unul dintre numeroșii greci stabiliți în Țările Române.

Note:

¹ Elenismul din România este foarte bogat în aspecte și variat. Despre el am vorbit aici la Atena și am publicat, din păcate pînă acum destul de puțin. Din fericire au scris mai mult decît mine intelectuali, mai vechi sau mai noi, pe care nu-i menționez aici pentru că nu vreau să umplu mult spațiu. Și ce e mai pozitiv e că s-au aplecat asupra acestui fenomen nu numai oameni care au trăit sau trăiesc în România, dar și alții care sunt greci sadea, neavînd legături genealogice cu spațiul românesc.

Negăsind nici un colaborator tot așa de ...ciudat ca preocupări ca mine (responsabilii unor foruri cărora m-am adresat pentru ajutor m-au întâmpinat cu o tăcere... asurzitoare), am început să-mi umplu banca de date din ordinatorul meu cu nume de greci, ocupînd diverse meserii, pe secole, cu speranța ca pînă la sfârșitul secolului acestuia (cînd voi împlini frumoasa vîrstă de... 154 de ani) lucrarea să fie finalizată probabil în cîteva volume. În plus, mi-am făcut un fișier pe care după trecerea crizei economice aş vrea să-l valorific. Ar purta titlul de «Ctitori greci de biserici în Țările Române».

² În limba greacă *Ρουμανία. Ελληνισμός-Τέχνη – Ορθοδοξία*, lucrare apărută la Atena în 1995. Același autor s-a aplecat într-un articol special asupra pictorilor greci din țările române – vezi articolul său în limba greacă intitulat «*Ελληνες ζωγράφοι στα ρουμανικά μνημεία*» – în *Σύμμεικτα, τόμος ένατος, μέρος Α'*, Atena 1994, p. 185-199. Mai vezi și alt articol al său, cu titlul «*Ελληνες ζωγράφοι σε μονές της Ρουμανίας 14ος-19ος αιώνες*», în volumul colectiv *Τάσεις του ορθόδοξου μοναχισμού 9ος-20ος αιώνες*, Atena, 1996, p. 171-188

³ Vezi în volumul semnat de ea *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450–1850)*, vol. 3, Atena, 2010, pictori greci la care mă refer în materialul meu. Mai vezi și lucrarea ei *Αναλυτικοί πίνακες των ελλήνων ζωγράφων και των έργων τους (1450–1850)*, Atena, 2008. Vezi în plus articolul ei «Ζωγράφοι από τον ελληνικό στον βαλκανικό χώρο. Οι όροι της υποδοχής και της αποδοχής», în volumul *Ζητήματα Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής. Στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη*, Atena, 2002, p. 101-130. Mai vezi tot sub semnătura ei articolul «*Remarques sur la peinture post-byzantine dans les Pays roumains. Les peintres provenant de l'environnement grec*», în volumul *Relations greco-roumaines. Interculturalite et identite nationale* (sub îngrijirea P.M. Kitromilides et Anna Tabaki), Athenes 2004, pp. 149-166

⁴ Unul dintre ei este Θεόδωρος din Țara Românească, așa cum menționează când se iscălește – vezi *Φοίβος Πιομπίνος, Έλληνες αγιογράφοι μέχρι το 1821*, Atena, 1979, p. 87

⁵ Vezi nota 2.

⁶ Despre el amintește și Paula Scalcău în capitolul «*Artiști greci în Țările Române*». Vezi cartea sa *Grecii din România*, București, 2005, p. 84.

⁷ Despre gravurile reprezentând vederea orientală și cea occidentală a Muntelui Athos vezi articolul semnat de Corina Popa cu titlul «*Tradiție și renaștere «bizantină» în artă epocii brâncovenești*» în volumul *Arta istoriei. Istoria artei*. Academicianul Răzvan Theodorescu la 65 de ani, București. Vezi mai ales p. 142 și 148.

⁸ Vezi Gheorghe Macarie, «*La răspântie de veacuri: un promotor al neoclasicismului la noi – pictorul Eustatie Altini (1772–1815)*», în *Monumentul*, XIV, Iași, 2013, p. 191-203.

⁹ Vezi Paula Scalcău, *Elenismul în România*, p. 85-86.

¹⁰ Paula Scalcău, *op. cit.*, p. 86.

¹¹ Vezi despre el Evangelia Georgitsoyani, «*Greek artists in Romania. Constantin Pascali, the «missing» painter Constantinos Paschalopoulos of the Munich School Group*», în *Journal of the Hellenic Diaspora*, 32, 1-2, 2006, p. 135-141.

¹² Vezi Ευγενία Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450–1850)*, vol. 3, Atena, 2010, p. 212, cu trimiteri la bibliografia mai veche.

FILOSOFUL PORFIRIE ÎN ȘIRUL ÎNȚELEPȚILOR ANTICI DE LA VORONEȚ

Monahia dr. Gabriela PLATON,
Sfânta Mănăstire Voroneț, România

Abstract. The study is part of the research of the cultural universe of medieval Moldavia, illustrated by the Voroneț Monastery (history, culture, spirituality). In the exterior frescoes (Jesse Tree), alongside the great philosophers of antiquity – Aristotle, Plato, Pythagoras and Socrates – has been identified the „Greek Porfirie”(Ctin Ciobanu). This work demonstrates that the presence of this thinker in the string of wise men of Voroneț has, beyond the theological and philosophical significance, a value as a history document of Romanian culture.

Keywords: Voroneț Monastery, philosopher antique Porfirie, the medieval Romanian culture

Academicianul Andrei Eșanu s-a impus în geografia științifică a neamului nostru prin cercetarea și valorificarea moștenirii culturale a Țării Moldovei, publicarea unor importante monumente de cultura scrisă și repunerea acestora în circuitul actual de valori, includerea lor în tezaurul cultural și spiritual al poporului nostru. Lucrările sale sunt utile în egală măsură specialiștilor care au astfel la îndemână nu numai o sursă bibliografică deosebit de generoasă ce cuprinde inclusiv documente cu o circulație extrem de redusă dar și un model de abordare analitică și sintetică a fenomenului cultural și publicului larg, cititorului autohton cât și cel european interesat de istoria și spiritualitatea Moldovei în context românesc și european din evul mediu până în plină epocă modernă.

Deosebit este interesul domniei sale față de Sfânta Mănăstire Voroneț: „În urma cercetărilor am scos o lucrare de mare valoare, *Pomelnicul Mănăstirii Voroneț*. Când am descoperit aceste informații nu numai referitoare la Mănăstirea Voroneț ci la întreaga istorie a Țării Moldave, după ce am scris istoria celei mai importante și cunoscute mănăstiri din Basarabia, Mănăstirea Căpriană, am zis că trebuie să scriu *Istoria Mănăstirii Voroneț*. Acum îl rog pe bunul Dumnezeu să mă ajute să duc la capăt această lucrare. De atunci au trecut 15 ani. Demersul meu de a reveni la istoria și începuturile acestui loc frumos, la această importantă ctitorie ștefaniană, a fost influențat de Maica Stareță, stavrofora Irina Pântescu care a spus că are niște ani și vrea să vadă o lucrare despre Mitropolitul Grigorie Roșca, despre faptele lui în Istoria Bisericii Ortodoxe Române. Și, împreună cu soția mea, am scris lucrarea solicitată de Maica Stareță. Această carte, deși nu este mare, este truda mai multor ani, a firicelelor adunate ani și ani cu trudă care au fost puse împreună pentru a restitui viața și faptele mitropolitului Grigorie Roșca”, a precizat Academicianul Andrei Eșanu la lansarea de la Voroneț.

Alături de monografie¹, de lucrarea despre Mitropolitul Grigorie Roșca², de o serie de comunicări științifice³, prezența la noi, la Voroneț, la sărbătorile Sfintei Mănăstiri face din Academicianul Andrei Eșanu și familia sa, „prieteni al Voronețului”, pe care Măicuța Stareță și întreaga obște îi prețuiește și-i așteaptă cu drag.

Pe coperta volumului de studii *Univers cultural în Moldova = Cultural universe in Moldova (sec. XV–XIX)*⁴ este o imagine din pictura exterioară a Voronețului – un filosof din Arborele lui Iesei rămas neidentificat. Putem interpreta asta și ca un îndemn pentru a continua studiileși într-un astfel de demers se înscrie această lucrare.

Monumentele medievale în ansamblul lor constituie un *cod*, un limbaj specific, un limbaj de imagini cu caracter religios, ca și cel al întregii culturi medievale, iar temeiul lui îl constituie Tradiția creștină.

Realizate la numai un an de la moartea lui Petru Rareș, frescele de pe pereții exteriori ai Bisericii *Sfântul Gheorghe* a Mănăstirii Voroneț, alături de Probota, Humor, Moldovița, Arbore și Suceava, aparțin de drept epocii acestui domnitor. Alături de celelalte monumente medievale din nordul Moldovei, Sfânta Mănăstire Voroneț dovedește că țara cărmuită de Ștefan cel Mare și Sfânt și Petru Rareș nu a fost un ținut de margine, fără identitate și viitor, ci un veritabil focar de cultură, iradiind o spiritualitate robustă, deschisă spre toate orizonturile. Și pentru a primi, dar și pentru a da.

Este evident că cei care au realizat pictura exterioară aveau o dezlegare oficială de la canoane: planurile iconografice fuseseră zămislite în mintea lui Grigorie Roșca, eruditul mitropolit al Moldovei, după cuvintele Mitropolitului cărturar Dosoftei, una dintre cele mai luminate personalități ale Obștilor monahale din Moldova,

În plin ev mediu, când limba sacră în spațiul românesc ortodox era slavona veche, trebuie să fi simțit acest Mitropolit un puternic sentiment al datoriei față de credincioși, pentru a-i ajuta să înțeleagă mai bine credința strămoșească ortodoxă. Este socotit ctitor al Sfintei Scripturi ilustrate în Icoanele exterioare ale Mănăstirilor din Moldova. Un argument în plus este și acela că, spre deosebire de celelalte monumente medievale din zonă ce aveau prevăzută camera mormintelor, biserica mănăstirii Voroneț a fost de la început consacrată numai ca lăcaș memorial. „Faptul că Voronețul a fost conceput ca un monument memorial ne obligă să-l considerăm ca atare, adică drept mărturie a epocii. În consecință trebuie să dăm o deosebită atenție posibilelor încercări ale strămoșilor noștri de a transmite, prin el, anumite comunicări peste secole”⁵.

Așa cum se știe, filosofii și scriitorii greci sunt singurii reprezentanți ai lumii păgâne precreștine care s-au bucurat de cinstea de a fi reprezentați pe pictura bizantină de exterior, alături de profeții și împărații Vechiului Testament, precum Moise, Solomon sau David, care n-au făcut parte din Biserică, dar care au dorit-o, și care, nebulos, au și prevestit-o, pregătind astfel lumea intelectuală a iudeilor pentru venirea și primirea lui Mesia. Fiindcă Ortodoxia crede și mărturisește că Harul lui Dumnezeu a infuzat și a luminat mințile omenești întotdeauna, Înțelepții

Antichității, au fost luminați de Dumnezeu să creadă aceasta, chiar dacă se prea poate să le fi ajuns la urechi învățătura din cărțile Sfântului Moise, din care să se fi inspirat și chiar dacă deschiderea lor către adevăr nu a fost totală.

Tema *Filosofilor greci* asociată cu aceea a *Arborelui lui Iesei* își are semnificația în faptul că înțelepții antichității sunt reprezentați ca cei care au profetizat Întruparea și totodată genealogia lui Hristos. Sensul ei, „extins de la domeniul istoric la cel simbolic”⁶, devine evident pentru că, așa cum afirmă și Paul Henry: „introducerea acestor filosofi greci a însemnat aducerea unor martori profani pentru adevărul creștin”⁷.

Simbolistica figurilor reprezentate înglobează referințe la repere culturale preexistente epocii medievale. Acoperind varii domenii ale cunoașterii, importanța acestor contribuții în dezvoltarea spirituală a individului este astfel recunoscută. Totodată, trebuie afirmată excluderea unei divergențe de subiect între cultura greacă și principiile de fond ale creștinismului ilustrate prin profețiile Înțelepților Antichității.

Din întreaga lume bizantină, *Arborele lui Iesei* de la biserica Sf. Gheorghe a Sfintei Mănăstiri Voroneț este cel mai bine conservat, iar compoziția lui se vădește a fi și cea mai riguroasă⁸, Voronețul vădindu-se încă o dată ca o realitate iconografică cu valoare de simbol și putere de exemplu pentru întreaga pictura murală post-bizantină.

Dacă luăm în considerare ultimele completări aduse de Constantin I. Ciobanu rezultă că în pictura exterioară la Voroneț sunt reprezentați filosofi Aristotel, Platon, Pitagora, Socrate și Porfirie, marii scriitori ai Antichității Homer și Sofocle, istoricul Tucidide și o Sibilă. Din păcate două nume rămân în continuare neidentificate.

Părintele Wilhelm Nyssen⁹ este de părere că aceste nume „sunt extrase în chip amestecat din diferite scrieri ale antichității”, fapt infirmat de studiile realizate de bizantologi ce indică diferite surse literare medievale. Mai mult chiar, istoricul Silviu Dragomir vorbește explicit de modalitatea și rostul unei selecții: „coloana înțelepților antici trebuie privită ca o încercare de selecție și de comunicare către urmași a celor care au condus umanitatea pe trepte înalte, pline de viață spirituală... Nu poate fi vorba de o simplă preluare de personalități alese la voia întâmplării”.

Înțelepții Voronețului nu sunt ilustrații ale vreunui text, Prezența acestui Porfirie alături de înțelepții antici neprescriși de *Erminie* (Pitagora, Socrate, Euripide, Porfirie), trebuie înțeleasă ca o recunoaștere *pro memoria* a culmilor atinse în acest spațiu de spiritul uman. Aceștia sunt părinții spirituali ai strămoșilor noștri, care se consideră că pot fi puși alături de Părinții Bisericii și nu întâmplător sunt asociați cu *Arborele lui Iesei*, care împărtășea aceeași paradigmă culturală.

Starea de conservare a numelor filosofilor și a inscripțiilor de pe filacterele pictate pe banda verticală din stânga *Arborelui* este destul de precară. Seria Înțelepților se deschide pe banda verticală din stângă, cu enigmaticului *ele(n) Zmovagl*, identificat de Grigore Nandriș și Constantin Ion Ciobanu ca Sofocle, continuă apoi cu *elin Umirr* identificat de Constantin Ion Ciobanu ca fiind Homer, și *elin Pivogor* (Pitagora, al cărui nume, în limba slavonă, se ortografa în forma Pivogor) și două imagini lacunare neidentificate.

Din numele înțeleptului pictat în registrul inferior al benzii stângi s-au păstrat doar ultimele trei litere *pVe* (-rie). Constantin Ioan Ciobanu ne asigură că „putem fi siguri că aici este vorba de filosoful *Porfirie*, ale cărui nume și imagine (cu același text pe filacteră) s-au păstrat excelent în pictura murală exterioară de la Sucevița”¹⁰.

Cele mai importante izvoare antice privind biografia lui Porfirie sunt propria sa scriere *Viața lui Plotin*, în care întâlnim frecvente referințe autobiografice și *Viața lui Porfir*, scrisă de neoplatonicul Eunapios din Sardes. Ambele au fost traduse în românește (cea din urmă în *Addenda*, în Porphyrios, *Viața lui Pitagora: Viața lui Plotin*, Editura Polirom, Iași, 1998). Dintre monografiile moderne rămâne de referință aceea a lui J. Bidez, *Vie de Porphyre, le philosophe neoplatonicien*, Gent, 1913.

Porfir se naște la Tyr, în Fenicia. Anul nașterii poate fi calculat din datele pe care le oferă el însuși în *Viața lui Plotin*, cap.4. – aproximativ anul 233 d. Hr. Epitetul „bataneotul», sub care apare în scrierile unor autori creștini, a făcut să se creadă că localitatea sa de origine ar fi Batanea, în Palestina. În realitate, e vorba de un cuvânt injurios. Numele său de origine siriacă, ca și al tatălui, era Malchos, adică „împăratul» (cf. *Viața lui Plotin*, cap.17). De aceea, în cercurile intelectuale eleniste el va fi cunoscut sub numele de *Basileus*, dat de Amelius din Etruria, un discipol al lui Plotin. Retorul Longinus, însă, va fi cel care îl va numi *Porphyrios*, după culoarea purpuri cu care se vopseau veșmintele împărațiști.

Născut într-o zonă intermediară, tânărul Porfir va asimila dintru început trei limbi importante, siriaca, greaca și ebraica, purtătoare ale unor fermenti culturali diferiți, la care se adaugă contactul inevitabil cu un creștinism în ascendență, a cărui fervoare populară nu-i diminuea și nu îl îndepărta, însă, de formele mai subtile de expresie. Educația lui Porfir va cuprinde, prin urmare, toate datele contextului: tradițiile populare și cultice orientale, raționalismul grec, avântul mistic al epocii.

În anii 251–262, în Cezareea Palestinei, este la început elevul teologului alexandrin Origen (mort la Tir în 253), ceea ce înseamnă totodată familiarizarea cu tradiția platonistă, parte importantă din „programa” de studiu a primului său profesor. Creștinismul, însă, deși l-a cunoscut direct, nu l-a îmbrățișat niciodată, în ciuda celor spuse mai târziu de istoricii ecleziastici. Lucrarea de mai târziu a lui Porfir, *împotriva creștinilor*, pare îndreptată de altfel împotriva lui Origen.

De la Cezareea, Porfir pleacă la Atena, unde printre alții face cunoștință cu Longinus, elev ca și Plotin al celebrului, dar nu mai puțin misteriosului Ammonius Saccas. Longinus îl inițiază și-l exersează pe Porfir în tradiția filologiei eleniste, adică a ordonării, interpretării și nu în ultimul rând adnotării și editării de texte. Metoda predilectă, cea alegorică, permitea recuperarea creațiilor mitologice ale cul-turii grecești atât pentru a le acorda cu cele din alte zone culturale, ca depozitare ale aceluiasi sens, cât și ca purtătoare ale unei doctrine adevărate (mai ales platoniste), fiind susceptibile, deci, de interes filosofic. De altfel, scrierile din acești ani poartă urmele etapelor pe care tânărul le parcurge: *Filosofia oracolelor* și *Despre statuile zeilor* au un conținut influențat de riturile orientale, iar *Chestiunile homerice* sunt comentarii în cheie exclusiv filologică ale poemelor grecești.

Pregătit să se inițieze în sofisticata teorie ontologică plotiniană, Porfir pleacă la Roma unde îl întâlnește pe Plotin, lumina din epocă a gândirii neoplatonice. Amelius, discipol favorit al lui Plotin, contribuie și el la edificarea unei educații de elită. Despre atmosfera de la școala din Roma ne putem face o idee din biografia pe care i-a scris-o lui Plotin. Destul de curând, Porfir ajunge legatarul filosofic al magistrului, grație bogatele cunoștințe filosofice care făceau din el cel mai nimerit continuator al învățaturii neoplatonice, inteligenței sale speculative și capacității erudiției sale de a integra idei, concepte și categorii metafizice din cele mai diverse.

După o perioadă puțin mai lungă de cinci ani, sejurul roman este întrerupt de o gravă criză de melancolie soldată cu o tentativă de sinucidere. La sfatul lui Plotin, Porfir părăsește Capitala pentru Sicilia.

În anii 268–298, instalat în Sicilia la Lilybaeum, Porfir dă la iveală cele mai importante producții ale sale (motiv pentru care Augustin îl va numi chiar *Porphyrius siculus*). Alături de marile comentarii la Platon și Aristotel (se spune că unul din motivele plecării de la Roma ar fi fost chiar antiaristotelismul lui Plotin), e preocupat și de exegeza homerică, de data aceasta într-o optică filosofică.

Porfir se stinge pe la 305 sau 306 d. Hr. și, odată cu el, se cam stinge și strălucirea gândirii antice, rafinamentul argumentativ și suplețea logica trecând într-un fel de subordonare teologică în raport cu necesitatea creștinismului de a se așeza doctrinar pe un temelie performant¹¹.

Porfir este, alături de Ammonius Saccas, Dexip, gânditorul neoplatonic prin care se deschide lunga serie a interpretărilor asupra lucrărilor aristotelice. Este cunoscută în acest sens, lucrarea *Isagoga*, care reprezintă o Introducere la *Categoriile* lui Aristotel, care în traducerea lui Boethius va avea o contribuție majoră în apariția Scolasticii deschizând de fapt, celebra problemă a universaliiilor: „Întrucât, pentru a înțelege învățătura lui Aristotel despre categorii, este necesar să știi ce este genul, ce sunt diferența și specia, ce este propriul și ce este accidentul, și cum, totodată, cercetarea acestora e de folos pentru a da definiții, și, în general, pentru a înțelege elementele diviziunii și ale demonstrației, voi încerca pe scurt, sub forma unei introduceri și făcându-ți o prezentare în puține cuvinte, să parcurg spusele vechilor filosofi, abătându-mă de la cercetările prea adânci, iar pe cele simple urmărindu-le cu măsură”¹². La Voroneț, în șirul din dreapta filosofului Porfirie îi corespunde *Țarul Aristotel*. În timp ce la celelalte mănăstiri moldave, filosoful este prezentat în mod tradițional, cu calificativul de *elen* sau *elin*, numai în reprezentarea de la Voroneț este desemnat ca *țar*, echivalent al termenului latin *împărat* (din Caesar devenit prin filieră slavă Țesar, rădăcina etimologică a termenului Țar). Motivul atribuirii demnității de *împărat* (*țar*) filosofului originar din Stagira ar putea fi recunoașterea importanței gândirii aristotelice și a influenței sale asupra creștinismului medieval, context în care prezența lui Porfirie dobândește încă o justificare.

Prima versiune în limba română a *Introducerii* (*Isagoga*) scrisă de Porfir în secolul al III-lea d.Hr. la *Categoriile* lui Aristotel îi aparține lui Constantin Noica, cel mai strălucit filosof al României postbelice și a fost publicată în secțiunea de

Texte filozofice inedite în limba română din „Revista de filozofie», 13,3, din 1966. Este motivul pentru care, din păcate, această versiune a ajuns cunoscută unui public restrâns, deși importanța scrierii lui Porfir, istorică dar și propedeutică, nu mai trebuie amintită.

Ajungem acum la o altă temă de cercetare atât de dragă Academicianului Andrei Eșanu și soției sale – moștenirea Cantemireștilor¹³. Poziția înțeleptului Porfirie față de creștinism ca „legea lucrurilor cu neputință” precum și entuziasmul său față de *Evanghelia lui Ioan* cu referire expresă la capitolul I îl determină pe Dimitrie Cantemir¹⁴ să declare că „Sublim grăiește barbarul” și să-i accepte fără surpriză părerea despre creștinism arătând că „filosoful păgân nu a putut percepe și sensul cuvântului dumnezeiesc” deoarece nici Apostolii nu au putut înțelege până la pogorârea Duhului Sfânt anumite învățături ce li se păreau imposibile.

Pr. prof. dr. Ștefan Rescanu¹⁵ reia argumentația lui Dimitrie Cantemir pe marginea comentariului lui Porfirie, la *Cartea lui Moise*, la *Sfânta Evanghelie*, la *Curan*: „Când păgânul mai sus amintit a citit din curiozitate cu cea mai mare atenție aceste cărți ale celor trei legislatori și a cercetat stăruitor legile date de ei spre îndreptarea moravurilor omenești, a pronunțat pentru toate diferite sentințe: despre *Legea lui Moise* se povestește că a zis: „Legea iudaică este o lege copilărească”; despre legea creștină că este o „Lege a lucrurilor cu neputință”; iar despre legea mohamedană că este o „Lege porcească”.

– Pentru „ca nu cumva cuvintele acestui filosof elin să vatâme urechile cititorului evlavios”, Dimitrie Cantemir „tâlcuiește” puțin mai pe larg intenția lui Porfirie: „rostind despre legea iudaică o sentință atât de inferioară, el s-a referit la anumite rânduieli și ceremonii ale legii care, judecate numai din punct de vedere istoric, se văd lipsite de orice folos pentru îndreptarea moravurilor...Deci când a văzut elinul multe ca acestea și altele asemenea în *Vechiul Testament* și n-a putut pricepe sensul lor cel tainic, a zis că legea lor este copilărească”.

– Precizează apoi că, atunci „când citea *Evanghelia*, dar mai cu seamă primul capitol al sfântului Ioan, *La început era Cuvântul* și celelalte, se spune că a zis: „Sublim grăiește barbarul”.

– Afirmația lui Porfirie precum că legea evanghelică este „a lucrurilor cu neputință” este explicată prin aceea că filosoful elen a văzut că unele porunci și sfaturi par să depășească puterile omenești, cum ar fi: „De vrea cineva să-și câștige sufletul, trebuie să și-l piardă”; „De vorbește cineva de rău pe cel credincios, acela să-l binecuvânteze”; „De-i va lua haina, să-i dea și cămașa”; „De-l va lovi în obraz, să-l întoarcă și pe celălalt”; „De va greși fratele de șaptezeci de ori câte șapte pe zi, de atâtea ori să i se ierte, astfel ca oarele să nu apună întru mânia lui” și, în sfârșit, „De vrea să fie desăvârșit, toate ale sale să le dea săracilor, iar pentru sine să-și lase numai crucea, adică suferința, răbdarea, ascultarea, disprețul, batjocurile, cleветirile, prigonirile, și până și sufletul său să și-l pună pentru prieten”. Dimitrie Cantemir apreciază că „După cercetarea acestor porunci ale Mântuitorului – aspre, însă impuse de sfatul Domnului –, judecând necredinciosul greutatea lor și făcând o

argumentare sofistică de la cele parțiale la cele generale, a încheiat cu un paralogism și a spus că legea creștină este o lege a lucrurilor cu neputință” și concluzionează: „Nici nu e de mirare că omul păgân, la prima vedere, n-a putut pătrunde și pricepe puterea și sensul cuvântului adevărului dumnezeiesc; *Evangheliile* îi arată chiar pe apostoli, mai înainte de a primi înțelepciunea turnată prin Harul Preasfântului Duh ce se pogorâse asupra lor, încercând o greutate egală cu îndoiala cu privire la bogatul ce avea să se mântuiască sau la trecerea cămilei prin urechile acului. Primind însă cele mari și minunate în dar de la dumnezeiasca iconomie, ei au înțeles că cele ce li se par oamenilor a fi cu neputință, la Dumnezeu sunt cu putință”.

– Numindu-l pe Porfirie „mare filosof, deși idolatru necredincios”, Dimitrie Cantemir îndeamnă cititorii „să judece fără nici o tulburare a minții sau părtinire lăuntrică și să cerceteze ceva mai adânc de ce a dat el o sentință atât de batjocoritoare și disprețuitoare despre legea muhammedană și a numit-o *lege porcească*, adică a dobitoacelor mai proaste și mai rău puturoase decât toate”. Apreciind că „multe lucruri caraghioase și fără nici un sens ale legii *Curanului* l-au putut convinge pe Porfirie să le aibă într-o considerație atât de inferioară, Dimitrie Cantemir consideră că „două pricini au fost mai mari și mai de căpetenie.

Cea dintâi „e faptul că în legea muhammedană sunt îngăduite foarte multe – chiar dacă nu toate – oarecum animalice, lipsite de orice pricepere și sens, dar poruncite drept lucruri foarte necesare, așa încât dacă animalele cele necuvântătoare ar fi avut capacitatea de a grăi și modul de a-și arăta intențiile, cu adevărat și-ar fi bătut joc de un astfel de legislator, iar legea lui ar fi declarat-o mârșavă și vrednică de batjocură”: „Căci cine dintre cei cu înțelegere ar socoti că e un merit, ca pe fiecare om – afară de muhammedan – să-l lipsești de agonisia lui, să-i jefuiești pe toți de toate fără nici o teamă, să propovăduiești că cea mai bună faptă și de mai mare merit este să ucizi... Cu un cuvânt, toate și le atribuie lor, nimic nu este îngăduit altora, nimic nu aparține altora, nimic altceva nu socotesc a fi drept”.

A doua pricină pentru care Dimitrie Cantemir consideră că filosoful Porfirie s-a arătat atât de scârbit de învățătura *Curanului* este faptul că „Muhammed pune binele suprem în simțul extern și comun tuturor animalelor”: „După ce le-a slăbit discipolilor săi (în lumea aceasta) toate frânele destrăbălării, îmbuibării, plăcerii pântecelui și a celor de sub pânțele, el le făgăduiește și în viața viitoare (unde oricine care s-a nevoit după lege nădăjduiește să-și ceară de la preadreptul judecător adevărata fericire și cunună) plăcerile trupului cele fără de osteneală: lupte amoroase, fapte vitejești, victorii, domnia lui Bachus și orice desfătare și gădilară a tuturor simțurilor ca pe un lucru prea dulce, precum porcilor celor buboși noroiul și mocirla prea împruțită”. Acestea fiind spuse, „pe scurt spuse, dar după cum socotesc destule” , sunt aduse „spre pildă” pentru ca cititorul „să-l poată cunoaște lesne pe balaur după trompă. Iar celelalte numeroase capete de șarpe cu atâtea limbi de năpârcă le va vedea pe urmă în această carte a noastră alcătuită pe scurt” și să aibă posibilitatea să scoată din plin din adâncul larg al relei cinstiri”¹⁶.

Spre deosebire de cercetătorii anteriori care s-au aplecat mai ales asupra descifrării numelor Întelepților, Constantin Ion Ciobanu¹⁷ a pus accentul pe coroborarea nume–text scris pe filactere. Merită să facem distincția între trei termeni care, la prima vedere, par a se topi unul în altul în demersul practic al lui Constantin Ion Ciobanu. Primul este *iconografia propriu-zisă* și constituie punctul de pornire al cercetării. Cel de al doilea este *investigația de tip istorico-literar*, iar ultimul este *investigația de tip lingvistic*. „Ajungem în fapt la o abordare interdisciplinară în care fiecare tip de cercetare își păstrează individualitatea instrumentelor – surse, metoda analizei, concluzii – dar care, pe parcursul evoluției demonstrației, se întrepătrund într-o canava complicată de argumente și contraargumente, de referiri la imagini și la texte, la riguroase descifrări de inscripții, la comparații între redacțiile diferite, scrise și plastice, ale uneia și aceleiași teme”¹⁸.

Ne continuăm deci prezentarea, beneficiind de lucrările neobositului cercetător ce cuprind inclusiv o descriere exhaustivă a profețiilor descifrate de pe filacterele Întelepților Antichității pictați pe cele două benzi verticale care mărginesc imensa compoziție a *Arborelui lui Iesei* de pe peretele de miază-zi al bisericii Voronețului¹⁹.

La Sfânta Mănăstire Voroneț, profețiile Întelepților greci se deschid în coloana din stânga sus, cu recunoașterea Creației: *Cu adevărat Unul Dumnezeu ne-a făcut pe noi Cerul și pământul Și tot ce este în ele* (filacteriul atribuit lui Sofocle), cuvinte care sunt o afirmație de credință amintind de începutul Bibliei: *La început a făcut Dumnezeu cerul și pământul* (Fac. 1,1).

Profeția acestui Porfirie de la Voroneț este următoarea: Slovese(m) / Gnemß nb/(s)a Átvß(r)/disa i D/Áxo(m) Ástß/ ego vTMs’ ... („Cu cuvântul Domnului cerurile s-au întărit și cu duhul gurii Lui toată...”)²⁰. Așa cum am menționat deja, numele și imaginea (cu același text pe filacteră) s-au păstrat excelent în pictura murală exterioară de la Sucevița.

Încă în anul 1924, colaționând redacția profeției lui Porfirie de la Sucevița (*Cu cuvântul lui Domnului cerurile s-au întărit și cu duhul gurii Lui toată puterea lor, când va veni...*) cu redacția slavonă reprodușă fotografic după originalul manuscrisului Psaltirii de la Kiev din anul 1397 (publicată de Gherold I. Vzdornov), Vasile Grecu a reușit să stabilească că profeția lui Porfirie de la Sucevița nu este nimic altceva decât traducerea slavonă a versului al 6-lea din cel de al 32-lea psalm al regelui David²¹. Constantin Ion Ciobanu, apreciind la rândul său că „în culegerile grecești sau slavone de profeții ale Anticilor (inclusiv în manuscrisul lui Guri Tușin) acest citat nu figurează și însușindu-și faptul că „zugravii de la Sucevița au folosit drept model pentru textul profeției lui Porfirie o redacție slavonă a Psaltirii caligrafiată în secolele XIV sau XV” este de părere că „motivul atribuirii filosofului Porfirie a textului biblic al psalmului rămâne neelucidat până în prezent”²².

Considerăm că această atribuire nu este întâmplătoare: „Deși nici unul din textele de pe filactere nu conține extrase din operele *Întelepților Antichității*, totuși ele se constituie în fondul în baza căruia gânditorii antici pot fi considerați *fereastră deschisă spre creștinism*, înregistrându-se un proces nu de atribuire, ci de conversie

în itemi religioși a caracterelor definitorii ale fiecărui gânditor”²³. În cazul nostru, am arătat deja entuziasmul lui Porfirie față de *Evanghelia lui Ioan* cu referire expresă la capitolul I, *La început a fost Cuvântul*...

La Liturghie, în ziua Sfintei Învierii se citește începutul Evangheliei lui Ioan despre Cuvântul cel dumnezeiesc. Când totul se umple de lumina Învierii lui Hristos și cerurile se unesc cu pământul în proslăvirea Biruitorului morții, Evanghelia ne vestește Cine este El: „*La început era Cuvântul. Ori, despre Cuvânt s-a vorbit încă din Vechiul Testament: „Cu cuvântul Domnului cerurile s-au întărit și cu duhul gurii Lui toată puterea lor”* (Ps. 32, 6), „*Trimis-a Cuvântul Său și i-a vindecat pe ei*” (Ps. 106, 20). Cuvântul lui Dumnezeu este veșnic și atotputernic. El este mereu la Dumnezeu.

Cântarea întreit sfântă pe care o intonăm împreună cu îngerii după înălțarea noastră la cer exprimată simbolic de ritualul Intrării Mici, ne pregătește pentru momentul culminant al Liturghiei Cuvântului: împărtășirea cu Dumnezeu Cuvântul prin cuvintele Sale. Prin cuvânt lumea a fost adusă la existență: „*Cu cuvântul Domnului cerurile s-au întărit și cu duhul gurii Lui toată puterea lor*” (Psalmul 32, 6) Așa-dar „*prin credință înțelegem că s-au întemeiat veacurile prin Cuvântul lui Dumnezeu, de s-au făcut din nimic cele ce se văd*” (Evrei 11,3). Cuvântul nu este o simplă informație ci o energie a persoanei. Cuvântul lui Dumnezeu este un cuvânt cu putere. El nu mijlocește omului idei ci comunică și descoperă pe Dumnezeu și lucrarea Sa în lume, în istorie și asupra omului.

Prezența filosofului Porfirie în șirul Înțelepților Voronețului are, alături de semnificațiile teologice, filosofice și valoarea artistică a reprezentărilor, un sens cultural-istoric.

În primul rând prezintă o valoare cu totul deosebită ca document istoric și mai ales ca document de istorie a culturii românești deoarece probează, fără echivoc, faptul că în Moldova, pictorii erau bine informați asupra filosofilor antichității și a dominantei gândirii lor și, în acel timp exista un mediu cultural care nu numai că dispunea de informația filosofică necesară ci dovedea și capacitatea de adeziune la astfel de idei și lucrări²⁴. Putem deci considera prezența *acestui filosof* lângă *Arborele lui Ieseu* ca un omagiu de tip renescentist adus Antichității păgâne, dar glorioasă și plină de viață spirituală²⁵.

Izvorul apariției aici a reprezentării filosofului Porfirie este, fără îndoială, recunoașterea de care se bucurau operele sale filosofice, îndeosebi acele care prezentau oarecare analogie cu învățătura creștină în lumea medievală moldovenească. Originea acestei adeziuni este identificată adânc în istorie Asemeni celorlalte biserici mănăstirești, Voronețul „esențializează și transpune în registru vizual, reînvierea umanismului neo-platonice și a culturii creștine, adăpostite de comunitățile monahale din Carpați, acolo unde moștenirea bizantină mai putea rodi, nestingherită de creșterea puterii otomane, ce-și întinsese de puțină vreme dominația și asupra țărilor române”²⁶.

Ceea ce trebuie accentuat, în încheiere, este extraordinarul echilibru pe care Mitropolitul Grigorie Roșca l-a impus prin alegerea temelor și personajelor ce vor

fi reprezentate pe pereții bisericilor înveșmântate cu pictură exterioară în vremea păstoririi sale, arătând providențială deschidere către idei și concepte de o veche circulație europeană, care nu erau foarte specifice tradiției bizantine (vezi însăși reprezentarea *Arborelui lui Iesei* cu o oarecare frecvență în vitraliile marilor catedrale gotice față de rarele reprezentări din spațiul bizantin, precum și prezența *Înțelepților antici* pe bisericile noastre, într-un spațiu în care, neavând autonomie bisericească și nici un cuvânt important de spus în mersul bizantinismului din care făceam parte prin rădăcini, dar unde această paralelă între tradiția Vechiului Testament și înțelepciunea Antichității – începută în sec. III-IV de către Origen și Augustin – nu era prea agreată). Apreciind valoarea *Înțelepților antici*, Mitropolitul Grigorie Roșca le recunoaște rolul în îmbogățirea spiritului *ne-evreilor*, ca un teren fertil pentru rodirea Cuvântului lui Dumnezeu în neamuri, la vremea prezenței lui Mesia în lume, dar... nu le acordă nici un loc pentru cuvânt, deoarece singurul cuvânt care avea să aibă loc pe bisericile noastre este CUVÂNTUL HRISTOS. Așa putem interpreta faptul că nici unuia dintre filosofi nu i s-au scris pe filacteră cuvintele propriei gândiri, ci le-au fost atribuite cuvinte din profețiile referitoare la Nașterea lui Hristos din Fecioară. Geniul capabil de sinteză, trecând marile concepte și stiluri universale prin propriul filtru de creație adaptată la propriile izvoare de inspirație și aspirații a rodit o capodoperă unică în lume, prin truda Mitropolitului voronețean.

Note:

¹ Acad. Andrei Eșanu, Dr. Valentina Eșanu, Eșanu, *Mănăstirea Voroneț. Istorie, cultură, spiritualitate*, Editura Pontos, Chișinău, 2010.

² Idem, *Viața și faptele Mitropolitului Grigorie Roșca, 1478–1570*, Editura Doxologia Iași, 2016.

³ Idem, *Pomelnicul mănăstirii Voroneț – important izvor de istorie al ctitoriei lui Ștefan cel Mare și Ascendența și familia lui Luca Arbore în lumina unor izvoare inedite*, în „Sfânta Mănăstire Voroneț, 520 de ani, 25 mai – 14 septembrie 2008, Suceava 2009, p. 59-81 și p.88-117; *Însemnări cronicărești de pe o Psaltire de la Mănăstirea Voroneț și Biblioteca Mănăstirii Voroneț în lumina unor cercetări recente*, în „In honorem Sfânta Mănăstire Voroneț 25 de ani de la înființare”, p. 217-225 și 340-400, Editura Doxologia Iași, 2016.

⁴ Andrei Eșanu, *Univers cultural în Moldova = Cultural universe in Moldova (sec. XV–XIX): studii*, Academia de Științe a Moldovei, Institutul de Istorie, Chișinău: Lexon-Prim, 2013.

⁵ Silviu Dragomir, *Voroneț, canoane care nu sunt obligatorii*, în „Noi Tracii”, Anul XVI. Nr. 152-153, Iulie–August, Centro Europeo di studi traci, Roma, 1987.p. 13.

⁶ Grigore Nandriș, *Umanismul picturii murale post bizantine*, vol II: *Umanismul picturii murale post bizantine din estul Europei*, București, Edit. Meridiane, 1985, p. 38-39.

⁷ Paul Henry, *Monumentele din Moldova de Nord. De la origini până la sfârșitul secolului al XVI-lea. Contribuție la studiul civilizației moldave*, traducere din limba franceză, *Les Églises de la Moldavie du Nord des origines à la fin du XVI siècle*, ed. Ernest Leroux, Paris, 1930 de Constanța Tănăsescu, prefața și note Vasile Drăguț, Edit. Meridiane, București, 1984.p. 48.

⁸ Grigore Nandriș, *Umanismul picturii murale post bizantine*, vol II: *Umanismul picturii murale post bizantine din estul Europei*, București, Edit. Meridiane, 1985, p. 215-216.

⁹ Wilhelm Nyssen, *Pământ cântând în imagini: frescele exterioare ale mănăstirilor din Moldova*, Recomandare de Iustinian, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Traducere și prefață pr. prof.dr. Dumitru Stăniloae, EIB, București, 1978. p. 112.

¹⁰ Constantin Ioan Ciobanu, *Programul iconografic al bisericii Sfântul Gheorghe a mănăstirii Voroneț*, în *Arta-2010*, seria Arte vizuale, Chișinău, 2010, p. 5-21.

¹¹ Apud Valentin Protopopescu, *Porfir și filosofia antichității*, postat joi, 2 Aprilie 2015 pe blogul editurii Herald în categoria: „Oameni și cărți”

¹² *Porfir Fenicianul, discipolul lui Plotin din Lycapolis, Isagoga*, Editura Univers enciclopedic, București, 2002.

¹³ Acad Andrei Eșanu, dr. Valentina Eșanu, *Moștenirea culturală a Cantemireștilor*, Chișinău, 2010 et alt.

¹⁴ Dimitrie Cantemir, *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*. în „*Opere complete*”, vol.8, tom.2. ediție critică publicată sub îngrijirea lui Virgil Câdea, Editura Academiei București 1987

¹⁵ Cf. Pr. prof. dr. Ștefan Rescanu, *Dimitrie Cantemir – istoric al religiilor* în „*Dimitrie Cantemir – savant de dimensiune europeană: 300 de ani de la plecarea de la domnie. Simpozion național Târgoviște București Constanța, 2011*”, coord. Gheorghe F. Anghelescu, Edit. Mica Valahie, București, 2012, p. 34 – 35.

¹⁶ Apud Dorin Octavian Picioruș *Dimitrie Cantemir despre Islam, în lecturi diverse*, www.teologiepentruazi.ro/2010/09/05/dimitrie-cantemir-despre-islam/5 sept 2010,

¹⁷ Constantin Ion Ciobanu, *Stihia profeticului, Surse literare ale imaginii „Asediul Constantinopolului” și ale „Profețiilor” înțelepților antichității din pictura murală medievală moldavă*, Institutul Patrimoniului Cultural, Academia de Științe a Moldovei, Chișinău, 2007

¹⁸ Tereza Sinigalia, *Cuvânt înainte* în Constantin Ion Ciobanu, *Op. cit.*, p. 7.

¹⁹ Constantin Ion Ciobanu, *Profețiile înțelepților antichității de la biserica Sfântul Gheorghe a Mănăstirii Voroneț*, în „*Studii și cercetări de istoria artei. Seria Artă plastică*”, serie nouă, tom 1 (45), București, 2011p. 11-32.

²⁰ *Ibidem*, p. 23.

²¹ Vasile Grecu, *Darstellungen altheidnischer Denker und Schriftsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlades* în „*Academie Roumaine, Bull. de la Sect. Hist.*”, XI, 1924.p. 19.

²² *Ibidem*, p. 17.

²³ Opinie exprimată de Constantin Ion Ciobanu în comentariul asupra „profeției” lui Socrate (*Stihia profeticului ...*, p. 21).

²⁴ Ștefan Bârsănescu, *Filosofii de la Sucevița* în „*Magazin istoric*”, anul I, nr.8/1967, București, 1967p. 13.

²⁵ Ștefan Bârsănescu, *Pagini nescrise din istoria culturii românești (sec. X-XVI)*, Edit. Acad. RSR, București, 1971, p. 10.

²⁶ Grigorie Nandriș, *Umanismul picturii murale post bizantine*, vol II: *Umanismul picturii murale post bizantine din estul Europei*, București, Edit. Meridiane,

Fig. 1. Mănăstirea Voroneț, Biserica Sf. Gheorghe

Fig. 2. Elinul [Porfi]rie. Mănăstirea Voroneț

*Fig. 3. Mănăstirea Voroneț.
Imagine panoramică*

**CEL CARE A PICTAT ȘI O CUCONIȚĂ MOLDOVEANĂ,
DE OS DOMNESC**
**(Ilustrul pictor suedez Alexander Roslin (1718–1793)
la 300 de ani de la naștere)**

Dr. Gheorghe SOLTAN,
Chișinău, Republica Moldova

Abstract: The article refers to the famous Swedish artist Alexander Roslin (1718–1793), who also painted a Moldovan princess Zoe Ghika. This happened in 1777 when Roslin was in St. Petersburg. The princess was one of the daughters of the voivode Scarlat Ghika and Ruxandra Moruzi, the last one retreating with her children at the court of the empress Catherine II. The author describes the portrait of the Moldovan princess, pointing out that the illustrious painter also revealed a sense of dignity on Zoe Ghika's face. Biographical data from the life of both the portraitist and the princess are narrated. Roslin's masterpiece is currently in the collection of the Stockholm National Museum.

Keywords: Alexander Roslin, Zoe Ghika, Swedish portraitist, sense of dignity, masterpiece, Stockholm National Museum.

Marele portretist suedez Alexander Roslin s-a născut la 15 iulie 1718 în orașul Malmö, într-o familie veche din Stockholm. Acest reputat pictor a zugrăvit celebre portrete de împărați și împărătese, intelectuali, oameni de știință, ambasadori, nobili etc. Chiar și în zilele noastre, pânzele ilustrului artist scandinav sânt căutate de iubitorii de pictură la casele de licitații, la expozițiile tablourilor sale organizate în diverse orașe din lume¹. Cineva zicea că nu este deloc exagerat să se spună că toți suedezi au o relație cu Roslin. Vorba vine că tocmai el a pictat și portretul renumitului botanist suedez Carl Linné, care este modelul chipului de pe bancnotele de 100 de coroane.

Cu atât mai mult, merită a fi semnalată această dată istorică pentru publicul nostru, deoarece faimosul artist suedez a pictat și o cuconiță moldoveană, de os domnesc. Acest lucru s-a întâmplat la 1777, atunci când Roslin se afla la Sankt-Petersburg timp de doi ani, unde a executat portretul împărătesei Ecaterina a II-a, a terminat portretul regelui suedez Gustav al III-lea, un mecenat al timpurilor sale, a pictat mulți nobili ruși și, de asemenea, pe principesa moldoveană Zoe Ghika. Potrivit cunoscutei cercetătoare ruse în domeniul istoriei artei Elena Agratina, în perioada 1776–1777, Roslin a pictat la Sankt-Petersburg un număr impresionant de 37 de portrete². Domnița era una din ficele voievodului Scarlat Ghika (care s-a aflat pe tronul Moldovei în perioada 1757–1758, dar a domnit și în Muntenia în anii

1758–61, 64–66) și a Ruxandrei Moruzi, ultima refugiindu-se cu copiii săi, în acele vremuri de restriște, la curtea țarinei Ecaterina a II-a.

În vara anului 2015, pe când eram la Academia Regală de Arte Fine de la Stockholm, la expoziția intitulată “100 de tablouri celebre” din colecția Muzeului Național al Suediei, care atunci se afla în renovare, am fost uluit, la intrarea în sală, de un minunat portret. Am avut impresia că în fața mea era un chip luminos și suav cu trăsături vădite de-ale neamului nostru. Pentru mine a fost un moment revelator, atunci când am citit că este un portret cu titlul „Zoie Ghika, moldavisk prinsessa” (Principesa moldoveană Zoe Ghika), pictat de Alexander Roslin. Înmărmurisem în fața portretului acelei domnițe gingașe, zugrăvită într-o elegantă rochie albă de mătase, împodobită cu dantelă argintie, cu ochi mari negri melancolici, buze subțiri trandafirii, cu părul negru ca pana corbului (nu o perucă! și ce breton!) încoronat cu un turban cu roze pale și fire argintii! O adevărată capodoperă!

Mai târziu, am văzut că mai mulți critici de artă plastică suedează remarcău că portretul domniței moldovene este unul dintre cele mai fine și delicate creații ale portretistului fără egal³. Nu putea fi altfel, căci și modelul, cu siguranță, era pe potrivă – deosebit de grațios și tandru! Nu cred că din întâmplare criticul de artă suedez Magnus Olausson a inserat portretul domniței moldovene chiar pe prima copertă a cărții sale despre Alexander Roslin.

Este de notat că valoroasele aprecieri ale istoricului de artă Agravina pun în lumină faptul că portretul Zoiei Ghika este cea mai mare reușită a lui Roslin în domeniul coloristicii. Autoarea este de părere că tot ceea ce este caracteristic lucrărilor lui Roslin, în general, se manifestă în această lucrare: atenție la detalii, sobrietate și înflorire. Cu toate că soarta fetei zugrăvite nu era defel ușoară, acest lucru nu se reflectă deloc în portret. Imaginea modelului de pe pitoreasca pânză păstrează o înfățișare senină, liniștită și fără grele trăiri. Chipul a căpătat o expresie cugetătoare și delicată, departe de gentilețea manierată a multor personaje franceze de pe pânzele rosliniene. Un mare succes al maestrului s-a dovedit a fi poziționarea modelului. În ciuda laconismului compoziției, în portretul lui Zoe Ghika, mișcarea corpului cu o ușoară înclinare înainte este surprinzător de liberă. În concluzie, comparând această lucrare cu tabloul lui Roslin din 1768 „Doamna cu vâl”, se poate afirma pe bună dreptate că Zoe Ghika este complet lipsită de orice cochetărie din care s-ar trage nefirescul⁴.

Despre portretul domniței se spune că a avut o cale lungă până a ajuns la Stockholm. Inițial, a fost moștenit de urmașii Zoiei Ghika, principii Sumarokov-Elston și apoi Gagarin. În anul 1990, a fost cumpărat de către statul suedez de la un colecționar din Franța.

Se cuvine a fi menționat că remarcabilul portretist Roslin, din anul 1752, a trăit la Paris, s-a căsătorit la 41 de ani cu acuarelista Marie Suzanne Giroust, în vârstă de 25 de ani, și împreună au avut trei fiice și trei fecori. În decursul vieții

sale, Roslin a executat la comandă un număr impunător de portrete, la mai multe dintre acestea lucra chiar concomitent. Era printre cei mai străluciți și apreciați portretiști ai vremii sale – Epoca luminilor. A fost ales membru al Academiei Franceze de Pictură și Sculptură, fondată în anul 1648, oferindu-i-se în dar și o reședință chiar în Luvru. Se spune că filosoful francez Denis Diderot l-ar fi criticat pe Roslin că nu este perfect realist în picturile sale. Se știe însă că adevărații creatori reproduc pe șevalet nu doar copia modelului sau a țeșăturilor strălucitoare, dar și trăsături din personalitatea și caracterul celor pictați. Personal, eu citesc pe chipul domniței Ghika și un sentiment de demnitate (nu trufie!), surprinsă de celebrul pictor. Roslin s-a stins din viață la 5 iulie 1793, la Paris, cu zece zile înainte să împlinească 75 de ani, probabil, cutremurat și de evenimentele declanșate de Revoluția franceză de la 1789.

Zoe Ghika (?–1830) s-a căsătorit cu marchizul Pano Maruzzi (1730–1799, un nobil italian de origine greacă și un versat cunoscător al picturii, la acea vreme), care, de altfel, a fost ambasadorul Ecaterinei a II-a la Veneția, deținând un palat chiar pe Piața San Marco. Potrivit izvoarelor istorice, au avut împreună doi copii: un băiat Constantin și o fată Alexandra, care s-a căsătorit cu contele rus Serghei Sumarokov (o legendă spune că Sumarokovii s-ar trage din Suedia). Despre nepoata Zoiei Ghika-Maruzzi, Elena Sumarokova, se zice că era neasemuit de frumoasă: să fi fost această copie a bunicii un nou model pentru un alt mare portretist? Dar aceasta este deja o altă poveste.

Excelentul portret al domniței chipeșe Zoe Ghika va putea fi admirat din toamna acestui an la Muzeul Național din frumoasa capitala suedeză, care se va deschide după o renovare.

Note:

¹ *Rzeczpospolita*, 21-22.11.1998, p. 19; *Catalogul Bukowskis* (Ediția tipărită în suedeză), pp. 131-133, 182.

² Е. Е. Агратина, *Петербургский период творчества А. Рослина* în *Русское искусство Нового времени. Исследования и материалы*. Сборник статей. Вып. 14, Москва, 2012, p. 70-71

³ Magnus Olausson, *Alexander Roslin*, Nationalmuseum, Stockholm, 2007, P. 86; Per Bjurström, *Roslin*, Höganäs: Wiken, 1993, p. 121

⁴ Е. Е. Агратина, *op. cit.*, p. 62-63

Alexander Roslin.
Autoportret

Zoe Ghika,
portret de Alexander Roslin

LA KIEV, PE URMELE PORTRETELOR MITROPOLITULUI PETRU MOVILĂ*

Dr. Ioana FEODOROV,
*Institutul de studii sud-est europene al
Academiei Române, București, România*

Abstract: This paper encloses a record of the portrait representations of Saint Metropolitan Peter Movila in Kiev churches, monasteries, church books, and museums, with references to the Romanian artistic pieces that have connections with Ukrainian ones. The period under scrutiny covers the 17th–19th centuries and reaches the present days. After a brief recall of the Metropolitan's outstanding activities as a hierarch and a scholar, I am listing his portraits preserved in Kiev, at the Petcherska Lavra, the Berestovo Monastery, in Kiev Museums and church collections, in manuscripts and printed books. I collected this information while visiting Kiev in 2015 and 2018 and after consulting a large number of historical sources and art catalogues. Another topic that I comment on is connected to Peter Movila's heraldry and the coat-of-arms of the Movila family, as reformulated by the Metropolitan in his official portraits.

Keywords: Peter Movila, Kiev, Petcherska Lavra, portraits, heraldry, 17th century Ukraine.

În 2015 și 2018, participând la două colocvii organizate la Kiev¹, am avut prilejul să caut urme materiale ale excepționalelor opere duhovnicești și culturale ale lui Petru Movilă de dinainte și de după ce a fost ales Mitropolit al Bisericii Ortodoxe a Kievului, Galiției și Întregii Ucraine.

Marile realizări ale lui Petru Movilă ca întâistătător al Bisericii Ortodoxe în ținuturile neamului Rus' (Ucraina de astăzi) și dincolo de acestea nu fac obiectul acestei lucrări². Cu toate acestea, înainte de a discuta despre portretele sale care s-au păstrat până în vremurile noastre este necesară o scurtă rememorare a faptelor sale cele mai semnificative.

Născut la Suceava la 21 decembrie 1596, într-o familie de domni și boieri moldoveni, fiul lui Simion Movilă³ și al soției sale Margareta, Petru s-a refugiat în Ucraina, împreună cu mama sa, după ce tatăl său a fost ucis, în septembrie 1607. Din 1608 până în 1620 au locuit în castelul lui Stanisław Żółkiewski, comandantul

* Am publicat în „*Revue des Études Sud-Est Européennes*” (LIV, 2016, 1-4, p. 171-188) o versiune în limba engleză a acestui studiu scrisă după prima mea vizită la Kiev, în 2015. Aceasta este versiunea în limba română, revăzută și adăugită substanțial după a doua vizită, pe care am făcut-o în luna iunie 2018.

militar al Uniunii statale Polono-Lituaniene (1547–1620)⁴. Acolo a început educația sa, cu profesori ai Frăției din L'viv (Lemberg) – călugării Bratstvo – continuând la Academia fondată la Zamość de cancelarul polon Jan Zamoyski (cunoscută în cercurile academice europene ca *Hippaeum Zamoscianum* sau Academia Zamoyski). Cunoștințele sale cuprindeau mai multe limbi și literaturi: română, polonă, slavonă, bielorusă, latină și greacă.

Educația sa duhovnicească a cunoscut o perioadă de mai mare profunzime pe când el locuia la moșia sa de la Rubejovka. După mai multe călătorii la Lavra Pecerska, principalul centru religios și cultural al Ucrainei și stavropighie a Patriarhiei Ecumenice de la Constantinopol – unde a fost găzduit în mod repetat între 1622 și 1627 – el a hotărât să se călugărească (păstrându-și numele de Petru). Câteva luni mai târziu a fost ales stareț al Lavrei, datorită vastelor sale cunoștințe și angajamentului său neclintit față de Ortodoxie. Era o perioadă tulbure: regatul Poloniei, condus de Sigismund al III-lea, anexase teritoriile ucrainene, iar ierarhii ortodocși locali se luptau, sub presiunea Bisericii catolice, să protejeze patrimoniul național și bisericesc al țării.

Locuită încă din 1051, de pe vremea conducerii lui Iaroslav cel Înțelept, Lavra Pecerska a găzduit mai întâi un călugăr venit de la Muntele Athos, Anton. Născut în Liubici (regiunea Cernigov, Ucraina), acesta a petrecut un timp la Sfântul Munte, unde a fost tuns călugăr. Apoi a primit sarcina de a se întoarce în țara de obârșie și de a întemeia un schit. După ce s-a stabilit într-o peșteră din împrejurimile satului Berestovo, i s-au alăturat mai mulți pustnici care au înființat împreună o comunitate, mai târziu cunoscută sub numele de „Peșterile de departe”. În 1061, după ce l-a desemnat pe Binecuvântatul Varlaam ca stareț al comunității monahale, călugărul Anton s-a mutat într-o altă zonă, în „Peșterile de aproape”. Varlaam a construit prima biserică de la suprafață, dându-i hramul Adormirea Maicii Domnului (Uspenija). Condusă apoi de călugărul Teodosie (m. 1074), Lavra Pecerska a primit de la acesta primele *Rânduiele ale vieții monahale*, inspirate din cele ale Mănăstirii Studion de la Muntele Athos. Devenind o importantă școală teologică după anul 1100, mănăstirea a dat cincizeci de episcopi Bisericii ortodoxe din Ucraina, începând din primele decenii ale secolului al XIII-lea.

Perioada cea mai glorioasă a Lavrei Pecerska a fost secolul al XVII-lea, când confruntarea cu misionarii catolici care încercau să impună în Răsăritul ortodox uniunea cu Biserica de la Roma i-a silit pe ierarhii ucraineni să răspundă mai ferm, prin activități intense de scris și tipărit. În 1680–1690, Dimitrie, viitorul Mitropolit al Rostovului, a scris marea lucrare *Viețile Sfinților* ca viețuitor al Lavrei Pecerska.

În 1633 Petru Movilă a fost ales Mitropolit al Kievului, păstrându-și și misiunea de stareț al Lavrei. El a inițiat imediat un plan amplu de revigorare spirituală și eliberare națională. Potrivit literelor care îi înconjurau stema – II M, A M, K, Γ, € K, A Π – titlul său în ultimii ani de viață era: „Petru Movilă, Arhiepiscop [și] Mitropolit al Kievului și Galiției, exarh al Constantinopolului, arhimandrit al [Lavrei] Pecerska”. El s-a opus legilor emise de Coroana Polonă împotriva Bisericii

Ortodoxe din teritoriile cucerite și s-a luptat pentru legiferarea utilizării limbii ucrainene în administrație și în școli. Convingându-l pe regele Wladislaw al IV-lea să redea drepturile și statutul Mitropoliei de la Kiev, Petru Movilă a schimbat cursul istoriei poporului ucrainean. El a reușit apoi să recupereze pentru Biserica Ortodoxă Catedrala Sfânta Sofia și domeniul Berestovo. Mai mult, el a întemeiat, pe pământ cumpărat de el însuși, mănăstirea Goloseevskij și a construit aici o biserică închinată Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava⁵, înzestrând-o cu moaște ale Sfântului⁶. Mai târziu aceasta a devenit un schit al Lavrei Pecerska⁷.

Petru Movilă a luat de asemenea măsuri pentru creșterea nivelului de educație al clericilor și al oamenilor simpli. Imediat ce a devenit stareț la Lavra Pecerska a fondat acolo o școală pentru călugării tineri, unde aceștia învățau, în latină, nu doar despre teologie și Sfintele Scripturi, ci și filosofie, retorică și literatură clasică. După alegerea sa ca Mitropolit a înființat Colegiul Mohyla, unind școala de la Lavra cu cea a Frăției Teofaniei din Kiev (*Bogojavlenski*, la mănăstirea Bratskij). Academia din Kiev a fost susținută din veniturile moșiei Movilă din Rubejovka. Fiind în declin o perioadă, Colegiul Mohyla a fost închis, iar apoi a fost redeschis în 1819, sub denumirea de *Duhovnaja seminaria* și, mai târziu, *Duhovnaja Akademija*, Academia Teologică, cunoscută și ca Academia Kieviană Mohyla⁸. A crescut numărul limbilor străine predate aici: în afară de latină, elevii învățau slavona, greaca și polona. Curricula depășea domeniul religios, incluzând istoria, filosofia, astronomia, matematica și muzica. În deceniul care a urmat, Petru Movilă a întemeiat mai multe școli în întreaga Ucraină, o a doua Academie în Vinnytsia, care oferea cursuri în slavonă, greacă și latină, și un colegiu în Kremenits. Despre această contribuție deosebită a Sfântului Petru Movilă se spune încă și astăzi că a fost hotărâtoare în progresul societății și educației ucrainene. De asemenea, contribuția sa la înființarea unei școli la Iași a fost esențială în înaintarea educației în Moldova⁹.

Nu doresc să comentez aici remarcabilele lucrări teologice și bogăția textelor religioase scrise, traduse sau tipărite grație îndrumării spirituale a Mitropolitului Petru Movilă¹⁰. Trebuie totuși menționate eforturile sale de a proteja crezul și rânduielile ortodoxe. El este cunoscut mai ales pentru *Catehismul ortodox* din 1640, al cărui titlu original în limba latină este *Expositio fidei Ecclesiae Russiae Minoris*. Discutat și aprobat de un consiliu pan-ortodox reunit în 1642 la Mănăstirea Trei Ierarhi din Iași, acest text a fost aprobat de un Sinod ecumenic la Constantinopol în 1643 (și din nou de patriarhii care au urmat). Semnat mai întâi de Patriarhul ecumenic Partenie I, *Catehismul ortodox* a fost confirmat apoi de Patriarhul Alexandriei, al Antiohiei și al Ierusalimului, ale căror semnături apar pe versiunea greacă discutată la Constantinopol. Tradus în mai multe limbi, printre care și araba¹¹, el a ajuns să fie cunoscut până departe și i-a asigurat lui Petru Movilă apreciere și autoritate în întreaga lume ortodoxă¹².

După moartea sa, la 31 decembrie 1646, Petru Movilă a fost îngropat în Biserica Adormirii Maicii Domnului din Lavra Pecerska, ca un semn de mare respect și de recunoaștere a importanței lucrărilor sale remarcabile pentru Biserica Ortodoxă,

pentru cler și credincioși. În 1941, în timpul ocupației germane a Kievului, biserica a fost aruncată în aer, autorii acestui act rămânând necunoscuți. Distrugerile cauzate au fost foarte mari și mormântul Mitropolitului a fost complet devastat, în asemenea măsură încât rămășițele sale nu au mai fost recuperate, deși sicriul fusese pus într-un sarcofag metalic¹³.

În 1988, când Ucraina a sărbătorit un mileniu de creștinism în ținuturile neamului Rus', autoritățile comuniste au aprobat ca zona Peșterilor de Departe și mai multe clădiri (inclusiv Biserica Nașterii Maicii Domnului, cea dedicată Zămislirii Fecioarei Maria de către Sfânta Ana, clopotnița Lavrei etc.) să fie restituite Bisericii Ortodoxe (în total aproximativ 5,5 hectare). Reconstrucția bisericii a început în 1996, după ce a fost neglijată timp de aproape o jumătate de secol¹⁴. În același an în care au fost comemorați 500 de ani de la moartea sa, Petru Movilă a fost canonizat de Biserica Ortodoxă Ucraineană (sărbătorit la 31 decembrie/13 ianuarie) și o placă memorială a fost așezată în exteriorul Catedralei Uspeniia, în locul unde se presupune că s-a aflat mormântul său¹⁵.

Astăzi Catedrala Adormirea Maicii Domnului de la Lavra Pecerska este o clădire complet nouă, aparținând de „Domeniul Național Istoric – Cultural Kiev-Pecersk” (Nacional’nyj Kyjevo-Pečers’kyj Istoryko-Kul’turnyj Zapovidnyk). Reconstrucția s-a făcut în așa fel încât noua clădire să aibă aceeași formă ca vechiul edificiu, distrus în 1941. Pe peretele interior, pe o arcadă, este o frescă cu Sfinții Petru Movilă și Dimitrie al Rostovului, unul lângă altul, în mărime naturală. Sf. Petru Movilă apare și într-o frescă din partea dreaptă a pronaosului, înconjurat de mai mulți arhierei și călugări ucraineni.

Un alt loc din Lavra Pecerska unde găsim urme ale lui Petru Movilă este, bineînțeles, tipografia. Tipărirea de cărți a fost una dintre cele mai dragi și mai importante preocupări ale Mitropolitului. Și-a dedicat două decenii din viață tiparului, îmbunătățind continuu presele și uneltele din atelierul său, care și-a început activitatea în 1616 (cu un *Ceasoslov – Horologion*). Supraveghea el însuși culegerea textelor pentru tipar și instruirea ucenicilor. A fost printre primii care au tipărit în limba ucraineană, un pas spre suveranitate și independență națională, și a încurajat tipărirea de cărți atât religioase cât și laice: texte biblice, Psalmi, predici și lucrări științifice. A ajutat, de asemenea, la răspândirea tiparului în afara țării, până la Govora, Dealu și Câmpulung în Țara Românească, iar în 1646 i-a trimis o tiparniță Mitropolitului Varlaam al Moldovei, care a așezat-o la Mănăstirea Trei Ierarhi din Iași.

Lucrările lui Petru Movilă: *Triodion* (1631), *Antologhion* (1636), *Catehismul ortodox* (1640), *Trebnik (Euchologion)*, 1646) etc. au avut o importanță covârșitoare pentru toate țările ortodoxe. Vizitând Muzeul Cărții și al Tiparului deschis astăzi la Lavra Pecerska am găsit, așa cum era de așteptat, toate edițiile acestor lucrări, alături de scrieri ale Mitropolitului și de unelte tipografice folosite în atelierul său. Unele dintre acestea au fost datate în secolul al XVII-lea, iar printre ele se află matrițe de gravuri cu blazonul lui Petru Movilă și chipuri de sfinți.

În sala de intrare a acestui muzeu se află un portret în ulei al Mitropolitului Petru Movilă, o copie realizată în secolul al XIX-lea de un pictor necunoscut (il. 1)¹⁶. Originalul a fost păstrat în Muzeul de la Lavra Pecerska, aflându-se înaintea pe unul dintre pereții Catedralei Adormirea Maicii Domnului. Un bust impresionant al Sfântului Petru Movilă, ținând în mâini *Trebnikul*, se află la o răscruce de pe domeniul Lavrei, pe drumul dinspre Catedrala Adormirea Maicii Domnului spre Peșterile de Departe, în fața Academiei Teologice din Kiev, al cărei întemeietor este considerat a fi fost, împreună cu Sfântul Nestor Cronicarul.

Cel mai vechi portret al Mitropolitului Petru Movilă care există astăzi la Kiev face parte din fresca interioară a bisericii Mănăstirii Berestovo, închinată lui Iisus Hristos Mântuitorul. Berestovo, pe vremuri un sat în împrejurimile Kievului, este astăzi în centrul istoric al orașului, la nord de Lavra Pecerska. Biserica a fost reconstruită de Petru Movilă între 1642 și 1643, în formă de cruce greacă, pe ruinele unei clădiri mult mai vechi, atestată documentar prima dată în secolul al XI-lea, care fusese dărâmată de tătarii conduși de Batu Han, în 1240, când au distrus întregul oraș. Frescele din interior, conservate parțial, au fost pictate de frații macedoneni Ianis și Giorgis între 1643 și 1644¹⁷. Pe arcul de deasupra iconostasului (pierdut) există un portret al lui Petru Movilă din timpul vieții, în care acesta, în genunchi, în calitate de ctitor, Îi înfățișează biserica reconstruită lui Iisus Hristos, care este îmbrăcat în veșminte de episcop, așezat pe tron, cu Fecioara Maria la dreapta Sa și marele prinț Vladimir (Volodymyr, 958–1015)¹⁸ la stânga (il. 2). La picioarele lui Iisus Hristos se află blazonul familiei Movilă. O inscripție lungă în grecește menționează reînnoirea bisericii de către Petru Movilă în anul 1644, în timp ce o altă inscripție mai mică, tot în grecește, și alta în slavonă indică anul 1643. Această frescă votivă este numită în sursele ucrainene „Rugăciunea” sau „Darul lui Petru Movilă”. Portretul este considerat cât se poate de autentic, cel mai realist chip al său care ni se păstrează: bărbia lată, îmbrăcată de o barbă neagră presărată cu fire cenușii, fruntea înaltă, nasul acvilin, aristocratic, ochii căprui plini de viață și buzele strânse, toate dezvăluie puterea minții și a voinței Mitropolitului (il. 3). Interesant este faptul că în nici unul dintre portretele ulterioare ierarhul nu este reprezentat la fel de masiv. Portretul votiv al lui Petru Movilă a fost reprodus de Igor Shevchenko¹⁹, Paul Mihail²⁰, Arkadij Jukovs’kyj²¹, Sergei Udovyk²², apoi într-o lucrare semnată de E. V. Lopuhyna, E. V. Pytateleva și Vera G. Tchentsova²³ și, în 2017, din nou de Vera Tchentsova²⁴.

Biserica a fost renovată în anii 1751–1752 și din nou în 1813–1814. Din nefericire, frescele care se mai păstrau au fost restaurate în stilul picturii în ulei, alterând grav aspectul original. Astăzi biserica este din nou în reparații, fiind închisă pentru public²⁵. Între timp a fost dată în administrare Domeniului Istoric – Cultural Kiev-Pecersk²⁶. Câteva secțiuni ale frescei, decapate în timpul restaurării în încercarea de a descoperi stratul original de pictură din secolul al XII-lea, sunt expuse într-unul dintre muzeele din Lavra Pecerska²⁷, alături de reproduceri fotografice ale frescei votive unde este reprezentat Mitropolitul Petru Movilă și de un portret al său, în ulei (vezi mai jos).

Muzeul Național de Artă al Ucrainei din Kiev (Nacionalnyj Hudožnij Muzej Ukrajinjy) deține, se pare, două portrete ale lui Petru Movilă. Unul dintre ele, *Petru Movilă, Mitropolit al Kievului*, de un pictor necunoscut, este un portret în ulei cu dimensiunile 220 x 105 cm, datat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (Nr. inv. Ж-458, vezi il. 4). Acesta poartă inscripția: „Petru Movilă, fiul unui voievod (*voevoditchi*) din țara Moldovei, Arhimandritul Pecerskăi, Mitropolitul Kievului, a murit în anul ...”. Tabloul, expus astăzi în Muzeu, s-a aflat în trecut în Catedrala Uspenija din Lavra Pecerska, pe un perete interior. În Ucraina portretul apărut în două cataloage de expoziție²⁸, în timp ce în România Anca Brătuleanu a publicat recent o reproducere a lui²⁹.

Celălalt portret este o copie realizată de un pictor necunoscut, probabil în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, cu dimensiunile 221 x 136 cm (Nr. inv. Ж-413, vezi il. 5). Ea nu este expusă în Muzeu și nu i-am putut verifica existența, însă o fotografie a ei este accesibilă online³⁰.

Un altul, cu dimensiunile 261 x 157 cm (Nr. inv. КИИ-ІІ-93, vezi il. 6), aparține tezaurului Domeniului Cultural și Istoric Kiev – Pecersk, din Lavra de Sus. El a fost restaurat în perioada 2006–2012 într-un atelier special al Lavrei, unde a fost datat ca aparținând cu aproximație anilor 1840, judecând după stilul de pictură și materialele utilizate, după cum relatează O. S. Ryžova într-un articol (cu fotografii interesante din timpul lucrărilor de restaurare)³¹. Partea inferioară este acoperită de inscripția: „Petru Movilă, fiul unui voievod (*voevodici*) din țara Moldovei, Arhimandritul Pecerskăi, Mitropolitul Kievului, a murit în anul 1646.” Până la Revoluția din Octombrie acest portret s-a aflat în Sala de Consiliu a Academiei Teologice din Kiev, așa cum se poate observa într-o fotografie veche a sălii, care prezintă și picturile de pe pereți³². Arhidiaconul sirian Paul din Alep, care a vizitat „Țara Cazacilor” când l-a însoțit pe tatăl său, Patriarhul Antiohiei Macarie al III-lea Ibn al-Za’im, într-o lungă călătorie de la Damasc la Moscova, prin Moldova și Țara Românească (1652–1658)³³, afirmă că ei au văzut rânduri-rânduri de portrete de ierarhi pe holurile reședinței mitropolitane de la Kiev. Unele dintre acestea s-ar putea să fi ajuns în colecțiile Palatului Mitropolitan din Kiev, construit, cu fonduri românești, între 1864–1882, ale cărui săli de ceremonie (sau „saloane”) au găzduit zeci de portrete de prinți și înalți ierarhi³⁴.

O copie a acestui portret, într-o stare mai puțin bună, a fost inclusă în expoziția de fresce decapate de pe pereții bisericii din Berestovo, sus-menționată (il. 7).

La Muzeul Național de Istorie, în sala dedicată sec. XVI – începutul sec. XX, este expus un portret în ulei care îl reprezintă pe Petru Movilă – bust, într-o postură foarte asemănătoare aceluia de la Muzeul Cărții și al Tiparului din Lavra Pecerska. Alături se află portretul Rajnei Wisniowiecki (Chiajna, una dintre ficele lui Ieremia Movilă, deci vara lui Petru), care a ctitorit Mănăstirea Hustinskij, dăruind în 1619 comunității monastice loc de zidire pentru două schituri³⁵.

Portrete ale Mitropolitului Petru Movilă se păstrează și în alte mănăstiri și biserici ucrainene, fie din secolele XVIII–XIX, fie de după canonizare, când apare

aureolat ca Sfânt. Un exemplu este Muzeul din biserica Sf. Boris și Gleb de la Cernigov, unde se păstrează o serie de portrete de iconostas din secolul al XVIII-lea, pictate pe lemn: printre ele este și „Chipul Mitropolitului Petru”, cu capul înconjurat de un nimb desenat discret și purtând în mână stângă o carte frumos ferecată (așadar, o reprezentare diferită de cele descrise mai sus). La Daniovka, în Comuna Kozeleț, între Cernigov și Kiev, în grădina Mănăstirii Sfântul Gheorghe, este un paraclis închinat lui Petru Movilă unde se află o icoană recentă, de mari dimensiuni, care îl reprezintă pe „Sfântul Mitropolit Petru” într-o viziune mult diferită de altele: chipul este oarecum stilizat, privește către stânga icoanei, iar culorile predominante sunt brun și gribeu. Alte două chipuri ale Mitropolitului aflate aici sunt copii ale portretelor cunoscute.

Se pare că, exceptând fresca din Mănăstirea Berestovo, nu s-au păstrat până astăzi la Kiev alte reproduceri ale chipului Mitropolitului Petru Movilă din prima jumătate a secolului al XVII-lea. În ceea ce privește portretele sale ceremoniale din secolele XVIII–XIX, cele mai multe dintre ele ar putea fi reproduceri ale unui original anterior, în mărime naturală sau doar bust, observându-se același *mise-en-place* și aceleași obiecte utilizate în compoziție (stema, crucifixul, mățaniile, Biblia de pe masă, fundalul). Trăsăturile lui Movilă sunt în general aceleași, deși portretele ar putea fi împărțite pe grupuri de vârstă, iar straiile arhieriești diferă oarecum de la un portret la altul, evitându-se monotonia.

În general stilul portretelor este tipic artei Kievului: puțin colorat, în nuanțe întunecate. Astfel, ele au un efect maiestuos dar static, aproape tern. Talia subiectului este caracteristică modului în care ierarhii sunt reprezentați în arta portretului ucrainean, la fel de înalți precum apar și în frescele bisericilor³⁶. Într-o versiune mai elaborată a portretului, în fundal sunt vizibile clădirile Lavrei Pecerska. În mod bizar, nici unul dintre pictori nu este cunoscut – nici măcar cel al portretului restaurat profesional în atelierul de la Lavra.

Manuscrisele și cărțile oferă de asemenea informații importante despre aspectul fizic al lui Petru Movilă. După cum a menționat Pr. Paul Mihail, pentru prima dată în istoriografia românească, Biblioteca Națională a Ucrainei „V. I. Vernadskyi” de la Kiev³⁷ păstrează un manuscris slavon al *Arhieraticonului*, copiat la Kiev în 1632³⁸, unde Sfântul Ioan Gură de Aur este reprezentat având trăsăturile lui Petru Movilă de pe vremea când era tânăr stareț al Lavrei Pecerska (il. 8)³⁹. Unele dintre cărțile tipărite la Kiev în timp ce Petru Movilă ocupa scaunul de Mitropolit, sau care i-au fost dedicate, includ portrete ale sale (câteodată, alături de stema sa): de pildă, *Euharistirion. Albo, Vdjačnost*, 1632, la pagina 3 (il. 9)⁴⁰, sau *Slujebnik i trebnik arhieriejskij*, 1639, cu un portret în culori al lui Petru Movilă îmbrăcat în straie arhieriești de ceremonie⁴¹.

În Evul Mediu și în epoca premodernă blazonul era o altă modalitate de a portretiza un nobil sau o personalitate. În colecția Muzeului „Sfânta Sofia” se păstrează o copie din ghips a unei steme din ceramică, 80 x 55 cm, descoperită de arheologul M. Karger în altarul Catedralei Sfânta Sofia în timpul lucrărilor de excavare de la sfârșitul anilor '40 ai secolului trecut. Copia realizată în 1946, cu aceeași formă

și aceleași dimensiuni, prezintă culorile originale, șterse, ale uneia dintre formele stemei lui Petru Movilă, cu patru cartiere și ecuson central⁴² (il. 10). Simbolurile heraldice ale familiei Movilă, incluse în stema personală a Mitropolitului Petru, au fost tipărite în numeroase cărți: Avva Dorotej, *Învățăture*, Kiev, 1628; *Služebnic*, Kiev, 1629; *Nomokanon*, Kiev, 1629; Ioanikie Volkovič, *Rozmyšljane o mucě Hrista Spasitelě našego*, L'viv, 1631; *Apostol*, L'viv, 1639; *Služebnik i trebnik arhierejskij*, Kiev, 1639; Theodosius Wasilewicz Baiewski, *Sancti Petri metropolitae Kijoviensis thaumaturgi Rossiae [...]* *Petrus Mohila patroni sui iconismus*, Kiev, 1645; *Trebnik*, Kiev, 1646 etc.⁴³. În Muzeul Comorilor din Lavra Pecerska se păstrează o cruce mare de altar, datată 1630–1640, din argint aurit, împodobită cu perle, turcoaze și piese din sticlă, pe care este gravat blazonul Mitropolitului Petru Movilă, prezentând șase cartiere.

Expertul heraldist Tudor R. Tiron, a cărui opinie am solicitat-o, a remarcat că stema împărțită în șase cartiere care apare pe tipăriturile și pe portretele Mitropolitului are caracter personal și că acest tip de compoziție, diferită de tiparele heraldicii românești, este atestată doar în legătură cu Petru Movilă. Ea are, de asemenea, caracter ereditar, reluând întocmai structura care apare pe diploma din 1599 acordată de nobilul J. Mielecki lui Constantin, fiul lui Ieremia Movilă. Continuarea cercetărilor asupra felului în care însemnele lui Petru Movilă sunt reprezentate în fiecare portret indicat în lucrarea de față, precum și în reprezentările ei tipărite, va conduce, probabil, la stabilirea unei anumite cronologii.

Portretele pe care le-am menționat în această scurtă prezentare merită un studiu aprofundat, întocmit de un specialist în istoria artei. Ele sunt importante pentru istoria românească nu numai datorită rădăcinilor moldovenești ale lui Petru Movilă și numeroaselor proiecte ale acestuia în sprijinul Bisericii Ortodoxe din Țările Române, ci și pentru că exemplarele aflate în colecții românești fac trimitere la portretele de la Kiev. Pentru a da un singur exemplu în acest sens, colecția de artă de la Mănăstirea Sucevița găzduiește două picturi în ulei pe pânză, unul reprezentându-l cu siguranță pe Mitropolitul Petru Movilă, iar celălalt, probabil, pe Mitropolitul Gheorghe Movilă al Moldovei (1579–1586), unchiul lui Petru⁴⁴. Lucrările de restaurare a acestora, care au fost executate în atelierul specializat al Mănăstirii, au fost descrise în 2006 de Maria Lungu⁴⁵. Primul portret, cu dimensiunile 223 x 113 cm, respectă talia și trăsăturile Mitropolitului din portretele sale păstrate la Kiev, fiind prezente și anumite elemente adăugate în general în portretele sale – un crucifix și cinci cărți – care evocă două dintre trăsăturile sale: credința adâncă în Dumnezeu și interesul său pentru arta tiparului. Sfântul Anton și Sfântul Teodosie, sfinții patroni ai Lavrei Pecerska, sunt înfățișați pe bedernița Mitropolitului, alături de Maica Domnului și Pruncul Iisus. Sub blazonul Mitropolitului se află o lungă inscripție cu litere chirilice, devenită mai lizibilă după lucrările de restaurare, care spune: „Acest portret al Preasfințitului Mitropolit al Kievului PETR Moghilă Voievod Moldavski, fiu al fericitului Prințip al Moldo-Vlahiei Simion Moghilă Voievod... ctitori a Mănăstirii Suceviții de pe veclul orighinal din anii 1630 o făcut acum prin osârdia Arhimandritului Kir Filaret

Bendeveschi, igumenul Mănăstirii Suceviții de iznoavă s-au zugrăvit anul 1824⁷⁴⁶. Cea de-a doua piesă, care îl reprezintă probabil pe Gheorghe Movilă⁴⁷, în mărime naturală, are dimensiunile 188 x 115 cm. Pictorul acestui portret este Carl Renner din Cernăuți, iar data finalizării este, după cât se pare, 1837, același an în care primul portret era reînărmat, potrivit unei note plasate pe ramă.

Memoria lui Petru Movilă este prezentă încă la Kiev, ca și pretutindeni în Ucraina. Contribuția sa la continuitatea și progresul Bisericii Ortodoxe în teritoriile locuite de strămoșii ucrainenilor de astăzi nu a fost uitată. Imagini ale figurii sale maiestuoase se află în frescele tuturor bisericilor ortodoxe, icoanele sale pot fi găsite peste tot, iar copacul pe care se spune că l-a plantat cu mâna lui – un tei care acum are un urmaș, foarte bătrân și el, sădit în același loc – era împodobit în fiecare vară cu nenumărate panglici colorate de elevii și studenții ce se pregăteau de examene⁴⁸, cerând mai înainte, prin acest gest pios, ajutorul Sfântului Mitropolit Petru Movilă⁴⁹.

Note:

¹ În 22–23 septembrie 2015 am participat la conferința internațională *Europa în surse arabe. „Călătoriile lui Macarie, Patriarhul Antiohiei”*, organizată de Institutul de Studii Orientale „A. Krymsky” al Academiei Naționale de Științe a Ucrainei, Centre d’histoire et de civilisation de Byzance – UMR 8167, „Orient et Méditerranée ” (Paris), Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române (București) și Facultatea de Istorie a Universității Naționale „Taras Shevchenko”. În 22–23 iunie 2018 am participat la a 22-a conferință internațională a Institutului de Studii Orientale „A. Krymsky”, dedicată centenarului Academiei Naționale de Științe a Ucrainei.

² Printre numeroasele surse disponibile, publicațiile Institutului Ucrainean de Cercetări de la Universitatea Harvard (HURI, Cambridge, MA) sunt printre cele mai utile. A se vedea de asemenea: *Arhiv jugo-zapadnoj Rossji*, Moscova, I, t. VII, 1887 (*Memoriile* lui Petru Movilă – fragmente); E. Ternovski, *Pjotr Mogila, Biograficeskji ocerk*, „Kiev’ska starina”, I, 1882, t. II; S. Golubev, *Kievskij mitropolit Pjotr Mogila i ego spodvižniki*, I, Kiev, 1883; Ghenadie Enăceanu, *Din istoria bisericească a românilor: Petru Movilă*, „Biserica Ortodoxă Română”, 7, 1883, și 8, 1884; P. P. Panaitescu, *L’influence de Pierre Mogila, archevêque de Kiev, dans les Principautés roumaines*, „Mélanges de l’École Roumaine en France”, Paris, 5, 1926, I; Gheorghe Mihăilă, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972; Igor Șevcenko, *The Many Worlds of Peter Mohyla*, „Harvard Ukrainian Studies”, ediție specială: *The Kiev Mohyla Academy*, VIII, 1984; *Mitropolitul Petru Movilă la 340 de ani de la moartea sa, 1647–1987*, Sibiu, 1988; P.P. Panaitescu, *Petru Movilă. Studii*, ed. de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, 1996; Virgil Cândea, *Note despre Petru Movilă și dimensiunea spirituală a unui veac de aur*, în *Un veac de aur în Moldova*, Chișinău–București, 1996, p. 7-18; Nestor Vornicescu, *Sfântul Ierarh Petru Movilă, Mitropolitul Kievului, al Galiei și a Toată Ucraina. Monografie hagiografică*, Craiova, 1999; Constantin Cubleşan, *Petru Movilă – Povestitorul*, „Tabor”, XII, nr. 6, iunie 2018, p. 54-58.

³ Domnitor al Țării Românești (octombrie 1600 – iulie 1601, august 1601 – august 1602) și al Moldovei (iulie 1606 – sept. 1607).

⁴ Era de asemenea și Castelan de L'viv, Voievod de Kiev și Mare Cancelar al Coroanei Polone, fiind numit mai târziu Mare Hatman.

⁵ Pentru hagiografia acestui sfânt vezi Petre Ș. Năsturel, *Une prétendue œuvre de Grégoire Tsamblak: „Le martyre de Saint Jean le Nouveau”*, în *Actes du Ier Congrès des études balkaniques et sud-est européennes*, Sofia, 1966, VII, Sofia, 1971, p. 345-351; Matei Cazacu, *Saint Jean le Nouveau, son martyre, ses reliques et leur translation à Suceava*, în idem, *Au carrefour des Empires et des mers*, Editura Academiei Române – Editura Istros, București–Brăila, 2015.

⁶ Despre bisericile ridicate sau a căror construcție doar a proiectat-o Mitropolitul Petru Movilă vezi Vera Tchentsova, *Pour un corpus des inscriptions grecques de l'église Saint-Sauveur de Berestovo*, „Museikon”, Alba Iulia, 1, 2017, p. 80-82.

⁷ O biserică nouă, construită în 2004 și închinată Icoanei Maicii Domnului Izvorul Vieții (*Bogoroditsa*), se află acum în centrul complexului Svjato-Pokrovskaja Goloseevskaja Pustyn', o mănăstire reconstruită din temelii după ce a fost complet distrusă în perioada sovietică. A se vedea Igumenija Tat'jana [Alatarceva], *Goloseevskij Bogorodičnij monastyr'*, Kiev, 2008.

⁸ Această instituție are astăzi două succesoare: Academia Kieviană Mohyla și Academia Teologică din Kiev. Cea de-a doua a celebrat recent 400 de ani de învățământ religios. Vezi A. Jablonovski, *Akademiya Kijewska Mohilanska*, în *Materialy i opracowania dotyczace historii wyszych zakładów naukowych w Polsce*, t. V, Cracovia, 1900; *КІЇВСЬКІ ДУХОВНІ ШКОЛИ. 400 РОКІВ. Історія в Фотозображеннях*, Kiev, 2015.

⁹ În 2015, când ucrainenii au sărbătorit 400 de ani de învățământ teologic la Kiev, Conferința Internațională organizată de Biserica Ortodoxă Ucraineană și Academia și Seminarul Teologic de la Kiev a fost dedicată „Academiei Teologice din Kiev în Familia Mondială a Instituțiilor Teologice de Învățământ” (Kiev, 20–21 octombrie). Printre participanți s-au aflat Arhimandritul Pavel Aurel, decanul Facultății de Teologie Ortodoxă din Sibiu, și Ieromonahul Benedict Vesa de la Facultatea de Teologie Ortodoxă a Universității Babeș-Bolyai din Cluj.

¹⁰ *Krest Hrista Spasitelja i každogo č[e]l[ove]ka*, Kiev, 1632; *Litos abo kamien z procy [...] przez Evzebia Pimina*, Kiev, 1644; *Sobranie korotkoj nauki o artikulah very pravoslavno kafoličeskoj hristianskoj*, Kiev, 1645; *Trebnik (Euchologion)*, Kiev, 1646 etc.

¹¹ Cristodul, episcopul Gazei și Ramlei, a întocmit în 1675 prima traducere arabă, după versiunea greacă, adăugând textului o predoslovie, în care relatează aprobarea scrierii lui Petru Movilă la Iași și la Constantinopol, și traducerea în arabă a actului de aprobare de către Patriarhia ecumenică și patriarhii răsăriteni.

¹² Tradus din latină sub titlul *Sobranie korotkoj nauki o artikulah very pravoslavno kafoličeskoj hristianskoj*, el a fost tipărit pentru prima dată la Kiev în 1645, iar o variantă în greaca modernă a apărut la Amsterdam în 1677. A fost tradus din latină în română de Radu și Ștefan Greceanu, cu titlul *Pravoslavnica mărturisire*, fiind tipărit pentru prima dată în 1691 la Buzău.

¹³ Vezi raportul asupra descoperirii plăcilor sarcofagului de metal în lucrarea Dr. Oleg Bilodid și a Arhim. Viktor Harlamov *Descoperirea de sub fundația Catedralei Uspenija din Kiev*, tradusă din ucraineană de Dinu Ursu și Zamfira Mihail, în „Mitropolia Ardealului”, Sibiu, XXXII, nr. 6, noiembrie–decembrie 1987, p. 59-71, republicată în *Mitropolitul Petru Movilă la 340 de ani de la moartea sa, 1647–1987*, Sibiu, 1988, p. 13-25 și, la p. 66, o fotografie (realizată de P. Kornienko) a plăcuței cu blazonul familiei Movilă.

¹⁴ G.-K. Loukomski deplângea, la p. 20 din excepționala sa lucrare *La Ville Sainte de Russie Kiev*, „*La Mère des villes russes*” (Paris, 1929, cu acuarele și desene ale autorului și o prefață de Charles Diehl), dezinteresul autorităților față de așezămintele religioase din Kiev: primele relevee arhitecturale ale Bisericii Sfânta Sofia, Desiatinaja și Berestovo au fost realizate abia în 1905, iar primele săpături arheologice au fost întreprinse în 1909–1914.

¹⁵ Locul plăcii memoriale din marmură neagră a fost schimbat ulterior. În iunie 2018 era sprijinită în poziție verticală la baza zidului exterior sudic al bisericii.

¹⁶ Am marcat astfel în text, de la 1 la 8, între paranteze, trimiterile la ilustrația din finalul studiului de față.

¹⁷ Vezi Vera G. Tchentsova, *Les documents grecs du XVIIe siècle: pièces authentiques et pièces fausses. 3. Mélétios Syrigos, véritable auteur de la lettre adressée au patriarche de Moscou Nikon par les zographoi Jean et Georges*, „*Orientalia Christiana Periodica*”, 73, II, 2007, nr. 2, p. 318–321; eadem, *Pour un corpus des inscriptions grecques de l’église Saint-Sauveur de Berestovo*, p. 77–94. Într-o scrisoare redactată de teologul grec Meletie Sirigul în numele fraților Ianis și Giorgis, datată 25 iulie 1655 și adresată lui Nikon, Patriarhul Moscovei (Muzeul Istoric de Stat din Moscova, *Sinod. Gram.* 2289, reprodusă de Vera Tchentsova în articolele citate), sunt menționate câteva biserici pictate de ei. Potrivit Verei Tchentsova, ei au lucrat de asemenea la fresce bisericesti din Țara Românească (Plumbuita, Plătărești, Căldărușani, Brebu, Strehaia și Cornățel) și Moldova (probabil la Soveja).

¹⁸ Primul prinț al neamului Rus’ de la Kiev, care a îmbrățișat creștinismul și a pus să fie botezat întregul popor la scurt timp după aceasta. Este sărbătorit ca Sfânt de toate Bisericile Ortodoxe, în data de 15 iulie.

¹⁹ *The Many Worlds of Peter Mohyla*, p. 1, 20, 42–44; în fig. 2–4: inscripția grecească.

²⁰ În *Mitropolitul Petru Movilă la 340 de ani de la moartea sa*, p. 67 (cu orientare greșită: privind de la dreapta la stânga).

²¹ *Petr Mogyla j pytannja jednosti cerkov*, Kyiv, 1997.

²² Kyiv, Kiev, 2006, p. 65.

²³ *Postvizantijskie freski cerkvi Spasa na Berestove v kontekste pis'mennyh istočnikov i hudožestvenno-ikonografičeskogo analiza*, în *Kapterevskie čtenija. Sbornik statej*, vol. 13, Moscova, 2015, p. 180, 182–183, 216–217.

²⁴ *Pour un corpus des inscriptions grecques de l’église Saint-Sauveur de Berestovo*, p. 79. Aceasta este sursa ilustrațiilor 2 și 3 de la finalul lucrării de față.

²⁵ Placa de autorizare a restaurării precizează ca an de finalizare a lucrărilor 2018.

²⁶ *Enciclopedia Ucrainei* oferă informații și imagini cu Mănăstirea de la Berestovo și frescele din biserică, v. *Encyklopedija Ukrajinjy*, serie nouă, 1993, t. 5, online la www.encyclopediaofukraine.com.display.asp?AddButton=pages\T\R\Transfiguration-ChurchinBerestove.htm.

²⁷ Vezi <http://www.kplavra.kiev.ua/>.

²⁸ *Z ukrajins'koji starovyny. Al'bom*, Kiev, 1991, p. 294, nr. 301; *Ukrajins'kyj portret XVI–XVIII stolit'.* *Katalog-albom*, Kiev, 2005, p. 169–170, nr. 150.

²⁹ Portrete domnești în colecții străine, București, 2010, p. 51 (localizat eronat la Muzeul Național de Istorie din Kiev).

³⁰ La http://www.pslava.info/Kyiv_VolodymyrskaVul_StSophia24_2007-07-12-106_173011.html.

³¹ O.S. Ryžova, *Izsledovanie, restavracija i atribucija portreta Mitropolita Petra Mogily*,

în *Cerkva-nauka-suspil'stvo: pytannja vzajemodii. Materialy XI mižnarodnoji naukovoji konferenciji*, Kiev, 2013, p. 74-77. O reproducere a acestui portret fusese publicată în 1969 de A. Jukovs'kyj: *Petro Mogyla i pytannja jednosty cerkov*, Paris, 1969, p. 120.

³² O.S. Ryžova, *Izsledovanie, restavracija i atribucija portreta Mitropolita Petra Mogily*, p. 76, il. 5.

³³ Vezi Ioana Feodorov, *Chapter 12: Paul of Aleppo*, în *The Orthodox Church in the Arab World 700–1700. An Anthology of Sources*, ed. Samuel Noble și Alexander Treiger, Northern Illinois University Press, DeKalb, Illinois, 2014, p. 252-275; eadem, *Paul din Alep, Jurnal de călătorie în Moldova și Valahia*, studiu introductiv, ediția manuscrisului arab, traducere din arabă în română, note și indici de Ioana Feodorov, Editura Academiei Române – Muzeul Brăilei/Editura Istros, București – Brăila, 2014.

³⁴ În „Salonul albastru”, alături de portretele lui Dositei Herescu, Daniil Vlahovici, Isaia Baloșescu și Eugenie Hacman, pictate de Eugen Maximovici și Traian Bârgăuan, se presupune că au fost expuse și două portrete ale Mitropolitului Dosoftei al Sucevei. Vezi Virgil Căndea, *Mărturii românești peste hotare*, Editura Academiei – Muzeul Brăilei „Carol I”/Editura Istros, București – Brăila, 2016, vol. VI.1, Cap. Ucraina, nota 49.

³⁵ A.S. Petruševič, *Supliment la Dopolnenija*, L'viv, 1892, p. 84-85 (hrisoave din ianuarie 1619); P.P. Panaitescu, *Fundațiuni religioase românești în Galiția*, „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, 22, 1929, fasc. 59, p. 12.

³⁶ Vezi comentariile anonime de la adresa <http://petrometallat.ru/?p=113>.

³⁷ Înființată în 1918 cu denumirea de Național'na Biblioteka Ukrajin's'koji Derjavy (Biblioteca Națională Ucraineană de Stat), a devenit mai târziu Central'na Biblioteka Ukrajin's'koji Akademiji Nauk (Biblioteca Centrală a Academiei Ucrainene de Științe). Astăzi deține și colecțiile Academiei Naționale de Științe din Ucraina.

³⁸ Text îndreptat și pregătit pentru tipar de Mitropolitul Kievului Iov Boretsky (1620–1631), pentru a fi folosit la slujbele de la Catedrala Sfânta Sofia. Un exemplar al cărții se păstrează la Biblioteca Națională a Ucrainei „V. I. Vernadskyi”; vezi Virgil Căndea, *Mărturii românești peste hotare*, vol. VI.1, Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, București – Brăila, 2016, p. 78.

³⁹ Pr. Paul Mihail, *Postfață, în Mitropolitul Petru Movilă la 340 de ani de la moartea sa, 1647–1987*, p. 60-61, 68 (gravura). ÎPS Nestor Vornicescu a retipărit-o în *op. cit.*, p. 116. Gravura a fost descrisă și reprodușă anterior în P. Popov, *Nevidomyj pryžyttjyvj portret Petra Mogyly*, „Narodna tvorčist' ta etnografija”, 1969, nr. 6, p. 42-43, și în *Vizantijskij vremennik*, t. 43, 1982, il. 5.

⁴⁰ Unul dintre rarele exemplare păstrate se află la Biblioteca Națională a Ucrainei „V. I. Vernadskyi” din Kiev (Nr. inv. Куп. 27). V. Jakim Zapasko și Jaroslav Isaevič, *Pamjatki knižnovogo mistectva. Katalog starodrukiv vidanih na Ukraini. Kniga perša (1574–1700)*, vol. I, Lvov, 1981, p. 53-54, nr. 228; Natalia Pylypiuk, *Eucharisterion. Albo, Vdjačnost'. The First Panegiric of the Kiev Mohyla School: Its Content and Historical Context*, „Harvard Ukrainian Studies”, 8, 1984, nr. 1 2, p. 47 70, 252.

⁴¹ Zapasko-Isajevyč, I, p. 59-60, nr. 273; Pavel Bălan, *Icoana sufletului nostru*, Chișinău, 1992, p. 57-66; Mircea Pahomi, *Fundații românești în Galiția – Ucraina*, „Analele Bucovinei”, București, II, 1995, 1, p. 109.

⁴² Am fotografiat copia stemei în 2015, când era expusă în Muzeul Catedralei „Sfânta Sofia”, dar în 2018 a fost amenajată în sălile respective o altă expoziție, în care copia stemei nu a mai fost inclusă.

⁴³ Observațiile lui Jean-Nicolas Mănescu privind blazoanele membrilor familiei Movilă (Simion, Constantin, Ieremia și Petru Movilă) prezente pe clădiri și documente, incluse în articolul său *Stemele Movileștilor* (în *Movileștii. Istorie și spiritualitate românească, I. „Casa noastră movilească”*, Sfânta Mănăstire Sucevița, 2006, p. 20-30), sunt extrem de importante în acest sens. A se vedea de asemenea: Archim. Genadie Enacénu (Ghenadie Enăceanu), *Petru Movilă (Embleme)*, în *Estracte din jurnalul „Biserica Ortodoxă Română” pe anul VII, 1883*, București, 1882, p. 89-93 (cu trei embleme reproduse); Ștefan S. Gorovei, *Steme moldovenești augmentate în Polonia*, „Arhiva Genealogică”, II (VII), 1995, nr. 1-2, p. 305-313; Jean-Nicolas Mănescu, *L’Aigle Blanc de Pologne dans les armoiries des princes moldaves Movilă*, „Arhiva Genealogică”, V (X), 1998, nr. 1-2, p. 323-328; Sorin Iftimi, *Influența lui Petru Movilă, Mitropolitul Kievului, asupra heraldicii eclesiastice din Țările Române*, în *Sinodul de la Iași și Sf. Petru Movilă (1642–2002)*, Iași, Editura Trinitas, 2002, p. 190-199 (cu ilustrații).

⁴⁴ Pentru detalii și comentarii despre ambele portrete vezi E. Manasterski, *Mănăstirea Sucevița (Catalog al colecției)*, „Candela”, 1907, p. 821, nr. 24; Dimitrie Dan, *Mănăstirea Sucevița. Cu anexe de documente ale Suceviței și Schitului celui Mare*, București, 1923; Prof. dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, București, 1944, p. 32-45.

⁴⁵ Maria Lungu, *Restaurarea a două tablouri în ulei de la Mănăstirea Sucevița*, în *Movileștii, istorie și spiritualitate românească, III. Artă și restaurare*, Sfânta Mănăstire Sucevița, 2013 (a doua ediție), p. 221-228, cu ilustrații (cele două portrete).

⁴⁶ *Ibidem*, p. 224-225.

⁴⁷ Această identificare a fost dezbătută intens la Sucevița în 2006, în timpul colocviului la care Maria Lungu și-a prezentat pentru prima oară lucrarea, așa cum menționează ea însăși în n. 10, p. 222.

⁴⁸ În septembrie 2015 copacul era plin de panglici colorate, dar în iunie 2018 l-am găsit înconjurat de o bandă de atenționare instalată la o distanță destul de mare încât să împiedice vizitatorii să se mai apropie de el.

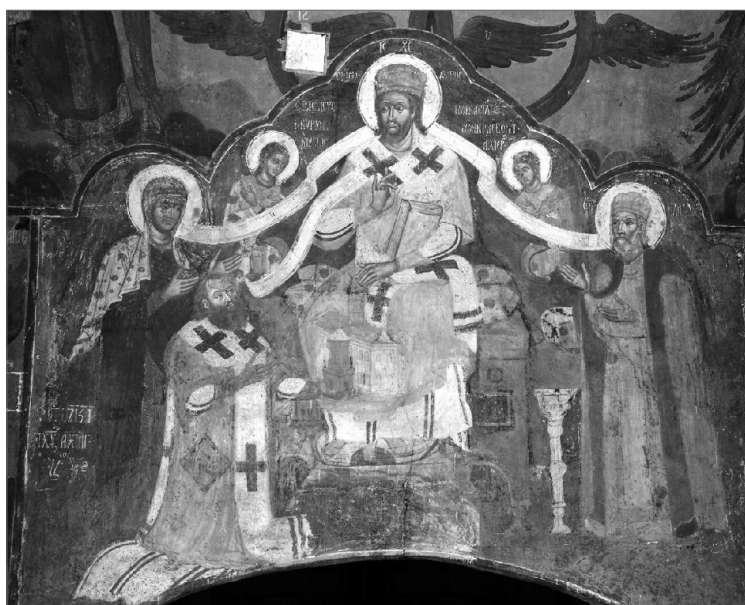
⁴⁹ Am fost ajutată în cercetarea surselor ucrainene de Yulia Petrova, cercetătoare la Institutul de Studii Orientale al Academiei Naționale de Științe a Ucrainei de la Kiev. Tudor R. Tiron mi-a făcut sugestii prețioase cu privire la elementele de heraldică cuprinse în articol și mi-a indicat surse suplimentare. Vera Tchentsova a avut amabilitatea de a citi o versiune preliminară a acestei lucrări și a propus unele îmbunătățiri, pe baza cercetărilor personale efectuate la Kiev. Prin amabilitatea ei și a doamnei Alina Kondratiuk am putut vizita biserica Mănăstirii Berestovo în iunie 2018. Le rămân foarte recunoscătoare tuturor.

*II. 1. Portretul Sf. Petru Movilă
la Muzeul Cărții și Tiparului
din Lavra Pecerska (sus, stânga).*

*II. 3. Petru Movilă, detaliu
din fresca votivă
de la Berestovo.*

*II. 2. Fresca votivă
din biserica
Mănăstirii
Berestovo.*

II. 4. Petru Movilă, portret în ulei,
Muzeul Național de Artă, 220 x 105 cm.

II. 5. Petru Movilă, portret în ulei,
Muzeul Național de Artă, 221 x 136 cm.

*Il. 6. Petru Movilă, portret în ulei,
261 x 157 cm.*

*Il. 7. Petru Movilă, portret în ulei, Lavra
Pecerska, Expoziția de fresce din Berestovo.*

Il. 8. Petru Movilă în Arhieratikon, manuscris, Kiev, 1632.

Il. 10. Stema lui Petru Movilă, copie din ghips, Muzeul „Sfânta Sofia”.

Il. 9. Petru Movilă în *Eucharistirion*. *Albo, Vdjačnost'*, tipărit la Kiev în 1632.

NOTE PE MARGINEA STEMEI SATULUI MALCOCI, RAIONUL IALOVENI

Dr. Silviu ANDRIEȘ-TABAC,
Heraldist de Stat al Republicii Moldova

Abstract: On March 20, 2018, the coat of arms of the Malcoci village (Ialoveni district), composed by the author in 2017–2018 and painted by the artist Andrei Gaidasenco, were registered in the General Armorial of the Republic of Moldova. The researches undertaken to find useful ideas in the heraldic elaboration process have occasioned several notes on the history and toponymics related to that village, notes having explanatory implications. Thus, the author explains the meanings of the Malcoci toponymic, the Catarga/Catarha hidronimic, the (A) Zăpeni microtoponymic, and then refers to the process of elaborating, endorsing, adopting and registering of the new symbols, together with their sense.

Keywords: coat of arms, flag, Malcoci village, Catarga brook, Zăpeni microtoponymic, Ialoveni district.

La 20 martie 2018 au fost înregistrate în Armorialul General al Republicii Moldova stema și drapelul satului Malcoci, raionul Ialoveni, elaborate de autor în anii 2017–2018. Cercetările întreprinse pentru depistarea ideilor utile în procesul elaborării heraldice, au prilejuit câteva note privind istoricul și toponimicele legate de localitatea dată, care au rosturi explicative.

I. Toponimul Malcoci

Toponimul *Malcoci*, după cum arată specialiștii în onomastica românească, este de origine turcească și provine de la antroponimul omonim *Malcoci* (în turcă *Malkoç*), bine cunoscut în antroponimia noastră încă din secolele XV–XVI¹. În limba de origine, substantivul comun care a stat la baza numelui de persoană are sensul de „armată iregulară, cavalerie, destinată raidurilor în teritoriul inamic”, dar și de „comandant al unei astfel de armate”². Derivatul acestui nume comun și de persoană – *malkoçoğlu* (= fiul lui Malcoci) – are, însă și un alt sens, de „pungaș, netrebnic, pezevenchi, escroc, hoț, șmecher, infractor, delapidator, derbedeu, șiret, viclean”³, care, probabil, este unul derivat și datorat „moravurilor” oricărei armate irregulare.

Nu știm cât de vechi este acest substantiv comun în limba turcă pe care nu l-am depistat în dicționarele accesibile referitoare la turca veche și la alte limbi turcice vechi. Ținem să remarcăm, însă, pe urma altor cercetători, existența unui cunoscut personaj istoric Malkoç Bey, celebru comandant de oști turce, cel care a comandat arcașii de pe flancul drept în lupta de la Kosovo Polje (1389) și flancul stâng în

lupta de la Nicopole (1396). El este întemeietorul unui neam întreg de importanți comandanți militari turci de achingii (tc. *Akinci* – călăreț turc care trăia din prada de război; călăreț turc folosit în recunoaștere) din secolele XIV–XVI, cunoscut cu numele de Malkoçoğlu (Malkoçoğulları, Malkoçoğlu ailesi). Acest Malkoç Bey, de fapt, era un descendent al neamului de feudali sârbi creștini, cu numele Malković, care au îmbrățișat islamul⁴. Mormântul-mausoleu (tc. *türbe*) al lui Malkoç Bey se află în Bulgaria, în împrejurimile satului Burea, comuna Sevlievo, regiunea Gabrovo, sat care anterior (până în 1944) s-a numit Malkocevo. Etimonul cel mai îndepărtat al numelui sârb Malković se regăsește cel mai probabil în slavonescul *малъ* – mic⁵.

După părerea noastră, merită să fie luată în considerație și ipoteza că substantivul comun turc *malkoç* ar putea proveni de la antroponimul Malkoç Bey, nume sârb schimonosit, care a devenit nume apelativ turc și nume de persoană turc, răspândindu-se apoi în tot arealul de influență otomană.

Nu știm exact cine a fost acel Malcoci, de la al cărui nume provine denumirea satului Malcoci, dar trebuie să semnalăm faptul că o familie cu acest nume a existat și printre nobilimea din stânga Prutului. Astfel, la 1826, un oarecare Polihronie Malcoci solicita recunoașterea calității sale de nobil basarabean⁶.

Un neam Malcoci, se pare, că a existat și în Bucovina, căci o stemă care ar fi aparținut acestuia a fost consemnată în armorialul lui Traian Larionescu⁷. Această stemă, cam neobișnuită pentru heraldica noastră, reprezintă: un scut tăiat în bandă; sus, pe aur, o bară diminuată roșie; jos, verde plin.

II. Hidronimul Catarga

Actualul sat Malcoci este așezat în valea pâraului Catarga/ Catarha, un afluent al Ișnovățului.

Cea mai simplă explicație a hidronimului Catarga ar fi de la apelativul românesc *catargă*⁸, sinonim pentru *galeră* – corabie de război sau de comerț, lungă, cu puntea joasă și bordul înalt, pusă în mișcare cu pânze și vâsle mânuite de obicei de sclavi sau de condamnați la muncă silnică și întrebuințată până în secolul al XVIII-lea, mai ales în apele Mării Mediterane⁹. În sens derivat, având formele *catargă*/*catarcă* și altele regionale, termenul desemnează și anumite vehicule terestre de cărat, mai modeste, construite din lemn și trase de cal sau de om: car, căruță, haraba, sanie, roabă¹⁰.

Deși originile cele mai îndepărtate ale acestui cuvânt sunt grecești, în limba română el a intrat cel mai probabil din slavonă. Limba rusă veche atestă termenul *капогза*/*камагза*, cu sensul de galeră. Astfel, în forma a doua, cu „a” la mijloc, cuvântul apare în *Letopiseșul de la Novgorod*, la anul 1389. De la sensul de galeră, ca și în alte limbi (vechea expresie „a condamna la galere” începând să însemne „a condamna la ocnă, la muncă silnică”), termenul *капогза* a evoluat spre sensul de ocnă. Cu „o” la mijloc termenul există azi în limbile rusă, ucraineană, poloneză, slovacă, bulgară, iar cu „a” în belorusă¹¹.

Pentru cazul nostru concret, legat de pârâul Catarga/Catarha, sunt de mare interes încă două fapte. Primul constă în atestarea în limba rusă veche a formei *ka-mapxa* a aceluiași cuvânt, cu „a” la mijloc și cu „h” în loc de „g”, situație care din păcate nu a putut fi explicată de etimologiști¹².

Cel de al doilea fapt de interes constă în existența unui al doilea râu Katarha, în Abhazia. Este vorba de un afluent important de stânga al fluviului Psou, care se revarsă în Marea Neagră la frontiera dintre Georgia și Rusia. Katarha curge pe teritoriul Abhaziei, la frontiera cu raionul Adler al orașului Soci, ținutul Krasnodar, Federația Rusă, și cade în Psou la 33 km de gura fluviului, în dreptul satului Aibghi. Denumirea principală a râului este Beș sau Beșerecika (explicată ca „râul nebun”, din cauza caracterului râului montan), iar denumirea Katarha este secundară. După părerea cercetătorului rus Vladimir Voroșilov, care face trimitere la cercetătorul istoriei etnografice a abhazilor Ș. D. Inal-Ipa¹³, denumirea Katarha este formată după modelul denumirii crestei de cumpănă a apelor Kațirha, care ar însemna „Șesul lui Kaț”, *Kaț* fiind un nume bărbătesc abhaz, iar *arha* însemnând în limba abhază „câmpie, șes, vale”¹⁴. În concluzie, Katarha ar însemna „Valea unui oarecare Kat”. Nu putem verifica această etimologie datorată limbii abhaze, o limbă caucaziană apropiată de limba abazină cel mai mult, care folosește azi un alfabet cu 62 de litere în baza celui chirilic. Dar nu cred că putem exclude și etimologia slavonă (greco-slavonă) a hidronimului nord-caucazian Katarha, omofon cu Catarha noastră.

III. Microtoponimul (A)Zăpeni

În cuprinsul moșiei Malcoci de azi se află iazul Zăpeni, care păstrează memoria istorică a moșiei și satului Azăpeni, azi dispărute, dar cea mai mare parte a pământului lor aparținând actualului sat Scoreni.

Toponimul *Azăpeni* are la bază antroponimicul *Azap*, care provine de la apelativul românesc, de origine turcă, *azap*¹⁵.

Provenind de la un cuvânt arab care se traduce ca „celibatar”, cuvântul turcesc *azab* sau *azap*, a desemnat o categorie militară în cadrul Imperiului Otoman. În armata otomană, azapii erau un fel de infanterie ușoară iregulară, auxiliară avangardei¹⁶. Azapii-arcași erau primii expuși atacului inamic și aveau sarcina să țină piept dușmanului până când forțele armate de bază otomane se vor organiza pentru luptă. Azapii erau voluntari, care trăiau din prada de război. Au apărut încă înainte de organizarea corpului de ieniceri și erau recrutați din rândul turcilor din Anatolia. În esență, azapii erau un fel de miliție militară țărănească, care era chemată sub arme numai pe timpul campaniilor militare¹⁷.

Ca voluntari, azapii erau înarmați cu o gamă largă de arme, în primul rând cu arme cu coadă (coasa de luptă, darda, securea, halebarda etc.), apoi cu diferite tipuri de buzdugane, arcuri, săbii și uneori cu arbalete. Ulterior au adoptat și arme de foc.

Începând cu secolul al XVI-lea, în rândul lor putea fi recrutat orice musulman din provinciile de frontieră. De la această dată azapii au început să fie organizați,

plătiți și utilizați la paza cetăților, podurilor și în alte scopuri. În secolul al XVIII-lea azapii au dispărut din peisajul militar, dar în mod oficial au fost desființați abia de sultanul Mahmud II (1808–1839). Înarmarea standard a unui azap din epoca organizată consta din sabie și pușcă cu fitil.

Fig. 1. Azap-arcaș de pe o galeră otomană. Gravură de Cesare Vecellio, Veneția, 1590.

Fig. 2. Azap-arcaș de pe o galeră otomană. Gravură germană, Nüremberg, 1703.

În afară de azapii tereștri, din epoca sultanului Baiazid I (1389–1402), se cunosc și azapii marini – marinari înarmați (arcași), muncitori de la șantierele navale și de la Amiralitate. Acești azapi-marinari au fost imortalizați în gravuri de epocă (fig. 1-2).

În limba turcă contemporană, termenul azap este cunoscut cu două sensuri, unul istoric de „soldat, marinar” și altul mai nou de „muncitor agricol, lucrător, argat”¹⁸.

IV. Primul proiect heraldic pentru satul Malcoci

Ideea elaborării unor simboluri heraldice pentru satul Malcoci a aparținut primarului Serghei Puiu și antreprenorului Veaceslav Țonu. Primele proiecte de stemă și drapel, alcătuite de autor și desenate de pictorul Andrei Gaidașenco, au fost supuse criticii Comisiei Naționale de Heraldică în ședința din 26 septembrie 2017.

Proiectul de stemă reprezenta: în câmp roșu-vișiniu, un arcaș călare turc, în galop, trăgând cu arcul spre colțul dextru de sus al scutului, totul de argint și însoțit de trei fire de lea galbenă sălbatică (*Tulipa sylvestris*), de aur; scutul timbrat de o co-roană sătească de aur (fig. 3).

Proiectul de drapel reprezenta a pânză pătrată roșie-vișiniu, purtând în mijloc un arcaș călare turc, în galop, trăgând cu arcul spre colțul dextru de sus al scutului, totul alb și cantonat de patru flori de lea galbenă sălbatică (*Tulipa sylvestris*), galbe-ne, desfăcute spre colțuri (fig. 4).

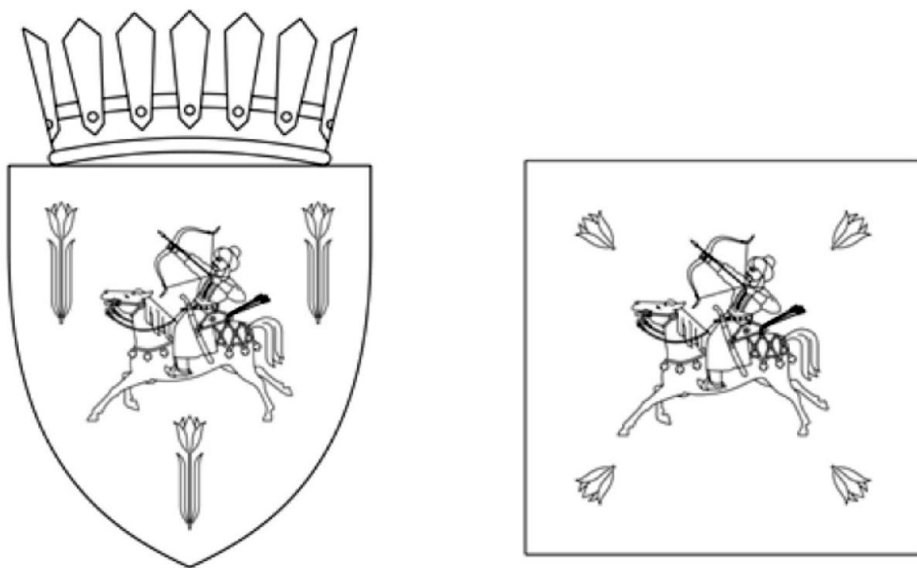

Fig. 3–4. Proiectele de stemă și drapel pentru satul Malcoci respinse de Comisia Națională de Heraldică la 26 septembrie 2017.

Acest proiect a cuprins două idei.

Călărețul turc – un malcoci – se prezenta ca o armă heraldică grăitoare cu referire la denumirea actuală a localității. În același timp, faptul că malcociul era surprins în postura trăgând cu arcul, această armă simboliza într-o măsură oarecare și pe cealaltă categorie de militari otomani – azapii, care printre armele folosite aveau în dotare și arcuri. Totodată, trebuie remarcat și faptul că arcul este în același timp o armă de vânătoare, poate cea mai importantă până la apariția armelor de foc, iar printre tradițiile seculare ale satului Malcoci care rămân populare și azi se numără și vânătoarea.

Cea de-a doua idee – floarea de lea galbenă sălbatică – avea o dublă semnificație. În primul rând, făcând parte din flora spontană și protejată de lege, ea simboliza bogăția Codrilor locali. Într-al doilea rând, leaaua simboliza o altă ocupație economică populară la Malcoci – creșterea florilor decorative și sezoniere în sere.

Ultimul element identificator ținea de culoarea roșie-vișiniu. Câmpul roșu-vișiniu al scutului heraldic și al pânzei drapelului personifica râul Ișnovăț, apă în al cărei bazin este așezat satul Malcoci.

Râul Ișnovăț este pentru prima oară amintit într-un act de la Alexandru cel Bun din 10 februarie 1429¹⁹, în varianta „*Vășneveț*”. Hidronimul provine de la apelativul ucrainesc „*vășnea*” – „*vișin, vișină*” și înseamnă „*valea crescută cu vișini*”²⁰. Din spusele localnicilor se știe că în locul unde izvorăște Ișnovățul, lângă mănăstirea Căpriana, există copaci de vișini crescând sălbatic și în zilele noastre. Vom menționa și faptul că în documentul deja citat din 1429 mănăstirea Căpriana apare cu numele „*mănăstirea Vășneveț, unde este egumen Chiprian*”.

Culoarea vișinie nu este o culoare heraldică clasică, ci una cu totul individuală și a fost folosită cu succes în Republica Moldova în simbolurile heraldice și vexilologice ale mai multor localități așezate pe râul Ișnovăț: orașul Ialoveni (2002)²¹, satele Dănceni (2013), Nimoreni (2012), Scoreni (2016), comuna Băcioi și satele din componența ei (2018) și altele. Acest smalt poate fi considerat ca o armă heraldică grăitoare, căci vișinul și fructul său – vișina – au dat limbii române și denumirea râului, și denumirea acestei nuanțe de roșu.

Cele două proiecte au fost respinse de Comisia Națională de Heraldică prin Decizia nr. 50-V.01 din 26 septembrie 2017, comisia constatând că proiectele prezentate „corespund în mare parte exigențelor normative, științifice și artistice impuse însemnelor heraldice și vexilologice, dar că unele mobile și concepte nu reflectă specificul local și anume: a) că mobila principală – călărețul turc – ar trebui să fie substituit printr-un simbol definitoriu autohton pentru această localitate din centrul Republicii Moldova; b) că proveniența denumirii satului de la un antroponim românesc de origine turcească nu poate fi documentată istoric, ci numai pe bazele analizelor filologice care permit o anumită parte de incertitudine; c) că stema și drapelul reflectă doar denumirea actuală a satului, nu și pe cea anterioară de Cătarha”. Pentru interesul istoric, consemnăm și rezultatele votului comisiei. Astfel, din 13 persoane prezente la ședință au susținut proiectul 3 (Constantin Bogatov, Ana Boldureanu și Iurie Caminschi), au votat împotriva 8 (Lilia Bolocan, Manole Brihuneț, Varvara Buzilă, Sergius Ciocanu, Emil Dragnev, Vlad Mischevca, Corneliu Popovici, Nicolae Schițco) și s-au abținut 2 (Silviu Tabac, în calitate de autor, și Mariana Șlapac).

Această atitudine negativă a CNH față de o mobilă „străină” a descurajat autoritatea locală, care, după consultațiile avute în sat, a decis să renunțe la proiectul dat și să înainteze un altul.

V. Proiectele finale

Noile proiecte, de data aceasta mai simple și mai puțin implicate etnic, au fost înaintate Comisiei Naționale de Heraldică la 19 februarie 2018 și, în ședința din 20 februarie, au fost avizate prin Decizia Comisiei Naționale de Heraldică nr. 73-V.01.

În consecință, simbolurile localității au fost aprobate de Consiliu sătesc Malcoci prin Decizia nr. 2/5 din 20 martie 2018. Prin Decretul Președintelui Republicii Moldova nr. 710-VIII din 7 mai 2018, cele două însemne au fost înregistrate în Armorialul General al Republicii Moldova²².

Stema satului Malcoci are următoarea blazonare: în câmp roșu-vișiniu, un arc oriental în fascie, armat în sus, totul de argint și însoțit în capul scutului de două fire de lalea galbenă sălbatică (*Tulipa sylvestris*), de aur; scutul timbrat de o coroană sătească de aur (fig. 5).

Drapelul satului Malcoci reprezintă a pânză pătrată roșie-vișiniu, purtând în mijloc un arc oriental în fascie, armat în sus, totul alb și cantonat de patru flori de lalea galbenă sălbatică, galbene, desfăcute spre colțuri (fig. 6).

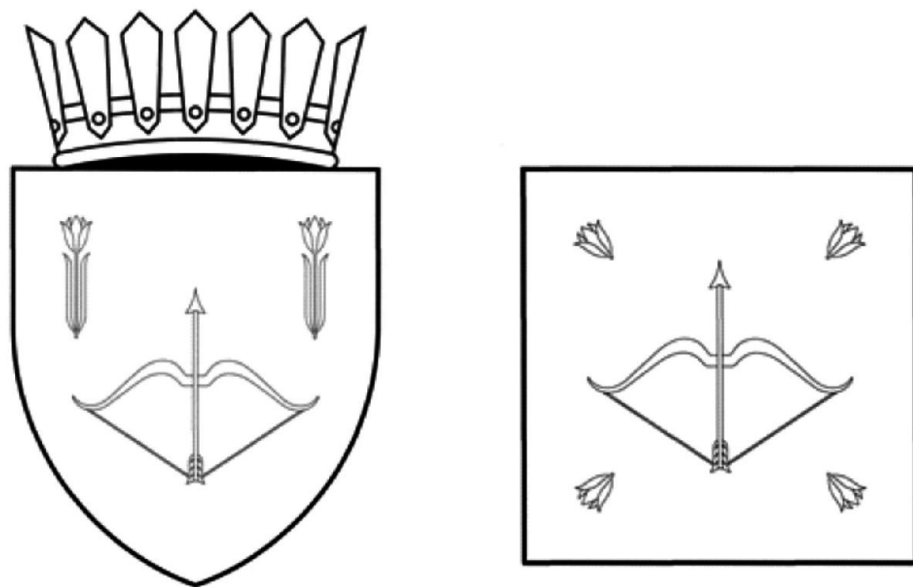

Fig. 5–6. Stema și drapelul satului Malcoci, 2018.

În noile proiecte, concepute de același autor și desenate de același pictor, au fost păstrate culoarea vișinie de bază, florile de lalea, iar arcul a devenit mobila principală, simbolizând denumirile Malcoci și Azăpeni, dar și vânătoarea.

Coroana sătească de aur care timbrează scutul, în conformitate cu normele heraldice naționale, se referă la faptul că satul are statutul de sat-reședință de comună.

Drapelul satului a fost elaborat în baza stemei și păstrează semnificațiile acesteia.

18 mai 2018.

Note:

¹ A. Eremia, *Nume de localități. Studiu de toponimie moldovenească*, Chișinău, 1970, p. 89; N. A. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, București, Editura Academiei RPR, 1963, p. 315.

² A. Eremia, *op. cit.*, *loc. cit.*; *Турецко-русский словарь*, Москва, Русский язык, 1977, p. 601.

³ *Турецко-русский словарь...*, p. 601; Стефан Илчев, *Речник на личните и фамилни имена у българите*, София, 1969, с. 317.

⁴ Tahsin Gemil, *Românii și otomanii în secolele XIV–XVI*, București, Editura Academiei Române, 1991, p. 59; Caroline Finkel, *Osman's dream: the story of the Ottoman Empire, 1300–1923*, New York, Basic Books, 2012, p. 21.

⁵ A se vedea, de exemplu, nume bulgărești și ucrainene cu aceeași rădăcină (Стефан Илчев, *op. cit.*, p. 316-317; Юліан Редько, *Словник сучасних українських прізвищ у двох томах*, том перший. А–М, Львів, 2007, p. 644-645).

⁶ ANRM, F. 88, inv. 1, d. 220. Solicitarea lui Polihronie Malcoci privind înscrierea sa în rândul nobilimii basarabene, documente ce confirmă proveniență nobilă a solicitantului și decrete ale Departamentului de Heraldică. 20 decembrie 1826 – 29 septembrie 1853.

⁷ Traian Larionescu, *Armorialul Moldovei de Sus: Album heraldic*, București, 1976, pl. 70, fig. 684.

⁸ Iorgu Iordan, *Dicționar al numelor de familie românești*, București, 1983, p. 102.

⁹ *Dicționarul limbii române literare contemporane*, vol. II, București, Editura Academiei RPR, 1955; și altele.

¹⁰ *Dicționar dialectal (cuvinte, sensuri, forme)*, vol. II, Chișinău, Știința, 1983, p. 152; Lazăr Șaineanu, *Dicționar universal al limbei române*, ed. VI, [București], Editura „Scrisul Românesc”, 1929, p. 111-112; *Mic dicționar academic*, ed. II, vol. I, București, Univers Enciclopedic, 2010.

¹¹ Макс Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, том II, Москва, 1967, p. 210-211; *Этимологический словарь русского языка*, том II, вып. 8. К, Москва, Издательство Московского университета, 1982, p. 98.

¹² *Ibidem*.

¹³ Ш.Д. Инал-Ипа, *Страницы исторической этнографии абхазов*, Сухуми, 1971, p. 289.

¹⁴ В.И. Ворошилов, *Топонимы Российского Черноморья (история и этнография в географических названиях)*, Русское географическое общество, Сочинское отделение, III-е изд., испр., Майкоп, ОАО «Полиграфиздат «Адыгея», 2007, p. 120 (http://apsnyteka.org/654voroshilov_toponimy_rossiyskogo_chernomoriya_slovar_zh-p.html, accesat 27 iulie 2017).

¹⁵ N. A. Constantinescu, *op. cit.*, p. 184.

¹⁶ *История Османского государства, общества и цивилизации*: В 2 т. = *Osmanlı devleti ve medeniyeti tarihi*, Москва, Восточная литература, 2006, т. 1: *История Османского государства и общества*, с. 307-308; David Nicolle, *Armies of the Ottoman Turks, 1300–1774*, illustrated by Angus McBride, Oxford, Osprey Publishing, 1983, (Men-at-Arms, 140), p. 17; Gábor Ágoston, Bruce Alan Masters, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York, Infobase Publishing, 2009, p. 616.

¹⁷ *Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарихи (История происхождения законов янычарского корпуса)*, издание текста, перевод с турецкого, введение, комментарий и указатели И. Е. Петросян, Москва, «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1987, p. 209, nota 7; cu trimitere la: Gy Káldy-Nagi, *The First Centuries of the Ottoman Military Organization*, in „*Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*”, Budapest, 1977, t. 31, fasc. 2, p. 162-164.

¹⁸ *Турецко-русский словарь...*, p. 85.

¹⁹ *DRH*, A, vol. I, p. 124-125.

²⁰ Ion Dron, *Studii și cercetări*, Chișinău, 2001, p. 300; Idem, Chișinău. *Schițe etnotoponimice*, Chișinău, 2001, p. 63-84.

²¹ Silviu Andrieș-Tabac, *Noile simboluri heraldice ale orașului Ialoveni*, în *Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea independenței României. Chișinău, 24–26 septembrie 2002: Studii, note și comunicări*, București, 2003, p. 277-284.

²² *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, 2018 , nr. 157-166, 18 mai, partea I, art. 310, p.57.

CONCEPTUL DE PATRIMONIUL CULTURAL ȘI DIVERSELE SALE ACCEPȚIUNI

Veronica COSOVAN,
șef secție, Carte veche și rară
Biblioteca Națională a Republicii Moldova

Abstract: Cultural patrimony presents the heritage of past generations, perceived by people as the reflection and expression of the evolution of values, faith, knowledge and traditions derived from the experience gained through progress. It results from the interaction between people and society and is transmitted to posterior generations. The author begins from the scientific visions and approaches that take place at national and international level. The ultimate goal of the scientific research is to present the conceptual framework and to emphasize the fundamental role and importance of the cultural heritage.

Keywords: cultural heritage, cultural identity, patrimonial values, heritage safeguarding

Patrimoniul național al unei țări este puntea de legătură dintre trecut și prezent, componenta esențială a culturii unui stat. Cultura după cum menționează Valentin Ursu *"este partea componentă a conștiinței sociale care exercită o puternică influență formativă asupra oamenilor"*¹. Conform Legii Culturii nr. 413-XIV din 27.05.1999, prin cultură se înțelege *"totalitatea modelelor de gândire, simțire și acțiune atât din sfera materială cât și cea spirituală ale societății dar și produsul valoric al acestora"*. Cultura este o dimensiune fundamentală a procesului de dezvoltare a societății și contribuie la consolidarea independenței, suveranității și identității națiunilor. Decisiv pentru determinarea termenului de cultură a avut-o conferința generală UNESCO convocată la 2 noiembrie 2011, în cadrul căreia s-a ajuns la concluzia că termenul de cultură este totalitatea caracteristicilor spirituale, materiale, intelectuale și emoționale, ce caracterizează o societate, sub diferite forme de viață, convețuire, tradiții, etc. Potrivit articolul 27 din Declarația Universală a Drepturilor Omului prevede: *"Toată lumea are dreptul să participe liber la crearea vieții culturale a societății, să participe la progresul științific și să se bucure de beneficiile implementării acestora iar statele trebuie să ia toate măsurile necesare necesare pentru atingerea acestui obiectiv"*. Din cele relatate putem afirma că cultura are impact asupra formării personalității omului și a demnității sale, formează particularitățile unei societăți și ale sistemului de valori culturale.

Noțiunea de patrimoniu a evoluat pe parcurs, fiind influențată de diverse evenimente istorice. Gabriela Pașcu este de părerea că în perioada antichității nu poate fi vorba de patrimoniu ci mai degrabă de elemente valoroase care aveau doar funcția de decor. Abia în secolul XV se consolidează noțiunea de patrimoniu datorită colecționarilor de obiecte de artă și al anticarilor.

În acea perioadă are loc pentru prima dată conștientizarea valorii patrimoniului pentru societate. Recunoașterea de către o societate a rolului patrimoniului este un indiciu al nivelului de cultură și a trezit permanent interesul cercetătorilor, materializat în articole sau lucrări de sinteză, publicate în țară sau peste hotare.

Patrimoniul național cultural este un concept foarte larg. Abordările teoretice ale specialiștilor, tratează termenul în cauză ca: memorie colectivă, moștenire culturală, bunuri culturale, valori perene, memorie socială și mai nou mnemoistoria. Centrul Internațional pentru Studiul Prezervării și Restaurării Proprietății Culturale (ICCROM), în lucrarea *Definition of Cultural Heritage: references to documents in history*, elaborată în 2005, prezintă nu mai puțin de 60 de definiții ale patrimoniului cultural, cea mai veche dintre ele datând din anul 6 d.Hr. Potrivit noțiunii din Legea Culturii nr. 413 adoptată la 27 mai 1999 „*Patrimoniul cultural național reprezintă totalitatea valorilor și bunurilor culturale*”. Articol 17 al respectivei lege prevede că „*patrimoniul cultural național al Republicii Moldova este stabilit de Guvern, de comun acord cu Parlamentul, și are un regim special de păstrare, conservare și folosire a lui în conformitate cu legislația în vigoare*”. Cercetătorul Ioan Opriș, expert în domeniul managementului cultural, afirmă că totalitatea bunurilor culturale cu valoare deosebită sunt reprezentative pentru istoria unui popor și formează patrimoniul cultural național².

În Legea nr. 280 aprobată la 27.12.2011 „*Privind protejarea patrimoniului cultural național mobil*”, găsim noțiunea de patrimoniul cultural mobil, tratat ca: „*ansamblu de bunuri culturale mobile, clasate în patrimoniul cultural național cu valoare deosebită sau excepțională istorică, arheologică, documentară, etnografică, artistică, științifică și tehnică, literară, cinematografică, numismatică, filatelică, heraldică, bibliofilă, cartografică, epigrafică, estetică, etnologică și antropologică, reprezentând mărturii materiale ale evoluției mediului natural și ale relației omului cu acest mediu, ale potențialului creator uman*”.

La nivel european, valoarea și potențialul patrimoniului cultural a fost recunoscută ca resursă indispensabilă pentru o dezvoltare durabilă și pentru calitatea vieții într-o societate în evoluție constantă. Primele acțiuni de punere în valoare a patrimoniului cultural au fost întreprinse de către Papa Pius II (1405–1464), prin emiterea celebrei bule pontificale *Cum almem nostrum urbem*, în care se făcea referire la protecția monumentelor antice ale Romei. Cea mai competentă pe plan mondial este considerată organizația UNESCO care are drept misiune conservarea și protejarea bunurilor culturale ale fiecărui popor. În normele legislative internaționale termenul respectiv a fost abordat pentru prima dată în cadrul lucrărilor celei de-a doua conferință de pace, desfășurată la Haga în 1907. În cadrul întrunirii au fost adoptate o serie de instrumente juridice internaționale, prin care bunurile culturale sunt protejate în timp de conflict armat. Printre aceste instrumente se numără: Convenția a IV-a privitoare la legile și obiceiurile războiului terestru, și Convenția a IX-a privitoare la bombardarea prin forțe navale pe timp de război. În anii ce urmează, patrimoniul cultural este în vizorul legiuitorului european din perspectiva ocrotirii, protejării în cazuri excepționale. Astfel, în anul 1954 acest principiu a fost recunoscut și aprobat la nivel mondial prin

Convenția de la Haga *Pentru protecția bunurilor culturale în caz de conflict armat*, scopul principal al căruia este conservarea moștenirii istorico-culturale a popoarelor lumii. Conform articolului 1 din Convenție, bunul cultural este considerat a fi bun cultural, oricare ar fi proveniența, din categoria bunurilor mobile sau imobile care prezintă o mare importanță pentru patrimoniul cultural al popoarelor, care, prezintă interes istoric sau artistic, opere de artă, manuscrise, cărțile și alte obiecte de interes artistic, istoric sau arheologic, precum și colecțiile științifice și colecțiile importante de cărți, arhive. În document se mai constată că prejudicierea valorilor culturale se face în detrementul omenirii. În 1970, la Paris a fost adoptată Convenția *Asupra măsurilor ce urmează a fi luate pentru interzicerea și împiedicarea operațiunilor ilicite de import, export și transfer de proprietate al bunurilor culturale*, intrată în vigoare pentru Republica Moldova la 14 decembrie 2007. Scopul convenției a fost de a preveni furtul și traficul ilegal al bunurilor culturale și se referă la cooperarea internațională ca unicul mijloc de asigurare a protecției valorilor culturale. Tot în același an a fost adoptată la Roma, cu scopul de a contracara cazurile de comerț ilicit a obiectelor de patrimoniu, Convenția UNIDROIT privind bunurile culturale furate sau exportate ilegal. În 1972 la cea de-a 17 conferința generală a UNESCO a fost aprobată *Convenția privind protecția patrimoniului mondial și cultural și natural al omenirii*, intrată în vigoare în Republica Moldova în 2002. Convenția definește conceptul de protecție a moștenirii culturale mondiale și atrage atenția statelor membre asupra necesității unei politici comune în domeniul respectiv. În 1978, la Paris, în cadrul celei de a XX conferințe generale a UNESCO, au fost aprobate *Recomandările privind securitatea bunurilor culturale mobile*, având la bază numărul mare de cazuri de vandalism asupra obiectelor patrimoniale.

Consiliul Europei acordă de asemenea o atenție sporită istoriei și culturii adoptând în acest context un șir de documente. În 2005, a fost elaborată *Convenția-cadru privind valoarea patrimoniului cultural pentru societate*. Un deceniu mai târziu, la 21 mai 2014, Consiliului Uniunii Europene s-a expus asupra importanței patrimoniul cultural ca resursă strategică pentru o societate durabilă. În concluziile, Consiliului se menționează că: „*patrimoniul cultural este martorul tăcut al istoriei, al creativității și al frământărilor noastre seculare. Acesta este unul dintre pilonii culturii europene și moștenirea noastră comună pe care o vom lăsa generațiilor viitoare*”.

În anii '90, a fost lansat conceptul de patrimoniu documentar, deoarece, după cum afirmă Aurelian Popescu „*patrimoniul cultural făcea referire o perioadă îndelungată doar la domeniul arhitectural și la colecțiile din muzee*”³. Această afirmație este susținută și de Mihalache Andi, care costată în lucrarea sa că: „*motivele literare din literatura universală, pun la dispoziția noastră mai mult patrimoniul arhitectural*”⁴, mai rar cel documentar. În susținerea acestei afirmații putem aminti romanul lui Honoré de Balzac *Béatrix*, în care autorul deplângea soarta castelelor vechi dărâmate și ruinate. Prin termenul de patrimoniu documentar se înțelege adesea cartea veche, cartea rară, documentele patrimoniale. Parafrazând definiția lui Clifford Geertz despre artă, putem afirma că și patrimoniul documentar este o formă de cunoaștere, la fel ca și știința sau religia și o modalitate de reprezentare a lumii sau a unor valori.

Constituentul definitoriu al patrimoniului documentar este cartea de patrimoniu, care prin conținutul intrinsec, prin vechime și raritate, capătă o importanță aparte, în cadrul valorilor culturale ale unui popor. Cartea de patrimoniu, în opinia noastră, este parte a patrimoniului național deoarece este mărturia scrisă a istoriei de altă dată.

În baza celor prezentate, se poate concluziona că patrimoniul cultural este memoria colectivă cu caracter dinamic, în continuă extindere și dezvoltare, interpretat de fiecare generație în parte, individual. Fiecare generație asimilează prin propriile percepții valorile culturale, crează propriile sale valori pe care le transmite în timp. De aici rezultă că patrimoniu cultural este integratoriu. Este important ca în procesul de trecere de la epoca tradițională la cea informațională să fie conștientizat rolul memoriei colective pentru dezvoltarea intelectuală a societății. Valorile patrimoniale ca element reprezentativ al culturii sunt totodată produsul istoriei și al unor practici sociale, supuse constant evoluției datorită modificărilor rapide economice și sociale din ultimii ani. După părerea Irinei Oberländer-Târnoveanu, „*patrimoniul cultural este amenințat cu deteriorarea sau pierderea iremediabilă datorită nu doar scurgerii timpului și progresului societății, dar și de ritmul schimbărilor accelerate. Păstrarea lui trebuie să fie o preocupare continuă, imediată și concertată*”⁵. În acest context, C.D. Nichifor afirmă: „*Domeniul patrimoniului cultural ar trebui să reprezinte o prioritate la nivel național, luând în considerare caracterul reprezentativ-identitar al patrimoniului, necesitatea imperioasă a protejării acestuia, din perspectiva recunoașterii patrimoniului ca valoare de interes național, unanim recunoscută, ca resursă neregenerabilă de dezvoltare durabilă, generatoare de progres și coeziune socială*”⁶.

Patrimoniul cultural național este instrumentul care materializează identitatea culturală a unei societăți, este o modalitate de a promova valorile unei comunități în exterior. Este rezultatul evoluțiilor socio-culturale și politico-economice ce contribuie la diversificarea culturii universale. Tot odată patrimoniul cultural trebuie abordat ca pe un sistem întreg care trebuie valorificat iar păstrarea lui trebuie să fie o preocupare constantă, continuă și concentrată.

Note:

¹ Valentina Ursu, *Politica culturală în R.S.S. Moldovenească (1944–1956)*: teză de doctor. Ch., 2001. p. 3.

² I. Opriș, *Transmuzeografia*. București: Oscar Print, 2000. p. 22.

³ Aurelian Popescu, *Importanța prevenirii degradării documentelor în structurile infodocumentare*, în *Biblioteconomia românească la început de secol XXI*. Constanța: Ex Ponto, 2013. p. 101.

⁴ Andi Mihalache, *Contribuții la istoria ideii de patrimoniu: surse, evoluții, interpretări*. Iași, 2014. 203 p.

⁵ I. Oberländer-Târnoveanu, *Un Viitor pentru Trecut: ghid de bună practică pentru păstrarea patrimoniului cultural*. București: CIMEC, 2002. pp. 10-11.

⁶ C.D. Nichifor, *Protecția penală a patrimoniului cultural național*. București, 2009. p. 6.

VII. Itinerar istoriografic

ALEXANDRU I. GONȚA – UN DESCHIZĂTOR DE DRUMURI ÎN MEDIEVISTICA ROMÂNEASCĂ POSTBELICĂ (LA ÎMPLINIREA A 100 ANI DE LA NAȘTERE)

Demir DRAGNEV,

membru corespondent al AȘM, Chișinău, Republica Moldova

Abstract. The article presents the personality and works of the Romanian historian of Bessarabian origin Alexandru I. Gonța (10 august 1918 – 24 ianuarie 1977), formed at the school of teachers Al. Boldur and Ilie Minea. He is stated as one of the best connoisseurs of the Romanian medieval society in the East Carpathian region, who promoted new scientific ideas, based on a vast documentary material, facing the pressures of the communist regime.

Keywords. Moldova, Transylvania, historic, village, boyars, monasteries, Romanian law, trade, Slavs, Mongols.

În istoriografia românească postbelică un loc bine meritat îl ocupă o pleiadă de istorici originari din Basarabia, despărțiți de plaiul natal prin hotarul stabilit pe Prut în 1944. Toți aceștia păstrau în inimile lor un patriotism peren, care includea meditații asupra destinului nedrept al compatrioților lor de peste Prut.

Căpătând cunoștințe substanțiale în instituțiile de învățământ superior românesc, mulți dintre ei s-au afirmat în cadrul unor școli științifice, îndeosebi a renumitei școli istorice ieșene, aducând o contribuție substanțială la studierea unor probleme importante din istoria neamului românesc (Al. Andronic, Leonid Boicu, Victor Spinei, Leon Șimanschi ș. a.). În acest mediu științific și-a început cariera sa de cercetător și basarabeanul Alexandru I. Gonța – discipol al școlii profesorilor Ilie Minea și Alexandru Boldur.

Alexandru I. Gonța¹, fiul lui Ioan și al Mariei (născută Diaconu), a văzut lumina zilei un centenar în urmă, la 10 august 1918 în orașelul Glodeni, jud. Bălți (astăzi centru raional în Republica Moldova). În anii 1928–1929 a urmat școala primară din s. Mălăești, același județ, apoi, prin concurs, a devenit elev la Școala Spirituală din Edineț, județul Hotin (1930–1931), de unde s-a transferat la seminarul „Veniamin Costache” din Iași (1931–1937). A continuat studiile teologice și istorice

la Facultatea de Teologie de la Chișinău a Universității din Iași, evacuate în 1940 în vechea capitală a Moldovei (1937–1941). A susținut licența, apoi, în teologie la Universitatea din Cernăuți (1942), iar după un stagiu de paleograf la Arhivele Statului Iași (1942–1947) a susținut încă două licențe la Universitatea din Iași: în drept (1947) și în litere și filosofie, specialitatea Istoria universală – principal și limba latină – secundar (1948).

După terminarea studiilor superioare este angajat profesor și director al Liceului din Trușești, jud. Botoșani (1947–1948).

În septembrie 1948, Al. I. Gonța a fost numit asistent la catedra de Istorie a românilor și conferențiar superior la catedra de Istorie universală a Facultății de Istorie a Universității din Iași (1948–1951), concomitent ocupând și postul de colaborator la Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, apoi cercetător al aceluiași institut (15 ianuarie 1951 – 15 octombrie 1952). La mijlocul lui octombrie 1952 Al. I. Gonța a fost angajat în funcția de cercetător științific, apoi cercetător științific principal la Institutul de Istorie din București (din 1965 – „N. Iorga”), unde activează până la plecarea prematură din viață, la 24 ianuarie 1977.

Pe parcursul unui sfert de secol, Al. I. Gonța a reușit să publice 29 de studii și articole, lăsând patru monografii inedite, două volume de indici a numelor de locuri și de persoane la colecția „Documente privind istoria României. A. Moldova”, (11 volume, editate la București în anii 1951–1957), 21 de articole și studii, mai multe referate, note etc.².

La inițiativa soției sale, dr. Veronica Gonța, și cu sprijinul special al prof. univ. dr. Ioan Caproșu, membru de onoare al Academiei Române, precum și cu contribuția mai multor istorici notorii la editarea unor lucrări aparte (a acad. Dinu C. Giurescu, George Ciorănescu, prof. univ. Ștefan S. Gorovei și prof. univ. Maria Magdalena Szekely, a istoricilor chișinăuieni dr. hab. P. Parasca și dr. hab. Gh. Postică), opera sa științifică a fost editată și adusă la cunoștința cititorilor.

Acad. Dinu C. Giurescu, menționând multiaspectualitatea subiectelor cercetate de Al. I. Gonța, l-a numit „unul dintre cei mai buni cunoscători ai istoriei medievale românești din aria est-carpatică”³, fiind un „deschizător de drumuri”⁴. Paul Mihail, cunoscut arheograf și teolog basarabean, constata că acest pământean al său a posedat „o certă originalitate științifică, un orizont larg și o aplicare atentă asupra unor probleme controversate și complicate din istoria medievală a românilor”⁵. Actualul acad., vicepreședinte al Academiei Române, Victor Spinei l-a numit „specialist pasionat și meticulos, beneficiar al unor cunoștințe vaste”⁶, iar cunoscutul turcolog prof. Mihail Guboglu îl considera „cel mai bun cunoscător al toponomasticii”⁷.

Pornind de la aceste aprecieri, editorii și referenții operelor lui Al. I. Gonța au evidențiat mai multe calități profesionale și personale ale omului „care și-a consacrat întreaga sa activitate descifrării și afirmării adevărului istoric”.

Aprofundând deprinderile profesionale moștenite de la magistrul său prof. Ilie Mihnea, Al. I. Gonța pe prim plan a situat efortul spre cunoașterea cât mai profundă și intensă a surselor istorice. În acest context, o deosebită importanță a avut-o activitatea sa la Institutul de Istorie „N. Iorga” din București, unde la

început i s-a acordat un statut de alcătuitor de indici la colecția „Documente privind istoria României” și la alte lucrări, fiind considerat drept „specializat” fără voie în alcătuirea de diferiți indici. În realitate, această etapă de zece ani în activitatea sa, numită de prof. I. Caproșu „benedictină”⁸, a fost deosebit de rodnică, deoarece, menționează același autor, concomitent cu parcurgerea și interpretarea istorică a imensului material documentar utilizat pentru alcătuirea indicilor, a constituit temeiul unei construcții istoriografice solide în care articolele de analiză au fost urmate de studii de sinteză care, după editarea lor postumă au devenit lucrări de referință ale medievalisticii românești⁹.

Profundele sale cunoștințe polidisciplinare: istoriografice, sursologice, dar și onomastice, toponimice, geografice, etc. i-au permis să recurgă la importante paralele comparative cu fenomene analogice din alte țări, să realizeze analize toponomastice și etnologice, să emită ipoteze dintre care unele sunt acceptate și în prezent, iar altele rămân în continuare discutabile.

Colegii de breaslă, care au colaborat cu Al.I. Goța vorbesc despre pasiunea, devotamentul și acribia cu care el a investigat profesional diverse teme de istorie medievală românească. „Studiul istoriei, scria acad. Dinu C. Giurescu, a fost viața sa, în timp ce omul, în raporturile cu colegii săi, era statornic și leal în prietenie, dar aprig în controverse între istoricii de după 1945”¹⁰.

Faptul că cea mai mare parte a operelor a rămas inedită, colegii, care i-au prezentat în presă unele ediții postume în perioada de până la 1989, menționau că scrupulozitatea și respectul pentru adevăr l-au oprit să ofere tiparului numeroase lucrări aflate în stare finită sau cvasifinită¹¹.

Numai după 1989 a fost posibilă evidențierea și a altei fațete a acestei situații precare. Prof. Ioan Caproșu, numindu-l pe Al. I. Goța „o personalitate pilduitoare în descifrarea și afirmarea adevărului istoric”, constata că acesta „a fost supus diferitor opreliști”, pe care se străduia să le depășească „numai prin tenacitate și curajul asumării conștiinței a riscului”¹². El se înarma cu răbdare, așteptând ca lucrările sale să fie publicate „potrivit crezului propriu de la care n-a consimțit să abdice în nici un fel”¹³.

Examinând nota prof. Maria Magdalena Szekely și prof. Ștefan S. Gorovei la culegerea lui Alexandru I. Goța, „Studii de istorie medievală” (Iași, 1998), editată de ei, vom observa că o mare parte din articolele scrise la sfârșitul anilor 1950 – începutul anilor 1960 au putut fi atunci publicate în prestigioasa periodică „Studii. Revistă de istorie”, datorită referatelor pozitive ale unor istorici notorii, îndeosebi ale lui P.P. Panaitescu; alte articole, consacrate istoriei instituțiilor ecleziastice erau acceptate de revista „Mitropolia Moldovei și Sucevei” sau editate peste hotare¹⁴.

Dar și în cazul când articolele prezentate de Al.I. Goța redacției revistei „Studii. Revistă de Istorie” erau acceptate, ele urmau să fie cenzurate, în unele cazuri făcându-se rectificări fără ca autorul să fie pus la curent. Așa s-a întâmplat cu articolul „Campania lui Mihai Viteazul în Moldova, acceptat spre publicare în baza referatului lui P.P. Panaitescu”¹⁵. Deși, P.P. Panaitescu mai înainte a expus opinia

sa cum că ocuparea Moldovei de către Mihai Viteazul s-a produs fără lupte, iar Al.I. Gonța a emis o părere contrară, cunoscutul savant s-a comportat după rigorile deontologiei cercetătorului științific susținând publicarea articolului. Alta a fost însă, comportamentul redacției.

Personal am fost martor la redacția lui Al. I. Gonța, la cenzurarea articolului său, aflându-mă în toamna anului 1960 într-un stagiu de studii la București. L-am vizitat atunci pe Al.I. Gonța, căruia i-am solicitat o consultație referitor la traducerea unor termeni din limba slavonă în cea română, care îmi erau necesare în legătură cu editarea primului volum al culegerii de documente „Moldova în epoca feudalismului”, apărut în 1961. După ce m-a consultat, mi-a arătat revista menționată, unde recent era publicat articolul său¹⁶. Redacția, mi-a spus el, nu numai că l-a impus să introducă calificativul „centralizat” la caracterizarea statului nou format de Mihai Viteazul, ceea ce este o exagerare, dar și, fără să pună autorul la curent, a exclus abuziv din articol harta care reprezenta desfășurarea campaniei lui Mihai Viteazul, inclusiv în spațiul pruto-nistean în direcția cetății Hotin. În anul 1960 orice trimitere la istoria Basarabiei mai era tabu și redacția a procedat conform indicațiilor de la organele diriguitoare, lucru dureros pentru un român basarabean.

În timpul următoarelor stagii și în corespondența pe care am purtat-o cu regretatul medievist, el îmi vorbea despre neloialitatea față de dânsul din partea unor colegi obedienți regimului.

Prof. Ioan Caproșu, în prefața sa la culegerea menționată „*Studii de istorie medievală*”, constata că în perioada regimului comunist, „ingerințele redacționale erau greu, dacă nu chiar imposibil de evitat, impunându-l pe autor să utilizeze clișee terminologice și lexicale, sintagme stereotipice, segmentări cronologice reducioniste etc”¹⁷.

Dincolo de aceste ingerințe, operele lui A. I. Gonța, editate postum, reprezintă un beneficiu istoriografic incontestabil. În componența acestor lucrări, pe prim plan se situează monografia „Satul în Moldova medievală”, scrisă la îndemnul renumitului arheograf ieșean Mihai Costăchescu, având destinația de fi teză de doctorat¹⁸.

Lucrarea a fost editată postum în anul 1986 de acad. Dinu C. Giurescu, iar în 2011 a apărut la Iași (Editura Panfilius) a doua ediție a cărții.

Bazându-se pe un vast material informativ, colectat din surse interne și externe, dar și pe o bogată istoriografie, Al. I. Gonța a reușit să reconstituie un tablou multilateral al originii și evoluției satului românesc, demonstrând caracterul autohton al instituțiilor sale medievale în spațiul dintre Munții Carpați, Delta Dunării și Nistru.

Modul de organizare a societății umane în acest teritoriu este urmărit din sec. IV a. Hr., urmând epocile migrațiilor și a etnogenezei românilor și apoi până în secolele XVI–XVII.

În primele două compartimente ale lucrării, autorul analizează minuțios specificul așezărilor umane pe teritoriul Moldovei și componența socială a satului: numele sub care apar comunitățile gentile și membrii lor, extinderea teritoriilor acestor comunități, caracteristica organelor lor de autoconducere, constituirea dome-

niilor funciare medievale boierești și mănăstirești, denumirile sub care apar sătenii dependenți și obligațiile lor senioriale și fiscale față de stat, robia ȝiganilor, etc.

Al treilea compartiment al lucrării este consacrat justiției satului moldovenesc, bazate pe „obiceiul pământului” – „Jus Valachicum” (dreptul românesc), deosebirea lui de „dreptul bizantin” și cel canonic, implementat pe domeniile eclesiastice etc.

Expunerea acestor componente ale satului din Moldova medievală este însoțită de discuții polemice în care autorul critică viziunile istoricilor ce nu se bazuau pe o cunoaștere profundă a surselor istorice, mai ales în lucrările istorice de după 1945, care pretindeau la o abordare marxistă a „antagonismelor de clasă” din societatea medievală românească. Criticându-l pe Barbu Cămpina, Al. I. Gonța constata că acesta fiind „nefamiliarizat cu documentele cancelariei domnești” încearcă să rezolve probleme de economie și justiție feudală¹⁹. Același B. Cămpina dorind să demonstreze că apărători ai țării erau doar țărani liberi și nu cei dependenți sau slujitorimea ce aparținea „clasei feudale”, declară că în sec. al XV-lea o treime din țărănime era liberă, ce nu exista nici într-o țară europeană și era în contradicție cu sursele istorice²⁰. Alt istoric marxist – Veronica Costăchel, „fără cunoștințe în dreptul bizantin și canonic”, confundă sistemul de administrare a domeniilor mănăstirești cu cele boierești și respectiv a obligațiilor țaranilor de pe aceste domenii²¹. Viziunile lui B. Cămpina și V. Costăchel erau împărțite și de Damaschin Mioc, care, dorind de asemenea să implementeze viziunea marxistă despre geneza timpurie a feudalismului în mediul rural românesc, scrie despre o pretinsă „rezervă feudală” pe moșiile boierești din sec. al XV-lea cu țărani impuși la obligații în muncă.

În realitate, constată Al.I. Gonța anumite obligații în muncă le aveau țărani de pe acele domenii mănăstirești, care se bucurau de imunități acordate de domnie, conform cărora țărani îndeplineau asemenea obligații în schimbul scutirii de cele față de stat, inclusiv participarea la oaste²². Prin aceste exemple Al.I. Gonța demonstrează incompatibilitatea dogmelor marxiste referitoare la societatea feudală cu realitățile din satul românesc medieval.

Următoarele trei studii monografice ale medievistului nostru, editate postum, sunt consacrate relațiilor economice și politice externe ale Țării Moldovei.

Lucrarea „*Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XII–XVII*”, editată postum de Ioan Caproșu în 1989, reprezintă în viziunea editorului „o istorie sistematică a legăturilor economice dintre cele două țări românești în conexiunea lor directă cu evoluția evenimentelor din sud-estul Europei și, ori de câte ori e nevoie, dincolo de acest spațiu”²³.

Bazându-se pe un suport documentar extins prin punerea în valoare a documentelor interne și externe editate sau inedite, a materialelor din arhivele Transilvaniei, autorul a reușit să restabilească tabloul general al rețelei de drumuri comerciale din Moldova medievală, să descrie componența sistemului monetar și a unităților de schimb din perioada respectivă, trecând apoi la o expunere amănunțită a evoluției în timp a dinamicii schimburilor economice moldo-transilvănene. Drept urmare a fost adusă o contribuție științifică substanțială la cunoașterea multiplelor relații dintre

țările române medievale , fiind o importantă premisă a afirmării conștiinței de neam în spațiul locuit de români.

Celelalte două studii monografice ale cunoscutului medievist, editate postum, sunt consacrate studierii relațiilor românilor cu mongolii și slavii de răsărit.

Prima dintre acestea – „*Români și Hoarda de Aur*”, a fost editată în 1983 de George Ciorănescu la München și reeditată în 2010 la Iași cu sprijinul special al dnei Veronica Gonța și al prof. I. Caproșu²⁴.

Lucrarea include toate aspectele esențiale ale contactelor seculare dintre români și popoarele migratoare asiatice, acordându-se atenția principală mongolilor. Ca și în alte lucrări autorul plasează problemele cercetate în cadrul istoriei universale și, bazându-se pe toate sursele interne și externe disponibile, pe lângă trasarea tabloului general al relațiilor româno-mongole, expune noi concluzii referitoare la diverse probleme necercetate sau controversate. Printre acestea vom menționa: rolul pozitiv al luptei de la Sinie Vodă (1362/64) dintre tătari și lituanieni în emanciparea populației românești din zona sud – vestică a Moldovei; lipsa oricărei influențe a luptei Rusiei Moscovite cu tătarii de la Kulikovo (1380) asupra situației spațiului de la est de Carpați, opinie contrară celei din istoriografia sovietică. Prezintă de asemenea interes concluzia autorului că la distrugerea Hoardei de Aur a jucat un rol hotărâtor Hanatul din Crimeea în alianță cu Ștefan cel Mare. Merită a fi reținută și concluzia generală că invazia mongolă a stopat expansiunea maghiară în spațiul est-carpatic²⁵.

Cea de a doua lucrare menționată supra, intitulată „*Relațiile românilor cu slavii de răsărit până la 1812*”, a fost editată la Chișinău în 1993 de istoricii Pavel Parasca și Gheorghe Postică, la propunerea și cu comentariile prof. I. Caproșu. Era vremea când, după cum menționează editorii, renașterea conștiinței naționale a românilor de la est de Prut deveniseră „neconcepută fără revenirea la adevărul istoric, debarasarea istoriografiei naționale de dogmele și postulatele false despre rolul hotărâtor al slavilor în etnogeneza est-romanicilor și apoi a moldovenilor”, prezența de istoriografia sovietică drept un popor deosebit de români²⁶.

Al. I. Gonța a expus în monografia nominalizată o concepție contrară nu numai celei sovietice, ci și, într-o anumită măsură, viziunii tradiționale din istoriografia românească și bulgară despre prezența contactelor româno-slave în sec. V–VII. Autorul susține ideea că „Biserica ortodoxă, care a adoptat limba slavă , a fost singura transportatoare de cuvinte slave în limba română, așa cum cancelariile voievodale le-au impus pe acele din toponime și hidronime²⁷. Autorul combate de asemenea viziunea despre stăpânirea Rusiei Kievene și a celei Haliciene asupra teritoriului Moldovei. În capitolele V–VII sunt examinate relațiile moldo-ruse din sec. al XV-lea până la 1812, demonstrând importanța lor minoră în politica externă a Moldovei până în sec. al XVIII-lea, când nereușita campanie de la Prut din 1711 a lui Petru cel Mare marchează începutul expansiunii militare a țarismului spre sud-estul Europei în urma căreia, după un șir de războaie ruso-turce au fost anexate la Imperiul Rus mai multe teritorii, inclusiv spațiul pruto-nistean la 1812. Autorul își încheie expunerea

istoriei relațiilor româno-ruse cu o citată sugestivă din C. C. Giurescu: „Cu răpirea Basarabiei, începe marea dramă a istoriei noastre contemporane”²⁸.

Spectrul de probleme examinate de Al.I. Gonga include și cele abordate sub formă de studii și articole consacrate unor teme concrete de istorie politică, militară, socială, economică, urbană, instituțională, culturală etc. în culegerea postumă „Studii de istorie medievală”, menționată supra. O deosebită atenție autorul acordă rolului mănăstirilor în promovarea credinței ortodoxe și stoparea prozelitismului catolic folosit de regii maghiari în planurile lor expansioniste la est de Carpați, precum și importanței lor ca centre de cultură. Sunt ample studiate relațiile dintre domnie și boierime, fiind evidențiată politica funciară chibzuită a lui Ștefan cel Mare în atragerea boierimii de partea domniei, asigurând fidelitatea ei pe câmpurile de luptă.

În acest context este combătută concepția dominantă în istoriografia de după 1945 despre rolul negativ al boierimii, responsabile de instaurarea dominației otomane și beneficiară a acesteia. Vorbind despre supunerea fără luptă a țării în fața sultanului în campania sa în Moldova din 1538, Al.I. Gonga constată că factorul decisiv „s fost nu lovitura de stat a boierilor (închipuită de E. Stănescu), ci puterile lui Soliman în fața cărora Rareș a părăsit propriile sale oști”²⁹.

Volumul mai conține informații despre planurile editoriale ale lui Al. I. Gonga, care prevedeau editarea unei monografii cu titlul „Moldova sub Alexandru cel Bun și fiii săi”³⁰.

De rând cu lucrările cu conținut conceptual ale eruditului medievist, de o importanță particulară pentru istoricii Evului Mediu românesc sunt voluminoasele tomuri *Indice de locuri* și *Indice al numelor de persoane* la colecția „Documente privind istoria României. A. Moldova”, veacurile XIV–XVII (1384–1625), editate de asemenea postum de către I. Caproșu³¹. Acești indici, menționează editorul, sunt „un instrument de lucru fundamental în consultarea colecției de documente amintite”, o „anexă științifică indispensabilă a acestuia”, fiind „de o importanță capitală pentru medievistica românească și pentru domeniile conexe acesteia”³².

Încheind „repedea privire” asupra conținutului principalelor lucrări ale ilustrului medievist, ne vom alătura concluziei lui Dinu C. Giurescu că în aceste lucrări originale și bine documentate „nu lipsesc controversile de păreri”³³, moment menționat și de alți editori și prezentatori ale operelor sale editate postum³⁴.

Drept exemplu vom indica expunerile controversate referitoare la formarea instituțiilor geto-dacilor romanizați, care s-ar fi cristalizat „definitiv și complet în secolul al VI-lea, înainte de a se produce impactul cu slavii”, în urma contactelor cu neamurile germanice”³⁵. În această privință Dinu C. Giurescu relatează: „Romanitatea (limba latină) ca și sinteza daco-romană rămân esențiale pentru moștenirea poporului român, după cum cert rămâne aportul unor migratori, slavii mai întâi, apoi neamurile turanice și mongole (pecenego-cumanii și tătarii)”³⁶.

Continuă să rămână discutabile și unele studii comparate ale autorului referitoare la instituțiile autohtone și cele ale altor popoare europene, bazate pe analize

etimologice, precum și referitor la unii termeni cu caracter social, economic, instituțional, militar etc., la care autorul a recurs în urma lipsei de surse documentare și narative referitoare la Evul Mediu timpuriu românesc.

În această privință însăși Al. I. Gonța declara: „Ferice pentru unele popoare, nenorocite pentru altele, evenimentele înregistrate de analele istoriei n-au fost date uitării și istoricii le-au tălmăcit potrivit epocii în care au trăit, numărului de informație avut la dispoziție în momentul judecării faptelor și concepției filosofice respective. Pe măsură, însă, ce sunt scoase la iveală alte documente interne sau externe, e normal ca și faptele să fie reluate și studiate în lumina noilor date”³⁷.

Marcând centenarul notoriului istoric medievist Al.I. Gonța, fiu credincios al Basarabiei natale, vom constata că lucrările sale merită să fie mai amplu cunoscute de compatrioții săi. Ele prezintă și astăzi un punct de plecare pentru cercetările viitoare, fiind deschizătoare a drumuri în cunoașterea adevărului istoric despre o epocă hotărâtoare în istoria constituirii și afirmării neamului românesc.

Note:

¹ A se vedea datele biografice în: I. Caproșu, *Notă bibliografică*, în: Alexandru I. Gonța, *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII–XVII*. Ediție, prefată, bibliografie și indice de I. Caproșu, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989, p. 12-14.

² *Ibidem*.

³ Dinu C. Giurescu, *Introducere* la: Alexandru I. Gonța, *Satul în Moldova medievală. Instituțiile*. Ed. Panfilius, Iași, p. 15.

⁴ *Ibidem*, p. 12.

⁵ Paul Mihail, *Alexandru I. Gonța*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”*, tom XIV, 1977, Iași, p. 723-724.

⁶ Victor Spinei, Mihail Guboglu, *Pe marginea unei istorii a relațiilor româno-tatara*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”*, tom XXIII, Iași, 1986, p. 436.

⁷ *Ibidem*, p. 438.

⁸ Alexandru I. Gonța, *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania...*, p. 8.

⁹ I. Caproșu, *Cuvânt introductiv* la: Alexandru I. Gonța, *Studii de istorie medievală*. Texte selectate și pregătite pentru tipar de Maria Magdalena Székely și Ștefan S. Gorovei, Ed. „Dosoftei”, Iași, 1998, p. 2.

¹⁰ Dinu C. Giurescu, *Introducere* la Alexandru I. Gonța, *Satul în Moldova*, p. 2.

¹¹ Victor Spinei, *op. cit.*, p. 436.

¹² I. Caproșu, *Cuvânt introductiv* la Al. I. Gonța, *Studii de istorie medievală...*, p. 1.

¹³ *Ibidem*, p. 1.

¹⁴ Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, *Note* la Alexandru I. Gonța, *Studii de istorie medievală...*, p. 397-402.

¹⁵ *Ibidem*, p. 401.

¹⁶ *Studii. Revistă de istorie*, XII, 1960, Nr. 4, p. 141-156.

¹⁷ I. Caproșu, *Cuvânt introductiv* la Alexandru I. Gonța, *Studii de istorie medievală...*, p. 2-3.

- ¹⁸ Idem. *Prefață* la Alexandru I. Gonța. *Relațiile economice dintre Moldova și Transilvania...*, p. 9.
- ¹⁹ Alexandru I. Gonța. *Satul în Moldova Medievală...*, p. 302-303.
- ²⁰ Această critică este prezentată desfășurat în: Idem. *Studii de istorie medievală...*, p. 58.
- ²¹ *Ibidem*, p. 64; Alexandru I. Gonța. *Satul în Moldova Medievală...*, p. 303.
- ²² *Ibidem*; Alexandru I. Gonța. *Studii de istorie medievală...*, p. 64.
- ²³ I. Caproșu. *Prefață* la Alexandru I. Gonța. *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania...*, p. 9.
- ²⁴ Alexandru I. Gonța. *Românii și Hoarda de Aur (1241–1502)*. Prefață de George Ciorănescu. Indice general de Alexandrina Ioniță, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2010, p. 9.
- ²⁵ Analiza conținutului lucrării a se vedea în: Victor Spinei; Mihail Guboglu, *op. cit.*, p. 435-441.
- ²⁶ P. Parasca, Gh. Postică. *Prefață* la: Alexandru I. Gonța, *Relațiile românilor cu slavii de răsărit până la 1812*. Chișinău, Universitas, 1993, p. 3-4.
- ²⁷ *Ibidem*, p. 4-5.
- ²⁸ Alexandru I. Gonța, *Relațiile românilor cu slavii de răsărit...*, p.128.
- ²⁹ Idem, *Studii de istorie medievală...*, p. 358.
- ³⁰ *Ibidem*, pp. 395-402.
- ³¹ *Indicele numelor de locuri*, întocmit de Alexandru I. Gonța. Ediție îngrijită și prefațată de I. Caproșu, București, Editura Academiei Române, 1990; Alexandru I. Gonța. *Documente privind istoria României, A. Moldova. Veacurile XIV–XVII (1384–1625)*. *Indicele numelor de persoane*, întocmit de Alexandru I. Gonța. Ediție îngrijită și cuvânt înainte de I. Caproșu, ED. Academiei Române, București, 1995.
- ³² I. Caproșu, *Cuvânt introductiv* la Alexandru I. Gonța. *Studii de istorie medievală...*, p.3.
- ³³ Dinu C. Giurescu, *Introducere* la Alexandru I. Gonța. *Satul în Moldova medievală...*, p. 12.
- ³⁴ I. Caproșu, *Comentarii* la Alexandru I. Gonța. *Relațiile românilor cu slavii de răsărit...*, p. 141-150.
- ³⁵ Alexandru I. Gonța, *Satul în Moldova medievală*, p. 406-407.
- ³⁶ Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p.13.
- ³⁷ Alexandru I. Gonța, *Studii de istorie medievală...*, p.343

CONTRIBUȚII LA ISTORIA ARHEOLOGIEI ROMÂNEȘTI. ISTORICUL CERCETĂRII SITURILOR ARHEOLOGICE DIN SEC. VIII–IX DE LA NORDUL DUNĂRII INFERIOARE

Dr. Sergiu MUSTEAȚĂ,
*Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”,
Chișinău, Republica Moldova*

Abstract. By this paper, the author is doing a general overview of the history of the research of archaeological sites from 8th–9th centuries in the north of the lower Danube. Based on analysing publications we may place on record that through the past 6–7 decades Romanian archaeology has made outstanding progress in knowing of historical realities. Romanian archaeological school through the impulse given by I. Nestor brings considerable contributions to the reconstitution of the history of the early medieval century. From the total number of the archaeological sites of the 8th–9th centuries attested on the Romanian territory only a small number, about 250 settlements and cemeteries (Map) were investigated through the preventive and systematic researches, but integrally being discovered only a few of them (settlements in Comana de Jos, Brașov county, Fundu Herții, Botoșani county, Izvoare-Bahna, Neamț county, Dodești, Vaslui county, Poiana, Botoșani county and cemeteries from Chișcani, Brăila county, Obârșia Nouă, Olt county, Ocna Sibiului, Bratei, Sibiu county). For a better knowing of this period we need both an integral publication of the archaeological discoveries on the Romanian territory and opening of new archaeological grounds while the comparison of these discoveries with archaeological realities from all the regions in the north of the Lower Danube will allow the reconstitution of the historical picture of the 8th–9th centuries.

Keywords: history of archaeology, Romania, Carpathian-Danube region, 8-9 centuries

Cadrul geografic supus cercetării face parte din teritoriile mai multor state contemporane – Republica Moldova, România, Serbia, Ucraina și Ungaria, care, la rândul lor, de-a lungul secolului XX au fost parte a diferitor țări astăzi dispărute (ex. Iugoslavia, URSS). Cercetările arheologice au fost realizate, firește, sub auspiciile instituțiilor de cercetare din aceste țări. În acest articol vom analiza doar istoricul cercetărilor arheologice referitoare la sec. VIII–IX din România urmând ca într-un viitor studiu să completăm tabloul cercetărilor din restul țărilor menționate mai sus.

În situația lipsei surselor scrise referitoare la realitățile de la nordul Dunării Inferioare din sec. VIII–IX, cunoașterea istoriei acestei regiuni se bazează pe descoperirile arheologice. Vestigiile arheologice medievale timpurii au atras atenția istoricilor încă în sec. XIX, când intră în circuitul științific primele date despre

unele necropole din sec. VIII–X, dar cercetarea lor pe o scară largă a început după cel de-al doilea război mondial.

Primele colecții particulare s-au format din descoperiri întâmplătoare, iar mai târziu prin descoperirea unor tezaure și depozite de obiecte arheologice. Colectarea materialelor arheologice și expunerea lor publicului larg a avut tot în sec. XIX, prin deschiderea în anul 1834 a primelor muzee la București și Iași. Începuturile muzeului de istorie și antichități din București este legată direct de persoana lui Mihalache Ghica (1792–1850), care a donat în anul 1834, instituției nou-create întreaga sa colecție de antichități, având ca scop „luminarea neamului nostru”¹. M. Ghica a fost membru al Societății de istorie și antichități din Odesa, creată în anul 1839. Încă din 1842, el milita pentru crearea unui *corpus* al inscripțiilor antice, grecești și latine descoperite pe teritoriul principatelor român. Completarea fondurilor muzeului s-a realizat pe parcursul sec. XIX mai mult din descoperirile ocazionale și din donațiile colecționarilor privați. În anul 1874 a fost aprobat regulamentul privind explorările și cumpărările de obiecte antice², care a fost, practic, primul act oficial privind reglementarea investigațiilor arheologice³. De numele lui Gr. Tocilescu, succesorul lui Al. Odobescu, sunt legate nu numai activitățile din cadrul muzeului din București, dar și eforturile îndreptate către formarea unei echipe de specialiști și de realizare a unor campanii de săpături arheologice³. Gr. Tocilescu a promovat activ ideea dezvoltării *Inventarului general* al așezărilor și fortificațiilor antice, întocmirea hărții arheologice și a militat pentru constituirea de rezervații arheologice, protestând vehement împotriva distrugerii siturilor de pe teritoriul României. Primele săpături sistematice românești de la cetățile geto-dacice din Munții Orăștiei au loc după primul război mondial, sub conducerea lui D.M. Teodorescu⁴.

În anul 1872 a fost creată, la Timișoara, o societate de istorie și arheologie, care a impulsionat cercetările științifice din zona Banatului, fiind inițiate primele șantiere arheologice și publicate la începutul sec. XX repertorii numismatice și arheologice, datorate în special lui I. Berkeszi și F. Milleker⁵.

Pe teritoriul României, primele situri medievale timpurii sunt cunoscute încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În 1872, într-un raport adresat Ministerului Instrucțiuni cu privire la răspunsurile învățătorilor din fostul jud. jed. Dorohoi la chestionarul arheologic trimis de el, Al. Odobescu menționează existența în nordul Moldovei a urmelor de așezări întărite de la Dersca, Fundu Herții, Hudești, Ibănești și Orofteana⁶. Primele descoperiri funerare medievale timpurii sunt atestate în anul 1865 la Sebeș, când a fost descoperit un schelet de adult în corelație cu rămășițele unui schelet de copil, încadrate cronologic în sec. IX–X, după care au urmat descoperirile din necropola de la Gâmbaș (sec. X–XI)⁷. Printre acestea se numără descoperirea necropolei și apoi investigațiile din cadrul cimitirului tumular de la Nușfălău, între 1878–1880⁸ și începutul săpăturilor de la Biharea de către P. Cseplő și I. Karácsony în anul 1900. În perioada interbelică, sub conducerea lui M. Roska (1924–1925) au fost continuate săpăturile la Biharea și a fost inițiată studierea peșterilor din defileul Crișului Repede, în rezultatul cărora s-a descoperit

material ceramic încadrat în sec. IX–X. Cercetările din această perioadă au fost mai mult ocazionale, cum a fost și în cazul așezării Valea lui Mihai – *Terenul lui Krizsán*, ca rezultat al lucrărilor de amenajare a terenului au fost descoperite urme de locuire din sec. VIII–X, fără a fi însă cercetate sistematic.

Anii '20 ai sec. XX sunt marcați de activitatea lui V. Pârvan, care a întreprins un șir de acțiuni privind organizarea muzeului și a școlii de arheologie de pe lângă această instituție, unele dintre ele fiind zădărnice de criza provocată de primul război mondial. După anul 1920, V. Pârvan a încercat să adune, în cadrul muzeului, o nouă echipă de specialiști și să promoveze prin publicații descoperirile arheologice din România. Astfel, în anul 1924 apare revista *Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, devenită una din cele mai prestigioase publicații de profil atât la nivel național, cât și internațional. Totodată, în scopul protejării monumentelor arheologice și expunerea lor publicului V. Pârvan a militat pentru crearea parcurilor și muzeelor arheologice în aer liber. Continuator al lui Gr. Tocilescu, V. Pârvan a reușit să realizeze trecerea de la muzeul de concepție anticvarică la unul de tradiție modernă⁹. În primele decenii ale sec. XX atenția era concentrată asupra monumentelor preistorice și antice, cele din epoca post-romană fiind încă modest cunoscute și cercetate.

În anul 1916 este înființat Muzeul de Antichități, ca laborator al Catedrei de istorie veche și arheologie a Universității din Iași, avându-l ca promotor pe profesorul O. Tafrali, sub îndrumarea căruia s-a inițiat valorificarea organizată a vestigiile arheologice de pe teritoriul Moldovei¹⁰. În anii 40 ai sec. XX, P. Verona și C. Ambrojevici au început investigațiile în așezarea fortificată de la Fundu Herții, jud. Botoșani¹¹.

În perioada interbelică, activitatea muzeelor a luat amploare. Muzeele de la București, Cluj, Timișoara, Deva, Alba Iulia, Sibiu, Iași, Constanța, Turnu Severin ș.a. și-au completat colecțiile cu importante materiale din epocile antică și medievală timpurie. În anii 1935–1936, sunt inițiate de către P. Verona săpăturile de la Fundu Herții, care au atestat urmele palisadei așezării fortificate medievale timpurii¹².

Cu toate dificultățile provocate de situația politică din 1940–1941, investigațiile arheologice au continuat pe întreg teritoriul României. Pentru evul mediu timpuriu o importanță deosebită o au săpăturile și descoperirile arheologice de la Sărata-Monteoru, conduse de I. Nestor¹³.

Interesul față de monumentele medievale timpurii a crescut pe măsura dezvoltării infrastructurii academice după cel de-al doilea război mondial atât în România, cât și în celelalte state europene. Astfel, de la mijlocul sec. XX și până în prezent arheologii români au depus un efort considerabil pentru cercetarea siturilor arheologice din a doua jumătate a mileniului I.

În anul 1946, C. Daicoviciu (ministru subsecretar de stat) și I. Nestor (angajat al muzeului național de antichități și profesor la Catedra de arheologie și preistorie a Facultății de litere și filosofie din București) elaborează un proiect de lege privind organizarea unui institut de arheologie în România¹⁴, inițiativă căreia însă nu i s-a

dat curs la acel moment. Muzeul de Antichități a fost transformat în Institut de arheologie în cadrul Academiei RPR abia în anul 1956, iar apoi muzeul devine o secție în cadrul instituției nou-create¹⁵. Muzeul Național de Antichități a rămas a fi o instituție științifică românească importantă, până în anul 1971, când au fost cedate Muzeului de Istorie al RS România, nou înființat, cele mai valoroase colecții arheologice și numismatice¹⁶.

În 1947, a fost reorganizată structura Muzeului Național de Antichități (secțiunea preistorie, secțiunea de arheologie antică, arheologie clasică și medievală), au loc un șir de cercetări de suprafață în urma cărora au fost descoperite noi situri arheologice, datate din preistorie până în evul mediu timpuriu. În același an, I. Nestor devine director al muzeului, dar este schimbat în 1951 cu C. Balmuș, înlocuit la rândul său în anul 1952 de Gh. Ștefan.

În anul 1948 este reorganizată și Academia de Științe în Academia RPR, în cadrul căreia a trecut și coordonarea cercetării arheologice la nivel național și a obținut un caracter de stat¹⁷ și „un caracter planificat”¹⁸, iar descoperirile arheologice au trebuit, în contextul noilor realități politice, să fie interpretate prin prisma concepției materialismului istoric¹⁹. În anul 1949, s-a luat decizia realizării unui *Repertoriu arheologic al României*, care să cuprindă date privind descoperirile arheologice de pe tot teritoriul României.

Tot în anul 1949 a avut loc la București *Conferința arheologilor pe țară*, în cadrul căreia s-au prezentat și discutat rapoartele preliminare de săpături arheologice, această întrunire devenind ulterior ședință anuală tradițională a arheologilor din România, numită *Sesiunea anuală de rapoarte*.

Începând cu anii ‘50 ai secolului al XX-lea, s-au format colective de cercetare în vederea cercetărilor sistematice în obiective de importanță majoră, precum, spre exemplu, Șantierul Valea Jijiei (Iași–Botoșani–Dorohoi), condus de vestiți arheologi ca Ion Nestor, Radu Vulpe, Dimitrie Tudor, M. Petrescu-Dîmbovița. Atât colectivul muzeului de la București, cât și cel al Muzeului de Antichități de la Iași au întreprins în primii ani ai deceniului al VI-lea al sec. XX un șir de sondaje de teren în vederea descoperirii de noi situri arheologice noi²⁰. Pentru o cunoaștere mai largă a descoperirilor arheologice, s-a decis publicarea unor noi reviste – *Studii și cercetări de istorie veche*, din 1950, și *Materiale și cercetări arheologice*, din 1953.

În anul 1953, Prezidiul Academiei RPR a organizat, în cadrul Muzeului Național de Antichități, patru sectoare de cercetare științifică: sectorul paleolitic, responsabil D. Berciu²¹; sectorul neolitic și epoca metalelor, responsabil I. Nestor²²; sectorul sclavagist, responsabil Gr. Florescu²³ și sectorul prefeudal, responsabil I. Barnea²⁴. În același an, în cadrul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol” din Iași a fost creată „Secția de istorie veche și arheologie”, care inițial a coordonat și activitatea Muzeului de Antichități al Universității, reorganizat în 1957 în Muzeul de Istorie a Moldovei²⁵.

Practic, în anii ‘50 ai secolului trecut au început cercetările așezărilor medievale timpurii care au pus bazele unei școli arheologice în acest domeniu. Printre primele se numără săpăturile de la Garvăn (1949–1955)²⁶, descoperirile de suprafață din Dobrogea și de-a lungul Dunării²⁷, așezarea Hlincea–Iași (1952–1954)²⁸,

Spinoasa-Iași²⁹. În 1954 sunt reluate de către M. Rusu săpăturile la Biharea, ca parte a planului larg de cercetări arheologice a Institutului de Arheologie din Cluj. Săpăturile au continuat în zona Biharea – *Cărmădărie*, inițiate încă de M. Roska.

Realitățile politice de după cel de-al doilea război mondial și aservirea unor state europene față de URSS a avut un impact direct și asupra arheologiei³⁰. În cazul României, sarcina arheologilor, în anii '50–'60 ai secolului trecut, era de a arăta rolul slavilor în istoria poporului român prin descoperirea așezărilor slave în toate regiunile RPR³¹. La nivelul anilor '60 ai sec. XX numărul de situri investigate rămâne modest, deoarece majoritatea descoperirilor medievale timpurii țineau de cercetarea nivelurilor arheologice mai vechi, cum ar fi în cazul celor de la Oradea–Salca, Culciu Mic, Berea-Ciumești ș.a. Un interes deosebit în această perioadă au prezentat investigațiile arheologice din cadrul așezărilor de la Bratei³², Morești³³, Hlincea, Dridu³⁴ și necropolelor de la Sărata Monteoru³⁵, Nușfălău și Someșeni³⁶. În bilanțul a două decenii, se menționează despre descoperirea așezărilor avare și slave și pătrunderea ungarilor în Transilvania din sec. IX–X³⁷.

Schimbările politice din România de la mijlocul anilor '60 ai secolului XX au condus la revizuirea poziției Academiei în anumite probleme privind istoria și cultura poporului român. Astfel, în anul 1957 este reluată publicarea revistei „Dacia”, desființată în anul 1948, care devine publicația de bază a Institutului de Arheologie din București, iar la Iași este înființată în anul 1961 revista „Arheologia Moldovei”. În aceeași perioadă, pe baza săpăturilor de la Dridu³⁸ s-a definit, pe baza ceramicii, o nouă cultură arheologică – „*La civilisation de Dridu*”³⁹.

În anii '70–'80 ai secolului trecut, situația se modifică, prin intensificarea cercetărilor de suprafață și descoperirea așezărilor medievale timpurii și organizarea de noi șantiere arheologice. În anii 1961–1962, K. Horedt a întreprins cercetări în așezarea și cimitirul aferent din sec. IX–X de la Blandiana – *La brod*⁴⁰. În anii 1961–1966, au fost întreprinse cercetări de suprafață în culoarul dunărean, care au condus la inițierea unui program de investigații în zonă⁴¹. În anul 1967, sunt reluate, sub conducerea lui C. Ambrojevici, săpăturile în cetățuia de la Fundu Herții⁴². În același an, au început săpăturile la Dodești, jud. Vaslui, care au durat până în anul 1974, aducând un bogat material privind cultura materială a populației din sec. VI–XI⁴³. În anul 1968, s-au început cercetările arheologice sistematice din așezarea de la Gornea, desfășurate, cu unele întreruperi pe parcursul anilor 1968–1991⁴⁴. Săpăturile arheologice de la Bratei (1973, 1977), conduse de I. Nestor, au demonstrat prezența unui complex arheologic model (așezări, cimitire) pentru cercetarea realităților medievale timpurii din Transilvania. Totodată, sunt reluate sub conducerea lui S. Dumitrașcu, în anul 1973, săpăturile în cetățuia de la Biharea, extinse apoi în așezarea din sec. VIII–X din afara sistemului defensiv și care au continuat până în anul 1985, când au fost sistate de autoritățile centrale. Rezultatele descoperirilor din anii 1973–1980 au fost publicate, din cauza barierelor birocratice ale regimului comunist, abia în 1994⁴⁵. Între anii 1973 și 1976, au loc săpături extinse în așezarea Remetea Mare – *Gomila lui Pituț*⁴⁶. În această perioadă se evidențiază și descoperirile din așezările fortificate de la Dăbâca – *Cetate*⁴⁷ și Cluj Napoca – *Calvaria* (Cluj-Mănăstur)⁴⁸.

Eforturile arheologilor români se intensifică pe parcursul anilor '80, prin săpăturile din aşezările Bucov–Ploieşti⁴⁹, Lazuri – *Râtul lui Bela*⁵⁰, Sânnicolau Român – *Bereac*⁵¹, necropola Alba Iulia – *Stația de salvare*⁵² etc. Cercetările de suprafață din depresiunea Oravița, din această perioadă, au completat repertoriul arheologic al Banatului cu noi puncte din sec. IV–X⁵³. Descoperirile medievale timpurii din Oltenia au fost sistematizate și publicate într-un volum separat de O. Toropu⁵⁴.

Pentru cunoașterea realităților de la est de Carpați se remarcă activitatea arheologilor ieșeni Dan Gh. Teodor, V. Spinei, iar pentru partea centrală a Moldovei dintre Carpați și Siret cea a lui I. Mitrea. Cele mai cunoscute aşezări sunt cele de la Dodești⁵⁵, Gura Idrici, Banca, Vinețești, Bodgănești–Vaslui, Băiceni – *Siliște*⁵⁶, Brășăuți, Poiana Dulcești–Neamț, Suceava–Drumul Național, Fundu–Hertii, Dersca–Botoșani, Stoicani–Galați⁵⁷, Dăvideni – *La Izvoare–Spiești*, jud. Neamț⁵⁸ etc. În perioada 1971–1984, au avut loc cercetările arheologice din aşezarea medievală timpurie Izvoare–Bahna – *La Pod la Hărmănești*, jud. Neamț care au scos în lumină importante descoperiri privind sec. VI–IX⁵⁹.

Dinamica investigațiilor arheologice, din motive economice, a scăzut către finele sec. XX. Impactul reformelor politice, economice, culturale și academice din ultimele două decenii poate fi urmărit și în cercetarea arheologică. Printre siturile medievale timpurii cercetate în această perioadă se evidențiază cele de la Alba Iulia–*str. Arhim. Iuliu Hossu*⁶⁰, Borșeni – *Bulgărie*⁶¹, Cefa⁶², Dumbrăvița⁶³, Lazuri – *Lubi Tag*⁶⁴, Lăpușel – *Ciurgău*⁶⁵, Poiana – *În Huci la Fedcu*⁶⁶, Popeni – *Cuceu*⁶⁷, Sânaandrei⁶⁸, etc.

La etapa actuală, după evenimentele din 1989 și transformările democratice care au urmat acestora, studierea siturilor medievale timpurii de pe teritoriul României este realizată sub egida mai multor instituții de nivel național și regional (institute de arheologie, universități, muzee județene). Cele mai mari centre de cercetare sunt concentrate la București⁶⁹, Iași⁷⁰, Cluj-Napoca⁷¹, Constanța⁷², Timișoara⁷³, Sibiu⁷⁴, Alba Iulia⁷⁵, urmate de un șir de instituții de nivel regional și județean, cum ar fi Suceava, Piatra Neamț, Galați, Brăila, Tulcea, Ploiești, Sf. Gheorghe, Zalău, etc. Astfel, sondajele de suprafață și cercetările sistematice sunt în continuă creștere în ultimii ani.

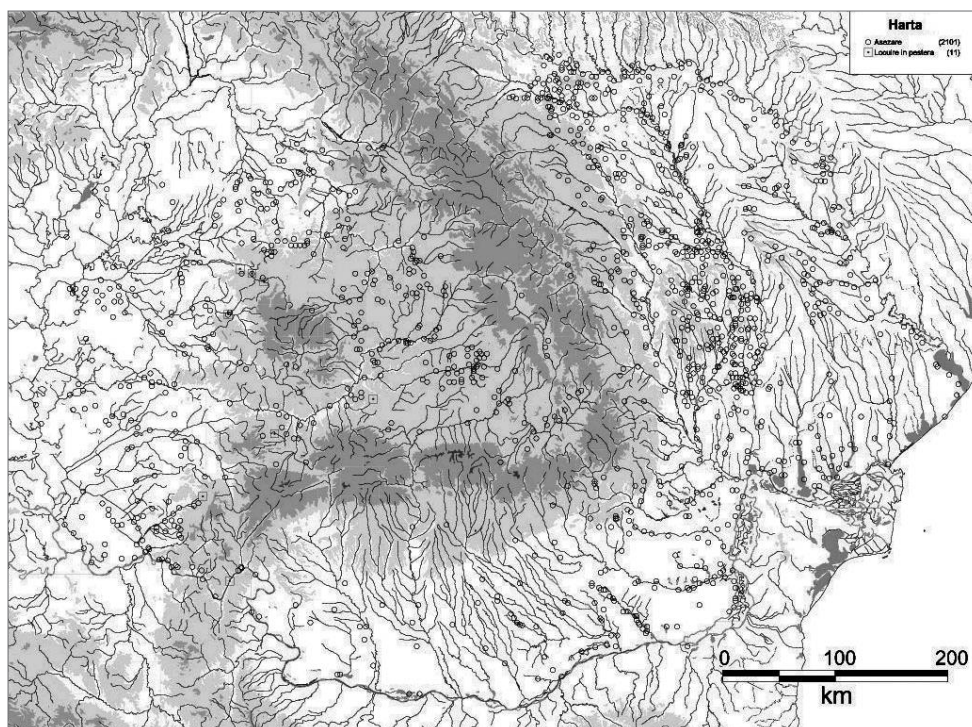
La fel de importante sunt cercetările realizate de C. Gaiu, care, în special pe baza săpăturilor arheologice din județul Bistrița-Năsăud (Dipșa, Ocnița, Șirioara, Șopteriu, Stupini etc.), abordează un șir de probleme privind locuirea medievală timpurie pe teritoriul Transilvaniei⁷⁶. O contribuție specială la cunoașterea epocii migrațiilor, în special din zona Maramureșului, o reprezintă lucrările lui I. Stanciu. În ultimele două decenii pe lângă investigațiile arheologice de teren, arheologul clujean abordează un șir de probleme privind particularitățile ceramicii, apartenența etnică a descoperirilor din regiunea menționată etc.⁷⁷.

Cercetarea regiunii de nord-vest a României este completată prin studiile recente ale tânărului arheolog de la Zalău, D. Băcuet–Crișan, valorificând astfel rezultatele recentelor descoperiri arheologice din regiune⁷⁸. Cercetarea istoriei regiunilor de la nord-est de munții Carpați constituie subiectul mai multor studii

ale arheologului M. Andronic, care analizează un șir de aspecte ale vieții materiale și spirituale, etnice și culturale, integrând descoperirile din România, Republica Moldova și Ucraina, ceea ce contribuie la reconstituirea realităților arheologice la nivel de microregiune⁷⁹.

Pe baza celor relatate mai sus putem constata că în decursul ultimelor 6–7 decenii arheologia română a făcut progrese deosebite în cunoașterea realităților istorice. Școala arheologică românească, prin impulsul dat de I. Nestor, își aduce contribuții largi la reconstituirea istoriei evului mediu timpuriu. Din numărul total de situri arheologice din sec. VIII–IX atestate pe teritoriul României, doar un număr restrâns, cca. **250** de așezări și necropole (**Harta**), au fost cercetate prin sondaje de salvare sau cercetări sistematice, integral fiind dezvelite doar câteva (așezările de la Comana de Jos, jud. Brașov, Fundu Herții, jud. Botoșani, Izvoare-Bahna, jud. Neamț, Dodești, jud. Vaslui, Poiana, jud. Botoșani și necropolele de la Chișcani, jud. Brăila, Obârșia Nouă, jud. Olt, Ocna Sibiului, Bratei, jud. Sibiu).

Pentru o mai bună cunoaștere a acestei perioade se necesită atât publicarea integrală a descoperirilor arheologice de pe teritoriul României, cât și deschiderea unor noi șantiere arheologice, iar compararea acestor descoperiri cu realitățile arheologice din toate regiunile de la nordul Dunării Inferioare ne va permite reconstituirea tabloului istoric al sec. VIII–IX.

Hartă: Siturile din sec. VIII-IX atestate în regiunile carpato-danubiano-nistrene
Map: The settlements from Carpathian-Danubian-Dniestr region from 8-9 c.

Note:

¹ Pentru detalii privind istoria muzeului din București vezi, Alexandru Păunescu, Irina Casan-Franga, Petre Diaconu, *Începuturile arheologiei românești. Istoricul Muzeului Național de Antichități*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 35, 1, 1984, p. 3-44; Alexandru Ștefan, *Istoricul Muzeului Național de Antichități din București – Institutul de Arheologie, II, Progresele arheologiei și muzeografiei în România în perioada 1881–1927*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 35, 2, 1984, p. 109-143; Constantin C. Petolescu, *Istoricul Muzeului Național de Antichități din București – Institutul de Arheologie, III, Arheologia și muzeografia românească în perioada 1927–1943*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 35, 2, 1984, p. 144-157; Eugen Comșa, *Istoricul Muzeului Național de Antichități, IV, Arheologie și muzeografie în perioada 1944–1956*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 35, 3, 1984, p. 209-221.

² Decret nr. 736 din 10 aprilie 1874 privind promulgarea „Regulamentului asupra explorărilor și cumpărărilor de obiecte antice”.

³ În 1881, a efectuat săpături pe Insula Șerpilor și la Troesmis, în 1882 la Constanța și la Adamclisi, din 1890 încep cercetările la Tropaeum Traiani, precum și alte investigații realizate pe teritoriul Dobrogei, Olteniei și Moldovei. Pentru detalii vezi Alexandru Ștefan, *Istoricul Muzeului Național de Antichități din București – Institutul de Arheologie, II, Progresele arheologiei și muzeografiei în România în perioada 1881–1927*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 35, 2, 1984, p. 109-143.

⁴ Alexandru Ștefan, *Istoricul Muzeului Național de Antichități din București – Institutul de Arheologie, II, Progresele arheologiei și muzeografiei în România în perioada 1881–1927*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 35, 2, 1984, p. 111.

⁵ Dumitru Țicu, *Banatul montan în evul mediu*, Timișoara, 1998, p. 38.

⁶ Dan Gh. Teodor, *Așezări întărite din regiunile est-carpătice ale României în secolele VIII–XI*, în Hierasus, Anuarul Muzeului Județean Botoșani I, 1978, p. 197.

⁷ Aurel Dragotă, Ioan Marian Țiplic, *Scurt istoric al cercetărilor privind necropolele din Transilvania (sec. IX–XI)*, în Corviniana. Acta Musei Corvinensis, Muzeul Castelul Corvineștilor, Hunedoara VI, 2000, p. 126.

⁸ I. Mattyasovsky a săpat în anul 1878 un tumul, iar K. Toma în 1879 altul. În 1980 J. Hampel, Fl. Romer și alții au cercetat alți cinci tumuli, inițial descoperirile fiind atribuite sarmaților. M. Comșa, *Slavii pe teritoriul R.P.R. în secolele VI–IX în lumina cercetărilor arheologice*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 1, X, 1959, p. 71, notele 3-4 și p. 72 nota 1.

⁹ Alexandru Ștefan, *Istoricul Muzeului Național de Antichități din București – Institutul de Arheologie, II, Progresele arheologiei și muzeografiei în România în perioada 1881–1927*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 35, 2, 1984, p. 143.

¹⁰ Dan Gh. Teodor, *Institutul de Arheologie din Iași. Trecut și prezent*, în *Arheologia Moldovei* XXII, 1999, p. 6.

¹¹ Dan Gh. Teodor, *Contribuția cercetărilor ieșeni la cunoașterea istoriei mileniului I p. Chr.*, în *Arheologia Moldovei* XXIII-XXIV (2000-2001), 2003, p. 250.

¹² Dan Gh. Teodor, *Așezări întărite din regiunile est-carpătice ale României în secolele VIII–XI*, în Hierasus, Anuarul Muzeului Județean Botoșani I, 1978, p. 197-216, p. 198.

¹³ Constantin C. Petolescu, *Istoricul Muzeului Național de Antichități din București – Institutul de Arheologie, III, Arheologia și muzeografia românească în perioada 1927–1943*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 35, 2, 1984, p. 156.

¹⁴ Eugen Comșa, *Istoricul Muzeului Național de Antichități, IV, Arheologie și muzeografie în perioada 1944–1956*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 35, 3, 1984, p. 210.

¹⁵ Pentru detalii privind istoricul Institutului de Arheologie vezi Constantin Preda, *Istoricul Muzeului Național de Antichități, V, De la Muzeul Național de Antichități la Institutul de Arheologie*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 35, 3, 1984, p. 222-233.

¹⁶ Constantin Preda, *Istoricul Muzeului Național de Antichități, V, De la Muzeul Național de Antichități la Institutul de Arheologie*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 35, 3, 1984, p. 225.

¹⁷ Din realizările arheologiei românești în epoca socialistă. Idei luminoase ale președintelui Nicolae Ceaușescu cu privire la importanța istoriei și la interpretarea unor aspecte esențiale ale istoriei României, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 36, 1-2, p. 3-30.

¹⁸ Valeriu Lazăr, *Repertoriul arheologic al județului Mureș*, Târgu Mureș, 1995, p. 23.

¹⁹ Eugen Comșa, *Istoricul Muzeului Național de Antichități, IV, Arheologie și muzeografie în perioada 1944–1956*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 35, 3, 1984, p. 215.

²⁰ M. Petrescu-Dîmboviță, *Rezultatele ultimelor cercetări ale arheologilor sovietici cu privire la așezările de tip Romen-Borșevo și importanța lor pentru arheologia R.P.R.*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche* V, 3-4, 1954, p. 569-584; M. Petrescu-Dîmboviță, *Données archéologiques relatives aux établissements slaves de l'époque ancienne en Moldavie*, în *Slovenská Archeológia* 1958; N. Zaharia, *Recunoașteri arheologice executate de colectivul muzeului de antichități din Iași, în anul 1953, în cuprinsul Moldovei*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche* VI, 1-2, 1955, p. 287-295; Zaharia N., *Cercetările de suprafață efectuate în Moldova în cursul anului 1954*, *Studii și Cercetări de Istorie Veche* VI, 3-4, 1955, p. 897-912.

²¹ Membri: H. Dumitrescu, C.N. Mateescu.

²² Membri: E. Zaharia, E. Vulpe, V. Zirra, E. Comșa, S. Morintz.

²³ Membri: R. Vulpe, I. Stoian, E. Bujor, B. Mitrea, V. Canarache, C. Preda.

²⁴ Membri: D. Popescu, A. Matrosenco, V. Popescu.

²⁵ Dan Gh. Teodor, *Institutul de Arheologie din Iași. Trecut și prezent*, în *Arheologia Moldovei* XXII, 1999, p. 6-7.

²⁶ Eugen Comșa, *Despre tipurile de locuință din cuprinsul așezării din secolele IX–XII de la Garvăn*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 1, 10, 1959, p. 101-116.

²⁷ Eugen Comșa, *Cercetări și observații în legătură cu valorile din Dobrogea*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 2, II, 1951, p. 233-238; Eugen Comșa, *Contribuția la harta arheologică a Dobrogei de nord-vest*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 3-4, IV, 1953, p. 747-755; Eugen Comșa, *Cercetări arheologice în preajma lacului Greaca*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 3-4, V, 1954, p. 584-593; Eugen Comșa, *Câteva descoperiri arheologice din raionul Medgidia (regiunea Constanța)*, în *Materiale și Cercetări Arheologice* IV, 1957, p. 325-334; Eugen Comșa, *Limesul dobrogean. Cercetări de suprafață de-a lungul Dunării între Ostrov (reg. Galați) și Hârșova (reg. Constanța)*, în *Materiale și Cercetări Arheologice* V, 1959, p. 761-768.

²⁸ M. Petrescu-Dîmboviță, A. Nițu, E. Zaharia, M. Dinu, *Șantierul arheologic Hlincea-Iași*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche* VI, 3-4, 1955, p. 687-712.

²⁹ Anton Nițu, Emilia Zaharia, Dan Teodoru, *Sondaajul din 1957 de la Spinoasa-Erbiceni (r. Tg. Frumos, reg. Iași)*, în *Materiale și Cercetări Arheologice* VI, 1959, p. 531-539.

³⁰ Alexandru Madgearu, *Cultura Dridu și evoluția poziției României în lagărul socialist*, Comunicare susținută în cadrul conferinței *History, Culture and Civilization in Southeastern Europe*, 10th edition of the International Academic Conference *Culture and Civilization in South-Eastern Europe*, Chișinău, April 13-16, 2006, secțiunea I, *Arheologia între Știință, Ideologie și Propagandă*, în http://egg.mnir.ro/studii/Dridu/Drid_frame.htm.

³¹ “cercetările colectivului arheologic, care avea ca obiectiv de studiu Așezări slave în regiunile Mureș și Cluj s-a oprit și asupra localității Gilău”, M. Rusu, *Cercetări arheologice la Gilău*, în *Materiale și Cercetări Arheologice* II, 1956, p. 685.

³² Ion Nestor, Eugenia Zaharia, *Raport preliminar despre săpăturile de la Bratei. Jud. Sibiu (1959–1972)*, în *Materiale și Cercetări Arheologice* X, 1973, p. 191-201.

³³ Rezultatele descoperirilor de la Morești au fost publicate abia în anul 1980, Kurt Horedt, *Die Frühgeschichtliche Siedlungslandschaft Siebenbürgens*, în *Aluta. Anuarul Muzeului Județean Covasna X-XI*, 1980, p. 77-95.

³⁴ Cercetările în așezarea de la Dridu s-au desfășurat între anii 1956 și 1962, Ion Nestor, Eugenia Zaharia, *Sondajele de la Dridu (r. Urziceni, reg. Ploști)*, în *Materiale și Cercetări Arheologice* V, 1959, p. 547-553, Ion Nestor, Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu*, în *Materiale și Cercetări Arheologice* VI, 1959, p. 593-603, Ion Nestor, Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu (r. Urziceni, reg. Ploști)*, în *Materiale și Cercetări Arheologice* VII, 1961, p. 561-569, Ion Nestor, Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu*, în *Materiale și Cercetări Arheologice* VIII, 1962, p. 661-665; Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, București, 1967.

³⁵ I. Nestor, *La nécropole slave d'époque ancienne de Sărata Monteoru*, în *Dacia N.S. Nouvelle Série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne* I, 1957, p. 289-295.

³⁶ Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Populară Română în anul 1957*, în *Studii și Cercetări de Istorie* Veche IX, 1, 1958, p. 147, nr. 49; Dorin Popescu, *Les fouilles archéologiques dans la République Populaire Roumaine en 1958*, în *Dacia N.S. Nouvelle Série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne* III, 1959, p. 595; Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Populară Română în anul 1958*, în *Studii și Cercetări de Istorie* Veche X, 1, 1959, p. 152, nr. 62; M. Makrja, *Slavjanskij mogil'nik v Someșeni*, în *Dacia N.S.* II, 1958, p. 351-370; M. Macrea, *Necropola slavă de la Someșeni*, în *MCA* V, 1959, p. 519-527; M. Macrea, *Șantierul arheologic Someșeni-Cluj*, în *Materiale și Cercetări Arheologice* VI, 1959, p. 515-522; Maria Comșa, *Săpăturile de la Nusfalău (r. Șimleu, reg. Oradea)*, în *Materiale și Cercetări Arheologice* VII, 1961, p. 519-529; N. Vlassa, *Cercetări arheologice în regiunile Mureș-Autonomă Maghiară și Cluj*, în *Acta Musei Napocensis* II, 1965, p. 36; Sever Dumitrașcu, *Descoperiri arheologice din sec. V–VI e.n. de la Biharea*, în *Ziridava, Studii și Cercetări*, Muzeul județean Arad X, 1978, p. 68; Șt. Matei, *Fortificațiile pe teritoriul Banatului în lumina izvoarelor scrise*, în *Banatica. Muzeul Banatului Montan* V, 1979, p. 480-482.

³⁷ M. Macrea, I.H. Crișan, *Două decenii de cercetări arheologice și studii de istorie veche la Cluj (1944–1964)*, în *Acta Musei Napocensis* 1, 1964, p. 333.

³⁸ Investigațiile de teren au fost inițiate de către I. Nestor și E. Zaharia în anul 1956.

³⁹ I. Nestor, *Contributions archéologiques au problème des Proto-Roumains. La civilisation de Dridu. Note préliminaire*, în *Dacia N.S. Nouvelle Série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne* II, 1958, p. 371-382; Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, București, 1967; Eugenia Zaharia, *Cultura Dridu și problemele arheologiei și istoriei sec. VIII–XI e.n.*, în *Carpica, Muzeul Județean de Istorie și Artă, Bacău* XIV, 1982, p. 87-91.

⁴⁰ Aurel Dragotă, Ioan Marian Țiplic, *Scurt istoric al cercetărilor privind necropolele din Transilvania (sec. IX–XI)*, în Corviniana. Acta Musei Corvinensis, Muzeul Castelul Corvineștilor VI, 2000, p. 128.

⁴¹ D. Tudor, E. Comșa, S. Morintz, E. Bujor, P. Diaconu, N. Constantinescu, *Cercetări arheologice în zona viitorului lac de acumulare al hidrocentralei «Porțile de Fier»*, în Studii și Cercetări de Istorie Veche 16, 2, 1965, p. 401, 403.

⁴² Dan Gh. Teodor, *Așezări întărite din regiunile est-carpătice ale României în secolele VIII–XI*, în Hierasus, Anuarul Muzeului Județean Botoșani I, 1978, p. 197–216.

⁴³ Dan Gh. Teodor, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați în secolele VI–XI e.n.*, Iași, 1984.

⁴⁴ D. Țicu, Gh. Lazarovici, Gornea. *Din arheologia unui sat medieval din Clisura Dunării*, Reșița, 1996.

⁴⁵ Sever Dumitrașcu, *Biharea I. Săpăturile arheologice (1973–1980)*, Oradea, 1994.

⁴⁶ Adrian Bejan, *Aspecte ale organizării economice, sociale și politice de pe teritoriul Banatului în secolele VIII–IX e.n.*, în Studii de Istorie a Banatului, Timișoara 6–7, 1981, p. 3–13; Adrian Bejan, *Banatul în secolele IV–XII*, Timișoara, 1995, p. 70.

⁴⁷ Babeș, Mircea, *Les fouilles archéologiques en Roumaine en (1970)*, în Dacia. N.S. XV, 1971, p. 370, nr. 60; S. Morintz, *Les fouilles archéologiques en Roumaine (1971)*, în Dacia N.S. XVI, 1972, p. 336, nr. 54; S. Morintz, *Les fouilles archéologiques en Roumaine (1972)*, în Dacia N.S. XVII, 1973, p. 373, nr. 50; Adriana Stoia, *Les fouilles archéologiques en Roumanie (1973–1974)*, în Dacia N.S. XIX, 1975, p. 283, nr. 63; Adriana Stoia, *Les fouilles archéologiques en Roumanie (1978)*, în Dacia N.S. XXIII, 1979, p. 360, nr. 45; Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1964*, în Studii și Cercetări de Istorie Veche 16, 3, 1965, p. 601, nr. 98; Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1966*, în Studii și Cercetări de Istorie Veche 18, 3, 1967, p. 533, nr. 88; Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1967*, în Studii și Cercetări de Istorie Veche 19, 4, 1968, p. 693, nr. 109; Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1969*, în Studii și Cercetări de Istorie Veche 21, 3, 1970, p. 513, nr. 128; Vladimir Dumitrescu, *Fouilles archéologiques en Roumanie 1966–1969*, în Bulletin d'Archéologie Sud-Est Européenne 2, 1971, p. 112, nr. 104; *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, autori I.H. Crișan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev, I. Winkler, editor Muzeul de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, 1992, p. 174–177, nr. 71.

⁴⁸ Șt. Pascu, *Începuturile Clujului medieval*, în Anuarul Institutului de Istorie din Cluj XVII, 1974, p. 60–67; P. Iambor, Șt. Matei, *Cetatea feudală timpurie de la Cluj-Mănăstur*, în Anuarul Institutului de Istorie din Cluj XVIII, 1975, p. 291–304; *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, autori I.H. Crișan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev, I. Winkler, editor Muzeul de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, 1992, p. 118–120, nr. 1.

⁴⁹ Investigațiile au început în anul 1978 sub conducerea M. Comșa.

⁵⁰ Gh. Lazin, *Două piese de metal din sec. VIII–IX descoperite în localitatea Lazuri jud. Satu Mare*, în SM V–VI, 1981–1982, p. 137–142; Gh. Lazin, M. Hep, *Așezări și descoperiri arheologice din secolele V–IX e.n. în județul Satu Mare*, în Simpozia Thracologica 8, Satu Mare-Carei, 8 septembrie 1990, p. 81, nr. 19b; Neța Iercoșan, *Săpăturile arheologice din județul Satu Mare (1971–1990)*, în Satu Mare, Studii și Comunicări, Muzeul Județean Satu Mare IX–X, 1992–1993, p. 86; Ioan Stanciu, *Contribuții la cunoașterea epocii romane în bazinul mijlociu și inferior al râului Someș*, în Ephemeris Napocensis V, 1995, p. 144–145; Ioan Stanciu, *Vestigii medievale timpurii din județul Satu Mare*, în Satu Mare, Studii și Comunicări, Muzeul Județean Satu Mare XIII, 1996, p. 74.

⁵¹ Sever Dumitrașcu, *Cuptoare descoperite la Sînicolau Român, județul Bihor*, în *Crisia XVIII*, 1988, p. 47-54; Sever Dumitrașcu, Ioan Crișan, *Cuptoare de ars oale descoperite la Sînicolau Român județul Bihor*, în *Crisia XVIII*, 1988, p. 47-54; Sever Dumitrașcu, Ioan Crișan, *Descoperiri și cercetări arheologice din anul 1988 de la Sînicolau Român, județul Bihor*, în *Crisia XX*, 1990, p. 102-103; Sever Dumitrașcu, *Cercetările arheologice de la Sînicolau Român, jud. Bihor*, în *Materiale și Cercetări Arheologice XVII/1*, 1992, p. 194.

⁵² Aurel Dragotă, Ioan Marian Țiplic, *Scurt istoric al cercetărilor privind necropolele din Transilvania (sec. IX–XI)*, în *Corviniana VI*, 2000, p. 129.

⁵³ Dumitru Țeicu, *Cercetări arheologice în depresiunea Oravița*, în *Banatica IX*, 1987, p. 330-333.

⁵⁴ Octavian Toropu, *Romanitatea târzie și străromânii în Dacia traiană sud-carpatică (sec. III–IX)*, Craiova, 1976.

⁵⁵ Dan Gh. Teodor, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați în secolele VI–XI e.n.*, Iași, 1984.

⁵⁶ Ion Ioniță, Victor Spinei, *Așezarea prefeudală târzie de la Băiceni-Siliște*, în *Arheologia Moldovei VII*, 1972, p. 307-330.

⁵⁷ Dan Gh. Teodor, *Descoperiri arheologice și numismatice la Est de Carpați în secolele V–XI d.H. (contribuții la continuitatea daco-romană și veche românească)*, București, 1997, p. 22; Dan Gh. Teodor, *Contribuția cercetărilor ieșeni la cunoașterea istoriei mileniului I p.Chr.*, în *Arheologia Moldovei XXIII–XXIV (2000–2001)*, 2003, p. 254.

⁵⁸ Ioan Mitrea, *Comunități sătești la Est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea de la Davideni din secolele V–VIII*, în *MA IX*, 2001.

⁵⁹ Ioan Mitrea, *Așezarea din secolele VI–IX de la Izvoare-Bahna. Realități arheologice și concluzii istorice*, Piatra Neamț, 1998.

⁶⁰ Matei Drâmbărean, Nicolae Rodean, Adrian Gligor, Viorica Moga, Dan Anghel, *O nouă necropolă medievală timpurie descoperită la Alba Iulia*, în *Apulum XXXV*, 1998, p. 187-205; Aurel Dragotă, Dănuț Sever Brândă, *Necropola medieval timpurie de la Alba Iulia – str. Arhim. Iuliu Hossu (fosta Brândușei). Săpăturile de salvare din anul 1999*, în *Apulum XXXVIII/1*, 2001, p. 289-318; Aurel Dragotă, Ioan Marian Țiplic, *Scurt istoric al cercetărilor privind necropolele din Transilvania (sec. IX–XI)*, în *Corviniana VI*, 2000, p. 131.

⁶¹ În anii 1992, 1994–1996 și 2000 au fost cercetate 3 locuințe adâncite din sec. VIII–IX, Ștefan Cucoș, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Neamț*, în *Memoria Antiquitatis, Acta Mvsei Petrodavensis, Revista Muzeului de Istorie Piatra-Neamț XVIII*, 1992, p. 44-46; I. Mitrea, Gh. Dumitroaia, E. Ciubotaru, *Cercetările arheologice de la Borșeni-Neamț*, în *Memoria Antiquitatis XXI*, 1997, p. 182-189; Ioan Mitrea, *Comunități sătești la Est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea de la Davideni din secolele V–VIII*, în *Memoria Antiquitatis IX*, 2001, p. 22; Ioan Mitrea, *L'hanitat des Ve – VIIIe siècles de Borșeni-Neamț*, în *Studia Antiqua et Archaeologica IX*, 2003, p. 387-398; Dan Gh. Teodor, *Descoperiri arheologice și numismatice la Est de Carpați în secolele V–XI d.H. (contribuții la continuitatea daco-romană și veche românească)*, București, 1997, p. 54, nr. 99.

⁶² Ioan Crișan, *Descoperiri arheologice în hotarul localității Cefa (jud. Bihor)*, în *Crisia XVII*, 1987, p. 23; Ioan Crișan, *O locuință feudală timpurie descoperită la Cefa (jud. Bihor)*, în *Crisia XXI*, 1991, p. 300; Ioan Crișan, *Săpăturile arheologice de la Cefa-La pădure, județul Bihaor din anul 1992*, în *Crisia XXIII*, 1993, p. 13-15; Ioan Crișan, *Săpăturile arheologice din anul 1993 de pe șantierul Cefa-La Pădure, județul Bihor*, în *Crisia XXIV*, 1994, p. 25; Luminița Bejenaru, *Arheozoologia spațiului românesc medieval*, Iași, 2003, p. 30, 51-52.

⁶³ F. Drașovean, D. Benea, M. Mare, D. Tănase, F. Chiu, S. Regep-Vlascici, A. Ștefănescu, M. Muntean, M. Crânguș, D. Micle, A. Szentmiklosi, C. Timoc, *Săpăturile arheologice preventive de la Dumbrăvița (jud. Timiș). DN6-varianta ocolitoare Timișoara, km 549+076-DN 69, km. 6+430, Timișoara, 2004, p. 38-42.*

⁶⁴ Neța Iercoșan, *Săpăturile arheologice din județul Satu Mare (1971–1990)*, în Satu Mare IX-X, 1992-1993, p. 85; A. Canache, Fl. Curta, *Depozite de unelte și arme medievale timpurii de pe teritoriul României*, în Mousaios IV, 1, 1994, p. 204; Ioan Stanciu, *Contribuții la cunoașterea epocii romane în bazinul mijlociu și inferior al râului Someș*, în EN V, 1995, p. 145; Călin Cosma, *Considerații privind așezările rurale și tipurile de locuințe din Transilvania în secolele VIII–X*, în EN VI, 1996, p. 275; Ioan Stanciu, *Despre ceramica medievală timpurie de uz comun, lucrată la roata rapidă în așezările de pe teritoriul României (secolele VIII–X)*, în *Arheologia Medievală* III, 2000, p. 127-191.

⁶⁵ Ioan Stanciu, *Descoperiri din a doua jumătate a mileniului I î.H. și mileniul I d.H. în județul Maramureș*, în *Ephemeris Napocensis* II, 1992, p. 175; Ioan Stanciu, *Așezarea prefeudală de la Lăpușel, jud. Maramureș (Cercetările arheologice din anii 1992, 1993)*, în *Ephemeris Napocensis* IV, 1994, p. 267-322; Ioan Stanciu, *Contribuții la cunoașterea epocii romane în bazinul mijlociu și inferior al râului Someș*, în *Ephemeris Napocensis* V, 1995, p. 150; Călin Cosma, *Considerații privind așezările rurale și tipurile de locuințe din Transilvania în secolele VIII–X*, în *Ephemeris Napocensis* VI, 1996, p. 275.

⁶⁶ Mugur Andronic, *Cultura materială din secolele VIII-X din teritoriul nord-est Carpatic*, în Suceava XXVI-XXVII-XXVIII, 1999-2000-2001, 2001, p. 242-244; Mugur Andronic, *Préoccupations artisanales dans l'habitat de VIIIe – IXe siècle de Poiana*, în SAA IX, 2003, p. 411-416; Mugur Andronic, *Poiana o așezare din secolele VIII-IX d. Chr.*, supliment al anuarului Suceava XXIX-XXX/1 (2002-2003), nr. VIII, Suceava 2005; Simina Stanc, Luminița Bejenaru, *L'évaluation d'âge de sacrifice et des données métriques concernant les animaux exploités dans l'établissement de Poiana/Suceava (VIIIème – IXème siècle)*, în AȘUI XLVII, 2001, p. 171-180; Simina Stanc, Luminița Bejenaru, *Archaeozoological study of fauna remains at the Poiana settlement (the VIIIth – IXth centuries)*, în SAA IX, 2003, p. 417-428; Simina Stanc, Luminița Bejenaru, Silvia Leonov, *Données archéozoologiques concernant les restes de faune provenant du site de Poiana, département de Suceava (VIIIème – IXème siècle)*, în Volum omagial Vasile Radu, Cluj-Napoca, 2002, p. 123-128.

⁶⁷ Ioan Stanciu, Alexandru V. Matei, *Sondaje din așezarea prefeudală de la Popeni-Cuceu, jud. Sălaj. Câteva observații cu privire la ceramica prefeudală din Transilvania*, în *Acta Musei Porolissensis* XVIII, 1994, p. 135-163; Călin Cosma, *Considerații privind așezările rurale și tipurile de locuințe din Transilvania în secolele VIII-X*, în *Ephemeris Napocensis* VI, 1996, p. 275.

⁶⁸ În 1992–1993 s-au descoperit și cercetat primele morminte din necropola medievală timpurie, Adrian Bejan, *Banatul în secolele IV-XII*, Timișoara, 1995, p. 80-85.

⁶⁹ Institutul de Arheologie „V. Pârvan”, Universitatea din București, Muzeul Național de Istorie al României, etc.

⁷⁰ Institutul de Arheologie, Universitatea „Al. I. Cuza”, Muzeul, etc. Pentru contribuția arheologilor ieșeni la cunoașterea istoriei mileniului I, vezi detalii Dan Gh. Teodor, *Contribuția cercetătorilor ieșeni la cunoașterea istoriei mileniului I p.Chr.*, în *Arheologia Moldovei* XXIII–XXIV (2000-2001), 2003, p. 249-257.

⁷¹ Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei de Arheologie, Centrul de Studii Transilvane, etc.

⁷² Universitatea „Ovidius”, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie etc.

⁷³ Universitatea de Vest, Muzeul Banatului.

⁷⁴ Universitatea „L. Blaga”, Muzeul Național Brukenthal.

⁷⁵ Universitatea „1 decembrie 1918” și Muzeul Național al Unirii.

⁷⁶ Corneliu Gaiu, *Așezarea prefeudală de la Șopteriu (com. Urmeniș)*, în *Apulum* XVII, 1979, p. 265-271; Corneliu Gaiu, *Descoperiri din epoca migrațiilor în nord estul Transilvaniei*, în *AMP* III, 1979, p. 535-543; Corneliu Gaiu, *Așezarea prefeudală de la Șirioara, com. Șieu-Odorhei, jud. Bistrița-Năsăud*, în *Marisia* XIII-XIV, 1984, p. 59-64; Corneliu Gaiu, *Așezarea din secolul al VI-lea de la Dipșa, jud. Bistrița-Năsăud*, în *Revista Bistriței* VII, 1993, p. 91-107; Corneliu Gaiu, *Vestigii feudale timpurii din nord-estul Transilvaniei*, în *Revista Bistriței* XIV, 2000, p. 379-408; Corneliu Gaiu, *Așezarea din sec. V-VI p. Chr. de la Stupini „Vătăștina”*, în *Revista Bistriței* XVI, 2002, p. 113-158; Corneliu Gaiu, *Locuirea medievală timpurie (sec. VIII-IX) de la Stupini „Vătăștina”, jud. Bistrița-Năsăud*, în *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european, Bistrița-Năsăud*, 2003, p. 151-161; Corneliu Gaiu, *Așezări din secolele V-VI p. Chr. în Transilvania de nord-est*, în *Revista Bistriței* XVII, 2003, p. 97-136 etc.

⁷⁷ Ioan Stanciu, *Descoperiri din a doua jumătate a mileniului I î.H. și mileniul I d. H. în județul Maramureș*, în *Ephemeris Napocensis* II, 1992, p. 169-191; Ioan Stanciu, *Așezarea prefeudală de la Lăpușel, jud. Maramureș (Cercetările arheologice din anii 1992, 1993)*, în *Ephemeris Napocensis* IV, 1994, p. 267-322; Ioan Stanciu, *Contribuții la cunoașterea epocii romane în bazinul mijlociu și inferior al râului Someș*, în *Ephemeris Napocensis* V, 1995, p. 139-226; Ioan Stanciu, *Vestigii medievale timpurii din județul Satu Mare*, în *Satu Mare* XIII, 1996, p. 71-91; Ioan Stanciu, *Date și observații cu privire la epoca migrațiilor în spațiul nord-vestic al României*, în *Ephemeris Napocensis* VII, 1997, p. 167-209; Ioan Stanciu, *Über frühslawische Tonklumpen und Ton „brötchen”*, în *Ephemeris Napocensis* VIII, 1998, p. 215-272; Ioan Stanciu, *Așezarea slavă timpurie de la Lazuri – „Lubi tag”, jud. Satu Mare (Cercetările arheologice din anii 1977, 1993-1995). Contribuții la cunoașterea secolelor 6-7 în zona Tisei Superioare*, în *Satu Mare* XV-XVI, 1998-1999, p. 115-266; Ioan Stanciu, *Über die Slawischen Brandhügelgräber vom Typ Nușfalău-Someleni (Nordwesten Rumäniens)*, în *Acta Musei Napocensis* 36/1, 1999, p. 245-263; Ioan Stanciu, *O nouă așezare slavă timpurie din zona Someșului Inferior (Calciu Mare-Zöldmező, comuna Culciu, județul Satu Mare)*, în *Relații româno-ucrainene, istorie și contemporanietate, Satu Mare*, 1999, p. 128-148; Ioan Stanciu, *Despre ceramica medievală timpurie de uz comun, lucrată la roata rapidă în așezările de pe teritoriul României (secolele VIII-X)*, în *Arheologia Medievală* III, 2000, p. 127-191; Ioan Stanciu, *Teritoriul nord-vestic al României și Khaganatul Avar*, în *Acta Musei Porolissensis* XXIII, I, 2000, p. 403-451; Ioan Stanciu, *Slavii timpurii în cercetarea arheologică românească*, în *Ephemeris Napocensis* XI, 2001, p. 105-143; Ioan Stanciu, *«Tonbrote» als Indiz für die Wanderung und die maglisch-rituellen Glauben und Praktiken der frühen Slawen*, în *Eastern Review. Sankturaia i Kult* 5, Łódź, 2001, p. 123-154; Ioan Stanciu, Alexandru V. Matei, *Sondaje din așezarea prefeudală de la Popeni-Cuceu, jud. Sălaj. Câteva observații cu privire la ceramica prefeudală din Transilvania*, în *Acta Musei Porolissensis* XVIII, 1994, p. 135-163; Ioan Stanciu, Horea Pop, *O brățară medievală timpurie descoperită la Șimleul Silvaniei (jud. Sălaj)*, în *Acta Musei Porolissensis* XXIII, I, 2000, p. 395-402 etc.

⁷⁸ Dan Băcuet-Crișan, *Descoperiri arheologice la Șimleul Silvaniei (jud. Sălaj)*, în *Ephemeris Napocensis* IX-X, 1999-2000, p. 307-326; Dan Băcuet-Crișan, *Săpături arheologice de salvare la Panic, punctul „La Blocuri” (jud. Sălaj)*, în *Marisia* XXVI, 2000, p. 147-168; Dan Băcuet Crișan, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Sălaj. Descoperiri de suprafață din secolele VII-XIII d. Ch.*, în *Acta Musei Porolissensis* XXIII, I, 2000, p. 521-575; Dan Băcuet Crișan, *Câteva piese medievale (arme) din muzeul de istorie și artă Zalău*, în *Acta Musei Porolissensis* XXIII, I, 2000, p. 577-588; Dan Băcuet Crișan, *Contributions regarding the north-west part of Romania in the 7th – 11th centuries. Considerations based on the archaeological reseraches made in Silvania Depression*, în C. Gaiu, C. Găzdac, (eds.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița-Cluj-Napoca, 2006, p. 829-844.

⁷⁹ Mugur Andronic, *Evoluția habitatului uman ă bazinul hidrografic Soloneț din paleolitic până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, în *Suceava* 22-23, Supliment VI, Iași, 1997; Mugur Andronic, *Cultura materială din secolele VIII-X din teritoriul nord-est Carpatic*, în *Suceava* XXVI-XXVII-XXVIII, 1999-2000-2001, 2001, p. 219-282; Mugur Andronic, *Préoccupations artisanales dans l’habitat de VIIIe – IXe siècle de Poiana*, în *SAA* IX, 2003, p. 411-416; Mugur Andronic, *Teritoriul nord-est carpatic în a doua jumătate a primului mileniu creștin*, *Suceava*, 2005; Mugur Andronic, *Poiana o așezare din secolele VIII-IX d. Chr.*, supliment al anuarului *Suceava* XXIX-XXX/1 (2002-2003), nr. VIII, *Suceava*, 2005.

RETROSPECTIVA ISTORIOGRAFICĂ A RELAȚIILOR ROMÂNNO-OTOMANE: DE LA DIMITRIE CANTEMIR PÂNĂ ÎN PREZENT

Drd. Marina GUȚU,

Institutul de Istorie, Chișinău, Republica Moldova

Abstract. This paper represents an analysis of studies on Moldovan-Ottoman relations realized by the Romanian historians from the end of the XVIIth century to the present day. Given the lack of a special study on the research author pursued to determine the evolution of Romanian historiography on this issue, to identify its most discussed aspects; to trace the trends of contemporary Ottoman studies and basic concepts. The results of the study revealed the possibility to distinguish some periods in the evolution of Romanian historiography on the given problem.

Keywords: The Romanian Countries, the Ottoman Empire, historiography, the Middle Ages, Ottoman Studies, capitulations, the trade monopoly, the political and legal status.

Cercetarea istoriei medievale românești rămâne un teren fertil pentru noi contribuții întregitoare sau deschizătoare de perspective inedite în cadrul unor teme controversate. Iar studiile otomane, în special cele „corecte” sau „bazate pe date arhivistice”, cu accent considerabil pe paleografia otomană, diplomația otomană și / sau catalogarea și editarea cercetărilor de arhivă (nu neapărat ca un scop în sine dar un prim pas spre avansarea studiilor bazate pe documente asupra istoriei și culturii otomane) este un domeniu care a suferit în ultimii decenii o schimbare considerabilă. După cum ne arată interesul persistent al istoricilor din spațiul românesc, raporturile româno-otomane constituie, din acest punct de vedere, un subiect prioritar, ori după cum afirma F. Braudel, Imperiul Otoman fiind „o problemă istoriografică majoră, o zonă de incertitudine formidabilă”.

În ceea ce urmează vom prezenta o analiză a evoluției studiilor istorice cu privire la diferite aspecte ale relațiilor româno-otomane în știința istorică românească începând cu sf. sec. XVII – încep. sec. XVIII – până în prezent.

Interesul față de problematica relațiilor româno-otomane se trage din tradiția istorică românească – cronicile lui Grigore Ureche (cca. 1590–1646), Miron Costin (cca. 1633–1691) și Ion Neculce (1672–1746), care conțin unele informații despre relațiile Imperiului Otoman cu Moldova și Polonia, în special. Astfel, conform aprecierilor făcute de cercetătoarea C. Călin într-un studiu recent¹ cele mai numeroase informații de politică externă consemnate în cronicile moldovenești ale secolelor XV–XVIII se referă la relațiile dintre statul de la est de Carpați și Imperiul otoman. Acest fapt este deplin explicabil atât prin apropierea geografică față de acest centru de putere, cât și prin rolul decisiv pe care Poarta l-a jucat în politica internă și

externă a Țărilor Române. Cronicarii reflectă pe deplin conștiința realității istorice când orizontul politicii externe era dominat de relația cu otomanii.

Însă bazele osmanisticii românești au fost puse de enciclopedistul Dimitrie Cantemir, domnul Țării Moldovei în 1710–1711, care în timpul aflării sale la Istanbul în calitate de ostatic politic, a dobândit cunoștințe unice despre Islam, afacerile Otomane, și Otomani în general². Contextul politic relativ complicat care a împletit interesele marilor puteri în jurul țărilor române în perioada activității istoriografice lui D. Cantemir vor fi profund împrinse în conștiința românească, ce a avut un efect reflectat și în operele cu caracter istoric din aceste timpuri. Pe de o parte, există continuarea istoriografiei tradiționale, care nu depășește cadrele metodologice și conceptuale anterioare, iar pe de altă parte, prin opera lui D. Cantemir apare un spirit nou în domeniul scrierilor istorice, care intră în concordanță cu ideile generoase ale Iluminismului și oferă pentru prima oară în istoriografia românească o imagine cu adevărat cuprinzătoare a Imperiului Otoman.

Deși ajungea la o viziune unitară și complexă, opera *Historia Incrementorum Atque Decrementorum Aule Othomanicae* prezintă încercare de a ieși din cadrul strict orientat către eveniment în ceea ce privește otomanii, imaginea Porții creată de istoriografia iluminismului se îndreaptă spre o sferă largă de înțelegere și o diversitate mai mare a problemelor ce apareau din interferența lumii orientale cu cea europeană. El depășește examinarea Imperiului din unghiul simplei confruntări. Prin Istoria Imperiului otoman și alte opere cantemiriene, sunt reconstituite valorile și dimensiunile civilizației și culturii islamice, eliberată în mare parte de prejudecățile anterioare. Sub influența spiritelor iluministe ale raționalismului și conceptelor laice, care se preocupa de analiza cauzelor fenomenelor și proceselor istorice, Dimitrie Cantemir a prezentat o vedere dinauntru asupra Imperiului Otoman. Valoarea contribuției lui D. Cantemir la dezvoltarea osmanisticii române de la începutul secolului XVIII constă în prezentarea amănunțită a istoriei Imperiului Otoman din timpurile apropiate lui, și descrierea diferitor aspecte ale relațiilor româno-otomane prin ample note și explicații critice, care au dus la o mai bună înțelegere a specificului acestor relații de contemporanii săi și a îmbogățit cunoștințele europenilor despre acest stat³.

Interesul față de relațiile româno-otomane a rămas aproape constant pe tot parcursul științei istorice românești ce se explică prin faptul că Imperiul Otoman timp de câteva secole ramânea o putere dominantă, care determina în diferite privințe soarta țărilor române. În sec. al XIX-lea – prima jumătate a secolului următor istoriografia românească a acumulat noi informații despre Imperiul Otoman și relațiile lui cu vecinii din sud-estul european, în primul rând, cu românii. Reprezentanții de seamă a istoriografiei românești din această perioadă au fost A.D. Xenopol, D. Onciul, N. Iorga, C. Giurescu. Totuși, pe parcursul secolului XIX cercetările istorice românești au fost mai mult interesate de relațiile cu Europa Apuseană și lupta contra Imperiului Otoman, decât în înțelegerea istoriei și a realităților relațiilor româno-otomane propriu zis.

Iar în prima jumătate a sec. XX apar lucrări temeinice dedicate anumitor evenimente, teritorii și procese istorice. Relațiile lui Ștefan cel Mare cu otomanii au

fost descrise succint de I. Ursu⁴. H.Dj. Siruni⁵ a scris despre aflarea domnitorilor români la Istanbul. N. Iorga⁶, N.A. Constantinescu⁷ și M. Popescu⁸ au pus începutul studierii trecutului unor teritorii aflate sub administrarea directă a otomanilor.

Studiul – *Capitulațiile Moldovei cu Poarta Otomană*, semnat de C. Giurescu⁹, cercetează în mod critic problema capitulațiilor Moldovei cu Poarta Otomană. Iar excelența cunoaștere a izvoarelor de către autor a adus soluții noi în problematica relațiilor dintre țările române și Imperiul otoman; cu privire la un aspect controversat al acestor legături – existența sau inexistența vechilor tratate între aceste state. Această studiu întregeste totalitatea opiniilor expuse de istoricii români cu privire la problema în cauză și este un veritabil izvor istoriografic în care Constantin Giurescu a demonstrat, cu argumente, că textele așa-numitelor *capitulații*, care ar fi fost încheiate între Imperiul Otoman și Țările Române (de fapt, separat cu Țara Românească și, respectiv, cu Moldova), nu sunt autentice, ci reprezintă falsuri compuse de boierii români începând cu anii 1770, menite să ajute în obținerea unor prevederi convenabile pentru Principatele Române, cu prilejul tratativelor dintre Imperiul Otoman și diversele puteri europene.

În acest context, anume preocupările osmanistice ale lui Nicola Iorga¹⁰ au reprezentat o adevărată învioare pentru istoriografia relațiilor româno-otomane. Apariția în limba germană a celor cinci volume ale *Istoriei Imperiului Otoman și popoarelor balcanice aflate sub suzeranitatea lui*, scrise în baza surselor otomane traduse în limbile europene și a izvoarelor române, precum și a seriei de sinteze a îmbogățit osmanistica europeană și a însemnat, conform apreicerii lui T. Gemil, „nu numai depășirea a tot ceea ce se scrisese până atunci în această materie, ci și o veritabilă mutație în modul de tratare și de evaluare a istoriei otomane. Nicolae Iorga a spart clișee demult învechite, a subminat prejudecăți de sorginte cruciată și a introdus în arhitectura operei sale elemente cu totul noi, avansând o concepție modernă și o viziune dinamică, de natură să ofere o imagine cât mai veridică a lumii otomane”¹¹. În toate operele sale, începând cu *Istoria Imperiului Otoman* până în principala sinteză a sa *Istoria Românilor*, apărută în 1937, N. Iorga încerca să răspundă la întrebarea: cum a fost posibil ca otomanii să realizeze în timp atât de lung o unitate monarhică și o pace a absolutismului pe o imensă zonă demografică, întinsă pe trei continente și locuită de o sumendenie de popoare aparținând unor culturi, religii și sisteme social-economice atât de diferite?

În căutarea răspunsului la această întrebare, marele istoric român a atins aspectele problematice ale relațiilor româno-otomane, începând de la “închinarea” țărilor române și existența “vechilor tratate româno-otomane” până la însemnătatea așa numitului “monopol comercial turcesc”, aducând argumente noi pentru răsturnarea vechilor teorii inspirate din tradiția istorică românească. Anume el a fost primul, care a valorificat copiile documentelor otomane din colecția Muhemme, însoțite de traduceri în limba franceză și datate între anii 1558–1788, aduse în Biblioteca Academiei Române, ce a permis deschiderea perspectivelor noi în studierea relațiilor româno-otomane¹², la insistența prim-ministrului de atunci D.

A. Sturdza. Polemica lansată de Nicolae Iorga cuprindea o încercare de reabilitare parțială a rolului factorului otoman în istoria românească. El arăta: „Mai întâi – nu este pentru prima oară când o spun – trebuie să se renunțe cu totul la ideea că turcii au venit pentru a distruge. Nu zic că turcii n-au meritat să fie calomniați, totuși ei au fost calomniați prea mult. În păreri obișnuite asupra imperiului otoman este fără îndoială multă exagerare răuvoitoare; s-au ponegrit turcii care mai meritau și altceva, cel puțin în unele privințe și într-o oarecare măsură”, iar „opinia că am fi lucrat pentru Turci cuprinde pentru aceștia o mustrare, pe care n-o merită chiar așa de mult”. Astfel, el încerca să scoată în evidență rolul pozitiv pe care l-a avut instaurarea unei singure stăpâniri politice în spațiul Sud-Est European, comparând ordinea otomană cu „*pax romana*”. Iorga consideră că sultanii sunt basileii otomani, iar Bizanțul a continuat să trăiască mereu în statul otoman. Și își amintește de recomandările făcute de voievodul Ștefan cel Mare al Moldovei către fiul său Bogdan să păstreze relații bune cu Poarta, pentru că „împărăția turcească garanta fără îndoială pace, ordine, dreptate, înaintarea după merit”¹³.

Noutatea și profunzimea concepțiilor lui Iorga atât de respectată de succesorii săi în domeniul studiilor osmanistice însă nu au rămas fără critică. În primul rând, se invoca faptul că ultimul a scris Istoria Imperiului Otoman fără ca să apeleze direct la sursele otomane, și fără cunoștința paleografiei turco-osmane, și deci nu poate fi luată în considerație ca o lucrare științifică bazată pe concluzii obiective. Totuși, anume în rezultatul străduințelor insistente ale lui N. Iorga s-a pornit procesul creării unei școli românești de orientalistă, în primul rând cu scopul studierii surselor și istoriei turco-osmane.

Astfel, în perioada anilor 30–40 ai sec. XX apare prima generație a osmaniștilor români care au avut posibilitate să se specializeze peste hotare în domeniul paleografiei turco-osmane și osmanisticii, în general – Aurel Decei și Maria M. Alexandrescu-Dersca. Printre istoricii români care au avut posibilitate să facă cunoștința cu bazele studierii surselor otomane la cursurile inițiate de cercetătorul german Franz Babinger la universitățile din Iași și București au fost Mihail Guboglu, Ioan Matei, Nicoară Beldiceanu, Mustafa Ali Mehmed. Prin urmare, pentru reconstituirea diferitor aspecte ale raporturilor româno-otomane, cercetătorii au început să apeleze la o multitudine de izvoare: cele ale dreptului islamic clasic otoman, documente otomane de cancelarie, izvoare narative turcești, informații românești – atâtea câte s-au mai păstrat, și surse europene. Aceste împrejurări, au impus cercetătorii în domeniu să recurgă la o apreciere justă a fenomenului suzeranității otomane și a cadrului juridic exercitat de acesta asupra țărilor române, ceea ce presupunea nu numai relevarea reacțiilor și efectelor pe care le-a generat acest fenomen – cum se proceda în istoriografia română din perioada precedentă –, ci și dezvăluirea, în același timp, a resorturilor sale specifice, prin luarea în considerație a elementelor specifice istoriei otomane, în ansamblu și pe etape.

Prin studii deosebit de interesante s-a evidențiat N. Beldiceanu, care încă în 1942 a emis aprecieri și concluzii îndrăznețe referitoare la problema vechilor tratate

româno-otomane, existența cărora a fost totalmente respinsă de studiul mai sus menționat al lui C. Giurescu. În baza surselor narative otomane semnate de Ibrahim Peçevi, el afirma că “între Moldova și Înalta Poartă au existat o serie de tratate”, și își exprima convingerea că cercetările noi întreprinse în arhivele otomane vor scoate un evindență măcar un exemplar al acestor acte¹⁴.

Primele rezultate în acest sens au apărut în urma tipăririi articolului publicat de orientalistul Aurel Decei¹⁵ – care conține o amplă analiză a documentului de origine otomană din ultimul pătrar al sec. al XV-lea – *sulhnâme*. Conform concluziilor aduse de autor acesta reprezintă tratatul de pace a lui Ștefan cel Mare cu Mehmed al II. Publicarea acestui act, a adus o nouă lumină în problematica existenței „*vechilor tratate*” atât de discutată în știința istorică românească, deschizând posibilitatea de a reveni asupra regelementărilor de pace româno-otomane în baza cunoașterii dreptului intrenațional islamic și paleografiei turco-osmane.

Alt studiu interesant din această perioadă este semnat de P.P. Panaitescu – *De ce n-au cucerit turcii Țările Române?*¹⁶ Pe lângă faptul că autorul aduce numeroase precizări importante cu privire la factorii politico-militari ai problemei puse în discuție, este interesant că P.P. Panaitescu a atras atenția și asupra altui aspect: cel economic. Conform lui, Principatele Române nu se aflau pe direcția principală a cuceririi otomane, ele ocupând o poziție lăaturalnică față de această linie (Constantinopol-Sofia-Buda-Viena), dovadă, spunea el, că nici o oștire nu a trecut pe la noi împotriva Europei centrale. Dar din punct de vedere economic, stăpânirea Principatelor era esențială pentru turci; era în intersul împărăției ca grâнарul ei, fără de care ar fi murit de foame oștirea și capitala, să fie bine gospodărit și numai administrația românească asigură o buna gospodărie. Credem deci, încheia P.P. Panaitescu, că aceasta este una din cauzele, poate cea mai însemnată, pentru care turcii nu au cucerit Principatele Române și nu le-a înglobat în împărăția lor¹⁷.

În perioada de după instaurarea regimului comunist, nu putem vorbi de noi apariții istoriografice, care ar continua cercetările inițiate de N. Beldiceanu și A. Decei. Din contra, în dezvoltarea turcologiei române din anii 50 ai sec. XX are loc o stagnare, în ceea ce ține de studiile speciale cu referire la aspectele controversate ale raporturilor româno-otomane. Însă una din inițiativele pozitive ale regimului comunist, de care a beneficiat implicit și turcologia, a fost începutul procesului publicării masive a izvoarelor istoriei vechi și medievale a României, atât cele externe cât și cele interne. Inițial, eforturile s-au concentrat asupra traducerilor în limba română a surselor otomane referitoare la istoria românilor, dar în paralel apărea posibilitatea și pentru publicarea volumelor – care au reprezentat instrumente științifice importante pentru asigurarea accesului mai liber la sursele istorice originale. Printre aceste lucrări menționăm tabele explicative pentru cronologia musulmană și albumul paleografiei otomane publicate de Mihail Guboglu¹⁸. O altă direcție în studiile turcologice române – cercetarea aspectului economic al raporturilor româno-otomane a fost pusă de studiile lui M. Berza¹⁹. Concepția acestui cercetător despre istoria economică românească prezintă un cert interes istoriografic

pentru investigația noastră. Autorul, în baza surselor europene, a întreprins o amplă investigație culminând cu prezentarea magnitudinii și fluctuației obligațiilor financiare ale Țărilor române față de Poarta, care sunt și astăzi actuale. Deși, în primul rând aceste două studii reprezintă interes pentru elucidarea aspectelor financiare ale relațiilor româno-otomane, ținem să subliniem și importanța tezelor expuse de M. Berza și cu privire la problematica raporturilor comerciale între Țările Române și Imperiul Otoman. În acest sens, un interes aparte pentru investigația noastră prezintă și capitolele privind relațiile româno-otomane din sec. XV–XVI elaborate de M. Berza și publicate în volumul II al ediției Istoria României²⁰. M. Berza s-a alăturat concepției expuse de Gh. Brătianu, cu privire la faptul că prefacerea Mării Negre în „*lac otoman*” a jucat rolul decisiv în aprovizionarea Constantinopolului și instaurarea unui monopol comercial începând cu mijl. sec. XVI și a avut repercursiuni negative asupra situației comerciale din zona Sud-Est Europeană. Însă el nu a absolutizat monopolul comercial otoman și a atras atenția asupra faptului că „regimul de monopol instuit de Poarta asupra comerțului cu principalele produse ale țărilor noastre nu implică îndeobște interdicția totală a legăturilor comerciale cu alte țări”²¹. De asemenea, este important că fenomenul monopolului este studiat în cadrul celorlalte obligații financiare ale țărilor române față de Poarta, fiscalitate și nivelul redus al prețurilor la care românii erau nevoiți să își comercializeze marfa²².

Experiența acumulată de știința istorică românească, edițiile de documente și cronici medievale puse în circuitul științific de M. Guboglu și M.A. Mehmet ca rezultat al muncii le-au permis cercetătorilor să aducă în circulația științifică sursele descoperite ce a dus la diversificarea spectrului tematic al studierii relațiilor Imperiului Otoman cu Țările Române și alte popoare din sud-estul European. Pe parcursul anilor 70 ai sec. XX au apărut câteva lucrări de sinteză originale despre istoria Imperiului Otoman, care cuprind informații mai sumare sau mai extinse, fără aprofundări deosebite și aproape lipsite de noutate științifică care în capitole aparte prezintă evoluția raporturilor româno-otomane. Merită atenție din punctul de vedere al problematicii tezei noastre principalele sinteze de istorie a Imperiului Otoman din această perioadă, semnate de A. Decei și M.A. Mehmet care în detalii elucidează diferite aspecte ale relațiilor româno-otomane²³.

Începând cu anii 1970, își desfășoară activitatea prodigioasă o altă pleiadă de turcologi români. Relațiile româno-otomane în contextul politic internațional sunt elucidate de Fl. Constantiniu, T. Gemil, D. Ciurea²⁴ ș.a. și în contextul autonomiei țărilor române în cadrul „*căsei păcii*” otomane²⁵. Iar Ș. Papacostea revine la problema rezistenței Țării Moldovei în fața presiunii otomane pe timpul lui Ștefan cel Mare²⁶.

Mai mulți cercetători români au abordat problema suzeranității otomane și impactul ei asupra țărilor române, precum și constituirea cadrului politico-juridic al relațiilor româno-otomane și al statutului, în genere, ale Țărilor Române în sistemul Imperiului Otoman. Aceste aspecte au fost studiate în profunzime de I. Matei, Gh. Gonța, M. Maxim, Șt. S. Gorovei, care au pus în discuție problema statutului special al țărilor române ce decurgea din conceptul musulman de ‘*ahd*’²⁷. Presiunea economică

otomană este abordată de M. Guboglu, M. Maxim, Valeriu Veliman, Tahsin Gemil, Bogdan Murgescu²⁸. Sistemul administrativ, militar, evoluția vieții sociale din teritoriile românești aflate sub stăpânirea directă a otomanilor sunt studiate de M. Maxim²⁹. Istoriografia relațiilor româno-otomane, conform aprecierii lui T. Gemil a fost acum raportată la dimensiunile complexe ale raporturilor internaționale, derulate la nivel continental și intercontinental; ce a permis studierea diverselor aspecte, mai puțin sau greșit cunoscute, ale raporturilor dintre țările române și Poarta otomană. Cele aproximativ 200 de lucrări științifice, elaborate de către istoricii turcologi și medievști care au folosit în traducere izvoarele turco-osmane, reprezintă măsura și dovada câștigului științific realizat în deceniile totalitare din istoria României în cunoașterea temeinică a evoluției raporturilor româno-otomane³⁰.

După 1990 turcologia românească s-a dezvoltat pe baza pilonilor puși în anii 70–80 ai sec. XX, și cel mai mult sub îndrumarea profesorului M. Maxim în Centrul Studiilor Turco-osmane în cadrul Institutului de Istorie al Universității din București, unde s-a constituit o a treia generație a osmaniștilor, care au avut șansa să beneficieze de stagii de cercetare în marile biblioteci ale lumii, să poată studia o gamă mult mai variată de izvoare otomane decât cele care fuseseră accesibile anterior la *Arhivele Naționale* și să-și confrunte liber opiniile cu cei mai importanți specialiști în domeniu de la nivel mondial.

Mai mulți cercetători români au abordat diferite probleme ale suzeranității otomane și impactul ei asupra Țărilor Române. Ansamblul relațiilor otomanilor cu Țările Române și alte state din sud-estul european în sec. XIV–XVI au fost cercetate de T. Gemil³¹. Diferite probleme ale rezistenței antiotomane a Țărilor Române au fost studiate de mai mulți cercetători. N. Pienaru și B. Murgescu reiau în discuție chestiunea încheierii păcii dintre Ștefan cel Mare și Mehmed al II-lea³². Gh. Gonța abordează diferite aspecte ale luptei țării Moldovei cu Imperiul Otoman, în special la capitolul relațiilor moldo-otomane în epoca lui Ștefan cel Mare tratează și problema acțiunilor de politică externă a lui Ștefan cel Mare, numeroasele sale campanii militare antiotomane³³.

Constituirea cadrului juridic al dominației otomane în Țările Române este studiat de M. Maxim, V. Panaite, Ion Eremia. Problema presiunii economice a fost reluată de D. Dragnev, P. Cocârlă și alți cercetători de la Chișinău. M. Maxim încearcă să răspundă la întrebarea, de ce otomanii nu au cucerit Țările Române și în lumina arhivelor otomane explică adevărata natură a ahidnamelelor otomane, și implicațiile pe care le-au avut asupra relațiilor româno-otomane³⁴. Cercetătorul Nagy Pienaru a deschis o nouă abordare științifică prin încercare de a reconstitui unele aspecte mai puțin cunoscute ale relațiilor româno-otomane prin cercetarea raporturilor Țărilor Române cu emiratele Mongol și Mameluk în timpul lui Mircea cel Bătrân și în prima jum. a sec. XV³⁵.

O primă sinteză care a elucidat problemele relațiilor româno-otomane în secolele XIV–XVI în complex, în afara limitelor ideologice ale comunismului, este volumul României și otomanii în secolele XIV–XVI³⁶, semnat de Tahsin Gemil, care

a văzut recent și o ediție actualizată în limba engleză³⁷. Autorul a analizat conceptele juridice islamice: djiĥad, The Dar ũl – Islām, Dar ũl -‘ahd / Dar as – sulh, Dar ũl -harb, ‘ahdnāme (scrisoare de legământ/pace), djiyia/ciziye (capitatio), haradj/harāc, precizând diferențele dintre teoria și practica juridică în cadrul relațiilor romāno-otomane între secolele XIV–XVI. Influența complexă otomană asupra statelor medievale romānești, conform lui a evoluat “de la “răscumpărarea” păcii la suzeranitatea protectoare a Porții”³⁸. Continuându-și demersul istoriografic, dl Tahsin Gemil a analizat formele de manifestare a suzeranității otomane efective și restrictive asupra statelor feudale romānești nord-dunărene, de la Bayezid I la Süleymān I: etape, caracteristici, acte juridice, urmări. Statele medievale romānești (Valahia, Moldova, Transilvania) nu au fost niciodată cucerite de otomani, nu au fost niciodată transformate în provincii otomane (sancakbeylik – uri). Concluzia autorului este indubitabilă: “Într-adevăr, în timp ce alte state mai ambițioase, precum Albania, Grecia, Bulgaria, Serbia, Ungaria, Crimeea, Polonia etc., au dispărut de pe harta politică a Europei pentru o perioadă de timp, țările romāne au continuat să existe ca entități politice active”³⁹. Autorul a analizat Relațiile economice romāno-otomane, care au fost rezultatul și au constituit completarea relațiilor politice, militare, juridice dintre secolele XI –XVI, rolul rutelor și a schimburilor comerciale în Europa Centrală și de Est, în Marea Mediterană de Est și în Marea Neagră între secolele XIII–XVI, precizând că relațiile comerciale romāno-otomane s-au încadrat în contextul general al celor continentale⁴⁰. Este deosebit de important, în contextul studiului, să menționăm și capitolul despre evoluția comerțului romāno-otoman, definit de autor prin termenul – *dirijat*, uneori cu interdicții temporare de export pentru produsele romānești strategice absolut necesare capitalei și armatelor otomane (secolul XVI), către Istanbul și provinciile otomane, și nu unul exclusiv, monopolizat, către aceleași zone geografice. Autorul a explicat că „comerțul efectuat și controlat de Porta și domnitorii romāni în paralel se completa de comerțul liber. Ambele forme de comerț au fost reglementate de prețurile curente pe piețele otomane și de prețurile de producție. Toți comercianții autorizați (de obicei greci, armeni, evrei, musulmani etc.) dețineau firme care stipulau principalele condiții ale activității lor (...) Am putea spune că Porta a dat Țărilor Romāne statutul de „cea mai favorizată națiune în relațiile lor comerciale internaționale, revendicându-și în schimb dreptul la preempțiune”, cu alte cuvinte: un *comerț dirijat*⁴¹.

Din întreg spectrul de lucrări fundamentale dedicate raporturilor financiare romāno-otomane, presiunii fiscale otomane și monopolului comercial turcesc, un loc aparte îi aparține sintezelor istorice și studiilor cantitative dedicate plăților politice romānești către Poarta otomană întreprinse de B. Murgescu⁴². O atenție deosebită, se acordă evoluției conceptului de monopol comercial otoman în viziunea istoricilor și economiștilor romāni. Pe parcursul studiului se aduc informații detaliate despre prima apariție a acestui concept, evoluția lui în raport cu informații cuprinse în sursele istorice, opiniile contemporanilor și viziunile istoricilor de după obținerea independenței Romāniei.

Dintre lucrările apărute în ultima vreme ne-a atras atenția o serie de volume publicate în ultimii ani de profesorul M. Maxim – sinteze valoroase asupra relațiilor româno-otomane din secolele XV–XVI, care odată cu scoaterea la lumina zile a unei serii de documente inedite însoțite de vaste comentarii, aduc și contribuții la unele aspecte contradictorii referitoare la aceste realități. Prezentând succint istoria politică a Imperiului Otoman și a Țărilor Române, autorul oferă un prim răspuns la întrebarea formulată: este vorba de “evoluția politică asemănătoare a Țărilor Române și a statului otoman”. Totuși, autorul atenționează asupra faptului că au existat un ansamblu de factori, care, „numai luați în bloc, ne pot explica de ce otomanii n-au cucerit țările noastre”, confirmând încă o dată teza expusă de P.P. Panaitescu în 1947: cauza principală fiind necesitatea de a asigura imperiul cu produse alimentare, M. Maxim ajunge la concluzia că în secolul al XIV-lea – prima jumătate a secolului al XVI-lea, otomanii nu au cucerit țările române fiindcă s-au temut de complicații interne și pe arena internațională, datorită rezistenței românilor și a politicii marilor puteri ale timpului de a păstra Țările Române ca state-tampon. Ulterior, începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea, Țările Române au fost transformate în pașalâcuri, „datorită marilor avantaje economice aduse Porții de dominația indirectă”. De asemenea, autorul vine cu noi precizări în ceea ce privește statutul de ahd, subliniind că acesta “constitua doar o primă etapă în cadrul acțiunilor de cucerire graduală a unui teritoriu”; utilizarea termenului de suzeranitate în definirea relațiilor româno-otomane și, implicit, efectul acestuia asupra statutului internațional al Țărilor Române în viziunea otomanilor, prezentând evoluția acestui statut în trei etape. În următoarele capitole se studiază haraciul și obligațiile de aprovizionare a Țărilor Române față de Poartă. Și dacă cu referire la haraci, autoul rămâne la opinia că acesta nu a fost cea mai grea obligație, atunci peșcheșurile sunt apreciate drept „cea mai grea povară pentru domnie”⁴³.

Tot așa de importante și valoroase pentru clarificarea unor aspecte contradictorii ale investigației de față și în special cercetarea naturii juridice a raporturilor româno-otomane – o reprezintă studiile profesorului Viorel Panaite. În monografia sa *Război, pace și comerț în Islam*⁴⁴ autorul caută să contureze o serie de invariabile ce determinau relațiile statului osman cu nemusulmanii, ideologia «războiului sfânt» la otomani și mijloacele de încheiere a păcii cu statele creștine, în teoria și practica juridică, având în vedere sursele lor islamice și pe cele cutumiare. De la cadrul larg reprezentat de normele generale, analiza se restrânge la relațiile dintre Poarta otomană și principatele Valahia, Moldova și Transilvania. Într-un veritabil „studiu de caz”, sunt prezentate relațiile de putere dintre voievozii tributari și sultani, statutul juridic al muntenilor, moldovenilor și ardelenilor ca supuși ai sultanilor, precum și locul principatelor de la nord de Dunăre în cadrul Imperiului otoman, toate așa cum au prins contur în vremea lui Süleyman Magnificul și cum au evoluat în secolele următoare. Ultima parte a lucrării este în special dedicată problemei statutului țărilor române sub suzeranitate otomană, unde autorul subliniază diferența între populația provinciilor otomane și cea a principatelor în baza dreptului interanțional Islamic și

ale multiplelor surse otomane. Foarte detaliat această problemă este investigată în contextul a două articole ale lui Panaite⁴⁵ unde se demonstrează că, în baza «actului de închinare», voievozii români au fost socotiți de otomani ca “plătitori de tribut” – “kharâj-güzarlar”, ori “infideli care nu sunt din casa războiului”, iar statutul țărilor române era cel de protectorat otoman, și al locuitorilor principatelor române – de “zimmi” – “oamenii protejați”. Sunt deosebit de prețioase detaliările aduse de V. Panaite în legătura cu conținutul juridic al sintagmei “kharâj-güzarlar” în percepția otomanilor. De asemenea, autorul a pus accent asupra necesității de cercetare a unui aspect ignorat până în prezent în cercetările istorice – cel al existenței ori inexistenței tradiției bilaterale în relațiile româno-otomane care este menționată în mai multe surse otomane⁴⁶, presupuse “obiceiuri” erau practicate de amândouă părți, fiind acceptate ca lege atât de otomanii cât și de părțile române, pe parcursul unui timp îndelungat⁴⁷. În ultimii ani a mai apărut o serie de monografii și articole semnate de acest autor, care au tangență cu problematica tezei de față, rezultatele cărora ne-au fost utile în clarificarea unor aspecte ale cercetării. Astfel, sunt importante studiile cu referire la problema schimbării statutului Țărilor Române în sec. XVI, or se știe că în documentele otomane din secolele al XVI-lea și al XVIII-lea ideea de cucerire a fost, de obicei, legată de epoca lui Suleiman Magnificul, ca punct de cotitură în relațiile Porții cu principatele Țării Românești și ale Moldovei. Autorul descifrează diferite semnificații ale noțiunilor „*cădere sub loialitate*”, „*supunere*” și „*cucerire*”, adesea folosite cu o semnificație îngustă. În acest scop, sunt folosite numeroase surse narative și oficiale otomane, occidentale, și române și astfel, aceste studii vor constitui drept puncte de reper valoros, de care să se țină cont în cercetarea de față⁴⁸.

Dintre rezultatele cercetărilor istorice recente apărute la Chișinău, trebuie să menționăm studiile publicate de istoricul Gheorghe Gonța despre evoluția politică, economică a Țării Moldovei în cadrul raporturilor cu Poartă Otomană⁴⁹, și în special ne-a atras atenția prezentarea comparativă a procesului continuu de constituire a mecanismului obligațiilor și dărilor extraordinare militare ale populației Țării Moldovei cu cea din Balcani, ce ne permite să stabilim specificul statutului politico-juridic al Moldovei în raport cu Poarta și din acest punct de vedere⁵⁰.

Analiza istoriografică prezentată arată că problema raporturilor româno-otomane s-a aflat aproape permanent în atenția istoriografiei naționale fiind depistate și publicate pe parcurs de circa un secol numeroase surse documentare narative și de alt conținut și au fost publicate un șir de studii dintre care unele de certă valoare științifică. Dacă de la începutul secolului XVIII și până la sfârșitul secolului XIX avem doar studii cu caracter narativ, scrise în majoritatea lor în baza surselor românești și a celor europene, atunci începând cu etapa criticismului, urmată de ideologizarea comunistă și deschiderea drumurilor către cunoașterea surselor originale otomane, astăzi s-a făcut un pas enorm către înțelegerea naturii relațiilor româno-otomane din toate aspectele acestora. Cu toate acestea încă rămân controversate care creează polemici asupra problemei statutului politico-juridic al Țărilor Române în contextul dreptului internațional Islamic, și în special etapizarea acestui statut; se cere încă

depistarea în arhivele turcești a tratatelor româno-otomane veridice, care ar preciza ori ar infirma ipotezele susținute de istoricii români cu privire la problema capitulațiilor; încă se discută asupra existenței ori inexistenței monopolului comercial otoman în Țările Române, precum și impactul raporturilor financiare româno-otomane asupra dezvoltării economice ale principatelor în contextul European.

Note:

¹ C. Călin, *Events of the Ottoman history reflected by the chroniclers of Moldavia*, în *Balkan Tarihi. V. II*, ed. Zafer Gülen, Burdur, 2016, pp. 1-12.

² A. Eșanu, Eșanu V. *Dimitrie Cantemir (1673–1723). Viața și activitatea politică*, în *Dinastia Cantemireștilor. Secolele XVII–XVIII*, Chișinău, 2008, p.186-189.

³ M.Özdemir, *Dimitri Kantemir: Osmanli Devleti'nde yetişen bir oryantalist*, în *Akra Kültür Sanat Ve Edebiyat Dergisi*, 2016, nr. 10, p.65-76.

⁴ I.Ursu, *Ștefan cel Mare și turcii*, București, 1914

⁵ H. Dj.Siruni, *Domnii români la Poarta Otomană*, București, 1941.

⁶ N. Iorga, *Chilia și Cetatea Alba*, București, 1899.

⁷ N.A. Constantinescu, *Întinderea raialelor*, în *Anuarul de geografie si antropogeografie*, II, 1910–1911.

⁸ M. Popescu, *Cetățile turcești dinprejurul Principatelor Române*, Craiova, 1927.

⁹ C. Giurescu, *Capitulațiile Moldovei cu Poarta Otomană. Studiu istoric*, București, 1908.

¹⁰ N. Iorga, *Contribuțiuni la istoria Munteniei în a doua jumătate a sec. al XVI-lea*, București, 1896 (extras din *An. Acad. Rom., Mem. sect. ist., s. II, t. XVIII, 1895–1896*, p. 1-112). Prefața la Hurmuzaki, *Documente*, vol. X; Idem, *Qeschichte des osmanischen Reiches*, vol. I -V, Gotha, 1908 – 1913; Idem, *Renegați în trecutul țărilor noastre și al neamului românesc*, în *An. Acad. Rom., Mem,sect. ist., s. II, t. XXXVI, 1913–1914*, p. 799-806.

¹¹ Tahsin Gemil, *Nicolae Iorga – Cercetător al istoriei otomane*, în *Sesiune omagială: Nicolae Iorga – Virgil Madgearu, 27 noiembrie 1990*, p. 45.

¹² N. Iorga, *Documente și cercetări asupra istoriei financiare și economice a Principatelor Române*, București, *Economia Națională*, 1900, p. 174-175.

¹³ C.f.: *Opere economice*, ed. G. Penelea, București, 1982, p. 370.

¹⁴ N. Beldiceanu, *Problema tratatelor Moldovei cu Poarta otomană în lumina cronicelor lui Peçevi*, în *Balkanica*, v. 1., București, 1942, p. 393-408.

¹⁵ A. Decei, *Tratatul de pace – Sulhnâme – încheiat între sultanul Mehmed al II-lea și Ștefan cel Mare la 1479*, în: *Revista Istorică Română*, XV, 1945, fasc. IV, p. 465-494.

¹⁶ P.P. Panaitescu, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și social* // <http://www.bjmures.ro/bdPublicatii/CarteStudenti/P/Panaitescu-Interpretari.pdf>

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Mihail Guboglu, *Tabela sincronice. Datele hegirei și datele erei noastre*, București, 1955; idem, *Paleografia și diplomatica turco-osmană. Studiu și album*, București, 1958; idem, *Catalogul documentelor turcești*, vol. I-II, București, 1960–1965.

¹⁹ M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV–XIX*, în: *Studii și Materiale de Istorie Medie*, vol. II, București, 1957, p. 7-47; idem., *Variațiile exploatareii Țării Românești de către Poarta otomană în secolele XVI–XVIII*, în *Studii. Revistă de Istorie*, 11, 1958, nr. 2, p. 59-71.

²⁰ *Istoria României*, vol. II, București, 1964.

²¹ *Ibidem*, p. 361.

²² *Ibidem*, p. 789-790.

²³ A. Decei, *Istoria Imperiului otoman până la 1656*, București, 1978; M. A. Mehmet, *Istoria Turcilor*, București 1976.

²⁴ F. Constantiniu, *Un proiect românesc de coaliție antiotomană în ultimul sfert al secolului al XVI-lea*, în: *Studii. Revistă de Istorie*, XVI/3, 1963, pp. 673-680; D. Ciurea, *Relațiile externe ale Moldovei în secolul al XVI-lea*, în: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”*, X, Iași, 1973, p. 1-47; T. Gemil, *Din relațiile moldo-otomane în primul sfert al secolului al XVI-lea (pe marginea a două documente din arhivele de la Istanbul)*, în: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”*, Iași, IX, 1972, p. 134-143; Idem, *Agresiunea otomano-tătaro-poloneză și căderea lui Petru Rareș*, în: *Petru Rareș*, coord. Leon Șimanschi, București, 1978, p. 151-160

²⁵ M. Maxim, *L'autonomie de la Moldavie et de la Valachie dans les actes officiels de la Porte au cours de la seconde moitié du XVIe siècle*, în: *Revue des Études Sud-Est Européenes*, t. XV, 2/ 1977, p. 207-232.

²⁶ Ș. Papacostea, *Politica externă a Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare: puncte de reper*, în: *Revista de Istorie*, tomul 28, nr. 1, p. 15-31; Idem, *La Moldavie etat tributaire de l' Empire Ottoman au XVe siecle, le cadre international des rapports etablis en 1455-1456*, în: *Revue roumaine d' histoire*, XIII, 1974, nr. 3, p. 445-461. Ș. Papacostea, *Tratatele Țării Românești și Moldovei cu Imperiul Otoman în secolele XIV-XVI: ficțiune politică și realitate istorică*, în *Stat. Societate. Națiune. Interpretări istorice*, Cluj-Napoca, 1982, p. 93-106.

²⁷ Ion Matei, *Quelques problèmes concernant le régime de la domination ottoman dans les pays roumains*, în *Revue des études sud-est européennes*, X, 1972, nr.1, pp. 65-81, and XI, 1973, nr.1, pp. 81-95; Г.В. Гонца, *О степени вассальной зависимости Молдавского государства от Османской империи в 1512-1538 гг.*, în *Известия Академии Наук Молдавской ССР, Серия общественных наук*, 1976, nr. 3, pp. 54-66; M. Maxim, *L'autonomie de la Moldavie et de la Valachie...*, p. 218; Șt. S. Gorovei, *Moldova în „Casa păcii”*. *Considerații pe marginea unui secol de relații moldo-otomane*, în: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”*, tomul XVII, 1980, p. 629-667; M. Maxim, *Le statut des Pays Roumains envers la Porte ottomane aux XVIe – XVIIIe siecle*, în: *Revue Roumaine d'Histoire*, XXIV, 1-2, București, 1985, p. 29-50 (Reluat în: M. Maxim, *Le statut des Pays Roumains envers la Porte ottomane aux XVIe – XVIIIe siecle*, în: *Romano-Ottomanica. Essays and documents from the turkish archives*, Istanbul, 2001, p. 23-45).

²⁸ M. Guboglu, *Le tribut paye par les Principautes Roumaine a la Porte jusqu'au debut du XVI-e siècle d' apres les sources turques*, în *Revue des Etudes Islamiques*, XXXVII, 1969, p. 49-80; M. Maxim, *Haraciul moldovenesc în opera lui D. Cantemir*, în *Analele Universității București. Filozofie, istorie, drept*, an. XXIII, 1974, p. 69-70. M. Maxim, *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate în secolul al XVI-lea*, în *Revista de istorie*, 1979, nr. 9, p. 1731-1765; V. Veliman, *Cîteva considerații privind haraciul Moldovei la mijlocul secolului al XVI-lea*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol”*, XIX, 1982, p. 282-30; M. Максим-Ворничень, *Турецкие документы о финансово-экономических обязательствах ...*, p. 235-294; T. Gemil, *Date noi privind haraciul țărilor române în secolul al XVII-lea*, în: *Revista de Istorie*, tomul XXX, nr. 8, 1977, p. 1433-1446

²⁹ M. Maxim, *Cu privire la statutul de 'ahd al țărilor române față de Poartă. Considerații pe marginea unor izvoare otomane*, în: *Revista de Istorie*, tomul 39, nr. 6, 1986, p. 523-534.

³⁰ T. Gemil, *Cercetarea istoriei raporturilor româno-otomane întreprinsă în perioada tota-litarismului*, în *Revista istorică*, tom IX, nr. 5-6, 1998, p. 352.

³¹ T. Gemil, *Țările Române în contextul politic internațional 1621–1672*, București, 1979; idem, *Raporturile româno-otomane în vremea lui Mircea cel Mare*, în *Marele Mircea Voievod*, coord. Ion Pătroiu, București, 1987, p. 330-364; idem, *Regimul timariot și aplicarea lui în Ținuturile Românești administrate de Poarta Otomană*, Constanța, 2005, 148 p.

³² Pienaru N., *Tratatul de pace moldo-otoman (1486)*, în *Național și universal în istoria românilor*. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani, București, 1998, p. 264-303; Murgescu, B., *O nouă reglementare de pace moldo-otomană în 1481*, în *Țările Române între Imperiul Otoman și Europa Creștină*, Iași, Polirom, 2001, p. 28-34

³³ Gh. Gonța, *Țara Moldovei și Imperiul Otoman (sec. XV–XVI)*, Chișinău: Știința, 1990; idem, *Молдавия и османская агрессия в последней четверти XV – первой трети XVI века*, Кишинёв, 1994, 146 p.; idem., *Viața politică a Țării Moldovei în epoca domniei lui Ștefan cel Mare și a urmașilor săi: relațiile internaționale și mișcarea de eliberare în contextul politicii otomane în a doua jumătate a sec. al XV-lea – sec. al XVI-lea*, Chișinău, 2004, 236 p.; idem, *Confruntările moldo-otomane în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, în *Revista Limba Română*, 2004, nr. 4-6.

³⁴ M. Maxim, *Țările Române și înalta Poartă. Cadrul Juridic al relațiilor româno-otomane în evul mediu*, București, 1993.

³⁵ N. Pienaru, *Les Pays Roumains et le Proche Orient (1420–1429)*, p. I, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XXVIII, 1989, nr. 3, p. 189-207; , *ibidem*, p. IXXIX, 1990, nr. 1-2, p. 69-103; idem, *Relațiile lui Mircea cel Bătrân cu emiratul pontic Candar-oğullari*, în *Revista Istorică*, VII, 1996, nr. 7-8, p. 483-510.

³⁶ T. Gemil, *Românii și otomanii în secolele XIV–XVI*, București, 1991, 231 p.

³⁷ T. Gemil, *Romanians and Ottomans in the XIVe–XVIth Centuries*, Bucharest, 2009, 357 p.

³⁸ *Ibidem*, p. 30-49.

³⁹ *Ibidem*, p. 65.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 267 – 291.

⁴¹ *Ibidem*, p. 304 – 306

⁴² B. Murgescu, *The Ottoman Military Demand and the Romanian Market. A Case Study: 1672*, în: *Revue des Études Sud-Est Européenes*, t. XXV, 1987, nr. 4, p. 305-314; idem, *Avatarurile unui concept: monopolul comercial ottoman asupra Țărilor Române*, în *Revista istorică*, Tom I, nr. 9-10, 1990, p. 819-845; idem, *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea*, București, 1996, p. 210-222; idem, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500–2010)*, Iași, 2010, pp. 30-48.

⁴³ M. Maxim, *Ștefan cel Mare și Înalta Poartă. Noi documente turcești privind Țările Române și Înalta Poartă (1526–1602)*, Brăila, 2008; idem, *O istorie a relațiilor româno-otomane, cu documente noi din arhivele turcești*. Vol. I. Perioada clasică (1400–1600), Brăila, 2012; idem, *O istorie a relațiilor româno-otomane, cu documente noi din arhivele turcești*. Vol. II. De la Mihai Viteazul la fanarioși (1601–1711/1716), Brăila, 2013.

⁴⁴ V. Panaite, *Război, pace și comerț în Islam: Țările române și dreptul otoman al popoarelor*, Iași, 2013, 561 p.

⁴⁵ V. Panaite, *Power relationships in the Ottoman Empire. Sultans and the tribute paying princes of Wallachia and Moldavia (16th–18th Centuries)*, în *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XXXVII/1-4, 1999–2000, p. 47-78; idem, *The status of the "Kharâj-*

güzarlar”. A case study: Wallachians, Moldavians and Transilvanians in the 15th to 17th centuries, în *The Great Ottoman-Turkish Civilisation*. Vol. I: Politics, Ankara, 2000, p. 227-238; idem, *Osmanlı Hakimiyetinin Tuna Nehrinin Kuzeyinde Yayılışı: XIV ve XI Yüzyıllarda Eflak ve Boğdan*, în *Türkler*, Vol: 9, Yeni Türkiye Publications, Ankara 2002// <http://www.altayli.net/osmanli-hakimiyetinin-tuna-nehrinin-kuzeyinde-yayilisi-xiv-ve-xvi-yuzyıllarda-eflak-ve-bogdan.html>

⁴⁶ V. Panaite, *Custom in the 16th–18th Centuries. Ottoman-Romanian relationships. (Starting points for the historical debate)*, în *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XXXI/1-2, 1993, p. 171-185.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 229-230.

⁴⁸ *Idem*, *From Allegiance to Conquest. Ottomans and Moldo-Wallachians from the Late Fourteenth to Mid Sixteenth Centuries (Part I)*, în: *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 2010, nr.1-4, p. 211-231; idem, *From Allegiance to Conquest. Ottomans and Moldo-Wallachians from the Late Fourteenth to Mid Sixteenth Centuries (Part II)*, în: *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 2011, nr.1-4, p. 197-210; idem, *The Legal and Political Status of Wallachia and Moldavia in Relation to the Ottoman Porte*, în *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, ed. G. Karman, L. Kuncevic, Leiden-Boston, 2013, p. 9-42.

⁴⁹ Gh. Gonța, *Țara Moldovei și Înalta Poartă. Un destin istoric (1450–1600)*, Chișinău: UPS „I. Creangă”, 2012. 208 p.; idem, *Țara Moldovei între Imperiul Otoman și Marile Puteri Creștine la mijlocul secolului al XVI-lea – începutul secolului al XVII-lea*, în *Revista Limba Română*, 2013, nr. 9-12, p. 247-261; idem, *Statutul politico-juridic al Țării Moldovei față de Înalta Poartă în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, în *Revista de Științe socio-umanistice*, nr. 2, 2013

⁵⁰ *Idem*, *Obligațiile militare ale Țării Moldovei și populației din Balcani față de Poarta Otomană în a doua jumătate a sec. al XVI-lea*, în *Revista de Istorie a Moldovei*, 2007, nr. 4, p. 85-94.

F.E.-P. „Tipografia Centrală”
MD-2068, Republica Moldova, mun. Chișinău,
str. Florilor nr. 1